

სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალი
ГРУЗИНСКИЙ ФИЛИАЛ АКАДЕМИИ НАУК СССР

აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა
და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის

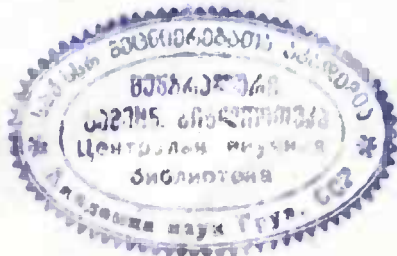
გ მ ა მ გ ე

ИЗВЕСТИЯ

ИНСТИТУТА ЯЗЫКА, ИСТОРИИ И МАТЕРИАЛЬНОЙ
КУЛЬТУРЫ им. акад. Н. Я. МАРРА

V-VI

P-78238

დაიბეჭდა სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის
საქართველოს ფილიალის განკარგულებით
თავმჯდომარე აკად. ნ. მუსხელიშვილი

რედაქტორი პრთყ. ს. ჯანაშია

1899—1939

აკადემიკოსს
ივანე ჯავახიშვილს
საბუნებისმეტყველების
40 წლისთავზე

АКАДЕМИКУ
И. А. ДЖАВАХИШВИЛИ
К 40-ЛЕТИЮ
НАУЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

D É D I É
à IVANÉ DJAVAKHICHVILI,
MEMBRE DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES d'URSS,
À L'OCCASION DU 40-IÈME ANNIVERSAIRE
DE SON ACTIVITÉ SCIENTIFIQUE

	83-
1. ა. შანიძე, ვ. ფუთურიძე, სამეწიკანი წარწერა გრემში	1
2. არნ. ჩიქობავა, მესამე პირის სუბიექტის უძველესი ნიშანი ქართველურ ენებში	13
3. ილია აბულაძე, მათეოს განძასარელის ცნობა ქართველთა მეფის კოსტანტინეს შესახებ	47
4. გ. ნიორაძე, მიცვალებულის ჰაერზე დამარხვა	57
5. კორნ. კეკელიძე, ქართული ერა და ეორტალოგიური წელიწადი	83
6. შოთა ძიძიგური, კონიუნქტივის კატეგორია რაჭულში უძველესი ქართულის მესამე პირის სუბიექტური სუფიქსის პრობლემასთან დაკავშირებით	103
7. ალ. ბარამიძე, სულხან-საბა ორბელიანის ავტოგრაფული ლექსიკონი	109
8. ქ. ლომთათიძე, რედუპლიკაციის ფუნქციისათვის აფხაზურში	115
9. ვლ. ფანჩვიძე, აკუზატივის გენეზისისათვის უღურ ენაში	137
10. ლეონ მელიქსეთ-ბეგი, გარესჯის „მრავალმთის“ სომხური ეპიგრაფიკა და პოლიგლოტური წარწერა—ქართულ-სომხურ-სპარსულ-უიღურული	153
11. შ. ჩხეტიკა, ტფილისის ისტორიიდან	177
12. ნ. ქოიავა, ფულის ფუნქციები მონათმფლობელურ საზოგადოებაში	209
13. სერგი ჟღენტი, ზანიზმები გურულ ზმნებში	223
14. მაკარ ხუბუა, ქართულ-ირანულ ურთიერთობიდან	233
15. ლ. მუსხელიშვილი, დასავლეთ საქართველოს გლეხობის სოციალურ-ეკონომიური კატეგორიები XVI—XVII სს	267
16. ვ. დონდუა, თამარ მეფის და რუსუდანი	321
17. კ. დონდუა, მიმართებითი ნაცვალსახელისა და მისამართი სიტყვის ურთიერთობისათვის ძველ ქართულში	329
18. იასე ცინცაძე, ორი საბუთი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან 1768—1774 წწ. რუსეთ-თურქეთის ომში	337
19. აბელ კიკვიძე, «შუა-სახლი» რაჭა-ლეჩხუმში	361
20. ს. ჯიქია, იბრაჰიმ ფეჩევი საქართველოს შესახებ	369
21. ნ. ბერძენიშვილი, სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში	391
22. გ. ახვლედიანი, კომპოზიტის მეორე წვერის მყდერი ანლაუტის საკითხისათვის ოსურ ენაში	413

	33-
23. გიორგი წერეთელი, მცხეთის ახლად აღმოჩენილი ებრაული წარწერა	419
24. გ. ჩუბინაშვილი, რუისის ტაძრის ისტორიისათვის	427
25. გ. გოზალიშვილი, კასპიის კარი	469
26. გ. ჩიტაია, ქსნური მთის-გუთანის	479
27. რ. ხარაძე, ნათესაობის სისტემის საკითხისათვის ხევსურეთში	509
28. მ. პოლიევქტოვი, როსტომ ქართლის მეფის ურთიერთობის საკითხისათვის მოსკოვთან	523
29. ვ. თოფურია, ქართველურ ენათა სიტყვაწარმოებიდან	533
30. ვ. ბარდაველიძე, სვანური საგალობელი „ბარბალ დოლაში“	541
31. თ. გონიაშვილი, ლექსიკური შეხვედრები ჩაჩხურისა ქართველურ ენებთან	575
32. ს. ჯანაშია, უძველესი ეროვნული ცნობა ქართველთა პირველსაცხოვრისის შესახებ მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის სინათლეზე	633

С О Д Е Р Ж А Н И Е

	стр.
1. А. Шанидзе, В. Пугуридзе, Трехязычная надпись в Гречи.	1
2. Арн. Чикобава, Древнейший показатель субъекта третьего лица в картвельских языках	13(43)
3. Ил. Абуладзе, Сообщение Матеоса Гандзасарского о грузинском царе Константине	47
4. Г. Ниорадзе, Наземное погребение	57
5. К. Кекелидзе, Грузинская эра и зорталогический год	83
6. Ш. Дзидзигური, Категория конъюнктива в рачинском говоре в связи с проблемой субъективного суффикса третьего л. в древнейшем грузинском языке	103(107)
7. Ал. Барамидзе, Списки-автографы словаря С.-С. Орбелиани	109
8. К. Ломтатидзе, О функции редупликации в абхазском	115
9. Вл. Панчвидзе, К вопросу о генезисе аккузатива в удинском языке	137(151)
10. Л. Меликсет-беков, Армянская эпиграфика и грузинско-армянско-персидско-уйгурская многоязычная надпись из „Мравалмта“ в Гаресджа	153
11. Ш. Чхетия, Из истории Тбилиси	177
12. Н. Коиava, Функции денег в рабовладельческом обществе	209
13. С. Жгенти, Занизмы в гурийских глаголах	223
14. М. Хубуа, Из истории грузино-иранских взаимоотношений	233
15. Л. Мухелишвили, Социально-экономические категории замано-грузинского крестьянства XVI—XVII вв	267

	стр.
16. В. Дондуа, Сестра царицы Тамары Русудан	321
17. К. Дондуа, Об отношении относительного местоимения к определяемому слову (Bezugswort) в древне-грузинском	329
18. Я. Ципцадзе, Два документа из истории русско-грузинских отношений во время русско-турецкой войны 1768—1774 гг	337
19. А. Киквидзе, „Шуа-сахли“ в Раче и Лечхуми	361
20. С. Джикия, Ибрагим Печевы о Грузии	369
21. Н. Бердзенишвили, Вазират в древней Грузии	391
22. Г. Ахвледiani, К вопросу о звонком аглауте второго члена композита в осетинском языке	413(418)
23. Г. Церетели, Новооткрытая еврейская надпись из Мухеты	419
24. Г. Чубинашвили, К истории Русского храма	427
25. Г. Гозалишвили, Каспийские ворота	469
26. Г. Читая, Ксанское горное пахотное орудие	479(503)
27. Р. Харадзе, К вопросу системы родства у хевсур	509(519)
28. М. Полиевктов, К вопросу о сношениях Ростом карталинского с Москвою	523
29. В. Топурия, Заметки по словообразованию в картвельских языках	533
30. В. Бардавелидзе, Сванское песнопение «Барбал долაши»	541(567)
31. Т. Гониашвили, Словарные сходжения чеченского и картвельских языков	575(623)
32. С. Джанашиа, Древнейшее национальное известие о первоначальном расселении грузин в свете истории Ближнего Востока	633

TABLE DES MATIÈRES

	Pages
1. A. Chanidzé, V. Phouthouridzé, Inscription trilingue de Grémi	1
2. Arn. Tchikobava, L'indice le plus ancien du sujet de la 3 ^{me} personne dans les langues kharthvéliennes	13(45)
3. Il. Abouladzé, Communication de Mathéos de Gandzassar sur Constantin, roi de Géorgie	47
4. G. Nioradzé, Sépulture aérienne	57
5. C. Kékélidzé, L'ère géorgienne et l'année héortalogique	83
6. Ch. Dzidzigouri, La catégorie „conjonctif“ dans le parler de Ratcha en rapport avec le problème du suffixe subjectif de la 3 ^{me} personne en ancien géorgien	103(108)
7. Al. Baramidzé, Copies autographes du glossaire de S. S. Orbéliani	109

	Pages
8. K. I. omthathidzé, La fonction de reduplication en abkhaze . . .	115
9. V. I. Pantchvidzé, A propos de la génèse de l'accusatif dans la langue oudine	137(152)
10. L. Melikset-b�k �v, L'épigraphe arménienne et l'inscription po- lyglotte ibéro-arm�no-perso-ouigoure de „Mravalmtha“ � Garesdja.	153
11. Ch. Tchk�tia, De l'histoire de Tbilissi	177
12. N. Khoiava, Les fonctions de la monnaie dans la société basée sur l'esclavage	209
13. S. Zhghenti, Les zanismes dans les verbes gouriciens	223
14. M. Khouboua, De l'histoire des relations réciproques ibéro-iraniennes	233
15. L. Mouskh�lichvili, Les catégories sociales-économiques des paysans en Géorgie Occidentale aux XVI—XVII siècles	267
16. V. Dondoua, Roussoudane, soeur de la reine Thamar	321
17. K. Dondoua, De la relation du pronom relatif au mot déterminé en ancien géorgien	329
18. Ja. Tsintsadz�, Deux documents de l'histoire des relations rasso- géorgiennes pendant la guerre russo-turque de 1768—1774	337
19. A. Kikvidz�, „Choua-sakhli“ en Ratcha et en L�tchkhoumi	361
20. S. Djikhia, Ibrahim P�tch�vi sur la Géorgie	369
21. N. Berdz�nichvili, Le vazirath en ancienne Géorgie	391
22. G. Akhvl�diani, A propos de l'„Anlaut“ sonore du deuxième terme de la composition en oss�te	413(418)
23. G. Ts�r�th�li, Inscription h�braique, nouvellement trouvée � Mtskhetha	419
24. G. Tchoubinachvili, A propos de l'histoire du temple de Rouissi	427
25. G. Gozalichvili, La porte Caspienne	469
26. G. �itaia, L'instrument aratoire de montagne de Ksani	479(506)
27. R. Kharadz�, A propos du système de parenté chez les Khev- sours	509(520)
28. M. Polievktov, A propos des relations de Rostome de Karthli avec Moscou	523
29. V. Thophouria, Notices sur la dérivation dans les langues kharthvéliennes	533
30. V. Bardav�lidz�, Chant sacré svane «Barbal dolaschi»	541(570)
31. Th. Goniasvili, Rencontres des vocabulaires des langues tchet- chêne et kharthvéliennes	575(623)
32. S. Djana�ia, La plus ancienne mention nationale sur l'installation primitive des Géorgiens dans le jour de l'histoire du Proche Orient	633.

სამედიკალური წარწერა გრემში

საქართველო-ირანის კულტურულ-პოლიტიკური ურთიერთობის ისტორიაში მე-16-ე -მე-17-ე საუკუნეებს ქართლ-კახეთის ცხოვრების მრავალ დარგში ირანის გავლენა ახასიათებს. განსაკუთრებით მძლავრი იყო ეს გავლენა მე-17-ე საუკუნეში, როცა ქართლისა და კახეთის სამეფოთა სათავეში იღვწენ ირანის შაჰის მიერ დანიშნული და მათივე პოლიტიკის გამტარებელი მეფეები, რომელნიც ზოგ შემთხვევაში აღზრდილნიც კი იყვნენ შაჰის კარზე და სიყრმიდანვე განიცდიდნენ ირანის ზე-გავლენას.

ქართველის ყოფა-ცხოვრებაში ირანული ჩვევებისა და შეხედულებების შემოჭრას, სპარსულიდან თარგმნილი ლიტერატურის გარდა, რომლის მნიშვნელობა ამ მხრივ, რასაკვირველია, მეტად დიდია, ხელს უწყობდა აგრეთვე ის შედარებით ხშირი მიმოსვლა, რომელიც პოლიტიკურსა და სავაჭრო ნიადაგზე იყო გამართული საქართველოსა და ირანს შორის. ამ საუკუნეებიდან დაწყებული, ირანის გავლენა ეტყობა ქართულ ტანისამოსს, სახლის მორთულობას. ენას, ხელოვნების ცალკეულ დარგებს. ენაში შემოდის ბევრი სპარსული, ან სპარსულის გზით არაბული სიტყვა და ამრიგად ცვლილებას განიცდის როგორც ადმინისტრაციულ-პოლიტიკურის, ისე ყოფა-ცხოვრებითი ცნებების ტერმინოლოგია. მხატვრობაში ჩვენ ვხედავთ „ვეფხისტყაოსნის“ ირანულ გემოზე შესრულებულ ილუსტრაციებსა და კედლის მხატვრობას, რომლის სუფეტი ირანულია. ასეთი სურათებით (სახელდობრ ფერდოუსის „შაჰ-ნამეს“ შინაარსიდან) ყოფილა შემკული როსტომ მეფის სასახლე, რომლის შესახებ პოეტ-მეფეს, თეიმურაზ II-ს, ნათქვამი აქვს თავის „სასახლის ქებაში“:

„როსტომ მეფისგან ნაგები საწოლი სახელიანი,
ნახატი სურათებითა, ყვავილი ფერადიანი,
თვით როსტომ ფალაქანი და დენი ეხატნენ რქიანი,
შემეკო დიდად, დაედო სახელად როსტომიანი!“.

მრავლად არის დარჩენილი ამ საუკუნეებიდან აგრეთვე საქართველოს შესახებ სპარსულ-ქართული წერილობითი საბუთები, ფირმანები (ინახება საქ. მუზეუმის ხელნაწ. განყ-ში და საქ. ცენტრარქივში), რომელთა შესწავლამ და დამუშავებამ მდიდარი მასალა უნდა მოგვცეს საქართველოს ისტორიის ამ პერიოდის სათანადოდ გაშუქებისათვის.

¹ პროფ. კ. კეკელიძე, ქართ. ლიტერატ. ისტორია, ტ. II, გვ. 181-182 და 439-440 (მითითებულია „წერა-კითხვის საზღვის“ ხელნაწერები № 1512, გვ. 30, № 2694, გვ. 78).

1. აკად. ივ. ჯავახიშვილისადმი მიძღვნილი კრებული

ამ გავლენის ერთ-ერთი გამოხატულებათაგანია სამენოვანი წარწერა გრემში (კახეთი), სადაც ქართულისა და სომხურის გვერდით ჩვენ სპარსულ ტექსტსაც ვხედავთ¹.

წარწერა მოთავსებულია გრემის ეკლესიის ნანგრევების დასავლეთის კარის თავზე, აგურის კედელში ჩაშენებულ ერთ მთლიან ქვაზე. ბალავარზე, სამ (სომხურ, ქართულ და სპარსულ) თანაბარ ნაწილად.

სამსავე წარწერას საერთოდ შემოხაზული აქვს ჩარჩოს გამომხატველი ხაზები, შუაში ჩასმული ქართული წარწერა კი გამოყოფილია მარჯვნივ სომხურისა და მარცხნივ სპარსული წარწერებისაგან 2 სწორი ხაზით, რომლებიც აგრეთვე ჩარჩოს უნდა გამოხატავდნენ². სამივე წარწერა ამობურცულადაა მოკრილი, ამასთანავე სომხურსა და სპარსულში სტრიქონებს შუა დატოვებულია მოუპკრელად ქვის სწორი ზოლები. ქართულში სტრიქონები ნაკლები სიზუსტით არის გამოყვანილი, მეთერთმეტე კი უსწორმასწოროდაცაა გავლებული. მეთორმეტე სტრიქონი. ძალზედ შემოკლებული, ჩართულია მეთერთმეტესა და მეცამეტე სტრიქონებს შუა დარჩენილ ცარიელ ადგილზე. ეტყობა, აქ ამომპკრელს ვარაუდი შეშლია და იმის შიშით. რომ შეიძლება ადგილი აღარ მეყოსო, მოუნდომებია სტრიქონების შემკიდროება.

სომხური წარწერა ასომთავრულითაა შესრულებული, ქართული კი—მხედრულით, გადაბმული ასოებით, რომლებიც ხშირად არათანაბარი ზომისაა.

სპარსული წარწერა გამოყვანილია საკმაოდ ლამაზი ნასთალიკით³. მისი პირველი ორი სტრიქონი წარმოადგენს ლექსს, რობაის, ჰაზაჯე მაყსურ-ის ზომით დაწერილს. წარწერა საზოგადოდ კარგადაა შენახული, მაგრამ მათარსის მუდლის სახელის პირველი ნაწილი გაკვეცივით არ იკითხება, ნათელია მხოლოდ მისი მეორე ნაწილი „სოლთან“, რომელიც ახლავს ხოლმე ქალის ზოგიერთ სპარსულ საკუთარ სახელს.

სამივე წარწერა შინაარსით ერთია. მხოლოდ ერთმანეთის ზუსტ თარგმანს არ წარმოადგენს. ქართულსა და სპარსულ წარწერაში შემწირველად მოხსენებულია მათარსი, სომხურში-კი—მიკირტიჩი. ძე ზაქარიასი. სახელი მათარს-ი ან მათარსა იშვიათი არ ყოფილა მე-16-ე—მე-18-ე საუკუნეებში. მას ვხვდებით ამ საუკუნეების სიგელ-გუჯრებსა და ხალხის აღწერის დავთრებში. ერთი მ(ა)თარსი ზავრაშვილი მოწმედ იხსენიება შუა ბოლნისელთა ნასყიდობის წიგნში, რომელიც დაწერილია ტპე ქორონიკონს, ე. ი. 1698 წ.⁴. სხვა მათარსა ზავრაშვილი მოხსენებულია 1721 წელს ვახტანგ VI-ის ბრძანებით შედგენილ „მეწინავე დროშის, საბარათაშვილოს და სომხითის აღწერაში“; მას ს. გილაგდაგს გამომღები ყმა ერთი კომლი ჰყოლია და ბოგანო ყმა

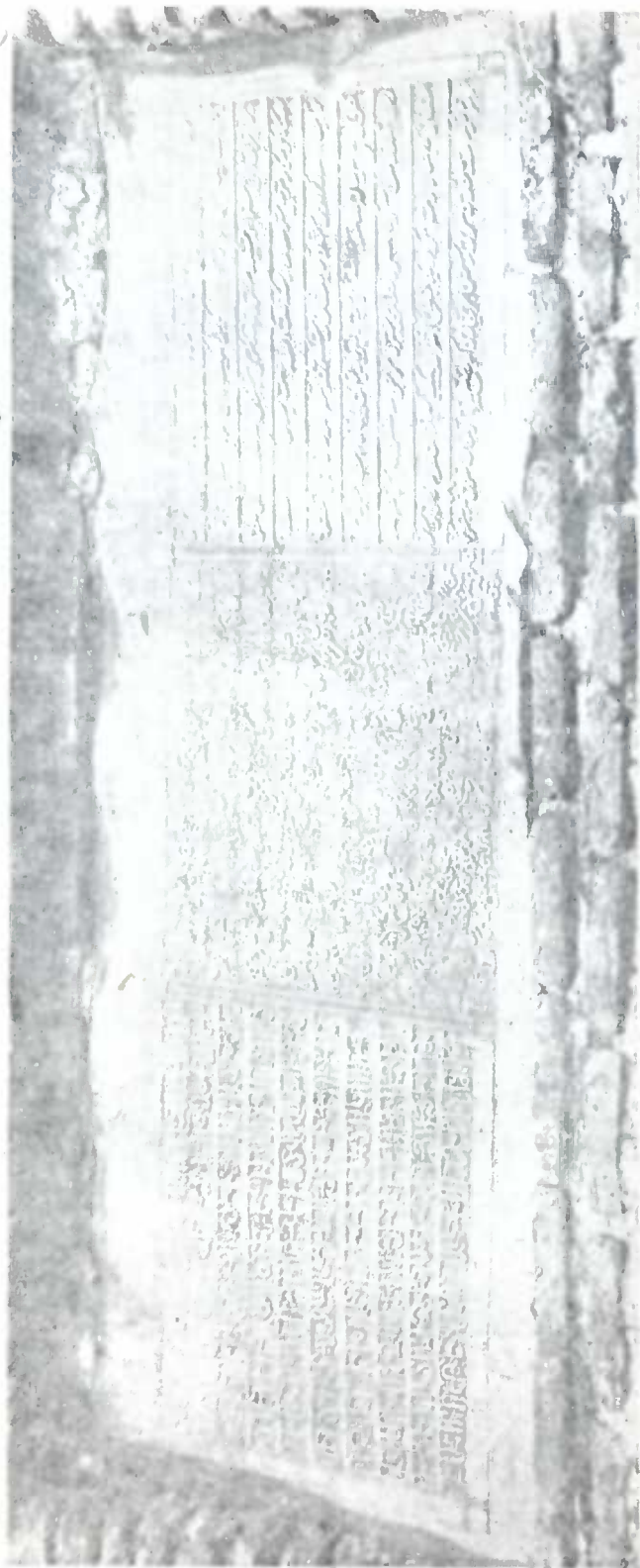
¹ გრემის სიძველეთა გამოსაკვლევად 1922 წ. ტფ. სახ. უნივერსიტეტის მიერ გაგზავნილი იყო ექსპედიცია სამი კაცის შემადგენლობით, მათ შორის პროფ. გ. ჩუბინაშვილი და ა. შანიძე.

სპარსული წარწერის ზოგიერთი ადგილის შესამოწმებლად 1.XII—37 წ. გრემში მივლინებული იყო ინსტიტუტის უფროსი მეცნ. თანამშრომელი ვ. ფუთურიძე.

² სომხური ტექსტის პირველი ორი სიტყვა *ჰამაჰან აკ* გამოყოფილია დანარჩენი სტრიქონებიდან და თვით ჩარჩოს არეშია მოთავსებული ზემო მარცხენა კუთხეში.

³ რასაკვირველია, მასალას (ქვას) თავისი გავლენა მოუხდენია გამომპკრელის ხელზე და ნასთალიკით წერის ყველა წესი არაა დაცული.

⁴ საქ. სიძვ., II, გვ. 119, № 92.

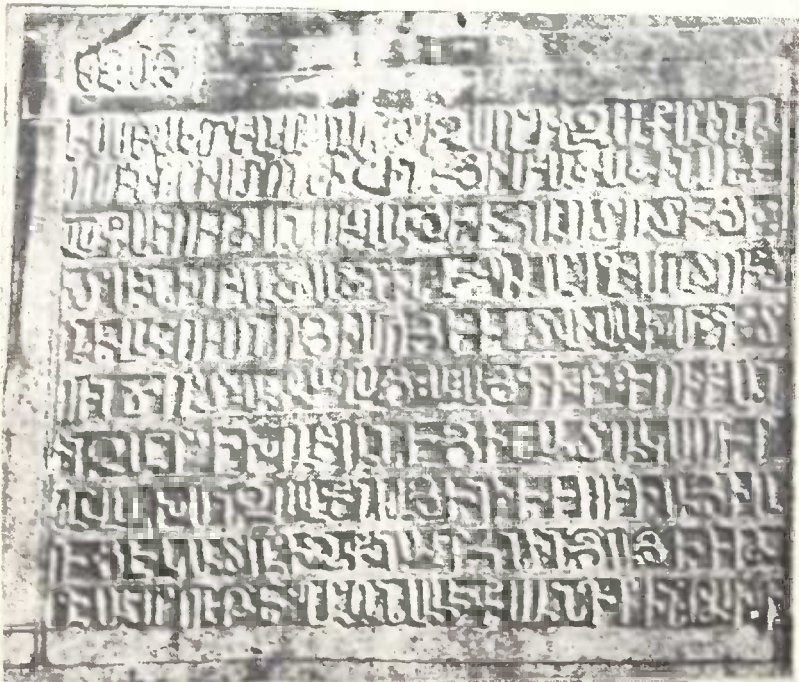
სამეგრელები წიკრჭორის ტყეში

ორი¹. ერთს მათარსს ჩვენ ვიცნობთ „დიდ-მოურავიანიდანაც“: ქართლიდან ახალციხეს ცოლშვილით წასულ გიორგი სააკაძეს თან ახლდა, სხვათა შორის, „მათარსი შიხაიდრის ძე, ჭკუისა მქონე ცნებული“².

ჩვენს წარწერაში შემწირველად მოხსენებული მათარსი უნდა იყოს მეფის კარის მდივანი, რომლის ხელითაც ყოფილა დაწერილი 1577 წელს ალექსანდრე მეფის წყალობის წიგნი, ჯორჯაძეთაღმი ბოძებული, მალის ამოკვეთის შესახებ³. როგორც მეფის კარის მდივანს და დიდი შემოსავლის მქონეს, მას შეეძლო წარწერაში მოხსენებული საქმოდ დიდი შესაწირავის გაღება ეკლესიისათვის.

საინტერესოა, რომ იმ ადგილს, სადაც არის ეკლესიის ნანგრევები სამუნოვანი წარწერით, ადგილობრივი მცხოვრებნი ამჟამადაც „თარსა გალავანს“ ეძახიან, რაიცა ერთი შეხედვით თითქო სპარსულია და „ქრისტეანეთა გალავანს“ უნდა აღნიშნავდეს, მაგრამ ნამდვილად წარმომდგარი უნდა იყოს ეკლესიის აღმშენებელის სახელისაგან და (მა)თარსას გალავანს უნდა ნიშნავდეს.

ენა წარწერებისა მოიკოკლებს სომხურსა და ქართულში: იქაც და აქაც შეტომებს აქვს ადგილი და გაუმართავია.

¹ მასალანი საქ. სტატისტიკ. აღწერილობისა მე-18 საუკ., გვ. 275. იას. ლ. ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე, ქვემო ქართლი, I—II, 1935, გვ. 172.

² დიდ-მოურავიანი, პლ. იოსელიანის გამოც. ქ. თფილისს, 1851, გვ. 40, სტროფი 231.

³ ცენტრარქივის ფ. 226, № 540. საბუთების პირი, უზენ. ნართ. ბრძანებით გადაწერილი. ამ საბუთზე მიგვითითა დოკ. ნ. ბერძენიშვილმა, რომელსაც მადლობას მოვასხენებთ.

I. სომხური წარწერა

Կաման Այ
ևս մեղաւոր եւ անարժան Մկրտիչս արդի Զաքարիս Թ
ուն Բրիտանիէ շէնհէյի սը Ածածնս եւ
վն քաւուքան (sic) մեղաց եւ հաստատեցի:
Ի տան Ի սը Ածածին: Է: պատարայ հասուց
5 անէլ ամուսնույ իմոյ եւ օվի վախմ: Գ: Թ
ուն, ճորտ: Թ: Զապայ: Թ: օլլի: Դ: Գողգան
ինչ մարդ խտարնէ յիշատակս մեր
կամ վախմ հոյովքն կայինի եւ օղջայի Թ
ռցէ կատարելքն օւսնհին Դայ եւ Թ
10 ագաւորուքի պարսն օլլեդունդին: Խիլ օլլե

თარგმანი:

ნებითა ღვთისათა
მე, ცოდვილმა და უღირსმა მიკირტიჩმა, ზაქარიას ძემ,
ქრისტონეს შვილისშვილმა, ავაშენე ეს წმიდა
ღვთისმშობლის (საყდარი)¹ ცოდვათა საღვინებლად
და დავაწესე², რომ ღვთისმშობლის დღეს³ შვიდი
წირვა უწირონ ჩემს მეუღლეს. და მივეც ვახში
3 კომლი გლეხი⁴; 1 წისქვილი, 1 ვენახი,
2 ღუქანი. რა კაცმაც ეს ჩვენი სახსენებელი
ან ვახში მოშალოს, კაენისა და იუდას წყევა მიიღოს.
შემსრულებელნი კურთხეულ იქმნენ! პატრონ
ალექსანდრეს მეფობაში⁵, 1044 წელს.

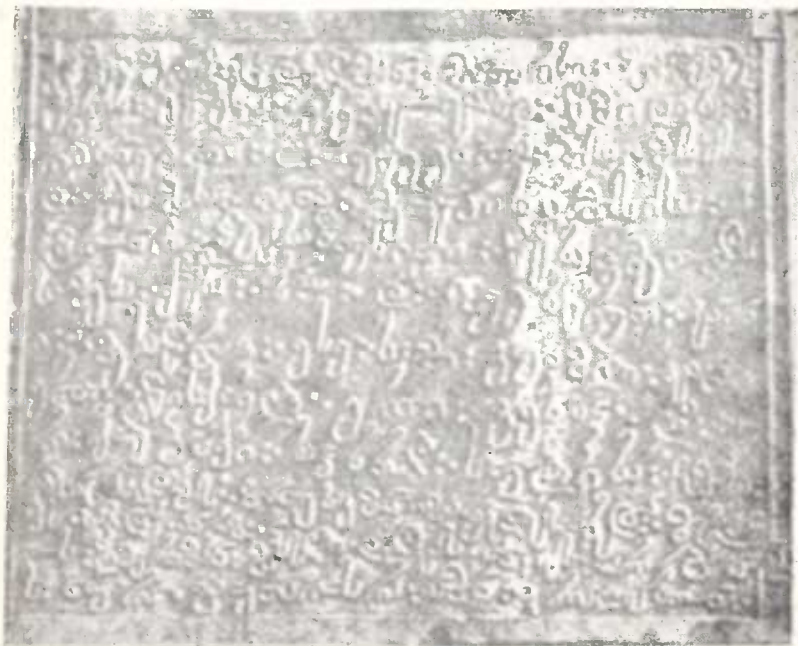
¹ აქ ზედმეტად არის ხმარებული ს „და“.

² ძველი ქართულით: განვაჩინე.

³ სიტყვა-სიტყვით „დღეობას“ (თანს).

⁴ სომხურში ხმარებულია სიტყვა „ჭორტ“, რომელიც ჩვეულებრივ „ყმას“ ნიშნავს.

⁵ სომხურში მოსალოდნელი იყო Ի Խագաւորուքեան (მეფობაში), მაგრამ გარკვევით
წვერია ს Խագաւորուքեան „და მეფობისა“.

II. ქართული წარწერა¹

- მე ფრიად ცოდვილმან მათარსი აღვაშენე
 კარის ეკლესია ესე ყოვლად წმიდისა ბ
 რძანებითა და შეწვევითა ძისა მისისა²,
 და³ ჟამსა⁴ შინა მეფობასა მისისა 3
 5 ატრონის ალექსანდრესითა, წელსა მეოცდა
 სამესა ქკსა სპა და შევსწირეთ კნინ
 ი შესაწირავი ესე სამი კუამლი კაცი,
 ერთი წისქული, ერთი ვენაჯი და ო
 რი ქულბაქი საჯსრად სულისა ჩემისა.
 10 რამანცა ადამის მონათესავემან⁵ ამა ეკლესიაზედა მჯდო
 მს კაცზდა⁶ ნასად⁷ კელი დაღვას ან ეს არ გაუთა
 ოს, ღმერთმან მა
 ს ნურა გაუთაოს რა. ამნ⁸ კირიალესონ.

¹ ქართულ წარწერაში ყოველი სიტყვის შემდეგ წერტილები სხედს, ჩვეულებრივ სამსამი, იშვიათად ორი ან ერთი.

² იგულისხმება ი. ქრისტე.

³ „და ჟამსა შინა მეფობასა მისისა პატრონის ალექსანდრესითა“. სხვანაირად წაკითხვა არ შეიძლება, მაგრამ წინადადება მეტისმეტად გაუმართავია, „და“ კავშირი ზედმეტია თავში.

⁴ ამ სიტყვაში ზედმეტი ანია ხმარებული: ჟამსა.

⁵ ამ სიტყვაში ნ ა გადაბმულად არის გამოყვანილი. თითქო შეიძლება უანოდაც წავიკითხოთ: მონათესავემან.

⁶ ასე უნდა წავიკითხოთ: კაც(ს)ზედა.

⁷ ნ ა ს ა დ, თითქო ასე უნდა წავიკითხოთ. თუმცა არ არის გამორიცხული, რომ იკითხებოდეს: ან სად (ე. ი. ან სადმე).

⁸ უნდა წავიკითხოთ: ამინ.

III. სპარსული წარწერა

هو این خانه که روح بارد ازاضاش ۶۶ یا رب که مبادا خلل از ایامش
 از همت عیسی چو باتمام رسید ۶۶ کردیم کیسیای مریم نامش
 بر ناظران این ستور پوشید و مستور دماند که کمترین بندگان گنه کار و بدترین عاصیان
 درگاه کردگار مترسی شرمسار در سنه ثلث الف بیست [و] سیم سال ایام سلطنت
 نواب نامدار گردونمدار خان عالیشان سنکدرزمان و قیصر دوران اعنی الکسندر خان
 طول الله عمره و دولته و سلطنته الی'یوم القرار بنای این عمارت را باتمام
 رسانید و وقف مقبره همسرده صلحه ستیرده مرحومه مغفورہ اش صنادح (?)
 سلطان که در این عمارت آسوده یکباب باغ انگور و یکدر آسیا و دو در دکان و سه نفر
 ملازم نمود لعنت خدا]] و تقرین رسول برمجاری که بر منافع این [موقوفات ضراف
 نماید تحریرا ۱۰۳

თარგმანი:

ის [არის ღმერთი]¹.

ეს სახლი, რომლის სინათლისგანაც სული (წმიდა) წვიმს,
 (უფალო, ნუმც დააკლდება მას დღეები!)
 იესოს წყალობით რომ დასრულდა,
 სახელად ვუწოდეთ მარიამის ეკლესია.

¹ ჩვეულებრივი დასაწყისია არაბულ-სპარსული დოკუმენტებისა.

ამ სტრიქონების შემხედველათვის არ (უნდა) დარჩეს დაფარული და და-
მალი, რომ უკნინესმა მონათა შორის, ცოდვილმა და ყოვლის შემძლებელის
უადრესმა მეურჩემ, შერცხვენილმა მათარსიმ ათას სამს წელს, ოცდამესამე¹
წელს ამალღებულის, სახელოვანის, მსოფლიოს ცენტრის, უმაღლესი ყანის,
ალექსანდრე (მაკედონელის) დროსაებრ და კეისრის ეპოქისაებრ [განდიდებუ-
ლის]², ე. ი. ალექსანდრე ხანის მეფობაში, (ღმერთმა გრძელყოს სიცოცხლე,
მეფობა და ხელმწიფობა მისი განკითხვის ღღემდის!) ამ შენობის აგება დაასრუ-
ლა და შესწირა საფლავს თავისი სახიერის ცხონებულის მეუღლის (სანდუხტ?)—
სულტანისას, რომელიც ამ შენობაში განისვენებს, ერთი ვენახი, ერთი წისქვილი,
ორი ღუქანი და სამი სული გლეხი³. ღვთის⁴ წყევა და მოციქულის კრულვა (იყოს)
იმ მტანჯველზე, ვინც ამ შეწირულებით ისარგებლებს⁵. დაწერილია 1003 (წელს)“.

როგორც თარგმანებიდან ჩანს, წარწერებს შორის მოიპოვება განსხვავებათა
რიგი. თუ არ მივიღებთ მხედველობაში სპარსული წარწერის თავში შესავლად
დაწერილ ლექსს, შინაარსობლივი განსხვავებანი შემდეგი იქნება:

1. შემწირველს სომხურში ეწოდება **მიკირტიჩი**, რომელიც არის **ძე ზა-
ქარიახი** და **შვილიშვილი ქრისტანესი**. არაფერი ამისი მსგავსი არ მოიპოვება
არც ქართულში და არც სპარსულში. იქაც და აქაც დასახელებულია მხოლოდ
მათარსი.

2. ეკლესიას ეწოდება სომხურში უბრალოდ „ღვთისმშობელი“; ქართულში
კი ნათქვამია: „კარის ეკლესია“, აშენებული „ყოვლად წმიდის“ (ე. ი. ღვთის
მშობლის) სახელზე. ეკლესია რომ ღვთის მშობლის სახელზე ყოფილა აშენებუ-
ლი, სპარსულ წარწერაში ამის შესახებ შესავლად წამძღვარებულ ლექსში ვკით-
ხულობთ: „იესოს წყალობით რომ დასრულდა, სახელად ვუწოდეთ მარიამის
ეკლესია“. მაშასადამე, სამივე წარწერა ერთხმად აღნიშნავს, რომ ეკლესია
აშენებულია მარიამის სახელზე, მაგრამ განსხვავება იმაში მდგომარეობს, რომ
იგი კარის ეკლესიად არის გამოცხადებული ქართულ წარწერაში. უთუოდ იგი
იყო კარის ეკლესია არა ალექსანდრე მეფისა, არამედ მისი მდივან-მწიგნობრის
მათარსისა, რომელსაც ეკლესიაში თავისი ცოლი დაუსაფლავებია.

3. აშენების მიზნად სომხურ წარწერაში აღმშენებლის ცოლის სულის
მოხსენებაა დასახელებული, თუმცა შემდეგ ნათქვამია, რომ „რამაც კაცმა ეს
ჩვენი სახსენებელი ან ვახში მოშალოსო“, მაშასადამე, ამით მათარსი თავის
თავსაც გულისხმობს. ქართულში ამშენებელი თავის „სულის საქსარს“ ახსენებს
და არა ცოლისას, ცოლი საზოგადოდ სრულებით არ ჩანს ქართულში, სამაგი-
ეროდ სპარსულში ცოლის სახელიც არის მოხსენებული და აგრეთვე ისიც, რომ
იგი ამ ეკლესიაში ასაფლავია.

¹ ტექსტში يست سيم, გამოტოვებულია კავშირი و

² ასე ამკობდნენ ხოლმე სეფიანთა დინასტიის ხელმწიფეებს.

³ ملام ჩვეულებრივ მსახურს ნიშნავს.

⁴ მოსალოდნელი იყო სხ, მაგრამ აშკარად ჩანს مذ.

⁵ ნათლად იკითხება اضراف نمان, რაც არა ჩვეულებრივი გამოთქმაა. მოსალოდნელი იყო
مراى نمان.

4. შესაწირავი ყველგან ერთნაირად არის მოხსენებული: 3 კვამლი კაცი, 1 წისკელი, 1 ვენახი და 2 ღუქანი. ოღონდ ღუქნის აღსანიშნავად ქართულში სპარსულიდან შემოსული სიტყვა „ქულბაგი“ არის ხმარებული, რაიცა ძველი ტრადიციის მაჩვენებელია. სომხურად და სპარსულადაც სათანადო ადგილას არაბული სიტყვაა ხმარებული („ღუქანი“).

5. წყევის ფორმულა სხვადასხვაგვარად არის გაკეთებული: სომხური წარწერა კენისა და იუდას წყევას ატეხს თავს. შეწირულების მოშლელს, ქართულში შეწირულების შესრულება უბრალოდ ნათქვამი, მაგრამ დამატებულია, რომ „ეკლესიაზე მჯდომს კაცზე“ ვინც „ნასად ხელი დადვასო“, ან არ გაუთაოს, მას ღმერთმა ნურა გაუთაოსო. — სპარსულში კი ღვთის წყევა და მოციქულის კრულვაა მოხსენებული. ღმერთთან ერთად მოციქულის ხსენება — ეს მაჰმადიანური სამყაროდან მომდინარე ფორმულაა. მაჰმადიანები მოციქულად უთუოდ მაჰმადს გულისხმობენ, მაგრამ ძნელია იმისი ფიქრი, რომ აქ. ეკლესიაზე, ქრისტიანულ ძეგლზე, მაჰმადიანობის ფუძემდებელი იყოს ნაგულისხმევი. უნდა ვიფიქროთ, რომ პირვანდელი მნიშვნელობა ამ სიტყვისა დაიკარგა და იგი წყევა-კრულვაში სახმარებელ უბრალო სიტყვად გადაიქცა.

6. განსაკუთრებით აღსანიშნავია თარიღის საკითხი. თითოეული წარწერა ისეა დათარიღებული, როგორც ეს მიღებული იყო სათანადო ერებს შორის: სომხური წარწერა სომხური წელთაღრიცხვის მიხედვით, ქართული წარწერა — ჩვენში მიღებული ქორონიკონების მიხედვით, ხოლო სპარსული წარწერა — მაჰმადიანური წელთაღრიცხვის თანახმად.

სომხური წელთაღრიცხვის თანახმად ეკლესია აუშენებიათ *ჩხუ* წელს, ე. ი. 1044 წელს, რაიცა დღევანდელი ანგარიშით 1595 წელს უდრის ($551 + 1044 = 1595$). ქართული ქორონიკონი ორი წლით ნაკლებს გვაძლევს: ხჰა ქორონიკონი უდრის 1593 წელს ($1312 + 281 = 1593$). რაც შეეხება სპარსულ წარწერას, აქ თარიღად დადებულია 1003 წელი. ეს 1003 წელი დაიწყო 1594 წ., ახალი (გრიგორიანული) სტილით 16 სექტემბერს და დასრულდა 1595 წლის 5 სექტემბერს, ძველი (იულიანური) სტილით-კი დაიწყო 1594 წლის 6 სექტემბერს და დასრულდა 1595 წლის 26 აგვისტოს. მაშასადამე წარწერა ამოჭრილია 1595 წლის 6 სექტემბრამდე (ახალი სტილით). როგორც ვხედავთ. სპარსული წარწერის წელთაღრიცხვა და სომხურისა ერთსა და იმავე წელს გვაძლევს, ქართული კი ამათგან ორი წლით არის განსხვავებული. აღსანიშნავია ამასთანავე, რომ ქართულსა და სპარსულ წარწერაში ინდიკტიონიც არის მოხსენებული: ალექსანდრეს მეფობის 23-ე წელი. თუ ქართულ წარწერას დავუჯერებთ და თარიღად 1593 წელს მივიღებთ, აგრეთვე ვივარაუდებთ, რომ შეცდომა არ არის არც მეფობის წლის აღნიშვნაში, მაშინ გამოდის, რომ ალექსანდრეს გამეფების წლად სთვლიდნენ 1570 წელს ($1593 - 23 = 1570$). მაგრამ სხვა წყაროებიდან ჩანს, რომ ალექსანდრე გამეფებულა 1574 წელს, მართლაც, ვახუშტის ქრონიკის თანახმად, ალექსანდრე გამეფებულა 1574 წელს. ამავე წელს გვაძლევს ალექსანდრეს გამეფების თარიღად ორი სიგელი ალექსანდრესი. რომლებიც თ. ყორღანის აქვს გამოქვეყნებული თავისი ქრონიკების II ტომში:

ა) ნინოწმინდის სიგელი ბოძებული ყოფილა დასაბამითგან 7104 წ., ქორონიკონს 285. დასაბამითგანი (ბიზანტიური წელთაღრიცხვის მიხედვით) გვაძლევს (7104—5508) 1596 წ., ხოლო ქორონიკონი 285 ($=285+1312=$) 1597 წ. მაგრამ იქვე ყოფილა ნათქვამი, რომ ინდიქტიონი ყოფილა 23, მაშასადამე, ალექსანდრე გამეფებულად სთვლის თავის თავს (1597—23= $=$) 1574 წ.

ბ) მცხეთის სიგელი დათარიღებულია მარტოდენ ქართული ქორონიკონისა და ინდიქტიონის მიხედვით. იგი ბოძებული ყოფილა 289 წ., ე. ი. (1312+289= $=$) 1601 წ. ამავე დროს ინდიქტიონი ყოფილა 27, მაშასადამე, გამეფების თარიღად (1601—27= $=$) 1574 წელი გამოდის.

როგორც ვხედავთ, ქართული წარწერის თარიღს მხარს არ უჭერს არც პარალელური წარწერები სომხურად და სპარსულად და არც სიგლებში მოხსენებული თარიღები ალექსანდრეს გამეფებისა.

დათარიღების შესამოწმებლად არას გვშველის გრემისავე მთავარანგელოზთა ეკლესიის წარწერა, შესრულებული ბერძნულად, რომლის მიხედვით გამოდის, რომ ალექსანდრე II ვერ გამეფდებოდა 1577 წლამდის, როდესაც მეფედ მისი მამა ლეონი იხსენიება. მაგრამ ვახუშტის ანგარიშით ლეონი მომკვდარა 1574 წ.

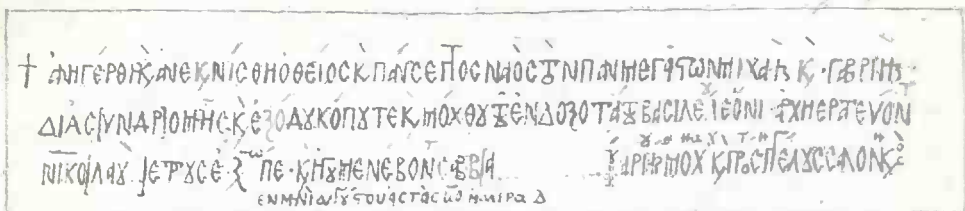
საზოგადოდ თარიღის საკითხი ჩვენი წარწერებით ბუნდოვანი რჩება და უეჭველია ახალი მასალების გამოქვეყნება ნათელს მოჰყენს ქრონოლოგიურ საკითხებს ამ ხანაში.

და მ ა ტ ე პ ა

ბ ე რ ძ ნ უ ლ ი წ ა რ წ ე რ ა გ რ ე მ შ ი

წარწერა მოთავსებულია ნაციხვარ გორაკზე მიქელ-გაბრიელის სახელზე აშენებული ეკლესიის შიგნით, შესავალი კარის თავზე. დათარიღებულია დასაბამითგან 7085 წლით, რაიცა, ბიზანტიური ანგარიშით, გვაძლევს 1577 წ. (7085—5508). დაწერილია ჩვეულებრივი მთავრულით, რომელშიაც ნუსხურის ელემენტებია გარეული. წარწერა შესრულებულია შავი წამლით მომწვანო ფონზე და ჩასმულია შავ ჩარჩოში. სტრიქონები გამოყოფილია ერთმანეთისაგან ორი წითელი ხაზისაგან შემდგარი ჩარჩოთი. ძალიან დაზიანებულია შესამე სტრიქონი. რომლის ნაწილი სამუდამოდ დაღუპულია. მეორე სტრიქონი-კი *ჰაჯაჰი* სიტყვიდან დაწყებული *ჰაჯაგაჰა*-მდე შეიძლება სრულიად აღდგენილ იქნეს ასოთა მოხაზულობის მიხედვით. დაწერილი ხამი არ არის, ატყვია გამოცდილება. ორთოგრაფიული შეცდომები ცოტაა.

აი თვით წარწერაც:

† ἀγγελῆτος x(αι) ἀνεκαινισθῆ ὁ θείος x(αι) πάνσεπτος ναὸς τῶν
 πανμεγίστων Μιχαήλ x(αι) Γαβριήλ ἢ
 διὰ σ[υνο]δοῦ καὶ ἐξόδου κόπου τε x(αι) μόχθου τε ἐνδοξοτάτου
 βασιλέως Λεβνι ἀρχιερατεύοντος(σ) ἢ
 Νικο[λάου ...]ετροῦ ἐ(τει) 3^ω π[ε] (= 7085—5508 : 1577). x(αι) ἡγουμε-
 νέοντος(σ) Σαββ[α]... καρ[τ]ου
 λαρίου ιερομονάχου x(αι) πρότε(σ)ιγγέλου Σσαλονηχόου. ((Θε)σσαλονηχόου?)

თარიღის ქვეშ წვრილი მთავრულით მიწერილია:
 ἐν μηνι ἀγούστου εἰς τὰς 2^{ας} ἡμέρας δ

თარგმანი:

„აღეშენა და განახლდა საღვთო და ყ^რდ პატროსანი ტაძარი ყოველთა უდიდეს-
 თა მიქაელისი და გაბრიელისი. შეწვენითა და წარსაგებელითა, შრომითა და
 გულსმოდგინებითა განდიდებულისა მეფისა ლეონისითა, მღვდელმთავრობასა
 ნიკოლაოზისსა... წელსა 7085 და წინამძღვრობასა საბაესსა [ხარტულ]არისსა,
 თთუესა აგუსტოსსა 29, დღესა 4,
 ბერმონახენისა და პროტოსეინგელოზისსა სალონიკისასა (?).“

მესამე პირის სუბიექტის უპველესი ნიშანი ქართულურ ენებში¹

1. მესამე პირის სუბიექტად შეიძლება იყოს სახელი მოთხრობითა და სახელობით ბრუნვაში; ასეა ეს ძველ-ქართულშიაც და ახალ ქართულშიაც: იგი აკეთებს—მან აკეთა (ახ. ქართ.: ის აკეთებს—მან აკეთა)... იგი ზის... თამაშობს... იზრდება...

როგორც ნაცვალსახელებში, ისე სხვა სახელებშიც ეს ორი ბრუნვა განსხვავებულია მესამე პირის სახელებთან. მეორე და პირველი პირის ნაცვალსახელებში სამი ბრუნვის ფუნქციაა შეთავსებული ერთ და იმავე ფონეტიკურ კომპლექსებში (მე... შენ... ჩუენ... თქუენ...); ამათ ეს ფუნქციები მესამე პირის სახელებთან შეპირისპირებითა და ზმნის აგებულებასთან დაკავშირებით განუვითარდათ; ფუნქციები ეცვალა ამ პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელებს, სტრუქტურა კი წინანდელი დარჩათ: ამ სტრუქტურის მიხედვით კი მე... შენ... სხვა სახელთა ფუძეს უფრო უდრის, ვინემ რომელსამე ბრუნვას.

ამიტომ, რომ წინადადების კონსტრუქციის ის თავისებურება, რომელიც სუბიექტისა და ობიექტის ბრუნვათა ცვლაში მდგომარეობს, გამოხატულებას პოებს მესამე პირის სახელთა ხმარებისას სუბიექტად და ობიექტად: იგი აკეთებს მას — მან აკეთა იგი. სხვანაირად რომა ვთქვათ, წინადადების სტრუქტურის თავისებურება მესამე პირის პრობლემად წარმოგვიდგება.

მესამე პირის სუბიექტს რომ დავუბრუნდეთ, თავში თქმულს შემდეგი უნდა დავუმატოთ: ძვ.-ქართულში თუ სუბიექტად ადამიანის სახელი გვევლინება, სახელობითისა და მოთხრობითი ბრუნვის მაგივრობა შეიძლება გაუფორმებელმა (უდეტერმინაციო) ფუძემ² გასწიოს:

¹ წაკითხულია მოხსენებად ენიმკი-ს საჯარო სხდომაზე 1938 წ. 16 ივნისს.

² ამ გაუფორმებელ ფუძეს ხშირად წრფელობითს ბრუნვას უწოდებენ; ეს უზნობელია:

1. წრფელობითი ზედმიწევნითი თარგმანია ბერძნ. ოქუჩი-სი და ბერძნულ გრამატიკაში „სახელობითს“ აღნიშნავს („წრფელი“, „პირდაპირი“ ბრუნვა), წრფელობითი სახელობითის სინონიმია (ტერმ. „სახელობითი“ რომაელებმა დამკვიდრეს „წრფელობითის“ ნაცვლად). ანტონიც თავის ქართულ გრამატიკაში ტერმინ „წრფელობითის“ სახელობითის ვაგებით ხმარობს.

2. „იუდა“ ისეთივე ერთეულია, როგორც „წინადასწარ“ (წინადასწარ-მეტყუელი), „ღალად“ („ღალად-ყო“), „ნელ“ („ნელ-საცხებელი“), „სრულ“ (იყვებით სრულ... ადიშის ოთხთავი. ტაბ. 12 ხ₁). ამგვარ ოდენობას კი მხოლოდ ფუძე დაერქმის.

ისაკმან შვა იაკობი (ადიშის ოთხთავი, ტაბ. 1ა₂), მაგრამ იქვე გვაქვს: იაკობ შვა იუღა... იუღა შვა ფარტჳ და ჴარა... ფარტჳ შვა ეზრომ... სოლო-მონ შვა როზომ... და სხვა.

2. მესამე პირის სუბიექტის ნიშნად იხმარება სუფიქსები -ს, -ა, -ო. ასეა ეს ჯერ კიდევ V-VI საუკუნის ხანმეტ ძეგლებში. ამათგან -ს გამოყენებულია აწმყოში, ნამყო ხოლმეობითსა და სამივე კავშირებითში, -ა ნამყო უსრულში და ნამყო ძირითადში (აორისტში), -ო -ც ამ უკანასკნელ დროში გვაქვს: იგი წარმომდგარია ან -ა-საგან წინამავალ თანხმეობთან შერწყმით ანდა ამგვარი წარმოშობის მოვლენათა ანალოგიით.

საილუსტრაციო მასალა მოგვყავს. პირველ ყოვლისა, ძველი ქართულის უქველესი, ხანმეტური, ძეგლებიდან:

S₃—ს- ს უ ფ ი ქ ს ი:

... ყლი რლი ხითხოვს მიიღის და რლი ხეძიებს პოვის და რლი ხირეკს განხელის: ხიყოს მე ვინ თქნგანი კაცი რლი ხითხოვდეს ძმ მისი პურსა ქვად ნუ მიხცესა მას: ანუ თუ სათევზსა (!) ხითხოვდეს. გუელი ნუ მიხცესა... (იხ. ივ. ჯავახიშვილი: „ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის“: ტფილ. უნივერსიტ. მოამბე, ტ. II (1922-23 წ., გვ. 379).

... სადა იგი მატლი მათი არა დახესრულების და ცეცხლი არა დახეშრტების რ ყლი ცეცხლითა დახიმარილოს (იქვე, გვ. 381).

... რი არა დაძუელდეს საუნ(ჯ)მ მოუკლებელი ცათა შინა სადა იგი მპარავი არა მიძეხების და არცა მლილმან განრყუნის: სადაცა ხიყოს საფასმ თქუენი მუნცა ჰიყოს გული თქნი (იხ. ა. შანიძე: „ქართული ხელნაწერები გრაცში“, „ხანმეტი ლექციონარი“—ტფილ. სახელმწ. უნივერ. მოამბე, ტ. IX, 1929 წ., გვ. 342).

S₃—ა-ს უ ფ ი ქ ს ი:

... რბიოდა და მოვიდა სიმონ პეტრსსა და ერთისა მის მოწათისა რი ხუყუარდა იჯს და ხრქუა მათ (იქვე, გვ. 336).

... ხ პეტრე აღდგა და მირბიოდა საფლავად. და შთახხედა და იხილნა ტილონი იგი... და წარვიდა თვსაგან და დახუკურდა საქმე ესე (იქვე, გვ. 333).

... და მოხუტდა მათ იჯ ხეტყოდა მათ და ხქა: მომეცა მე ყოველი გელმწიფებად ცათა შინა (იქვე, გვ. 330₇).

... სიბრძნემან იშშნა თავისა თვისისა სახლ და ქუეშე შეხუდგნა შჯდნი სუეტნი დაკლა საკლველი და განზავა ტაკუკთა თვსთა ღჯნოდ... წარავლინნა მონანი თჯსნი (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, op. cit., გვ. 372).

S₃—ო-ს უ ფ ი ქ ს ი:

... რ გარდაგორვებულ ხიყო ლოდი იგი რ ხიყო დიდ ფრიად (იხ. ა. შანიძე, op. cit. გვ. 331).

- ... და იწყო მოსწისითან (იქვე, გვ. 335)...
- ... მოილო პური... და განტეხა (იქვე, გვ. 335).
- ... მიხუგო ერთმან... (იქვე, გვ. 334).

ეგვევ სუფიქსები გვაქვს ჰაემეტსა და შემდგომი ზანის, -IX—XI საუკუნის, ძეგლებში.

3. მესამე პირის სუბიექტის აფიქსებთან დაკავშირებით ქართულში სამი რამაა აღსანიშნავი:

ა. მესამე პირი რამდენიმე აფიქსით აღინიშნება — ს. -ა, (-ო) — მაწინ. როდესაც სუბიექტისა და ობიექტის სხვა პირები თითო აფიქსს იყენებენ: S₁—გ, S₂—ზ ანდა ჰ და მისი ფონეტიკური ვარიანტები (-ს სალიტერატურო ქართულში, ღ, ს... ღ. ხ, ზ, ყ—ხევსურულ დიალექტში... — ( )₁—მ, ( )₂—გ, ( )₃—ხ ანდა ჰ და მისი ფონეტიკური სახეცვლანი... ს და ა ერთმანეთის ფონეტიკურ ვარიანტად შეუძლებელია დავსახოთ, ესაა ორი ფონეტიკურად დამოუკიდებელი ერთეული ერთი და იმავე მორფოლოგიური ფუნქციისა.

ბ. მესამე პირის სუბიექტის ნიშნები—სუფიქსებია, ყველა სხვა პირი—იქნება ეს სუბიექტის თუ ობიექტის პირები — პრეფიქსებითაა წარმოდგენილი. პრეფიქსაცია პირის აღნიშვნაში ქართული ზმნის უღვლილების პრინციპია, და ამ პრინციპს არღვევს მესამე პირის წარმოება.

გ. მესამე პირის სუბიექტის ნიშნები ზმნას მხოლოდობითში აქვს, მრავლობითში კი—არა.

ა-სუფიქსის შესახებ შეეძლო კაცს ეთქვა: დაიკარგა ფონეტიკური მიზეზის გამო, რადგანაც მომდევნო სუფიქსი მესამე პირის მრავლობითისა ხმოვნით იწყებაო: აკეთ-ა—აკეთ-ეს (←აკეთ-ა-ეს?!). მაგრამ ს-სუფიქსის არქონა მრავლობითში ამავე მიზეზით შეუძლებელია ავხსნათ:

აკეთებ-ს	*„აკეთებ-ს-ენ“
აკეთებდ-ე-ს	*„აკეთებდ-ე-ს-ენ“
აკეთო-ს	*„აკეთ-ო-ს-ენ“...

ფონეტიკურად არავითარ სიძნელეს არ ხვდება; და თუ არსად არა გვაქვს, იმიტომ კი არა, რომ დაიკარგა, არამედ იმიტომ, რომ არც ყოფილა ქართულში ისევე, როგორც არა გვაქვს ამჟამადაც სვანურში (აწმყოში) ¹.

სვანურს აწმყოში დღემდე შენარჩუნებული აქვს ის მდგომარეობა, რომელიც ქართულ ზმნას ახასიათებდა გარკვეულ პერიოდში:

ხჷ-არი, ხ-არი, წარი — ხ-ჷ-არი-დ, ხ-არი-დ, წარი-ხ: მესამე პირს სუბიექტის ნიშანი არ გააჩნია, მრავლობითის მესამე პირში მხოლოდ რიცხვის ნიშანია მოცემული (*იგი *არი—იგინი არი-ან). სვანური შერჩა ამ საფეხურს, ქართულმა კი პირის ნიშანი დაურთო მხოლოდობითს (არი-ს, ზი-ს, აკეთებ-ს), მაგრამ არ მოუხდენია არავითარი ცვლილება მრავლობითში, მრავლობითის სათანადო ნაკვთი დამთავრებულ-ჩამოყალიბებულ სახეს ატარებდა: მრავლობითობის ნიშანი ზმნის ბოლოს უკვე იჯდა.

¹ ვგულისხმობთ ს-სუფიქსის შესაბამ სუფიქსს.

ეს ნიშნავს: მრავლობითის სუფიქსების დამკვიდრება ზმნაში წინ უსწრებს მესამე პირის სუფიქსის გამოყენებას (მხოლოდობითში), მესამე პირის სუფიქსი ზმნაში შედარებით უველაზე ახალი ფორმაციისაა: მას წინ უსწრებს არა თუ სხვა პირთა ჩამოყალიბება, არამედ მრავლობითის გაფორმებაც.

რელატიური ქრონოლოგიის ამ ცნობებს ერთი უნდა დავუმატოთ: მესამე პირის ნიშნის გაჩენა არ შეიძლება არ იყოს დაკავშირებული მოთხრობითისა და სახელობითის დიფერენციაციის პროცესთან: ა-სუფიქსი მოთხრობითის ჩამოყალიბების ხანისაა. -ს—სახელობითისა: პირველი უსწრებს მეორეს (-ს-სუფიქსი აშკარა ნაცვალსახელური წარმოშობისაა — იგი ნივთიერ კავშირშია ი-ს-ი ნაცვალსახელთან).

ბუნებრივად იბადება კითხვა: როცა მესამე პირის ნიშანი ზმნას გაუჩნდა, რატომ მაინცა და მაინც სუფიქსის სახით მოგვევლინა, რა უშლიდა, პრეფიქსად მოვლენოდა ზმნას და სხვა პრეფიქსების, პირის ნიშნების, მწკრივში დაექირა მისთვის განკუთვნილი ადგილი? რატომ აღმოჩნდა ეს შეუძლებელი?

ექვს გარეშეა ამის მიზეზი უნდა იყოს რაღაც დიდი გარდატეხა, რომელიც იმ დროისათვის მომხდარი იყო სათანადო ენობრივი კოლექტივის სამეტყველო ფსიქიკაში: პრეფიქსული წყობის ენა (მხედველობაში გვაქვს პირთა აღნიშვნა) სუფიქსაციის გზას ადგება. ვიმეორებთ, ეს დიდი გარდატეხაა და ეს მხოლოდ მესამე პირის სუბიექტის აღნიშვნაში არ გამოიხატება. ამავე მიზეზის გამო—როგორც უკვე გვქონდა შემთხვევა თავის დროზე აღგვენიშნა—ქართულმა დაკარგა „ვინ“ და „რა“ კატეგორიათა სპეციფიკური განმასხვავებელი წარმოება ზედსართავეებში და სახელზმნაში, და იქაც პრეფიქსაცია დაზიანდა: ეს კატეგორიები პრეფიქსებით გაირჩეოდა...

ამ კონტექსტში ბუნებრივად ჩნდება ვარაუდი, რომ ჩვენს ენაში ეს გარდატეხა მოხდა ისეთ ენებთან შეხვედრასთან დაკავშირებით, რომლებიც სუფიქსაციით ხასიათდებიან ეს კი ურალ-ალტაური ან ინდოევროპული ენები უხდა ყოფილიყო.

მრავალ მხრივ საგულისხმოა, რომ „ვინ“ და „რა“ კატეგორიათა საკითხშიც (და სუბიექტის მესამე პირის საკითხშიც) ყველაზე უვნებლად გადაარჩა სვანური და ყველაზე უფრო დიდი ცვლილება განიცადა ქართულმა: იმ ენამ, რომელიც ყველაზე სამხრეთ-აღმოსავლეთით მოქცეულ ფრთას შეადგენდა ქართველურ ენებში; გამვლენელი ენების გეოგრაფიული მდებარეობის გასარკვევად ეს ანგარიშგასაწევი ფაქტია.

საინტერესოა, რომ სვანურში ორიოდ ზმნამ შემოგვინახა მესამე პირის ნიშნად პრეფიქსი (ლ-: ლ-გ „დგას“, ლ-ი „არის“...)¹, მაგრამ პრეფიქსად ზმნაში ეს ლ- არ დამკვიდრდა, სუფიქსის სახითაც არ შეგვრჩა.

ქართულს რომ დავუბრუნდეთ, ქართულში მესამე პირის სუბიექტის ნიშანი მარტოოდენ მხოლოდობითში გვაქვს, ეს ნიშანი სუფიქსია და იგი ერთზე მეტი აფიქსითაა წარმოდგენილი; ეს აფიქსებია: -ს, -ა (|| ო).

4. ამ ნიშანთა გარდა მესამე პირის სუბიექტურ სუფიქსად უნდა მივიჩნიოთ -ნ: არ-ნ, ზი-ნ, დგა-ნ..

¹ იხ. ვ. თ. ო ფ უ რ ი ა: სვანური ენა: ზმნა, ტფილ. 1930, გვ. 2—4.

არ-ნ:

მკედარი ვიდრე წყობასა არა შესრულ არნ. ძლევად მისი სიმრავლესა შინა ლაშქართასა არა საცნაურ არნ. არცა მეფეთაგან ნიჭი მიიღის... „ცხოვრებად გრიგოლ ხანძთელისად“, გამოც. ნ. მარის მიერ, Тексты и разыскания по арм.-груз. филол. VII, 1911, გვ. 8ა |41|, სტრ. 18—20 ზემ.

... დაღაცათუ ენაბრგუნელი ვინმე წადიერ არინ (!) შესხმად მეფისა. არა შეურაცხ ყვის მეფემან ბრგუნვილებად იგი ენისად... „კიმენი“, ტ. I, გამოც. კორნ. კეკელიძის მიერ, ტფილ., 1918. გვ. 176_ა.

იკურთხევი-ნ... არ-ნ...

... ერთი წიგნის-მკითხველი მცირეთა მსმენელთა და მრავალთა თვს სწორად კმა არნ. და ეგრძთვე უკუეთუ ერთი იკურთხევიან ანუ მრავალნი. მაკურთხეველი იგი ერთი კმა არნ... გრ. ხანძთ. გვ. 3|80| სტრ. 12 ქვ.

ჰნებავ-ნ:

ხოლო შესაძლებელ თუმცა იყო, ყოველადვე არა ჰნებავენ მეფესა, რომელ ერთსამცა დღესა კიდე იყო მისგან... „ცხოვრებად... გიორგი მთაწმიდელისა“, ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წლ. ხელნაწერი, ტფილ. 1901, გვ. 320.

უბნობ-ნ... აღმოდი-ნ:

და იტყოდა ნეტარი იოანე, ვითარმედ მუნ ჟამამდე ძნიად უბნობნ ქართულად... ხოლო მიერითგან დაუყენებლად, ვითარცა წყაროდ, აღმოდინ... „ცხოვრებად... იოანესი და ეფთვმესი“, ათონის... 1074 წლის ხელნაწერი, ტფ. 1901, გვ. 26.

მიმოვალ-ნ... კრებ-ნ:

და გამოვიდის იგი ჭუბით თვსით. და მიმოვალნ უდაბნოსა და კრებნ იგი მელაღრიასა... „კიმენი“, გვ. 20_ა.

უმძიმ-ნ... უხარი-ნ...

საჯორეს ყოველნი ძმანი იყენიან მეჯორედ და ორნი ერისაგანნი იყენიან მსახურად და მხუეტელად და სხუანი ძმანი იყენიან და არა თუ უმძიმნ, არამედ უფროდსად უხარინ... „ცხ. იოან. და ეფთვმე“. ათონის... 1074 ხელნ., გვ. 48.

მიხუდები-ნ:

და შრომისა დღეთა შინა მყოფნი და ხუცესნი ჰმსახურებდიან, ვითარცა მიხუდებიან... იქვე, გვ. 41.

გამოიცადები-ნ... იპოვები-ნ... დააკლდები-ნ...

როქროდ იგი რავდენცა გამოიცადებიან: უწმიდეს იპოვებიან: და არა რად დააკლდებიან... იოანე ბოლნელ ეპ. ქადაგ. გვ. 64.

უთქუამ-ნ... სწადი-ნ... გარდამოცვი-ნ...

ესე ლაზარს იღვა დავრომილი ბჭეთა თანა მის მდიდრისათა... და გლი უთქუამნ და სწადინ მას განძლებად: ნაბიჭვევისაგან რი გარდამოცვიან ტაბლისაგან მის მდიდრისადა... იქვე, გვ. 68.

2. აკად. ივ. ჯავახიშვილისადმი მიძღვნილი კრებული

პრცხუენი-ნ:

და არა სადა განშიშულდის: და არცა იბანის სადა: და პრცხუენინ ხილვად ვისამე... კიმენი, გვ. 16_ა.

ეტყჳ-ნ:

და მარადის ეტყჳნ დიდსა იოანეს... „ცხ. იოან. და ეფთ.“. ათონ. ხელნ. გვ. 15.

... ეტყჳნ მამამ იოანე ვითარმედ „შვილო ჩემო! ქართლისა ქუეყანად დიდად ნაკლულეან არს წიგნთაგან“... იქვე, გვ. 26.

ევედრები-ნ:

და მარადის ევედრებინ ძმათა რა მოსწრაფე იყვენ მისლვად ეკლესიად... იქვე, 35.

ეყოფი-ნ:

წერილ არს „ტჳრთი განწესებული ეყოფინ ნავსა“... გრიგ. ხანძთ. გვ. მც. 16 ქვ.

ესმი-ნ:

... გუერდით მივიდის და თაყუანის სცის და უთხრის, რომელ მას ოდენ ესმინ... იქვე, 36.

ეუბნები-ნ:

... და მიერთგან მონასტრისა ძმათა არლარა ვის ეუბნებინ გარნა თუ უცხოვ ვინ მოვიდის... იქვე, 16.

აღუდგები-ნ... ექმნები-ნ:

ხოლო რომელთამე რეცათუ ცილობით წინა აღუდგებინ არამედ მიზეზ სწავლის ექმნებინ მას... აბო ტფილელი, გვ. 16.

ეკმარები-ნ:

კელარნი კულა სამხრად ყოვლადვე სატრაპეზოსა მივიდიან... და ეგრეთვე მევაჟინენი, მაგრა კელართა მწუხრსა თუ რამე ეკმარებინ, შინა იჳმარნიან... ათონ. ხელნაწ. გვ. 48.

ივლტი-ნ... ეძიებ-ნ:

და რჳს არა პოვის. სადგური იგი ვა მსჳნებავ-ნ. მოიძულის ადგილი იგი და მოიძაგის ნაშრომიცა იგი: მერე კდ გმოვიდის და ივლტინ იგი და ეძიებნ სხუასა ადგილსა... იოანე ბოლ. ქად. 83.

ეძიებ-ნ... კმობ-ნ... ლაღებ-ნ... მიმო იხედავ-ნ... ისტუანავ-ნ...

განჳმარტნის ფრთენი თჳსნი ვა იგი განჳმარტნის მფრინველმან ფრთენი თჳსნი და ეძიებნ მართუეთა თჳსთა შეკრებად მათა კმობნ გლს მოდგინედ: ლაღადებნ სურვიელად ეძიებნ წადიერებით... მიმო იხედავენ და ისტუანავენ... ევ პოვნადმდე მისა: და რჳს პოვის... იქვე, გვ. 31.

ეუბნები-ნ... ასწავებ-ნ... ამხილებ-ნ... ნუგეშინის სცემ-ნ... დაჳვედრებ-ნ...

... უკუეთუ კულა ვინმე იხილნის უდებნი და ლაქსნილნი და ახალმოსრულნი, მათ ზედავსზედა ეუბნებინ, ასწავებენ, ამხილებნ და ნუგეშინის სცემენ და ჳელოსანთა დაჳვედრებენ, რადთა მარჯუედ ექციოდნიან და აოხრასა მიაჳირებდენ... ათონ. ხელნ. გვ. 38.

ამცნებ-ნ:

...ესმის ვ'დ არს იგი ამპარტავან და ზუავ მიუვლინის მას და ამცნებნ სი-
ყუარულსა... „ცხოვ. საბა ასურისაჲ“, გამოც. ს. ჯანაშისა მიერ, „არილი“, გვ. 123.

შემუსრავ-ნ:

რ' ამპარტავანთა ღ'ი შემუსრავნ; ხოლო მდაბალთა მოსციის მადლი...
იოანე ბოლნ. ქადაგ. გვ. 55.

დაჰკლავ-ნ... დაიკლვი-ნ:

მღვდელი ყოველისა სოფლისა-თჳს კრავსა მას... დაჰკლავნ. და იგი
მის-თანავე დაიკვლინ... „წარტყუნეჲა იერუსალჴმისაჲ“ — გამოც. ნ. მარის
მიერ, 1909, გვ. იმ₆ [156].

ლოცავ-ნ... ითხოვ-ნ:

ლოცავნ ღამჴ ყოველ მარადის ფარულად სამოსლითა პირველითა და
ითხოვნ... საწუთროჲსა წილ საუკუნესა... ძვ. სასულიერო პოეზია, გამოც.
პ. ინგოროყვას მიერ, ტფილ. 1913, გვ. 25.

ტირ-ნ... ეგლოვ-ნ... ამხილებ-ნ... ასწავებ-ნ...

ხოლო ტირნ და ეგლოვნ მათ-თჳს წ'დ ტიმოთჴ მოციქული: და ამ-
ხილებნ მათ და ასწავებნ ღლჴ და ღამჴ გზასა მას ჭეშმარიტებისასა...
კიმენი, 105₁...

... ქურივი ვინმე იყო მასვე ქალაქსა შინა რ'ი იგი მოვალნ მისა ზე-
დადს ზ'ა (და) ეტყუნ მას: მისაჯე მე მოვალისა ჩემისაგან და არა ისმინის
მისი მრავალ ჟამ: ხ' ქურივი იგი ფ'დ აწყინებდა მას და მივალნ მისა ზე-
დადს ზ'ა უწყინოდ (და) თაყუანის სცემნ მას და შეუფრდებინ: ტირნ:
ცრემლოვინ: მოეხუევინ ფერჯთა მისთა (აკოცებნ მუგლთა მისთა)
ამბორს უყოფნ ჳელთა მისთა... ხ' მსაჯული იგი ჰრისხავენ მას და აგი-
ნებნ და განაძებნ მას გარე: ა'დ ზინ იგი წ'ე მისსა: აწყინებნ და
ეტყუნ მას: მისაჯე მე მოვალისა ჩემისა გან... იოანე ბოლნელ ეპ. ქადაგ.,
გვ. 50.

მრავლობით რიცხვში ამ ნ-ს შესაბამისად -ედ გვაქვს:

არი-ედ:

ვერვინ ორთა ო'ლთა ჰმონოს რ'ნი ურთი-ერთას არა სათნოდ არიედ...
კიმენი, 189₂₂.

უყოფ-ედ:

მეზუერჴ იგი არს მებაჴჴ, ხოლო საზუერჴ იგი არს ადგილი, სადა იგი
ბაჴსა უყოფედ... იოანე ბოლნ. ქადაგ., გვ. 9.

ეტჳკ-ედ:

ცრუჴ მოძღუჳარნი იგი და შემასმენელნი შევიდიან მისა და ეტჳკედ
რომელნიმე რეცა სიტყუთა ლიქნისაჲთა... აბო ტფილ. 25.

შფოთებ-ედ... დასთხევ-ედ:

და აქუნ ჳელთა მათთა სახეები კერპებისაჲ და კუერთხები... და ესრჴთ
შფოთებედ: და მრავალსა სისხლსა დასთხევედ: მამათა და დელათა...
კიმენი, 105₂₅.

აშინებ-ედ:

და რომელნიმე მათგანნი აშინებედ მას... აბო ტფილ. 26.

ხედვ-ედ:

რომელნი ხედვედ მას. ვერ იკადრიან უდბად განცხრომაჲ კრძალულება...
თაგან მისთა... გრიგ. ხანძთ. მბ. |42, ზევ. |...

ჰლოშნი-ედ:

აღ დალნიცა მოვიდიან და ჰლოშნიედ ზუზლასა მისსა... იოანე ბოლნ.
ქადაგ. 68.

მორბი-ედ:

და რწნი მორბიედ მისა სიყუარულით შეიტყობობს... კიმენი, 14_ა.

მიეგებვი-ედ:

მოდლუარი სამე ყრმათაჲ ვარი რწნი გონიერად მიეგებვიედ ჰეშმარი-
ტებისა გარდამაქცეველთა... კიმენი, 46_ა.

5. ზემოხსენებული -ნ აკად. ნ. მარს ნამყო უსრულის მაჩვენებლად
მიიჩნდა და მას დ-სუფიქსის პარალელურ ოდენობად სახადა:

„ნამყო უსრულს აქვს ორი ფორმა: ძველი სამწერლობო და ხალხური.
ორივე სახეობის მაჩვენებელი აწმყოს ფუძეს მიემატებიან: ა) ძვ. საწწერ. სა-
ხეობის მაჩვენებელი ნ გვევლინება მესამე პირში მხოლ. რიცხვისა; ასე. მაგ.
იკითხავ-ნ — он читал, იტყუნ-ნ — он говорил, გუცემ-ნ — он давал нам, განგუწე-
სებ-ნ — он приводил нас в порядок ¹... ბ) ხალხური სახეობის მაჩვენებელი — დ.
ისიც გვევლინება ხშირად ყოველგვარი გახმოვნების გარეშე, ამასთან მხოლო-
ობითის ყველა პირში: ვ-კრებ-დ, 'ჰ'-კრებ-დ, კრებ-დ“ (იხ. „Грамматика древ-
нерус. литер. яз.“ Ленингр. 1925. გვ. 159, § 192).

ერთ სიბრტყეზე მოთავსება ამ ნ-სა და დ-სი შეუძლებელია: -ნ- მესამე
პირშილა გვაქვს, სხვაგან — არსად, -დ- ყველა პირში მეორდება, როგორც ეს
დროის საწარმოებელ სუფიქსს შეშენის... დ-თი წარმოებულ ნამყო უსრულ
ხოლმეობითში ეს -ნ-ც შეიძლება გამოჩნდეს: კრებ-დ-ი-ნ... აქუნ-დ-ი-ნ (მაგა-
ლითები იხ. ქვ.), რაიც აგრეთვე ამ სუფიქსების ფუნქციათა სხვაობითაა გან-
საზღვრული². მოკლედ: -ნ და -დ ფონეტიკურად ერთი მეორის მონაცვლედ
შეიძლება მოგვევლინოს, მაგრამ ეს ოდნავადაც არ ნიშნავს, რომ მათი მორ-
ფოლოგიური ფუნქცია ერთი და იგივეა... იკითხავ-ნ, იტყუნ-ნ და მსგავსნი ოდე-
ნობანი ნამყო უსრულად ვერ მიიჩნევა.

პროფ. ა. შანიძე ნ-იან აწმყოს ხოლმეობითის ფორმადა თვლის; იგი
წერს: „აწმყოს მესამე პირში ძვ. ქართულს ორგვარი დაბოლოებანი მოეპოვება:
ერთი მხრით -ს და -ენ (-ან), მეორე მხრით -ნ და -ედ; მაგ. ერთი მხრით არ-ს
და არი-ან, მეორე მხრით არ-ნ და არი-ედ და მისთ. მეორე მხრის ფორმები
ხოლმეობითის ფორმებია, ე. ი. ხოლმეს გაგებას შეიცავენ; სხვანაირად რომ

¹ დედანში ნაჩვენებია ტექსტები, საიდანაც ამოღებულია ეს ზნებები.

² ზოგი სხვა გარემოება აღნიშნულია ჩვენს რეცენზიაში ნ. მარის „ძვ. ქართ. სალიტ-
უნის გრამატიკისა“ — იხ. საისტ.-საეთნოგრ. საზოგად. მიმომხილველი I (1926), გვ. 320—321.

ვთქვათ, წერ-ნ ამას ნიშნავს: „წერს ხოლმე“, წერ-ედ კი ამას: „წერენ ხოლმე“. პირველსა და მეორე პირში ასეთი გარჩევა არ იყო“. (მოსდევს „აწმყო ხოლმეობითის“ მაგალითი—იხ. „ძველი ქართული ენა“ ა. შანიძის, აღ. ბარამიძის და ილ. აბულაძის სახელმძღვანელოში „ძველი ქართული ენა და ლიტერატურა“, ტფილ. 1934, გვ. 024, § 43).

„წერნ“ და მსგავს ფორმებს ხოლმეობითი შინაარსი აქვთ ჩვეულებრივად; ეს უდაოა¹. მაგრამ კითხვა ისმის: რა კავშირშია ეს ხოლმეობითი შინაარსი ნ-სუფიქსთან? ხოლმეობითობა ნ-იან წარმოებაში მეტაფორაა, მაგრამ არის თუ არა მისი მატარებელი -ნ სუფიქსი (მრავლობითში -ედ სუფიქსი)?

პასუხი უარყოფითი იქნება და აი რატომ:

1. ხოლმეობითობა ნამყოში ყველა პირში იჩენს თავს, აქ კი მხოლოდ მესამე პირითაა მისი გამოყენება შეზღუდული; დროის საწარმოებელი ათიქსი ყველა პირში უნდა გვექონდეს და არა მხოლოდ ერთში.

2. თუ აწმყოში ეს -ნ ხოლმეობითის ნიშანია, რაღაა პირის ნიშანი? -ნ იქერს -ს სუფიქსის ადგილს ძველ ქართულში ისევე, როგორც -ედ -ან, -ენ სუფიქსთა მონაცვლელად გამოდის. ამიტომ ბუნებრივია ვივარაუდოთ, რომ ეს -ნ (და -ედ) იმავე მორფოლოგიური ღირებულებისა უნდა ყოფილიყო, როგორც -ს (-ან, -ეს სუფიქსებს) აქვთ.

3. -ნ სუფიქსი ძველ ქართულში გვხვდება -ი-სუფიქსით ნაწარმოებ ნამყო ხოლმეობითშიც; ხოლმეობითობა რომ ამ ნ-სთან იყოს დაკავშირებული, ამგვარი წარმოება გაუგებარი იქნებოდა...

მოიღ-ი-ნ:

... [ხი|რეკდით და განგელო|ს] |თ|ქუენ. რ^რ ყოველი რ^რ ხითხოვენ მოიღ-ი-ნ... იხ. ივ. ჯავახიშვილი: „ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელნაწერები“—ტფილ. უნივ. მოამბე II, გვ. 377.

მოუძღურდ-ი-ნ... დაშრტ-ი-ნ... განკეთრდ-ი-ნ... აღატყდ-ი-ნ...

განქარდ-ი-ნ... გვდებდ-ი-ნ...

... იძლიენ ძნელი იგი. მოუძღურდინ მღვმ^მ იგი. დაშრტინ საკმელი იგი გეჰენისად... სატანად განკეთრდინ... გულის წყრომად მისი აღატყდინ... სატანჯველი მისი განქარდინ და ზედამოსლვად გვდებდინ... კიმენი, 201^გ-13.

მაგალითების ეს უკანასკნელი წყება შეიძლება განმარტებულ იქნეს, როგორც ნამყო ძირითადისაგან ნაწარმოები ფორმები (მოუძღურდინ, დაშრტინ, განკეთრდინ, აღატყდინ, განქარდინ), თუმცა საკმარისია -ნ სუფიქსი ს-თი შეეცვალოს, რომ ნამყო ხოლმეობითის უცილობელი ფორმები წარმოგვიდგეს: მოუძღურდის, დაშრტის, განკეთრდის, აღატყდის, განქარდის...

მოიღინ კი არავითარ ექვს არ ბადებს, რომ ნამყო ხოლმეობითია...

¹ თუმცა ძირითადი მნიშვნელობა ეს ისტორიულად არ უნდა ყოფილიყო; ამის შესახებ — ქვემოთ.

ამრიგად. ნ-სუფიქსი სუბიექტის მესამე პირის უძველესი ნიშანია აწმყოში. თუ ნ-იან აწმყოს ძვ. ქართულში (VI—XI სს.) ხოლმეობითობა ახასიათებს; ეს იმას კი არ მოწმობს, რომ ნ S_3 არ ყოფილა, არამედ იმის გასაღებს იძლევა, თუ რა მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა ამ აწმყო დროს ძველისძველად, მაშინ, როდესაც S_3 -ად ნ იხმარებოდა.

ხოლმეობითობა აწმყოს დამახასიათებელი ძველი ფუნქციაა: უფრო ზუსტად რომა ვთქვათ, ეს უნდა ყოფილიყო „აწმყო ზოგადი“ დაახლოებით ისეთივე შინაარსისა, როგორც ახალს ქართულში გვაქვს გამოთქმებში: „მზე ანათებს“, „მოწათე სწავლობს“, „მასწავლებელი ასწავლის“...!

ხოლმეობითობა ამგვარ მნიშვნელობას უკავშირდება: „ზოგადად რაც ხდება“ → „ჩვეულებრივად რაც ხდება“... ამიტომაც, რომ ნ-იანი აწმყო ზედგამოჭრილია იმ შემთხვევებისათვის, როცა რაიმე წესი, ნორმაა გადმოსაცემი ანდა უცვლელი დამახასიათებელი თვისებაა აღსანიშნავი (ხშირად ამგვარ შემთხვევაში ძნელი გადასაწყვეტია ხოლმეობითი შინაარსი გადაწონის თუ „ზოგადობა“)...

მკვდარი ვიდრე წყობასა არა შესრულ არნ. ძლევად მისი სიმრავლესა შინა ლაშქართასა არა საცნაურ არნ... (იხ. ზემ. გვ. 171).

აქ დებულებაა წამოყენებული: როგორ იცნობა მხედარი... „ხოლმე“-ს აქ გამართლება არა აქვს. ეგვევ ითქმის შემდეგი მაგალითის შესახებ:

... და არა სადა განშიშულდის: და არცა იბანის სადა: და ჰრცხუენინ ხილვად ვისამე... (იხ. ზემ. გვ. 18).

„მორცხვობა“ აქ დამახასიათებელი თვისებაა: ჰრცხუენინ ამაზე მიუთითებს.

უფრო მკვეთრად ეს ჩანს მაგალითებში:

... მეორჳ სახჳ ლომისაჲ. რჳეს სძინავენ მღჳძარჳ არიედ თუალნი მისნი. რამეთუ ჴჳ უხილვედ... „სახისა სიტყუაჲ“, გამოც. ნ. მარის ჩიერ, *Тексты и разыск.* кн. VI, 1904, Спб. გვ. 346...

... მესამჳ სახჳ ლომისაჲ. რჳეს შჳნის ძჳმან ლომჳან. ლეკუნი მკუდარნი სხნის და ჴინ და სცავენ ლეკუთა მათ მოსლევადმდჳ მამისა მის დღჳსა მესამესა. ჰბერის შუბლსა და აღადგინის ლეკუნი იგი... იქვე 438...

სამი სახჳ არს ჴინჳელისაჲ. პირველი სახჳ რჳეს დასკუღვილად ვლენედ გზასა ურთიერთას. თითოეულად თჳსი მარცჳული მიიქუენ პირითა და ცუდთა მათ რჳლთა არა აქუენ არა ჰრჳჳან ტჳრთოსანთა მათ ვდ გუეციოთ ჩუენცა... არცაღა ჰშურნ... იქვე 191-192.

ამგვარი მნიშვნელობა სრულებით არ ეუცხოება ნამყო ხოლმეობითსაც:

... რჳეს დაბერდის და თუალთა მოაკლდის და ჴნებავენ განჴაპუენებაჲ. მარხვად დგის. და მენდის და იმარხის გუელჳან მან ორმეოც დღჳ და ორმეოც

¹ არსებითად ამგვარი აზრი უნდა ჰქონდეს შენიშვნას, რომელიც ა. შანიძეს „დროის“ განმარტებისათვის აქვს დართული (იხ. „ქართული გრამატიკა“ § 105, შენიშვნა 1, გვ. 121), თუმცა ავტორის დასკვნები სხვაგვარია; ვვულისხმობ დებულებას: „თვეზი ცჳრავს“, „ჩიტო ფრინავს“... „გველი ხობავს“—„ყველა ესენი არსებითად უდროვო ფორმებია“ (იქვე).

ლამს ვე წყალი განველტის. და განუთხნის. იძიის ნაპრაღი და პოვის კლდისაჲ იწროჲ და შეკდის იწროდ და დააგდის ტყავი იგი მისი ძუელი და განქაპუქნის... იქვე, 17, ...—18, ...

ამავე მიზეზის გამოა, რომ აწმყო ხოლმეობითი და ნამყო ხოლმეობითი ერთი მეორის გვერდითაა მოცემული ერთსა და იმავე ფრაზაში (მაგალ. იხ. ზემოთ. გვ. 17—20).

პერმანსიობა აწმყოსა და ნამყოს წარმოებას იმდენად აახლოებს, რომ იშლება ზღვარი აწმყოს ჯგუფისა და ნამყო ძირითადის ჯგუფს შორის...¹. ამ ნიადაგზე პოულობს ახსნას „იცის“, „უწყის“, „პრქჟან“ ზმნათა აწმყოში გადმოსლვა. ამავე ხაზით ზოგი სხვა უფრო არსებითი საკითხიც, საფიქრებელია, რომ გადაიჭრება...

დაეუბრუნდეთ აწმყოს საკითხს.

„ხოლმეობითს“ (უკეთ „პერმანსივს“) ნამყოში -ი- სუფიქსი აწარმოებს. თუ კი აწმყოს მსგავსივე მნიშვნელობა ჰქონდა და თუ კი ნ- სუფიქსი ამ მნიშვნელობის მატარებელი არ იყო, საკითხავია. რით გადმოიკეზმოდა ის აწმყოში?

აქ ძალა-უნებურად ყურადღებას იქცევს ის -ი- სუფიქსი, რომელიც გარდაუვალ ზმნებს ხან აქვთ და ხან არა: ვარ || ვარ-ი... ვტირ || ვტირ-ი... სძულს || სძულ-ი-ს... სურს || სურ-ი-ს... სწადს || სწად-ი-ს...

ეს -ი- პერმანსიობის -ი უნდა იყოს. ეგვე -ი- სუფიქსია, ალბათ, აწმყოს ფუძის საწარმოებელი -ი- გარდაძეველ ზმნებთან: გზავნ-ი-ს... შლ-ი-ს... -ავ, -ამ, -ებ, -ობ, -ოფ სუფიქსიან ზმნებს რომ არაფერი ამგვარი მოეპოებათ? ეს უკვე დროთა წარმოების ისტორიის ძირითად საკითხთანაა დაკავშირებული და სპეციალურ განხილვას მოითხოვს. აქ მხოლოდ ის ითქმის, რომ ამგვარ ზმნათა უარყოფითი ჩვენება ზემოხსენებულ მსჯელობას უფრო განამტკიცებს, ვინემ დაბრკოლებას უქმნის...

დავასკვნათ: -ნ ხოლმეობითობას არ აღნიშნავს; ნ მესამე პირის სუბიექტური სუფიქსია იმ ეპოქისა, როცა აწმყოში „ზოგადი“, „პერმანსიული“ („ხოლმეობითი“) შინაარსი მკვეთრად იგრძნობოდა და როცა ამ პერმანსიულობის ნიადაგზე აწმყო და ნამყო ერთმანეთთან იმდენად ახლოს იყვნენ, რომ პერმანსიული ნამყოს აწმყოდ ქცევა შესაძლებელი იყო... მოკლედ, აწმყო და ნამყო გამიჯნული და დაპირისპირებული დროები არ იყვნენ (ე. ი. დროებს არც წარმოადგენდენ).

-ნ სუფიქსისა და პერმანსიულობას („ხოლმეობითობას“) თანადროულობა აკავშირებს ერთმანეთთან. ამიტომაც ნ-იანი აწმყო ძვ. ქართულში პერმანსიული („ხოლმეობითი“) შინაარსისა გამოდის. ეს ძველის-ძველი ვითარების გამოკრთომაა.

¹ პროფ. ა. შანიძე შენიშნავს: ხოლმეობითის ფორმები აწმყო-ნამყოს გაგებას „გარკვევით საზოგადოდ ვერ იძლევიან, ამიტომ შესაძლებელია მათი ერთმანეთში გარევა“-ო. იხ. „ძვ. ქართ. ენა და ლიტერ.“ § 44 ბ, შენიშ. 1, გვ. 025. ფაქტი სწორად არის შენიშნული.

6. S_3 -ის უძველესი ნიშანი -ნ აწმყოში ხოლმეობითის გარდა შერჩა ბრძანებითს-ესაა ნუ ნაწილაკის გამოყენებით ნაწარმოები უარყოფითი ფორმა:

ნუ გეშინი-ნ:

... ნუ გეშინინ თქნ სამწყსოო მცირეო... სახისა სიტყ. 11₉.

... კულად მოვალ და ყლადვე შენთანა ვარ ნუ გეშინინ: ნუ გეშინინ არა დაგიტეო შენ ობლად:.. იოანე ბოლნ. ეპ. ქად. 65.

... იოსებ ძეო დავითისო ნუ გეშინინ მიყვანებად მარიამისა... აღიშ. ოთხთ. ტ. 6₁.

ნუ იყოფი-ნ:

... და მიუგო ყრმაჲმან მან ვითარცა სრულმან კაცმან და ჰრქუა. ნუ იყოფინ... წარტყუენ. იერუსალმ. ნე₃.

... ვითარცა ხედავთ, ფრიად სიგრილე იხილვების ჩუენ შორის; ნუ უკუე ვინმე ჰკონებდეს და აცთუნებდეს თავსა თვსსა, თუ პირველითგან ესრეთ იყვნეს ძმანი ჩუენნი—ნუ იყოფინ... ათონ. ხელნაწ. 5.

ნუ განაყენებ-ნ:

რლი იგი რთმან შეაუღლნა კაცი ნუ განაყენებნ... აღიშ. ოთხ. ტ. 40 ხ₁.

ნუ უკუმოიქცევი-ნ:

... რლი ველსა გარე იყოს ნუ უკუ მოიქცევი ნუკუ მიმართ... იქვე, ტ. 52₂.

ნუ კამ-ნ:

ვითარცა იტყვს პავლე. რომელი არა შურებოდის. ნუცაღა კამნო... გრიგ. ხანძთ. ო₁₂ ზეე.

ნუ უკვრ-ნ:

... არა უწყოდა საფასლ. იგი რი იყო მის თანა. და ნუ ვის უკვრნ ესე... კიმენი, 17₂.

ნუ იურვი-ნ:

ნუ იურვინ გული შენი მთავრისა მის-თვს... წარტყუენ. იერუს. 6₂₄.

ნუ იქადი-ნ:

ნუ იქადინ აწ მძლავრი. ამბარტავანი. მოშურნე... ძე. სასულ. პოეზ. ტ₃₈, ზეე.

ნუ გეშინინ=ნუ გეშინის [ის შენ მისგან]; აქედან: ნუ გეშინის-ცემაჲ, ახლანდელი ნუგეშის ცემა, ე. ი. „ნუ გეშინია“-ს თქმა („მიცემა“); აქედანვე: „ნუ გეშინი“ ნაწილი „ნუ გეშინი“-ს“-ა, გასუბსტანტივეებული.

სხვა მაგალითებშიც ასევე -ნ-ს უჭირავს შემდეგი ხანების ს-ს ადგილი: ნუ იყოფი-ნ=ნუ იყოფი-ს, ნუ განაყენებ-ნ=ნუ განაყენებ-ს, ნუ კამ-ნ=ნუ კამ-ს და სხე.

7. S_3 -ის უძველესი ნიშანი -ნ ძველ ქართულში მრავალ შემთხვევაში შენახული აქვს კავშირებითს პირველს, როცა იგი ბრძანებითი კილოს მნიშვნელობითაა ნახმარი (—მოწოდებითი ბრძანებითი მესამე პირისა):

გიხაროდენ-ნ:

... გიხაროდენ გამორჩეულო მაღლისა მიერ... აბო ტფილ. 41.

... მზრუნველო ცხორებისა თჳს ჩუენისა... შენ გიხაროდენ და მხიარულ იყავ... გრიგოლ ხანძთ. ოზ₁₇ ქვ.

... და ჰრქჳს მთ ჩემთანა გიხაროდენ და იხარებდით დღეს... იოანე ბოლნ. ქადაგ. 31.

... იხილე უბიწოო და გიხაროდენ... ძვ. სასულ. პოეზია, სჲ, ზევ.

უხაროდენ-ნ:

და უხაროდენ ყლსა სოფელსა: ... იოანე ბოლნ. ქადაგ. 79.

განსცხრებოდენ-ნ:

... დაჰბერეთ ნესტუსა საფუძველთა სოფლისათა და განსცხრებოდენ ზღუად ოხრითურთ... ძვ. სასულ. პოეზია, ჰ, ზევ.

განსცხრებოდენ ქუეყანად... იქვე, ტპდ, ზევ.

გრცხუენოდენ-ნ:

... იხილეთ... და გრცხუენოდენ... იქვე, რო, ზევ.

ჰრცხუენოდენ-ნ... კდემებოდენ-ნ:

... ჰრცხუენოდენ ნისტორს კრებულთურთ მისით... იქვე რმვ, ზევ.

... ჰრცხუენოდენ და კდემებოდენ ყლთა რნი ეძიებენ სლთა მონათა შენთასა... კიმენი, 120₁₁.

გეშინოდენ-ნ:

ნუ. გეშინინ მათგან რლთა მოწყვდნეს ჳორცნი თქნი... ად გეშინოდენ მისა რლსა ველმწიფებად აქუს წარწყმედად სულისა... კიმენი, 9₁₀.

გიხაროდენ--ესა გიხაროდეს შემდგომი ხანებისა: გიხაროდეს შენ იგი: ეს „იგი“-ა -ნ-სუფიქსით გადმოცემული; ეს რეალური ობიექტი სუბიექტის ნიშნითაა გადმოცემული, რადგანაც ზმნა ინვერსიულია.

„გიხაროდენ“ ფორმა იმდენად განმტკიცებული იყო გარკვეული დარგის მწერლობაში, რომ გასუბსტანტივდა:

და უღალადა მათ გიხაროდენი. ევადს მწუხარებისა დამჳსნელი... ძვ. სასულ. პოეზია რმვ, ზევ.

.. მღალადებელი. გიხაროდენსა მქადაგებელი... იქვე, სჲგ, ზევ.

... ეა გიხაროდენი ქალწულმან ვგრეთ შეიწყნარე ჳმა ზეციერი... აბო ტფილელი 46.

გიხაროდენ-ის გარდა ზემოხსენებულ მაგალითებში ინვერსიულია ზმნები: გრცხუენოდენ, გეშინოდენ: -ნ სუფიქსი რეალურად ობიექტს აღნიშნავს, მაგრამ ეს ობიექტი ზმნისათვის სუბიექტია.

განსცხრებოდენ პირდაპირი წყობისაა და მასში ნ- სუფიქსი რეალური სუბიექტის სუფიქსია: განსცხრებოდეს იგი...

8. ძვ. ქართულში არა იშვიათია კავშირებითი პირველის ადგილას ნამყო უსრულის ხმარება; კავშირებითი პირველი ნამყო უსრულის დიფერენციაციას წარმოადგენს:

აწმ. აკეთ-ებ-ს→ნამყო უსრ. აკეთ-ებ-დ-ა: კავშირ. I: აკეთებდ-ე-ს.

„ „ ხოლმ. აკეთ-ებ-დ-ი-ს

დროის საწარმოებელი სუფიქსი -დ- ნამყო უსრულია რჩება კავშირებითს პირ-ველშიაც. როცა მოსალოდნელია კავშირებითი, ხოლო ნახმარია ნამყო უსრული, ეს, ცხადია, იმის მომასწავებელი უნდა იყოს, რომ დიფერენციაცია ნამყო უსრულ სა და კავშირებით I-ისა ჯერ კიდევ დამთავრებული არაა. ამგვარად, ეს საქმოდ ძველი ვითარებაა.

ამ კონტექსტში სრულიად ბუნებრივია, რომ -ნ აღმოაჩნდეს S₃-ის ნიშნად ისეთ ნამყო უსრულს, რომელიც კავშირებითი I-ის ადგილასაა ნახმარი და ბრძანებითი კილოს მნიშვნელობითაა გამოყენებული: თუ -ნ-იანი კავშირებითი I ბრძანებითისათვის იყო გამოყენებული (მაგალ. იხ. ზემ. გვ. 25), კავშირებითის მონაცვლე ნამყო უსრულსაც მესამე პირის სუბიექტურ სუფიქსად ისევ -ნ აქვს. ნათობდ-ი-ნ (= ნათობდეს):

ა^ნდ ეგრე ნათობდინ ნათელი იგი თქნი წ^ე კაცთა... იოანე ბოლნ. ქად. 21.

ბრწყინევედ-ი-ნ (ბრწყინავდეს):

... ეგრეთ ბრწყინევედინ ნათელი თქუენი წინაშე კაცთა... აბო ტფილელი 21.

... ეგრეთ ბრწყინევედინ ნათელი თქუენი წინაშე კაცთა... გრიგ. ხანძთ. ლ¹ა ქვ.

გალობდ-ი-ნ (გალობდეს):

... იხარებენ ცანი და გალობდინ ქუეყანაჲ... ძვ. სასულ. პოეზია ს¹ქ¹, ზემ.

... ამისთვისცა იხარებდით ცანი და... გალობდინ ქუეყანაჲ... იქვე, პ¹ ზევ.

იქორწინებოდ-ი-ნ (= იქორწინებოდენ!):

... ოდეს აღდგენ მკუდრეთით არცა იქორწინებოდინ არცა განჰქორწინებდენ... აღიშ. ოთხთავი, ტ. 91 ხ¹.

სუემდ-ი-ნ:

რ^ალსა სწყუროდის მოვედინ ჩემდა. და სუემდინ... იოანე ბოლნ. 24.

იხარებდ-ი-ნ (იხარებდეს):

... ამიერითგან იხარებდინ უდაბნოჲ ეს^ლ... გრიგ. ხანძთ. თ¹ა ზევ.

... იხარებდინ ცაჲ და განსცხრებოდენ ქუეყანაჲ. უგალობდით (= უგალობდეთ) ადამიანნი სიხარულით სიკუდილისა დამორგუნველსა... ძვ. სას. პოეზ. ს¹ჲე, ზევ.

გაქუნდ-ი-ნ (= გქონდეს):

... ნუ იტყვ, თუ კაცთა ვჰსახურებ, არამედ ესრეთ გაქუნდინ, ვითარმცა ანგელოსთა... ჰმსახურებდი... ათონის ხელნაწ. 40.

... ესე ვითარნი ნუგეშინის ცემა გაქუნდინ თქუენ, ძმანო... იქვე, 343.

გუაქუნდ-ი-ნ (= გექონდეს):

... და აწ წრაფად სულისა მიმართ წ^ადისა გუაქუნდინ... სახისა სიტყ. 40¹ა ზევ.

იხარებდ-ი-ნ... უხაროდ-ი-ნ... განისუენებდ-ი-ნ... იშუებდ-ი-ნ:

... ივ ქ^მ იხარებდინ ჩ^ნ თანა კეთილად მყოფებასა მას ჩ^ნსა: უხაროდინ კეთილად ცხორებასა მას ჩ^ნსა: განისუენებდინ ღირსებით. ქცევასა მას თქუენსა... სათნო ეყოფოდენ (ეყოფოდეს) თანაზიარებაჲ ჩუენი... იშუებდინ მოყუარებაჲ ჩ^ნი მისა მიმართ: ... კიმენი, 198₁₉₋₂₂.

-ნ-იანი ნამყო უსრული შეიძლება შეგვხედეს ჩვეულებრივი კავშირებითის ნაცვლადაც—არა ნაწილაკის შემდეგ: რ^ა არა იქმოდ-ი-ნ (რ^ა არა იქმოდეს):

... და მისცა მათ ყ^ი სოფელი ე^ა სახლი და საფას^ს ურიცხვ... რ^ა არა იქმოდინ ბოროტსა ა^დ კეთილსა ... იოანე ბოლნ. ქადაგ. 34.

საკვლროდსა წესი ესრეთ გაეწესა რათა საკმელსა არა იქმოდინ, გარნა თუ უცხონი იყენიან ანუ მშრომელნი ვინმე ... ათონ. ხელნ. 49.

რ^ა არა გურცხუენოდ-ი-ნ (რომ არ გვრცხუენოდეს):

... უპყრის მხიარულად პირი თჳსი: რ^ა არა შეგუაშინნეს და გურცხუენოდინ ჩ^ნ ჩუენებად მისა წყლულებაჲ იგი ჩუენი... იოანე ბოლნ. ქად. 8.

უკუეთუ მოვიდოდ-ი-ნ (თუ მოდიოდეს, მოვიდეს):

... უკუეთუ ესე ადგილისა შრორინენი მონაზონნი მოვიდოდინ, უკუეთუ მწუხრსა მოვიდენ, ისერონ და სამხარი ჳამონ... და დაუმოწმე, რომელ უქამოდ არა მოვიდოდინ... ათონ. ხელნ. 49.

ყველა ზემოხსენებულ მაგალითებში N₃ — -ნ-ს წინ უძღვის -ი-: ნათობდინ, ბრწყინედინ, იხარებდინ, გაქუნდინ, იქმოდინ...

შთაბეჭდილება ისეთია, თითქოს ნამყო უსრული ხოლმეობითი (პერმანსივი) დაირთავდეს -ნ სუფიქსს, როცა ამ ნამყო უსრულს კავშირებითის მაგივრობის გაწევა უხდება.

უინო ფორმები (ნათობდ-ნ, იხარებდ-ნ, იქმოდ-ნ) არა გვხვდება, ე. ი. გამოდის, თითქოს ნამყო უსრული, თუ ის ხოლმეობითი არ არის, -ნ- სუფიქსს არ დაირთავდეს, სხვანაირად რომა ვთქვათ: ის ისე ძველი არ უნდა იყოს, როგორც ხოლმეობითი.

მაგრამ სანამ ასეთ დასკვნას გავაკეთებდეთ, უნდა გაირკვეს, ხომ არ არის ჩვენთვის საინტერესო -ი- მრავლობითის ანალოგიით გაჩენილი: ვიხარებდ-ი-თ, იხარებდ-ი-თ... ვიქმოდ-ი-თ, იქმოდ-ი-თ ყოველთვის -ი-ს დაირთავს, სულ ერთია, იქნება ნამყო უსრული ხოლმეობითი თუ არა: ვიხარებდთ, იხარებდთ -- ფონეტიკურად აუტანელ კომპლექსს იძლევა. მაგრამ რაღა -ი-ს დაეკისრა ამ თანხმოვნების გათიშვა?

აქ ისევ აორისტის ხოლმეობითის -ი-ს უნდა დავუბრუნდეთ: ან -ი-ანი წარმოება, ხოლმეობითი, უფრო ძველია ნამყო უსრულში, ანდა, თუ ის ისტორიულად უპირატესი არ არის, საანალოგიო მასალას (-ი-ს) ხოლმეობითი ნამყო აწვდის ნამყო უსრულს არახოლმეობითის შინაარსისას.

ვფიქრობთ, მეორე შესაძლებლობაა სინამდვილესთან უფრო ახლოს. მართალია, ფაქტი ისაა, რომ -ნ-იან ნამყო უსრულს მესამე პირი მხოლოდ ხოლმეობითის წესზე აქვს გაწყობილი, უინო წარმოება აქ ისევე შეუძლებელია,

როგორც აორისტი -დ-თი ნაწარმოებ ზმნებთან ვნებითი გვარისა: გამდი-
დრი, განმხიარულდინ, მოუძლურდინ (მაგ. იხ. ქვემოთ)¹.

მაგრამ არის ერთი კრიტერიუმი, რომლითაც შეგვეძლო კონტროლი გა-
გვეწია ნამყო უსრულია თუ არა ხოლმეობითი, -ნ-ს რომ დაირთავს. ვგულის-
ხმობთ მრავლობითის მესამე პირს: თუ ხოლმეობითია ამოსავალი, აქ -ი-ედ-
გვექნებოდა (იხარებდ-ი-ედ...), და არა -ედ (იხარებდ-ედ).

ამგვარი შემთხვევები სამწუხაროდ მცირეა, ისეთი მაგალითი, როგორი-
ცაა: იგლოვდედ:

— შეილნი მისნი ი გ ლ ო ვ დ ე დ და ძირი მისი უპოვარ იყავნ (კიმენი, 2014) —
შეიძლება გაგებულ იქნეს, როგორც კავშირებითი I-ის მრავლობითის მესამე
პირი: იგი იგლოვდენ — იგინი იგლოვდედ — და არა: იგი იგლოვდ-ი-ნ
(= იგლოვდ-ა) — იგინი იგლოვდედ...

სამაგიეროდ მაგალითში, როგორიცაა:

ბ თ ქ ნ გ ი ყ უ რ დ-ედ მტერნი თ ქ ნი კეთილსა უყოფდით და ავასხებ-
დით... (ადიშ. ოთხთავი, ტაბ. 115 ხ₁), გიყურდედ = გიყუარდედ ნამყო უსრუ-
ლის ძველებური -ედ-იანი მრავლობითი ჩანს — კავშირებითის მნიშვნელობით
ნახმარი: მომდეგნო ზმნები — უყოფდით, ავასხებდით — ამას ცხადყოფს. ამგვარად
გიყურდედ არის გიყუარდინ-ის (= გიყუარდა) -ს მრავლობითი და არა გიყუარ-
დენ-კავშირებითისა.

ამრიგად, იმ მაგალითების ჩვენება, რომლებშიაც ნამყო უსრულის ფუძეს
-ედ სუფიქსი დაერთვის, გარკვეულ შემთხვევებში ისეთია, რომ გიყუარ-
დინ... იხარებდინ და მსგავსი ფორმები ხოლმეობით ნამყო უსრულისა კი
არ არის, არამედ ჩვეულებრივი ნამყო უსრულისა.

9. აქამდის განხილული მასალიდან ირკვევა, რომ -ნ, როგორც სუბიექ-
ტური სუფიქსი მესამე პირისა, ძვ. ქართულში დასტურდება აწმყოში, ნამყო
უსრულში და კავშირებითს პირველში. ეგევე ითქმის -ედ სუფიქსის შესახებ,
რომელიც მესამე პირთან მრავლობითობას აღნიშნავს, როცა მხოლოდობითში
S₃ -ნ არის.

როგორია საქმის ვითარება დრო-კილოთა მეორე ჯგუფში? -ნ სუფიქსი (და
შესაბამისად -ედ) იქაც გვხვდება. არსებითად იმავე პირობებში, როგორშიაც
ნამყო უსრულსა (და კავშირებით I-ში) მიმართავდა ძველი ქართული ამ ნ-ს.

რა მიმართებაშიცაა ნამყო უსრული და კავშირებითი I, ისეთსავე
მიმართებაშია აორისტი და კავშირებითი II ერთმანეთთან: მთელ რიგ შემ-
თხვევაში აორისტი ენაცვლება კავშირებითს მეორეს, სახელდობრ:

ა) -მცა ნაწილაკის დართვისას აორისტი კავშირებითი II-ის როლს კის-
რულობს:

ბ) მესამე პირის ბრძანებითის წარმოებისას ძვ. ქართულში აორისტია
გამოყენებული, ახლა იქ კავშირებით მეორეს მიემართავთ (მაგალ. იხ. ქვ.).

¹ როგორც ცნობილია, ამგვარ ზმნებს პირველსა და მეორე პირში ყოველთვის ი- აქვთ:
ჯანვმხიარულდი, განჯმხიარულდი... (შდრ. ვთქუ, სთქუ...).

ახსენება ეს იმით, რითაც ნამყო უსრულისა და კავშირებითი I-ის ურთიერთობა (შენაცვლება) იხსნებოდა: ეს დრო-კილოები ერთი და იმავე წარმოების დიფერენციაციას წარმოადგენენ.

საფიქრებელია, რომ ეს დიფერენციაცია დრო-კილოთა მეორე ჯგუფში უფრო ადრე მოხდა, ვინემ დრო-კილოთა პირველ ჯგუფში. ეს დრო-კილოთა ისტორიის პრობლემას განეკუთვნება და მასზედ აქ არ შეეჩერდებით.

აქ მხოლოდ შევამოწმებთ, რამდენად მართლდება S_3 - $\bar{6}$ - საკითხზე აორისტიისა და კავშირებითი II-ის ურთიერთობის ის გაგება, რომელიც ზემოთ არის წამოყენებული.

დრო-კილოთა პირველ ჯგუფში—ნამყო უსრულში, კავშირებითს I-ში (ნაწილობრივ—აწმყოშიც) $\bar{6}$ - სუფიქსი ბრძანებითის მნიშვნელობით ნახმარმა ფორმებმა შემოგვინახეს ყველაზე მეტად.

აორისტიშიც მესამე პირს $\bar{6}$ - სუფიქსი აქვს ბრძანებითში, ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ სხვაგვარი წარმოება მესამე პირის ბრძანებითისა ძველმა ქართულმა არ იცის, დროთა პირველ ჯგუფში კი ნამყო უსრულით მესამე პირის ბრძანებითის გადმოცემა ერთად ერთი საშუალება სრულებითაც არ არის, იქ კავშირებითი I-იც ფართოდ არის გამოყენებული ამავე მიზნით. სხვანაირად რომ ვთქვათ, აორისტიში უფრო ძველი ვითარებაა დაცული, ვინემ დრო-კილოთა პირველ ჯგუფში.

როგორ იწარმოება მესამე პირის ბრძანებითი (დადებითი ფორმა!) აორისტიისაგან? ესაა აორისტის მესამე პირი, განსხვავებული ჩვეულებრივი მესამე პირისაგან $\bar{6}$ - სუფიქსის გამოყენებით (ა, ო-ს ნაცვლად).

ყავ- $\bar{6}$ (= ყოს):

... უფალმან ყავნ ნებადცა გულისა ჩემისაჲ... გრიგ. ხანძთ. კმ₁₈ ზევ.

... რ'ლსა უყუარდე მე, უვარ ყავნ თავი თჳსი... იოანე ბოლნ. ქად. 58.

იყავ- $\bar{6}$ (= იყოს):

... ოქროდ და ვერცხლი შენი შენთანვე იყავნ... აბო ტფილ. 25.

... და იყავნ ჳელი შ'ი მაცხოვრად ჩ'ნდა... იოანე ბოლნ. 87.

... იყავნ ნათელი... ჩუენ ჳ'ა... გრიგ. ხანძთ. ი, ქვ.

გუეყავ- $\bar{6}$ (= გუეყოს, გადაგვექცეს):

... და გუეყავნ ჩ'ნ წყალი ესე... განმანათლებელ გულთა... კიმენი, 56₂₆.

მეყავნ (= მეყოს, გადამექცეს, გამიხდეს):

... ჳ'ქა მას სირცხვილი ესე მეყავნ მე... კიმენი, 8₂₀.

... მეყავნ მე მსგავსად სიტყჳსა შენისა... კიმენი, 181₂₁.

... მეოხებეჲ თქუენი მარადის შემწე მეყავნ ჩ'ნ ...გრიგ. ხანძთ. ძბ₃ ზევ.

გეყავ- $\bar{6}$ (= გეყოს):

... კმა გეყავნ როქიკი თ'ქნი... აღიშ. ოთხთ. ტაბ. 108 ხ₂.

ეყავ- $\bar{6}$ (= ეყოს):

... წმიდათა ოხაჲ მარადის შემწე ეყავნ მას აქა და საუკუნოდ... გრიგ. ხანძთ. ძთ₁₉ ქვ.

დაიყავ- $\bar{6}$ (= „დაიყოს“):

... და იყავნ პირი შენი... ათონ. ხელნაწ. 32.

ალიძარ-ნ (=ალიძრას):

... დაპბერეთ ნესტუსა სოფლისა საფუძველთა, ალიძარნ ზღუად სავესებითურთ... ძე. სასულ. პოეზ. სიმ₁₃ ქვ.

... იხარებენ ცანი მალალნი და განსცხრებოდენ ქუეყანად, ალიძარნ ზღუად... იქვე, სვ₁₅ ზევ.

ალიღე-ნ (=ალიღოს):

... რ^ლთა უნებს შემოდგომად ჩემდა უვარ ყავნ თავი თჳსი და ალიღენ ჯუარი თჳსი დლითი დღედ და მომღვედინ მე... ალიშ. ოთხთავი ტაბ. 123ა₂, იხ. აგრეთვე: იქვე, ტაბ. 82 ხ₁; იოანე ბოლნ. 58.

ბრძანე-ნ (=ბრძანოს):

... აწ ბრძანენ სიწმიდემან შენმან მეფობისა ჩუენისაგან მსახურებად ღირსებისა შენისა... გრიგ. ხანძთ. კტ₁₃ ქვ.

... არამედ ბრძანენ კელმწიფებამან შენმან და მოვიდენ იგინი ჩუენდა... იქვე, კვ: ზევ.

... აწ ბრძანენ მეფობამან შენმან მოცემად ტყუად, რომლისა მიერ დაებუროს წმიდად ეკლესია... ათონ. ხელნაწ. 302.

ალიღე-ნ (=ალიღოს):

... უფალმან ორითავე ცხორებითა ალიღენ ვითარცა დიდი კოსტანტინე... იქვე, 320.

დაამყარე-ნ (=დაამყაროს):

... რომლისა ლოცვითა დაამყარენ ღმერთმან ... მეფობა შენი... იქვე, 331.

მიაგე-ნ (=მიაგოს):

... რომელთა იგი დიდად აღგაპყრეს კელი წყალობისად, ათას წილად მიაგენ უფალმან... იქვე, 64.

გუაკურთხე-ნ... **აღგუაორძინე-ნ** (=გუაკურთხოს... აღგუაორძინოს):

... მამათა ჩუენთა ... და სათნოთა ძმათა ჩუენთა... მადლითა და ლოცვითა გუაკურთხენ და აღგუაორძინენ უფალმან... იქვე, 67.

განამართლე-ნ... **შეამკვე-ნ** (=განამართლოს... შეამკოს):

... ქრისტემან სრულიად შეამკვენ მადლითა მისითა და განამართლენ წინაშე მისსა საუკუნოდ ... მაკარი... გრიგოლ ხანძთ. პ₁₇ ზევ.

დაამტკიცე-ნ (=დაამტკიცოს):

... დაამტკიცენ ქრისტემან ყოვლისა შემძლებელმან ქებისა ბრძანებად იგლ... იქვე, თ₁₇ ზევ.

დაიჯერე-ნ (=დაიჯეროს):

... დაიჯერენ სიწმიდემან შენმან... [ჰამბავი]... იქვე, ძდ₁₁ ქვ.

დაგიმკვდრე-ნ (=დაგიმკვდროს):

... ქრისტემან... საუკუნოდ დიდებად... დაგიმკვდრენ კეთილთა თანა შვილთა... იქვე, ივ: ქვ.

ჰკითხე-ნ მათ (=ჰკითხოს მათ):

... და რომელსა ჰნებავს გულის ხმის ყოფად, თუ რა შეემთხვა იერუსალმელთა. ჰკითხენ მათ... წარტყუნ. იერუსალ. ძა₉.

აღგაშენე-ნ (=აღაშენოს):

... უფალმან... აღთქუმისა ებრა აღგაშენენ შენ... იქვე, ლ₈.

განკურნე-ნ (=განკურნოს):

... არცა მას ვსწყევ ქრისტემან... განკურნენ სულით და ჯორციით... გრიგ. ხანძთ. ნთ₁₇ ქვ.

დაემორჩილენ-ნ (=დაემორჩილოს):

... სულები წინაღსწარმეტყუელთაჲ წინაღსწარმეტყუელთა დაემორჩილენო... გრიგ. ხანძთ. ჟ₁₁ ზევ.

ესიძენ-ნ... ალუდგინენ (=ესიძოს... ალუდგინოს):

... მო-თუ-ვინმე-კუდეს უშვილოჲ ესიძენ მას ძმად მისი და ... ალუდგინენ თესლი ძმას მას თვისსა... ადიშ. ოთხთავი. ტ. 48₁₄.

მეწიენ-ნ (=მეწიოს):

... მსწრაფლ მეწიენ ჩუენ წყალობად შენი... წარტყუენ. იერუსალ. კ₂.

განგიმზადენ-ნ (=განგიმზადოს):

... ღმერთმან განგიმზადენ შენ პური ცხოვრებისაჲ ზეგარდამო... კიმენი, 194₂₄.

ამ მაგალითებიდან ჩანს, რომ -ე-თი წარმოებული აორისტი სამსავე პირში ინარჩუნებდა ამ ე-ს:

მე ვ-ადიდ-ე	ვ-ბრძან-ე
შენ ადიდ-ე	ჰ-ბრძან-ე
მან ადიდ-ენ	ბრძან-ენ
ჩუენ ვადიდ-ე-თ	ვ-ბრძან-ე-თ
თქუენ ადიდ-ე-თ	ჰ-ბრძან-ე-თ
მათ ადიდ-ე-დ	ბრძან-ე-დ

ამ -ნ-ს წინ -ი- უძღვის ყველა იმ შემთხვევაში, როცა ბოლოს აღმოჩნდება ძირეული თუ სუფიქსული დ, ნ, რ (ხშირად ც, გ და ვ-ც):

მო-ვედ — მოვედ-ი-ნ (მოსალოდნელი იყო: მოვედ-ნ)

გრწმენ-ა — გრწმენ-ი-ნ (და არა: გრწმენ-ნ)

შენ ჰყავ- იგი — ჰყვენ იგინი: მან ყვენ-ი-ნ იგინი...

წარვედ-ი-ნ... შევედ-ი-ნ (=წარვიდეს... მოვიდეს):

აღხუტყორცებ ტყავსა ამას ზე აერთა.

წარვედინ და შევედინ ეკლესიასა არხიას ქალაქისასა... ივ. ჯავახი-შვილი, ხანმეტი ტექსტების ნიმუშები, ტფილ. უნივ. მოამბე, ტ. II, 391.

...რლსა სწყუროდის მოვედინ ჩემდა... იოანე ბოლნ. 24.

...გამოვედინ სიძმ ეზოვსაგან თვისსა... იქვე, 24.

...ამას ჯერსალა მოვედინ აპოლონ და განგარინენ შენ... კიმენი, 141₁₆.

მოკუედ-ი-ნ (=მოკუედეს):

ლაღად ყვეს ყლა სარკინოზთა... ანუ მოკუედინ მონაზონი ანუ მოვწყუდეთ სარკინოზნი... კიმენი, 171₉.

... შეაგდე იგი სატანჯვილსა, ვიდრემდის არა აღიაროს შჯული მაჰმედ მოციქულისა ჩუკენისაჲ, უკუეთუ არა, მოკუედინ იგი... აბო ტფილელი, 23.

შემომიდევ-ი-ნ (=შემომიდევს):

... რომელსა უყუარდე მე — ჴვარ ყვენ თავი თვისი და შემომიდევინ მე... იოანე ბოლნ. 58.

მიცე-ი-ნ (= მისცეს):

... ქრისტემან განსუნებდა მიეცინ მათ... გრიგოლ ხანძთ. ლგ, ქვ.

მოგეც-ი-ნ... მომეც-ი-ნ (= მოგცეს... მომცეს):

... მოგეცინ უფალმან შრომისა თქუენისა სასყიდელი... გრიგოლ ხანძთ .
ოზ₁ ზევ.

... ლნ მომეცინ მე სიბრძნ... სახისა სიტყ. 42₄₄.

... და მოგეცინ ქრისტემან დიდებდა სრული... გრიგოლ ხანძთ. ლბ₁₁ ჭვ

მოიქეც-ი-ნ (მოიქეცეს):

... მშვიდობა იგი თქნი თქნდავე მოიქეცინ... ადიშ. ოთხთ. ტ. 20_{ა2}.

დაიცევ-ი-ნ... დაგიცევ-ი-ნ (= დაიცვას, დაგიცვას):

... ქრისტემან უმეტესად დიდებით დაიცევინ მეფობა შენი... იქვე ივ₈ ქვ.

... მშვდობა შენდა. დიდებულო ქუეყანაო... დაგიცევინ შენ ქრისტემან მშვდობით ... წარტყუნ. იერუსალ. ლვ₂₂.

დაშრტ-ი-ნ (= დაშრტეს):

დაშრტინ საკმილი იგი გეჭენისა... კიმენი, 201₄.

დაადგერ-ი-ნ (დადგეს, დაისადგუროს):

... მოვედინ ონი... განვიწმედ საცნობელთა ჩემთა. დაადგერინ მას შა... კიმენი, 182₉.

განიხრწენ-ი-ნ (= განიხრწენეს):

... ყლსა ჟამსა განიხრწენინ და განეშორენ უჩინოთაგან სულთა შენთა. სიძვად მრუშებდა თავველებდა... სახისა სიტყ. 30₁₈ ქვ.

გარდამოჰსენ-ი-ნ (= გარდამოხსნას):

... და გარდამოჰსენინ ეგე ღმერთმან თჳსმან აპოლონ... კიმენი, 141₁₀.

მიცსენ-ი-ნ (= მიხსნას):

... სადა არს ბუნება ცეცხლისა და ძალი მზისა მოვედინ შემწედ მსახურისა თჳსისა და მიცსენინ მე აწ ჟამსა ამას კირისასა... წარტყუნ. იერუს. ნგ₁₀.

იქმნენ-ი-ნ (= იქმნეს):

... იქმნენინ განკურნებულ კელნი შენნი... გრიგ. ხანძთ. ნე₈ ქვ.

გრწმენ-ი-ნ (= გრწამდეს ის...): შდრ. -ა სუფიქსით აორისტი:

გრწმენ-ა.

... და ნუ იყოფი ურწმუნო: ად გრწმენინ... იოანე ბოლნ. 81.

... გრწმენინ ჩემი. კეშმარიტსა ვიტყვ... გრიგოლ ხანძთ. ნბ₂ ქვ.

... რნი ურწმუნო ხართ მოვედით ჩემდა და გრწმენინ ჩემი... იოანე ბოლნ. 24.

... იხილეთ აწ და გრწმენინ განხრწნილთა განახლებდა... ძვ. სასულ. პოეზია სპგ₁₃ ზევ.

დაგიცვენ-ი-ნ (= დაგიცვას მან თქუენ):

... და მშვდობამან უფლისამან დაგიცვენინ თქუენ... აბო ტფილ. 29.

გაკურთხენ-ი-ნ (= გაკურთხოს მან თქუენ):

... გაკურთხენინ ყოველნი პირმან ქრისტესმან... გრიგოლ ხანძთ.

ივ₁₈ ქვ.

ალადგინენ-ი-ნ (= ალადგინოს მან იგინი):

... უკუეთუ შემძლებელ არს იგი... მივედინ და ალადგინენინ შეილნი იგი შენნი... კიმენი, 147₁₇.

გუჟვენ-ი-ნ (= გეყოს მან ჩენ): .

... უფალმან მოგზობდენ და ღირს გუჟვენინ ჩუენ... გრიგოლ ხანძთ. #გ₁₂ ქვ.

დ- სუფიქსით ნაწარმოებ ვნებობებს აორისტიის პირველსა და მეორე პირში -ი- ყოველთვის აქვთ, მესამე პირში კი — არა; -ნ- სუფიქსის წინ -ი- აქ, მესამე პირში, უცილობლად წარმოგვიდგება; ასეთ პირობებში აორისტი და იმავე ფუძის ხოლმეობითი ერთმანეთისაგან აღარ გაირჩევა (მხოლოდობითში).

განახლდ-ი-ნ (- განახლდეს):

... დაეთიშან თქუა. განახლდინ ვაორობისა სიკაპუქშ შენი... სახისა სიტყ. 13, ზევ.

ალმომიცენდ-ი-ნ (ალმომიცენდეს):

... იტქლისა ჩემისა წილ აღმომიცენდინ მე ქრთილი... იქვე, 20₁₆ ზევ.

განმხიარულდ-ი-ნ (- განმხიარულდეს):

... ცანი განათლდით. ქუეყანაჲ განმხიარულდინ... ძვ. სასულ. პოეზია. ტპბ, ქვ.

მოუძღურდ-ი-ნ (მოუძღურდეს):

... იძლიენ ძნელი იგი. მოუძღურდინ მღჳშ იგი... კიმენი, 201₈.

განკეთრდ-ი-ნ (განკეთრდეს):

... ეშმაქსა პირი დაეყან. სატანაჲ განკეთრდინ... იქვე, 201₁₁.

ალატყდ-ი-ნ (ალატყდეს):

... გულის წყრომაჲ მისი ალატყდინ... იქვე, 201₁₂.

განქარდ-ი-ნ (განქარდეს):

... სატანჯველი მისი განქარდინ... იქვე, 201₁₃.

ნ-ს წინამავალი -ი- არ უნდა იყოს ხოლმეობითის სუფიქსი; ამას გვაფიქრებინებს ჯერ ერთი ის, რომ ამ -ი-ს დართვა ფუძის შეკუმშვას არ იწვევს, ხოლმეობითის -ი- კი რედუქციას იწვევს; შდრ.: იქმენ-ი-ნ (იხ. აქვე ზემ.); ხოლმეობითი: იქმნ-ი-ს... იქმნი... ვიქმნი...

გარდა ამისა მრავლობითში -ედ სუფიქსის წინ -ი- არა გვაქვს; გარკვეულ შემთხვევაში, უთუოდ უნდა გვქონოდა, თუ ხოლმეობითის -ი- იქნებოდა ნ-ს წინ მოქცეული -ი:

... ეშმაქნი შეძრწუნდედ. მთავრობანი და ძალნი დაეცნედ... კიმენი, 201₁₀. თუ სუბიექტს მხოლოდობითში დავსვამდით, გვექნებოდა:

... ეშმაკი შეძრწუნდინ... ძალი დაეცინ (შდრ. #მიეცინ... მოგეცინ აქვე ზემოთ, გვ. 32).

ამგვარად, ეს -ი- მრავლობითის მესამე პირში არა ჩანს; უნდა კი ჩანდეს, თუ ხოლმეობითისად დავსახავთ: შეძრწუნდ-ი-ს — შეძრწუნდ-ი-ან...

დაეც-ი-ს — დაეცნ-ი-ან...

3. აკად. ივ. ჯავახიშვილისადმი მიძღვნილი კრებული

ამით იმ -ი-ს საკითხსაც ვუპასუხებთ, ნამყო უსრულში რომ გექონდა -ნ-ს წინ: გუაქუნდ-ი-ნ, იქმოდ-ი-ნ, იშუებდ-ი-ნ, იხარებდ-ი-ნ..

ხოლმეობითისა არც ეს ი-ა, იგი ამ ხოლმეობითის ი-ს ანალოგიითაა გან-
ვითარებული, მაგრამ მისი ფონეტიკური თვისებები და გავლენის უნარი აკლია.

10. კი მაგრამ:

1. არის თუ არა მოვედი-ნ, იყავ-ნ, ადიდე-ნ და მსგავს ფორმათა -ნ იგივე სუფიქსი, რაც აწმყოში და მისგან ნაწარმოებ დროებში აღმოჩნდა?

2. თუ -ნ მესამე პირის ნიშანია, თუ -ნ-იანი ფორმა მესამე პირია, რატო-
მაა დაცული შეუკუმშავად ფუძე ზმნებში: იყავ-ნ, მოკუედი-ნ, შემომიდეგი-ნ,
დაიცავი-ნ და სხვ. კერძოდ, რატომ გვაქვს მოვედ-ი-ნ, როცა მესამე პირში
ვიდ- არის ფუძე: მოვიდ-ა?

პირველ კითხვაზე პასუხი დადებითი იქნება; მთავარი საფუძველია მრავ-
ლობითის მესამე პირთან -ედ სუფიქსის გამოყენება -ნ-ს შესაბამისად: მხოლო-
ობითში ო-ნ, მრავლობითში -ედ (რიცხვის ნიშანი), სწორედ ისევე, რო-
გორც აწმყოსა და ნამყო უსრულში იყო:

აწმყო:	ადიდებ-ნ იგი მას	ადიდებ-ედ იგინი მას
ნამყო უსრ.:	ადიდებდ-ი-ნ იგი მას	ადიდებდ-ედ იგინი მას
ნამყო ძირით. (აორისტი):	ადიდ-ე-ნ მან იგი	ადიდ-ედ მათ იგი...

მაგალითები ტექსტებიდან:

იყავ-ნ — იყვნ-ედ:

... სადაცა საუნჯენი მუნცა იყვენედ გლნი თქნნი... იოანე ბოლნ. 67.

დაგეყავ-ნ — დაგეყვნ-ედ:

ნუ იყოფინ შენდა კეთილო ჟ ეშმაკო განუცხოებულო კიშმარიტებისაგან
დაგეყვენედ თუალნი ეგე შენნი... კიმენი, 159₁₂.

დადუმენ-ი-ნ — დადუმენ-ედ || დადუმ-ედ:

... უკუეთუ არა იყოს თარგმანი, დუმენინ... დედანი თქუენნი ეკლესიასა
შინა დუმენედ... „სამოციქულო“, საქართ. მუხ. წ. კ. ფონდ. № 1138, 79₁.

... დადუმედ ენანი ღმრთის მბრძოლთანი და პირი იგი მგმობარი
მწვალებელთად დაიყავნ... ძვ. სასულ. პოეზია, გვ. სივ₁₄ ზევ.

გამოჩნდი-ნ — გამოჩნდ-ედ:

... და თქუა: გამოჩნდედ დიდებანი შენნი ორ და საცნაურ იყვენედ
ძალნი და სასწაულნი შენნი... კიმენი, 147₂₂.

მივედი-ნ — მივიდედ:

... მივედინ და აღადგინენინ შვილნი იგი შენნი და მივიდედ მის
თანა მცველნიცა იგი საპყრობილისანი მის... კიმენი, 147₁₈.

შეძრწუნდ-ედ... დაეცნ-ედ... ეგნედ...

... დაშრტინ საგმილი იგი... დაქენინ ურცხზოი იგი. ანგელოზთა შეეშინენ.
ეშმაკნი შეძრწუნდედ. მთავრობანი და ძალნი დაეცნედ. მარჯუენითნი
ადგილნი ვემდევე ეგნედ. მარცხენითნი ნუმცა ჰგიან... კიმენი, 201₈₋₁₁.

მიგეტევი-ნ — მიგეტევნედ:

და ჰრქუა მას კაცო მიგეტევნედ შენ ცოდვანი შენნი... აღიში ტ. 113ა, .
საინტერესოა -ედ-იანი ფორმის ხმარება „რადთა“-ს შემდეგ:

ძმანო უფროდს არს ესქ ყოველთა სათნოებათა თქუენთა რადთა თუაღნი
თქუენნი იყუნედ მარადის ამათ ზედა... გრიგ. ხანძთ. კვ7 ქე.

ახლა — მეორე კითხვის შესახებ. -ნ- სუფიქსი, აორისტში რომ გვაქვს და
ბრძანებითის მესამე პირს რომ აწარმოებს, მართლა მესამე პირია აორისტისა
თუ არა? კითხვა უცნაური ჩანს: თუ -ნ მესამე პირის ნიშანია და თუ ეს -იანი
ფორმა (იყავ-ნ. აღიდე-ნ, აღილე-ნ...) მესამე პირის ბრძანებითის გამომხატვე-
ლია, როგორღა შეიძლება ის არ იყოს მესამე პირი? მესამე პირის ნიშანი,
ცხადია, მხოლოდ მესამე პირში შეიძლება იყოს, წინააღმდეგ შემთხვევაში ის
არ იქნებოდა მესამე პირის ნიშანი.

აქამდის რაც ითქვა, მხოლოდ იმას ადასტურებს, რომ -ნ სწორედ მესამე
პირის სუბიექტის აღმნიშვნელია, უძველესი ფორმაციისა სალიტერატურო ქარ-
თულში.

მაგრამ, თუ ეს ასეა, რატომ გვაქვს ურედუქციო ფორმები: იყავ-ნ, მო-
კუედ-ი-ნ, შემომიდეგ-ი-ნ, მიეც-ი-ნ, დაიცევ-ი-ნ, დაადგერ-ი-ნ, მივსენ-ი-ნ და
სხვა. მესამე პირში ჩვენ ჩვეული ვართ ხმოვან-ამოღებულ ფუძეს: მოკუდ-ა,
შემომიდგ-ა, მისც-ა, დაიცვ-ა, დაადგრ-ა, მივსენ-ა... ურედუქციო ფორმები კი
პირველსა და მეორე პირში გვაქვს: მო-ჰ-კუედ, შემო-მი-დეგ, მი-ეც-, დაი-ცევ-,
დაა-დგერ, მი-ვსენ...

ახსნა მარტივია: რედუქცია მესამე პირში გამოწვეულია -ა ხმოვანით, ე. ი.
მესამე პირის სუბიექტის სუფიქსით; ეს ბუნებრივია.

ასევე ბუნებრივია, რომ იმავე მესამე პირში ფუძე შეუქუმბავად დარჩეს,
როცა მას -ნ- სუფიქსი ერთვის სუბიექტის ნიშნად:

ს₃ — -ა: მე ვიყავ, შენ იყავ, იგი *იყავ-ა → *იყვ-ა → იყო:

ს₃ — -ნ: მე ვიყავ, შენ იყავ, იგი იყავ-ნ:

მესამე პირში იყავ- ფუძე უკვე აღარაა ვარსკვლავით აღსანიშნავი: იგი
რეალურადაა მოცემული იყავ-ნ-ში.

რაც შეეხება იმ შემთხვევებს, სადაც -ნ- სუფიქსს -ი უძღვის წინ (შემო-
მიდეგ-ი-ნ, დაადგერ-ი-ნ, მივსენ-ი-ნ...), ეს -ი მხოლოდობითში ისევე არ იწვევს
ხმოვნის ამოღებას, როგორც მრავლობითის პირველსა და მეორე პირში
ზმნებში: მოვკუედ-ი-თ, მოჰკუედ-ი-თ... მივეც-ი-თ, მი-ეც-ი-თ... დავდეგ-ი-თ,
დასდეგ-ი-თ. ამ მხრივ ეს -ი არსებითად განსხვავდება ხოლქეობითის ი-საგან:
ეს უკანასკნელი ყველა პირში იწვევს ფუძის შეკუმშვას¹:

¹ ამის შესახებ იხ. ავტორის წერილი: „რით არის აღნიშნული მრავლობითის სახე-
ლობითში დასმული M() ძვ. ქართულ ხმნაში?“ ტფილ. უნივერ. მოკვ, ტ. IX, 1929.
გვ. 107 და შემდ.

მოკუდ-ი, მოჰკუდ-ი, მოკუდ-ი-ს... მოვეკუდ-ი-თ, მოჰკუდ-ი-თ, მო-კუდ-ი-ან...
 მივსც-ი, მისც-ი, მისც-ი-ს... მივსც-ი-თ, მისც-ი-თ, მისც-ი-ან...
 დავდგ-ი, დასდგ-ი, დადგ-ი-ს (იგი)... დავდგ-ი-თ, დასდგ-ი-თ, დადგ-ი-ან
 (იგინი)...

ცალკე განხილვას საჭიროებს „მოვედ-ი-ნ“. ამ ზმნას მესამე პირში ფუძე ეცვლება: მო-ვედ, მო-ხ-ვედ. მო-ვიდ-ა.

-ნ-იან ფორმაში ვედ- არის: მო-ვედ-ი-ნ, ე. ი. არის არა მესამე პირის ფუძე, არამედ მეორე პირისა (და პირველი პირისა) — ვედ; სხვანაირად რომ ვთქვათ, ბრძანებითი მესამე პირისაგან არ იწარმოება, — ასეთია პირველი შთაბეჭდილება.

მაგრამ ამ შთაბეჭდილებას აქარწყლებს მრავლობითი: მო-ვიდ-ედ იგინი (და არა: მო-ვედ-ედ იგინი! თუმცა პირველსა და მეორე პირში მრავლობითში ისევ ვედ- გვაქვს და არა ვიდ-).

მრავლობითის ჩვენება ექვემოტანელს ხდის, რომ ბრძანებითის მესამე პირი მხოლოდ მესამე პირს ემყარება, ის მეორე პირისაგან ნაწარმოები არ არის.

ამიტომ მოვედ-ი-ნ ფორმაზე დაყრდნობით წესი კი არ უნდა გამოვიმუშაოთ. ბრძანებითი მესამე პირისა იწარმოება მეორე პირისაგანაო, — არამედ თვით ეს მოვედ-ი-ნ უნდა ავხსნათ დადგენილი წესის საფუძველზე. და ეს ახსნა იმავე ხასიათისა იქნება. როგორც ურედუქციო იყავ-ნ, მოკუედ-ი-ნ, დაიცევ-ი-ნ და მაგგვ. შემთხვევათათვის იყო მოცემული: არც -ნ- სუფიქსი, არც წინამავალი -ი- არავითარ გავლენას ფუძისეულ ხმოვანზე არ ახდენს. გასარკვევად გვრჩება:

როგორ მივიღეთ: მო-ვიდ-ა? ფუძისეული ე → ი სუფიქსეული -ა-ს ზეგავლენით; ე-ს რედუქცია მის დავიწროებაში მდგომარეობს.

მრავლობითის მესამე პირში სუფიქსისეული -ე იწვევს ფუძისეული ე-ს ი-დ დავიწროებას: მოვედ-ი-თ, მოხვედ-ი-თ, მოვიდ-ეს...

ნამყო ხოლმეობითში ვიდ- გვაქვს ყველა პირში ფუძედ: ამის მიზეზია ხოლმეობითის -ი; მის ზეგავლენითაა, რომ ე → ი:

მოვიდ-ი, მოხვიდ-ი, მოვიდ-ი-ს... მოვიდ-ი-თ, მოხვიდ-ი-თ, მოვიდ-ი-ან...

ამგვარად, ვედ- ფუძე იქცევა ვიდ- ფუძედ -ა, -ეს, -ი სუფიქსების ზეგავლენით (მრავლობითის პირველსა და მეორე პირში - მოვედ-ი-თ, მოხვედ-ი-თ - გვაქვს აგრეთვე -ი-, მაგრამ იგი ფუძისეული ხმოვნის რედუქციას ვერ იწვევს: იგივე -ი-ა, რაც გვექონდა მოკუედ-ი-ნ. ეც-ი-ნ, დაადგერ-ი-ნ და მაგგვარ ზმნებში).

ვედ- და ვიდ- ფუძეთა მონაცვალეობა ფონეტიკური ვითარებით აიხსნება, მორფოლოგიური პროცესი — სხვადასხვა პირობებში განსხვავებული ფუძეების გამოყენებისა -აქ არა გვაქვს. ასეთია დასკვნა, რომელსაც ვიღებთ მოვედ-ი-ნ და მოვიდა-ფორმათა ურთიერთობის კვალიფიკაციის ნიადაგზე.

მაგრამ თუ ე-ს რედუქცია ი-დ ფონეტიკური პროცესია, იგი ვედ- ზმნის გარდა სხვაგანაკ უნდა დადასტურდეს. გვაქვს კი სხვა შემთხვევები ამავე რიგისა? გვაქვს; ესაა ფუძედრეკად ზმნებში აორისტის წარმოებისას:

გრეხ-ს — გრიხ-ა... გლეჯ-ს — გლიჯ-ა... ღრეკ-ს — დრიკ-ა...

ადგენ-ს — ადგინ-ა... აელენ-ს — აელინ-ა... არბევ-ს — არბიე-ა → არბი-ა...

ყველა ამ ზმნას აორისტში და ხოლმეობითს ნამყოში დაერთვის სუფიქსები: -ე- დროის საწარმოებელი, -ი- ხოლმეობითისა, -ა მესამე პირის სუბიექტისა, -ეს მრავლობითობის ნიშანი მესამე პირში.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ვედ- ზმნასთან ყველა ამათ შეუძლიათ მოგვცენ ე-ს რედუქცია ი-დ:

დავდრიკ-ე, დასდრიკ-ე, დადრიკ-ა || დადრიკ-ენ...

დავდრიკ-ე-თ, დასდრიკ-ე-თ, დადრიკ-ეს || დადრიკ-ედ...

ხოლმეობითი:

დავდრიკ-ი	დავდრიკ-ი-თ
დასდრიკ-ი	დასდრიკ-ი-თ
დადრიკ-ი-ს დადრიკ-ი-ნ	დადრიკ-ი-ან დადრიკ-ი-ედ

(ნამყო ძირითადი)

ალვადგინ-ე	ალვადგინ-ე-თ
ალადგინ-ე	ალადგინ-ე-თ
ალადგინ-ა ალადგინ-ენ	ალადგინ-ეს ალადგინ-ედ

ხოლმეობითი:

ალვადგინ-ი	ალვადგინ-ი-თ
ალადგინ-ი	ალადგინ-ი-თ
ალადგინ-ი-ს ალადგინ-ი-ნ	ალადგინ-ი-ან ალადგინ-ი-ედ

ეს უნდა იყოს მიღებული: დ ა ვ დ რ ე კ - ე ... დ ა ვ დ რ ე კ - ი ... ა ლ ვ ა დ - გ ე ნ - ე ... ა ლ ვ ა დ გ ე ნ - ი ... და მსგავსი ფუძეებისაგან.

თუ ეს ასეა, რატომ აწმყოში -ენ სუფიქსის დართვისას არ ხდება რედუქცია? რატომ რჩება უცვლელად: გრეხ-ენ, გლეჯ-ენ, ღრეკ-ენ, ადგენ-ენ, არბევ-ენ?

საფიქრებელია, იმიტომ, რომ აწმყოს წარმოება უფრო ახალი ფორმაციისაა და -ენ სუფიქსის გამოყენება ისეთი დიალექტური წრიდან მომდინარეობს, სადაც რედუქცია ისე ძლიერი არ უნდა ყოფილიყო.

არც იმ გარემოების უგულვებლყოფა შეიძლება, რომ აწმყოში ხმოვნით დაწყებული სუფიქსი მხოლოდ და მხოლოდ მრავლობითი რიცხვის მესამე პირში გვაქვს, და ამ შემთხვევაში, ამეამად, არა თუ ე-ს ი-დ რედუქცია, არამედ უფრო მარტივი მოვლენა ხმოვნის ამოღებისა არათანამიმდევრობითაა წარმოდგენილი: დგამ-ენ || დგმ-ენ, ფარავ-ენ || ფარვ-ენ, გორავ-ენ (|| გორვ-ენ?), ცურავ-ენ || ცურვ-ენ...

ამ საკითხს სპეციალური შესწავლა სჭირდება. ქართული აგლუტინაციური წყობის ენაა და ეს გვავალდებს—იმ თავითვე ეჭვით მოვეკიდოთ ფუძის ფლექსიის ცალკეულ შემთხვევებს, რომლებიც აქა-იქ თავს იჩენს, და შევამოწმოთ, ხომ არ არის ეს ფლექსიურობა მოჩვენებითი ხასიათისა (ისევე, როგორც, ვთქვათ, მრავლობ. 3 პ. აღნიშვნის შემთხვევაში, სადაც, ერთი შეხედვით, ერთ-სუფიქსს ორი ფუნქცია აქვს,—ანდა -თა სუფიქსის ხმარებისას სახელთა მრავლობითში, სადაც აგრეთვე მხოლოდ რიცხვის მაჩვენებელი სუფიქსი ამჟამად ბრუნვის ნიშანიც ჩანს).

11. ბრძანებითის მესამე პირის წარმოება აორისტისაგან და მესამე პირის ნიშნად -ნ სუფიქსის გამოყენება ამ შემთხვევაში შესაძლებლობას ქმნის ზმნის ძველი უღვლილება ამ დროში შემდეგი სახით წარმოვიდგინოთ (ვიღებთ იმ ზმნებს, რომელთა -ნ-იანი ფორმანტები ზევით მოხსენებული იყო):

აორისტი (ნამყო ძირითადი):

მე	ვადიდ-ე...	მე	მოვუძღურ-დ-ი	მოვკუედ	ვიყავ
შენ	ადიდ-ე...	შენ	მოუძღურ-დ-ი	მოჰკუედ	იყავ
მან	ადიდ-ე-ნ...	იგი	მოუძღურ-დ-ი-ნ...	იგი მოკუედ-ი-ნ...	იგი იყავ-ნ
ჩუენ	ვადიდ-ე-თ...	ჩუენ	მოვუძღურ-დ-ით	მოვეკუედ-ი-თ	ვიყვ-ენ-ი-თ
თქუენ	ადიდ-ე-თ...	თქუენ	მოუძღურ-დ-ით	მოჰკუედ-ი-თ	იყვ-ენ-ი-თ
მათ	ადიდ-ე-დ...	იგინი	მოუძღურ-დ-ედ...	იგინი მოკუედ-ედ...	იყვ-ენ-ედ

ე-თი წარმოებული ზმნები (ვადიდ-ე, ვბრძან-ე, ვჰკითხ-ე, განვეკურნ-ე, აღვაშენ-ე, დავამყარ-ე, დავამტკიც-ე...), როგორც ზევითაც იყო აღნიშნული (იხ. გვ. 31), ინარჩუნებენ ამ სუფიქსს მესამე პირშიაც.

ადიდ-ა, ბრძან-ა, ჰკითხ-ა, აღაშენ-ა, დაამყარ-ა... მიღებულია მაწარმოებელი ე-ს დაკარგვით -ა სუფიქსის (S₃) დართვისას, როგორც ეს ნავარაუდევია ჰქონდა ვარ. თოფურიასაც.

ამჟამად ეს რეალური ფაქტია, და არა ვარაუდი.

დ-თი ნაწარმოებ ვნებითში აორისტის მესამე პირი ხვდება ხოლმეობითის მესამე პირს, უკეთ რომა ვთქვათ, ხვდება მესამე პირიც (პირველსა და მეორე პირში სხვაობა არ დასტურდება): ოღონდ S₃ -ს-ს ნაცვლად -ნ არის.

აორ. მე განვმხიარულ-დ-ი	ხოლმეობ. მე განვმხიარულდ-ი
შენ განვმხიარულ-დ-ი	შენ განვმხიარულდ-ი
იგი განვმხიარულ-დ-ი-ნ	იგი განვმხიარულდ-ი-ს

ერთნაირია მრავლობითის პირველი და მეორე პირიც; განსხვავებას ადგილი უჩიება მხოლოდ მესამე პირში:

აორ. (ნამყო ძირით.): იგინი განმხიარულდ-ედ...

ხოლმ.: იგინი განმხიარულ-დ-ი-ან...

იმ ზმნებში, რომელთაც აორისტის საგანგებო მაწარმოებელი არ გააჩნიათ, აორისტი და ნამყო ხოლმეობითი გარჩეული აქვთ მაშინაც, როცა ნ- სუფიქსს წინ -ი უძღვის: აორისტში ეს -ი ფუძის შეკუმშვას არ იწვევს, ნამყო ხოლმეობითში ფუძის შეკუმშვა -ი სუფიქსის დართვის შედეგია:

აორ.: მოკუედ	ვიქმენ	ნამყო ხოლმ.: მე მოკუედ-ი	ვიქმენ-ი
მოჰკუედ	იქმენ	მოჰკუედ-ი	იქმენ-ი
იგი მოკუედ-ი-ნ	იქმენ-ი-ნ	, მოკუედ-ი-ს...	იქმენ-ი-ს...

12. აორისტის გარდა ნამყო ხოლმეობითშიაც დასტურდება S_3 -ნ თითო-ოროლა შემთხვევაში:

მოილ-ი-ნ:

|ხი|რეკლით და განგელო|ს| |თ|ქუენ. რ⁷ ყოველი რ⁷ი ხითხოვნ მოილინ...
ივ. ჯავახიშვილი, ტფ. უნივერ. მოამბე, II, გვ, 377.

დაშრტ-ი-ნ:

დაშრტინ სავმილი იგი გეჰენისაჲ... კიმენი, 201⁹.

მოიპოება თითო-ოროლა შემთხვევა -ნ სუფიქსის ხმარებისა თურმეობითს პირველშიაც—რ⁷ მოვიმკი სადა არა დავსთესი. და შევიკრიბი სადა არა განმიბნევიენ — აღიშ. ტაბ. 55ა₂, მაგრამ ეს პრინციპულად ახალს არაფერს წარმოადგენს (თურმეობითი აწმყოს ინვერსიული ვარიანტია გარდამავალ ზმნებში): მთავარია -ნ-სუფიქსის გამოყენება დროთა აწმყოს ჯგუფში და აორისტის (ნამყო ძირითადის) ჯგუფში.

13. მესამე პირის სუბიექტური სუფიქსი -ნ, ამრიგად, ძვ. ქართულს შემონახული აქვს:

აწმყოში, რომელსაც ამ შემთხვევაში ხოლმეობითის მნიშვნელობა აქვს ანდა ნუ- ნაწილაკის დართვით ბრძანებითის უარყოფითს ფორმას გადმოგვეცემს;

კავშირებითს პირველში, რომელიც ბრძანებითი კილოს მესამე პირს აღნიშნავს;

ნამყო უსრულში, რომელიც კავშირებითს პირველს ენაცვლება ზემოხსენებული ფუნქციით;

აორისტში (ნამყო ძირითადში) და ნამყო ხოლმეობითში, რომლებიც ბრძანებითი კილოს მესამე პირის აღმნიშვნელად გვევლინებიან და ახლანდელი კავშირებითი მეორის მაგივრობას ეწევიან.

ეს -ნ სუფიქსი უძველესი სუფიქსია მესამე პირისა; იგი გამოყენებული იყო, როგორც დროთა მეორე ჯგუფში, ისე დროთა პირველ ჯგუფში — შემდგომი ხანების -ა სუფიქსისა და ს- სუფიქსის ნაცვლად:

შდრ.: აშენებ-ნ	} იგი მას	აშენებ-ს
აშენებდ-ი-ნ		აშენებდ-ა აშენებდ-ი-ს
აშენებდ-ე-ნ		აშენებდ-ე-ს
აშენე-ნ	} მან იგი	აშენ-ა...
აშენ-ი-ნ		აშენ-ი-ს...

პრეფიქსად ხმარებული პირის ნიშნები დროთა მიხედვით არ იცვლება: ვ-, მ-, გ-, ხ-, ჰ-, ს- პრეფიქსები ყველა დროში ერთნაირად იხმარება. ამ მხრივ გამონაკლისს შეადგენს მესამე პირის სუბიექტის სუფიქსი, რომელიც აწმყოში, კავშირებით I, II, III-ში და ნამყო ხოლმეობითში — ს- სახითაა მოცემული, აორისტსა და ნამყო უსრულში ა-ს სახით (აორისტში -ო ვარიანტით)...

-ნ სუფიქსი მესამე პირისა გვარწმუნებს, რომ მესამე პირის სუბიექტის სუფიქსიც დროთა მიხედვით არ იცვლებოდა, — აქ დაცული იყო ის ხაზი, რომელიც სხვა პირის აღმნიშვნელთა ხმარებაშია წარმოდგენილი.

ს₃-ისათვის სხვადასხვა ნიშნების ხმარება მერმინდელი მოვლენაა; თვით ნიშნები -ს, -ა ან სხვადასხვა ფორმა(კლისა ან სხვადასხვა დიალექტური წრისა (ანდა, რაც უფრო ნაკლებ არის მოსალოდნელი, სხვადასხვა ზმნებისთვისაა განკუთვნილი).

14. სხვა ქართველური ენების ჩვენებანი რომ გავითვალისწინოთ, გაირკვევა, რომ -ნ სუფიქსი მეგრულსა და ქანურს მოეპოება, ოღონდ მარტოოდენ გარდაუვალ ზმნებში:

ქან.: რე-ნ (არის)—რე-ნ-ან... (არიან)—ხე-ნ (ზის)—ხე-ნ-ან¹ (სხედან)
 „ ულუ-ნ (ვალს)—ულუ-ნ-ან (ვლენან).. ტუბ-უ-ნ—ტუბ-უ-ნ-ან

ეს -ნ- სუფიქსი ზმნას მრავლობითშიც გადაჰყვება: ქართულში ნ-სუფ. კი მრავლობითში აღარა ჩანს.

ეს სხვაობა იმდენად არსებითია, რომ კითხვას ბადებს: ხომ არ არის ზანურის ნ-სუფიქსი და ძვ. ქართულის ნ-სუფიქსი სხვადასხვა ოდენობა, მით უფრო, რომ -ედ მრავლობითში ზანურს არ გააჩნია; ანდა: თუ ეს -ნ ერთი და იგივე ოდენობაა, ხომ არ უნდა გვევარაუდებინა, რომ იმ კილოს, საიდანაც -ნ ძვ. ქართულ სალიტერატურო ენაში შემოვიდა, -ნ მრავლობითშიც გადაჰყვებოდა.

ძნელია ამჟამად გადაჭრით თქმა, რომელი შესაძლებლობაა სინამდვილესთან უფრო ახლოს; ერთი შეხედვით, — მეორე; ამის სასარგებლოდ ლაპარაკობს:

¹ იხ. „ქანურის გრამატიკული ანალიზი“, § 22 (გვ. 89), § 28 (გვ. 101).

დგ-ა-ნ-ან ზმნის აგებულება; მრავლობითის -ან სუფიქსს აქ წინ უსწრებს -ნ, მესამე პირის სუბიექტური სუფიქსი:

მხოლ.: დგ-ა-ს || დგ-ა-ნ.

მრავლ.: დგ-ა-ნ-ან¹ || დგ-ა-ნ-ედ...

სალიტერატურო ენაში ახალი ფორმაციის -ს-სუფიქსის გამოყენების შემდეგ მრავლობითში შეგვენახა -ნ.

დგა-ნ-ან -ის რიგისა უნდა იყოს: სხ-ე-ნ-ან, ჰყვ-ა-ნ-ან, ჰ-ქო-ნ-ან (---*ჰ-ქუ-ა-ნ-ან), წყ-ა-ნ-ან...

მაგრამ ამ ფაქტების ჩვენება გაქარწყლდება, თუ გამოირკვეოდა, რომ ამ ზმნაში -ნ ზანიზმია.

ნ- სუფიქსის ვარიანტია ლ- აფიქსი სვანურში; იგი შემონახულია რამდენიმე ზმნაში:

1. ლ-ი (არის)	2. ლ-გგ (დგას)
ლ-ასუ (იყო)	ლ-გგან (იდგა)
ლ-ესტ (იყოს)	
3. ლა-ლ-გმ (შეკამა)	4. ლა-ლ-გმ ლაშხ. (დალია).

ე. თოფურია სამართლიანად შენიშნავს: „ლ-ი, ლ-გგ, ლ-ასტ (ლ-ესტ, ლ-ესეს), ლა-ლ-გმ და ლა-ლ-გმ ზმნებში დაცული ლ- ნიშანი ნაშთად უნდა მივიჩნიოთ III სუბ. პირისა“ („სვანური ენა: I. ზმნა — § 1, გვ. 3)...

„... ზმნის სხვა დროში მოქცევით ლ-ს მდგომარეობა არ იცვლება..., რაც იმის მაუწყებელია, რომ ლ- არც დროის წარმოებას კისრულობს... იგი მესამე პირის ფორმანტად ჩაითვლება“ (იქვე, § 1, გვ. 2).

ავტორის მტკიცება: „სვანურს ოდესღაც I და II პირის მსგავსად III პირისთვისაც გამოყენებული ჰქონია პრეფიქსი: იგი ყოფილა ლ-“ (იქვე, გვ. 3-4), კიოხეას აღძრავს: თუ ზმნის უღვლილებაში S₃- ლ- ყველა ზმნას ჰქონდა, როგორღა მოხდა, რომ ის მხოლოდ რამდენიმეს შერჩა? ხომ არ იქნებოდა უფრო ბუნებრივი გვევარაუდებინა, რომ სვანურმა ენამ სწორედ ისეთ დროს განიცადა გარდატეხა, როცა S₃- -ლ ზმნის თავსართად დამკვიდრების პროცესში იყო.

მაგრამ, ასეა თუ ისე, სვანურის ჩვენება ექვემოტანელს ხდის, რომ S₃-ლ სვანურს მოეპოება; ესაა ლ- პრეფიქსი, და იგი აწმყოშიც შეიძლება იქნეს ხმაირებული, ნამყო უსრულშიც, კავშირებითს I-შიც და აორისტშიც, ე. ი. S₃ პრეფიქსი დროთა მიხედვით ისევე არ იცვლება, როგორც ნ- სუფიქსი ქართულში.

ნ- სუფიქსთან შედარებით სვან. ლ- პრეფიქსი უფრო ძველ ვითარებას ამჟღავნებს: ის პრეფიქსია და არა სუფიქსი; მაშასადამე, იმ დროისაა, როცა პრეფიქსაცია პირის აღნიშვნის განუხრელი პრინციპი იყო, სუფიქსაციას ჯერ კიდევ ადგილი არა ჰქონდა.

¹ დგა-ნ-ან და მსგავს ზმნათა ანალიზი იყო საგანი მოხსენებისა, რომელიც ავტორმა წაიკითხა ქართულ საენათმეცნიერო საზოგადოების საჯარო სხდომაზე 1927 წ.

15. ზმნის ის ფორმები, რომლებშიაც S_2 -ნ დასტურდება, მნიშვნელობის მხრივ გარკვეული თავისებურებებით ხასიათდება. ეს თავისებურებები ძვირფას მასალას წარმოადგენენ, კერძოდ, ძირითად დროთა გენეტური ურთიერთობისათვის, რის გარკვევის გარეშე შეუძლებელია პასუხი გაიცეს მარტივი წინადადების სტრუქტურის მთავარ საკითხზე: რატომ იცვლება გარდამავალ ზმნასთან S -ისა და ()-ის ბრუნვა, რატომ არის: იგი აკეთებს მას, მაგრამ: მან აკეთა იგი?

ამაზე -შემდეგ.

S_2 -სთან დაკავშირებით ყურადღებას იქცევს ერთი კერძოობითი საკითხიც: სახელდობრ, ზმნის შეუთანხმებლობა რიცხვში სახელთან, როდესაც ზმნაში S_2 --- -ნ: უკუეთუ... მროორინენი მონაზონნი მოვიდოდი... დაუმოწმე, რომელ უეამოდ არა მოვიდოდი (ათონ. ხელნაწ. გვ. 49). ასეთი ფაქტები სხვა ძეგლებშიც გვხვდება სპორადულად. შემთხვევითი ეს არ უნდა იყოს, მას სინტაქსური საფუძველი უნდა გააჩნდეს.

ამ საკითხსაც სპეციალური შესწავლა სჭირდება.

დასასრულ, ერთი შენიშვნა. S_2 -ნ ამჟამად არ ჩანს ქართულს კილოებში, არც დასავლეთში, არც აღმოსავლეთში, არც ბარსა და არც მთაში: არ შემოუნახავს ის ისეთ კილოსაც კი, როგორცაა ხეესურული, რომელსაც ძველი ქართლის მორფოლოგიურ და სინტაქსურ ინვენტარიდან ბევრი რამ დღემდის მოუტანია.

ერთგვარი გამონაკლისი თითქოს მოხეური უნდა იყოს. ასპირ. კ. გუგუ-შვილის ცნობით, მოხეურმა იცის შემთხვევები -ნ= S_2 ხმარებისა; სამწუხაროდ, მასალა მეტად მცირეა. სასურველია სპეციალურად შემოწმდეს ამ მხრივ მოხეური.

ქართულ კილოებში ამ სუფიქსის დადასტურებაზეა ერთგვარად დამოკიდებული, თუ რა კვალიფიკაცია მიეცემა იმ წყაროს (დიალექტს), რომლიდანაც ძე. სალიტერატურო ქართულმა S_2 -ნ შეითვისა.

1. S_2 -ნ სუფიქსი, რომ მესამე პირის უძველესი ნიშანია ამის შესახებ -ავტორის გამოქვეყნებულ ნაშრომთან -- ლაპარაკია რეცენზიაში აკად. ნ. მარის „ძველი სალიტერატურო ქართული ენის გრამატიკაზე“; იქ ნათქვამია:

„იკითხავ-ნ არ არის ნამყო უსრული, არამედ ე. წ. აწმყო მრავალგზითი... ნ აქ ხ-ს მაგიერია, ისევე, როგორც მრავლობითში ედ (იკითხე-ედ) ენ-ს მაგიერობას ეწევა. ეს უნდა ყოფილიყო ერთ-ერთი ლიტერატურულად უძველესი ფენის კუთვნილება, რომელიც ძველი ქართულის რთულ სახეშია წარმოდგენილი“¹.

(„საქართ. საისტ. და საეთნოგრ. საზოგ. მიმომავილველი, ტფილ., 1926 წ., გვ. 321).

ერთ-ერთ მოხსენებაში, რომელიც „იმავე ხანებში იყო წაკითხული ავტორის მიერ საენათმეცნიერო საზოგადოებაში და „დგანან“ — ტიპის ზმნათა უღელღილებას ეხებოდა, ხსენებულნი ნ- სუფიქსი შედარებული იყო სვან. ლ- პრეფიქსთან (და მეგრ. ნ სუფიქსთან).

¹ შდრ. მეგრულის აწმყოს სუფიქსი მესამე პირისა -ნ გარდაუვალ ზმნებში.

АРН. ЧИКОБАВА

ДРЕВНЕЙШИЙ ПОКАЗАТЕЛЬ СУБЪЕКТА ТРЕТЬЕГО ЛИЦА В КАРТВЕЛЬСКИХ ЯЗЫКАХ

РЕЗЮМЕ

1. И в новогрузинском, и в древнегрузинском литературном языке показатель субъекта третьего лица:

- а) наличен лишь в единственном числе (во множественном числе суффикс числа одновременно выполняет и функцию личного показателя);
- б) является суффиксом;
- с) представлен несколькими аффиксами;
- д) изменяется по временам.

2. Использование суффикса в качестве показателя субъекта третьего лица в то время, как все остальные лица (первое и второе лица субъекта, первое, второе и третье лица объектов) представлены в глаголе префиксами, дает основание предположить, что:

а) форма третьего лица субъекта (в глаголах) образовалась сравнительно поздно;

б) в языковой психологии соответствующего языкового коллектива к тому времени произошел определенный сдвиг под влиянием языков суффиксового строя; это подтверждается и другими фактами морфологии грузинского языка.

3. Уже в древнейших памятниках грузинского литературного языка (V—VI в.) субъективными суффиксами третьего лица служат *-b* *-s*, *-a*, *-n* *-o*.

Разнообразие показателей по всей вероятности восходит к разным диалектным слоям и характерно для разных периодов развития.

4. В древнегрузинском литературном языке пережиточно сохранился и древнейший показатель субъекта третьего лица — *-b* *-n* (соответственно во множественном числе — *-ed* *-ed*).

Суффикс *-b* *-n* встречается;

а) в настоящем времени, которое в этом случае имеет значение «общего настоящего времени» (или пермансива): не суффикс *-b* *-n* является показателем пермансива, а глагольная форма, использующая этот суффикс, выступает в древнем значении;

б) в настоящем же времени, когда оно используется с частицей *ბუ* *pu* и обозначает одну из отрицательных форм повелительного наклонения;

- с) в conjunctivus I, когда ово передает повелительное наклонение третьего лица;
- д) в прошедшем несовершенном вр., когда этим последним замещается conjunctivus I с вышеотмеченной функцией;
- е) в 3 лице аориста, когда он используется для обозначения повелительного наклонения третьего лица;
- ф) в пермансиве (группы аориста)—спорадически.

5. Использование суффикса -ბ -п в качестве показателя субъекта третьего лица дает возможность:

- а) установить древнее значение настоящего времени («настоящее обидее»);
- б) выявить генетическое взаимоотношение прошедшего несовершенного с conjunctivus I и аориста—с conjunctivus II;
- с) воссоставить древнейшую форму третьего лица аориста;
- д) объяснить альтернацию глагольных основ (ძრეკ-ბ drek-s—ძრეკ-ა drik-a гнет — погнул он ч.-л.) на фонетической основе.

6. Использование одного и того же суффикса -ბ -п, как в настоящем времени, так и в аористе показывает, что употребление различных суффиксов для субъекта третьего лица явление вторичное: суффикс третьего лица так же не изменялся по временам, как и префиксы остальных лиц.

Это же подтверждается употреблением ლ- I- префикса в качестве S₃ в сваяском языке (проф. В. Т. Топуриа).

7. Суффикс -ბ -п представлен и в занских диалектах: в чанском (лазском) и мингрельском—но лишь при непереходных глаголах, причем фигурирует и во множественном числе; эти обстоятельства могут возбудить сомнение об идентичности этого суффикса с суффиксом -ბ -п древнегрузинского литературного языка.

ARN. TCHIKOBAVA

L'INDICE LE PLUS ANCIEN DU
Sujet DE LA 3me PERSONNE DANS LES LANGUES
KHARTHVÉLIENNES

RÉSUMÉ

1. Dans le géorgien littéraire (ancien et nouveau) l'indice du sujet de la 3me personne:

- a) n'apparaît qu'au singulier (au pluriel le suffixe de nombre remplit en même temps la fonction de l'indice personnel);
- b) se présente comme suffixe;
- c) est représenté par plusieurs affixes;
- d) varie selon les temps.

2. L'emploi du suffixe comme indice du sujet de la 3me personne tandis que les autres personnes (1re et 2me personne du sujet, 1re, 2me et 3me personne des objets) sont représentées dans le verbe par des préfixes, donne lieu à croire que:

- a) la forme de la 3me personne du sujet (dans les verbes) s'est formée relativement tard;
- b) dans la psychologie linguale du collectif lingual correspondant un déplacement s'est produit sous l'influence des langues ayant une structure suffixale, ce qui est confirmé par d'autres faits de la morphologie du géorgien.

3. Dans les plus anciens documents du géorgien littéraire (V—VI siècles) ce sont -b -s, -s -a, -a -o qui servent comme suffixes subjectifs de la 3me personne.

La diversité des indices remonte, selon toute vraisemblance, aux diverses couches dialectales et est particulière pour diverses périodes de développement.

4. Dans l'ancien géorgien littéraire le plus ancien indice du sujet de la 3me personne s'est conservé comme survivance. C'est -b -n (au pluriel -ებ -ed respectivement).

Le suffixe -b -n se rencontre:

- a) au présent qui dans ce cas a la valeur du «présent commun» (ou permansif) ce n'est pas le suffixe b- -n qui sert d'indice du permansif, mais c'est la forme verbale qui tout en gardant ce suffixe garde aussi son ancienne valeur;
- b) au présent encore quand il s'emploie avec la particule ნუ nu et désigne une des formes négatives de l'impératif;
- c) au conjonctif I, quand il remplace la 3me personne de l'impératif;

d) à l'imparfait remplaçant le conjonctif I avec la fonction sus-nommée;

e) à la 3me personne de l'aoriste quand on s'en sert pour désigner la 3me personne de l'impératif;

f) au permansif (du groupe de l'aoriste)—sporadiquement.

5. L'usage du suffixe -ბ -n comme indice du sujet de la 3me personne nous met à même:

a) d'établir l'ancienne valeur du présent («présent commun»);

b) d'éclaircir la relation génétique entre l'imparfait et le conjonctif I aussi bien qu'entre l'aoriste et le conjonctif II;

c) de restituer la plus ancienne forme de la 3me personne de l'aoriste;

d) d'expliquer l'alternance des thèmes verbaux (დრეკ-ს drek-s—დრეკ-ა drik-a, il ploie—il a ployé) sur la base phonétique.

6. L'usage du même suffixe -ბ -n au présent aussi bien qu'à l'aoriste indique que l'usage des suffixes différents pour le sujet de la 3me personne est un phénomène secondaire: de même que les préfixes des autres personnes celui de la 3me personne ne variait pas selon les temps.

Nous en trouvons la preuve encore dans l'usage du préfixe ლ- l- comme S₃ dans la langue svane (V. Topouria).

7. Le suffixe -ბ -n est représenté dans les dialectes zanes aussi—en tchane (laze) et en mégrélien, mais dans les verbes intransitifs seulement; alors il figure aussi au pluriel. Ces circonstances peuvent éveiller un doute sur l'identité de ce suffixe avec le suffixe -ბ -n de l'ancien géorgien littéraire.

მათეოს განძასარელის ცნობა ქართველთა
გეზის კონსტანტინეს შესახებ

„ჯერ კიდევ ბევრი საკითხია გამოსარკვევი და-თანაც ჩვენს ხელნაწერებში უჩვეელია მრავალი ძვირფასი ცნობები უნდა მოიპოვებოდეს მე-15—16 ს.ს. შესახებ, რომელთა სპეციალური ძიება არა ერთი ბუნდოვანი საკითხი გამოირკვეოდა და სრულებით ახლებიც იქნებოდა გაშუქებული“.

(ივ. ჯ ა გ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართვ. ერის ისტორია, წიგნი IV)

ასე იწყებს თავის „ქართველი ერის ისტორიის“ IV წიგნს ჩვენი მხცოვანი ისტორიკოსი. ის ცნობაც, რომელიც სწორედ ზემოთ აღნიშნულ ხანას ეკუთვნის და რომელსაც ქვემოთ ვაქვეყნებთ, ხელნაწერიდან არის ამოღებული, მაგრამ არა ქართულიდან, არამედ სომხურიდან. ქართულ წყაროებს გარდა საქართველოს შესახებ არა მცირედი ძვირფასი ცნობები მოგვობენ აგრეთვე ჩვენი კარის მეზობლების წერილობით ძეგლებსაც, როგორც ამის საუცხოო დამადასტურებელ ფაქტებს აკად. ივ. ჯ ა გ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ს შრომები მოწმობენ. სომხურ ენაზე შემონახული ხელნაწერები, რომელთა უდიდესი ფონდო საბჭოთა სომხეთს არის თავმოყრილი (ვლადარშაპატს), გადამწერების ანდერძ-მოსახსენებელთა (*კჩუაიასკიურანი*) და მინაწერთა სახით მრავალ ისეთ საგულისხმო ცნობას შეიცავს, რომლებიც ოფიციალურ მატრიანეებში ხშირად ან სულ არ იხსენება, ანდა ზოგჯერ, თუ იხსენება, ბუნდოვანად. ქართული წყაროებებს ერთ ასეთს ცნობას ავსებს ის დოკუმენტი, რომელიც მათეოს განძასარელის სახელთანაა დაკავშირებული.

მათეოს განძასარელის ცნობა XV ს-ის დამდეგს (პირველ ორ ათეულს) შეეხება. იგი დაცულია ამ ხანებში (1417) გადაწერილს ერთ-ერთ სომხურ ხელნაწერში. ხელნაწერს გავეცანი მიმდინარე წლის სექტემბერში, სამეცნიერო მივლინების დროს ერევანს. იგი უკანასკნელ დროს მოუპოვებია ვლადარშაპატის ხელნაწერთა ბიბლიოთეკის დირექტორს, ამხ. ერ. თოროსიანს. ამხ. თოროსიანმა ხელნაწერი გადმომცა მე, რათა მიმეჭვია ყურადღება მასში შესული „კოზერნის ხილვისათვის“, სადაც დასაწყისში საუბარია საქართველოს XI ს-ის ზოგიერთ ისტორიულ პიროვნებათა შესახებ, სახელდობრ რატისა და ვინმე ზომატ მხედართმთავრის გარშემო. გამოირკვა, რომ ეს ამბავი სამეცნიერო ლიტერა-

ტურაში უკვე ცნობილი იყო. აკად. ნ. მარმა მიაქცია მას პირველად ყურადღება. შინაარსი ამ ცნობისა და „კოზერნის ხილვის“ ძეგლის რაობა მან გაარკვია ჯერ კიდევ 1895 წ. ტექსტიც კი გამოსცა¹; ასე რომ ამ მხრივ ახალი არაფერი აღმოჩენილა.

სამაგიეროდ ამ ხელნაწერის ძირითად ნაწილს, რომელიც „საწელიწდოს“ უნდა წარმოადგენდეს, ბოლოს დართული აღმოაჩნდა მისი შემდგენელის, ვინმე მათეოს მონაზვნის, მეტად საგულრისხმო ანდერძი (*კეჯათოსკარაანი*). აქ მოთხრობილია, თუ როგორ, სად, ვისი შეკვეთითა და რა პირობებში აღმოცენდა ეს ძეგლი. მოსახსენებელი საკმაოდ ვრცელია. მას უჭირავს 83 v. — 89 r. ფურცელი. დაწერილია იმავე ხელით, რითაც ძირითადი ტექსტი. ვინაიდან ცალკე მისი გადაწერი არსად ჩანს, ამიტომ შეგვიძლია ვიფიქროთ, რომ იგი თვითონ მათეოს მონაზვნის ავტოგრაფია. ჩვენთვის ძვირფასია ამ ანდერძის ის ადგილები, რომლებიც წიგნის აღმოცენების პირობებსა და დროს ეხება. საგულრისხმო ადგილები გამოვკრიბეთ მისგან კიდევაც და ქართული თარგმანით მოგვყავს ქვემოთ. ისინი საინტერესოა როგორც საქართველოს ისტორიისათვის, ისე მისი მეზობლებისათვისაც.

XV ს-ის ისტორიისათვის მეტად მცირე საისტორიო წყარო გვაბადია როგორც ქართულს, ისე სომხურ ენაზე. თვითდამხედურად მაშინდელი ამბებისა სომხურ ძწერლობაში მხოლოდ თომა მეწოფელია ცნობილი². მოკლედ ამ დროის მოვლენებზე — ლანგ-თემურის ლაშქრობასა და ყარა-იუსუფის შემოსევაზე — „ქართლის ცხოვრების“ პირველი გამგრძელებელიც მოგვითხრობს. ამდენად ყოველი ცნობა, რა სახითაც კი არ იქნება იგი ჩვენამდის მოღწეული, ძვირფასია ისტორიისათვის. ასეთივე მნიშვნელობისაა მათეოს განძასარელის ანდერძიც:

[შესავალი]

[83 v.] *Փառք քիչ կերասոյ Կոյիկ-
նի. և Բարսոյ կլասանի և Նիխրի...
[84 r.] հայր և որդի և սուրբ հոյի. որ
ներքիք քոյին մարգասիրուքնամբ
աս. Լովանդակ մեղանչականս Եկրկ
սևաս, մասնայկտ (?) և Կծան Կրչի
Մատիճիս անարժան քի ծառայի հա-
սանի և Կիւլ աստուածախումբ աս-
սի. և հոյի Խոնական միւք. և աս-
սանի զգալի սჯիք Կիւլիւն Կլծ աս-*

დიდება შენდა არსებულისა შემოქმედო და ნახევარფეროსა და ეთერის მთხველო... მამო და ძეო და სულო წმიდაო, რომელმაც შენი კაცთმოყვარებით მიტევე სრულიად ცოდვილს სამსავე ნათესავს შორის, თითით-მხედველსა (?) და უხმარ მწერალს მათეოსს, შენს უღირსს მონას, რათა მიმეღწია ღვთივმეკრებილ ამ ასოთა დასასრულისათვის და მექვრიტა გო-

¹ Н. Марр, Сказание о католикосе Петре и ученом Иоанне Козерне. (Из материалов для истории средневек. арм. лит-ры): Восточные Записки, гв. 9—34.

² თომა მეწოფელის შრომებიდან საქართველოს შესახები ცნობები გამოკრებილია ქართულად.—თომა მეწოფელი, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა, შესავალი წერილი და კომენტარი დაურთო პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგმა, ტფ. 1937 წ. (ქვემოთ ყველგან „თომა მეწოფელით“ ეს გამოცემა ნაგულრისხმევ).

აჩა. ქსანს ირიკ ს აყაჯსეჲს ქ სკიყრზ ნიერიოთა გონებოთა და მეხილა ცნობიერი თვალით ამ ასოს უკანასკნელი ხაზი, რაზედაც აღწერილობის დასაწყისშივე გვევლრე...

[წიგნის მომგებელი და მისივე რაობა]

[85 რ.] *სე იმს შანოლქე ჭანანაჲ. ქხრეჲს ქ ძნოანოი მანსკანეგ ხეცეცე-
ლო. ირ ქტყეტო კანსკარ საათიქ. აქს
ქნე კარქონ ნა[85 ვ.] ხსოქ ხეჩიოთ-
თორიოქან ჰლოქ ს სერაყორანაგ. ქ
მანსკლქხნეგ კრელიქ ექსიქდ მიათენ ს
ხე ქ მარ გუნდოქ ქ ნაქოთხი (?) თრამილ-
ქხანე: 'ქსანს ირიკ ნაქს ჭანს ესიკ
ეორბანოლქქანს ქხოქსოქ ემხე ს
ეჭხიოანს ქე ს ხეკარანს ქარეჲს სერ-
სიგ, ხსახსოგ თხოანსეგ ეახეჲს ქსო-
მანს დარეოთყარაჲ მარშსაჲსოქ რა-
ნის ქსათილქე ქსოლსოთქქს ქ ხეკე-
ყაფანსეგ სილქე თხოხთენ, იღე სთეხოქ
ხს იოგ ნორა¹ ლო მარეყარქქს.
ქორილქ ნანოთყორქს რანსორქონს იე
სოქსოქ ქორბოლქქანს ქორილქსოქ. აქს-
ლიქოლქქანს ქ ბოქოქ ს ბქანა ქ მქე
ლიქოლქოგ, თქორქსაქ ქოქმანსკიგ.
ორეჲს შორიქს ქოლქოქ თქანს. ქო-
როგ ეხრბოლქსოქ სოთოლქოქ ს თორსოქ
ნათიქე ქიქრ სილქე თხოქნოლქხანს თხ-
ეხთენს თხოლქსოქ... [86 რ.] *სესო ხეკოგ
თმაჲ აოხოქ ექსიქქ ქექქიქს ქ ჭოქმან-
ლიქ ს სქს ქოქეყილქხოქ, თო მხო:
სე ქოქოანსბოქ ექიქქ ქმ თო ქ ქო-
ქოქმანს ქოთორილქს ექსე ექქოთო-
ქარანს მათხსიქე რიქორ თორიქს. აქ ს
ქ რანსიქ თოთილქმანსეგ თოთიქე კარ-
მარქოქ ქ ნარქს სერიქ. ეორქხოქქ ქ
ნოქლოქს, სარეჲხოქ სერსილქე ნოქოქე
ქეოქქანსიქე სილქე ლო სორქიქ: სე
ქმ თხოქსოქ ექსიქქოქანსეგ იქე ნორა. მან-
ნოქლანსეგ ნაქსეხეხოქ ქოქეყათოლქქანს ბო-**

ვინმე მანუელ ხუცესი, შობით უკანასკნელი ეკლესიის ყრმათა [შო-
რის], რომელმაც—თუმცა შეუძლო ასაქ-
ში, მაგრამ მაინც ახალგაზრდის ნაკე-
თისა და სახის მომწიფებისას—ბავ-
შეობიდან ატარებდა რა გულმოუ-
სვენრობას, შეიგნო გამოსავალი მწუ-
ხარებისა, რისთვისაც ამ საქმიანო-
ბამდის დაგვეტოვა ჩვენ, თავისი მშობ-
ლები და ძმები მტირალი სახით [და]
გასწია, რათა ეხილა განხორციელებული
ლეთის სიტყვის ტერფთაგან დათრგუნვილი ადგილი ერუსალემში
და თაყვანი ეცა წმიდა ადგილთათვის,
სადაც მდგარა მისი ფეხები¹, წინას-
წარმეტყველისამებრ. გზაზე მაც-
თურმა არა მცირედი განსაცდელი
აღუდგინა მას—ლეღვა ზღვაზე და ხლა
ზეირთებს შორის თვეობით, როგორც
პავლეს შემოდგომის ეჟამს, რომელთა-
გან იხსნა ღმერთმა და წაიყვანა და
მიღწევიანა თავის წმინდა განკაცების
ადგილთა სახილველად... ორი წლის
შემდეგ წამოიღო ქალაღი დამასკო-
დან და მოვიდა ჩვენთან მშვიდობით.
შემეხვეწა მე, რათა წადიერებით აღ-
მეწერა ბოლომდის მთელი წლის წიგ-
ნის მოსახსენებელი, რომელიც საღვ-
თო წერილის ასოთა სიტყვათაგან
იყოს [გამოღებული], შეწყობილი წმინ-
და მამებისას, სულისაგან აღძრული
და განკარგული საზრდო სულთათვის,
თვითეული დღისა წესისამებრ. მე
რომ მისი მხურვალე სიყვარული ვიხილე

¹ შდ. ვსაია 60¹¹.

4. აკად. ივ. ჯავახიშვილისადმი მიძღვნილი კრებული.

აჩნნ ს ჿ ლათარხალ იტრნ იჯ ჿნსაქს-
 ფი ქია ს,ქ მითაფხალ ვასკარაქქან
 ბხრილქსანს ჿნიქ ს იღსანილქქანს ქა-
 მანასქიქ, კანბზ საჩი ფრქლ კაგილმ
 ს ფანს ჯარჯარანსიფ. ნაჩა¹ ვი ირქ-
 ნასკაჯ ფაქი ლათარხალ ს აქნ, ირ ლაქი,
 ქხრი ს ილქლ ს ილასია: ში ს მჩინს
 თახთარანს ლაქი ქია ს კითაჯ ფრხალ.
 ს თაქმანს იჯ. ს მქოქნ² სხრზალ თი-
 რჩინ: შირ ვლქსაქს მითაფ ლქსფქ დნს-
 ლქ ხრის ირქნასკი. ს ქხრქენ ვილქლ³-
 ირქნ ღნორქეჩი, სრჯაქი ს ლარაქეჩი. სრ-
 იქსა თხსანს: მათთაბ. ს ს ქხრქსაქნ
 ქსაქქსა ფბაფრქეჩი ჯარაფრქიქლ იღილქ
 თ[86 v.]მჩინს ვილქლღხანს ს ფიქს-
 კიქსა.

ბით აღვწერე და ვავმართე მთელი წლისა, დღისა და ღამისა...

და ნამეტნავად კი ის, რომ მივხედე
 ხელმოკლეობასა და აღსავეს სიყვა-
 რულს, არ დავზოვე თავი. დამავიწყ-
 და ჩემი მოხუცებულობის უძღურება
 და დროს სიმწარე. თავს ვიდევ დამე-
 წერა [იგი] დიდი და მწარე გარჯით.
 პირველ ყოვლისა იმიტომ, რომ არ
 იყო სრული ნუსხა, ისიც კი რაც იყო
 უსრული, მცდარი და ნაკლული [იყო].
 ერთს სახარებაში წინა-უქმო ეწერა,
 ხოლო ფსალმუნი არა; მეორე კი ამის
 საწინააღმდეგო იყო. ვიტვირთე გო-
 ნების სიმწარე სამი ნუსხის დადებით
 და გამოვირჩიე სამთავან სწორი, რამ-
 დენადაც შემეძლო, როგორც [ამას]
 ღმერთი ხედავს. ნაკლულთავან სავესე-

[აღვგილი, დრო და პირობები წიგნის დაწერისა]

ხ. აქი სელქ ს თონა ს,ღვსანსიქ. ს
 ქილასკანოქქსანსი ჯაკიე შხშ. კირილ⁴
 თაქ ლათარხელა ღნქთაფქ ლანსჩი
 ღსა ქილქ მათანე სირჩინა ვირ ფრხალ
 ჿჩინ ნაქსჩქენ მჩრ: შირილ⁵ თაქ ხელ
 ხრჯათ თათაქლ ს ჯირაქან თაქსაქენ
 რიქაქ ს ჯირქე ვამაფრქენს. ს ჯაკიქა-
 ყსათოქქსანს თქრ ლორაქლას ლაქილქ-
 ლითი თან ს,ღვსანსიქ. ს ქათანასქი
 თნიქქსანილქსანს დრქსათსქიქ. ღმან-
 ვქ აქნ სრ ლაქი მსაქესალ ჯითასქი
 თანს ჩქრქქქსანს, ფნაფ ქაქსათათ-
 ლაქი ს თონს⁶ ოქსაფ. სირქ თნილნს
 შაქრას ლიქიქ. ს თნიქ ს კითარო-
 ქსანსიქ ქაქანანსიქთა: ხ. მსაქესალ იქ
 ირქქქ ქარ⁷ სქქნ ს ჯაკიქსჩაქ ქრქსანს.
 ს იჯ ხს თხარქ ქქქსანილქსანს ქლ-
 ღსანს, აქლ ღნქ ბხლათქ თნიქქსანს
 ჿაქ ს თან მსაქსიქ რარქაქაქათ თმ
 ლაქი შაკიქ თნილს. აქნ ქიქსიქთა
 კასათსაქს ს მსაქესალქნ კაფქ: სირქნ.

ესე იქმნა აღვანეთქს, სომეხ-
 თა წელთაღრიცხვის 338-ს (=866,
 ე. ი. 1417 წ.), რომელ წელსაც შეს-
 რულდა მთვარის სრბა მისი ნაწილე-
 ბის რიცხვისამებრ, რომელიც ჩვენ
 წინაპრებს დაეწერათ. ამ წელს იქმნა
 ფიცხელი გვაღვა და ვახშა ყოველი
 მცენარე და დაშრა წყლები მამამთავ-
 რობისას აღვანთა კათალიკო-
 სის უფლის კარაპეტისა; ქრის-
 ტიანეთა უმთავროების დროს, რად-
 ვანაც ის, რომელიც დარჩენილიყო
 ბჭრთელთა სახლის მორჩი, ლტოლ-
 ვილი წავიდა საქართველოში. მას სა-
 ხელად სმბატი ეწოქვა. ის იქ უცხო-
 რბაში მოკვდა. მისი ორი დანარჩომი
 შვილი მოვიდნენ თავის სამშობლოში,
 მაგრამ აღარ არიან თავიანთი სამ-
 თავროს უფლები, არამედ უსჯულო-
 თა ხელთ ქვეშ [არიან]. ხოლო ხაჩენს
 კეთილმსახური ვინმე იყო, სახელად

ქთან მსიყე [87 v.] მხრე: სე გხას
 | თორსილია ხაჲ. იჯ ექოსილი ქქ
 ათაქსიკიან ექნუ ღნანსი მსი ს ლათ
 ქქ მრეჲს აქი გხრბანსიჲ კაკაქსი
 ყათს სხილქსიანსი. აქს ამხნეყან
 არათათლქსირე თა სსათათ ზაკი
 ქსილს ექსთიქი | მსი იციანსქსიანჲ

ზაკაქსი ყათს ს | სხილქსიანსი
 მქქი ებიყრსი სიქს ექრჲს სითქ ჰხ
 ათჲრ სილათ ს ქსიანსი რანსიარსიყ.
 ათაქარ ღნანსი სხილქსიანსი შათ
 ქქსი მანსიანსი, ირ | ღხრეყსი კარ
 ყანსი ღნანსი თანსიქ ყათს ამხნეყან
 ქქთს ს აქ რადილ ყათს დირ სჯ ყრს
 ექი: სიქ თხიქი ებიყრსიქსიანსი სირს
 სიქ სილქრ იქსათ ზანსათარსი. ქრ
 სიქსი სქსიქსიქსიანსი. ირ აქსი ქიქი
 სხიქსი. ენქ ზიქსიანსი თორქ სქსი
 რანსი შიქსიანსი სარსიქსიანსი. ირ |
 ექსიანსი თსიანსი დიქსიანსი...

ფარვლის ქვეშ, რომელიც უფლის პირით იქო...

სე კაკათ თქსიქსი, არ ქსიქ ასათ
 ყათ სიქსი ღანს ექრქ ყრსიყ, ათათანს
 ყათ მსი კალარ ანსიანსი სქსიანსი ან
 ფათ | სიქსი სარსიქსი ათქსი სქსიქსი
 მანსიყ: შქ | გნანსი | სქსიანსი. მსქ
 სიყსი ზანსიქსიქსი სიქსი ენსი კალარ
 ზარსი. ს ათათ გნანსიქსი თქსი ები
 თათსი | სქსი სქსი [88 r.] სიქ ს გარბსი
 რსიქსი | ქქსიანსი მსი ყანსიქსი ათქსი
 სქსიქსიანსი. ს კალარ ზარსი სქსიქსი
 ყათქრ იქსათ. ს სქსიქსი | მარსიანსი
 რსიქსი სქსი. რათქ მქსიანსი მსქ ს სქსი
 რსიქსიანსი

სიქსი ქსი აქსი ამხნეყანსი ბქსიანსი
 ს სქსიქსიანსი ს თსიქსი სქსიანსი
 სქსიანსი ენსი სქსიქსი სქსიანსი მსი შათ
 სიქსი სქსიანსი ს სიქსი ყათს იჯ
 სქსი. აქს ებიქსი სქსი. ები სქსი იქსიქსი
 სქსი სქსიქსიანსი...

მოიწია ჩვენზე ჩვენი ცოდვებისათვის.
 ჯერ კიდევ უმწეოდ ვართ და არ ვი-
 ცით, თუ რას გვიშობს ჩვენ მომავა-
 ლი და ან როგორ გადავურჩებით ასეთ
 მწარე გაჭირვებას. ყველას ცრემლ-
 მწთოლვარე თვალი ღმერთს მისჩერე-
 ბია, იქნებ მოგვხედოს ჩვენ მოწყა-
 ლებით.

ასეთნაირ სიმწარესა და გაჭირვე-
 ბაში დაიწერა ეს წიგნი ჩემი ხელით,
 უმცირესისა და უკანასკნელის სიტყვის-
 მოყვარისაგან, ეკლესიის საპყარისაგან
 შობით, მათეოს მონაზვნისაგან, რო-
 მელიც დავიბადე მოხუცებულის სა-
 შოსაგან, რათა მენახა ყველა ეს ქი-
 რი და სხვა მრავალი საღმობა, რაც
 აღარ დაწერე. ხოლო ამის აღწე-
 რის ადგილდ განძასარის წმიდა სა-
 ვანე იყო, არცახის ქვეყანაში, რომელ-
 საც ახლა ხაჩენი ეწოდება, იოანე
 წინამორბედის წმინდა ნეშტთა სა-

ამ განსაცდელთაგან, რომლებიც ზე-
 მოთ ითქვა, შეგვემთხვა ჩვენ წიგნის
 დაწერამდის რომ ჩავვარდნილიყავით
 ტაცებაში ორჯერ იმავე ბოროტის
 მოყვარე თურქმანთა ტომისაგან. შირ-
 ვანს წასვლისას ჩვენ შევხვდით მათ.
 ჯერ იავარ გყვეს და მერმე წა-
 ვიდნენ და დაასხეს თითნი იქედ-
 ნეთა ხერელს და კვლავ მოიყვანეს
 ჩვენ კარავს უსჯულო ტომი თათრე-
 ბისა. ორგზის იავარ ყვეს წმინდა სა-
 ვანე და აღარათფერი დარჩა ხორციე-
 ლი ქონებისაგან ჩვენსა და სიწმინდეს
 გარდა.

ხოლო ყველა ამ დელვისა, არეუ-
 ლობისა და ძარცვის შემდეგ გვევდრა
 ჩვენ ჩვენი საყვარელი შვილი მანუელ
 ხუცესი და მოგვცა დასაწერად ეს, არა
 უფასოდ, არამედ ყველაფერი, რაც კი
 რამ ჰქონდა, წინა დაგვიღვა ჩვენ...

*Արդ աղաչեմ գամենեսիան. որք հան-
դիպիք այսმ աստուածադարդ բուրաս-
տանիս. օրինակելով և ընթերցեմար և
կամ սուկ տեսութեամբ. յիշխիք ի
մաքրափ[այլ] սուրբիս ձեր գատայոյ
սորին...*

*Յետ ամենիցուն ժողով և ես... |88 v. |...
յետին ի բանասիրոյ և կրօնք յարգել
եկեղեցւոյ Մատթէոս մնասցես, որ բա-
յում սատապանից գծեցի ըստ իմամ
կարի... ըստ մարտիոյ մասոց իմաց ան-
յուցի գնարկ գրեկացոյ, ոչ հասեալ
ձեռն և արհեստագրութեանն. այլ
միայն ճշմարտութեան և ուղղութեան...
լեզուն, ხოლო ოდენ ქეშმარიტებისა*

მათეოსი, როგორც თვითონ არა ერთხელ აღნიშნავს თავის შესახებ ზე-
მორე მოყვანილ ანდერძში, მონაზონი ყოფილა განდასარის ძმობისა. განდასარი
კი, როგორც თვითონვე განმარტავს, ალვანეთსა — „არცახის ქვეყანაში, რო-
მელსაც ახლა ხაჩენი ეწოდებაო“. იგი თავის თავს სიტყვის-მოყვარეს (*բանասէր*),
ე. ი. მწიგნობარს, სწავლულს ეძახის; მოკრძალებით ყოველთვის — „უმცირესი
და უკანასკნელიო“. როგორც ანდერძიდანა და მის მიერ აღწერილი (*գծապիսոյ*)
წიგნიდან ჩანს, მართლაც იგი იმ დროისათვის საკმარად განათლებული პირი ყო-
ფილა. ამ მხრივ შეუმჩნეველი იგი თავისი დროისათვის არ დარჩენილა. მას შემ-
დეგნაირად იხსენიებს თომა მეწოფელი თავის ისტორიაში¹.

*«Եւ էին երեք, յաշակերտայն (Գրիգորի Տաթևացւոյն) յայլ տե-
ղիս. Մատթէոս Աւետարանի սուրբ ուխտին Քանձասարայ, Մկրտիչ ի
Փայտակարանէ, Մახիարնատ ի Թաւրիզայ...»* ([გრიგოლ ტათეველის]
მოწაფეთაგან სამნი იყვნენ სხვა ადგილებში: მათეოს უბტელი განდასა-
რის წმინდა სავანისა, მკრტიჩი ფაიტაკარანიდან [და] სტეფანოსი თავ-
რიზიდან...)

საგულისხმო ამ ცნობაში ისაა, რომ მათეოს უბტელი, განდასარის სავანის
წევრი, რაც ჩვენ ანდერძის ავტორი მათეოს მონაზონი გვგონია, ცნობილი
გრიგოლ ტათეველის (1340—1411) მოწაფედ არის გამოყვანილი. ამრიგად, სიტ-
ყვის-მოყვარეობა მათეოსს გარკვეულ სკოლაში და ისიც დიდად ცნობილი მას-
წავლებლის ხელთაგან შეუთვისებია.

მათეოსის ანდერძიდან ჩანს, რომ მისთვის საეკლესიო წიგნის აღწერა (ე. ი.
შედგენა) შეუკვეთია ვინმე მანუელ ხუცესს, რომელსაც სიყრმიდან ოცნებად
ჰქონია გადაქცეული ემოგზაურნა და მიმოგზილია ერუშალემი, რაც კიდევაც შე-
უსრულებია. დაბრუნებისას დამასკოს შეუძენია ქალაღი და ნივთიერი სახმა-

¹ თომა მეწოფელი, გვ. 21.

რის (ანუ სახსრის) გაღებით დაუწერინებია მათეოსისათვის ზემოთხსენებულ ანდერძდართული წიგნი, რომელიც, როგორც ერთხელ აღვნიშნეთ, „საწელიწდოს“ წარმოადგენს. მათეოსს დაეაღება მიუღია და თავისი შრომა 1417 წ. დაუმთავრებია, ალვანთა კათალიკოსის კარაპეტის მამამთავრობის დროს.

ამ ჩვეულებრივ მომენტებს გარდა მათეოს განძასარელის საკმაოდ დიდი მოცულობის ანდერძი ისტორიისათვის საინტერესო სხვა უფრო არსებითსაც შეიცავს. ესენი არა მარტო ალვანეთს, არამედ საქართველოსაც შეეხებიან. აქ მოცემული სურათი ანდერძის დაწერის წინათ, ახლო წარსულში მომხდარ ამბებს აღბეჭდავს, ე. ი. XV ს-ის დამდეგისას (1417 წლამდის).

ამ დროს, მათეოსის თქმით, ქრისტიანთა შორის ალვანეთს უმთავროვებდა (*ანსიქიონისძქის*) სუფევდა; არცაბს ბურთელის (ორწელიანის) სახლის ნაშიერი-სუმბატი საქართველოს გადაიხვეწა, სადაც მოკვდა კიდევცაო. დარჩენია ორი შვილი, რომლებიც შემდეგ დაბრუნებულან სამშობლოში. ახლა ისინი არა უფალნი, არამედ უსჯულოთა ქვეშევრდომნი არიანო. რად ივლტოდა სუმბატი საქართველოში, არაფერია ნათქვამი ანდერძში.

[სუმბატის შვილების სახელები ანდერძში არაა დასახელებული, მაგრამ თომა მეწოფელის ისტორიის თანახმად, ერთი თურმე ბეშქენად იწოდებოდა და მეორე შაჰად. ბეშქენი, მეწოფელის თქმით, ალექსანდრე დიდის სიმამრი ყოფილა, რომელიც შესმენით მოუკვლევინებია სიძეს-მისივე ცნობით ბეშქენს სიცოცხლეში ალექსანდრე მეფისაგან ლორის ციხე მიუღია, ხოლო მისი სიკვდილის შემდეგ მის ძმას, შაჰს, თურმე, როგორც მხდალს, აღარ უძებნია მამული მხარე¹. რომელ მამულზეა აქ საუბარი, ხაჩენისა თუ ლორისაზე, არა ჩანს. თუ ლორისაზეა, ხომ არა გვაქვს აქ მაშინ იმ ბრძოლის გაგრძელების სურათი, რომელიც ორფეოდალურ საგვარეულოს შორის არსებობდა?²].

სუმბატისა და მის შვილების გარდა ანდერძში ხაჩენს მოხსენებულია კიდევ ვიღაც კეთილმსახური ოჯახი ზაზასი. ალბათ, ესეც ფეოდალური საგვარეულოს წევრთაგანია. მის გვარისაგან გადარჩენილად ასახელებს აგრეთვე ვინმე ჯალალს, ძმებით—ელეგუმითა და ელეგანით, ზაზას შვილებთან ერთად—არლუთესა და ჯალალადავლესთან. ყველა უსჯულოთა ქვეშევრდომია და ამრიგად „სომეხთა სახლი“ მთავრობას მოკლებულია.

თავისი კუთხის სამთავრო სახლის შესახებ ცნობებს გარდა მათეოსი ალვანეთის სხვა სამთავროსა და საქართველოს სამეფოს შესახებაც იძლევა ცნობებს ყარა-იუსუფის ლაშქრობასთან დაკავშირებით. ყარა-იუსუფმა რომ ლანგთემურის შვილებთანა და აჰმად ხანთან ბრძოლები გადაიხადა, გამარჯვებული შირვანის ამირას დასასჯელად წამოვიდა, რომელიც მაშინ გამდგარი იყო. უკანასკნელად იგი და მასთან ერთად სხვებიც ხელთ ივდოო. მათ შორის იყო აგრეთვე ქართველთა მეფეც კოსტანტინე, რომელიც შირვანის მთავრის დასახმარებლად მოსულიყო და რომელიც ყარა-იუსუფმა მოკლაო.

¹ თომა მეწოფელი, გვ. 24—26.

² ნ. ბერძენიშვილი, ეპიბოდი ფეოდალურ საგვარეულოთა სამამულო ბრძოლიდან XII საუკუნის საქართველოში (თბილისის სახელ. უნივერს. შრომები, VII, 1938, გვ. 189—220).

კოსტანტინე, ალექსანდრე დიდის მამა, როგორც ეს პირველად აკად. ივ. ჯავახიშვილმა გამოარკვია¹, მართლაც ქართული წყაროების ცნობითაც ყარა-იუსუფის ხელში ჩავარდნილა თავისი ლაშქრით და მასთან ერთად მომწყდარა². ორიოდ სიტყვითაა ეს ამბავი გადმოცემული „ქართლის ცხოვრების“ პირველი გამგრძელბლის მიერ:

„დაჯდა მეფედ ძე ბაგრატისა კოსტანტინე და იმეფა შვიდ წელ და მოკლეს ჩალადას“³.

ვახუშტის ისტორიით კოსტანტინე ხონთქარის მიერ წარმოგზავნილ ლაშქართან ბრძოლაში მოიკლა:

„მოიკლა მათგან მუნ ბრძოლასა შინა თურქთაგან წელსა 1414, ქართულსა 102-სა“-ო⁴.

მათეოს განძასარელის ცნობით, როგორც ვნახეთ, კოსტანტინე, შირვანის ამირას დასახმარებლად მისული, მოკლულა ყარა-იუსუფის ერთ-ერთი შემოსევის დროს. ჩალადაც, ამდენად, რომლის ადგილსამყოფელო დღემდის უცნობია, შირვანის მიწა-წყალს არის საძიებელი.

„ქართლის ცხოვრების“ პირველი გამგრძელბლის ცნობას, მაშასადამე, მათეოს განძასარელის ანდერძის სახით, დამადასტურებელი სხვა წყარო აღმოუჩნდა. იგი ახლა უკვე შეჯერებულია უცხო წყაროსთან. უკანასკნელი ავსებს ქართულს არა მარტო იმით, რომ გვიჩვენებს კოსტანტინეს მოკვლის ადგილს, არამედ იმითაც, რომ აღნიშნავს, თუ რისთვის მოიკლა იგი.

ტფილისი, 1938. 12—XII.

¹ აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველთა ერის ისტორია, წიგნი IV, 1923 („ჩვენი ძეგლიერება“ № 4—5), გვ. 72—73.

² ib., გვ. 78.

³ „ქართლის ცხოვრება“, მარიამ დედოფლისეული, გვ. 887.

⁴ ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, გამოც. დ. ზ. ბაქრაძისა, ნაწ. I, ტფ. 1885.

მიცვალეზულის ჰაერზე დამარხვა

მიცვალეზულის ჰაერზე დამარხვა (Luftbestattung). რომელიც მსოფლიოს სხედასხვა კუთხეში იყო გავრცელებული და ზოგს ქვეყნებში დღესაც არის შერჩენილი¹. ჩვეულებად ყოფილა ძველ საქართველოშიაც. ამის შესახებ ჩვენ გვაქვს ბერძენი და რომაელი მწერლების წერილობითი ცნობები. მაგალითად, ბერძნების მწერალი აპოლონი როდოსელი. რომელიც ცხოვრობდა მესამე საუკუნეში ჩვენი ერას წინ, ამბობს: „ებლაც კიდევ კოლხებს დიდ ცოდვად მიაჩნიათ მიცვალეზულ მამაკაცების ცეცხლში დაწვა, ან მათი დაფვლა მიწაში და ზემოდან მიწის დაყრა. მიცვალეზულებს ახევეენ ხარის ტყავში და ჰკიდებენ ხეებზე ქალაქის მოშორებით, მაგრამ მიწაც ღებულობს თავისას ისე. როგორც ჰაერი, ვინაიდან ქალების გვამებს მიწაში მარხავენ. ასეთი არის მათი ჩვეულება“².

ებრაელების ნეფის იროდისა და ავგუსტის მეგობარი ფილოსოფოსი ნიკოლოზ დამასკელი³ მოგვითხრობს, რომ „კოლხები მიცვალეზულებს კი არ ასაფლავებენ მიწაში, არამედ მათ ჰკიდებენ ხეებზე“⁴. ამასვე მოგვითხრობს ქ. პრენესტეს მცხოვრები კლავდიოს ელიანი, რომელიც მეორე საუკუნის ბოლოში და მესამე საუკუნის დასაწყისში ცხოვრობდა. „კოლხები, ამბობს კლავდიოს ელიანი, მიცვალეზულს შემოაკერებენ ტყავს და ჰკიდებენ ხეებზე“⁵. ამგვარსავე ცნობებს იძლევიან სხვა მწერლებიც“.

მიცვალეზულის ხეზე ჩამოკიდება და ან მისი დამარხვა მიწის ზემოთ გავრცელებული ყოფილა საქართველოს მოსაზღვრე ქვეყნებშიაც. არაბების მწერალი აბუ-ჰამიდ-ელ-ანდალუსი უკვე მაჰმადიანურ დროში წერდა (+565 = 1169), რომ თანამედროვე ყუბაჩელების წინაპრები, რომლებსაც ის სირაიხ-კარანებს (ანუ ჯავშანის მკეთებლებს) უწოდებს, მიცვალეზულს მიწაში არ მარხავენო. ამ

¹ K. W o u l e, Leitfaden der Völkerkunde, Bibliographisches Institut in Leipzig und Wien 1912, S. 136.

² В. В. Л а т ы ш е в, Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Санкт-Петербург, 1896, т. I, вып. 2-ой, стр. 418.

³ დაიბადა 64 წ. ჩვენი ერას წინ.

⁴ В. В. Л а т ы ш е в, გვ. 456.

⁵ В. В. Л а т ы ш е в, გვ. 608.

⁶ К. Г а н, Известия древних греческих и римских писателей о Кавказе. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Тифлис 1884, вып. 4, стр. 232.

მწერლის გადმოცემით, თუ რომ სირაიხ-კარანელი მოკვდებოდა, მას მაშინვე დაქრიდნენ, ძვალსა და რბილს ერთმანეთს დააცილებდნენ, ხორცს ერთად მოაგროვებდნენ და მტაცებელ ფრინველებს აქმევდნენ, ხოლო დასუფთავებულ ძვლებს ჩადებდნენ ტომრებში. ზედ დააწერდნენ მიცვალებულის სახელსა და გვარს და ჩამოკიდებდნენ ქირისუფლის სახლში: ძვლების ჩასადებ ტომრებს მდიდრები კერავდნენ აბრეშუმის ქსოვილისგან და ქარავდნენ ოქრომკედლით, ხოლო ღარიბები—უბრალო ტილოსგან¹. დაახლოებით ამგვარივე დამარხვის წესი არსებობდა მსოფლიოს სხვადასხვა ადგილებშიაც².

სტრაბონის გადმოცემით კასპები, რომლებიც ძველ დროში დაღისტანში ცხოვრობდნენ და რომლებმაც მისცეს სახელწოდება კასპის ზღვას, მიცვალებულს გაიტანდნენ სოფლის გარეთ და იქ მიატოვებდნენ, ხოლო შორიდან თვალყურს ადევნებდნენ: თუ მიცვალებულს ფრინველი დაუწყებდა ჭამას, ასეთს მიცვალებულს ბედნიერად სთვლიდნენ, თუ მხეცი შექამდა—უფრო ნაკლებ ბედნიერად და თუ მიცვალებულს არც ფრინველი და არც მხეცი მიეკარებოდა, მაშინ მას მეტად უბედურად სთვლიდნენ³.

ტიბეტში და ბჰუტანში მცხოვრები ბუღისტიები, მონღოლები და სხვანი გაიტანდნენ მიცვალებულს მინდვრად და იქ ფრინველებს და მხეცებს აქმევდნენ⁴. ამავე წესით მიწის ზემოთ მარხავდნენ მიცვალებულს ციმბირის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხის მცხოვრები ჩუქჩები⁵ (სურ. 1), ცჰაპტა და სხვა ინდიელები⁶, აღმოსავლეთ-აფრიკის ტომები, როგორც, მაგალითად, მასსაი⁷, დასავლეთ-აფრიკის ზოგიერთი ზანგები⁸ და სხვა. კაფრებს მიაქვთ მიცვალებული ტყეში და იქ აფთრებს აქმევენ⁹. უფრო ძველ დროში კი მიცვალებულს თვით ქირისუფლები სქამდნენ და დარწმუნებულნი იყვნენ, რომ, როგორც მიცვალებულის „სული“, აგრეთვე მიცვალებულის კარგი თვისებები მათზე გადავიდოდა. ამავე რწმენით ზოგიერთ შემთხვევაში ავსტრალიელი ქალი თავისი მკვდარი შვილის ხორცს თვითონ სქამს, ძვლებს ღებავს და თან ატარებს¹⁰.

¹ ამგვარივე ცნობები აქვს მასსუდის, სეკერი ყაზვინის და სხვ. A. C. Уваров, Курганы с расчленением близ г. Дербента, Труды V-го Археологического съезда в Тифлисе 1881 г., Москва 1887, стр. 73—74.

² G. Wilke, Mehrstufige Bestattung. Reallexikon der Vorgeschichte, Berlin 1927, B. VII, S. 120.

Fr. Ratzel, Völkerkunde, Leipzig und Wien 1894, B. I, S. 346. არის ცნობები, რომ ძველ ეგვიპტეში მიცვალებულს დაქრიდნენ, ძვლებს ჯერ ხორცს შემოაცილებდნენ, შემდეგ წითლად შეღებავდნენ და თიხის ან ქვის პატარა ყუთებში ჩააწყობდნენ. O. Bernier, Доисторический человек, С.-Петербург 1913, стр. 618—619.

³ В. Миллер, О некоторых древних погребальных обрядах на Кавказе, Этнографическое обозрение, Москва 1911, № 1, 2, стр. 133.

⁴ Dr. Schurtz, Urgeschichte der Kultur, Leipzig und Wien 1912, S. 197. Д. Ану ч и п, Энциклопедический словарь, С.-Петербург 1898, т. XXIV, стр. 40.

⁵ Dr. G. Niogradze, Der Schamanismus bei den sibirischen Völkern, Verl. von Streckler und Schröder, Stuttgart 1925, S. 14.

⁶ Fr. Ratzel, B. I, 33. 586.

⁷ Dr. Schurtz, 33. 197.

⁸ Dr. G. Buschan, Illustrierte Völkerkunde, Verl. von Streckler und Schröder, Stuttgart 1922, B. I, S. 43.

⁹ Fr. Ratzel, B. I, 33. 43.

¹⁰ Hermann Klaatsch, Der Werdegang der Menschheit und die Entstehung der Kultur, Berlin 1920, S. 234—235.

პარსებიც¹ მიწის ზემოთ (ჰაერზე) ასაფლავებენ მიცვალებულებს, რომლებსთვის სპეციალურად აშენებენ უთავსახურო, რომაული ცირკის მაგვარ შენობას. ამ უკანასკნელს ეძახიან დაკხმას ანუ „სახლს დადუმებულთათვის“ და აკეთებენ საცხოვრებელ ბინების მოშორებით, მეტად მწირ ადგილზე. დაკხმას შიგნითა კედლებზე ისეთნაირად მიამაგრებენ მიცვალებულებს, რომ ფრინველებს თავისუფლად შეეძლოთ მათი ხორცის ჰამა, ხოლო ძვლების წაღება კი არა.

გამოჩენილი თურქი მოგზაური ევლია ეფენდი, რომელიც 1641 წ. გონიიდან ანაპამდის ზამბარაკჯი-ბაშს დაჰყვებოდა, წერს, რომ „აფხაზები მეტად განსხვავებულად მარხავენ თავიანთ ბეგებს. მიცვალებულს სდებენ ხის ყუთში

სურ. 1
ჩუქჩების დასაფლავება (ბუშანიდან)

და მიამაგრებენ მალალი ხის ტოტებზე. ყუთის თავსახურს მიცვალებულის თავის სწორა აქვს ნახვრეტი, რომ ბეგს შეეძლოს ცის დანახვა, როგორც ამას აფხაზები ამბობენ. ფუტკრები შედიან ყუთში და თაფლს აკეთებენ. დანიშნულს დროს ყუთს ხსნიან, თაფლს იღებენ და ყიდიან. ამიტომ ფრთხილად უნდა იყოთ აფხაზეთში თაფლის ყიდვის დროს“².

აფხაზეთში მიცვალებულის ხეზე ჩამოკიდების შესახებ ვახუშტი ამბობს: „... არა დაძვლვენ მკუდართა თვისთა, არამედ მისითავე სამკაულ-იარაღითა და შესამოსლითა შთასდებენ კუბრთა შინა და შესდგმენ ხეთა ზედა“... (საქართველოს გეოგრაფია, მ. გ. ჯანაშვილის რედაქციით, გამოცემა უზრუნალ „მოგზაუ-

¹ პარსები ცხოვრობდნენ ბაქოს მახლობლად ამ 100—120 წლის წინათ. დღეს ცხოვრობენ ბომბეიში.

² Ф. Брун, Путешествие турецкого туриста вдоль по восточному берегу Черного моря. Записки Одесского Общества истории и древностей. Одесса 1875 г., т. IX, стр. 178. ეს წერილი არის ინგლისურიდან ნათარგმნი (Narrative of travels in Europe, Asia and Afrika... by Ewliya Efendi, etc. London 1850, II p. 50—59). ამავე საკითხზე ფ. ბრუნს ჰქონდა წერილი გაზეთ „კავკაზ“-ში სათაურით: «Заметки турецкого туриста о состоянии Закавказского края около половины XVII века». «Кавказ» 1870, № 68. ამ წერილის წინათავე იხილე იმავე გაზეთის №№ 64 და 65.

რისა“, თბილისი 1904 წ., გვ. 313). ვახუშტის ამ ცნობას რედაქცია უკეთებს შემდეგ შენიშვნას: „ღლესაც აფხაზნი მეხ-დაცემით დახოცილებს სდებენ მაღლა ღია ფარდულზე იმ დრომდის, ვიდრე კუბოში მარტო მკვდრის ძელები არ დარჩება და მერე მარხავენ“ (გვ. 313).

მიცვალებულის მიწის ზემოთ (ჰაერზე) დამარხვას ჯერ კიდევ ცარიზმის უკანასკნელ დროში ჩვენ ვხვდებოდით ციმბირში მცხოვრებ სხვადასხვა ტომებს შორის. მაგალითად, იაკუტები გაუკეთებდნენ მიცვალებულს ორი მსხვილი ხისგან კუბოს, ჩასდებდნენ შიგ მიცვალებულს, გაიტანდნენ ტყეში და იქ მიამაგრებდნენ მაღალ ხეებზე (სურ. 2). კარავასები შეკრავდნენ ხეების კუბოს მი-

სურ. 2

ხეების კუბო, იაკუტები (პოპოვიდან)

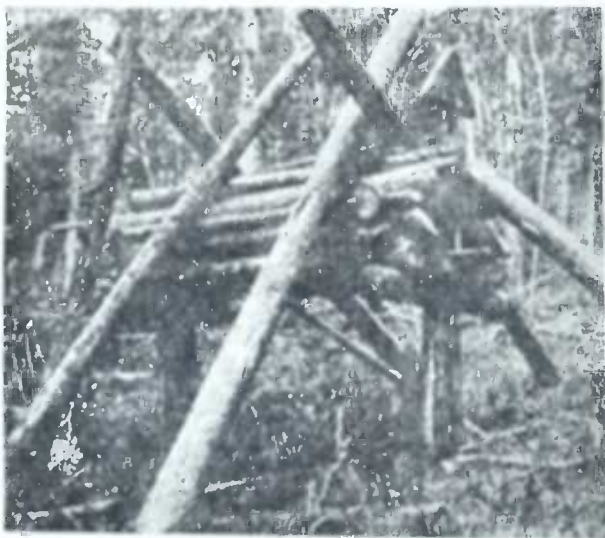
წის ზემოთ დაყენებულ ბოძებზე, შიგ მიცვალებულს ჩასდებდნენ და ამრიგად მარხავდნენ ჰაერზე (სურ. 3). ტუნგუზები შამანებს უკეთებდნენ ხის კუბოს და მიწის ზემოთ მარხავდნენ (სურ. 4). მიწის ზემოთ (ჰაერზე) მარხავდნენ მიცვალებულებს იუკაგირები, ბელტირები, ალტაის „თათრები“, იურაკები, ოროტ-შენები, დოლგანები, სოიოტები, გილიაკები, სამოედები და სხვა¹.

მიცვალებულის ხეზე დაკიდება ან მიწის ზემოთ სპეციალურად მოწყობილ ბოძებზე დადება იყო გავრცელებული ავსტრალიაში, სიოურში, მანდანში, კრე-ჰენ-ინდიანელებში (Krähn-Indianer), მენიტარებში, იროკეზებში, მალაელებ-

¹ Dr. G. Njioradze, გვ. 14. ამ შრომაში მითითებულია ლიტერატურა.

ში, ოკეანელებში (Ozeanier) და კიდევ ბევრს სხვადასხვა ადგილებში¹. ხშირად ხდებოდა, რომ, როდესაც მიწის ზემოთ (ჰაერზე) დამარხული მიცვალებული გაიხრწნებოდა და მარტო ძვლები დარჩებოდა, მაშინ ამ ძვლებს მოაგროვებდნენ და ხელმეორედ დამარხავდნენ მიწაში ან შეინახავდნენ სახლში²; მაგალითად, ასე იქცეოდა კოკტავა ანუ დაკოტა³, ანუ როგორც ეს ჩუქჩებს, ინდოელებს და ზოგ სხვა ტომებს ჩვეულებად ჰქონდათ⁴.

ჰუგო ობერმაიერი აღნიშნავს თავის შრომაში, რომ მიცვალებულის მიწის ზემოთ დამარხვა და შემდეგ მისი ძვლების ხელმეორედ მიწაში დასაფლავება იყო თვით ნეოლითის ხანაშიც⁵. კანგალის იაკუტებს ჩვეულებად ჰქონდათ

სურ. 3.

ხეების კუბო, კარავასები

ხეზე ჩამოკიდება შამანის გვამისა და შემდეგ, როდესაც ეს უკანასკნელი გაიხრწნებოდა და მხოლოდ ძვლები დარჩებოდა, მაშინ ამ ძვლებს ერთად მოაგროვებდნენ და მიწაში მარხავდნენ⁶.

როგორც ჩანს, მიცვალებულის მიწის ზემოთ დამარხვა გავრცელებული ყოფილა ძველ საქართველოში და მის მეზობლად მდებარე ქვეყნებში. ეს ჩვეუ-

¹ Dr. Theodor Weitz, Anthropologie der Naturvölker, Leipzig 1862, dritter Teil, S. 201, 316, 330, 334, 339, Bd. VI, S. 406, 807, 808. Д. Анучин, 33. 40. Fr. Ratzel B. I, 33- 304, 345, 444, 585. K. Weule, 33. 136. Moss, The Life after Death in Oceania and the Malay Archipelago, Oxford Univ. Press 1925. Preuss, Die Begräbnisarten der Amerikaner und Nordasiaten, 1894. Thurnwald, Totenkultus, Ebert Reallexikon, Berlin 1929, S. 364 ff.

² Prof. Dr. Max Schmidt, Völkerkunde, Berlin 1924, S. 93. G. Wilke, Mehrstufige Bestattung, Ebert, RL, B. VIII, S. 120.

³ Dr. Theodor Weitz, 33. 201.

⁴ Fr. Ratzel, B. I, 33. 444 და 586.

⁵ Г. Обермайер, 33. 571.

⁶ Г. В. Ксенофонтов, Легенды о шаманах. Издание якутской секции ВСОРГО, Иркутск 1928, 33. 16—17 (ნახე თავი: «Поднятие костей умершего шамана»).

ლება ამიერ-კავკასიის ზოგიერთ კუთხეებში დიდხანს ყოფილა შემორჩენილი. მაგალითად, ხევსურეთში (პირ-იქითში) სოფ. შატილიდან ორნახევარ კილომეტრის მანძილზე, იქ, სადაც შატილისა¹ და მიღმა ხევის წყალი ერთმანეთს ერთვის, არის აშენებული და სპეციალურად მოწყობილი „მიცვალებულთა სახლები“ ანუ „აკლდამები“, როგორც ამათ თვით ხევსურები ეძახიან (სურ. 5). ადგილს კი, სადაც ეს სახლებია აშენებული, ქვია ანატორი². ეს სახლები არის მიწის ზემოთ და ნაშენებია ქვებით. მათი ფორმა ოთხკუთხედიანია, ჭერი ორგვერდიანი და არა ბრტყელი, როგორც ეს ძველ ხევსურულ სახლებს სჩვევია. თვითეული „მიცვალებულის სახლის“ სიგრძე საშუალოდ 4,5 m უდრის, კედლის სიმაღლე 2,5 m, სიგანე—3 m. ამ სახლებს არ აქვთ არკები და შათ დანიშნულებას ასრულებს საკმაოდ დიდი ზომის „სარკმელი“, რომელიც მიწის ზემო პირს 60 cm სიმაღლეზეა დაცილებული. თვით სარკმელის სიმაღლე საშუალოდ 37 cm

სურ. 4

ტუნგუხების შამანის კუბო (იოხელსონიდან)

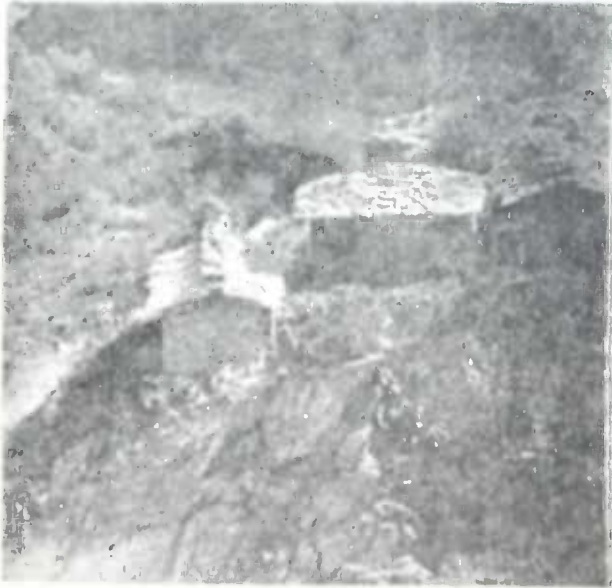
უდრის, ხოლო განი—43 cm, ასე რომ ადამიანს შეუძლია შიგნით შეძრომა. ამ სახლების შიგნითა კედლებზე მოწყობილია ბრტყელი ქვებიდან თაროები, რომლებზედაც აწყვია მიცვალებულები უკვე ზოგი ჩონჩხად და ზოგიც მუმიად ქცეულნი.

¹ ზოგიერთი უწოდებს ამ მდინარეს „არგუნს“.

² ზოგიერთი მკვლევარი, მაგ. გურკო-კრიაჟინი, ამ „მიცვალებულთა სახლებს“ ეძახის ანატორის, რაც—შეცდომაა (В. А. Гурко Кр я ж и н, Хевсуры, Новый Восток, Москва 1928, книга 20—21-ая, გვ. 268). ამავე სახლების აღწერილობა აქვს რადეს (Dr. Gustav Radde, Die Chewsuren und ihr Laud, Cassel 1878, გვ. 270—272), მაგრამ აღწერილობაში მოყვანილი ზოგიერთი ცნობები არ არის სწორი. მაგალითად, რადეს აღწერილობით „მიცვალებულთა სახლების“ ჭერი არის ბრტყელი, რომ ვითომც ხევსურები ასაფლავებენ მიცვალებულებს მჯდომარე პოზით და ყალიბით.

მიცვალებულებს ჯერ კიდევ 1926 წ., როდესაც მე ეს მიცვალებულთა სახლები ვინახულე, შერჩენილი ჰქონდათ ნაწილები ძველი ხევისურული ტანსაცმლისა. ერთს აკლდამაში შერჩენილი იყო ხევისურული აკვანი და მუსიკალური ინსტრუმენტი. ყოველივე ეს გვაძლევს საწმენდას და ვასკვნათ, რომ მიცვალებულები უეჭველად ხევისურებია და არც მეტად დიდ ძველ დროს ეკუთვნიან.

ანატორში სულ ხუთი „მიცვალებულის სახლია“ ანუ აკლდამაა. ამ აკლდამების პირდაპირ, მდინარე შატილის წყლის მარცხენა ნაპირზე, არის სოფ. ანატორის ნანგრევები. შატილელები ამბობენ, რომ სოფ. ანატორის მცხოვრებლები უამიანობის დროს ამოწყდნენ და ეს აკლდამებიც იმ დროის აშენებულთაა. ვისაც უამი შეეყრებოდა, ამბობენ ხევისურები, ის შეძვრებოდა აკლდა-

სურ. 5

„მიცვალებულთა სახლები“ ანუ „აკლდამები“ ხევისურეთში

მაში, დაწვებოდა ქვის თაროზე და ელოდა სიკვდილსაო. სოფ. ანატორის ყველა მცხოვრები ამოწყდა უამითო და უმეტეს წილად ამ აკლდამებში თავისთავად „ცოცხლად“ დაიმარხნენ. იმავე ხევისურების ცნობით გადარჩენილა მხოლოდ ერთი ვაჟი, რომელიც შატილში გადასახლებულა და რომლისგანაც, თურმე, წარმომდგარა ხუთი მოსახლე — გვარად ანატორიელი. ცხადია, რომ ხევისურების გადმოცემა ამ აკლდამების შესახებ ლეგენდა არის. თუ რომ მართლა უამი გაჩნდა სოფ. ანატორში, მაშინ ამგვარ უბედურების დროს ასეთს კარგს სახლებს, როგორც არის. მიცვალებულთა სახლები, ვერ ააშენებდნენ და არც არავინ ცოცხლად ამ სახლების შიგნით შეძვრებოდა და სიკვდილის მოლოდინს დაიწყებდა. ეს სახლები ჩვენ უნდა ჩავთვალოთ ერთგვარ სასაფლაოებად და, უნდა ვიფიქროთ, არიან იმ დროის, როდესაც მიცვალებულებს ხეზე ჩამოკიდების

მაგიერ მიწის ზემოთ მარხავდნენ ამ მიზნით საგანგებოდ გაკეთებულ სახლებში¹. ამგვარივე მიცვალებულთა სახლები არის ძველ ნასოფლარში (ანატორიდან ოთხი კილომეტრის დაშორებით), არის მუცოში (სურ. 6) და სხვა. ამგვარივე სახლები აღმოჩენილია სოფ. ჟინვალში, ფშავის არაგვის ნაპირზე (სურ. 7), აღმოჩენილია კახეთში კონლოთოს ხევში, იმერეთში, სამეგრელოში და სხვ.²

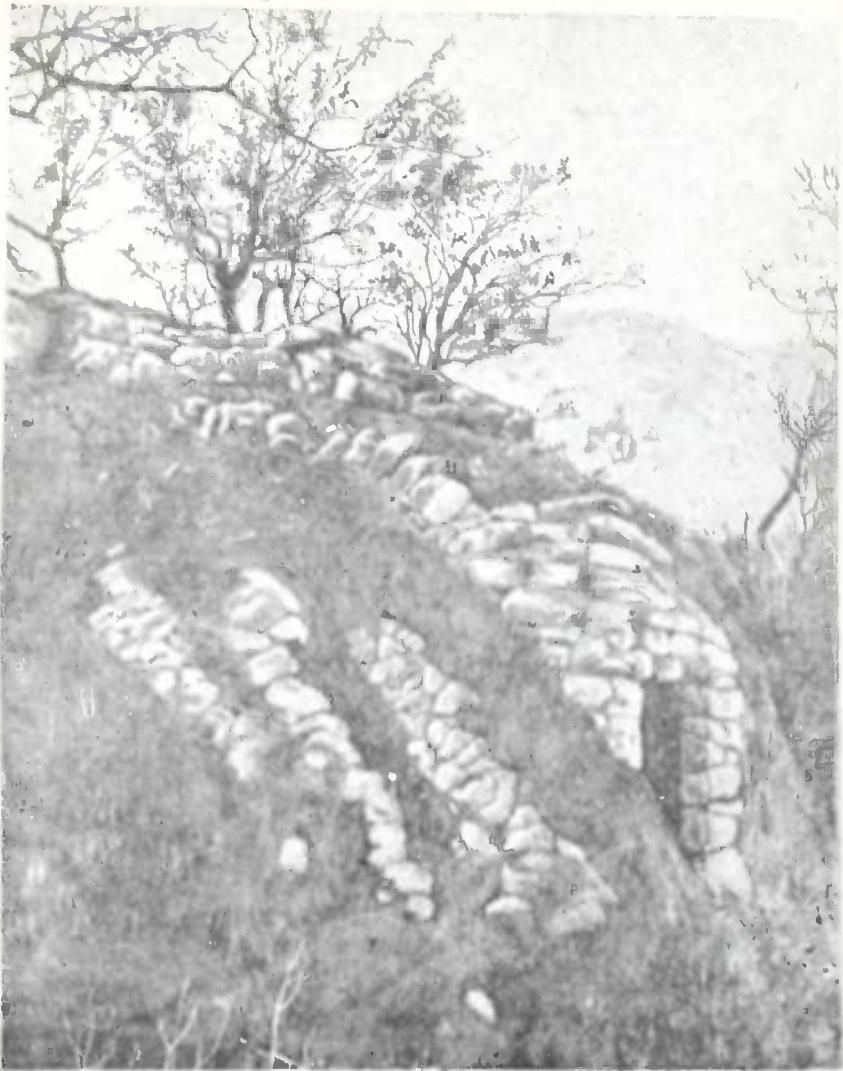

სურ. 6

„მიცვალებულთა სახლები“ მუცოში

¹ ანატორის მიცვალებულთა სახლების შესახებ იხილეთ: G. Nioradze, Begräbnis und Totenkultus bei den Chewssuren, Stuttgart 1932, S. 30—34.

² აღსანიშნავია, რომ მიცვალებულთა სახლები ცნობილია საფრანგეთში, ავსტრიაში და კიდევ ბევრ სხვა ადგილას, О б р а н е р, გვ. 573—574. G. W i l k e, Nachbestattung. Reallexikon der Vorgeschichte, Berlin 1927, B. VII, S. 393. ს ტ რ ა ბ ო ნ ი ს გადმოცემით კიროსის გვამი დამარხეს განსაკუთრებულად აშენებულს პატარა კოშკში, რომელსაც პატარა შესაძრომი ჰქონდა. ამ

სურ. 7

„მიცვალებულთა სახლი“ სოფ. ჟინვალში

კოშკის მიცვალებულის სახლად სთვლიან. სტრაბონისვე ცნობით, უკვე ზოგი სპარსელი აღარ მარხავდა თავის მიცვალებულს ისე, როგორც მისი მოგვები, ე. ი. აღარ აკმევდა მიცვალებულს მტაცებელ ფრინველებს (A. C. Уваров, გვ. 68). მიცვალებულთა სახლებად ჩვენ უნდა ჩავთვალოთ დოლომენებიც (მეგალით-საფლავები), რომლებიც უამრავად მოიპოება აზიაში და ევროპაში. მიცვალებულთა სახლებს უნდა მივაწეროთ ის გამოქვაბულები (ბუნებრივი და ხელოვნური), რომლებშიდაც მიცვალებულებს სდებდნენ (G. Wilke, Grabgrube, Ebert RL, B. IV, S. 487). M. Arcelin, Les sépultures de l'âge du Renne de Solutré, Revue des questions scientifiques 3, გვ. 349. P. de Mortillet, Origine du culte des morts. Les sépultures préhistoriques, Paris 1913. აქვე აღსანიშნავია Kammergrab, რომელიც ამავე დანიშნულების იყო, Ebert RL, B. VI, S. 203; Noël des Vergers L'Etrurie et les Etrusques 1862; Martha, L'Art Etrusque 1889.

5. აკად. ივ. ჯავახიშვილისადმი მიძღვნილი კრებული

მიცვალებულთა სახლები არის ოსეთშიდაც (სურ. 8) და ბევრს სხვა ადგილებში. ეს ცოტა, მაგრამ უტყუარი ნაშთები, აგრეთვე თვით ძველი ბერძნების და რომაელი მწერლების გადმოცემანი გვაძლევენ საშუალებას ვთქვათ, რომ მართლაც ძველ საქართველოში და აგრეთვე ბევრს სხვა ქვეყნებშიდაც წესად ყოფილა მიცვალებულის მიწის ზემოთ (ჭაერზე) დამარხვაც და თუ პირობები ხელს უწყობდნენ, მაგალითად, თუ მოიპოვებოდა საცხოვრებელი ბინების მოშორებით დიდი ხეები, მაშინ ხეებზედაც ჰკიდებდნენ მიცვალებულებს, როგორც ამას წერილობითი წყა-

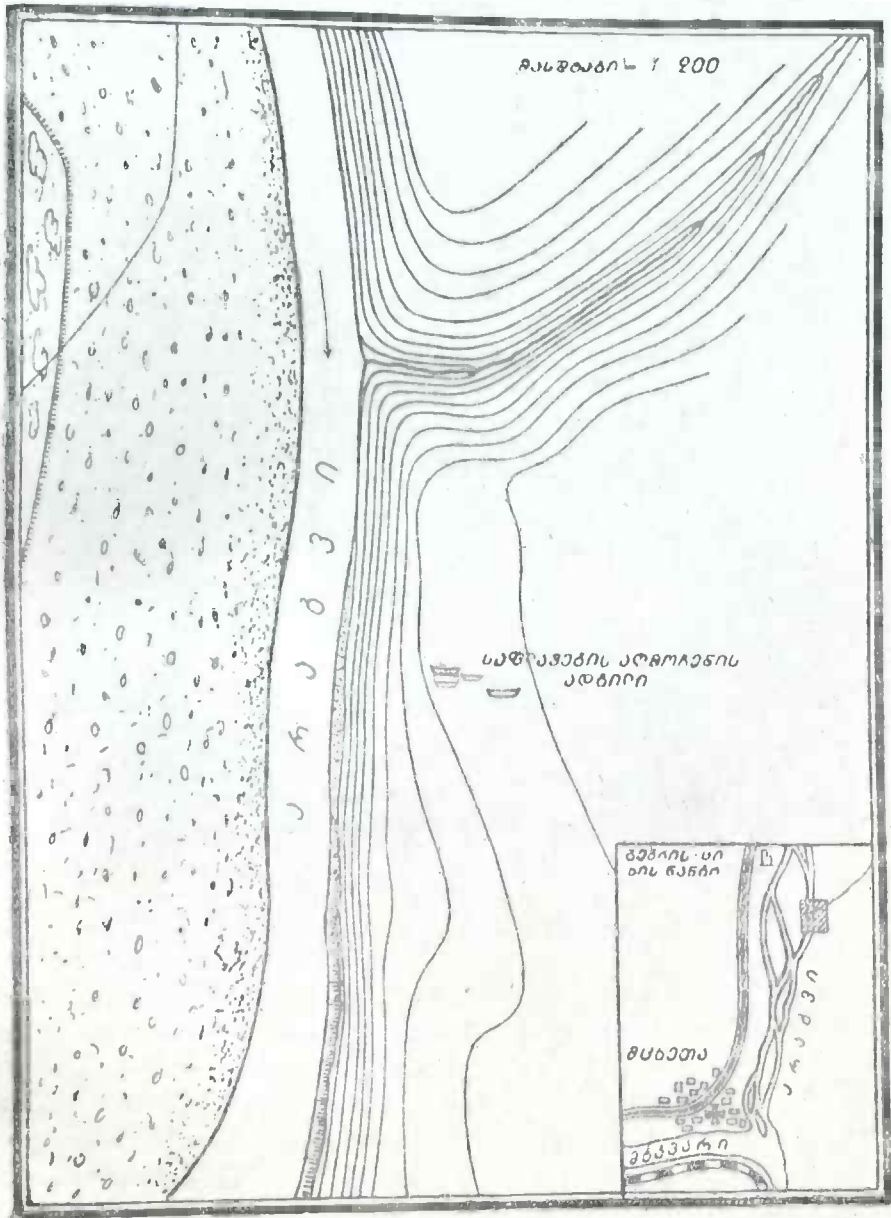
სურ. 8

„მიცვალებულთა სახლები“. ოსეთი. აული სანიბა

როებიდან ვტყობილობთ. ჩვენ გვინტერესებს უკანასკნელი შემთხვევა — მიცვალებულის ხეზე ჩამოკიდება.

საჭიროა ვიცოდეთ, რას უშვრებოდნენ მიცვალებულს ხეზე ჩამოკიდების შემდეგ?

სულ ხეზე ხომ არ უნდა ყოფილიყო ჩამოკიდებული? რას უშვრებოდნენ ძვლებს, როცა გვამი გაიხრწნებოდა და ძვლები ძირს ჩამოცვინდებოდა? მიწის ზემოთ ხომ აღარ შიატოვებდნენ, რომ გამვლელ-გამომვლელს ფეხით ეტკეპნა? ამის შესახებ ჩვენ არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვებოდა და არც ჩვენს არქეოლოგიას დღემდის ამის შესახებ არაფერი უთქვამს.

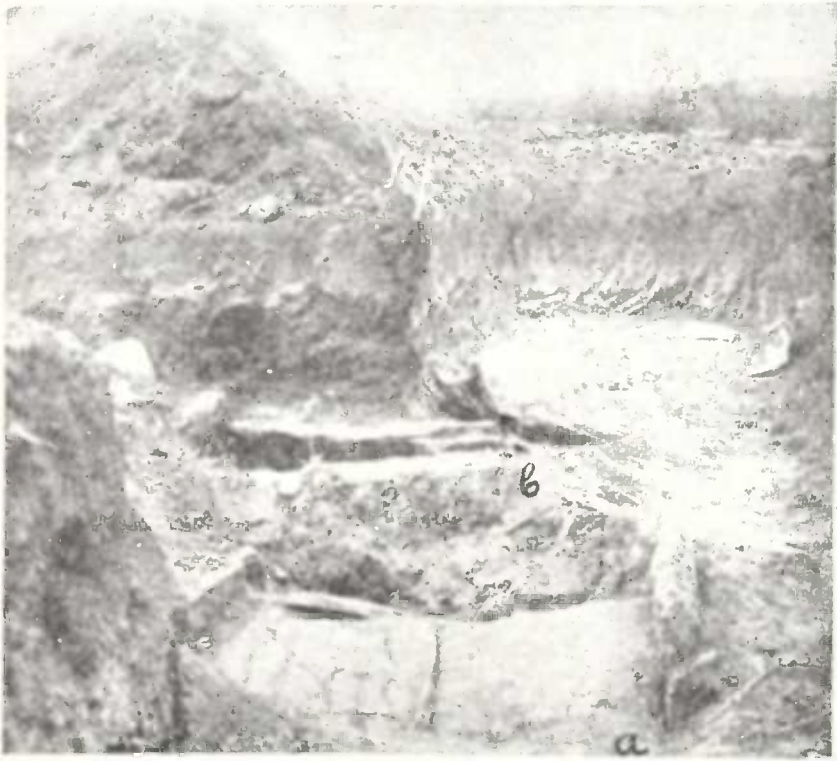

სურ. 9

წიწამურის სასაფლაოს გეგმა

დღეს ჩვენ გვაქვს უტყუარი საბუთი და სრულიად სამართლიანი იქნება ვიფიქროთ, რომ მიცვალებულის ძვლებს, რომლებიც გვამის ხეზე ჩამოკიდებისა და გახრწნის შემდეგ დარჩებოდა, მოაგროვებდნენ და მიწაში დამარხავდნენ. აი ამ ძვლების დამარხვას უნდა ეუწოდოთ „განმეორებითი დამარხვა“. პირველი

სურ. 10

წიწამურში აღმოჩენილი პატარა ზომის ქვის ყუთები

დამარხვა ხეზე, ე. ი. ჰაერზე (Luftbestattung), ხოლო მეორე — მიწაში. ამ აზრს ადასტურებს არქეოლოგიური გათხრები წიწამურში, არაგვის მარცხენა მხარეზე, ერთნახევარი კილომეტრის მანძილზე არაგვისა და მტკვრის შესართავიდან (სურ. 9). ამ ადგილას ჩვენ აღმოვაჩინეთ სამი პატარა ზომის ქვის ყუთები (სურ. 10)¹, რომლებიც კუბოების მაგიერ იყო გამოყენებული. ეს ქვის კუბოები ოთხკუთხედი ბრტყელი ქვებიდან იყო გაკეთებული და მიწის ზედაპირს 26 სმ დაცილებული. მათი მიმართულება აღმოსავლეთსა და დასავლეთს შუა იყო. ზომით თითქმის თანაბარნი. ერთი მათგანის (სურ. 10 b) სიგრძე 84 სმ იყო, ხოლო სიგანე — 12 სმ და სიღრმე კი — 13 სმ. სამარეების გარშემო მდებარე მიწა იყო ლიოსის მავგარი და თანაც მეტად მავგარი. მიწის ზემო პირი ალაგ-ალაგ

¹ ეს გათხრები ჩვენ ჩავატარეთ 1926 წ. ამ გათხრების შესახებ ჩვენ მიერ თავის დროზე მოთავსებული იყო პატარა სტატია „Archiv für Anthropologie“-ში (N. F. Bd. XXII, Heft 1/2 Braunschweig 1930, S. 1-6).

ბუჩქებით მოფენილი. როდესაც ამ საფლავს ზემოდან დახურული ბრტყელი ქვა აეხადეთ, დაეინახეთ, რომ სამარეში მიწა არ იყო ჩაყრილი და არც ჩანაქონი წყლის მიერ ჩატანილი. სამარეში უწესრიგოდ ჩაწყობილი იყო ორი ადამიანის ძვლები (სურ. 11). ზემოდან — უფრო დიდი ძვლები, ქვემოთ კი უფრო პატარა. თავის ქალას ძვლების ნიშნები სრულებით არსად ჩანდა. მხოლოდ კბილების და ძვლების მიხედვით შესაძლო იყო დაგვესკვნა, რომ სამარეში მოზრდილი ადამიანის და პატარა ბავშვის ძვლები იყო ჩაწყობილი. ძვლები მეტად ცუდად იყო შენახული. საკმარისი იყო ძვლის ოდნავ ხელის შეხება, რომ ის მაშინვე მტვრად ქცეულიყო. ერთი მთლიანად შენახული ბარძაყის ძვლის სიგრძე 463 მიმ-ს უდრიდა, ასე რომ მიცვალებულის სიმაღლე დაახლოებით 1691 მიმ უნდა ყო-

სურ. 11

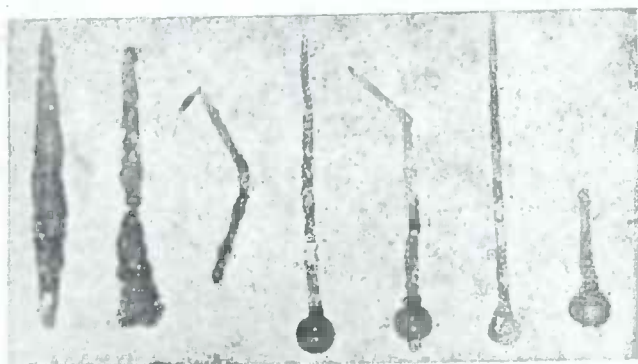
სამარეში ჩაწყობილი ადამიანთა ძვლები

ფილიყო, რაც საშუალო ტანის ადამიანის სიმაღლეს გულისხმობს. ეს სამარე ინვენტარით ღარიბი გამოდგა. ვინაიდან გარდა 5 ცალი ბრინჯაოს ქინძისთავისა და ორი ცალი რკინის ლურსმნების ნატეხისა (სურ. 12) არაფერი არ აღმოჩნდა. ქინძისთავების სიგრძე საშუალოდ უდრიდა 5,5 ცმ.

მეორე სამარე ზომით და ნაგებობით დაახლოებით იგივე იყო, როგორც პირველი, მხოლოდ მიწით იყო პირამდის სავსე. ეტყობოდა, რომ მიწა ჩანაქონი წყლით იყო შიგნივ ჩატანილი. ამ სამარეშიდაც მეტად ცუდად შენახული ადამიანის ძვლები იყო ჩაწყობილი. მატერიალური კულტურის არაავითარი ნაშთი სამარეში არ აღმოჩნდა. მესამე საფლავი (სურ. 10 ა) სულ სხვანაირად იყო ნაშენები და ზომითაც უკვე ნახსენებ სამარეებისგან განსხვავდებოდა. ამ სამარის მოყვანილობა სწორ სამწახნაგოვან პრიზმას მოგვევაგონებდა, რომლის ერთ გვერდად დედამიწის პირი იყო გამოყენებული. ამ სამარეს სულ ექვსი ოთხკუთხიანი ბრტყელი ქვა ჰქონდა: თავსა და ბოლოში თითო-თითო და ორ-ორიც თითო-ეულ გვერდზე. ეს სამარეც მიწით იყო სავსე და შიგ ადამიანის ძვლები ჩაწყობილი. ინვენტარი არაავითარი. სამარის სიგრძე 1,05 მ, სიმაღლე 15 ცმ.

სამარეები დაცილებული იყო ერთი მეორეს თითო მეტრით. მათს გარშემო და ვერც მათ შიგნით ვერავითარი ნიშნები ცეცხლისა ვერ ვიპოვეთ. არც ძვლებს ეტყობოდათ ცეცხლის ნიშანი, რომ ადამიანს შეეძლო ეფიქრა, ვითომც მიცვალბულის დაწვასთან საქმე გვექონდა. ვერ ვიპოვეთ აგრეთვე ცხოველის ძვლების ვერავითარი ნაშთები.

იმ ინვენტარის მიხედვით, რომელიც ჩვენ ერთს სამარეში აღმოვაჩინეთ, ძნელია იმის თქმა, თუ რა დროს ეკუთვნის ეს სამარეები, მაგრამ შეგვიძლია ვიფიქროთ, რომ დაახლოებით ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველი საუკუნის შემდეგ დროს უნდა მივაკუთვნოთ. დათარიღება ძნელდება იმ გარემოებით, რომ საფლავის ინვენტარი დათარიღებისათვის არასაიმედოა და თანაც მეტად

სურ. 12

პატარა ზომის ქვის ყუთში აღმოჩენილი ნივთები

ცოტა; არ შეგვიძლია აგრეთვე ანალოგიების საშუალებით ზუსტად გავერკვეთ თარიღში, ვინაიდან მცხეთის სამარეები დათარიღების მხრივ დიდ უთანხმოებას იწვევს: აგრეთვე აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ ჩვენ მიერ აღმოჩენილი ნივთების მაგვარი საფლავის ინვენტარი მეტად დიდი ხნის განმავლობაში იყო ხმარებაში გავრცელებული საერთოდ ამიერ-კავკასიაში და კერძოდ საქართველოში.

აღსანიშნავია, რომ ჩვენ მიერ აღმოჩენილი განმეორებით დამარხვის ტიპის სამარეების გვერდით, ორი მეტრის დაშორებით აღმოჩნდა ფიქალი ქვებისგან ნაშენი ორი დიდი ზომის აკლდამა. ერთი მათგანი (სურ. 13) მთლიანი ფიქალი ქვებისგან იყო გაკეთებული და ზემოდან სამი ბრტყელი ქვა ჰქონდა დადებული. ამ აკლდამის სიგრძე შიგნიდან 180 cm იყო, სიგანე 77 cm, სიმაღლე 68 cm. აკლდამაში სამი ცალი 7,5 cm სიგრძის ბრინჯაოს ქინძისთავი, ობსიდიანის ნატეხი და ერთიც 5,3 cm სიმაღლის „საცრემლე“ აღმოჩნდა (სურ. 14 a, b, c, d და სურ. 15). მეორე აკლდამა იყო პატარა ზომის ქვებით და ალიზით ნაშენი და ზემოდან ამასაც სამი ქვა ჰქონდა დადებული. ვერავითარი ნივთი გარდა დაქანგული რკინის ნაწილებისა და ბრინჯაოს ქინძისთავის ნამტვრევისა (სურ. 14 e, f, g) ვერ ვიპოვეთ. ამ აკლდამის ზომა დაახლოებით იგივე იყო,

როგორც პირველის: სიგრძე შიგნიდან 184 cm, განი 80 cm და სიღრმეც 71 cm¹ ორივე აკლდამაში ერთი და იგივე დამარხვის წესი იყო. სახელდობრ თვითეულ მათგანში გულადმა ესვენა ორი მიცვალებული: ერთი—თავისუფლად მდებარე და მეორე—აკლდამის კედელზე მიწეული. ერთი სიტყვით ჩვენ აქ იგივე სურათი გვაქვს, როგორც ეს იყო კარსნის ხევის სასაფლაოზე (შეად. გ. ნიორაძე, კარსნის ხევის სასაფლაო, საქართველოს მუზეუმის შრომები, თბილისი 1926 წ. სურ. 6 და 9). აკლდამების ადგილმდებარეობა, მათი განლაგება, მიწის პირის სტრატეგრაფია და თვით საფლავების ინვენტარი მიგვიჩვენებდა, რომ, როგორც აკლდამები, აგრეთვე ჩვენ მიერ აღწერილია განმეორებითი დამარხვის ტიპის საფლავები, ერთსადიამავე დროს უნდა მიეკუთვნოთ. აქედან ადვილი ხდება დასკვნა, რომ ერთსადიამავე დროს, ერთსადიამავე ადგილზე სწამე გვაქვს სხვადასხვა სახის დამარხვის წესთან. შესაძლოა აგრეთვე დაეუშვათ, რომ ეს

სურ. 31

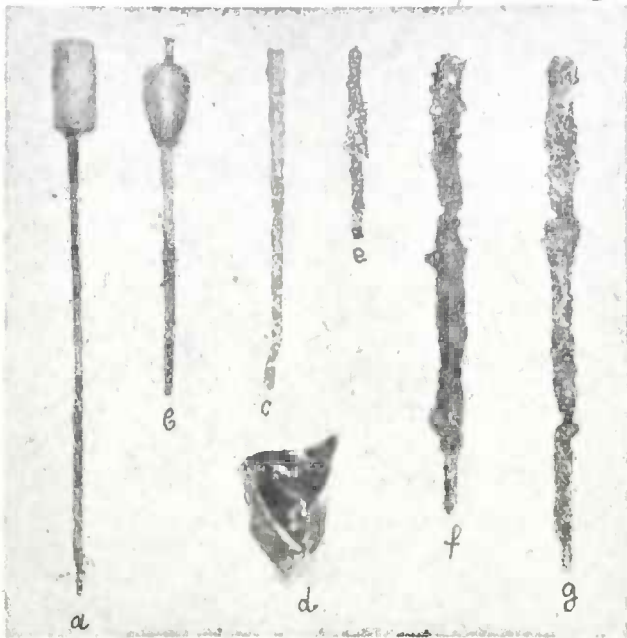
ფიქალი ქვებისგან ნაშენი აკლდამა

ორი სხვადასხვა სახის დამარხვის წესი ერთსადიამავე ეროვნებას ჰქონდა შემოღებული, ვინაიდან, თუ მხედველობაში მივიღებთ ძველი დროის რელიგიურ ფანატიზმს, ორს სხვადასხვა ეროვნების ხალხს სხვადასხვა ადგილას ექნებოდა სასაფლაოები და არა ერთსადიამავე ადგილზე დამარხავდნენ თავიანთ მიცვალებულებს¹.

ეხლა საინტერესოა ვიცოდეთ, თუ როგორ უნდა აეხსნათ ჩვენ განმეორებითი დამარხვის წესი ანუ მიცვალებულის მიწის ზემოთ (ჰაერზე) დამარხვა. და-

¹ ალტაის მხარეზე მცხოვრებ კალმიკებს ამ 25 წლის წინათ ჩვეულებად ჰქონდათ მიცვალებულის, როგორც მიწაში დამარხვა, აგრეთვე ხეზე ჩამოკიდება. Изв. общ. арх., истор. и этногр. при Казанском ун-ив., X, вып. 4, стр. 401.

მარხვის ასეთს წესს აქვს დღეს თავისი ახსნა. ვინაიდან მიცვალებულის სხეული ბინძურად, უწმინდურად ითვლებოდა და მიწა კი წმინდა ელემენტად, ამიტომ შეუძლებლად თვლიდა ზოგიერთი მიცვალებულის მიწაში დამარხვას და ამით მიწის გაუწმინდურებას. მათივე შეხედულებით არ შეიძლებოდა აგრეთვე მიცვალებულის ცეცხლში დაწვა და არც წყალში გადაღება, ვინაიდან ცეცხლიც და წყალიც წმინდა ელემენტებად იყო აღიარებული. ასე ხსნის ზოგიერთი მკვლევარი ამ საკითხს, ასე ამბობენ დღეს ზოროასტროს მიმდევრები, ასე დააკანონათ თვით ზოროასტრომ, რომელიც თავის მოძღვრებაში უკრძალავს მიცვალებულის შეხებით მიწის, ცეცხლის და წყლის გაუწმინდურებას¹.

სურ. 14

ამგვარად საკითხის ახსნა, რომ ვითომც მიწა, ცეცხლი და წყალი მიცვალებულის გვამით არ გააუწმინდურონ, არ უნდა იყოს ჩვენის შეხედულებით სწორი.

თუ მართლაც შესაძლოა მიცვალებულმა წმინდა ელემენტად აღიარებული მიწა გააუწმინდუროს, როგორც ამას ზოროასტროს მიმდევრები ამბობენ, რად არის რომ მამაკაცების გვამს არ მარხავენ მიწაში და ქალების გვამს კი მარხავენ?

თუ რომ მიცვალებულით მიწის გაუწმინდურებას უფროთხილდებიან, განა ქალის გვამს არ შეუძლია მიწა გააუწმინდუროს? ამაზე შესაძლოა გვიპასუხონ,

¹ Schurtz, გვ. 197. ამის შესახებ უვაროვს მოყავს ვენდიდადიდან სხვადასხვა ფარგარდების თარგმანი. А. С. Уваров, Курганы с расчленением блиа г. Дербента, Труды V-го Археологического съезда в Тифлисе, Москва 1887, стр. 63—67.

რომ ქალს ადამიანად არ სთვლიდნენო და ჩვენც ამ განმარტებით დაეკმაყოფილდეთ.

დავუშვათ, რომ ასეთი განმარტება მისაღებია. ქალი ადამიანად არ ითვლებოდა და ამიტომ მისი გვაში არავითარ გავლენას არ ახდენდა არც მიწაზე და არც სხვა „წმინდა“ ელემენტებზე. მაგრამ აქვე იბადება შემდეგი გაუგებრობა: თუ რომ ზოროასტროს მიმდევარი მამაკაცი მოკვდა, მისი დამარხვა მიწაში ახურა-მაზდას განმარტების თანახმად, რასაკვირველია, არ შეიძლება. მაგრამ, თუ სხვა ვინმე მამაკაცი, არა ზოროასტროს მიმდევარი გარდაიცვალა, მისი დამარხვა მიწაში ზოროასტროს მოძღვრებით დაკანონებულია. ამგვარ გაუგებრობაზე გვიასუბებენ, რომ, როცა ზოროასტროს მიმდევარი კვდება, მაშინ იმარჯვებს ბოროტი სული — არიმანი და მიცვალებულიც უწმინდური ხდება; ხოლო, როცა უცხო ვინმე კვდება, მაშინ კი იმარჯვებს ორმუზი. კარგი სული და ამიტომ მიცვალებული არ უწმინდურდება და შესაძლოა ამიტომ ასეთი გვამის დამარხვა მიწაში. ამგვარი განმარტება გარეგნულად ახდენს ერთგვარ შთაბეჭდილებას, მაგრამ თუ საკითხს ღრმად ჩაუფიქრებდით, ჩვენ დავინახავთ საქმის არე-დარევას და ერთი უცნობით მეორე უცნობის ახსნას და საკითხის ისე გაურკვეველად დარჩენას.

ამგვარი ახსნაც რომ მივიღოთ, არიმანს მხოლოდ მაშინ დაედება ბრალი, თუ ადამიანი თავის დღით არ მოკვდა, ე. ი. თუ რომ მას რაიმე უბედურება შეემთხვა, მაგალითად, კლდეზე გადავარდა, წყალში დაიხრჩო, ბრძოლის ველზე დეცა და სხვა ამგვარი. მაგრამ, თუ კაცი დაბერდა, დაჩაჩანაკდა და თავის დღით მოკვდა, ამ შემთხვევაში არიმანის რა ბრალია? ადამიანს ხომ სამუდამოდ სიცოცხლე არ შეუძლია? და თუ არიმანს ბრალი არ უდევს, გვამიც უწმინდურად არ უნდა ჩითვალოს, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, არც ასეთი მოხუცის გვამს მარხავენ მიწაში ზოროასტროს მიმდევრები. ასე რომ აქაც ულოგიკობა არის, აქაც x-ით ჯ-ის ახსნაა.

ამასაც რომ თავი დავანებოთ, რამდენია ისეთი ადგილები დედა-მიწის ზურგზე, სადაც ზოროასტროს მოძღვრებას არავითარი გავლენა არ აქვს, ზოროასტროს სახელი არც კი გაუგონიათ და მიცვალებულებს კი მიწის ზემოთ მარხავენ. ესეც ხომ ზოროასტროს მოძღვრებით არ აიხსნება? მერე კიდევ რამდენი რამ არის ბინძური, რომლის მიწაში დაფეკლას არ ერიდებიან თვით ზოროასტროს მიმდევარნი: რატომ ესენი არ აუწმინდურებენ „წმინდა“ ელემენტად დასახულ მიწას?

ჩვენ შეგვიძლია აგრეთვე ვიფიქროთ, რომ ზოროასტროს მიცვალებულის მიწის ზემოთ დამარხვის წესი თვითონ არ შემოუღია, ხოლო მან თავისებური ახსნა კი მისცა. ცხადია ისიც, რომ, ზოროასტრომლის მიცვალებულის მიწის ზე-

სურ. 15
„სატრემლე“

მთ და მარხვა უკვე არსებობდა¹, ხოლო ზოროასტრომ, ზოგიერთი მკვლევრის აზრით, ამნაირი წესი დააკანონა და თავის მოძღვრებას შეუფარდა ისე, როგორც ეს ბუდღიზმა, ქრისტიანობამ, ისლამმა და სხვა რელიგიებმა ბევრი რამ ძველი ჩვეულებანი თავიანთ მოძღვრებაში შეიტანეს და კიდევაც დააკანონეს².

არ შეგვიძლია აგრეთვე დავკმაყოფილდეთ იმ განმარტებით, რომ მიცვალებულებს ვითომც მიტომ ჰკიდებდნენ ხეებზე, რომ ადამიანები უშუალოდ დროში ხეებზე ცხოვრობდნენ და რომ მიცვალებულები ისეთნაირად უნდოდათ „მოეწყოთ“, როგორც ისინი სიცოცხლეში ცხოვრობდნენ და ამიტომ ჰირისუფლები თავიანთ მიცვალებულებს ისევე ხეებს უბრუნებდნენო. არც ამნაირი ახსნით შეგვიძლია დავკმაყოფილდეთ: ვინაიდან პირველყოფილ ადამიანებს ყველას ხომ ხეებზე არ უცხოვრიათ და მეორეც ის, რომ დამარხვის წესი ისეთს დიდ სხვადასხვაობას განიცდის, რომ უმრავლეს შემთხვევებში მიცვალებული სრულიად „არ ეწყობა“ ისე, როგორც მას უცხოვრია. მაგალითად, ავიღოთ ჩვენ პრიმიტიული დამარხვის წესი, რომელიც ანთროპოფაგიის ანუ კანიბალიზმის სახით იყო და რომლის შესახებ გამოჩენილი Steinmetz-ი ამბობს, რომ ამგვარად დამარხვის წესი იყო ყველაზე უძველესი და მთელს მსოფლიოში გავრცელებული³.

ან ავიღოთ მიცვალებულის ცეცხლში დაწვა, ან მიცვალებულის ნავისებური კუბოთი წყალში შეტყურება და ისე დამარხვა და სხვა ამგვარი.

ასეთი ახსნანი არ არიან საფუძვლიანი ისე, როგორც ვეიდენბაუმის აზრი, რომელიც მიცვალებულის ხეზე დაკიდებაში ხედავს ხისათვის მსხვერპლის მიტანას⁴. ვერც ვეიდენბაუმის სწყვეტს ამ საკითხს სისწორით, ვინაიდან ჯერ ერთი ის, რომ, თუ მსხვერპლის მიტანაზეა ლაპარაკი, მსხვერპლად მხოლოდ ცოცხლები მიყავდათ და არა ნახევრად გახრწნილი გვამები მიქონდათ; მეორეც ის, რომ, რამდენი ადამიანი მოკვდებოდა და რამდენს მიცვალებულს ხეზე ჩამოკიდებდნენ, ყველა ხე ხომ თაყვანის საცემი არ იქნებოდა. ჩვენ ვიცით, რომ ხეებს იმ შემთხვევაში სცემდნენ თაყვანს, როცა ხეში, გარდა თვით ხის „სული-სა“. ეგულებოდათ კიდევ განსაკუთრებულად დაბინავებული „სული“, რომელსაც „შეეძლო“ კარგი ან ცუდი გავლენა მოეხდინა ადამიანზე. ვიცით აგრეთვე, რომ ზოგჯერ მიცვალებულებს ხის ბოძებზე დაამაგრებდნენ და ისე მარხავდნენ ასეთი ბოძები კი თაყვანის საცემი არ იყვნენ, რადგან მათში არ ეგულებოდათ თაყვანის საცემი „სული“.

გამოჩენილი მსოფლიო ეთნოლოგი ჰენრიხ შურტცი ფიქრობს, რომ მიცვალებულები მხეცების შექმისგან დაეფარათ, ამიტომ ჰკიდებდნენ მათ გვამებს ხეებზედო⁵. ჩვენ არც ასეთი ახსნა მიგვაჩნია სამართლიანად, ვინაიდან ბევრი

¹ მაგალითად, ნეოლითში უკვე იცოდნენ მიცვალებულის მიწის ზემოთ დამარხვა.

² В. С. Миллер, Этнограф. Обзор., Москва 1911, № 1-2, стр. 135.

³ შეად. Prof. Dr. Karl Weule, Leitfaden der Völkerkunde, Bibliographisches Institut in Leipzig und Wien, 1912, S. 136. Hutton, The Fating of Dead Relatives Folk Lore 34 (1923), Chinnery, The Belief in Soul and Soul Substance Man 19 (1919).

⁴ E. Г. Вейденбаум, Кавказские этюды, I, Тифлис, 83. 81.

⁵ Schurtz, გვ. 200.

სხვადასხვა ტომი თავიანთ მიცვალებულებს განგებ აკმევდნენ მხეცებს; ბაქტრიაში საგანგებოდ ზრდიდნენ და წვრთნიდნენ ძაღლებს მიცვალებულების შესაქმელად და სხვა. აგრეთვე მხედველობაში მისაღებია ის გარემოებაც, რომ ხეებზე მიცვალებულები ყოველთვის ვერ გადაურჩებოდნენ ცხოველებს, განსაკუთრებით ფრინველებს.

მაშ, როგორ უნდა ავხსნათ ჩვენ მიცვალებულის ხეზე ჩამოკიდება ანუ საერთოდ მიწის ზემოთ (ჰაერზე) მისი დამარხვა?

სანამ ამას ავხსნიდეთ, საჭიროა მოვიგონოთ, თუ როგორი წარმოდგენა ჰქონდა პირველყოფილ ადამიანს „სულზე“.

პირველყოფილი ადამიანი სულს ისახავდა რაღაც ნივთიერ საგნად, სხეულისგან განუყრელად და იმავე მოთხოვნილებით, როგორც ცოცხალი ადამიანი. ამის მაგალითები უამრავი მოიპოვება ლიტერატურაში. ამის მაგალითები ჩვენ დღესაც ვიციტ მთელ რიგ პრიმიტიულ ხალხთა შორის და ზოგი რამ გადასხვაფერებული survival-ის სახით დღესაც შესამჩნევი ხდება კულტურის მაღალ საფეხურზე მდგომ ხალხთა შორისაც.

დავიწყოთ სულის მატერიალიზაციიდან¹. დავიწყოთ იმ გნებათ აფხაზეთიდან, სადაც წყალში დამხრჩვალ კაცის „სულის დაქერის“ შესახებ ნიკოჯანაშიას აქვს მეტად საყურადღებო წერილი მოამბეში. ნიკოჯანაშია მოგვითხრობს, რომ აფხაზის რწმენით (იგულისხმება ძველი დროის აფხაზი) წყალში დამხრჩვალ კაცის „სული“ გზა დაბნეულია, ... ყოველ ღამ მზის ჩასვლიდან მზის ამოსვლამდე..., ეული სული მოსთქვამს სასოწარკვეთილის ხმით, დასტვენს და დასკუივის მდინარის ნაპირებს... ბევრს მგზავრს გაუგონია მკედრის სულის ასეთი შემადრწუნებელი ხმა!..., რომელიც თავის ობლობას და ტანჯვას დასტირის. ამიტომ საჭიროა სულის დაქერა. მთელი სოფელი შეიყრება იქ, სადაც უღმობელას წყალის მსხვერპლი გახდა საცოდავი კაცი. სიმღერით, აბრეშუმის მშვენიერს და მაგარს ბაწარს გადაქიმავენ მდინარის ერთ ნაპირიდან მეორემდე და ამავე შუა ალაგას ძალიან წმინდა და უხმარ გუდას მიაბამენ ისე, რომ წყალი მას არ შეეხებოდეს... გუდას თავი უნდა ჰქონდეს გახსნილი. გუდას რომ მიაბამენ, ხალხი გაიყოფა ორ ნაწილად: ერთი ნაწილი ერთ ნაპირზე დადგება და მეორე ნაწილი — მეორეზედ. იმართება სიმღერა და ცეკვა-თამაში, რომ სული უფრო „ჩაბრძანდეს“ სუფთა გუდაში.

ამიტომაც ნაპირებზე გაჩაღებული ცეკვა-თამაში და სიმღერა: აქ ბრმა მოხუც მექიანურესთან („აფხიარცა-არჰვაჯე“) შეგროვილან დროულნი კაცი და ქიანურის („აფხიარცა“) ხმაზე ღიღინებენ; იქ — ახალგაზრდა მზეთუნახავი უკრავს ჩანგურს („აჩანგურ“) და მისს გარშემო მდგარ ახალგაზრდათა გუნდი ორისავე სქესისა ბანს აძლევს; მესამე ალაგს კიდევ სხვა წრე შემდგარა და სიმღერა-თამაშია გაართული.

ამორჩეული კაცები ხელმძღვანელობენ სიმღერა-ცეკვა-თამაშს და თანაც თვალყურს ადევნებენ გუდას, თუ როდის შებრძანდება გუდაში ტკბილის ხმით მოხიბლული და გახარებული საწყალი სული დამხრჩვალ კაცისა! როცა შეამ-

¹ აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ყველა მაგალითის მოყვანა ამ საკითხების შესახებ მეტად შორს წავიყვანს, მე აღვნიშნავ მხოლოდ ზოგიერთს.

ჩნევენ გულა „იბერება“ (სულის შებრძანების ნიშანი) უფროსები აძლევენ ნიშანს, რათა მომღერალთ და ჩანგურ-ჭიანურზე დამკვრელთ უფრო დაადაბლონ ხმა, უფრო ნაზად და წყნარად იმღერონ: შესაძლებელია მეტის-მეტმა მხიარულებამ შეაშინოს ეული სული და არ „შებრძანდეს“ გულაში და მით საუკუნოდ დარჩეს უთვისტომოდ და ამით გამოწვეულ ტანჯვა-ვაებაში.

რამდენადაც უფრო და უფრო „სასიხარულო ნიშნები“ ეტყობა გულას (რამოდენად უფრო იბერება), იმოდენად სიმღერა-თამაშის ხმა მიინაბება ხოლმე. აი, კიდევაც „შებრძანდა“ გულაში სული, ხმაურობაც შეწყდა და ამორჩეულნი უცბად მისცვივიან გულას და თავს უკონავენ.

ეხლა, როცა სული მათ გულაშია, უფრო და უფრო აჩაღებენ სიმღერა-თამაშს და ამ სიხარულით და ცეკვა-თამაშით გასწევენ მიცვალებულის სახლისაკენ და აქ მოუხსნიან თავს.¹

ამ მშვენიერი აღწერილობიდან ცხადად ჩანს სულის მატერიალიზაცია: სულის ტკბილი სიმღერით მოტყუება, მისი დაჭერა და გულაში დამწყვდევა კი შესაძლო ყოფილა. შესაძლო ყოფილა სულის გულით წაღება და შემდეგ მიცვალებულისათვის ისევ დაბრუნება. დღეს. რასაკვირველია. სულის დაჭერის ამგვარი ცერემონიები უკვე გადავარდნილია აფხაზეთში², მაგრამ ეს მაგალითი გვიჩვენებს ძველი აფხაზების წარმოდგენას სულზე.

ძველად სვანებსაც „შესძლებიათ“ სულის დაჭერა და უცხო მხარიდან სამშობლოში „წამოყვანა“, ხოლო სვანების მიერ სულის დაჭერის ხერხი უფრო სხვანაირია, ვიდრე აფხაზების. «როდესაც სვანი თავის სახლის გარეთ ან სხვა სოფელში სადმე მოკვდება, მისი სულის სახლში „მოსაყვანად“ მიდიოდნენ მისი ჭირისუფლები. რომლებსაც სახლიდან მიყავდათ მამალი, მიქონდათ ჩანგი და ასე გამოწყობილი გარდაცვალების ადგილიდან გამოუძღვებოდნენ სულს სახლისკენ. გზაზე თუ მამალმა არ დაიყივლა და ჩანგმა კარგი ხმით არ დაუკრა, ეს იმის ნიშანია, რომ სული მათ არ მოყვება, გაჩერებულია და ამიტომ, სანამ ეს გარემოება არ გამოკეთდებოდა, გაჩერებული იყვნენ იმ ადგილას სულის წინამძღოლნი»³.

ხევსურები კი სულ სხვანაირად „იქერდნენ“ სულს და მიყავდათ მიცვალებულთან. თუ ხევსურს რაიმე უბედურება შეხვდებოდა, მაგალითად, წყალში დაიხრჩობოდა, ან კლდეზე გადავარდებოდა, ან ზევეს მოყვებოდა, ან თავს ჩამოიხრჩობდა და სხვა — ასეთ უბედურ შემთხვევის დროს მიქონდათ სულის „მომხსნელი“ ანუ „მომხსნელი“ დროშა ლიკოკის ხატიდან: მიიტანდნენ დროშას

¹ ნიკო ჯანაშია, აფხაზები (ეთნოგრაფიული მასალები), წყალში დამხრჩვალის კაცის „სულის დაჭერა“, მოამბე, II, ტფილისი 1897, გვ. 66-68. ეს წერილი გადათარგმნა რუსულ ენაზე ი. ხრამელიძემ და მოათავსა «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. XXXIII, Тифлис 1903, стр. 156-158. ამ თარგმნის სათაურია: «Кое-что из афхазских поверий. Вылавливание из реки души утопленника».

² 1897 წ. ნიკო ჯანაშია აღნიშნავდა, რომ წყალში დამხრჩვალ ადამიანის „სულის დაჭერა“ კიდევ არის დარჩენილი ბზიფშიო (აფხაზეთის დასავლეთ ნაწილში), ხოლო აბჟუაში (აფხაზეთის აღმოსავლეთ ნაწილში) უკვე გადავარდაო (გვ. 68).

³ Dr. G. Nioradze, Begräbnis und Totenkultus bei den Chewssuren, Stuttgart 1932, S. 48.

იმ ადგილას, სადაც უბედურება მოხდა. დაკრავდნენ დროშის ტარს მიწაზე და შემდეგ იმავე დროშას წაიღებდნენ მიცვალებულთან და სახლის ზედაბანზე დაასობდნენ რამდენიმე წუთით და ამგვარად უბრუნებდნენ მიცვალებულს დაკარგულს სულს, რომელიც „ემშაკს“ ყავდა დატყვევებული¹.

სულის „დაქერის“ მაგალითები უამრავი შოიპოება ეთნოგრაფიულ ლიტერატურაში და აქ არც არის საჭირო ყველა მათი მოყვანა. აღვნიშნავ მხოლოდ, რომ ციმბირის შამანი „იჭერდა“ სულს. რომელსაც „ჩადებდა“ ხოლმე ქისაში და მაგრად თავს მოკრავდა, რომ სული არ გაქცეოდა. შამანს შეეძლო ამგვარად „დაქერილი“ პატარა ბავშვის სული უშვილო ქალებისათვის „გადაეცა“ და მათაც შვილი გაუჩნდებოდათ. ციმბირში მცხოვრებ ზოგიერთ ხალხს სწამდა, რომ სულს შეუძლია თავისთავადაც მიეკედლოს ადამიანს. ამიტომ ენისეელი ოსტიაკების ქალიშვილები არაფრის გზით არ გაივლიდნენ სასაფლაოს ახლოს, რომ პატარა ბავშვების სული მათ არ მიკედლებოდა და არ დაორსულებულიყვნენ.

ბურიატი არასოდეს ფუტკარს არ მოკლავდა, ვინაიდან მას სწამდა, რომ ფუტკარი ადამიანის სულია. ბურიატებს სწამდათ, რომ, როცა ადამიანს სძინავს, სული გამოძვრება სხეულიდან ფუტკარის სახით, დაფრინავს სხვადასხვა ადგილას, შემდეგ დაბრუნდება უკან, ისევე შეუძვრება პატრონს ცხვირში და პატრონსაც გამოეღვიძება; რასაც ნახავს ფუტკარი. ან გაიგონებს, ეს ხომ მათი ძველი შეხედულებით სიზმარია². ამგვარ მაგალითებს, რომლებიც აუარებელია სხვადასხვა ხალხთა შორის მეტს აღარ მოვიყვანთ. მოვიგონოთ მხოლოდ სხვაგვარი მაგალითები. სადაც სულის მატერიალიზაცია ნათლად იხედება. ავილოთ თუნდ ერთს დროს ფართოდ გავრცელებული, ეხლე კი გადავარდნილი „სულის საქმე“. განა საკუთხს მიცვალებულის სულისათვის არ აკეთებდნენ, რომ სულს „ესაზრდონა“? განა ახლად მიცვალებულის სულისათვის არ იღებოდა ხოლმე სახლში განსაკუთრებულ კუთხეში საქმელ-სასმელი, რომ სული „მშიერი“ არ დარჩეს? განა მიცვალებულის სულისათვის არ მოამზადებდნენ ხოლმე პირისაბან წყალს, ხელსახოცს და სხვა ამგვარს?

მაშ სულისათვის საჭირო ყოფილა ყველაფერი ის, რაც ცოცხალი ადამიანისათვის არის საჭირო. ეს კიდევ არაფერი. შესაძლო ყოფილა სულის „დაქრა“ და შემდეგ ამ ქრილობის შეხორცება.

ესკიმოსებს სწამდათ, რომ შესაძლოა სულს ნაწილი ჩამოეჭრას; მათვე სწამდათ, რომ სულს შეუძლია გაზრდა და დაპატარავებაც. ხევსურეთში ერთს დროს სწამდათ, რომ სული იზრდებოდა. მაგალითად, თუ ხევსურს ორი წლის ბავშვი მოუკვდებოდა, მშობლები რვა წლის შემდეგ შეკერავდნენ ათი წლის ბავშვის სარგო ტანსაცმელს (ტალავარს) და უკუბრუნებდნენ მიცვალებულს. ამ შემთხვე-

¹ Dr. G. Nioradze, S. 47.

² Агапитов и Хангалов, Материалы для изучения шаманства в Сибири. Изв. Р. Г. О. т. XIV, Иркутск 1883, ამავე წიგნში აღნიშნულია, რომ ადამიანის სიკვდილის შემდეგ სულს შეუძლია დაქორწილდეს, შვილები ყავდეს და სხვა.

³ შვად. G. W i l k e, Totenmah!, Ebert Reallexikon, Berlin 1929, B. XIII. S. 412.

ვაში მშობლებს სწამდათ, რომ სული გაიზარდა „საიქიოს“ და ტანისამოსს საჭიროებს. ხევსურებს სწამდათ, რომ ადამიანის სული ათ წლამდის იზრდება.

ბურიატები ღრმად იყვნენ დარწმუნებული, რომ სული ტკივილებს გრძნობს. მათვე სწამდათ, რომ შეიძლება სულის მოკვლა. ბურიატები, იაკუტები, ნოღაელები, კირგიზები და სხვანი ადასტურებდნენ, რომ შეიძლება სულის დანახვაო, რომ სული საჭიროებს ჰაერს, შეუძლია ხმა გამოიღოს, კიდევაც დასტვინოს ისე, როგორც ეს სწამდათ ძველ დროში აფხაზებს¹.

კულტურის დაბალ საფეხურზე მდგომ ბევრ ხალხს დღესაც სწამს, რომ სულს ხანდახან შეუძლია ტანს გაეყაროს დროებით და შემდეგ ისევ უკანვე დაბრუნდეს. მაგალითად, მათ სწამთ, რომ ადამიანის ძილის დროს სული მოშორებულია სხეულს და წასულია სასეირნოდ. როდესაც სული უკანვე დაბრუნდება, პატრონი იღვიძებს და ყველაფერს სულის მიერ ნახულს და განცდილს სიზმრის სახით იგონებს.

ეს მაგალითები და ბევრი კიდევ უამრავი, რომლებიც ჩვენ აქ არ მოგვიყვანია, გვიჩვენებენ, რომ კულტურის დაბალ საფეხურზე მდგომ ხალხს სული ერთგვარ ნივთიერ საგნად აქვს წარმოდგენილი და რომ სულს აქვს იგივე თვისებები და მოთხოვნილებანი, როგორც ცოცხალ ადამიანს.

ახლა მოვიგონოთ, თუ რა დამოკიდებულება აქვს სულს და სხეულს ერთი მეორესთან, რასაკვირველია, კულტურის იმავე დაბალ საფეხურზე მდგომ ხალხთა რწმენით.

ადამიანის სიკვდილის შემდეგ სული უცბად არ შორდება სხეულს (შეად. „Lebender Leichnam“, Ebert Reallexikon, Berlin 1926, B. VII, S. 259). ის ერთხანს რჩება კიდევ სხეულთან. ამიტომ არის, რომ, მაგალითად, სამხრეთ ამერიკის ზოგიერთი ტომები ერთი წლის შემდეგ თავის მიცვალებულის საფლავთან მიდიან და მოუყვებიან ყველაფერს, რაც კი რამ მოხდა ამ ხნის განმავლობაში². ხოლო, როცა სხეული გაიხრწნება, მაშინ სულიც შორდება გვამს. რომ უფრო დიდხანს შერჩეს სული მიცვალებულს, ამიტომ ზოგიერთი ქირისუფალი მოსკრის თავს მიცვალებულს, რადგან დარწმუნებულია, რომ სული თავშია დაბინავებული, თავს კი ახმობს და ისე ინახავს (სურ. 16). ამ მიზნითვე იყო ადამიანის სხეულის მუმფიცირებაც და ან მიცვალებულის მთელი სხეულის სანთლით დაფარვა, რომ გვამი ჩქარა არ გახრწნილიყო³.

რომ „სული“ ადამიანის სხეულს სცილდება და მიდის „საიქიოს“, ეს არის უკვე შემდეგი დროის წარმოდგენა. მაგრამ მაინც არც ისე მალე „შორდება სული“ გვამს და მის ახლოს განაგრძობს რამდენიმე ხნით ყოფნას, რადგან

¹ შდრ. Н. Харузин, Этнография, IV Верования, С.-Пер. 1905, стр. 126.

² Martius, Zur Ethnographie Amerikas, I, Leipzig 1867, S. 291.

³ სტრაბონის გადმოცემით სპარსელები სანთელს უსვამდნენ თავიანთ მიცვალებულებს (წიგ. XV, თავი III, § 13). ამასვე ამბობს ჰეროდოტეც. წმინდა სანთლით დაფარეს ინგლისის კოროლ ედუარდ I გვამი 1307 წ. და, როდესაც არქეოლოგიური საზოგადოების წევრებმა 1774 წ. 2 მაისს გასინჯეს ედუარდ I-ის გვამი, განცვიფრდნენ გვამის კარგი მდგომარეობით, რაც აღნიშნული იყო ოქმში the annual Register for the year 1774, pag. 117. (Уваров, стр. 71), Н. Харузин, стр. 259.

„მეტრსა და მოყვარეს სათითაოდ უნდა დაუაროს, გამოეთხოვოს, ზოგს შენდობა მისცეს და ზოგს შენივე მოსთხოვოს“.

ძველი ქართველების წარმოდგენით სიკვდილის შემდეგ სული ერთს დროს რჩება გვამთან. ამგვარი ხალხური ძველი წარმოდგენა სხვათა შორის აკაკი წერეთელსაც აქვს გამოხატული თავის ნაწარმოებში: „სიკვდილი“.

„მაშ ეს ყოფილა სიკვდილი,... ვკითხულობთ აკაკის მხატვრულ პროზაში, მეთი არაფერი?!“

თვალები დახუჭული მაქვს, მაგრამ ვხედავ: გული აღარ მიძგერს — და ვგრძნობ-კი. გონებაც ისევ თავისავე რიგზეა. მხოლოდ სხეული დამდუნებია: ადგომა მინდა — ხელ-ფეხს ველარ ვანძრევ, ხმის ამოღება მსურს — ენა არ მემორჩილება. ჰეეე, მოდი და ირიკავე ახლა!...¹

აქედან აღვილი გასაგებია, რომ, როდესაც მიცვალებულთან ხართ, არაფრის ცუდის თქმა მიცვალებულის შესახებ არ შეიძლება. კარგის თქმა კი — რამდენიც გნებავსთ.

თუ მიცვალებულთან ახლოს არ ხართ, ამ შემთხვევაში შეგიძლიათ მის შესახებ ძვირი ილაპარაკოთ. რატომ? მიტომ, რომ სული არის გვამთან და გაიგონებს თქვენს ნათქვამს, თუ მიცვალებულთან ახლოს ხართ; შორიდან კი ვერ გაიგონებს. დღეს შესაძლოა ამგვარი მოვლენა ხალხმა სხვანაირად ახსნას, მაგრამ მიზეზი ასეთი სიფრთხილისა არის ძველებური წარმოდგენა სულზე და მის გვამთან კავშირზე.

რატომ არის, რომ ჩვენში, ზოგიერთ სოფლებში, სანამ მიცვალებულს სახლიდან გამოასვენებენ, კარებს დახურავენ და კუბოს ბოლოს სამჯერ მიარახუნებენ სახლის კარებს, ან ლობეს გაარღვევენ და როგორც კი ამ გარღვეულ ლობეში მიცვალებულს გაიტანენ, მაშინვე ლობეს გარაგავენ?

რატომ არის, რომ გურიაში ფანჯარას გასტეხენ მიცვალებულის გამოსვენების დროს, ან და ეზოში დიდ ხეს მოსჭრიან და თუ ეს ხე მოსაჭრელად დაენანათ, მაშინ სჭრიან მის ლამაზ ტოტს?

სურ. 16

ქუმიფიცირებული ადამიანის თავი. ინახება საქართველოს მუზეუმში

¹ აკაკი წერეთელი, რჩეული ნაწერები, ს. გ. ლ. გ. ა. დ. ს. აბაშელის რედაქციით, ტფილისი 1925 წ. ტ. I, გვ. 205.

დღეს, ცხადია, ხალხი ამგვარ ჩვეულებას ვერ ხსნის.

ძველებური წარმოდგენა დავიწყებულია და ტრადიციით იმეორებს თავის წინაპრების ჩვეულებას დამარხვის დროს. ამგვარი საქმის გარემოება მხოლოდ მით აიხსნება, რომ ძველ დროში. როდესაც დარწმუნებული იყვნენ, სული გვამთან არისო და რომ სული მიცვალებულის სახლიდან გასვენების შემდეგ უკანვე არ დაბრუნებულყო, სახლის კედელს გაანგრევდნენ და ამ განგრეულ კედელში გაიტანდნენ მიცვალებულს. შემდეგ მაშინვე კედელს ამოშენებდნენ და სრულიად დაიმედებულები იყვნენ. რომ სული სახლში შემოსვლას ვერ მოახერხებდა, რადგან გზა ესპობოდა. ამავე შეხედულებით აიხსნება ფანჯრის გატეხა, ღობის გარღვევა, ხის მოჭრა და სხვა. ყველაფერს ამას მიმართავდნენ იმ მიზნით, რომ სულისათვის გზა აებნიათ უკან დაბრუნების შემთხვევაში, მაგალითად, ხის მოჭრით, ან და, რომ ეზოში არ შემოსულიყო, ღობის გარღვევით და მაშინვე გარავით. ფანჯრის გატეხა კი არის სახლის კედლის განგრევის ჩვეულება შეცვლილი სახით, რომ ხარჯები შემციობულიყო¹.

რომ უფრო გზა აებნიათ სულისათვის უკან დაბრუნების შემთხვევის დროს, მიცვალებულს მიასვენებდნენ ისეთნაირად, რომ მას განელილი გზა არ „დაენახა“. ზოგიერთი ტომები მიცვალებულს თვალებს აუხვევენ და ანნილავს გაუკეთებენ, როდესაც მას სახლიდან გაასვენებენ. ეს გარემოება მით არის გამოწვეული, რომ სულს გზა არ „დაენახა“ და არ „დაესწავლა“, რომ შემდეგ უკანვე სახლში არ დაბრუნებულყო. დ. ან უჩინი აღნიშნავს, რომ ამ მიზნით არამც თუ თვალებს უხვევდნენ მიცვალებულს. არამედ ბაწრით შეკოჭავდნენ მკვდარს, რომ მის სულს არ შეძლებოდა უკან დაბრუნება. ამასვე ამბობს ჰერმან კლაატში აესტრალიელების შესახებ. ამავე კლაატში აღწერილობით ძველ გერმანელებსაც წესად ჰქონდათ შემოღებული მიცვალებულის ხელ-ფეხის შეკერა². მიცვალებულის პირისსახის თავსაფრით ახვევა ხევისურეთში ჩვენ შეგვიძლია ამავე შეხედულებით ავხსნათ, ე. ი. რომ მიცვალებულის სულმა გზა არ დაიმახსოვროს და უკანვე არ დაბრუნდეს.

ბელტირები, საგაიერები, კარგინცები, ციმბირში მცხოვრები თათრები და სხვანი, როდესაც მიცვალებულს მარხილით გაასვენებენ, უკანასკნელს თავს შეუბრუნებენ საფლავისკენ და გზაში მიატოვებენ, რომ სული ამავე მარხილით სახლში არ დაბრუნდეს. ვოტიაკები დასაფლავების დღეს ეხვეწებიან სულს. რომ მან ხელი არ სტაცოს არც წინიდან და არც უკნიდან. ბუგუთშანელი თათრები, როდესაც მიცვალებულს ხეზე ჩამოკიდებენ, ხეს ტოტებს ჩამოაჭრიან, რომ სული ძირს არ ჩამოვიდეს. როდესაც იაკუტელი ქალი მიცვალებულ შეიღს ხე-

¹ მაგალითად, ერთ დროს წესად ჰქონდა ზოგიერთ ხალხს მიცვალებულის საფლავზე ცხენების მოკვლა. შემდეგში, როცა ცხენების მოკვლა დაენანათ, დაიწყეს ცხენის ყურის გაჭრა და საფლავში სისხლის ჩაწვეთება.

შეადარე: Nelson, The Eskimo about Bering Strait 18. Ann. Rep. Bur. Am. Ethn. part I (1899) S. 314, Boas 2. Report on the North—Western Tribes of Canada. Brit. Ass. Adv. Science 1896.

² Herman Klaatsch, Der Werdegang der Menschheit und die Entstehung der Kultur, Berlin 1920, გვ. 236, 239.

ზე ჩამოკიდებს, დარწმუნებულია, რომ ჩიტი, რომელიც ამ ხეზე შემოჯდება და იწყებს გალობას, მისი შვილის სულია¹. ტიბეტში და ბჰუტანაში მცხოვრები ბუდდჰისტები მიცვალებულის თავს ინახავენ და დარწმუნებული არიან, რომ მასში მიცვალებულის სულია დაბინავებული. ამ მიზნით მუმიფიცირებული მიცვალებულის თავი, რომელიც ტიბეტიდან არის ჩამოტანილი, ინახება საქართველოს მუზეუმში (სურ. 16). ამგვარივე ჩვეულება მონღოლეთშიდაც იყო გავრცელებული. მინუსინსკის მცხოვრებლები, როცა მიცვალებულს დასაფლავებენ, მაშინვე დააყენებდნენ შეიარაღებულ დარაჯებს სოფლის ახლოს და, თუ ღამით რაიმე ხმაურობა შემოესმოდათ, მაშინვე ასტეხავდნენ თოფების სროლას, რადგან ამ ხმაურობას უკან დაბრუნებულ სულს მიაწერდნენ და თოფების სროლით ფიქრობდნენ ხელი შეეშალათ, რომ სული სახლში არ მოსულიყო.

ორენბურგელი ნოღაელები დარწმუნებულნი იყვნენ, რომ სიკვდილის შემდეგ ისე მაგრად არის სული გვამში, გამავრებული, რომ ღმერთი ვანგებ გზავნის ხოლმე კასრაილს, რომელიც გაზით ამოგლეჯს სულს მიცვალებულს.

ჩრდილო ავსტრალიის ზოგიერთი მცხოვრებლები თავიანთი მიცვალებულის სხეულის ყოველ „გახსნილ“ ნაწილს (თვლებს, ცხვირს, პირს და სხვა) ზოგს აკერავენ და ზოგსაც ემუს (Emu) ბუმბლით დაკმანენ ხოლმე, რომ სული არსად გაიპაროს².

სამოედებს მტკიცედ სწამდათ, რომ სიკვდილის შემდეგ სული მხოლოდ და მხოლოდ მიცვალებულთან არის დაკავშირებული: როდესაც მიცვალებული გაიხრწნება, სულიც ისაობა. ასე რომ სამოედებს საიქიოზე წარმოდგენაც არ ჰქონდათ. ამგვარ მაგალითებს სხვასაც ბევრს შევხვდებით ეთნოგრაფიულ ლიტერატურაში³.

ეს მაგალითები გვეუბნება, რომ სხვადასხვა ადამიანების წარმოდგენით ერთის მხრივ სული ყოფილა რაღაც ნივთიერი რამ, სული თურმე საჭიროებს ჰაერს, საქმელს და სხვა, ერთი სიტყვით სულს თურმე ჰქონია იგივე მოთხოვნილება, როგორც ცოცხალ ჰადამიანს. სულს თურმე გაზრდაც კი შესძლებია, სულის დაქრაც და მოკვლაც შესაძლო ყოფილა. მეორეს მხრივ, სული თურმე ერთხანს არ სცილდება გვამს ადამიანის სიკვდილის შემდეგაც კი. აქედან ადვილი გასაგებია, თუ რად ერიდებოდნენ ქირისუფლები მიცვალებულის მიწაში დაფვლას, ცეცხლში დაწვას და ან წყალში გადაგდებას. ამიტომაც იყო, რომ, ვისაც ზემოთნახსენები წარმოდგენა ჰქონდა სულზე, ის თავის მიცვალებულს მარხავდა მიწის ზემოთ, ჰაერზე, და მით დარწმუნებული იყო, სულს არ ჰკლავდა.

¹ Ш а ш к о в, Шаманство в Сибири. Записки Русского Географического Общества, книга II-ая, С.-Петербург 1864, стр. 65.

² K l a a t s c h, S. 236.

³ Н. Х а р у з и н, стр. 126.

პარტიული ერა და ეოკრატალოგიური წელიწადი

«დღეთა იხზნით და თთუეთა, ჟამთა და წელთა» (გლ. IV, 10)

ცხოვრების რთული მოთხოვნები ადამიანთა საზოგადოებაში იწვევს საჭიროებას დაყოფილ იქნეს დრო, როლის არეზე იშლება მისი ყოველდღიური არსებობა, ცალკეულ ერთეულებად, როგორცაა დღე, კვირა, თვე, წელიწადი, და აწარმოოს ამ ერთეულების აღრიცხვა. თვლა. აქედან წარმოიშვა წელთ ან ჟამთ-აღრიცხვა. თვითეულ ერს, რომელიც კულტურის გარკვეულ საფეხურზე ასულა, დაუდგენია თავისი ერა, ესე იგი წელიწადი, საიდანაც ის დროთა აღრიცხვას იწყებს. სხვადასხვა ქვეყანაში წელთ-აღრიცხვის გამოსავალ წერტილად ან ერად სხვადასხვა მოვლენა აუღიათ, უფრო კი ესათუის მნიშვნელოვანი ფაქტი თუ ისტორიული პიროვნება. ასე, მაგალითად, ძველი ბერძნები წელთ-აღრიცხვას აწარმოებდნენ ე. წ. ოლიმპიურ ვარჯიშობათა მიხედვით, ძველი რომაელები — ქალაქ რომის გაშენებიდან, ქალდეველნი — ნაბონასარის შეფობიდან: ცნობილია ერა სელეუკიდებისა ან ალექსანდრე მაკედონელისა. ფილიპესი, ავგუსტოსი, დეოკლიტიანესი და სხვ. იმ ქვეყნებში, სადაც იდეოლოგიური ჰეგემონია ეკლესიას ეკუთვნოდა, წელთ-აღრიცხვას საფუძვლად რელიგიური მონაგონარი ედო. ამას ვხედავთ, მაგალითად, ებრაელთა შორის. სამაჰმადიანო და საქრისტიანო ქვეყნებში. ასეთი ქვეყნების რიცხვს ეკუთვნოდა. სხვათა შორის, ფეოდალურ-ქრისტიანული საქართველოც.

როგორც სხვა საქრისტიანო ქვეყნებში, საქართველოში ცნობილი იყო სამი ერა ან სამი სისტემა წელთ-აღრიცხვისა: «დასაბამითგან», «ქრისტესით» და «ქორონიკონით». გავითვალისწინოთ ხასიათი და გენეზისი წელთ-აღრიცხვის დასახელებული საჩივე სისტემისა.

ერა «დასაბამითგან» თვლას აწარმოებს „ქვეყნის დასაბამიდან“, resp. „გაჩენიდან“. მაგალითად, აბო ტფილელის ბიოგრაფიაში აღნიშნულია, რომ აბოს თავი მოჰკვეთეს «დასაბამით გარდასრულთა ექუსათას ოთხას ოცდამეოთხესა წელსა»; ამით ავტორს იმის თქმა სურს, რომ „ქვეყნის გაჩენიდან“ აბოს სიკვდილამდე გასულა 6424 წელი.

ერა «ქრისტესით», რომელიც დღესაც დარჩენილია, წელთ-აღრიცხვას იწყებს „ქრისტეს დაბადებიდან“; ასე, მაგალითად, როდესაც ჩვენ ვკითხულობთ. რომ ესადაეს წიგნი გადაწერილია «შობითგან» ან «განხორციელებითგან», გინა

თუ «დაბადებითგან უფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტესით ჩა წელსა», ეს ნიშნავს, რომ «ქრისტეს დაბადებითგან» ამ წიგნის გადაწერამდე გასულა 1001 წელი.

წელთ-აღრიცხვა «ქორონიკონით», რომელიც სხვა ქვეყნებშიაც ცნობილი იყო და ჩვენში უცხოეთიდან შემოვიდა, წარმოებს 532-წლიანი ციკლით და მზისა და მთვარის მიმოქცევაზეა დამყარებული: მზის სრული ციკლი (28 წ.), გამრავლებული მთვარის ციკლზე (19 წ.), გვაძლევს 532-წლიან ციკლს, რომლის შემდეგ კვირის, თვის და წლის დღეები უცვლელი თანმიმდევრობით მეორდება, ესე იგი 532 წლის შემდეგ თვის რიცხვები იმავე დღეებში მოვა, რომელშიაც ისინი წელს ხედებიან. ამათგან ერთი ისტორიაში შეიძლება რამდენიმე 532-წლიანი ციკლი ან «ქორონიკონი» იყოს: ჩვენს ძველ ისტორიაში, როგორც ცნობილია, უმთავრესად ორ ციკლთან ან მოქცევასთან გვაქვს საქმე: მეცამეტესა და მეთოთხმეტესთან, მეცამეტე იწყება 781 წელს¹, მეთოთხმეტე კი 1313 წელს. ეს უკანასკნელი, ქორონიკონის, ერა თითქოს, ერთი შეხედვით, ასტრონომიულ საფუძველზეა აგებული, მაგრამ მხოლოდ ერთი შეხედვით, ნამდვილად იმასაც რელიგიური საფუძველი აქვს, რადგანაც მის გამოსავალ წერტილსაც «ქვეყნის გაჩენა» შეადგენს, როგორც ამას ქვემოთ დავინახავთ.

აღნიშნული სამი სისტემა წელთ-აღრიცხვისა ფეოდალურ-ქრისტიანულ საქართველოში პრაქტიკულ ხმარებაში შედარებით გვიან შემოდის, ძეგლებით ხელმისაწვდენ ისტორიულ ხანაში თავდაპირველად აქ ფაქტებსა და მოვლენებს ამათგან ხელმწიფის მეფობით ათარიღებენ. ასეა, ყოველ შემთხვევაში, საქმე წარმოდგენილი V VI საუკუნეთა ორიგინალურს ლიტერატურულ დოკუმენტებში. ასე, მაგალითად, მეხუთე საუკუნის მწერალი იაკობი შუშანიკის ღვაწლის დასაწყისს შემდეგნაირად ათარიღებს: «იყო მერვესა წელსა [პეროზ] სპარსთა მეფისასა კარად სამეფოდ წარემართა ვარსკენ პიტიახში». მეექვსე საუკუნის უცნობი ავტორი გადმოგვცემს, რომ ესტატე მცხეთელი ქართლს მოსულა «წელსა მეთესა ხუასრო მეფისასა».

ეხლა უნდა დაწვრილებით განვიხილოთ, როდის სახელდობრ ან საიდან შემოვიდა ჩვენში აღნიშნული სისტემები და რაზეა ისინი დამყარებული?

წელთ-აღრიცხვა «ქრისტესით» შემოღებულია 525 წელს დასავლეთ-ევროპაში დიონისე მცირის მიერ: 532 წელი არის პირველი, ისტორიაში ცნობილი, თარიღი «ქრისტესით». რომელიც დიონისეს ეკუთვნის. ეს ერა სამი ვარიაციისა იყო: ზოგი გამოსავალ წერტილად იღებდა ქრისტეს «დაბადებას», ზოგი მის «ენებას, ჯუარცმას და აღდგომას», ზოგი «ამაღლებას». აღნიშნული წელთ-აღრიცხვა თავდაპირველად უმთავრესად დასავლეთ-ევროპაში იხმარებოდა: ოფიციალურ დოკუმენტებში ის პირველად 742 წელს ჩანს. მუდმივს ხასიათს კი მხოლოდ მეათე საუკუნეში ღებულობს. საქართველოში ეს ერა, შედარებით აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებთან, ადრე გვხვდება: პირველად ის გამოიყენებია იოანე საბანიძეს (VIII ს. ვასულს), რომელმაც აბო ტფი-

¹ ბიზანტიაში ის იწყებოდა 893 წელს, როგორც ამას აღნიშნავს „აფხაზთა ქრონიკაც“ (თ. უორდანიას, ქრონიკები I, 83); ეს იმიტომ, რომ ქართული წელთ-აღრიცხვის ერთი სისტემა, როგორც დავინახავთ, 112 წლით განსხვავდებოდა ბიზანტიურისაგან.

ლელის მარტილობის დასათარიღებლად მიმართა „წელიწადსა ენებითგან და მკუდრეთით აღდგომით“ მაცხოვრისა. შემდეგ მას ვხვდავთ ჰადიშის ოთხთაეის დათარიღებაში: ის გადაწერილი ყოფილა „შობითგან უფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტესით ჩა“ წელსა. თავი უჩენია მას აგრეთვე საქართვ. მუზეუმის დავით-თნში (№ 38, ფონდი A), სადაც ნათქვამია, რომ ქრისტეს შობიდან დღევანდელ დღემდე (ხელნაწერის გადაწერამდე) განვლო 974 ან, უფრო სწორად, 904 წელსაო; უკანასკნელს შემთხვევაში «შობადა» ნაგულისხმევეია ჯუარ(კმა-აღდგომა-ამაღლება. იოანე-ზოსიმე (X ს.) ერთს შემთხვევაში ასახელებს „ჯუარკუმას“¹, მეორეჯერ ამალეებას²; „ამალეებასევე“ იღებს „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ და ნინოს შატბერდულ-ქელიშური „ცხოვრება“³. ერა ქრისტეს ჯუარკმა-ენება-აღდგომა-ამაღლებისა, რომელიც პირველად, როგორც ვთქვით, იოანე საბანისძეს გამოუყენებია. მომდინარეობს Chronicon Paschale-დან; ამ ძეგლში, რომელიც დაახლოვებით 630-641 წლებშია დაწერილი. მოცემულია „ქრისტეს ამალეების“ ერა (რესპ. ზოგიერთ შემთხვევაში ვნება ქრისტესი), რომლის პირველი წელი არის 5540 ქვეყნის გაჩენიდან, 31 წელი ქრისტეს დაბადებიდან⁴. განსხვავება იმაშია მხოლოდ, რომ ჩვენში «ამალეებად» ზოგს შემთხვევაში «შობას» გულისხმობენ⁵, თან ქრისტეს შემდეგ სთვლიან 34 წელს.

რაც შეეხება ერას „ქვეყნის გაჩენითგან“ ან, როგორც სხვანაირად იტყვიან, „აღამიდან, ქრისტეს დაბადებამდე. ის სხვადასხვა ქვეყანაში სხვადასხვანაირად იხმარებოდა. ცნობილია შემდეგი სახე ამ წელთ-აღრიცხვისა: 5198 წ. ეესევი კესარიელისა, 5492 წ. პანოდორე ალექსანდრიელისა ან ეგვიპტელისა, 5500 წ. ანიანე ალექსანდრიელისა და იულიოს აფრიკანელისა, 5508 წ. ბიზანტიელიებისა ან $\alpha\alpha\alpha\alpha$ Πρωταΐαჲ. იცნობდნენ თუ არა ჩვენში აღნიშნული წელთ-აღრიცხვის ჩამოთვლილ სახეებს?

ეესევი კესარიელის 5198-წლიანი ერის კვალს საქართველოში ადასტურებს თითქოს ზოგიერთი ნუსხა სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონისა (მაგალ. № 873, ფონდი A). სადაც გადამწერი შენიშნავს: „ქართველები დასაბამითგან ქრისტემდე 5198 წელს სთვლიანო; ასეთი ანგარიში, რომელსაც ემხრობიან ფრანგნი და სომეხნი, უფრო სწორია, ვიდრე ბერძნების 5508 წელი. ეს უკანასკნელი დამყარებულია აკვილა სვინოპელის მიერ 543 წელს გარყვნილს ებრაული ბიბლიის ტექსტზე, ვინაიდან მან, აკვილამ, „ქრისტეს გამოჩინება მიფარვით დაწერაო“⁶. სომხეთში თითქოს მართლაც სცოდნიათ ეს ერა⁷, რაც შეეხება საქართველოს. მისი პრაქტიკულად გამოყენების მაგალითს აქ ვერსად ვერ ვხვდებით.

¹ კ. კეკელიძე, როდისაა გადაწერილი ადიშის სახარება? ტფილ. უნივერ. მოამბე II, 394.

² იქვე.

³ Описание II, 710, 718, 746.

⁴ F. Ginzel, Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie III, 291.

⁵ Описание II, 710, 718.

⁶ М. Джанашивили, Описание рукописей перс. Музея III, 113-114.

⁷ Dulaurier, Recherches sur la chronologie arménienne, p. 184.

პანოდორეს 5492 და ანიანეს 5500-წლიანი ერა ხმარებული ყოფილა ჩვენში განსაკუთრებით მეათე საუკუნის დამლევაძღვე, ამის შესახებ ჩვენ უკვე გვექონდა ერთხელ შემთხვევა დაწერილებით გველაპარაკნა¹, ამიტომ ნათქვამს ეხლა აღარ გავიმეორებთ.

5508-წლიანი ბიზანტიური ერა. რომელიც მეშვიდე საუკუნეში უნდა იყოს შექმნილი². სხვა საქრისტიანო ქვეყნებშიაც გავრცელდა: მისი გამოყენების კვალს ქართულ ძეგლებში მეთერთმეტე საუკუნის დამლევაძღვე ვერ ვხვდებით³. ეს იმით აიხსნება, რომ საზოგადოდ აღმოსავლეთში შედარებით გვიან იჩენს ის თავს, და არა მარტო აღმოსავლეთში, მის სამშობლოშიაც კი მას მეათე საუკუნემდე აღექსანდრიული ერა ეცილებოდა⁴. საყურადღებოა. რომ თავდაპირველად ის ისეთს ქართულ ძეგლებში გვხვდება, რომელნიც დაწერილნი არიან თვით ბიზანტიაში. ასეთია. პირველ ყოვლისა, „ანდერძი“ ექვთიმე ათონელის შიერ ნათარგმნის მათეს სახარების განმარტებისა: „დაიწერა მთასა წმიდასა ათონას... ინდიკტიონსა ბერძულად იე, ქორონიკონი იყო დასაბამითგანთა წელთაჲ ხვ(ი)“⁵; ეს ქორონიკონი უდრის 1002 წელს (6510 + 5508), ამასვე უდრის

„ბერძნული ინდიკტიონი იე“ $\left[R = \left(\frac{1002 + 3}{15} = 67 \right) 0, \text{resp. } 15 \right]$. ექვთიმეს მეორე „ანდერძში“. რომელიც დართული აქვს „დილოლონს“, ნათქვამია: „ითარგმნა ბერძულად დასაბამითგან ხვ(ი), ქართულად ქორონიკონი იყო სლა“⁶; დასაბამითგან 6519 უდრის 1011 წელს (6519 + 5508), მასვე უდრის ქართული ქორონიკონის 231 (780 + 231). გიორგი ათონელი ამბობს ექვთიმეს შესახებ. რომ ის „აღესრულა თთუესა მათსა ათცამეტსა, დღესა ორშაბათსა. ინდიკტიონსა ათერთმეტსა, წელთა დასაბამითგან სოფლისაჲთ ექუსათას ხუთას ოცდამეათექუსმეტსა“⁷. „თერთმეტი ინდიკტიონი“ უდრის 1028 წელს $\left[R = \left(\frac{1028 + 3}{15} = 68 \right) 11 \right]$, როდესაც 13 მაისი მართლაც ორშაბათს მო-

¹ „როდისა გადაწერილი ადიშის სახარება? ტფილ. უნივერ. მოამბე II, 392—397.

² F. Ginzell, Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie II, 292.

³ აბო ტფილელის მარტვილობაში, რომელიც გამოცემულია მ. საბინინის მიერ, ნათქვამია, რომ აბო აწამეს მაცხოვრის აღდგომიდან და ვნებიდან „წელიწადსა შვიდას ოთხსოცდა შუათესა... დასაბამითგან გარდასრულთა წელთა ექუსიათას ორას ოთხმოცდა ათქრამეტსა“ (საქართვ. სამოთხე, გვ. 341). ქრისტესით 790 მაშინ უდრის დასაბამითგან 6298 წელს, როდესაც 5508 წელს ვითვლით (6298—5508=790). ამ გარემოებამ გვათქმევინა ჩვენ ერთხელ, რომ 5508-წლიანი ერა ჩვენ ძველად, მეათე საუკუნემდეც გვხვდებოდა („როდისაა გადაწერილი ადიშის სახარება? ტფილ. უნივერ. მოამბე II, 394, შენ. 2), რაც ეხლა კატეგორიულად უნდა უარვეყოთ. საქმე ისაა, რომ ასეთი დათარიღება აბოს მარტვილობისა არც ერთს დღეს ცნობილს ხელნაწერში არაა; ამ შემთხვევაში ჩვენ გვაქვს სრულიად შეგნებული კორექტურა მ. საბინინისა (რაც მის გამოცემებში საერთოდ ცნობილია), რომელსაც საფუძვლად უდევს პროსესის მოსაზრება, ვითომც აბო 790 წელს აწამეს (Additions et éclair. p. 132—3).

⁴ Ginzell II, 292.

⁵ ხელნაწ. გელათის მონასტრისა (ეხლა ქუთაისის მუზეუმის) № 20; შეად. თ. უორდანიკა. ქრონიკები I, 139.

⁶ ხელნაწ. საქართვ. მუზეუმისა № 1103 (ფონდი A), ფ. 117.

⁷ ათონის კრებული, გვ. 59.

დიოდა. 6536 წელი „დასაბამითგან“ მაშინ უდრის 1028 წელს ქრისტეს შემდეგ, როდესაც „ქვეყნის გაჩენიდან“ ქრისტემდე 5508 წელს ვიანგარიშებთ (6536 - 5508). მეთერთმეტე საუკუნიდან მრავალადა გვაქვს ბიზანტიური წარმოშობის ძეგლები, რომლებიც 5508-წლიან ერას იძლევიან¹, ქართული წარმოშობისა კი არც ერთი; ეს იმის მაჩვენებელია, რომ მეთერთმეტე საუკუნეში ამ ერას ჯერ კიდევ ვერ მოუპოვებია გავრცელება თვით საქართველოში.

ყველაზე მეტად ცნობილია ჩვენში 5604-წლიანი წელთ-აღრიცხვა; ერა, რომელიც „ქვეყნის გაჩენიდან“ ქრისტემდე 5604 წ. სთვლიდა. ქართველებს საკუთარ, ნაციონალურ ერად მიუჩნევიათ. საიდან, როგორ ან როდის შეითვისეს მათ ასეთი ერა?

ამ საკითხს ჯერ კიდევ შორეულ წარსულში ჩაუფიქრებია ჩვენი მწიგნობრები. ასე, მაგალითად, მეთათე საუკუნეში იოანე-ზოსიმე ამბობდა: „ასდა ათორმეტითა წლითა წინაჲთ ითუალვენ ქართველნი ქორონიკონისა თავისა დაწყებასა ვისისაგანმე მოცთუნებითა“-ო. მეცამეტე საუკუნეში აბუსერიძე ტბელი, ჰკიოხლობს რა: „რამსა მიზეზისათვის უმეტესთა წელთა ითუალვენ სოფლისა დასაბამითგან ქართველნიო“, თვითვე იძლევა ასეთს პასუხს: „იგი სისულელისა ჩუენისათვის გასაგონებლად საკირო უჩნდა წმიდათა ღმრთისათა და მის მხოლოდასავე კაცთმოყუარისა ცოდნასა ოდენ მიაჩემეს და არღარა მათსა მეცნიერებასო“². ახალი დროის მკვლევართა შეხედულებით, დაწყებული ვახუშტით, ეს ერა დაკავშირებულია ქართული „დიდი ქორონიკონის“ *annus nullus*-თან; 780 წელს, ამბობენ ეს მკვლევარნი, გასრულდა 12 ციკლი ქორონიკონისა, ესე იგი $532 \times 12 = 6384$ წ. ქვეყნის გაჩენიდან, აქედან, მაშასადამე, ქვეყნის გაჩენიდან ქრისტეს დაბადებამდე გასულა 6384 780 5604 წელიო. მაგრამ საქმე ის არის, რომ 5604-წლიანი ერა უფრო ადრე ჩნდება, ვიდრე „დიდი ქორონიკონი“. რაც იმის მაჩვენებელია, რომ პირველი მეორეზე ვერ იქნება დამოკიდებული; მაგალითად, ამო ტფილელის მარტვილობაში, რომელმაც „ქორონიკონით“ თვლა არ იცის, 5604-წლიან ერას უკვე აქვს ადგილი.

აღნიშნული საკითხის გასაღებს ჩვენ სომეხთა წელთ-აღრიცხვის ისტორიაში ეპოულობთ. ვინაიდან სომეხთში ხმარებაში იყო მზას მოძრავი წელიწადი. ახლადჩამოყალიბებულს სომეხთა ეკლესიას ძალიან უძნელდებოდა ზატიკის ან პასეჟის (აღდგომის) დღის გამოანგარიშება; ის მოკლებული იყო საშუალებას გამოეყენებინა საბერძნეთის პასქალური ტაბულები, რომლებიც დამყარებული იყო იულიოსის უძრავი წლის სისტემაზე. ასეთს მდგომარეობაში დახმარება აღმოუჩინა სომეხებს, როგორც მათი ისტორიკოსები გადმოგვცემენ, ან დ რ ი ა ბ ი - ზ ა ნ ტ ი ე ლ მ ა, მაგნოს ეპისკოპოსის ძმამ; მან შეუდგინა მათ 200-წლიანი პასქალური ტაბულა, რომელიც 353 წელს იწყებოდა და 552 წელს თავდებოდა³.

¹ თ. ე ო რ დ ა ნ ი ა, ქრონიკები I, 148, 165, 169 და სხვ.

² Brosset, Etudes de chronologie technique, p. 2, 6, 33.

³ ან ა ნ ი ა შ ი რ ა კ ე ლ ი, თქმული ზატიკისათვის უფლისა; იხ. მისი ფრაგმენტები, გამოცემული სომხურად პეტერბურღში 1877 წელს ქვე. პატკანიანცის მიერ, გვ. 20—21. ანონიმური ტრაქტატი იმის შესახებ, თუ „ვისგან დაიდვა ნათესავთა წელთ-აღრიცხვანი“ (Du Laurier, Recherches sur la chronologie arménienne p. 58); ს ტ ე ფ ა ნ ე ა ს ო ლ ი კ ი II, 6, გვ. 138.

განსვენებულის პროფესორის J. Markwart-ის გამოკვლევით. ანდრია იყო ტომით ბერძენი, მიმდევარი არიოზის მოძღვრებისა, რაც, სხვათა შორის, იქიდანაც ჩანს, რომ, როგორც კვირაკოზ განძაკელი ამბობს, ანდრიამ თავისი შრომა დაიწყო არიანოზ-იმპერატორის კონსტანტის ბრძანებით, იმ კონსტანტის, რომელმაც (და არა კონსტანტინე დიდმა, როგორც ამას რუფინოზი განზრახ გადმოგვცემს), დაახლოვებით იმავე ხანებში გაქრისტიანებულ იბერებს, თანახმად მათის თხოვნისა, სამღვდელოება, იგულისხმება—არიოზის მიმდევარი, გაუგზავნაო¹.

რას წარმოადგენდა ანდრიას პასქალური ტაბულა? თავისთავად იგულისხმება, ის იყო არა მთლიანი ციკლი (200 ცხრამეტზე არ გაიყოფა), არამედ უბრალო laterculus paschalis. ესე იგი—ცხრილი თავისუფლად აღებული, დამრგვალებული რიცხვისა². რომელიც ეყრდნობოდა რომელსამე ცნობილ ციკლს. ჯერ კიდევ 1877 წელს A. Gutschmid-მა გამოთქვა მოსაზრება, რომ ანდრიას ტაბულა ემყარება ანატოლი ლაოდიკიელის 19-წლიანი მთვარის ციკლს: პირველი (353) წელი ამ ტაბულისა არის პირველი წელი ანატოლისეული ციკლისა,

თანახმად ფორმულისა: $R = \left(\frac{353-276}{19} = 4 \right) 1^3$. სწორედ ასეთს დასაყრდენს უნდა გულისხმობდეს ანანია შირაკელი, როდესაც ამბობს, რომ ანდრიას ტაბულა აგებული იყო „წესსა ზედა ათცხრამეტისა ქცევისასა“³, აგრეთვე ანონიმის შენიშვნა: „ანდრიამ თავსიღვა უაღრესი შრომა განმტკიცებისათვის ათცხრამეტისაო“⁴.

ჩვენთვის ამ შემთხვევაში იმდენად საინტერესო არაა გამოსავალი წერტილი ანდრიას პასქალური ცხრილისა. რამდენადაც მისი ერა. დასახელებულ ანონიმურ ტრაკტატში ვკითხულობთ: ანდრიამ დასაბამთავან „ქრისტეს შობამდე

¹ Übersetzung aus Moses Kalankajtsi und der armenischen Chronik vom Jahre 686—687 bis zum Ende der Kaiserliste, S. 497—498. ეს ექსკურსი, რომელიც იგულისხმება ქვემოთ ყველგან, სადაც კი ნახსენებია Markwart-ი, მოთავსებულია, როგორც Anhang-ი, შრომაში: Hippolytus Werke, IV Band—Die Chronik, hergestellt von Adolf Bauer durchgesehen und herausgegeben von R. Helm nebst einem Beitrag von Markwart, Leipzig 1929. Markwart-ი ჩვენგან დამოუკიდებელიც მისულა ჩვენს დასკვნამდე (ქართველთა მოქცევის მთავარი ისტორიულ-ქრონოლოგიური საკითხები, მიმომხილველი 1, 30—43), რომ იბერების მოქცევას ადგილი ჰქონდა არა კონსტანტინე დიდის, არამედ მისი შვილის, არიანოზის კონსტანტის, დროს. 353 წლის მახლობლად (ჩვენი გამოანგარიშებით 355—6 წლებში; იხ. მისი—Die Bekehrung Iberiens und die beiden ältesten Dokumente der iberischen Kirche, Caucasia, 1931 SS. 111—167).

² ცნობილია რამდენიმე ასეთი laterculus-ი: 50-წლიანი სარდიკიის კრებისა (IV ს.) და სამი 100-წლიანი: თეოფილე აღექსანდრიელის (380—479), 354 წლის ხრონოგრაფისა (312—411) და მიუნქენის ხელნაწერისა.

³ Agathangelos, Kleine Schriften, hrsgb. v. Rühl III, 353—4, ZDMG. XXXI, SS. 11—12.

⁴ ანანიას ფრაგმენტი, პატკანიანცის გამოცემა, გვ. 20.

⁵ Dulaurier, Recherches sur la chronologie arménienne. p. 58.

თქვა 5600 წელი, რაც. ჩვენი წელთ-აღრიცხვის დაწყებამდე [გასულ დროსთან] შეჯამებული, იძლევა 6153 წელსაო¹.

ანონიმს შემოუნახავს ჩვენი პრობლემისათვის მეტად საყურადღებო ცნობა: ანდრია ქვეყნის გაჩენიდან ქრისტეს დაბადებამდე 5600 წელს სთელიდაო; მიგნებულია წყარო ქართველთა 5604-წლიანი ერასი. როგორ, მკითხავენ ალბათ, სად 5604 და სად 5600? ამ ციფრების ასეთი სიახლოვე თავისთავად დამაფიქრებელია და ამასთანავე მაჩვენებელი მათი ნათესაობისა. ოთხწლიანი განსხვავება მათ შორის ისტორიულად ასახსნელი და გასაგებია. საქმე ისაა, რომ ქვეყნის გაჩენიდან ქრისტეს დაბადებამდე გასული დროის თელაში ორი ვარიანტი იყო ცნობილი; ერთი ვარიანტი, რომელიც წარმოდგენილია სულპიცოუს სევეროზის² და 243 წლის ანონიმის³ მიერ, ქრისტეს დაბადებას ოთხი წლით ადრე სდებდა. ვიდრე ეს მიღებულია მეორე. უფრო გავრცელებული და შეწყნარებული ვარიანტით. ასე რომ, თუ თანახმად ანდრიას ანგარიშისა, რომელიც პირველს ვარიანტს ეყრდნობა, ქვეყნის გაჩენიდან ქრისტეს დაბადებამდე 5600 წელი გავიდა. მეორე ვარიანტით მივიღებთ 5604-ს.

ამრიგად, ქართველთა 5604-წლიანი ერა მომდინარეობს ანდრიას პასქალისტურ-ქრონოლოგიური სისტემიდან. 353 წლის შემდეგ ეს სისტემა სომხეთიდან გადასულა იბერიაში. რომელიც დაახლოვებით იმავე წლებში ოფიციალურად გაქრისტიანდა. ეს მით უფრო შესაძლებელი და, თუ გნებავთ, აუცილებელიც იქნებოდა, რომ ახლადმოქცეული იბერია, როგორც ცნობილია, იმთავითვე მტკიცე და მახლობელ კავშირში იყო სომეხთა ეკლესიასთან⁴. სომეხთაგან ეკლესიურად ჩამოშორების შემდეგ, გარკვეული მიზეზისა და მოსაზრების გამო, რომელთა შესახებ ქვემოთ იქნება ლაპარაკი, ქართველები პირველი ვარიანტიდან (დასაბამითგან ქრისტემდე თელაში) მეორეზე გადასულან და 5600-ის მაგიერ 5604 მიუღიათ.

ანდრიას 200-წლიანი ტაბულა ამოიწურა იუსტინიანე დიდის მეფობაში. 552 წელს. ამ გარემოებამ დიდს საფიქრებელში ჩააგდო სომეხები. მათ აღარ იცოდნენ, როგორ მოქცეულიყვნენ შემდეგში აღდგომის გამოანგარიშებისას. ამიტომ აღნიშნულ წელს ქ. ალექსანდრიაში თუ დეინში. ვინმე ეასის (Α΄ξξ) თავმჯდომარეობით. მომხდარა 36 კაცისაგან შემდგარი კრება (მისი მონაწილენი ყველანი მონოთეიზიტური ქვეყნებიდან მოსულან), რომელიც სომეხთა ისტორიკოსებს თითქმის მსოფლიო პასქალისტურ კონგრესად აქვთ წარმოდგე-

¹ ავტორი სომეხთა წელთ-აღრიცხვის დასაწყისად გულისხმობს არა 552, არამედ 553 წელს (5600+553=6153). Markwart-მა (S. 405, 557) 6153 შესწორა 6156-ად იმიტომ, რომ ანონიმის მიერ აღნიშნულ 19-ზე იყოფა არა 6153, არამედ 6156. თუმცა ასეთი შესწორება უფრო მიგვაახლოვებდა ქართულ 5604-თან (6156-552=5604), მაგრამ ის საჭირო არ უნდა იყოს, ვინაიდან ანონიმისავე მიერ აღნიშნულ 7-ზე იყოფა არა 6156, არამედ 6153.

² Gelzer, Sextus Julius Africanus und die byzantinische Chronologie II, 119.

³ ვგრედწოდებული Computus Cypriani, Migne, Patr. Lat. t. IV.

⁴ ქ. კეკელიძე, კანონიკური წყობილება ძველს საქართველოში, ტფილ. უნივერ. მოამბე, X, 332-337.

ნილი. ამ კრებას შემოულია 532-წლიანი ინდიკტიონი და დღესდღეობით ცნობილი, 552 წლიდან მომდინარე, წელთ-აღრიცხვა¹.

დანამდვილებით არ ვიცით. იმდროს არსებულ ერთაგან (დასაბამითგან ქრისტემდე) რომელი ერა მიიღო ამ კრებამ; საფიქრებელი კია, რომ ანდრია-სეული 5600-წლიანი და არა ალექსანდრიული 5500-იანი, როგორც A. Gut- Schmid-ს ეგონა². საქმე ისაა, რომ ანანია შირაკელი ბრახმორევით მოგვითხრობს ვინმე ირონის შესახებ. რომელმაც თურმე გამოილაშქრა 552 წლის კრების დადგენილების წინააღმდეგ, სხვათა შორის, იმით, რომ „ქმნა ჟამთა აღწერაჲ ახალი წინააღმდეგ საღმრთოთა წერილთა და ყოველთა ჟამთა აღმწერელთა, რათა დაარღვიოს წინადადგინებული, ვითარცა უმეცრად აღრაცხული“³; და, როგორც ანონიმი ამბობს, „თვითსწავლულითა მოძღურებითა შეკრიბა ქრისტეს დაბადებამდე 5500 წელი“-⁴. აქ ირონის მიერ „შეკრებილი“ 5500-წლიანი ერა წარმოდგენილია როგორც დამარღვეველი „წინადადგინებულისა, ვითარცა უმეცრად აღრაცხულისა“, იგულისხმება ეასის მიერ 552 წელს მიღებულის ანდრიას 5600-წლიანი ერასი, რომელსაც, ან, უკეთ რომ ვთქვათ, მის 5604-წლიან ვარიანტს. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ქართველი მწიგნობრებიც (შემდეგი დროისა) „მოკთუნების“ და „სისულელის“ ნაყოფს ეძახდნენ.

თავისთავად იგულისხმება. 552 წელს შემოღებული პასქალური სისტემა, სომეხ-ქართველთა კულტურულ-ეკლესიური ერთობის გამო, ქართლშიაც მიღებული უნდა ყოფილიყო და მას აქ ადგილი ექნებოდა არა მარტო 609 წლამდე, როდესაც სომეხ-ქართველთა განხეთქილება მოხდა, არამედ მას შემდეგაც თითქმის მთელი საუკუნის განმავლობაში, ვინაიდან ფაქტიურად კულტურულ-ეკლესიური ერთობა მათ შორის მერვე საუკუნის ნახევრამდეც გრძელდებოდა. ამ დროისათვის, ესე იგი--მერვე საუკუნისათვის, საბოლოოდ გამოქვეყნდა უხეირობა და უფარვისობა ამ სისტემისა. საქმე ისაა, რომ 552 წელს შემოღებული პასქალური ციკლი ჰიბრიდული ხასიათისაა: ერთი ხელით ის ებლაუქება ალექსანდრიულ ენეაკედეკაეტირიდას, მეორე ხელს კი უწვდის ანატოლისეულ ციკლს, რომელიც ანდრიას ცხრილს ედვა საფუძვლად. მას საფუძვლად აუღია ალექსანდრიული ენეაკედეკაეტირიდა, მაგრამ არა წმიდა სახით, არამედ შემდეგი ცვლილებით: მეორე წელი მისი გაუხდია პირველად და ასე შემდეგ. ამ გარემოებამ გახადა იძულებული სომხები ეგრეთწოდებული saltus lunae გადაეტანათ თავისი ციკლის ბოლოში, რის გამო ზატიკის მე-14 მთვარე ციკლის მე-19 წელს ხვდება, როგორც ანატოლისეულ ციკლში, არა 5, არამედ 6 აბ-

¹ ანანია შირაკელის ფრაგმენტები, გვ. 20—21; კვირაკოზ განძაკელი, ისტორია, გვ. 24, ვენეტკი 1865, ანონიმი, იაკოზ ყირიმელი და სხვ. (Dulaurier, Recherches, p. 58. 62, 66; Markwart, S. 404—407.

² Agathangelos, Kleine Schriften, hrgeggb. v. Rühl III, 353—4, ZDMG. XXXI, SS-11—12.

³ ანანიას ფრაგმენტები, გვ. 20—21.

⁴ Dulaurier, Recherches p. 58.

რილს. ეს არის მიზეზი იმისა, რომ 532 წლის განმავლობაში ოთხჯერ ადგილი აქვს სომხურს პრაქტიკაში ეგრედწოდებულ „მრუდე“ ან „ელამ“ პასექს (*pascha*), რომელიც 6 აპრილის მაგიერ 13 აპრილს მოდის ხოლმე¹, ასეთს ზატიკს აღნიშნულ პერიოდში სამჯერ ჰქონდა ადგილი: 570, 665 და 760 წლებში.

ამ ოდიოზურმა, ეკლესიური თვალსაზრისით, გარემოებამ, რომლის შესახებ შემდეგი დროის ქართველები დაცინვით ამბობდნენ: „სომხებს აღდგომა შეეშალათ, თევდორობის კვირა ჰამეს, აღდგომა კვირაცხოვლობას დაიყენესო“² და რომელმაც სომეხ-ქართველთა შუღლისა და კამათის საგნად ხდებოდა ხოლმე³, აიძულა ქართველები ხელი აეღოთ სომხურ სისტემაზე და შეემუშაებინათ თავისი საკუთარი პასქალური „ქორონიკონი“ ან 532-წლიანი ციკლი, მაგრამ ისე კი, რომ შეენარჩუნებინათ ძველი, საბერძნეთიდან შემოსული და არა სომხების მიერ შექმნილი, ანდრიასეული 5600-წლიანი ერა, მისი მეორე, იმდროისათვის უფრო მიღებული, ვარიანტით, სახელდობრ 5604 წლით.

თუ მხედველობაში გვექნება, რომ *anous naxus*-ად ჩვენი „ქორონიკონისა“ მიღებულია 780 წელი, ეს ამბავი უნდა მომხდარიყოს აღნიშნული წლის მახლობლად, მერვე საუკუნის გასულს თუ მეცხრის დამდეგს⁴. ეს მით უფრო საფიქრებელია, რომ ამდროისათვის ალექსანდრიულმა ენეაკედევკატირიდამ საბოლოო ბატონობა მოიპოვა მთელს აღმოსავლეთში⁵, ხოლო სომეხ-ქართველთა კონფესიონალური ურთიერთობის გამწვავებამ უკიდურეს წერტილს მიაღწია. ის შემუშავებულია ან საბა-წმიდის ქართულ კოლონიაში, ან ტაო-კლარჯეთის სალიტერატურო სკოლაში. საქმე ისაა, რომ პასქალისტური ტრაქტატები საბა-წმიდის მოღვაწის იოანე-ზოსიმეს შრომებში გვხვდება ხოლმე, ხოლო პირველი ლიტერატურული გამოყენება ჩვენს „ქორონიკონს“ ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა საგვარეულო მატეიანეში უპოვნია.

საკითხს, თუ რატომ იწყებენ ქართველები თავის „ქორონიკონს“ 781 წლიდან, შეეხო პირველად აკად. შ. ბროსე, რომლის მოსაზრება შემდეგ გაიმეორა ერთს, შემთხვევითი ხასიათის, ნაშრომში ცნობილმა პროფ. ვ. ბოლო-

¹ Проф. В. Болотов, Церковный год Сиро-халдеев, Христ. чтение 1901 г. стр. 937—8, прим. 1. Д. Лебедев, Из истории древних пасхальных циклов, Визант. Временн., т. 18, отд. 1, стр. 220—1.

² ხელნაწ. საქართ. მუხეუმისა № 873 (ფონდი А), М. Джаяати и я и, Описание III, стр. 114.

³ Проф. Л. Меликсет-Бекоев, О междоусобище в Тифлисе в 1197 г. по поводу Кривой Пасхи, Известия КИАИ, т. III, стр. 49—60.

⁴ აბო ტფილელის მარტილობამ (786—790) „ქორონიკონით“ თვლა ჯერ კიდევ არ იცის; ყველაზე ადრინდელი თარიღები „ქორონიკონით“ არის: 1) აშოტ კუროპალატის გარდაცვალება „ქორონიკონსა შეათცამეტედ მოქცეულსა შინა 83“, ესე იგი 826 წ., თუ ეს დათარიღება ეკუთვნის არა დავით სუმბატისძეს, არამედ მის უძველეს წყაროს; 2) ატენის სიონის „ქორონიკონი 102“—853 წ., 3) გრიგოლ ხანძთელის გარდაცვალება „ქორონიკონსა 33“—861 წ.; 4) სინას მთის „მრავალთავის“ გადაწერის „ქორონიკონი 34“—864 წ. და 5) ადიშის ოთხთავის „ქორონიკონი 41“—897 წ.

⁵ Д. Лебедев, Из история древних пасхальных циклов, Визант. Временник, т. 18, отд. 1, стр. 220.

ტოვმა¹. ისინი ფიქრობდნენ, რომ გამოსავალ წერტილად ქართველებს გაუხდიათ 780—532=248 წელი, როდესაც რომაელებმა ილდესასწაულეს რომის არსებობის 1000 წლის თავიო. რასაკვირველია. ეს მოსაზრება განსვენებული მეცნიერებისა შემცთარია; რომის 1000 წლისთავი დასავლეთშიაც კი არ გამზნდარა არსად წელთ-აღრიცხვის დასაწყისად, მით უმეტეს ის ჩვენში ვერ ჰპოებდა ისეთს გამოძახილს, რომ აქ ის გამზნდარიყო ნაციონალური წელთ-აღრიცხვის ქვეკუთხედად; ეს არის შემთხვევითი მხოლოდ შეხვედრა რიცხვებისა და წლებისა. ასევე უსაფუძვლოა პროფ. დ. ჩუბინაშვილის აზრი, თითქოს ქართული „ქორონიკონი“ იყოს პონტოს ერა, რომლის დასაბამი არის 284 წელი ქრისტ. წინ². დღეს უკვე ცნობილია. რომ პონტოს ერა იწყება თუ 297 წელს არა³, ყოველ შემთხვევაში 283 წელს⁴ და არა 284 წელს ქრისტ. წინ; მაშასადამე, აქაც სიახლოვე წლებისა (283—284) სრულიად შემთხვევითი ხასიათისაა. ასევე მიუღებელია ის მოსაზრება. ვითომც „ქორონიკონით“ თელა ჩვენში შემოეღოთ ბაგრატიონთა დინასტიის დამყარების აღსანიშნავად 780 წელს. აშოტ კუროპალატის გამეფების პირველს წელს⁵. საქმე ისაა. რომ აშოტ კუროპალატი „გამეფდა“ არა 780 წელს, არამედ გაცილებით გვიან. მეცხრე საუკუნის მეორე ათეულში⁶: ბაგრატიონთა დინასტიის გამეფება, თუ მას დაეუკავშირებთ „ქორონიკონის“ შემოღებას, შესაძლებელია ყოფილიყო საბაბი ამ შემოღებისა და არა მიზეზი მისი, მით უმეტეს არა გამოსავალი წერტილი „ქორონიკონისა“.

ნამდვილი მიზეზი ამისა ასე უნდა წარმოვიდგინოთ. „ქორონიკონული“ ერა ქრისტიანულია და არა წარმართული: ის წელიწადს იწყებს მარტით, რომელიც, ქრისტიანთა რწმენით, არის დასაწყისი ქვეყნის არსებობისა, თან ეს „ქორონიკონი“ პასქალურია. პასქალურ გამოანგარიშებათა საჭიროებისათვის შემოღებული ყველგან პირველ რიგში. ამიტომ ასეთი ერა შემოვიდოდა ჩვენში. როგორც სხვა ქვეყნებშიაც. მხოლოდ გაქრისტიანების შემდეგ. ქრისტიან ქართველებს კი „ქორონიკონის“ დასაწყისად უნდა აეღოთ თავისი ქრისტიანული წარსულიდან ისეთი რიცხვი. რომელიც დამყარებული იქნებოდა 5604-წლიან ნაციონალურ ერაზე და ამავე დროს. გაყოფილი 19, 28 და 532-ზე (ასტრონომიული საფუძველი), მოგვეცემა ნაშთში ერთს. ასეთ რიცხვად ისინი ვერ აიღებდნენ. ვთქვათ, მეთორმეტე მოქცევის დასაწყისს (781—532), 249 წელს, რადგანაც ამ დროს ისინი ჯერ კიდევ არ ყოფილან ქრისტიანები. ასეთი იყო სწორედ 781 წელი ქრისტეს შემდეგ ან 5604+781=6385 წელი ქვეყნის გაჩენიდან. ეს

¹ Лекции по истории древней церкви I, 99; Журналы Совета Петерб. Дух. Академии за 1846—7 г., стр. 258.

² განხილვა ძველთა და ახალთა კაპადოკიის ანუ კანეთის მკვიდრთა მოსახლეთა, გვ. 16—18.

³ Theod. Reinach, Mithridate Eupator roi du Pont, 1890, p. 263.

⁴ F. Ginzell, Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie III, 36.

⁵ ძველი საქართველო, ტ. II, განყ. 3, გვ. 56—69. Georgian Chronology and the beginnings of Bagratid rule in Georgia, Georgia, October 1935, vol. I, p. 16.

⁶ კ. კეკელიძე, ადრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა, გვ. 101—109.

ციფრი შემდეგს ფორმულას იძლევა „ქორონიკონის“ ასტრონომიული საფუძვლების გათვალისწინებით:

$$R = \left(\frac{5604 + 781}{19} = 336 \right) 1; \quad R = \left(\frac{5604 + 781}{28} = 228 \right) 1;$$

$$R = \left(\frac{5604 + 781}{532} = 12 \right) 1.$$

ესე იგი 781 წელს ქრისტეს შემდეგ დაწყებულია მე-337 მთვარის ციკლი. მე-229 მზის ციკლი და მე-13 ქორონიკონი ან 532-წლიანი მოქცევა. ამ ჩვენს 532-წლიან ციკლს საფუძვლად უძევს ალექსანდრიული იკოსიოკტაეტერიდა

$$\left| R = \left(\frac{5492 + 781}{28} = 224 \right) 1 \right| \text{ და სირიულ-კონსტანტინოპოლური გინა თუ}$$

Chronicon Paschales-ის¹ ენეაქედეკაეტერიდა ფორმულით

$$\left| R = \left(\frac{5509 + 781}{19} = 331 \right) 1 \right|.$$

ამნაირად, ქართული 5604-წლიანი ერა, რომელზედაც დაფუძნებულია 532-წლიანი „ქორონიკონი“, შემოღებულია ვინმე ანდრიას მიერ, ის შემოსულა ჩვენში ქრისტიანობის დამყარებასთან ერთად, თუმცა მისი გამოყენების კვალს, დღესდღეობით არსებული და ცნობილი შრომებიდან, პირველად იოანე საბანისძის შრომაში ვხვდებით მხოლოდ. საიდან აიღო ანდრიამ ან მისმა წყარომ ასეთი ერა? არცერთი ისტორიულად ცნობილი ერა მას არ უდგება, არ შეიძლება მოიძებნოს მისთვის არც სიმბოლურ-მისტიკური ახსნა-განმარტება, როგორც აქვს, მაგალითად, 5500² და 6000³-წლიან ერას. სომხური ანონიმური ტრაქტატის ავტორი, აღნიშნავს რა ეგვიპტე კესარიელისა და ანდრიას შეუთანხმებლობას ქრონოლოგიაში, რაც თითქოს იმით აიხსნება, რომ ადამიდან მოსემდე სამარიელები, ძველი ებრაელები და 70 თარგმანნი სხვადასხვანაირად აღნიშნავენ დროს, ამბობს: „მიუხედავად ამისა სწორად იქცევა ანდრია, როდესაც ის, თანახმად 70 თარგმანთა, აღნიშნავს დროს: ქრისტეს დაბადებამდე მან თქვა 5600 წელიო“⁴. ამით ანონიმი გვატყობინებს, რომ ანდრიას ერა გამოანგარიშებულია 70 თარგმანთა (სებტანტის) მიხედვით. როგორ მიიღო მან თუ მისმა წყარომ ასეთი რიცხვი, ძნელია თქმა, რადგანაც ბიბლიური ქრონოლოგიის გარკვევაში ხრონოგრაფები

¹ Migne, Patr. Graeca t. 92.

² Проф. В. Болотов, История древней церкви I, 92—93. Д. Лебедев, Отрыв о сочинении проф. А. Дьяконова: Иоани Ефесский и его церковно-исторические труды, Византийский Временник, т. 18, отд. 2, стр. 81—82.

³ Д. Лебедев, op. cit. მისივე—Средники, Журнал Министер. Народ. Просвещения 1911 г. Май, стр. 111—112.

⁴ Dulaurier, Recherches, p. 58, Markwart, S. 405.

და მემბტიანენი დიდს თავისებურებას იჩენენ ხოლმე. ჩვენ ზემოთ დავინახეთ. რომ ანდრიას ცხრილი ეყრდნობოდა ანატოლი ლაოდიკიელის ციკლს; ჯერ კიდევ გარკვეული არაა მეცნიერებაში ის ერა, რომლითაც ხელმძღვანელობდა ანატოლი, ზოგი ფიქრობს, რომ ის არის 5500-წლიანი¹, ზოგი—3973-იანი². შეიძლება დაისვას საკითხი: ხომ არ იყო 5600-წლიანი (resp. 5604-იანი) ერა ანატოლის ერა, საიდანაც ის შეითვისა ანდრიამ? ამ ჰიპოთეზს ნაკლები ძალა და უფლება არ ექნება, ვიდრე, ყოველ შემთხვევაში. დასახელებულ ორს.

II

წინა თავში ჩვენ ვაჩვენეთ, რომ ქართველებს სხვადასხვა სისტემის წელთ-აღრიცხვა სცოდნიათ: სხვადასხვა ხანაში თავისი ცხოვრებისა მათ ჰქონიათ ასეთივე სხვადასხვა სისტემის წელიწადიც. სამოქალაქო ცხოვრებაში მათ უხმარიათ აგვისტოს, სექტემბრის, იანვრის და მარტის წელიწადი, თვითველ მათგანს მეტად რთული და თან საინტერესო ისტორია აქვს³; მაგრამ ამთავად ჩვენ გვინდა მკითხველს გაეცნოთ, ზოგად ხაზებში მინც, სავანგებო საეკლესიო-ეორტალოგიური წელიწადი, რომელიც საქართველოში ხმარებაში იყო მეთათე საუკუნის გასულამდე და უაღრესად საინტერესო მასალას წარმოადგენს ჩვენი უძველესი კულტურისა და მისი გზების გასათვალისწინებლად.

ქართული რიტუალურ-ეორტალოგიური წელიწადი. რომელიც იწყებოდა ე. წ. შობის აღვენით ან 21 დეკემბრიდან, შესდგებოდა ცხრა პერიოდისა-გან, რომელთა მოცულობა და ხანგრძლივობა, უძველესი ლიტერატურული ძეგ-ლების მიხედვით⁴. შემდეგნაირად წარმოგვიდგება.

1. პირველი პერიოდი იწყება შობის წინაღვლესაწაულით, რომელიც 21 დეკემბერს ემთხვევა. ეს პერიოდი შეიცავს შობისა და ნათლისღების დღესას-წაულებს და თავდება ნათლისღების მომდევნო რვა დღით, 13 იანვარს, ასე რომ ის შეიცავს 24 დღეს, 21 დეკემბრიდან 13 იანვრამდე. ამ შემთხვევაში ქარ-თულ პრაქტიკას შემოუნახავს პირველყოფილი ქრისტიანობის ტრადიცია, რომ-ლის კვალი დარჩენილა როგორც დასავლეთის კალენდარში (ე. წ. რომის კა-ლენდარი 354 წლისა), ისე აღმოსავლეთისაში (სირიული კალენდარი 411—412

¹ A. G u t s c h m i d, Agathangelos, Kleine Schriften III, 353—4, ZDMG. XXXI. SS. 11—12.

² E d. S c h w a r t z, Einleitungen, Übersichten und Register zu Eusebius Kirchengeschichte III, S. CCXLVII, Anmerk. 1.

³ ძველი ქართული წელიწადის შესახებ დამზადებული გვაქვს დასაბეჭდად გამოკვლევა.

⁴ კვალი და ფრაგმენტები ქართული ეორტალოგიური წლისა შენახულა შემდეგს ლი-ტერატურულ ძეგლებში: 1) იოანე-ზოსიმეს კალენდარში (დამზადებული გვაქვს დასაბეჭდად), 2) პერგამენტ-პაპირუსის სტიხირარში, რომელიც რუსეთიდან იქნა დაბრუნებული; 3) მიქელ მოდრეკილის სტიხირარში (წერა-კითხ. ხელნაწერთა ფონდი № 425); 4) ჩვენ მიერ გამოცემულს „იერუსალიმის კანონარში“, 5) პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართულს ლექციონ-ნარში № 3; 6) უძველეს „მრავალთავებში“, როგორიცაა საეკლ. ფონდის №№ 19, 95, 144, ათონის № 57 და სხვ. ამ ძეგლების მიხედვით შესაძლებელი ხდება ქართული ეორტალოგიური წლის აღდგენა.

წლისა). დასასრული ამ პერიოდისა ააშკარავენს პალესტინის უძველესი პრაქტიკის კვალს; აქაც, როგორც ჩანს ცნობილი მოგზაურის, სილვია აკვიტანელის, აღწერილობიდან, „განცხადებას“ (ნათლისღებას) რვა დღის „შედგენი“ მოსდევდა და შობა-ნათლისღების პერიოდი 13 იანვარს თავდებოდა¹. უძველეს ხანაში, ყოველ შემთხვევაში სომეხ-ქართველთა სარწმუნოებრივი ერთობისას. შობა და ნათლისღება ჩვენშიაც, მსგავსად აღმოსავლეთისა. ერთად, 6 იანვარს, სრულდებოდა².

2. მეორე პერიოდს შეადგენს ნათლისღების მომდევნო კვირეები. 14 იანვრიდან „მეზვერისა და ფარისეელის“ კვირამდე, როდესაც აღდგომა 25 აპრილსაა, ეს პერიოდი შეიცავს 31 დღეს, ვინაიდან ამ შემთხვევაში „მეზვერისა და ფარისეელის“ კვირა 14 თებერვალს მოდის: დამრგვალებით კი, უკანასკნელს შემთხვევაში, ის აღებულია ხუთი კვირის შემადგენლობით, ამიტომაც. რომ „იერუსალიმის განჩინება“ აღნიშნავს 1, 2, 3, 4 და 5 კვირიაკს „განცხადების“ შემდეგ, როდესაც აღდგომა 22, 23 და 24 მარტსაა, ეს პერიოდი სულ იკარგება, რადგანაც ამ შემთხვევაში „მეზვერისა და ფარისეელის“ კვირა მოდის 11, 12 და 13 იანვარს.

3. მესამე პერიოდი შეიცავს დიდ-მარხვის ეგრეთწოდებულ მოსამზადებელ კვირიაკებს: მეზვერისა და ფარისეელის (ერთი კვირა-დღე), უძღების შვილის, ხორცისა და ყველის აკრების, —სულ სამს კვირას: ის გრძელდება maximum (როდესაც აღდგომა 25 აპრილსაა) 14 თებერვლიდან 7 მარტამდე, minimum (აღდგომა 22 მარტს) 11 იანვრიდან 1 თებერვლამდე. ამ პერიოდში ჩვენს ყურადღებას იპყრობს შემდეგი გარემოება. მეზვერისა და ფარისეელის კვირის მეორე დღეს ან, უფრო ზუსტად, უძღების შვილის კვირიაკის ორშაბათს, სამშაბათს და ოთხშაბათს სირო-ქალდეველთ (ნესტორიანებს), კობტებს, ეთიოპებს და სომხებს აქვთ ე. წ. „ნინეველთა მარხვა“, რომელსაც სომხურად „არაჯჯორ“ ეწოდება, რაც (დიდი მარხვის) „წინამორბედს“, „წინამავალს“ ნიშნავს. ეს მარხვა უძველეს დროში ჩვენშიაც ყოფილა მიღებული „ალაჯჯორის“, რესპ. „არაჯჯორის“ სახელწოდებით. იოანე-ზოსიმეს კალენდარი ერთს ადგილას ლაპარაკობს ამ მარხვაზე, როგორც წარსული დროის მოვლენაზე: „ქსენებად იონა წინასწარმეტყუელისა და სინანული ნინეველთაჲ, მარხვაჲ სამი დღე და სამი ღამე თთუესა ივლისსა შინა ყოფილა იგ, იდ, იე-საო“. ხოლო ორ ადგილას იხსენიებს მას როგორც ცოცხალს, თანამედროვე ფაქტს, რომელსაც ხორცთა აკრების პარასკევს აქვს ადგილი. იოანე-ზოსიმეს დროს და უფრო ადრეც, მეცხრე საუკუნეში (დიდი არსენ კათოლიკოზის დროს) „ალაჯჯორის“ წინაღმდეგ ქართლში გამწვავებული პაექრობა იყო, ასე რომ აღნიშვნა მისი, როგორც ცოცხალი ფაქტისა, უნდა ეკუთვნოდეს „იერუსალიმის განჩინების“, საიდანაც ის მოდის, ქართულად გადმოთარგმნის ხანას, VIII საუკუნეს, როდესაც ეს მარხვა ტრადიციით კიდევ ცოცხალი ყოფილა ჩვენს პრაქტიკაში, თუმცა

¹ Peregrinatio ad loca sancta saeculi IV exeuntis, изд. И. В. Помяловского, Палестинский Сборник, т. VII, стр. 44—45, 144—146.

² К. Кекелидзе, К вопросу о времени празднования рождества христова в древней церкви (Труды Киевской Академии 1905 г. Январь).

არა მისი სომხური სახელით. არამედ აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში მიღებული („ნიწეველთა მარხვა“), რომელიც ისტორიულ სინამდევალესაც შეესაბამებოდა და ქართველთა კონფესიონალურ გრძნობასა და შეგნებასაც არ ბღალავდა.

4. მეოთხე პერიოდი არის დიდ-მარხვის პერიოდი. რომელიც შესდგება შვიდი კვირის ან 49 დღისაგან. მის შესახებ უნდა შევნიშნოთ შემდეგი: ყველის აღების კვირა ითვლებოდა პირველ კვირად, პირველი — მეორედ. მეორე — მესამედ. ბზობის — მეშვიდედ. ასე რომ ვნების კვირა გრძელდება ორშაბათიდან შაბათამდე (იერუსალ. განჩინება). ამგვარ თვლას ადგილი აქვს სირო-ქალდეველთა და სომეხთა კალენდარში. რაც თავისთავად მაჩვენებელი უნდა იყოს ჩვენი პრაქტიკის სიძველისა.

5. მეხუთე პერიოდი არის პასექის ან აღდგომის. გინა თუ ზატიკის პერიოდი, რომელიც მარტვილიამდე, ესე იგი — სული-წმიდის მოსვლამდე. — გრძელდება და 7 კვირის ან 49 დღისაგან შესდგება. აღდგომას და მთელს მის მომდევნო პერიოდს ჩვენს უძველეს ძეგლებში ეწოდება „ზატიკი“. რაც მაჩვენებელია ჯერ კიდევ სომეხ-ქართველთა ეკლესიური ერთობისა, ვინაიდან „ზატიკი“ სომხურადაც აღდგომას ეწოდება. მაგრამ ჩვენს ძეგლებში მიღებულია „აღდგომის“ აღსანიშნავად აგრეთვე მეორე სახელიც — „აღვსება“, რაც უნდა აღნიშნავდეს იმას, რომ ამ დღით ან, უკეთ. მთელი ვნების კვირიაკით, თავდება ან სრულდება დიდ-მარხვის პერიოდი. ტერმინი „აღვსება“ იხმარება აგრეთვე სირო-ქალდეველთა პრაქტიკაშიც, მხოლოდ არა მარტო დიდ-მარხვის პერიოდის, არამედ სხვა შვიდკვირიან პერიოდის უკანასკნელი შვიდეულის აღსანიშნავად, მაგალითად, „პარასკევი მოციქულთა შვიდეულის აღვსებისა“, „კვირა მოციქულთა შვიდეულის აღვსებისა“¹. მაშასადამე, ორივე ტერმინი, „ზატიკი“ და „აღვსება“ მაჩვენებელია ჩვენი ძეგლების უძველესი ტრადიციისა.

6. მარტვილიიდან ან სული-წმიდის მოსვლიდან იწყება ახალი, მეექვსე, პერიოდი, რომელიც 7 კვირის ან 49 დღისაგან შესდგება და გრძელდება ე. წ. „ათენაგობამდე“. ჯერ უნდა შევნიშნოთ, რომ სული-წმიდის მოსვლის დღესასწაული, რომელსაც ბერძნულად და სომხურადაც „პენტეკოსტე“ (50. რადგანაც ეს დღესასწაული აღდგომიდან მე-50 დღეს მოდის ხოლმე) ეწოდება, ქართულს ძეგლებში ცნობილია როგორც „მარტვილია“. საიდან და როგორ წარმოდგა ეს სახელწოდება? „მარტვილია“ უნდა მომდინარეობდეს ბერძნული სიტყვიდან *μαρτυρα*, რომელიც „მოწამეს“ აღნიშნავს; მაშასადამე, ამ დღეს მოდიოდა „მოწამეთა“ ან „მარტვილთა“ ხსენება, მათი პატივისცემა. მართლაც, ჯერ კიდევ უძველეს დროში გამოჩენილი იყო ერთი დღე წელიწადში, როდესაც ყველა ქვეყნისა და დროის მოწამეებს იხსენიებდენ ერთად (მიქელ მოდრეკილის სტიქირარში ასეთ დღედ ნაჩვენებია 22 იანვარი). იოანე ოქროპირის ერთერთი „სიტყვიდან“ ჩანს, რომ ეს ხსენება მოდიოდა სული-წმიდის მოსვლის მომდევნო დღეებში; ის ამბობს: „არ გასულა ჯერ შვიდი დღე, რაც ჩვენ სულის წმიდის მოსვლა ვიდღესასწაულეთ, და ჩვენ მიგვიღო მოწამეთა გუნდმა“

¹ Проф. В. Болотов, Церковный год Сиро-халдеев, Христ. Чтение, Июнь 1901 г. стр. 942.

(Migne, PG. t. 50. col. 706). აქედან შეგვიძლია დაეასკვნათ, რომ იყო დრო (ჯერ კიდევ იოანე ოქროპირამდე), როდესაც მარტვილთა ხსენება დაკავშირებული იყო სულის წმიდის მოსვლის დღესასწაულთან და მასთან ერთად სრულდებოდა. რის გამო ამ დღესასწაულს „მარტვილია“ ეწოდებოდა. შემდეგ მას განუცდია მოძრაობა და ქანაობა. სანამ არ დაუკავებია ის ადგილი, რომელიც დღეს განკუთვნილია მისთვის, სახელდობრ ყოველთა წმიდათა კვირიაკე (პირველი კვირა დღე სულის წმიდის მოსვლის დღესასწაულიდან).

ეხლა „ათენავობის“ შესახებ. როგორც ვხედავთ, ათენავობა მიჩნეულია ჩვენს ძეგლებში შიჯნად ორი პერიოდისა. ამ შემთხვევაში ჩვენ საქმე გვაქვს ათენავე ან ათინოვენ სებასტიელის სახელთან, რომელიც აწამეს მესამე საუკუნის გასულს თუ მეოთხე დამდეგს და რომლის ხსენება ბერძნულ კალენდრებში დადებულია ივლისის ხან 16, ხან 17, ხან 18. მისი „მარტვილობის“ უძველეს ქართულს თარგმანში ნათქვამია, რომ ის აწამეს 17 ივლისის დეოკლიტიანეს და მაქსიმიანეს მეფობაშიო, მაშასადამე. 284—305 წლებში¹. რაც შეეხება წმიდა ქართულ ძეგლებს, მისი ხსენება დადებულია: იოანე-ზოსიმეს კალენდრით 13 და 17 ივლისს. ხოლო დასახელებული „მარტვილობის“ ზედწარწერით — „მარტვლითგან მეშუდესა კვრიაკესა“². იოანე-ზოსიმეს კალენდარშიაც ასეა: „შემდგომად მარტვლობისა მეშუდესა კვრიაკესა ესენებამ წმიდისა ათენავენა მღვდელთ-მაძღურისაჲ“. ეს უკანასკნელი თარიღი უფრო მიღებული ყოფილა ჩვენში. ყოველ შემთხვევაში უძველეს ხანაში. დამოკიდებულება მისი მარტვილიის დღესასწაულზე ადასტურებს, რომ ის ჩვენში მოძრავ დღესასწაულთა კატეგორიაში ყოფილა მოქცეული. ის ფაქტი, რომ მისი ხსენება მიჯნად ყოფილა მიჩნეული ორი საეკლესიო პერიოდისა, მაჩვენებელია იმის, რომ ეს ერთერთი დიდი და პოპულარული დღესასწაული ყოფილა ჩვენში. და რომ ეს ასეა, ამას ადასტურებს კვალი ათენავეს კულტისა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში დღესაც; დიდი ღიახვის ხეობის ოსები დღესაც არაჩვეულებრივი ზეიმით დღესასწაულობენ „ათენავობას“ აღდგომის შემდეგ მე-98 დღეს, ხოლო ფშავ-ხევსურეთში „ათენგეობას“. რაც იგივე „ათენავობაა“, — ივლისის თვის პირველს კვირაში³. ამნაირად. ეს დღესაც მოძრავ დღესასწაულთა ციკლს განეკუთვნება. ჩვენში ძველად საგანგებო ლიტურგიული წიგნებიც კი ყოფილა იმ პერიოდისათვის, რომელსაც ათენავობა მიჯნავდა; წიგნი, რომელსაც „ათენავენე“ ეწოდებოდა, მოხსენებულია პაპირუს-პერგამენტის სტიქირარში: „ათენავენსა ჰპოო“⁴, და პარიზის ქართულს ლექციონარში № 3: „ჰპოო ათენავენედ“ ესადაეს საკითხავი ან საგალობელიო (ფ. 302). ეს დღესასწაული უნდა იყოს ჩვენში ნაშთი სომეხ-ქართველთა ეკლესიურ-სარწმუნოებრივი ერთობისა; საქმე ისაა, რომ სომხეთში ათენავეს კულტი მეტად პოპულარული იყო. „სომეხთა მოქცევის“ არაბულს ვერსიაში ნათქვამია, რომ გრიგოლ განმანათლებელმა, მღვდელმთავრად დადგინების შემდეგ კესარიაში, წამოიღო ქ. სებასტიიდან სომხეთში ნაწი-

¹ К. К е с е л и д з е, Иерусалимский Канонарь VII века, стр. 288—294).

² ibid. стр. 289.

³ ibid. стр. 20.

⁴ ibid. стр. 20.

ლები ათენაგენისა, რომლის სახელზე ქ. შატისატში ეკლესია ააგო¹. გრიგოლსავე დაუწესებია სომხეთში იოანე ნათლისმცემლისა და ათენაგეს დღეობა, ერთი ცნობით—პირველს ნაეასარდს, მეორეთი კი—საჰში თვის შვიდს რიცხვს.

შემდეგში სომხეთში „ათენაგობის“ ადგილი დაუკავებია იმ დღესასწაულს, რომელსაც „ვარდავარი“—ფერისცვალება ეწოდება. არის ცნობა, რომ წარმართულ სომხეთში „ვარდავარს“ უწოდებდნენ იმ დღესასწაულს, რომელიც ნაეასარდის თვეში მოდიოდა ასტლიკ-ათროდიტეს სახელზე. გრიგოლ არშარუნი სომხური ლექციონარის განმარტებაში. რომელიც მას 690 წელს დაუწერია, ამბობს, რომ ამ წარმართული დღესასწაულის ადგილას გრიგოლ განმანათლებელმა ფერისცვალება დააწესა². მაგრამ საქმე ისაა, რომ „ფერისცვალების“ დღესასწაული საქრისტიანოში ჩნდება არა უადრეს მეექვსე-მეშვიდე საუკუნისა. ამიტომ, თავისთავად იგულისხმება. გრიგოლ განმანათლებელი მას სომხეთში ვერ შემოიღებდა: აქ, სომხეთში, ის შემოტანილი უნდა იყოს ელინოფილების მიერ დაახლოვებით მეშვიდე საუკუნეში (გრიგოლ არშარუნი ამ საუკუნის გასულს უკვე იცნობს მას). მაშასადამე, ქრისტიანული „ვარდავარი“ სომხეთში თავდაპირველად იყო არა „ფერისცვალება“, არამედ რაღაც სხვა დღესასწაული. ჩვენ გვგონია, რომ ეს დღესასწაული იყო სწორედ „ათენაგობა“, და აი რატომ: 1. ქართლში, როგორც ვთქვით. ათენაგობა უდიდეს დღესასწაულად იყო მიჩნეული. სომხური „ვარდავარიც“ იმ უდიდეს დღესასწაულთა ციკლს ეკუთვნის, რომელთაც „ტალავარს“ უწოდებენ. 2. „ვარდავარი“. მსგავსად „ათენაგობისა“, არის მოძრავი, აღდგომაზე დამოკიდებული დღესასწაული, ის მოდის აღდგომა + 98 დღე; ჩვენი „ათენაგობაც“ მოდიოდა „მარტულითგან მეშუდესა კვრიაკესა“, ესე იგი—აღდგომა + 98. ან. როგორც მეთავე საუკუნის კვინკლოსშია ნათქვამი: „უკუეთუ ეძიებდე ათენაგენსა, ახალკვრიაკე იპყარ, რავდენსა იყოს თთუესა შინა. იმდენსავე ათენაგენაჲ ივნისსა ანუ ივლისსა: უკუეთუ ახალკვრიაკე მარტსა იყოს, ათენაგენაჲ ივნისსა იყოს, თუ აპრილსა იყოს, ათენაგენაჲ ივლისსა იყოს ემდენსა“³; ამ ანგარიშითაც ათენაგობა მოდის აღდგომა + 98 დღე. 3. საეკლ. ფონდის (A) ხელნაწ. („მრავალთავეში“) № 144 ვკითხულობთ: „დღესა ვარდობასა წამებაჲ ათენაგე მლუდელ-მოძღურისაჲ“ (ფ. 316): აქ, როგორც ვხედავთ, პირდაპირაა აღნიშნული, რომ ათენაგეს ხსენება სრულდება „დღესა ვარდობასა“. რომელიც, როგორც ცნობილია, სომხური „ვარდავარის“ ექვივალენტია. 4. თუ სიტყვას ეტიმოლოგიურად განვიხილავთ, „ვარდავარი“ უნდა ნიშნავდეს ვარდისაგან გაკეთებულს ან შეთხზულ სამკაულს, იგულისხმება მარტვილოლოგიაში „მოწამგობრივი გვირგვინი“, რომლითაც შემკულ იქნა ათენაგე. ამნაირად, ეჭვი არ არის, თავდაპირველად სომხური „ვარდავარი“ იყო ათენაგე მოწამის დღესასწაული⁴.

¹ Н. М а р р, Крешение армян, грузин, абхазов и аланов св. Григорием, стр. 130, 131, 133.

² F. C o n y b e a r e, Eituale Armenorum, p. 510.

³ Brosset, Etudes de chronologie technique, p. 3.

⁴ შემდეგში, სანამ ის ფერისცვალების დღესასწაულად გადაკეთდებოდა, მას შერევიან ლემენტები იოანე ნათლისმცემლის სხვადასხვა დღესასწაულისა ისე მძლავრად, რომ ათენაგეს სახელი თითქმის მთლიანად დაჩრდილულა. ეს იმით აიხსნება, რომ სომეხთა განმანათლებლის

ეს გარემოება ჩვენ გვაძლევს გასაღებს ქართული დღესასწაულის „ვარდობის“ და მისი მოძრავი ხასიათის გასაგებად. ძველად ჩვენში ცნობილი ყოფილა არა მარტო თვე „ვარდობისა“, არამედ დღესასწაულიც „ვარდობა“. ეს დღესასწაული სხვადასხვა დროს მოდიოდა ხოლმე: გვხვდება ის მაისში, მაგალითად, იოანე-ზოსიმეს კალენდარში ნათქვამია: „მაისსა იე ვარდობაჲ ღმრთისმშობლისაჲ ტაძრად მიყვანებაჲ¹. გვხვდება „ვარდობა“ ივნისშიაც: ხემო-იმერეთში, სურამიდან 25 კილომეტრის დაშორებით, ხეფინის ხევის საზოგადოების სოფელ გეთსამანიაში, ცნობილი ყოფილა ღვთისმშობლის დღეობა, რომელსაც „ვარდობა“ ეწოდებოდა: ეს დღეობა მოდიოდა ხოლმე მოციქულთა მარხვაში, პირველს ორშაბათს, ხან მაისში, ხან ივნისში (ცნობა მოწოდებულია 1923 წელს ქრისტეფორე ციციშვილის მიერ), რაც იმით აიხსნება, რომ აღნიშნული მარხვა, რომელიც 28 ივნისს თავდება, იწყება ხან 18 მაისს (როდესაც აღდგომა 22 მარტსაა), ხან 21 ივნისს (როდესაც აღდგომა 25 აპრილსაა). ამასთან დაკავშირებით გასაგები ხდება ის გარემოება, რომ მოციქულთა ან პეტრე-პავლობის მარხვას, ექვთიმე ათონელის სიტყვით, „ქართველნი ვარდობად უწოდენ“². „ვარდობას“ ადგილი ჰქონია აგრეთვე ივლისში; ეს იქიდანა ჩანს, რომ პეტრე-პავლეს მარტვილობას სათაურად აწერია: „თთუესა ივნისსა კო ჭსენებაჲ წმიდათა მოციქულთა პეტრსი და პავლსი ჰრომეს შინა უწინარჳს რვისა დღისა ვარდობისა (ათონ. ხელ. № 57, სინას მთ. № 83), ეს უდრის ი ელისს, მასასადამე ვარდობა ი ელისსაც ყოფილა ცნობილი. რით აიხსნება, რომ „ვარდობა“ მოდის მაისშიც, ივნისშიც და ივლისშიც? იმით, რომ „ვარდობა“ არის სომხური „ვარდაგარი“, უკანასკნელი კი, როგორც დავიანახეთ. უღრის „ათენავობას“. „ათენავობა“, ჩვენ უკვე ვიცით, მოდიოდა ივნისში და ივლისში (27 ივნისი — 31 ივლისი). მართალია, მაისში ის უშუალოდ არ მოდიოდა, მაგრამ ის დაკავშირებული ყოფილა მოციქულთა მარხვასთან, რომელიც ხშირად 18-31 მაისშიაც მოდიოდა ხოლმე (როდესაც აღდგომა ხდებოდა 22 მარტს — 4 აპრილს).

ამნიარად, ჩვენ ვხედავთ, რომ „ათენავობა“ ერთერთი უძველესი ნაშთია საქართველოს კულტურულ-ეორტალოგიური ერთობისა და კავშირისა სომხეთთან და ზოგადად ქრისტიანულ აღმოსავლეთთან.

გრიგოლის „ცხოვრებაში“ ათენავეს და იოანეს სახელი, უეჭველად იდეალური მოსაზრებით, როგორც მოწამეებისა, დაკავშირებულია ერთმანეთთან: გრიგოლს სებასტიიდან მოაქვს სამშობლო³ ნაწილები ათენავესი და იოანესი, ის ერთსადაიმავე დღეს აწესებს ორისავე მოწამის სახელობის დღესასწაულს. ცხადია, იოანეს ნაწილებს გრიგოლი მესამე საუკუნის გასულს თუ მეოთხის დამდეგს სებასტიიდან სომხეთში ვერ მოიტანდა, ვინაიდან ისინი მაშინ ჯერ კიდევ პალესტინის ქალაქ სამარიაში იყო დაკრძალული და მხოლოდ 362-363 წელს იქნა აღმოჩენილი (R u f i n u s : Historia Ecclesiastica II, 28). მაშასადამე, ესეც ხედმეტი საბუთია იმის, რომ მისი კულტია ელემენტები შემდეგში შეერია ათენავენის კულტს. ეს შერევა შეიძლება დაწყებულიყო არა უადრეს მეხუთე საუკუნისა.

¹ სირო-ქალდეველთა კალენდარში 15 მაისს დადებულია დღესასწაული „ყოვლად წმიდა მარიამი“. იოანე-ზოსიმე ველარ გარკვეულა—რა ფაქტი იგულისხმება ამ დღეს ღვთისმშობლის ცხოვრებიდან, და ამიტომ მიუჩნევია იგი ტაძრად მიყვანებად, რომელიც იმ დროს ჯერ საბალოდ ლოკალიზაციაქმნილი კიდევ არ ყოფილა ჩვენში.

² Н. Заозерский и А. Хаханов, Номоканон Иоанна Постника в его редакциях: грузинской, греческой и славянской, стр. 66.

7. „ათენავობიდან“ იწყება ახალი, მეშვიდე, პერიოდი, რომელიც „ენკენიამდე“ (13 სექტემბერი) გრძელდება. ხანგრძლივობა ამ პერიოდისა დამოკიდებულია იმაზე, თუ როდის მოდის ალდგომა. თუ ის 22 მარტს არის, მაშინ „ათენავობა“ მოდის 27 ივნისს, მაშასადამე—ამ პერიოდის სიგრძე უდრის 77 დღეს ან 11 კვირას, ხოლო, როდესაც ალდგომა 25 აპრილს არის, „ათენავობა“ 31 ივლისს მოდის, ამ პერიოდის სიგრძე კი უდრის 42 დღეს ან 6 კვირას. როდესაც ის 11 კვირას უდრის, ორ ნაწილად იყოფა: ა) შვიდი კვირის პერიოდი და ბ) ოთხი კვირის პერიოდი.

8. „ენკენიიდან“ იწყება ახალი, მერვე, პერიოდი, რომელიც, „იერუსალიმის კანონით“, შეიცავს 14 კვირას და 21 დეკემბრამდე გრძელდება. მაგრამ აქ უფრო გვიანი დროის შესწორება უნდა გვეკონდეს. თუ მხედველობაში გვექნება გაბატონებული შვიდკვირეული სისტემა, უძველეს დროში, ალბათ, ეს პერიოდიც ორად იყოფებოდა, პირველში უნდა ყოფილიყო შვიდი კვირა ან 49 დღე, 13 სექტემბრიდან 1 ნოემბრამდე,—

9. მეორეშიც—49 დღე ან შვიდი კვირა, 2 ნოემბრიდან 20 დეკემბრამდე პირველი ნოემბერი რომ მიჯნა იყო ამ ორი პერიოდისა, ეს ჩანს სირო-ქალდეველთა (ნესტორიანთა) საეკლესიო წელიწადიდან, რომელშიაც უკანასკნელი პერიოდი წლისა სწორედ 1 ნოემბერს თავდება. ამ პერიოდში, მეცხრეში, ეხლა მოდის შობის მარხვა, მაგრამ ძველად ეს ასე არ ყოფილა; შობის მარხვა აღმოსავლეთში პირველად იხსენიება კობტების კალენდარში (VIII საუკ.), მეცხრე საუკუნეში ის კიდევ არ იყო საბოლოოდ ჩამოყალიბებული და მისი სიგრძე უდრიდა 18—4 დღეს¹.

როგორც დავინახეთ, მეოთხე, მეხუთე, მეექვსე, მეშვიდე, მერვე და მეცხრე პერიოდი ჩვენი ლიტურგიულ-ეორტალოგიური წელიწადისა შესდგება შვიდ-შვიდი კვირის ან 49 დღისაგან. შვიდკვირეულ პერიოდად დაყოფა საეკლესიო წელიწადისა უნდა იყოს უძველესი აღმოსავლური პრაქტიკა, რომლის კვალი დარჩენილა, სხვათა შორის, სპარსეთის ქრისტიანების, ეგრეთწოდებულ ნესტორიანთა, კალენდარშიაც. მეორე ნახევარი წელიწადისა, რომელიც შეიცავს ჩვენი წელიწადის 4—8 პერიოდს, ნესტორიანთა კალენდარშიაც დაყოფილია ექვს პერიოდად, რომელთაგან თვითეული შვიდი კვირისაგან შესდგება და „შვიდეულად“ იწოდება². პირველი პერიოდი, შვიდკვირიანი, როგორც ჩვენს კალენდარში, არის დიდმარხვის „შვიდეული“, ალდგომამდე, მეორე—ალდგომის „შვიდეული“ მარტვილიამდე, მესამე—მოციქულთა „შვიდეული“, რომელიც; რაც საყურადღებოა, თავდება ეგრეთწოდებული „ნავასარდილ“-ით (სომხური „ნავასარდ“), რაც უდრის სომხურ „ვარდავარს“³, მაშასადამე—ჩვენს „ათენავობას“. ეს „ნავასარდილ-ვარდავარი“ აქაც ალდგომა + 98 დღე მოდის, ისე, როგორც ჩვენი „ათენავობა“. „ნავასარდილ-ვარდავარიდან“ მოყოლებული, 1 ნოემბრამდე, ნესტორიანებს აქვთ სამი „შვიდეული“: ზატხულის, ილიასი და მოსესი; უკანასკნელი. მოსეს შვიდეული, ნამდვილად შესდგება არა შვიდი კვირისაგან, არამედ

¹ Проф. М. Скабалланович—Толковный Типикон I, 364, 454.

² Проф. В. Болотов, Из истории церкви Сиро-персидской, Церковный год Сиро-халдеев, Христ. Чтение, 1901 г. Июнь, стр. 937—965.

³ В. Болотов, op. cit. стр. 943.

maximum 28 დღის ან 4 კვირისაგან (როდესაც აღდგომა მოდის 22 მარტს); როდესაც აღდგომა 25 აპრილს ხვდება, ეს „შვიდეული“ სულ იკარგება და ამასთან ერთად წინა, ილიას, შვიდეულსაც ერთი კვირა აკლდება. მთელი ეს პერიოდი, 13 ენკენისთვე — 1 ნოემბრის გამოკლებით. რომლისათვისაც ჩვენს კალენდარში დამოუკიდებელი „შვიდეულია“ დადებული, უდრის ჩვენს პრაქტიკაში ათენაგე-ენკენის „შვიდეულს“. ამ შემთხვევაში ჩვენ ვხედავთ ნამდვილს შესატყვისობას ნესტორიანთა ილია — მოსეს „შვიდეულებისას“. როდესაც აღდგომა 22 მარტს მოდის, ათენაგე-ენკენიას პერიოდი უდრის 11 კვირას, ეს არის, მაშასადამე, შვიდი კვირა ნესტორიანთა „ილიას შვიდეულისა“ და ოთხი კვირა (maximum-ი) „მოსეს შვიდეულისა“. როდესაც აღდგომა 25 აპრილს მოდის, ათენაგე-ენკენის პერიოდი უდრის 6 კვირას ან 42 დღეს, მაშასადამე, ეს არის დაკარგვა ნესტორიანთა „მოსეს შვიდეულისა“ და ჩამოქრა ერთი კვირისა „ილიას შვიდეულისაგან“.

ამნაირად, ჩვენი უძველესი ეორტალოგიური კალენდარი და წელიწადი, რამდენადაც მის შესახებ ფრაგმენტალური ცნობების მიხედვით შეგვიძლია ვიმსჯელოთ. მაჩვენებელია იმ გზისა. რომლითაც მიემართებოდა ქრისტიანულ-მწიგნობრული და საზოგადოდ კულტურული კავშირი ქართველებისა აღმოსავლეთის ქვეყნებთან, როგორცაა სირია, პალესტინა, მესოპოტამია, სომხეთი და სპარსეთი.

კონიუნქტივის კატეგორია რაჭულში
უძველესი ქართულის მესამე პირის
სუბიექტური სუბიექტის კროკლემასთან დაკავშირებით¹

კონიუნქტივის კატეგორია ენათმეცნიერებაში არ არის სათანადოდ დამუშავებული. არც ცნების განმარტებაში სუფევს აზრთა ერთგვარობა. საბოლოოდ მაინც გამორკვეულია, რომ ინდიკატივი საზოგადოდ ობიექტურობას შეესაბამება, ხოლო კონიუნქტივი სუბიექტივიზმის ასახებაა. მაშასადამე, კრიტიკიულად მიჩნეულია მთქმელის დამოკიდებულება გამოსათქმელ აზრთან. „კავშირებითი ისეთი კილოა, რომელიც მთქმელის მიერ მოქმედებას, როგორც ფაქტს კი არ გულისხმობს, არამედ, როგორც შესაძლებელს, საეგვიოს“ (ა. შანიძე). საერთოდ, კონიუნქტივის ხმარების შემთხვევები დაიყვანება ორ ძირითად ფუნქციაზე: ოპტატიურზე (ნატურითის აღმნიშვნელი) და პოტენციალურზე (შესაძლებელის აღმნიშვნელი). ამ ფუნქციათა განრიგება დროების მიხედვით სხვადასხვაგვარია ენის ევოლუციის სხვადასხვა საფეხურზე.

არ არის შესწავლილი ქართული კავშირებითი კილო ისტორიულად. მას შემდეგ, რაც გაირკვევა კონიუნქტივის ევოლუცია ეპოქების მიხედვით, მისი ფუნქციები ქართული ენის განვითარების მთელ სივრცეზე, თანამედროვე დიალექტების გათვალისწინებით, —ნათელი მოეფინება კავშირებითის მიმართებას სხვა კილოებთან (ამოსავალი გარემოება კონიუნქტივის ბუნების გასაგებად!), გაირკვევა მისი მომავალი ბედი და სხვ.

თანამედროვე ქართულში სამი კავშირებითი გვაქვს: პირველი კავშირებითი, მეორე კავშირებითი და მესამე კავშირებითი. ეს სახელწოდებანი სერიულობის მიხედვითაა გამომუშავებული. კავშირებითს სამი დრო აქვს: აწმყო, მყოფადი და ნამყო. აწმყო-მყოფადისათვის მას ორ-ორი ფორმა მოეპოება, რომელთაგანაც ერთი წარმოების ტიპის მიხედვით პირველ სერიას ეკუთვნის, მეორე კი—მეორე სერიას; მისი ნამყო, იმავე ნიშნის მიხედვით, ფორმათა მესამე სერიას ეკუთვნის. პირველ და მეორე კავშირებითს შორის არ არის დროული განსხვავება, არამედ მათი გარჩევა ხერხდება წარმოების გვარობისა და სინტაქსური ბუნების სხვადასხვაგვარობის საფუძველზე (ა. შანიძე, ქართული გრამატიკა. 1. მორფოლოგია. გვ. 125—126). საზოგადოდ უნდა

¹ წაკითხულია მოხსენებად სტალინის საბ. ტფ. სახ. უნივერსიტეტის ქართ. ენის კათედრის სხდომაზე 1938 წ. 21 ივნისს.

ალინიშნოს, რომ კონიუნქტივისათვის (რომელიც არ ასახავს ობიექტურ რეალობას) დროული კატეგორია არ არის არსებითი¹.

ასეთია ფაქტიური ვითარება სალიტერატურო ენაში.

კონიუნქტივის თვალსაზრისით რაჭული კილო იმ მხრივ იპყრობს ყურადღებას, რომ ეს ერთადერთი თანამედროვე ცოცხალი ენობრივი სინამდვილეა, რომელშიც კავშირებითი კილო მკიდროდ „გადაწულია“ თხრობითთან. მართალია, კილოთა აღრევის ფაქტი არ არის რაჭულის სპეციფიკური რამ, მაგრამ აქ ეს მოვლენა წარმოდგენილია, როგორც სისტემა. კავშირებითის ფუნქციური თავისებურების გარდა, რაჭულში ყურადღებას იპყრობს ეს კატეგორია წარმოების თვალსაზრისითაც.

განვიხილოთ ჯერ პირველი საკითხი.

სიტყვა ეხება მეორე თურმეობითისა და მესამე კავშირებითის მონაცვლეობას. მესამე კავშირებითითაა გადმოცემული ის დრო-კილო, რომლის გამოსახატავად თანამედროვე ქართული მეორე თურმეობითს იყენებს.

ნიმუშები:

1. ერთი ყმარწვილი დავინახვეით დიდ მინდორში და უნდა დამეჭირო-ო-ს და გაგვეყიდნ-ო-ს; 2. უნდა დავეჭირო-ო-ს და მოგვეყვან-ო-ს; 3. რომ ის მეცნიერი ყოფილიყო-ო-ს, დახოცვა არ ასცდებოდა რვათავე; 4. დააზმანეს ე ჩოხა და ქალებს უნდა შეეკერ-ო-ს; 5. ისინი წამოვიდეს და უნდა ეელ-ო-ს საძოვრის ფული იმათაც; 6. აი ეგ არ ამოგერჩი-ო-ს და სხვა წაგვეყვან-ო-ს; 7. ერთი კარავი გაუშართეთ და იქ უნდა ექამ-ო-ს სადილი; 8. გიჯობდა გქეროდ-ე-ს ხელშია; 9. მოიტანა შინა არჩვი და უნდა შეეწვ-ე-ს.

წარმოდგენილი ნიმუშები თანამედროვე სალიტერატურო ქართულის ნორმების მიხედვით შემდეგ სახეს მიიღებდა: „დამეჭიროა, გაგვეყიდა, ყოფილიყო, შეეკერა, აელო“...

მე აქ გვერდს უვლი მთელ რიგ საკითხებს: თუ როგორია საქმის ვითარება ძველ ქართულში, რა სიბრტყეზე დგას წერილობითი ძეგლების მიხედვით და აგრეთვე მოძვე ენების სინამდვილეში კონიუნქტივ-ინდიკატივის ურთიერთობა და სხვა. აქ მხოლოდ შემდეგს აღვნიშნავ: ა) მეორე თურმეობითის გადმოცემა მესამე კავშირებითის ფორმებით არ არის უცხო ქარაველურ ენათათვის. ამ მხრივ პირველ რიგში ყურადღების ღირსია სვანური (ვ. თოფური, სვანური ენა. 1. ზმნა. გვ. 182); ბ) რაჭულში ეს მოვლენა უნდა იქნეს მიჩნეული არქაულად. თანამედროვე ქართულში მესამე კავშირებითის ნაცვლად მეორე თურმეობითის გამოყენება ანუ მესამე კავშირებითის მეორე თურმეობითად „გადაკეთება“ მაჩვენებელია მრავალ ენაში დადასტურებულ საერთო ტენდენციისა: ინდიკატივი ავწროებს კონიუნქტივის გამოყენების არეს თავისი ფორმების შენაცვლებით, და კილოთა ეს მძლავრი უნიფიკატორული პროცესი

¹ ზოგიერთ ენაში ფორმალურ-დროული განსხვავებანი ახალ გააზრებას ღებულობენ და დიფერენცირდებიან ფუნქციის მიხედვით: გარკვეულ დროს (ვთქვათ, აწმყო-მყოფადს) ენიჭება ობტატიური ფუნქცია, ხოლო სხვა საპირისპირო დრო (ვთქვათ, ნამყო) კონიუნქტივის მეორე ფუნქციის-პოტენციალობის—ხასიათს ღებულობს.

მთელ რიგ ენებს თხრობითი კილოს გაბატონებასა და კავშირებითის შთანთქმას უქადის¹.

განვიხილოთ (მესამე) კავშირებითის ფუნქციის საკითხი რაქულში. განსახილველი დაგვრჩა ამავე კატეგორიის წარმოების ტიპი.

მესამე კავშირებითის წარმოების ის ფორმა, რომელიც გავრცელებულია ზემოთდასახელებულ ნიმუშების სახით, ჩვეულებრივია. ე. ი. სალიტერატურო ენის თვალსაზრისით თავისებურებას არ შეიცავს. ამგვარი წარმოება ახასიათებს მთლიანად რაქულ კილოს. მაგრამ რაქულის მთარაქულ კილოკავში ამისდა პარალელურად გვხვდება სხვაგვარი ფორმაც, რა გარემოებასაც შეიძლება მიენიჭოს დიდი პრინციპული მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიის თვალსაზრისით. აქვე უნდა დავძინო, რომ სათანადო შემთხვევები გადმონაშთის სახითაა დარჩენილი, სპორადულად და დასტურდება ნამეტურ მთარაქულის გლოლურ თქმაში, რომელიც ცნობილია რაქულის ყველაზე არქაულ დიალექტურ ერთეულად².

მესამე პირის სუბიექტი გამოხატულია ზმნაში ნ სუფიქსით მხოლოობით რიცხვში, ნაცვლად ხ სუფიქსისა. ამის წყალობით წაშლილია მორფოლოგიური მიჯნა მხოლოობითსა და მრავლობით რიცხვთა შორის და სადიფერენციაციო ფუნქცია ეკისრება მხოლოდმხოლოდ სინტაქსურ უროთიერთობას, კონტექსტს. ეს ხდება კონიუნქტიურ ფორმებში.

ნიმუშები:

1. რა კაცი ენდ-ო-ნ სხვასა; 2. შენი ქალი რომ სხვამ წაიყვან-ო-ნ, შენ იმას უნდა გაუსწორდო; 3. თუ ვაჟა გეწერ-ო-ნ (-დაგებადოს), გამომიგზავნეო; 4. ეტიდნეთო და რომელმაც წააქცი-ო-ნ-ო, იმისი იყვნენ ე ზარებიო; 5. აწ ამ ვაჟას გეხარება, რომ ეს წიქარა ნახ-ო-ნ (მან); 6. რაც ამ ვაჟარმა ქნა-ნ-ო, ნართის ქალაქმა ზღ-ო-ნ-ო; 7. რაცალ არის, ის გავიგნო, ვა თუ იყ-ო-ნ ბეჟან გივიშვილი; 8. შეემა წყალმა ჩამოიარ-ო-ნ, ერიდო; 9. ბერი კაცი შეგვხვდებაო და გაჩუქვებს და რომ შემოგოძახ-ო-ნ, ნუ შეგეშინდებაო; 10. თუ ქალი გექნ-ე-ნ, შინ დაიტოვეო; 11. სამთა ვაჟათა თქვეს: დედაჩვენი როგორ გაერთ-ო-ნ-ო?! (-დაიკარგოსო); 12. წავალ ჩემ ქალთანაო და იქნება დამკრ-ა-ნ-აო მათრახიო და კაცად მაქცი-ო-ნ-ო (მან); 13. თუ რა გაგიჟირდ-ე-ნ (შენ), დაუკარო; 14. უთხრეს: ბეჟანო, რა უნდა იქნ-ე-ნ შენი გამძლეო? 15. ღმერთო და ჩემო გამჩენო, რაძთაც მივეკარეო, იმაზე დამეცემოდ-ე-ნ ე შეილდისარიო; 16. რომ გათენდ-ე-ნ, ამოიარეო; 17. მოდი, დაენაძლევედეთო: ვინც ამ ბოძალ ხეში გაძვრ-ე-ნ-ო, იმან უყიდ-ო-ნ ცხვარიო, რომელიც ვერ გაძვრ-ე-ნ-ო...; 18. საცა გაგიჟირდ-ე-ნ, ჩემი სახელი ახსენე.

გვევ ნ გვხვდება მესამე კავშირებითშიც (რუსკ. მეორე თურმეობითში).

ნიმუშები:

1. ვადა რო შეესრულები-ო-ნ, ამოგავადებდა; 2. შენ უნდა დაგექვრ-ო-ნ ი კაცი; 3. ქვეყანამ სიმტერით უქნა: მის შეილს რო ეცოცხლები-ო-ნ, ქვეყანას

¹ მაგალ., თანამედროვე ინგლისურში კონიუნქტივი კვდება. ზოგიერთი მკვლევრის გამოაზრებით, ერთი თაობის შემდეგ სრულიად გადაშენდება ეს კატეგორია ინგლისურში.

² შლრ. „ენიმიკის მოაზბე“, II, გვ. 71.

ამოგვაგდებდა; 4. გვერჩია გადაგვეწყვიტო-ნ, ერთი ველოდეთ შველასა; 5 წამოვიდა სხვაგან, საცა იმას უნდა ეშოვნო-ნ ერთი რაში; 6. რა ბედს უნდა მწეო-ნ თევზმაო? 7. სოფელი არაა ჩერქეზეთს, მე რომ არ მემუშავები-ნ.

მაშასადამე, მესამე კავშირებითში S₂ წარმოდგენილია როგორც ხ¹თი, ისე ნ¹თი.

სათანადო წარმოება ახასიათებს უმთავრესად ბრძანებითის ფორმებს, ხოლო ჩვენ კი ვიცით, რომ მესამე პირის ბრძანებითის საწარმოებლად თანამედროვე ქართული იყენებს კავშირებითს.

რა ახსნა უნდა მოეძებნოს მთარაქულის ამ ერთი შეხედვით უცნაურ ფაქტებს?

სრულიად ბუნებრივი იქნება, თუ პირველ რიგში მოგვაგონდება ძველი სალიტერატურო ქართულის 3 პ. ბრძანებითის (კავშირებ.) და, აგრეთვე, აწმყო ხოლმეობითის ფორმები: ორსავე შემთხვევაში ძველი სამწერლო ენა იყენებს ნ-ს მხოლ. რიცხვში. მაგალ., იყავ-ნ (=იყო-ს!), გიხაროდე-ნ (=გიხაროდე-ს!), არ-ნ (არი-ს ხოლმე), წერ-ნ (=წერ-ს ხოლმე)... შდრ. მრავლ. რ.: იყენ-ედ, წარვიდ-ედ, — არი-ედ, წერ-ედ... გარდა ამისა, თანამედროვე ქართულში შემონახულა ორიოდე ზმნა, რომელშიც S₂-ის მაჩვენებლად ნ უნდა მივიჩნიოთ: დგა-ნ-ან¹, წვა-ნ-ან². მოძმე ენები შემდეგ ჩვენებებს იძლევიან: ზანურს ეგევე ნ დაუცავს, ხოლო სვანურში ხუთიოდე ზმნას შემოუნახავს ნ-ს ექვივალენტი ლ პრეფიქსის სახით. „გენეტურად ლ და ნ შორებელნი არ არიან: პირველის უკანასკნელისაგან მიღება თავისუფლად შეიძლება, და ჩვენც ასე ვვარაუდობთ: 3 პ. ნიშანი წინარქართულში უნდა ყოფილიყო ნ, რომლის შეცვლილი სახე ლ სვანურმა შემოგვინახა. ხოლო „შეუწყენლად“ იგი დანარჩენებმა დაიცვეს“³. აღსანიშნავია, რომ პროფ. არნ. ჩიქობავა ნ-ს, როგორც S₂-ის მაჩვენებელს, ძვ. ქართულში ზანურიდან შემოტანილად რაცხს: „მართალია, არც ერთ კილოში არ გვხვდება ამჟამად -ნ, როგორც S₂, და თვით ძველ ქართულში იგი ზანურიდან შემოსული ჩანს, მაგრამ მაინც ფაქტია, რომ სამწერლო ქართულისათვის S₂ ნ არ არის უცხო. დიალექტური შემადგენლობა ძვ. ქართული სამწერლო ენისა რთულია და არა მარტო -ნ, სხვა ფორმანტებიც (მაგალ., ხ და ჰ) სხვადასხვა ფენთა კუთვნილებას წარმოადგენს. მაინც შესაძარებლად სხვა ოდენობა არა გვაქვს: თანამედროვე ქართული კილოები მეტწილად ძვ. ქართულის ნიადაგზე წარმოქმნილად ივარაუდება“⁴.

ასეამგვარად, ქართველურ ენათმეცნიერებაში საკმაო საბუთიანობით იმის საკითხი უძველეს ქართულში S₂—ნ-ს შესახებ. აკად. ივანე ჯავახიშვილი თავის კაპიტალურ ნაშრომში: „ქართული და კავკასური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა“, გვ. 450 ეხება ამ ნ-ს პრობლემას. პატივცემული მეცნიერის მტკიცებით, ნ პრექართულში მდებდრ. სქესის აღმნიშვნელი

¹ არნ. ჩიქობავა, მარტივ წინად. პრობლემა ქართულში. 1, გვ. 209, შნშ. 1.

² სხვათაშორის: ქვემოთმერულში ნ 3 პირიდან გადმოდის 1 და 2 პირში: ვდგა-ნ-ვართ, დგა-ნ-ხარ (დგა-ნ-ხართ).

³ ვარლამ თოფურია, სვანური ენა, 1. გვ. 8.

⁴ ჭანურის გრამატიკ. ანალიზი, გვ. 101.

იყო და სქეს-კატეგორიების გადაშენების შემდეგ მიენიჭა მხოლოდ მას პირის აღნიშვნის ფუნქცია.

აი, ეს ნ არის ის ნ, რომელიც მოცემულია მთარაქულის შემომოყვანილ ნიმუშებში, ვითარცა სუფიქსი ჰ.პ. სუბიექტისა მხოლოდობით რიცხვში. სხვა ახსნა ამ ფაქტებს არ უნდა მოეპოვებოდეს. ამდენად, მთარაქულში დაცული ეს არქაიზმი უაღრესად სიმბტომატურია. მესამე სუბიექტური პირის გენეზისის რკვევისას: ჩვენი დიალექტი ერთადერთი ქართული ცოცხალი მეტყველებითი სინამდვილეა, რომელსაც შემოუნახავს უძველეს ქართულში წარმონაქმნი სუფიქსი შესამე პირის სუბიექტისა მხოლოდობით რიცხვში.

დასკვნა

1. რაქული კონიუნქტივი საყურადღებოა ქართული ენის ისტორიის თვალსაზრისით—როგორც ფუნქციურად, ისე წარმოების ტიპის მიხედვით.

2. მესამე კავშირებითათაა გადმოცემული ის დრო-კილო, რომლის გამოსახატვად თანამედროვე ქართული მეორე თურმეობითს იყენებს. ეს ფაქტი საერთოდ უნებში ინდიკატივ-კონიუნქტივის მიმართების საზოგადო ტენდენციის კერძობითი გამოხატულებაა.

3. მესამე პ. სუბიექტურ სუფიქსად მხოლ. რ. კონიუნქტიურ ფორმებში ნ გვევლინება. ეს ფაქტი მიიჩნევა უძველეს ქართულში S_3 მხოლ. რ. ნ-თი გაფორმების გადმონაშთად თანამედროვე ცოცხალ ქართულ მეტყველებაში. ამ მხრივ მთარაქული უნიკუმაა.

შოთა ღვიციური

КАТЕГОРИЯ КОНЪЮНКТИВА В РАЦИНСКОМ ГОВОРЕ В СВЯЗИ С ПРОБЛЕМОЙ СУБЪЕКТИВНОГО СУФФИКСА ТРЕТЬЕГО Л. В ДРЕВНЕЙШЕМ ГРУЗИНСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Образование конъюнктива в рачинском обращает на себя внимание с двух сторон: 1. Вместо II результативного (заглавного) времени современного груз. литер. языка употребляется III конъюнктив, что признается автором архаичным явлением. Дальнейшая «замена» III конъюнктива вторым результативным в литер. яз. находит свое объяснение в общей тенденции некоторых языков мира, судя по которой наблюдается засилие конъюнктива индикативными формами; 2. В Мтарачинском подговоре (собственно в Глолском *patois*) субъективным суффиксом третьего л. выступает *n* вместо *s* (в конъюнктивных формах). Это является блестящим «реальным подтверждением» высказанного в науке предположения о том, что в древнейшем грузинском S_3 оформлялся именно посредством *n*.

Ссылки на Ив. Джавахишвили, А. Шанидзе, В. Топурия, А. Чикобава.

CHOTHA DZIDZIGOURI

LA CATÉGORIE «CONJONCTIF» DANS LE PARLER DE RATCHIA EN RAPPORT AVEC LE PROBLÈME DU SUFFIXE SUBJECTIF DE LA 3me PERSONNE EN ANCIEN GÉORGIEN

RÉSUMÉ

La formation du conjonctif dans le parler de Ratcha attire notre attention de deux côtés:

1. A la place du temps résultatif II du géorgien littéraire moderne on emploie le conjonctif III ce que l'auteur considère comme phénomène archaïque. Le résultatif II comme «substitut» ultérieur du conjonctif III dans la langue littéraire s'explique dans la tendance commune de certaines langues du monde qui nous fait observer une prépondérance des formes indicatives, leur prédomination sur le conjonctif.

2. Dans le patois de Glola, appartenant au parler de Mtaratcha, le suffixe subjectif de la 3me personne est représenté par «-n» au lieu de «-s» (dans les formes conjonctives). C'est une «confirmation réelle» et brillante de la supposition, émise dans la science, que dans l'ancien géorgien S₃ prend justement la forme de «-n».

Renvois à J. Djavakhiçvili, A. Chanidzé, V. Thopho uria, A. T'chikobava

სულხან-საბა ორბელიანის ავტოგრაფული ლექსიკონები

(წინასწარი ცნობა)

სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონის ხელნაწერებს ჩვენამდის ბლომად მოუღწევია. ამ ხელნაწერებს რედაქციულ-ვარიანტული დიდი სხვაობა ახასიათებს. საკითხს ართულებდა ავტოგრაფული ტექსტების უქონლობა. «ქილილა და დამანას» ქართულ ვერსიებზე მუშაობისას 1929 წელს შემთხვევა მომეცა აღმომეჩინა სულხან-საბას ავტოგრაფული მასალების მთელი ციკლი¹. კერძოდ, მივაგენი ლექსიკონის ავტოგრაფსა². ავტოგრაფული ლექსიკონი (საქართველოს მუზეუმის II კოლექციის № 1658) წარმოადგენს B რედაქციის ტიპის ხელნაწერს, მისი გადაწერა დასრულებულა კონსტანტინეპოლში 1716 წლის იანვრის 20-ს³. ავტოგრაფში მოიპოვება მრავალი საავტორო ჩანაწერი, შენიშვნა, შესწორება, კომენტარი და მისთანანი. ამ ხელნაწერის აღმოჩენამ მტკიცე საფუძველი ჩაუყარა ლექსიკონის საბასეული ტექსტის მეცნიერულად დადგენის საქმეს. მაგრამ საკითხის მთელი სირთულე მაინც ვერ ჩაითვლებოდა ძლეულად, რადგანაც ავტოგრაფული ტექსტი შედარებით მოკლე, B რედაქციისაა, ხოლო ამასთან ერთად ცნობილია უფრო ვრცელი ტიპის, ანუ A რედაქციის, ხელნაწერებიც. ჩემს შემდეგ პ. ინგოროყვამაც მოიპოვა საბას ავტოგრაფული ტექსტები, რის შესახებაც სპეციალური მოხსენებით გამოვიდა რუსთაველის სახელობის საკვლევო-სამეცნიერო ინსტიტუტის სხდომაზე 1933 წლის დეკემბერში⁴. სულხან-საბა ორბელიანის ავტობიოგრაფიული ავტოგრაფული ჩანაწერები აღმოჩნდა აგრეთვე ქუთაისის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმში.

¹ აღ. ბარამიძე, ნარკვევები ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, I, 1932, გვ. 208 და შემდ.

² იქვე, 209.

³ შდრ. სულხან-საბა ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, პროფ. ი. ყიფშიძისა და პროფ. ა. შანიძის რედაქციით, ტფ. 1928. ამ გამოცემის წინასიტყვაობაში პროფ. ა. შანიძემ მახვილგონიერული აზრი გამოთქვა ხელნაწერ № 1658-ის ავტოგრაფობის შესახებლობაზე.

⁴ შდრ. ილ. აბულაძე, სულხან-საბა ორბელიანის სომხური წყაროები (ტფ. სახ. უნივერსიტეტის შრომები, III, 259).

ერთ კერძო საკითხთან დაკავშირებით ბოლო დროს მე მომიხდა სულხან-საბას ძმის, ზოსიმეს გადაწერილი ლექსიკონის გასინჯვა. ესაა საქართველოს მუზეუმის II კოლექციის ხელნაწერი № 1035. ზოსიმეს ეს ხელნაწერი საფუძვლად დასდებია პროფ. ი. ყიფშიძისა და პროფ. ა. შანიძის რედაქციით დაბეჭდილი ლექსიკონის მეორე გამოცემას (ტფილისს, 1928). როგორც ამ გამოცემის წინასიტყვაობის ავტორი, პროფ. ა. შანიძე, აღნიშნავს (გვ. XI—XII), ხელნაწერი თავში დაზიანებული ყოფილა, ნაკლები ტექსტი რედაქციას სხვა უფრო გვიანდელი დროის ხელნაწერებით შეუვსია. რედაქციას გამორჩენია სწორედ იმავე საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების კოლექციაში დაცული, იმავე ზოსიმეს გადაწერილი და იმავე ვრცელი A რედაქციის ტიპის უფრო ძველი და უნაკლო ხელნაწერი № 1429. რედაქციის განკარგულებაში მყოფი ზოსიმესეული ხელნაწერის გადანუსხვა დასრულებულა 1727 წლის ივნისის ექვსს. მომყავს მთლიანად ანდერძის ტექსტი:

სრულ იქმნა სიტყვის-კონა ესე წიგნი, რომელ არს ლექსიკონი, ქრისტეს აქათ ათას-შვიდას-ოცდაშვიდას, 1727, ივნისს | ვ | 6 |, სამეფოსა დიდსა და ყოვლითურთ ღვთისაგან კურთხეულს თეთრს რუსეთს, მოსკოს. უფალმან განაძლიეროს და დაამტკიცოს მეფობა ცარი პეტრე ალექსი-შვილისა¹, და აკურთხოს ყოელნი ერთგულნი მისნი, და დასწყევლოს და აღმოფხვრას ორგულნი და წინააღმდეგომნი მისნი. მრავალმცა არიან წელნი და ჟამნი მეფობისა მისისანი! ამინ. ამინ. ამინ.

ამისი მწერელი ცოდვილი ზოსიმე, ძე ორბელისა, გარდამოცვივებულის ნაბიჭვისაგან თვითოს შენდობის ლოცვას იაჯს ქრისტეს სიყვარულისათვის. ღვთით ეს ოთხი სიტყვის-კონა წიგნი დამიწერია, რომელ არს ლექსიკონი².

სხვათა შორის, როგორც ანდერძის დაყოფილი ნაწილიდან ჩანს, ხელნაწერი № 1085 ზოსიმეს გადაწერილი ლექსიკონის მეოთხე ცალი ყოფილა. სათანადო ანდერძი დაუცავს ხელნაწერ № 1429-საც. აი ამისი ტექსტიც:

ამა ზემოკსენებული უფლისა საბას ძმა, არა ღირსი ძმობისა, არამედ მონა მისი, ზოსიმე შვერდომით გვედრები ყოელთა, რომელნი მიემთხვივნეთ ამა ჩემსა მცირედ ნაშრომსა სიტყვის-კონა წიგნსა, გინების ღირსი შენდობით მომიკსენოთ და ღირსი ჩემი გინება [არა] მომიბოძოთ. გასრულდა ლექსიკონი ესე ქრისტეს აქათ ჩღკე [1725], აპრილს კჳ [28], მოსკოვის ქალაქში, ქორონიკონს უიგ [1725]. ამ წიგნის წერა

¹ პეტრე ამ დროს ცოცხალი არ ყოფილა.

² ქარაგმები გახსნილია.

ქვიშხეთს, ქართლს დავიწყეთ და ძვილ მოსკოვს გავათავე, თეთრს რუსეთს. თუ არ გავირჯებოდით, ნუ შეგვინდობთ. ეს ღვთით სამი სიტყვის-კონა წიგნი დამიწერია, რომელ არს ლექსიკონი.

ხელნაწერი № 1429 ზოსიმეს გადანუსხული ლექსიკონის მესამე ცალი ყოფილა, გადაწერა დასრულებულა მოსკოვს 1725 წლის აპრილის 28-ს. მაშასადამე, ეს ხელნაწერი № 1035-ზე ორი წლით მაინც უფრო ძველია. ტექსტის ნაწილი გადაწერილი ყოფილა ქვიშხეთში, ცხადია, ტფილისის დაცემიდან ვახტანგის რუსეთში გამგზავრებამდე, ე. ი. 1723 წლის იანვრიდან 1724 წლის ივნისამდე¹.

ყოველივე აღნიშნული გარკვეულ უპირატესობას აძლევს ხელნაწერს № 1429. მაგრამ ეს ცოტაა. ხელნაწერის პალეოგრაფიულმა შესწავლამ ცხადჰყო, რომ გადამწერი ყოფილა ორი პირი, სახელდობრ სულხან-საბა ორბელიანი და მისი ძმა ზოსიმე. ხელნაწერის უმეტესი ნაწილი სიტყვა «რაბბა»-მდე (ამისი ჩათვლით) შესრულებულია კოლექტიურად, მეორე ნაწილი-კი მთლიანად ზოსიმეს ეკუთვნის. ამასთან დაკავშირებით გასაგები გახდა ანდერძის სიტყვები: „ამ წიგნის წერა ქვიშხეთს, ქართლს დავიწყეთ და ძვილ მოსკოვს გავათავე... თუ არ გავირჯებოდით, ნუ შეგვინდობთ“. ანდერძის ავტორი გარკვევით იუწყება, რომ მან მარტომან გაათავა გადაწერა („გაეთავა“), თუმცა ხელნაწერზე სხვადასხვა უშრომია („დავიწყეთ“... „გავირჯებოდით“...). საგულისხმოა, რომ სხვაგანაც, როდესაც ზოსიმე მარტოდ-მარტო თავის თავზე ლაპარაკობს, მუდმივად ხმარობს მხოლოდობით ფორმას („გვედრები ყოელთა... დამიწერია“...). ერთი სიტყვით, ანდერძი ადასტურებს ხელნაწერის პალეოგრაფიული ანალიზის შედეგს. ცხადია, კოლექტიურ გადაწერლობას ადგილი ექნებოდა 1725 წლის 26 იანვრამდე (ესაა საბას გარდაცვალების თარიღი). მუშაობა კი დასრულებულა იმავე 1725 წლის აპრილის 28-ს. ამიტომაც ხელნაწერის ბოლო ნაწილი მთლიანად ზოსიმესია. ზოსიმეს შედარებით მოკლე დროში გადაუწერია ტექსტის მნიშვნელოვანი ნაწილი— 200 გვერდი (ხელნაწერში სულ 506 გვერდია, საბას მუშაობა წყდება მე-300 გვერდზე). ტექსტის პირველ ნაწილს დიდი დრო წაუღია. ესეც ადვილი გასაგებია: საქართველოში მუშაობა წარმოებდა არეულობის ხანაში. ქვიშხეთში საბა და ზოსიმე, რასაკვირველია, შეხიზნულან ტფილისისა და მისი მიდამოების აოსრების შემდეგ. ამასთან კოლექტიურ მუშაობას უბრალო გადაწერლობითი ხასიათი როდი ჰქონია. ზოსიმე ყოფილა საბას ნამდვილი თანამემწე, თანამშრომელი, ზოგ შემთხვევაში რამდენადმე თანაავტორიც. აღსანიშნავია, რომ აქა-იქ ცალკეული გვერდები საერთოდაა გადაწერილი, ზოგი სიტყვა საბას გადაუწერია, ზოგიც ზოსიმეს. სანიმუშოდ აქვე ვუჩვენებთ შესავლისა და ან-ბანის ტექსტების ზოსიმესეულ წაღს (აღუნიშნავი წილი საბასია):

¹ ერთი დოკუმენტის ცნობით, ვახტანგი რუსეთში გამგზავრებულა 1724 წლის ივნისის 20-ს (ე. თაყაიშვილი, Материалы для Истории Грузии, Тб. 1895, стр. 38).

- 11 - 12. აბრეშუმა აღონაი¹.
 13 - 15. ავშანი—აზანი, აზოტოს აკვირება.
 16. აკუთა—ალაბულა.
 18. ამაყი ამელექ.
 20 21. ამპოლი - ანაფორა.
 21 - 22. ანდრიანეპოლე ანტიოქია.
 27. არჩვი არწივაკი.
 32 - 34. აღელვება -ალსარება.
 40 - 43. ბაზმა ბართლომე.
 46. ბელფეგორ- ბერილი.
 47 - 48. ბერტყა -ბინდი.
 50 - 51. ბოლოდ (კუდად)- ბოხი.
 53. ბროკი--ბრძვილი.
 56. ბუჩი--ბჯენა.

მაგრამ მოტანილი ცხრილი შეეხება ლექსიკონის ძირითად ტექსტს. უცხო ტერმინთა შესატყვისობანი საბას ნაწილშიც ჩვეულებრივად ზოსიმეს ჩაუსვამს. როგორც საერთოდ ავტოგრაფულ ხელნაწერებს, კერძოდ კი საბას ნუსხებს, ასახიათებს, აქაც მრავლად მოიპოვება ჩანაწერები, შენიშვნები. განმარტებანი, გადახაზული, თუ გადაწებებული ადგილები და ა. შ.

მე არ შევეუდგები ლექსიკონის ახალი ავტოგრაფული ხელნაწერის მნიშვნელობის სპეციალურ განხილვას, ვიტყვი მხოლოდ: ამ ნუსხაზე საბას უმუშავია უკანასკნელ ამოსუნთქვამდე, ესაა საბას ათეული წლების დაუღალავი შრომის საბოლოო ჯამი, ლექსიკონის შევსებულ-შესწორებული და საბოლოოდ დადგენილი რედაქცია. ამით ერთხელ და სამუდამოდ წყდება კითხვა საბასეული ლექსიკონის უკანასკნელი რედაქციის ნაირობაზე. თქმა არ უნდა, ამიერიდან სულ იოლად მოხერხდება საბას ლექსიკონის შემდეგდროინდელი მინამატის ზუსტი აღრიცხვა. ლექსიკონის A და B რედაქციის ავტოგრაფული ნუსხების შედარება ცხადლივ ნათელჰყოფს საბას სამეცნიერო-შემოქმედებითი მუშაობის მრავალ საყურადღებო მხარეს. მაგრამ, როგორც აღნიშნეთ, საბას გვერდით უნდა იქნეს მოხსენებელი მისი ღირსეული თანაშრომლის, ზოსიმეს სახელიც. ასლა გასაგები ხდება საბას მეორე ძმის, დიმიტრი ორბელიანის ლექსის შემდეგი ადგილიც (ლექსი დაუცავს № 1035 ხელნაწერსაც):

ამ სიტყვის-კონის მწერალი, ძმა და მოწაფე მისივე,
 საბაჲ, დააგდე ზოსიმე...

ხელნაწერი № 1035 № 1429-ის პირია. დედნის ჩანამატი ადგილები გადამწერს ძირითად ტექსტში შეუტანია. ზოსიმე ხშირად იცავს დედნის მიმართ სტრიქონებრივი დალაგების შესატყვისობასაც კი. მაგრამ აქა-იქ უცხო ტერმინთა შესატყვისობანი გადანაწერ პირში მეტია, ან სხვაგვარია, ვიდრე დედან ნუსხაში. სანიმუშოდ ავიღოთ „თქმა“. № 1429 ხელნაწერში საბას ხე-

¹ ციფრები აღნიშნავს ხელნაწერის გვერდებს.

ლით აღნიშნულია: „თქმა: ითქმის სწორს კაცს ეტყოდეს, ხოლო მოკსენება უალრისისადმი, და ბრძანება უმცროსისათვის, რამეთუ სამ სახე არიან თქმანი“. ტექსტს გვერდზე მიწერილი აქვს ზოსიმეს ხელით „სოილამალ“. № 1035 ხელნაწერში განმარტებითი ნაწილი განმეორებულია უცვლელად. ხოლო სხვაგვარია უცხო შესატყვისობა ასელ: დემალ“. ჩ რედაქციის ავტოგრაფულ ნუსხაში „თქმა“-ს განმარტება მიწერილია აშიაზე („საუბარი, ლაპარაკი, ამბავი, თხრობა“), შესატყვისობა კი თავის ადგილასაა და იკითხება: „ღირე: სოილამალ: ხოსელ“.

შედარებიდან ირკვევა, რომ თუმცა ზოსიმე ძირითადი ტექსტის ნაწილში უცვლელად იმეორებს დედან ხელნაწერს, ტერმინთა შესატყვისობისათვის სარგებლობს სხვა მასალებითაც. საფიქრებელი ხდება, რომ ზოსიმეს იმთავითვე საგანგებოდ უნდა ჰქონოდა მინდობილი შესატყვისობათა ამოწერა, თუ შემოწმება.

საქართველოს მუზეუმში მოიპოვება ზოსიმეს გადაწერილი ლექსიკონის მესამე ცალიც II 95*, ჩ რედაქციისა. იშვიათად უკანასკნელსაც დაუცავს რედაქციული შენიშვნების კვალი (შდრ. გვ. გვ. 12 a, 140 h, 247 a...). ესეც ადასტურებს, რომ ზოსიმე დიდ დახმარებას უწევდა როგორც სალექსიკოლოგიო მუშაობაში თავის უფროს სწაელულ ძმას¹.

№ 1429 ხელნაწერის ანდერძიდან ჩანს, რომ ზოსიმეს ქართული ლექსიკონის 4 ცალი გადაუწერია. აქიდან საქართველოს მუზეუმში დაცულია სამი ცალი (95 II, 1035 II, 1429 II), ხოლო მეოთხე ცალი აღმოაჩნდა ს. იორდანიშვილს². როგორც მოსალოდნელი იყო, არც უკანასკნელი დარჩენილა საბას უურადლების გარეშე. შედარებით ნაკლებად, მაგრამ იმასაც შემოუნახავს საბას რედაქციული „ჩაღხის“ კვალი. ამრიგად, ჩვენამდე მოღწეულია ზოსიმეს განაწერი ლექსიკონების ოთხივე ცალი და ოთხივეს აღუბეჭდია სახელოვანი ავტორის ავტოგრაფული ხელი.

* ამაზე ილია აბულაძემ მიმითითა.

¹ როგორც თავის ადგილას აღვნიშნე, საბას ავტოგრაფული ნუსხის შესწავლა ძრავალ საყურადღებოდ დეტალს ამტკიცებს. სანიშნოდ აქ ერთზე შეეჩერდები. ბერძნული წყაროების შესახებ საბა აცხადებს: „ამა წიგნთა შინა რაოდენთა ადგილთა ბერძნული სიტყუა სწერია, რომელიც წიგნიდან შევიტყვე, სწორედ დაესწერე. ერთი მღვდელ-მონაზონი იყო, ბერძულს ჩემობდა. რომელიმე მისის სიტყვით დაესწერე და მას უკან ვსცან, არა იცოდა რა“ (ლექსიკონი, 1928, გვ. III—IV). სქოლიოში დაბეჭდილია დაყოფილი სიტყვების ვარიანტი: „ბერძენი ცოდნას იჩემებდა ჩ“. ჩ-ს ავტოგრაფულ ხელნაწერში დამოწმებულ ადგილას ორი სიტყვა გადახაზულია, მაგრამ ამოკითხვა მაინც ხერხდება. იქ წერებულა: „სერგიოს ერქუა“ (გვ. 361). მღვდელ-მონაზონი სერგიოს ბერძენი კი მართლაც ცნობილი პიროვნებაა, ის 1696-97 წლებში საქართველოში ხლებია იერუსალიმის პატრიარქ დოსითეოსს, დარჩენილა ტფილისში და ვახტანგის მრჩეველ-თანამშრომელი გამხდარა სასტამბო-სარედაქციო საქმიანობაში (იხ. თ. ეთორდანიას ნარკვევი ქართული სტამბის შესახებ, „ივერია“ 1885, № 10, გვ. 103-104, 108—109).

² რომელმაც თავიანად დამითმო ის სარგებლობისათვის. ს. იორდანიშვილის ხელნაწერი შემდეგში შეიძინა საქ. მუზეუმმა და ამჟამად აღრიცხულია (2 400-ის ქვეშ).

სულხან-საბას ლექსიკონის ერთი ავტოგრაფული ცალი აღმოჩნდა ქუთაისის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმშიც (№ 300). ხელნაწერი მოკლე რედაქციისაა და პირობითად შეიძლება C რედაქციისად მივიჩნიოთ. ხელნაწერი თავიდან ბოლომდე ავტოგრაფულია, ოღონდ შიგადაშიგ რამდენიმე ფურცელი სხვის მიერაა შესრულებული ლამაზი მდივან-მწიგნობრული ხელით. ნუსხა ბოლოში ნაკლულია, ტექსტი წყდება სიტყვაზე „ჯორე“. ჩვეულებისამებრ ტექსტი ძალზე აჭრელებულია მრავალრიცხოვანი საავტორო ჩანაწერ-შესწორებებით.

დასასრულ უნდა შევნიშნო, რომ სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონის არსებული გამოცემები¹ დღეს დამაკმაყოფილებლად ვერ ჩაითვლება. მოთხოვნილება კი ლექსიკონზე დიდია. სათანადო ორგანოები და სპეციალისტი ლექსიკოგრაფები დროულად უნდა შეუდგნენ პრაქტიკულ მუშაობას. მომავალი გამოცემის უზადო მეცნიერული ღირსების უზრუნველსაყოფად ნიადაგი უკვე მომზადებულია: მოგვეპოვება ავტოგრაფული ხელნაწერები სამივე რედაქციისა და ავტოგრაფულივე მნიშვნელობის მქონე ზოსიმეს ყველა ნუსხა. ახალ გამოცემას, ცხადია, საფუძვლად დაედება A რედაქციის ავტოგრაფული ნუსხა (№ 1429 H), მაგრამ აბსოლუტური სისრულით უნდა იქნეს გამოყენებული დანარჩენი ავტოგრაფული ტექსტები და ზოსიმეს ხელნაწერები.

29.IX.36.

¹ რ ა ფ ი ე ლ ე რ ი ს თ ა ვ ი ს რ ე დ ა ქ ტ ო რ ო ბ ი თ, თბ. 1884; პ რ ო ფ. ი. ყ ი ფ შ ი ძ ი ს ა და პ რ ო ფ. ა. შ ა ნ ი ძ ი ს რ ე დ ა ქ ტ ო რ ო ბ ი თ, თბ. 1928.

რედუქციაციის ფუნქციებისათვის აფხაზურში

რედუქციაცია ანუ ფუძის (თუ ფუძის ნაწილის) გაორკეცება საკმაოდ კნობილი მოვლენაა ყველა ენისათვის. მეტნაკლები ინტენსივობით შეიძლება გვხვდებოდეს იგი ამა თუ იმ ენაში. რედუქციაციის სამოქმედო უბანიც შედარებით ზოგადი ხასიათისაა.

გაორკეცებულად გვევლინება უმთავრესად ონომატოპოეტური ლექსიკა. ეს გასაგებიცაა, რადგანაც ხმაბაძვა უშუალოდ გადმოსცემს მოვლენისათვის დამახასიათებელ ბგერას და მის ხანგრძლივობა-განმეორადობას.

დასაწყისში რედუქციაციის შინაარსი სიმრავლე-მრავალგზისობა-ინტენსივობის გამოხატვა უნდა ყოფილიყო. აქედან ის ზოგჯერ თითქოს სულ საწინააღმდეგო მნიშვნელობასაც იკუთვნებს.

სიმრავლე-ინტენსივობის შინაარსის გამოსახატავად რედუქციაციისათვის დამახასიათებელი მიმატების ეს წესი უაღრესად საინტერესოა აზროვნების თვალსაზრისით. იგი შედარებით მეტი კონკრეტულობით დახასიათებული აზროვნების ანარეკლია.

რედუქციაციის გამოყენება გარკვეული რიგის შემთხვევებში ზუსტ მორფოლოგიურ მოვლენად იქცევა, გარკვეულს შემთხვევებში კი — სემასოლოგიურად. საენათმეცნიერო კურსები მას მორფოლოგიაში განიხილავენ და სრულიად ბუნებრივია ეს მაშინ, როცა იგი ეწევა სპეციალური ფორმანტის მაგიერობას. მორფოლოგიაში განიხილავენ მას სწორედ იმიტომ, რომ ინდოევროპულს ენებში. მაგალითად, რედუქციაცია დროთა, ამ უაღრესად მორფოლოგიური კატეგორიის, მადიფერენცირებელ საშუალებად გვევლინება; ნამყოს ფუძის გამოყოფა აწმყოს ფუძისაგან ამ ნიადაგზე ხდება (იხ. პაული, Prinzipien der Sprachgeschichte, 1920, გვ. 210; ტომსონი, Общее языковедение, 1910, გვ. 317 ...). გაორკეცება გვევლინება ზოგს ენაში ინტინიტივისა. მრავლობითი რიცხვისა და სხვათა ფუნქციით (შდრ. ვუნდტი, Völkerpsychologie, Der Sprache, 191, გვ. 635; სეპირი, Язык, 1934, გვ. 60—61 ...). მაგრამ ამით არ ამოიწურება რედუქციაციის გამოყენების არე, იგი მძლავრად მომქმედო სემანტიკური ფაქტორიც არის.

განსაკუთრებით ვრცელი გამოყენება, როგორც ეს ედუარდ სეპირმა გვიჩვენა (იქვე), ამერიკულსა და აფრიკულს ენებში მოეპოება რედუქციაციას. საგულისხმო ფაქტია ამ შემთხვევაში აფხაზურთან შეხვედრა. აფხაზურში

ძირთა რედუქლიკაცია ერთი ყველაზე უფრო დამახასიათებელი გრამატიკული მოვლენაა. რედუქლიკაციით იქ გამსჭვალულია, როგორც მორფოლოგიის. ისე სემასიოლოგიის უბნები.

მეტად დემონსტრაციულია მისი მორფოლოგიური ფუნქცია, როცა ზმნაში სუბიექტის ან ობიექტის მრავლობითობაა გამოსახატავი. თუ ზმნას ობიექტი (ერთობრიანებში— სუბიექტი) მხოლოდობითს რიცხვში აქვს. მაშინ ჩვეულებრივს. ურედუქლიკაციო სახეობას იყენებს. როგორც კი ეს ზმნასთან დაკავშირებული სახელი მრავლობითის გაგებას მოგვეცემს. მაშინვე ზმნის ძირი გაორკეცებულად წარმოვიდგება.

მაგალითად:

აფწიარა გაწყვეტა, მოწყვეტა, მოტება: „სებლა ფწიეჲტ“ (ივ. პაპას-კაქრ. „თემურ“. გვ. 6) „წელი მომწყდა“: „აშახა ფწიჲტ“ „თოკი გაწყდა“. აფწიარა — მრავალწილად დაწყვეტა, დატება, დასხერევა: „იფწიო-წიო რლკჷ ამაწიჲტა ნკალფსან“... (იქვე, გვ. 21): „ქალს მსხერევეთ რომ ტოტები ექირა, დაყარა რა“...: „ზინა დააღმფხაშაზ მაწიჲტ ფწიოწიან ჯაფსო. დგლან დძრჷტა“ (იქვე, გვ. 19) „ზინა ტოტს. რომელიც ხელში შემოხვდა, ამსხერევედა და ყრიდა რა, იდგა მსმენარე“. ამ შემთხვევებში მომდევნო ზმნაც (ნკალფსან. იკაფსო) კარგად არკვევს ამ რედუქლიკაციის შინაარსს. აკაფსარა ზმნა მხოლოდ მრავლობითი ობიექტის მიმართ შეიძლება იყოს გამოყენებული და „მრავლის დაყრას“ გულისხმობს. „...აჯაჲჲკკკჲ ზეგჲ ეზან ამჯაჲტა ფწიოწიან, აქუჯმა ააჲ ახერგუხუჲ იკნ იტიეჲტ“ („აფსუა ლაქჲტა“, 1935. გვ. 121_ჲ) „ოცივე შეიკრიბნენ. საიდანაც ფიქრობდნენ (მოელოდნენ) მგელი მოვაო გზები გადაკვეთით (გადაქრით) დაიქირეს და დასხდნენ“. აქ თვით ამჯაჲტა-ს (გზები) მრავლობითი განსაზღვრავს აფწიარა ზმნის რედუქლიკაციას.

ახწიარა — გადაკვეთა, გადატება, მოკვეთა თავისა: „იხ ზეჲწიეჲტ“ „მან (კაცმა) მას (კაცს) თავი მოჰკვეთა“. ახწიარა — მრავლის გადაკვეთა, წატება, წაწყვეტა: „ბაშა სახაველაზ სგუ დამუჲტა ამღჲტა ხესწიოიოიტ ჰია საჲჲჲ“ (ივ. პაპას-კაქრ. „თემურ“. გვ. 49) „ტყვილა რომ ჩაყარე გვერდით, გულმა არ მიქნა და ბარდებს (ეკლებს) წაწყვეტ მეთქვი, დავიწყე“¹; „პაპ ილაბჲეფში იშხოუწიო იუმჲწანჲმწიადჲტ“ „მღვდლის ჯოხსავით რომ ქრი და ქრი თავს (რომ წაჰკვეთ და წაჰკვეთ), ხელში არ ჩაგელიოს“².

აკგლწიარა — ნახერეტი: გამოხერეტა: „აგუთა აკგლწიარა“ (ჯგერდული ტექსტები) „შუაგულს გამოხერეტს“. აკგლწიარა — მრავალ ადგილას დახერეტა:

¹ ჩვენთვის ამჟამად საინტერესო ნაწილის გარდა თარგმანი სიტყვა-სიტყვითი არ არის. თანაც, ზოგჯერ, სიხუსტის დასაცავად, გამართული ქართულით ვერ ითარგმნა.

² ასე შენიშნეს შემდეგი შემთხვევის გამო: ერთი ვინმე ფანქარს წვერს უთლიდა. რამდენჯერაც წაუთალა, იმდენჯერვე წვერი წაუტყდა წათლისავე პროცესში.

„ალტქუა რბჟარა იკტლწიწიანჯ...“ (ჯგერდ. ტექსტ.) „ძელებს შორის დახვერეთით მრავალ ადგილას...“.

აჯვწიარა — შუაზე განკვეთა: „სედჟუწიან-ჰია უყოუმა“ — „შუაზე გამკვეთ გგონია? აჯვწიარა — დაკვეთა მრავალ ნაწილად: „ედღუჟ ამჟა სთ, აჟახად კასკოდტ, მამზარ უშეეჯჯსჯწი. წიო ღღრ!“ (აფსუა ლაკტქუა გვ. 14₁₁) „უკეთესია გზა მომეცი, რემას (ცხენის ჯოგს) გავრეკავ; თორემ რომ დაგკვეთავ (დაგკუწავ. დაგჭრი. დაგამტვრევ) მრავალ ნაწილად. იკოდე!“

აფჟიარა — გახეთქა, გასკდომა: „ახაჰი ურშეჯრგჯი ფჟიოდტ“ (ივ. პაპასკჯრ, „თემჯრ“. გვ. 44₂) „ქვაც რომ გაახურო გასკდებია“: „იგუტ ფჟიანჯ ღუშეშიტ საბ რჯკჰა“ (იქვე. გვ. 60) „გულის გახეთქით მოკალით საბრალო მამაჩემი“; „უბასყაკ იგუტ ფჟიონ იფა იზუ“ (იქვე. გვ. 83) „იმოდენად გული უსკდებოდა თავის შვილისათვის“. **აფჟჟიარა** მრავალ ნაწილად დახეთქა. დასკდომა, დაგლეჯა: „აფჰიჟს აციჰარა. აღერა დაჰჟნ ღუფსახუ ფჟიო“ (იქვე. გვ. 44₁₁) „ქალი იგინებოდა. ილანძღებოდა. მეტად გულმოსული (სულს თავის გლეჯით) იგვეა აფჟიარა — დაჩეჩქა. დამტვრევა მრავალ ნაწილად: „აგუარა აჟუტმროშოტ ათჯრას პრახუ ირმჯჟიჟიარც“ (ჯგერდ. ტექსტ.) „ლობეს შემოავლებენ გარშემო, რათა საქონელმა გვიმრა არ დაჩეჩქოს“: „იტჟუაცზ დაჟიჟიეეტ იგუტ. იშაცქია“ (ბ. შენკუბა. „აფსატიი აჟიჟჰა“, 1938, გვ. 11₁₁) „გამსკდარმა ყუმბარამ დაფლითა მრავალ ნაწილად მისი (კაცის) გული, მისი წმინდა სისხლი“.

ამჟიარა — მოწყვეტა, მოგლეჯა: „არი დაჰზ აჟი აბჟაცაჟიჟ რლახ აამენარცკედტ იჯუტწყა იგუტ აკ აამჯრჟიანჟშა“ (დ. ჭონქაძე, „სურამ აბაა“, 1936, გვ. 42₅) „ეს სიტყვა რომ გაიგონა შუამავალი დაიღრიჯა ისე. თითქოს გულიდან მოსწყვიტეს რამეო“. **ამჟიჟიარა** — მრავალ ნაწილად დაგლეჯა, დაფლეთა. დაწეწა: „ჰაჟ. ალაქტჰ ეამჯრჟიჟიანჯტ“ „ჰაი. ძალღებსაც დაუწეწიათ“: „ტუზუსთოუ საჰი, მამზარ ტემჯრჟიჟიანჯ უქტუსწოდტ!“ („აფსუა ლაკტქუა“, გვ. 14₁₁) „ვინა ხარ მითხარი, თორემ დაგგლეჯ. დაგწეწ (დაგლეჯით. დაწეწვით, დაფლეთით) [და] დაგდებ“.

აბჟიარა — მოტკლევა. გადატკლევა. „აწლა ხჟიეეტ“. „ხე მოსკდა, გადასკდა“. **ახჟიჟიარა** — (გა)დატკლევა მრავლისა: „აწლაქტუა იხჯრჟიანჯიკარჟიან“ (ადვიბჟური ტექსტები, III, 16₆) „ხეებს ტკლევით ძირს ყრიდა“. „ხეებს ტკლევდა რა მრავლად ძირს ყრიდა“; „რშაჰხჯკტუაგჯ ზეგჯ ხჯრჟიანჯიეტ (დ. გულია, „შარაფეწია“, 1937, გვ. 28₁₁) „მათი ფეხის ფრჩხილები ყველანი წატყდნენ“.

ეგვეე ძირი მრავლობითის ცნების გამოსახატავად გაორკეცებულია ზმნებში: **აჟლაჟიჟიარა** — ჩალეწევა, ჩაჩეჩქა მრავლისა: „ამხგჯ ეღლაჟიჟიანჯიკარჟიან“ (ივ. პაპასკჯრ, „თემჯრ“. გვ. 5₆) „ყანაც ჩალეწილი ეყარა“: **აჟმჟიჟიჟიარა** — დაფლეთა, დაგლეჯა მრავალ ნაწილად: „აგარაგანქუა აღაჯ-საჰია დანღოფეხა აჰისაქტუა ეამჯრჟიჟიანჯ ილქტურწტ“ („აფსუა ლაკტქუა“, გვ. 51₁₁) „გაუხედნელმა ცხენებმა აქეთ იქით რომ გაიწიეს, ქალები წაკუწ-წაკუწად და-

გ ლ ი ჯ ე ს და დაღვეს“: ამ ფორმათა შინაარსი კარგად ჩანს დ. გულისას ლექსში:

აყუზი აკუატემ ემმანჯ
შეკუაკუემ ციეშიემ ელანჯ
ლბაა აბაჰია ითანჯ.
აბგა-ხუქუ ნარულალტ.
აკაკალა იქიქიანჯ
რუმწიფეიქუა ქიექიქიანჯ
რხე, რხეულა ხეწიწიანჯ
აბგა-ხუქუ ნარულგეიეტ.

ბატი და იხვი ერთად
თეთრი და ნაცრისფერი არეულა
ბალში რომ იყვნენ ჩასული
ტურა დაერიათ.
სათითაოდ და გლეჯით
- მათი ფრთების დაპუტვით
თავ-კისერის წაწყვეტით.
ტურამ ისინი მოსპო.

(დ. გულია. „შარფე-ენია“. გვ. 94).

აფჩიარა გატება: იუესჩიუდტ — გავტეხე რამე. აფჩიარა — მრავალ ნაწილად, მრავლის დატება. დამსხვრევა, დაფშენა. ამ ფორმითაა. მაგალითად, გამოხატული ადგილი ოთხთავიდან ქრისტეს მიერ პურის მრავალ ნაწილად დატეხისა და მოწაფეთათვის დარიგების შესახებ. „ახუჩაკვი აუფსუდკვი ჯუშთხნჯ. აქიჯანახ, დუაფშენჯ იფშეიეტ, ნას აჩაქუა ფჩიჩიანჯ იწაჯცია ირითიტ, იწაჯცია აქილარ ირჭრითიტ“ (მათე, თ. 14₁₉) „მოილო ხუთი იგი პური და ორი თევზი, აღიხილნა ზეცად, და აკურთხა და განსტეხა (მარკოზი, ლუკა: დაჰ-ქუსრა) და მისცნა პური იგი მოწაფეთა თჳსთა; და მოწაფეთა მათ მისცეს ერსა მას“.

აფიბაჩიჩიარა — უროთიერთ დატეხვა, დამსხვრევა: „ჭაქიქუშთა სარა სხე სეგე აკაუბ, ემბაშემოუ რხექუაგე ფიბა ჩიჩიარა დტ“ (დ. კონქაძე, „სურამ აბაა“, გვ. 70₁₉) „აწ ჩემთვის ყველაფერი ერთია. უომნიათ არა (თუ უნდათ) ერთმანეთისთვის თავებიც დაუტეხიათ“¹.

აფყარა — გაქრა: „აჯმა ახუდა ფუყარგე ალა ააფშოქედტ“ (ივ. პაპასკერ, „თემგრ“, გვ. 47) „თხას კისერიც რომ მოსქრა, თვალი გამოიხედავს“. აფყყყარა — დაქრა მრავალ ნაწილად. მრავლისა: „აღუე ახრა რხდღრძომეზტ ფსსა. უბას იყარწონ: „წლა დაშაქუა ფეყყანჯ, იხეწიწიანჯ იღღრშუმონ“ (ჯგერდ. ტექსტ.) ძელის დახერხვა არ იცოდნენ უწინ. ასე აკეთებდნენ: სწორ ხეებს დაქრიდნენ, (გა)დაკვეთდნენ და დააპობდნენ“ „აცო აცია, ღრყაყეღტ, იჯარ ემმანს იფჯრყყოდტ“ („ანბან შიყუ“, 1938, გვ. 115) „ხარის ტყავი გააწიპარტეს [გასხიპეს, გააკობიტეს], რომ გახმება [მრავალ] საქალამნედ დასქრიან“.

არშარა — გაპობა: „წლაკე ააფრყან დირშან დაცორტ“ (ჯგერდ. ტექსტ.) „ერთი ხე მოქრა მან (კაც.) გამოაპო (გააპო) და გათალა“. არშარა — მრავლის, მრავალ ნაწილად დაპობა: „აწლა დაშაქუა იფეყყანჯ, იხეწიწიანჯ

¹ ქართული დედნის შესატყვისი ადგილი ცოტა განსხვავებულია. ჩვენ აფხაზური თარგმანის თარგმანსვე ვიძლევი.

იღრწონ- (ჯგერდ. ტექსტ.) „სწორი ხეები დაქრა. გადაკვეთა და აპობდა“ (მრავლად); „აკალო აზ ატკაც იურ შომომა“ „კალათისათვის ტეჩს ხდი ქრავალს“

აქუყარა - ჩქარა გაგდება, გავარდნა, ჩამოვარდნა რისგანმე: „აჩე და-ქუყარა დეკაბეტ“ „ცხენიდან ჩამოვარდნით დავარდა ძირს“. აქუყარა მრავლის გაყრა. გაცენა რისგანმე: „ჩიჰიწიჭლა დრეჟილანე ზეგეჯ რეჩეჩე ირექუყარა იკაქინე...“ („ათსუა ლაქუჭე“, გვ. 41²⁸) „ცხენის მკერდით მიჭვარდა მათ (ცხენი მკერდით მიადლო მათზე) და ყველანი თავიანთი ცხენებიდან გადმოცვივით ძირს ჩამოყარა რა...“

ამ-პ-რა — გათიშვა, განშორება, ერთმანერთისაგან განსვლა: ემ-პ-ეტ ერთმანეთს განშორდნენ. ეგევე ძირი გვხვდება გაორკეცებულადაც სხვა წინდებულთ: ანთ-პ-პ-რა - მრავლად განსვლა. მრავლის განშორება: „შებეშ-თახრა ყალახან ადიღლა მოსკვა დანნე, აშეშეჰამს რორა დნთკპჟე ეფუშე, წვა ზმამეზ ათა ადიღლა ინთკპიტი, ახე დარკნე აწეხეანდა“ (ივ. პაპასკეჯრ, „თემერ“, გვ. 95) „ნაშუადღევი ჟევე გამხდარიყო, მატარებელი რომ მოსკოვს მივიდა. ქიანჭეღელები რომ თავიანთი ბუდიდან გამოიშლებიან (გამოვლენ მრავლად) ისე გადმოვიდა ურიცხვი ხალხი (მრავლად) მატარებლიდან“. ამ სიმრავლის საილუსტრაციოდ კარგად აქვს ის ავტორს შედარებული ქიანჭეღელებისათვის.

ათერშიარა (მსუბუქი) რისამე ამოგდება „აშეჰე აპატრონა ითსურ-შიეგტ“ „თოფიდან ტყვია ამოვადე“. ათერშიშიარა - ამოყრა მრავლისა: „იჯე-ბახე ინაპე ნდეჰეჩიწან ათათენ თერშიშიანე აკარდალუ ინეჰეჩეფეგტ“ (ივ. პაპასკეჯრ, „თემერ“, გვ. 64²⁹) „ჯიბეში ხელი ჩაიყო, თუთონი ამოყარა და ტახტზე დააბნია (დაყარა)“; „ითუთენეჟეგე ნიჯერშიშიან ნაყ ივარახე ინე-შთეგეფეგტ“ (დ. კონქაძე, „სურამ აბაა“, გვ. 58³⁰) „სათუთენე გამორეკა (მრავალი გამოყარა) და გვერდზე დადო“.

ალშიარა — მსუბუქი რისამე (გა)მოვარდნა: „ახახუც ალშიეგტ“ „თმის ღერი (ჩა)მოვარდა“. ალშიშიარა — მრავლის გამოცენა, გამოყრა, გამოვარდნა: „ჯებლეკკალ შიშიშოგტ“ (სოფ. შათაბარის ტექსტებიდან) „ორი ფურცელი (აქ ორი ღერი ფრთა იგულისხმება) მოჰვარდებინა მას (უგ.-ს)“; „ადეხე აწეხეახე დადასენ ლეჰემაჰეჩე ნალეშხლერშიშიან ლეჰემაჰეგტ“ (ივ. პაპასკეჯრ „თემერ“, გვ. 57³¹) „ქალმა წყაროს ბოლოს ჩაიარა, თავისი ფეხსაცმელი ფეხიდან წაიყარა და ფეხი დაიბანა“.

აქეშიარა- („პირიდან“) (გა)მოვარდნა, „აწია ქეშიანე იკაშიეგტ“ — „ვამლი მოვარდნით ჩამოვარდა“.

აქეშიშიარა — (პირიდან) გამოცენა, გამოყრა: „...ადჰაბე დჰაბეტ რქეთან აძიე კოტკე შიღიმაზ. უბრი აქუტე აქე ზეჟუა ხეშე რახე ჩინაჯ ახე შიეკიქეში-შიეჟაზ“ („ათსუა ლაქუჭე“ გვ. 69³²) „...უფროსმა გაიგონა, რომ მათ სოფელში ვილაყას ერთი ქათამი ჰყავსო. ვინც იმ ქათმის ხორცსა ქამს, ყოველ სამ დღეში ერთჯერ პირიდან ოქრო გამოსცივივაო (ბლომად)“.

ამპეწშიარა — ხელიდან გავარდნა: „ამპელ სემპეწეშიეგტ“ „ბურთი ხელიდან გამოვიარდა“. ამპეწშიშიარა - ხელიდან დაცენა: „ათარა ქე იმპე-“

წიშთან ადამა იქმედებდა“ (ნ. გოგოლი. „რევიზორ“ 1937, გვ. 57²¹)
 -ფულები ხელიდან დაუცვივდა და იატაკზე დაიბნა“.

აქარა - დახდა მაგ. ტყეჩისა: „აბეცა ბზიენ იკო მტ ტყაცენ“ „წელი
 ტყეჩად კარგად იხდებდა“. აქქარა - დასკდომა. დახეთქვა მრავალ ადგილას,
 მრავალ ნაწილად: „სნაპე კქე მტ“ - ხელი დამეხეთქა. დამისკდა, დამე-
 შუშხა“ და სხვ.

ეგვე მოვლენა შეიძლება დაუკავშირდეს პროცესის ხანგრძლივობა-განმეო-
 რადობას ერთი მხრივ, ან მის ინტენსიურობას მეორე მხრივ. მაგ., წასმა აფხა-
 ზურში გამოხატულია შ ძირით. გვხვდება იგი სხვადასხვა წინდებულთან ერთად:
 აწე-შ-რა - ამოსმა ქვეშიდან; ათ-შ-რა - ამოსმა „რასშიმით“: „აჭეზბა ააწე მ-
 შე მტ“ (ჯგერდული ტექსტი.) „დანა ამოუსვა ქვეშიდან მან (კაცმა)“; „იღმპა
 ით შნე ილიერშო მტ“ (სოფ. ჟათპარის ტექსტებიდან) „(კაცმა) თავის ყურში
 ამოისვა |რალაც| და ძირს ჩამოაგდო“... მაგრამ თუ გამოსახატავია სმა ხან-
 გრძლივად და განმეორებულად, მაშინ გამოყენებული იქნება შშ: „აძე ეფხე-
 შშ-ააჟა კჟაჟეკ ტანე აფჟალ ინთალოთიე მტ“ (ივ. პაპასკეჯრ. „თემურ“,
 გვ. 57²¹) „წყალში კოპის (ამო)სმით (წყალს) იღებდა რა. კოკაში (ფო-
 ხალში) ასხამდა“¹. აქედანვე უნდა იყოს ნაწარმოები შესაკაზში ლობიოს ამოსა-
 რევი, ამოსალესი იარაღის ბურეკჟ-ის (გურ.) - სახელწოდება. როგორც მრავალ
 გზის „ამოსასმელ“-ამოსარევისა აუუღღრ-შშ-გვა.

აბელრა (და)წვა: „იბლამტ“ - „დაიწვა რამე“. თუ გამოხატულ უნდა
 იქნას ის, რომ „ძალიან დაიწვა, დაიბრაწა რამე“, ამისათვის გავრკეცებული
 აცეგ-ბბელრა-ს სახით მოგვევლინება იგივე ძირი. მაგ., „აქჟატ იცეგ ბბ-
 ბელტ“... „ხორცი ძალიან დაეწვა, დაებრაწა“.

განსაკუთრებით ხშირია რედუპლიკაცია სიტყვის მნიშვნელობის საცვლელ
 საშუალებად. ეს თავისთავად საგულისხმო ფაქტია სიტყვათა აგებულების თვალ-
 საზრისით.

სემასიოლოგია ენათმეცნიერებაში ერთი ყველაზე უფრო ნაკლებად დამუ-
 შავებული დარგია. არ არის სათანადოდ შესწავლილი სიტყვის, როგორც სე-
 მანტიკური ერთეულის, შენების საკითხები, ბოლო ხანებში მნიშვნელოვანი ნა-
 ბიჯები იქნა ამ მიმართულებითაც გადადგმული. სიტყვის მცვლელ აფიქსებს,
 სიტყვის შინაარსოვრივი ანალიზის საფუძველზე, სემანტიკის კომპეტენციაში
 აქცევენ. ამით სემანტიკის, როგორც მეცნიერების, საგანი ირკვევა, ფართოვ-
 დება სემანტიკის საკვლევო უბანი და ჩნდება საკითხთა ახალი წყება, რომლე-
 ბიც ახალი თვალსაზრისით განხილვას საჭიროებენ².

ერთს, ყველაზე უფრო გავრცელებულს, სიტყვათწარმოებითს საშუალებას
 რედუპლიკაცია წარმოადგენს. რედუპლიკაცია, როგორც აღნიშნულია, უმთავრე-
 სად ხმაბაძვითს სიტყვებს მოიცავს. ეს ნათელი ხდება ყველა ენის მასალაზე.

¹ ინთალოთიე მტ — ჩ ა ა ს ხ ა-ს ნიშნავს, მაგრამ ქართულს თარგმანში ნამყოფ უსრულის
 ფორმა უფრო უდგება.

² სიტყვის მნიშვნელობის მცვლელი აფიქსები, ე. ი. ფუძის საწარმოებელი აფიქსები,
 სემასიოლოგიის საგნად აქვს მიჩნეული პროფ. არნ. ჩიქობავას; სათანადო დასაბუთე-
 ბაც არის წარმოდგენილი მის „ზოგად ენათმეცნიერებაში“ I. ტფილისი, 1935, თავი II.

რა თქმა უნდა, ყველა ხმაბაძვითი სიტყვა აუცილებელი არაა იყოს რედუქცი-
ცირებული. რედუქციის საფუძველი ამ შემთხვევაშია მოვლენის ინტენსი-
ვობა-ხანგრძლივობა-განმეორადობა. და თუ აქ უფრო ხშირად გვხვდება,
გვხვდება იმიტომ, რომ რეალურად ახსიათებს იგი მოვლენას და ხმაბაძვაშია
ეს უფრო შიხლოებით აისახება. ერთჯერადი მომენტებისათვის აქაც გაუორ-
კეცებული ხმაბაძვითი კომპლექსები გვექნება (შდრ. ქართ. „ბრაგვანი გაადინა“
და „ბრაგა-ბრუგი“).

რედუქციით წარმოებულ ხმაბაძვით სიტყვათა განუსაზღვრელი რაოდენობაა აფხაზურში.

მაგალითად:

აჟიჟიაჟია: „იხიაჟია აჟარქუა აგუაში დადგლან აჟიჟიაჟია ნთუჟა იჟი-
ჟუხ რანაცია რახე იკლფშოა“ (ივ. პაპასკეჯრ. „თემურ“, გვ. 5_ა) „მის (ქაც.)
პირდაპირ ხბოები მომდგარნი იყენენ ჭიშკართან და ქვევით |გ ა ც ხ ა რ ე ბ ი თ |
მობალახე თავიანთი დედებისაკენ იყურებოდნენ“: „ნუხ, ბაშოჟუპ რსხუტუა!
აჟიჟიაჟია იხელაჟიანუ დენდოლწუდტ“ (იქვე, გვ. 84₁₀) „ჟა, ტყულია, რა-
საც ვფიქრობ! |ს წ რ ა ფ ა დ , ხ ე ლ ა დ , ე რ თ ბ ა შ ა დ | ტ ა ნ თ ჩ ი ა ც ვ ა (ქ ა ც მ ა)
და გარეთ გამოვიდა“.

აკაკაჟია: „აკაკაჟია არბალიქუა რქოჯუბეჟ იგუჟ მანაქუჯუ“ (იქვე, გვ. 5₁)
„აკაკანი თ მაძლების ყივილის ხმა რომ მიესმა“; „ეს-ჩინუ ჟაჟიანუ არხანტი,
აკაკაჟია აქუნცია რაშიაჟიანუ იგოზგე ააჟუამუბუ“ (იქვე, გვ. 57₇). „ყოველ-
დღე ამ დროზე ბარიდან ყმაწვილების სიმღერის |ჩ ქ ა რ ა და წ კ რ ი ა ლ ი თ |
ხმა რომ ისმოდა, |ახლა| აღარ ისმის (ისმოდა)“.

აქიჟიაჟია: „აქიჟიაჟია აში იხატიტ“ (აძვიბე. ტექსტებ.) „ქრიალით.
ქრიკინით| კარი გაელო მას (კაცს)“; „სქუადურ ჟიჯიჯოთ ააასხუეგტჟია უს-
ქიაგლანუ აქიჟიაჟია უციაჟიოტ“ (ივ. პაპასკეჯრ. „თემურ“, გვ. 17₇) „ჩემი
უნაგირი ზუგდიდს ვიყიდო პირში წამდგომიხარ და |უ რ ც ხ ე ა დ , შ ე უ ჩ ე რ ე ბ -
ლივ, ხ მ ა მ ა ლ ლ ა | ლ ა პ ა რ ა კ ო ბ “; „იხაპეც აქიჟია ააწვირგეიგტ“ (იქვე,
გვ. 24) „თავის კბილებს |კ რ ა ქ უ ნ ი | გამოაცემინა“.

აჟაჟია: „აწაჟ ხუქჟ აქიჟიაჟია აშიყუ დნფხომტ აჟაჟია ადაყაქუა
დვრბესუეგტ“ („ანბან შიყუ,“ 1938, გვ. 151) „პატარა მოსწაულე წიგნს |რ ა კ რ ა -
კ ი თ | კ ი თ ხ უ ლ ო ბ ს (ჩ ა ა რ ა კ რ ა კ ე ბ ს), |ს წ რ ა ფ ა დ , ე რ თ ი მ ე ო რ ი ს მ ი ყ ო -
ლ ე ბ ი თ | გვერდიდან გვერდზე გადადის“.

ადღჟია: „ზტიჟ იჟოზ ანხაციჟე დარეჟ ადღჟია დაადსუა“... (ივ. პაპას-
კეჯრ. „თემურ“, გვ. 38₅) „ის და გლეხები, რომლის ქონებასაც ჭამდა, ერთ-
მანეთს |ლ რ ი ა ლ ი თ | ეჩხუბებოდნენ რა“...; „ადღჟია იხიშკელ ინაწედაჟიან
აკერთა რედამთო დანააჩეჟიჯრუხ“ ივ. პაპასკეჯრ. („თემურ“, გვ. 16₄) „|ყ ვ ე -
ლ ა ნ ი ე რ თ ბ ა შ ა დ | ა ვ ჟ ა ნ დ ა ს ე ც ნ ე ნ , ე რ თ მ ა ნ ე თ ს რ ო მ არ უ თ მ ო ბ დ ნ ე ნ ი ს ე ,
ც ხ ე ნ ი დ ა ნ რ ო ც ა ჩ ა მ ო ს ვ ე ს ი ს (გ ო ნ ი ე რ ი არ ს ე ბ ა)“.

¹ ასეთი ხმაბაძვითი სიტყვების გადმოცემა ქართულად სრულიად მოუხერხებელი ხდება.

აფთვიეძეა: „შიტიაქტა, შიზგლოუზი“ იპიან აფთვიეძეა დნარგვიან ატეს-
პართა დადხალტ“ (იქვე, გვ. 67_ა) „დასხედით, რას დგახართო“ თქვა,
|სწრაფად| მათ გვერდით ჩაუარა და სამმართველოში ავიდა“.

აშშეძეა: „იქუშან იგლაზ ანხაცია აშშეძეა დნარგლსენ დანენაფშე“...
(იქვე, გვ. 17_ა) „მის (კაც.) გარშემო რომ გლუხები იდგნენ, |წყნარად|
რომ მათ შეხედა...“; „აშშეძეა ლქონალხიფეტ“ (იქვე, გვ. 25_ა) „|წყნარად,
ნელა| მობრუნდა ქალი“; „აშშეძეა დააჯნალტ“ (იქვე, გვ. 39) „წყნარად
შემოვიდნენ სახლში“.

აჩიპაძეა: „იხაპი ხამთახა იგტუ აწა ითაეზ აშაურა აჩიპაძეა ედთაილა-
შიტ“ (იქვე, გვ. 65_ა) „მძიმე ქეასავით რომ ჰქონდა გულში ჩავარდნილი სის-
ხლის ალება |შუშხუნით| კვლავ აუდღულდა“.

აჩიპაძეა: „აარკმგე იკურ-კურა აქონანახიფეტ, აჩიპაძეა აძე თვზრნე
იკათო“ (იქვე, გვ. 58_ა) „კოკა კოტრიალით ჩავორდა, წყალი |ჩუხჩუხით|
იღვრებოდა რა“.

აჯჯაძეა: „მოუკ აჯჯაძეა აჯჯტრეფ ქიხრა მაქონ“, (იქვე, გვ. 75_ა)
„ვილაყეები ქვივილ-ხივილით| სიმინდს ტეხდნენ“.

ახიპაძეა: „... წვა ზამე აჯბლექტა აქინახენ ელარგეფუა აფიან იგტახიე
ინხანგალტ, ხეხი იმცაქტა წაყა ილიფმგე ახიპაძეა ინექტუფსეფეტ ადგელ-
აქო“ (იქვე, გვ. 76_ა) „ურიცხვი მუხის ფოთლები მოწყვიტა, ერთმანეთში და-
ატრიალა და ცის სიღრმეში აიტანა |ქარმა|. რომლებიც ზევით აუსვლელად
ძირს წამოვიდნენ, |ჩხრილით| მიწაზე დაცვიდნენ“; „იროძენჯან ახიპაძეა
ამცაქოე დაჩაპახეფეტ“ (ტაბაქარის ტექსტ.) „ვერცხლად ქცეული |ჩხრილით|
ცეცხლში ჩარჩა (ჩაცვიდა)“.

აგტუგტაძეა: „აგტუგტაძეა აკახაცია იცნე დააჩიფიწმეტ აურიადნიე (იქ-
ვე, გვ. 63_ა) „ურიადნიე ჩამოხტა ცხენიდან |დრაგუნით| ახლდა რა
ყახახები“; „ე ქიეკ ზმაზ იკახარმა აგტუგტაძეა ათურქტცია გწან ათათენ ააზრ-
ხტუაზ“ (იქვე, გვ. 34_ა) „მისს ყახარმაში, რომელსაც სამი პირი ჰქონდა, იყენენ
|გუგუნით| თოთუნის ამცმელი თურქები“.

აკტუტეძეა: „ზინა ლიხენარყუნე ლამ ემსქტა აქტუტეძეა დრეხო დახ-
გლაზ“ (იქვე, გვ. 27_ა) „ზინა თაფჩალუნული მამის პატიქებს |განუწყვეტ-
ლიე| რომ წეედა |ფეხიდან| და იდგა“.

აკაკეძეა: „საბ აკაკეფეძეა აკამბაშქტა დრეწაყო დცალყო დააფთან“
(იქვე, გვ. 62_ა) „მამაჩემი |შეკიელებით| კამეჩებს უწყრებოდა, ხნაედა და
მოდიოდა“; „იგტუ ითაზ ამაშია ანეწულს, აკაკეფეძეა დიწაყეფეტ, დღეხალ-
წეფეტ ალაფი ეფფში უსმმბახაფეტ ჰია“ (იქვე, გვ. 23) „მას გულში რა ედო როცა
გაიგო ქალმა, |მკეახედ| გაუწყრა, გაავდო ბებერ ძალიფით, კვლავაც აღარ
მენახოო“.

აკერ-ქერძეა: „ნაყტიფირახი იგლოუ არა დეუ აქოე აქერ-ქერძეა არა-
შიგა აბეგრონ“ (ივ. პაპასკერ, „თემერ“, გვ. 48) „ვალმით რომ კაკლის ხე დგას
იმაზე |კრიკინით| ..... ხმა ისმოდა“.

აუგრ-ყვრჰია: „მგუკჷ აყვრ-ყვრჰია დააჩჩედჷ“ (იქვე, გვ. 42) „მიიკჷმა |ხარხარით| გაიცინა“.

აკვრ-კვრჰია: „ზინა აკვრ-კვრჰია დააჩჩან“... (იქვე, გვ. 26) „ზინამ |კისკისით, კარკაცით| გაიცინა რა“...

ადვხ-დვხჰია: „იგუჷ ადვხ-დვხჰია ედსუა“ (იქვე, გვ. 80) „მისი გული |დაგა-დუგით| სცემდა რა“.

ატახ-ტახჰია: „ატახ-ტახჰია აყამჩჷ შთებუჷ გჷედჷ“ (იქვე, გვ. 64) „|ტყლაშუნიით| მათრახის ხმა გაისმა“.

ააკ-ააკჰია: „ალა... ქდუხუჷკ აშაპჷკჷ იბლათო ააკ-ააკჰია იშუჷა იგლან“ (იქვე, გვ. 48) „ძალი ... ჯიკვის ძირში (მიწის) ფოფხეთ |ამ-ამ“-ის| ყუფით იდგა“.

ადვრ-დვრჰია: „აჩი ადვრ-დვრჰია აჩი აარშეშეიდჷ“ (ჯგერდ. ტექსტ.) „სხენმა |ხმაურით| ტანი შეიბერტყა“.

ავტვრ-გტვრჰია: „ადჷ ავტვრ-გტვრჰია ეხშუჷხ“ (ადვიბე. ტექსტ.) „წყალი |ხვარჩალით| რომ დუღდა“.

ჷახა-სახაჰია: „აჩინჷ ანხცაჷა ჷახა-სახაჰია იციალჷო რჰიჷსთაქჷა ირთან“ (ივ. პაპასკერ, „თემურ“, გვ. 12) „იმ დღეს გლეხები |გამალებით| ხვნით თავიანთ სახნავებში იყვნენ“.

ავგჷ-ჩგჷჰია: „ზინა აჩუან ააკვლხუნ ახვრგაგა ინთალვრგვლტ ამსთხუჷგ-ალა აყვრჷ-ჩგჷჰია ელახჷო“ (იქვე, გვ. 27) „ზინამ ჩახანა ჩამოხსნა გორგოლაში ჩადგა, სუთით |ტკაცა-ტკუციით| ზელდა რა“.

ალღ-მღჰია: „აგაზეთქჷა ალღ-მღჰია რუფხარა დედთალაგონ აწხებჷონ“ (იქვე, გვ. 66) „გაზეთების |ბურტყუნიით| კითხვას კვლავ იწყებდა შუალამისას“.

ხმაბაძვით სიტყვათა ასეთი სიმრავლე შემთხვევითი არ არის აფხაზურში. ონომატოპოეტური სიტყვები სხვა მეტყველებების ნაწილთა მაგიერობას ეწევიან იქ. ხმაბაძვითა აფხაზურში გამოხატული თითქმის ყველა ის შემთხვევა, რომლებშიაც სხვა ენაში ზმნისსართები იქნებოდა გამოყენებული.

აქაც, ერთხელ კიდევ, ხაზი ესპის აფხაზურისათვის დამახასიათებელს კონკრეტულს აზროვნებას. ხმაბაძვითი სიტყვით გამოხატვა ხსენებული შინაარსისა. გაცილებით უფრო უშუალო და მარტივია და უფრო ახლოა ენობრივი განვითარების ადრეულ საფეხურებთან, ვიდრე ზმნისსართებით აზროვნება.

იქ, სადაც ჩვენ „სწრაფად“-ს ვიტყვოდით, აფხაზურში კვლავ ხმაბაძვით სიტყვათა მთელი წყება მოგვევლინება, მაგალითად:

„აშაჷცაჷა დენდილყუეიდჷ“ (იქვე, გვ. 78) „სწრაფად გავარდა გარეთ“.

„აყვფჰია დნუშთასენ ინუშთიფაადჷ ედგუჷშჷ“ (იქვე, გვ. 24) „სწრაფად წაავლო (ხელი) და აიტაცა ნაჯახი“.

„ახვშითჰია დენჩაჷეიფეიდჷ“ (ივ. პაპასკერ, „თემურ“ გვ. 19) „სწრაფად ჩამოხტა ცხენიდან“.

„აშეჷრჰია დნეათაფან ამაა ლნაჷკ ნადვრლჷლჷალტ“ (იქვე, გვ. 58) „სწრაფად გადახტა და (ქურკლის) სახელოურზე ქალს ხელი დააქირა“.

„შიტიაქუა, შიზგლოუზი“ იპიან აჟეჟეჟია დნარვეყან აუსჰიართა და-ახალტ“ (იქვე, გვ. 67) „დაჯექით, რას დგახართო“ თქვა რა სწრაფად მათ გვერდით ჩაუარა და სამმართველოში ავიდა“.

„ნებ, ბაშოჟუპ ისხტუკუა! -აჟეჟეჟია იჩეელაჰიანე დენდილწუგეტ“ (იქვე, გვ. 84) „ეჰ, ტყუილია რასაც ვეიქრობ! სწრაფად ტანთ ჩაიცვა და გარეთ გამოვიდა“. და ასევეა თითქმის ყველა სხვა ზმნისსართიც.

აქ მოყვანილი ექვსი სხვადასხვა სახე (ზოგი სხვაც) ყველა „სწრაფად“-ს აღნიშნავს. სხვანაირად შეუძლებელია ჩვენ ისინი გადმოვთარგმნოთ. მაგრამ არცერთი მათგანი, ვთქვათ. იმავე ქართული „სწრაფად“-ის ეკვივალენტი არ არის. ამ უკანასკნელში ჩვენ განყენებული ცნება გვაქვს, აფხაზური კი კონკრეტულ სახეებს ემყარება; მას ათეული სიტყვის გამოყენება უხდება, რათა გადმოსცეს სისწრაფის სხვადასხვა ვარიაცია ცალკეულ და კონკრეტულ მოვლენებში არსებული. ამის გამოვე აფხაზური სათანადო შემთხვევებში ვერ გვაძლევს სიტყვას (რომელიც თავისში უკვე შეიცავს აბსტრაქციას), არამედ -- ხმაბაძვის კომპლექსებს. თვით კომპლექსები კი დამოკიდებულია იმაზე, თუ რა ბგერა შეეფერება ამა თუ იმ მოვლენას.

აფხაზური ენისთვის ნიშანდობლივი ქარბი კონკრეტულობა მრავლად დასტურდება ლექსიკაშიაც და მორფოლოგიურს მოვლენებშიაც.

აფხაზური ხმაბაძვითი სიტყვები ყურადღებას იქცევენ თავიანთი „წარმოებითაც“. ისინი ყველანი ბოლოს -ჰია მარცვალს დაირთავენ. ეს კი აჰიარა „თქმა“ ზმნის ძირია. ამის გამო აშკარა მითითებაა იმაზე, რომ ამ რიგის სიტყვა მას გაგებული აქვს. როგორც მოვლენის. საგნის მიერ გამოცემული ბგერა ანუ თქმა. „აჰჰჰაჰია აში იხატრტ“ „აჰჰა-ს თქმ(ით) კარი გაელო“ ე. ი. „კარმა „აჰჰა“ თქვა (და) გაელო“¹. საინტერესო ფაქტია ონომატოპოეტურ სიტყვათა წარმომავლობისათვის: ის, რაც სხვა ენის მასალის მიხედვით დაშვებულ უნდა იქნეს, აფხაზურში სრული რელიეფურობით გამოვლინდება.

გაორმაგებულ ხმაბაძვით სიტყვათა გამოძახილია მთელს რიგს სახელებში, როგორიცაა, მაგალითად, აჰიჰჰი მტრედი, აჟუჟუ გუგული, აჟიჟი — ზარი, ეჟეანი, აჟუარჟუარ — ზარი ხისა, აჟაჟაჟ — რიკრიკა (წისქვილისა). აჟაჟაჟ „ოჩოფეხა“ და სხვ.

რედუქციაციას დიდი სარბიელი მოუპოვებია თვისების გამომხატველს სიტყვებში. აქ განსაკუთრებით საჭირო ხდება განცდის ინტენსიურად გამოხატვა.

აჟაჟაჟა — მაგარი. უხეში. მსხვილი: „ალმჰაქუა რ ჟაჟაჟა ივეზუფ-შეგეტ“ (ივ. პაპასკეჯრ, „თემურ“ გვ. 5) „ყურების გაჯიქებით (სიდიდით) მიჰხედა“.

აღგუგუტრა — ამობურცულობა. „იხაკუკლგუტუტ-მელგუტუტროზი“ „რა ოღრო-ჩოღროობაა (ამობურცული ხედაპირია)“.

¹ შეიძლება ხმაბაძვის სიტყვას ჰია არ დაერთოს. ეს შინაარსი მაინც იქნება გამოხატულ სხვა მისი შინაარსის მქონე ზმნით, მაგ., „იხაკუკ აჰჰა ჟუგა“ (ყაზბეგი, „ელისო“, გვ. 31 და თარგმანი 1937 წ.) „თავის კბილს აჰჰაჰა გამოაცემინა რა“.

აკაზ-კაზრა კანკალა. ნათელი, სუფთა: „აეიჯან კაზ-კაზუა ფსოჰია შწირაკ ჯარგუ ოუმბო მაყალომეტ“ (ივ. პაპასკეჯრ. „თემურ“, გვ. 29) „მოკრიალებულ. კანკალა ცა(ზე) ერთ ღრუბელსაც რომ ვერ დანახავდი. ისე გახდა“.

აცერ-ცერრა - ბრქვეილი: „ახე-მაციაზ ცერცერუა ილაჰიან“ (იქვე, გვ. 24) „ბრქვეილა ოქროს ბეჭედი ვახეული იყო“.

ათ-შაშა — ბრწყინვალე: „ლელა თ შაა შიაქუა“ (იქვე, გვ. 49) „მისი (ქ.) ბრწყინვალე თვალები“.

ცაჰი-ცაჰი ძალიან ცხელი: „აბრაყა ინთყაზ ახე ცაჰი-ცაჰი აუმა მგტა იგტუ ითაშაზ“ (იქვე, გვ. 80) „აქიდან გამოვარდნილი ცხელი ტყვია იყო მითას გულში რომ ჩავარდა, გულში რომ მოხვდა“...

აჟგ-ბუბუა - გაწიწული.

ფეხხაა — გახეთქვა, დაფშვნა: „ლჯჯწყა ფეხხაა დაგიმეტ“ (იქვე, გვ. 55) „შიგნით (მუცელში) გახეთქა“...

აჟე-ჟეჟრა ძალიან გავსილობა (გაპიპინება): „ჰამგტა ჰეჟჟეჟრა ყა-ლომეტე“ (აძვიბე. ტექსტ.) „ჩვენი მუცელი „გაპიპინებული“ გახდება“.

არხხარა — გაწოდება, გაწვდა: „ინაპე რეხხანე დეშეგლაზ“ (ივ. პაპასკეჯრ. „თემურ“, გვ. 24) „ხელგაწვდილი რომ იდგა“.

არ-ხახარა — სიმეჩხრე: „ბეცალა ირხახანე იშეშეუეტ“ (ჯგერდ. ტექსტ.) „წნელით მეჩხრად ლობავს“.

აკვწ-ჟჟარა ადგომა, წამოწვევა: იხე ჯეწირზხან დანძეჯე... (ივ. პაპასკეჯრ. „თემურ“, გვ. 82) „თავისი თავი რომ წამოსწია და ყური დაუგლო“...

აკვწ-ჰიჰარა - გადმორჩენა, გადმოშორება, ამოყოფა, გამოჩენა: „ლხე ჯეწიჰიჰი...“ (ტათჰარის ტექსტ.) „თავის ამოყოფით“...

ასევე მთელი რიგი თვისების აღმნიშვნელი სიტყვები მუდამ მხოლოდ გაორკეცებულად გვხვდება.

მაგალითად:

აწიწიჭ — მთავე.

აყაყა — ბრტყელი.

აკაკა — მაგარი.

ატატა — რბილი.

ალულუა ძლიერი, მაგარი (იგივეა, რაც ქართ. ლო[ნი-ერი], ოლონდ რედუქციაციით).

აჯაჯა - მოუხეშავი, დახეთქილი, სქელი (მაგ. „ანარმა ჯაჯა“ — სქელი, უხეში ნარმა).

ბაბა გაბურღნილი, გაშლილი.

ზოგ მათგანში ვარკვეული ნაწილი შეიძლება იყოს მხოლოდ ორმაგად წარმოდგენილი.

მაგალითად:

ხაკუტაკუტარა სასიამოვნო.

აშაკუტაკუტა თეთრი.

აყუმშიგში - თეთრი და რბილი, ფუნთუშა.

ახაშიაშია ცივი.

ამხუშიაშია კარგი, მოქნილი ტანადი.

ამაწიყაყარა - ძალიან ბუჭი, მწვანე (ზღრ. ამაწია მწვანე).

სიტყვათა ამ კატეგორიისათვის რომ განსაკუთრებით საჭირო ხდება ინტენსიური გამოხატვა და რომ რედუქციაციას ეს ფუნქცია აქვს დაკისრებული, სხვა გზითაც ნათელი ხდება. სწორედ თვისების აღმნიშვნელ სიტყვებს, შეიძლება უკვე გაორმაგებულსაც, ერთვის სპეციალური ინტენსივობის გამომხატველი ნაწილაკი და.

მაგალითად:

„ამშიზნ დაათუწუთაზ აფშია ხაკუტაკუტარა-ძა“ (ივ. პაპასკაცერ, „თემერ“, გვ. 42) „ზღვიდან რომ (ძალზე) სასიამოვნო ქარი მოდიოდა“.

„მეკუქ დეძელუ-ძა დძვრუტან“ (იქვე, გვ. 43, 28) „მიკიქი (ძალიან) გულმოდგინედ ისმენდა“.

„აჰასკენ დაწია ქაქა-ძა აშითქუტე აკაკუქუტე ელარკვრუტა“... (იქვე, გვ. 48) „ლამაზად მწვანე ბალახებში ყვავილები და „ვარდები“ ერთმანეთში ბრწყინავენ რა“...

„ახუხუ ახუტუ აქო დეხუხუტა-ძა დიან, იუსიშონ“ (იქვე, გვ. 48) „წყაროს პირას გაშხეართული იწვა, ისვენებდა“.

„დუატა-ძა ლჩევედწვლხუტ“ (იქვე, გვ. 58) „გრძლად გასწორდა“.

„შეკმთან ფია-საათუ ყოლუპ უჰიარატო ამრა ყაყა-ძა აფიჯან აჩეკდნახალახან“ (იქვე, გვ. 66) „დილის ათი საათითაო იტყოდი მზე (ძალიან) ფართედ ცაზე ა(მო)სთულიყო“.

„იკქაკუტაკუტარა-ძა ინუტუგონ“ (იქვე, გვ. 72, 11) „(ძალიან) სუფთად უელიდა მას“.

„თემერ დუხუტაფუტაზ ასალამ შიყუტ რჩინუ იჯედა ინთეფწან დუაფუშ-ძა დნეცრაშიეტ მუკუქ დანნეხუტაფუშ“ (იქვე, გვ. 74) „თემურმი წერილი, რომელსაც ათვალეირებდა, დაკეცა და ჯიბეში ჩაიღო რა (ძალიან) წითლად აენტო (წითლად მოეკიდა მას), მიკიქს რომ შეხედა“.

„აუსჰართა დამარიაშიანუ აფიჯანახუ აჰარბაეიქუტა ბბა-ძა აფსთჰა დაწალანუ აგერა დაქონ“ (იქვე, გვ. 76, 10) „სამმართველოს ასწვრივ ცაში ორბები გაშლილი ღრუბლებში იყვნენ და ტრიალებდნენ“.

„იჰაპცია ხულფა ხაჩახ-ძა ქაადუ იმწაწან ავრა დაქონ“ (იქვე, გვ. 78) „თავისი პატარა ნაბდის ქულში [ეხურა-რა] ქალალდი წინ ეღო და წერაში იყო გართული“.

„იჯედეტ თემერ იკაჩა-კაჩა-ძა ათათენ იქუგლანუ ანიბა“ (იქვე, გვ. 95, 2) „გაიკვირვა თემურმა „დაბზღირტულად“ მდგომარე თუთუნი რომ დაინახა“.

„უდ შოჯემშოზ მააცოგრყემატ ინეფენკკლადანდ ახელაზ აციაჰია უბრიგ, ილაჩა-ლაჩა-და ნაცკელს-ნაცკელს მაყარანდ იქიაზ ალაპყაქტა“ (ივ. პაპასკაჯრ, „თემურ“ გვ.95) „ამას რომ კვირობდა მის წინ გადიშალა მთელი ველი, სადაც ნეკისოდენა დალელული სიმინდის ტარობიანი [ყანა იყო]“.

„დბააძაფეჟეჟრა-ძა აცია დაალწმტ“ (იქვე, გვ. 18) „[ოფლით] გაწუწულმა (ძალიან დასველებულმა) გამოიღვიძა“.

„აქტქემტქა იძვრჯა ემთანტემატ იყტჯთ-ყტჯით-ძა“ (იქვე, გვ. 36,) „ხმაგოუცემლივ უსმენდენ რა ერთმანეთს კვლავ მისხდნენ მდღე მარედ“.

„იკტქტა-ძა ინთილაზ ამრა“ (იქვე, გვ. 42,) „პირდაპირ რომ ჩაეშვა მზე“.

„დკეჟ-ძა დგლოუპ“ „განმხოლოებით (განმარტობით, სულ მარტო) დგას იგი (გონ)“.

„აჰმათ დღლბაზშა ანაბა ამარდუან აწყა იქიაქია-ძა იტიაზ ალა ჯაგლტ“ (ივ. პაპასკაჯრ, „თემურ“, გვ. 85) „აჰმათი ჩამოდისო რომ დაინახა, კიბის ქვეშ დახვიული (დაგორგლილი) რომ იწვა (იჯდა) ძალი, წამოდგა“.

„კჯხას ისოუშეაგჯ აშაი იბალა-ბალა-ძა იგლოუპ“ (იქვე, გვ. 100,) „ჩემი საამხანაგო ხალხი კეტეით მაგრად დგას“.

„იბგჯ კიაკია-ძა ემთანკულაირგლტ აჰმათ“ (იქვე, გვ. 129) „თაეისი (ძალიან) მკვეთრი ხმა კვლავ შეუერთო აჰმათია“.

„ლუნაკყარქა ხტხტა-ხტხტა-ძა“ (დ. ქონქაძე, სურამ აბაა, გვ. 13,) „მისი (ქალის) (ძალიან) გრძელ-გრძელი თითები“.

„დჯზა-ძა დქქიან“ „უშველებლად (გაუნძრევლად) იწვა“.

განსაკუთრებით ფერებში ჩანს ეს: „არაკყეფშე ექტაწაახხჯრა-ძა“ „ნახშირივით შავად“; „დკჯშე-ძა დჯან“ „ნაცრისფრად იყო იგი (გონ)“, „დყაფშ-ძა“ „წითლად“, იკეჟე-ძა „ყვითლად“ და სხვ.

ამ რიგის სიტყვებში -ძა მუდმივად შეიძლება არც არსებობდეს. არის: აყაფშ (წითელი), ხააქტაქტარა (საამო) და სხვ. -ძა თითქოს მაშინ უფრო ერთვის, როცა ეს თვისების აღმნიშვნელი სიტყვები ზმნისსართების როლში გამოდიან, მაგრამ აქ -ძა-ს ზმნისსართობის მაწარმოებლად ვერ მივიჩნევთ. მისი თავდაპირველი ფუნქცია აქაც ინტენსივობაა. რაც სრულს ჰარმონიაში მოდის თვისების აღმნიშვნელ სიტყვებთან.

მეტეც ითქმის: გარდა იმისა, რომ ეს -ძა ძალიან სწორად ერთვის თვისების აღმნიშვნელ სიტყვებს, არის რიგი ამ სიტყვათა, რომლებიც ინტენსივობის -ძა სუფიქსის გარეშე უკვე აღარ წარმოიდგინებიან, მაგალითად, აფშეძა „ლამაზი“. „კარგი“: „ზინა ჭარა დუზჰანდ დტოოუ დტამუ სარა დაარა ფშეძა იზდვრქემატ“ „ზინა შენტვის დანიშნული („თხოვილი“) ზის თუ არა ძალიან კარგად (ლამაზად) ვიცი“.... ამ სიტყვას განმეორებითაც შეიძლება იგივე -ძა დაერთოს: „ალემ ასახა ანდ იფშეძაძა ათძამც იკდღრშეულაზ აჭარ-ჰაუ ფშეძა“ (იქვე, გვ. 40) „კედელზე რომ იდო ლამაზი ხალიჩა გაკრული, ლამაზად ლომის სახე გამოხატული“. პირველ შემთხვევაში ძა თითქოს სიტყვის ძირეულ ნაწილს განეკუთვნებოდეს, იმდენად შეჭხორცებია მას. ნამდვილად კი ამ სიტყვის ძირს აფშე-რა „სახე“, „ყურება“ სიტყვის ძირთან მივყავართ.

ასევე -ძა-ს გარეშე შეუძლებელია თვისების აღმნიშვნელი სიტყვები: ი რ უ უ ა - ძ ა, ი ხ ხ ა - ძ ა, ზ გ ნ - ძ ა...

„აპმათ ეგგუტუშო გ რ უ უ ა ძ ა აღტრა მახუნჯუტურშოგზ“... („თემურ“, გვ. 49) „აპმათმა ნაჯახი ძალიან შორს მოქნევით იატაკზე (ძელზე) რომ მიაგდო...“.

„დაადულფშიტ კატია, აცუმზა ხხაძა იენგ“ (იქვე, გვ. 97, 24) „გამოიხედა გარეთ კატიამ აბრდღვიალე ბული-სანთელი ეჭირა რა (ხელში)“.

„ამერხტაგა იხააძა იცურწუზ ზგნძა იქოგკუნ“ (ბ. შგნკუბა, აფხსატოი აქოაქუა, გვ. 3, 21) „შხის სხივები სასიამოვნოდ რომ ამოვიდა, მთლიანად (სულ ერთიანად) ახალი იყო“.

ასე, რომ თვისების აღმნიშვნელ სიტყვებში აღქმის ინტენსიური სახის გამოხატვა უცილობელი ხდება და პირველყოფლის ამ დანიშნულებას რედუპლიკაცია ემსახურება. გარკვეულს შემთხვევებში მას სცელის ინტენსივობის აუიქსი.

სიტყვათწარმოებითი ძალა რედუპლიკაციისა აფხაზურში მკლავდებდა მთელ რიგ ლექსიკურ მასალაში. იგი საკმაოდ მძლავრი ფაქტორია ახალ ცნებათა აღმნიშვნელი სიტყვების წარმოსაქმნელად. რა თქმა უნდა, რედუპლიკაციის ძირითადი შინაარსია (ინტენსივობა, სიმრავლე-მრავალგზისობა) აქაც ამოსავალი.

თუ, მაგალითად, „სითბოს“, „სიცხეს“ აფხაზურში გამოხატავს შხ ძირი (აქედან თვით „სიცხის“ სახელწოდება ა-შხ-ოურა), მეორე მხრივ მომეტებული სიცხის, „გახურების“ გამომხატველია სპეციფიკური „ავადმყოფობის“ სახელწოდება - „არ-შოგშო-რა“ „გახურება“. იგი რედუპლიკაციის გზით მიიღება.

აჭაარა არის „თქმა“. აქედან „ყვირილი“ ანუ „ინტენსიურად თქმა“ არის აჭააარა¹.

შხა ძირი სხვადასხვა შეერთებაში (აქა-შხა-რა, ათა-შხა-რა, ალ-შხა-რა....) „ვარდნა“-ს გამოხატავს. მისი გაორკეცებული სახეობა უნდა გვქონდეს „ქნევა“ ზმნის შემადგენლობაში. „ალა ჯაგლან იწუხტა რ შხ შო აჩაარხხეგტ“ (ივ. პაპასკაჯი, „თემურ“ გვ. 5, 1) „ძალი წამოდგა და კულის ქნევით (ცანცალით) მიბრუნდა“.

„ერთ“-ის გამომხატველად ს (←სა) || სჲ (←სჲა) უნდა ვივარაუდოთ აფხაზურისათვის გარკვეულს შემთხვევებში. მისი რედუპლიკაციით ვიღებთ ახალს შინაარსს — ასხა (ბზიფ. ასჲსჲა) „წვრილი“, „წვნიკი“ (მრავლის მნიშვნელობით) ანუ „მრავალი (მცირე) ერთეული“².

¹ საინტერესო ანალოგია მოეპოება მას, ვ. ვუნდტის მოწმობით, სამოა ენაში: „t a b a sprechen, t a b a t a b a schreiben“ (W. Wundt, Völkerpsychologie... Die Sprache, Erst. Teil, Leipzig, 1911, გვ. 639).

² შეიძლება ამასვე დაუკავშირდეს რედუპლიკაციის ერთი შემთხვევა წმინდა მორფოლოგიური ბუნებისა. ამ შესაძლებლობის დაშვების ნიადაგზე ფარდა ეხდება „ქალ“ სიტყვის „უქანონოდ“ ნაწარმოებ მრავლობით რიცხვს. ქალი აფხაზურად არის აფჭიგს (ბზიფ. აფჭიგსჲ) — *აფჭიგსა (|| *აფჭიგსჲა). ხ (|| ხრ) აქ ერთეულის აღმნიშვნელ სუფიქსს უნდა წარმოადგენდეს. არა მთელი სიტყვის. არამედ მხოლოდ ამ ნაწილის რედუპლიკაციით

ზემოთ განხილულს შემთხვევებში ჯერ გვექონდა გაუორკეცებელი სახეობა და მისი რედუქციაცია გვაძლევდა სულ ახალ ცნებას. არის დიდი რაოდენობა სიტყვებისა, რომელთა ურედუქციაციო ვარიანტები არ მოეძებნებათ და მხოლოდ ამ ორკეცი სახით გვხვდებიან. ასეთები, ერთი მხრივ, იყო ზემოგანხილული თვისების აღმნიშვნელი სიტყვები, მეორე მხრივ მოიპოება სიტყვები, რომელთაც თავიანთი ბუნებით ახასიათებთ სიმრავლე, მრავალ-გზისობა, მოვლენის განმეორება ისე, როგორც ეს ხმაბაძვით სიტყვებში გვექონდა.

მაგალითად:

აძიძიარა „რეცხა“ - „ბანა“. ცალკე ძი (resp. ძა) ამ შინაარსით არსად გვხვდება. მისი ორკეცი სახეობა „რეცხა“ ზმნისათვის იმიტომ ხდება დამახასიათებელი, რომ იგი წარმოდგენილია, როგორც უწყვეტი, ხანგრძლივი პროცესი.

აქუ-პაპა-რა: „მრავლის ერთად მიყრა, მისხდომა“; „აჩი ალა ამწყქა აქუ-პაპე დეტ“ „ცხენს თვალზე ბუზები მიასხდა“.

აშიშირა „ჩივილი“.

აშიშირა „ლობვა“ და თვით „აშიშიგ“ „ლობე“.

აუაუიარა „ეონვა“. უნდა ივარაუდებოდეს მრავალ ადგილას გამოყონვა: „ლელაქუა აბააძიარა ნარჯეწაჟაჟიტი“ (ივ. პაპასკიჯრ, „თემურ“. გვ. 21) „მას (ქალს) თვალზე სისველე მოედინა (მოეჟონა)“.

ემა-რ-ცც-რა „შეკმუხენა“: „ლელახ; ემჯრცცუა“ „შუბლის შეკმუხენით“. აქ ივარაუდება მრავალი ნაოქის წარმოქმნა.

აციციარა „ძალიან გასუქება“, „გალაღება“: „მურზაყან რემა იტუ ანციგ-ციგზ მარფჯრგმა დანჯუტუ აყუნ“ (იქვე, გვ. 16) „მურზაყანის გული ყველაზე უფრო ყმაწვილობისას იყო გალაღებული“.

ბბბ „მტვერი“. რედუქციაციის საფუძველს აქ ქმნის ის, რომ იგი წარმოდგენილია, როგორც მრავალი ერთეულისაგან შემდგარი. რომ ასეთი გაგებაა მასში მოცემული, ამას მისი ერთეული ცნების წარმოებაც ნათელჰყოფს (ბბბცც)¹.

აციცში „ფერფლი“ ესეც გაგებულია, როგორც მრავალი ერთეულისაგან შემდგარი.

აციცარა „სიჩქარე“. წარმოდგენილი უნდა იყოს, როგორც განმეორებადი, ინტენსიური პროცესი.

აჰლა-ტატა-რა „ერთმანეთში არე-დარევა“.

მივიღეთ მრავლობითის გაგება და ამ ნიადაგზე გვაქვს სრულიად გამხოლოებით მდგომი მრავლობითის ფორმა—აჰოსა. სწორედ მრავლობითის ფორმაში ახმონის თანაარსებობაც მიმართავს რედუქციაციისაკენ ყურადღებას (ზდრ. ქვემოთ მსგავსი სახე რედუქციაციისა). აჰოსა (resp. აჰოსრა) მიღებულად უნდა ვსცნოთ აჰოსსა (resp. აჰოსრა) (—*აფჰისსა||*აფჰოსსა)-საგან. ამ შესაძლებლობის ისტორიული დასაბუთებაც მოგვეპოება პ. უსლარის ჩანაწერში, სადაც, მართლაც-და, ხსენებული სიტყვის მრავლობითი ფორმა მუდამ ორი ხო-თია წარმოდგენილი—აჰოსრა. აბაზურს დიალექტებში დღესაც მისი მხოლოდ ორ-ხ-იანი სახეობაა ცნობილი—აჰოსსა||აჰოსსა ქუა.

¹ ერთეულის მაწარმოებლების შესახებ სხვაგან.

ათერ-ბებ-რას „გუნდ-გუნდად, გაშლით გამოსვლა (კვამლისა, ღრუბლისა)“:
 „ალვა იქჳ ითერბბუა დააცაუიფეტ“ (ივ. პაპასკაჯრ. „თემერ“, გვ. 61)
 „პირიდან კვამლს გუნდ-გუნდად, გაშლით უშვებდა რა დაილაპარაკა“.

აფსსარა „გვა“. „ხვეტა“.

აყაყარა „ლექვა“.

აჩარა „სიცილი“.

აფხ. აჩარა ძირეული მასალითაც საერთო ჩანს ქართ. სი-ცი-ლი — სი-ცი-ინ-თან. უნდა ვიფიქროთ, რომ სწორედ ამ ც-ს შიშინა სახეობა იყოს წარმოდგენილი აფხაზურ ჩ- (ჩესჲ, ჩა)-ში. ზანურმა (მეგრულ-ქანურმა) ეს შიშინა სახეობა არ შემოგვინახა. სვანურსაც ქართულიდან ნასესხები ც ძირი გააჩნია (სიცილი--ლიცენალ), თუმცა სვანურში მისი შიშინა სახეობაც დასტურდება: ხაჩა-ს პროფ. ვ. თოფურია ერთგან („სვანური ზმნა“ გვ. 260) თარგმნის „უხარია“-დ, მაგრამ მეორე ადგილას გადმოცემული აქვს; ხაჩა — ეცინება, უხარია: მაჩონ, ჯაჩონ, ხაჩონ — მეცინებოდა, გეცინებოდა, ეცი-ნებოდა (იქვე, გვ. 94).

აფხაზურში ეს სვანური სახეობაა შემონახული, მაგრამ უკვე გაორკეცე-ბით. აქ მისს რედუქლიკაციას ის იწვევს, რომ აფხაზურისათვის დამახასიათებელი ცნობიერებით პროცესი გაგებულ და დაფასებულ იქნა, როგორც განმეორებადი და უწყვეტელი.

სიცილის სხვადასხვა სახეობისათვის საერთოდ დამახასიათებელია გაორკეცება, მაგ., ქართ. ხით-ხითი, კის-კისი, ხარ-ხარი... აფხაზ. აყრ-ყრ-ჰია და სხვ. აჩარა-ს შემთხვევაშიც იგივე მეორდება, ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ პირველ შემთხვევაში ხმაბაძვითი სიტყვები გვაქვს და თითქოს ეს ორკეცობაც უფრო ბუნებრივია. აქ უფრო ბუნებრივად მიტომ გვეჩვენება, რომ ცოცხალი სახე ხმაბაძვის შემთხვევაში უფრო ადვილად შეგრძნობადია. აჩარა-ში კი ეს ცოცხალი სახე არ ჩანს. აჩარა ისევეა გაგებულ და აგებულ, როგორც აყრ-ყრ-ჰია, ხით-ხითი და სხვ. მათგან მხოლოდ სახელდების პრინციპშია სხვაობა. აჩარა-ში არ ჩანს თუ რატომ უნდა იყოს ამ შინაარსისათვის გამოყენებული ჩჩა. აყრ-ყრ-ჰია-ში ეს სახე მიახლოებით მაინც გამართლებულია.

ხსენებულ ცნებათათვის მრავალგზისობის მომენტი განუყრელია და მათი გამომხატველი ენობრივი ყალიბიც რთულია და შედგენილი. თანამედროვე აფხაზური ენობრივი შეგნებისათვის ჩჩა, ძძძა და სხვა ორკეცი ძირები განუყოფელ მთლიანობას წარმოადგენენ და შედგენილი ფუძეების მსგავსად როდი გაიყოფებიან ახალი ელემენტების დართვისას, შდრ. მაგ., აყაწარა „კეთება“ აორისტი იყა-სგ-მ-წე-ეტ, აძძარა „რეცხა“ აორ. ი-სგ-მ-ძძძე-ეტ.

რედუქლიკაციის სხვადასხვა სახე გვხვდება აფხაზურში. მაინც ყველაზე უფრო გავრცელებულად უნდა მივიჩნიოთ სიტყვის ძირეული მასალის რედუქლიკაცია. ჩვენ მიერ განხილული ე. წ. მორფოლოგიური დანიშნულების მქონე რედუქლიკაციის დროს, მაინცადამაინც, დამახასიათებელია სიტყვის მეორე ნაწილის (ეს მეორე ნაწილი თითქმის მუდამ მეორე თანხმოვანია) გაორკეცება, მაგ., აფწაწარა, აფჩაჩარა, ახეჟაჟარა და სხვ. ასეთი გაორმაგების

წესი აფხაზურისათვის მეტად დამახასიათებელია და საინტერესოა იმით, რომ სიტყვის მეორე ნაწილის (ან თანხმონის) რედუქციაცია თითქმის მუდამ სიტყვის ძირეულ მასალაზე მოდის¹. ხსენებულ სიტყვათა შედარება რომ მოვხვდინოთ. ყველა მათგანში პირველი ნაწილი გამოიყოფა, მაგ., ახჯ-წაწაარა, ახჯ-ჟაჟაარა...; აფჯ-წაწაარა, აფჯ-ჟაჟაარა და სხვ. ამიტომ შეგვეძლო მათთვის ძირთა რედუქციაცია გვეწოდებინა, მაგრამ ზოგ სიტყვათა ჯერ ბუნდოვანი ეტიმოლოგიები მაინც გვიკარნახებენ ასეთი განზოგადებისაგან თავი შევიკავოთ. ამავე დროს, რედუქციაციის მონაცემების საფუძველზე, უნდა ვთქვათ, რომ იგი აფხაზურ სიტყვათა აღნაგობის რკვევისას ანგარიშგასაწევი საანალიზო ნიშანია.

ურცხე შემთხვევაში ამ ძირეულ გაორკეცებულ ნაწილს ერთი თანხმონი წარმოადგენს. თუ იმას გავითვალისწინებთ, რომ გაორკეცებული სიტყვები უძველესი ფორმაციისანი არიან, ეს ფაქტი ყურადღებას მიიპყრობს აფხაზურ ძირთა წარმოქმნის ისტორიის თვალსაზრისით.

ამ სახეობის გაორკეცებულ სიტყვათა გარკვეული ნაწილი წარმოგვიდგენს გაორკეცებულად მხოლოდ თანხმონს, მაგ., ა-შოშო-რა და სხვ. მეორე მხრივ გვხვდება გაორკეცებული თანხმონები და მათ შემდეგ ა ხმოვანი, მაგ., აძიძიარა ასეთს სიტყვებში სავარაუდებელია „ძირეულად“ არა მარტო ერთი თანხმონი. არამედ მარცვალი ძია, ჩა, წია და სხვ. გაორკეცებაც სწორედ ამ მარცვლისა უნდა ხდებოდეს, მაგრამ გაორკეცებისას პირველი ნაწილის ეს ა ხმოვანი ჩაეარდება და შერჩება მხოლოდ მეორე ნაწილთან. ისინი რომ აღგვედგინა, უნდა გვქონოდა ძიაძია, ჩაჩა, სასა და სხვ. მეტად იშვიათად შესაძლოა ამ ტიპის რედუქციაციაში პირველ ნაწილშიაც ხმოვნის შენარჩუნება, მაგ., ახ-ტა'ტა-რა (წაცხება), აქუ-პაპარა (-მისევა), მაგრამ აქ (თითქმის) ყოველთვის გაორკეცებული ელემენტის პირველ ხმოვანზე მოდის მახვილი, ამიტომ ბუნებრივი იქნება თუ ვითიქრებთ, რომ მახვილის როლი უმნიშვნელო არ უნდა იყოს ზემოგანხილულ სიტყვებშიაც ა ხმოვნის ამოვარდნის საქმეში.

საკმაოდ გავრცელებულია. თუ შეიძლება ასე ვუწოდოთ. „დისიმილაციური“ რედუქციაციაც. სადაც გაორკეცებული სიტყვის მეორე ნაწილი სრულიად თანხედენილი არ არის პირველისა. აქ მუდამ ორ ან მეტ თანხმონიანი სიტყვები გვაქვს თვით პირველ ნაწილში.

მაგალითად:

კუაჯი-მაჯი: „ანხე ითუნე აღე მანაქულა იემაჰო, იკუაჯიჯ-მაჯიჟა“
 „ყანიდან რომ ამოვიდა ცოხნით მინდორს გაუდგა მძიმე სიარულით“.

გუჯრჯმ-შოჯრჯმ: „ღჯგუჯრჯმ-შოჯრჯმუა“ (ივ. პაპასკერ, „თემურ“, გვ. 8.) „ჯუჯლუნიოთ“.

¹ მაგისტრალური ხაზი თუმცა მაინც ამ სახეობაზე გადის, მაგრამ შეიძლება სხვა შემთხვევებსაც წავაწყდეთ, მაგ., იგივე აბჯლრა „წეა“ ხმნა რომ ავიღოთ ჯერ-ჯერობით არ ჩანს, რომ მისი დაყოფა შეიძლებოდა. რედუქციაციის დროს კი მხოლოდ ძირის ერთი წარმომადგენელი (ბ) გაორკეცდა.

ჰილკა-სლკა: „აშოკრ დარა დააფუნ ატაა ააშაქტა იჰილკა-სლკაჟა“ (ივე. პაპასკერ, „თემურ“, გვ. 822) „ხილის საქმელად მოდიოდა ზარმაცი მოხეტიალე ხალხი“.

უყან-ჩყან: „არხა ენვუბაზ უყან-ჩყან ბეჭტა დვრზძვრუბან“ (იქვე, გვ. 12) „ბარიდან რომ ღრიანცელის ხმა ისმოდა, იმას უსმენდა“.

კეჭოზ-მეჭოზ: „დკეჭო-მეჭოჟა ასოფ დააქტგულტ“ (იქვე, გვ. 14) „ზლახენით აივანზე გამოვიდა“.

ხელდა-ძელდა: „ამჟა დანეტჟლა დხელდა-ძილდო, დნკვდფშოლა-ააკვდფშოლო...“ (იქვე, გვ. 15) „გზას რომ გაუდგა უაზროდ აქეთ-იქით მაყურებელი“.

ხრაა-ძრაა: „დნეფუნ.. დვხრაა-ძრააჟა“ (იქვე, გვ. 15) „მიდიოდა ისე რომ ყურადღებას არაფერს აქცევდა“.

ჰივცვ-მეცვ: „სნაჰა-ააჰოჟა, სჰივცვ-მეცვჟა სეტჟიან“ (იქვე, გვ. 20) „იქით მიბრუნება-მობრუნებით, წრილით ვიწექი“.

აფაში-მაში ძირ-ფესვი („ფესვ-მესვი“)

მაჰკ-საჰკ ცოტა-მატა.

ხემა-ფხემა: „ხემა-ფხემა დნდილყინ“ (იქვე, გვ. 18) როგორღაც ჩქარა გაეარდა“.

მაქარ-ჩაქარ: „დმაქარ-ჩაქარჟა იჰენეხეფტ“ (იქვე, გვ. 25) „მუქარით გაბრუნდა“.

აურაუ-ზაურაუ: „აუროზოროუ დვხვეფჟუპ“ (იქვე, გვ. 25) „თავით პოლომდე („სიგრძე-მიგრძით“) ყვითელი ოქროა“.

ჰიარ-ფსარ: „დნახენჰიენ აკვ ყალწოშა დჰიარ-ფსარჟა აგეჰვარა დნეგეჰალტ“ (იქვე, გვ. 25) „მიბრუნდა თითქოს რამეს ფაცა-ფუციით აკეთებდა და კუთხეში დადგა“.

აგუაყ-წიაყ: „ბარა ბეზზიბარა სგუაყ-წიაყჟან“ (იქვე, გვ. 33) „შენი სიყვარული ქალო მტანჯავდა“.

აშათია-ავვთია — „ტანსაცმელი-მანსაცმელი“.

აკუშა-მეკუშა — „ირველივ-მირველივ“.

შიაფვ-რჰაფვ: „ზინა დშიაფვ-რჰაფვჟა ილურა ლზმდერჟა ლჩიანკლტ“ (იქვე, გვ. 57) „ზინამ დამფრთხალმა არ იცოდა რა ექნა“.

ყუგნდ-შიგნდ: „იხაჰიე აკომზა ნლქტერგლანდ დყუგნდ-შიგნდჟა აფხარა დშიაჰიეჟ აცა დნთაგლონ“ (იქვე, გვ. 66) „თავთან სანთელს დაიდგამდა და ჩურჩულით კითხვაში რომ იყო გართული, ჩაეძინებოდა“.

თაა-შაა: „დახა ცქა სვმეკუაზტ, სთაა-შააშა სუზვრბო უიოჟუპ“ (იქვე, გვ. 61) „დღეს კარგად არ მეძინა ზანტად იმიტომ გეჩვენები“.

ხტივ-წი: „სარგჟე უბასწყოჟუ სშეჟოჟუ! — დხუგდ-წიჟა დალაგეფტ მეშაგჟ“ (იქვე, გვ. 85) „მეც სწორედ აგრე ვარ! ზმორებით დაიწყო მიშამაც“.

გარკვეული კანონზომიერება განსხვავებულ თანხმომანთა გამოყენებაში არ ჩანს; ყველაზე ხშირად გვხვდება მ, ჯ, ს.

შეიძლება სიტყვის პირველი ნაწილი გაორკეცდეს, მაგ., აცკაკრა, აქულ-კუაჯრა, ლაბა-ლამსგ და სხვ.

ინტენსიურობის გამოსახატავად შეიძლება გაორკეცდეს რომელიმე თანხმოვანი სიტყვაში, მაგ., იყაფუშძა („ძალიან წითლად“) (შდრ. აყაფუშ „წითელი“). შეიძლება სიტყვის ძირეულ ნაწილზე სულაც არ მოვიდეს გაორკეცება, არამედ ინტენსიურობის ფორმანტზე, მაგ., დუძძა „ძალიან დიდი“ („დუ“, „დიდი“, „დუძა“ „ძალიან დიდი“) და სხვ.

ნაწილობრივი რედუქციაციის ერთ-ერთ სახეობად გვევლინება ბგერის გაგრძელება. სიგრძე, რა თქმა უნდა, სიტყვის ვოკალურს ნაწილს ეხება. ესა თუ ის ხმოვანი თავისი ნატურალური მოცემულობით იქ მარტივია, გაგრძელება მაშინ, თუ ინტენსიურად უნდა გამოიხატოს ცნება. ასე, მაგალითად, აფხაზი ამბობს „დარა იბზიოუპ“ „ძალიან კარგია“. მაგრამ თუ მთქმელი თავის ძლიერს განცდას უფრო ადეკვატურს შეფასებას მოუნდომებს, იტყვის: „დარა იბზიოუპ || დარაძა იბზიოუპ“. ამ შემთხვევაში სწორედ ორი ა-თი გადმოსცემენ ხოლმე ამ სიგრძეს დაარა.

„სალამომდე“ აფხაზურად იქნება „ხულანძა“. მაგრამ თუ მთქმელი მოისურვებს გამოხატოს პროცესის ხანგრძლივობა, რომ, მაშასადამე, ესა და ეს მოვლენა ხდებოდა, გრძელდებოდა, დილიდან მოყოლებული სალამომდე, ამბობს: „ჩინაკ ხულანძა“. აქ ხმოვნის გაგრძელება შესაძლებელია ad infinitum. მისი გრაფიკულად გადმოცემა არც ხერხდება¹.

რედუქციაციის ფუნქციები მორფოლოგიასა და სემასიოლოგიას შორის ნაწილდება აფხაზურში. მეტად გავრცელებულ მორფოლოგიურ მოვლენას წარმოადგენს იგი მაშინ, როცა ობიექტთა სიმრავლის ან პროცესის ხანგრძლივობა იხატება. არა ნაკლები პრეტენზიები გააჩნია მასზე სემასიოლოგიას. მნიშვნელოვან სიტყვათწარმოებით საშუალებად იქცევა იგი სემასიოლოგიაში. აფხაზური ლექსიკა გაკლენთილია რედუქციაციით.

ორსავე შემთხვევაში ამ მოვლენას მისი შინაარსის სიმრავლე; მრავალგზისობა-ინტენსიურობის – ერთი ცენტრისკენ მიეკუთვნება.

მათ შორის ურთიერთ გადასვლა ჩვეულებრივი მოვლენაა. სიმრავლე-მრავალგზისობასა და ინტენსიურობას შორის ზღვარი ძველად უფრო ნაკლებ მტკიცე რომ უნდა ყოფილიყო, ამაში სხვა მოვლენების განხილვის დროსაც დაერწმუნდებით.

რედუქციაციის წესისა და მრავლობითობის აფიქსთა ურთიერთობის საკითხები ამ ნიადაგზე ბუნებრივად დაისმის. თუ მოვლენაში რედუქციაცია გვაქვს, იმავე მოვლენის გამოსახატავად შესაძლოა სხვა ენაში მრავლობითობის აფიქსი იჩენდეს თავს და პირუკუ. შდრ. აფხაზური „ირგქუჯიყყყეჯტ“ და ძე. ქართ. „მან მათგან ისინი გაყარნა“ და ასევე მრავლობითობის აფიქსები თვით აფხაზურშიაც ანალოგიურს შემთხვევებში.

პრინციპულად შესაძლებელია რედუქციაცია ყველგან იყოს იქ, სადაც მრავლობითობის აფიქსი გაგვანჩნია (ვეგულისხმობთ განსხვავებულს ენობრივს

¹ ამ კონტექსტში ყურადღებას მიიქცევდა ქართულშიც მსგავსი მოვლენა. კურდღელმა რომ ასეთი დილემის წინაშე დააყენა თავისი ბავია: „სამს თვეს გაწოვო ძუძუ თუ სმს ღღეს“-ო. საბრალო ბავიამ, რა თქმა უნდა, უფრო ხანგრძლივი—სამი დღე—აირჩია.

ერთეულსა და განვითარების განსხვავებულ საფეხურსაც). გარკვეულს შემთხვევებში ისინი ერთმანეთის შინაარსს ხსნიან. ასე, მაგ., აფხაზურში დროის წარმოებაში სათანადო შემთხვევებში გვხვდება მრავლობითობის სუფიქსი ქტა. ნამუ. სრ. --- იყასწახეძტ --- უკვე გავაკეთე“. მაგრამ იგივე დრო ..იყასწა-ქტა-ხეძტ“ --- უკვე მრავალგზის გავაკეთე“. ამ მრავალგზისობას აქ მრავლობითობის -ქტა სუფიქსი გადმოგვცემს. აქიდან უკვე სულ მცირე მანძილია ინდოევროპულ ენათა გაორკეცების გზით ნაწარმოებ პერფექტამდე, რამდენადაც ეს პერფექტი დასრულებულ მოქმედებას გადმოგვცემს და დასრულება კი გაკებულია, როგორც ხანგრძლივად ჩატარებული მოვლენის შედეგი.

აფხაზურში მეორე, უფრო ორდინარული, მაწარმოებელი ხოლმეობა-მრავალგზისობისა ---ლა-ც შეიძლება მრავლობითობის აფიქსს წარმოადგენდეს. ქართულურ ენათა სხვადასხვა დროთა წარმოებაში გამოყენებულმა აფიქსებმაც შეიძლება არა მცირედი წვლილი შეიტანონ ამ მოვლენის გარკვევაში, მაგრამ ეს მომავლის საქმეა.

რ ე ზ უ მ ე

რედუქლიკაცია საერთოდ დამახასიათებელი მოვლენაა სხვადასხვა ტიპის ენებისათვის. ზოგში მას ფართოდ მოხაზული სამოქმედო უბანი გააჩნია. უმთავრესად სხვადასხვა მორფემის როლში გამოსვლა უხდება რედუქლიკაციას, მაგ., იგი დროთა განმასხვავებელი ნიშანია, ინფინიტივის, მრავლობითი რიცხვის მაწარმოებელია და სხვ.

მართალია სრულიად განსხვავებული ენობრივი კატეგორიების საწარმოებლად შეიძლება იქნეს იგი გამოყენებული, მაგრამ ამოსავალი შინაარსი ყველა მათგანისათვის ერთი იქნება სიმრავლე-ინტენსივობა-განმეორადობის ცნება. და მაშასადამე მის ნაცვლად, გარკვეული პირობების გათვალისწინებით (ენობრივი ტიპი, პერიოდი) შეგვეძლება ყველგან მრავლობითობა-ინტენსივობის აფიქსები ვივარაუდოთ.

ფართოდ იყენებს მას აფხაზური ენა ერთი მხრივ როგორც მორფოლოგიურ საშუალებას, მეორე მხრივ კი როგორც სემანტიკურს საშუალებას.

სიმრავლის გამოსახატავად იხმარება იგი ზმნებში, მაგ., აფყარა --- „გაქრა“: იფჯსყეძტ „გაეჭერ“, მაგრამ აფჯყყარა --- „დაქრა მრავლისა, დაქრა მრავლად“: „ატი აცაა ღრყაცეძტ, იჯარ ემმანს იფჯრყყოძტ“ („ანბან შიყუ“ 1938, გვ. 115) „ხარის ტყავი გასხიპეს (გააწიკიპარტეს), რომ გახმება საქალამნეებქად დასქრიანს“; ამპჯწშიარა --- „ხელიდან გაჟარდნა“: „ამპჯლ სჯმპჯწშეძტ“ „ბურთი ხელიდან გამოვარდა“, მაგრამ ამპჯწშიშიარა --- „მრავლის დაცვენა“, „აფარაქტა იმპჯწშიშიანჯ ალაშმა იქტფსეძტ“ (ნ. გოგოლ „რევიზორ“ 1938, გვ. 57 „) „ფულები, ხელიდან დაუცვივდა და იატაკზე დაიპნა“ და სხვ. მრავალი.

სემანტიკური მხრივ სიტყვათა რედუქლიკაცია უმთავრესად ეხება: ხმაბაძვითს სიტყვებს, რამდენადაც ხმაბაძვითს კომპლექსებში უშუალოდ

გადმოიცემა განმეორადობა-ინტენსივობა მოვლენისა, მაგ., აკჷჷა-ჷა კრიჷნი(თ), აშშგ-ჷა -- წყნარ(ად). აჩჩა-ჷა -- ჩუხჩუხი(თ), ახხკა-ჷა ჩხრიალი(თ) და სხვ.; თვისების აღმნიშვნელ სიტყვებს და ამ თვისების მატარებელ საგნებს: აჷჷჷ. შტრედი, აწიწა--ზარი, აჯჯაჯა--მაგარი. მოუხეშავი, მსხვილი, ცაჷჷ-ცაჷჷ ცხელი. არ-ხახარა სიმეჩხრე, აწიწიგ-- მუავე, აყაყა -- ბრტყელი, აკაკა მაგარი, ატატა რბილი, აღლღღა- ძლიერი [-- ღონიერი], ბაბა გაბურღული, გაშლილი... რადგანაც განსაკუთრებით ხაზი ესმის ინტენსივობას თვისების აღნიშვნის დროს: კრავალგხისი მოქმედების შემცველ ზმნებსა და სიმრავლის გამომხატველ სახელებს: აძიძიარა „რეცხა“, აშაშარა „ლობვა“, აყაყარა--„ღეჭვა“, აჩჩარა -- „სიცილი“, აბგბ -- „მტვერი“, აცცგში--„ფერფლი“ და სხვ.

ცალმაგი სახეობის მქონე სიტყვებისაგან რედუქციაციის გზით ახალი ცნების შემცველი სიტყვის წარმოება ხშირი მოვლენაა აგრეთვე აფხაზურში; მაგ., ა-კა-შია-რა „გადაგდება“, ა-თა-შია-რა „ჩაგდება“... (ძირი -- შია), მაგრამ ა-რ-შიშია-რა „ქნევა“; ა-შა-ოურა „სიცხე“, ა-რ-შეშე-რა „გახურება“ (სპეციფიკ. აუადმოყოფობის სახელწოდება), აჷჷარა -- „ოქმა“, აჷჷჷარა „ყვირილი“ (ინტენსიურად თქმა) და სხვ.

ორკეცდება უმთავრესად სიტყვის ძირეული თანხმოვანი, (მაგ., აფ-ყა-რა და აფგ-ყა-რა) შეიძლება გაორკეცება ძირს არც შეეხოს (მაგ., დუ--დიდი, დუ-ძა--ძალიან დიდი). თუ მახვილი არ გადაარჩენს ასეთ შემთხვევაში წესად არის გატარებული ის, რომ გასაორკეცებელ თანხმოვანთან არსებული სმოვანი პირველ ნაწილთან დაიკარგება (ა-ფ-ყა-რა, მაგრამ: აფგ-ყა-რა -- *აფგ-ყაყა-რა) შესაძლოა ე. წ. დისიმილაციური რედუქციაცია სიტყვებისა, სადაც პირველი ნაწილი სიტყვისა სხვა სახეობით იქნება წარმოდგენილი, მაგ., ამათია-ავჯთია „ტანსაცმელ-მანსაცმელი“ და ნაწილობრივი რედუქციაცია ანუ სმოვნის გაგრძელება მაგ., დარა--ძალიან, დარა--ძალიან (უფრო ინტენსიური გაგებით).

აკუზატივის გენეზისისათვის უღურ ენაში¹

უღური ენის მკვლევრის ა. დირის მეოხებით უღური ბრუნების სისტემაში სახელთა ერთი ფორმა დღემდის მიჩნეულია ე. წ. ბრალდებით ბრუნვად (აკუზატივად). ა. დირი გვაძლევს ამ ბრუნვის შემდეგს მორფოლოგიურ დახასიათებას: „ახ, ოხ, ეხ (იხ) — სუფიქსებია ბრალდებითი ბრუნვისა, რომელიც ხშირად დაირთავს ნ-ს...“². შემდგომ ა. დირი არკვევს ამ ბრუნვის სინტაქსური ფუნქციის რაობასაც და ამბობს: „მოქმედებითი [გვარის] ზმნის პირდაპირი დამატება დაისმის ბრალდებით ბრუნვაში: ნანან თე-ნე-სრემიშბესარ მარია მღხ — დედას არ უყვარდა მარიაში...“³. არავითარი მითითება იმის შესახებ, ანდა დასაბუთება იმისა, თუ რატომ უნდა იყოს ეს ფორმა ბრალდებითი, ა. დირს არ მოუცია. ასეთი დასაბუთების საჭიროება კი გასაგები გახდება, თუ მოვიგონებთ იმას, რომ არც ერთ კავკასიურ ენაში ბრალდებითი ბრუნვა არა გვაქვს (თავი რომ დავანებოთ სხვა გარემოებას).

1928 წელს ა. დირი თითქმის იმეორებს თავის ძველ შეხედულებას, როდესაც იგი წერს: „ძველ ნათესაობას ჰ-ნიშნით ადგილობით ბრუნვებთან (მაგ. ტაბას., აღულ.) გვიჩვენებს აკუზატივი (შიფნერით: აფექტივი) ხ-ნიშნით (ეხ, ახ, ოხ): ექ: ექეხ, ღარ: ღარახ, თურ: თურახ, იშეხ...“⁴. ახალია აქ იმის მითითება, რომ ბრალდებითი დაკავშირებულია ადგილობითს ბრუნვასთან (ლოკატივთან), რაც მეორე ადგილას უფრო კატეგორიულადაა გამოთქმული: „...იხ-ნიშნით ადგილობითი ბრუნვა (ადგილობითი მდგომარეობისა; საღ?), რომელიც ამოსავალი პუნქტია დღევანდელი აკუზატივისათვის: ფაქ — ბაღი, ფაქიხ, აიზიხ — სოფელში...“⁵. 1903 წელს ა. დირი ამ დებულებას აყენებდა მხოლოდ როგორც შესაძლებელს და დასამტკიცებელს.

უღური ენის პირველი საფუძვლიანი მკვლევარი — ა. შიფნერი კი ამ ბრუნვის ფორმას სხვა სახელწოდებას აძლევდა: ის უწოდებდა ამ ბრუნვას

¹ წაკითხულია მოხსენებად ენიშვი-ს კავკასიურ ენათა განყოფილების 1938 წ. 3. VI. სხდომაზე. უღურ სიტყვათა ტრანსლიტერაცია მოცემულია ქართული ანბნით მაშინაც კი, როდესაც სიტყვა სხვა ავტორთა ციტატებში გვხვდება.

² ა. დირი, Грамматика удмуртского языка. Сб. МОМЛК, 1903, გვ. 16. (არის ცალკე ამონაბეჭდი).

³ ა. დირი, Грамм., გვ. 17.

⁴ ა. დირი, Einführung in das Studium d. kaukasischen Sprachen. Leipzig 1928, გვ. 334: „Alte Verwandtschaft mit den Lokativen auf -h (des Tab., Aghul, z. B.) weist wohl der Akkusativ (SCH.: Affektiv) auf -x (ex, ax, ox) auf...“ სინტაქსურ ვითარებას არც ბრუნვასთან და არც ზმნის ფორმების ანალიზისას იგი აღარ ეხება.

⁵ ა. დირი, Einführ., გვ. 335: „Ein Lokativ auf -ix (Lok. der Ruhe; wo?), wohl Ausgangspunkt des jetzigen Akkusativ u. s. w.“ ხაზი ჩვენია.

Affektiv-ს. „...თავდაპირველად ჩვენ მოიყვანთ აფექტივს, რომელსაც დაბოლოებდა აქვს -ხ¹, ამბობს ის, როდესაც არჩევს უღურ ბრუნებას. მისი სინტაქსური ფუნქციის შესახებ კი ა. შიფნერი შემდეგს აღნიშნავს: [უღურში] „აფექტივი იქერს სხვა ენათა აკუზატივის აღვილს, მაგრამ გვხვდება აგრეთვე ზოგიერთ ისეთ ზმნასთანაც, რომელთანაც მას არ მოველოდით; მაგალ. ზოგიერთ ისეთ შედგენილ [ზმნასთან], რომლის მეორე წევრია „ფესუნ“, რომელი ზმნაც „თქმის“ მნიშვნელობით სწორედ აფექტივს მოითხოვს...“².

შესაძლებელია, ა. შიფნერის ამ სიტყვებითაა გამოწვეული, რომ შემდგომში მკვლევრებმა ეს ფორმა მიიჩნიეს ბრალდებითად; ა. შიფნერის სასახელოდ უნდა ითქვას ის, რომ იგი ვარკვევით მიუთითებს ამ ბრუნვის ფორმისა და ბრალდებითის („...სხვა ენათა“) მხოლოდ ფუნქციონალურ ურთიერთობაზე, როდესაც ამბობს: „...სხვა ენების აკუზატივის აღვილს იქერს“-ო. სიმწუხარა მხოლოდ ის, რომ ტერმინი Affektiv-ი რას ჰგულისხმობს, ანაა განმარტებული თვით ა. შიფნერის მიერ, და ამდენად თვით ამ ცნების შინაარსიც გაჭრკვეულია.

აღსანიშნავია ის, რომ ამ ბრუნვის ფორმის საკითხს შეჰხებია და ვარკვეული მოსაზრებაც გამჭრუტქვამს ჰ. შუხართსაც. კავასიური ენების ერთერთი უნიკიერესი მკვლევარი ამ შემთხვევაშიც შორსმჭვრეტელობას იჩენს და საყურადღებო შენიშვნებს გვაძლევს: ჰ. შუხართის ყურადღებას ამ შემთხვევაში იპყრობდა ზმნის ტრანზიტივობა და ამდენად აკუზატივის საკითხს იგი ვაკვრით ეხება მხოლოდ. იგი აღნიშნავს: „ფრ. მიუღერი და ერკერატი აფექტივს ნათლავენ აკუზატივად, და მართალიც არის ის, რომ იგი უმრავლეს შემთხვევაში ჩვენი აკუზატივით ვადმოითარგვნება. მაგრამ იმ შემთხვევებსაც რომ თავი დაეანებოთ, რომლებშიც ის მაშინაც პირდაპირ ობიექტს არ აღნიშნავს..., მრავალ შემთხვევაში იგი ჩვენც მიცემითით უნდა ვადმოვცეთ, მაგალ. ზახფი-ნე—„მე მოთხრა მან“ [„an mich sagte er“]...“³.

ამ ფრთხილ მსჯელობაში მაინც შეინიშნება ის, რომ ჰ. შუხართი მოვლენებს აფასებს ინდო-ევროპული ენების თვალსაზრისით; მაგრამ მნიშვნელოვანია ამ შემთხვევაში ჰ. შუხართის მიერ იმ ფაქტის ხაზგასმა, რომ ეს ბრუნვის ფორმა ფუნქციონალურად ხშირად მიცემითს უთანაბრდება.

¹ ა. შიფნერი, Versuch über die Sprache der Uden, 1863, გვ. 17, § 52.

² ა. შიფნერი, Versuch..., გვ. 40, § 158: «Der Affectiv vertritt die Stelle des Accusativus anderer Sprachen, tritt aber auch bei einigen Zeitwörtern auf, bei denen wir ihn nicht erwarten würden; z. B. bei einigen zusammengesetzten, deren zweites Glied ფესუნ ist, welches Zeitwort in der Bedeutung «sagen» ebenfalls den Affectiv erfordert...».

³ ჰ. შუხართი, Über d. passiven Character d. Transitivs in den kaukas. Sprachen. Wien 1895, გვ. 31: „Fr. Müller und Etckert taufen den Affectiv in Accusativ um, und es ist richtig, das er sich in den meisten Fällen mit unserm Accusativus übersetzen lässt. Aber um von denjenigen abzusehen, in denen er auch dann nicht ein direktes Objekt bezeichnet..., müssen auch wir in vielen Fällen ihn durch den Dativ wiedergeben...» ზახი ჩვენია.

უკანასკნელად ამ ბრუნვის ფორმას შეეხო ი. მეშჩანინოვი. საყურად-
ღებოა მისი შენიშვნა: „ა. დირი ადასტურებს უღურ ენაში ბრალდებითი
ბრუნვის არსებობასაც კი, რაც არაა დამახასიათებელი ერგატიული კონსტრუქ-
ციისათვის. დირის ეს მითითება ჯერ კიდევ საჭიროებს შემოწმებას“¹.

აქ უნდა შევნიშნოთ მხოლოდ ის, რომ ავტორი არ აღნიშნავს გარკვევით
იმას, თუ სახელდობრ რა საჭიროებს „შემოწმებას“ და როგორი თვალსაზრი-
სით. არას ვამბობთ საერთოდ ავტორის ზოგად კონცეპციაზე, რომელიც კალ-
კე განხილვას მოითხოვს.

ამგვარია ზოგადად ამ ბრუნვის ფორმის კვალიფიკაცია არსებულ ლიტე-
რატურაში. როგორც ჩანს, მკვლევართა უმრავლესობას ეს ფორმა მიაჩნია ბრალ-
დებით ბრუნვად, უკეთეს შემთხვევაში, სანახევროდ მაინც ბრალდებითად. თა-
ვისებურებათა აღნიშვნით. უნდა ვიფიქროთ, საკითხის ამ მიმართულებით გა-
დაწყვეტას ხელს უწყობდა ის გარემოებაც, რომ მოვლენებს მკვლევრები აფა-
სებდენ ინდო-ევროპული ენების სინტაქსური კონსტრუქციის თვალსაზრისით...
ე. წ. პირდაპირი ობიექტის ბრუნვა ინდო-ევროპულ ენებში ბრალდებითია
(აკუზატივია) და ამ ობიექტის გადმომცემი ბრუნვის ფორმა უღურშიც ბრალ-
დებითი უნდა ყოფილიყო! ამ დასკვნას ვერ არღვევდა ის, რომ ეს ბრუნვა
ხშირად სხვა ენათა მიცემითის ფუნქციას ასრულებდა და ისიც, რომ უღურში
იმავე პირდაპირ ობიექტს ხშირად გადმოგვეცემს სახელობითი და მიცე-
მითი.

ამ გარემოებათა გათვალისწინებით ბუნებრივი იქნებოდა, თუ დაესვამდით
საკითხს: არის კი ეს ბრუნვის ფორმა ბრალდებითი (აკუზატივი)? და თუ არ
არის, რომელ ბრუნვას წარმოადგენს იგი?

ამ ბრუნვის ფორმისთან დაკავშირებული მორფოლოგიური ვითარება ამ-
გვარად შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ. თუ ავიღებთ უღურ სახელებს: ადამარ
ადამიანი, ვიჩი—ძმა, ნანა დედა... და ვაბრუნებთ მათ, გვექნება შემდეგი
ფორმები (მოგვყავს ძირითადი ბრუნვების ფორმები, დანარჩენი ბრუნვები
თანდებულის ბრუნვებს წარმოადგენენ)²:

სახ.	ადამარ	ვიჩი	ნანა
მოთხ.	ადამარ-ენ	ვიჩ-ენ (-*ვიჩი-ენ)	ნანა-ნ (-*ნანა-ენ)
ნათეს.	ადამარ-ი	ვიჩ-ი (-*ვიჩი-ი)	ნანა-ჟ (-*ნანა-ი)
მიც.	ადამარ-ა	ვიჩ-ე (-*ვიჩი-ა)	ნანა- (-*ნანა-ა)
„ბრალდ.“	ადამარ-ახ	ვიჩ-ეხ (-*ვიჩი-ახ)	ნანა-ხ (-*ნანა-ახ)

უკანასკნელი ფორმა (ადამარ-ახ, ვიჩ-ეხ, ნანა-ხ) ბრუნვისა მიჩნეული არის
ბრალდებით ბრუნვად; მის ფორმანტად გამოიყოფა: -ახ (||-ეხ||-ოხ||-ხ||-იხ).
ეს შრავალფეროვნება აიხსნება გარკვეული ფონეტიკური პირობებით, მორფო-
ლოგიურად კი ძირითადია -ახ ნიშანი.

¹ ი. მეშჩანინოვი, Новое учение о языке. 1936. გვ. 184 შწშ.

² უღური ბრუნების შესახებ შდრ. ჩვენი: „სახელთა ბრუნებისათვის უღურ ენაში, „ენიმ-
კი-ხ მოამბე“, I, გვ. 123 შმდ. შდრ. ა. დირი, Грамм., გვ. 13 შმდ.

შეტად მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ ეს ფორმა წარმოებით დღეს ემყარება მიცემითის ფორმას:

მაგალ.: მიც. ადამარ-ა ვიჩ-ე
 „ბრალდ.“- ადამარ-ა-ხ ვიჩ-ე-ხ

ეს გარემოება შენიშნული აქვს ა. შიფერსაც, მაგრამ ეს ფაქტი მის მიერ სათანადოდ არ ყოფილა შეფასებული.

ამასთან საყურადღებოა ისიც, რომ მოყვანილი ფორმები წარმოადგენს უდურის ვართაშნული კილოს კუთვნილებას. რაც შეეხება ნიჯურს, მასში „ბრალდებითის“ ფორმები დღეს მორფოლოგიურად თითქმის აღარ მოგვეპოვება. სახელდობრ, სადაც ვართაშნული ხმარობს „ბრალდებითს“, ნიჯური ჩვეულებრივ იყენებს მიცემითს. ამის საილუსტრაციოდ მოვიყვანთ მაგალითებს 1934 წელს გამოსული უდური საანბანო წიგნიდან¹, რომელშიც მოთავსებულია პარალელური ტექსტები ვართაშნულსა და ნიჯურ კილოზე:

ვართაშნული: ნიჯური:

«მე აშლახ ატუქსა სა ხაჲ» «მე აშლ ანეკსა ხაჲენ»,
 (Sd. 51a₁-7) (Sd. 51b 7-8)
 „ეს საქმე დაინახა ძალმა“.

«მაალ ბუეაყსა, ვახ თანეშუა» «მაალ ჩურელადინ ვა თანეშტა»
 Sd. 55a₁-8 Sd. 55b₁-8
 „სადაც გინდა, შენ წაგიყვანს |წაგილებს“.

«იოლდაშ, ზახ აყანან კოლხოზა» «იოლდაშ, ზა ჰეხტანან კოლხოზა»
 Sd. 60a₂-3 Sd. 60b 2-3
 „ამხანაგო, ამიყვანეთ მე კოლმეურნეობაში“.

«ფინე ნიკოლაენ კოლხოზუნ» «ფინე ნიკოლაენ კოლხოზუნ»
 ბულ ზაკკალ ტუხ» Sd. 60a₃-5 ბულ ზაკკალა» Sd. 60b₃-5
 „უთხრა ნიკოლოზმა კოლმეურნეობის თავმჯდომარეს“.

ყაჷმანება ტულლუხ, ბადანება ყაჷმანნე ტულა, ბადანნე
 ფინახ» Sd. 64a₁-11 ფინა» Sd. 64b₁-6
 „ჰკრეფენ ყურძენს, სწურევენ ღვინოს“.

«მივილა ეჯურა-ზ-ოწკესა» «მეჯურა-ზ-ოწკესა»
 ქულმულოხ, ოზანეხ, იმხოხა ქულმულო, ოზანა, უამუახხო»
 Sd. 66a₁-3 Sd. 66b₁-3
 „მსწრაფლ ამგვარად ვიბან ხელებს, კისერს, ყურებს“.

¹ Cejvani T. (ჯივრანი თ.), Samei das, Suxumi, 1934. (შემოკლ. Sd., ა აღნიშნავს ვართაშნულს, ხ ნიჯურს). მაგალითები შემოწმებული გვაქვს სოფ. ოქტომბერსა და ნიჯში (1937 წლის ივლის-აგვისტოს მივლინების დროს)...

«სუნსუნახ დტრუსლულონ უკენ» «სუნსუნა დირისტულონ უკენ»
 Sd. 76a₃₋₁ Sd. 76b₃₋₁

„ერთმანეთს მშვიდობა ვუთხრაო“.

მოყვანილი მაგალითები გვიდასტურებს, რომ ნიჯური -ახ ფორმანტს აღარ ხმარობს. იგი არ გვხვდება აგრეთვე (მცირე გამონაკლისს გარდა) ჩვენ მიერ ჩაწერილ ნიჯურ ტექსტებშიც... მოსალოდნელი -ახ ბრუნვის მაგივრად გვაქვს მიცემითი (მორფოლოგიურად იმგვარივე გაფორმებით, როგორც ეს ვართაშნულშიც გვაქვს)...

მაგრამ ამ ბრუნვის ფორმა ნაშთის სახით ჩვენ მაინც გვხვდება ნიჯურშიც: სახელდობრ ნაცვალსახელებს შემოუნახავთ იგი. მაგალ.:

«სა უსენინ ბაქატან, დახ-ალ ყუქკალ-ე»
 „ერთი წელი [რომ] იქნება, ჩვენ-ც შეგვქამს“.

შდრ. «სამალ ქალა ბაქატან, მე ყადიზა-ალ ყუქკალ-ე»
 „კიდევ დიდი [რომ] იქნება, ამ სოფელსაც შექამს“.

«თავაკ-ყა-ზ-ბჰსა, ზახ ჩარკესტა მე ბიჰი ყაქახუნ»
 „გთხოვ, მე გამათავისუფლო ამ მძიმე ტკივილისგან“.

«შდითეთასტა ზაქი ვახ და ვი დრვლანთახ ხათა თუ-ნე-ბუ»
 „სიტყვას მადღეეს მე, რომ შენ ან შენს ქონებას ხათა არ ექნება“.

ასეთი ფორმების ხმარება ზემოხსენებულ შემთხვევებში მაინც ფაკულტატიურია: შეიძლება გვექონდეს „ზახ...“ და შეიძლება „ზა...“. მაგრამ გვაქვს გარკვეული სინტაქსური ჯგუფი, რომელშიც მუდამ გვაქვს „ზახ, ვახ...“ ფორმები. სახელდობრ ეს ფორმები სისტემატურად დაკულია „ყოფნა || ქონება“ ზმნასთან. გვაქვს:

«აღლუხ ზახპუ ხური-ხური»
 „ბავშვები მყავს წვრილწვრილი“.
 «დრვლანთ გელე ზახპუ»
 „ქონება დიდი მაქვს“.
 «ვი სა ბრლუქ ქულანტ ვახპუ»
 „შენ «წვრილშვილი» გყავს“.
 «სა თაჲ რქუზ-ტუხ-პუჲ»
 „ერთი ცალი ხარი ჰყავდა“.
 «ვანუთ თე-დახ-პუ ბეშლი».

ამ გარემოების გამო ამ ზმნაში ჩვენ ვღებულობთ სრულიად თავისებურს, განსხვავებულს საერთო სისტემისაგან, უღვლილების ტიპს. ამ შემთხვევაში ნაცვალსახელოვანი ელემენტები ზმნის პირის ფორმებში გვაქვს ამ (ე. წ. ბრალდებითის) ფორმით, მაშინ როცა ჩვეულებრივ ზმნის უღვლილებაში გვაქვს სახელობითის ფორმები.

მაგალითად:

ზუ	ზახ-პუ (—ზახ-ბუ) ¹ —მაქეს
ჰუნ	ვახ-პუ (—ვახ-ბუ)—გაქეს
შონო	ტუხ-პუ —აქეს
დან	ჯახ-პუ —გვაქეს
ვაინ	ვაიხ-პუ —გაქესთ
შოროხ	ტუიხ-პუ —აქესთ

შდრ. ჩვეულებრივი უღელილება:

Inf. ქ ა რ ხ ე ს უ ნ — „ცხოვრება“

Präs.: ზუ	ქარჯხხსა — ‘ცხოვრობ’
ჰუნ	ქარჯნხსა
შო	ქარეხს
დან	ქარჯანხსა
ვაინ	ქარნანხსა
შოროხ	ქარტუნხსა

უღელილების ორი ტიპის გამოყოფა დამახასიათებელია უფრო მკვეთრად ვართაშნულისთვის. ერთი ტიპი იქაც იძლევა ნაცვალსახელოვან ელემენტებს სახელობითის ფორმით ² (ამგვარივე ფორმა მთლიანად გაბატონებულია ნიჯურში!), ხოლო მეორე ტიპს გვაძლევს მხოლოდ ათიოდე ზმნა: ამ ზმნებში ნაცვალსახელოვანი ელემენტები გვევლინება მიცემით ბრუნვაში. გვაქვს:

I. სახელობითიანი ზმნა:

Inf. მაილფესუნ — „მღერა“

Präs.: ზუ	მაილ-ზუ-ხა (მაილ-ზუ-ეხა) — ვმღერი
უნ	მაილ-ნუ-ხა — ჰმღერი
შონო	მაილ-ნე-ხა — მღერის
დან	მაილ-ჯან-ეხა — ვმღერით
ვაინ	მაილ-ნან-ეხა — ჰმღერით
შონორ	მაილ-ყუნ-ეხა... — მღერიან

II. მიცემითიანი ზმნა:

Inf. აკსუნ — „ხედავ“

Präs.: ზუ (ზა)	ა-ზა-კსა — მე ვხედავ
უნ (ვა)	ა-ვა-კსა — შენ ჰხედავ
შეტინ (შეტუ)	ა-ტუ-კსა — ის ხედავს

¹ რომ „ხ“ აქ ისტორიულად არსებული მონაცემია, ამას უნდა მიუთითებდეს აწიმილ აცის პროცესიც: „ხ“ იმსგავსებს „ბ“-ს და ბ — პ: ზახ-ბუ — ზახპუ.

² ასეთი ვითარება ნათელია ზოგ პირში (მაგალ. ზუ, ნე...), ხოლო ზოგი პირი საკვლევია (მაგალ. ნან..., ყუნ...).

დან (და)   ა-ჟა-კსა—ჩვენ ვხედავთ
 ეჭან (ვაა)   ა-ვაა-კსა—თქვენ ჰხედავთ
 შოტლონ (შოტლო) ა-ყო-კსა¹ -ისინი ხედავენ...

საყურადღებოა, რომ მეორე ტიპის (მიცემითიანი ზმნების) უღვლილება ნი-ჯურში აღარ გვაქვს: იქ ან საერთოდ ზმნის ფუძე სხვაა, ანდა უღვლილება მისდევს ჩვეულებრივ სახელობითიან ტიპს².

ამ ვითარების გათვალისწინებისას მნიშვნელოვანია ის, რომ ნიჯურში მაინც გვაქვს ერთი ზმნა, რომელიც უღვლილებით განსხვავდება საერთო სისტემისგან. ბუნებრივია, დაისვას საკითხი: ხომ არ წარმოადგენს იგი მიცემითიანი უღვლილების ნაშთს? და მაშინ მასში წარმოდგენილი ნაცვალსახელოვანი ელემენტის ფორმები (ზახ, ვახ, ტუხ...) ხომ არ წარმოადგენენ მიცემითის ფორმებს?...

ვართაშნულში დასტურდება ისეთი ფაქტები ე. წ. მიცემითიანი ზმნის უღვლილების სისტემაში, რომელიც სწორედ ამგვარი მიმართულებით გვაწყვეტინებენ დასმულ საკითხს. სახელდობრ, მიცემითიანი ზმნების უღვლილებაში ჩვენ გვაქვს ნაცვალსახელოვანი ელემენტთა მეორეგვარი, პარალელური ფორმები, რომელნიც სავსებით ემთხვევიან ნიჯურის ზემოხსენებულ თავისებურს ფორმებს (რასაკვირველია, მორფოლოგიურად)...

მაგალ. გვაქვს:

Inf. ილარიბსუნ — „მაცივებს“

«ზა თე-ზა-ბუყსაჲ, თე ილარიბაზახი»

(„მე არ მინდოდა, რომ მაცივებდეს...“)

«ზუ თე-ზა-ბუყსაჲ, თე უნ ილარიბავახი»

«ზა თე-ზა-ბუყსაჲ, თე შოტუ ილარიბატუჲ»

«ზა თე-ზა-ბუყსაჲ, თე და ილარიბაჟახი» (|| თე დან ილარიბა ჟანი)

«ზა თე-ზა-ბუყსაჲ, თე ვაჲ ილარიბავაჲხი» (|| თე ვაჲ ილარიბავაჲ)

«ზა თე-ზა-ბუყსაჲ, თე შოტლო ილარიბაყოჲ» (|| შოტლონ ილარიბაყოჲ)...

შდრ. ჩვეულებრივი:

Präs. ილარიზაბსა

„მაცივებს“

ილარივაბსა

„გაცივებს“

ილარიტუბსა

„აცივებს“

¹ შდრ. ა. დირი, Einführ. გვ. 339.

² ამ ზმნების უღვლილებასთან დაკავშირებულ საკითხებს ვეხებით წეროლში: „ე. წ. მიცემითიანი ზმნები უღურში“...

³ შდრ. აქვე, გვ. 144.

ილარიჰაბსა -გვაცივებს“
 ილარივაბსანან -გაცივებსთ“
 (|| ილარივაბსა)
 ილარიუობსა ..აცივებს“...

ზემოყვანილი ზმნა წარმოადგენს მიცემითიან ზმნას, ე. ი. მისი უღვლილების დროს ნაცვალსახელოვანი ელემენტები (resp. პირის ნიშნები) წარმოდგენილნი არიან მიცემითი ბრუნვით. მაგრამ ფრიად მნიშვნელოვანია ის, რომ პირველსა და მეორე პირში ჩვენ გვხვდება პარალელური ფორმები:

მხოლ. რიცხვში:	მრავლ. რიცხვში:
1 პ. ზა ზახ	აა აახ...
2 პ. ვა ვახ	ვაა ვაახ...

ერთსა და იმავე სინტაქსურ კონსტრუქციაში ამ ორი მორფოლოგიური ოდენობის ერთი და იმავე ფუნქციით გამოვლენა უსათუოდ უნდა მიუთითებდეს ამ ორი ფორმის იგივეობას -- სინტაქსურად და მორფოლოგიურადაც. რამდენადაც ეჭვი არ არსებობს, რომ „ზა, ვა...“ და მისთ. ნამდვილად მიცემითს წარმოადგენენ, უნდა დაფუძვთ, რომ „ზახ, ვახ...“ და მისთ. აგრეთვე წარმოადგენენ მიცემითი ბრუნვის ფორმას. მაშინ ნიჯურში შემორჩენილი გვექნება მიცემითიანი ზმნის ერთი შემთხვევა „ყოფნა || ქონება“ ზმნის უღვლილების სახით, და მასში წარმოდგენილი ნაცვალსახელოვანი ელემენტებიც გვექნებოდა მიცემითი ბრუნვის ფორმით. ამდენადვე შემცდარად უნდა აღვიაროთ ის, რომ დღემდის ეს ფორმები მკვლევართა მიერ მიჩნეული იყო ბრალდებით ბრუნვად (აკუზატივად).

მაგრამ საკითხის ამგვარად გადაჭრის შემთხვევაში უდურში გვექნებოდა თითქოს ორი მიცემითი ბრუნვა. პრინციპულად ასეთი რამ შეუძლებელი არ იქნებოდა. უდურის მონათესავედ მიჩნეულს ალულურში, მაგალ., აღნიშნავენ აგრეთვე ორ მიცემითს: ა. დირი ამბობს: ალულურში „I მიცემითი ბოლოვდება ჭ-ნიშნით: გადაიჭ, რუშაჭ, ბაჭაჭ... II მიცემითი --ს-ნიშნით: გადაის, პირას, რუშას, ბაჭას...“¹.

უდურში ასეთ ვითარებას ვერ დაფუძვებთ. უდურში ჩვენ უნდა გვექნოდეს ერთი და იგივე მორფოლოგიური ოდენობა, ე. ი. ორსავე შემთხვევაში ერთი და იგივე მიცემითი ბრუნვა (-ა || -ახ სუფიქსით). ამათგან პირველი მიღებული უნდა იყოს მეორისაგან -ხ ელემენტის დაკარგვით: -ახ — -ა. ვართაშნულში ეს პროცესი არ არის დამთავრებული: ორივე სახეობა საერთოდ მკვიდრად არის წარმოდგენილი. ნიჯურში კი -ახ ფორმანტი აღვიღს უთმობს -ა სუფიქსს, და ის შერჩენილია მხოლოდ ნაცვალსახელებში, ისიც გარკვეულ ვითარებაში (სახელდობრ „ყოფნა || ქონება“ ზმნასთან).

¹ ა. დირი, Einführung, გვ. 278.

რომ -ა სუფიქსი გაბატონდა ნიჯურში და საერთოდ -ახ -ა-ს, ამისათვის შესაძლებელია ხელი შეეწყო თურქული ენის გარემოსაც, რამდენადაც მასში მიცემითის ნიშანი არის -ა (|| -ც) ¹.

ასეთი გადატანა ფორმანტის ფუნქციისა ერთი ელემენტიდან მეორეზე პირველის დაკარგვის შემდეგ სრულიად დასაშვებია და ამის ანალოგიური მაგალითები მოგვეპოვება. ნიმუშად ქართული მოთხრობითის ისტორია შეიძლება მოვიყვანოთ, რომელშიც მოთხრობითის -ნ ფორმანტის როლი ახალ ქართულში ნაცვალსახელის ფუძემ -მა || მ-მ იკისრა:

კაც-მა-ნ . კაც-მა...
დედა-მა-ნ . დედა-მ.

ამის მსგავსად უდურშიც შესაძლებელია დაეუშვათ: სრული სახის მიცემითის ადგილს იჭერს შეკვეცილი მიცემითის ფორმანტი: -ახ -ა.

მაგრამ ამ -ახ ფორმანტის მიცემითის ნიშნად გამოცხადებას ხელს უწყობენ აგრეთვე სხვა გარემოებანიც. როგორც ზემოთაც იყო მოხსენებული, ა. დირი ამ ბრუნვის ფორმას უკავშირებს ადგილობრივ ბრუნვას (ლოკატივს). ასეთი დაკავშირება ზოგადად მართებული უნდა იყოს, მაგრამ „ბრალდებითობა“ ამ ორი ბრუნვის ფორმის ურთიერთობის გასარკვევად არაფერს შეგვმატებდა. ამ ფორმის მიცემითად მიჩნევა კი, ვფიქრობო, უფრო გაარკვევდა ამ ბრუნვათა ურთიერთობას. სახელდობრ, მიცემითი ბრუნვა ჩვეულებრივად გამოყენებულია ლოკატივის მნიშვნელობით უდურში და ეს მოვლენა საერთოდ უნდა იყოს ზოგადად კავკასიური ენებისთვისაც. -ახ სუფიქსიანი ფორმის გამოყენება ლოკატივის ფუნქციით დღევანდელ უდურში შედარებით იშვიათია, რადგანაც მის ადგილს იჭერს -ა სუფიქსი. მაგრამ მაინც გვხვდება ნიმუშები:

მაგალ.:

1. «ბანეჰსა ქურა ოშეხ» (R 11,¹)
„შიაღწია ორმოს ქვეშ“ | დირს|.
2. «ვთავარალ ხოდინ თუმეხ-ნე-ბითი» (I: v მთ. III. 10).
„და მახვილიც ხის ძირას ძვეს...“.
3. «თანეშტა ჩრლეხ ოთარიდიშტა»
„წაიყვანა მინდორში საძოვრად“.

¹ სრულებით გაუგებარია ზოგი მკვლევრის აზრი, რომ „ბრალდებითი“ უდურში განვითარდა უცხო სისტემის ენების, კერძოდ სომხურისა და თურქულის გავლენით. მაგალ. ა. დირი ამბობს: „აკუზატივი ნამდვილად განვითარდა ადგილობრივი ბრუნვისგან სომხურისა და თურქულის გავლენით, სხვაგვარად მოცემულის მსგავსი მოვლენა შეუძლებელი იქნებოდა, რადგანაც იგი სწორედ ყველა კავკასიური გრამატიკის საწინააღმდეგოა. ნამდვილად სომხურის რესპ. თურქულის გავლენას მიეწერება ის, რომ განუსაზღვრელი პირდაპირი ობიექტი სახელობითში, განსაზღვრული ობიექტი კი იმ ბრუნვაში გვაქვს, რომელსაც ჩვენ აკუზატივს ვუწოდებთ...“ (ა. დირი, Einšhr., გვ. 335, შნშ. 3). ეს რომ ასე ყოფილიყო, მაშინ ნიჯურში ე. წ. ბრალდებითის ფორმანტი მიჩნეული -ახ კი არ უნდა შესუსტებულიყო, არამედ უფრო უნდა განმტკიცებულიყო!

მსგავსი მაგალითები ლოკატივის მნიშვნელობით მოყვანილი აქვს ა. შიფ-
ნერსაც. იგი ამბობს:

„-ის ნიშნით დაბოლოებული ადგილობრითი აღნიშნავს, რამდენიმე კავკასი-
ური ენის მსგავსად, როგორც რაიმე ადგილას ყოფნას, ისე მოძრაობას რაიმე
ადგილისაკენ; თუქცა უფრო ხშირად გვაქვს მისი შეცვლა თანდებულებით.
მაგალითები: დუნიანიხ ბესალიბუ-ქვეყნად მათხოვარნი არიან“, ხა-
შიხ თე-ნ-ბარება „სინათლეზე არ ჟუნდა იყო“, ფაქიხ ბალში, ბუხაყ-
სა, კვლავიხ თალაზ უშენქ „მინდა ტყეში წავიდე შეშისთვის...“¹.

მაგრამ საყურადღებოა, რომ დღევანდელს უდურში ამ ფორმათა შესატ-
ყვისად გვაქვს: კვლავი, დუნეანი, ფაქი, ახი..., ე. ი. ამ შემთხვევაშიც
სრული ფორმები შეცვლილია შეკვეცილით.

ამ ფორმაში (-ახ სუფიქსით) გვაქვს აგრეთვე მოცემული ზმნისართებიც,
რაც ასე თუ ისე ამ ფორმის მიცემითობას უნდა მიუთითებდეს. მაგალითად:

ახრახ თაცი, ბელსანე სა ოსტავარ დაერაზინ ბოშ არცინე ნუთ აქეცი
ხინზრა» (R 127-ს)

„და ბოლოს წავიდა, ხედავს ერთი კარიბჭის შიგნით ზის უნახავი სი-
ლამაზის ქალწული...“.

„...ეთარ ახრახ არი, ჩურრეფი მე განე ლახო» (I: v. მთ. II, 9)

„...თუ როგორ ბოლოს მივიდა, გაჩერდა ამ ადგილის ზემოთ...“.

ამგვარია ამ ბრუნვის ფორმის მორფოლოგიური ვითარება. მაგრამ გან-
საკუთრებული მნიშვნელობა საკითხის გადაწყვეტისათვის უნდა ჰქონდეს მის
სინტაქსურ ფუნქციას წინადადებაში. ამ მხარეს მკვლევრები ეხებოდნენ, მაგრამ
სამწუხაროდ, გარკვეული შეხედულება დღემდის არა გვაქვს ჩამოყალიბებული.
მთავარი მიზეზი ამისა ის არის, რომ თვით უდურის ენობრივი მასალა არ იძლე-
ვა ამ მხრივ გარკვეულ სისტემას.

საქმის ვითარება ამგვარია. რეალური სუბიექტი უდურში გადმოიცემა ორი
ბრუნვით: მოთხოობითით და სახელობითით ჩვეულებრივ, ხოლო
ზმნათა ერთ ჯგუფთან მიცემითით (უკანასკნელ შემთხვევაში სისტემა უკვე
შერყეულია)². თუ რომელ შემთხვევაში რომელი ბრუნვა იხმარება—მოთხოობი-
თით თუ სახელობითით, სამწუხაროდ მისი განსაზღვრა ამჟამად შეუძლებელია.
ა. დირი შეეცადა მოეცა ზოგი წესი, მაგრამ ეს წესები არ დასტურდება მის
მიერ მოტანილი მაგალითებითვე.

აკუზატივის საკითხისათვის უფრო მნიშვნელოვანია რეალური ობიექტის
ბრუნვათა გათვალისწინება. რეალური ობიექტი უდურში შეიძლე-
ბა გადმოიცეს: სახელობითით, მიცემითით და ე. წ. ბრალდე-
ბითი ბრუნვით. ამ სამ ბრუნვათაგან სახელობითით შეიძლება გადმოიცეს

¹ ა. შიფნერი, Versuch..., გვ. 42, § 168.

² შდრ. ა. დირი, Грамм., გვ. 80 შმდ.

ხოლოდ ე. წ. პირდაპირი დამატება, ხოლო დანარჩენ ორს თანაბრად შეუძ-
ლოა გადმოგვეცეს როგორც ე. წ. პირდაპირი, ისე ირიბი დამატება().

მაგალითად:

I. დამატება --სახელობითი:

1. «შეტინ თე-ნე-ბარეხა ხე თასშან» (R 13₁₄).
«ის ნებას არ აძლევს წყალი მოიტანოს».
2. «...ჭუნარ რუსტამენ-ნე-ბესა» (R 9₁).
«საგმირო საქმეებს რუსტამი აკეთებს».
3. «ამა საკუტორ თე-აყი, იჩ ეომო-ნე-ლახსა» (R 8₁₁).
«მაგრამ ერთი ნაკერი რომ აიღო, თავის პირში იღებს...».
4. «ვაყუნფე დუქენ, ბურყუნფე თოვდესუნახ»
«გახსნეს დუქანი დაიწყეს ვაჭრობა».
5. «ტესაპათ ადლუნ ქეხ ხახაფი, ჩილინგ-ნე-სერბესა» (R 7₁₁₋₁₁)
«იმ საათს ბავშვის ხელს აჭერევს, ჩილინგს აკეთებს...».

IIa. მიცემითი გადმოგვეცეს პირდაპირ ობიექტს:

1. «ფურუფანან სტატა... ფასჩაღლულა, ვაი შეტა დოდრილულახა»
(მთ. VI 33).
«ეძიეთ პირველად ...მეფობა და მისი სიპართლე...».
2. «ვაი მაყანები, კაწყაყუნ ბუთუნ ახაღლუღლო ვიწლეემა» (მთ. II 16).
«...და გაგზავნა, დახოკონ ყველა ყმაწვილი ბეთლემა...».
3. «პურან თანეშსა შედთანენ შოტუ გარო ალაღუ ბურღოღო» (მთ. IV 8).
«კვლავ მიჰყავს ეშმაკს იგი ძალიან მაღალ მთაზე».

IIb. მიცემითი გადმოგვეცემს ირიბ ობიექტს:

1. «უნ ხუპახ ზა თადა...» (R 14₁₁ 7).
«შენ ფლავი მე მომეც».
2. «დაყალ მეტუ სა ადამარ-რე-ლამანდესაი» (R 9₁₁₋₇).
«გზაზე მას ერთი კაცი შეხედება».
3. «ვებენე შოტუ» (მთ. IV, 6, 9).
«და ეუბნება მას».

IIIa. -ახ ბრუნვა გადმოგვეცემს პირდაპირ ობიექტს:

1. «რუსტამენ მეტა ბეხ ჩუქსანე» (R 11₂).
«რუსტამ მის თავს გლეჯს».
2. «ფასქაღენ მაყანებსა მეღარახ» (R 8₁₁₋₁₀).
«მეფე ჰგზავნის ამ ვაჟს».

3. «ფასქალენ კალღეხა რუსტამახ» (R 7₁₅₋₁₆).
„მეფე მოუწოდებს რუსტამს“.
4. „თოგობლო ქერახოხ აყი, თანესტა კიწკე დოღდაშა“
„ძვირფასი ქვეები აიღო, მიუტანა პატარა ძმას“.

III. -ახ ბრუნვა გაღმოგეცემს ირიბ ობიექტს:

1. „ამა დახ თე-ნე-ფე“
„მაგრამ ჩვენ არ გვითხრა“.
2. „გვ ფინე შოტლოხ“ (მთ. IV, 19).
„და უთხრა მათ“.
3. „სუნსუნახ შეთჳრ ბიყუნყესა“ (R 8₁₈₋₁₉).
„ერთმანეთს იმგვარად ეცნენ“.
4. „რუსტამენ ეხნე მეტუხ“ (R 9₁₃).
„რუსტამი ეუბნება მათ“.
5. „ბეზ ფაქიხ ყეღრიტა ქეხ თაღალ-თე-ზა“
„ჩემ ბალს სხვისა (უცხოს) ხელსში არ მივცემ“.
6. „თე შოტლონ ბარბაყუნ შოტლოხ“ (შიჳ., გვ. 33, 41).
„რომ მათ დაურიგონ მათ“.
7. „ზუ ვახ თაზღესა თანგა“ (ღირი, 63₁₈)
„მე შენ გაძღევ ფულს“.

მსგავსი მაგალითების გამრავლება შეიძლებოდა, მაგრამ აქ მოტანილიდანაც ცხადია, რომ ობიექტის გაღმოცემის თვალსაზრისით ეს სამივე ბრუნვა--სახელობითი, მიცემითი და -ახ ბრუნვა--პრინციპულად ერთგვარი ფუნქციის მატარებელი არის. უღური ენის მკვლევრებს კი საქმის ვითარება სხვაგვარად ესმოდათ და ზოგ შემთხვევაში შეცთომაც მოსდიოდათ. კერძოდ ა. ღირი ამტკიცებდა: „ზმნათა მიერ ბრუნვების მართვის საკითხი, მე მგონია, ყველაზე საჭირობოროტო საკითხია უღური გრამატიკისა. რამდენიც უნდა დავადგინოთ წესები, მაინც აღმოჩნდება მაგალითები, რომელნიც გამონაკლისს წარმოადგენენ. პირდაპირი დამატება მოქმედებითი გვარის ზმნისა და ისმის ბრალდებით ბრუნვაში, ირიბი დამატება კი—მიცემითში...“¹.

ამ მსჯელობაში საყურადღებოა იმის მითითება, რომ საძნელოა მართვის გარკვეული წესების დადგენა უღურში. ეს რამდენადმე გამოწვეულია უღურის შეუსწავლელობით. ცხადია, არ შეიძლება ენის გრამატიკული აგებულება. თუ მას სათანადოდ გამოვიკვლევთ. გარკვეულ სისტემაში არ ჩამოყალიბდეს. სამწუხაროდ, შეუძლებელია ამ ზოგადი საკითხის აქ გარკვევა. ამ შემთხვევაში უფრო საყურადღებოა ა. ღირის დებულება, რომ „პირდაპირი

¹ ა. ღირი, Грамм., გვ. 80.

დამატება... დაისმის ბრალდებით ბრუნვაში, ირიბი დამატება კი—მიცემითში“ ზემოთ მოყვანილი მაგალითების მიხედვით ჩვენ შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ასეთი შეხედულება არაა სწორი, ის არ ასახავს უღურის ენობრივ სინამდვილეს. სახელდობრ, გამოტოვებულია სახელობითი, როგორც დამატების ბრუნვა და მექანიკურად მიკუთვნებულია ე. წ. ბრალდებითი—პირდაპირი. ხოლო მიცემითი—ირიბი ობიექტისათვის; ნამდვილად კი ხშირად გვაქვს ამ ბრუნვათა სრულიად საწინააღმდეგო ხმარებაც. მიუხედავად ამისა, ამგვარ შეხედულებას ყველა მკვლევარი, ვინც კი უღურს შეხებია, იზიარებდა. მხოლოდ ჰ. შუხართი შეიტანა ამ ბრუნვათა სინტაქსური ფუნქციის გაგებაში თავისებური თვალსაზრისი. მან ყურადღება მიაქცია იმას, რომ ე. წ. ბრალდებითი ბრუნვა არა მარტო პირდაპირ ობიექტს, არამედ ირიბ ობიექტსაც გადმოგვცემს („müssen auch wit... ihn [d. Akkusativ] durch den Dativ wiedergeben“)¹. მანვე გარკვევით დასვა საკითხი: „...და შემდგომ უნდა ვიკითხოთ, პირდაპირი ობიექტი მუდამ აფექტივით გამოიხატება, თუ არა. ტექსტების ზერელე გადათვალთვრება საკმარისია, რომ ეს აზრი უარყოთ...“².

3. შუხართი შეეცადა ამგვარი ვითარების განმარტება მოეცა. მას არ აკმაყოფილებს ა. შიფნერის მიერ იმ შემთხვევათა ახსნა-განმარტება, როცა -ახ ბრუნვის მაგივრად სახელობითი იხმარება: ა. შიფნერი ამგვარ ვითარებას ხსნიდა სხვა ენების ანალოგიით³. ჰ. შუხართი იძლევა თავის ახსნას:

„...თუმცა დედააზრი [ამ მოვლენისა] შესაძლებელია სხვა ენათა ინდოფინიტივით გაირკვეს. მართლაცდა, აფექტივი სცელის ჩვენს განსაზღვრულს, ხოლო სახელობითი ჩვენს განუსაზღვრელს აკუზატივის...“⁴.

სამწუხაროდ, ამგვარი ახსნა არ შეესატყვისება უღური ენის სინამდვილეს. ჯერ ერთი, ღიად რჩება საკითხი იმ შემთხვევათა შესახებ, როცა -ახ ბრუნვა ირიბ დამატებასაც აღნიშნავს; ამასთანავე არაა გათვალისწინებული მიცემითის ორგვარი ფუნქცია (გადმოგვცემს ირიბსა და პირდაპირ ობიექტს). მთავარი კი ის არის, რომ უღურში არ არსებობს ისეთი განაწილება ფუნქციებისა, როგორსაც ჰ. შუხართი ამ ორ ბრუნვას მიაკუთვნებს. თვით მის მიერ მოტანილი მაგალითებიც ნათელ დასაბუთებას არ იძლევა ამგვარი დიფერენციაციის არსებობისათვის⁵.

¹ ჰ. შუხართი, Über d. Passiv., გვ. 31, შდრ. აქვე გვ. 140.

² ჰ. შუხართი, op. cit., გვ. 32: „Und sodann fragt sich, ob das direkte Objekt immer durch den Affektiv ausgedrückt wird. Ein flüchtiger Blick auf die Texte genügt, um das zu verneinen“.

³ შდრ. ა. შიფნერი, Versuch..., გვ. 41, § 159.

⁴ ჰ. შუხართი, Über d. pass. Char., გვ. 32: „...wohl aber wird der Kernpunkt durch die Erwekung des Indefinitivs anderer Sprachen gestreift. In der Tat ersetzt der Affektiv unsern bestimmten, der Nominativ unzeru unbestimmten Akkusativ...“.

⁵ უღურში განუსაზღვრელობა აღინიშნება „სა“—„ერთი“ სიტყვით, განსაზღვრულობა კი—ჩვენებითი ნაცვალსახელით: მაგალ. «ბანეკვ სა ჩობან, მე ჩობანი ბატაქვ სა ჩუბუხ, სა ღარ, იჩ წი რუსტამ. არი სა ვახტა, მე ჩობან ბიყსანე» — „იყო ერთი მწყემსი, ამ მწყემსს ჰყავდა ერთი ცოლი, ერთი შვილი, მისი სახელი რუსტამი. მოვიდა ერთი დრო, ეს მწყემსი მოკვდა...“ (R 7₂₋₃).

უნდა ვიფიქროთ, ამგვარ თვალსაზრისს კ. შუხარტის უკარნახებდა სხვა სისტემის ენების ვითარება. საკითხის გადაჭრა კი უნდა ვეძებოთ ზოგადი კავსასიური სინტაქსური კონსტრუქციის გათვალისწინებით. სახელდობრ, ამ მხრივ ჩვენ გვაქვს ის, რომ პირდაპირი დამატების გადმოცემა შესაძლებელია როგორც სახელობითით, ისე მიცემითით და ამ ფუნქციისათვის არაა საჭირო ცალკე ბრალდებითი ბრუნვის არსებობა. კერძოდ, უდურის მიმართ საკითხი მარტივდება, თუ ჩვენ დავუშვებთ, რომ -ახ ბრუნვა წარმოადგენს იმავე მიცემითს, და ამიტომ გასაგებია, თუ ის იჩენს მიცემითის საერთო თვისებებს. ამას ამტკიცებს უდურის კილოების მორფოლოგიურ მონაცემთა შედარებითი ანალიზიც.

მართალია, საკითხის ამგვარად გადაჭრის შემთხვევაშიც რჩება ძირითადი საკითხი: როგორია კონკრეტული გამოყენება უდურში, ერთი მხრით, სახელობითისა, მეორე მხრით, მიცემითის ამ ორი სახეობისა? ქართულში ჩვენ გვაქვს გარკვეული სისტემა სახელობითისა და მიცემითის სინტაქსური გამოყენებისათვის. ამ სისტემის გარკვეულობა არსებითად უნდა ემყარებოდეს ზმნის გარდამავლობა-გარდაუვალობის მკვეთრად ჩამოყალიბებას ქართულში. რამდენადაც უდურში არაა მკვეთრად ჩამოყალიბებული გარდამავლობის კატეგორია, იმდენად არაა გამოკვეთილი ბრუნვათა სინტაქსური ფუნქციებიც. მაგრამ გარკვეული წესები აქაც უნდა შეინიშნებოდეს. მათი გამოვლენა შემდგომი კვლევის საგანია¹.

¹ ვ. წ. ბრალდებითის (აკუზატივის) საკითხის საბოლოო გარკვევა შეიძლება უდურის მონათესავე ენათა — სახელდობრ ლეზგიურ ენათა — მონაცემების შედარებითი გათვალისწინების შემდეგ.

შემოკლებანი:

K = *Pyctam* (უდური ზღაპარი) *C6. MOMIK, VI, 1888.*

lit. მთ, შკ. და სხვა = უდური ოთხთავის შესატყვისი თავები. *C6. MOMIK, XXX.*

როდესაც მაგალითის წყარო მითითებული არ არის, მოყვანილია ცოცხალი მეტყველებიდან (ჩვენი ჩანაწერების მიხედვით).

В. Н. ПАНЧВИДZE

К ВОПРОСУ О ГЕНЕЗИСЕ АККУЗАТИВА В УДИНСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

1. Большинство исследователей удинского языка (Мюллер, Еркерт, Дирр...) устанавливает наличие в нем винительного падежа (аккузатива), с суффиксом $\rightarrow b$ -ax (|| -gb-ex || -gb-ox || -b-x); они признают тождественность этого падежа с аккузативом индоевропейских языков. Существует, однако, и другое понимание этой формы (Шифнер, Шухардт...); при этом высказывалось сомнение: действительно ли эта форма является формой винительного падежа (Шухардт, Мещанинов...)?

2. В современном удинском языке (в его диалектах) выявляются факты, которые дают возможность предположить, что в этой падежной форме мы не должны иметь винительного падежа.

Именно:

А. В удинском диалекте этот падеж обычно заменяется дательным падежом; но в спряжении одного глагола—в виде пережитка—он сохраняется в личных местоименных элементах ($\%ab$ - $\%y$ $\%ax$ - $\%y$ —я имею, $\%ab$ - $\%y$ $\%ax$ - $\%y$ —ты имеешь...); в аналогичной конструкции в варташенском говоре мы имеем дательный падеж.

В. В варташенском говоре мы имеем параллельное употребление двух форм в спряжении одной группы глаголов: местоименный элемент, использованный в качестве аффикса, выступает в дательном и в этом т. н. винительном падежах ($\%ab$ - $\%y$ || $\%ab$ - $\%y$ $\%ab$ - $\%y$ $\%ab$ - $\%y$ —ты впасть...).

3. Синтаксически этот падеж выявляет одинаковые функции с дательным падежом: оба падежа употребляются для передачи как прямого, так и косвенного дополнения.

4. Исходя из вышеприведенных данных, можно предполагать, что эта форма является вариантом дательного падежа, с полным падежным окончанием ($\rightarrow b \rightarrow -b$ -ax $\rightarrow -a$).

VL. PANICHVIDZE

A PROPOS DE LA GÉNÈSE DE L'ACCUSATIF, DANS
LA LANGUE OUDINE

RÉSUMÉ

1. La plupart des explorateurs de la langue oudine (Müller, Eickert, Dirr) y établissent la présence de l'accusatif avec le suffixe -ab -ax (|| -gb -ex || -mb -ox || -b -x); ils reconnaissent l'identité de ce cas avec l'accusatif des langues indo-européennes. Il existe pourtant une autre conception de cette forme (Schiefer, Schuchardt); mais en même temps on se demandait si cette forme présentait réellement un accusatif (Schuchardt, Mestchaninov)?

2. Certains éléments de l'oudine contemporain (dans ses dialectes) nous laissent supposer que dans ce cas on n'a pas d'accusatif. A savoir:

A. Dans le dialecte nidje ce cas est ordinairement remplacé par le datif; mais dans la conjugaison d'un seul verbe il s'est conservé—comme survivance—dans les éléments des pronoms personnels (ᄃᄃᄃ-ᄃᄃᄃ sax-pu—j'ai, ᄃᄃᄃ-ᄃᄃᄃ vax-pu—tu as...); dans le parler vartachène on a un datif pour la même construction.

B. Dans le parler vartachène on a un emploi parallèle de deux formes dans la conjugaison d'un groupe de verbes: l'élément pronominal employé comme préfix apparaît au datif et au soi-disant accusatif (ᄃᄃᄃ-ᄃᄃᄃ || ᄃᄃᄃ-ᄃᄃᄃ aba-va || aba-vax—„tu sais“).

3. Syntactiquement ce cas montre des fonctions communes avec le datif: tous les deux s'emploient pour le complément direct et indirect.

4. En partant des données ci-dessus on peut supposer que cette forme présente une variante du datif avec la terminaison de cas tout entière (-ab — -s ax — a).

ბარბსჯის „მრავალმთის“ სომხური ეპიგრაფიკა და
 აზღვრულმართური წარწერა — ძართულ-სომხურ-სპარსულ-უილუჩული¹

როგორც არ უნდა იყოს ჩვენი შეხედულება ე.-წ. „განგება დარბაზობი-საჲ“-ს ტექსტის მეცნიერული მნიშვნელობის შესახებ, ერთი რამ სავესებით უდა-ვოა: იგი უტყუარი გამომხატველია ძველი საქართველოს კანონიკური წყობი-ლების სურათისა გარკვეული დროისათვის და, ყოველ შემთხვევაში, არა-უად-რეს XV საუკუნისა².

მაგრამ ქართული კანონიკური სამართლის ეს ძველი დღემდე გეროვნად შეფასებული არ არის, ძველ ლიტერატურას რომ თავი დაეანებოთ, უკანასკნე-ლი დროის ისეთ გამოკვლევებშიც კი, როგორც არიან აკად. ივ. ჯავახი-შვილის „ქართული სამართლის ისტორიის“ II წიგნის მეორე ნაკვეთი (ტფ. 1929), სადაც ჯერველი კარის³ შესამე-თავში სპეციალურად განხილულია ეკ-ლესიის უფლებრივი მდგომარეობა სახელმწიფო სამართლის სისტემაში, და პროფ. კორნ. კეკელიძის „კანონიკური წყობილება ძველ საქართველოში“ (ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, X, 1930, გვ. 313—345), სადაც საუბარია მხოლოდ XII საუკუნის წინა დროის იერარქიული სტრუქტურის შესახებ.

ჩვენ ამჟამად აღნიშნული ძველი თავისი მთლიანი სახით კი არ გვაინტე-რესებს, არამედ მხოლოდ ერთი დეტალით „მღვდელმთავართა“ განრიგებაში, სადაც მე-9 და მე-11 ადგილას მოხსენებული არიან „ნინოწმიდელი არქიმანდრი-ტი“ და „ანჩელი არქიმანდრიტი“ და თანაც ახლავს მას (განრიგებას) ასეთი გან-მარტება: „შემოვიდეს ანჩელი არქიმანდრიტი და დაჯდეს ნინოწმიდელისა ქვე-მოთ“⁴.

მაშასადამე, 35 მღვდელმთავრისაგან შემდგარ სინკლიტში „ნინოწმიდე-ლი“ და „ანჩელი“ მოწინავე რიგებში იხსენიებიან, მიუხედავად იმისა, რომ ისინი თითქოს არქიმანდრიტები იყვნენ მხოლოდ.

¹ გადაბეჭდვებული მოხსენება, რომელიც წაკითხულ იქნა საქართველოს საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების საჯარო სხდომაზე (პროფ. ივ. ჯავახიშვილის თავმჯდო-მარეობით) 13. VI. 1930.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. I, ტფ. 1928, გვ. 71—73; *L. Melikset'schili, Vrach' arcaicourtsker' zakonostanits' i zaknits' maitsi*, II, შერ. 1938, ს. 78.

³ თ. უორდანი, ქრონიკები, ს. ტფ. 1892, გვ. 46 = A. Чагарели, Сведения о памятниках грузинской письменности, т. I, в. I, Спб., 1894, стр. 294—ე. თავაიშვილი, არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნები, I, ტფ. 1907, გვ. 78, 83.

მაგრამ სათანადო საბუთებთან გაცნობა ააშკარავებს, ერთი მხრივ, იმას, თუ ნინოწმიდელი და იშხნელი „განგება დარბაზობისაჲ“-ში რატომ არიან არქიმანდრიტებად და ერთიმეორის გვერდით მოხსენებულნი, ხოლო, მეორე მხრივ იმას, თუ რა მნიშვნელობა აქვს ამ საკითხის გამორკვევას გარესჯის „მრავალმთის“ სომხური ეპიგრაფიკის მიმართ.

ცნობილია, რომ ტერმინი „არქიმანდრიტი“ როგორც ქართულსა, ისე რუსულში მუდამ ჩვეულებრივი მნიშვნელობით კი არ იხმარებოდა, როგორც მიტრაშეიძისილი მღვდელმონაზონისა, არამედ სპეციფიკურითაც, როგორც „მაკურთხეველ არქიმანდრიტისა“, ე.-ი. сѣмяноу-архимандрит-ისა. ასეთი წოდებით რუსეთის საეკლესიო იერარქიაში აღჭურვილნი იყვნენ ე.-წ. „უწმიდესი სინოდის“ სტავროპოლიეზად ცნობილ ლაერთა წინამძღვრები, რომელნიც ამავე დროს სათანადო ეპარქიების მმართველი მიტროპოლიტი გინა მთავარეპისკოპოზნი იყვნენ, მაგალითად: პეტერბურგისა და ლადოგის მიტროპოლიტი ალექსანდრენეველის ლაერისა, მოსკოვისა და კოლომნას მიტროპოლიტი--სამება-სერგიევისა, კიევისა და გალიციის მიტროპოლიტი -- კიევის მღვიმისა, ხოლო ვოლინისა და ჟიტომირის მთავარეპისკოპოზი--პოჩაევისა.

ასეთსავე წესს გაცილებით ადრე ჩვენ ეხედებით საქართველოშიც ნინოწმიდელისა და ანჩელის მიმართ, რომელთაც მიტროპოლიტის გინა მთავარეპისკოპოზის პატივი ჰქონდათ, მაგრამ არქიმანდრიტებად იწოდებოდნენ განსაკუთრებითი მნიშვნელობით¹, რაიც ნათლად გამოხატულია მთელ რიგ საბუთებში მოყოლებული XVI საუკუნიდან.

მაგალითად:

ლეონ მეფე 1553 წ. ერთი სიგლით, სხვათა შორის, მიჰმართავს „ნინოწმიდას და ათორმეტთა უდაბნოთა არქიმანდრიტელსა მამასა სილოანსა“².

იგივე მეფე იმავე წლის სხვა სიგლით მიჰმართავს „ქართლისა განმანათლებელსა დედასა და ემბაზსა წმიდასა მოციქულსა ნინოს და ტაძრისა მისისა საქედმპყრობელსა და შემომკობელსა და ათორმეტთა უდაბნოთა მაკურთხეველსა არქიმანდრიტ ნინოწმიდელსა ზაქარიას“³.

ალექსანდრე მეფეც 1597 წ. სიგლით ასე მიჰმართავს ნინოწმიდელს: „თქუნ ჩუენსა სასოებასა და სიქადულსა ჩუენსა მცველსა და მფარველსა ათორმეტთა უდაბნოთა საქეთმპყრობელსა წმიდასა ნინოს“⁴.

ანტონ I კათალიკოზსაც 1771 წ. ერთს განჩინებაში ეპარქიათა მართვა-გაპგეობის შესახებ, სხვათა შორის, მოხსენებული ჰყავს „ყოვლადსამღვდელო“ საბა „ნინოწმიდელი მიტროპოლიტი და ათორმეტთა უდაბნოთა არქიმანდრიტი“⁵.

¹ ლ. მელიქსეთ-ბეგი, არქეოლოგიური მოგზაურობა გარეკახეთსა და ქერემის ხეობაში, „სახალხო საქმე“ 1920 წ. № 964.

² თ. უორდანი, ქრონიკები, II, ტფ. 1897, გვ. 396.

³ ს. კაკაბაძე, ისტორიული საბუთები, III, ტფ. 1913, გვ. 64.

⁴ იქვე. 89.

⁵ Л. Пурцеладзе, Грузинские церковные гуджари (грамоты), Т. 1881, стр. 31.

ირაკლი II მეფისა და ანტონ II კათალიკოზის 1795 წ. განჩინებაშიც მოხსენებულია „ყოვლადსამღვდლო საბა ნინოწმიდელი“, „ნინოწმიდელი მიტროპოლიტი“ და „ნინოწმიდელი არქიმანდრიტი“¹.

ნათლისმცემლის 1778 წ. „თავშემოწირულობის“ წიგნს ამტკიცებს ნინოწმიდელი საბა შეშდგი რეზოლუციით: „ქ. ჩვენ ყ'დ სამღვდლო ნინოწმიდელ მიტროპოლიტი და ათორმეტო უდაბნოთ მაკურთხეველი ნინოწმიდელი საბა და თავშემოწირულობის წიგნის მოწამე ვარ და... ვამტკიცებ ამ წიგნსა მისის ბ. უფ.“².

ქ. შ. წ.-კ. გ. ს. (S) კოლექციის № 1521 ხელნაწერში, რომელიც წარმოადგენს იოანე მმარხველის სჯულის-კანონს, დაწერილს 1811 წ. 11 დეკემბერს გერონტი არქიმანდრიტის მიერ, მოთავსებულია შეშდგი შინაარსის შენიშვნა: „ყ'დ ოვსამღვდლოესს წმიდას მეოვფესს არხიმანდრიტელ-ნინოწმიდელ მიტროპოლიტსა მწყემსსა, ჩემს მოწყალეს კელმწიფეს მიხაილს“³.

ასეთივე ხასიათის ცნობა იშხნელის მიმართ მოიპოვება ე.-წ. ანჩის ოთხთავში, რომელიც ზემო-წალკის ს. წინწყაროში იყო დაცული და 1924 წ. ჩვენ მიერ იქნა ჩამოტანილი ტფილისში და ამჟამად საქართველოს ცენტრარქივშია დაცული. ამ ოთხთავში, რომელიც თავის დროზე ე. თაყაიშვილმა აღწერა⁴ და რომელსაც გაკვირთ ჩვენც შევხებით⁵, მოიპოვება თამარ მეფის დროის შინაწერი, სადაც, სხვათა შორის, ნათქვამია: „ადიდენ წმიდა მღვდელმოძღვარი თეოდორე ანჩელ მთავარეპისკოპოსი და ათორმეტო უდაბნოთა აღქიმანდრიტი“ მღვდელთმოძღვრებასა მათსა შინა“ etc.

ერთი სიტყვით, ყველა ზემომოყვანილი ცნობა როგორც ნინოწმიდელის, ისე ანჩელის შესახებ გვიჩვენებს, რომ მათი „არქიმანდრიტობა“ ივეულებრივი ხასიათისა კი არ იყო, არამედ განსაკუთრებულისა, ე. ი. რომ ისინი „მაკურთხეველ არქიმანდრიტები“ იყვნენ მიტროპოლიტის ანდა მთავარეპისკოპოზის ხარისხით.

დამაფიქრებელია მხოლოდ ერთი გარემოება, რომ ორსავე შემთხვევაში „ათორმეტო უდაბნოთა“ ხსენებასთანა გაექვს საქმე: რაღა 12 და არა მეტი ან ნაკლები უდაბნო აღინუსხა საქართველოს ორსავე უკიდურესს — აღმოსავლ-

¹ Там же, 33—34.

² ს. კაკაბაძე, ისტორიული საბუთები, V, ტფ. 1915, გვ. 92.

³ იხ. ხელნაწერით გვ. 1, შდრ. გვ. 7.

⁴ P. Такашвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, вып. III, Т. 1907, стр. 99.

⁵ Л. Меликсет-Бекоев, Из материалов поездки на Цалку, — «Известия Кавказского Историко-Археологического Института», т. IV, Т. 1926, стр. 133.

„აღქიმანდრიტი“ შედგება რეგრესული დისიმილაციისა „არქიმანდრიტი“-საგან (თანახმად ფორმულია: რ—რ—ლ—რ), როგორც მთელ რიგ სხვა შემთხვევებში: ორარი—ოლარი, არაჯორი—ალაჯორი, ამირახორი—ამილახორი, ამირბარი—ამილბარი, შარვარი—შალვარი (აგრეთვე: შარვალი), ჩორორდ (չորրորդ)—ჩოლორდი, ზორავარ (ჟორավար)—ზოლავარი, რეხური—ლვხური (აგრეთვე: რეხულა), ურაკპარაკი—[უ]ლა[კ]პარაკი || ლაპარაკი, შურავერი—შულავერი, Ararad || Ararod—'Αλαροδίο: (Herod. Hist. III, 94) და სხვ.

თისა და დასავლეთის კუთხეში მოქცეულ სამონასტრო კომპლექსში? ჩვენ პირადად გვეგონია, რომ ციფრი 12 ამ შემთხვევაში სიმბოლური ხასიათისაა. 12 მოციქულის ანალოგიით შექმნილი¹, რომელიც არქეოლოგიურ რეალიებს არ შეესაბამება. მიუხედავად იმისა, რომ განსვენებული მ. ჯანაშვილი ცდილობდა სათითაოდ ჩამოეთვალა გარესჯის 12 უდაბნოს სახელები: გარესჯა, მოწამეთა, ბერთუბანი, დოდორქისა, ნათლისმცემელი, ჩიჩხიტური, თეთრ-სენაკები, მღვიმე, ქალაგირი, მოხატული, ვერან-გარეჯა და პირუტყლმართი². თუმცა, სიმართლე რომ ვთქვათ, ეს სია ისტორიულ საბუთებზე კი არ არის დამყარებული, არამედ დავითგარეჯის ან ნათლისმცემლის ყ. მონასტრების ძმობათა წრიდან მომდინარე ზეპირთქმულებაზე მხოლოდ. ყოველ შემთხვევაში, თუ ჩვენ სამონასტრო კომპლექსებს დავითვლით, მაშინ მათი რიცხვი 12-ზე ნაკლები გამოვა, ხოლო თუ ცალცალკე ეკლესიებს. მაშინ 12-ზე გაცილებით მეტი მღვიმის ეკლესიასთან გვექნება საქმე. რამდენადაც „მრავალმთის“ ეკლესია-სამლოცველოთა რიცხვი რამდენსამე ათეულს აღწევს.

ამრიგად, ცხადია, რომ „ათორმეტნი უდაბნონი“ ერთგვარი termini technici-ა. რომელიც ერთიმეორეს ახლოს მდებარე უდაბნოთა ანუ მონასტერთა კომპლექსს აღნიშნავს საერთოდ.

ასეთი გაგებითაა ეს ტერმინი ნახმარი გარესჯის „მრავალმთის“ მიმართ 1553, 1597, 1771 და 1778 წწ. საბუთებში. ხოლო ანჩის მიმართ თამარ მეფის დროინდელ საბუთში.

ასეთივე გაგებითაა იგივე ტერმინი ნახმარი აგრეთვე „ქარის გარიგება“-სა და „ქამთაღმწერლობა“-ში. რომელთაგან პირველი ჰეულისხიმობს გარესჯის „მრავალმთა“-ს. ხოლო მეორე ანჩას: „ძმანი გარესჯელნი და თორმეტნი უდაბნოთანი, ვითარცა მართებს... ესენი [დასხდენ] მარცხენის მჯრის სუფრასა“. - ეკითხულობთ პირველში³: „მაშინ ბექამან დაიპყრა ქვეყანა ტაისის-ქართიდან კარნუ-ქალაქამდის. სამცხე, აჭარა, შავშეთი, კლარჯეთი და უმრავლესი ტაო, ვაშლოვანი, ნივალის-კევი, არტანუჯი, ათორმეტნი უდაბნონი, კოლა, კარნიფოლა და ორნივე არტანნი, და მრავალნი სოფელნი ჯავახეთს“⁴.

„მაკურთხეველ არქიმანდრიტის“ ინსტიტუტის არსებობა ფეოდალური საქართველოს მხოლოდ-და-მხოლოდ ორ კუთხეში, რომელთაგან ერთი აღმოსავლეთ საზღვარზე მდებარე გარესჯის „მრავალმთა“ იყო, ხოლო მეორე დასავლეთ საზღვარზე მდებარე ანჩა, ცხადპყოფს, რომ მათი სახით ქართველთა დიოფიზიტობას (ქალკედონიზმს) გარკვეული დროიდან ერთგვარი სადარაჯო ჰქონდა

¹ შდრ. იოანე ზედაზნელის მეთაურობით ცნობილ 12 სირიელ მამათა კრებული, რომელიც „იესო ქრისტესა და მის 12 მოწაფის მისიის ანალოგიით“-აა შექმნილი (კ. კეკელიძე, საკითხი სირიელ მოღვაწეთა ქართლში მოსვლის შესახებ, „ტფილისის უნივერსიტეტის შრომები“, V. 1926, გვ. 87-88, 105-106).

² ბატონიშვილი ვახუშტი, საქართველოს გეოგრაფია, გამ. მ. ჯანაშვილის რედ., ტფ., 1904, გვ. 67, შენ. 122.

³ ე. თაყაიშვილი, კელმწიფის ქარის გარიგება, ტფ., 1920, გვ. 17.

⁴ ქ. ც. მარიამ დედოფლის ვარიანტი, 719 ქ. ც. ბროსეს გამ. I, 413.

შექმნილი ჰერეთსა და ტაო-კლარჯეთში. დიოფიზიტური (ქალკედონისტური) საქართველოს დაცვისა და დახსნისათვის მონოფიზიტობისაგან (ანტიქალკედონიზმისაგან). რომელიც ძველად სწორედ ამ მხარეებს გააჩნია, კერძოდ X საუკუნემდე ჰერეთ-კახეთსა.

გაეიხსენოთ პროფ. კ. კეკელიძის მიერ „სირიელ“ მოღვაწეთა შესახებ წამოყენებული დებულება. რომ ისინი „არ იყვნენ მართლმადიდებელნი ან დიოფიზიტნი. არამედ ანტიქალკედონისტები ან მონოფიზიტები“, და აგრეთვე ის, რომ „მათ გადაუტანიათ მოელი სიმწვავე იმ დევნულობისა, რომელსაც ადგილი ჰქონდა სირიაში მეექვსე საუკუნის სიგრიძეზე, და ქართლში მოსულან არა სამისიონერო მიზნით. არამედ იძულებით“. ვინაიდან „ისინი გამოქცევიან დასახლებულ დევნულობას“¹; გაეიხსენოთ. ამასთან დაკავშირებით. დავით გარეჯელის „ცხოვრების“ ის ადგილი. სადაც აღწერილია „ბარბაროზისა ვინმე ნათესაისა ადგილითაგან რუმსთაისათა“ სანადიროდ წამოსვლა „მახლობლად ადგილსა მას. სადა ილოცვიდა წმიდაჲ დავით“, რომელმაც, „ჰაგიოგრაფის სიტყვიით. მიუგო იმ ბარბაროზს „სომხურითა ენითა“-ო²; აგრეთვე გაეიხსენოთ „ქმნულება და ცხოვრება კახეთისა და შერეთისაჲ“-ს ქრონიკის ის ცნობა. რომ „იშხანიკისამდე (ე. ი. X ს.-მდე. ლ. მ.-ბ.) იყო შერეთი მწვალებელი“, ხოლო „დინარ დედოფალმან მოაქცია შერეთი სომეხთა წვალებისაგან მართლმადიდებლობისა აღმსაარებლად“³; და ჩვენთვის საეცებით ნათელი გახდება გარეჯის „მრავალმთის“ წარსულის ერთერთი მივიწყებულ ფურცელთაგანი, რომლის ოდნავი და მკრთალი გამოძახატველია დღემდე მოღწეული კედლისმხატვრობის ზოგიერთი მომენტი. ხოლო შორეული გამოძახილი -- შედარებით მდიდარი სომხური ეპიგრაფიკა.

* * *

გარეჯის „მრავალმთის“ რაიონში ჩვენ პირადად მოგვიხდა ყოფნა ორჯელ: ორჯელვე პროფ. გ. ჩუბინაშვილის მეთაურობით შემდგარ ექსპედიციებში მონაწილეობის სახით -- პირველად 1921 წ. ოქტომბერს. ხოლო მეორედ და უკანასკნელად 1929 წ. ოქტომბერს⁴.

პირველი მოგზაურობის დროსვე გამოიჩინა, რომ ხსენებული რაიონი არაჩვეულებრივად მდიდარია წარწერებით კედლის ნალესობაზე როგორც ქართულსა და სომხურს. ისე ბერძნულსა და თითქმის ყველა აღმოსავლურ ენებზე. და ამ წარწერების სიმდიდრისა და მრავალფეროვანობის მხრივ ამ რაიონს, შეიძ-

¹ კ. კეკელიძე, *op. cit.*, *loc. cit.*, 106.

² მ. საბინინი, საქართველოს სამოთხე, სპბ. 1882, გვ. 277 ს. კაკაბაძე, ასურელ მამათა ცხოვრებათა არქეტიპები, ტფ. 1928, გვ. 40-41; შდრ. I. *История Грузии*, *Краткое описание древности и современности*, I, Мск. 1934, № 98.

³ კ. ც. II, 97; შდრ. II. *Марты, Аркади* etc., *ახალ. Пременисто*, XII, 1905, стр. 7; *История Грузии*, *op. cit.*, 98, *ბანიჭი*. 2.

⁴ ორჯელვე ოქტომბერში, ვინაიდან გველების სიზრავლისა და უწყდობის გამო უდაბნოში მისვლა (ს. ყარაიადან 25-30 კილ. მანძილზე) და იქ ცხოვრება მხოლოდ შემოდგომითაა მოსახერხებელი.

ლება თამამად ითქვას. ცალი არა ჰყავს მთელს საქართველოში. ისევე როგორც კედლისმხატვრობის სიმდიდრითა და მალალხარისხოვანობით-სიძველით იგი ერთად-ერთია არამტოუ საქართველოსა. არამედ მთელს ამიერკავკასიაში.

1921 წ. მოგზაურობის დროს ჩვენ პირველად დავისახეთ მიზნად გადმოღება სომხური წარწერებისა. რომლებსაც სრულიად მოულოდნელად და შემთხვევით წავაწყდით და რომელთა საერთო რიცხვი 20-ს აღემატება. ხოლო ქართულ წარწერათაგან ისეთებისა, რომლებიც ან სომხურის შესატყვისის წარმოდგენენ ანდა ხელს უწყობენ სომხურის სწორად გაგებას. ამათ რიცხვში აღმოჩნდა უნიკალური პოლიგლოტური წარწერაც 4 ენაზე: ქართულად, სომხურად, სპარსულად და უაღურულად. გარდა ამისა, ჩვენ კალკია გადმოვიღეთ ბერძნული წარწერები რიცხვით 8-მდე, და სპარსულ-არაბულ-თურქული—რიცხვით 21-მდე. რომლებიც გადაეცით სათანადო სპეციალისტებს დასამუშავებლად (ა. ი. ამირანაშვილს, გ. ვ. წერეთელს და სხვ.).

1929 წ. მოგზაურობის მიზანს შეადგენდა უმთავრესად სომხური წარწერების შემოწმება, კერძოდ პოლიგლოტური წარწერის ფოტოგრაფირება. აგრეთვე ზოგიერთ საკითხებზე ადგილობრივ დაკვირვება.

აქ, რასაკვირველია, ზედმეტია ამ საინტერესო კუთხის დახასიათება ხელოვნებათმცოდნეობის თვალსაზრისით, რომლის შესახებაც სპეციალური გამოკვლევები აქვსთ დამზადებული პროფ. პროფ. გ. ჩუბინაშვილსა და შ. ამირანაშვილს¹. ზედმეტია აქ აგრეთვე ამ კუთხის საერთო ისტორიულ მნიშვნელობაზე ლაპარაკი. რამდენადაც ამის შესახებ მოიპოვება სათანადო, თუმცა არსებითად მოქველებული. ლიტერატურა². სამაგიეროდ კი. სიტყვას მივცემთ მხოლოდ მეცნიერს. აკად. ივ. ჯავახიშვილს. რომელსაც, თუმცაღა გარესჯის „მრავალმთა“ პირადად ნახული არა აქვს. მაგრამ მისი კედლისმხატვრობიდან გადაღებული ორიოდე პირის უშუალო შთაბეჭდილებით ჯერ კიდევ 1919 წელს წარმოუთქვამს შემდეგი: „ეს კუთხე ოდესღაც ქართული

¹ ჯერჯერობით იხ.: შ. ამირანაშვილი, ბერთუბნის სატრაპეზოს კედლის მხატვრობა, — „ილიონი“ II, 1922.

² იხ.: [А. Н. Муравьев.] Грузия и Армения, ч. I, СПб. 1848, стр. 55—116; Д. З. Бакрадзе, Кавказ в древних памятниках христианства, — «Записки О-ва Любителей Кавказской Археологии», I, Т. 1875, стр. 58—59, 111—112 = «Акты Кавказской Археологической Комиссии», V, Т. 1875, стр. 1004—1005; პ. კარბელაშვილი, ბიბლიოგრაფიული ცნობა. კატალოგი დავით გარესჯის უდაბნოს ძველი ხელთნაწერის წიგნებისა, შედგენილი 4 თებერვალს 1886 წ., — „ივერია“ 1886 წ. № 159; მ. ი. ხელი, ნათლისმცემლის უდაბნო კახეთში, — იქვე № 207, 208; მ. ს. ივ. ბიბლიოგრაფია. იოანე ნათლისმცემლის უდაბნო (ყარაიახედ), — იქვე № 243; პ. ცხვილოელი (= პ. კარბელაშვილი. ლ. მ.-ბ.), დავით გარეჯელის უდაბნო, — იქვე 1893 წ. № 64; მ. ს. ივ. დავით გარესჯის უდაბნოს გუჯრები, — იქვე № 72, 78, 87—91, 83, 95, 97, 130, 135, 136, 140; მ. ს. ივ. დავით-გარეჯის უდაბნოში, — იქვე 1895 წ. № 116, 117, 122; რაქდენ ბარამიძე, თამარ მეფის სურათი „ბერთუბანში“, — იქვე 1900 წ. № 57; ერთი მშინახეთაგანი, იოანე ნათლისმცემლის და დავით-გარეჯის უდაბნო, — „ცნობის ფურცელი“ 1889 წ. № 855; Е. К. [ирион], Давид Гареджийской пустыни, Т. 1901; მ. ს. ივ. Повествование о чудотворном камне Давидгареджийской пустыни, Т. 1901; მ. ს. ივ. ცხოვრება ღირსისა მამისა ჩვენისა დავით გარესჯელისა, ტფ. 1901; და სხვა.

კულტურის დიდებული კერა იყო. საკმარისია ადამიანმა დაათვალიეროს ქართული ხუროთმოძღვრების ისეთი შესანიშნავი ძეგლი და ქართული მხატვრობის მრავალი განმაცვიფრებელი ნაწარმოები. რომელნიც დავით გარესჯის უდაბნოში შენახული არიან და რვა საუკუნის განმავლობაში ყოველგვარ მტრის გამანადგურებელ შემოსევას გადურჩენ. რომ ნათლად წარმოიდგინოს ადამიანმა, რამდენად დაწინაურებული ქართული კულტურული ცხოვრების ასპარეზი იყო ეს კუთხე¹.

მაგრამ გარესჯის „მრავალმთის“ შესახებ უფრო მეტის თქმაც შეიძლება: ეს კუთხე საქართველოს ისტორიისა. არქეოლოგიისა და ხელოვნებათმცოდნეობისათვის ისეთი განძია. რომელსაც დიდებული ვარძია და უფლისციხე ვერასგზით ვერ შეედრება. და თამამად შეიძლება ითქვას. რომ თავისი სივრცითა (ათეული კილომეტრის სიგრძით) და გრანდიოზულობით მას ტოლი არა ჰყავს არა მხოლოდ საქართველოს ტერიტორიაზე. არამედ მთელს ამიერკავკასიაშიც კი.

რაც შეეხება ამავე კუთხის სომხურ ეპიგრაფიკას. რომელიც შეადგენს ამ ჩვენი წერილის საგანს. ამაზე საჭიროა ითქვას შემდეგი. --

საქართველოს არცერთ კუთხეს არ გააჩნია სომხურ წარწერათა ისეთი სიმრავლე. როგორც გარესჯის „მრავალმთის“ უდაბნოებს. მათ შორის პირველ რიგში ე.-წ. დავითგარეჯის „უდაბნო“-„წამებულს“. ეს წარწერები განსაკუთრებით ყურადღების ღირსია. და ყველა გამოუკლებლივ ამოჭრილია გამოკვებულთა კედლის ნალესობაზე.

ქვემოთე წარმოდგენილ შენიშვნებში ჩვენ მიზნად ვისახავთ გამოვაშკარაოთ როგორც ეს წარწერები. ისე ზოგიერთი ქართულნიც, რომელთაც კი რაიმე მნიშვნელობა აქვს სომეხ-ქართველთა ურთიერთობის ისტორიისათვის. საერთოდ. და სომეხთა კოლონიზაციის ისტორიისათვის საქართველოში. კერძოდ. მათ შორის ვაქვეყნებთ აგრეთვე პოლიგლოტურ წარწერას 4 ენაზე, რომელიც უდღურულს ნაწილში პირველ მაგალითს წარმოადგენს არა მხოლოდ საქართველოს. არამედ მთელი ამიერკავკასიისათვისაც.

წარწერები განხილული იქნება 3 კერის მიხედვით: 1. თვით დავითგარეჯის ლავრა. 2. დავითგარეჯის „უდაბნო“-„წამებული“, და 3. ბეროუბანი.

I

დავითგარეჯის ლავრა

თვით დავითგარეჯის ანუ. უკეთ, დავით გარეჯელის ლავრაში. სხვათა შორის, ყურადღებას იპყრობს კლდეში გამოქვამული დიდი სატრაპეზოს N კედლის მხატვრობა, სადაც წარმოდგენილია ირი ქალი. ერთიმეორის გვერდით, შემდეგი წარწერებითურთ ქართული მთავრული ასოებითა:

¹ ი. ვ. ჯავახიშვილი, საქართველოს სახდვრები ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით განხილული, ტფ. 1919, გვ. 14.

1. წმ. არტუსიმიე

2. მოციქული ქართო...¹

თავისთავად ცხადია, რომ აქ წარმოდგენილნი არიან: 1. „წმიდად რიფსიმე“ და 2. „მოციქული ქართ[ველთა ნინო]“.

ექვს გარეშეა, რომ ეს იშვიათი ფრესკოა, რომელსაც ემთხვევა ნოვგოროდის სპასა-ნერედიცის კედლისმხატვრობის ანალოგიური სურათები².

ამრიგად, აქ ჩვენ საქმე გვაქვს ფრიად საინტერესო მოვლენასთან, რომელსაც, რასაკვირველია, თავისი ახსნა-განმარტება ესაქიროება, ისევე, როგორც მაგალითად, გრიგოლ პართელის სურათის არსებობის ფაქტს ქართულისავე კედლისმხატვრობის მრავალ ძეგლებში (ტიგრან ჰონენცის ეკლესიას ანისში, ახტალას, ბეთანიას, ატენის სიონს, სამთაიისს etc.), აგრეთვე საქართველოსა და სომხეთს გარეთ (ნოვგოროდის სპასა-ნერედიცას, კონსტანტინეპოლის წმ. სოფიას). აქ ჩვენ მხოლოდ დავსძენთ, რომ ისევე, როგორც გრიგოლ პართელის ხსენება ქართულს ლიტერატურაში მრავალ სალიტურლიკო-საპაგიოგრაფიო-ჰომილტიკურ ნაწარმოებებშია აღბეჭდილი, რიტუსიმეს ხსენება შესაფერისად საპაგიოგრაფიო მწერლობაშია შემონახული³.

II

დავით ბარეჯის „უდაბნო“ ანუ „წამებაული“

ეპიგრაფიკული ძეგლებით სულ ყველაზე მეტად მდიდარია ე.წ. „უდაბნო“ ანუ „წამებაული“, რომელიც დავით გარეჯელის ლავრის ერთერთ უდიდეს კომპლექსთაგანს წარმოადგენს, მისგან დაახლოებით 2 კილომეტრის დაშორებით. W-ით მდებარე მთის O მხარეზე.

¹ წარწერები ამოკითხული გვექონდა 1921 წ., ხოლო მეორე ექსპედიციის დროს 1929 წ. მარჯვენა წარწერის პირველი მარცვალი (მოც) უკვე ჩამოცივებული იყო.

² იხ. ლიტერატურა: И. Толстой и Н. Кондаков, Русские Древности в памятниках искусства, в. IV, Спб. 1891, стр. 139; Д. П. Гордеев, Отчет о поездке в Ахалцихский уезд в 1917 году (Росписи в Ч'уле, Сап'аре и Зараме), — «Известия Кавк. Ист.-Арх. Института», т. I, Тр. 1923, стр. 75 и 95, прим. 214; Chahva Amiranachvili, Quelques remarques sur l'origine des procédés dans les fresques de Neredicy, — «L'art byzantin chez les Slaves», t. II, Paris 1932, p. 113—114.

³ იხ. ლიტერატურა: А. Цатареи, Сведения о памятниках грузинской письменности, т. I, в. 3, Спб. 1894, стр. 160; Ф. Жордания, Описание рукописей Тифлисского Церковного музея, кн. II, Т. 1902, стр. 63; М. Джанашивили, Каталог предметов Церковного музея грузинского духовенства, Т. 1914, стр. 1; Л. Меликсет-Бекоев, Новый список «Жития св. св. Рипсимии, Гаянии и сподвижниц» на грузинском языке, — «Христ. Востоку», т. III, 1914, стр. 313—314; ср. егo же, Грузинская версия Агафайтелая и ее значение для грузинской историографии, — «Христ. Востоку», т. IV, 1915, стр. 168—169; Robert P. Blake, Catalogue of the georgian manuscripts in the Cambridge university library, — «Harvard theological Review», vol. XXV, number 3, July 1932, pp. 216, 220—221. შდრ. ილია აბულაძე, ძველი სომხური ქრესტომათია, ტფ. 1935, გვ. 180, შენ. 1; მისივე ე. იაკობ ტურტაველი. მარტვლობა შუშანიკისი, ტფ. 1938, გვ. 041, შენ. 2 წინა გვერდისა.

ყველა ბერძნული და სპარსულ-არაბულ-თურქული წარწერა გარესჯის „მრავალმთისა“ მხოლოდ აქაა თავმოყრილი. აქვეა დაცული 20-იოდ სომხური წარწერა, ხოლო ქართულნი უამრავად.

სომხური წარწერები მიმოზნეულია სატრაპეზოსა. თავ-ეკლესიასა და მის გვერდით სენაკს, ბელელსა და ე.-წ. ხარებისა და წმ. გიორგის ეკლესიებში.

ამ კომპლექსის მრავალ გამოქვაბულს შორის სომხური წარწერებით სულ ყველაზე მეტად მდიდარია დიდი სატრაპეზო, რომელიც მოლად მოხატულია.

A. სატრაპეზო

წინა ნაწილის N კედლის ერთერთი მხატვრობის ქვეშ მოიპოვება პოლი-გლოტური წარწერა. შესრულებული კედლის ნალესზე ყვითელი საღებავით 4 ენაზე: ქართულად, სომხურად, სპარსულად და უღლურულად, რომლის ფოტოსურათს, გადაღებულს 1929 წ. შ. ამირანაშვილის მიერ, აქ ვუერთავთ.

ქართულსა და სომხურ წარწერებს, რომლებიც შესრულებულია ირიბად, ექვს-ექვსი სტრიქონი უკავიათ თითოს; სპარსულს, რომელიც ცოტად არის ირიბად შესრულებული, ხუთი სტრიქონი უკავია; უღლურული კი ერთადერთი წარწერაა, რომელიც სწორ ხაზზეა შესრულებული, და ამასაც ხუთი სტრიქონი უკავია. ოთხივე ერთისადიამავე შინაარსისაა.

სპარსული ტექსტის გარჩევაში დახმარება გავეიწია 1930 წ. აწ განსვენებულმა შარით მირზაევმა. შემდეგ კი შემოწმებაში პროფ. იუსტ. აბულაძემ, ხოლო უღლურული ტექსტისა 1934 წ. ლენინგრადში ყოფნისას—სამეცნიერო აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის მონოლოგრმა კაბინეტმა (პროფ. პროფ. ნ. პოპკემ და ს. მალოვმა).

ა. ქართული ტექსტი

1. ქ. ში შიწად ზვირჳ სარგას ბჳ არასლანისა ამოვედით წმინდა
2. დაჯითობა სააყლაჯსა ბჳ და ჩემმან ჰეულღუმან და ჩემმან შვილმან
3. ამირ საიდ ლთღაღ ჩვენდა და ჩვენთა გაზღასულთა და ცოდვითა შინ
4. დთბისათნ და ჯინდა წაავითხთს უს და შინდთა თქვას შას და მისთა გარ
5. დასულთა შინდს ლთმან და წმინდა დაჯით დაიწჳთა თვჳს შაისს
6. ღრწანსა შ

-ქ. მე, მიწაი მცირე, სარგის, ძე არასლანისა, ამოვედით წმინდა|დავითისა საფლავსა, მე და ჩემმან მეულღემან და ჩემმან შვილმან| ამირ საიდ, ლოცვად ჩვენდა და ჩვენთა გარდასულთა და ცოდვათა შენ|დობისათვინ, და ვინცა წაიკითხოს ეს და შენდობა თქვას, მას და მისთა გარ|დასულთა შეუნდვეს ღმერთმან და წმინდა დავით. დაიწერა თვეს მაისს |ქორონიკონსა მ*.

დ. უაღურული ტექტი (ლათინური ტრანსკრიპციით)

1. Män jaman qul Särqis Arslan oçly . . . . .
2. arç Daudnuri . . . yuda män (?) utuuturo alalau
3. ununui (?) oçlum Amir Said . . . , män
4. . . . . İñuri (?) . . . . qylsun arçinur oçysun . . . . . tsa
5. . . . . . tun qylsun . . . . .

(ს. მალოვის რუსულ თარგმანში: «И, прекрасный раб Саргис, сын Арсланата, . . . в . . . святого Давида, за сына моего Амр-Самда . . . , бо . . . да . . . сделает, каждый путь ищет . . . путь, сделает»).

უდავოა, რომ წარმოდგენილ ძეგლში ჩვენ საქმე გვაქვს ნაირნაირ ტექსტებთან ერთისადიამავე წარწერისა, რომელიც შინაირსობლივად მცირედ განსხვავდება ერთიმეორისაგან. ამასთანავე, მათ ერთიდაიგივე თარიღი უზნისთ: ქართულს—„ქორონიკონს მ“, რომელიც უდრის 40 [+1312]= 1352 წ., სომ-

ხურს — «*ქ ქი ყაა*», რომელიც უდრის 801 [+551]=1352 წ., ხოლო სპარსულს — «*Sana salāsa o qausiā va sab'a miā*», რომელიც უდრის 753 [×0,97 +621, 54]=1352 წ.; უაღურულისა კი ვერ იკითხება.

მათავარი მნიშვნელობა ამ წარწერისა ისაა, რომ მასში მოხსენებული არიან „სარგის ძე არასლანისა (ასლანისა)“ და მისი შვილი „ამირ საიდ“-ი, რომლებიც გეარტომობით თითქოს სომხები არიან, შესაძლებელია იმ წრის წარმომადგენელი, რომლებიც ბაგრატიონანთა სომხეთის დაცემისა და, კერძოდ, 1319 წ. მიწისძვრის შემდეგ თანდათანობით სომხეთის დედაქალაქ ანისს გამოემშვიდობნენ და ტფილისში გადმოსახლდნენ. ცნობილია, რომ უკანასკნელში ისინი საკმაოდ დიდ როლს თამაშობდნენ ეკონომიური ცხოვრების სფეროში, რმდენად, რომ, მაგალითად, ერთი მათგანი, „მსხვილი ვაჭარი უმეკად წოდებული, რომელსაც თათრები ასილს უწოდებდნენ“-ო (*მხოათიან ქარაასილან, მამსი სანთან, ვარ ქრქიანაჲ [ქაქორეჲ] საიქ ლიქქი*) კირაკოსით¹, ანდა „გამოჩენილი მდიდარი და ღვთის მოშიშარი უმეკი“ (*ხრსეჲ მხოათიან ლ ხრქიანაჲ ქ სახაანს ემანსსს*) ვარდანით², კარინიდან ანუ არზრუმიდან ტფილისში გადმოსახლდა რა, „ქართველთა დაჲით მეფის მამად იწოდებოდა და განდიდებულ იყო სიგლითა ყენის მიერ და ყოველთა დიდებულთაგან“-ო (*ხაჲრ თნილასსსაჲ ქარაასილქს ქრეჲე ზოლქს ლ მხოათიან ქ ზანსს ვრიქ ლ ემანსსაჲს სასაყარქს*)³, თითქოს ეს უმეკია „პარონ ომეკ“-ად (*ყაღონ*

¹ *შათილაქიან არაღსაჲ ზირაკიან ქარეაიხან ზანდასიხეჲა [ქოკიანის შათი-შაყარან III], № 2920, ხვ 349-350.*

² *სამარეიანს შარდარაჲა ქარეაიხან ქოკიანისთჲ, ქსნისიქ 1802, ხვ 147-შხტნი შარდარაჲა ჩორტყისქრეჲეჲა შათილაქიან თხეჲერანს, ქ რეჲ ენთაჲიჲე შ. ხაჲნ, შათი-ქქო 1802, ხვ 193.*

³ *შათილაქიან არაღსაჲ ზირაკიან ქარეაიხან ზანდასიხეჲა, loc. cit. შდრ-ლ. მეღრიქსეთ-ბეგე, ტფილისის ვანქის დაარსების საკითხისათვის, — „ტფილისის უნივერსიტეტის მოწმბე“, IV, ტფ. 1924, გვ. 87; ს. კაკაბაძე, საქართველოს ეკონომიურ ვითარებას შესახებ მე-18 საუკუნეში (საზოგადო. მიმოხილვა), — „მნათობი“ 1924 წ. № 2, გვ. 227.*

მანქ) წოდებული, რომელიც „სომეხთა დიდ ერისთავ პარონ ქარიზადინის“ (მხბ ქუჩასან ზაკიე უყირინ ზარქინაოჩინჩინ) მამად და ტფილისის ერთერთ სომეხთა ეკლესიის¹ პატრონად არის მოხსენებულ, 1284 წ. ქვეშ, იოანე ერზინკაელის სიტყვის „ზეციერ სხეულთა მოძრაობისათვის“-ის წინასიტყვაობაში². ხოლო ამ უმეკის ანუ ომეკის შვილის-შვილები, საშნი ძმანი—სუჯაპთი (სუჯავთი), არიუწი (არიეწი) და ჯალაპი, გადმოცემის თანახმად, ტფილისისავე სამსაკურთხეველიანი ვანქის ტაძრის დამაარსებელი იყვნენ XIV საუკუნის პირველ ნახევარში³.

თუ ეინ არის ამ წარწერაში მოხსენებული სარგისის მამა არასლანი, ამაზე არაფრის თქმა შეიძლება. ყოველ შემთხვევაში, მისი გაიგივება თამარის დროინდელ ყუთლუ-არსლანთან დაუშვებელია. ესევე ითქმის ამირ-საიდის შესახებ, რომლის გაიგივება აბუ-საიდ-ბაჰადურ ხანთან (მონღოლთა მმართველი სპარსეთში 1316—1335 წწ.) შეუძლებელია⁴.

სამაგიეროდ, ამ წარწერის დიდი მეცნიერული მნიშვნელობა სწორედ იმაშია, რომ იგი 4 ენაზე შესრულებული, რაიც იშვიათ მოვლენას წარმოადგენს არა მხოლოდ საქართველოსა და ამიერკავკასიისათვის, არამედ მსოფლიო მასშტაბითაც.

და მართლაც, განა ბევრია ჩვენში და მსოფლიოში ასეთი პოლიგლოტური წარწერები? თუ ანისის ე. წ. მანუჩეს მიზგიეთის სპარსულ-არაბულ-ქართულ-სომხურ წარწერებს (რომლებიც სხვადასხვა შინაარსისა არიან და ტექსტულურად ერთმანეთს არ ჰყარავენ)⁵, ტალ მხარეზე დავტოვებთ, ასეთ მოვლენას ჩვენ თითქოს ნაქალაქვე გრემის სამსაკურთხეველიან და სამსართულიან სომეხთა ეკლესიის W შესავალი კარის თავზე ვტყობილობთ, სადაც ერთისადაიმავე შინაარსის წარწერა ამოჭრილი 3 ენაზე: სომხურად, ქართულად და სპარსულად—1593 წ. თარიღით⁶. ერთისადაიმავე შინაარსისა საქართველოსა და ამიერკავკასიის გარეშე მეცნიერებაში კარგად ცნობილი წარწერები აგრეთვე 3 ენაზე: სპარსულად, მიდიურად და ასურულად—დარიუს ვმანასპისა 521 წ. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე, რომელიც ამოჭრილია ბეჰისტუნის კლდეზე ქერმანშაჰთან, ავ-

¹ აკად. ი. ორბელიის გამოკვლევით (Фрагмент крестного камня с арабской надписью в Тифлисе, — «Христ. Восток», т. VI, 1918, стр. 198—199), „წმ. გიორგისა“ თათრის მოედანზე, ე.-ი. ახპატის მონასტრის მეტოქედ მიჩნეულის ე.-წ. „ციხის დიდის“ (ჩერქი მხბ) ანუ, რაც იგივეა, „კათოლიკე ღვთისმშობლისად“ წოდებულისა.

² იხ. *Վիպասանութիւն գերկնայիւն ამբոնոյ շարժմանէ etc.*, *Նոր-նախիջևան 1792*, 42 Թ-Թ; შდრ. ლ. შელიქსეთ-ბეგი, ტფილისის ვანქის დაარსების საკითხისათვის, *cit. loc.* გვ. 85; *Л. Меляксет-Бекон.* О межтоусобите в Тифлисе в 1197 году по поводу Кривой пашы, — «Известия Кавк. Ист.-Арх. Института», т. III, Т. 1925, стр. 59; ლ. შელიქსეთ-ბეგი, საიათნოვას ვინაობა. კრიტიკულ-ბიოგრაფიული ეტიუდი, ტფ. 1930, გვ. 20—21.

³ ლ. შელიქსეთ-ბეგი, ტფილისის ვანქის დაარსების საკითხისათვის, *cit. loc.*

⁴ ლ. შელიქსეთ-ბეგი, საიათნოვას ვინაობა, გვ. 27.

⁵ В. Бартольд, Персидская надпись на стене Анийской мечети Мануче [Анийская серия № 5], Спб. 1911.

⁶ იხ. დ. ერმაკოვის კოლექციის ფოტოსურათები № 2749, 5174, 13597. ამის გამოცემას აპირებდა პროფ. ა. შანიძე. ხოლო იგი ჩვენ მიერ შეტანილია ჩვენს ნაშრომში „სომხური წარწერები საქართველოში“, რომელიც მზადდება გამოსაცემად.

რეთვე ჰიეროგლიფური, დემოტური და ბერძნული წარწერა; რომელიც ბონო-პარტეს ექსპედიციის მიერ იქნა აღმოჩენილი 1799 წ. სან-ჟულიენის ციხეში როზეტში (ეგვიპტე).

მაგრამ ჩვენი წარწერა ყველა მათგან მაინც იმით განირჩევა, რომ, ჯერ ერთი, პირველ შემთხვევას წარმოადგენს უფლურულის ტექსტისას არა-მხოლოდ საქართველოს, არამედ აგრეთვე მთელ ამიერკავკასიისათვისაც, და მეორე, რომ იგი არა სამ, არამედ ოთხ ენაზეა შესრულებული, რაიც აშკარა გამომხატველია იმ საზოგადოებრივი განწყობილებისა, რომელიც ამიერკავკასიასა და კერძოდ სომხეთსა და საქართველოში შეიქმნა მონღოლთა ბატონობის ხანაში, როდესაც სომხეთსა ზედაფენების ცალკეული თვალსაჩინო წარმომადგენელნი 4—5 ენაზე მოუბარნი იყვნენ.

ასე, მაგალითად, სტეფანე ორბელიანი, ლაპარაკობს რა ბურთელ ორბელიანის ძმის სუმბატის შესახებ (XIII ს.), აღნიშნავს:

*საქრათ, ირ ღრ ზანზარიქ მხბ, ქაღრ-
რეკოქ იძხიქ, ქხიქიქ არსანან, ზნა-
რქაქ რაქმადქან, რანქლ თითა ს
ქაღვერ, ქყდასაე ზილთ ს ზარითარ, ქ
ღასთარანქ ექლანქინ არსაქარაქქი,
ეჩ ქ იძიქ ქხიქიქა ჩქინე¹ ზაქ
ს ქრახეჩ, იღვიღრ ს ქარაქ ს
ეძიღქაქნ ქაქ².*

სუმბატ, რომელი იყო მეც-ნიერებით დიდი, განზრახვით ძლიერი, კვებითა უამხანაგო, კელრვენებით მრავლად მეც-ნიერ, სიტყვით უხვი და ტკბილი, ენათმცოდნე და რიტორი, და სამდივნოსა სამსჯავროში უძღვეველი მით, რამეთუ უწყობდა ენა ე (ესე იგი) ქართული, სომხური, ქართული (უნდა იყოს: უფლურული). სპარსული, მულალური (ე. ი. მონღოლური), რომელ არს ენა თათართა³.

ამრიგად, ირკვევა, რომ სუმბატ ორბელიანი XIII საუკუნეში ცნობილი იყო როგორც მცოდნე 5 ენისა: სომხურის, ქართულის, უფლურულის, ფარსულის და მონღოლურისაც კი, ხოლო „სარგის ძე არასლანისა“—4-ისა: ქართულის, სომხურის, სპარსულის და უფლურულისა³.

* * *

ამავე სატრაპეზოს დანარჩენი წარწერები უმთავრესად უკანა ნაწილის N კედელზეა თავმოყრილი; ისინი ვულგარიზმებით ხასიათდებიან და, ამავე დროს, მეტად დაზიანებულნიც არიან.

1. (7 სტრიქონად).

ღორ ყორ აქაქ ღრეუ | ხღ იქსიქიქ იქიქანა | აქსე ღრეუ სხიქქიქიქ

ხღ ეღყ ხრეუ ქიქა[სქ] | არქანქ აინსე (sic) | ეღიქანა (sic) |

ქქ აქ

¹ *გაამოქქან თანზ სქასქან, #. 1911, ხქ 405.*

² იხ. საეკლესიო მუზეუმის კოლექციის (A) ხელნაწერი № 864 (1801 წ.), გვ. 17 a—b.

³ შდრ. ლეონტი მროველის ცნობა, რომ ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობამდე „იბრაზებოდა ქართლსა შინა ექუსი ენა: სომხური, ქართული, ხაზარული, ასურული, ებრაული და ბერძნული: ესე ენანი იყვნეს და იცოდეს ყოველთა ქართველთა, მამათა და დედათა“ (ქ. ც. ძროს. I, 26 = მარიამ დედ. ვარ., თაყ, 13).

ესე-იგი:

„უფალსა ტერ ხუცეს-მღვდელსა და იაკობსა, მურვან ხუცეს-მღვდელსა ანელსა, და ამაზას მღვდელსა ესე ხსენება აღირსეთ... წელსა 800 (= 1351)“.

ანელი ხუცეს-მღვდლის ხსენება 1351 წ. თარიღით საუცხოო მაჩვენებელია იმისი, რომ ამ წარწერაში მოხსენებული პერსონაჟი სომხეთის ემიგრანტები არიან 1319 წ. მიწისძვრის შემდგომ, რომლებიც დაბინავებულნი იყვნენ საქართველოს დედაქალაქ ტფილისში ანდა ქართლ-კახეთის რომელსამე დაბაქალაქში.

2. (3 სტრიქონად).

ეს *საღაჯანქ* | *ესე* (sic) *ჯაქეცი ძანქა* (sic) | *რახიყა* (sic) *ქაქ*...

ესე-იგი:

«მე, სუჯაპთ... წელსა...»

ეს წარწერა იმავე ხელითაა შესრულებული, როგორც წინა წარწერა 1351 წლისა. ამიტომ საფიქრებელია, რომ იგიც 1351 წ. ან მისი ახლო დროისა იყოს. მასში მოხსენებული სუჯაპთი თითქოს ერთერთი იმ სამ ძმათაგანია (და მათში უფროსი), რომლებიც „უმეკაანთ სუჯავეთ, არდუწ და ჯალაპის“ (*მამხქსითუ*) *შაღაჯანქ*, *ჩიჩაბ* *ს* *ჭაყაყ*) სახით მოხსენებულნი არიან ტფილისის ვანქის დაარსების შესახებ ცნობილს გადმოცემაში¹.

3. (5 სტრიქონად).

ყაიყიქი | *არეკა* *ს* *აყ*... | *ღჩიანინარეკეს* *კაყ*...

ღაღღინოქ (sic) *იყიქი* | *კაღაჯანქ* *ქღხეცე* *ქ* *ქ* *აყ* |

ესე-იგი:

«სარგის მღვდელმონაზონი და... თუმანბეკი... შვილებითურთ მოიხსენიეთ ლოცვათა შინა. წელსა 801 (= 1352)».

4. (6 სტრიქონად).

ქაქ (*აყ*) | *ხ* *კინ* (*აყ*) | *ყეცქ* (*აყ*) | *აარეცქ* (*აყ*) | *აარე* *ქ*

ესე-იგი:

«წელსა [801 (= 1352)]. მე, იოანე, გედეონი, სარგისი, უფალი...»

5. (1 სტრიქონად).

ნაჩქეს

ესე-იგი:

«ნათელა ესე».

6. (12 სტრიქონად).

დასარგისი... | ჯალაღა... | ბათაყ აყ | ხუ კაქონიქ... |
ქიქსიოიქ... | რეცხუქ... | ხუ აყ... | ხუ ხუ... |
დასარგისი (sic) | ქიქსიოიქ | ხუ აყ... | ხუ ხუ... |

ესე-იგი:

«სარგისი, შალვა... მონა ღვთისა და იოვანე უძლეველი ფილოსოფოსის (ე. ი. იოანე ოძუნელის) საფლავისა, ... მოიხსენიეთ ლოცვათა შინა და ღმერთმაც თქვენ მოვიხსენიოს. ამინ, წელსა 801 (= 1352)».

7. (2 სტრიქონად).

ხუ ქიქსიოიქ... | რეცხუქ... (sic)

ესე-იგი:

«მე, ხერედიანი...»

ამავე სატრაპეზოს ერთერთი სვეტის (აბსიდიდან პირველის) () წახნაგზე იკითხება (5 სტრიქონად):

ხუ (sic) ანარქიონ ბათაყა | აყ ქიქსიოიქ... | ხუ... |
თქიქსიოიქ... (sic) | აყ... | ხუ... |

ესე-იგი:

«მე, უღირსი მონა ღვთისა ინა (?), მომიხსენიეთ თქვენსა წმიდასა ლოცვასა შინა, გვედრებით. წელსა სომეხთა [წელთაღრიცხვისა] 1193 (= 1746)».

ეს წარწერა, სხვათა შორის, აღსანიშნავია პალეოგრაფიულის მხრით: მასში ხ ძალიან წააგავს ზ-ს.

იქვე O კედელზე ერთ-სტრიქონიანი წარწერაა, რომელიც სრულიად ვერ განიმარტება:

ხუ (sic) ხუ... (sic) აყ... (sic).

ამავე სატრაპეზოს ერთ ქართულ მხედრულ წარწერას გარკვეული მნიშვნელობა აქვს ქართული Ouzomasticon-ის საკვლევადა. მხედველობაში გვაქვს ერთერთი სვეტის (აბსიდიდან მეორის) O წახნაგის შემდეგი წარწერა (2 სტრიქონად):

ქ. ღმერთო, გაბრძნის ღმრთის მზიბულო, | უმელო ღუღარღუხს, უღმრთლო
ქმარა-შვილო.

ამ წარწერაში მოხსენებული «ღუღარღუხ» შემოკლებული ფორმაა. «ღუღარღუხ[ტ]»-ისაგან: როგორც ეტყობა, იგი ისეთივე წარმოშობისაა, როგორც, მაგალითად, ნინოწმიდის ტაძრის O მხარის ერთერთი წარწერის «ბაკურღუხტი»¹, აგრეთვე ე.-წ. ჯვარისას ძეგლის «საჰაკღუხტი» და ქართულ წყაროებში

¹ ლ. შელიქსუთბეგო, არქეოლოგიური მოგზაურობა ვარეჯახეთსა და ჭერემის ხეობაში, — «სახალხო საქმე» 1920 წ. № 974.

კარგად ცნობილი „გულანდუხტი“¹, სომხური *შირიოქიციასი, შანასკაგიციასი, შირანგიციასი, ღარანგიციასი, გრილანგიციასი, შჩარანგიციასი, შანანგიციასი, ირმეგიციასი, შანგიციასი, შარაგიციასი, შარგანგიციასი, შილიქიციასი etc.², ფაქალური Artaxšatrduxt, Miirduxt, Narsēduxt, Anakduxt და ირანული Āzarmīduxt, Pērōzduxt, Nōvānduxt etc.³.*

ბ. თავი-ეკლესია

სატრაპეზოს შემდეგ იმავე დავითგარეჯის „უდაბნო“-„წამებულში“ სომხური წარწერებით მდიდარია აღმაშენებელთა სურათებით შემკული თავი-ეკლესია და მის N-ით მდებარე სენაკი.

ამ ეკლესიისა და სენაკის კედლებზე იკითხება შემდეგი სომხური და თანამხვედრი ქართული წარწერები.

საქურთხველის N მხარეზე აბსიდაში (2 სტრიქონად):

სა კიქსანუ ხრევი იქსეიქ იქიქსეიქსა | ქქქსეიქსა

ესე-იგი:

«მე, იოვანე ტფილელმა, დავსწერე [ესე], წელსა 916 (=1467)».

ამის ქვეიდან იკითხება იმავე შინაარსის ქართული წარწერა მთავრულხუცური ასოებით (2 სტრიქონად):

იოვანე ხუცესი ვწერ მოქალაქე | სომეხი. 467 წწ.

იგივე „იოვანე ხუცესი სომეხთა“ მოხსენებულია ამ აბსიდასა და სენაკს შორის არსებული გასავლის O კედლის ქართულ ასომთავრულსა და მხვედრულ წარწერებში:

ასომთავრული იკითხება ასე (4 სტრიქონად):

იოვანე | ხუცესი | ვწერ სომეხთა.

მხვედრული კი უფრო ვრცელია (6 სტრიქონად):

მე, ცნებელი იოვანე ხუცესი, მოქალაქე | სომეხთა, ვდირსე წმიდის | დავითისა საფლავს. 467 წწ. | ვრთი პირი შენდობა ბრძანით, მისითა | მადლათა ცხონდებთ. დაიწერა 467 წწ.

როგორც აშკარად ჩანს, ოთხივე წარწერა—ერთი სომხური და სამი ქართული (მათ შორის ორი ასომთავრული და ერთი მხვედრული)—შესრულებულია სომეხთა წელთაღრიცხვით 916, ხოლო ქართული ქრონიკონით 155 წელს, რაიც ჩვენი წელთაღრიცხვით 1467 წელს უდრის. კერძოდ, ქართული წარწერები საინტერესოა ენის მხრივ, რამდენადაც მათ კონტექსტს სომხურის ზეგავლენა გააჩნია: „იოვანე ხუცესი ვწერ მოქალაქე სომეხი“, „იოვანე ხუცესი ვწერე სომეხთა“, „ვინც ერთი პირი შენდობა ბრძანით“ (სომხურის მიხედვით: *იქ ქქქსეიქსა* *ჩხმ იქიქსეიქსა* *აანქ*, resp. *არამაქქ*).

¹ „საქართველოს არქივი“, III, 1927, გვ. 207.

² *Հայկերէն արժատոճկան խառնուրդ*, II, 595—596.

³ *Ibid.*, 596.

თვით N სენაკის N კედელზე იკითხება 2 სომხური წარწერა, ერთი-მეორის გვერდით.

მარცხენა წარწერა (4 სტრიქონად):

*ეს ანაძი (sic) ქაიქაქიაჲ იყუყუ. იქ ასს | ძი რქრან იყირმი,
აბ | იყირმი*

ესე-იგი:

«მე, უღირსმა ფარეშუმამ, დავსწერე. ვინც ერთი პირი შენდობა თქვას, ღმერთმა შეუნდოს».

მარჯვენა წარწერა (3 სტრიქონად):

*ეს ძიქაქაქი ანაძის არ ქაიქაქია სსკაქ | ისსქ არ რაქრაქ ძიქაქ-
ქიქაქიქი ძაქათათიქა. იქ იქ | კაიქაქაქი ძიქრან იყირმი ასაყუქა.
ქიქი ანსა*

ესე-იგი:

«მე, ცოდვილი [და] უღირსი უფალი ბარსელი (ბასილი), მოვედი [ამ] წმიდა ადგილს ასეული კრებულთა სალოცავად. ვინც წაიკითხოთ, ერთი პირი შენდობა სთქვით. წელსა 1131 (=1682)».

აქაც ორსავე წარწერას ემჩნევა სომხური ეპიგრაფიკული ძეგლების ის დამახასიათებელი სტილი, რომელზედაც ზემოთ იყო შითითებული: *იქ ასს ძიქი რქრან იყირმი* — «ვინც ერთი პირი შენდობა სთქვას», *იქ იქ კაიქაქი ძიქი რქრან იყირმი ასაყუქა* — «ვინც წაიკითხოთ, ერთი პირი შენდობა სთქვით». კერძოდ, პირველ წარწერაში ყურადღებას იქცევს დიალექტური ფორმები: *ეს | ეს, ანაძი | ანაძის* (შდრ. *ეს აძი | გაძი, [რუ აძი] [რუ აძი etc.]*).

იქვე აღსანიშნავია 2 ქართულ წარწერა, თითქოს XVIII—XIX სს.:

1. (ერთ სტრიქონად) —

ღმერთო, შეიწყალო მრავალ ცოდვილთა გთავანაშნობი აყუბოკა

2. (ერთ სტრიქონად)

ი. ჩვენ ზოგიერთ ათოთინა ს^რ

უკანასკნელ წარწერაში ბოლო სიტყვა ქარაგმის ქვეშაა შემოკლებული; იგი სამნაირად შეიძლება იქნეს წაკითხული: 1. სალოცავად, 2. სრულიად და 3. სადად. ვფიქრობთ, რომ პირველი სჯობია¹.

С. ბ ე ლ ე ლ ი

რამდენიმე წარწერა მოიპოვება ზემოაღნიშნულ სატრაპეზოსა და თაჭ-ეკლესიას შორის არსებულს გამოქვაბულში, რომელიც თითქოს სამეურნეო დანიშნულებისა უნდა ყოფილიყოს (ბეღელი).

ერთი წარწერა N ნიშის N კედელზეა, რომელიც ასე იკითხება (4 სტრიქონად):

¹ შდრ. ლ. მელიქსეთ-ბეგის, საიათნოვას ვინაობაჲ გვ. 60, შენ. 1.

კამიო სამწასკაქს აკ აკა ქამ ყჩრ | ზ საარქია ხრჩვთ ირღლაკ
 თქიო აქიოქ. | იღრამქ ღა ღარფაფიქს ზ ხნბ მქჟაღირჩა.
 ვრესოა ზ ქ ზბა

ესე-იგი:

«ნებითა ყოვლადმპყრობელის ღვთისა, ესე წერილი ჩემია — სარგის ხუ-
 ცვისა, ალფოიან-ალფოს ძისა. შეუნდოს ქრისტემ წამკითხველსა და
 მე, ცოდვილსა ამას. დაიწერა წელსა 751 (=1302)».

ფრიად ორიგინალურია O კედლის ქართული წარწერა, რომელიც სომ-
 ხური ტრანსკრიპციითაა შესრულებული (2 სტრიქონად):

ქ: ღამრქმი ღჩქბღქ ზჩქიქრამყ | მარჩამბმჩღქჩ ყკაქასქჩ

ესე-იგი:

«ქე ღმერთო, შეიწყლე ნიკოლაოზ | მარიამწმიდელი გლახაკი».

ამ წარწერაში, სხვათა შორის, საინტერესოა სახელწოდების „ნიკო-
 ლოზ“-ის ხმარება ბერძნული ფორმით: „ნიკოლაოზ“ (Νικολαος). „ნიკოლაოზ“,
 resp. „ნიკოლოოზ“ კი ნახმარია აგრეთვე ე.-წ. მაღალაანთ ეკლესიის ნიკოლოზ
 მაღალაძის წარწერებში¹.

იმავე O კედელზე, ახლახან მოყვანილი ქართული წარწერის (სომხური
 ტრანსკრიპციით) მარჯვნივ გამოსახულია ხელი ნატურალური ზომისა², რომელ-
 შიც იკითხება (2 სტრიქონად):

ღათარქ ღაქათა იჯ ზ ქარჩ ანონ აბოაკყასქ აგ ღანანუაქ |

ყარქჯაქ. ზ ქქჩი ღჩა ღათაქ... აკა ღანანუჩა ღათაქ ზ ათონ კაკა

ესე-იგი:

«არასრული სარწმუნოებით და კეთილი სახელით ღვთივეცხებულნი წმი-
 დანი მღვდელნი გარეჯისანი წელსა 723 (=1274), მონა... დმანელმა
 მივალწიეთ სახლსა ამას».

იქვე მოიპოვება შემდეგი დაზიანებული წარწერა (5 სტრიქონად):

ღიქქილს ყრქვიღ იღ ხა ღრიოთა/ქს მ//ჩქ ღჩრღხს ა ზჩქ// ღარა-
 ყჩა არ/იღანუგ არარ (sic, sic).

აზრი სრულიად ვაუგებარია.

ზოგიერთი ასოების მოხაზულობით (ზ-ს მსგავსი ხ-თი) ეს წარწერა ძა-
 ლიან მოგვაგონებს სატრაპეზოს 1746 წლის წარწერას; ამიტომაც იგი XVIII
 საუკუნით უნდა დათარიღდეს.

¹ ლ. მელიქსეთ-ბეგო, არქეოლოგიური შოგზაურობიდან კავთურის ხეობაში 1923
 წელს, — „ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე“, V, 1925, გვ. 136, 138: შდრ. „საქართველოს
 სიძველენი“ II, 544.

² ხელის შესახებ დამზადებული გვაქვს სპეციალური წერილი სათაურით: „ხელის რე-
 ლიეფი ფეოდალური საქართველოს ნივთიერი კულტურის ძეგლებში“ (წაკითხულია მოხსე-
 ნებად სამეცნიერო აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტში ლენინგრადს 21, VI, 1934).

ამავე „ბელელის“ დანარჩენ წარწერთაგან აღსანიშნავია ავღ ათავაკის ხსენება (ქართულად).

D. ხარების ეკლესია

ხარების ეკლესიად ცნობილია ის გამოქვაბული, რომელშიც მოიპოვება დიმიტრი თავდადებულის სურათი. აქ სულ 3 სომხური წარწერაა, რომელთაგან ერთი დავით გარეჯელისა და იოანე ეპისკოპოსის სურათზეა მოქცეული S კედელზე, მეორე—თვით დიმიტრი თავდადებულის სურათის მარცხნივ N კედელზე, ხოლო მესამე—აბსიდის N კედელზე.

1. (6 სტრიქონად):

*ka nwanis k'oxnisi iyezn yekheh' ad iyerim' | as. q's' m'k'ay |
yap'as. ak' ay k'ap' q'ay. k'k' g'as*

ესე-იგი:

«მე, ნუნიმ დოვანეს ძემ, დავსწერე, ვინც წაიკითხოს, ჩემს ცოდვილ თავს უთხრას--„ღმერთმა შეუნდოს“. წელსა 781 (=1332)».

2. (2 სტრიქონად):

ak' ap'znisak' k'eyay k'k' k'am'as | ad' as'as'ns'k' k'k'ay' as'ay'k'as

ესე-იგი:

«ო, კურთხეულო ძმაო, თუ გსურს ღმერთი იხილო, მომიხსენე სარ-
' გისი».

3. (ერთ სტრიქონად):

as'ay'as' as'ay'ak'as'ns'

ესე-იგი:

«ბაგრატ აღბალიანი».

ამათგან მეორე თითქოს XIV საუკუნისა უნდა იყოს, ხოლო მესამე—XVIII—XIX-სი.

E. წმ. გიორგის ეკლესია

წმ. გიორგის სახელობის ეკლესიაში მეომართა სურათის მარჯვნივ იკითხება ის ერთად-ერთი სომხური წარწერა, რომელიც კი მოიძებნა ამ გამოქვაბულში.

წარწერაში თავს იჩენს ცნობილი „იოვანე ხუცესი ტფილელი“, რომელიც მოხსენებულია თავი-ეკლესიის წარწერებში, იმავე 1467 წ. თარიღით. წარწერა 4-სტრიქონიანია:

ak'as'ns'ak' | k'k'ay' yekheh' | as'as'ns'k' k'k' q'k'ay

ესე-იგი:

«იოვანე ხუცესმა დავსწერე ტფილელმა, წელსა 916 (=1467)».

დავითგარეჯის „უდაბნო“-„წამებულ“-ს გარდა, სომხური წარწერა ბერთუბანშიც მოიპოვება.

ეს წარწერა მოთავსებულია მღვიმის ეკლესიის N კედელზე, რომელზედაც „ბი შიფთ შიფი ბი თამარისა“ და „თამარ შიფთ შიფი“ არიან მოხატული სათანადო ასომთავრული წარწერებითურთ, და ისეთ სიმალღებეა მოქცეული, რომ მისი მიუწვდომლობისა და კიბის უქონლობის გამო, იძულებულ შევიქვინით ერთერთ გამყოლთავანის მხრებზე დადგომით გავვერჩია იგი.

არ ეს წარწერაც (2 სტრიქონად):

სა იპ კარისიკა სისაქ თხე | კარისიკა იაქითაქირიკ ჭმულ იაკს

ესე-იგი:

„მე, უფალი ბარსელი (ბასილი), მოვედი აქ მრავალი მლოცველებითურთ. წელსა 1131 (=1682)ჟ.

ექვს გარეშეა, რომ ამ წარწერაში მოხსენებულთ „უფალი ბარსელი (ბასილი)“ იგივე პირია, რომელიც ცნობილია დავითგარეჯის „უდაბნო“-„წამებულ“-ს თავი-ეკლესიის წარწერიდან იმავე თარიღით.

რაც შეეხება გარესჯის „მრავალმთის“ დანარჩენ კომპლექსებს, ე. ი. ნათლისმცემელს და მის „წამებულს“, ჩიჩხიტურს, დოდოს ანუ, რაც იგივეა, დოდორქისას, ამათში ჩვენ ისევე, როგორც თვით დავით გარეჯელის ლავრაში, სომხური ეპიგრაფიკის ვერავითარი კვალი ვერ შევამჩნიეთ.

* * *

ასე თუ ისე, ჩვენ მიერ განხილული 20-ზე მეტი სომხური და, მათთან დაკავშირებით, რამდენიმე ქართული წარწერა ნათლად გვიჩვენებს, რომ გარესჯის „მრავალმთის“ უდაბნოები და განსაკუთრებით დავით გარეჯელის ლავრა თვისი ე. წ. „უდაბნო“-„წამებულ“-თ საუკუნეთა განმავლობაში სომეხ-ანტიქალკედონიანთა სალოცავ და, ამავე დროს, რასაკვირველია, საქეთო მუდრო კუთხედ იყო მიჩნეული, ისევე, როგორც ქართველ და ბერძენ ქალკედონიანთა და მაჰმადიანთა მიერაც კი.

კერძოდ, თუ რომ ყველა ამ წარწერას ჩვენ თავს მოვუყრით და დავალაგებთ. ქრონოლოგიურის თანამიმდევრობით, შევატყობთ, რომ მათით შესაძლებელი ხდება საკმაოდ დიდი დიაპაზონის დადგენა—XIII საუკუნიდან მოყოლებული XIX საუკუნემდე. ხოლო თვით წარწერებში მოპოვებული თარიღები ჩვენ სრულ საშუალებას გვაძლევენ აღვუხსინით ანტიქალკედონიან-სო-

¹ „ბერთუბანი“ (ბერბუ + უბანი) გეოგრაფიულ სახელწოდებათა იმ მწკრივს ეკუთვნის, სადაც ფუძედ სიტყვა „ბერი“ არის გამოყენებული, მაგ.: „ბერთა“ ტაო-კლარჯეთში, „ბერთა-ყანა“ მესხეთში (ვანის-ქვაბის მახლობლად) და სხვ.

მეხთა გარესჯის „მრავალმთა“-ში მიმოსვლის ისტორიის შემდეგი მთავარი მომენტები:

1274 წ. „ლეთიეცებულნი წმიდანი მღვდელნი გარეჯისანი“ და ვილაცა „დმანელი“ (უდაბნო-წამებულის ბელელი).

1302 წ. „სარგის ხუცესი, ალფოიან ალფოს ძე“ (იქვე).

1332 წ. „ნუნი ღოვანეს ძე“ (იმავე კომპლექსის ხარების ეკლესია).

1351 წ. „ტერ ხუცეს-მღვდელი, იაკობი, მურვან ხუცეს-მღვდელი ანელი, ამბაზას ხუცესი“ (იმავე კომპლექსის სატრაპეზო).

1351 წ. (?)— „სუჯაპთ“ (იქვე).

1352 წ. „სარგის ძე არასლანისა“, მეუღლითა და შვილით „ამირ-საიდ“-ითურთ (იქვე).

1352 წ. „სარგის მღვდელმონოზონი“, „თუჰანბეკი“ და სხვ. (იქვე).

1352 წ.— „იოანე, გედეონი, სარგისი“ და სხვ. (იქვე).

1352 წ. (?) „ნათელა“ (იქვე).

1352 წ.— „სარგისი [და] შალვა, მონა ღვთისა და იოვანე უძლეველი ფილოსოფოსის (ე. ი. იოანე ოძუნელის) საფლავისა“ (იქვე).

1352 წ. (?) „ხერედინი“ (იქვე);

1467 წ.— „იოვანე ხუცესი სომეხთა, ტფილელი“ (მოხსენებულია იმავე კომპლექსის 5 წარწერაში, რომელთაგან 4 თავ-ეკლესიასა და მისი გვერდით მდებარე სენაკშია, მათ შორის 1 სომხური და 3 ქართული, 1 სომხურიც წმ. გიორგის ეკლესიაში).

1682 წ. „უფალი ბარსელი (ბასილი) ასეული კრებულითა“ (იმავე კომპლექსის თავ-ეკლესიის გვერდით მდებარე სენაკს), ანდა მრავალი მლოცველებითურთ (ბერთუბნის ეკლესიაში).

1746 წ. „მონა ღვთისა ინა (?)“ (უდაბნო-წამებულის სატრაპეზო).

XVIII—XIX ს. „გოგინაშვილი ავეტიკა“ (იმავე კომპლექსის თავი-ეკლესიის გვერდით სენაკში).

XVIII XIX ს. „ფითოანთ არუთინა“ (იქვე).

XVIII XIX ს. „ბაგრატ აღბალიანი“ (იმავე, კომპლექსის ხარების ეკლესიაში).

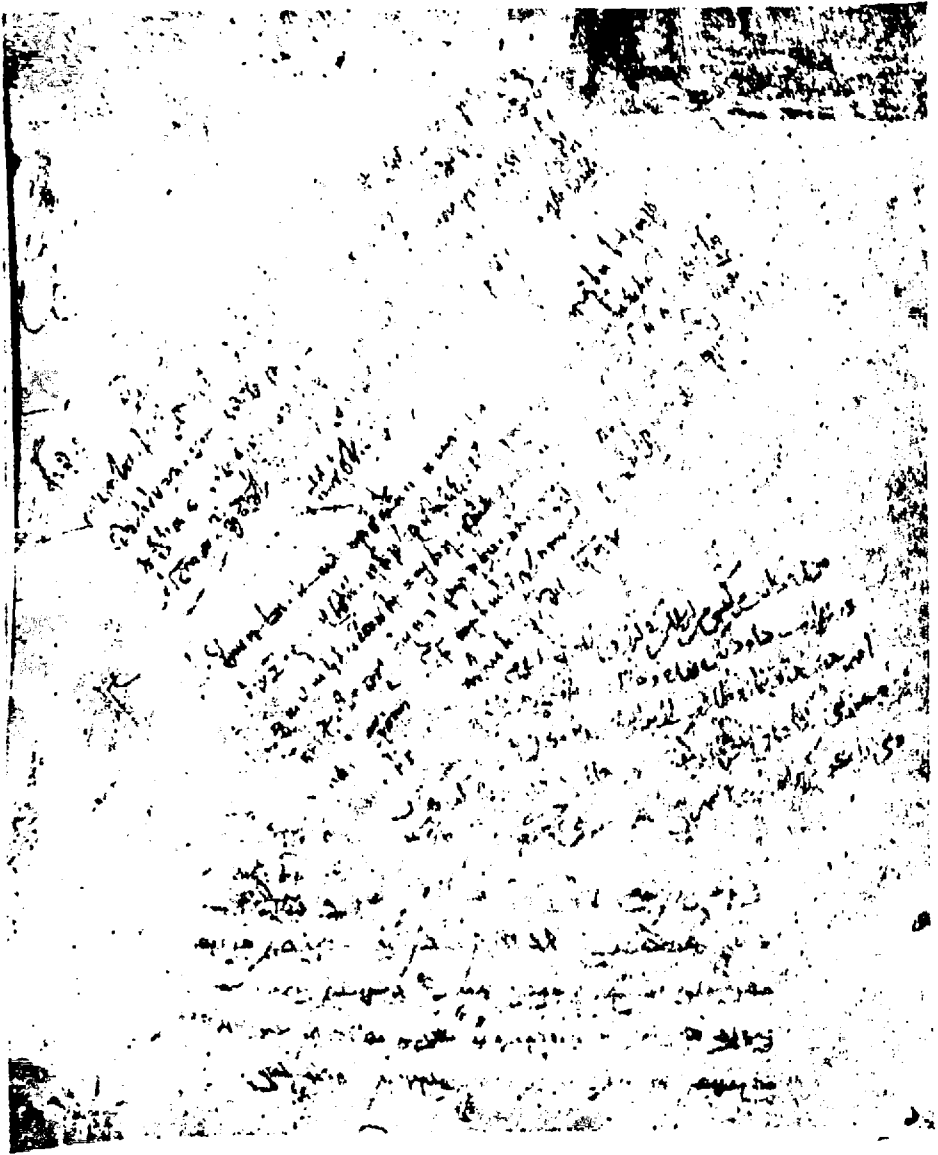
წარწერები საინტერესოა აგრეთვე იმით: რომ შეიცავენ ცნობებს სომეხ პილიგრიმთა სადაურობის შესახებ. მაგალითად, 1274 წ. წარწერაში მოხსენებული არიან მღვდელნი „გარესჯისანი“, ე. ი. საგარეჯოსნი, და ვილაცა „დმანელი“ (*Գմանელი*), ე. ი. დმანისელი; 1351 წლისაში—მურვან „ხუცეს-მღვდელი ანელი“; 1352 წლისაში—„მონა ღვთისა და იოვანე უძლეველი ფილოსოფოსის საფლავისა“, ე. ი. იოანე ოძუნელის მონასტრით ლორე-ტაშირში; ხოლო 1467 წლისაში იოვანე „ტფილელი“. დანარჩენ პირთა სადაურობა, სამწუხაროდ, აღნიშნული არ არის. მაგრამ ზოგიერთის შესახებ თამამად შეიძლება ითქვას, რომ ტფილელები ანდა ქართლ-კახელები უნდა იყვნენ, როგორც მაგალითად: ხერედინი, ინა, ფარემუზა, სუჯაპთი, ბარსელი (ბასილი), ნუნი ღოვანეს ძე, გოგინაშვილი ავეტიკა და ფითოანთ არუთინა.

ყველა ეს მაჩვენებელია იმისი, რომ გარესჯის „მრავალმთა“, საერთოდ, და დავითგარეჯა, კერძოდ, უსაზღვრო მიწბიდველობით ყოფილა ძველად აღ-
ქურვილი, ქალკედონიან ქართველ-ბერძნებთან ერთად. ანტიქალკედონიან-სო-
მეხთა თვალშიც კი, ესე-იგი—რომ „სარწმუნოებრივი“ განსხვავება ამათუიმ
ტომთა და ხალხთა შორის ვერ შებოროკავდა მათ იმ მეგობრულ ურთიერ-
თობისათვის, რომელიც ფეოდალიზმის განვითარების პირობებში ხატებში „სა-
ლოცავად“ და საქეიფოდ სიარულში გამოიხატებოდა ხოლმე, ხოლო ქალაქებ-
ში სამქრო ორგანიზაციებში დამკვიდრებულ სოლიდარობაში.

ის გარემოება, რომ პილიგრიმთა მიერ მოხაზული მრავალფეროვანი
წარწერებითა და, კერძოდ, სომხურით უმთავრესად დავითგარეჯის „უდაბნო“-
„წამებული“ და ნაწილობრივ ბერთუბანი არის ცნობილი, თითქოს იმის მაჩ-
ვენებელია, რომ ისინი წარწერების მოხაზვის მომენტში კარგა ხნის მიტო-
ვებულნი იყვნენ: „უდაბნო“-„წამებული“ თითქოს XIII საუკუნიდან, ე. ი.
მონღოლთა შემოსევის დროიდან, ხოლო ბერთუბანი XVII-იდან. ამას მხარს
უჭერს, სხვათა შორის, ის ფაქტი, რომ 1917 წლამდე, ე. ი. ოქტომბრის სო-
ციალისტურ რევოლუციამდე, მონასტრების სახით მოღწეულ ნათლისმცემლის,
დავითგარეჯისა და დოდოს კომპლექსებს არავითარი ძველი წარწერები საერ-
თოდ არ გააჩნიათ. გარდა ამისა, აღსანიშნავია, რომ „იოვანე სომეხთა ხუცესის
ტფილელის“ 1467 წლის წარწერები „უდაბნო“-„წამებული“-ს თავი-ეკლესიის
საკურთხეველსა და წმ. გიორგის ეკლესიაშია თავმოყრილი, რაიც ყოველად
დაუშვებელი იქნებოდა იმ დროისათვის, როდესაც ისინი „მოქმედი“ ეკლესიები
იყვნენ და მათში ღვთისმსახურება სრულდებოდა, რამდენადაც „არამართლმა-
დიდებელ“, გარეშე ადამიანს, თუნდაც სასულიერო პირს, ამ შემთხვევაში სო-
მეხ-ანტიქალკედონიანს, საკურთხეველში შესვლის უფლება საერთოდ არ ჰქონდა.

მოკლედ, ეპიგრაფიკული ძეგლები და, კერძოდ, სომხური წარწერები გა-
რესჯის „მრავალმთის“ ცალკეულ კომპლექსთაგან შეინარჩუნეს მხოლოდ ისე-
თებმა, რომლებიც წარწერების შესრულების მომენტში მოქმედ უდაბნოებად
აღარ ითვლებოდნენ, რადგანაც ამათუიმ კატასტროფასთან დაკავშირებით ისი-
ნი XIII—XV საუკუნიდან მიტოვებულნი იყვნენ.

1352 წლის პოლიგლოტური წარწერა — ქართულ-სომხურ-სპარსულ-უიღურული — დავითგარეჯის „უდაბნო“-„წამებულ“-ში (იხ. გვ. 161—163)

ტფილისის ისტორიიდან

ტფილისის მდგომარეობა კათილმოწყობის მხრივ 1860-იან წლებში¹

ქალაქი ძველად და საშუალო საუკუნეებშიც, როგორც ცნობილია, შენდებოდა ჩვეულებრივად ყოველგვარ გეგმის გარეშე — არსებითად სტიქიურად და თვითმდინარების გზით: ქალაქის ყოველი მაშინდელი მოსახლე თუ მცხოვრები (ხელოსანი, ვაჭარი, ფეოდალი) უმთავრესად და განსაკუთრებით ზრუნავდა მხოლოდ პირად საჭიროებაზე, საკუთარ სახლ-კარზე, თავის სავაჭრო თუ სახელოსნო წარმოებაზე. ის ნაკლებად ჰფიქრობდა მეზობელზე, საზოგადოებრივ ადგილებზე (ქუჩების, მოედნების, ტრანსპორტის, ჰიგიენურ დაწესებულებათა და სხვა მისთანათა) მოვლასა და საერთოდ ქალაქის მდგომარეობის გაუმჯობესებასა და კეთილმოწყობაზე. მცხოვრებთა და ხელისუფალთა მზრუნველობას ქალაქის საერთო საჭიროებებსა და კეთილმოწყობაზე ადგილი ჰქონდა მხოლოდ იმდენად, რამდენადაც ქალაქი წარმოადგენდა არა მარტო სავაჭრო და სააღებშიცემო პუნქტს, არამედ ციხე-სიმაგრესაც და რამდენადაც ქალაქის ფუნქციას შეადგენდა მცხოვრებთა დაცვა მტრების შემოსევისაგან². მაგრამ ამ შემთხვევაშიც ეს მზრუნველობა არ ჰგულისხმობდა არსებითად მზრუნველობას ქალაქის კეთილმოწყობაზე გარკვეული, წინასწარ შემუშავებული, გეგმის მიხედვით.

ამის გამო, სავსებით ბუნებრივია, ძველი და საშუალო საუკუნეების ქალაქები, გეგმიანობისა და კეთილმოწყობის თვალსაზრისით, წარმოადგენდა ჩვეულებრივად უკეგმოდ და უწყესრიგოდ დასახლებულ პუნქტებს — ტერიტორიის რაციონალურად გამოყენებისა და რაციონალურად დარაიონების გარეშე, ქალაქის საერთო აღნაგობასა და სტრუქტურაში სიმეტრიის დაცვის გარეშე, მოხერხებულ და კეთილმოწყობილ მოედნებისა, ქუჩებისა, წყალსადენისა, კანალიზაციისა და საქალაქო ტრანსპორტის გარეშე³.

კაპიტალისტურ ეპოქის დაწყებიდან-კი, როდესაც ქალაქები გადაიქცა მსხვილ სავაჭრო-სამრეწველო ცენტრებად, როდესაც ქალაქის მოსახლეობის სწრაფ ზრდასთან დაკავშირებით მოძრაობა ქუჩებში ერთობ გაიზარდა, როდესაც

¹ თავი ხელნაწერ შრომიდან — „ტფილისი XIX საუკუნეში“ (რუსულ ენაზე).

² Д. А р а н о в и ч, Градостроительство, БСЭ, XVIII, 114.

³ იქვე. ფეოდალურ-ბატონყმურ ეპოქაშიც იყო, როგორც გამონაკლისი, შედარებით კარგად მოწყობილი ქალაქები, მაგრამ აქ ლაპარაკია არა გამონაკლისებზე, არამედ საერთოდ საშუალო საუკუნეების ქალაქებზე.

საც გაიწვია საქალაქო ტრანსპორტის ახალი სახეები და როდესაც ქალაქის ფუნქციები გასაოცრად გაფართოვდა, ქალაქის კეთილმოწყობისა და მუნიციპალურ მეთრენობის დარგში წარმოიშვა მთელი რიგი ახალი პრობლემები: 1. ქალაქის შემდეგი განვითარების უზრუნველყოფისა და ამ მიზნით ახალ რაიონების დაგეგმვის პრობლემა, 2. ახალ პირობებისა და მოთხოვნილებების შესაბამისად ქალაქის ძველი კვარტალებისა და ქუჩების თუ მოედნების რეკონსტრუქციის პრობლემა, 3. საქალაქო ტრანსპორტისა და ქუჩებში წესიერ მოძრაობის ორგანიზაციის პრობლემა, 4. საზოგადოებრივ ბროფილაქტიკისა და შესაფერ საინტარულ-მიჯიენურ პირობების შექმნის პრობლემა, 5. ქალაქის სურსათ-სანოვებით მომარაგებისა და მისი მოსახლეობის გამოკვების პრობლემა და სხვა.

ეს პრობლემები და საერთოდ ქალაქის კეთილმოწყობის პრობლემები კაპიტალიზმის ეპოქაში წამოყენებულია თვით ცხოვრების მიერ, ერთობ მწვავედ, რადგან მათ გადაუჭრელიდ ქალაქს არ შეუძლია თავისი ფუნქციების შესრულება, ქალაქის დაგეგმვისა და რეკონსტრუქციის დროს განსაკუთრებული ყურადღება ექცევა, როგორც ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს პრობლემას, ქუჩებისა და მოედნების რაციონალურად მოწყობის პრობლემას, რადგან ძველებური ვიწრო, უსწორმისწორო და მოუკირწყლავი ქუჩები თუ მოედნები სრულიად გამოუსადეგი და ზოგჯერ ხელისშემშლელიც გამოდგა ახალ პირობებისათვის, ბურჟუაზიული ინჟინერები და არქიტექტორები „საუკეთესო“ და „ულამაზეს“ ქუჩად სთვლიან სწორ და ფართე ქუჩას¹ და ასეთი ქუჩების რაოდენობით საზღვრავენ კიდევაც უმთავრესად ქალაქის კეთილმოწყობის დონეს. ასევე ყურადღება ექცევა აგრეთვე სახლებისა და კვარტალების მხატვრულ-არქიტექტურულ გაფორმებას ბურჟუაზიულ გემოვნების მიხედვით, წყალსადენისა და კანალიზაციის მოწყობას, საინტარულ პირობების დაცვას და სხვა, რადგან უამისოდ კაპიტალიზმს პირობებში ქალაქს არსებობა არ შეუძლია.

მაგრამ ყველაფერი ეს ამ დროს კეთდება ბურჟუაზიისა და საერთოდ ქალაქის შეძლებულ კლასების ინტერესების შესაბამისად: დაგეგმვისა, კეთილმოწყობისა და მხატვრულად გაფორმების ობიექტი არის უმთავრესად და განსაკუთრებით ქალაქის ცენტრალური ნაწილი, სადაც მოწყობილია მსხვილი საეაქრო მაღაზიები, ბურჟუაზიის საცხოვრებელი ბინები და ხელისუფლების დაწესებულებები, სადაც განსაკუთრებით ძლიერია ქუჩის მოძრაობა და მიმოსვლა. ბურჟუაზიულ ხელისუფლებისა და ქალაქის მმართველობის ბურჟუაზიულ ორგანოების მთელი გულისყური მიქცეულია იქითკენ, რომ მაქსიმალურად კეთილმოეწყოს, არქიტექტურულად გაფორმდეს, სისუფთავე და სილამაზე სუფევდეს იქ, სადაც მცხოვრებთა მაღალი, პრივილეგიური ფენა მოსახლეობს; ქალაქის იმ ნაწილის კეთილმოწყობა კი, სადაც ღარიბი ან უღარიბესი ფენა დასახლებული (ქალაქის განაპირა რაიონები), სრულიად ყოველგვარ ყურადღების გარეშე რჩება და, მისასაღამე, ამაზე არაფერს ზრუნავს. მხოლოდ იმის შიში, რომ შესაძლებელია ასეთ განაპირა, ღარიბთა უბნებში ეპიდემია გაიზარდოს და აქედან ქალაქის სხვა ნაწილსაც გადაედოს, აიძულებს ბურჟუაზიის მიაქციოს დრო და დრო ყურად-

¹ პირველად ფართე და სწორი ქუჩების კულტი წამოაყენეს საფრანგეთში, ხოლო შემდეგ ეს კულტი გაფართოვდა სხვა ბურჟუაზიულ ქვეყნებშიც.

ღებამ უზნებსაჲ და იზრუნოს მათ კეთილმოწყობაზედაც¹. მაგრამ ასეთ შემთხვევაშიც ბურჟუაზიის მზარუნველობა არსებითად არ სცილდება უბრალო და ელემენტარულ სანიტარულ-ჰიგიენურ პირობების შექმნისათვის განკუთვნილ ღონისძიებათა გატარებას.

ამის გამო, ბუნებრივია, ბურჟუაზიულ-კაპიტალისტურ ქალაქების განაპირობაობები, ღარიბთა და მუშათა უბნები, ჩვეულებრივად, მეტად ცუდ და არასახირობელო მდგომარეობაში არიან ხოლმე. ისინი მკვეთრად განირჩევიან ქალაქის ცენტრალურ ნაწილებსა და მდიდართა უბნებისაგან — სანიტარულ-ჰიგიენურ პირობებისა, მხატვრულ-არქიტექტურულ გაფორმებისა, კომუნალურ მომსახურებისა, ტრანსპორტისა, განათებისა და სხვათა მხრივ; ამ უბნებში, როგორც წესი, გარეგნულია უსუფთობა, მტვერი, ტალახი, ანტისანიტარია და ანტი-ჰიგიენა.

ასეთი საერთოდ ქალაქის მშენებლობისა და კეთილმოწყობის პრინციპი კაპიტალიზმის ეპოქაში, ეს პრინციპი, უაღრესად კლასობრივი პრინციპი, როგორც ქვემოთ დავრწმუნდებით, საესებით დაცულია მეფის რუსეთის ბურჟუაზიულ-პომეშჩიკური ხელისუფლების მიერ ძველი ტფილისის რეკონსტრუქციის დროს² მთელი XIX საუკუნის სივრცეზე და კერძოდ 1860—1865-იან წლებშიც.

ტფილისი ძველად (გარკვეულ პერიოდებში, მაგალითად, X—XIII, XVII საუკუნეებში), მთელ რიგ ქართულ და უცხოურ წყაროების მოწმობით, როგორც ფაქტით, დამაბ და კეთილმოწყობილ ქალაქად ითვლებოდა, მაგრამ მე-18 საუკუნის დასასრულისათვის ის, მტკობის შემოსევისაგან ორ ერთხელ დაიბრუნეთ, იმდენად ცუდ მდგომარეობაში იყო, რომ სერიოზულ და კაპიტალურ შეკეთებას თუ გადაკეთებას მოითხოვდა, რუნდაც იმისათვის, რომ ის კავკასიის ადმინისტრატორულ ცენტრად და მეფის ნაცვლის საბრუნდინციო ქალაქად გამომდგარიყო³. ამიტომ მოსალოდნელი იყო, რომ ტფილისის ეს შეკეთება რუსულ მმართველობის დამკვიდრების პირველ დღიდანვე დაიწყებოდა. მაგრამ ამ უკანასკნელმა ნაბიჯები ამ მიმართულებით ერთობ გვიან გადადგა, არსებითად მხოლოდ 1840—50-იან წლებიდან. მანამდე კი მთავრობის ღონისძიებებს ტფილისის აღდგენისათვის უფრო შემთხვევითი და პალიატიური ხასიათი მქონდათ, ეს

¹ იქვე.

² არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ, როდესაც ჩვენ ტფილისის „რეკონსტრუქციაზე“ ვდაბარაკობთ ცარიზმის დროს, აქ არ იგულისხმება რეკონსტრუქცია თანამედროვე გაგებით: ეს „რეკონსტრუქცია“ იყო ძველი ტფილისის დაზარევა და ზოგიერთი ახალი ტუჩებისა, მოედნების, თუ კვარტალების - გაშენება არსებითად იმისდა მიხედვით, თუ, როგორ მოეპოვანებოდა ეს ხელისუფლებას.

³ მე-18 ს. დასასრულსა და მე-19 ს. დასაწყისისათვის ტფილისის მდგომარეობის შესახებ ზოგიერთი საკირო ცნობები იხი: ი. გ. იუ დ ე ნ შ ტ ი ე ტ ი ს „მოგზაურობა რუსეთსა და კავკასიაში“ (ნაწივეტი ტფილისის შესახებ — Страны Кавказа, გვ. 39—43); უცნობი ავტორის „შავსა და კასპიის ზღვებზე შორის მდებარე ქვეყნების ისტორიოგრაფიული აღწერილობა“ (ნაწივეტი ტფილისის შესახებ — იქვე, გვ. 42—50); კლ ა პ რ თ. ტ რ ს „მოგზაურობა კავკასიასა და საქართველოში“ (ნაწივეტი ტფილისის შესახებ — იქვე, გვ. 66—73); შ. ჩ ხ ე ტ ი ა ს „ტფილისის ისტორიისათვის“, 1936წ. ტფილისი, გვ. 26—27; И. В а л. р а з. у н и а н, Тифлис, стр. 95—135.

ახსნება ერთი მხრივ იმ გარემოებით. რომ ამ დრომდე ტფილისში ჯერ კიდევ არ იყო სათანადოდ ჩამოყალიბებული ბურჟუაზიული კლასი, რომელიც საკუთარ ადგილსამკოფელის მოწყობით დაინტერესებული ყოფილიყო, ხოლო მეორე მხრივ კი იმითაც, რომ რუსულ ხელისუფლებას, ოპითა და დაპყრობითი მიზნებით ვართულს, მანამდე არც ეცალა ტფილისის მოწყობისათვის.

ამისდა მიუხედავად კავკასიის ადმინისტრაცია, რათქმაუნდა, საკუთარ ინტერესებიდან გამომდინარე, ამ პირობებში იღებდა ზოგიერთ ზომებს იმ მიზნით, რომ კეთილმოეწყო ტფილისის ის უბნები მაინც, რომლებიც რუსულ მმართველობის შემოსვლის შემდეგ ქალაქის ცენტრალურ ნაწილებად და მთავრობის დაწესებულებათა სამყოფელ ადგილად გადაიქცა. აი რას მოგვითხრობს, მაგალითად, ამ ღონისძიებებით ერთობ აღფრთოვანებული. იმ დროის საფრანგეთის კონსული ტფილისში (1820 -- 1824) გამბა:

„როდესაც მე ვნახე ძველი ქალაქი [ტფილისი] 1820 წელს. ყველა ქუჩა გავსებული იყო ნაგვის ზეინებით... ამ ზეინებზე უნდა ვაეველო ადამიანს, რომ მიეღწია [სახლის] კარებამდე... და იქიდან კი შესულიყო სახლში მიწის ქვეშ... ამ სახლების ბანი თითქმის ქუჩას უსწორდებოდა. ქუჩები კიდევ ვიწრო და უსწორმასწორო იყო. სამი წელიწადი იყო საკმარისი იმისთვის, რომ ამ ძველ ქალაქს, რომელიც თავის დაქვეულობით აზიურ თავაშვებულობის დესპოტურ რეჟიმს მოწმობდა, მისცემოდა განათლებულ ევროპულ ქალაქის სახე“¹.

„ამგვარი არსებითი ცვლილებები რომ მოეხდინათ. განაგრძობს გამბა, პოლიციის უფროსმა, ინჟინერისა და რამდენიმე მოსამსახურის თანხლებით, განსახლვრა ყველა ქუჩის სიგანე იმ ვარაუდით, რომ ეტლს გავლა შესძლებოდა. ამასთანავე ყურადღება ექცეოდა იმასაც, რომ ქუჩები ვაეყვანათ სწორი ხაზით. მცხოვრებლებს კი საკმაოდ მოკლე ვადა მიეცათ იმისათვის, რომ შეეკეთებინათ ავტორით თავიანთი სახლები, რომელთა სიმაღლე არ აღემატებოდა 12 15 ფუტს. რომ უფრო ჩქარა წასულიყო ეს სამუშაოები, ავტორის წარმოებას დაუთმეს უზარმაზარი სივრცე. ამ სამუშაოს მიჩენილი ჰყავდა ჯარისკაცები დიდის რაოდენობით. სხვები კიდევ მუხის ხეებს სჭრიდნენ ტყეებში და გორიდან ტფილისში ჩამოჰქონდათ ტივებით. ასეთ პირობებში ძველი ქალაქის აღდგენა წინ მიდიოდა ისეთი სისწრაფით, რომ წარმოდგენაც ძნელია... აღმშენებლობის ჟინმა, რომელმაც თავი იჩინა სენას ნაპირებზე (ე. ი. პარიზში- შ. ჩ.) მოიცვა ცირუსის ნაპირებიც“ (ე. ი. მტკვრის ნაპირები)².

ძველი ქალაქის „აღდგენაზე“ და ტფილისისათვის „განათლებულ ევროპულ ქალაქის სახის“ მიცემაზე ამ დროს, რათქმაუნდა, ლაპარაკიც ზედმეტი იყო, რადგან, როგორც ქვემოთ დავინახავთ. გამბას³ მიერ აღწერილ მდგომარეობიდან

¹ Страны Тифлис, стр. 77.

² იქვე, გვ. 78.

³ იქვე, გვ. 82.

⁴ გამბას გადაჭარბებული აღფრთოვანება ხელისუფლების ღონისძიებებით, რათქმაუნდა, მიეწერება არა ამ ღონისძიებების ფართე მასშტაბსა და ტემპებს (თუმცა მაშინ, აღმშენებლობის მასშტაბისა და ტემპების საზომი სულ სხვანაირი იყო), არამედ... მის სოლიდარობას მეფის ხელისუფლებასთან. იმავე სოლიდარობას საფუძველზე არა ნაკლებ აღფრთოვანებული იყო მთავრობის ღონისძიებებით კლაროტიც. „უკანასკნელი ცნობებით, რომელიც მე მომეპოება ტფილისიდან, ქალაქი ყოველდღიურად ღამაზდება გენერალ ერმოლოვის (რომელმაც ქართველებს ევროპულ არქიტექტურის გემოვნება ჩაუწერა) პატრიოტულ მცდელობის წყალობით“-ო, სწერს კლაროტი (იქვე, გვ. 68).

40 წლის შემდეგაც, ე. ი. 1860—1865-იან წლებშიც კი, არ ჰქონდა ტფილისის ასეთი ქალაქის სახე; მაგრამ ეს ჩვენება ტფილისის აღდგენისათვის გადადგმულ ნაბიჯების შესახებ, რაც უეჭველია არა მოელს ქალაქს, არამედ მის არისტოკრატიულ უბნებს ჰგულისხმობს, ჰმოწმობს იმას, რომ ტფილისის ჯერ კიდევ ახალგაზრდა ბურჟუაზია და მეფის ხელისუფლება, თავადაზნაურობასა და სასულიერო წოდებასთან ერთად, უკვე 1825-იან წლებში ცდილობდნენ მოეწყოთ ტფილისი -კაპიტალის ეს პირველი კერა კავკასიაში იმ ვარაუდით, რომ აქ თავისთვის მოხერხებული და მუდმივი ბინა ვაეჩინათ¹.

* * *

შემდეგში (განსაკუთრებით მ. ეორონცოვისა და პარიატინსკის დროს) ეს მუშაობა ტფილისის აღდგენისათვის იმავე მიმართულებით (ე. ი. ქალაქის შეძლებულ ფენებისათვის მაქსიმალურად უკეთესი პირობების შექმნის მიმართულებით) გავრძელდა უფრო სწრაფი ტემპებითა და უფრო ფართე მასშტაბით. 1840 - 1850-იან წლებიდან მოღონიერებულ ბურჟუაზიას და დაპყრობითი ომებისაგან შედარებით განთავისუფლებულ ხელისუფლებას შესაძლებლობა ეძლევათ მიაქციონ ამ საქმეს მეტი ყურადღება. პირველ რიგში მთავრობა ცდილობს კეთილმოაწყოს ყოფილი გარეთუბანი, რომელიც ამ დროისათვის ქალაქის უკვე ცენტრალურ ნაწილს წარმოადგენს, და სოლოლაკი, რომელიც ბურჟუაზიის მთავარ კვარტალად არის გადაქცეული: ამ რაიონებში შენდება ახალი კვარტალები, მდიდრული, სამსართულიანი სახლები, ფართე და სწორი ქუჩები, ბულვარები (გოლოვინის პროსპექტის ორივე მხარეზე), ბაღები (სასახლის, ალექსანდრეს, ბოტანიკური), შადრევნები და აუზები (გოლოვინის პროსპექტზე, ერევანის მოედანზე, სასახლის ბაღში), ქარვასლები (თამამშვეის ქარვასლა ერევანის მოედანზე), მთავრობის დაწესებულებები (მთავარ შტაბის სახლი, პოლიციის სახლი) და სხვა.

მეორე რიგში მთავრობა ყურადღებას აქცევს საშუალო ბურჟუაზიის უბანს მტკვრის მარცხენა ნაპირს. მუშტიდიდან ავლაბრამდე თავისუფალი ადგილები, ან ბაღებით დაკავებული ადგილები ამ რაიონში ნაწილდება ახალ კვარტალებად, გააყავთ ახალი ქუჩები და შესახვევები, მათ შორის მიხეილის პროსპექტი; ამ პროსპექტის გასწვრივ ორივე მხარეზე რგავენ ხეებს გამწვანების მიზნით, ხოლო მის დასაწყისში ეწყობა მოედანი მიხეილის (ეორონცოვის) მოედანი (აწ კ. მარქსის მოედანი); 1850 წელს ორთაქალასთან აშენებენ ხიდს მტკვარზე (ამერიკულ, ან ცოტა გვიან, მნაცაკანოვის ხიდად წოდებულს), ხოლო

¹ ტფილისის აღმშენებლობის საქმეში მაღალ ფენების აქტივობას იგივე გა მ ბ ა ასე გადმოგვცემს: „გენერლები, ადგილობრივი თავადები და მდიდარი სომხები ერთი მგორეს ეჭიშვებოდნენ თავიანთ ნაგებობათა საუკეთესოდ მოწყობაში“. მაგრამ მათგან განსაკუთრებით „გამორჩეულად სომხების ეპისკოპოსი ტფილისში—ნერსესი, რომელმაც ახალ ქალაქში უშეუღებელი ქარვასლა ააშენა“-ო (იქვე, გვ. 78 - 79).

ერთი წლის შემდეგ (1851—1852)—მეორე ქვის ხიდს ვორონცოვის მოედანთან და ა. შ.

აწყობდა და აღამაზებდა რა ამგვარად ტფილისის ბურჟუაზია და მეფის ხელისუფლება ქალაქის ცენტრალურ რაიონებს, არისტოკრატიის კვარტალებს, ამავე დროს სრულიად ყურადღების გარეშე სტოვებდა ისეთ უბნებს, როგორცაა, მაგალითად, ვერა, ვარდისუბანი, ხარფუხი, კუკია (ნაწილობრივ), ჩულურეთი, რიყე, სადაც მოსახლეობდა მცხოვრებთა დაბალი ფენა; ხელისუფლება ყურადღების გარეშე სტოვებდა აგრეთვე ისეთ რაიონებსაც, როგორც იყვნენ ქალაქის ყოფილი ცენტრალური უბნები (ყ. კალა—ძველი ქალაქი, სეიდაბადი, ავლაბარი) იმის გამო, რომ ამ უბნებშიც ახლა ლარიზი მოსახლეობა ცხოვრობდა, და აგრეთვე იმის გამოც, რომ ეს უბნები ადგილობრივი თავისებურების მატარებელი იყვნენ. (თუმცა ამ უკანასკნელ შემთხვევაში, ჯანსაყუთრებით მაშინ, როდესაც ქალაქის რომელიმე უბანი, თავისი მოწყობილობით ან ისტორიული ძეგლებითა და ნაშთებით ქართველი ხალხის ეროვნულ წარსულზე მიუთითებდა, ხელისუფლება ცდილობდა ასეთი ისტორიული ძეგლები და ნაშთები მოესპო ან გადაეკეთებინა, როგორც ეს მან ჩაიდინა ტფილისის ძველი ციხისა, ქართველ მეფეების სასახლეებისა, ოფუწამალის საწყობისა და სხვათა მიმართ)². ყველა ასეთ უყურადღებოდ დატოვებულ ან მოძულეებულ უბნებში მდგომარეობა ამ ხნის განმავლობაში კი არ უმჯობესდებოდა კეთილმოწყობის მხრივ, არამედ უარესდებოდა კიდევ³.

საერთოდ უნდა ითქვას, რომ 1860—1865-იან წლებამდე ტფილისი, მიუხედავად იმ ღონისძიებებისა, რომელთა შესახებ ზევით ვამბობდით, განსაკუთრებით ცუდ მდგომარეობაში იმყოფებოდა. კეთილმოწყობის მხრივ, იმპერიის სხვა თანატოლ ქალაქებთან შედარებითაც კი: მოსკოვსა და პეტერბურგს თავი რომ დაეანებოთ ოდესა, კიევი, ხარკოვი და იმპერიის ზოგიერთი სხვა ქალაქები, რომლებიც XIX ს. დასაწყისისათვის ტფილისზე დაბლა იდგნენ არა მარტო სიდიდით და მოსახლეობის რაოდენობით, არამედ კეთილმოწყობის მხრივაც, ახლა ამ მხრივ გაცილებით უკეთეს მდგომარეობაში იყვნენ, ვიდრე ტფილისი⁴. „სამოციან წლების დასაწყისამდე—სრულიად სამართლიანად სწერს ნ. ბერძენოვი—ტფილისის მთავარი ქუჩებიც კი გამოირჩეოდა ავღარში გაუვალი

¹ ССК, VI, 300 - 309; Д. Бакрадзе и Н. Берташенов, Тифлис в историческом и этнографическом отношении, 122 и далее; Весь Кавказ, стр. 55 и далее; Буржуазный Тифлис середины XIX века (Старый Тифлис, стр. 95); Тифлис и его окрестности, 1934 г. г. Тифлис; Тифлис, справочник для экскурсантов, 1929 г.; Акты КАК, т. VIII, IX, X (განსაკუთრებით ვორონცოვის უკვეშევრდომილესი ანგარიშები).

² ყველა ასეთი ძველი (გარდა ეკლესიებისა) რუსულ ხელისუფლების მიერ ან სრულიად მოსობილ, ან გადაკეთებულ იქნა 1850-იან წლებამდე.

³ 1860-იან წლებამდე და ერთხანს შემდეგაც ვერა, ხარფუხი, კუკია, ჩულურეთი და სხვა განაპირა უბნები უმეტესად ხის, ან ქვის პატარა სახლებით იყვნენ გაშენებული და ეს უბნები ცენტრალურ უბნებს ვიწრო, უსწორ-მასწორო და ტალახიანი ქუჩებით უკავშირდებოდა.

⁴ ეს, რათქმაუნდა. შედეგი იყო არა იმდენად მეფის რუსეთის კულტურის დაბალი დონისა, რამდენად დიდმპყრობელურ და კოლონიალურ პოლიტიკისა, რომლის წყალობით ტფილისი, როგორც განაპირა და „ინოროდცების“ ქალაქი, ხელისუფლების მზრუნველობის საგანი, ოასაკვირველია, ვერ გახდებოდა.

ტალახით; ასე რომ შეუძლებელი იყო ქვეითად ამ ქუჩებზე გადასვლა ისე, რომ ადამიანი არ ჩაფლულიყო ლაფში მუხლამდე. მოედნების შესახებ ხომ ლაპარაკიც ზედმეტია; ესენი იყვნენ შავი ლაფის უზარმაზარი სათაესი და წარმოადგენდნენ სერიოზულ საფრთხეს იმისთვისაც კი, ვინც იქ გაივლიდა ცხენით ან ეტლით¹.

განსაკუთრებით კატასტროფული მდგომარეობა იყო ქუჩების მოკირწყვლისა და განათების მხრივ. 1860-იან წლებამდე მოკირწყულ ქუჩების მთელი სივრცის რაოდენობა ტფილისში შეადგენდა მხოლოდ 6.824 კვ. საყენს, ხოლო 1862 წელს ეს სივრცე გადიოდა 13.600 კვ. საყენით და ამრიგად ამ დროს მოკირწყული ქუჩების მთელი სივრცე არ აღემატებოდა 20.424 კვ. საყენს². ამასთანავე ეს მოკირწყული სივრცე ხედებოდა იმავე ცენტრალურ უბნებს (სოლოლაკი, ერევნის მოედანი, ყ. გარეთუბანი), რომელთა შესახებ ზევით გვქონდა ლაპარაკი.

ქუჩები განათებული იყო პრიმიტიული, უბრალო ნავთის ფანრებით³. ამ ფანრების საერთო რაოდენობის შესახებ ცნობები არ არის, მაგრამ თუ მივიღებთ მხედველობაში იმ გარემოებას, რომ თითო ფანარი ქალაქს 20—25 მანეთით⁴, ხოლო მთელი განათება—2.870 მან⁵. უჯდებოდა წელიწადში, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ მათი რიცხვი ამ დროს 115—140 არ აღემატებოდა. ფანრების ეს რაოდენობა, რასაკვირველია, სრულიად საკმარისი არ იყო ქალაქის გასანათებლად, თითო ქუჩაზე თითო ფანრის ვარაუდითაც კი, რადგან ქუჩების, შესახვეებისა და მოედნების რაოდენობა ამ დროს 200-ზე მეტი იყო, მაგრამ საქმე ისაა, რომ ეს ფანრები გამოიყენებოდა მხოლოდ ცენტრალურ უბნებისათვის, დანარჩენი უბნები კი განათებული სრულიად არ იყო.

* * *

ამისდა მიუხედავად საკითხი ქალაქის ცენტრალურ უბნების გაშუქების შესახებაც, ისევე როგორც საერთოდ ქალაქის სანიტარულ პირობების გაუმჯობესებისა და კეთილმოწყობის შესახებ, ამ დროს იმდენად მწვავედ იდგა ტფილისში, რომ მოითხოვდა სასწრაფო ზომების მიღებას: ბურჟუაზიას, ინგელსის გამოთქმით, უკვე სული ეხუთებოდა საკუთარ ნეხვში, ხოლო ახლად დანიშნულ მეფის ნაცვალს დ. მ. მიხეილ ნიკოლოზის ძეს, რომელიც რომანოვთა პეტერბურგში მიჩვეული იყო მდიდრულ კვარტალებსა და სუფ-

¹ Бакрадзе и Н. Берташев, Тифлис в истор. и этногр. отношении, стр. 143; შდრ. А. Дюма, Кавказ, II, стр. 465.

² Н. Горюнов. Взгляд на Тифлис в гигиеническом отношении, Тифлис, 1863 г. стр. 42.

³ ალ. დიუმას ცნობით მაშინ ტფილისის ქუჩებს სრულიად არ ანათებდნენ, А. Дюма, Кавказ, II, стр. 466.

⁴ СССР, стр. 96; ამ ცნობების მიხედვით გაზის ფანარი ჯდებოდა 25 მან., ხოლო აქედან ნავთის ფანარის შენახვა შეიძლება ვივარაუდოთ ოდნავ ნაკლები.

⁵ В. К., стр. 60.

თა ქუჩებს, არაფრად მოსწონდა თავის ახალ რეზიდენციაში ეს ნეხვიანი ატმოსფერა.

ამის გამო მიხეილ ნიკოლოზის ძის მეფის ნაცვლად დანიშვნის თითქმის პირველ დღიდანვე¹ ტფილისის კეთილმოწყობის საკითხი და კერძოდ ქუჩების გაყვანისა, მოკირწყელისა და განათების საკითხი ტფილისში დაისვა უფრო რეალურად. რაკი ქალაქის მდგომარეობა ამ მხრივ, როგორც ვნახეთ, სრულიად აუტანელი იყო, ხელისუფლება იძულებული გახდა საკმაოდ დიდი თანხები გადაედო და საკმაოდ ენერგიულადაც მოეკიდა ხელი ამ საქმისათვის². ჩვენ არ მოგვეპოება სრული და უდაო ცნობები იმ შედეგების შესახებ, რომლებიც მთავრობის მიერ გადადგმულ ნაბიჯების წყალობით მოპოებული იყო 1860-იან წლებში, მაგრამ იმ ნაკლებეფარ ცნობებიდანაც, რომელიც ჩვენ მოგვეპოება, ჩანს, რომ ეს შედეგები, იმ დროის კვალობაზე, უმნიშვნელო არ იყო, თუმცა უნდა ითქვას რომ მთავრობის ღონისძიებები ვერასოდეს ვერ უსწრობდა ქალაქის ზრდას, და ტფილისი მთელ ამ ხნის (1860-იან წლების) განმავლობაში. ისევე, როგორც მანამდეც, არსებითად სრულიად ანტისანიტარულ და ანტიჰიგიენურ მდგომარეობაში რჩებოდა. ასე რომ, როდესაც ჩვენ მთავრობის ღონისძიებების შედეგების შესახებ ვლაპარაკობთ, მხედველობაში გვაქვს შედეგები შედარებით წინა პერიოდთან, რომელსაც სრული უმოქმედობა ახასიათებდა.

რომ უფრო გასაგები იყოს ეს ამბავი, მოვიყვანთ შესადარებლად ზოგიერთ სტატისტიკურ ცნობებს:

ნ. დუნკელ-ველინგის სტატისტიკური აღწერილობის მიხედვით³ ტფილისში 1864 წელს თითქოს 212 ქუჩა და 10 მოედანი ითვლებოდა. აქედან მოკირწყელებული იყო სულ 56 ქუჩა და 5 მოედანი, რაც შეადგენდა 42.000 კვ. საყენს, ხოლო მოკირწყელებული—156 ქუჩა და 5 მოედანი. რაც შეადგენდა 33.000 კვ. საყენს⁴. თუმცა დუნკელ-ველინგის ცნობა ქუჩებისა და მოედნების საერთო რაოდენობის შესახებ საესებით სწორი არ უნდა იყოს⁵. მაგრამ მოკირწყელებული და მოკირწყელებული სივრცის რაოდენობა ცალცალკე და ერთადაც, როგორც, ჩანს. სიმართლეს შეეფერება. ხოლო ამის მიხედვით გამოდის, რომ მოკირწყელებული სივრცის რაოდენობა 1864 წელს, 1862 წელთან შედარებით, გადიდებულია მეტად ვიდრე ორჯერ.

¹ მიხეილ ნიკოლოზის ძე მეფის ნაცვლად დანიშნული იყო 1862 წელს, მაგრამ ფაქტურად მან მუშაობა ორი-სამი წლით უფრო გვიან დაიწყო.

² ქალაქში წარმოებული მშენებლობა მიმდინარეობდა ერთი მხრივ კერძო კაპიტალისტთა ხარჯზე (კერძო სახლების, მაღაზიების, ქარვასლებისა და სხვათა მშენებლობა), მეორე მხრივ ხაზინის ხარჯზე (საზაზინო სახლები, დაწესებულებები და სხვა). ხოლო მესამე მხრივ ქალაქის ხარჯზე. ქალაქის შემოსავალი 1851 წელს შეადგენდა 106.095 მან. ხოლო გასავალი—დაახლოებით ამდენსავე; 1861 წელს შემოსავალი ნაგარაუდევი იყო 292.706 მან., გასავალი კი—252.257 მან; 1874 წელს პირველი შეადგენდა 336.117 მან., ხოლო მეორე—317.294 მან. (БК. стр. 56).

³ ტფილისის სტატისტიკური აღწერილობა (შ. ჩხეტია, ტფილისის ისტორიისათვის, 1938 წ. გვ. 187—206; КК, 1865 წ.; СССР, 1860).

⁴ შ. ჩხეტია, იქვე, გვ. 204.

⁵ შდრ. ქვემოთ მოყვანილ საარქივო ცნობებს.

შემდეგ, საარქივო მასალების მიხედვით¹ 1865-66 წელს ტფილისში ითვლებოდა 134 ქუჩა, 61 შესახვევი, 17 მოედანი, 2 პლაცი და 2 ბულვარი. აქედან მოკირწყლული ქუჩებისა და მოედნების სივრცის რაოდენობა შეადგენდა 42.249 კვ. საეენს, ხოლო შოსირებულისა 6.242 კვ. საეენს², ე. ი. სულ 48.491 კვ. საეენს. თუ რამდენს შეადგენდა მოუკირწყლავ სივრცის რაოდენობა, ამ საბუთიდან არა ჩანს, მაგრამ თუ მოსაკირწყლავ სივრცის საერთო რაოდენობას ქალაქში ვივარაუდებთ დაახლოებით 120.000 კვ. საეენს (ე. ი. 1864 წელთან შედარებით 45.000 კვ. საეენით მეტს³), მოუკირწყლავ სივრცის რაოდენობა გაქვია (120.000- 48.491) 71.509 კვ საეენი. ამრიგად, ამ ცნობების მიხედვით, 1865-6 წელს მოკირწყლულ სივრცის რაოდენობა შოსირებულთურთ, 1864 წელთან შედარებით, გადიდებულია 6.591 კვ. საეენით.

დასასრულ, 1867 წლის ტფილისის გეგმის მიხედვით ამ დროს ტფილისში ითვლებოდა 108 ქუჩა, 2 პროსპექტი, 14 მოედანი, 22 შესახვევი, 2 აღმართი და 1 გასასვლელი⁴, ხოლო 1876 წლის აღწერის მიხედვით - 205 ქუჩა, 2 პროსპექტი, 16 მოედანი, 101 შესახვევი, 25 გასასვლელი და 6 აღმართი⁵.

ამ ცნობებიდან, როგორც ჩანს, პირველი წყაროს (ტფილისის გეგმის) ცნობები ქუჩებისა და მოედნების რაოდენობის შესახებ სწორი არ უნდა იყოს⁶, ხოლო მეორე წყაროს (ტფილისის აღწერის) ცნობები, არც თავისთავად და არც ამ წყაროს საიმედობის მხრივ, ეჭვს არ იწვევენ. ამიტომ ამ უკანასკნელის შედარება 1865-6 წლის საარქივო მასალის ზემოთმოყვანილ ცნობებთან ცხად-ჰყოფს იმ ზრდას, რომელსაც ტფილისი განიცდიდა ამ მხრივ (ე. ი. ქუჩების გაყვანის მხრივ) აღნიშნულ პერიოდის (1866 - 1876), ე. ი. 10 წლის განმავლობაში. მაგრამ, სამუხაზოდ, 1876 წლის აღწერიდან (ისევე, როგორც 1867 წლის გეგმიდან) არა ჩანს, თუ რამდენი იყო ამ აღწერაში დასახელებულ ქუჩებიდან და მოედნებიდან მოკირწყლული და რამდენი მოუკირწყლავი, რის გამოც შეუძლებელია ამ ცნობების შედარება ამ მხრივ ზემოთმოყვანილ სხვა წყაროების ცნობებთან. სამაგიეროდ ჩვენ გვაქვს ოდნავ უფრო გვიანდელი, სახელდობრ, 1879 წლის ცნობები, საიდანაც ირკვევა, რომ ამ დროს მოკირწყლულ სივრცის რაოდენობა ტფილისში შეადგენდა 135.000 კვ. საეენს, შოსირებულისა - 25.000 კვ. საეენს, ხოლო სრულიად მოუკირწყლავისა—100.000 კვ. საეენს⁷. ამრიგად ამ

¹ ტფილისის მედიკურ-ტოპოგრაფიული და სტატისტიკურ-ეთნოგრაფიული აღწერილობა (შ. ჩხეტიია, იქვე, გვ. 158-186).

² იქვე, გვ. 181.

³ სულ ტფილისის ტერიტორია ამ დროს 1.800.000 კვ. საეენს შეადგენდა, მაგრამ ამაში შედიოდა ის ტერიტორიაც, რომელიც ეკავა ნაგებობებს, ბაღებს და მტკვარს.

⁴ შ. ჩხეტიია, ტფილისის ისტორიისათვის, გვ. 210.

⁵ CCK, VI, გვ. 265.

⁶ შდრ. ზემოთმოყვანილ წინა წლების ცნობებს; რომ ეს ცნობები სრული არ არის ჩანს ამ გეგმისთვის გაკეთებულ შენიშვნიდანაც: იქ ნათქვამია, რომ გეგმაში ნაჩვენებია მხოლოდ ზოგიერთი ქუჩები, შესახვევები და მოედნები.

⁷ CCK VI, გვ. 266.

ცნობების მიხედვით 1879 წელს მოკირწყლულ სივრცის რაოდენობა შოსირებულ-ლითურთ, 1865-6 წელთან შედარებით, გადიდებულია 111.505 კვ. საეწიით. ხოლო 1864 წელთან შედარებით – 118.000 კვ. საეწიით¹.

ახლა თუ ყველა ზემოთდასახელებულ წყაროს (გარდა 1867 წ. გეგმისა და 1876 წლის აღწერის) ცნობების მიხედვით მოკირწყლულ და მოუკირწყლავ სივრცის რაოდენობას ერთიმეორეს შევადარებთ, ასეთ სურათს მივიღებთ:

წლები	მოკირწყლული და შოსირებული სივრცის რაოდენობა		მოუკირწყლავ სივრცის რაოდენობა	
	კვ. საეწი	ი.°	კვ. საეწი	ი.°
1864	42.000 კვ. საეწ.	56	33.000 კვ. საეწ.	44
1865-6	48.491 „ „	48,8	71.509 „ „	51,2
1879	160.000 „ „	61,6	100.000 „ „	38.4

ჩვენ არ მოგვეპოება ცნობები ცალ-ცალკე 1867, 1868, 1869 და არც შემდეგი წლების შესახებ (1879 წლამდე), მაგრამ 1864 წლის და 1879 წლის ზემოთმოყვანილ ცნობების ერთიმეორესთან შედარება ცხადყოფს იმ გარემოებას, რომ მთელ ამ ხნის განმავლობაში მუშაობა ქუჩების გაყვანისა და კეთილმოწყობის (მოკირწყელის) ხაზით საკმაოდ სწრაფი ტემპით მიმდინარეობდა: რაღაც 14-15 წლის განმავლობაში, ქუჩების რიცხვის მნიშვნელოვან ზრდასთან ერთად², მოკირწყლულ სივრცის რაოდენობა გაიზარდა თითქმის 400⁰/₀-მდე³. მაგრამ მეორე მხრივ იმავე 1864 წლისა და 1879 წლის ცნობების ერთიმეორესთან შედარებიდან ნათელია ის გარემოებაც, რომ თუმცა მოუკირწყლავ სივრცის რაოდენობა პროცენტულად თანდათანობით იკლებდა ამ პერიოდში (44⁰/₀--38,4⁰/₀), მაგრამ ქალაქის საერთო სივრცის ზრდასთან დაკავშირებით, ეს რაოდენობა აბსოლუტურ ციფრებში ამავე ხნის განმავლობაში ასევე თანდათანობით მატულობდა: რაღაც 14—15 წლის განმავლობაში მოუკირწყლავ სივრცის რაოდენობა გაიზარდა 300⁰/₀-ზე უფრო მეტად⁴. ეს მოუკირწყლავი ქუჩები იმყოფებოდა ქალაქის განაპირა უბნებში: ვერაზე, ხარკუხში, რიყეში, ჩუღურეთში, ავლაბარსა და კუკიაში.

* * *

ქუჩების მოწყობისა და მოკირწყელის საკითხთან ერთად 1860-იან წლებიდან, იმავე მიზეზების გამო, უფრო რეალურად ისმება ტფილისში საკითხი ქალაქის განათების შესახებაც. 1860-იან წლებამდე, როგორც ვამბობდით, ტფი-

¹ იხ. ზემოთ.

² შდრ. 1865-66 წლისა და 1876 წლის ცნობები (134 კუჩა--205 კუჩა).

³ შდრ. 1864 წლისა და 1879 წლის ცნობები (42.000 კვ. საეწ.--160.000 კვ. საეწ.).

⁴ შდრ. 1864 წლისა და 1879 წლის ცნობები (33.000 კვ. საეწ.--100.000 კვ. საეწ.).

ლისის ქუჩებს ანათებდნენ ნავთის უბრალო ფანრებით და ასეთი ფანრების რაოდენობა 115 - 140-ს არ აღემატებოდა. 1860-იან წლებიდან კი ხმარებაში შემოდის ახლად გამოგონილი გაზის განათება და ამ დროიდან ნავთის ფანრები, როგორც ჩანს, უკვე აღარ იხმარებოდა, ყოველ შემთხვევაში ქალაქის ცენტრალურ უბნებში. 1864 წლის სტატისტიკური ცნობებით ამ დროს ტფილისში მოწყობილი იყო სულ 302 გაზის ფანარი და ამ ფანრების შენახვა ქალაქს ყოველწლიურად 7.500 მან. უჯდებოდა (თითო ფანარი 25 მან.); მაგრამ რადგან ეს რაოდენობა ქალაქის გასანათებლად საკმარისი არ იყო, ქალაქს გადაწყვეტილი ჰქონდა მოეწყო შემდეგში დამატებით კიდევ 200 გაზის ფანარი და მაშინ ქალაქს განათების მთელი ხარჯი 12.000 მან. უნდა დაჯდომოდა¹ ყოველწლიურად. მაგრამ, როგორც ჩანს, 1865-იან წლებში ეს განზრახვა, უსახსრობის თუ სხვა მიზეზის გამო, რეალიზებული არ ყოფილა. ყოველ შემთხვევაში ნ. ბერძენოვის ცნობებიდან ჩანს, რომ 1870-იან წლებშიც კი გაზის ფანრების რაოდენობა დასახლებულ რიცხვს (302) არ აღემატებოდა, ხოლო დამატებით 200 ფანრის მოწყობის განზრახვა ამ დროს ისევ განზრახვად რჩებოდა². სამაგიეროდ შემდეგში (მომდევნო წლებში) გაზის ფანრების რიცხვი საგრძობლად გადიდებულ იქნა. ასე, მაგალითად, 1879 წელს ტფილისში უკვე 1.350 გაზის ფანარი ითვლებოდა³.

ეს ფანრები მოწყობილი იყო მხოლოდ მთავარ მოედნებსა, ქუჩებსა და ხიდებზე, რადგან ყველა ქუჩისათვის მათი რაოდენობა საკმარისი არ იყო. გაზის ფანრები ამ დროს თავისებურ კომფორტად და ფუფუნებად ითვლებოდა. მთავრობაც, როგორც ჩანს, ერთობ კმაყოფილი იყო ამ ფანრებით. ყოველ შემთხვევაში იგივე ზემოთ დასახელებული დუნკელ-ველინგი ფრიად აღფრთოვანებული სწერდა ამის შესახებ თავის დროზე: „ტფილისის ხიდები, ქუჩები და მოედნები ამჟამად განათებულია 302 ფანრით, რომელიც იძლევა კაშკაშა სინათლეს. განათება წარმოებს გაზით, რომელიც გამოიყოფა თვით წვის დროს, ფოტონათტილად ან ფოტოგენად წოდებულ, ნავთისაგან გაკეთებულ სითხიდან. ფანრებს აქვთ ეროობ კაშკაშა სინათლე, რომელიც ვრცელდება დიდ არეზე“-ო“.

როგორც ვთქვით, ფანრები მოწყობილი იყო არა მარტო ქუჩებსა და მოედნებზე, არამედ ხიდებზედაც. ხიდებზე ფანრების მოწყობა, გასაგებია, გამოწვეული იყო უმთავრესად იმით, რომ ღამე იქ გავლის დროს საფრთხისა და კატასტროფის შესაძლებლობა თავიდან აცილებული ყოფილიყო, მაგრამ ეს გამო-

¹ შ. ჩხეტია, ტფილისის ისტორიისათვის, გვ. 205.

² იქვე, გვ. 205.

³ Д. Бакрадзе и П. Бердаинов, Тифлис в ист. и ст. отношении, стр. 144.

⁴ ССК, VI, 267; გაზის განათების შესახებ იხ. ტფილისის მმართველობის ანგარიში (რუსულ ენაზე), 1875 წ. ტფილისი.

⁵ ე. ი. 1864 წელს.

⁶ შ. ჩხეტია, ტფილისის ისტორიისათვის, გვ. 205.

წვეული იყო იმითაც, რომ მთავრობის განკარგულებით ხიდებზე (ახლად გაშენებულ ხიდებზე) გავლისათვის გამგელოთ გარკვეულ გადასახადს ახდევინებდნენ, და ლამე, გაუნათებლად, ამ განკარგულების შესრულება შეუძლებელი იყო. რომ სწორედ ეს მიზანიც ჰქონდა მთავრობას ხიდებზე ფანრების გაკეთების დროს, ჩანს თუნდაც იქიდან, რომ ეს ფანრები მოწყობილი იყო მხოლოდ მტკვარზე გადებულ ხიდებზე, ე. ი. იმ ხიდებზე, რომლებზედაც დაწესებული იყო გადასახადი.

სულ მტკვარზე ამ დროს ოთხი ხიდი ითვლებოდა: 1. მნაცაკანოვის ხიდი, ორთაქალის ახლო (წინათ ამერიკულ ხილად წოდებული); 2. მიხეილის ან ვორონცოვის ხიდი ამავე სახელწოდების შოედანთან (მადათოვის კუნძულთან), 3. მეტეხის ხიდი (მეტეხთან) და 4. აელაბრის ხიდი (იქვე). ამათგან მხოლოდ მიხეილის ხიდი იყო ქვისა, დანარჩენი კი ხის. მნაცაკანოვის და მიხეილის ხიდები, როგორც ვამბობდით. გაკეთდა ვორონცოვის დროს, პირველი 1850 წელს, ხოლო მეორე -- 1851 -- 1852 წლებში. მეტეხისა და აელაბრის ხიდები არსებობდა წინათაც (ქართველ მეფეების დროს), მაგრამ შემდეგში, რუსულ მმართველობის დროს, ისინი განახლებულ თუ გადაკეთებულ იქნენ: პირველი -- 1821 წელს, ხოლო მეორე 1830 წელს¹.

ამ დიდ (მტკვარზე გაკეთებულ) ხიდების გარდა 1865-იან წლებშივე ტფილისში ითვლებოდა ოთხი თუ ხუთი პატარა ხიდი² -- მდინარე ვერაზე, დაბახანაზე და აგრეთვე პატარა ხრამებზე ორთაქალაში, კრწანისსა და ნავთლულში: ვერის ხიდი, დაბახანის ხიდი, ორთაქალის ხიდი, კრწანისის ხიდი და ნავთლულის ხიდი³. ამ ხიდებზე, როგორც ჩანს, მაშინ ფანრები ჯერ გაკეთებული არ იყო ისევე, როგორც თვით იმ რაიონებში, სადაც ეს ხიდები იმყოფებოდა.

* * *

როგორც ცნობილია, კეთილმოწყობის მხრივ ქალაქის მდგომარეობის ერთ-ერთი მთავარი მაჩვენებელია წყალსადენი და კანალიზაცია. მაგრამ 1860 -- 1865-იან წლებში, ნამდვილად რომ ვთქვათ, ტფილისში ჯერ კიდევ არც წყალსადენი და არც კანალიზაცია არ არსებობდა. ქალაქის მოსახლეობა სასიყვარულად ხმარობდა უმთავრესად მტკვრის წყალს, ხოლო ნაწილობრივ წყაროს წყალსაც. წინათ ტფილისში მრავალი წყარო იყო, მაგრამ შემდეგში, როდესაც ტყეები და ბაღები გაჩეხეს, ეს წყაროები თანდათან ამოშრა. „ქალაქის რამდენიმე ადგილას -- ვკითხულობთ ერთ საბუთში, რომელიც 1865-66 წელს ეკუთვნის, -- არის წყაროები,

¹ ამის შესახებ იხ.: შ. ჩხეტია, ტფილისის ისტორიისათვის, გვ. 204 -- 205; ა. აკობიანცი, ტფილისის აღწერილობა („გარუნ“, 1866 წ. გვ. 156 -- 157); ტფილისის გეგმა 1867 წლისა (შ. ჩხეტია, იქვე გვ. 211); СССР, I, ვვ. 98.

² შ. ჩხეტია, იქვე, გვ. 181.

³ ცნობები ამ პატარა ხიდების შესახებ ერთიმეორეს არ უდგება (წმრ. დასახელებული წყაროების ცნობები); კერძოდ ა. აკობიანცის ცნობით თითქოს ამ დროს ტფილისში მხოლოდ სამი ასეთი ხიდი იყო: დაბახანის -- 1, კრწანისის -- 1 და ვერის -- 1; მაგრამ ეს ცნობა, როგორც ჩანს, სწორი არ უნდა იყოს.

მაგრამ წყაროებში წყალი იმდენად ცოტაა, რომ ბევრი მათგანი ზაფხულობით სრულიად შრება¹. ექიმ ნ. ტოროპოვის მოწმობით კი ამ დროს თითქმის ყველა წყარო თვით შიგნით ტფილისში უკვე გამშრალი იყო. „ტფილისში, თვით ქალაქში, წერს ის—წინათ ბევრი წყარო იყო, მაგრამ ახლა ყველა ისინი გაშრნენ და წყალს აღარ იძლევიან. ასე რომ ბევრ კერძო სახლთან ახლაც შეიძლება ნახოს ადამიანი შადრევანისა, ნიშებში გაკეთებულ ონკანისა და მათ ქვეშ პატარა აუზის ნაშთები, რომლებიც ახლა ნაგავითა და მტკერით არის გავსებული“²-ო. როგორც ჩანს, ეს ცნობა სწორი უნდა იყოს: სხვა წყაროების მიხედვითაც ირკვევა, რომ 1860-1865-იან წლებში ტფილისში, თვით ქალაქის ფარგლებში, წყაროები უკვე აღარ იყო, ისინი ამოშრნენ. მაგრამ ქალაქის გარეუბნებში (თათრების სასაფლაოს ახლო, მთაწმინდაზე, სომხის სასაფლაოს ახლო და ზოგიერთ სხვა ადგილებშიც³) ამ დროს წყაროები იყო და ამ წყაროებით ქალაქის მოსახლეობა სარგებლობდა კიდევ.

მდინარე ვერის წყალს მოსახლეობა ხმარობდა ბაღების მოსარწყავად, ისევე როგორც მტკერის წყალსაც, ხოლო დაბახანის წყალს სარეცხისათვის⁴. რათქმაუნდა, უკანასკნელ მიზნისათვის გამოიყენებოდა მტკერისა და ვერის წყალიც. მაგრამ უმთავრესად ამ მიზნისათვის დაბახანის წყალი იმეტომ იხმარებოდა, რომ ის უერთდებოდა (როგორც ახლაც) მინერალურ (გოგირდის) თბილ წყლებს და ამის გამო თვითონაც თბილი ხდებოდა.

დასალევი წყალი მტკერიდან ან კოკითა და დოქებით, ან კიდევ რუმბებითა და ბოქებით მოჰქონდათ. კოკებითა და დოქებით წყალი ჩვეულებრივად მოჰქონდათ პირად საჭიროებისათვის ლარიბ მცხოვრებლებს, ხოლო რუმბითა და ბოქებით მეთულუხჩეები წყალს უზიდავდნენ შეძლებულ მოსახლეობას გარკვეული გასამრჯელოს მიღებით⁵. რუმბები კეთდებოდა კამეჩის ტყავისაგან, ხოლო ბოქები მუხის ხისაგან. ისინი მოწყობილი იყვნენ ტაქკებზე იმგვარად, რომ შესაძლებელი ყოფილიყო ზევიდან ძაბრის საშუალებით წყლის ჩასხმა და უკან მიბმულ ტყავის საშუალებით კიდევ—გადასხმა. ზაფხულსა და გაზაფხულზე ჩვეულებრივად მღვრიე მტკერის წყალი, როდესაც დადგებოდა და გაიწმინდებოდა, ერთი ოფიციალური საბუთის მოწმობით, „ტკბილ და სასიამოვნო დასალევად“ ითვლებოდა⁶.

ტფილისში 1860-1865-იან წლებში, ისევე როგორც მანამდე, არსებობ-

¹ შ. ჩხეტია, იქვე, გვ. 180.

² Н. Торопов, Взгляд на Тифлис, стр. 38.

³ ტფილისის მიდამოებში ამ დროს განსაკუთრებით ცნობილი იყო შემდეგი წყაროები: 1. წყაროები აშალეების ქუჩაზე, 2. ყორღანოვის წყაროები ვერაზე, 3. ორი წყარო ვარაზისხევში, 4. ციციშვილების წყაროები და 5. წყაროები ნაძალადევში ლოტკის-გორასთან (Г. Курьяни, Исторический очерк водоснабжения Тифлиса, 1909 г., стр. 4).

⁴ შ. ჩხეტია, ტფილისის ისტორიისათვის, გვ. 179.

⁵ კოკა წყალი ფასობდა 1 კაპ., ხოლო მთელი თულუხი, რომელიც იტევდა 14 კოკას—10 კაპ. (KK, 1847 წ., გვ. 165-166).

⁶ შ. ჩხეტია, იქვე, გვ. 178.

და ქებიც¹. მაგრამ ქის წყალი დასალევად უვარგისი იყო და ამიტომ მას ხმა-რობდნენ სარეცხისა და სხვა საოჯახო საჭიროებისათვის².

წყალსადენი ამ დროს ტფილისში, როგორც ვთქვით, ამ სიტყვის ჩვეუ-ლებრივი გაგებით, არ არსებობდა; მაგრამ რამდენიმე ადგილას მტკვრიდან და ქალაქის ახლო მდებარე წყაროებიდანაც გამოყვანილი იყო წყალი, რომლი-თაც მცხოვრებლები სარგებლობდნენ როგორც დასალევად, ისე სხვა საჭიროებისა-თვისაც. წყალი მტკვრიდან და წყაროებიდან გამოყვანილი იყო თიხის ან თუჯის, თუ რკინის, უბრალო და პატარა მილებით. ამ მიზნით მტკვარზე მოწყობილი იყო ორი წყლის ასაწევი მანქანა: ერთი გენერალ ყორღანოვისა — ვერაზე და მე-ორე ლიხობინსკისა ნავთლულში³. ამ მანქანებისა და დასახელებულ მილების სა-შუალებით მტკვრის წყალი უერთდებოდა ქალაქში მოწყობილ შადრევნებსა და აუზებს. სულ ამ დროს ტფილისში ითვლებოდა ცხრა ასეთი შადრევანი და აუზი: 1. სასახლის შადრევანი, რომელიც მარაგდებოდა სოლოლაქის წყაროს წყლით, 2. ალექსანდრეს ბაღის შადრევანი და აუზი, რომელიც იტევდა 24.000 ვედრო წყალს, და მარაგდებოდა მტკვრის წყლით, 3. ერევნის მოედნის შად-რევანი აუზით, რომელიც იტევდა 1000 ვედრო წყალს და მარაგდებოდა სო-ლოლაქის წყაროს წყლით, 4. შადრევანი გოლოვინის პროსპექტზე, სამხედ-რო ყაზარმის ახლოს, რომელიც მარაგდებოდა მთაწმინდის წყაროს წყლით; 5. შადრევანი ინსტიტუტის ქუჩაზე, 6. ორი აუზი თათრის მოედანზე, რომლებიც წყალს თათრის სასაფლაოს ახლო არსებულ წყაროდან იღებდნენ, 7. აუზი ავ-ლაბაროთან და 8. ნავთლულის აუზი, რომელიც მტკვრის წყლით მარაგდე-ბოდა⁴.

ამ აუზებისა და შადრევნების წყალი ოდნავადაც საკმარისი არ იყო, რა-თქმაუნდა, ქალაქის საჭიროების დასაკმაყოფილებლად: მათ არ შეეძლოთ ამ მოთხოვნილების მესამედი ნაწილის დაკმაყოფილება, და ამიტომ ქალაქის მცხოვ-რებთა წყლით მომარაგების საქმეში არსებითად უმთავრეს და, თუ გნებავთ, ერთად ერთ საშუალებას ისევ თულუხჩები წარმოადგენენ⁵.

* * *

კიდევ უარესი მდგომარეობა იყო კანალიზაციის საქმეში. როგორც აღ-ენიშნეთ, კანალიზაცია, ამ სიტყვის პირდაპირი მნიშვნელობით, 1860-იან წლებში

¹ 1847 წელს ტფილისში ითვლებოდა 444 ჭა (КК. стр. 165, 1847 წ.). თუ რამდენი ჭა არსებობდა ტფილისში 1860-იან წლებში, ცნობები არ მოიპოვება.

² შ. ჩხეტია, ტფილისის ისტორიისათვის, გვ. 180.

³ წყაროს წყლისთვის კი წყლის საქაჩი მანქანა საჭირო არ იყო, რადგან ეს წყაროები ქა-ლაქის მალეობ ნაწილში იყო.

⁴ შ. ჩხეტია, ტფილისის ისტორიისათვის, გვ. 179, 205—206. სერთოდ იხ.: Техническое снабжение Тифлиса водой из Кумы (Кавказ, 1866, № 57); И. Степницкий и В. Богачев, Новый водопровод на Куме (там-же, 1869, № 114); Водопровод в Тифлисе (там-же, 1882, № 117—124; 1883, № 99, 101, 104); А. Озеров, К вопросу о водопроводе (там-же, 1883, 114, 116), Г. Курдяни, Исторический очерк водоснабжения Тифлиса, 1909 г. Тифлис.

⁵ თულუხჩები ტფილისში XX საუკუნემდე არსებობდნენ.

ტფილისში სრულიად არ არსებობდა. მათ მაგიერობას სწევდნენ ერთი მხრით „სანაგვე ორმოები“ — ნაგვის ჩასაყრელად, ხოლო მეორე მხრივ „ადგილობრივ“, ან უკეთ, სპარსულ წესებზე გაკეთებული ჩენჩები — ბუნებრივ მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად¹. სანაგვე ორმოებიცა და ჩენჩებიც თვითნებურ მოსახლეს (ჩვეულებრივად თვითნებურ ეზოში) თავისთვის ცალკე ჰქონდა მოწყობილი და ეს ორმოები და ჩენჩები ინახებოდა ყოველგვარი საპროფიტაქტიკო ან საღებავთმწოდებლო ღონისძიებათა გარეშე: როდესაც ისინი გაივსებოდნენ ნაგავით ან სიბინძურით, ისინი მიწით დაიფარებოდნენ და მათ მაგიერ იქვე მეორე ადგილას ახალი ორმოები და ჩენჩები კეთდებოდა.

მაგრამ ამ მხრივ განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა მტკვარს, სადაც ტფილისის თავისებური რელიეფისა და ტოპოგრაფიულ პირობების გამო, როგორც ერთ ოფიციალურ საბუთშია ნათქვამი, თავისუფლად „ჩადიოდა ქალაქის ყველა სიბინძურე“² და წვიმის წყალიც, ავღარში ნიაღვარად რომ დაეშვებოდა ქალაქის მალღობ ადგილებიდან. ხშირი კოკისპირული წვიმების გამო, ეს წვიმის წყალი ტფილისში ზოგჯერ (ავღარში) იმდენად დიდი იყო, რომ იმავე საბუთის თქმით, „ანგრევდა ქუჩებსა და წაღვეკავდა ხოლმე სახლებს“³. ამის გამო და აგრეთვე ქალაქის ნიადაგის თავისებურობის გამო, ტფილისში ერთობ ხშირი იყო მეწყერი, რომელსაც დიდი მატერიალური და ზოგჯერ ადამიანის მსხვერპლიც თან სდევდა ხოლმე. ასე, მაგალითად, 1857 წელს მოსკოვისა და კოლიუჩაია ბალკების რაიონში (აწინდელ „ზემელისა“ და მოსკოვის ქუჩის რაიონში) დაინგრა რამდენიმე სახლი და დაიღუპა 20 კაცი⁴. ხშირი მეწყერი იმავე მიზეზების გამო იცოდა, რასაკვირველია, სხვა რაიონებშიც, მაგრამ განსაკუთრებით დიდ ზიანს აყენებდა ეს მეწყერი იმ რაიონს, რომელიც ამჟამად ბერიას სახელობის მოედანსა და სოლოლაკს უკავია. ცნობილია, მაგალითად, რომ ერევნის მოედანზე (აწ ბერიას სახელობის მოედანზე), აღნიშნულ მიზეზისა და დიდი ნიაღვრების გამო, თამაშშევის ქარვასლის აგება შეჩერებული იყო რამდენიმეჯერ⁵ და მისი დამთავრება ვერ მოხერხდა მანამ, სანამ იქ არ გააკეთეს ნიაღვრის წყლის გასაყვანი მილი მიწის ქვეშ; ცნობილია აგრეთვე, რომ ბოტანიკური ბაღი და მისი მიდამოები, მაგალითად, 1846—1857 წლებში წაილეკა ნიაღვრისა და მეწყერის გამო არა ერთხელ“ და სხ.

ამის გამო ჯერ კიდევ 1850—1860-იან წლებში ხელისუფლება იძულებული იყო მიექცია ყურადღება ამ გარემოებისათვის და მეწყერისა თუ ნიაღვრის ნიადაგზე ზარალისა და კატასტროფის თავიდან ასაცილებლად მიეღო გარკვეული ღონისძიება. მაშინდელი ინჟინერების მიერ ასეთ ღონისძიებად დასახული იყო ქვეთვითი თაღების გაკეთება ქალაქის ფარგლებში მდებარე ხრამებზე და

¹ А. Абрамович. Об отхожих ямах, устраняемых по местному способу („Медицинский сборник“, 1, 1860 г., стр. 99).

² შ. ჩხეტია, ტფილისის ისტორიისათვის. გვ. 205.

³ იქვე, გვ. 205.

⁴ ССК VI, стр. 260.

⁵ Театр в Тифлисе в 1845—1856 гг. (ცალკე ამონაბეჭდი, Акты X, КАК-იდან).

⁶ Тифлис и его окрестности, 1925, ტფილისი, გვ. 171; ССК, VI, 261.

მიწისქვეშა მიწების (არხების) გაყვანა სიბინძურისა და ნიაღვრისათვის. თაღები კეთდებოდა იმ ხრამებზე, რომლებიც ქუჩების გადაკრით მიემართებოდა ქალაქის მალლობ ადგილებიდან მტკვრისაკენ და ნიაღვარის წყალი თუ სიბინძურე ჩაქონდა იქ, ხოლო მიწისქვეშა მიწები გაჰყავდათ ქალაქის სხვადასხვა ადგილას, სადაც ნიაღვრისა თუ მეწყერის გამო ნიადაგი ხშირად იშლებოდა და ქალაქს ზიანს აყენებდა.

ა. აკობიანცს თავის „ტფილისის აღწერილობაში“, რომელიც 1866 წელს ეკუთვნის, დასახელებული აქვს 9 მიწისქვეშა მიწი, გაკეთებული ამ მიზნით: 1. სოლოლაკის, 2. დაბახანის, 3. მთაწმინდის, 4. აგურხანის, 5. ავლაბრის, 6. შავეისოფლის, 7. ხარფუხის, 8. კრწანისისა და 9. ნავთლულის¹. მაგრამ, როგორც ჩანს, მათი რიცხვი ამ დროს გაცილებით უფრო მეტი უნდა ყოფილიყო; ყოველ შემთხვევაში ჩვენ მიერ ზემოთ დასახელებულ ნ. დუნკელ-ველინგი ჯერ კიდევ 1864 წელს ითვლიდა 40-მდე ასეთ არხს².

მაგრამ მათი რიცხვი მაინც იმდენად მცირე იყო ქალაქის მოცულობასთან შედარებით და მოწყობილობის მხრივაც ეს არხები იმდენად არაადაქმნაყოფილებელი იყო, რომ ქალაქი ოდნავადაც უზრუნველყოფილი არ იყო არც ნიაღვრის ნიადაგზე წარმოშობილ ზარალისა და არც საერთოდ ანტისანიტარულ მდგომარეობისაგან. 1870-იან წლებშიც კი, როდესაც წყალქვეშა არხების რიცხვი გაცილებით მეტი იყო, ტფილისი ამ მხრივ ერთობ სავალალო მდგომარეობაში იმყოფებოდა და აქ მთელი უბნები არსებობდა, რომელთაც „მყრალ ხეობას“ უწოდებდნენ³: ამ უბნებში ისეთი მდგომარეობა იყო, რომ ადამიანს გავლაც არ შეეძლო, არამცთუ მუღმივად ცხოვრება.

* * *

ტფილისის ანტისანიტარულ-ანტიმიგიენურ მდგომარეობას და კერძოდ ხშირ მეწყერებს, აღნიშნულ მიზეზების გარდა, ერთობ ხელს უწყობდა ის გარემოებაც, რომ აქ (როგორც ქალაქის შიგნით, ისე მის მიდამოებშიც) დიდი ნაგებობა იყო ტყისა, ბაღებისა და საერთოდ მცენარეულობათა.

ფრანგი მოგზაურის შარდენის, ისტორიკოს ვახუშტის, აკადემიკოს გიულდენშტედტისა და სხვათა აღწერილობიდან ცნობილია, რომ ტფილისი ძველად სახელგანთქმული იყო თავისი ბაღებით; ქალაქის მიდამოები და ახლო-მახლო მდებარე რაიონები (ვერა, ვარდისუბანი, სოლოლაკი, ლეღვთახევი, ხარფუხი, ორთაქალაქი, კრწანისი, მუშტაიდი, დიდუბე და სხვა) წარმოადგენდნენ თითქმის

¹ „გარუნ“ 1866 წ., გვ. 156.

² შ. ჩხეტია, ტფილისის ისტორიისათვის, გვ. 205; შდრ. იქვე, გვ. 108.

³ ССК, VI, გვ. 261. საერთოდ ტფილისის სანიტარულ-მიგიენურ მდგომარეობისა და კერძოდ კანალიზაციის ისტორიისათვის იხ.: Г. Н. Соболевский, „Вода и воздух в Тифлисе“ («Кавказ», 1865, № 38-39); 2. К вопросу об устройстве канализации в Тифлисе («Кавказ», 1889, № 138); 3. К вопросу о производстве санитарно-гигиенических исследований в Тифлисе («Кавказ», 1891, № 82); 4. Т. Богатов, К вопросу о санитарных нуждах Тифлиса («Кавказ», 1884, № 76).

მთლიან ბალებს. სადაც ჩვეულებრივ და დეკორატიულ ხეებს გარდა ხილის ხე-
ებიც (ვაშლი, მსხალი, ატამი, ბალი, ალუბალი, კერამი, ლეღვი, თუთა, პრო-
წყული და სხვა) იზრდებოდა. თვით ქალაქის შიგნით ჯერ კიდევ მე-18 საუკ-
დასასრულისა და მე-19 საუკუნის დასაწყისისათვის არსებობდა მდიდარი და
მშვენიერი ბალები ერეკლე მეფისა, დედოფალ დარჩასი და ბატონიშვილებისა.
„ტფილისის უმთავრეს სიმშვენიერეს სწერდა მე-19 საუკუნის დასაწყისის რუსი
მწერალი ზუბოვი შეადგენენ მრავალრიცხოვანი ბალები, რომელნიც საესე არიან
მშვენიერ აზიის ყველა ნაწარმოებთო“¹.

მაგრამ რუსულ მართველობის დამყარების შემდეგ, განსაკუთრებით კი
1825-იან წლებიდან (უმთავრესად ერმოლოვის, ვორონცოვისა და ბარიატინსკის
დროს) ტფილისის ბალების დიდი ნაწილი მოსპობილ და განადგურებულ იქნა
ხელისუფლების მიერ თანდათანობით², ასე რომ 1860-1865 წლებში უკვე თით-
ქმის სრულიად აღარ იყო ბალი ტფილისის ზოგიერი უბნებში; ძველ ქალაქში,
ვარდისუბანში, სოლოლაკში, კუკიაში, ყველა ამ უბნებში ამ დროისთვის უკვე
გაჩეხილი იყო ბალები და მათ ადვილას ახალი კვარტალები, ახალი სახლები
და ქუჩები იყო გაშენებული; ანდა ამ უბნებში, თუმცა ახალი კვარტალები ჯერ
გაშენებული არ იყო, მაგრამ შეუძლებელი იყო, მოსარწყავ წყლების უქონლობის
გამო, ბალების შენახვა. ექიმ ტოროპოვის მოწმობით, მაგალითად, ქალაქის ამ
რაიონებში 1860-იან წლებისთვის დარჩენილი იყო ოდესღაც არსებულ მდიდარ
და მშვენიერ ბალების მხოლოდ უმნიშვნელო ნაშთები: ცალკე ხეები ან პანაწი-
ნა, გავერანებული ბალები³.

ამისდა მიუხედავად, ტფილისი 1860-იან წლებში სრულიად უბალოდ კი
არ იყო დარჩენილი; პირიქით, ზოგიერთ მის რაიონებში, განსაკუთრებით მის
განაპირა რაიონებში, დარჩენილი იყო დეკორატიული და ხილის ბალები საკმა-
ოდ დიდი რაოდენობით. ასე, მაგალითად, 1864 წლის ტფილისის სტატისტიკ-
ურ აღწერილობიდან, რომელიც ძირითადად ემთხვევა 1865-6 წლის საარქივო
მასალის ჩვენებას და სხვა ამ დროის წყაროების ჩვენებებსაც, ჩანს, რომ ამ
დროს ტფილისში 267 ბალი ითვლებოდა⁴; ამათგან ხაზინას ეკუთვნოდა 4 ბალი:

¹ Старики Тифлис, стр. 90.

² სხვათა შორის გენერალ ერმოლოვის დროს გადაწყდა ხეობთ ჩვენ მიერ დასახელებუ-
ლი ერეკლეს მშვენიერი ბალის ბედიც. გარეშე მაცურებლისა და გარეშე პირის როლში, მაგ-
რამ საკმაო გულსტკივილით, საფრანგეთის კონსული გამბა ამის შესახებ მოგვითხრობს შემ-
დეგს: „ერეკლეს მშვენიერი ბალი, სახელგანთქმული თავისი ჩეროიანი ქადრის ხეებითა და
ალვის ხეებით, განკუთვნილია ახალი კვარტალისათვის. რუსის მთავრობამ 1820 წელს გაა-
ყიდა ის და აიღო სულ 5.000 მანეთი ვერცხლით (20.000 ფრანკი); 1823 წელს ის ფასობდა
20--21 ათასი მან. ვერცხლით (84.000 ფრანკი)“. Старики Тифлис, стр. 82.

³ Н. Горюнов, Взгляд на Тифлис, стр. 38.

⁴ ტფილისის სტატისტიკ. აღწერილობა (შ. ჩ ხ ე ტ ი ა. ტფილისის ისტორიისათვის, გვ.
191); შტრ. ტფილისის მედიკურ-ტოპოგრაფიული აღწერილობა (იქვე, გვ. 181); ა. აკობი-
ანცი, ტფილისის აღწერილობა („გარუნ“, 1866, გვ. 157-158).

1. სასახლის ბაღი¹, 2. ბოტანიკური ბაღი², 3. მუშტაიდის ბაღი³ და 4. მეოთხე ბაღი⁴. მაგრამ თუ რომელი იყო ეს ბაღი. გამორკვეული არ არის: ქალაქს ეკუთვნოდა ერთი ბაღი—ალექსანდრეს ბაღი¹ და კერძო პირთ—262 ბაღი.

დასახლებული ბაღები თითქმის ყველა (გარდა ქალაქის შიგნით მდებარე ბაღებისა) წარმოადგენდა მომეტებულად ხილის ბაღებს ან ბოსტან-ბაღებს. აქ იზრდებოდა: ვაშლი. მსხალი. ატამი. ლეღვი. ბალი. ალუბალი, კომში, ტყემალი, ქერამი და სხვა⁵: აქვე მოჰყავდათ ბოსტნეულობა და ბოსტნეული მცენარეები. მებაღეობა-მებოსტნეობა. რომელიც წინათ ტფილისელების ერთ-ერთ საარსებო წყაროს წარმოადგენდა⁶. 1860—1865-იან წლებში. როგორც ვხედავთ. უგულვებელყოფილი არ იყო და სწორედ ამის წყალობით შემოინახა მან კიდევაც თავისი ბაღების ნაწილი, მიუხედავად იმ ბარბაროსული დამოკიდებულებისა, რომელსაც. როგორც ვთქვით. იჩენდა რუსული მთავრობა მათდამი. ეს ბაღები მეორე მხრივ ძალიან შევლოდა როგორც ტფილისის ჰავის გაჯანსაღებას. ისე ნიაღვრისა და მეწყურისაგან ნიადაგის შემაგრებას: ის ადგილები, სადაც ბაღები იყო მოწყობილი, უფრო ჯანსაღი იყო (თუ ეს ადგილები დაბლობი და ქაობიანი ადგილები არ იყო) და ამ ადგილებში მეწყურსა თუ ნიაღვარს არ შეეძლო ნიადაგი დაეშალა.

* * *

დასასრულ, ტფილისის კეთილმოწყობისა და სანიტარულ-ჰიგიენურ მდგომარეობის შესახებ მსჯელობის დროს, არ შეიძლება ორიოდ სიტყვა არ ვთქვათ ტფილისის აბანოების შესახებაც, მით უფრო, რომ ეს აბანოები. როგორც ცნობილია. სახელგანთქმული იყო არა მარტო საქართველოში. არამედ მის გარეთაც.

ტფილისის აბანოები ყურადღებას იქცევდა ყველა უცხოელისას. რო-

¹ ე. ვრეკეს ბაღის ნაწილი. შემდეგში გაფართოებული.

² ის ადგილი. რომელიც ამჟამად და 1860-იან წლებშიც ბოტანიკურ ბაღს ეკირა, წინათ „ლელეთა ხედა“ იწოდებოდა და უმთავრესად ხილის ბაღს წარმოადგენდა. ხილი ამ ბაღში 1860-იან წლებშიც იზრდებოდა. ვორონცოვის დროს. ნიშანდობლივ 1845 წელს, აქ დაიწყო ბოტანიკურ ბაღის მოწყობა და მას დაერქვა „ტფილისის ბოტანიკური ბაღი“. მაგრამ 1850-იან წლებიდან ის გადაიქცა საჯარო (სასეირნო) ბაღად. 1861 წელს მას ისევ დაუბრუნდა „ბოტანიკურ ბაღის“ სახელი და ხაზინის კუთვნილებად გადაიქცა.

³ მუშტაიდსა და დიდუბეში წინათ კარგად მოწყობილი ხილის ბაღები არსებობდა. მაგრამ შემდეგში, მე-19 საუკუნიდან ეს ბაღები რამდენიმედ გაჩანაგდა და გავლურდა. 1840-იან წლებში ეს ადგილი რუსულმა მთავრობამ მიუბოძა ერთ სპარსელს, ვინმე მუშტეიდს, რომელმაც აქ მოაწყო ბაღი ხელახლა და მას თავისი სახელი უწოდა კიდევ. ხაზინამ ეს ბაღი შეისყიდა 1850-იან წლებში.

⁴ ალექსანდრეს ბაღის გაშენება დაიწყო 1859 წ., მანამდე კი ამ ადგილას მოწყობილი იყო იპოდრომი. სადაც ხალხური გასართობები (ბურთის თამაში, კრივი, ცხენების შეჯიბრება მარულა და სხვ.) იმართებოდა. მასინ მას „ასპარეხი“ ეწოდებოდა.

⁵ ა. აკობიანიცი, ტფილისის აღწერილობა („გარუნ“, 1866. გვ. 158).

⁶ აკ. გიულდენშტედტი (Старый Тифлис. გვ. 42).

მელსაც როდისმე საქართველოში უმეზავრია და ტფილისი უნახავს. ბევრმა მათგანმა (როგორც მაგალითად არაბ გეოგრაფმა იბნ-ჰაუკალმა, რუსმა ვაჰარამ გავარამ, ფრანგ მოგზაურმა შარდენმა, ცნობილმა ბოტანიკოსმა ტურნეფორმა, აკადემიკოსმა ვიულდენშტედტმა, ორიენტალისტმა კლაპროტმა, დიდმა რუსმა მწერალმა ჰუშკინმა. ალ. დიუმამ და სხვებმა) საინტერესო ცნობები და აღწერილობებიც კი დაგვიტოვა ამ აბანოების შესახებ. ამ ცნობებიდან ჩანს, რომ მათ ტფილისის აბანოები მრავალმხრივ აინტერესებდათ: როგორც სამკურნალო წყაროები, როგორც ჰიგიენური დაწესებულებები. როგორც თავისებური გასართობი ადგილი¹ და სხვა. ასეთი მრავალმხრივი მნიშვნელობა ჰქონდათ (როგორც დღესაც) ტფილისის აბანოებს 1860-იან წლებშიც. მაგრამ ამჟამად ეს აბანოები აღნიშნულ პერიოდში (ჩვენს თემასთან დაკავშირებით) ჩვენ გვაინტერესებს მხოლოდ როგორც ჰიგიენური დაწესებულებები.

XIX საუკუნის დასაწყისისათვის ტფილისში სხვა საზოგადოებრივი აბანოები, გარდა გოგირდის მინერალურ აბანოებისა, ცნობილი არ არის და როგორც ჩანს, არც უნდა ყოფილიყო. ხოლო გოგირდის აბანოები მაშინ ექვსი ითვლებოდა: 1. ერეკლეს აბანო, 2. შეითარის აბანო, 3. ბებუთოვის აბანო, 4. თამარ ბატონიშვილის აბანო, 5. გრილი აბანო და 6. სეიდაბადის აბანო². ამ აბანოებმა ჩვენს დრომდე მოაწია—ზოგიერთმა თავისი პირვანდელი სახელით, ხოლო ზოგიერთმა კი შეცვლილი სახელით.

რუსულ მმართველობის შემოღების შემდეგ ტფილისში გაჩნდა არაგოგირდის აბანოებიც, რომლებიც რუსულ აბანოების წესზე შენდებოდა და რუსულ აბანოებად იწოდებოდა კიდევ. რა დროიდან დაიწყეს ტფილისში რუსული აბანოების კეთება, დანამდვილებით არა ჩანს, მაგრამ, როგორც ეტყობა, ეს 1850-იან წლებიდან უნდა დაწყებულიყო. ყოველ შემთხვევაში 1846-7 წლებში ტფილისში ჯერ კიდევ არც ერთი რუსული აბანო, გარდა სამხედრო ჰოსპიტლის აბანოსი, არ არსებობდა³. ამ დროიდან კი რუსული ტიპის აბანოები და საერთოდ უბრალო (არაგოგირდის) აბანოები, მოსახლეობის ზრდასთან ერთად, სწრაფად მომრავლდა. 1860-იან წლებში, მაგალითად, სტატისტიკური ცნობებისა და საარქივო მასალების ჩვენებათა მიხედვით, ტფილისში უკვე 37 აბანო ითვლებოდა და აქედან მხოლოდ 8 აბანო იყო გოგირდისა, ხოლო დანარჩენი (29)—რუსული⁴. გოგირდის აბანოებიდან, რამდენად შეიძლება ადამიანი გაერკვეს ა. ა კ ბ ი ა ნ ც ი ს ტ ე ნ დ ე ნ ც ი უ რ ც ნობებში, მაშინ ზარსებობდა: 1. ერეკლეს აბა-

¹ ეთნოგრაფიული თვალსაზრისით ტფილისის აბანოების ორიგინალური აღწერილობა მოცემულია ი. გ რ ი შ ა შ ე ლ ი ს „ძველი ტფილისის ლიტერატურულ ბოქემა“-ში (გვ. 64—75).

² როგორც ცნობილია, 1795 წელს ტფილისის აბანოები დაანგრია ალა-მაჰმად-ხანმა, ხოლო ზემოთდასახელებული აბანოები მას შემდეგ აღდგენილი აბანოებია.

³ Я. П о л о н с к и й, Статистический очерк Тифлиса (КК, 1847, стр. 166).

⁴ დუნკელ-ველინგი, ტფილისის სტატისტიკური აღწერილობა (შ. ჩ ხ ე ტ ი ა, ტფილისის ისტორიისათვის, გვ. 191); შდრ. ტფილისის მედიკურ-ტოპოგრაფიული და სტატისტიკური ეთნოგრაფიული აღწერილობა (იქვე, გვ. 180). ამ უკანასკნელში მინერალური აბანოების რაოდენობა ნაჩვენებია 7, მაგრამ ეს ცნობა სწორი არ უნდა იყოს (შდრ, КК. 1847, გვ. 166),

ნო, 2. ორბელიანის აბანო, 3. არქიელის აბანო, 4. ბებუთოვის აბანო, 5. თამაშევის აბანო, 6. მიწხოვეის აბანო, 7. ზურაბიშვილის აბანო და 8. მეითარის აბანო¹.

ამ აბანოების მდგომარეობისა და კეთილმოწყობის შესახებ ოდნავ სრული ცნობები არ მოგვეპოვება; მაგრამ ზოგიერთი არაპირდაპირი და არასრული ცნობების მიხედვით შეიძლება ვიფიქროთ, რომ მათი მდგომარეობა ამ დროს შინცდამაინც სახარბიელო არ იყო. ასე, მაგალითად, შემოთდასახელებულ საარქიევო კაბუთის ავტორი, ეხება რა ამ საკითხს, სხვათა შორის სწერს: „ადგილობრივი² აბანოები მოწყობილია საკმაოდ უბრალოდ; აუზი და იატაკი გაკეთებულია ადგილობრივი თლილი ქვისაგან. აბანოები არის საერთო და განცალკევებულნი, ან განსაკუთრებულნი; საერთო აბანოებში უმეტეს შემთხვევაში ერთი დიდი აუზია და ერთიც ან ორი პატარა; განსაკუთრებულ აბანოებში კი არის დიდი და პატარა აუზები და კიდევ ცივი აუზიც უბრალო წყლით“³.

როგორც ვხედავთ ამ ცნობიდან, ტფილისის გოგირდის აბანოებს, რომელთაც წინათ (ქართველ მეფეების დროს) კარგად ინახავდნენ⁴, ამ დროს თითქმის არაფითარი ყურადღება არ ექცეოდათ და ისინი, გარდა „განსაკუთრებულ“ აბანოებისა, რომელნიც არისტოკრატებისა და მაღალ ფენისათვის იყვნენ განკუთვნილნი, ქრთობ არადამაკმაყოფილებელ მდგომარეობაში იმყოფებოდნენ. ეს არც გასაკვირია თუ მოვიგონებთ იმ გარემოებას, რომ რუსის ხელისუფლებას კარგად არც კი ესმოდა ამ აბანოების განსაკუთრებული მნიშვნელობა და ღირებულება, თუნდაც როგორც ჰიგიენურ დაწესებულებისა. „აქაური აბანოები ამბობს ირონიულად ი. პოლონსკი—ეწყობა სრულიად განსაკუთრებულ წესზე; ეს არის ვანები, სადაც მიღების საშუალებით გაყვანილია ცხელი გოგირდის წყალი. ამ ვანებში ჩასვლა ადგილობრივი მკვიდრისათვის შეადგენს თითქმის ერთადერთ ფუფუნებას, რომელიც მოთხოვნილებადაა გადაქცეული. ჩამოსულები კი ზმ ვანებით სარგებლობენ დიდის სიფრთხილით“⁵.

შემდეგში (1870-იან წლებში) ტფილისის აბანოების მოწყობის შესახებ, როგორც ვიცით, ნ. ნიკოლაძის მიერ შემუშავებული იყო დიდი პროექტი. ამ პროექტის თანახმად ეს აბანოები უნდა ჩამორთმეოდა კერძო მებატრონებს და საზოგადოებრივ საკუთრებად უნდა გამხდარიყო. ტფილისში უნდა მოწყობილიყო ბალნეოლოგიური სადგური—სამკურნალო მიზნით; და მაშინ ტფილისის აბანოებს, ნიკოლაძის აზრით, შეეძლო კონკურენცია გაეწია ევროპის იმ სა-

¹ ა. აკობიანცი, ტფილისის აღწერილობა („გარუნ“, 1866, გვ. 103).

² ავტორი ჭკულისხმობს გოგირდის აბანოებს.

³ შ. ჩხეტიძე, ტფილისის ისტორიისათვის, გვ. 180—181.

⁴ „ტფილისში გოგირდის აბანოები კარგად ინახება და ისინი, შეეძლება ითქვას, ერთადერთ გასართობს წარმოადგენენ მოქალაქეთათვისო“, სწერდა მე-18 საუკუნის დასაწყისში ცნობილი ფრანგი ბოტანიკოსი ტურნეფორი (Старый Тифлис, გვ. 28).

⁵ КК, 1847, стр. 166. საერთოდ ტფილისის აბანოების შესახებ ზოგიერთი სასარგებლო ცნობები იხ: 1. Г. Абых, Теплые воды в г. Тифлисе («Медицинский сборник», №, 3)²; 2. Мисные як. Абыха о тифлявск. мин. источн. («Кавказ», 1875, № 102); В. Желняковск ий, О тифлявских минеральных источниках («Кавказ», 1859, № 23—24); Ф. Оттен. Химическое исследование тифлис. мин. источников («Медицинский сборник»).

უკეთესო კურორტებისათვის, რომლებიც ანალოგიური ხასიათისა იყო, მთავრობას პირველ ხანებში თითქოს მოეწონა ეს პროექტი, სპეციალური კომისიაც კი იყო გამოყოფილი. მაგრამ ბოლოს დი ბოლოს, როდესაც ეს პროექტი განხორციელებული უნდა ყოფილიყო. მთავრობას შეეშინდა ხარჯებისა და პროექტის უუპრადლებოდ იქნა დატოვებული¹.

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, ყველაფერი იმის მიხედვით, რაც ხემათ ითქვა, ნათელი ხდება, რომ ტფილისი 1860-იან წლებში, თავის კეთილმოწყობითა და სანიტარული მდგომარეობით ვერ აკმაყოფილებდა ელემენტარულ მოთხოვნილებებსაც. ამასთანავე, რაც მთავარია, ტფილისი საერთოდ თავისი მდგომარეობით ამ მხრივ აშკარად და გარკვევით კლასობრივ დაღს ატარებდა: ქალაქის ერთი ნაწილი მთავრობის მზრუნველობის საგანი იყო, ხოლო მეორე ნაწილი სრულიად უურადლების გარეშე რჩებოდა. მაშინ როდესაც ქალაქის ცენტრალურ რაიონებში (გარეთუბანი, სოლოლაკი, ერევნის მოედანი, მიხეილის პროსპექტისა და მიხეილის მოედნის რაიონები და სხვა), რომლებიც დასახლებული იყო ბურჟუაზიითა და მაღალი წოდების მოსახლეობით, გაშენებული იყო ახალი, კეთილმოწყობილი კვარტალები ლამაზი სახლებით², ყვართე და სუფთათა, მოკირწყლული ქუჩებით, მოედნებით, შადრევნებით, ბულვარით და ბაღებით, — ქალაქის სხვა რაიონებში (ძველ ქალაქში, სეიდაბადში, ხარფუხში, რიყეში, ჩულურეთში, ავლაბარში, კუკიაში და სხვა), სადაც ლარიბი და უღარიბესი მოსახლეობა ცხოვრობდა, გამეფებული იყო სიბინძურე და უსუფთაობა, მტვერი და ტალახი. რაც ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა ყოველგვარ ავადმყოფობისა და ეპიდემიის გავრცელებისათვის.

ამის გამო, სრულიად გასაკვირი არ არის, რომ ტფილისს ამ დროს, ავადმყოფობისა და სიკვდილიანობის მხრივ, ერთ-ერთი პირველ ადგილთაგანი ეჭირა მთელს რუსეთის იმპერიაში, რომელიც, როგორც ცნობილია, ამ მხრივ საერთოდ ერთობ ჩამორჩენილ ქვეყნად ითვლებოდა ევროპის ქვეყნებს შორის: იმ დროს, როდესაც ევროპის ქვეყნებში (საფრანგეთში, ინგლისში, იტალიაში, გერმანიაში) საშუალო რიცხვი სიკვდილიანობისა (1870-იან წლებში) არ აღემატებოდა 28.4 კაცს მცხოვრებთა 1000 კაცზე, ყოფილ რუსეთის იმპერიაში ეს რიცხვი შეადგენდა 36.1 კაცს მცხოვრებთა 1000 კაცზე³. ტფილისი კი, როგორც ჩანს სრულიად სანდო სტატისტიკურ ცნობებიდან, ბევრად არ ჩამორ

¹ Вестъ Кавказа, стр. 58.

² სულ ტფილისში 1864 წელს 10.119 სახლი ითვლებოდა, აქედან 82 ს.ხლი ხისა იყო ათლო დანარჩენი ქვისა (შ. ჩხეტიია, ტფილისის ისტორიისათვის, გვ. 107); 1876 წელს კი ტფილისში ითვლებოდა 14.643 სახლი, აქედან ხის სახლები 1.168 იყო, დანარჩენი კი ქვის (იქვე, გვ. 110).

³ М. Песчанский, Смертность (МС), VIII, стр. 48).

ჩებოდა სიკვდილიანობის ამ საშუალო ნორმას იმპერიაში. ასე მაგალითად. ვ. კარპოვიჩის ცნობებით. რომლებიც გამოქვეყნებული იყო «Медицинский ериришик»-ში (№ 10, отд. II, стр. 9-28), 1869 წელს ტფილისში, სამხედრო ჰოსპიტალისა, ქალაქის საავადმყოფოსა და ციხესთან არსებულ საავადმყოფო განყოფილებების გამოკლებით, ითვლებოდა 1918 სიკვდილის შემთხვევა, ხოლო 1870 წელს — 2.594 შემთხვევა, ე. ი. საშუალოდ 2.256 შემთხვევა წელიწადში¹.

ჩვენ არ გვაქვს ცნობები იმავე წლების სიკვდილიანობის რაოდენობის შესახებ ქალაქის საავადმყოფოში და ციხესთან არსებულ საავადმყოფო განყოფილებაში, მაგრამ 1868 წლის ცნობების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, უნდა ვიფიქროთ, რომ ორივე საავადმყოფოში ეს რიცხვი დაახლოებით არა ნაკლებ 400 უნდა ყოფილიყო, ხოლო სამხედრო ჰოსპიტალთან ერთად. სადაც იმავე ცნობებით 291 შემთხვევა² აღრიცხული. — არა ნაკლებ 691 შემთხვევისა. ამრიგად საშუალო ნორმა სიკვდილიანობისა 1865-იან წლებში (ყოველ შემთხვევაში ამ პერიოდის უკანასკნელ წლებში) ტფილისში შეადგენდა 2.947 კაცს, ე. ი. სხვანაირად რომ ვთქვათ. თითქმის 36 კაცს მცხოვრებთა ყოველ 1000 კაცზე. ამასთანავე, რაც მთავარია. ამ ჭარბ სიკვდილიანობის მთავარი მიზეზი სოციალურ-ეკონომიური წარმოშობისა იყო: ავადმყოფობებიდან. რომლის შედეგად სიკვდილიანობას ადვილი ჰქონდა, პირველი ადვილი ექირა დეზინტერიას. მუცლის კატარს, ტიფს, ტიფოიდს, ციებ-ცხელებას და სხვა ისეთ ავადმყოფობებს, რომელთა წარმოშობა და გავრცელება უშუალოდ დაკავშირებულია ცხოვრების სოციალურ-ეკონომიურ პირობებთან და ქალაქის სანიტარულ-ჰიგიენურ მდგომარეობასთან. ასე, მაგალითად. როდესაც მიხაწნილობის (სიბერის) ნიადაგზე სიკვდილიანობის შემთხვევა შეადგენდა 179 (ან 194). დეზინტერიის ნიადაგზე სიკვდილიანობის შემთხვევა უდრიდა 669 (ან 896); ან კიდევ. როდესაც ტრავმატულ და სხვა გარეგნულ ავადმყოფობათა ნიადაგზე კვდებოდა 20 (ან 17) კაცი. ტიფისაგან გარდაცვალებულთა რიცხვი უდრიდა 148 (ან 161) კაცს და ა. შ.³.

ამ სიკვდილიანობის სტატისტიკა წოდებათა მიხედვით ჩვენ არ მოგვეპოება. მაგრამ უამისოდაც დანამდილებით შეიძლება à priori ითქვას, რომ აბსოლუტური უმეტესობა დაავადებისა და სიკვდილიანობის შემთხვევათა დაბალ ფენას ხვდებოდა, იმ ფენას, რომელიც სიღარიბესა და სიბინძურეში ატარებდა თავის ცხოვრებას. რათქმაუნდა, იძულებით, შექმნილ პირობების გამო.

ყველაფერი ეს ცხადად ჰმოწმობს იმას, რომ ტფილისში გავრცელებულ ჭარბ სიკვდილიანობის უმთავრეს მიზეზს საერთოდ ქალაქის მოუწყობლობა სანიტარულ-ჰიგიენურ პირობების მხრივ და კერძოდ დაბალი ფენის არსებობის აუტანელი სოციალურ-ეკონომიური პირობები წარმოადგენდა.

¹ В. Карнович, Отчет о смертности г. Тифлиса за 1869 и 1870 гг. (ცალკე ამონაბეჭდი, გვ. 1-26).

² В. Карнович, Отчет о смертности г. Тифлиса за 1869 и 1870 гг. (ცალკე ამონაბეჭდი, გვ. 18).

³ В. Карнович, იქვე, გვ. 19-20; ფრჩხილების წინ ციფრი უჩვენებს 1869 წლის ცნობას, ხოლო ფრჩხილებში — 1870 წლისას.

მაგრამ მეფის ოფიციალური ხელისუფლება ცდილობდა ამის მიზეზი მოენახა¹ არა ქალაქის მოუწყობლობაში. არა მძიმე სოციალურ-ეკონომიურ პირობებში, არამედ სხვა რამეში. ამავე დროს ის არასოდეს არ სთვლიდა თავის თავს დამნაშავედ და პასუხისმგებლად ქალაქის ანტისანიტარულ მდგომარეობისათვის, ყოველ შემთხვევაში მაშინდელს ოფიციალურ საბუთებში და ოფიციალურ ან ნახევრად ოფიციალურ ლიტერატურაში არსად არ მოიპოება მითითება იმის შესახებ, რომ ამ დროს ტფილისში გავრცელებულ ავადმყოფობისა და სიკვდილიანობის მიზეზი მდგომარეობდა ჩვენ მიერ ზემოთდასახელებულ პირობებში. პირიქით. სიკვდილიანობისა და ქალაქის ანტისანიტარულ მდგომარეობის ფაქტის კონსტატაციის დროსაც კი, ამგვარ დოკუმენტებსა და ლიტერატურაში ან სრულიად არაფერია ნათქვამი ამ ორ მოვლენის, როგორც მიზეზისა (ქალაქის ანტისანიტარული მდგომარეობა) და შედეგის (სიკვდილიანობა), ურთიერთ კავშირის შესახებ; ან, თუ ასეთი კავშირი აღნიშნულია, აქედან არ არის გაკეთებული სათანადო ლოგიკური დასკვნა იმის შესახებ, თუ ვინ იყო საბოლოოდ ამისათვის პასუხისმგებელი. უფრო ხშირად კი ამ დროის წყაროებში ჩვენ ვხვდებით შეგნებულ და ტენდენციურ ცდას აღნიშნულ მოვლენის (სიკვდილიანობის) მიზეზად წამოყენებულ იქნეს ისეთი შედარებით მეორეხარისხოვანი და ზოგჯერ სრულიად ყალბი ფაქტორები, როგორცაა, მაგალითად, ტფილისის კლიმატური და ოროგრაფიული პირობები. ტფილისელთა „აზიური“ ჩვეულებები, მათი „უკულტურობა“, მედიცინისადმი „მტრული“ დამოკიდებულება და სხვა.

ამ მხრივ ერთობ საინტერესოა ჩვენ მიერ ზემოთდასახელებულ „ტფილისის მედიკურ-ტოპოგრაფიულ აღწერილობის“ ავტორის აზრი, რომელიც გამოთქმულია მის მიერ ამავე საბუთში. ის სწერს:

„ქალაქში, სადაც თითქმის 100.000-მდე მცხოვრებია, სადაც მომეტებულად სახლები შემქიდროებულად არის აშენებული, სადაც მცხოვრებთა $\frac{3}{4}$ აზიურად² ცხოვრობს სივიწროესა და უსუფთაობაში, სადაც აშკარად სძულთ ყველაფერი, რაც სისუფთავეს შეეხება, სადაც გასაოცარი დაჟინებით მამა-პაპურ ჩვეულებებს მისდევენ, სადაც ქუჩა სახლის, დუქნის, მეურნეობის, სახელოსნოსა და ფაბრიკის განუყოფელ ნაწილად ითვლება და ამის გამო ყოველგვარ უსუფთაობის გადასაყრელ ადგილად მიაჩნიათ, ასეთ ქალაქში არც გასაკვირია ადგილი ჰქონდეს დიდ სიკვდილიანობასო...“³ და ქვემოთ: „მეორე მხრივ სიძულვილი მცხოვრებთა უმეტესობისა ყოველგვარ მედიკურ საშუალებებისადმი იწვევს სიკვდილიანობის დიდ რაოდენობას“-ო⁴.

სხვანაირად რომ ვთქვათ, ავტორის აზრით (რომელიც არსებითად თვით

¹ თუ საერთოდ შეიძლება ვთქვათ, რომ ხელისუფლება ამის ხამდვილ მიზეზების გამოკვეთით დაიხტერესებული იყო.

² ხაზი ყველგან ჩენია.

³ შ. ჩხეტიია, ტფილისის ისტორიისათვის, გვ. 122-123.

⁴ იქვე, გვ. 123.

სიკვდილის მსხვერპლთ სდებს ბრალს საკუთარ მათ სიკვდილში), რომ ტფილისის მოსახლეობას არ ეცხოვრა „აზიურად სივიწროესა და უ'ჟულთაობაში“, რომ მას არ ჰქონოდა „სიძულვილი ყოველგვარ მედიკურ საშუალებებისადმი“ და სისუფთავისადმი, რომ მას სიმიდირე და კარგი კვება ჰქონოდა¹, ასეთი დიდი სიკვდილიანობა არ იქნებოდა. ეს. რათქაუნდა, ასე არის: ეს. რათქაუნდა, ისედაც თავისთავად გასაგებია. მაგრამ საქმე ისაა, რომ ჩვენი ავტორი, როდესაც ამგვარად მსჯელობს. სრულიად თავს არ იწუხებს იმის შესახებ, თუ რატომ ცხოვრობდნენ ტფილისელები ვიწროდ, ტალახსა და სიბინძურეში? თუ რატომ იკვებებოდნენ ისინი ცუდად? თუ რატომ „სძულდათ“ მათ მედიკამენტები და „ყველაფერი ის, რაც სისუფთავეს შეეხება?“ მას, როგორც ძეფის მოხელეს, სრულიად არ აინტერესებს ის გარემოება, რომ ტფილისელებს (იგულისხმება მოსახლეობის დაბალი ფენა), სწორედ თავიანთი სილატაკისა და საერთოდ ქალაქში არსებულ ანტისანიტარულ მდგომარეობის გამო, და არა იმის გამო რომ მათ ჭამა არ იცოდნენ, ან სისუფთავე და მედიკამენტები სძულდათ, არ ჰქონდათ საშუალება ეცხოვრათ ადამიანურად.

სრულიად სხვა საკითხია, რათქაუნდა, მართლაც სძულდათ თუ არა ტფილისელებს სისუფთავე და „მედიკური საშუალებები“, როგორც ის ამბობს, თუ ეს შეგნებული ცილისწამება არის მათდამი საბუთის ავტორის მხრივ. ასეთი ყალბი და ცილისმწამებლური შეხედულება საერთოდ „ინოროდცებისა“ და „ტუზენცების“ მიმართ ოფიციალურ წრეებში ხომ ჩვეულებრივ მოვლენას წარმოადგენდა!

ხოლო რაც შეეხება ქართველებსა და საქართველოს, ცნობილი ამბავია, რომ საქართველოში წინათ მედიცინა, საერთოდ, და ხალხური მედიცინა, კერძოდ, ძალიან მიღებული იყო და დიდი ყურადღებითაც სარგებლობდა. ამ მედიცინას სახელგანთქმული და ნიჭიერი წარმომადგენლებიც ჰყავდა: ზოგიერთი მათგანი (როგორც მაგალითად, კარაევი. თულა ყორღანაშვილი, ოსება ყორღანაშვილი, თურმანიძეები. ბაჯიაშვილები და სხვები) მე-18 ს. დასასრულსა და მე-19 ს. დასაწყისშიც კი მოღვაწეობდნენ. მაგრამ რუსული მმართველობის შემდეგ დაიწყო ქართული მედიცინისა და ქართველ ექიმების დევნა; ქართული საექიმო წიგნები, ქართული კარაბადინები და საერთოდ ქართული სამკურნალო ხელოვნება დაცინვისა და მასხრად აგდების საგნად გადაიქცა. ამიტომ „ქართველი ექიმებიც, პირადი პრესტიჟის შენარჩუნების მიზნით, ერიდებოდნენ“ ქართულ მედიცინას. „როგორც ავი სენით შეპყრობილ სნეულს“².

ამავე დროს, სდევნიდა რა ძველ ქართულ მედიცინას, რუსულ მმართველობას საქართველოში მისი სამაგიერო არსებითად არაფერი შემოჰქონდა. ის „მედიკური საშუალებები“ და მედიკამენტები, რომელთა შესახებ საბუთი მოგვიჩვენებს. სიმართლე რომ ვთქვათ, მაშინ ტფილისში არც არსებობდა: სტატისტიკურ მასალებისა და საარქივო საბუთების მიხედვით³, 1865-იან წლებში ტფილისში სულ ოთხიოდე ათთიქი, 17 ექიმი (გარდა სამხედრო ექიმებისა) და ერთი სა-

¹ კვების შესახებ ის სხვა ადგილს ღაპარაკობს (იხ. კვემორე).

² ლ. კოტეტიშვილი, „წიგნი საექიმო“, გვ. V-VI, 1930.

³ შ. ჩხეტია, ტფილისის ისტორიისათვის, გვ. 121-122.

ავადმყოფო (გარდა სამხედრო ჰოსპიტლისა) მოიძებნებოდა¹. ამასთანავე მედიკამენტები, ექიმები და საავადმყოფო ამ დროს ისე ძვირად ფასობდნენ, რომ ისინი სრულიად ხელმისაწვდომი არ იყვნენ ფართე მოსახლეობისათვის. ამის გამო მკურნალობის საქმე დაბალ მოსახლეობაში ამ დროს ფაქტიურად დალაქების, მკითხავეების. ექიმბაშებისა და ბებია ქალების ხელში იყო, თუმცა ამ უკანასკნელთა რიცხვიც მაშინ მთელს ქალაქში 4-5 თუ 6 არ აღემატებოდა².

მეორე მხრივ, რაც მთავარია, საქმე ისაა, რომ არა ყველა ტფილისელი ცხოვრობდა ამ დროს ვიწროდ „მტვერსა და სიბინძურეში“, არა ყოველი ტფილისელი იკვებებოდა მაშინ ცუდად: შეძლებული ნაწილი ტფილისის მოსახლეობისა ძალიან ფართედ და ზედმეტად ფართედაც ცხოვრობდა—ფუფუნებასა და სიმდიდრეში. და იკვებებოდა კიდევ ძალიან კარგად. გადაჭარბებითაც: მხოლოდ ღარიბი ფენა ამ მოსახლეობისა, ეკონომიურ და მატერიალურ საშუალებებს მოკლებული, იძულებული იყო ეცხოვრა, პირუტყვის მსგავსად. უალრესად ცუდ და დუხჭირ პირობებში.

ეს გარემოება. საინტერესოა აღინიშნოს. როგორც ჩანს. იცოდა (და არც შეიძლებოდა მას არ სცოდნოდა) თვით საბუთის ავტორმაც, ის კიდევაც არ ჰმალავს ამას ქვემოთ. როდესაც ეხება საკითხს ბავშვების აღზრდისათვის მაშინ არსებულ პირობების შესახებ, თუმცა აქაც ის არ სცილდება ამ ფაქტის უბრალო კონსტატაციას. ავტორი სვამს კითხვას, „როგორ ჰიგიენურ პირობებში იზრდებიან ტფილისში ბავშვები“-ო და თვითონვე უპასუხებს: „ერთი მხრივ ბავშვები (უმთავრესად დაბალ წოდების ბავშვები) იზრდებიან ყოველგვარ მზრუნველობისა და მეთვალყურეობის გარეშე. როგორც ტყისა და ჭაობის მცხოვრებთა შთამომავალი—დღისით ტალახში. მტვერში. სიციხესა და ავადოში. ხოლო ღამით ცუდ. ვიწრო. ნესტიან და ცივ სადგომებში. და ყველაფერი ეს ცუდ კვებასთან ერთად. მეორე მხრივ. მაღალ წრის მშობლების სათუთი და გაფაქიზებული ცხოვრება იმდენ საბაბს ჰქმნის მათი ბავშვების ავადმყოფობისა და ფუქსავატობისათვის, რომ მათი დასახელება კი ძნელია“-ო³.

მოყვანილი შეხედულება სიკვდილიანობის მიზეზთა და საერთოდ ტფილისში არსებულ პირობების შესახებ წარმოადგენს არა პირად აზრს საბუთის ავტორისას, არამედ თითქმის საყოველთაო შეხედულებას ოფიციალურ ხელისუფლებისას და ოფიციალურ წრისას. რომლებიც საერთოდ ყოველგვარ უარყოფითი მოვლენის მიზეზად ჩვენში. როგორც ცნობილია. ჩვეულებრივად „ტუზენცებსა“ და ადგილობრივ პირობებს სთვლიდნენ: ეს შეხედულება გატარებულია. როგორც ვამბობდით, თითქმის ყველა იმდროინდელს საბუთებსა და ლიტერატურაში.

ამიტომ უფრო ობიექტურ და, მაშასადამე. უფრო სწორ შეხედულებას შთაბეჭდილებას ახდენს 1860-იან წლების ტფილისის მეორე თანამედროვის, ექიმ ნ. ტოროპოვის აზრი ამ საკითხის შესახებ. ექიმი ნ. ტოროპოვი სპეციალურად სწავლობდა 1860-იან წლებში ტფილისის კლიმატური და განსაკუთრებით კი პირეტოლოგიური პირობების გამოკვლევის მიზნით და მან ამ საკითხს

¹ იქვე, გვ. 122.

² იქვე, გვ. 122.

³ იქვე, გვ. 124.

ცალკე ნაშრომიც მიუძღვნა¹. ამ ნაშრომში ტოროპოვი, მთელ რიგ ფაქტებსა და საკუთარ დაკვირვებებზე დამყარებით, უარყოფს განმტკიცებულ ოფიციალურ შეხედულებას იმის შესახებ, რომ თითქოს ტფილისის გეოგრაფიული და კლიმატური პირობები წარმოადგენს ავადმყოფობის გავრცელებისა და სიკვდილიანობის დიდ პროცენტთანობის ერთადერთ მთავარ მიზეზს. ის დაწვრილებით აღწერს ტფილისის ოროგრაფიულ მონაცემებს. რომელნიც მისი აზრით, გარკვეულ სანიტარულ-ჰიგიენურ პირობების დაცვის შემთხვევაში, არც ისე უარყოფითად მოქმედებენ მცხოვრებთა ჯანმრთელობაზე, და სამართლიანად მიდის იმ დასკვნამდე, რომ აღნიშნულ გარემოების მთავარ მიზეზს წარმოადგენს ქალაქის კეთილმოწყობლობა და მისი არარაციონალური დაგეგმვა. კერძოდ მისი ქუჩების არამიზანშეწონილად მოწყობა მიმართულებისა, სიფართე-სიგანისა და მდგომარეობის მხრივ².

*
* *

რადგან ექიმ ტოროპოვის აღწერილობის ის ნაწილი, რომელიც ჩვენ მიერ დასწულ საკითხს შეეხება, საყურადღებო ცნობებს შეიცავს საერთოდ 1860-იან წლების ტფილისის დასახასიათებლად, მისი კეთილმოწყობისა და სანიტარულ-ჰიგიენურ მდგომარეობის ოვალსაზრისით, აქტივით ჩვენ მას მოვიყვანთ აქ თითქმის მთლიანად. ნ. ტოროპოვი სწერს:

„საერთო მდებარეობა ქალაქისა საკმაოდ ხელსაყრელია. ის აშენებულია თითქმის ამფითეატრად ფერდობებზე, რომელნიც ქალაქის გარშემო მდებარე მთებიდან დაექანებიან ხოლმე მდინარისაკენ. ამ ამფითეატრს სჭრის მტკვარი ისე, რომ თითქოს ეს იყოს უზარმაზარი საწმენდი მილი, ქალაქის სიბინძურისა და მიაზმების გასაწმენდად გაყვანილი. ამფითეატრის განსაკუთრებით მარჯვენა მხარე მტკვრის მიმართ წარმოადგენს საკმაოდ სწორ ხრიატს, რომელიც თითქმის ციცაბოდ ეშვება მთაწმინდისა და სოლოლაკის მთებიდინ მდინარისაკენ; ზოგჯერ ამ ციცაბოს 35°-მდე აქვს ჰორიზონტთან, რის გამოც გასაკვირი არ არის. რომ განაპირა დასახლებული პუნქტების სიმაღლე მთებთან აღწევს 250 ფუტამდე მდინარის დონიდან.

ასეთი მდებარეობა ერთობ ხელსაყრელი იქნებოდა ქალაქის ამ ნაწილისათვის, რომ ის დასერილი ყოფილიყო სწორი და ფართო ქუჩებით ორი მიმართულებით იმგვარად, რომ ერთი წყება ქუჩებისა მიმართული ყოფილიყო გოლოვინის პროსპექტის პარალელურად, ხოლო მეორე წყება, პირიქით, მის გადაპრით მდინარისაკენ. მაშინ ვერაფერს უკეთესს ვერ ვისურვებდით ქალაქის ამ მთავარ და ყველაზე უფრო დასახლებულ ნაწილის ვენტილაციისათვის... ახლა კი ჩვენ.

¹ Н. Т о р о п о в, Взгляд на Тифлис в санитарно-гигиеническом отношении. 1862, Тифлис.

² იქვე, გვ. 15—38.

ვხედავთ სრულიად საწინააღმდეგოს. ქალაქი თითქოს განზრახ გაშენებულა¹ ისე, რომ არ გაატაროს გაფუჭებული ჰაერი, რომელიც მასში გროვდება. თუ აქ სწორი ქუჩებიც არის, ეს ქუჩები ზედ ებჯინება ნაგებობებს. რომელიც მათ გადაჭრიან ხოლმე, ან კიდევ გადიან ისეთ ნაწილში, სადაც ვიწრო და მრუდე ქუჩები კი არა, შესახვევები ერთიმეორეში ისეა არეული, რომ გასაკვირი იქნება ადამიანი არ დაიბნეს მათ ლაბირინტებში. ასეთ პირობებში. გასაგებია, ყოველი ქარი, რომელსაც შეეძლო სწორი ქუჩების გაწმენდა. ახლა მხოლოდ შეანჯღრევს ხოლმე ქალაქში უვარგის და მტკრიან ჰაერს, რომელიც გაჟღენთილია ყოველგვარი გაზებით და ანაორთქლებით და რომელსაც გასაგებია არა აქვს.

მართალია. ტფილისი აზიური ქალაქია და ის შენდებოდა, როგორც შეეძლო; მაგრამ თუ ნახევარ საუკუნეზე მეტია, რაც მასში ევროპა² ხაზინობს. მოსალოდნელი იყო, რომ ყოველ შემთხვევაში ახალი ქუჩები მაინც ყრუ შესახვევებით არ გათავდებოდა და უფრო სუფთად შეინახებოდა.

ეს საყვედური შეიძლება ითქვას ქალაქის იმ ნაწილის მიმართაც, რომელსაც მტკვრის მარცხენა ნაპირი უკავია, განსაკუთრებით კი კუკიის მიმართ, რომელიც გაშენდა წინასწარ შედგენილ გეგმის მიხედვით და, მაშასადამე, ევროპულ წესზე. ქუჩები აქ თუმცა სწორია, მაგრამ ამავე დროს ვიწროც არის და ებჯინება ნაგებობებს. რომელიც ხელს უშლიან ვენტილიაციას. მეორე უხერხულობა კუკიისა ისაა, რომ მას უკავია ყველაზე უფრო დაბალი და ამავე დროს საკმაოდ სწორი ნაწილი მთელი ხნარცვისა; ასე რომ მიაზნები. რომელიც აქ დაბლობიდან ჰარს მოაქვს, აქვე რჩება. რადგან კუკია მოწყვეტილია მტკვრისაგან მთელი რიგი განუწყვეტელი ნაგებობებით, რომელიც სწორედ იქ არიან გაშენებული. სადაც სანაპირო ქუჩა უნდა იყოს გაყვანილი.

კუკიის იქით ადგილი ისევ აიწვეს და შეადგენს ამფითეატრის საშხრეთ-აღმოსავლეთ მხარეს, მაგრამ დაქანება აქ სწორი არ არის და შეადგენს შვერს. რომელზედაც ხროვად მიყრილ-მოყრილია მაინცდამაინც არა საზრიანად გაშენებული ნაგებობები. მაინც ამ მხარის ყველაზე უფრო მაღალი ნაწილის—ავლაბრის—მდებარეობა უფრო ხელსაყრელია მხოლოდ იმიტომ, რომ ის უფრო მაღალია და იქ ნაგებობები იმდენად შექვიდროებული არ არის. სამაგიეროდ ქვემოთ, კუკიიდან თვით მეტეხის კლდეებამდე. გაჭიმულია ვიწრო ზოლი. წინათ მტკვრის კალაპოტი—რიყე, რომელიც მუდამ ლაფიანია, საშინლად ვადათხრილია და წუმბით გაესებურია; აქ სახლები ერთ მხარეზე მიჭყლეტილია ავლაბრის კლდეს, ხოლო მეორე მხარეზე—გაჭიმულია კედლის მაგვარად მტკვრის ნაპირზე, რომელიც თავდება ხილით მეტეხის კლდის ქვემოთ. ეს ყველაზე უარესი ადგილია მთელს ტფილისში. ყველაზე ტალახიანი და ყველაზე მყარალი; თუმცა ხიდის მეორე მხარეზე, მდინარის იქით, უკეთესი მდგომარეობა არ არის.

აქ მდინარე აღწევს რა ქალაქის ხნარცვის ბოლომდე, ძლივს გაივლის მაღალ, ციცაბო და კლდოვან ნაპირებს. რომელიც ერთმანეთთან ერთობ დაახლოებული და თანაც ძალიან წაწვეტილი არიან. ამის გამო გასაგები ხდება.

¹ ხაზი ყველგან ჩვენია.

² ავტორი მეფის რუსეთს ჰკულისხმობს.

თუ რატომ მოუყვია აქ თავი ძველიდანვე ომის არმოყვარე (sic) ბაზრის მოსახლეობას: მარჯვნივ აქ იყო ციხე-სიმაგრე, ხოლო მარცხნივ ახლაც არის მეტეხის ციხე. ამის გამო არის აქ ასეთი სივიწროვე. ამის გამო არის აქვე სომხის ბაზარი და ამის გამოვე გასაკვირი იქნებოდა, რომ აქ სუფთა ჰაერი ყოფილიყო.

მაგრამ მთავარი აქ ის არის, რომ მთელი გაფუჭებული ჰაერი. ანაორთქლებითა და შიახმებით გაჟღენთილი. ამ ადგილის გარშემო მდებარე მთელი ქალაქის ამფითეატრიდან, მოიღინება ქარის მიერ, როგორც ძაბრის ძირში, რათა აქედან გაყვეს ქვემოთ მდინარის მიმართულებით. ახლა გასაგებია, თუ რატომ არის ეს ადგილი ყველაზე უარესი. ყველაზე არა ჯანსაღი ნაწილი ქალაქისა. სადაც იშვიათად გაუვლით ხოლმე მცხოვრებთ ავადმყოფობა ნორმალურად. და სადაც ეს ავადმყოფობა მომეტებულად ლპობად და ტიფიან სახეს იღებს და ცუდად მთავრდება იქ. სადაც მოსალოდნელი იყო დადებითი შედეგი ყოფილიყო...

ამფითეატრის სამხრეთ მხარეს შეადგენენ: მარჯვნივ მტკვრის მიერ გადარეცხილი თაბორის მთის კალთა და მარცხნივ ავლაბრის მალლობი მეტეხით. მარცხენა მხარე შედარებით უფრო დაბალია მარჯვენაზე¹ და აქედან გრძელდება ქვემოთ მტკვრის ნაპირის გასწვრივ... და შეადგენს ახლა უკვე მოკირწყლულ ვორონცოვის ქუჩას². მტკვრის მეორე მოპირდაპირე ნაპირი³. მეტეხიდან დაწყებული. შალაღი და კლდოვანია, ასე რომ მტკვარი მიდის მის ქვემოთ, როგორც შვეულ კედლის ქვემოთ. ეს გარემოება იმ მხრივ არის მნიშვნელოვანი, რომ მთელი ვორონცოვის ქუჩა ამის გამო მუდმივად გაფუჭებულ ჰაერის დენშია მოქცეული. რადგან ამ ჰაერს არ ჰყოფნის გასაუფლად მტკვრის ვიწრო კალაპოტი მეტეხის ქვემოთ და... ის. ვერ ჰოულობს რა გასასვლელს. ეფინება ვორონცოვის ქუჩას...

ადგილი წარმოსადგენია. როგორც მდგომარეობაში უნდა იყვნენ იმ საკმაოდ დიდ კუნძულის მცხოვრებნი. რომელიც შექმნილია მტკვრის კალაპოტის გაორებით ნავთლუღის ქვემოთ. და რომელიც, დაფარულია რა მთლიანი ბაღებით, მხოლოდ ოდნავ მაღალია მდინარის დონეზე. აქ საკუთარი მიაზმიც საკმაოა. მაგრამ აქვე მოდის ქალაქის მთელი მიაზმიც, რომელიც ჩერდება ხოლმე ბაღების გამო. გასაგებია ამიტომ, თუ რატომ წარმოადგენს ორთაქალის კუნძული მთელს ტფილისში ყველაზე ციებ-ცხელებიან ადგილს იმდენად. რომ საკმარისია აქ დასახლდეს ადამიანი. რომ მაშინვე დაავადდეს ის ამ სენით...

გაცალებით უკეთეს ჰიგიენურ პირობებში იმყოფება მტკვრის მარცხენა მხარე. ავლაბრიდან ნავთლულამდე. არა იმიტომ მხოლოდ. რომ ეს ნაპირი მაღალია და ცერად აღმართულია მდინარეზე. რომელზედაც გაფანტულია ქალაქის ანაორთქლი. არამედ იმიტომაც. რომ ეს ნაწილი თავისთავად თავისუფლად და გაშენებული და ყველგან. გარდა ამყრალებულ ავლაბრის მოედ-

¹ ასე აქვს ავტორს. უნდა იყოს პირუჯუ: მარჯვენა მხარე უფრო დაბალია მარცხენაზე.

² ვორონცოვის ქ. წინათ იწოდებოდა ერენის ქ., ხოლო ახლა მას ეწოდება მიასნიკოვის ქ.

³ ე. ი. მარცხენა მხარე.

ნისა. დაქანებულია მტკვრისაკენ... ნავთლული, ამას გარდა. ავლაბრისაგან დაცი-
ლებულია ჩავარდნილი ადგილით, რომელიც თვითონ ივროვებს და შემდეგ
მტკვრისაკენ მიმართულებას აძლევს მიაზმს, და ამიტომ ნავთლული, რაკი მას
მალლობი მდებარეობა აქვს. წარმოადგენს თითქმის ყველაზე უფრო ჯანსაღ ად-
გილს ტფილისის მთელ საცხოვრებელ პუნქტებს შორის. მით უფრო რომ აქ
ქუჩები სწორი და უმეტეს შემთხვევაში ფართე არის და არც ნაგებობებით
არის შევიწროებული...

ამრიგად ოროგრაფიული მდებარეობა მთელი ტფილისისა ერთობ ხელსაყ-
რელია და, თუ რამე აფუჭებს მას. ეს თვით მისი მოსახლეობა. რომელსაც
არამცთუ განსაკუთრებით მკიდროდ მოუყრია თავი იქ. სადაც არ უნდა იყოს
სრულიად მოსახლეობა. არამედ დაუკავებია ეს ნაწილი თავისი ნაგებობებით
ისე, რომ დაუგუბებია, როგორც მტკვრისა და არაკვის ქალებიდან მომდინარე,
ისე აგრეთვე თვით ადგილობრივად გაჩენილი მიაზმები...

მაგრამ ტფილისში მასალები ხრწნისათვის სხვაც მრავალია... მაგალითად,
განა მთელს ქალაქში ბევრი მოიძებნება ისეთი სახლი. საიდანაც გააქონდეთ ნა-
გავი, უსუფთაობა. როგორც ეს ხდება ყოველ წესიერ ქალაქში? ეს გარემოება
ღირს იმად, რომ მას მიექცეს ყურადღება, რადგან ეს წარმოადგენს ჩვენს პირო-
ბებში მიაზმების მთავარ წყაროს. ასე, მაგალითად. ყოველ ეზოში მოიძებნება
ადგილი, სადაც შემას სჭრიან და აწყობენ. მათ სცვივათ კანი. ხოლო კრის
დროს—ნაფოტიც. ყველაფერი ეს რჩება ეზოში და შემდეგში იქცევა ზვინად,
რომელიც შიგნით ღებება და ნაწილობრივ შეუმჩნევლად ორთქლდება, ხოლო ნა-
წილობრივ დნება წყალში, თუნდაც წვიმის წყალში. ჩადის და ჟღენთავს ნია-
დაგს, ანდა იღვრება ეზოში და ორთქლდება: ხოლო ყველაფერი ეს შეადგენს
მიაზმს... მარტო სამზარეულოები იძლევიან ამოუწურავ მარაგს ღვინისა და ჰა-
ერის მოწამელისათვის: ნარეცხს. ნათალს. ნამცეცებსა და სხვ.. რომელთაც
ჰყრიან ხოლმე პირდაპირ ეზოში და რომელნიც იქიდან არასოდეს არ გააქვთ...

მაგრამ არა მარტო ეზოებში ჩნდება მიაზმები ტფილისში. მათ შეეჯიბ-
რება ამ მხრივ ზოგიერთი ქუჩებიც. განსაკუთრებით ის ვიწრო და უსწო-
რ-მასწორო შესახვევები, რომელნიც ქალაქის სანაგვეს უფრო წარმოადგენენ. ვიდ-
რე მიმოსვლის საშუალებებს, რადგან ისინი მომეტებულად იქ არიან თავმოყ-
რილი, სადაც ქალაქის მოსახლეობის უღარიბესი და. მამასადამე, უბინძურესი
ფენა ცხოვრობს. ამ შესახვევებში, ან უკეთ გასასვლელებში. ჰყრიან ყველაფერს,
რაც უვარგისია. და ამიტომ თითოეულ ეზოდან გათხრილია. ან თავისთავად
გაჩენილია ღარტაფი¹. რომლითაც მუდამ მიჟონავს გადაღვრილი წყალი და ყო-
ველგვარი უსუფთაობა... და განა თვით ტფილისის ქუჩები არ იძლევიან მასა-
ლას ხრწნისათვის? განა მათ როდისმე ჰგვიან? განა აკრძალულია სახლიდან ნა-
გვის გადაყრა ქუჩაზე? ეს ვიწრო და მრუდე ქუჩები... იმდენად აყროლებული
არის, ხოლო ჰაერი აქ იმდენად ჭარბი, დაწმული და ყოველგვარ ანაორთქლებით
გაჟღენთილია. რომ ადამიანი. რომელიც მიჩვეული არ არის ასეთ ჰაერს. ინ-

¹ Ложбина.

სტინქტურად გრძნობს მოთხოვნილებას, როგორც მალე გავიდეს აქედან სუფთა ჰაერში. თითოეული დუქანიც ქალაქში თავის ახლო ინახავს საკუთარ ატმოსფერას უკიდურეს უსუფთაობის გამო ამ თავისებურ საწარმოში. რომელიც ერთსადაიმეც დროს წარმოადგენს საწვრილმანოსაც, სამიკიტნოსაც და სასტუმროსაც.

არის ერთი გარემოებაც, რომელიც სრულიად შეუმჩნეველად აძლევს ტფილისს მიაზმებს. ეს არის არა მოხერხებულ ადგილების არჩევა ქალაქის სასაფლაოებისათვის. ეს სასაფლაოები¹ მდებარეობს ისე, რომ მათი ანაორთქლები მიდის ქალაქში. ხოლო იმაში ეჭვი არაგის შესდის, რომ სასაფლაოები გამოყოფენ ხოლმე ჯანმრთელ კაცისათვის არც მაინცდამაინც უფლებელ ვაზებსა და ანაორთქლებს... ყოველ საფლავიდან ამოდის ორგანული ხრწნის გაზისებური ანაორთქლები და, თუ სასაფლაო მაღლობზეა მოწყობილი, როგორც ეს ტფილისშია. ეს ანაორთქლები ჩამოდის ქვემოთ და იფანტება ქარისაგან მიდამოებში... ყოველგვარ საზრიანობის წინააღმდეგ ყველაზე ჯანსაღი ადგილი ქალაქში უკავია წარსულ თაობას, ხოლო ყველაზე უარესი—ცოცხალ მოსახლეობას; მაშინ, როდესაც, სასაფლაო ქალაქს გარეთ მტკვრის ქვემოთ რომ იყოს, ტფილისის ოროგრაფიულ პირობებისა და მომეტებულად მთავარ ქედიდან მომავალ ქარის გამო, არც ერთი სასაფლაოს ეს მიაზმი ვერ მიაღწევდა ქალაქის მოსახლეობამდე...

პატრიარქალური ლაფიანი ტალახი, რომელიც აუცილებელი ატრიბუტია ყოველი აღმოსავლური ქალაქისათვის, ახლაც რჩება ტფილისში ისევე, როგორც ეს იყო, ალბათ, თამარ მეფის დროს, როდესაც ხალხს წარმოდგენა არ ჰქონდა საზოგადოებრივ ჰიგიენაზე. ქალაქის მცხოვრებნი ახლაც ეწუობიან ისე, როგორც მათ მოეპრიანებათ, თუნდაც რომ თავიანთი ნაგებობებით ართმევდნენ მეზობლებს სინათლესაც და სუფთა ჰაერსაც. და ამაში მათ არაგინ უშლის ხელს; ახლაც ისინი ისევე დაუსჯელად ჰღერიან თავიანთ ეზოსა და ქუჩაში ყოველგვარ სიბინძურეს და სრულიად არ ჰფიქრობენ იმაზე, რომ ეს ავრცელებს გადაძღებ ავადმყოფობას; ახლაც ისინი ისევე გულუბრყვილოდ და ხელშეუშლელად იყენებენ ქუჩას სასაკლაოდ, როგორც იმ ნეტარხენებულ დროში².

ჩვენ განგებ მოვიტანეთ ასეთი ვრცელი ამონაწერი ტოროპოვის აღწერილობიდან უმთავრესად იმისათვის, რომ გავცნობოდით არა იმდენად მის მსჯელობას ტფილისში გავრცელებულ ავადმყოფობათა მიზეზების შესახებ, რამდენად ფაქტიურ ცნობებს ამ აღწერილობიდან. საიდანაც ნათლად ჩანს, თუ როგორი იყო საერთოდ ტფილისის მდგომარეობა ამ დროს კეთილმოწყობის მხრივ. ტოროპოვი, რათქმაუნდა. შორსაა იმ განზრახვისაგან, რომ გააკეთოს თავის მსჯელობიდან შესაფერი ლოგიკური დასკვნები და საბრალდებულო სკამზე დასვას ტფილისის ასეთ მდგომარეობისათვის ერთადერთი დამნაშავე—ოფიციალური ხელისუფლება, მაგრამ ამისდა მიუხედავად მისი ცნობები ტფილისის

¹ საარქივო ცნობების თანახმად ტფილისში ამ დროს ითვლებოდა ცხრა სასაფლაო (მ. ჩხეტი ა, ტფილისის ისტორიისათვის, გვ. 116).

² Н. Т о р о п о в, იქვე, გვ. 32—55.

დასახასიათებლად მნიშვნელოვანი და საინტერესოა. თუ არ მივიღებთ მხედველობაში ტოროპოვის რამდენიმედ გამარტივებულ და, ასე ვთქვათ, მექანიკურ გაგებას საკითხისას ქალაქის ვენტილაციისა და მავნე მიაზმებისაგან ქარის საშუალებით მის გაწმენდის შესახებ, ტოროპოვის გადამეტებულ მიდრეკილებას ყველგან და ყველაფერში მიაზმების წყარო დაინახოს, მის უვიცობას საქართველოს ისტორიაში, რომ თითქოს თამარ მეფისა და შოთა რუსთაველის ეპოქაში ტფილისელებს საზოგადოებრივი ჰიგიენის შესახებ წარმოდგენა არ ჰქონოდათ, და ზოგიერთ სხვა, შედარებით მეორეხარისხოვან შეუსაბამოებებს, - უნდა ითქვას, რომ მის მიერ მოწოდებული ფაქტიური ცნობები საეცებით შეეფერება ნამდვილ ვითარებას და, მაშასადამე, სწორ მასალას იძლევა ტფილისის მდგომარეობის შესახებ.

ФУНКЦИИ ДЕНЕГ В РАБОВЛАДЕЛЬЧЕСКОМ ОБЩЕСТВЕ

1. Классик буржуазной политической экономии А. Смит исходил в своих рассуждениях из естественного порядка и естественного права, вытекающих из человеческой природы. А. Смит оперировал понятием: «*homo oeconomicus*». Этот экономический человек руководствуется в своих действиях личным интересом, он стремится к получению наибольшего эффекта путем затраты наименьших сил.

Д. Рикардо явился завершителем метода классической школы.

Классическая школа объявила установленные ею экономические законы вечными; она объявила вечными буржуазные отношения, капиталистический строй.

Вульгарно-апологетические «теории» всячески поддерживают положение о вечности экономических законов, о вечности капитализма.

Историческая школа буржуазной политической экономии взяла в атаку классическую школу. Она отвергла «*homo oeconomicus*» классической школы, она взывала к этическим нормам живого человека, она требовала вовлечения всех фактов общественной жизни для объяснения экономических явлений.

Историческая школа отвергла наличие экономических законов, общих для всех времен, стран, народов. Старая историческая школа поставила целью отыскание законов развития народного хозяйства (В. Ронер), законов экономического развития народов (Б. Гильдебранд), законов аналогии (К. Кипс).

Новая историческая школа во главе с Г. Шмоллером взяла более «радикальный» курс, сделала «шаг вперед» по сравнению со старой исторической школой и объявила экономические законы несуществующими. Лишь на закате своей жизни Г. Шмоллер согласился признать некоторые «правильности» в экономической жизни, но эти «правильности», как он утверждал, могут быть вскрыты только в результате самого тщательного изучения прошлого и настоящего всех народов. Школа Шмоллера, применяя его «*дескриптивный метод*», занялась собиранием и отысканием фактов

из прошлой и настоящей экономической жизни различных государств, но преимуществу Германии.

Историческая школа задушила теорию грудой исторических фактов; она все время оставалась на поверхности явлений и ее историзм оказался вульгарным, не научным; невзирая на большой фактический материал, собранный представителями школы, ее исследования оказались бесплодными.

К. Маркс, еще в своей работе «К критике политической экономии», объявил предметом исследования материальное производство. Он заявил, что индивиды, производящие в обществе, а следовательно общественно-определенное производство индивидов,—таков исходный пункт анализа. Материалистическое понимание истории, диалектический материализм дали возможность Марксу построить грандиозное здание научного социализма. Классики научного социализма, Маркс, Энгельс, Ленин, Сталин, учат, что существуют различные общественно-экономические формации, что одна формация сменяется другой, что у каждой общественно-экономической формации имеются свои законы.

Ф. Энгельс в «Анти-Дюринге» писал: «Кто пожелает объединить одними законами экономику Огненной Земли и экономику современной Англии, тот, очевидно, не извлечет на свет божий ничего, кроме самых банальных общих мест» (Энгельс, Анти-Дюринг, 6-ое изд., стр. 104).

Политическая экономия в широком смысле слова изучает все экономические формации, законы их возникновения, развития, гибели. Однако, у нас, до недавнего времени, уделялось чрезвычайно мало внимания экономике докапиталистических формаций. Известное замечание В. И. Ленина о политической экономии в широком смысле слова стимулировало углубленную разработку экономики докапиталистических формаций.

В последние годы появились работы, посвященные докапиталистическим формациям. Курсы политической экономии восполнились разделом о докапиталистических формациях. Началась разработка и отдельных экономических категорий и специальных дисциплин в разрезе политической экономии в широком смысле слова.

Но необходимо отметить, что в этих работах на один и тот-же вопрос иногда даются совершенно различные, прямопротивоположные ответы и это не взирая на то, что учение Маркса—Энгельса—Ленина—Сталина дает прямой ответ на поставленные вопросы или дает верный ключ для получения правильного ответа на эти вопросы. В качестве примера остановимся на вопросе, являющемся темой настоящей статьи—какие функции имеют деньги в рабовладельческом обществе?

Островитянов в своей книге: «Политическая экономия» часть I (М. 1934 г.), анализируя рабовладельческое общество, говоря о деньгах в рабовладельческом обществе, обошли этот вопрос. Обошел этот вопрос и В. Д. Преображенский в своей работе: «Краткий очерк

экономики докапиталистических формаций» (М. 1933 г.). В 1934 г. выходит в свет: «Краткое введение в историю докапиталистических формаций». Автор раздела: «Экономика античного общества» также не говорит ни слова о функциях денег и лишь в своей «Истории античного общества. Греция», отделяется фразой о том, что деньги в этом обществе имеют все функции.

Автор работы: «Очерки по экономике докапиталистических формаций» утверждает, что деньги в рабовладельческом обществе имели функции меры стоимости, средства обращения, сокровища; он утверждает, что в рабовладельческом обществе появляются элементы функции платежного средства, что в рабовладельческом обществе деньги не имеют функции мировых денег, так как отсутствуют все необходимые условия для появления этой формы денег.

Доцент Тбилисского Государственного Университета им. Сталина, тов. В. Бахтадзе, написал кандидатскую диссертацию на тему: «Античный способ производства». В этой работе тов. Бахтадзе утверждает, что античное общество эпохи расцвета хорошо знает деньги как меру стоимости и платежное средство, но что в условиях неразвитого товарного обращения деньги еще не являются средством обращения. По мнению тов. Бахтадзе деньги и сокровищем не являются в значительной степени. О функции всемирных денег автор даже не упоминает, будучи глубоко убежден в том, что эта функция у денег в античном обществе эпохи расцвета отсутствует (см. «Античный способ производства», стр. 188. Рукопись хранится в делах Университета).

Все это показывает, как мало мы еще освоили марксистское учение о функциях денег в рабовладельческом обществе.

В данной статье мы задаемся целью дать ответ на вопрос о функциях денег в рабовладельческом обществе, опираясь на марксистско-ленинское учение о деньгах.

2. Рабовладельческий способ производства принадлежит к натуральному типу хозяйства. При этом типе хозяйства производство ведется для удовлетворения собственных нужд. Но в условиях рабовладельческого производства происходит реализация излишнего прибавочного продукта. Рабовладельческое общество знает внутреннюю и внешнюю торговлю, товарное обращение, денежное обращение, торговый, денежный, денежно-торговый производственный капитал, кредит. Рабовладельческое общество знает товарно-денежные, товарно-капиталистические отношения. Эти отношения появляются спорадически и они играют не господствующую, а подчиненную роль.

«Каков бы ни был способ производства, на основе которого производятся продукты, входящие в обращение как товары,—будет ли это первобытное общинное хозяйство или производство, основанное на рабском труде, или мелко-крестьянское и мелко-буржуазное, или капиталистическое

производство,—это несколько не изменяет их характера как товаров, и в качестве товаров они одинаково должны пройти процесс обмена и сопровождающие его изменения формы. Крайние члены, между которыми служит посредником купеческий капитал, даны для него, как они даны для денег и для движения денег. Единственно необходимое заключается в том, чтобы эти крайние члены имелись в наличности как товары,—безразлично, является ли производство во всем своем объеме товарным производством или же производители, сами ведущие хозяйство, выносят на рынок только излишек, остающийся за покрытием их непосредственных потребностей, удовлетворяемых их производством» (Маркс, Капитал т. III, М. 1936 г., стр. 292).

Это рассуждение Маркса ясно говорит нам о том, что и в рабовладельческом обществе имеется товарное обращение. Наличие товарного обращения в рабовладельческом обществе имеет большое значение для решения вопроса о функциях денег в этом обществе.

Маркс писал: «Различные формы денег—простой товарный эквивалент, или средство обращения, или средство платежа, сокровище и всемирные деньги—указывают, смотря по различным размерам применения той или другой функции, по сравнительному преобладанию одной из них, на весьма различные ступени общественного процесса производства. Тем не менее, как показывает опыт, достаточно сравнительно слабого развития товарного обращения, чтобы могли образоваться все эти формы» (Капитал т. I, М. 1937 г., стр. 162).

Предыдущая цитата убедила нас в том, что в рабовладельческом обществе, без сомнения, имеется то сравнительно слабое развитие товарного обращения, которое необходимо для образования всех форм денег, всех функций денег, так как функция есть ни что иное как форма проявления сущности денег. Уже ссылка на эти высказывания Маркса достаточна для того, чтобы положительно ответить на вопрос о том,—имеются ли у денег в рабовладельческом обществе все функции.

Но мы не ограничимся этим и остановимся на каждой функции в отдельности.

3. Бесспорно, что в рабовладельческом обществе деньги имеют функцию меры стоимости. Маркс, изучая происхождение денежной формы стоимости, изучая исторический процесс развертывания обмена указал, что уже в простой, отдельной, случайной форме стоимости мы имеем выражение стоимости одного товара в другом товаре; при полной или развернутой форме стоимости, стоимость одного товара выражается в целом ряде элементов другого товара; в всеобщей форме стоимости целый ряд товаров выражают свою стоимость в одном и том-же товаре.

Всеобщая эквивалентная форма стоимости есть форма стоимости вообще, она может принадлежать любому товару. «Специфический товарный

вид, с натуральной формой которого общественно срастается эквивалентная форма, становится денежным товаром, или функционирует в качестве денег» (Маркс. Капитал, т. I, стр. 69).

В процессе развития привилегированное положение заняло золото. Золото сделалось денежным товаром. Маркс прямо отмечает, что первая функция золота (Маркс для упрощения в качестве денежного товара предполагает золото) состоит в том, чтобы доставить товарному миру материал для выражения стоимости. Золото (и серебро) стало всеобщим эквивалентом, деньгами именно благодаря своему назначению быть мерой стоимости. «Деньги выступают раньше как мера (например, у Гомера—волы), чем как средство обмена...» (Архив Маркса и Энгельса, т. IV, стр. 121).

Уже философ античности Платон, отражая экономическую действительность, развил понятие денег как меры стоимости (см. Платон. Сочинения, перев. проф. Карпова, часть III, Политика или Государство, СПб 1863, кн. II, стр. 118; Творения Платона, т. XIII, Законы, кн. 5. Ленинград 1923 г. стр. 158—159).

4. По учению Маркса деньги в рабовладельческом обществе имеют и функцию средства обращения.

Деньги в рабовладельческом обществе существуют уже с VII в. до нашей эры в монетной форме. А деньги в функции средства обращения существовали еще до появления монеты, так как по словам Маркса «...бесформенный сырой металл (aes rude) был первоначальной формой средств обращения» (К критике политической экономии, М. 1935 г., стр. 144).

Рассуждения Маркса об Аристотеле ясно показывают, что в рабовладельческом обществе деньги имели функцию средства обращения. «Аристотель в «Республике» развивает оба движения обращения Т-Д-Т и Д-Т-Д. В их противоположности под названием «Экономики» и «Хрематистики». Маркс пишет: «Аристотель ясно говорит, что деньги в качестве простого средства обращения имеют, повидимому, только обусловленное обычаем или законом существование»... (К крит. пол. эк., стр. 117).

Уже Аристотель понимал, что деньги имеют функцию средства обращения. Наконец, мы обращаем внимание читателя на цитату, приведенную нами выше (стр. 211—212) из «Капитала». Не могут деньги не иметь функцию средства обращения там, где происходит реализация товаров, где имеет место торговля, обращение товаров, если даже этот товар, как в рабовладельческом обществе, является излишком, вывозимым производителем на рынок.

Итак, наличие у денег рабовладельческого общества функции средства обращения также очевидно по учению Маркса.

5. Деньги функцию меры стоимости выполняют идеально, а функцию средства обращения реально, но могут быть замещены своими представителями.

Есть функции, для выполнения которых требуются деньги в их золотой плоти. В этих функциях деньги выступают как единство меры стоимости и средства обращения. К этим функциям относятся: сокровище, платежное средство, всемирные деньги.

Имеются ли в рабовладельческом обществе эти функции у денег? Выступают ли в данном обществе деньги в единстве меры стоимости и средства обращения?

Деньги и в рабовладельческом обществе суть всеобщий эквивалент; деньги абстрактное общественное богатство, они непреходящее богатство. За деньги все можно купить, деньги дают власть их обладателю. Каждый старается иметь деньги, накопить их.

«Товарное обращение, уже с самых первых зачатков своего развития вызывает к жизни необходимость и страстное стремление удерживать у себя продукт первой метаморфозы — превращенную форму товара, или его золотую куколку» (Маркс, Капитал, т. I, стр. 125).

Деньги и в рабовладельческом обществе являются предметом и источником страсти к обогащению. Рабовладельческое общество объято жаждой золота. Это общество оставило нам миф о фригийском царе Мидасе, в руках которого все вещи от прикосновения превращались в золото. Этот миф повествует о жадности к золоту.

В рабовладельческом обществе имеет место созидаание сокровища. Имя лидийского царя Креза стало нарицательным для обозначения лиц, обладающих несметными сокровищами.

Литературные памятники рабовладельческого общества повествуют о сокровищах отдельных лиц, храмов, государства. Достаточно прочесть речи Лисия, Демосфена, сочинения Полибия, Плутарха, Фукидида, различные надписи, чтобы убедиться в наличии значительных сокровищ в рабовладельческом обществе (см. «Античный способ производства в источниках», гл. Е, Ж, З). О сокровищах рабовладельческого общества повествуют все курсы истории Древнего Востока, Греции, Рима. Маркс, глубоко изучивший рабовладельческое общество, прекрасно знакомый с первоисточниками, отмечал наличие и крупную роль сокровищ в рабовладельческом обществе.

В условиях слабого развития товарного производства особо важное значение имеет собирание сокровища, так как здесь происходит первое самостоятельное обособление меновой стоимости в виде денег. Это первое самостоятельное обособление меновой стоимости, собирание сокровища играет большую роль у древних народов.

«У народов с чисто металлическим обращением, например, у древних, образование сокровищ представляет собой повсеместный процесс, который осуществляется как отдельными лицами, так и государством, охраняющим свое государственное сокровище.

В более древние времена, в Азии и в Египте эти сокровища, охраняемые царями и жрецами, выступают больше как свидетельство их могущества.

В Греции и в Риме образование сокровищ, как постоянно обеспеченной и пригодной для употребления формы избытков, становится задачей политики. Быстрое перенесение таких сокровищ из одной страны в другую завоевателями и их частичный внезапный прилив в обращение составляют особенность античной экономики» (К критике полит. экономии, стр. 126).

В рабовладельческом обществе, таким образом, уже существует денежная форма богатства в отличие от натуральной формы.

Денежная форма богатства, сокровище, существует в этом обществе в наивной форме, поскольку созидание сокровища здесь является самоцелью. Но и в условиях рабовладельческого общества сокровище выступает как в непосредственной, так и в эстетической форме—обладая вещами из драгоценных металлов, предметами роскоши. Те же литературные памятники повествуют о предметах роскоши, о сокровищах в эстетической форме.

Итак, по учению Маркса в рабовладельческом обществе деньги имеют функцию сокровища. Это обстоятельство еще раз доказывает, что в рабовладельческом обществе существуют у денег функции меры стоимости и средства обращения, ибо сокровище представляет собой единство меры стоимости и средства обращения.

Больше того, наличие функции сокровища в развитом виде указывает на наличие развитых функций меры стоимости и средства обращения, так как Маркс отмечает: «...в третьем назначении деньги могут выступать в развитом виде, лишь если они уже развиты в обоих прежних» (Архив Маркса и Энгельса, т. IV, стр. 211).

Итак, наличие у денег в рабовладельческом обществе функций меры стоимости, средства обращения и сокровища—не может быть взято под сомнение.

Мы считаем необходимым указать еще на одно место из произведения Маркса с тем, чтобы положительное решение вопроса не оставляло никакого сомнения.

В подготовительных тетрадях к книге «К критике политической экономии» Маркс, рассмотрев три назначения денег—меру стоимости, средство обращения и сокровище констатировал: «У римлян, греков и т. д. деньги выступают сначала непосредственно в своих обоих первых назначениях, как мера и средство обращения, в обоих назначениях не очень развитыми. Но как только, у них развивается торговля или же, как у римлян, завоевания доставляют им массу денег—словом, вдруг на известной ступени их экономического развития,—деньги неизбежно выступают в их третьем назна-

цели, и они все более развиваются в этом назначении, как «бибель этого общества» (Архив Маркса и Энгельса, т. IV, стр. 221).

Некоторые авторы, ссылаясь на приведенное нами место из «Архива», склонны утверждать, что по учению Маркса, деньги в рабовладельческом обществе существуют только в трех назначениях—меры стоимости, средства обращения и сокровища. Отсутствие функций платежного средства и всемирных денег они обосновывают тем, что Маркс здесь ничего не сказал о них.

Такое суждение не выдерживает никакой критики. Маркс в своих подготовительных тетрадах рассмотрел три назначения денег и дал материал для решения вопроса об остальных функциях. В своих следующих работах Маркс дал анализ и двух остальных функций. Рассуждения Маркса не оставляют никакого сомнения в том, что деньги в рабовладельческом обществе имеют и функцию платежного средства и функцию всемирных денег.

Остановимся сначала на функции платежного средства.

6. Развитие товарного обращения ведет к тому, что реализация цены товара отделяется от отчуждения самого товара, покупка товара предшествует его оплате. Один становится кредитором, другой должником. Эти роли возникают из простого товарного обращения. В этих условиях деньги применяются в качестве платежного средства. Но при известном уровне развития и достаточно широких размерах товарного обращения, учит Маркс, функция денег как средства платежа выходит за пределы сферы товарного обращения и деньги становятся всеобщим товаром договорных обязательств.

В рабовладельческом обществе существует ростовщический капитал, ростовщический кредит. Рабовладельческое общество знает отношения должника и кредитора. Эта допотопная форма капитала является капиталом, приносящим проценты и, таким образом, категория процента хорошо известна уже рабовладельческому обществу. Рабовладельческое общество знает и существование векселя с сопутствующим ему вексельным правом. Маркс отмечает, что вексельное дело «развилось уже в Риме и в Греции из собственно меняльного дела» (Капитал, т. III, стр. 286).

Ссуды в рабовладельческом обществе выступают как в натуральной, так и в денежной форме.

Кредитные отношения возникают между торговцами, между торговцами и ростовщиками. В качестве примера торговых ссуд можно привести морские ссуды, о которых говорят, например, Демосфен в своей речи против Апатурия или Плутарх в своей работе о Катоне (см. «Античный способ производства в источниках», стр. 53, 299).

Кредитные отношения существовали между крестьянами и ростовщиками, между крестьянами и землевладельцами, между рабовладельцами и ростовщиками.

Долговая кабала крестьян возникала на основе войн, неурожаев, разорительных для них. Энгельс рассказывает вам о полях Аттики, пестревших столбами с надписями о том, что данная земля заложена. Ипотечный кредит существовал за много веков до нашей эры.

В 594 г. до нашей эры Солоон объявил долги недействительными: «в революции, произведенной Солоном, должная была пострадать собственность кредиторов в интересах собственности должников» (Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, М. 1934, стр. 104).

Войны, разорявшие римских плебеев, наполняли амбары патрициев военной добычей—медными деньгами. Эту бесполезную для них медь, как пишет Маркс, они ссужали плебеем под ростовщический процент и превращали их в своих должников—рабов.

Рабовладельцы с своей стороны в результате расточительства попадали в ценкие лапы ростовщика.

Ростовщичество разрушало и уничтожало античное богатство, античную собственность, оно разрушало и разоряло мелко-крестьянское производство.

Совершенно очевидно, что при погашении долговых обязательств, деньги в рабовладельческом обществе выступали в функции средства платежа.

Развитие денежного хозяйства вело к превращению натуральных платежей в денежные. Мы знаем, что многообразные торговые пошлины, как во внешней, так и во внутренней торговле рабовладельческого общества уплачивались деньгами. Существовали отдельные денежные налоги—5 проц. налог с рабов, отпущенных на волю, налог на имущество, установленный Сервием Тулием, 1-процентный налог на предметы потребления, установленный Каракаллой и др.

Ясно, что во всех этих случаях деньги выступали в функции платежного средства. Но превращение всех налогов в денежные оказалось невозможным. Маркс пишет: «Ренты, подати и т. п. превращаются из поставки натурой в денежные платежи. В какой степени возможность такого превращения зависит от общего характера процесса производства, показывает, например, дважды потерпевшая крушение попытка Римской Империи взимать все налоги деньгами» (Маркс, Капитал, т. I, стр. 135).

Само наличие ростовщического капитала показывает, что деньги в рабовладельческом обществе имели функции платежного средства. «Широкой и при том специфической ареной ростовщичества является функция денег как платежного средства. Всякие денежные повинности, приуроченные к определенному сроку,—аренда, подати, налоги и т. п. сопряжены с

необходимостью денежных платежей. Поэтому ростовщичество со времен древнего Рима и до нашего времени так широко пользуется арендаторами» (Капитал, т. III, стр. 530).

Важно отметить, что по учению Маркса существование ростовщического капитала является показателем наличия товарного обращения и различных функций денег, поскольку Маркс отмечает: «Чтобы ростовщический капитал мог существовать, необходимо лишь одно: по крайней мере часть продуктов должна превратиться в товары и наряду с товарной торговлей деньги должны развить свои различные функции» (Капитал, т. III, стр. 524).

Эта цитата из Маркса еще раз подкрепляет все сказанное выше о функциях денег в рабовладельческом обществе.

В рабовладельческом обществе имела место и концентрация платежей. Там существовали даже учреждения для взаимных расчетов, которые «возникают совершенно независимо от развития кредитного дела, как, например, в древнем Риме» (К критике полит. экономии, стр. 141).

Наличие функции платежного средства в рабовладельческом обществе оспаривать не приходится.

7. И, наконец, о функции всемирных денег. Мы уже сказали, что в рабовладельческом обществе излишки прибавочного продукта подвергаются реализации. Большие излишки прибавочного продукта вызывали к жизни и довольно значительное развитие торговли. В рабовладельческом обществе мы стоим перед фактом довольно широкой международной торговли. Это обстоятельство дало Марксу основание говорить о торговых городах и народах древности, но при этом Маркс предупреждал нас не только от недооценки, но и от переоценки размеров и значения античной торговли. «То, что в древности представляли Тир, Карфаген и Александрия, в средние века Генуя и Венеция, чем до сих пор были Лондон и Ливерпуль,—центрами мировой торговли,—этим становятся теперь Нью-Йорк и Сан-Франциско... И тогда Тихий океан будет играть такую же роль, какую теперь играет Атлантический океан, а в древности и средние века Средиземное море,—роль большого водного пути для мировых сношений...» (Маркс и Энгельс. Международные обзоры. Соч. Маркса и Энгельса, т. VIII, ГИЗ, 1930, стр. 209).

Маркс далее отметил, что «Торговые народы древности существовали, как боги Эпикура, в междумировых пространствах вселенной...» (Капитал, т. III, стр. 296). Маркс добавляет к этому, что торговля первых самостоятельных, пышно развившихся торговых городов и народов была посредническая и основывалась на варварстве производящих народов.

Может ли в этих условиях международная торговля рабовладельческого общества обойтись без денег в функции всемирных денег? Конечно, нет. Деньги и в рабовладельческом обществе имеют функцию всемирных денег.

Рабовладельческое общество является первой классовой общественно-экономической формацией. Вместе с этой формацией появляется и государство, как орган классового господства. В VII в. до нашей эры в Лидии появляются впервые монеты. Вскоре появляются различные монетные системы. Деньги уже в рабовладельческом обществе наряжаются в национальные мундиры и в этих мундирах они принимаются по счету—взвешивание не требуется. Но деньги в таком виде являются законным платежным средством лишь в пределах определенного государства. Монетная форма не мешает деньгам выполнять функцию всемирных денег. Деньги, выходя за сферу внутреннего обращения, сбрасывали с себя национальный мундир и выступали в первоначальной форме слитков—опробование и взвешивание оставалось в силе на всемирной арене и в отношении денег в монетной форме.

Именно наличие у денег функции всемирных денег вызвало к жизни многочисленных менял, заполнявших рынки рабовладельческого общества, торговавших деньгами, одеждами в различные национальные мундиры. Наличие различных национальных мундиров остро ощущалось в рабовладельческом обществе, особенно в периоды порчи монеты.

Участники торгового союза, возглавлявшегося Афинами, обязаны были пользоваться афинской монетой, но монополия афинской монеты в пределах союза ничуть не говорит о том, что деньги в этот период не имели функции всемирных денег—в этой функции они выступали при сношениях со всеми другими государствами. То обстоятельство, что в V в., в веке наибольшего могущества Афин, афинские монеты были наиболее распространены в тогдашнем мире, ничуть не говорит о том, что деньги не имели функции всемирных денег. Афинские деньги проникали в другие государства и переходили из государства в государство в порядке выполнения ими функции всемирных денег. Между тем, упомянутый нами Рейхардт, ссылаясь на этот момент из истории денежных систем рабовладельческого общества, полагает, что не было предпосылок для появления формы денег—всемирных денег.

Всемирные деньги в рабовладельческом обществе на мировой арене выступали как мера стоимости, всеобщее средство обмена и как абсолютная общественная материализация богатства—как средство перенесения богатства из государства в государство.

Наличие функций меры стоимости и средства обмена не может вызывать сомнения после сказанного выше. О наличии у всемирных денег и последней функции говорят факты, имевшие место в рабовладельческом обществе: перенесение сокровищ из страны в страну, получение дани с покоренных народов и от союзников, займы одних государств другим и т. д.

У Маркса мы находим совершенно ясные указания на то, что деньги и в рабовладельческом обществе имеют функции всемирных денег.

«Развитие торговли и торгового капитала повсюду развивает производство в таком направлении, что его целью становится меновая стоимость, увеличивает его размеры, делает его более разнообразным, придает ему космополитический характер, развивает деньги в мировые деньги» (Капитал, т. III, стр. 297).

Наконец, мы обращаем внимание на 19 главу третьего тома «Капитала» о денежно-торговом капитале.

Мы уже говорили о широко развитом меняльщом деле, о торговле деньгами в рабовладельческом обществе. «Поэтому торговля деньгами, торговля денежным товаром развивается прежде всего из международных сношений. При существовании особых монет в различных странах купцы, производящие закупки в чужих странах, должны обменивать монеты своей страны на местные монеты и обратно или же обменивать различные монеты на слитки чистого серебра или золота, как на мировые деньги. Отсюда возникает меняльное дело, которое следует рассматривать, как одно из естественно возникших оснований современной торговли деньгами. Из него развились разменные банки, где серебро (или золото) функционирует в отличие от ходячей монеты как мировые деньги—в настоящее время как банковые деньги или торговые деньги. Поскольку вексельное дело сводилось к выдаче путешественнику менялой какой-нибудь страны свидетельства на получение денег от других менял, оно развилось уже в Риме и в Греции из собственно-меняльного дела»... «Таким образом, меняльное дело и торговля слитками являются самыми первоначальными формами денежной торговли и вытекают из двойных функций денег: как местных монет и как мировых денег» (Капитал, т. III, стр. 285—286).

8. Итак, деньги в рабовладельческом обществе имеют все функции—таково учение Маркса.

Вывод Маркса базируется на изучении им колоссального исторического материала, его вывод не есть простая абстракция. Ленин писал: «Маркс подвергает чрезвычайно детальному анализу различные функции денег, причем и здесь (как вообще в первых главах «Капитала») в особенности важно отметить, что абстрактная и кажущаяся иногда чисто дедуктивной форма изложения на самом деле воспроизводит гигантский фактический материал по истории развития обмена и товарного производства» (Ленин, Сочинения, т. XVIII, стр. 17).

9. Все сказанное нами о функциях денег в рабовладельческом обществе не дает нам права отождествлять деньги и денежные отношения рабовладельческого общества с деньгами и денежными отношениями капитализма, как это делают буржуазные экономисты.

Их отличие основывается на отличии способа производства. При капитализме они пронизывают все экономические отношения, выступают в пол-

ной силе, превращаются в капитал, т. е. в стоимость, дающую прибавочную стоимость.

Маркс в своей работе «К критике политической экономии» отметил, что: «Деньги начали играть роль очень рано и в различных отношениях, однако в древности они выступают как господствующий элемент только у односторонне определившихся наций, у торговых наций. И даже в наиболее развитой древности, у греков и римлян, полное развитие денег, которое составляет предпосылку современного буржуазного общества, выступает только в период разложения.

Таким образом, эта совершенно простая категория исторически выступает в своей полной силе только в наиболее развитых состояниях общества. Она никоим образом не проникает во все экономические отношения; например, в Римской империи, в период наибольшего ее развития, основу составляли натуральные подати и повинности. Денежное хозяйство было там вполне развито, собственно, только в армии, оно никогда не охватывало весь процесс труда в целом» (Стр. 26). Отсюда не следует делать вывод, что у денег отсутствовали некоторые функции, — на это не дает нам права все сказанное выше о функциях денег в рабовладельческом обществе.

Здесь идет речь лишь о степени пропитывания деньгами экономических отношений. Во всяком случае наличие всех функций денег у древних народов в период разложения рабовладельческого общества, а до того в армии Римской Империи не подлежит сомнению.

Все сказанное в этой статье дает нам основание говорить лишь о степени развития и преобладания тех или иных функций денег. Мы можем сказать, что в рабовладельческом обществе деньги наиболее развиты в функциях меры стоимости, средства обращения, сокровища, менее развиты в функциях платежного средства и всемирных денег.

ზანიზმები გურულ ზმნებში

ცნობილია, რომ გურულში და იმერულში, განსაკუთრებით ქვემოიმერულში, მეგრულ-ქანების ენობრივი მასალები უხვადაა წარმოდგენილი.

მეგრულ-ქანური ფენის არსებობას გურულში ჩვენ ერთხელ შევეხეთ ნაწილობრივ¹.

ამჟამად ჩვენი მიზანია წარმოვადგინოთ დამატებითი მასალები გურულში მეგრულ-ქანური ფენის არსებობის ნათელსაყოფად.

გამოირკვა, რომ გურული ზმნების წყება მხოლოდ მეგრულ-ქანურის ნიადაგზე შეიძლება აიხსნას. ეს ფაქტი უაღრესად მნიშვნელოვანია გურულის, როგორც ენობრივად ნარევი კილოს, დასახასიათებლად².

ცნობილია, რომ გურიის ტოპონიმიკურს სახელებში მეგრულ-ქანურ სახელწოდებათა დადასტურებას დიდი მნიშვნელობა აქვს ქართველ ტომთა ისტორიის გასათვალისწინებლად. ჯერ კიდევ 1913 წ. აკად. ივ. ჯავახიშვილი ამის შესახებ წერდა: „გურულები და იმერლები მეგრულ-ლაზების მიწა-წყლის შიგ შუა გულში არიან შექრილნი და მეგრულებსა და ლაზებს ერთმანეთისაგან აშორებენ. ამისდა მიუხედავად, ჩვენი ზემოაღნიშნული დასკვნა იმის შესახებ, რომ თავდაპირველად კოლხეთის ის მიწა-წყალი მხოლოდ მეგრულ-ლაზებს ეკუთვნოდა, მაინც შეუტყვეველი რჩება იმიტომ, რომ გურიის საგეოგრაფიო სახელების დაკვირვება გვიმტკიცებს, რომ იმ ადგილას, სადაც ახლა გურულები ცხოვრობენ, წინათ მეგრულად მოსაუბრე ტომი უნდა ცხოვრებულყო. ბევრი სოფლისა და მდინარის სახელების მნიშვნელობის ახსნა მხოლოდ მეგრულის საშუალებით შეიძლება, ან არა და მათ ცხადი მეგრული დამახასიათებელი თვისებები აქვთ, მაგ. შთა ჯიხანჯირი (ჯიხა - ციხე), ჯუმათი, ჭყონგვარი (ჭყონი - მუხა), მდ. ოჩხამური (ო.-ქ.-ჩხამური, ჩხომი - თევზი, როგორც ოკალმახე А. Чагарли, Юды, II, 71), ოქილაური (ო.-ქ.-ილაური - საქილაო), ჭყვიში,

¹ იხ. „გურული კილო“, 1936 წ. გვ. 19-28. იხ. აგრეთვე: И. Мегрелидзе: „Лазский и мегрельский слои в туринском“, Москва-Ленинград, 1938 г. იხ. მასალებს, რომლებიც დასახელებულ შრომებშია განხილული, ჩვენ აქ არ შევეხებით.

² ჩვენ ვფიქრობთ, რომ აქ წარმოდგენილი მასალები არ არის უცხო იმერულისთვისაც, განსაკუთრებით კი ქვემო იმერულისათვის და ზოგი მათგანი - დასავლური კილოებისათვის საერთოდ.

ქუვიაშაური, ქანიეთი, მდ. გუბაზოულა, მდ. კინტრიში, ონჭიკეთი, ონჯოხეთი, სოფ. ოცქანა გურიაში და სხვ. ამგვარი სახელების დარქმევა მთიებისა და მდინარეებისათვის მხოლოდ მეგრელ-ლაზების ტომებს შეეძლო. მაშასადამე, ძირითადი და თავდაპირველი მოსახლეობა გურიაში მეგრელებისა უნდა ყოფილიყო¹.

ლიტერატურაში უკვე ცნობილი მასალების გარდა, ამავე რიგის მონაცემი უნდა გვქონდეს გურიის ერთი თემის სახელწოდებაში; ესაა: ქუაბლა. იგი შეიძლება აიხსნას მხოლოდ ქანურ ნიადაგზე. ქუაბლა შედგენილი სიტყვაა: ქუა + ბლა. პირველი ნახევარი ცნობილი სიტყვაა: ქუა — ქვა. მეორე ნახევარი ქანურში ნიშნავს: 'ყრა' (და-ყრა, ჩა-ყრა, მო-ყრა, გა-ყრა). მაგ.:

„ბახჩას ჩანტუ კარპუზი დო შუკაფე. ხოჯაქ დოწილუ დო ტურვაფეს ქოდლოზდუ“ — ბოსტანში ხარობდა საზამთრო და კიტრები. ხოჯამ დაჭკრიფა და ტომრებში ჩაჰყარა (ს. ქლენტი, ქანური ტექსტები, გვ. 113₃₅). „ბახჩაშ საიბიქ ხოლო უწუ-ქი: „ტურვას მიქ დოლოზდუ-და“ — ბოსტნის პატრონმა კიდევ ჰკითხა: ტომარაში ვინ ჩაჰყარაო (იქვე, 113₃₅). „ა'ნდლას კირალიქ დიდო ოკობლალა დოვუ დო მილეთის უწუ“ — ერთ დღეს მეფემ კრება (ყრილობა) აწვია („ქნა“) და ხალხს უთხრა (იქვე, 200₃₂). „დიდო ფარა ქოდოზდუ ოხოი მუშის“ — დიდძალი ფული დაჰყარა („ქედაყარა“) მის სახლში (იქვე, 150₃).

ამგვარად, ქუაბლა ნიშნავს: ქვა-ყრა, ქვა-ყრილი. იგი ნაზმნარი სახელია.

მართლაც, ის ადგილი, რომელიც ამ სახელწოდებას ატარებს, არაჩვეულებრივი მსხვილი ქვებითაა მოფენილი (ჩოხატაურის რაიონი, მდ. გუბაზოულის ხეობაში, ბახმაროს მიმართულებით).

ქუაბლა-ს მსგავსად ქვა-დან ნაწარმოები სხვა ტოპონიმიკური სახელებიც იპოვება, როგორიცაა: ქვაყრილი (პროფ. ვ. თოფურის ჩვენებით), ქვალონი, ქვიანი და სხვ.

მეგრ. ბარდლალი ნიშნავს: 'უაზრო, უშნო ლაპარაკს'. გურულშიაც გავრცელებულია ეს ზმნა იმავე მნიშვნელობით (იხ. „გურული კილო“, გვ. 211), ხოლო გურულში გავრცელებულია პარალელურად თანხმოვანთა გადაწვევის ნიადაგზე მიღებული ვარიანტიც იმავე მნიშვნელობით: პარტყალი (ბარდლალი || პარტყალი). გურ. „გამომიყრუა ყური მისმა ბარდლალმა“; „პარტყალის მეტრი რაი იცის“.

სვანურში ამ სიტყვის შესატყვისია: ლი-ბგრდღენი იმავე მნიშვნელობით².

როგორც ცნობილია, სვანური რთულბუნებოვანი ენაა და მასში სხვადასხვა ენობრივი ფენი შეინიშნება: „სვანურში მკვეთრად გამოიყოფა სამი (ფენი) მაინც (ერთი იძლევა ქართულის შესატყვის მასალას ანდა ხედება სალიტერატურო ქართულის შესატყვის მასალას; მეორე იმეორებს მეგრულ-ქანურს; მესამე აფხაზურ-ადიღურ ჯგუფის ენათა სინამდვილეს უკავშირდება)“³. ამის გამო სრულებითაც არ არის გასაკვირი ის შეხვედრები, რომელთაც, როგორც ქვემოთ

¹ იხ. აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი პირველი, 1913 წ. გვ. 56.

² სვანური მასალები ლახამულური მეტყველების მიხედვითაა დამოწმებული.

³ იხ. არნ. ჩიქობავა, ქანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, 1938 წ. გვ. 440.

ვნახავთ, ერთი მხრით, ქანურ-მეგრულ-სვანურსა და მეორე მხრით გურულს შორის აქვს ადგილი. ეს საერთო — ზანური ენობრივი ფენია.

მეგრ. ბუჯინუა ნიშნავს: 'გაუგებარ ლაპარაკს'. გურულშიაც ეს ფუძეა გამოყენებული იმავე მნიშვნელობით: ბლუყუნი ან ბლიყინი.

გურ. „ისე აბლუყუნდება კაცი ვეფერს გუფეფს“.

სვანურში იმავე მნიშვნელობის გამომხატველი შესატყვისი ფორმაა: ლი-ბგრუჯნი, ბგრყნი.

მეგრ. ბაძლუა ნიშნავს: 'მეჩხრად და უშნოდ ღობეა'. მეგრ. „ბაძლილი ღობერი“ ნიშნავს: 'მეჩხრად და ცუდად ნაღობი ღობე'. გურულში იმავე შინაარსის გამოსახატავად გავრცელებულია: ბანძღვა. ნ ფონეტიკურადაა განვითარებული. ასე მაგ. იტყვიან: „რაცხა კი მიბანძღ-მობანძღაო“, ე. ი. ცუდად მიაღობ-მოაღობა. გურულში ბანძღი იხმარება დაძველებული ღობის მნიშვნელობითაც.

მეგრ. ბეჯუა ნიშნავს: 'მაგრად გარტყმას'. გურულშიაც იგივე ფუძეა გავრცელებული იმავე მნიშვნელობის გამოსახატავად: ბეჯვა || ბაჯუნი. გურ. „ერთი კარქა მობეჯა“.

ქანურში ამ მნიშვნელობის გამომხატველი შესატყვისი ფორმაა: ო-ჯაპუ.

მეგრ. გო-ბონდლუა ნიშნავს: 'დაქსელვას'.

მეგრ. „გობონდლილი“ — გაბმული ქსელი (ობობასი). გურულშიაც ამ ზმნის ფუძეა გამოყენებული იმავე მნიშვნელობის გადმოსაცემად, მხოლოდ ქართულისათვის დამახასიათებელი შესატყვისი გახმოვნებით: ბანდლუა (მეგრ. ოქ ქართ. ა).

გურ. „გუფუბანდლავს ობობას ქსელი“.

მეგრ. ბუჯონუა ნიშნავს: 'უშნოდ ჭამას'. გურულშიაც ეს ფუძეა გამოყენებული იმავე მნიშვნელობის გადმოსაცემად: ბუჯენა. გურ. „იბუჯენება ცივ ჭადს“.

მეგრ. განუა ნიშნავს: „ხბო რომ მოწველამდის ძუქუებს პირს მოავლებს“. გურულშიაც ამ ზმნის ფუძეა გამოყენებული იმავე მნიშვნელობის გადმოსაცემად, მხოლოდ ქართულისათვის დამახასიათებელი შესატყვისი გახმოვნებით: მო-გენება; ჭან. გენი ნიშნავს: 'ხბოს'.

მეგრ. დო-ძონძუა ნიშნავს: 'დახუნძვას'; მეგრ. „დოდონძილი“ ნიშნავს: 'დახუნძული, ძალიან მსხმოიარე' (ხეხილი). გურულშიაც ეს ზმნაა გამოყენებული იმავე მნიშვნელობით, მხოლოდ ქართულისათვის დამახასიათებელი შესატყვისი გახმოვნებით: და-ძანძვა. აქედან მიმდობა: და-ძანძული.

გურ. „ამ სხალს ქლა დაძანძული აქ ბოლები“.

მეგრ. ეკალიფუა ნიშნავს: 'აკრეფა, აღება, აწმენდა'. გურულშიაც ამ მნიშვნელობის გამოსახატავად იგივე ზმნაა გამოყენებული: აკალიფება.

მაგ. წყლისაგან ან ქარისაგან წაქცეული სივინდების აყენებაზე იტყვიან: ააკალიფაო.

მეგრ. გო-ჯიჯინაფა ნიშნავს: 'ჭურჭლის ზედმეტად გავსებას რაიმე სითხით (მსუქანხედაც იტყვიან). ეს ზმნა გურულშიაც არის გავრცელებული იმავე მნიშვნელობით: გაჯიჯინება ნიშნავს: 'გავსებას', საქონლის ძალზე გაძლომაზედაც იტყვიან: „გაეაჯიჯინე ძროხაო“.

15. აკად. ივ. ჯავახიშვილისადმი მიძღვნილი კრებული

ქან. თიკუნტალი ნიშნავს: 'თავით გადაყირავენას' (იხ. ს. ჟღენტე, ქანური ტექსტები, გვ. 186). გურულში თავით გადაყირავენის მნიშვნელობით იხმარება: წიკუნტალი (იხ. „გურული კილო“, გვ. 257).

გურ. „ცხრაჯერ გადაწიკუნტალდა“ ნიშნავს: ცხრაჯერ გადაყირავდა. განსხვავებას თავიკიდური თანხმოვანი გვაძლევს. სვანურში ამ მნიშვნელობის გადმოსაცემად ციბრკვლჷ გვაქვს.

მეგრ. თხიფუა ნიშნავს: 'დასერას'. გურულშიაც ეს ზმნა გავრცელებული იმავე მნიშვნელობით.

გურ. „ითხიპნება“ ნიშნავს: ისერება (თხიფუა || თხიპვა). გურ. მოთხიპული || მოთხუპული ნიშნავს: 'მოძღურულს, დასერულს'.

მეგრ. „ქანტალი დუდიში“ ნიშნავს: 'თავის ქნევას'. გურულში ამის შესატყვისი გავრცელებული ფორმაა: თავის კანტური.

გურ. „თავს აკანტურეფს“ ნიშნავს: თავს აქნევს. „ყორიფელზე გიკანტურეფს თავს“ ნიშნავს ყველაფერზე გეთანხმება.

მეგრ. კაპანუა ნიშნავს: 'ტვირთვას'. გურულშიაც ეს ზმნა გავრცელებული იმავე მნიშვნელობით: და-კაპანება. გურ. „დაკაპანებული ურემი“ ნიშნავს: თავმდის, ზედმეტად დატვირთული ურემი.

მეგრ. კარკაცი ნიშნავს: 'კასკასი, კისკისი'. ეს ზმნა გურულში იმავე მნიშვნელობითა და ფორმითაა გავრცელებული.

გურ. „კარკაცოფს“ ნიშნავს: კასკასობს. კარკაცი ფონეტიკური განვიითარების გზითაა მიღებული კასკასი-საგან. რ ს-ს ფონეტიკური მონაცვლეა (შდრ. ძე. ქართული სძალი რძალი; სძე - რძე). ც კი შედეგია მეორე ს-ს გააფრიკატებისა (შდრ. ქართ. მსხალი და ქან. მცხული; გურ. სხვენი და ქან. ოცხონე). კარკაც ფუძეა გამოყენებული სვანურ: ლი-კარკაცე-ში, რაც ნიშნავს: 'კაქანს'. სვან. კარკაცე კაქანებს. ამავე რიგის მონაცემი უნდა გვქონდეს სვან. კორკოც-ში, რაც ნიშნავს: 'მყივანა ხველას'.

მეგრ. კეკუა || კაკუა ნიშნავს: 'წისქვილის ქვის მოპირვას', აგრეთვე ნიშნავს: 'მატყლის წეწვასაც'. გურულში ეს ზმნა იმავე ორი მნიშვნელობით იხმარება. იტყვიან: „ახალ მოკეკილი წისქვილიაო“, ან კიდევ: „კაი დაკეკილი მატყლიაო“.

მეგრ. კვარკვალი ნიშნავს: „ქანკალს“. გურულშიაც იმავე შინაარსის გადმოსაცემად ეს ზმნაა გავრცელებული. ცნობილია ასეთი ლექსი:

„სიცივეა კვარკვალია
ქალო, შენ რამ გადაგრია,
კასტუმიანს რომ დიეძეფ
ჩოხიანი რამ დალია“ (იხ. „გურ. კილო“, გვ. 70).

მეგრ. კვირკუა || კვარკვალუა ნიშნავს: 'დახვევა, დაგორგალება'. გურულში ამ მნიშვნელობის გადმოსაცემად იხმარება: და-კვირკვალება. გურ. „დაკვირკვალებული თმები აქ“ ხუკუქი თმა, ლოკონები აქვს. შდრ. ქანური: „კირკოლერი თომა“ ხუკუქი თმა (ს. ჟღენტე, ქანური ტექსტები, გვ. 191). სვანურში იმავე მნიშვნელობის შესატყვისი ფორმაა: ლი-კვირკვე.

მეგრ. ლანდუა ნიშნავს: 'კვერცხის სინათლეზე შემოწმებას ლაყე არის თუ არა'. გურულში ლანდუა იმავე მნიშვნელობით იხმარება.

მეგრ. ლიფუა ნიშნავს: 'გასანთელა, ტალახში ამოსერა'. გურულშიაც ეს ზმნაა გავრცელებული იმავე მნიშვნელობის გადმოსაცემად. მაგ. ტალახით ან ქონით გასვრილზე იტყვიან: გალიფულიაო.

გურ. „ხარს კუდი ქლა გალიფული აქ ტალახით“.

ქან. ო-მლორინუ ნიშნავს: 'ხმამალალ ყვირილს, ღრიალს'. გურულში ამ მნიშვნელობის გადმოსაცემად იხმარება: ბლორინი. მ-ს ბ-დ ფონეტიკურ ცვლილებასთან გვაქვს საქმე (იხ. „გურული კილო“, გვ. 214).

გურ. „რა გაბლორინეფს, ბიქო, ამხელას“ რას ღრიალებ ამოდენას? სვანურში შესატყვისი ფორმაა: ლი-ბლღელ 'ბლავილი (საქონლის)'.

მეგრ. გო-ნიორაფა ნიშნავს: 'წყალზე კვალის დაჩენას', მაგ.: ნაფის გავლის შემდეგ ან გაცურვის შემდეგ. გურულში ამ მნიშვნელობის გადმოსაცემად გავრცელებულია: განარვა (იხ. „გურული კილო“, გვ. 216).

მეგრ. პურჰეჟაფი ნიშნავს: 'ფურთხეას, უშნოდ ფურთხებას'. ეს ზმნა გურულშიაც არის გავრცელებული იმავე მნიშვნელობით. გურ. „იპურჰეჟეზა სა-შინლათ“ ნიშნავს: წამდაუწუმ უშნოდ იფურთხება.

მეგრ. პუტინი ნიშნავს: 'ჩემად გაბმულ ლაპარაკს'. გურულში იმავე მნიშვნელობის გადმოსაცემად იხმარება: პუტუნი, გურ. „პუტუნოფს თელი დღეი“. ამ შემთხვევაში, და სხვა ბევრ შემთხვევაში, ი-სა და უ-ს შესატყვისობა მეგრულსა და გურულს შორის ისეთ ხასიათს ატარებს, როგორც მეგრულსა და ქანურს შორის¹ (შდრ. მეგრ. თხიფუა და გურული: თხუჰენა).

მეგრ. უუარუა ზმნას სხვადასხვა მნიშვნელობა აქვს ისე, როგორც გურულშიაც.

მეგრ. უუარუა ნიშნავს: 1. ძალზე დაღლას. გურულშიაც იტყვიან: „დღეს ნამეტარი დევიჟვერეო“, ე. ი. დავიღალეო. 2. ნიშნავს: გარტყას და 3. დისველებას, გაწუწუას. გურულშიაც ეს ზმნა ამ მნიშვნელობით იხმარება. მაგ. თუ ვინმე მდინარეში ტანზე ჩაცმული გავა იტყვიან: გაუვარუნდაო.

მეგრ. ულირაფა ნიშნავს: 'ქენობას'. გურულში ამ შინაარსის გადმოსაცემად გვაქვს: უღნობა. გურ. „დამქღნარი ვარდი“ დამქენარი ვარდი (იხ. „გურული კილო“, გვ. 240).

მეგრ. რეფუა ნიშნავს: „რაიმე საგნის დარტყმას“². გურულში როფუა იმავე მნიშვნელობის გამომხატველია. გურულში ე ხმოვანს ო ენაცვლება. გურ. „თავი გაუროფა“ -თავი გაუტეხა, გაუპო (იხ. „გურული კილო“, გვ. 71).

მეგრ. ტიკუა ნიშნავს: 'ფეხის ან ხელის რაიმე სითხეში ჩაკვრას'. ეს ზმნა გავრცელებულია გურულშიაც იმავე მნიშვნელობით. გურულში იგი თავში ჩართყმასაც ნიშნავს.

გურ. „ტიკვა ჯოხი თავში“.

მეგრ. ტარჩალი ნიშნავს: 'ხმამალალ სიცილს'. აგრეთვე აღნიშნავს: ფრინველის გაფრენისას ფროების ხმაურს.

¹ იხ. ა რ ნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, ჭანურ მეგრულ-ქართული შდ. ლექსიკონი, გვ. 5

² მაგლობას ეუძღვის ანდ. თოდუას ზოგი მეგრული ზმნის შინაარსის დაზუსტებისათვის.

გურულში ეს ზმნა გავრცელებულია იმავე მნიშვნელობით, ხოლო ფუძეში ი-ს მაგიერ სისინა ჯგუფისათვის დამახასიათებელი ც გვაქვს: **ტკარცალი**. გურ. „ქალიშვილების **ტკარცალი**“; „ქათამი **ატკარცალდა**“.

სვანურში იმავე მნიშვნელობის შესატყვისი ფორმაა: **ტკარჩენ** ‘ტკარცალი’.

მეგრ. **ტყვაპინი** ნიშნავს: ‘რაიმე საგნის წყალში ჩაყარვისას ხმაური, ან სითხეში სიარული’. გურულში ამ მნიშვნელობის გადმოსაცემად იხმარება: **ტყვაპუნი**. გურულში ი-ს მაგიერ უ გვაქვს. მაგ. თუ ჭურჭელში წყალი მოძრაობს, იტყვიან: „წყალი **ტყვაპუნოფსო**“.

მეგრ. „**ტყუაპალი** კვერცხი“ ნიშნავს: ლაყე კვერცხს. შდრ. გურ. „**ტყვაპერა** კვერცხი“.

სვანურში მეგრ. **ტყვაპინი**-სა და გურ. **ტყაპუნი**-ს შესატყვისი გვაქვს: **ტყურპუნ** იმავე მნიშვნელობით.

მეგრ. **ფელეკუა** (ან. თოდუას ჩენებით) ნიშნავს: ‘გახლეჩას, გაპობას’. გურულში შესატყვისი ფორმაა: **ვა-ფელეკება** იმავე მნიშვნელობით.

მეგრ. **ფითქუა** ნიშნავს: ‘ამოგანგვლა რაიმე ფხვნილით: ფქვილით, პუდრით’.

მეგრ. „**გოფითქილი**“ ნიშნავს: პუდრწასმული. გურულშიაც **შეფითქვლა** ნიშნავს: ‘შეთეთრებას, პუდრის წასმას’.

მეგრ. **ფუჟაფი** ნიშნავს: ‘ნელი წვა’. გურულში იმავე მნიშვნელობის შესატყვისი ფორმა გვაქვს: **პუჟვა**. გურ. „**ცეხლი პუჟავს**“—ცეხლი ჩაქრობაზე. გურულში პარალელურად იხმარება: **პუჟუნი** იმავე მნიშვნელობით (იხ. „გურული კილო“, გვ. 239).

მეგრ. **ლაჭუა** ნიშნავს: ‘კრეჭა’.

გურულშიაც ეს ზმნა გამოყენებული იმავე მნიშვნელობით.

გურ. „**თმაი მიაღნუჭა** ან **შიაღნუჭა**“ ნიშნავს: თმა მიაკრიჭა ან შეაკრიჭა. გურულში გვაქვს უ-ნ-არო ფორმაც: **ღუჭვა**.

სვანურში შესატყვისი ფორმაა: **ნე-ღმეჭ** ნიშნავს: მატყლის ნაკრეჭს, ან ფართლის პატარა ნაჭერს (შდრ. გურ. **ნაღუჭნი** იმავე მნიშვნელობით).

მეგრ. **ღვანკალი** ნიშნავს: ‘ძლივ-ძლიობით, სუსტად სვლა’. მეგრ. **ღვანკალი**, გარდა ამისა, ჰქვია ჭიის მაგვარ წყლის პატარა ცხოველს (პროფ. არნ. ჩიქობავას ჩვენებით).

გურულში **ღანკალი** ნიშნავს: სუსტად, ‘ძლივ-ძლიობით სვლას’.

გურ. „**ძულე ეღანკალება**“ ნიშნავს: ძლივს დადის, სუსტადაა.

სვანურში შესატყვისი ფორმა გვაქვს: **ლი-ღგრკანელ** იმავე მნიშვნელობით. ‘სუსტად სვლა’, ნაზამორ, დასუსტებული საქონლის სვლაზედაც იტყვიან.

ქან. **ო-ღრიკუ** ნიშნავს: ‘მოხრას, დახრას’.

ქან. „**მოღრიკი** ჯინიქი“—‘დახარე (მოხარე) კისერი’. გურულში იმავე მნიშვნელობის გადმოსაცემად იხმარება: **მო-ღრიკვა**. გურ. „წულები მომეღრიკა“—წალები დასველების შემდეგ მზეზე ან ცეცხლზე რომ გაშრება და მოიგრიხება, იმაზე იტყვიან.

მეგრ. **ღო-შხაფათუა** || **ღო-შაფათუა** ნიშნავს: ‘ერთბაშად გაქლეტა, დახოცვა’. გურულშიაც ამ მნიშვნელობის გადმოსაცემად იხმარება: **ღა-შხამფალება**. მ ფონეტიკურადაა განვითარებული. გურ. „**ჭუჭულები დამხამფალდენ**“—წიწილები დაიხოცნენ (ერთბაშად რაიმე ავადმყოფობის გამო). „**შვილები**“

დღუშხამფალდა“ შვილები დაეხოცა, გაუწყდა (უფრო ხშირად წყველის დროს იხმარება).

მეგრ. ციცქონუა || წიწკონუა ნიშნავს: ‘ცოტ-ცოტა ქამას’. გურულშიაც ციცქნა || წიწკნა იმავე მნიშვნელობით იხმარება.

გურ. „ისე იწიწკნება კაცს გულზე შამოუა“ (შდრ. წიწკათაი ქამა გ. შარა-შიძე, გურული ლექსიკონი, გვ. 87).

გურულში გავრცელებულია ცუცქნა ვარიანტიც იმავე მნიშვნელობით.

ქან. ო-ცხოპუ ნიშნავს: ‘სხლეა, გასხლეა’. გურულში ამ ფორმის შესატყვისი ფორმა გვაქვს: სხეპვა იმავე მნიშვნელობით.

ქან. „სუმ კოჩი-თი გოცხოპუ“. სამი კაციც მოკლა („გასხეპა“) (იხ. ს. ჟღენტი, ქანური ტექსტები, გვ. 202). გურ. „ბეოლის დასხეპვა“ ნიშნავს: თუთის ხის ტოტების დაჭრას.

აღსანიშნავია, რომ ქანურის ცხ კომპლექსის შესატყვისი გურულში გვაქვს სხ კომპლექსი. გარდა ხსენებული მაგალითისა, შეიძლება დასახელებულ იქნეს სხვა მაგალითებიც. მაგ.: ქანური ო-ცხონე-ს შესატყვისი გურულში გვაქვს: სხვენე ‘სამზარეულო სახლის კერები და ის არე საერთოდ, რომელიც მოთავსებულია სახლის სახურავსა და საცეცხლურს შორის (იხ. „გურული კილო“, გვ. 244). ქანური მცხული-ს შესატყვისი გურულში გვაქვს: სხალი. მ იკარგვის, ან ზოგჯერ ფშინევიერდება და ვლებულობთ: ფსხალი (იხ. „გურული კილო“, გვ. 247), (შდრ. სი-სხლი და დი-ცხირი).

შეიძლება ამავე რიგის მონაცემი გვქონდეს სევანურ: ლი-კაცხურე-ში, რაც ნიშნავს ‘სხეპვას’.

მეგრ. „კუჩხი გაჩიკინუ“ ნიშნავს: ‘ფეხი გაფშიაკა’.

გურულში ამის შესატყვისი გვაქვს: ფეხი გააჩიკინა იმავე მნიშვნელობით.

ქან. ო-ჩხოტალუ ნიშნავს: ‘გასხლეა’ (შდრ. ო-ცხოპუ).

გურულშიაც ეს ზმნაა გამოყენებული იმავე მნიშვნელობით: გა-ჩხოტვა.

გურ. „ბეოლის გაჩხოტვა“ ნიშნავს: თუთის ტოტებიდან ფოთლების გაცლა, დაყრევივნება (იხ. „გურული კილო“, გვ. 27). მეგრულში იმავე მნიშვნელობის გადმოსაცემად იხმარება: ოცხოტალე და ოჩხოტალე-ც (დოც. მ. ხუბუას ჩვენებით).

სევანურში შესატყვისი ფორმაა: ლი-ჩხვტი, რაც ნიშნავს: ‘ხეხილის ფოთლების დაბერტყევას მაგ. ქოლოკის სროლისას’. ნიშნავს: საქონლის აკათსევასაც.

მეგრ. წარწალი ნიშნავს: ‘მოძრაობას’ მაგ. „ქარი იწარწალუ“ ქარი ქრის (მოძრაობს). გურულშიაც წარწალი ნიშნავს: ‘მოძრაობას, შრომას’. გურ. „თელი ღლეე წარწალოფს“—მთელი ღლეე შრომობს, არ ისვენებს.

გურულში იხმარება ასეთი ვარიანტიც: წანწალი იმავე მნიშვნელობით. რ-ს მაგიერ ნ გვაქვს (შდრ. მეგრ. „ენის ტანტალი“, გურ. „ენის ტარტალი“).

მეგრ. წკაპუა ნიშნავს: ‘გამწკრივებას’. გურულშიაც გა-წკაპვა იმავე მნიშვნელობით იხმარება.

გურ. „გაწკაპულიყვენ ხიდზე“—ხიდზე ჩამწკრივებულებიყვენ.

სევანურში შესატყვისი ფორმა გვაქვს: ლი-წკჷნე იმავე მნიშვნელობით. მაგ. იტყვიან ფოლაქების მწკრივზე დაკერების შემთხვევაში.

მეგრ. წვარწვავალი ნიშნავს: 'წვეთებად ღენას'.

ქან. „რუშდის უფი ჯინიქიშე დოლოწურულამტუ“. რუშდის კისრიდან ოფლი ჩამოსდიოდა წურწურით (ს. ჟღენტი, ქანური ტექსტები, გვ. 214).

გურულშიაც ეს ზმნაა გავრცელებული იმავე მნიშვნელობით. გურულში ამ ზმნის ორი ვარიანტი არსებობს: მეგრულის შესატყვისიცა და ქანურის შესატყვისიც. გურ. „ოფლი მო-წვარწვავლოფს“—ოფლი მოსდის ღვარად (შდრ. მეგრ. წვარწვავალი). გურ. „ოფლი მო-წურწურლოფს“—ოფლი მოსდის ღვარად (შდრ. ქან. დოლო-წურულამტუ) (იხ. გ. შარაშიძე, გურული ლექსიკონი, გვ. 87 წურწურული).

მეგრ. წკიპუა ნიშნავს: 'კობტად გამოწყობას, მორთვას'. მეგრ. „გემორ-წკიპილი || გემოწკიპილი კოჩი“—კობტად მორთული კაცი.

გურულშიაც მო-წკიპვა ნიშნავს: 'კობტად მორთვას, გამოწყობას'. „გამო-წკიპული“—მორთული, გამოწყობილი.

სვანურში შესატყვისი ფორმა გვაქვს: ლი-წკვპუნე იმავე მნიშვნელობით.

როგორც ცნობილია, ისტორიულად სხვადასხვა დღესასწაულებზე გურულეებსა და მეგრელებს შორის სხვადასხვა სახის თამაში ამართებოდა. ერთი ასეთი სახის თამაში იყო: ჭაკუნი. იგი მეტად გავრცელებული თამაში ყოფილა როგორც გურიაში, ისე სამეგრელოშიაც. თამაში შემდეგში გამოიხატებოდა: „ბურთის მაგვარად გათლიდნენ ხეს. შემდეგ დათლიდნენ გრძელ ჯოხებს, რომლებსაც თავები დამსხვილებული ჭკონდა. ამ დამსხვილებულ თავს ხის ბურთს გაარტყამდნენ და ამ ნაირად თამაშობდნენ ჭაკუნს“ (იხ. „გურული კილო“, გვ. 258).

მეგრ. ჭაკუა ნიშნავს: 'ჭეჭკვა, წვრილად დაჭრა'. გურულში იმავე მნიშვნელობის გამოსახატავად იხმარება: ჭიჭკნა.

გურ. „შეშის დაჭიჭკნა“—შეშის წვრილად დაჭრა. სვანურში იმავე მნიშვნელობის გადმოსაცემად იხმარება ლი-ბწკგრე 'შეშის ძალიან წვრილად დაჭრა'.

მეგრ. ჭიჭე ნიშნავს: 'პატარა, ცოტა'.

ქანურში შესატყვისი ფორმაა: ჭუტა, ჭუჭუტა იმავე მნიშვნელობით.

ქან. „არ ჭუჭუტა ნჯა რენ-და“—ერთი პატარა ხე არისო (ს. ჟღენტი, ქანური ტექსტები, გვ. 215). ამ სიტყვის ფუძე გამოყენებულია ერთ გურულ ზმნაში: მო-ჭიჭავება, რაც ნიშნავს: 'ეკონომიას, მოცოტავენას' (იხ. „გურული კილო“, გვ. 235).

გურ. „ჭიჭეთ იხმარე“, ან კიდევ: „რომ გუუსვი ხელი ცოტა მოგეჭიჭავე-ბია“. „ჭიჭო-ჭიჭო იხმარე, თვარა ჭე ჩაგელევა ხელში“ (გ. შარაშიძე, გურული ლექსიკონი, გვ. 88).

მეგრ. გო-ჭიჭინაფა ნიშნავს: 'გულის მოსვლას', ან კიდევ: 'გულის წასვლას'.

გურულშიაც ეს ზმნაა გამოყენებული იმავე მნიშვნელობით.

გურ. „გაჭიჭინდა“—'გული მოუვიდა, გაბრაზდა'. „ბაღანე გადაჭიჭინდა“—ბავშვს გული წაუვიდა (ბავშვს ტირილისა და ხველის დროს ემართება ხშირად).

მეგრ. **ო-ჰინახე** ნიშნავს: 'საწნახელს'. გურულში წნეხის აღსანიშნავად სწორედ ეს ფუძეა გამოყენებული. გურ. **ჰნეხა** ნიშნავს: **წნეხა** (იხ. „გურული კილო“, გვ. 77).

მეგრ. **ჰონჰუა** ნიშნავს: 'მრავალჯერ დაკერება ძველის ძველზე'.

მეგრ. „**ჰონჰილი**“—ნაპრებისაგან შეკერილი ტანსაცმელი ან სხვა რაიმე.

გურულშიაც ეს ზმნაა გავრცელებული იმავე მნიშვნელობით, თუმც გურულში იგი ზოგჯერ ცუდად დაკერებულსაც ნიშნავს. გურ. „**მუჰჰონჰავს** საშინლათ“ (შდრ. გ. შარაშიძის, გურული ლექსიკონი, **ჰინჰვა** გვ. 88).

მეგრ. **ჰანჰყუა** || **ჰაჰყუა** ნიშნავს: 'ჰეჰყუა, ჰყულეტა'.

მეგრ. „**ჰურძენიში ჰყანჰყუა**“—ყურძნის წნეხა.

გურულშიაც ეს ზმნაა გავრცელებული იმავე მნიშვნელობით. მაგ. გურ. „**გევიჰარჰყე**“ ნიშნავს: გავიჰყულიტე.

აქაც ფონეტიკურად შენაზარდ ნ-ს მაგიერ რ გვაქვს (იხ. „გურული კილო“, გვ. 218). მაგ. თუ მძიმე ტვირთი მიაქვს კაცს იტყვიან: „**გევიჰარჰყე** კაციო“.

სეანურში შესატყვისი ფორმა გვაქვს: **ლი-მჰყუნე** 'ჰყულეტა'.

სეან. „**მტიშ** **ლი-მჰყუნე**“—მატლის გაჰყულეტა.

მეგრ. **ჰყაპუა** ნიშნავს: 'წყლის მოძრაობით გამოწვეულ ხმაურს' (შდრ. ტყაპუნი).

ეს ზმნა გურულშიაც არის გავრცელებული იმავე მნიშვნელობით. მაგ. თუ ფეხსაცმელში წყალია შესული და მოძრაობს, იტყვიან: „**ფეხში წყალი მიჰყაპუნოფსო**“ (შდრ. **ჰყამპალი**, გ. შარაშიძე, გურული ლექსიკონი, გვ. 89).

მეგრ. **ჰყორინი** ნიშნავს: 'გაწყრომა'. გურულშიაც ეს ფუძეა გავრცელებული, ხოლო იგი უფრო ხშირად ნიშნავს: „**ლორის ყვირილს**“ (იხ. „გურული კილო“, გვ. 259). გურულში გავრცელებულია ამ სიტყვის გამჟღავნებული ვარიანტიც: **ჯლორინი** იმავე მნიშვნელობით.

მეგრ. **დო-ჯგვაჯგვაფა** ნიშნავს: 'მძიმე საგნის რაიმეზე დაცემა'. გურულშიაც ეს ზმნაა გავრცელებული იმავე მნიშვნელობით, ხოლო ქართულისათვის დამახასიათებელი შესატყვისი განმარტებით: **და-ჯეჯგვება**. გურ. „**დეჯეჯგვე** საწყალი“—ნიშნავს ჯდომით დაეცა.

ჰან. **ო-ჯგიალუ** ნიშნავს: 'ხმაურით სვლა'.

ჰან. „**ცხენი დუმანის** თერი **ჯგიალერი** ჰომობთუ“—ცხენი ქარივით („ნი-სლივით“) ჩქარა ჯლიგინით მოვიდა („ქე მოვიდა“) (ს. ფლენტი, **ჰანური ტექსტები**, გვ. 217).

გურულშიც ეს ზმნაა გავრცელებული იმივე მნიშვნელობით.

გურ. „**მო-ჯლიგინოფს**“—ნიშნავს: 'ხმაურით მოდის'.

მეგრ. **ჯორგუა** ნიშნავს: 'რაიმეს სიმძიმის ქვეშ მოქცევა'. გურულშიც **ჯორგვა**, **დაჯორგვა** იმავე მნიშვნელობით იხმარება (იხ. „გურული კილო“, გვ. 222).

გურ. „**კარი მუჰჯორგა**“—კარი მიუხურა (კარზე რაიმეს მიდებით).

სეანურში შესატყვისი ფორმაა: **ლი-ჯორგე** იმავე მნიშვნელობით.

ჰან. **ო-ხარხალუ** ნიშნავს: 'დუღილს'.

ქან. „ხარხალერი წკარი ღობეს დო დოქეეს ქინი“—ადუღებული წყალი გადაავლეს და დაწვეს დედაბერი (ს. ქლენტი, ქანური ტექსტები, გვ. 141₁₃). გურულში შესატყვისი ფორმაა: ხუარხუალი იმავე მნიშვნელობით. გურ. „წყალი ხუარხუალოფს“—ნიშნავს: 'წყალი დუღს'.

მეგრ. ხუარხუალი ნიშნავს: 'მოდრობას, დ. ადუღებობას'.

გურულშიც იხმარება ხუარხუალი ამ მნიშვნელობით. იტყვიან: მაგ. „წყალი მიხუარხუალოფს უბეშიო“.

მეგრ. ხუანცალი ნიშნავს: 'განძრევას, მოძრობას' (მდრ. ხუარხუალი).

გურულშიც ხუანცალი იმავე მნიშვნელობით იხმარება. (იხ. „გურული კილო“, გვ. 261). იტყვიან მაგ. „თებზი ხუანცალოფსო“ ან კიდევ: „ბალანე ხუანცალოფსო“.

სვანურში შესატყვისი ფორმაა: ლი-ხურცნელ. 'ხუანცალი'.

მეგრ. გო-ხიკინაფა ნიშნავს: 'ძალიან გახმობას, გაშრობას'. გურულში იმავე მნიშვნელობის შესატყვისი ფორმაა: გახიკინება. მაგ. მქადის კეცზე კარგად გამოცხობის შემთხვევაში იტყვიან: „მქადი გახიკინებულაო“.

მეგრ. ხიჩუა ნიშნავს: 'კბეჩა'. გურულში ეს ხმნა გავრცელებულია ხმიჩა. ფორმით და იმავე მნიშვნელობით, თუმც ზოგჯერ უშნოდ კბეჩას ნიშნავს. გურ. „იხმიჩება“—იკბიჩება.

ქან. ო-ხლიპუ ნიშნავს: 'მოსმა, მოხერება'. „არ მოხლიპუ ხუთ ფარა რენ-და“—ერთი მოხერება ხუთი ფული ღირსო („არისო“) (ს. ქლენტი, ქანური ტექსტები, გვ. 203). მეგრულში შესატყვისი ფორმაა: ხუპუა. იმავე მნიშვნელობით.

გურულში გავრცელებული შესატყვისი ფორმაა: ხვლეპა. 'პოსმა, უშნოდ. მოსმა'. გურ. „ხარივით იხვლიპება“.

სვანურში შესატყვისი ფორმაა: ლი-ხვლიპი 'ხერება'.

ზემოგანხილული გურული თავისებური ზმნები. როგორც კანახეთ, მხოლოდ მეგრულ-ქანურის ნიადაგზე იხსნება. ეს კი უფლებას გვაძლევს ვილაპარაკოთ. გურულში მეგრულ-ქანური ფენის საგრძნობი მარაგის არსებობის შესახებ.

ზემოგანხილული მასალები იმ მხრივაც არის საყურადღებო, თუ რა სახე. მიიღო გურულში შესულმა მეგრულ-ქანურის შიშინა ფენამ სისინა ფენის სინამდვილეში. მეგრულ-ქანური ფენის გამოყოფა გურულის ენობრივი მასალებიდან იმ ფაქტის წინაშე გვაყენებს, რომ გურულში შესული მეგრულ-ქანურის შიშინა ფენა იმდენად ძლიერი ყოფილა, რომ მას ზოგ შემთხვევაში კიდევ დაუჩრდილავს გურულის ძირითადი ფენა.

ქართულ-ირანულ ურთიერთობიდან¹

«ვახტანგის „სწავლულ კაცთა“ წყაროები ორ უმთავრეს ჯგუფად უნდა დაიყოს: 1. ადგილობრივი, ქართულ და 2. უცხოელთა წყაროებად...

უცხოელთა წყაროებად მხოლოდ საისტორიო თხზულებები „სპარსთა და სომეხთა ცხოვრებანი“ ჰქონიათ, განსაკუთრებით კი სპარსული საისტორიო მწერლობით უსარგებლიათ — სპარსულ საბუთებისათვის ყურადღება არ მიუქცევიათ.

ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლა წიგნი I, 1916.

ივ. ჯავახიშვილი

|

საქართველოს კულტურული წარსულის მეცნიერული შესწავლა აუცილებლად გულისხმობს წინდაწინ ნიადაგის მოსუფთავებას იმ ისტორიულ ფაქტების დასადგენად, რომელნიც ქართველი ხალხის მეზობელ ხალხებთან ურთიერთობის სფეროს ეკუთვნიან. ცნობილია, რომ ამ უკანასკნელ კონტექსტში ფრიად ოვალსაჩინო ადგილი უჭირავს ირანულ კულტურას საერთოდ. აპიტომ, გასაგებია სავსებით ის გამახვილებული ინტერესი, რომელსაც იჩენენ სათანადო დარგის სპეციალისტები ქართულ-ირანულ ურთიერთობათა საკითხებისადმი, ეკუთვნის ეს ურთიერთობა უძველესს დროს, თუ უკანასკნელ საუკუნეებს.

ჰქმნიდა რა თავის მრავალფეროვან და მრავალწახნაგოვან კულტურას ორი უდიდესი მატერიკის მიჯნაზე — ევროპისა და აზიის შემაერთებელ ყელზე — საქართველო ყოველთვის წარმოადგენდა აღმოსავლეთისა და დასავლეთის კულტურულ მიღწევათა საკვანძო პუნქტს. ამისი დამადასტურებელი ფაქტები უხვად არის მოცემული ენაში, ლიტერატურულ ძეგლებში, ისტორიულ ანალებში, მატერიალურ კულტურაში და სხვა.

გავლენა განსაკუთრებით ოვალსაჩინო უნდა ყოფილიყო ირანული ენისა და ლიტერატურის ხაზით.

ცნობილია, მაგალითად, რომ სასანიანთა ირანის კულტურული წარმატებანი შედარებით ადვილად იკვლევდნენ გზებს ახლო აღმოსავლეთის ხალხებისაკენ. კერძოდ ფალაური ენისა და ლიტერატურის გავლენა ოვალსაჩინო უნდა

¹ შესავლის ნაწილი შრომიდან — „ქართულ-ირანულ ურთიერთობათა საკითხისათვის მე-17—18 ს“.

ყოფილიყო საქართველოს მიმართ, მისი განვითარების ადრინდელ-ფეოდალურ ეპოქაში. ამ საკითხზე დეტალურად იქნება საუბარი სხვა დროს, ხოლო ამჟამად საკმარისია დავიმოწმეთ აკადემიკოსი ნ. მარი.

აკად. მარის მართებული შენიშვნით „ქართულ, საქრისტიანო, ლიტერატურას საფუძვლად დასდებია ქართლური კილო. როგორც ჩანს ქართველებს სამწერლო ენა გააჩნდათ ქრისტიანობამდის. კავკასიის მთებს დაუახლოვდნენ ქართველი ტომები არა პირველყოფილ მდგომარეობაში. ზოგი მათგანი იღვა კულტურული განვითარების საკმაო მნიშვნელოვან საფეხურზე. ქართველ ტომთაგან მოსოხებს, ხალიბებს და მათ ახლო მონათესავეებს მდ. ჭოროხის სათავეებში აუყვავებიათ საკუთარი წარმოების მეტალურგიული (ლითონის) ინდუსტრია. მაშინდელ საქართველოში გაბატონებული კულტურა მიიმართება ასურეთ-ბაბილონისაკენ და მესოპოტამიისაკენ, როგორც სამშობლოსაკენ. წარმართული ეპოქის ქართულ საფლავთა განათხარებში აღმოჩენილი საგნები მოწმობენ აგრეთვე დასავლურ გავლენასაც, კლასიკური ქვეყნის გავლენასაც. მაგრამ ეს უფრო გვიანდელი ეპოქაა, ათასი წლით დაშორებული იმ ხანიდან, რომელსაც განეკუთვნება კოლხიდაში ოქროს მოსაპოვებლად გამგზავრებულ არგონავტთა შესახები თქმულების რეალური ჩონჩხი. მეოთხე საუკუნის დამდეგს საქართველოში ქრისტიანობას უკვე დახვდა გავლენა მესამე წარმართული კულტურისა, რომელიც შემოტანილ იქნა ირანიდან მოგვთა რელიგიასთან ერთად. სპარსული რელიგიური კულტურა დიდხანს იბრძოდა საქართველოში ოფიციალური ბატონობისათვის. მას უჭერდნენ მხარს ადგილობრივი ქართველი მეფეები და მმართველები. ის ღრმად შეიჭრა ქართველი ხალხის ზნესა და ჩვეულებებში. მისი წყალობით ამ ქვეყანაში გავრცელდა სპარსული დამწერლობა „ფალაური“. საქართველოში იჭრებოდა ქართული ფულები ამავე რელიგიის ემბლემითა და ფალაური წარწერით მეშვიდე საუკუნემდის¹“.

დავით აღმაშენებლის ეპოქიდან მოკიდებული არ ყოფილა არც ერთი პერიოდი კულტურული წინსვლისა და განვითარებისა საქართველოში, რომ მას გარკვეული კავშირი არ ჰქონოდა ირანთან. თვით ეგრეთწოდებულ დაცემის ხანაშიაც კი არ ჩამქრალა საესებით ამ ორ ქვეყანას შორის კულტურული ურთიერთობის მალევებელი კერა და არ გამწყდარა იდეური კავშირის ძაფები.

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს, რომ სეფიანთა ეპოქის მთელ მანძილზე ქართველი ხალხის მოწინავე შვილებს გრანდიოზული მუშაობა ჩატარებიათ ირანელთა მიღწევების გადმოსანერგავად საქართველოში, როგორც პოეტური კულტურის სფეროში, ისევე მეცნიერების სხვადასხვა დარგში. ამ ორი უდიდესი კულტურის მატარებელ ხალხთა მჭიდრო ურთიერთობათა ატმოსფეროში აღზრდილს ქართულს ფეოდალურ სამხედრო არისტოკრატიას არა ერთხელ დაჰკისრებია მნიშვნელოვანი როლი სეფიანთა ირანის სახელმწიფოებრივი სუვერენობის დაცვისა და განმტკიცების საქმეში. ხოლო ამავე წოდების უმაღლესი წარმომადგენლები, როგორც წესი, თავიანთი პოლიტიკური მოღვაწეობისათვის მზადების პერიოდში ვალდებულნი იყვნენ გარკვეული, საქ-

¹ Акад. Н. Я. Марр, «История Грузии», СПб 1906, стр. 19

მაოდ ხანგრძლივი დრო დაეყოთ შაჰის სამეფო სამსახურში თვით ირანის მიწაწაღზე და ამნაირად გაეცლოთ სათანადო კარიერის გრძელი გზა. ამისი დამადასტურებელი ფაქტები უხვადაა მოცემული, როგორც ქართულ-ირანულ ანალებსა და სიგელ-გუჯრებში, ისე სხვადასხვა უცხოურ პირველწყაროებშიც.

სეფიანთა ეპოქა არსებითად წარმოადგენს ფეოდალურ ირანის მიწაწაღზე უკანასკნელ ცდას, არა საესებით უმნიშვნელოს, სასანიანთა ყოფილი პოლიტიკური და კულტურული სიძლიერის ზედახლად დამკვიდრებისათვის ბრძოლის საქმეში. ამ მიმართულებით წარმოებული აქტიური პოლიტიკის ბედი და იღბალი დიდად უნდა ყოფილიყო დამოკიდებული იმაზე, თუ რამდენად შესძლებდა სეფიანთა ირანი ამიერკავკასიაში, პირველ რიგში კი საქართველოში, ფეხის მოკიდებასა და გამაგრებას.

ის ფაქტი, რომ განსაზღვრული კულტურულ-ისტორიული ურთიერთობა უკვე ოდიდანვე არსებულა ირანსა და საქართველოს შორის, უკვე გარკვეულ სიტუაციას ჰქმნიდა სეფიანთა პოლიტიკის წარმომადგენლებისათვის, რათა შედარებით ადვილად გაეკვლიათ გზა ქართველ ფეოდალთა გულის მოსანადირებლად.

ირანის მიწაწაღზე გაბატონებული კლასებისა და საქართველოს უმაღლესი ფეოდალური არისტოკრატის ინტერესთა ერთიანობის შესახებ აღნიშნული ეპოქის სპეციალისტი ისტორიკოსი ნიკო ბერძენიშვილი, სხვათა შორის, წერს:

«При внутреннем обозрении Картли XVI века прежде всего должно отметить дальнейшее политическое усиление высших феодалов... Из высших картлийских феодальных фамилий в XVI веке особенно усиливаются четыре (Панаскертел-Цицишвили, Зевдгинидзе-Амилахори, Мухран-Батопа и Бараташвили).

До 70-х годов XVI века Картли героически борется с огромной кизилбашской державой. Эпизоды битв картлийских войск Луарсаба и Симона являют достойные восхищения примеры доблести и отваги на защиту родины и национальной свободы... Соединенные грузинские силы не раз вторгаются в иранские области Шеки-Ширваня и Гянджа-Азербайджан. На это иранский шах отвечает военно-политической организацией сопредельных с Грузией Закавказских провинций (Еревана, Гянджи, Казаха, Шамшадило, Шеки и Ширвана)... Луарсаб скоро покинутый союзниками вследствие ухищрений шаха Тахмаспа, один продолжает неравную борьбу, пока наконец, в 1558 г. не погибает на поле битвы. Не одна лишь военные действия являются средством борьбы иранского шаха. Шахские агенты искусно используют политическую структуру Грузии и социальные отношения в каждом отдельном царстве. Они всеми силами стараются еще больше разжечь присущие феодально-классовому обществу недовольство, неприязнь и борьбу между царствами, между царем и паревичаши, между царем и высшими феодальными «домами», между членами одного «дома», между сословиями... Агенты шаха легко разъединяют союзы грузинских царств

и натравливают последних друг против друга—обещанием трона переманивают на сторону шаха того или иного недовольного паревича; обещанием богатства, почестей и должности при дворе шаха прельщаются недовольные, обиженные те или другие члены феодального «дома», приближенные, бедные, родовитые азнаური, угнетенные крестьяне мсахური»¹ и т. д.

ამგვარად, ქართულ-ირანულ ტრადიციებზე აღზრდილთა რიცხვი მრავლად მოიპოვება მე-17, მე-18 ს. მოღვაწე ქართველთა შორის, როგორც სამეფო გვარეულობიდან, ისე სამხედრო ფეოდალური არისტოკრატიიდანაც. ცნობილია, მაგალითად, რომ აღნიშნულ ტრადიციებზე აღზრდილი კახეთის მეფის დავითის მეუღლე «ქეთევანს დაუშთა დავითის მიერ ძე ერთი, ყმა მცირე, თეიმურაზ... წარგზავნა ძე თვისი თეიმურაზ შაჰაბაზ ყაენთანა და წარყვა თან შერმაზან ჩოლოყაშვილი. ხოლო მიეძღეს რა, დიდად პატივსცა შაჰაბაზ და ითვისა, ვითარცა ძე თვისი»². მოხსენებული თეიმურაზი გარდა ამისა აღრმავებს იმ ლიტერატურულ ტრადიციას, რომელიც მას წინათაც მოსდგამდა მამის ხაზით: ის ცნობილია, როგორც მთელ რიგ პოემათა გადმომკეთებელი სპარსულიდან. თეიმურაზი მაინც ვერ შეეგუა ირანის მესვეურთა პოლიტიკას და განუდგა მას. ეს ხდება შაჰსეფი პირველის (1628—1642) დროს. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში დაცული ფირმანების ერთერთი ნიმუში ეხება ამ საქმის ვითარებას და შეიცავს ფრიად მნიშვნელოვან ცნობებს. ეს ფირმანია № 545, დათარიღებული 1045 წ. (ჩვენი წელთაღრიცხვით 1635) და ეკუთვნის შაჰსეფი პირველს. ბექდის წარწერაზე მოთავსებულია მისი ტახტზე ასვლის წელი—1038 (1628).

ფირმანი 1 (№ 545)

სპარსული ტექსტი:

ჭერმანე ჰომაიუნ შიღ ნქე რეფ'ათ ვა მანლიღ ფანაჰ ნეზმან ქაიხოსრო ბეგ ბეშაფაყათე შაჰანე მოფთახერ ვა სარაფრან გაშთე ბედნად ქე ეღლათ ვა სალთანათ ვა შავქათ ფანაჰ ჰაშამათ ვა ჯალალათ დასთგან(ჰ) ალიჯან ხალაფ ას-სალათინ აღ-ეზამ შაჯ'ან ლილსალათან ვაშ-შაექს ვალ ევბალ ახავიამ როსთომ ხან ვალიღე გორჯესთან ჰაყიყათ ე მარდანგერ ვა ეხლას ვა მაქჯეჰათი ან რეფ'ათ ფანაჰრან დარ ინ ველე ქე თაჰმურაზ დარ ჰავალიღე სურამ შექასთ ხორდეჭეჭერან ნუმუღე ბე ხედმათე აშრაფ არზი ნუმუღე ბუღ ბანეზე ეზღინღე შაფაყათე ფანღეშაჰანე დარ ბარეღე ან რეფ'ათ ფანა(ჰ) გარდიღ ბერან რეფ'ათ ფანა(ჰ) ვა ჯამი მარდომე გორჯესთან შაჰერ ასთ ქე თაჰმურაზე მახქურ ბანეზე ხარბზე გორჯესთან ბუღე ვა ჰასთვა დაფ'ე შარრე უ ჯეჰათე რაფაჰეიდათე საქანეღე გორჯესთან ბერ ჰამავიღე მარდუმე გორჯესთან ლანემ ასთ მი ბადაღ ქე ბიშთარ აზ ბიშთარ აზ რუიე ეხლას ვა ე'თეყად დარ ხედმათე ეღლათ ვა სალთანათ ფანა(ჰ) ალიჯანე მოშარალიე ბეთაყსირ აზ ხუღ რაზი ნა შოღე ჰარგაჰ მინ ბა'ღ ერანღეღე ომიდანე გორჯესთანანთ ნომიიად ბეთთეფაყე აზნაურან ვა ქოლღე მარდომე ქართილ აზ რუიე ეხლას ვა მაქჯეჰათი დარ დაფ'ო რაფ'ე უ ქუში-

¹ Н. Бердзенияшвили—Очерк из истории развития феодальных отношений в Грузии XIII—XVI вв.—(41).

² ქართლის ცხოვრება III, ხაქ. ქიქინაძის გამოც. 766.

დღე ნავ'ი ნომნადნდ ქე მარდომე გორჯესთანთ აზ შარე წეთნაჲე უ ასუდღე ნათერ გარდანდ აზ ჰარ ქას ქე ხელნაჲე დოელათხნაჲი ზნაჲერ შავად ჰაყიყათრან ნათერე ნეშან ემალათ ვა სალთანათ თანა(ჰ) უ მოშნარლიე' ნომნად ქე ბე ჰარ ნოე' ქე სელნაჲე რუზაჲაჲუნ ვა რაჲანაჲე საქანტეჲე ნაჲუნ დნნად მოყარარ დნ-რად ქე ბე ამალ ნეარანდ ნნე ლნხემტეჲე ეხლას ვა დაქჯეჲათი ბუდღე ბნშად ბე-ამალ მი ბნად ნეარდ ქე ჰაყიყათე ეხლას ვა იაქჯეჲათი ჰარ იაქრან სალთანათ თანა(ჰ) მოშნარლიე ბესედმათე აშრაჲ არზი ნომნად ურან მაშმულე შაჲაყათე ხოსროვანტ ხნაჲიმ გარდანიდ დარ ინ ბნბ ყადაღან დნნესთე დარ აჰდღე შენსანდ თაჰირან დაი შაჰრე მოჰარამ-ოლ-ჰარამ სანაჲე 1045 (მოჰრ დარ მეჲანე)... ჰასთ აზ ჯნე ლოლნე შნჰ სეჲარ 1038.

თარგმანი

„გამოვიდა უავგუსტოესი ფირზანი მასში, რათა დიდებულებისა და აღმატებულების თავშესაფარმა, შაჰური თანაგრძნობით წელგამართულმა (მოამაყე) და ამალღებულმა ქაიხოსრო ბეგმა უწყოდეს, რამეთუ მხარეთა და ოლქთა ბრწყინვალეების საფარველმა, მოკრძალებისა და სიდიადის საყუდელმა, მალახარისხოვანმა, ზეალმატებულ და ძლევაგამოსილებით გაბრწყინებულ მეფეთა შთამომავალმა, გაბედნიერებულმა ძმამ ჩემმა როსტომ ხანმა საქართველოთა მეფემ (تاجداران, ელიძე გორჯესთანთ) უკეთილშობილეს სამსახურად მოგვახსენა იმა წყალობის თავშესაფარის [ქაიხოსრო ბეგის] ვაჟეცობისა, თავდადებისა და ერთგულების (ერთსულოვნების) სიმართლე იმ ხანებისა (დროთა), როდესაც თეიმურაზმა დამარცხება განიცადა სურამის მიდამოებში და გაიქცა.

ეს [გარემოება] კი გახდა მიზეზი იმა დიდებულების თავშესაფარისადმი ფაღიშაჰური თანაგრძნობის გამრავლებისა, იმა წყალობის თავშესაფარისა და საქართველოს მთელი ხალხისათვის ცხადია, რომ მოხსენებული თეიმურაზი იყო და არის მიზეზი საქართველოს აოხრებისა და მისი სიბოროტის აღკვეთა (მოშორება) აუცილებლად საჭიროა საქართველოს მცხოვრებთათვის, მთლიანად საქართველოს ხალხისათვის.

ჯერ არს (ხამს), რათა უფრო და უფრო [მომეტებული] ერთგულება და ცადება არ დაიშურონ მოხსენებულის, მხარეებისა და სახელმწიფო საფარველის, მალახარისხოვანის [როსტომ ხანის] სასამსახუროდ —ამიერიდან ყოველთვის [როდესაც თეიმურაზი] განიზრახავდეს საქართველოში მისვლას, შეთანხმებულად აზნაურები [დიდებულები] და ქართლის მთელი ხალხი თავდადებითა და ერთსულოვნობით მის აღსაკვეთად მონდომებულნი მოიქცევიან იმგვარად, რომ საქართველოთა ხალხს (მარდომე გორჯესთანათ) მისი მზაკერული ოინებისაგან (აზ შარე წეთნაჲე უ) სულიერი სიმშვიდე და კმაყოფილება მიანიჭონ. ყოველი, რომელიც აღმოაჩენს [ქვეყნის] კეთილდღეობის საწინააღმდეგე [მოქმედებას], აცნობებს სიმართლეს მხარეებისა და სახელმწიფოს ხსენებულ საფარველს, რომ ყოველგვარი ზომები იქნეს მიღებული, როგორც ჩვევია (უწყის) ადგილობრივ მცხოვრებლებს —სახელმწიფოს კეთილდღეობისა, დღევგრძელობისა და კმაყოფილებისათვის. რაც კი საჭირო იქნება სიმამაცისა და თავდადებისათვის სისრულეში უნდა იქნეს მოყვანილი, რომ თვითული (პიროვნების) მამაცობისა და თავდადების

დიდ ფეოდალთა უკუდგომისა და ლალატის შემდეგ გიორგი ახალციხეშია, როდესაც „ესმინა ხვანთქარს მოხსენება ყაენისა და მიცემა მეფის გიორგისა. რა სცნა მეფემ, შევიდა ახალციხის ციხეში და მოუდგნენ ენგიჩარნი და აღარ დაანებეს. წავიდა ელჩი კარიელი და დაუწყეს ქართველო ლაპარაკი მეფეს გიორგის, აღარ ინებეს მეფის ერეკლეს ბატონობა. მისცეს პირი და ახსენა ღმერთი, მოიბა წელთა საბელი, ჩამოეშვა ციხიდანე ძირს. ცხენები და კაცნი შემოპირეპული ჰყვანდა. ჩამოვიდა, დასხდნენ ცხენებსა“... და სხვა, ქაროლი დაიჭირა გიორგიმ... „ამაშიგან მიიცვალა ყაენ შაჰსულეიმან, დაჯდა ძე მისი შაჰსულთან ჰუსეინ. თვით ყმაწვილი იყო და მტერნი ამათნი, აყად გამშინჯველნი. იწყინა ძალად დაჭერა ქართლისა, გამოუსია ჯარი და სარდალი ქალბაღიხან. ესე იყო განჯის ხანი, ხვანთქართან ელჩიც ეს იყო და კასეთიც იმას მიაბარეს. იბატონა ქართლში მეფემ გიორგიმ წელნი სამნი და მოვიდა ქალბაღიხან ურიცხვითა ლაშქრითა. გამოვიდა მეფე ერეკლე ციხიდანე და შემოეყარნენ კახნი და ვინცავენ ქართველნი ციხეში ახლდა“.

როდესაც ადგილობრივი ძალებით გიორგის დამარცხება ვერ ხერხდებოდა, მაშინ ებრძანა სარდალ ყალბაღიხანს (იხ. აგრეთვე ქვემოთ ფირმანი № 222 - 1695 წ.) მის წინააღმდეგ გალაშქრება. ფეოდალების ლალატით დაშინებულ გიორგი „მეფეს გარდაჰყვა ერთობრათ ერისთავი გიორგი, ამილახორი გივი... მუხრანის ბატონიშვილი დათუნა, ზურაბიშვილი, ზურაბ, სხვანი თავადნი და აზნაურნი მრავალნი... ამაშიგან გარდმოვიდა მეფე ერეკლე და ქალბაღიხან გორსა და შემოიყარეს ქართველი და დააფიცეს. შეექნა რჩევა მეფეს გიორგის, რადგან ძმები ყაენის კარზე ყვანდა, გამოგზავნა ძმის წული ქაიხოსრო, ამ ხერხით ეგება ყაენთან მიეწია და საქმე წარემართა. რა შეიტყო მეფე ერეკლემ და ქალბაღიხან ქაიხოსროს მონდობა, აახლეს ციციშვილი ქაიხოსრო და საფიცარი მტკიცე. ჩამობძანდა გორს, დასდევს პატივი უსაზომო და მოსართმევი მრავალი. გაგზავნეს ყაენთან ჩაფარი. აიყარენ, ქართლს არა აენეს რა, ჩავიდნენ ქალაქსა ტფილისსა. შემოირიგეს ერისთავი ქსნისა დავით, მუხრანის ბატონი პაპუნა, სარდალი თამაზ. რა ესენი ხელში ჩაიყარეს, სამნივ ისპაჰანს გაგზავნეს, მაგრამ თამაზ სარდალი ორის ვაჟითა და ორის ქალით. რა ისპაჰანს ჩავიდნენ, გაუწყრა ყაენი და ყველა ქირმანს დაატყვევეს. გამოსხა ხანი მცირედი; მოვიდა ყაენისაგან მემანდარი და წყალობის რაყამი ბატონიშვილს ქაიხოსროს“. და ამას მოსდევს შემდეგ ზემომოტანილი თხრობა, სეხნიას პირველად გამგზავრების შესახებ ირანში.

ირანის სახელმწიფოებრივი განვითარების მომდევნო ეტაპზე დატრიალებულმა ამბებმა ცხადყვეს სრულიად აშკარად, თუ რა სანუკვარი პიროვნება უნდა ყოფილიყო სეფიანთა პოლიტიკის დასაცავად აქ მოხსენებული მეფე გიორგი, რომელიც, როგორც ჩანს, შაჰის მომხრეთა მახინაციების წყალობით იძულებული გამხდარა ისპაჰანს ჩასულიყო. სეფიანთა დინასტიის მესვეურებს ძალიან კარგად ჰქონდათ წარმოდგენილი, თუ რაოდენ საშიშ ძალას წარმოადგენენ აღორძინებული საქართველოს შვილები, მხნეობითა და სამხედრო ნიჭიერებით აღჭურვილნი, უკეთუ ისინი მტრულად იქნებოდნენ განწყობილნი შაჰის მიმართ. განსაკუთრებით საშიში უნდა ყოფილიყო ასეთი მხედრობა, თუ მას

სათავეში ჩაუდგებოდა მეფე გიორგი, რომელიც უცხოური წყაროების: ეკვმი-უტანელი ცნობების მიხედვითაც (იხ. ქვემოთ), დასასიათებელია, როგორც იშკიათი სამხედრო ნიკიერებითა და საოცარა მსნეობით აღჭურვილი პიროვნება. იმავე წყაროების მიხედვით ირკვევა, რომ საქართველოში მისი პოზიციების გამაგრებას შეეძლო საბედისწერო როლი ეთამაშა ირანის არსებული ხელისუფლებისათვის. იკოდნენ რა ყველაფერი ეს ზედმიწევნით, ფროხილმა და საქმის ვითარებაში ჩახედულმა შაჰის პოლიტიკის გამტარებლებმა იმდენი იმეცადინეს, რომ ჯერ ის საქართველოდან ისპაჰანს გადახევეს, ხოლო შემდეგ კი მხაკრული ხერხებით ხელი შეუწყვეს მის ტრალიკულ დაღუბას.

რადგანაც ქვემოთ დასახელებული და გარჩეული ერთერთი უცხოური წყარო ჩვენთვის ამჟამად საინტერესო ეპოქის ქართულ-ირანულ ურთიერთობათა გარკვევის პროცესში ცენტრალურ ადგილს უთმობს მოხსენებული გიორგის მიერ ირანის მიწაწყალზე წარმოებულ საქმიანობის გაშუქებას, ამიტომ ფრიად მნიშვნელოვანია ამ მოღვაწეობის ობიექტური სახის აღსადგენად მოვიტანოთ სათანადო ცნობები სუხნია ჩხეიძის ნაშრომიდანაც. მაგრამ ვიდრე ამ დაეალებას შევასრულებდე, მე მინდა იმავე ნაშრომიდან გავიხსენო ქართულ-ირანულ ლიტერატურულ ტრადიციებზე აღზრდილის და გენიალური ვეფხის ტყაოსნის გმირების საქმიანობით შთაგონებული ქართველი ფეოდალის პროფილი. რომელიც მოკეიმულია ბატონიშვილი ლევანის სახით.

ბელუჯთა ლაშქარს აუოხრებია ქირმანის ქვეყანა და დოუპყრია კიდეც. ბატონიშვილ ლევანს ებოძა ქირმანის (უკვე მტერთაგან დაპყრობილი ქვეყნის!) ნაიბობა და გაგზავნეს ჯარით. „წაბძანდა ბატონიშვილი ლევან, თან იახლა ჩხეიძე სუხნია. გაატანა მეფე გიორგიმ აბაშიშვილი დავით და ათიოდ სხვანი. ვიარეთ ოცისა დღისა სავალი. ჩავედით ქირმანსა. ქალაქი იყო შეენიერი და მოგვეგებნენ წინა ჯარი და მოქალაქენი. შეექნათ სიხარული შესვლისა მათისათვის. გამოხდა დღენი თორმეტი, მოვიდა ამბავი ბელუჯთა ჯარისა, წამოვიდა მიხოსროა შაჰ ჯარითა მძლავრითაო, მოვა დასარბველად ბანდარისა ქვეყანისასაო. რა ვისმინეთ ამბავი ესე, ჰკრეს ნაღარასა, შევსხედით, ვიარეთ მცირისა ჯარითა, ვიარეთ სახელსა ზედა ღთისასა, ვლიდეთ დღე და ღამე. მეთავექუსმეტესა დღესა მივედით ქანუღინარსა, სამძღვარსა ბანდარისასა, დაედექით. დღესა მეორესა მოვიდა ყარაული ჩენი და მოკვითხრო ამბავი—დაარბია ბანდარის მიმულები ხოსრომყო. უკანვე საშოვრად დამდგარიყო და ორი მისი სარდალი და ნაშოვარი გამოესტუმრებინა. მოვიდა ამბავი ჩამოხდომისა მათისა ადგილსა კლდოვანსა. გვიანბეს ლაშქრისა სიმცრო: ორი ათასითა კაცითა ორი სარდალი არიანო. კრეს ქანარასა, ვახსენეთ სახელი ღთისა. დარწომილიყო ღთისა ორი საათი. შეჯდა ბატონიშვილი ლევან. მზემან ღთისამან ასე სიხარულით მივსდიოდით, ვითაც ქორწილსა შინა წიქული ვყოვილიყავით; მაგრამ ჩვენის ჯარის სიმცრო გვიმშიშდა. ახლდა თათარი ავკარგათ ექვსასიოდენ. ქართველნი ორმოცნი. ბძანა პატრონმა ჩვენმა ლექსი: —უგანგებოდ ვერას მიზმენ. შეცამებან სმელთა სპანი“, და ა. შ. (15).

ასეთი მომპირნე სტილით არის ავტორის მიერ გამართული მთელი მოთხრობა შედარებით მოკლე მოცულობის ნაშრომში.

მიევეთ ახლა 'შესანიშნავე პიროვნების გიორგი მეფის თავგადასავალს კვლდ კვლდ ისე, როგორც ეს აქვს მოთხრობილი სეხნია ჩხეიძეს (რომ შემდეგ დაუუპირისპიროთ ჰანვეის ცნობებს).

გიორგი როდესაც „ჩაბძანდა ისპაჰანს, ქორონიკონს. ტბე მარტი ე (1697 წ. 5 მარტს), მიეგებნენ ძმანი და ძმისწულნი. რა ნახეს ერთმანეთი, შეიქნა სიხარულის ტირილი... (ხოლო) ყანს მოეწონა სიკეთე მეფის გიორგისა“. ამან კი მიჰყო ხელი ქართველების გაერთიანებას, თავმოყრას. მისი სურვილის თანახმად „ჩაჰმა გამოითხოვა ქირმანადან ექსორია ქმნილნი „ერისთავი დავით, მუზრანის ბატონი პაპუნა და სარდალი თამაზ“. ამგვარად ისპაჰანში გიორგის თავი მოუყრია ექვსასი კაცისათვის. რასაც, რასაკვირველია, არ შეეძლო ერთგვარი შიში არ გამოეწვია მის საწინააღმდეგოდ განწყობილ ირანის დიდ მოხელეებში და აკი მოუთხოვიათ მათგან რჯულის გამოცლა—„თუ რჯული არ დაადონ, ქართლში წავიდნენო“. რა თქმა უნდა გიორგი კვლავ ირანში რჩებოდა, მის წასვლაზე ლაპარაკიც არ შეიძლებოდა, მხოლოდ განზრახული იყო მისი რაზმის დაქსაქსვა, რაც ჩანს სეხნიას სიტყვებიდან: ქართველებს „შეეკმნათ ქმუნვა დიდი, თავად რჯულის დაგდებისათვის, მერმე პატრონის გაყრისათვის“. ზოგი ამ ქართველებიდან უკვე აღრევე იყვნენ გამუსლიმანებული (როგორც, მაგალითად, ზემოხსენებული ზურაბიშვილი ზურაბ), ზოგი სამშობლოში დაბრუნდა, ზოგიც სხვადანსხვა პროვინციაში გაიგზავნა. აქვე აღსანიშნავია, რომ ირანის ერთერთ შორეულ პროვინციის დედა-ქალაქ ყანდაპარში მმართველის პოსტზე აღრევე დანიშნული ყოფილა ქართველი—ყაფლანიშვილი, რომელთანაც გაუგზავნიათ ზოგი ისპაჰანს მყოფი ქართველთაგანი. სეხნია წერს: „თამაზ სარდალი და მისი შვილი კაცია ყანდაპარს ვაატანეს. ყანდაპარის ხანი ამისავ გვარისა იყო, ყაფლანიშვილი, ამისთვის გამოითხოვა და თან წაიყვანა მამულა, ამისივე შვილი ქართლში გაისტუმრეს. დარჩნენ მეფას გიორგისთან ეს გაათათრებულნი და სხვანი თავადნი ორასიოდენ კაცი“.

ამგვარად, ქართველთა რიცხვი ძლიერ შემცირებულა. ამ რიცხვშია აგრეთვე ბელუჯთა წინააღმდეგ გაგზავნილ ჯარში შემავალი ქართველები, რომლებშიაც ერია, როგორც აღნიშნული იყო, თვით სეხნია, ჯარის მეთაურთან მხალდამხარ მებრძოლი. ავტორის სიტყვით ამ ექსპედიციაში „არც ოცი ქართველი გვახლდა“, თუმცა საბრძოლო ამოცანები მაინც ბრწყინვალედ შეუსრულდათ. აღსანიშნავია უფთოდ, რომ ქართველ მხედართა პოპულარობისა და სიძლიერის დამადასტურებელი ფაქტი (რაც ქვემო მოტანილ უცხოურ წყაროებში ბლომად იქნება ნაჩვენები) სეხნიასაც აქვს მოცემული სწორედ ამ კონტექსტში. ამ შორეული სეისტანისა და ბელუჯისტანის სტეპებში მოქცეულ ქართველებს—გვესწრა ღამე (ამბობს ავტორი) და მოვადექით, სადა ბელუჯნი ჩამონადარიყვნენ... (მათ) მრავალჯერ ამოეწყვიტათ და გაექციათ ყიზილბაშნი... რა შემოვადექით გარე და დავაწყვიეთ რაზმი, ღამე იყო. რა შეიტყვეს მისვლა ჩვენი. არად გვახსენეს და არც დაიძრნენ... რიყრაქსა ოდენ ესა განიჭდა წნა მათ ყარაულთაგან. უჭმეს ჩვენ ყარაულთა: „თქვენ საბრალოთ აწუნებულნი. ვის მოუტოუნებხართო. თუ კიდევ ბამადალხან მოსულაო, სამჯერ ჩვესგან გაქციულაო. წამოსულაო. ჯარი მისი ამოგვიწყვიტაო. საქონელი გაგვიყვიაო. იშალა! (ღვთით) კიდევ აგრე იქნებაო“.—თუ გათენ-

დაო,—მისცა პასუხი ჩვენმა ყარაულმა გინებით,—მოვიდა რისხვა ღთისა თქვენ-
ზედაო! მობრძანდა საქართველოს ვალი ლევან, ახლავს ქართველნი..! „წიქნეს
თურე ქმუნვა დიდი“. შენიშნავს ისტორიკოსი და ამავე სტილით აგრძელებს
ბრძოლის აღწერას. გამარჯვებული ჯარი ქირმანს რომ დაბრუნდა, „გამოხდა
ხანი მცირელი. წამობძანდა მეფე გიორგი ისპაჰანით და მობძანდა ქირმანს
მაისის (5) ე. შეგვექნა სიხარული დიდი და მოგებება ჯარისა ორისა დღისა სავალ-
სა. შეიყარნენ ძმანი, მოულოცა გამარჯვება“.

რადგანაც ამ მხარეთა მობინადრე ტომები არ ასვენებდნენ სეფიანთა დი-
ნასტიის შესევურებს, ამიტომ, წინააღმდეგ მისი სურვილისა, გიორგი მეფე და-
ითანხვეს ქირმანის ბეგლარბეგობაზე. სეხნისა სიტყვით შაჰმა „უბოძა ქირმანის
ბეგლარბეგობა და დაარქვა სახელი მამისა შაჰნაოზ II. არად ინება მეფემ გიორ-
გიმ ქირმანი, რომ საქართველოს პატრონი იყო და ქირმანი იუკადრისა, მოახ-
სენა უარი, მაგრამ არა მოეშვა კემშიფე“ და სხვა.

ამის შემდეგ არ გასულა დიდი ხანი, რომ გიორგი ლევანთან ერთად ხელ-
ჩართულ ბრძოლაშია ირანის იმავე განაპირა სანახებში ბელუჯების ჯართან.
„გაქირდა ომი, გაიყვანა ცხენი მეფემა, დაიგრავინა ვითარცა ცაჰან. დაუძახა
ქართველთა: აწ ვნახო ქაბუჯობა თქვენიო. ეგრეთვე ბატონის შეილმან“. და
შემდეგ მოცემულია ქართველთა გმირული საქციელი, განსაკუთრებით ზურაბი-
შვილისა. ოძიდან დაბრუნების შემდეგ ლევან ისპაჰანს დაიბარეს, ერანის მღრ-
ვანბეგობა უბოძეს და დაარქვეს სახელი შაჰყულიხან. „გამოხდა ხანი რაოდე-
ნიცა,.. უბოძა ყანმა შაჰსულთან ჟსეინ მეფეს გიორგის ქართლი და ერანის
სპასალარობა, ყანდაჰარის ბეგლარ-ბეგობა... უბძანა ყანდაჰარის გარიგება. იქაც
ებრძოდა მირ საჰანდარ და აეოხრებინა ყანდაჰარის ქვეყანა და მოეკლა თამაზ
სარდალი ომში...“ (24 ა).

შეუდგა გიორგი სამზადისს. დაიბარა ქართლიდან ჯარი. მისმა ძმამ ლე-
ვანმა (უკვე ქართლის გამგებელმა) „შეყარა ქართლის დარბაისლის შეილები და
უთავა ყათლანიშვილი ვახუშტი, გაგზავნა ჯარი ათასამდე—ენკენისთვის ო ჩაფი-
და ჯარი ქირმანს“. ავტორიც მიჰყვება ამ ჯარს, რადგანაც ის „ბევრს ვარ-
ჯილი იყო და თან იცოდა მოყოლილი ამბავი მის ქვეყანისა“. გაემგზავრა გი-
ორგი თავისი ჯარით ქირმანიდან მაისის ორს კქნს ტუშ და „ჩაბძანდა ყან-
დარს თიბათვის კლ“. ამგვარად, ამ სიტყე-პაპანაქებაში გაიარეს შემზარავი
უღაბნო. ავტორი აწერს ამ საშინელებას და გიორგის მისამართით შენიშნავს,
რომ „იყო წესი მისი, როცა სამწუხარო საქმე იყვის, მაშინ უფრო გაჰხი-
რულდის“.

ამ იშვიათად გამაგრებულ ციხე-ქალაქში მეფე გიორგიმ ერთბაშად დაამ-
ყარა წესრიგი.—„ვინც ურჩნი იყვნენ დაიმონა და ერთგულს წყალობა უყვის“.

არ გასულა ამის შემდეგ ერთ წელზე მეტი, რომ შაჰი კელაჯ იბარეჰს სა-
ქართველოდან შაჰყულიხანს (ბატონიშვილ ლევანს), რომელსაც თან მიყავს ძე-
თვისი იესე. ხოლო ბატონიშვილი ვახტანგ გამგებლად საქართველოსად დაად-
გინა (26). „შაჰთან რომ ჩავიდნენ, მცირე ხნის შემდეგ“ კემშიფე უკუგზავნა
პიძას, მეფე გიორგის, ბატონიშვილი იესე, რა მიეხზა ყანდაჰარს, მოეკლა ქარო-

ველთ და ყიზილბაშთ ჯარი დიდისა დიდებითა, შეიყვანა, დახუდა მამაშვილურად. რა ნახა, გარდაეხვია: თავმან თქვენმან, ერთი სასიამოვნო მისთანა არ იქნებოდა. ქნა მეჯლიში და ნახა ლხინი. უბოძა საბოძვარი მრავალი. იყო ამ განცხრომასა და სიხარულსა შიგან: სამართლობდის, განისვენებდის და ყოველსა შათათსა ქნის მეჯლიში ქართველთა, სამშათათს თათრისა, სხვას დღეებსა გავიდის სანადიროთ. შეექცეოდის. საითკენა; ურჩნი იყო, გაუსევდის ჯარსა და უყვის ყათლამი: ზოგი კლდესა გარდაყარის, ზოგი ცოცხალი დამარხის, ზოგთ კბილები დააძურის და თავზე დაარქვის. შეშინდა ყანდაარის ქვეყანა და შეიქნა უშენთა შენება“... (27 ა).

ამის შემდეგ შეშინებულმა, უკუმდგარმა მირსამანდარმა გამოუვზავნა გიორგის დიდი ფეშქაში და ითხოვა შერიგება. გიორგი შეურიგდა მას. „მოვიდა ჯარითა სრულითა სამანდარხან და ბიძაშვილი მისი ქალახან, კარგ სანახაენი, მხნე ვაჟკაცი. მოართვეს მოსართმევი აურაცხელი“ (27). ერთ თვეს იყვნენ ისინი იქ.

..იყო ერთი ქვეყანა ავლანთა უკუმდგარი; არად ინებეს სამსახური მეფისა. გაუსია ძმისწული თვისი იესე და აახლო ქართველთ ჯარი. მიუტდენ ორად: ქვეით თათრის ჯარი და ზეით ქართველნი. შეიქნა ომი ფიცხელი—გამობრუნდნენ გამარჯვებულნი... მისცა ვექილობა ძმისწულსა მისსა... იყო სულთანი ყანდაარისა მირვეისი. გაუსია სულთანსა აზარისასა. გაემარჯვა და მოიყვანა ნხარშეკრული. იამა მეფეს და უბოძა საბოძვარი და შემოსა სამოსლითა კარგითა. გამოხდა ხანი და შექნა ამავე სულთანმა უარშიობა. გაგზავნა ჩაფრად ყანთანა და მისწერა სხვის ჩაფრით არზა და მოახსენა: ესე სულთანი უარშიობს, უნდა არევა ამა ქვეყანისა, ნულარ გამოუშვებთ, თვარამ ერთს რასმე მოახდენს. შეინახა ყანმა“.

ამის შემდეგ სეხნია ჩხეიძე იგზავნება ძვირფასი საჩუქრებით ლევანთან, რომელიც თავისი შვილით ქაიხოსროთი თან ახლავს შაჰს ქ. მაშათში. სეხნიას სწორედ ამ დროს ებოძა ქართლის მოლარეთუხუცესობა. ეს ხდება ჰქნს ტუე (1707).

ამავე წელს თიბათვის 9-ს შაჰს მოსდის ცნობა ისპაჰანში არეულობის შესახებ შიმშილობის ნიადაგზე. იგზავნება დამსჯელი ექსპედიცია ქაიხოსროს მეთაურობით. სეხნია თან მიჰყვება: „ვიარეთ ორმოცისა დღისა სავალი თორმეტს დღეს. მივედით. რა შევიდა ქალაქსა შინა, შეიქნა სიხარული დიდი. რა სცნეს მისგლა ქაიხოსროსი წინათ ამისად კიდევ ბევრი ნასალი ექნა და დაეცათ შიში დიდი. შეიყარა ქალაქი და მოეგებნენ წინა“ (28). შეიდი თვის შემდეგ შაჰი უგზავნის იქიდანვე მეფე გიორგის წერილს და თხოვს შეირიგოს მირვეისი, რომელსაც ალბათ მოუხებრებია შაჰის კარზე თავისი საქმის მოგვარება, „შეირიგეო და მიიჩნივე მის მართებულადო“. ცხადია, ჩვენი ავტორი ამ დროს ისპაჰანში იმყოფება, სადაც შაჰიც ჩადის! ამის შემდეგ ავტორი საქართველოშია, ვასტანგ მეფესთან და აგვიწერს მის საქმიანობას, როგორც თანადამსწრე.

-ჰქნს ტუე (1708) ყანდაარიდამ გამოისტუმრა მეფემ გიორგიმ ძმისწული თვისი იესე. მისცა ნაიბობა ქირმანისა და ძმისწული მისი, ძე ლუარსაბისა, ხარკა ჩაიყვანა ყანდაარს. ჰქნს ტუე აპრილის 17 (1709—21 აპრ.) უღალატა.

მეფე გიორგის ყანდაარის სულთანმა მირვეისმა. რადგან ვალაშქრეზულიყო მეფე გიორგი ყანდაარიდამე ორს მანძილზე და მისწული აღექსანდრე და ქართველი ჯარი გაუსია უკუმდგარსა ავღანსა. ჯარი აღარ ახლდა. მოუხდა განთიადსა, დაესხა თავსა. რა სცნა მეფემან, ედვა ქარქაში სარჩისა გვართსა მისსა, გაიკრა ხელი; თავმან მისმან, სანამდის ისარი ქონდა, არც ვრთი არ დააცდინა. რა ისარი დაეღია, გაიკრა წმალს ჯელი, როგორც დევი ისე იბრძოდა. ჰკრეს თოფი ამა მორქმა დიდების პატრონსა და მოკლეს. ვინცავეინ ქართველი დარჩომილიყო, ამოსწყვიტეს. შევიდა ციხესა ყანდაარისასა, აიფორიაქეს საქონელი. რაც ქართველი იყო ციხეს შიგან ამოსწყვიტეს. მოუვიდათ ამბავი ალექსანდრეს და ქართველთა. იქ თურე იმათ გამარჯვებოდათ. შექნეს თავსა კემა და წამოვიდნენ. რა ყანდაარს მოვიდნენ, შეექნათ ომი ფიცხელი... ამაშიგან გამოეცალნენ ქართველნი. დაუწყეს უკან დევნა და ომი ფიცხელი... (32).

მრავალრიცხოვან მტერს ქართველები სასტიკად გაუმკლავდნენ. „იარკა და შევიდნენ ციხესა გირიჩისასა“. შემდეგ ამას მოსდევს იმ დიდი გლოვის აღწერა, რასაც ადგილი მიეცა საქართველოში (თბილისში) გიორგის მოკვლის გამო. რაც ზედმეტად ადასტურებს იმას, რომ მისი სახით ქართველებმა დაკარგეს სამხედრო ნიჭითა და ვაჟკაცობით აღჭურვილი პიროვნება.

გიორგის შემდეგ შაჰის კარზე დაწინაურებული ჩანს ქაიხოსრო, რომელსაც შაჰმა უბოძა თურმე „ქართლი, ერანის სპასალარობა, ძავრიზი და ბარდა“. ირანში დარჩენილ ხოსრო ხანს ავღანელებზე გასალაშქრებლად დაუბარებია საქართველოდან ჯარი, რადგანაც მარტო ადგილობრივი ძალების იმედი არ ქონდა. „შეყარა ბატონიშვილსა ვახტანგ ჯარი, უთავა მუხრანის ბატონი პაპუა და თითო სახლის დარბაისლის შვილები. ჩავიდნენ მამათსა. იქიდან მოძანდა მეფე ხოსრო. მისცეს ბატონისშვილს იესეს ქირმანის ბეგლარბეგობა. დაარქვეს ალიყულიხან როსტომს. ძესა ლევანისასა, ხარქას, მისცეს ისპანის ტარულობა. იარა მეფემ ხოსრო და ჩავიდა ყანდაარს. ახლდა ქირმანთ ჯარითა ალიყულიხან და ალექსანდრე. მივიდა ციხესა ყანდაარისასა. შემოგება მირვეისი. გაემარჯვა მეფესა. ამოსწყვიტეს მრავალი. ჰქნს ტჷშ (1710) ვაიქვა მირვეისი და შევიდა ციხეში. გამოვიდა ციხიდან მირვეისი დაესხა ხოსროს თავს. მავრამ ადრე შეუტყვეს და დაემზადნენ. შექნეს ომი ძლიერი. მოუკლეს ძმა და მისწული. ამოსწყვიტეს, გაიმარჯვეს ქართველთ. მირვეის ვაიქვა. ჰქს ტჷშ ენკენისთვის კჷ (1711 28. IX) დაუმარცხდა ბატონიშვილს ალექსანდრეს, მწინავედ იღვა. სანამდი აქედამ ჯარი მიესწებოდა, მოკლეს ბატონიშვილი ალექსანდრე. ჩხეიძე თეიმურაზ, თარხანი და ზოგნი სხვა ვინმე თათარნი. გამოჯდა მცირედი დღენი. გამოვიდა ციხიდან მირვეისი ჯარითა სრულითა, აქეთ სპასალარი. შეიქნა ომი ფიცხელი. თავმან თქვენმან, (მ) ნახავთათვის საზარო იყო. გამოექცა თათარის ჯარი მეფესა, დარჩნენ ზოგნი ვინმე ქართველნი. მოახსენა ცალქალამიძე იასენ: გელმწიფო, გაგეცალა ჯარი და აღარცა ჩანს ძმა თქვენი. ნუ მოიკლავ თავსა. უბძანა მეფემ: ჩემისა სიცოცხლისათვის არა მოვაყიენო თავი. არცა გვარი ჩემი. მიქუსლა ცხენი, შეერია შიგა, ვითარცა ქორი კაკაბსა გუნდისასა. ჩამოავდომ შუბითა ორი კაცი; დახვდა ნათხარი რუ. წაექცა ცხენი. რა სცნეს ცხენის წაქ-

ცევა, წამოეხვივნენ, დაჩეხეს ჯლმით. ცალქალამიძე იესე წინ მოუკლეს. გამბრ-
იქცა ჯარი და ძმა მეფისა ალიყულიხან მოვიდნენ ფარასა. აცნობეს ყაენსა“...

ამგვარად, მოსწყდა ეს სანახები ირანის სამფლობელოს და აქედანვე ეძ-
ლევა სათავე სეფიანთა დინასტიის განადგურებას. სეხნია ჩხეიძეს აუარებელი
ფაქტი მოყავს ამის შემდეგაც ქართველთა ირანში გამგზავრებისა და მოღვა-
წეობის შესახებ. თითონ ავტორი კვლავ ბრუნდება ისპაჰანს მეფე ვახტანგთან
ერთად. მას არათუ არა აქვს ნათქვამი ქართველი ახალგაზრდების ისპაჰანში სას-
წაფლებლად თავმოყრის შესახებ (რაც ხანვეის მოეპოვება), მაგრამ ერთგან აღ-
ნიშნული აქვს, რომ მისი შვილი ისპაჰანიდან იგზავნება საქართველოში (სპეცი-
ალური დავალებით). ალბათ სხვებიც იყვნენ ასეთივე ახალგაზრდები.

ამასობაში (ქკნ უ(1)) 1722 წ. თებერვალს 5 გათამამებული ავღანელები
შემოადგებიან ისპაჰანს. გაუჭირდა შაჰს და ითხოვა დახმარება ჯარით ვახტან-
გისაგან. მაგრამ ეს უკანასკნელი არ მიეშველება, რადგანაც ლეკთა გასანადგუ-
რებლად დაძრული დიდი ჯარი ამ ამბის წინეთ უკან გამოაბრუნებინა შაჰმა,
„ეს ეფიქრებინათ-თუ მეფემ ვახტანგ ჯარი დაიჭირა, ქვეყანასაც ის დაიჭერსო“.

აკად. ივ. ჯავახიშვილს თავის ზემოხსენებულ მიმოხილვაში აღნიშნული
აქვს ხაზგასმით, თუ რა დადებითი შედეგი შეიძლებოდა მოჰყოლოდა სპარსული
ფირმანების გამოყენებას საქართველოს ისტორიის დასადგენად იმ მეცნიერთა
კომისიის ჰიერ, რომელიც ვახტანგის ბრძანებით იყო შექმნილი.

ერთერთი ასეთი გამოუყენებელი ფირმანის შესახებ უკვე იყო საუბარი.
ახლა მე მინდა შევეხო მეორე ფირმანს სეხნია ჩხეიძის თხრობაში მოხსენებული
ყალბალიხანისა და მასთან დაკავშირებული პოლიტიკური სიტუაციის შესახებ.

ფირმანი 2 (№ 222 საქართველოს სახ. მუზეუმი).

მისი სპარსული ტექსტი ქართული ასოებით ასეთია:

ჰოქმე ჯაჰანმოთა' შოდ ან ქე ბენაბარე შაფაყათე შაჰანე დარ ბარტე რეფ'ათ ვა.
მანლი ფანა(ჰ) აბულ ბეგ' ესეარ...(?).

აზ ებთედამე შაშმამე თონგუზ დილ მოშარალიტრან ჰასაბოლ ესთედ'ამე
აჰლათ ვა შავქათ ფანა ჰაშამათ ვა ჯალალათ დასთგანჰ ალიჯანჰ ამიროლ ომე-
რანგე აღნეზან ზიბალილ აჰლან ვა-შავქან ვალჰაშამ ვალჯალან ვალ აყბან ქალბ-
ალიხან ზინდ ოლლი ყაჯარ მოსაჰებე სარდარე ჯონუდე ზაფარ ვურუდე გორ-
ჯესთან ვა ბეგლარბეგიე ყარანბან ვა ჰანქემე ქანხეთ დარ სოლუქე ლოლანმანე ხან-
სედე შარიფ მონთაზემ ვა მებლალ სი თუმან თაბრიზ მანჯე ვა ჰამე სანტ აზ
ბანბათე ეუჯუჰე ზაბთი ვაზირე აზარბაიჯან დარ ვაჯჰე მუმიელა ენაიათ ვა მაქ-
რამათ ფარმუდიმ მუსთაფინე ეზან ვა ქერან დივანე ალი რაყამე ინ ათთი-
რან დარ დაფათერე ხულუდ საბთ ნუმუდტ აზ შანბტე თალიირ ვა თაბდრე

მასმუნ ვა მაჰრუს შენასანდ ვა დარ ბანბე ჰამე სალტ ფარვანჩტე აშრაფ მოსავა-
დტ ნომანიანდ.

თაჰრირან ფი შაჰრე საფარ ხათამა ბე ალხეირ ვაზზაფარ სანტე 1107.

თ ა რ გ მ ა ნ ი

გამოვიდა საქვეყნოდ პატივსიკემი ფირმანი მასში, რომ შაჰური წყალობის შესაბამისად დიდებულებისა და აღმატებულ ზრახვათა საყუდელმა აბულ ბეგმა... ლორის წლის (თანგუზ || დონღუზ დილ) მეექვსე თვის დასაწყისიდან თანახმად თხოვნისა ამაღლათ ვა შავქათ ფანა ჰაშამათ ვა ჯალაღლათ დასთგან პლიჯან (მაღალხარისხოვან მაღალადგილოვან) ამირ-ოლ ომერაჲე ალ ნეზამ ზიბა ლილ ამაღლა ვა შავქა ვალ ჰაშამა ქალბალი ხან ზიად ოღლი ყაჯარისა. საქართველოში მოსული ძღვეამოსილი ჯარის მთავარსარდლისა, ყარაბაღის ბეგლარბეგისა და კახეთის მართველისა (პაქემე ქაზხეთ) მომწესრიგებელია (მეთაურია) კეთილშობილი ამაღის მოყმეთა რიგებში წლიური ჯამაგირით 30 თავრიზის თუმნით. (ამიტომ) ვბრძანეთ კეთილგანწყობილებითა და სულგრძელობით -- ყოველ წელს აზერბაიჯანის ვეზირმა გაიღოს ხსენებული პირისათვის (აღნიშნული თანხა), ხოლო სახელმწიფოს მაღალმა და კეთილშობილმა კონტროლიორებმა უმაღლესმა საფინანსო მოხელეებმა ეს უმაღლესი ბრძანება გაატარონ მუდმივ დაეთარში, დაიკვან და განარინონ ყოველგვარი შეცვლისა და გადასხვაფერებისაგან და ყოველ წლიურად გადაიღონ პირი (ამა) უკეთილშობილესი ბრძანებულებისა. დაიწერა სახეიროდ და ძღვეამოსილად დასამთავრებელ თვესა საფარ 1107 წ. (1695 წლის 12--IX--დან 11 .X--მდის).

III

ამჟამად ჩვენთვის საინტერესო ეპოქის დასახასიათებლად ირანულ-კავკასიურ, კერძოდ ქართულ-ირანულ ურთიერთობათა საზით უცხოურ ენებზე შეწონახულ პირველწყაროებს შორის განსაკუთრებული ადგილი ღნდა დაეთმოს ინგლისელ ჰანვეის თხუზლებას, რომლის სრული სახელწოდებაა¹:

Hanway Jonas

An historical account of the British trade over the Caspian Sea; with a Journal of travels from London through Russia and Persia; and back again through Russia, Germany and Holland.

ჰანვეის ცნობები ავლანელებისა, მათი მთავარი ქალაქი ყანდაჰარისა და მეფე გიორგის შესახებ.

„ყანდაჰარის მდებარეობა ქმნის მას ერთგვარ გამავრებულ ბარიერად ირანისა და ინდოეთის იმპერიათა შორის, ხოლო მისი სატახტო ადგილი ითვლება აზიის ერთერთ მთავარ ციხესიმაგრედ. ამ ვარემოებებმა მიიქციეს ურადლება შაჰაბაზისა (მეორესი), რომელმაც ორი თვის ვარემოცვის შემდეგ ჩაიგდო ის 1650 წელს ხელში.

ამის შემდეგ ავლანელები ერთგული რჩებოდნენ თავიანთი ახალი ბატონებისადმი (ირანელებისადმი) მისი (შაჰაბაზ II) შეილისშვილის ჰუსეინის მეფობის დასასრულამდის. სხვანაირა ე რომ ითქვას, ისე დიდხანს, ვიდრე მათ თვლიდნენ ქვეშევრდომებად და არა მონებად. მაგრამ ირანელ გუბერნატორთა სისასტიკემ (სიმკაცრემ) და სიიუნწემ აუღმვრიეს აზრი და გონება ხალხს და მიმდინარე საუკუნის დასაწყისში ავლანელები კვლავ სზად იყვნენ ასაჯანყებლად...

¹ ჰანვეის თხუზლება ინგლისურიდან გაღმთიარგმნილ იქნა ენიკი-ის ისტორიის განყოფილების სპეციალური დაკვეთით. რედ.

ამ დროს ისპაჰანში იმყოფებოდა ერთერთი თავადთაგანი ბაგრატიონთა გვარისა, რომლისაგანაც წარმოსდგებოდა ბევრი მეფე საქართველოსი. გურგინ ხან, როგორც უწოდებდნენ მას, ირანელების მიერ აყვანილ იყო თვისი სამშობლო ქვეყნის (საქართველოს) ვალის თანამდებობაზე. ხოლო ის კი ცდილობდა გამოეყენებინა ეს მდგომარეობა თვის სამშობლოს დამოუკიდებლობის მოსაპოვებლად. ის კიდევაც ცდილობდა ალყაშემორტყმული ტფილისის დაკავას ირანელთა არმიის შესევისაგან, მაგრამ, რაკი განუდგა მას უმრავლესობა ქვეყნის თავადებისა, რომლებიც მოსყიდულ იქნენ ირანის სამეფო კარის მიერ, იძულებული იყო პირადად გამოცხადებოდა და პატიება ეთხოვა შაჰისაგან¹.

უფრო ნაკლები სუსტი ხასიათის შაჰთან ეს ნაბიჯი შეიძლებოდა ყოფილიყო საბედისწერო, მაგრამ შაჰ ჰუსეინი დაკმაყოფილდა მით, რომ მოიახოვა მისგან მაჰმადიანობაში გადასვლა. ხოლო როდესაც ის დათანხმდა, არა თუ აპატია მას ყველა წარსული. არაქედ უხვდაც დააჯილდოვა ის და დაამტკიცა თვის სამფლობელოებში².

სწორედ ამ ხანებში შაჰის წარმომადგენელთა პოლიტიკით შევიწროებულნი და ილაჯგაწყვეტილი ავღანელები აწყობენ აჯანყებას ისპაჰანია ხელისუფლების წინააღმდეგ. ამ ნიადავზე კი მდგომარეობა ძალიან გართულებულია.

შაჰის სამეფო კარზე აღარ იცოდნენ რა ზომები მიეღოთ, რომ ისარგებლეს ამ მოულოდნელ შემთხვევით—ასე უცხად რომ გამოტყვრა და გადაწყვიტეს, გაგზავნონ ყანდაჰარში ეს პრინცი. რომლის მხნეობასა, სიმამაცეს და სხვა დადებით საზნებრო თვისებებს შეეძლოთ გაესადათ ის საშიშ პიროვნებად სხვა პროვინციებში.

მისი ძმა ლევან-ხან გაგზავნეს მის თანაშემწედ საქართველოში, ხოლო გურგინ-ხან, რომელიც ვარდა იმისა რომ იყო ვალი საქართველოსი, ითვლებოდა აგრეთვე ქირმანის გუბერნატორად (ავტორი) შენიშნავს:—ეს გარემოება საეჭოდ უნდა იქნეს მიჩნეული, რადგანაც საქართველო და ქირმანი შორს მდებარეობენ ურთიერთისაგან. მაგრამ ამას დაბეჯითებით ამტკიცებენ ავტორიტეტული წყაროები); დანიშნეს ყანდაჰარის გუბერნატორად და, როგორც ასეთს. მას აქონდა მინდობილი—მაჰქრო ყოველგვარი შესაძლებელი არეულობანი და თავალური ედევნებინა საზღვრების უშიშროებისათვის.

ის დაუყოვნებლივ შეუდგა მინდობილი საქმის სისრულეში მოყვანას და აქარებული ნაბიჯით გაემგზავრა ყანდაჰარისაკენ ირანელებისაგან შემდგარი 20000-იანი არმიით და ქართველთა რაზმით.

მარტო-და მისი მიახლოების ხმებმა აიძულეს უკმაყოფილონი ვაჩუმებულნიყვნენ: მაგრამ ასეთმა მოულოდნელმა დაშოშმინებამ ექვეები აღუძრა გურგინ-ხანს. აღარ დაკმაყოფილდა რა იმით, რომ ქვეყნად დაყარდა სიმშვიდე, მას უნდოდა გაემიშვლებინა აჯანყების ფესვები. ამ მიზნით ის შეეცადა გამოემჟღავნებინა ისინი, რომლებიც ღებულობდნენ მონაწილეობას წინა არეულობებში და თვისი ხასიათის სიმკაცრის შესაბამისად, დარწმუნებულმა იმაში, რომ ასეთრადამიანები არასოდეს დამორჩილდებიან სავსებით. უკეთუ მათ მიმართ არ იქნება

¹ ხაზგასმა ყველგან ჩემია მ. ხ.

მიღებული უსასტიკესი ზომები— გადასცა ისინი მთლიანად თავისი ჯარისკაცების განკარგულებაში.

ძნელია იმისი წარმოდგენა, თუ ამ ვითარებაში რანაირ „სისასტიკესა და შეუბრალებლობამდის მისულა ჯარის მოქმედებანი“.

ასეთი მტისპეტი სიჩაცრისა და ჯარისკაცების უსაზღვრო თავაწვებულების გამო უკიდურესობამდის მისულ ავღანელ ტომებს— გიორგი მეფისაგან მალულად— დელეგაცია გაუგზავნიათ შაჰთან ისფაჰანში, სადაც უკვე იმყოფებოდა იმ ხანებში ირანის მთავრობის ერთერთი ყველაზე საშიში მტერთაგანი. ავღანელთა ტომების ერთერთი გამოჩენილ მეთაურთაგანი შირ-ვეის. დელეგაცია იქ შესდგომია ენერგიულ მზადებას, რომ შაჰს დაეთო ნება მათთვის სააუდიენციოდ.

„მაგრამ გუბერნატორის (გიორგი მეფის, მ. ხ.) მეგობრებმა, გაიგეს რა მათი ჩამოსვლის მოტივები, ყოველგვარი ღონე იხმარეს, რაც კი მათ განკარგულებაში იყო, რომ არ დაეწეათ ისინი შაჰთან. ასე რომ, მათ მოუხდათ ლოდინი იმ დრომდის, სანამ მათ არავინ შეუშლიდა ხელს აუდიენციის მისაღებად“.

ასეთი შემთხვევა თითქოს გამოტყვერა კიდევაც ნაერუზობის დღეს— საგაზაფხულო დიდი დღესასწაულის დროს, მაგრამ აქაც. გურგინ-ხანის მეგობრები შეეცადნენ— „მთხოვნელები გამოეყვანათ, როგორც უკმაყოფილონი და არალირსნი მეფის ყურადღებისა“.

გიორგი მეფეს ძალიან კარგად ესმოდა თურმე შექმნილი მდგომარეობის სერიოზულობა, რომ ავღანელები აგრე ადვილად არ მოუხრიდნენ ჰედს ირანის ცენტრალურ მთავრობას, სანამ ისინი არ იჭნებოდნენ სასტიკად ალაგმულნი და სანამ მათ შორის მოქმედების თავისუფლება ეჭნებოდა ავღანელი ტომების წინამძღოლთა ყველაზე უფრო საშიშ პიროვნებას— შირვეისს.

ჰანვეის სიტყვით „შირ-ვეისი, ერთ-ერთი ამ ტომთაგანის წინამძღოლი, იყო ამავე პროვინციის ერთერთი უძლიერეს ადამიანთაგანი. ამით იყო გამოწვეული ის გარემოება, რომ გიორგის სურდა რა თავის მტრებისათვის სამაგიერო მიეზღო და ამასთანავე გადაჭრილი მოქმედებით დაეშინებინა ავღანელები. გაეცა ბრძანება— დაეჭირათ შირვეისი და გაეგზავნათ ისფაჰანში სამეფო კარზე. ამავე დროს მან აცნობა სამეფო კარს, რომ შირვეისი წარმოადგენს დაუღვეარადამიანს, რომლის მიმართ უნდა იქნეს მიღებული ყოველგვარი ღონისძიება მისი იქ გასაჩერებლად. რომ ის არის გარდასულ უთანხმოებათა და უწყისობათა სულისჩამდგმელი და თავისივე ხასიათით განწყობილია ახალ-ახალ არეულობათა გამომწვევ პიროვნებად... ისეთ არეულობათა, რომლებიც შეიძლება სახიფათონი აღმოჩნდნენ სახელმწიფოსათვის.“

ეს გარემოება შეიძლება ჩაითვალოს წინასწარი განჭვრეტის შესანიშნავ შემთხვევად, რაც შემდეგში სავსებით გამართლდა სინამდვილეში.

ამგვარად, გურგინ-ხანმა მოიცილა თავიდან ის ერთადერთი პიროვნება, რომელშიაც მან პოვა პარტიის პელადის ნიჭიერებანი. ხოლო ამის შემდეგ უკვე

აღარ წუხდა და არ ეშინოდა მოლოლის საქმიანობისა, არც უკმაყოფილო აღ-
ღანელების დრტინისა. საგარნიზონო ჯარი დატოვა ამის შემდეგ სატახტო
ქალაქში, ხოლო ქართველთა რაზმი თავის მცველად დაიყენა, ჯარის დანარჩენი
ნაწილი კი დაითხოვა...

ისთაჰანში შაჰის სამეფო კარზე მოქცეული მირ-ვეისი საკმაოდ გონებამს-
ვილი კაცი აღმოჩნდა იმისათვის, რომ შესძლებოდა მდგომარეობის აწონ-დაწონ-
ვა და შესაძლებლობის ფარგლებში სავსებით გამოეყენებინა ის გარემოებანი,
რომელთაც შეეძლოთ მისი ინტერესებისათვის სამსახურის გაწევა.

უპირველეს ყოვლისა ის შეეცადა კარგი განწყობილების დამყარებას იმ
პარტიასთან, რომელიც წინააღმდეგი იყო გურგინ-ხანისა. ამ დაჯგუფების სა-
თავეში იდგნენ სამეფო კარის გამრიგე და ბაზიერთა უხუცესი ფათჰ-ალი-ხან,
შემდეგში პირველ მინისტრად ქცეული... მირვეისისათვის არ იყო ძნელი,
დაემსახურებინა მათი კეთილგანწყობილება საერთო მტრისაგან თავის დასა-
ცავად.

საჩუქრები, რომლებიც მას მიუერთმეფია მათთვის ამ მიზნით, თავისი ღი-
რებულებით აღწევდა თურმე 30000 თუნანადის (75.000 გირგ. სტერლინგი).

ბოლოსდაბოლოს მას იმდენი მოუხერხებია, რომ ახლა შეეძლო თავისუფლად
შესულიყო მონარქთან, რომელთანაც საუბრის დროს მუდამ პატივისცემით
ლაპარაკობდა თავის მტერზე და იჩენდა მოჩვენებით გულწრფელობას; მაგრამ
ამასთანავე ერთად თავის მსმენელებს აძლევდა დროსა და მოცალეობას, ეფიქ-
რათ ამ გენერლის ვაჟეცობისა და ძლიერების შესახებ. ის მოხერხებულად ჩა-
ურთავდა ხოლმე შიგადაშიგ იმის შესახებ, რომ ის, ვინც არის გუბერნატორი
საქართველოსი, ჭერმანისა და ყანდაჰარისა, ერთსადაიმავე დროს წარმოადგენს
უფრო ძლიერამოსილ მოქიშპეს, ვიდრე ერთგულ გენერალს. ის მოაგონებდა ირანე-
ლებს გურგინ-ხანის მოქმედებებზე, რომელთაც ადგილი ჰქონდათ ტფილისში
ირანის ჯარების საწინააღმდეგოდ და სხვ.~.

ისე მოეწყო საქმის ვითარება, რომ ეს საშიში ადამიანი აღდგენილ იქნა
თავის უფლებებში და დაბრუნდა ყანდაჰარში.

ჰანვეის აქვს კატეგორიული ხასიათის მტკიცებანი იმის შესახებ, თუ ვინ
შეუწყო ხელი ყველაზე აქტიურად ამ პროცესის დაჩქარებას და გიორგი მეფის
ცხოვრების ტრადიკულ ფინალს ამ შორეულ ქვეყანაში. ის წერს:

„როდესაც მირვეისი ტყვედ გადმოიგზავნა ისთაჰანში, ფათჰ-ალი-ხანმა
აიყვანა ის თავის მფარველობის ქვეშ და გააგზავნა ისევე უკან ყანდაჰარში.

იყო თუ არა ის კეთილად განწყობილი მირვეისისადმი იმიტომ, რომ ეს უკა-
ნასქნელი იყო სუნიტი, ანდა თუ ხელმძღვანელობდა თავისი ზიზლით გურგინ-
ხანისადმი? თუ არა-და, ბოლოსდაბოლოს იქნებ ის მარცხა აცთუნა უსვმა სა-
ჩუქარმა, რომელიც მას მიუღია ამ ტყვე ადამიანისაგან და ენდო ამ ცბიერი
ავღანელის მოჩვენებით გულწრფელობას და სხ. ერთი სიტყვით, როგორც არ
უნდა ყოფილყო, ყოველ შემთხვევაში ეს იყო საბედისწერო ნაბიჯი, რომლის
შედეგები საკმარისი იყო იმისათვის, რომ ეჭვი შეეტანათ მის ერთგულებაში...

გურგინ-ხანს ექვი არ ეპარებოდა იმაში, რომ მისი მოქმედებანი ავღანელების მიმართ ცნობილი იყვნენ სამეფო კარზე, მაგრამ ის განაგრძობდა მათთან ურთიერთობას მისთვის ჩვეული სიმკაცრით“.

ყანდაპარში დაბრუნებისთანავე ეს ცბიერი ავღანელი აბამს მეფე გიორგისათვის საბედლი წერო ქსელს, აწყობს ინტრიგებს და იღენს საშინელ ლალატს, რომლის მსხვერპლიც ხდება თვით გიორგი და მთელი მისი, ვაჟკაცობით ქებული, ამაღლა. და ეს ყველაფერი ისე ოსტატურად, ისე მოხერხებულად მოუწყვია მას, რომ ლალატისა და უკმაყოფილების ყოველგვარი ექვი გაძუანტვია მის მიმართ ისეთ სიფრთხილითა და სიფხიზლით აღქურვილ პიროვნებას, როგორიც იყო გიორგი მეფე. მირვეის იმდენი მოუხერხებია თავისი მზაკვრებითა და მანქანებით, რომ მიუღწევია მასთან შერიგებისათვის, დათანხმებულა რა მის წინადადებაზე—გაეგზავნა გიორგი მეფის ჰარამხანაში თავისი ქალიშვილი (სინამღვილეში კი მას იქ გაუგზავნია არა საკუთარი ქალიშვილი, არამედ სულ სხვა ვინმე).

როდესაც ყველაფერი მოუშადავია ტრალიკული ფინალისათვის და საიმედოდ ავღანელებისათვის მიუცია სრული ინსტრუქცია მოქმედებისა, მაშინ თურმე მირვეისი, „ეს ფრთხილი ავღანელი, ძალიან მოხერხებული თავის ინტრიგებში, საიდუმლოდ აქებებს ერთი ტომის წინამძღოლებს, უარი განაცხადონ ჩვეულებრივ გადასახადებზე. როგორც კი გაიგო ხანმა ამის შესახებ, უბრძანა თავისი ქაროველი რაზმის უმეტეს ნაწილს გამგზავრებულ იყვნენ იმ ტომთან, მათი დამორჩილების მიზნით“.

ამავე დროს მირვეისს ვაუცია ბრძანება თავისი ტომისადმი, მოახლოვებოდნენ ყანდაპარს 2-3 მილის მანძილზე და, როგორც კი გაუგია, რომ გურგინ-ხანს ებრძანა რაზმისათვის გამგზავრებულები იყვნენ ურჩი ტომის ფირინების წინააღმდეგ (ხანთან ყოფილა 1000-მდის კაცი), მას თურმე დაუწყია ხამალა. ძაგება ამ ხალხის აჯანყებისა და არა თუ ცდილა მათ გამართლებას, არამედ წინადადებას იძლეოდა თურმე მიემართათ სხვადასხვა გაზვიადებულ ზომებისათვის მათ დასასჯელად. ასეთს მის ყოფაქცევას იმდენად მოუღუნებია გუბერნატორის სიფხიზლე, რომ მას ყოველგვარი სიძნელის გარეშე მიუღია მირვეისის მიწვევა— მიეღო მონაწილეობა ზეიმში, რაც მოეწყობა ორი ავღანელი ბელადის შერიგების გამო, რომლებიც მანამდის არ გამოცხადებულები იყვნენ მას წინაშე. ამ საზეიმო დღისათვის მირვეისს ყველაფერი მოეშადავინა თავისი გეგმების სისრულეში მოსაყვანად.

დიდი ხნის ლხინისა და ქეიფის შემდეგ ერთ განცალკევებულ კარავში ხანი მოკლულ იქნა 50 კაცისაგან შემდგარ მირვეისის რაზმის მიერ მისივე წინამძღოლობით; ხოლო მისი ოფიცრები, რომლებიც ქეიფის შემდეგ ავღანელების მიწვევის თანახმად წავიდ-წამოვიდნენ მოსასვენებლად მათსავე კარავებში, სათითაოდ ამოწყვეტილ იქნენ მირვეისის მოზზრყთა მიერ.

ყველაფერი ამის შემდეგ მას ცბიერებით ისიც მოუხერხებია, რომ თავისთვის სასარგებლო განწყობილება შეუქმნია ყანდაპარის მცხოვრებთა შორის, სპეციალურად მოწვეულ კრებაზე მას უთქვამს: „ტირანი გურგინ-ხან უკვე აღარ

არსებობს; ის იყო ერთადერთი კაცი ირანელთა შორის, რომელმაც დაიმსახურა ჯარისკაცის სახელწოდება“.

თავიანთ უფროსებისა და ოფიცრების ტრადიციული ბედი გაიზიარეს აგრეთვე ქართველთა დანარჩენმა რაზმებმაც, რომლებიც იმყოფებოდნენ ყანდაპარში.

ახლა რაც შეეხება აჯანყებული ტომების დასასჯელად გაგზავნილი რაზმის ბედილბალს, იმ რაზმის, რომელიც გაგზავნა გიორგიმ და მთლიანად შედგებოდა ქართველებისაგან, ამით შესახებაც ჰანგეი იძლევა ფრიად მნიშვნელოვან ცნობებს:

„სამი დღე და ღამე გავიდა გუბერნატორის სიკვდილის შემდეგ, როდესაც ბასტიონზე მყოფ გუშაგებმა შენიშნეს კავალერიის რაზმის მოახლოება. ეს იყო ქართველთა რაზმი, რომლებმაც არაფერი იცოდნენ მონხდარი ამბების შესახებ და ნადავლით დატვირთულები ბრუნდებოდნენ ქალაქში... მათ აცალეს მიახლოებოდნენ ქალაქს თოფის სასროლ მანძილზე, რის შემდეგაც ესროლეს მათ ზარბაზნებიდან. ისინი ერობაშად მიხვდნენ, რომ ქალაქი უკვე სხვა მესვეურს ეკუთვნოდა და დაიხიეს უკან.“

მირვეისს სურდა რეპუტაცია მოეხვეჭა თავისი იარაღისათვის და 5000 ცხენოსნის თანხლებით გაემართა მათ წინააღმდეგ იმ ვარაუდით, რომ განზრახვა ჰქონდა უკან დასახევი გზები გადაეჭრა ქართველებისათვის. მაგრამ მალე შეიგნო, რომ მას საქმე ჰქონდა ისეთ ჯართან, რომელიც უკეთ დისციპლინირებული და უფრო შეჩვეული ყოფილა ომთან, ვიდრე მისი ავღანელები. ქართველებმა მიატოვეს თავიანთი ნადავლი, ხშირით ხელში გაარღვიეს მისი ჯარების რკალი და გადაიარეს ზებილის გადასავალი. რვა დღის განმავლობაში გასაოცარი სიმამაცით ქართველები ბრძოლით იხევდნენ პროვინციის ტერიტორიაზე და ბოლოს დატოვეს მისი საზღვრები“...

შაჰის სამეფო კარის წარმომადგენლებმა ერთხანს სცადეს თითქოს მოლაპარაკების საშუალებით დაემყარებინათ ავღანელებთან მშვიდობიანობა, მაგრამ უკვე 1710 წელს სამეფო კარზე მიხვდნენ, რომ არავითარი იმედი არ არის მოლაპარაკების გზით ყანდაპარის დაბრუნებისა და გასცეს ბრძანება ჰერათის ანის მიმართ—გამგზავრებულყო სალაშქროდ მემამბოხეთა წინააღმდეგ და წინამძღოლობა გაეწია 15000 კაცისაგან შემდგარ ცხენოსანთა ჯარისათვის.

მირვეისმა კარგად იცოდა. თუ რა განსხვავება არსებობდა ირანელებსა და ქართველებს შორის. ამიტომ ის გაემგზავრა მათ შესახვედრად 5000 ცხენოსნით. რომლებსაც მან მოუყარა თავი, როგორც კი მიიღო ცნობა მტრის მოახლოების შესახებ. საეულე ზარბაზნებიდან რამდენიმე გასროლის შემდეგ ირანელები ისეთმა პანიკამ მოიცვა, რომ აღარ დაუცადეს შეტევაზე გადასვლას ისე აჩქარებულად იბრუნეს პირი, რითაც თავიანთი თავი მისცეს მტრებს გასაღელტად“.

ირანის ცენტრალურ ხელისუფლებას გადაუწყვეტია კვლავ მრავალრიცხოვანი ჯარის გაგზავნა ავღანელების წინააღმდეგ, რისთვისაც შემდგარა „შაჰის არმია (კვლავ ქართველი გენერლის სოსრო-ხანის წინამძღოლობით) 30000 ირანელისა და 1200 ქართველისაგან შედგენილი ჯარი საომარი წესებით მიუახლოვდა ზებილის გადასავალს...“

ავლანდლები გაოცებული დარჩნენ მტრის თავგასულობით, რომელიც უშიშრად ეკვეთა. მათ და დაუთმეს გზა, თვითონ კი უწესრიგოდ გაიფანტნენ. ქართველმა თავადმა გამოიყენა თვისი გამარჯვება: როგორც კი დაბრუნდნენ მიწი ჯარები მტრის უკუდევნის შემდეგ, მან უბრძანა მათ განეგრძოთ წინსვლა და დაეზეერათ ყანდაპარი. ქალაქის გარნიზონი არ იყო მომზადებული შეტევისათვის და რაც განსაკუთრებით იწვევდა მათში არევედარევეს, ეს იყო მიწვევის ისე არ ყოფნა, რომელიც დარჩა ველად თავისი არმიის ნარჩენებთან ერთად. ასეთ მდგომარეობაში მკოფ გარნიზონმა დეპუტატები გაუგზავნა ხოსრო-ხანს და აღუთქვეს მას ქალაქის მიცემა იმ პირობით, თუ ის შეუნაოჩუნებდა მათ სიკოცხლეს, თვისუფლებასა და ქონებას. ამ გენერლის განკარგულებაში იყო ახლა ამ დამღუპველი ომის შემწყვეტა, მაგრამ მისთვის ჩვეული სიფრთხილე დაკარგა მან. გამარჯვებით თავბრუდახვე“ლმა მან თვისი ღირსების შელახვად ცნო მეამბოხეებთან მოლაპარაკების გამართვა და მოითხოვა, რომ ისინი დანებებოდნენ ყოველგვარი პირობის გარეშე.

რაკი ამაზე ისინი ველარ წაყიდნენ, ამიტომ გადაუწყვეტიათ თავისდაცვა, რის შედეგადაც ყანდაპარი ალყა შემორტყმული აღმოჩენილა. აშასობაში „მირ-ვეის გადაუწყვეტია მტრების დატოვება უფუთაჟოდ და უპროვიანტოდ. ამ მიზნით მან დაივალა თავის ჯარებს გაენადგურებინათ ქვეყანა ყანდაპარის გარშემო. და ეს მისი ბრძანება ისე კარგად იქნა სისრულეში მოყვანილი, რომ გარემოცვის მაწარმოებელმა მტრის ჯარმა მალე იგრძნო უხერხულობა სინაკლულისაგან“...

„ძლივს მოასწრო გენერალმა გარემოცვის მოხსნა რომ მირ-ვეისი, რომელიც ქალაქის დასახმარებლად მოდიოდა 16000 ცხენოსნით, თავს დაესხა ირანის ჯარებს, რომლებიც პირველი შეტაკებისთანავე შეუდგნენ გაქცევას. გენერალი ცდილობდა დაებრუნებინა ისინი უკან, მაგრამ შიშისაგან იმდენად დაქლუნებულა მათში ყოველგვარ დისციპლინა, რომ მისი ყოველგვარი ცდა ამოო გამოდგა და გადაწყვიტა, ასეთ შერცხვენას ცოცხალი აღარ ზადაჩენოდა. ქართველთა მკირერიცხოვანი რაზმის სათავეში მოქცეული გაექანა პირისპირ ავლანდლებისაკენ და მოკლულ იქნა გასაოცარი სიმამაცით თავისდაცვის პროცესში.

ასეთი იყო ფინალი ამ თავადისა, რომლის სიმხნე, სამხედრო გამოცდილება და სხვა კეთილნიჭიერებანი უქადდენ მას ყოფილიყო ღირსი უკეთესი ბედობლისა. მანამდის ის იყო ისფაჰანის გუბერნატორი და ატარებდა ტიტულს დივანბეგისას (რაც ნიშნავს „უზენაესი მრჩეველი“ და უდრის ჩვენებურ ტიტულს უზენაესი მსაჯულისას), ხოლო თვისი მამის შემდეგ დაინიშნა საქართველოს ვალი-დ (მართველად, მეფედ), მაგრამ სწორედ ამ დროს შაჰმა დააყენა ის თვისი ჯარის სათავეში. მასაც ისევე, როგორც მის ბიძა გურგინ-ხანს, ჰქონდა სისუსტე გაეწირა თვისი რელიგია...

1714 წელს ქართველებმა, გაგულსებულებმა ამდენი დამარცხების გამო, რასაც ისინი მიაწერდნენ ირანის ჯარების სილაჩრესა და გამოუცდლობას, მიმართეს წინადადებით შაჰ ჰუსეინს, რომ ისინი ჩააქრობენ აჯანყებას იმ პირობით, უკეთუ არმია შედგენილი

იქნებოდა მხოლოდ და მხოლოდ ქართველებისაგან და თანხები, აუცილებელი ამ ექსპედიციის გასანადღებლად, განსაზღვრულ დროში იქნებოდა გამოგზავნილი; მაგრამ ამ სუსტი ნების მეფეს შეეშინდა იმისა, რომ ჭათ შეეძლოთ საზიანოდ გამოეყენებინათ თვისი წარმატებანი და უარი თქვა ამ წინადადებაზე...

ამ დროს უკვე პრემიერ-მინისტრი ფათაჰ-ალი-ხან კვლავ აქტიური წევრი იყო ქართველთა წინააღმდეგ მიმართული დაჯგუფებისა და როდესაც ხოსრო-ხან გაიგზავნა ავღანელების დასამორჩილებლად, სწორედ ამ დაჯგუფებას ამტყუნებდნენ იმაში, რომ ის იყო მიზეზი არმიის მთლიანად განადგურებისა და ხოსრო-ხანის სიკვდილისა, რადგანაც არ მიიღო ზომები ყველა საჭირო ობიექტებით მათი მომარაგებისათვის.

იმის შემდეგ რაც ხოსრო-ხან მოკლულ იქნა ყანდაჰართან, მის მემკვიდრედ საქართველოს მეფის (ვალი) პოსტზე უნდა დამტკიცებულიყო ოჯახში უფროსი—ვახტანგ. მაგრამ, რადგანაც მან უარი თქვა მაჰმადიანობის მიღებაზე, ამიტომ მისმა უმცროსმა ძმამ, თუმცა ის იყო საქართველოს პატრიარქი, ითხოვა თვისი დანიშვნა ამ პოსტზე... მათი მამა, რომელიც მაშინ დივანბეგი იყო ისტაჰანში, თუმცა თვითონ გამაჰმადიანდა, მაგრამ იმდენად აღშფოთებული იყო ამ წინადადებით, რომ ბრძანა დაეტუქსათ ეს ურწმუნო მღვდელი და დაეტოვებინათ თავის პოსტზე. მაშინ საქართველოს მეფედ დანიშნა მესამე ძე, მაჰმადიანობა მიღებული.

ვახტანგი, რომელიც ექსორია ქმნილ იყო ქერვანში, რიგი წლების განმავლობაში ჯიუტობდა თავის გადაწყვეტილებაში (რომ არ მიეღო მაჰმადიანობა. მ. ხ.), მაგრამ ბოლოსდაბოლოს სამეფო კარის კაცთა შთაგონებამ ექსორიაში ყოფნასთან დაკავშირებულ ილაჯგაწყვეტასთან ერთად გასტენეს მისი შეუდრეკელობა და ის განდგა, ანდა უკეთ, მიიღო პოზა, რომ განუდგა ქრისტიანობას, რის შემდეგაც ის დანიშნულ იქნა საქართველოს მეფედ.

დაბრუნდა ის ტფილისში 1719 წ., სადაც მწუხარებით შენიშნა განადგურებანი, ლეკების მიერ ჩადენილი საქართველოს ტერიტორიაზე და გადასწყვიტა ისე ეძია შური თავის ხალხისათვის, რომ მრავალი წლის მანძილზე უზრუნველყო ის თავდასხმებისაგან.

მაგრამ ცბიერმა შაჰის კარისკაცებმა იცოდნენ, რომ ყოფილი პრემიერ-მინისტრის სიძე იყო ვახტანგის ძმა და ეშინოდათ, რომ ლეკების დამარცხების შედეგ ვახტანგს შეეძლო გამოეყენებინა თვისი მნიშვნელოვანი ჯარი (60000 კაცი) იმისათვის, რათა აიძულოს სამეფო კარი, დასაჯოს ისინი მათ ძველ ბოროტმოქმედებათა გამო. ამისათვის ისინი სარგებლობენ გავლენით, რომელიც მათ ჰქონდათ სუსტი ნების მეფეზე და მას ისე წარმოუდგინეს საქმის ვითარება, რომ ვახტანგს, თვისი მტრების დამარცხების შემდეგ, თითქოს შეეძლო დიდი დაბრკოლებების შექმნა ირანისათვის; მით უმეტეს, რომ მისთვის ადვილი იქნება დახმარების მიღება რუსეთიდან ზღვით და ამიტომ ამ მოსალოდნელ უბედურებათაგან თავის დაღწევის ერთადერთ საშუალებად თითქოს ჩანს ლეკებთან ზავის შეკვრა, რისთვისაც უნდა ებრძანოს საქართველოს მეფეს—შეწყვიტოს მ აღება საომარ მოქმედებათათვის.

...ფიქრობენ, რომ ერთადერთი მოტივი, რომელმაც აიძულა თურმე (ვახტანგი) მოეხსნა ლაშქრობა და, შეესრულებინა შაჰის სამეფო კარის ბრძანება, იყო შიში იმისა, რომ ქართველ თავადებს შეეძლოთ (თავის თავის ამარა) მეტოვებინათ ის ისევე, როგორც ისინი განუდგნენ გუბრგინ-ხანს და სხ.

ვახტანგმა მოიხმო თავისთან შაჰის დესპანი, ამოიღო ქარქაშიდან თავისი ხმალი და დაიფიცა, რომ ამიერიდან უკვე აღარ იბრძოლებს შაჰის სამსახურად და ირანის დასაცავად. ამის შემდეგ მან დაშალა თავისი ჯარი და დაიხია ტფილისისაკენ, აღსავსემ რწმენით—არ გაეტება თვისი ფიცი“.

მაგრამ ცნობილია, თუ რაოდენ დიდი იყო ჯერ კიდევ ირანსა და საქართველოს შორის ოდითგან დამკვიდრებული პოლიტიკური სასიათის ურთიერთობანი, რომ შესაძლებელი ყოფილიყო ასე ერთბაშად ბოლო ნოღებოდა ირანის სამეფო კარის პრეტენზიებსა და ლტოლვას ამიერ-კავკასიის შუაგულისადმი.

სხენებულ მირვეისის შემდეგ ავღანელთა მეთაურად და ბელადად დაწინაურებული მაჰმუდი ჩაიგდებს ხელში ირანის სატახტო ქალაქს და ქვეყნის მიწაწყლის უმეტეს ნაწილს. მიუხედავად ამისა მისი მდგომარეობა არ იყო ჯერ კიდევ სავსებით უზრუნველყოფილი. ამას მოწმობდა აშკარად ის ხშირი აჯანყებანი, რასაც ადგილი დაურჩა მაშინ ქვეყნის სხვადასხვა კუთხეში, სხვათა შორის, ყაზვინშიც. ამაზე სპეციალურ ცნობებს იძლევა ამჟამად ჩვენი ყურადღების ცენტრში მოქცეული პირველწყაროც, სადაც ვკითხულობთ:

„ყაზვინის აჯანყებამ ისეთი შთაბეჭდილება მოახდინა მაჰმუდზე, რომ მან დიდ განსაცდელში ჩასთვალა თავისი თავი, რაკი იმყოფებოდა მრავალრიცხოვან მაინცდამაინც არაკეთილ განწყობილ ბრბოს შორის; ხოლო მას თან ახლდა მხოლოდ ერთი მუჟა ჯარისკაცთა; ერთადერთი ღონისძიება, რომელიც მას ქუთაში დაუჯდა—იყო მკვლელობა...“

ამ სიმკაცრის საშინელებანი უმეტესად გაიზარდა იმ გარემოებებით, რომლებიც თან ახლდა ამ სიმხეტვას 12 წლის ბიჭის მკვლელობის დროს. ის იყო ქართველი თავადის როსტომ-მირზას შვილი და რადგანაც ის შვილობილად აყვანა ერთ ავღანელს, ამიტომ თავშესაფარის ძებნაში ის გაიქცა ავღანელთა არმიის ოფიცრებთან, მაგრამ ვერ იხსნეს ის ვერც მისმა ახალგაზრდა წლებმა; ვერც ამ ოფიცრების ხვეწნა-მუდარამ და მოკლულ იქნა.

მოკლულთა გვამები სასახლის წინ მოედანზე გამოტანილ იქნა საჯაროდ. იმისათვის, რომ შური არ ეძიათ მათ შთამოხველვას, მაჰმუდმა ბრძანა აგრეთვე მოეკლათ მათი შვილები. ირანისა და საქართველოს ყველაზე უფრო გამოჩენილ ადამიანთა შვილები 200 უმაწვილი გამოიყვანეს აკადემიიდან, სადაც ისინი სწავლობდნენ, ტრიალ მინდორზე; იქ მათ უბრძანეს გაქცეულიყვნენ სირბილით, ხოლო ავღანელები ცხენდაცხენ გამოუდგნენ მათ უკან და მიხედვდნენ როგორც გარეული მხეცები, სანამ ყველა არ ამოწყვიტეს.

მაჰმუდს გადაწყვეტილი ჰქონდა უზრუნველყო თავისთვის ტახტი არისტოკრატიის მილიანად ამოყლეთით, ხოლო ამის დასაფარავად მან განაცხადა, რომ ამ ახალგაზრდებს ვითომდა შეთქმულება მოეწყოთ მისი სიცოცხლის წინააღმდეგ“.

შექმნილ მდგომარეობის გამო შაჰმა დაჰკარგა სატახტო ქალაქი და თავისი სახელმწიფოს მთავარი პროვინციები. საუკმის გამოსწორების მიზნით „შაჰი დიდ იმედებს ამყარებდა ქართველებზე, რომელთა ძლევამოსილება ერთნაირადვე კარგად იყო ცნობილი, როგორც ირანელებისათვის, ისე ავღანელებისათვისაც და არავითარი ეჭვი არ არსებობდა იმაში, რომ მტერი დაუყოვნებლივ დაიხივდა უკან, როგორც კი მიიღებდა ცნობას მათი მოახლოების შესახებ.

ასეთ ვითარებაში დარწმუნებულმა შაჰმა ჰუსეინმა გიულნაბადთან გამართული ომის შემდეგ დაუყოვნებლივ მისწეა წერილი ვახტანგს, მაგრამ ამ პატივმოყვარე თავადმა ვერ დასძლია ის წყენა, რომელიც მას მიაყენა შაჰმა ქართველთა შურისძიებისაგან ლეკების გადარჩენის გამო და მტკიცედ იცავდა თავის ფიცს. ხოლო **ლაშქრობაში მონაწილეობაზე უარის თქმით მან (ვახტანგმა) მსხვერპლად მიიტანა მთელი იმპერია (იჩანისა).** როგორც კი მიღებულ იქნა ცნობა, რომ აღარ არის მოსალოდნელი დახმარება საქართველოდან, შიში, რამდენიმედ დაშოშმინებული მეაშბოხეებზე ერთგვარ უპირატესობათა მოპოების წყალობით, კვლავ გაცოცხლდა მომეტებული სიძლიერით. გაქარწყლდა ყოველგვარი იმედი გამარჯვებისა...

მაჰმუდ მარტო როდი იყო ერთადერთი საშიში მტერი, რომელიც იარაღით ხელში იბრძოდა ირანის წინააღმდეგ. პეტრე პირველმა, დარწმუნებულმა იმაში, რომ ვაჭრობა და აღებმიცემობა არის სიმდიდრისა და მამასადაშე სახელმწიფოს წარჩინების საფუძველი, გადაწყვიტა ერთმანეთთან დაეკავშირებინა კასპიისა და ეგქსინის ზღვები...

...შემახის აღების დროს ლეკების მიერ რუს ვაჭართა მიმართ ჩადენილმა ბოროტმოქმედებებმა აიძულეს რუსეთის მონარქი გაეგზავნა ელჩი ირანში. ამ ელჩს დავალებული ჰქონდა სარჩელი წარედგინა შაჰ ჰუსეინისათვის, უკეთუ ეს უკანასკნელი ჯერ კიდევ იქნებოდა ტახტზე; ხოლო თუ ის უკვე ჩამოვდებული იქნებოდა, მაშინ დაბეჯითებით უნდა მოეთხოვა, რომ უზურპატორს მოეცა დააკმაყოფილება ლეკებისა, უზბეკებისა და სხვა მისი მოკავშირეების მოქმედებათა გამო...

შაჰ ჰუსეინი აღარ აღმოჩნდა ქვეყნის ბატონპატრონი, ხოლო ახალი უზურპატორის მხრით ელჩს ურჩიეს, ქარავანთა უშიშროება თვითონ დაეცვათ გაძლიერებული ცხენოსანი რაზმებით, უკეთუ მეფე არ ინებებდა დაედო შეთანხმება იმ ხალხებთან, რომელთა ტერიტორიაც უნდა გაეელოთ მოქარავნეებს.

მეფე ვერ დააკმაყოფილა ამ პასუხმა. გარემოებანი ხელს უწყობდნენ იმას, რომ პეტრეს შეეძლო ხელში ჩაეგდო კასპიის მთელი დასავლეთი სანაპიროები და ამიტომ მან თავი მოუყარა ასტრახანთან 30000-იან არმიას; არმია შესდგებოდა კამოცდელ და გაწვრთნილ ჯარისკაცებისაგან, რომელთაც მიეღოთ მონაწილეობა შვედებთან წარპოვებულ ომებში. ამ ჯარებს შეუერთეს კიდევ რაზმები თათრებისა, ყაზახებისა და კალმიკების. 29 ივლისს ჯარები გავიდნენ კასპიის ზღვაში და ავვისტოს 4-ს დადგნენ იაკორზე (ჩაუშვეს ლუზა) მდინარე თერგის შესართავთან, დაღისტნის საზღვარზე. იქიდან გაიგზავნა ლეიტენანტი ბრძანებით, ჩაებარებინა მანიფესტი ლეკთა ერთერთი მთავრის ალდი გერაისათვის.

მანიფესტში მეფე აცხადებდა რომ: „ის მოვიდა აქ ამოძრავებული არა თავისი სამფლობელოების გაფართოების სურვილით, არამედ იმ ზრახვებით, რომ ხსნას ირანის შაჰი და მისი ერთგული ქვეშევრდომნი ავღანელთა ტირანიისაგან და აგრეთვე იმ მემამოხეთაგან, რომელთაც ჩაიდინეს ბოროტმოქმედებანი რუს ქვეშევრდომთა მიმართ“.

ეს მანიფესტი თავდებოდა მუქარით--სასტიკად დაისჯებოდნენ ისინი, რომლებიც მონაწილეობას მიიღებენ ამიერიდან არეულობებში.

...პირველ სექტემბერს ჯარი დაბანაკდა ბუხანის ნაპირზე, სადაც მიღებულ იქნა ცნობები, რომ ბაქოს მცხოვრებნი გულწრფელად არიან დაიმედებულნი მეფის მფარველობაზე ლეკებისაგან, რომლებიც ორი უკანასკნელი წლის განმავლობაში არ აძლევდნენ მათ მოსვენებას თავიანთი თარეშით. როდესაც არმია მიუახლოვდა დარუბანდს, გუბერნატორი გამოვიდა ქალაქიდან მთავარ მცხოვრებთა თანხლებით და ჩააბარა გასაღები რუსეთის მონარქს, რომელსაც შეხედნენ არტილერიის სროლით და ხალხის აღფრთოვანებული ძახილით. ამ ქალაქის მდებარეობა, როგორც მე უკვე ვწერდი პირველ ტომში, წარმოგვიდგენს მას როგორც აზიის კიშკარს; მისი დამკვიდრების შემდეგ მეფემ გადაწყვიტა შინ დაბრუნება, ხოლო ადგილობრივი გუბერნატორი განამტკიცა თვის უფლებებში და გარნიზონის სახით დატოვა 2000 რუსი ჯარისკაცი: თავის ჯარის დანარჩენ ნაწილებს უბრძანა ასტრახანში დაბრუნება, სადაც თვითონაც მივიდა ზღვით ოქტომბრის შუა რიცხვებში. მის მიერ დატოვებული ჯარი საკმარისი იყო იმისათვის, რომ გაედიდებია მისი დასაპყრობი ადგილები მომავალ წელს..

იმ დროს, როდესაც რუსები თანდათან იპყრობდნენ ირანის ჩრდილო პროვინციებს, ამ უიღბლო ქვეყანას დასავლეთიდანაც დაემუქრა ახალი საშიშროება. გაიგეო რა საბედისწერო მდგომარეობა შაჰ ჰუსეინისა მისი ელჩის საშუალებით ოტომანის პორტამ გადაწყვიტა ესარგებლა ამ მდგომარეობით.

შაჰ ჰუსეინის შემდეგ მისმა მემკვიდრე შაჰ თამაზმა თავრიზში გამაგრებისა და შაჰის ტიტულის მიღების შემდეგ დაუყოვნებლივ გაგზავნა შიკრიკი ვახტანგთან, საქართველოს მეფესთან, თან გაატანა ბრძანება—დაუყოვნებლივ გაემგზავროს თავრიზს ახალი შაჰის პატივსაცემად. ვინაიდან თამაზ გაბოროტებული იყო იმით, რომ ვახტანგ აღარ იწავიდა მათ დასახმარებლად ისფაჰანს, ამიტომ ეს მოთხოვნა ისე იყო ფორმულირებული, რომ მან გამოიწვია მხოლოდ გაგულისება ამ, თავისი ბუნებით, ამაყი კაცისა, რომელიც ძალიან მცირედ თუ იყო ხოლმე განწყობილი სხვის დასაჯერებლად. ვალი გადაირია და ბრძანება აინუნშიაც არ ჩააგდო (ფეხქვეშ გათელა). ის უკვე აღრევე დგამდა ნაბიჯებს, თავისი ტერიტორიის რუსეთისათვის დამორჩილებისაკენ მიმართულს და ახლა კი (თებერვლის ბოლოს), გრძნობდა რა ხალხის ურჩობას თვისადმი, მისწერა წერილი სტამბოლს—წინადადებას იძლეოდა ყოველ წელს პორტას აძლიოს 24 ქისა ფული (2400 გირ. სტ.), იმ პირობით კი, რომ ის დაეხმარება მას შეინარჩუნოს ხელისუფლება და ის პრივილეგიები, რომლებიც ირანის შაჰებს მიუნიჭებიათ მისი წინაპრებისათვის და მთელი მისი ხალხისათვის მთლიანად.

ვახტანგმა ვერ მოასწრო ამისი სისრულეში მოყვანა, რადგანაც მარტში თამაზმა ის ჩამოაყენა და მის ადგილზე დანიშნა მუჰამედ ყული-ხან კახეთის თავადი, აგრეთვე წარმოადგინელი ქართველ მეყვითა გეარისა. ამის შემდეგ მალე გაჩნდა ახალი მეფე ტფილისთან, რომ შესულიყო თავის სამელობელოში, მაგრამ რაკი აღარ აღმოაჩნდა საკმარისი ჯარი იმისათვის, რომ გამკლავებოდა ვახტანგს, რომელსაც მოესწრო ხალხის შეიარაღება, იძულებული გახდა უკან გაბრუნებულიყო თავის საბრძანებელში.

როგორც კი მივიდა იქ, შეკრიბა ყველა თავისი მხედარმთავრები და შექკრა პირობა თვის მეზობელ ლეკებთან, რომლებმაც გადასცეს მას რაზმი 7.000 კაცისაგან შემდგარი. ამან იმდენად გაზარდა მისი ძალები, რომ 8 მაისს ის კვლავ გაჩნდა ტფილისთან.

1724 წ. უზურპატორი მაჰმუდი პროვინციიდან დაბრუნდა ისფაჰანს, სადაც ის მივიდა მარტის ბოლოს. როდესაც ის შედიოდა ქალაქში, მასში გაოცება და აღფრთოვანება გამოიწვია განსაკუთრებულმა შემთხვევამ. როგორც კი დაინახა მისი ჯარები, მამაკაცის ტანისამოსში გამოწყობილი ქალი ცხენით გაეჩქანა მათ შესასხედრად, ეცა მათ და მოკლა 20 ავღანელი მანამდის, სანამ დანარჩენებმა მოასწრეს გონს მოსვლა და მისი დაჭერა. ეს ქალი იყო საქართველოში დაბადებული ქართველი და იმ ზომამდის ფლობდა თურმე თავისი ეროვნების სამხედრო მიდრეკილებათა ნიჭს, რომ გადაუწყვეტია შური ეძია თავის ქმრის სიკვდილის გამო, რომელიც მოკლულ იქნა აბასაბადის ხიდზე ისფაჰანის ალების დროს. ამ მიზნით (სამაგიეროს გადახდის მიზნით) თავისი ორი ბავშვი და ქონება მას ჩაუბარებია თავის ძმისთვის და, მიუხედავად მგზავრობის მთელი სიძნელებისა, ჩამოსულა აქ საქართველოდან. ერთობ დასახიჩრებული ის მიუყვანეს მაჰმუდს. როგორც კი გაიგო, რომ ეს ქალია, ის განცვიფრებული იყო მისი თავგანწირვით და ბრძანა, რათა მას მუჰყურან მთელი ყურადღებით, რომელსაც ის იმსახურებს თავისი სიმამაცის წყალობით“.

მაჰ ნადირის დროსაც აქვს ჰანვეის აღნიშნული ქართველთა მოქმედებანი. ქალაქ მაშადის ჩრდილოეთით სულთან-მაიდანის დავაებაზე, გზის ფსკერზე ნადირმა მოიწვია თავისთან რამდენიმე წინამძლოლი უზბეკთა, თურქმენთა და სხვა თათართა, რაც მისი არმიის უმრავლეს ნაწილს შეადგენდნენ და ჩამოართვა მათ ფიცი დაჯერებასა და საიდუმლოს შენახვაში; რის შემდეგ ამცნო მათ თავისი გეგმა, რაც გამოიხატებოდა იმაში, რომ უნდა ამოეწყვიტათ ყველა ირანელი (სპარსელი) მის ბანაკში და შეუთანხმდა მათ შუა-ღამეს გაუშვებს მაშხალას, როგორც სიგნალს ელეტის დასაწყებად... ერთმა ქართველმა ნადირის კარავში მყოფმა შემთხვევით მოისმინა ამ მოლაპარაკების ნაწილი და განსაკუთრებით ის, სადაც ირკვეოდა ეს სისხლისძღვრელი განზრახვა. მან დაუყოვნებლივ გაუშვლავნა საიდუმლო ყორჩი-ბაშს, რომელმაც, შეღამებისთანავე, მოიხმო თავისთან არმიის მთავარი სპარსი ოფიცრები და ამცნო მათ ეს საზარელი ამბავი.

უშიშარმა ოფიცრმა, აუშართავან შემდგარი გეარდიის მცველთა პოლკოვნიკმა შალეხ-ბეგმა შესთავაზა მათ თავისი სამსახური და ითხოვა მხოლოდ, მიეცათ მისთვის ოთხი კაცი თანაშემწედ.

რადგანაც დადგა უკვე ჩვეულებრივი დრო შაჰის მოსვენებისა, დასაძინებლად წასვლისა და რჩებოდა მხოლოდ რამდენიმე საათი სიგნალის მიცემამდის. შალეხ-ბეგმა თავისი თანამგზავრებით — სასწრაფო საქმის მოძიებებით — გაიარეს მკველთა გვერდით და როდესაც შევიდნენ ჰარემის შიდა ტერიტორიაში, შეხედნენ ევენუსს, რომელიც მათ მოჰკლეს. შემდეგ ჰარამხანაში შესვლისას ნახეს მოხუცი ქალი, რომელიც აგრეთვე მოჰკლეს. მათ მაინც აღარ იცოდნენ, რომელ კარავში ეძინა ნადირს. მაგრამ ბოლოს სანთლის შუქზე მათ შენიშნეს ერთერთ კარავში ძვირფასეულობანი. მაშინ ისინი შევარდნენ იქა და ნახეს იქ ნადირ. ის ან ჯერ კიდევ არ დაწოლილიყო დასაძინებლად, ანდა გამოადვიდა მოკლეული ქალის ყვირილმა და წამოდგა თავისი საწოლიდან. როდესაც მკვლელები მიუახლოვდნენ მას, ნადირმა იშიშვლა თავისი ხმალი და შეეკითხა: თუ რა უნდაა მათ. შალეხ-ბეგმა ხმა არ გასცა, მხოლოდ დაუყოვნებლივ დასცა მას ხმალი მარჯვენა ლავიწზე. ამან ვერ შეუშალა ხელი შაჰს მოეკლა ორი ჯარისკაცი, რომლებიც მიუახლოვდნენ მას შალეხ-ბეგის მიერ დაწყებული საქმის დასამთავრებლად. ამის შემდეგ მან დაიხია კარვის სიღრმისკენ, მაგრამ წაიფორხილა (გაბმულ) ბაწრებზე და მაშინ შალეხ-ბეგმა მიაყენა მას სასიკვდილო ქრილობა. ნადირმა დაიყვირა: „შემიბრალებთ და მე ყველას ვაპატიებო“, რაზედაც ოფიცერმა უპასუხა:

„შენ არ იჩენდი შებრალებას და არც დაგიმსახურებია იგი“.

ამგვარად, „შალეხ-ბეგმა სისრულეში მოიყვანა ეს მნიშვნელოვანი საქმე კოპკვეთა ნადირ შაჰს თავი“.

IV

აქ მოტანილი ცნობები ინგლისელი ჰანვეისა ეხება სწორედ იმავე ეპოქას. რასაც გავეცანით სეხნიას მიხედვით. ამიტომ ბუნებრივია შევედაროთ მათი ცნობები ერთუროს საქმის ობიექტური ვითარების გამოსაცნობად.

ამ ორივე ავტორის მიხედვით მტკიცდება შემდეგი:

1. ეს შესანიშნავი პიროვნება (გურჯინხან — ჰანვეით) „იძულებული იყო პირადად გამოცხადებოდა და პატიება ეთხოვა შაჰისაგან — რაკი განუდგა მას უმრავლესობა ქვეყნის თავადებისა. რომლებიც მოსყიდულ იქნენ ირანის სამეფო კარის მიერ“ (ჰანვეი).

2. თუმცა ის გამაჰმადიანდა, მაგრამ მაინც ჰქონდათ მისი შიში, ამიტომ „შაჰის სამეფო კარზე აღარ იცოდნენ რა ზომები მიეღოთ, რომ ისარგებლეს ამ მოულოდნელ შემთხვევით (ავღანილების იჯანყებით) — ასე უცბათ რომ გამოტყურა და გადაწყვიტეს, გაგზავნონ ყანდაჰარში ეს პრინცი, რომლის მხნეობასა, სიმამაცეს და სხვა დადებით სამხედრო თვისებებს შეეძლოთ გაეხადათ ის საშიშ პიროვნებად სხვა პროვინციებში“ (იგივე).

3. ავღანელი ტომების წინამძღოლთა შორის ირანის ხელისუფლებისათვის ყველაზე უფრო საშიში ყოფილა მირვეისი, რომლის შესახებ გიორგი წერდა თურმე სამეფო კარს, რომ „მირვეისი წარმოადგენს დაუდგარ ადამიანს, რომლის მიმართ უნდა იქნეს მიღებული ყოველგვარი ღონისძიება მისი იქ გასაჩერებლად; რომ ის არის გარდასულ უთანხმოებათა და უწყესობათა სულისჩამდგმელი და თავისივე ხასიათით განწყობილია ახალ-ახალ არეულობა-

თა გამომწვევ პიროვნებად... ისეთ არეულობათა, რომლებიც შეიძლება სახიფათონი აღმოჩნდნენ სახელმწიფოსათვის“ (იგივე). „მას (მირვეისს) უნდა არევა ამა ქვეყნისა, ნულარ გამოუშვებთ, თვარამ ერთს რასმე მოახდენს“ (სეხნია).

4. შაჰის კარზე საქმის მოგვარებით მირვეისი უკან იგზავნება გიორგისთან. „როდესაც მირვეისი ტყვედ გადმოიგზავნა ისფაჰანში, ფათჰ-ალი-ხანმა აიყვანა ის თავის მთარველობის ქვეშ და გაავზავნა ისევე უკან ყანდაპარში“ (ჰანვეი).

5. უკუმდგარ ავღანელებს შეუსია გიორგიმ თავისი ერთგული რაზმი ქართველებისაგან შემდგარი (ჰანვეით ათასამდის იყვნენ ისინი). თვითონ კი მას „ჯარი აღარ ახლდა“ (სეხნია).

6. გიორგის მოკვლის შემდეგ ამოხოცეს აგრეთვე ყანდაპარს დარჩენილი ქართველები. „თავიანთი უფროსებისა და ოფიცრების ტრადიკული ბედი გაიზიარეს აგრეთვე ქართველთა დანარჩენმა რაზმებმაც, რომლებიც იმყოფებოდნენ ყანდაპარში“ (ჰანვეი). „ვინცავინ ქართველი დარჩომილიყო, ამოსწყვიტეს. შევიდა ციხესა ყანდარისასა; აიფორიაქეს საქონელი. რაც ქართველი იყო ციხეს შიგან ამოსწყვიტეს“ (სეხნია).

7. აჯანყებულ ავღანელებთან ბრძოლაში გამარჯვებული ქართველი რაზმები უკან დაბრუნებულნი სასტიკ ომს გადაიხდიან მირვეისის ჯართან და ბრძოლით დატოვებენ ამ პროვინციის საზღვრებს—„რვა დღის განმავლობაში გასაოცარი სიმამაცით ქართველები ბრძოლით იხევდნენ პროვინციის ტერიტორიაზე და ბოლოს დატოვეს მისი საზღვრები“ (ჰანვეი). „ქართველი რაზმები რა ყანდაპარს მოვიდნენ, შეექნათ ომი ფიცხელი... ამაშიგან გამოეცალნენ ქართველნი. დაუწყეს უკან დევნა და ომი ფიცხელი“ (სეხნია).

8. მრავალრიცხოვანი ჯარი ქართველი სარდლის ხოსრო ხანის წინამძღოლობით იგზავნება ყანდაპარისაკენ (ჰანვეით 30000 ირანელი და 1200 ქართველი). ხოსრო ხანის მოთხოვნით „შეყარა ბატონიშვილმა ვახტანგ ჯარი, უთავა მუხრანის ბატონი პაპუა და თითო სახლის დარბაისლის შვილები. ჩავიდნენ მამათსა. იქიდან მობრძანდა მეფე ხოსრო... მივიდა ციხესა ყანდაარისასა. შემოება მირვეისი. გაემარჯვა მეფესა“ (სეხნია).

9. გადამწყვეტი ბრძოლის დროს „გამოექცა თათარის ჯარი მეფესა. დარჩნენ ზოგნი ვინმე ქართველნი“ (სეხნია). „მირვეისი 16000 ცხენოსანით თავს დაესხა ირანის ჯარებს, რომლებიც პირველი შეტაკებისთანავე შეუდგნენ გაქცევას. გენერალი ცდილობდა დაებრუნებინა ისინი უკან, მაგრამ შიშისაგან იმდენად დაჩლუნგებულა მათში ყოველგვარი დისციპლინა, რომ მისი ყოველგვარი ცდა აშაო გამოდგა და გადასწყვიტა, ასეთ შერცხვენას ცოცხალი აღარ გადარჩენოდა—ქართველთა მცირე რიცხოვანი რაზმის სათავეში მოქცეული გაექანა პირისპირ ავღანელებისაკენ და მოკლულ იქნა გასაოცარი სიმამაცით თავის დაცვის პროცესში“ (ჰანვეი). —„ჩემისა სიცოცხლისათვის არა მოვაყივნო თავი, არცა გვარი ჩემი.—მიქუსლა ცხენი. შეერია შიგა, ვითარცა ქორი კაკაბსა გუნდისასა...“ (სეხნია).

10. შაჰის სამეფო კარს ეშინია საგრძნობი ქართველი ჯარის შემოყვანისა ირანში, ქართველებს წინადადება მიუციით შაჰ ჰუსეინისთვის „რომ ისინი ჩა-

ექრობენ აჯანყებას იმ პირობით, უკეთუ არმია შედგენილი იქნებოდა მხოლოდ ქართველებისაგან... მეფეს შეეშინდა იმისა, რომ მათ შეეძლოთ მისდა საზიანოდ გამოეყენებინათ თვისი წარმატებანი და უარი თქვა ამ წინადადებაზე“ (ჰანვეი). „თუ მეფე ვახტანგ ჯარი დაიჭირა, ქვეყანასაც ის დაიჭერსო“ (სეხნია).

მოტანილი და სხვა ადგილების შედარებიდან ცხადად ირკვევა ამ ორი ერთმანეთისაგან სრულიად დამოუკიდებელი ავტორის ცნობათა იშვიათი იდენტობა. აღსანიშნავია, სხვათა შორის, ვახტანგის მოღვაწეობიდან ასეთი დეტალიც (ორივეს ერთნაირად აქვს): ლეკების გასანადგურებლად შეყარა მრავალრიცხოვანი ჯარი (ჰანვეით—60000 კაცი), მაგრამ შაჰის ჩარევის გამო ლაშქრობა ჩაშალა, რის გამო, სამუდამოდ შეაქცია ზურგი ირანთან კეთილგანწყობილებას.

მიუხედავად ასეთი ზუსტი იდენტობისა, ამ ავტორთ შორის არის სხვაობაც. მთავარია მათ შორის გიორგი მეფის სიკვდილის აღწერა. როგორც აღნიშნული იყო თავის ადგილას, სეხნია ჩხეიძე პირადად არ დასწრებია ყანდაპარში დატრიალებულ ტრალედიას. მაშინ ის საქართველოში იმყოფებოდა და, შაშასადაბმე, აღნიშნული ვითარებაც აწერილი ექნება უთუოდ სხვათა ჩვენების მიხედვით. სეხნიას ვერსიით გიორგი მოკლულ იქნა მირვეისის მომხრეთა მიერ და მისვე თანდასწრებით აშკარა შეტაკების დროს. ჰანვეის ცნობით კი ცბიერად აღიანგლს მოუღუწებია მისი სიფხიზლე და ლალატით მოუკლავთ, როგორც ის, ისე მისი ოფიცრები კარეგებში—ლხინისა და ღრეობის შემდეგ—წინასწარ შედგენილი გეგმის მიხედვით.

სიპართლესთან ახლო უკანასკნელი ვითარება უნდა იყოს.

დასასრულ აქვე ვურთავ ხსენებულ წყაროებში აღნიშნულ ვითარებათა მაილუსტრირებელთ ფირმანებიდან ორ დოკუმენტს:

ფირმანი 3 (№ 338)

სპარსული ტექსტი

ჰოქმე ნლი შოდ ნჰქე ჩუნ აზ ინ ქაიხოსრო საგინაშული დარ მაჰჰლე ყაიყალუ ქე ხუდ დარულა ვა ხნსადარ მაჰჰლე მაზქურ ბუდე ჩანდ ნაფარ მოლან-ზემან... ნავზბე ირანმოდარი ეთემად ოლ დოვლე ალიეფ აღნლიერან ქე ბეამრე სავდგეარი მაშლულ ბუდე-ანდ დარ პნ ჰავალი მაყთულ ნუმულე ვა ხუდ ფარარ ეხთიარ ქარდა...

ბეთარაფე ოლქაფე რუმიდეფე შუმიე რაფთ ბენაზარ ხანანათი ქე დარ ბარაფე მო' მენინ ქარდა აზ ებთედნაფე დო მჰქე ლუიდილ ბე მავჯუბი ქე დარ ხანდ ბეხათე გორჯი ნევეშთა შოდან ხნსადარი მაჰჰლე მაზქურ ვა დარულაგარ ყარაფე ყეხელ-ქელისინ ვა ურთულირან ყათ' ვა ბე ზობდათოლ ეყრან ოთარბეგ ვალადე რეფათ ფან(ჰ) ასლანბეგ ბარათაფლი შაფაყათ ვა მარჰამათ ნუმულან არზანან დეშთიმ რანაფ ვა მაზარე პნ მაჰჰლე მაზქურ ვა ქადხოლანან ვა რიშაფიდანე ყორანაფე ფაფეყე ოთარბეგ მოშარელეფარ ხნსადარ ვა დარულა მოსთაყელე ხუდ დანისთ

ბეჰარჩე ვა მწლუჯაჰათ ვა ვუჯუჰათე დივანიე ხოდრა სუი ყაზმა აბა'ა ბეჰრაფ' ნომზადნ ქე მოვანყეჟ ჰაყო ჰასანბე ფორსაშ ვა ფარდი (? ۱۶۸۸) ნომზადნ ვა თარიყეჟე ხასანდარ ვა დარულანდე მუმიელა ან ქე ჯარიმეჟე ჯარახურ გუნან(ა) მოჯრემ ბანზანდთ ნომზადნ ვა ბან რემან ვა მოჯახა ვა სანქინ ნავ'ი სოლუქ. ნომზადნ ქე ჰამავი მორაფა ვა ასულდ ბანზანდ ამმალ ვა მობაშარინ ვა მოსთავფო სარქნარე ალი ჰასან ოლ მასთურ მოყარარ დანესთე დარ დაფთარ საბთ ვა ამალ ნომზადნ ვა ჰარ სულე ჰოქმ მოჯადად თალაბ ნადარად დარ ინ ბან ყადან დანესთე დარ აჰდე შენასად.

თაჰირიან ჯი შაჰ'ე რაბი-ოს-სანი სანანდე 1100. № 338

თარგმანი

გამოვიდა უმაღლესი ბრძანება მასში, რომ რადგანაც ამასწინათ ქაიხოსროს საგინაშვილის რაიონ ყაიყოლუში, სადაც თვით არის ტარულად და რაზმის უფროსად. რამდენიმე მონამ მოკლა ნაეაბე ირან მოდარ (ირანის მესვეურთა პატივსაცემი) აღმატებულთა [შორის] აღმატებული ეთიმად დოვლე, რომელიც სოვდაგრის საქმიანობაში იყო გართული, და თავად არჩიეს გაქცევა უბადრუკ თურქეთის ოლქებისაკენ. — [ამიტომ] იმ დანაშაულის შესაბამისად, რაც ხსენებული შემთხვევით იქნა ჩადენილი, ლეი იაღის (ნიანგის წლის) მეორე თვის დასაწყისიდან, როგორც ეს აღნიშნულია ქვემოთ ამისა ქართულ ენაზე, გაუქმებულია ხსენებული რაიონის რაზმის უფროსობა და ტარულობა სოფლების ყიზილქილისასი და ურთულისა და გვიწყალობებია უდიდებულესობის საფარველ ასლანბეგ ბარათაშვილის ძის პატივდებულთა [შორის] რჩეული ოთარბევისადმი.

აღნიშნული რაიონის გლეხობა, მიწის მუშები, მამასახლისები, ოჯახის უფროსები თავის მართველად და ტარულად აღიარებდნენ ამიერიდან ოთარბეგს, ყოველგვარ თავის [კუთვნილ] სახელმწიფო გადასახადის და გამოსაღების [ნატურით—ღალის სახით] ერთ მეოთხედს მისთვის გაიღებენ, რათა სიმართლისა და კეთილგონიერების თანახმად რაზმის უფროსობისა და ტარულობის (ხაზით) საჯოს მან თვის ხელქვეით მყოფი მცხოვრებლები—დანაშაულისა და ბოროტებისათვის მიაყენოს სასჯელი დამნაშავეს, ხოლო [სხვა] გლეხებისა და მცხოვრებთადმი გამოიჩინოს ლმობიერება, რომ ყველანი მყუდროებასა და მოსვენებაში გრძნობდნენ თავს.

უწყოდინ რა ესე სახელმწიფო მოხელეებმა, უმაღლეს კონტროლიორებმა, თანახმად მოხსენებულისა გაატარონ დავთარში და იქცეოდინ [მისივე წესების მიხედვით], ხოლო ბრძანება ყოველწლიურ განახლებას აღარ მოითხოვს [არ საჭიროებს].

ეს ბრძანება მიღებულ იქნეს შესასრულებლად და მითვე იხელმძღვანელონ.

დაიწერა თვესა რაბიოს—სანი 1100 (1689 წლის 24 იანვრიდან 21 თებერვლამდის).

ფირმანი 4 (№ 126, იქიდანვე)

სპარსული ტექსტი ქართული ასოებით

სოლთან ჰუსეინ ყადასა ლ-ლჰუ სირაჰუ.

ჰოქმე ჯაჰანშოთ შოდ ნქე თავლიათ ვა ამაღათ ვა შავქათ თანნ(ჰ) ჰა-
შაათ ვა ჯალნლათ დასთგაჰ ნლიჯნ(ჰ) ამირ-ოლ ომერაჲე ალ' ეზამ ნეზამან
ლილ თავლის ვაშ შავქ ვალ ჯალალ ვალჰაშაჰ ვალ ეყბულ ალაეერდი ხან მო-
თავალიე მეზარე ქასირ-ოლანგერ სოლთან ალ არეყაინ ვა ბეგლარ ბეგიე შირ-
ვან ბე შააყე შაჰანე სარაფარზ გაშტე ბედნად ქე ყაბლ აზ ინ ნ ნლიჯნ(ჰ) ნე-
ვიშტიე დიდოფულ ვა თარჯომეჲე ნრან დერესთანდე არზი ქარდ ბუდ ქე ქნ-
ხეთარ ჯამათე დნლესთან რთხთ ამეწლე გორჯინან ბორდანდ ვა არყამე ყა-
ზაიამაყამ ბე ესმე ნ ნლიჯნ(ჰ) ვა ნლიჯნჰე შამხნლე შარაფ სულდურ იაფთ ქე ბე
თანბი ვა ბნხნსთ ვა ესთერდნდე ამეწლე მანჰუბე ვა ოსრანე გორჯინ ეყდამ
ნომანდ ვა დარ ინ ვაყთ რევაზ (რივეს) ბეგ ნიბე ნლიჯნჰე ვალი(დ) ე ქნხეთ
არზი ქარდ ბუდ ქე ალი სოლთან ჰქემ ზახურ ქე ნიბე ნნლიჯნ(ჰ) ასთ ჯამ'
ი ქასირ აზ ლახგი ვა დნლესთან რ ვა ჯარ (ქარ) ო მარჰაჰ (მანრაჯ?) ვა თალნ-
ლი ვა ჰასპალარა ფარჰამ ნეჟურდ ვა ბე თნხთე ქნხეთ აყდამ ნუმულდ ვა ბარ
სახე რევას ბეგ ნიბე ნლიჯნჰე მოშარელა რიხთა ვა ჯამე ქასირი აზ გორ-
ჯინან მაყთულ ვა ასირ ვა მოვეზი დაქ ჰაზარ რა'ს ასბ ვა გვე ვა გუსფანდ ბე
თარაჯ ბორდანდ ვა აქსარე მანლე ნ სარჰადარა ხარნბ ქარდ ვა მანლე ანი-
სრა (?) მოთასარეჲე შოდანდ ვა ბე ალდე'ლ ჰქემ ზახურ დარ ნჯან ნეშასთა.
ვა აზ ინ ყარარ თაყსირ აზ ნ ნლიჯნ ასთ ქე ბე თნდიბ ნიბ ხუდ აყდამ ნა-
ნუმულდ ქე მორთაქებე ჩენინ ჰარაქათ შოდან ვა ბნ აზ მაყამე ბიჰანიე ფურულ
ნიშადან მანლე ანისრა თასაროფ ქარდ ვა ნეშასთა ჩუნ ბარ მანმუნე რაყამე
აშრაფ მოთალე გარდად მო'თამედირან თა'ინ ვა ბე ჯამ'ი აზ მოლნეგმანე ხუდ
ქე ზორურ დნად ბნ რაყამი ქე ბე ესმე უ სნდე'რ შოდან ვა დარ თაი ინ რა-
ყამ ნაზდე ნ ნლიჯნ(ჰ) დერესთანდ მიშავად ბე ქნხეთ დერესთანდ მოყარარ დნ-
რად ქე აზ რუიე დეყათ ვა ეჰთემნმე თამნმ ბე ჰაყიყათ მარანთებე მარუზან რა-
სიდ' მორთაქებინ უმურე მანბურარან თანბი ვა თნდიბ შნდასთა ვა ამეწლე მან-
ჰუბ ვა ათფულ ვა ავარანთე ასირ შოდან გორჯინან გერეფთა' ბე ნიბე მან-
ბურ სეფორდა ელთეზამ აზ მორთაქებინ ბნხნდათ ნომანიად ქე მენ ბა'დ მორ-
თაქებე ჩენინ ბი ჰესნბათ ნაგარდანდ ვა ჰქემ ზახურან ნაზლე ნ ნლიჯნ(ჰ) ნე-
რად ქე სოხანჰანე ურან ჰამ შანიდა ჰაყიყათრან ბე არზი აყდას რესნად ქე ბე
ჰარჩე სანი ალჰანლ დარ ბარადე მოშარ--(ონ)-ელაჰ მოყარარ გარდად ბა ამაღ-
ნად ვა ნაჰვი ნაშავად ქე მენ ბა'დ რევაზ ბეგ (რევას) მანბურე შუგუჰ აზ ნ ჯა-
მათ არზი ნომანდ ქე ბნესე ბნხნსთე აზიმ აზ ნ ნლიჯნ(ჰ) ავალან ვა სნნიან
აზ ჰქემ ზახურ ვა სირ მორთაქებინ ხელნაფე ჰასპ ხნჰად შოდ.

თაჰირიან დი შაჰრე ზი ჰაჯათ-ოლ ჰარამ სანანდ 1114. (№ 126)

თ ა რ გ მ ა ნ ი

წმიდა ყაენ ღმერთმან საიდუმლოებაჲ სოლთან ჰოსეინისი!

გამოვიდა უმაღლესი ბრძანებულება:

მზრუნველობისა, მართვა-გამგეობისა და სიდიადის თავშესაფარმა, წარჩინებულებისა და ბრწყინვალეობის თაიგულმა, ამირთა-ამირებს [შორის] მაღალადგილოვანმა, [სახელმწიფო საქმეთა] მოწესრიგების დიდმა [რწმუნებულმა], მზრუნველობითა, ცადებითა, სიდიადით, დიდ ბუნებოვნობით და წარჩინებულობით [ალჭურვილმა], წმინდა საფლავთა უხვი სხივოსნობით მოსილმა, შაჰური წყალობით აღმატებულმა, შირვანის საბეგლარბევოს სულთან არეფაინმა— გაბედნიერებულ ალავერდი ხანმა უწყოდეს, რომ ამას წინეთ ის მაღალადგილოვანი, გამოვეგზავნა რა დედოფლის საკეთილმსახურო სიგელი მისი თარგმანითურთ, მოგვახსენებდა—კახეთს დაეცნენ დაღისტნელები, წაიღეს ქართველების ქონება და ადგილობრივი საქმიანი დოკუმენტები იმ მაღალადგილოვანის სახელზე [გამოცემული]. ხოლო მაღალადგილოვანი პატივდებული შამხალი გამოცხადდა [წინადადებით] ანაზლათურონ [ყველა ზარალი] და დააბრუნონ დატაცებული ქონება და ტყვე ქართველები. [რაშიაც] იჩინენ [დიდ] ცადებას. ამჟამად კი კახეთის მართველის ნაიბი რევაზბეგ მოგვახსენებს, რომ მისი უმაღლესობა სულთან ჰაქემ ზახურ, იმ მაღალადგილოვანის ნაიბი. შეყარა რა მრავალრიცხოვანი ბრბო ლეკებისა და დაღისტანელების: ჰარო-მოხრაჰთა, თალალთა და ჰასჰალთა, გაემართა შეტევით კახეთისაკენ და დაეცა რევაზბეგს, ხსენებული მაღალადგილოვანის ნაიბს: დახოცეს მრავალი ქართველი და [დანარჩენი] ტყვედ წაიყვანეს; ამისთანავე (პარალელურად) ჩაიგდეს ათასი ცხენი, ძროხა და ცხვარი, მოსაზღვრე ადგილებში დაანგრიეს ბევრი სოფელი, დაეუფლენ ათნას (ანის?) ოლქს, რომელშიც ამხანად იმყოფება ჰაქემ ზახურ. ამ ნიადაგზე ადგილი მიეცა იმ მაღალადგილოვანის მხრით გულგრილობას, რომ თვისი ნაიბის შთავონებით ესწრაფის უხეირო საქმეს და არ იღებს ხელს უსირცხვილო მოქმედებაზე—დაეუფლა ოლქს ანის (?) და დაჯდა [იქ]. როგორც ეს ჩანს კეთილმსახურეული რაყამის შინაარსიდან სრულ ნდობას იმსახურებს, [ებრძანა] საჭირო კაცთა რაოდენობით, რასაც ჩათვლის აუცილებლად, მის სახელზე გამოსულ რაყამითა. რომელიც თანერთვის ამა ბრძანებულებას, გაემართოს იმ მაღალადგილოვანთან კახეთს იმ დადგენილებით. რომ ზედმიწევნითი დაზუსტებით და სრული მონდომებით დადგენილ იქნეს გარემოებათა ნამდვილი ვითარება, გამომელაგნებულ იქნეს აღნიშნულ მოქმედებათა სიბოროტენი, დასჯანი და წაქეზებანი, ხოლო დატაცებული ქონება, ბავშვები, ქალები და ტყვე ქართველები ჩააბარონ ხსენებულ მაღალადგილოვანს, თან მიიღოს [სრული] გარანტია, რომ ამიერიდან აღარ ექნეს [შათ მიმართ] ადგილი მსგავს უსამართლო მოქმედებებს, ჰაქემ ზახურიც წარდგეს იმ მაღალადგილოვანის წინაშე, რომ მოსმენილ იქნეს აგრეთვე მისი სიტყვები, და კეშმარტება [საქმის ნამდვილი ვითარება] ეცნობოს მის უმაღლესობას. გარემოებათა მიხედვით რაც იქნება დადგენილი აღნიშნულ [ვითარებათა] გამო მოყვანილ იქნეს სისრულეში [და არავითარ შემთხვევაში] არ მოხ-

დეს, რომ ამიერიდან ხსენებული რევაზბეგი საჩივრით მოდიოდეს (მოგვახსენებდეს) უწყებულ საზოგადოებათა [მოქმედებებზე], რათა არ შეიქმნეს საბაბი სამაგიერო დიდ [დასჯათა] გადახდისა ჯერ ერთი იმ მაღალადგილოვნისაგან და მეორედ — [აცილებულ იქნეს] უკანონო მოქმედებანი [რასაც შეიძლება ექნეს ადგილი] ჰაქემ ზახურისა და სხვებისაგან.

დაიწერა თვესა ზი ჰაჯჯათ-ოლ-ჰარამ 1114 წ. (მაის—ივნისი 1703).

შენიშვნა: ამ ორი დოკუმენტის სრული ანალიზი, როგორც სპარსულსა, ისე ქართულ ნაწილში. მოცემული იქნება ცალკე, სხვა ფირმანებთან დაკავშირებით.

ლ. მუსხელიშვილი

დასავლეთ საქართველოს გლეხობის სოციალურ-ეკონომიური კაბეზობები XVI—XVII სს.

(მასალები სოციალურ-ეკონომიური ისტორიისათვის)

წინამდებარე ნაშრომი ამოღებულია ვრცელი სტუდიიდან, რომელსაც ავტორმა ხელი მოჰკიდა აკად. ივ. ჯავეახიშვილის დავალებით ჯერ კიდევ 1928 წ. და რომელიც დას. საქართველოს ეკონომიურ ისტორიას შეეხებოდა XVI—XVIII საუკუნეებში.

XVI ს-დან მოყოლებული დას. საქართველო მიდიოდა საკუთარი, მრავალმხრივ თავისებური გზით. მაგრამ ვინაიდან აღმოსავლეთ საქართველოსთან მას საერთო წარსული ჰქონდა და აღნიშნულ საუკუნეთა განმავლობაშიც კავშირი აქ ორ მხარეს შორის მკიდრო იყო, მთელი რიგი ძირითადი საკითხების გასაშუქებლად აუცილებელი შეიქნა აღმოსავლეთი საქართველოს მონაცემის გთვალისწინება. ხოლო აღმ. საქართველოს ეკონომიური ისტორია XVI—XVIII საუკუნეებში ნამდვილ *terra incognita*-ს წარმოადგენს. ამ გარემოებამ ერთიორად გაზარდა სტუდიის თავდაპირველად განზრახული ზომა. მისი დამთავრება შეფერხდა, მით უმეტეს რომ ავტორს მას უკან თავისი მუშაობის სულ სხვა დარგში გადატანა მოუხდა.

ამ ექსცერპტის გამოქვეყნება ავტორს მაინც მიზანშეწონილად მიაჩნია იმდენად, რამდენადაც ჩვენს საისტორიო ლიტერატურაში თითქმის არა მოგვეპოება რა დას. საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური ისტორიისათვის აღნიშნულ ხანაში. ავტორი იმედოვნებს, რომ ეს ნაშრომი, როგორც მასალა, თავის დანიშნულებას შეასრულებს. მეტის პრეტენზია მას არა აქვს.

I

ვიდრე თვით საგანს შევუდგებოდეთ, საჭიროდ მიმაჩნია სამი თვალსაზრისით მისი ნიშანდობლივ განსაზღვრა.

1. ტერიტორიალურად ჩვენი მასალა ვრცელდება დას. საქართველოზე თითქმის მთლიანად. საბუთები შემონახული გვაქვს ამ მხარის თითქმის ყოველი კუთხიდან, აფხაზეთისა და სეხეთის გამოკლებით. ისინი დაახლოებით ერთსა და იმავე სურათს გვიხატავენ როგორც სამეფოში. ისე სადადიანოსა და საგურიელოშიც.

2. საგამოსავლო დავთრები და უმრავლესობა სხვა საბუთებისა, რომლებსაც მე ვემყარები, ეკუთვნის XVI ს-ის დამლევის და XVII-ის შუახანებს. ამგვარად ჩვენი საგნის ქრონოლოგიური მიჯნები უფრო ნიშანდობლივ ესაა. მაგრამ,

რამდენადაც მოგვეპოება. გამოყენებული მაქვს XVI ს-ის პირველი ნახევრის მასალაც. XVII ს-ის მეორე ნახევარიც საკმაო რაოდენობის საბუთებითაა წარმოდგენილი, რომელთაგან ზოგიერთი მნიშვნელოვანი საკითხების გადაწყვეტაში დამეხმარა. ზოგიერთი მოვლენის ასახსნელად და საილუსტრაციოდ მივმართე XVIII ს-ის საბუთებსაც. სამწუხაროდ, XVIII ს-ის საბეგრო ნუსხები. ხონის საგამოსავლო დავთარს გარდა, არ მოგვეპოება. რადგან XVIII ს-ში ბევრი რამ გამოიკვალა გრიგოლ კათალიკოსის რეფორმების შემდეგ, ამ ხანის საბუთების გამოყენება სიფრთხილეს მოითხოვს.

3. ჩვენი საბუთების დიდი უმრავლესობა საეკლესიო ხასიათისაა¹. მართალია, ამ საბუთებშიც მოიპოვება აქა-იქ ცნობები საერისკაცო (სააზნაურიშვილო და სამეფო) გლეხების შესახებ, მაგრამ ეს მასალა იმდენად ნაკლებიანია, რომ მაზე დაყრდნობა არ იქნება. მთავარი წყარო საერისკაცო გლეხობის ვითარების შესასწავლად XVII ს-ის შუახანებში ჯერჯერობით ისევ არ ქ. ლამბერტის გადმონაცემია. მაგრამ ლამბერტის ცნობები ზოგად ხასიათს ატარებს და ისიც მხოლოდ ოდნავ შეეხება. ამიტომ მე იძულებული ვიყავი მხოლოდ საეკლესიო გლეხების ვითარება განმეხილა. უნდა კი აღინიშნოს, რომ როგორც ლამბერტის მონათხრობი, ისე ის მცირეოდენი ცნობები, რომლებიც საეკლესიო საბუთებშია გაბნეული, საფიქრებლად ხდის, რომ საერისკაცო გლეხობა ისეთსავე, ან თითქმის ისეთსავე კატეგორიებად იყო დაყოფილი, როგორც საეკლესიო.

II

XVI-XVII სს-ში „გლეხი“ საკმაოდ რთულ ცნებას წარმოადგენს.

1. „გლეხი“ კრებითი ცნებაა და გამონათქვამი „გლეხი ერთი“ ყოველთვის ერთ კაცს არ აღნიშნავს. როგორც კრებითი ცნება, „გლეხი“ უდრის „კომლს“. 1569 წლ. საბუთში, მაგ., ვკითხულობთ: „შემოგწირეთ... გლეხი გვ(ე)ნცელაძე ღმერთისიაი მისით შეილებით და ძმისწულითა... კვამლი ერთი“ (საეკლ. საბ. 118). 1685 წლ. საბუთში ეს უკეთაა გამოთქმული. აქ სწერია: კათალიკოზმა „ორი გლეხი გვთხოვთ და მოგართვით, ერთი კვამლი კაცი ახალდაბას, კუბლუასშვილი ნასხიდაი და ორი მისი ერ(თ)სახლი ძმები და მეორე გლეხი ხრესილზედ, გიორგა ობოლაძის შეილები, ზაქარია, ხახუტა, გიორგი და ქრისტეშია. ეს ორი მოსახლე... გლეხი მათის ცოლშვილითა, ერ(თ)სახლის ძმითა, სახლ-კართა, ქურ-მარნითა, ტყითა, ველითა“ და სხვ. „მოგვირთმევიო“ (იქვე 80). აქედან ნათლად ჩანს, რომ „გლეხი“ შეიძლება ოთხ კაცსაც აღნიშნავდეს მათი ოჯახებითურთ. ამასთანავე, უპირატეს გლეხად ითვლება უფროსი მამაკაცი კომლში და შემდეგ უმცროსი მამაკაცობა, ხოლო დედაკაცები და წვრილშვილი „გლეხად“ არ ითვლებიან, ამ ცნებაში არ შედიან, ესენი „გლეხთან“, „მისნი“ არიან ისე, როგორც მისი სახლკარი, ქურმარანი და სხვ.

¹ დ. ფურცელაძის «Дворянские» და «Крестьянские грамоты» მხედველობაში მისაღები არაა, რადგან მათი გამოყენება, თუ შეუძლებელი არაა, ყოველ შემთხვევაში მეტად საფრთხილოა. სრულიად გამოუყენებელი დამრჩა აგრეთვე სასისხლო სიგელები (რომელთა უმრავლესობა ყალბია), რადგან მათი დათარიღება სჭირს.

2. „გლეხი“ მემკვიდრეობით ზიწაზე მჯდომს ეთქმის, ის უდრის „მოსახლე კაცს“. ასე, მაგ., აფხ. საქ¹ზო დიდ იადგარში¹ ვკითხულობთ: „თუ გლეხი იყოს რომელმან ჰკადრა (უბატეება), მისიოთა მამულიოთა საყდარს დაეურვოს“ (გუჯრები 132 საისტ. მ-ზე 1925 II 184). ე. ი. გლეხი წარმოდგენილია მხოლოდ მისი მამულითურთ. მართლაც, გლეხი ჩვენს საბუთებში ყოველთვის შეიწირება „მისიოთა სასლ-კართა, მამულიოთა“ და სხვ. და როდესაც, მაგ., ლევან დადიანის შეწირულობის სიგელში ვკითხულობთ: „შეგვიწირავს... ორი მოსახლე... მესამე და მეოთხე მოსახლე“ და ა. შ. (საეკლ. საბ. I 43), ყველგან შეგვიძლია „მოსახლეს“ მაგივრად „გლეხი“ დავსვათ ისე, რომ წინადადების აზრი არ შეიცვალოს. მართალია, ყოველი „მოსახლე“ გლეხი არაა. მაგრამ ყოველი გლეხი მოსახლეა, თუ არა და „აყრილი გლეხი“. „უალაგოდ“ დარჩენილი (იქვე 55) უნდა იყოს. ტერმინს „კუამლი“ ცხოვლად შენარჩუნებული ჰქონდა თავისი პირვანდელი მნიშვნელობა და ზოგან ასეთ გამონათქვამებს ვხვდებით: „რასაც კუამლი ამოსდიოდეს“ ესა და ეს ბეგარა გამოიღოსო (იქვე 23). სრულიად უმიწო, უსახლკარო გლეხი ჩვენს საბუთებში გარკვეულ ხანამდე არა ჩანს.

3. დასასრულ. „გლეხი“ დას. საქართველოში, ვიდრე XIX ს-ის შუახანებამდე, არ ნიშნავდა ერთი სოციალურ-ეკონომიური ფენის კაცს, გლეხობა არ წარმოადგენდა ერთ მთლიანს წოდებრივ ფენას. გლეხი რამდენიმე კატეგორიისა იყო და ამ კატეგორიათა შორის დიდი სოციალურ-ეკონომიური სხვაობა არსებობდა.

¹ საკათალიკოზო იადგარი ნატყუარი საბუთია, მაგრამ მაინც ვიყენებ აქ და ერთგან ქვემოთაც იმ მოსაზრებით, რომ ყალბისმქნელი იქ, სადაც ამას ნატყუარობის მიზანი არ მოითხოვდა, არ შეიტანდა მოგონილს და სინამდვილესთან შეუფერებელ ცნობებს. ეს იადგარი შეთხზული უნდა იყოს XVI ს-ის დამლევს (პირველი მინაწერი, ეფთვიში საყყარელი ძისა, დაახლ. ამ ხანას ეკუთვნის) და მას მიზნად ჰქონდა საკათალიკოზო მამულების და იურისდიქციის სრული შეუვალობის, ყმების სისხლის ფასის და, როგორც ჩანს, ზოგიერთი შეწირულობის დაყალბება. აი ამ ძეგლის ნატყუარობის ზოგიერთი ნიშნები: 1. რვა კათალიკოზის ხელრთვათაგან 3 პირველი იადგარის ტექსტის ხელითაა დასმული, ხოლო მე-4 და მე-5 სხვა, მაგრამ ორივე ერთი ხელით სწერია (ეჭვის მომგვრელია უკვე ის გარემოება, რომ რვავე ხელრთვა ხუტურია და არა მდივანმწიგნობრული (იხ. საქ. ცენტრარქ. გრაჟინლი № 5033), 2. ბატრატი III თავისავე თავს „დიდად“ იხსენიებს, 3. მამია დადიანი (გარდაიცვალა 1532/3) წ. პირველი პირით ლაპარაკობს და დადიანებად იხსენიებს თავის ძეს ლეონს და შვილისშვილებს გიორგის და მამიას (გარდ. 1590 წ.), რომელთა დადიანობას, რასაკვირველია, ვერ მოესწრებოდა, ისე რომ გამოდის, თითქოს ყველა შეწირულებანი ოთხსავე ერთად გაეკეთებინათ. ასევე იქცევა როსტომ გურიელი, რომელიც გურიელად ასახელებს თავის შვილს გიორგის, 4. გიორგი II სწირავს ხოშტიბელას და ჩუნეშს „ბიჭვინტის ღვთისმშობელს“, იმ დროს, როდესაც მისივე 1569 წლ. სიგლით მას შეუწირავს ეს ადგილები გელათის საქ¹ზო წმ. გ'ის ეკლესიისათვის (საეკლ. საბ. I 17 19), 5. დიდი ნაწილი იადგარში შეწირულად მოხსენებული სოფლებისა აფხ. საქ¹ზო დიდ დავთარში შეტანილი არაა (წუგრა, კუებლვეი, კუზი, აითარნე, არუხა, რაბიწა და სხვ.), რაც გაუგებარი რჩება, თუ კი, როგორც კაკაბაძე ჰფიქრობს, ეს ძეგლი XVI ს-ის დამლევს შეუვსიათ თუ „გადაუწერიათ“, 6. სისხლის ფასი არაჩვეულებრივად მაღალია (მაგ. 600.000 თეთრი დასაურვებლად, 300.000 სისხლად და 15.000 სანახშიროდ), მოგვაგონებს სასისხლო სიგლებს და ამ მხრით საერთო არა აქვს რა „კათალიკოზთა და კრებისა მიერ სამართალთან“, რომელიც შედგენილი უნდა იყოს 1543-49 წლ.

ამ ძეგლის ნატყუარობაზე ყურადღება მიმაქცევინა აკად. ი. ვ. ჯავახიშვილმა.

III

გლახობის სოციალური დანაწილების საკითხს ძველს საქართველოში შეუხუნენ, უფრო დაწვრილებით. ალ. ხახანაშვილი¹ და, გაკვრით, ს. კაკაბაძე².

ხახანაშვილის მიდგომა საგნისადმი მცდარია: ის არ არჩევს აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს, მთლიანად საქართველოზე ლაპარაკობს XVI---XVIII სს-ებშიც. რის გამოც შეუძლებელი ხდება გარკვევა იმისა, თუ რა არის სწორი სრულიად საქართველოსათვის და რა შეეხება მხოლოდ ამა თუ იმ მხარეს ჩვენი ქვეყნისას. შემდეგ: ხახანაშვილი ემყარება უცხო (ევროპის და რუსეთის) ისტორიის ფაქტებს და ქართული მოვლენებისათვის მზამზარეული სქემა მოაქვს გარედან. ამ ანალოგიის მეთოდის წყალობით მისი სწორი დასკვნებიც კი საჭიროებენ ხელახალ გაცხრილვასა და დასაბუთებას.

ს. კაკაბაძესაც გლახობის სოციალურ კატეგორიათა საკითხი XVI XVII სს-ების დას. საქართველოსათვის გადაწყვეტილი აქვს შეუსატყვისი მასალების მიხედვით: ის ეყრდნობა 1864 წლის ცნობებს, რომლებიც ეკუთვნის რუსის მოხელეებს და ს. კაკაბაძის. ამათი ცნობებით. ბატონ-ყმობის გადავარდნის დროისათვის, ყველგან დას. საქართველოში გლახები განიყოფებოდნენ ოთხ ფენად: აზატებად, მსახურებად, გლახებად და მოჯალაბეებად. ამისდა მიხედვით ს. კაკაბაძე ჰფიქრობს, რომ ეს „წინადაც“ ასე ყოფილა და სწერს: „გლახები (დას. საქართველოში) წინადაც დაყოფილი იყვნენ არა ორ ფენად, როგორც ეს იყო ქართლში ვახტანგის კანონების შედგენის დროს და წინა საუკუნეებშიც (მსახურნი და გლახნი), არამედ 4 ფენად: აზატნი, მსახურნი, გლახნი და მოჯალაბენი. ასე იყო როგორც იმერეთისა და გურიაში, აგრეთვე სამეგრელოშიც“³. ასეთი მსჯელობაც მეთოდოლოგიური შეცდომაა. რომელსაც აუცილებლობით მოაქვება მცდარი დასკვნები. ქვემოთ ვნახავთ, რომ საკითხი ასე მარტივად არა დგას და რომ აზატებსაც და მოჯალაბეებსაც თავისი ისტორია ჰქონდათ⁴.

გლახობის სოციალური დანაწილების შესახებ საკმაოდ გარკვეული ცნობები მოგვეპოება როგორც XVI ისე XVII საუკუნეებისათვის.

¹ იხ. მისი „ბატონ-ყმობა საქართველოში რუსეთთან მეერთებამდის“. ქუთ. 1910, გვ. 21—29 და სხვ.

² იხ. მისი „მასალები დასავლეთ საქართველოს სოციალურ და ეკონომიურ ისტორიისათვის“, საისტ. კრებ. I 5, 7, 8.

³ იქვე, გვ. 7. შემდეგ კაკაბაძე, როგორცა ჩანს, აიდენტივებს ხემოხსენებულ „გლახს“ და ძველ „მონალეს“ (იხ. იქვე, გვ. 10 და შემდ.).

⁴ ზეპონათქვამი, ცხადია, იმას არ ნიშნავს, რომ XIX ს-ის მასალები და ცნობები ვერ გამოდგება წინა-საუკუნეების მოვლენათა გასარკვევად. პირიქით. ის, რაც შემოგვენახა XIX ს-დან, ჯერ სრულიად არ არის დაფასებული. ამ უშრეტი მასალის დამუშავება და გამოყენება მომავლის საქმეა. განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობა აქვს ამ მასალებს საერისკაცო გლახობის ვითარების გასარკვევად. მაგრამ არასოდეს თვალდან არ უნდა გავუშვათ ისტორიული პერსპექტივა: მე მგონია, რომ ამ მასალებით დაწყება კვლევისა და მათზე დაყრდნობით მსჯელობა არ შეიძლება, სანამ საგნებით შესწავლილი და დადგენილი არ არის წინა საუკუნეების დოკუმენტალური ჩვენებანი.

აი როგორ ჩამოსთვლის წოდებებს დას. საქართველოში „მცნება სარჯულო“, 1470-74 წწ. ძეგლი: „თ(ა)ვადნი, აზნაურნი, გინა აზნაურისშვილნი, მსახურნი გინა გლეხნი“ (იხ. მცნება სარჯულო, გამოც. ს. კაკაბაძის მიერ. ტფ. 1913 წ., გვ. 14, შდრ. გვ. 13 და 6). მაღალ წოდებათა გარეშე, აქ წარმოდგენილია ორი დაბალი წოდება: მსახურნი და გლეხნი. მაგრამ „სამართალი კათალიკოზთა და კრებისა მიერ“, პროფ. კ. კეკელიძის განსაზღვრით, 1543-49 წლ. ძეგლი, მოწინავე წოდებათა გარდა, იცნობს მხოლოდ გლეხებს. აქ დასახელებულია: თავადისშვილი, აზნაურისშვილი და გლეხი (იხ. ს. კაკაბაძე, სამართალი კათალიკოზისა და მისი შედგენის დრო, ტფ. 1913 წ., გვ. 3, 5; კეკელიძე, ქართ. ლიტერატ. ისტ. I, ტფ. 1923, გვ. 617-18, შდრ. ჯავახიშვილი, ქართ. სამართლის ისტორია I, ტფ. 1928, გვ. 50-51). ასევეა, მაგ., ბაგრატი III-ის 1527 წლ. წყალობის წიგნში (საეკლ. საბ. I 9), ვახუშტი აბაშიძის XVI ს-ის შეწირულობის წიგნში (იქვე 26) და სხვ. ყველგან აქ მსახურთა მოუხსენებლობა გაუგებარი დარჩება, რადგან რიცხვობრივ ესენი აზნაურებზე მაინც გაცილებით უფრო მეტნი იყვნენ, ხოლო უფლებრივ გლეხებზე უფრო მაღლა იდგნენ, თუ არ დაეუფებთ. რომ მსახურნი სადღაც იგულისხმებიან და რომელიღაც ტერმინის ქვეშ უნდა იმალებოდნენ. მართლაც, ამის შესახებ გარკვეულ ცნობას გვაძლევს გელათის 1545 წლ. დავთარი. აქ, როინელ ყმათა შორის, ნაცვალი მამრიკისშვილი უდავოდ მსახურია, მას ჰმართებს, ბეგარას გარდა, „ცხენით სამსახური“ (ქრონიკები II 337=საკ^წო დავთ. 62); ბოლოში დავთარი ჩამოსთვლის რამდენსამე ყმას, მათ შორის ხსენებულ ნაცვალს მამრიკისშვილს, და დასძენს: „ესე გლეხნი“ ასე და ამრიგად შევიძინეთო (ქრონიკები 340=საკ^წო დავთ. 67). აქედან ცხადია, რომ მსახური მამრიკისშვილიც გლეხად ითვლებოდა და რომ ზემომოყვანილ საბუთებში, საცა მსახურთა ხსენება არაა, ისინი გლეხთა შორის იგულისხმებიან. ამგვარადვე, ხოირის საკათალიკოზო ყმები XVI ს-ში მსახურნი არიან, ჰმართებს საკლავი, პურის-ჭამა, ლაშქრობა და სამსახური. მაგრამ ნუსხა მათ გლეხებს უწოდებს: „არის ხო(ი)რს საკათალიკოზო გლეხნი 28 კვამლი“ (საკ^წო დავთ. 56).

მაშასადამე, ტერმინს „გლეხი“ კიდევ ორგვარი მნიშვნელობა ჰქონია: ფართო მნიშვნელობით ის აღნიშნავს, აზნაურებს გარდა, მთელს მიწათმოქმედს მოსახლეობას, როგორც მაღალი, ისე დაბალი ფენისას. ხოლო უფრო ვიწროდ. ისე, როგორც ის ნახმარია „მცნება სარჯულოში“, ეს ტერმინი აღნიშნავს მხოლოდ დაბალი ფენის მიწის მუშას.

ეს უფრო ნათელი გახდება ჩვენთვის, როდესაც გავითვალისწინებთ XVII ს-ის ცნობებს, რომლებიც უფრო ნიშანდობლივ ხასიათს ატარებენ.

აქ ყველაზე უფრო საინტერესოა არქ. ლამბერტის ცნობა, რომელიც სამეგრელოში ცხოვრობდა 1633-დან 1653-მდე. ლამბერტი ოდიშის მთელს მოსახლეობას ორად ჰყოფს და თვითეული ნაწილი მოსახლეობისა, მეორესთან შედარებით. ერთს მთლიანს წარმოადგენს, მაგრამ როგორც თავად-აზნაურობა თავისი მხრით კიდევ ორად განაწილდება. ისე დაბალი მოსახლეობაც ორი ფენისაგან შედგება, მსახურებისა და მოინალეებისაგან (Saccir e Moinalli: A. Lambert, Rellat. della Colchide, Nap. 1654, გვ. 30. ლამბერტი 34). სამეგრე-

ლოში საგლეხო მოსახლეობის დაბალი ფენისათვის, როგორც ვხედავთ, საკუთარი ტერმინიც ყოფილა ხმარებაში, მოინალე. ამასთან დაკავშირებით, მნიშვნელობა ეძლევა აფხ. საკუზო დიდი იადგრის ცნობასაც, სადაც გლეხები აგრეთვე ორად არიან დაყოფილი. სახელდობრ, იქ საცა სისხლის ფასზეა ლაპარაკი, იადგარში ვკითხულობთ: „სხუანი რანიცა აგარანი და სოფელნი, მეტოქი. მონასტერი და ქალაქი სწერია, იმათ შინა მსახლობელნი გლეხნი, მსახურნი და მოინალე. ვინცა მოკლას“, ამდენი და ამდენი სისხლის ფასად დაეურვოსო (გუჯრები 132--133=საისტ. მ-ბე 1925. II 184). მართალია, აქ მსახურის და მოინალის სისხლი თანაბრადაა შეფასებული, ხოლო იქვე ზემოთ „საყდრის მოინალის“ სისხლი უფრო მეტადაც ფასობს, მაგრამ ეს* გარემოება მაინც გაუგებარი და ცალკე გასარკვევი დარჩება, როგორც არ უნდა გავხსნათ ზემომოყვანილი წინადადება. და რომ ჩვენი ახსნა სწორია, ამას ამტკიცებს ის გარემოება, რომ იგივე ძეგლი, წოდებთა ჩამოთვლისას, მხოლოდ დიდებულებს, თავადებს, აზნაურებს და გლეხებს ასახელებს (გუჯრები 127=საისტ. მ-ბე 182), რაც იმის დამადასტურებელია, რომ ზემომოყვანილ წინადადებაში ტერმინი „გლეხი“ ნახმარია მისი ზოგადი მნიშვნელობით, ხოლო „მსახური“ და „მოინალე“ აქაც, როგორც ლამბერტისთან, ორი მისი შემადგენელია. ამგვარად რაკი ეს იადგარი, როგორც საკათალიკოზო, მთელს დას. საქართველოს ეხება. შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ ტერმინი „მოინალე“ დაბალი ფენის გლეხისათვის საყოველთაოდ მიღებული იყო და გურიასა და იმერეთშიც იხმარებოდა; ასე შეიძლებოდა გვეფიქრა. ძეგლი რომ ნატყუარი არ იყოს და „მოინალე“ სადმე სხვაგან, ოდიშის გარეთაც. გვხვდებოდეს.

მეგრული ტერმინი „მოინალე“ წარმომდგარია სიტყვისაგან „ნინალა“, სამსახური (იხ. И. Книшидзе, Грамматика мингрельскаго (ивверскаго) языка, СПб, 1914, ლექსიკ. „ნინალა“). „მო-ინალე“ ანუ „მო-ნინალე“ არის, მაშასადამე, ქართული „მო-სამსახურის“ შესატყვისი. აქედან ადვილი წარმოსადგენია, რომ ეს ქართული „მსახურის“ შესაფერისი მეგრული ტერმინი იყოს, რომ „მოინალე“ და „მსახური“ ერთსა და იმასვე აღნიშნავდეს¹. ასეთ მოსაზრებას ადასტურებს თითქოს არა მარტო საკუზო იადგრის ზემომოყვანილი ცნობა, სადაც მსახურის და მოინალის სისხლი თანაბრადაა შეფასებული, არამედ სხვა საბუთებიც. „მოინალე“ რამდენჯერმე იხსენიება აფხ. საკუზო გლეხების დიდ დავთარში და ორჯერ ისეა მოხსენებული, რომ ადამიანს მართლაც ექვი შეეპარება -- მსახურთან ხომ არა გვაქვს აქ საქმე. „მართებს უჩაიას ბატონისა არაფერი — ვკითხულობთ ერთგან — სამოინალოს ადგილზედ სახლობს და საპურობო მ(ა)რთებს“ (გვ. 28). მარტო საპურობო, უბეგროდ, ევალებოდა, როგორც ვნახავთ. „დაუბეგრავ“ მსახურს, ხოლო თუ „სამოინალო ადგილსაც“ საპურობოს მეტი არა მართებს რა, გამოდის, რომ „მოინალე“ მსახური უნდა იყოს. მეორე ადგილას, იმავე დავთარში ვკითხულობთ: „მართებს მოინალეს ბაბაშური ჟვანესკირიას ერთის კვირის ყლის დღის სამსახური“ (გვ. 34). აქ ჯერ ისაა გასაკვირველი, რომ მოინალეს მხოლოდ „ერთის კვი-

¹ ასეთი მოსაზრება გამოსთქვა პროფ. არნ. ჩიქობავამ.

რის“ (ცხადია, წელიწადში) სამსახური მართებს და მერე ის, რომ ამას გარდა სხვა არაფერი გადასახადი მას არ ადევს. აქაც, მაშასადამე, იბადება საკითხი. ეს „მოინალე“ მსახური და ისიც სრულიად დაუბეგრავე მსახური ხომ არ არის?

მაგრამ იმავე დავთრის ხოირის ნუსხაში დასახელებულია ორი „მოინალე“, რომელთაგან ერთს მართებს „ტვრთი და ერთი ხმელი თევზი“, ხოლო მეორეს — „ბარგის ზიდვა და ერთი თევზი“ (გვ. 30). ამათი გამოსაღები ძალიან მცირეა, რაც კერძო ხასიათის მიზეზით უნდა აიხსნას. ჩვენთვის საინტერესოა მათი სამსახურებრივი ვალდებულება, რომელსაც გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს. საქმე ისაა, რომ „ტვრთის ზიდვა“ ყველაზე უფრო სათაქილო და დამამცირებელი სამსახური იყო (იხ. ქვემ.). ცხადია, რომ ეს ვალდებულება მოინალეს განსაზღვრავს, როგორც უდაბლესი ფენის გლეხს¹.

ლამბერტი ხომ პირდაპირ გვეუბნება, რომ მოინალენი ოდიშის მოსახლეობის უდაბლეს ფენას შეადგენდნენ და, სხვათა შორის, იმასაც იხსენიებს, რომ ბარგის ზიდვა მართლაც სამოინალო სამსახური იყო (იხ. ქვემ.). ჩვენ არ უნდა დავივიწყოთ, რომ ლამბერტიმ თითქმის 20 წელი დაჰყო სამეგრელოში და მას ენაც სავესებით შეთვისებული უნდა ჰქონოდა და ქვეყნის ვითარებაშიც იგი კარგად ერკვეოდა. ამასთანავე, მისი განათლება სრულს შეძლებას აღეგადა მას ზუსტად და ზედმიწევნით გადმოეცა ნახულიც და გაგონილიც. ყოველ ექვს გარეშე უნდა დარჩეს, რომ ორჯერ ეგზომ უცნაურად განსაზღვრული სამოინალო ვალდებულება რაღაცა სხვა, განსაკუთრებული პირობებით უნდა აიხსნებოდეს,

მეტად საინტერესოა ის გარემოება, რომ XVII ს-ის სამეგრელოში ორი სემასიოლოგიურად თითქოს ადექვატი ტერმინი, „მსახური“ და „მოინალე“, ასეთი გარჩევით იხმარება და რომ მათგან ქართული ტერმინი მალალი ღირსების ყმას აღნიშნავს, ხოლო მეგრული — დაბალი ღირსებისას². მაგრამ, როგორც უკვე აღვნიშნე, „მოინალე“ უფრო „მო-სამსახურეს“ უნდა უდრიდეს, ხოლო „მოსამსახურე“ და „მსახური“ სრულებითაც ერთი და იგივე არაა.

რას გვეუბნებიან საგლეხო კატეგორიათა შესახებ XVII ს-ის სხვა საბუთებში?

ტერმინი „გლეხი“ XVII ს-შიც იხმარება ზოგადი მნიშვნელობით. 1675—80 წლ. ახლო დროის სიგელში დასახელებულია მხოლოდ ორი, ცხადია, მთავარი წოდება—აზნაურები და გლეხები (საეკლ. საბ. I 78); 1700 წლ. ახლო დროის შეწირულობის წიგნი ჩამოსთვლის თავადს, აზნაურისშვილს და გლეხს (იქვე 84). აქ ყველგან მსახური იგულისხმება გლეხთა შორის. აგრეთვე, მაგ., სოფ. ხიბულას ჯუმალი, აფხ. საკუთარ დავთარში, ხიბულელ ყველა მებეგრეებს

¹ როგორც ვნახავთ, XVII ს-ში ზოგან მსახურსაც დაევალი ტვრთის ზიდვა, მაგრამ იმავე დროს ის საპატიო სამსახურის, ლაშქრობის შესრულებასაც განაგრძობდა. ზოირელი მოინალეები კი მხოლოდ მდაბიო სამსახურს ასრულებენ.

² გავიხსენოთ, ამასთან დაკავშირებით, რომ მეგრული ტერმინი „მარგალი“-ც = მეგრული, უმთავრესად გლეხს აღნიშნავს, გლეხს ეწოდება. ი. ყ ი ფ შ ი ძ ე ამბობს: «ЭТО слово преимущественно обозначает Минирельца-крестьянина в противоположность другим основным», იხ. И. К и н ш и д з е, დასახელ. შრომა, ლექსიკ., „ინგირი“ და „მარგალი“.

გლებეზად იხსენიებს: „არის ხიბ(უ)ლას კუამლი გლები ჯუმლად 58“, ხოლო ნუსხაში ჩანს როგორც დაბალი ფენის გლებები, მებეგრე-მეტვირთენი და მომუშავენი, ისე მსახურნიც, მხოლოდ გოჭკუმურის და ლაშქრობის ან კიდე მგზავრობის მოვალენი (გვ. 19 --24).

მეორე მხრით, XVIII ს-შიც გვხვდება ტერმინი „გლების“ ხმარება მისი ვიწრო მნიშვნელობით, როდესაც ის აღნიშნავს მხოლოდ დაბალი ფენის გლებს. სამეგრელოში მოინალეს. ასე, მაგ., 1684 წლ. კაცხის საბუთოში ჩამოთვლილია შემდეგი წოდებანი: თავადნი, აზნაურნი, მსახურნი და გლებნი (საისტ. კრებ. III 56); მსგავსადვე დავით კუზის დაახლ. ამავე ხანის წყალობის წიგნში მოწმებდალ დასახელებულნი არიან „აზნაურისშვილნი, მსახურნი და გლებნი“ (საქ. სიძე. II 89). XVIII ს-ში ხომ წოდებათა ასეთი დანაწილება უფრო ხშირად გვხვდება (იხ., მაგ., საისტ. კრებ. III 59, საეკლ. საბ. I, 94 და სხვ.).

მგონია ზემოთქმული საკმაო უნდა იყოს იმისათვის, რომ „გლებს“ ტერმინის ორგვარი მნიშვნელობა ცხადი შეიქნეს. ამავე დროს უნდა გაიხაზოს ის გარემოება, რომ ყველგან მხოლოდ ორს საგლებო სოციალურ კატეგორიას ვხედავთ - მსახურებს და გლებებს (მოინალეებს).

ქვემოთ მეც იძულებული ვიქნები ტერმინი „გლები“ მისი ორივე მნიშვნელობით ვიხმარო, მაგრამ, რათა გაუგებრობა ავიცილინო, ყოველთვის, როდესაც მას ვიწრო აზრით ვიხმარ, გვერდით ფრჩხილებში დაეუსვამ მეგრულ შესატყვის ტერმინს „მოინალეს“. ამ უკანასკნელის საყოველთაოდ გამოყენება, თუმცა უფრო მარჯვე იქნებოდა, უმართებულოდ მიმაჩნია, რადგან მას ადგილობრივი ხასიათი აქვს.

XVIII ს-ში, იმერეთში შემოდის ტერმინი „მესეფეკაცი“ (საისტ. კრებ. I 39 40 და 50 შშ.), რომელიც, თუ გავითვალისწინებთ, რომ „სეფეკობა“ კვირულ სამინდვრე მუშაობას ანუ „ნიადაგ მუშაობას“ ნიშნავს (იხ. საისტ. კრებ. III 70, საეკლ. საბ. II 89), უნდა მეგრული „მოინალის“ შესატყვისი იყოს, მაგრამ რადგანაც ეს ნაგვიანევი ტერმინია და შეიძლება მას სპეციალური მნიშვნელობაც ჰქონოდა, ამიტომ მე ის არ გამომიყენებია.

IV

გლების საბატონო ვალდებულება ორგვარი ხასიათისა იყო: ერთის მხრით მას უნდა გამოეღო ბეგარა, ხოლო მეორე მხრით უნდა გაეწია თავისი ბატონისათვის სამსახური.

ბეგარა ეწოდებოდა ყოველგვარს, ფულადსა თუ სულადს; გადასახადს, რომელიც მიწას ეღო და მიწისჭერასთან იყო დაკავშირებული. ეს გადასახადები სხვადასხვა ხასიათისა და დანიშნულებისა იყო, მაგრამ ზოგადად ყველას „ბეგარა“ ეწოდებოდა. საბეგრო ნუსხებს ხშირად უწერიათ სათაურად: „ამა და ამ ბეგრის ნუსხა“, ხოლო ნორმებში მოხსენებულია როგორც თავი-ბეგარა, ისე პურის-ჭამაც, ძღვენიც, ალაპიც და სხვ. (იხ., მაგ., ქუთ. დავთ. 4¹; ცშ.

¹ საქუთათლოს დავთარს საზოგადოდ ეწოდება: „დავთარი ქუთაისის საყდრის გამოსავალი ბეგრისა“, ისე რომ აქ ტერმინი „ბეგარა“ თითქოს უფრო ფართოდაც იხმარება და მოიცავს ყმების სამსახურებრივ ვალდებულებასაც.

დავთ. 12; საეკლ. საბ. I 27 და სხვ.). ნიეთიერი შემადგენლობის მხრით იყო „თეთრის ბეგარა“ (საეკლ. საბ. I 95), „ლორის ბეგარა“ (იქვე II 2), „ხორცის ბეგარა“ (იქვე I 124), „ღვინის ბეგარა“ (იქვე II 10), „სანთლის ბეგარა“ (იქვე I 95) და სხვ.

მაგრამ „ბეგარა“ ჩვენს საბუთებში ხშირად დაპირისპირებულია სხვა სამეფლო გადასახადებს. ასე, მაგ., საციიშლოს დავთარში ზოგიერთი ყმის ნორმა „ბეგრისა“ და „გოქქუმურისაგან“ შედგება, ყმას მართებს განსაზღვრული „ბეგარა“ და ცალკე განსაზღვრული „გოქქუმური“ (გვ. 26 და სხვ.). ამ ორი, ცხადია, სხვადასხვა გამოსაღების აშკარა დაპირისპირება გვხვდება იქვე, ჩოხათის ნუსხაში, სადაც ვკითხულობთ: „ჯეგემორდილსა კაცი რომე მივეცი: ბეგარა ჯეგემორდილსა და სხვა გოქქუმური“ (ციიშელსა (გვ. 36); ამ კაცის გამოსაღები პირდაპირ ორადაა განაწილებული — „ბეგარას“ ერთ ბატონს აძლევს, ხოლო „გოქქუმურს“ მეორეს. საქუთათლოს დავთარში კიდევ ასეთი დაპირისპირება გვხვდება: „ჩიბურდანიძე, ამათ ხად(ი)ლი მართებს; შავგულიძენი, ესენი მე ბეგრე არიან“ (§ 43ა, შეად. § 225₂); აქ გახაზულია სხვაობა მეხადილეთა და მებეგრეთა შორის, თუმცა სადილი ან საპურობო, იგივე პურის-ჭამა, ბეგარა იყო ამ სიტყვის ფართო მნიშვნელობით.

აქ ყველგან ტერმინ „ბეგარას“ ქვეშ უნდა იგულისხმებოდეს ე. წ. „თავი“ ანუ „მთავნი ბეგარა“. ეს კარგად ჩანს გაბრიელ ცაგერლის ალაპის წიგნიდან. ცაგერელს მის მიერ შეწირული ყმების ბეგარა განკვეთილი აქვს ორად: ერთია „თავი-ბეგარა“ და მეორე „სანაალდგომეო“; გარდა ამისა მათ მართებს „მუშაობა, ლაშქრობა და სამსახური“ (ცგ. დავთ. 17). ასეა გაწერილი რამდენიმე ყმის ვალდებულება. მაგრამ ერთი მებეგრის შესახებ ცაგერელი სწერს: „აგრეთვე კაცია ლემსწვერიძეს მართებს ცაგერლის მუშაობა, ლაშქრობა და სამსახური. სხვა, მისი ბეგარა და გამოსავალი თემისათვის მიმიცემიაო“ (იქვე 18). ცხადია, რომ ამისი „ბეგარა“ არის სხვა გლეხების „თავი-ბეგარა“, ხოლო „გამოსავლის“ ქვეშ იგულისხმება სხვების „სანაალდგომეო“, ალბათ ძღვენი, რომელიც თავისთავად ბეგრის, როგორც ზოგადი სახელის, შემადგენელი ნაწილია. აგრეთვე, მაგ., ნაგუაზავის და საქუჯლორიოს 1622 წლ. ნუსხებში ერთსა და იმავე ნორმაში ცალკეა ჩამოთვლილი „თავი-ბეგარა“ და ცალკე „გოქქუმური“ (საკ.ზო დავთ. 17—19). აქედანაც ცხადი ხდება, რომ, როცა საციიშლოს დავთარში მებეგრეს „ბეგარა“ და „გოქქუმური“ მართებს, „ბეგარა“ უნდა გავიგოთ როგორც „თავი-ბეგარა“.

მაგრამ ეს არ კმარა. უმეტეს შემთხვევაში თავი-ბეგარა მოთავსებულია ნორმის თავში უსახელოდ. ასე, მაგ., ხევთის ნუსხით (ცშ. დავთ. 5 12) მებეგრეთა უმრავლესობას მართებს უსახელო ბეგარა (საკლავი, ქათამი, პური, ღომი, ღვინო) და გოქქუმური (ზოგიერთს კიდევ „საყანო“; იხ. იქვე, 38—40); ხონის დავთრით ზოგიერთი ყმის ნორმა შედგება უსახელო ბეგრისაგან (პირველ ადგილზე) და საპურობო —საბატკობო—სამაჭრობო საყველერო —სამეჯინიბოსაგან; ბაშელ ყმებს (ქუთ. დავთ. §§ 122—150) მართებს უსახელო ბეგარა¹ და სათეთრო, სამარიობო, საჯინიბო, რიკრიკა (პურის-ჭამა) და სხვ. სრულ

¹ ამ უსახელო ბეგარაში შესაძლებელია რამდენიმე სხვადასხვა ბეგარაც იმალებოდეს.

გლებად იხსენიებს: „არის ხიბ(უ)ლას კუამლი გლები ჯუმლად 58“, ხოლო ნუსხაში ჩანს როგორც დაბალი ფენის გლებები, მებეგრე-მეტვირთენი და მომუშავენი, ისე მსახურნიც, მხოლოდ გოჭუმურის და ლაშქრობის ან კიდე მგზავრობის მოვალენი (გვ. 19—24).

მეორე მხრით, XVII ს-შიც გვხვდება ტერმინი „გლების“ ხმარება მისი ვიწრო მნიშვნელობით. როდესაც ის აღნიშნავს მხოლოდ დაბალი ფენის გლებს, სამეგრელოში მოინალეს. ასე, მაგ., 1684 წლ. კაცხის საბუთში ჩამოთვლილია შემდეგი წოდებანი: თავადნი, აზნაურნი, მსახურნი და გლებნი (საისტ. კრებ. III 56); მსგავსადვე დავით კ^რის დაახლ. ამავე ხანის წყალობის წიგნში მოწმეებად დასახელებულნი არიან „აზნაურისშვილნი, მსახურნი და გლებნი“ (საქ. სიძე. II 89). XVIII ს-ში ხომ წოდებათა ასეთი დანაწილება უფრო ხშირად გვხვდება (იხ., მაგ., საისტ. კრებ. III 59, საეკლ. საბ. I, 94 და სხვ.).

მგონია ზემოთქმული საკმაო უნდა იყოს იმისათვის, რომ „გლებ“ ტერმინის ორგვარი მნიშვნელობა ცხადი შეიქნეს. ამავე დროს უნდა გაიხაზოს ის გარემოება, რომ ყველგან მხოლოდ ორს საგლებო სოციალურ კატეგორიას ვხედავთ მსახურებს და გლებებს (მოინალეებს).

ქვემოთ მეც იძულებული ვიქნები ტერმინი „გლები“ მისი ორივე მნიშვნელობით ვიხმარო, მაგრამ, რათა გაუგებრობა ავიცილინო, ყოველთვის, როდესაც მას ვიწრო აზრით ვიხმარ, გვერდით ფრჩხილებში დაეუხსემ მეგრულ შესატყვის ტერმინს „მოინალეს“. ამ უკანასკნელის საყოველთაოდ გამოყენება, თუმცა უფრო მარჯვე იქნებოდა, უმართებულოდ მიმაჩნია, რადგან მას ადგილობრივი ხასიათი აქვს.

XVIII ს-ში, იმერეთში შემოდის ტერმინი „მესეფეკაცი“ (საისტ. კრებ. I 39 40 და 50 შშ.), რომელიც, თუ გავითვალისწინებთ, რომ „სეფეობა“ კვირულ სამინდვრე მუშაობას ანუ „ნიადაგ მუშაობას“ ნიშნავს (იხ. საისტ. კრებ. III 70, საეკლ. საბ. II 89), უნდა მეგრული „მოინალის“ შესატყვისი იყოს, მაგრამ რადგანაც ეს ნაგვიანევი ტერმინია და შეიძლება მას სპეციალური მნიშვნელობაც ჰქონოდა, ამიტომ მე ის არ გამომიყენებია.

IV

გლების საბატონო ვალდებულება ორგვარი ხასიათისა იყო: ერთის მხრით მას უნდა გამოეღო ბეგარა, ხოლო მეორე მხრით უნდა გაეწია თავისი ბატონისათვის სამსახური.

ბეგარა ეწოდებოდა ყოველგვარს, ფულადსა თუ სულადს; გადასახადს, რომელიც მიწას ეღო და მიწისჭერასთან იყო დაკავშირებული. ეს გადასახადები სხვადასხვა ხასიათისა და დანიზნულებისა იყო, მაგრამ ზოგადად ყველას „ბეგარა“ ეწოდებოდა. საბეგრო ნუსხებს ხშირად უწერიათ სათაურად: „ამა და ამ ბეგრის ნუსხა“, ხოლო ნორმებში მოხსენებულია როგორც თავი-ბეგარა, ისე პურის-ჭამაც, ძღვენიც, ალაპიც და სხვ. (იხ., მაგ., ქუთ. დაეთ. 4¹; ცმ.

¹ საქუთათლოს დაეთარს საზოგადოდ ეწოდება: „დაეთარი ქუთაისის საყდრის გამოსავალი ბეგრისა“, ისე რომ აქ ტერმინი „ბეგარა“ თითქოს უფრო ფართოდაც იხმარება და მოიცავს ყმების სამსახურებრივ ვალდებულებასაც.

დავთ. 12; საეკლ. საბ. I 27 და სხვ.). ნიეთიერი შემადგენლობის მხრით იყო „თეთრის ბეგარა“ (საეკლ. საბ. I 95), „ლორის ბეგარა“ (იქვე II 2), „ხორცის ბეგარა“ (იქვე I 124), „ღვინის ბეგარა“ (იქვე II 10), „სანთლის ბეგარა“ (იქვე I 95) და სხვ.

მაგრამ „ბეგარა“ ჩვენს საბუთებში ხშირად დაპირისპირებულია სხვა სამშულო გადასახადებს. ასე, მაგ., საცაიშლოს დაეთარში ზოგიერთი ყმის ნორმა „ბეგრისა“ და „გოქქუმურისაგან“ შედგება, ყმას მართებს განსაზღვრული „ბეგარა“ და ცალკე განსაზღვრული „გოქქუმური“ (გვ. 26 და სხვ.). ამ ორი, ცხადია, სხვადასხვა გამოსაღების აშკარა დაპირისპირება გვხვდება იქვე, ჩოხათის ნუსხაში, სადაც ვკითხულობთ: „ჯეგემორდილსა კაცი რომე მივეცი: ბეგარა ჯეგემორდილსა და სხვა გოქქუმური“ ცაიშელსა (გვ. 36); ამ კაცის გამოსაღები პირდაპირ ორადაა განაწილებული — „ბეგარას“ ერთ ბატონს აძლევს, ხოლო „გოქქუმურს“ მეორეს. საქუთათლოს დაეთარში კიდევ ასეთი დაპირისპირება გვხვდება: „ჩიბურდანიძე, ამათ ხად(ი)ლი მართებს; შავგულიძენი, ესენი მე ბეგრე არიან“ (§ 43ა, შეად. § 225₂); აქ გახაზულია სხვაობა მეხადილეთა და მებეგრეთა შორის, თუმცა ხადილი ან საპურობო, იგივე პურის-ქამა, ბეგარა იყო ამ სიტყვის ფართო მნიშვნელობით.

აქ ყველგან ტერმინ „ბეგარას“ ქვეშ უნდა იგულისხმებოდეს ე. წ. „თავი“ ანუ „მთავნი ბეგარა“. ეს კარგად ჩანს გაბრიელ ცაგერლის ალაპის წიგნიდან. ცაგერელს მის მიერ შეწირული ყმების ბეგარა განკვეთილი აქვს ორად: ერთია „თავი-ბეგარა“ და მეორე „სანაალდგომეო“; გარდა ამისა მათ მართებს „მუშაობა, ლაშქრობა და სამსახური“ (ცვ. დავთ. 17). ასეა გაწერილი რამდენიმე ყმის ვალდებულება. მაგრამ ერთი მებეგრის შესახებ ცაგერელი სწერს: „აგრეთვე კაცია ლემსწვერიძეს მართებს ცაგერლის მუშაობა, ლაშქრობა და სამსახური. სხვა, მისი ბეგარა და გამოსავალი თემისათვის მიმიცემიაო“ (იქვე 18). ცხადია, რომ ამისი „ბეგარა“ არის სხვა გლეხების „თავი-ბეგარა“, ხოლო „გამოსავლის“ ქვეშ იგულისხმება სხვების „სანაალდგომეო“, ალბათ ძღვენი, რომელიც თავისთავად ბეგრის, როგორც ზოგადი სახელის, შემადგენელი ნაწილია. აგრეთვე, მაგ., ნაგუაზაის და საქუთლორიოს 1622 წლ. ნუსხებში ერთსა და იმავე ნორმაში ცალკეა ჩამოთვლილი „თავი-ბეგარა“ და ცალკე „გოქქუმური“ (საკ.ზო დავთ. 17—19). აქედანაც ცხადი ხდება, რომ, როცა საცაიშლოს დაეთარში მებეგრეს „ბეგარა“ და „გოქქუმური“ მართებს, „ბეგარა“ უნდა გავიგოთ როგორც „თავი-ბეგარა“.

მაგრამ ეს არ კმარა. უმეტეს შემთხვევაში თავი-ბეგარა მოთავსებულია ნორმის თავში უსახელოდ. ასე, მაგ., ხვეთის ნუსხით (ცშ. დავთ. 5 12) მებეგრეთა უმრავლესობას მართებს უსახელო ბეგარა (საკლავი, ქათამი, პური, ღომი, ღვინო) და გოქქუმური (ზოგიერთს კიდევ „საყანო“; იხ. იქვე, 38—40); ხონის დაეთრით ზოგიერთი ყმის ნორმა შედგება უსახელო ბეგრისაგან (პირველ ადგილზე) და საპურობო —საბატკობო—სამაქრობო—საყველიერო—სამეჯინიბოსაგან; ბაშელ ყმებს (ქუთ. დავთ. §§ 122—150) მართებს უსახელო ბეგარა¹ და სათეთრო, სამარიობო, საჯინიბო, რიკრიკა (პურის-ქამა) და სხვ. სრულ-

¹ ამ უსახელო ბეგარაში შესაძლებელია რამდენიმე სხვადასხვა ბეგარაც იმალებოდეს.

ლიად ცხადია, რომ ყველგან აქ უსახელო ბეგარა არის სწორედ თავი-ბეგარა, რომელსაც, როგორც საკუთრივ ბეგარას, სახელწოდება არ სჭირია. მაგრამ, მაგ., ოცხანის XVI ს-ს ნუსხაში (საქ. სიძვ. I 56) თავი-ბეგარის საკლავი „სას-ტუმროიანად“ (შდრ. ბარის ნუსხა, საკ.ზო დაეთ. 1) მოთავსებულია ხადილის-შემდეგ და ხადილის პირველობა უნდა აღნიშნავდეს მეხადილეთა წარჩინებულობას დანარჩენ მებეგრეებთან შედარებით.

„თავი-ბეგარა“: ცხადია, ნიშნავს მთავარ ბეგარას, საკუთრივ ბეგარას. მე გვერდს ვუხვევ იმ საკითხს, თუ რატომაა ეს ბეგარა მთავარი¹. ჩვენთვის საინტერესოა ამჟამად მხოლოდ ის, რომ „ბეგარა“ ვიწრო მნიშვნელობით განირჩევა პურის-ჭამისა და ძღვენისაგან. ეს ორი უკანასკნელი გამოხალები, თავისი მხრით, სხვადასხვა სახელწოდების ქვეშ გვხვდება. პურის-ჭამას ეწოდება ხან „ხადილი“, ხან „საპურობო“, „პურობა“, „ჭამა-სმა“, „გოჭკუმური“ (მეგრული ტერმინია), „რიკრიკა“ და სხვ. ქვემოთ ვნახავთ, რომ ყველა ეს პურის-ჭამა, წვეულება იყო, მაგრამ სხვადასხვა ხარისხისა და ღირსებისა: რაც უფრო საპატიო იყო პურის-ჭამა, ის მით უფრო უხვი და მდიდრული უნდა ყოფილიყო. ჩვენ ვნახავთ აგრეთვე, რომ „პურის-ჭამა“ ზოგჯერ დამოუკიდებელ ნორმას შეადგენდა, „ბეგარასთან“, ამ სიტყვის ვიწრო მნიშვნელობით, აუცილებლად დაკავშირებული არ იყო, რაც არ ითქმის ძღვენზე (საქრისტეშობო, საყველიერო, სანააღდომეო და სხვ.), რომელიც ცალკე არასოდეს არა გვხვდება, არამედ ზედერთვის რაიმე სხვა ბეგარას, იქნება ეს თავი-ბეგარა თუ პურის-ჭამა ან სხვ. თავი-ბეგარა განირჩევა, როგორც ვნახეთ, აგრეთვე სპეციალური დანიშნულების ბეგრებისაგან (მაგ. სამეჯინიბოსაგან). ეს ბეგრებიც დამოუკიდებლად გაწერილი არა გვხვდება, არამედ ზედ-ერთვიან ან თავ-ბეგარას ან პურის-ჭამას.

ტერმინს „ბეგარა“ მეც ორი მნიშვნელობით ვიხმარ: ფართო მნიშვნელობით, ყოველგვარი სამიწო (სამამულო) გამოსაღებისათვის და როგორც საკუთრივ ბეგარას, თავი-ბეგარისათვის².

ბეგარაზე კიდევ უფრო საინტერესოა ჩვენთვის ყმების სამსახურებრივი ვალდებულება.

¹ თავი-ბეგარა, ამავე სახელწოდებით ცნობილი იყო სამეგრელოში XIX ს-ის შუახანებშიც. ეს იყო, როგორც რ. ერისთავი გადმოგვცემს, „უმთავრესი ანუ ძირითადი გადასახადი“, რომელიც მებეგრეს ევალებოდა (იხ. ბატ.-ყმ. სამეგრელოში, გვ. 89). მაგ., ქვემო სამეგრელოში ოგი შეიცავდა: 1 ღორს 4—5 მანეთიანს, 1—10 კოკა ღვინოს, 15 ქილა ღომს და ერთ ქათამს* (იქვე 90). ჩვენი საბეგრო ნუსხების „საკლავი“ სწორედ ღორს უნდა ჰგულისხმობდეს და ქვემოთ ჩვენ ვნახავთ, რომ ღორი იყო ძირითადი შემადგენელი თავი-ბეგარისა (იხ. ექსკურსი აზატების შესახებ).

² ქართული ბეგარა და მისი კლასიფიკაცია ცალკე მონოგრაფიულ შესწავლას მოითხოვს. ზემოთ მოკლედ წარმოვადგინე ის, რაც ჩვენი საგნისათვის აუცილებლად საჭირო არის. გზადაგზა, ნუსხების გარჩევისას, ამა თუ იმ მოვლენაზე უფრო დაწვრილებითაც შევჩერდები. საერთო ორიენტაციისათვის შეიძლება დამატებით აღინიშნოს, რომ ბეგარა, ფართო მნიშვნელობით, შემდეგი სახეებისა იყო: 1. თავი-ბეგარა (თითქოს ფუნქციონალურ დამოკიდებულებაში მყოფი მიწის ოდენობასთან), 2. პურის-ჭამა (წოდებრივ ხასიათს ატარებდა), 3. ძღვენი, 4. სპეციალური დანიშნულების ბეგრები (მაგ. „საყანე“, „ალაპი“, „სამეჯინიბო“ და სხვ.), რომელთაგან ზოგი ვეგების ძღვენის კატეგორიასაც ეკუთვნოდეს.

ტერმინი „სამსახური“ ჩვენს ძეგლებში შედარებით იშვიათად იხმარება ზოგადად ყოველგვარი პირადი ვალდებულების აღსანიშნავად, მაგრამ მე მაინც შემოვიღე ეს ტერმინი ამ ზოგადი მნიშვნელობით სხვა უკეთესის უქონლობის გამო. ჩვენ შეგვიძლია გავარჩიოთ სამგვარი სამსახურებრივი ვალდებულება: ლაშქრობა, საკუთრივ სამსახური და მუშაობა.

ლაშქრობა არამც თუ განსაკუთრებით საპატიო სამსახური იყო, რაც იქიდან ჩანს, რომ ის აზნაურსაც ევალდებოდა (იხ. მაღაქია კ^ზის მოლაშქრეთა სია, საკ^ზო დავთ. 45—46), არამედ, როგორც საქვეყნო სამსახური. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანიც იყო: მაგალითად, შეწირულ ყმას ჩვეულებრივ ყოველგვარი სამსახურისაგან ათავისუფლებდნენ, „თვინიერ ლაშქარ-ნადირობის მეტი“ (საისტ. კრებ. III 50). ლამბერტი გადმოგვცემს, რომ ლაშქრობა შეიძლებოდა ცხენითაც და ფეხითაც (ლამბერტი 36; შდრ. ქუთ. დავთ. § 221: „ცხენით ლაშქრობაჲ“).

„საკუთრივ სამსახური“ იყო როგორც საპატიო. ისე სათაკილოც. ზოგადად შეიძლება ითქვას, რომ საპატიო სამსახურს ასრულებდა, ჩვეულებრივად, მსახური, ხოლო სათაკილოს — გლეხი (მოინალე), თუმცა ზოგჯერ, როგორც ვნახავთ, ამასაც ანდობდნენ ხოლმე საპატიო სამსახურს. საპატიო სამსახურიც შეიძლებოდა „ცხენით სამსახური“ (ქუთ. დავთ. § 512 და სხვ.) ყოფილიყო და, რასაკვირველია, ფეხითაც. პირველი უფრო საპატიოდ ითვლებოდა. სათაკილო სამსახური ფეხით სრულდებოდა; ლამბერტის გადმოცემით, მოინალე თავის ბატონს ცხენით, კიდევაც რომ ჰყოლოდა, ვერ ეახლებოდა (ლამბერტი 36). მაგალითისათვის შეიძლება დავასახელოთ შემდეგი საპატიო სამსახური: „მოურავობა“ (საეკლ. საბ. I 100, 121—123), „წელოსნობა“ ანუ „წელოსნობით სამსახური“ (ქუთ. დავთ. § 13 და სხვ.); შემდეგ: სახლთხუცესობა, მოლარეობა (ლამბერტი 35) და სხვა მრავალი. დაბალი ღირსების სამსახურად უნდა ჩაითვალოს, მაგ., „მოინალობა“ (საკ^ზო დავთ. 26 და სხვ.), როგორც თვითონ ტერმინი გვაფიქრებინებს, შემდეგ (თუმცა არა ყოველთვის) „მზარეულობა“ (ლამბერტი 35), ალბათ „სასახლის სამსახურიც“ (საკ^ზო დავთ. 34 და სხვ.), რომელიც, თუ გავითვალისწინებთ, რომ „სასახლე“ სამოსახლო ადგილს ეწოდებოდა თავისი მიწა-მამულით, საცხოვრებელი და სამეურნეო შენობებით (იხ. საისტ. მ-ბე 1925 II 190—191), უნდა ჰგულისხმობდეს თვით „სასახლის“ მოვლას, მის კარზე საჭირო სამეურნეო სამუშაოს შესრულებას ან, ეგებ, მიწის დამუშავებასაც და რომელიც უნდა უდრიდეს სხვაგნით ცნობილს „სასახლის მუშაობას“ (ქუთ. დავთ. § 124 და სხვადასხვ.); განსაკუთრებით დამამცირებელ სამსახურად ითვლებოდა „ტვირთვის ზიდვა“ (საკ^ზო დავთ. 54 და სხვ.), ან „ბარგის ზიდვა“ (იქვე 24 და სხვ.), ან მარტივად „ტვრით“ (ქუთ. დავთ. § 21 და სხვ.), „ზიდვა“ (იქვე, § 87 და სხვ.). ეს ჯერ დღესაც ახსოვს ხალხს, მაგ., გურიაში: მსახური არაფრის გულისთვის არ დასთანხმდებოდა ტვირთის ზიდვას და ტვირთის მოვალეს ზოზლით იხსენიებდნენ (გადმომცა ნ. ბერძენიშვილმა); ლამბერტიც გადმოგვცემს, რომ ბარგის ზიდვა სპეციფიკურ სამოინალო სამსახურს შეადგენდა (ლამბერტი 36) და საბევრო ნუსხებიც, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, ამ ცნობას ადასტურე-

ბენ. საინტერესოა, რომ „ტვირთის მოკიდება“ უდიერობად ითვლებოდა და ამასთანავე ყველაზე უფრო სათაკილო და საძნელო უდიერობის, ქვრივის გამოგერისა და ობლის ან ძიძის გამოყვანის გვერდით იხსენიება (ასე, საისტ. კრებ. III 59). საპატიოც შეიძლებოდა ყოფილიყო და სათაკილოც, იმისდა მიხედვით, ალბათ, თუ რა პირობებში სრულდებოდა, მაგ., „მგზავრობა“ (საკ^წზო დავთ. 14, 32 და სხვ.), რომელიც მსახურსაც ევალებოდა ხოლმე და გლესსაც (მოინალეს).

„სამსახური“ ზოგჯერ გადაკვეთილია, ასე, მაგ., „ერთის კვრის“ (იქვე 35), ან „ყოვლის დღის სამსახური“ (იქვე 34; ქუთ. დავთ. § 355, შდრ. § 121: „ცხენით სამსახური ნიადაგ“), ზოგჯერ კი ბატონის ნებაზეა მიგდებული, განსაზღვრული არაა — „სამსახური... როდესაც მოვიკითხავთ“ (საკ^წზო დავთ. 34).

„სამსახური“, ვიწრო მნიშვნელობით, ეწოდებოდა პირადად ბატონისადმი, მის კარზე ან მისი დავალებით გაწეულ სამსახურს, ან კიდევ რაიმე ადმინისტრაციული თანამდებობის შესრულებას, მოხელეობას. ხოლო „მუშაობა“ — ჭგულისხმობდა ბატონის სახლ-კარის და მამულის მოვლა-დამუშავებას, უფრო კი სამინდვრე მუშაობას. იგი, თავისი მხრით, განიყოფებოდა საკუთრივ „მუშაობად“ ანუ, მოგვიანო ტერმინით, „ნიადაგ მუშაობად“ და ნაღობად. საკუთრივ მუშაობას XVIII ს-მდე სახელი არ უჩანს, პირდაპირ ამბობდნენ: „მუშაობა“. მე შესაძლებლად მიმაჩნია შემოვიღო ნაგვიანევი ტერმინი „ნიადაგი მუშაობა“ (საეკლ. საბ. II 81)¹, ხოლო მარტივად „მუშაობა“ ვინმარო როგორც ამის აღსანიშნავად, ისე ნაღობისაც.

ნიადაგი მუშაობა ხან განსაზღვრულია დროისა და შინაარსის მხრით, ხან კიდევ პირდაპირ სწერია: „მუშაობა“; ვფიქრობ, რომ ამ შემთხვევაში მისი რაობა და ხანგრძლივობაც დამოკიდებული იყო ბატონის მოთხოვნილებაზე. სხვაგან ნიადაგი მუშაობა განსაზღვრულია დღიურად: „ორის დღის მუშაობა“ (საკ^წზო დავთ. 9), ან „მესამეს დღეს მუშაობა“ (იქვე 22), „კვრეში ორ-ორის დღის მუშაობა“ (საეკლ. საბ I 23), ანდა „ყოვლის დღის მუშაობა“ (ქუთ. დავთ. § 306). გადაკვეთილი მუშაობა მრავალგვარი იყო: „ზურის მუშაობ(ა)“, „საყდრისა და სასახლის მუშაობა“ (იქვე § 21 და სხვ.), ზოგჯერ დროგანსაზღვრული: „ყლ დღე ყანის მუშაობა“ (საკ^წზო დავთ. 19), შემდეგ: „ჭურის რეცხა“ (იქვე 34), „მცხეველობა“ (იქვე 51), „ხორის (ე. ი. შემის) ზიდვა“ (ქუთ. დავთ. § 87) და სხვ.

ნაღობაც გადაკვეთილი იყო, რადგან ცხადია, რომ ნაღობა მხოლოდ დიდი, ცხარე მუშაობის დროს თუ იქნებოდა საჭირო, გაზაფხულს ხენა-თესვისას, ზაფხულს თიბვა-მკისას და შემოდგომაზე ყურძნისა და ხის კრეფისას. „ნაღობა“, სამუშაოს ხასიათის მოუხსენებლივ, საკმაოდ ხშირად გვხვდება ჩვენს საბუთებში, მაგრამ უფრო ხშირად სამუშაოს ხასიათიც განსაზღვრულია. ნა-

¹ სლოლომონ I შეწირული გლეხების შესახებ სწერს: „სხვა, ამ ზემოთქმულმა კაცებმან, ნადად თუ დაკატყოს წინამძღვარმან, ყანაშიდ მოეხმარონ, ვენახი სადაც ქონდეს კიდევ დაუმუშაონ და კიდევ მოუკრიფონ საყდარს, როგორათაც დაეჭიროს მუშაობა და წინამძღვარმან უბრძანოს, ისე იმუშაონ. სხვა, ნიადაგი მუშაობა არ განგვიწესებია“. „ნიადაგი მუშაობა“ აქ დაპირისპირებულია „ნაღობას“.

დობად ჩაეთვალე სამუშაოს ხასიათის მიხედვით: „თონა“ და „მარგელა“ (საჯ-ზო დავთ. 37), „თივის თიბვა“ (იქვე 17 და სხვ.), „ხის კრება“ (იქვე 41), „ყურძნის კრება“ (იქვე 19, 27) და „იფქლის მკა“ (იქვე 19). „ყანის შველა“ ხან ნიადაგ მუშაობას ჰგულისხმობს და მაშინ უდრის „ყანის მუშაობას“. ხან კიდევ ნადობაა. ასე, მაგ., თილითის ნუსხაში ვკითხულობთ: „კვრაშიდ ორის დღის ყანის შველა“ (იქვე 35), ან კიდევ ხიბულას ნუსხაში: „კვრაშიდ ერთის დღის ყანის შველა“ (იქვე 23), რაც, ცხადია, ნიადაგს კვირეულ მუშაობას აღნიშნავს, ხოლო მუხურის ნუსხაში მოხსენებულია „სამის დღის ყანის შველა“ ნადათ“ (იქვე 32) და საფიქრებელია, რომ სამი დღე აქ წლიურადაა განსაზღვრული. ამისი ბადალივე ტერმინია „ყანობა“ (იქვე 24), რომელიც შეიძლება უფრო სანადო მუშაობას აღნიშნავდეს.

ნიადაგი მუშაობა, თუ განუსაზღვრელი და მთლად ბატონის ნებაზე არაა მიგდებული, ყოველკვირეულია, პერიოდულ ხასიათს ატარებს, თუმცა შესაძლებელია წლიურადაც ყოფილიყო გაწერილი. სანიადაგო სამუშაოზე თითო კაცი გამოდიოდა. ეს კარგადა ჩანს ვახუშტი აბაშიძის დაახლ. 1550—70 წლ. შეწირულობის წიგნიდან, სადაც ვკითხულობთ: შეწირულ გლეხებს მართებს „კუამლზე და კვირაშის ორ-ორის დღის მუშაობა“ (საეკლ. საბ. I 23). ცხადია, რომ „კუამლზედა“ აქ ჰგულისხმობს თითო კაცს. ამას გვიდასტურებს ლამბერტი, რომლის სიტყვით ბატონს კომლზე თითო კაცი ემსახურებოდა მორიგეობით (ლამბერტი 34). სანადოდ კი გლეხი გადიოდა მთელი თავისი ოჯახობით, კომლობრივ და საკუთარი იარაღით და საქონელითაც კი. ესეც ლამბერტის მოწმობაა (იქვე 36) და, უეჭველია, ასე იქნებოდა მიღებული ყველგან და ყოველთვის, თუ გავითვალისწინებთ სანადო სამუშაოს სიციხარეს და მოსწრაფებულობას. სამაგიეროდ, ბატონი ალბათ ჩვენშიც, როგორც ეს სხვაგანაც ცნობილია, ვალდებული იყო თავისი ხარჯით გამასპინძლებოდა მონადევებს. პირდაპირი ცნობა ამის შესახებ არა გვაქვს, მაგრამ სოლომონ I-ის ზემოთ უკვე მოყვანილი სიტყვები: „ნადად თუ დაპატიჟოს წინამძღვარმან“ და აქ ხმარებული გამოთქმა „დაპატიჟოს“, გვაფიქრებინებს, რომ მონადენი ბატონის სტუმრებად ითვლებოდნენ და მისი მასპინძლობით სარგებლობდნენ. მართალია, სოლომონი XVIII ს-ში სწერდა, მაგრამ თუ მხედველობაში მივიღეთ ნადობის ხასიათი, გლეხისათვის თავის გამოკვების შეუძლებლობა. თუ კი სამუშაოზე მთელი ჯალაბობით იყო გასული, ცხადი შეიქნება, რომ ეს წინათაც ყოველთვის ასე უნდა ყოფილიყო.

ტერმინი „სამსახური“ ჩვენს საბუთებში ზოგჯერ იხმარება პირდაპირ „მუშაობის“ მნიშვნელობითაც. საქუთათლოს დავთარში გვხვდება გამონათქვამი „სამსახური ოჩისა“ (§ 457 შშ.). „ოჩე“ მეგრულად ჰნიშნავს ყანას (იხ. II. К и п-ში ძველ. შრომა, ლექსიკ., „1 ოჩე“) და „სამსახური ოჩისა“ უდრის სამინდერე მუშაობას ანუ საქუთათლოსავე დავთარში სხვაგან მოხსენებულს „ყანის მუშაობას“ (§ 22 და სხვ.) და ნიადაგ მუშაობას უნდა აღნიშნავდეს. იმავე ნუსხის ძველი მინაწერი გვიდასტურებს, რომ ეს ასეა: აქ სწერია „ორჩის მუშაობა“ (ქუთ. დავთ., გვ. 70) და არა სამსახური¹. მუშაობასვე უნ-

¹ შდრ. ს. კაკაბაძე: საისტ. კრებ. III 12 და საისტ. მ-ბე 1925 I 245.

და ჰგულისხმობდეს, როგორც ზემოთაც აღვნიშნე, „სასახლის სამსახურს“. ხოლო მე ამ ტერმინს ვხმარობ მხოლოდ ორი პირველი მნიშვნელობით: როგორც ზოგად სახელს ყოველგვარი პირადი ვალდებულებებისათვის და როგორც „საკუთრივ სამსახურს“.

ის, რაც ზემოთ ითქვა „ბეგრისა“ და „სამსახურის“ შესახებ, რასაკვირველია, სისრულეს ძალიან დამორებულია, მაგრამ რადგანაც ეს ჩვენს პირდაპირ სავანს არ შეადგენს, დეტალების გარკვევა ვზიდავზა; ნუსხების გარჩევისას ვამჯობინე, საბეგრო ნუსხების დამუშავებისას ჩვენი ყურადღება მიპყრობილი ექნება უმთავრესად სამსახურებრივ ვალდებულებას. ყმები განირჩეოდნენ ერთმანეთში უპირველესად ყოვლისა სწორედ ამ ვალდებულების მიხედვით. პატრონყმურ დამოკიდებულებაში მთავარი მნიშვნელობა სამსახურს უნდა ჰქონოდა: დამამცირებელი თუ იღმაზევებელი თივისთავად მხოლოდ საპატიო თუ სათაკილო სამსახური შეიძლებოდა ყოფილიყო და სოციალური მომენტი სამსახურში გამოიხატებოდა. როგორც ვნახეთ, ზოგიერთი ბეგარაც იტარებდა წოდებრივ ხასიათს და ამგვარად ბეგარაც იქნებოდა საპატიო და სათაკილო, მაგრამ მთავარი მომენტი აქ ყოველთვის მაინც ეკონომიური ხასიათისა. უნდა ყოფილიყო და მხოლოდ ნართაჟლად მიეცემოდა ხოლმე მას სოციალური ელფერიც. მაგრამ ჩვენი ძეგლები ხშირად მეტად ლაკონურ ცნობებს იძლევიან, მათი ტერმინოლოგია, განსაკუთრებით მოგვიანო ხანაში, იმდენად ნებისმიერია და ისე უხვად არის, ზოგან მაინც, წარმოდგენილი ნარევი ტიპის ნორმები, რომ ყმების სოციალური სახის გამოსარკვევად საჭირო იქნება არა მარტო ხანგრძლივი დაკვირვება და თვითეული ნორმის გულდასმითი და ყოველმხრივი შესწავლა, არამედ სხვა დავთრების ჩვენებთა მოშველიებაც და სამსახურისა და ბეგრის კომბინაციაც. მიუხედავად ყოველივე ამისა, როგორც დავინახეთ, თითქმის ყოველ საბეგრო ნუსხაში დაგვრჩება რამდენიმე „გაურკვეველი ღირსების“ ყმა, რომელთა ნამდვილი წითარებისა და სოციალური კატეგორიის გამოცნობა ჩვენი ამინდელი საშუალებით შეუძლებლად უნდა ჩაითვალოს.

V

დავიწყოთ საკათალიკოზო ნუსხებით. ბიქვინტის საკზო საყდარს თივისი სახასო, ე. ი. საკუთარი ყმები ჰყივდა, რომელთა ბეგარა და სამსახური კათალიკოზს ეკუთვნოდა. 1622 წლ. ე. წ. „აფხაზეთის საკათალიკოზო გლეხების ღიდი დავთარი“ წარმოადგენს კზის სახასო ყმების ბეგრისა და სამსახურის აღწერას. აქ აღრიცხვაზე აყვანილნი არიან საკზო ყმები როგორც იმერეთს (რაჭითურთ), ისე ოდიშს და გურიას. ვინც თვით საბეგრო ნუსხებში არ მოპყვი (უმთავრესად აზნაურები). ის მოხსენებულია ცალკე ღირთულს მოლაშქრეთა სიაში, ისე რომ, ეკვი არ არის, ეს დავთარი საკზო სახასო ყმების სრულს შემადგენლობას შეიცავდა, როგორც ჩანს, XVI ს-შიც აღუწერიათ საკზო ყმებს გამოსავალი, მაგრამ XVI ს-დან შემონახული გვაქვს მხოლოდ 3 სოფლის (ნაქინელის, ხოიის, ოცხანის) ნუსხები მთლიანად და სოფ. ბარის ნუსხის

ფრაგმენტი¹. ამ სოფლების საბეგრო ნუსხებში შეტანილია ივრეთზე 1622 წლ. დაეთარში. იქვე შეტანილია გელითის საჯუო წმ. გიორგის ეკლესიის ზოგიერთი სოფლებიც, შეწირული 1545 წ. ბაგრატ III-ის მიერ. ამ შეწირულობის დაეთარშიც ჩვენამდე მოაღწია. იმგავრიად, აღნიშნული სოფლების საჯუო ყმების მდგომარეობა ცნობილია როგორც XVI ს-ის, ისე 1622 წლ. ნუსხებით და ამიტომ ესენი ძვირფას მისილას ვეძღვევენ საჯუო ყმების ვითარების შესასწავლად XVI — XVII ს-ებში².

მის უკან, რაც ბეგარისა და სამსახურს გვეცხანით, იღვილად დავადგენთ საბეგრო ნორმათა ზოგიერთს ძირითად სხვაობას. საბეგრო ნუსხებში გაწერილი ნორმები განსხვავდება არა მარტო მათში აღნიშნული სამსახურებრივი ვალდებულების მიხედვით (საბატო და სათაკილო სამსახური), არამედ ბეგართაც; ზოგი ნორმა შედგება თავი-ბეგარისა და სხვა ბეგარებისაგან (პურის-ქამა, სპეც. ბეგარა, ძღვენი), ან მარტო თავი-ბეგარისაგან, ზოგი კი შეიცავს მხოლოდ პურის-ქამას და ნართულ ბეგარებს (სპეც. ბეგარა, ძღვენი), ანდა მარტო პურის-ქამით ამოიწურება. პირველი ტიპის ნორმისათვის პურის-ქამაც ნართულია, უმეტეს შემთხვევაში, ან მეორე თუ მესამე ადგილას სწერია, ან ნუსხის ბოლოშია გაწერილი საყრველთაოდ და ძირითადი ბეგარა არის თავი-ბეგარა. მეორე ტიპის ნორმაში კი მთავარი ადგილი უჭირავს პურის-ქამას, აქ, თუ შეიძლება ითქვას, „თავი-ბეგარა“ ეს არის და დანარჩენი ბეგარები ამას ერთვის. ამისდა მიხედვით, შეგვიძლია გავიარჩიოთ „ბეგარიანი“, ე. ი. თავი-ბეგარიანი ნორმა, და „უბეგრო“, ე. ი. უთავ-ბეგრო ნორმა, უკეთეს ყმა „დაბეგარილი“ (აღნიშნული აზრით), იგი იყოილებლად და პირველ რიგში ვალდებულია თავი-ბეგარა გამოიღოს, ხოლო დანარჩენი ბეგარები შეიძლება სულაც არ ჰქონდეს გაწერილი. „დაბეგარა“, ამ აზრით, იქნება სწორედ თავი-ბეგარის დაღება.

აეილოთ ნაუახნულის (ოღიში) XVI ს-ის ნუსხა (საჯუო დაეთ, 53—56). ეს ნუსხა იმითაა განსაკუთრებით საინტერესო, რომ პირდაპირ ცნობის გვაწვდის მსახურთა ვალდებულების შესახებ. აქ, სახელდობრ, ვკითხულობთ: „არის.

¹ დედნები ინახება საქ. ცენტრარქივში (ჩჩჩ 3322, 3326, 3828) და პალეოგრაფიულად (შექცეული „პ“ და შექცეული ოთხკბილიანი „ო“), ს. კაკაბაძის სამართლიანი განსახლვით, უდავოდ XVI ს-ს ეკუთვნის. ხელრთვა (უცნობი კზის) ყველგან ერთია, ისე რომ ნუსხებში ერთსა და იმავე დროს შეუდგენიათ (ან, ვგებ, ერთსა და იმავე დროსაა გადაწერილი).

² აკად. ივ. ჯავახიშვილს საკათ. დავთრის რაობა სათუოდ, ხოლო შემადგენლობა გაურკვეველად მიაჩნია (იხ. საქ. ეკონომ. ისტორია I, ტფ. 1930, გვ. 77—90). რომ ეს დავთარი საჯუოა, ამის ნიშნები ბლომად მოიპოვება (იხ., მაგ., გვ. 1, 13, 14, შენ., 15, 18, 40, 47—50 და სხვ.). იგი ხალხის აღწერის დავთარი არაა, მაგრამ რომ მას საკათ. სახასო ყმების აღწერაც ჰქონდა მიზნად, ეს, სხვათა შორის, იქიდანაც ჩანს, რომ ნუსხებში ისეთი ყმებიც არიან მოხსენებული, რომლებსაც არა მართებდათ რა. ხონის და ცაიშის დავთრების საჯუოში ჩართვა შემთხვევითი გარემოებით აიხსნება—1622 წ. მ ა ლ ა ქ ი ა კ ზ ი ც ა ი შ ე ლ - ჯ უ მ ა თ ე ლ - ხ ო ნ ე ლ ი ც ი ე ჲ ა (გვ. 46); საჯუოშათლთს დავთარი კი დედანს, როგორცა ჩანს, ჰკლებია.

ს. კაკაბაძე საკათ. დავთარს ათარიღებს 1621 წლ., მაგრამ, რადგანაც XVII ს-ში წელიწადს 1 იანვრით იწყებდნენ და არა 1 სექტემბრით (ამის შესახ. Елчинის პირდაპირი ცნობა იხ. Чтения в Имп. Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете, 1887, II-322, შენ. 1), ამიტომ ქრონოლოგი 310 1622-ს უნდა უდრიდეს.

კონჯარია ოთხი კვამლი მსახური, მართებს ამათ ლაშქრობა და კარგი პურის-ჭმევნა. არის სამი კვამლი ფიოლია. მართებს ლაშქრობა და სამსახური და კარგი პურის-ჭმევნა, კარგის საკლავებითა, ქათმითა, ნედლის და ხმელის თევზითა, ღომითა, პურითა და ღვინითა, თივითა და ღომითა, ფეტვითა, მარილითა“. როგორც ვხედავთ, ღომი ორჯერ სწერია. მართლაც, თივა, ღომი და ფეტვი უნდა ცალკე გამოვეყოთ, როგორც სპეც. ბეგარა, სამეჯინიბო. ამას გვიჩვენებს ხოირის 1622 წლ. ნუსხა, სადაც საყოველთაოდაა გაწერილი თივა, ღომი და ფეტვი „სამეჯინიბოდ“ (იქვე 31) და აგრეთვე ძაძუების ნორმა ნაყანეულისავე ნუსხაში, სადაც ეს ბეგარა განკუთვნილია „ცხენისათვის“ (იხ. ქვემ.). მაშასადამე, მსახურს ევალებოდა: 1. პურის-ჭამა, 2. სამეჯინიბო, 3. ლაშქრობა, ან კიდევ 4. სამსახური. თავი-ბეგარა აქ არ ჩანს.

შემდეგ, იქვე ყოფილა „ოთხი კვამლი მსახური ძაძუა“, რომელთაც მართებით: პურის-ჭამა, სამეჯინიბო („თივა, ღომი და ფეტვი ცხენისათვის“), ლაშქრობა და კიდევ „მეექვსეს წელიწადსა ოთხთ განაყოფთა ორი ზროხა“, ე. ი. თითო კომლზე ნახევარი ზროხა ყოველ მე-6 წელს. რას უნდა წარმოადგენდეს ეს ბეგარა? $1/2$ ზროხა მე-6 წელს, ან, რაც იგივეა, 1 ზროხა მე-12 წელს, როგორც ვნახავთ, ნაყანეურ სხვა მებეგრეებსაც მართებდათ და ეს გადასახადი თითქოს თავ-ბეგარაში შედიოდა. საქმე ისაა, რომ ნაყანეულის 1622 წლ. ნუსხიდან საფიქრებელი ხდება, რომ ამ გადასახადს „საზროხე“ ეწოდებოდა. იქ ზოგს „საზროხე“ მართებს, ზოგს კი „ზროხა“ (იქვე 25). ამიტომ შესაძლებელია, რომ ეს რაიმე სპეც. დანიშნულების ბეგარა ყოფილიყო და XVI ს-ის ნუსხაში უსახელოდ ჩაეტანათ. ამას თითქოს ადასტურებს ის გარემოება, რომ ძაძუების ნორმაში პირველი ადგილი უჭირავს პურის-ჭამას. ამგვარად, მხოლოდ პირობით შეიძლება ჩაითვალოს ეს გადასახადი თავ-ბეგარად, ისიც შეკვეცილად. თავი-ბეგრის შეკვეცა კი შეიძლება მივაწეროთ გარდამხდელის სოციალურ მდგომარეობას. უკეთუ ზროხა თავ-ბეგარად მივიჩნიეთ, მაშინ ძაძუებს შეიძლება ვუწოდოთ, ვიწრო მნიშვნელობით, „დაბეგრილი“, უკეთ, „მსუბუქად დაბეგრილი მსახური“. მართლაც, სხვა ნუსხები დაგვიდასტურებენ ამ ტერმინოლოგიას (იხ. გურიის საქუთათლო ნუსხა ქვემ.). ხოლო კონჯარია და ფიოლია, რომელთაც თავი-ბეგარა ყოველ ექვს გარეშე არ მართებს, აღნიშნული აზრით „დაუბეგრაენი“ იქნებიან. ამ „დაუბეგრაენი“ მსახურების მდგომარეობაში იყვნენ „აზატნიც“ (ამათ შესახებ დაწვრილებით იხ. ქვემ.).

როგორც დაუბეგრაენი, ისე მსუბუქად დაბეგრილი მსახური (თუ ესენიც დაუბეგრაენი არ არიან), ნაყანეულის XVI ს-ის ნუსხაში საგანგებოდ ბოლოში არიან მოთავსებული.

დანარჩენ ყმებს მართებს სრული ბეგარა (საკლავი, ღვინო, ღომი, ქათამი, მე-12 წ. 1 ან $1/2$ ზროხა), პურის-ჭამა და სამეჯინიბო (ეს ორი გამოსაღები გაწერილია ნუსხის ბოლოში ყველასთვის ერთად, გვ. 56). სრული უსახელო ბეგარა (ზოგიერთს შეკვეცილი აქვს, ან ესა თუ ის გამოსაღები ნაკლები მართებს), როგორც ვიცით, თავი-ბეგარაა. ეს ყმები, მაშასადამე, დაბეგრილები არიან. მაგრამ ესენიც, სამსახურებრივი ვალდებულების მიხედვით, ორ კატეგორიად

უნდა დაეყოთ ზოგს მართებს „ლაშქრობა“ ან „სამსახური“, ზოგს — „ტვირთის ზიდვა“ ან „მუშაობა“. ამათი ერთმანეთში არევა და ზოგადად ერთი წოდებრივი კატეგორიის ქვეშ მოქცევა არ შეიძლება¹. როგორც უკვე აღვნიშნე, უმთავრესად სამსახური, ამ სიტყვის ფართო მნიშვნელობით, იყო აღმაზევებული და დამამცირებელი. ამიტომ, თუ ერთი ყმა ტვირთს ეზიდება და არ ლაშქრობს, ხოლო მეორე, წინაუქმოდ, ლაშქრობს და ტვირთს კი არ ეზიდება, თუნდაც რომ ორსავე თანაბარი ბეგარა მართებდეს, ერთი დაბალი ღირსებისა უნდა იყოს, სათაკილო სამსახურს ასრულებს, ხოლო მეორე მაღალი ღირსებისაა, რადგან საპატიო სამსახური ევალება. „ლაშქრობა“ მსახურის მოვალეობას შეადგენდა, როგორც ზემოთ ვნახეთ, და ამიტომ ლაშქრობის მოვალე, თუნდაც დაბეგრილი, ყმები მსახურებად უნდა ჩავთვალოთ. ხოლო რომ საზოგადოდ მსახურის დაბეგვრა, ე. ი. თავი-ბეგრის გაწერა, შეიძლებოდა, ეს თუ ნაქანეთლისავე ნუსხიდან ნათლად არა ჩანს, სხვა ნუსხებით მაინც უდავოდ მტკიცდება (იხ. ქვემ.). მაგრამ თუ ზემოთ ძაძუებს „მსუბუქად დაბეგრილი მსახურნი“ ვუწოდეთ, ნაქანეთურ დანარჩენ მსახურებს (ე. ი. დაუბეგრავეს გარდა) შეიძლება პირდაპირ „დაბეგრილი მსახურნი“ დავარქვათ, რადგან ამათ სრული ბეგარა მართებს და ამ მხრით მოინალეთაგან არ განსხვავდებიან. ამათგან მხოლოდ ერთს მართებს „ყოვლის დღის სამსახური“ და არა ლაშქრობა. ესეც თავისუფალია ტვირთის ზიდვისა და მუშაობისაგან და ესეც მსახურთა შორის უნდა ჩავრიცხოთ, მხოლოდ იგი დანარჩენებზე უფრო დაბალი ღირსებისა უნდა ყოფილიყო, როგორც გვაფიქრებინებს გამონათქვამი „ყოვლის დღის“.

ტვირთის ზიდვის მოვალე გლეხები, როგორც ვიცით, უდაბლესი ფენის მოინალეები არიან. ამათ კატეგორიას უნდა ეკუთვნოდეს აგრეთვე ის ერთი ყმა, რომელსაც „მუშაობა“ მართებს და არა „ტვირთი“, მაგრამ ამავე დროს ეს მოინალე ღირსებით დანარჩენებზე უფრო მაღლა უნდა მდგარიყო.

ამგვარად, ნაქანეთურ ყმათა შორის ასეთი გრადაცია ჩანს: 1. მოინალე: 1. მეტვირთე, 2. მომუშავე. II. მსახური: 1. დაბეგრილი, ყოვლის დღის სამსახურის მოვალე, 2. დაბეგრილი -- მოლაშქრე, 3. მსუბუქად დაბეგრილი, 4. დაუბეგრავე -- მოლაშქრე -- მოსამსახურე, 5. დაუბეგრავე -- მოლაშქრე.

რიცხვობრივ ეს ყმები განაწილდებიან შემდეგნაირად. სულ არის 44 კომლი². აქედან: 7 კ. დაუბეგრავე, 4 კ. მსუბ. დაბეგრილი და 23 კ. დაბეგრილი მსახური, ანუ ერთად 34 კ. მსახურია, 7 კ. მოინალე და 3 კომლიც უსამსახური (ამათ შესახებ ცალკე ქვემ.). პროცენტულად იქნება: 15,9% დაუბეგრავე, 90% მსუბ. დაბ. და 52% დაბეგრ., სულ 77% მსახური და მხოლოდ 15,9% მოინალე. გასაოცარია მოინალეთა რაოდენობის უმნიშვნელობა. ქვემოთ ვნახავთ, რომ ეს მარტო ნაქანეთულს არ ახასიათებდა. საკზო ყმათა შორის მსგავსი წოდებრივი შეფარდება შედარებით ხშირი მოვლენა იყო და ამის მიზეზი,

¹ ს. კაკაბაძე ჰფიქრობს, რომ ესენი ყველა ერთი კატეგორიისანი. მოინალენი არიან (საისტ. კრებ. III 26).

² ნუსხას თავში აკლია. არა უმეტეს 1 ან 2 მეკომურის ნორმისა, ისე რომ მთლიანად ეგებ 45 ან 46 ყმა უნდა ვიანგარიშოთ, მაგრამ ეს ორიოდ ყმა მთელს სურათს ვერ შესცვლის (რომ ნუსხას ერთი ნორმა მაინც უნდა აკლდეს, ეს ჩანს ჯუშულიდან).

შესაძლებელია, უნდა ვეძიოთ ამ ყმათა წარმოშობილობაში: სახელდობრ, დიდი უმრავლესობა საკ^აზო ყმებისა შეწირული და სხვადასხვა უპირატესობით დაჯილდოვებული იყო.

დასასრულ, უნდა აღინიშნოს შემდეგი. ზემოთ ვთქვი, რომ დაბეგრულ მსახურთა ბეგარა არ განირჩევა მოინალეთა ბეგრისაგან. მაგრამ ეს ეხება მხოლოდ ა. ვ. პრინციპულ მხარეს: იგივე თავი-ბეგარაა და ამასთანავე თანაბარი შემადგენლობისა. სამაგიეროდ, რაოდენობრივი სხვაობა აშკარად ჩანს. სამწუხაროდ, ყველა ბეგარის გამოანგარიშება არ შეგვიძლია, რადგან ზოგიერთი სხვადასხვა საზომითაა გაწერილი (ასე, ღვინო გაწერილია ხან ურმობით, ხან გუდობით, ხან კოკობით; ღომი — ატარებით და გობებით), არ შეგვიძლია აგრეთვე ბეგრების გადაყვანა ერთ მთლიან სისტემაზე, მაგ., მათი ფასის გამოანგარიშება (რეალური ოდენობის გამოკვეთვაზე ხომ ლაპარაკიც მეტია), რადგან არც საზომთა ოდენობა, არც ფასი ცნობილი არაა, მაგრამ ზოგიერთი გამოსაღებისათვის მაინც შესაძლებელია საშუალო ციფრების გამოანგარიშება. ასე, თითო დაბეგრულ მსახურზე (მსუბ. დაბეგრულთა გამოკლებით) საშუალოდ მოდიოდა 4,68 საკლავი, 2,86 ქათამი და 0,77 ზროხა; თითო მოინალეზე კი — 6,12 საკლ., 3,87 ქათ. და 0,5 ზროხა (თითო საპურობოზე ვანგარიშობ 2 საკლავს და 1 ქათამს. იხ. იქვე, გვ. 56). მართალია, ზროხა მსახურებზე ცოტათი უფრო მეტი მოდიოდა, მაგრამ საკლავების და ქათამების ოდენობიდან კარგადაა ჩანს, რომ მსახური უფრო ნაკლებად იყო დაბეგრული, თუმცა, ვიდრე სხვა ბეგრებიც გამოანგარიშებული არ იქნება, ეს დასკვნა სიზუსტეს მოკლებული დარჩება.

მე განვებ შეეჩერდი ნაჟანეულის ნუსხაზე ასე ვრცლად: რათა სრულიად ნათელი გამხდარიყო ჩვენი კვლევის მეთოდი. ამის შემდეგ შესაძლებელი იქნება ნიშანდობლივ დასაბუთებას თავი დაეანებოთ, ყოველი განსახილველი ნუსხისათვის თითქმის ცარიელი ციფრებილა მოვიყვანოთ და მხოლოდ სრულიად ახალ მოვლენებს შევებოთ უფრო ვრცლად.

ხოირს (ოდიში) XVI ს-ში ყოფილა სულ 28 კომლი საკ^აზო ყმა (საკ^აზო დავთ. 56; მიწერილი აქვს ნაჟანეულის ნუსხას ბოლოში). თითოს მართებია: 1. პურის-ჭამა, 2. სამეჯინიბო, 3. საკლავი, 4. ლაშქრობა, 5. სამსახური, ე. ი. მსუბუქად დაბეგრული მსახური არიან (თუმცა აქაც „საკლავი“ ბოლოში სწერიან). არც-ერთი მოინალე კ^აზს ხოირს არ ჰყოლია.

ოცხანის (გურია) XVI ს-ის ნუსხაში (საქ. სიძვ. I. 56—57 და საკ^აზო დავთ. 50—51), თუ ორ მკვებელს არ ვიანგარიშებთ, სამსახური სულ არ იხსენიება, მაგრამ მაინც განირჩევა მებეგრეთა ორი კატეგორია: 1. მესადილენი (სასტუმროც მართებსთ) და 2. მესასტუმრენი (ხადილი არ მართებსთ)¹. ოცხანის 1622 წ.

² აქ უნდა აღინიშნოს შემდეგი გარემოება. „სასტუმრო“, როგორც თვით ტერმინი გვაფიქრებინებს, ძვენი ან სპეც. დანიშნულების ბეგარა უნდა იყოს. ზემოთაც აღვნიშნე, რომ საბეგრო საკლავი ზოგჯერ ნორმაში „სასტუმროიანად“ არის ჩათვლილი; მაგრამ არის ნორმები, რომლებშიც გაწერილია მხოლოდ „ერთი საკლავი სასტუმროდ, 1 წონა ღომი, 3 სამესხო ღვინო, მისი პური, 1 ქათამი“ (საქ. სიძვ. I. 56—57). ისე გამოდის, თითქოს ამ ყმებს სასტუმროს მეტი არა მართებდეს რა, ე. ი. დაბეგრილები არ იყვნენ და ამგვარად მებადალეებზე უფრო მაღლაც კი ადგნენ. მაგრამ სასენი ნიშნები რომ სხვარიგად დაეუსვათ: „ერთი საკლავი, სასტუმროდ: 1 წონა ღომი, 3 სამესხო ღვინო“ და სხვ., გამოვა, რომ საკლავი აქ საბეგროა, ხოლო სასტუმრო უსაკლავოდ იანგარიშება. მართლაც, თუ „სასტუმრო“ სპეციალური დანიშნულების ბეგარაა ან ძვენი, ტექსტის ასეთი გაგება ევებ უფრო მართებული იყოს.

ნუსხა (საკ^ზო დავთ. 41 — 42) გვიდასტურებს, რომ მეხადილენი დაბეგრილი მსახური არიან, ხოლო მესასტუმრენი — გლეხნი (მოინაღენი). სულ ოცხანას XVI ს-ში ყოფილა, განაყოფებითურთ, 19 კომლი საკ^ზო ყმა. აქედან: 10 კ. მეხადილეა, 7 კ. მესასტუმრე და 2 მცეხველია. პროცენტულად: 52,6%¹ მეხადილე და 36,8%¹ მესასტუმრე. მაგრამ მეხადილე, ანუ, ექვს გარეშე, დაბეგრილი მსახური (შდრ. ქვემ. გურიის საქუთათლო მეხადილენი) ოცხანას მდაბიო გლეხზე უფრო მძიმედ ყოფილა დაბეგრილი. თითო მეხადილეზე საშუალოდ მოდის: 0,65 ზროხა, 1,5 საკლავი, 1,9 საწონი თუ წონა ღომი, 6,6 სამესხო ღვინო, 1,9 ქათამი, პური (თავაქრთილაძის ცალკე მოხსენებულ „ღვინო“-ს არ ვანგარიშობ, ხოლო ციციანაშვილის ბეგარაში კაკაბაძეს შეცდომა შეჰპარვია — „[კ]ორც“-ის მაგივრად უნდა ეწეროს „ოთკი“ (sic) ქათამი, იხ. ცენტრარქ. № 3322). თითო მესასტუმრეზე კი მოდის: 1,42 საკლავი, 1,71 საწონი თუ წონა ღომი, 4 სამესხო ღვინო, 1,85 ქათამი, პური (2 სამადგანი 2 წონად ჩავადდე, რაც მცირე სხვაობას მოიცემა). ყველა ბეგრები მესასტუმრეებს დაკლებული აქვსთ, ხოლო „ზროხა“ სულ არ მართებსთ. ეს სწორედ „ხადილი“ ანუ „საპურობო“ ზროხაა (საქ. სიძვ. I 56).

ორი მცეხველის მდგომარეობა, რომელთაც არა მართებს რა „სამსახურისა და მც(ე)ხველობის მეტი“, გაურკვეველად რჩება¹.

გელათის (იმერეთი) 1545 წლ. დავთარში (ქრონიკები II 336 — 340 = საკ^ზო დავთ. 58—69, შდრ. საქ. სიძვ. I 16—23) სულ 2 დაბეგრილი მსახური ჩანს და ორსავე, სხვებთან შედარებით, ბეგრა ოდნავ დაკლებული აქვს. ერთს უფრო საპატიო სამსახური, „ცხენით სამსახური“, ვვალეზოდა, მეორეს — მარტივად „სამსახური“. გელათის დავთარში საინტერესოა მხოლოდ ნავენახევის ნუსხა. აქ ყველა გლეხი — მეტივითე ყოფილა, ხოლო „მუშაობა შეაღწეული“ (ე. ი. მიტვეებული) ჰქონიათ. ცოტა არ იყოს, უადგილო ადგილას, თავშივე კი არა, არამედ პირველი მებეგრის ნორმის შემდეგ, სწერია: „შეგიაღწა ბატონმა მუშაობა, მისთვს თითო კოდი პური, თითო კოდი ქერი, ორი ქათამი, თითო ძლუენი და ქათამი“. ეს ზედმეტი ბეგარაა და მომდევნო ნორმებიდან ჩანს, რომ ეს განკარგულება ყველას ეხება. აქ საინტერესოა, რომ „მუშაობა“ სულადით შეუფასებიათ და ამ სანაცვლო ბეგრის ოდენობა კარგად გვიჩვენებს, თუ რა მძიმე ვალდებულება ყოფილა ეს სამსახური. მაგრამ საქმე ისაა, რომ პირველ მეკომურს გარდა, ყველას მაინც კიდეც ცალკე უწერია „მუშაობა“. ამიტომ, შეიძლება გვეფიქრა, რომ მხოლოდ პირველს ჰქონია მუშაობა შეაღწეული, მაგრამ დანარჩენებს ყველას ისე წესიერად მართებს თითო კოდი პური, თითო ქერი, ძლუენი და 3 ქათამი, — რაც განსაკუთრებით კარგად ჩანს 1622 წლის უკეთ დაცული ნუსხიდან (საკ^ზო დავთ. 4—6) — რომ, ექვი არ არის, ყველას უნდა გამოეყო მუშაობის სანაცვლო ბეგარა. ქვემოთ, საქუთათლოს დავთარში, ასეთსავე მოვლენას შევხვდებით: „მუშაობა“ შეფასებულია სულადით და ყვე-

¹ რ. ერისთავის ცნობით (იხ. ბატ.-ყმ. საქვერელოში, გვ. 86), სამეგრელოში ღომის ცეხვა ყველაზედ „ტლანქ და უღირს სამუშაოდ“ ითვლებოდა და მოჯალაბეთა მოვალეობას შეადგენდა. შეიძლება ჩვენი მცხველებიც მოჯალაბენი იყვნენ. მათი „სამსახურის“ ქვეშ მაშინ უნდა ვიგულისხმოთ ბატონის მომსახურეობა მის სახლში.

ლას ევალება სანაცვლო ბეგრის გამოღება, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, თვით ულს მაინც კიდევ ცალკე უწერია „მუშაობა“-ც. შენაცვლებული „მუშაობა“, ალბათ, სპეციალური ხასიათისა ყოფილა, საქუთათლოს დავთრისავე მიხედვით საფიქრებელია, რომ აქ ლომის ყანის დამუშავება იგულისხმებოდა, და მხოლოდ ეს იყო შეაღწეული, ხოლო ამას გარდა სხვა მუშაობა ყმას კვლავინდებურად მართებდა. მეორე მხრით, შეიძლება წარმოვიდგინოთ, რომ ყმას არჩევანის უფლება ჰქონდა და, თუმცა ნორმაში ორივე ეწერა, უნდოდა იმუშავებდა, უნდოდა ბეგარას გადაიხდიდა, ხოლო უფრო დასაჯერებელია, რომ არჩევანი ბატონის ნებაზე თუ საჭიროებაზე იყო დამოკიდებული: უკეთუ ბატონს ყმის პირადი დახმარება არ სჭიროდა, იგი ართმევდა მას სანაცვლო ბეგარას.

ამ ბეგარას სამეგრელოში, XIX ს-ის შუახანებში, როგორც რ. ერისთავი და მურიე გადმოგვცემენ, საუნადო ეწოდებოდა. უკეთუ ბატონს მუშაობა არა სჭირდებოდა, ან გლეხები ამა თუ იმ მიზეზით სამუშაოზე არ გამოცხადდებოდნენ, ისინი იხდიდნენ წელიწადში 10 ქილა ლომს ან მის საფასურს ფულად (იხ. ბატ.-ყმ. სამეგრელოში, გვ. 93, 95 და 126).

საგენათლო დავთრის დანარჩენ ნუსხებში (სორმონელ 8 მომუშავეს გარდა) ყველგან მხოლოდ უსამსახურონი იხსენიებიან. როგორც ვხედავთ, თუ უსამსახურო ყმებს არ ჩავთვლით, მსახურნი გელათის წმ. გიორგის საკუზო ყმათა შორის ძალიან ცოტანი ყოფილან. მაგრამ საზოგადოდ ეს ყმები შელავათიან პირობებში იმყოფებოდნენ: სხვებთან შედარებით, ბეგარაც ნაკლები მართებდათ და, როგორც ვნახავთ, მათი მდგომარეობაც უფრო მყარი იყო.

ბარის (რაქა) XVI ს-ის ნუსხა (საკუზო დავთ. 52) ფრაგმენტს წარმოადგენს, ნორმები ყველა უსამსახუროსა და ამიტომ არაფერს იძლევა.

ქუთაისის საეპუზოს, 1578 წლ. დავთრით, სახასო ყმები ჰყავდა როგორც იმერეთს ისე (ერთი ნუსხით) გურიასაც. ჩვენთვის არაა საჭირო ყველა ნუსხების განხილვა, საკმაო იქნება, რომ რამდენიმე მთავარი ნუსხა შევისწავლოთ.

თვით ქუთაისში (§§ 1-19) საყდარს არც ერთი გლეხი (მოინალე) არ ჰყოლია: 14 კომლიდან 1 უსამსახუროსა (მართებს მხოლოდ პურის-ჭამა) და 13 კომლი დაუბეგრავი მსახურია. პარტახტებიდანაც არც ერთი საგლეხო (სამოინალო) პარტახტი არ არის. დაუბეგრავი მსახური ყველა თანაბარი ღირსებისა არ ყოფილა: ზოგს „ცხენით სამსახური“ მართებს, ზოგს კი უბრალოდ „სამსახური“, ზოგიერთის სამსახურიც გადაკვეთილია „ომფორის სამსახური“, „საყდრის სამსახური და კელოსნობაჲ“, „საყდრის ქედა და კელოსნობაჲ“, „ქურქლის სამსახური“. ამასთანავე, ზოგი სულ უბეგროს, ზოგს პურის-ჭამა მართებს, ერთს კი, ამის მაგივრად, 20 თეთრი უწერია. აქ გვაქვს, მაშასადამე, ხოირის ანალოგია, სადაც აგრეთვე არც ერთი მოინალე კუზს XVI ს-ში არა ჰყოლია.

მალაკში (§§ 45-88) სულ 32 კ. ყმაა (ერთს პარტახტი უჭირავს, § 69) და 11 საგლეხო (სამოინალო) პარტახტი. 1 კომლს გარდა (§ 88), ყველას მართებს „ხორის (ე. ი. შეშის) ზიდვა და სადაცა დაეჭირების სამძლავრო საქმე, სახლსა ზედა ხარურმითი სამსახური“ (§ 87), მაგრამ ყველა თანაბრად დაბეგრული არაა, რაც ქონებრივ სხვაობას უნდა მიეწეროს. სამსახურებრივი ვალდებულება კი 31 კომლს განსაზღვრავს როგორც მდაბიო გლეხებს. ასევე

განსაზღვრებიან პარტახტებიც. „სამძლავრო საქმე“ იგივე „ტვირთის ზიდვა“ უნდა იყოს.

ბაშს (§§ 122-150) 31 კომლია და 1 გაცემული პარტახტი (§ 145). ყველა გლეხია (მოინალე) და, სამს გარდა, ყველას მართებს მუშაობა სასახლისა, თევზობა და „ტვრონი“. ერთს (§ 143) მართებს „ხელოსნობით სამსახური“, რაც, როგორც ვნახეთ, საპატიო სამსახური იყო და ამიტომ მას საგანგებოდ უწერია „ტვროთი არაჲ“. აქედან ჩანს, რომ ესეც მდაბიო გლეხი ყოფილა, ოღონდ მისთვის საპატიო სამსახური მიუწღვიათ და საგლეხო (სამოინალე) სამსახურისაგან განუთავისუფლებიათ. საფიქრებელია, რომ მას მუშაობაც არ მართებდა, რადგან ნორმაში ცალკე არ უწერია. ცხადია, რომ ეს დაწინაურებული გლეხი (მოინალე) ყოფილა. ორი უსამსახურო ყოფილა ერთი „მოსასახლე“ და მეორე „მესალობე“ (გვ. 22), ბეგარაც ორსავე დაკლებული აქვს, მაგრამ ესენიც მდაბიო გლეხნი არიან, რადგან ამათაც მართებს ე. წ. „რიკრიკა“. აქ სწერია: „საოკტობო პურის-ჭამა, რიკრიკას ეტყჳან, ყოველთაჲ დარამად (ე. ი. ყველას უკლებლივ. ლ. მ.) ბაშელთა მართებს“ (გვ. 22). ხოლო „რიკრიკა“ საგლეხო (სამოინალე) პურის-ჭამა იყო, წოდებრივ ხასიათს ატარებდა. შუბანის ნუსხაში ვკითხულობთ: „მართებს კუამლის თავს მუშახედან თვთო ჯერი პურის-ჭამა რიკრიკაი“ (§ 300, შდრ. § 373). მუშაობის ვალდებულნი სწორედ მდაბიო გლეხნი იყვნენ. ბაშის ნუსხაში „რიკრიკა“ კიდევ ერთი მხრითაა განსაზღვრული: ეს პურის-ჭამა ყოფილა თურმე „რითაც შეიძლოს“ (გვ. 21-22). ხადილი, რომელიც მსახურის პურის-ჭამა იყო, ზემოთ ოცხანის ნუსხაში გაეციანით იგი ზროხას ჰგულისხმობდა, თუმცა, როგორც ვნახავთ, ყოველთვის არა (იხ. ქვემოთ ხონის დაფთ.), და მძიმე გადასახადი იყო. ამის შესახებ პირდაპირი ცნობაც გვაქვს შენახული საქუთათლოს დაფთარში. აქ ერთი XVIII ს-ის ჩანართი აი რას გვეუბნება: „გიორგობიანები გალარიბებული იყვნენ და ხადილის გადახდა ველარ შეიძლეს. ახლა დაეადევით ამათ წელიწადში მოსახლის თავს მარჩილის საკლავი და სამი კასრი ღვინო, თითო კოდი პური და თითო ქათამი“ (§ 255₃). აზნაურის პურის-ჭამა იყო „ზროხიანი კარგი საქმელი თ(ა)ვისთაჲ... რარიგად(ა) თავი ესახელებოდეს“ (ცშ. დაფთ. 45). ხოლო „რიკრიკა“, ე. ი. რიგ-რიგა, მდაბიო გლეხების რიგ-რიგობით წვეულება „რითაც შეიძლოს“, ცხადია, უფრო დაბალი ღირსების, გაცილებით უფრო ღარიბული საქმელი უნდა ყოფილიყო.

ბაშის ნუსხაში რიკრიკა იმიტომაცაა გაწერილი „დარამად“, რომ 3 ყმას, როგორც ვნახეთ, „მუშაობა“ არ ევალეობდა და მაშასადამე ამ ნიშნით მათ რიკრიკას ვერ მოსთხოვდნენ. მაგრამ სწორედ ის, რომ ამათაც (ხელოსანს, მოსასახლეს და მესალობეს) ეს გადასახადი მართებდათ. განსაზღვრავს მათ როგორც მდაბიო გლეხებს. ცალკე გამოსარკვევია, თუ რატომ აქვს მოსასახლეს და მესალობეს ბეგარა დაკლებული და რატომ არაერთგვაროვანი სამსახური მათ არ მართებს.

როკითს, ქლურული თურთ, (§§ 178-254) სულ მოხსენებულია 71 კომლი ყმა (ჩაუთვლელია ქლურული ყმები § 245-ით, რადგან არ ჩანს თუ რამდენნი იყვნენ) და 10 პარტახტი (§§ 207, 215, 217-19, 254). აქედან, პარტახტებს რომ თავი დავანებოთ, 12 კომლი დაუბეგრავი, 7 კ. დაბეგრული და 3

კომლი გაურკვეველი ღირსების, ანუ ერთად 22 კ. მსახურია, 40 კ. გლეხია (მოინალე), 1 კომლის ღირსება გაურკვეველად რჩება და 8 კომლიც უსამსახუროდაა მოხსენებული (§§ 216, 225, 236, 244 გაცემულნი არიან, §§ 229, 243, 249, 252). პროცენტულად: 16,9% დაუბეგრავი, 9,85% დაბეგრილი და 4,22% გაურკვეველი ღირსების, ანუ სულ 30,97% მსახური და 56,33% გლეხი (მოინალე)¹.

მდაბიო გლეხებს (§§ 178—206, 208—09, 211—14, 241—42, 246—248) ყველას, ერთს გარდა, მართებს „ტვრთი და მუშაობაჲ“. მხოლოდ ერთი (§ 242) ტვირთისაგან თავისუფალია და ღირსებით დანარჩენებზე უფრო მაღლა დგას, რაც იმითაც მტკიცდება, რომ მუშაობისაგანაც განუთავისუფლებიათ ეს ყმა შემდეგში, სიტყვა „მუშაობაჲ“ გადუხაზავთ (იხ. გვ. 33, შენ. 3).

დაბეგრილი მსახურების (§§ 215, 230, 232, 237—40) ბეგარა თვალსაჩინოდ დაკლებულია. თითო მსახურზე საშუალოდ მოდის: 118 ლიტრა ღვინო² (max. 196, min. 70), 0,57 ნაოთხალი ცეხვილი, 0,85 საკლ., 0,71 გოჭი, 0,85 ქათამი, 0,42 თეთრის ყავარი; თითო გლეხზე (მოინალეზე) კი საშუალოდ მოდის: 367,15 ლიტრა ღვ. (max. 560, min. 70), 1,65 ნაოთხ. ცეხვი, 1 საკლ., 0,975 გოჭი, 0,975 ქათ., 1 თეთრის ყავ., 0,925 ურემი ღომი, 26,25 მკლავი ფეტვი, 0,85 ლიტრა ყველი. როგორც ვხედავთ, ურემული ღომი, ფეტვი და ყველი მსახურების ბეგარაში სულ არ შედის. ქვემოთ გამოიკვება, რომ ურემული ღომი განსაკუთრებული ხასიათის ბეგარა იყო და წოდებრივ ნიშანს ატარებდა. ერთ დაბეგრ. მსახურს მხოლოდ ღვინოც ყავარი და პურის-ჭამა მართებს, სხვებს კი, ისე როგორც გლეხებს, პურის-ჭამა აკლიათ. სამსახურის მხრით დაბეგრ. მსახურებში განირჩევიან „სამსახურის“ და „ლაშქრობის“ მოვალენი.

გაურკვეველი ღირსების მსახურებს (§§ 250—51, 253) მართებს 1 ცხვარი, ძღვენი და ლაშქრობა, მაგრამ ძნელი სათქმელია, ცხვარი უნდა ჩაითვალოს თავ-ბეგარად, ე. ი. ეს მსახურნი დაბეგრილნი არიან, თუ არა?

დაუბეგრავ მსახურებს (§§ 210, 216, 220—24, 226—28, 234, 235³), ჩვეულებისამებრ, მართებს მხოლოდ პურის-ჭამა და სპეც. ბეგარა (ყავარი), ოღონდ განირჩევიან უფრო საპატიონი, „ცხენით სამსახურის“ და „ცხენით ლაშქრობის“ მოვალენი და უფრო მდაბიონი, მარტივად „ლაშქრობის“ მოვალენი. დაუბეგრავ მსახურთაგან ორი (§ 210, 234) მდაბიო გლეხი ყოფილა და გაუაზარტებიათ (იხ. ცალკე ქვემოთ).

გაურკვეველი ღირსების ყმა (§ 233) საინტერესოა იმით, რომ მას მართებს მხოლოდ ღვინო და ყავარი და ევალება მუშაობაც და ლაშქრობაც. შეკვეცილ-დაკლებული ბეგრის მიხედვით საფიქრებელია, რომ ეს ყმა მსახური უნ-

¹ აზატებს აქაც და სხვაგანაც დაუბეგრავ მსახურთა შორის ვანგარიშობ.

² ერთს (§ 215) ათიანი კოკა მართებს, დანარჩენებისას თოთხმეტლიტრიანად ვანგარიშობ, როგორც საგულისხმებელია პირველი ნორმიდან (§ 178).

³ გვარის მიხედვით (კარგ-რეთლისშვილები) ეს ყმა შეიძლება აზნაურადაც მიგვეღო, მაგრამ აზნაური, ჩვეულებრივად, დასახლებულია როგორც ასეთი, ხოლო ვალდებულების მიხედვით საბუთი არა გვაქვს ეს კომლი დანარჩენებზე უფრო მაღლა დავაყენოთ.

და იყოს, და მაშინ აქ პირველი შემთხვევა გვექნება XVI ს-ისათვის, რომ მსახური მუშაობდეს.

მდაბიო გლეხთათვის საინტერესოა კიდევ აღინიშნოს შემდეგი: ერთი (§ 191) მკედელია და ცეხილის, ურმეულის, საკლავის, გოქ-ქათმის და ყავრის მაგიერად უნდა გამოიღოს „ოთხის ცხენის ნალუსმარი“; ორს (§§ 185, 192) ურმეული არ მართებს; ერთს (§ 198) შეუძლია ირჩიოს ან სრული ბეგარა, ტვირთი და მუშაობა, ან მეჯინიბობა. ეს უნდა გვიჩვენებდეს, რომ „მეჯინიბობა“ საპატიო სამსახური იყო¹ და ამასთანავე სამძიმოც, თუ კი ბევრისგან სრულიად ათავისუფლებდა კაცს.

შუბანს (§§ 256—300, დაბეჭდ. „ბუბანს“) ყოფილა 40 კომლი ყმა და 4 პარტახტი (§§ 293—95, 299). 40 კომლიდან 2 კ. დაუბეგრავე, 3 კ. დაბეგრილი, ე. ი. სულ 5 კ. მსახურია, 31 კ. გლეხია (მოინალე) და 4 კომლის ღირსება გაურკვეველი რჩება. პროცენტულად: 5%, დაუბეგრავე, 7,5%, დაბეგრილი, ანუ სულ 12,5%, მსახური და 77,5%, გლეხი (მოინალე).

მდაბიო გლეხებს (§§ 256, 258—87) მართებს „თივის თიბა, იფქლისა და ქერის მუშობადა“ და „ქუთათის საყდრის მუშობადა“, ე. ი. ნადობა და ნადაგი მუშაობა. შუბანელი გლეხნი, მაშასადამე, საერთოდ უფრო შეღავათიან პირობებში ყოფილან სამსახურის მხრით, ვიდრე, მაგ., როკითელნი, რომელთაც მუშაობას გარდა ტვირთიც ემართათ. საყდრის მუშაობა, როგორც ჩანს, შეკვეთით ყოფილა განწესებული (იხ., მაგ., §§ 261, 266), შეიძლება რამდენჯერმე წელიწადში, ყავრის მიტანასთან ერთად, „როდისცა შემოგვკუჭთოს“ ქუთათელმა.

დაბეგრილი მსახურების (§§ 288, 289, 297) ბეგარა აქაც შეკვეცილ-შემცილებულია. საშუალოდ თითო მსახურზე მოდის: 700 ლიტრა ღვინო (max. 1000, min. 400)², 1 ფურბეწი, 1 ცხვარი, 1 თეთრის ყავარი, 0,66 ურემი ღომი; თითო გლეხზე კი — 394,92 ლ. ღვინო (max. 770, min. 168), 1 ფურბ., 1 ცხვ., 1 თეთრ. ყავ., 1 ურემი ღომი, 12,12 თეთრის საკლავი, 2,67 თეთრი, 20 კვერცხი, 0,96 საბელი, 1 ქათამი. ღვინო ნაკლებია, სამაგიეროდ საკლავი, თეთრი, კვერცხი, საბელი და ქათამი მსახურებს სულ არ მართებს (ერთს დაბეგრ. მსახურს მართებს „ზროხა“, რომელიც არ მიანგარიშია). დაბეგრილი მსახურები მეხადილენი ყოფილან, გლეხებს კი რიკრიკა ევალეზოდათ. „საბელი“ სამოინალო ბეგარად ჩანს, აგრეთვე ურმეული. მაგრამ ურმეული ორს დაბეგრ. მსახურსაც მართებს. სამსახურად ამათ უწერიით „საყდრის საშახური“ და, ბეგარას გარდა, ამითაც განირჩევიან მდაბიოთაგან, რომლებსაც ყველას „საყდრის მუშობადა“ მართებს. ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს ორი მსახური

¹ სახელდობრ, საპატიო იმიტომ, რომ სათაკილო სამსახურისაგან ათავისუფლებს ამ ყმაკ. ასეთივე არჩევანის უფლება ჰქონდა მუშაობა-ტვირთსა და ცხენით სამსახურს შორის გააზატებულს შალაბერიძეს (§ 210).

² ორს მართებს 10-ლიტრიანი კოკა, ერთს კი არაფერი უწერია და, როგორც პირველი ნორმიდანაა (§ 256) საფიქრებელი, საბეგრო კოკა უნდა მართებდეს, ხოლო საბეგრო კოკას 14-ლიტრიანად ვანგარიშობ (ასეა თითქოს დერსათის ნუსხის მიხედვით იხ. ქვემ.). მდაბიო გლეხებს ყველას საბეგრო უნდა მართებდეს.

მდაბიოთაგან აღზევებულან და სამოინალო ბეგარა ჯერ-ჯერობით გამოჰყოლიათ. ერთი მათგანი (§ 297) დაუბეგრავი მსახურის ყმა ყოფილა.

დაუბეგრავ მსახურებს მართებს: ერთს (§ 296) ხადილი, ფურბეწი და ცხვარი (აქედან ჩანს, რომ ეს ძღვენი იყო ან სპეც. ბეგარა „გაწერილიც საყოველთაოდაა, § 298), ყავარი და „ცხენით სამსახური“, მეორეს (§ 298) ხადილი, ყავარი და „ჯელოსნობით სამსახური“. ამათაც მართებს „საყდრის სამსახური“.

გაურკვეველნი (§§ 257, 290—92) ყველანი იმით განირჩევიან, რომ ნიადაგი მუშაობა და ნადობა არ მართებსთ. არ უწერიათ აგრეთვე „საბელი“. ერთს ურმეულიც აკლია, ხოლო სამს ცალკე უწერია პურის-ჭამა და, მაშასადამე, „რიკრიკა“ არ ევალებოდათ. მაგრამ ყველას მართებს „საყდრის მუშაობა“ და არა „სამსახური“. ხოლო ერთს კიდევ „ჯელოსნობით სამსახური“. საფიქრებელია, რომ ესენი საშუალო მდგომარეობაში ყოფილან, თუმცა, აღბათ, მდაბიოთა შორის ირიცხებოდნენ. „ჯელოსნობის“ მოვალე გლეხი (მოინალე) უკვე ზემოთაც შეგვხვდა. ბაშის ნუსხაში.

საინტერესოა აღინიშნოს კიდევ, რომ ერთ გლეხს (მოინალეს) „საბელი“ არ უწერია (§ 272). მე მგონია, რომ ეს ყმაც ოდნავ უფრო მაღალი ღირსების უნდა ყოფილიყო, ვინემ საბელის გარდამხდელი.

ფერსათის (§§ 304—373) 59 კომლი ყმა (ჩაუთვლელია მერმინდელი ჩართული §§ 308, 319) და 9 პარტახტი (§§ 320—22, 332, 346—47, 357, 362, 371) ყოფილა. 59 კომლიდან 2 კ. დაუბეგრავი, 8 კ. დაბეგრილი, სულ 10 კ. მსახურია, 33 კ. გლეხია (მოინალე), 9 კ. გაურკვეველად რჩება, 11 კ. უსამსახუროა (§§ 312—13, 356, 358—59, 361, 365, 368 bis—70), ხოლო 2 კ. უარაოდაა ნახსენები: ერთი (§ 372) ნაყიღია და მეორე (§ 373) ნაბოძები (ორნივე გიორგი მამასახლისისანი უნდა იყვნენ). პროცენტულად: 3,38% დაუბეგრავი, 13,55% დაბეგრილი, სულ 16,93% მსახური და 55,93% მდაბიო გლეხი.

მდაბიო გლეხს (§§ 305—07, 310—11, 314—17, 323, 325—27, 330—31, 333—34, 336—37, 339—45, 348—54) აქ იგივე სამსახური მართებს, რაც შუბანს (იხ. § 373). ამათს ბეგარაში აქაც სისტემატურად შედის ურმეული ღომი და საბელი. ურმეულის შესახებ საინტერესო ცნობაა დაცული: „ეს ფერსათელნი ოუ მუშაობენ, ურმეულს არ გამოიღებენ, თუ არ მუშაობენ, ურმეული უნდა გამოიღონ“ (გვ. 44). მაშასადამე, ეს ბეგარა დაკავშირებული იყო მუშაობის ვალდებულებასთან. მიზეზი ამისა ირკვევა ახალსოფლის ნუსხიდან (§§ 21—35), რომელშიც ვკითხულობთ: „თუ ღომი მუშაოს (მებეგრემ), 2 ნაოთხალი ღომი გამოიღოს, და თუ არ მუშაოს ყანა, 8 ნაოთხალი ღომი გამოიღოს“. ცხადია, რომ ფერსათსაც ურმეული დაწესებული იყო საბატონო ღომის ყანის დამუშავების სანაცვლოდ. ეს ბეგარა გამოიწვია წმინდა ეკონომიურმა მოსაზრებამ: რადგანაც შესაძლებელი იყო, გლეხს საბატონო მიწა არ დაემუშავებია, მას უნდა ეზლო ბატონისათვის ზედმეტი ხარჯი და შეიძლება დანაკლისიც; მაგრამ რაკ უნადაგი მუშაობის მოვალე ჩვეულებრივად მდაბიო გლეხი იყო, ამ ბეგარამ წოდებრივი (სამოინალო) ელფერი მიიღო, თუმცა ზემოთ შეგვხვდა ორი დაბეგრილი მსახური. რომელთა ბეგარაში ურმეული შედიოდა. ფერსათის ნუსხის თვითეულ საგლეხო (სამოინალო) ნორმაში ურმეულიც სწერია და „ყოველ“

„ლის დღის მუშაობა“-ც: კიდევ ევალეობდათ ფერსათელებს „ქერის მუშაობა“- (წ 373). ეს ისე უნდა გავიგოთ, რომ ურმეული მხოლოდ ლომის ყანის დამუშავების სანაცვლო იყო და არა საზოგადოდ მუშაობისა. მაგრამ ფერსათელ გლეხს ეგების არჩევანის უფლებაც ჰქონდა. შუბანს და როკითს კი, რადგან იქ ურმეული განმარტებული არაა, უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს მუშაობა შეუფასებიათ და პირდაპირ შესატყვისის გადასახადი მიჰქონდათ (ურმეულისათვის საინტერესოა კიდევ § 272: „ან საფერი შენებად და ან ლომი ურემი ერთი“).

დაბეგრილი მსახურის (წწ 324, 328—29, 338, 360, 363 64, 366) ბეგარა აქაც შეკვეცილ-შემცირებულია. თითო მსახურზე საშ. მოდის: 296,25 ლიტრა ღვინო (max. 770, min. 120)¹, 1,37 ზროხა, 1 ცხვარი, 4,5 თეთრის საკლავი, 1,25 თეთრი, 1 თეთრის ყავარი (სულ 6,75 თეთრის ბეგარა), 0,25 ურემი ლომი, 5 კვერცხი, 0,37 ქათამი; ხოლო თითო გლეხზე (მოინალეზე) საშ. მოდის: 420 ლ.ღვ. (max. 1050, min. 168), 1 ზროხა, 1 ცხვ.², 12 თეთრ. საკლ., 3,45 თეთრი, 1 თეთრ. ყავარი (სულ 16,45 თეთრის ბეგარა), 0,94 ურემი ლომი, 20 კვერცხი, 0,96 ქათ., 0,96 საბელი.

ზოგს მართებს „ცხენით სამსახური“, ზოგს კი უფრო დაბალი ღირსებრს სამსახური: „სამსახური“ ან „მსახურობად“. „ან სოფლის მოხელობად და ან ბატონის სამსახური“. ორს ურმეულიც მართებს და ესენი შუბანელი 2 მსახურის ანალოგიას წარმოადგენენ. ცხენით მოსამსახურენი მებადილენი არიან, ხოლო გლეხებს (მოინალეებს) რიკრიკა ევალებათ.

დაუბეგრავ მსახურთაგან ერთს (§ 335) მართებს პურის-ჭამა, ყავარი და „ყოვლის დღის მსახურობად“, ერთსაც (§ 367) — „ქარკაცობით პურის-ჭამა“ და ყავარი. ეს უკანასკნელი მამასახლისი ყოფილა, ე. ი. ხელოსნობით სამსახურს ეწეოდა.

ვაურკვეველთაგან (წწ 309, 318, 355) ორს საგლეხო (სამოინალო) ბეგარა მართებს (ურმეული, საბელი) და მუშაობა და სამსახური, ხოლო ერთს „საბელი“ აკლია და უწერია: „ლომი ურემი ერთი და ან მსახურობად“. ყველა ნიშნებით ესენი მდაბიო გლეხნი უნდა იყვნენ, მაგრამ, რა აზრითაა აქ ნახმარი ტერმინი „სამსახური“ თუ „მსახურობა“, ძნელი სათქმელია. უფრო სათუოა მესამე ყმის მღგომარეობა.

ფერსათის ნუსხაში § 319 მერმინდელი ჩართულია (იხ. გვ. 47. შენ. 1. შდრ. საქ. მუზ. ხელნაწ. ფონდის № 626. გვ. 53 R), მაგრამ აქ დასახელებული მებეგრის ვალდებულება საინტერესოა და უჩვეულო. ამას მართებს სრული ბეგარა, გარდა „საბელისა“ და „ლომი ურემი ერთი და ან მსახურებად ცხენითა“. შესაძლებელია, რომ ცხენით სამსახური მთელი ბეგრის სანაცვლო იყოს და არა მარტო ურმეულისა, მაგრამ შეიძლება ავრეთვე, რომ „მსახურებად ცხენითა“ აქ ცხენით ყანის დამუშავებას ჰგულისხმობდეს და ამიტომ ურმეულის კორელატი იყოს, და მაშინ XVI ს-ისათვის პირველი ნიშანი გვექნება იმისა

¹ ხუთს მართებს 10-ლიტრიანი კოკა, დანარჩენებს „საბევრო“ უნდა მართებდეს. ისე როგორც მდაბიო გლეხებს (იხ. § 323), რომელიც, როგორც პირველი ნორმიდანაა თიოქოს საფიქრებელი (§ 305), 14-ლიტრიანი იყო.

² თითო ზროხა და ცხვარი ყველას ემართა (გვ. 45).

რომ სამინდვრე მუშაობისათვის ცხენსაც იყენებდნენ (ზღრ. ქვემოთ გურიის-საქუთათლო მეხადილეთა შესახებ).

ცალკე აღნიშნავ კიდევ, რომ ფერსათსაც მოიპოვებდა ერთი გლეხი (მოინალე), რომელსაც „საბელი“ არ მართებს (§ 323), მაგრამ ეს პირვანდელი მოვლენა არ უნდა იყოს, რადგან სწორედ იმ ადგილას, საცა „საბელი“ უნდა წერებულყო, ერთი სიტყვა ამოფხეკილია (გვ. 47, შენ. 2).

გურიის (გვარების მიხედვით) საქუთათლო ნუსხაში (§§ 457—518) სულ 59 მეკომურია (პარტახტებს არ ვანგარიშობ; ნუსხიდან ჩანს, რომ დაახლ. 15 მეკომურის ნორმა დაკარგული უნდა იყოს). აქედან 4 კ. მსუბუქად დაბეგრილი და 10 კ. დაბეგრილი, სულ 14 კ. მსახურია, 38 კ. მდაბიო გლეხია, 2 კომლი გაურკვეველად რჩება და 5 კ. უსამსახუროა (§§ 468, 491, 493, 504, 518). პროცენტულად: 6,7⁰/₁₀₀ მსუბ. დაბ., 16,9⁰/₁₀₀ დაბეგრ., სულ 23,6⁰/₁₀₀ მსახური და 64,4⁰/₁₀₀ გლეხი (მოინალე).

მდაბიო გლეხს (§§ 457—67, 469—72, 481—87, 489, 490, 492, 495—500, 503, 505—09, 511) მართებს „სამსახური ოჩისა“, ე. ი. სამინდვრე მუშაობა, ხოლო დაბეგრილ მსახურს (§§ 473—80, 501, 502) ევალება „სამსახური მეჯინობით“, ერთს „ხელოსნობით სამსახური“, ერთს „სამსახური“, რაც უეჭველია, ოჩის სამსახურზე უფრო საპატიო იყო. მაგრამ ბევრით ესენი მდაბიოთაგან არ განირჩევიან. საშუალოდ თითო მსახურზე მოდის 6,6 ჩითახური (max. 12, min. 5), თითო მდაბიოზე — 7,71 ჩითახ. (max. 30, min. 1), დანარჩენი ბეგრები კი (საკლავი, ქათამი, ღომი, ღვინო, პური) თანაბარია.

სამაგიეროდ მსუბუქად დაბეგრილი მსახური (§§ 488, 510, 512, 515) ორივე ზემოხსენებული კატეგორიისაგან თვალსაჩინოდ განირჩევა: მას მართებს მხოლოდ ჩითახური (საშ. 9,18, max. 20, min. 2¹/₃), პურის-ჭამა და ცხენით სამსახური. ჯუშმიდან ჩანს, რომ ამათ „მეხადილენი“ ეწოდებოდათ. „ჩითახური“, როგორც ყველა ნორმა გვიჩვენებს, უდავოდ თავი-ბეგრის ერთი ძირითადი შემადგენელია ამ ნუსხაში.

გაურკვეველი ღირსების ყმებიც (§§ 494, 513) მეხადილენი არიან, ე. ი. მაღალი ღირსების ყმები უნდა იყვნენ, მაგრამ ამათ მართებს „ცხენით სამსახური ოჩისა“. რომ ამ ნუსხაში „ოჩე“ სასახლეს კი არ ჰგულისხმობს, არამედ პირდაპირ ყანას, ეს ჩანს მერმინდელი მინაწერიდან (გვ. 70), რომელშიც „სახლის მუშაობა“ ცალკეა აღნიშნული. მაშასადამე, ორი დასახელებული მეხადილე ემსახურებოდა ცხენით ყანას. აპგვარად, ყანას ზოგჯერ ცხენითაც ამუშავებდნენ. ამისი ნიშანი ზემოთაც შეგვხვდა ფერსათის ნუსხაში.

ამით ვათავებ საქუთათლოს დაეთრის განხილვას. დანარჩენი სოფლების ნუსხები ახალს არაფერს შეგვძენს, ხოლო ზოგან მარტო უსამსახურო ყმები არიან ჩამოთვლილი (მაგ., ჩუნეშს, ოფისკეიჯს, კორთხას).

ეს არის სულ ის, რაც XVI ს-დან მოგვეპოება. როგორც ვხედავთ, ძეგლების სიმრავლე არ სჭარბობს, მაგრამ მაინც სრულიად საკმარისია იმისათვის, რომ გლეხების სოციალურ-ეკონომიურ კატეგორიათა ვითარების შეფასებას წარმოვიდგინოთ:

1. ჩვენ გამოკვეთული გვქონდა, რომ გლეხობა ორი ფენისაგან შედგებოდა: მსახურებისა და გლეხების ანუ, ოდიშში, მოინალეთაგან. საგამოსავლო დაეთრების ნიშანდობლივი განხილვა გვიჩვენებს, რომ ასეთი დანაწილება საკმარისი არაა, რომ ნამდვილად გლეხობის მასა ასეთი ორფეროვანი კი არა, არამედ გაცილებით უფრო მრავალფეროვანი იყო, რომ ის ორი მთავარი კატეგორია თვითეული თავისი მხრით, დანაწილებული იყო რამდენსავე ქვეკატეგორიად და რომ გარედან, ეთქვათ, აზნაურობის მიმართ, მთლიანი გლეხობა შიგნით წარმოადგენდა უწყვეტელ წოდებრივ კიბეს, დაწყებული უდაბლესი მეტეირთიდან ვიდრე უმაღლეს დაუბეგრავ მსახურამდე.

ასეთი რამ იმთავითვე მოსალოდნელი იყო პატრონ-ყმურ წყობილებაში. პატრონ-ყმური დამოკიდებულება პირადი ხასიათის დამოკიდებულებაა და ამიტომ დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა ყმის დამსახურებას, ერთგულებას, „სიკეთეს“. ამ ნიადაგზე ხდებოდა ყმის აღზევებაც და დაქვეითებაც და, რასაკვირველია, შესაძლებლობანი აქ განუსაზღვრელი იყო. რამდენადაც მრავალსახოვანი იყო პატრონისა და ყმების პირადი დამოკიდებულება, იმდენადვე სახემრავალი უნდა ყოფილიყო ყმების სოციალური მდგომარეობაც.

რასაკვირველია საერთო განვითარება ძირითადად ეკონომიურ საფუძველზე იყო დამყარებული. მაგრამ თვითეულ კერძო შემთხვევაში პირადი დამოკიდებულება დიდ როლს თამაშობდა და საერთო სურათსაც თავის დასს ასვამდა.

ამგვარად, XVI ს-ისათვის შეიძლება შემდეგი საგლეხო წოდებრივი სქემა წარმოვადგინოთ, უდაბლესიდან უმაღლესისკენ:

გლეხი:	I. გლეხი (მოინალე):	1. მეტეირთე.	2. მომუშავე.	
		II. მსახური :	a. დაბეგრილი:	1. მოსამსახურე,
			b. დაუბეგრავე:	1. მოსამსახურე.
			2. მოლაშქრე.	

გლეხი (მოინალე) განირჩევა, როგორც ვხედავთ, მარტო სამსახურის მიხედვით, რადგან გლეხი ყველა დაბეგრილი იყო, ყველას ბართებდა თავი-ბეგარა. მსახურთა ფენა კი განაწილდებოდა ორ მთავარ ქვეკატეგორიად. კიდევ შეიძლებოდა მსახურთა განაწილება ფეხით და ცხენით მოსამსახურეებად, მაგრამ, აქ, ალბათ, უფრო ქონებრივი სხვაობა იყო, თუმცა ცხენით მოსამსახურეს პატივიც მეტი ექნებოდა. ყოველ შემთხვევაში, ჩვენი სქემიდან მაინც ჩანს მსახურთა ფენის მრავალფეროვნება შედარებით გლეხებთან: ესენი ორ ქვეკატეგორიად განაწილდებიან, მსახურნი კი ოთხი კატეგორიისანი არიან. ერთის მხრით ეს დამოკიდებულება იმაზე, რომ მსახურთა დანაწილება ბეგრისა და სამსახურის კომბინაციით ხდება, მხოლოდ ამავე დროს ეს ადასტურებს ზემოაღმოქმედულ აზრს პირადი დამოკიდებულების შესახებ პატრონ-ყმურ წყობილებაში: ცხადია, რომ მსახურნი უფრო ახლო დამოკიდებულებაში იყვნენ თავის ბატონთან, მათი დამოკიდებულება უფრო მრავალგვარი იყო და ამიტომ მათი წოდებრივი მდგომარეობაც უფრო მრავალსახოვანი უნდა ყოფილიყო.

მაგრამ, არც ეს ჩვენი სქემაა სრული: ჩვენ საკმაოდ მრავლად შეგვხვდა ჭაშუალო მდგომარეობის ყმები. ზოგი გლეხთა (მოინალეთა) კატეგორიიდან გა-

მოსული, მაგრამ, უეჭველია, ჯერ კიდევ ამ კატეგორიაში შემავალი („აქელო-სანი“, მოსასახლე, მესალობე), ანდა უკვე მსახურთა უდაბლეს ქვეკატეგორიაში შესული (ურმეულის მოვალე მსახურნი), ზოგიც მსახურთა კატეგორიიდან თითქმის აზნაურობამდე აღზევებული („კარკაცობით“ პურის-ჭამის მოვალე მამასახლისი). გარდა ამისა, ჩვენ ვნახეთ დაბალი ფენის გლეხნი (მოინალენი), რომელთაც ესა თუ ის შეღავათი ჰქონდათ მინიჭებული (მაგ. „საბელის“ გარდუხდელობა), შემდეგ, მარტო „სამსახურისა და მცეხველობის“ მოვალე მცეხველნი, მრავალი უსამსახურო, რომელთა შესახებ ქვემოთ ცალკე გვექნება საუბარი, და აგრეთვე მომუშავე-მოლაშქრე და მომუშავე-მოსამსახურე ყმები.

ყველა ეს ფორმა ჩვენს სქემაში არ მოხვდა, იმიტომ რომ თვითეულს საბეგრო ნუსხებში მხოლოდ ერთი-ორი წარმომადგენელი ჰყავს და სრულებით ცხადია, რომ ასეთი ტიპის ყმები გამოწაკლისს და იშვიათობას წარმოადგენდნენ.

მიუხედავად ამისა, უნდა აღინიშნოს, რომ ყოველი ქვეკატეგორია თუ საშუალო ტიპი წოდებრივ ხასიათს ატარებდა, მემკვიდრეობითი იყო. რაც იმ დროისათვის საზოგადო მოვლენად უნდა ჩაითვალოს.

მაგრამ, ამავე დროს, ყმის სოციალური მდგომარეობა არ იყო ურყევი. ერთი და იგივე ყმა. დღეს მეტყვითე, ხვალ შეიძლება ამ მოვალეობისაგან განთავისუფლებულიყო და სულ სხვა კატეგორიაში მოხვედრილიყო. ხდებოდა როგორც აღზევება (მაგ. გააზატება), ისე დაქვეითებაც (მაგ. დაბეგვრა). ამის შესახებ პირდაპირი ჩვენებანიც მოიპოება ჩვენს საბუთებში (ზოგიერთი მაგალითი ზემოთაც გზადაგზა მოვიყვანე) და XVII ს-ის საბუთებთან შედარებაც ამას ცხადჰყოფს. უამისოდ წარმოუდგენელიცაა ის წოდებრივი მრავალფეროვნება, რომელიც მე ვეცადე სქემატურად გადმომეცა. წოდებრივ კიბეზე ყველას შეეძლო ასვლაც და ჩამოსვლაც.

2. მართალია, გლეხობა XVI ს-ის დას. საქართველოში, სოციალურ-თვალსაზრისით, უწყვეტელ წოდებრივ კიბეს წარმოადგენდა, მაგრამ ორ ადგილას აქ კიბის საფეხურები ერთმანეთს უფრო დაშორებული იყო და თანდათანობითი გარდამავლობაც დარღვეული ჩანს.

პირველად იქ, საცა მსახური გამოეყოფოდა გლეხს (მოინალეს). აქ საკითხსა სწყვეტდა სოციალური მომენტი. მთავარი მნიშვნელობა ჰქონდა სამსახურს, ამ სიტყვის ფართო მნიშვნელობით: ერთის მხრით დადებული იყო საპატრიო სამსახური და ლაშქრობა, მეორე მხრით — მუშაობა, ე. ი. ნიადაგი მუშაობა და ნადობა და ტვირთი. XVI ს-ში თითქმის არ გვხვდება მსახური, რომელიც მუშაობდეს, მაგ. ნადობდეს, და გლეხი (მოინალე); რომელიც ლაშქრობდეს ან „მსახურობდეს“. ეს, უეჭველია, არსებითი სხვაობა იყო და მსახურთა ფენას გარკვეულ მაღიანობას ანიჭებდა გლეხთა (მოინალეთა) ფენის მიმართ. საკირო იყო ერთგვარი ნახტომი, რომ გლეხი (მოინალე) მსახურთა შორის ჩარიცხულიყო.

მაგრამ მაინც, XVI ს-შიც, გვხვდება რამდენიმე შემთხვევა, როდესაც გლეხი (მოინალე) ფაქტიურად საპატრიო სამსახურს ეწევა: საექვო და სადავო შემთხვევებს რომ თავი დავანებოთ, ვიცით, რომ ბაშს და შუბანს მდაბიო გლეხი

„ველოსნობდა“ და რომ ფერსათს ორი ყმა მუშაობდა და მსახურობდა ერთ-დროულად (თუმცა არაა საჭირო, რომ ეს სამსახური მაინცდამაინც საპატიო ყოფილიყო). მეორე მხრით, როკითს ერთ მებეგრეს ევალეობდა მუშაობა და ლაშქრობა. მაგრამ, ეს არის და ეს. რამდენიმე დანარჩენი შემთხვევა ყველა სადავოა და ამიტომ ვერაფერს გვეტყვის.

ამგვარად. ცხადია, რომ მიჯნა გლეხებსა და მსახურებს შორის XVI ს-ში კარგად იყო დაცული. მაგრამ ეს იყო სამსახურებრივი ვალდებულების მხრით, ხოლო ეკონომიურად დაბეგრილი მსახური, როგორც დავინახეთ, ზოგან თითქმის არ განირჩეოდა მდაბიო გლეხისაგან.

3. მეორე ადგილას თანდათანობით გარდამავლობა დარღვეული იყო იქ, საცა დაუბეგრავე მსახური გამოეყოფოდა დაბეგრილს. სხვაობა აქ უფრო ეკონომიური ხასიათისა იყო, ხოლო რამდენადაც ბევრა წოდებრივ ელფერს ატარებდა, სოციალურ-ეკონომიურისაც. ჯერ ერთი რომ დაუბეგრავე მსახური, ჩვეულებრივად (თუმცა ყოველთვის არა!). ნაკლებს იხდიდა ვიდრე დაბეგრილი. ხოლო, რასაც იხდიდა, ის საპატიოდ ითვლებოდა, საპატიო ბევრა იყო. იგი თავისუფალი იყო თავი-ბეგრისა და აგრეთვე სხვა მრავალი ბეგრისაგან, რომელიც ევალეობდა დაბეგრილ მსახურს და მდაბიო გლეხს. აქაც ერთგვარი ნახტომი იყო საჭირო, რომ დაბეგრილი მსახური დაუბეგრავეთა შორის მოხვედრილიყო. სამსახურის მხრით ამათ შორის განსხვავება არ იყო, მაგრამ რომ ბეგრის სხვაობას არსებითი მნიშვნელობა ჰქონდა, ამას კარგად დავინახავთ ქვემოთ, როდესაც გააზრტებას გავეცნობით. ამ გარემოებამ, უეჭველია, დაბეგრილ მსახურთა მერმინდელ ვითარებასთან დაკავშირებით. უფრო გვიან თავისი ნაყოფი მოგვცა და გლეხობის სოციალურ დანაწილებაში თვალსაჩინო ცვლილება შეიტანა.

4. ცალკე უნდა აღინიშნოს. რომ საკათალიკოზო ყმათა შორის, თუ განსაკუთრებულ პირობებში მყოფ საგენათლო წმ. გიორგის ყმებს მხედველობაში არ მივიღებთ, როგორც ეტყობა, საზოგადოდ მსახურთა პროცენტი მეტი იყო. ვიდრე საქუთათლო ყმათა შორის.

ქუთაისის საყდარს მხოლოდ თვით ქუთაისში ჰყავდა განურჩევლად ყველა მსახურნი, რაც სწორედ მათი საცხოვრებელი ადგილით უნდა აიხსნებოდეს. მართალია, საკათალიკოზო ნუსხა სულ სამი მოგვეპოება, მაგრამ, უეჭველია. საზოგადოდ მოვლენის მომასწავებელი უნდა იყოს ის გარემოება, რომ ოდიშსაც და გურიასაც მსახურთა პროცენტი ბევრით სჭარბობდა მდაბიო გლეხობისას.

VI

XVII საუკუნისათვის მოკლე. სქემატური. მაგრამ ზუსტი და მხოლოაზროვანი ცნობა საგლეხო ვალდებულებათა შესახებ დაგვიტოვა არაქ. ლამბერტიმ. იგი ჰგულისხმობს საერისკაცო გლეხობას, მაგრამ თითქმის ყველა მის ცნობებს საეკლესიო საბუთებიც ადასტურებენ, თუმცა, როგორც დავინახავთ. ზოგი რამ ლამბერტის არ აღუნიშნავს. ლამბერტი არჩევს შექმდეგ ბეგრებს: 1. პურის-კამას და 2. ყოველწლიურ გამოსაღებს, რომელიც ღალას ანუ ჩვენთვის ცნობილ თავ-ბეგარას უნდა წარმოადგენდეს; ორივე განისაზღვრება

მიწის ოდენობით და, საზოგადოდ, ყმის შეძლებით, 3. სხვადასხვაგვარ ძღვენს: სასტუმროს, სადღესასწაულოს, საშობოს, სამარხოს, 4. მასპინძლობას, რომელიც იგივე პურის-ჭამაა, ოღონდ ჩვეულებრივი, საზეიმო ხასიათს არ ატარებს და 5. ე. წ. შინ ჩადგომას ან ჩაყენებას (ლამბერტი 36). როგორც ვხედავთ, სპეც. დანიშნულების ბეგარას ლამბერტი არ იხსენიებს. იგი არ არჩევს მსახურსა და მოინალეს ბეგრის მიხედვით, ე. ი. არ იცნობს დაუბეგრავ მსახურებს, რაც იმით უნდა აიხსნებოდეს, რომ ესენი საერისკაცო ყმათა შორის ან სულ არ მოიპოვებოდნენ, ან იმდენად მცირე რაოდენობით იყვნენ წარმოდგენილი, რომ მათი მოხსენებაც არ ღირდა. სამაგიეროდ, სამსახურებრივი სხვაობა ლამბერტის გარკვეულად აქვს აღნიშნული. მსახურს ევალებოდა: 1. მორიგეობით სამსახური ბატონის კარზე, 2. ლაშქრობა, 3. მგზავრობა და 4. ნაღობა. მოინალეს კი, გარდა ამისა, 5. შეშის მოტანა და 6. ბარგის ზიდვა. მსახურს შეეძლო, თუ ჰყავდა, ცხენით ემსახურა, მოინალე კი, რომც ჰყოლოდა, ცხენით ვერ ეახლებოდა თავის ბატონს (იქვე 35—36). ნიადაგ კვირეულ მუშაობას ლამბერტი არ იხსენიებს, (თუ იგი მორიგეობით სამსახურში არ იგულისხმება), რაც სრულიად გაუგებარია. დანარჩენი კი საეცებით ეთანხმება XVI ს-ის დავთრების ჩვენებებს, გარდა იმისა რომ XVI ს-ში ნაღობის მოვალე მსახური და ლაშქრობის მოვალე მოინალე არ შეგვხვდებოდა (მხოლოდ როკითს ვნახეთ ერთი ყმა, რომელსაც მუშაობა და ლაშქრობა ევალებოდა). ქვემოთ ვნახავთ, რომ XVII ს-ის დავთრები ლამბერტის ამ ცნობასაც ადასტურებენ. „მგზავრობა“ ხშირად შეგვხვდება ქვემოთ და მართლაც ეს სამსახური მსახურსაც ევალებოდა ხოლმე და გლეხსაც. მოინალე, ლამბერტის სიტყვით, საკუთრივ სამსახურსაც ასრულებდა ბატონის კარზე — ცხადია, რომ მას მხოლოდ დაბალი ღირსების სამსახურს თუ არგუნებდნენ.

საკზო ნუსხათაგან პირველად გავეცნობით ხორის 1622 წ. ნუსხას (საკზო დავეთ. 29—31). XVI ს-ში, როგორც ვნახეთ, აქ იყო 28 კომლი მსუბუქად დაბეგრილი მსახური. XVI ს-ის ნუსხაში, სამწუხაროდ, მებეგრეთა გვარები მოყვანილი არაა, მაგრამ იმ 28 კომლიდან 24 კომლი ყოველ ექვს გარეშე შეიძლება მოიძებნოს 1622 წლ. ნუსხაშიც. აქაც ეს 24 კ. მსუბუქადაა დაბეგრილი, სწორედ ისე, როგორც XVI ს-ში: მართებსთ საპურობო, 1 საკლავი და სამეჯინიბო¹. ამათ შეიძლება დავუმატოთ 2 კომლი, რომელთაგანაც ერთს 1/2 საკლავი მართებს და არა 1, ხოლო მეორეს, საკლავის მაგიერად, 1 ქანდაქი სამოგვე უწერია, სხვათრივ კი დანარჩენთაგან არ განირჩევიან (იშამორთა კაკუა და უსკუამ(ია) ლასურია). ამათთვის, მაშასადამე, მხოლოდ თავი-ბეგარა შეუცვლიათ XVI ს-ის შემდგომ. ყველას ძველებურადვე ევალება ლაშქრობა და სამსახური. როგორც ვხედავთ, XVI ს-ის 28 კომლიდან 26 კ. 1622 წლის ნუსხაშიც მოიპოება. მაგრამ თამამად შეგვიძლია ეს რიცხვი შევაესოთ კიდევ ორი

¹ 1. ხახუტა დიდია, 2. კაკაია ჩაგუა, 3. გ'ია ჩაგუა, 4. უკულაში ლასურია, 5. მიხილია მუხურგ'ნია, 6. მ(ა)მულია წებელარა, 7. ჯგევერშია ჩაგუა, 8. გურმიხილა ჩ., 9. ხუხული ჩ., 10. ქაქალია ჩ., 11. ბაბადია ქუნია, 12. ჯრტა, 13. ჯუარისა ჯიტა, 14. გრიგოლია ვაჟობა, 15. გამიგონი ბიჭვა, 16. მაშუტია დიდია, 17. თოლიოქრო დიდია, 18. გავაშელი და მაკოჩია, 19. დაბალა და ჰრალუნა, 20. ხუხულია ამბალია, 21. ხუცესი ამბ., 22. გამიგონა ჯომნია, 23. მხიარ(უ)ლა კაკუა, 24. კოსატია.

მებეგროთ. ესენი განირჩევიან მხოლოდ იმით, რომ ლაშქრობა არ მართებდნენ (გოკურცხია გრიგოლია და სკუამილეი ჯიქია). შეიძლება წარმოვიდგინოთ, რომ XVI ს-ის შემდგომ ეს ყმები ლაშქრობის მოვალეობისაგან განუთავისუფლებიან. ასე მივიღებთ მსუბუქად დაბეგრილ მსახურთა სრულს შემადგენლობას 1622 წლ. ნუსხით, 28 კომლს, ე. ი. იმდენსავე, რამდენიც იყო XVI ს-ში. როგორც აღვნიშნე, აქედან მხოლოდ 24 კომლი არ იწვევს არავითარ ექვსს. მით უფრო საინტერესოა ის ახალი სამსახურებრივი ვალდებულება, რომლითაც დაუტვირთავთ ეს ყმები XVI ს-ის შემდგომ. სახელდობრ, 1622 წლ. ნუსხით მსუბ. დაბეგრილ მსახურებს ყველას ევალება მუშაობა და ყურძნის კრეფა. ყურძნის კრეფა, ცხადია, ნაღობას ჰგულისხმობს (ერთს, სხვათა შორის, უწერია: „ერთის დღის ყურძნის კრეფაჲ“), ხოლო „მუშაობა“ უნდა უდრიდეს „ყანის შვე(ე)ლას“, როგორც საფიქრებელია პირველი მებეგრის ნორმის მიხედვით. „ყანის შველა“, როგორც ვიცით, ნიადაგ მუშაობასაც აღნიშნავს და, ზოგჯერ, ნაღობასაც ეთქმის. ჩვენ არა გვაქვს საბუთი, რომ ხოირის ნუსხაში ყანის შველა ნაღობად ჩავთვალოთ. იგი აქ სრულიად განუსაზღვრელია და ამიტომ ბატონის მოთხოვნილებაზე დამოკიდებულ ნიადაგ მუშაობად უნდა მივიჩნიოთ. მაშასადამე, XVI ს-ის შემდგომ, ხოირელი დაბეგრილი მსახურნი მომუშავე-მონადენი გამხდარან. გარდა ამისა, საინტერესოა რომ 4 კომლისათვის ახალი ბეგარაც დაუდვიათ: ორს (ხუხულია და ივანე ამბალებს¹) დაადევს 7 კოკა ღვინო და 7 ჯამი ღომი, ერთს (გამიგონა ჯომნიას) — 3 კ. ღვ. და 4 ჯ. ღომი, ერთსაც (მხიარ(უ)ლა კაკუას) — 4 კ. ღვ. და 2 ჯ. ღომი. ეს რაღაც სპეც. დანიშნულების ბეგარა უნდა იყოს, რაც იქიდან ჩანს, რომ იგი სრულიად ცალკეა მოხსენებული და თვითეული ყმის ნორმაში არ შედის.

გარდა 28 კ. დაბეგრილი მსახურისა ხოირის 1622 წლ. ნუსხაში 4 კომლი დაუბეგრავე მსახურია და 2 კ. მოინალეა. დაუბეგრავე მსახურებს თავი-ბეგარა (საკლავი) არ მართებს. მაგრამ ამათგან 2 კ. (ვაჟიკოჩა ჯომნია და მოირდინა კაკუა) ყმების ძველ შემადგენლობას უნდა ეკუთვნოდეს, რასაც მათი გვარები ამჟღავნებს და აგრეთვე ის გარემოება, რომ ერთს მუშაობაც მართებს. ხოლო მეორეს (ჯომნიას) მუშაობა, ყურძნის კრეფა და ახალი ბეგარის (3 კ. ღვინის და 4 ჯამი ღომის) გამოღება ევალება. XVI ს-ის შემდგომ ესენი გააზატებულან, მაგრამ სამსახურებრივი ვალდებულება ამათაც გაუტოვლდათ, ხოლო ერთს ბეგარაც ფაქტიურად თუ არ წაემატა, არც დაჰკლებია. 2 კომლი დაუბეგრავე მსახური გამკერვ(ა)ლია კი ახლად შენაძენი ყმები უნდა იყვნენ და უპირატეს მდგომარეობაშიც არიან: მართებდნენ მხოლოდ „სჰაჲ და ჭამაჲ. ლაშქრობ(ა)ჲ და სამსახური“, ე. ი. როგორც თავი-ბეგრის. ისე სამეფინბოს-განაც თავისუფალნი ყოფილან.

მოინალეებს (ქურთას და ხუხინია ჯაკობიას) მართებს: ერთს „ტკობი და ერთი ხმელი თევზი“, ხოლო მეორეს „ბარგის ზიდვაჲ და ერთი თევზი“. ორსავე მართებს კიდევ საშეჯინბო. ერთსაცა და მეორესაც ნუსხა პირდაპირ „მოინალეს“ უწოდებს. ამათი ბეგარა სრულიად უმნიშვნელო ყოფილა, რასაც თავისი კერძო ხასიათის მიზეზი ექნებოდა. სამსახურებრივი ვალდებულებაც ამათ

¹ ივანე ამბალია იგივე ხუცესი ამბალია უნდა იყოს.

შეკვეცილი აქესო, მაგრამ მსახურთაგან გარკვეული ნიშნით განირჩევიან და ეს ნიშანი („ტვრთის“ მოვალეობა) ადასტურებს ლამბერტის ზემომოყვანილ ცნობას.

პროცენტულად ხოირელი საკუთო ყმები 1622 წ. განაწილებიან შემდეგნაირად. სულ არის 34 კ. და აქედან: 11,76% დაუბეგრავი და 82,35% დაბეგრილი, სულ 94,11% მსახურია და მხოლოდ 5,88% მოინალე. XVI ს-ში, როგორც ვიცით, კუზს ხოირს მოინალე სულ არ ჰყოლია, მაგრამ კიდევ უფრო საინტერესოა ის გარემოება, რომ უწინ მომუშავე ყმებიც არა ჩანდა, 1622 წელს კი უკვე 88,23% მუშაობს და ნადობს.

ნაუნაეულის 1622 წლ. ნუსხაში (საკუთო დაეთ. 24—28) სულ 58 კომლია მოხსენებული. ამათგან, XVI ს-ის ნუსხასთან შედარებით, ახლად შემატებული არიან (ახალი გვარები): 2 კ. კონტარია და თითო კომლი — აბრამაისშვილი, მჭითანაას ჩარაჩუ, ჭვიტიშია, დაშურიმორთა, კოჩივარა კუატარა, მარკოზია, თოთიბია ჯონნია, ბაგუძლა, მესტუმრია, ციკუტია — სულ 12 კომლი. XVI ს-ში, როგორც ვიცით, აქ იყო 44 კ. საკუთო ყმა. აქედან ამოვარდნილან და 1622 წლ. ნუსხაში აღარა ჩანან: 2 კ. ფიოლია და თითო კომლი — გაბელია, მგიშია(?) კაკაურა, ქრისტესშია ქაჯაია, ხუხუშია — სულ 6 კომლი¹. დანარჩენი სხვაობა ბუნებრივი გამრავლებით აიხსნება. ვნახოთ ახლა თვითიველი გვარის ყმას რა დამართა XVI ს-ის შემდგომ.

1. დაუბეგრავი მსახურები. ფიოლია 1622 წ. მხოლოდ 1 კომლი-ლა ჩანს (იყო 3); ამ 1 კომლს მართებს გოჭკუმუ (XVI ს-ის „პურის-ქმევის“ შესატყვისი), თივა (XVI ს-ის, აწ შეკვეცილი, სამეჯინიბო), საბაზიარო ქათამი² (ძღვენი, ახალი ბეგარა) და ლაშქრობა. „სამსახური“ აღარ უწერია; მამსადამე. ფიოლიას მდგომარეობა არ შეცვლილა, იგი 1622 წელსაც დაუბეგრავი მსახურია, ვალდებულებათა მცირეოდენი სხვაობით.

კონჯარია 1622 წ. უკვე 5 კომლია (იყო 4) და ორს წაემატა „სამსახური“, ორს კი აღარც შეკვეცილი სამეჯინიბო მართებს, ხოლო ყველას ევალება საბაზიარო ქათამის გამოცემა. ესენიც დაუბეგრავ მსახურებადვე დარჩნენ.

2. დაბეგრილი მსახურნი. მსუბუქად დაბეგრილ ძაძუათა (4 კ.) მდგომარეობა არ შეცვლილა, ოღონდ $\frac{1}{2}$ ზროხა ექვსწლიურიდან ყოველწლიურად გამხდარა³, ხოლო სამეჯინიბო ამათვისაც შეუკვეციათ (თივა).

შუშანია 1622 წ. უკვე 4 კომლია (იყო 2) და ამათგან 1 გაურკვეველთაგანია (იხ. ქვემ.), 2 გააზატებული (გოჭკუმუ, საბაზ. ქათამი, ლაშქრობა), ერთს კი ახლა მართებს „გოჭკუმუ, 20 მწყრთა ტილო, ნავტობ(ა) და მუშაობ(ა)ა“. ბეგარა ამას, XVI ს-თან შედარებით, აუცილებლად დაკლებული აქვს, მაგრამ, როგორც ვხედავთ, მომუშავედ გამხდარა, ხოლო წინანდელი „ლაშქრობის“ მაგიერად შისტვის „ნავტობა“ დაუვალეზიათ. ჩვენ უკვე ხოირის ნუსხიდან ვი-

¹ არ ჩანს კიდევ ვინმე „მამასფერი“, რომელიც XVI ს-ის ნუსხაში მამისმამა ღრუბელაიას შემდეგაა წოთავებული და რომელსაც ამიტომ ღრუბელაიად ვთვლი.

² „თითო საბაზიარო ქათამი ყლათ მ(ა)რთებს“, გვეუბნება საყოველთაო მინაწერი ნუსხის ბოლოს.

³ თუ ვადა საგანგებოდ აღნიშნული არაა, ბეგარა საზოგადოდ წლიურადაა გაწერილი.

ციტ, რომ V.XII ს-ისათვის დაბეგრულ მსახურებს ნიადაგი მუშაობაც დაეველათ. ხოლო ნავტეობა, რამდენადაც ჩანს, საპატიო სამსახური უნდა ყოფილიყო (ასე, ნაქანეულსვე, დაუბეგრავ მსახურს დიდის სამსახურად მხოლოდ ნავტეობა აქვს გადაკვეთილი (გვ. 25), ხოლო ტყავრუს მეთევზე-მენავტენი ყველანი დაუბეგრა-ვი მსახურები არიან (იქვე 39); მეორე მხრით, რეტვირთე ყმა რომ მენავტეც იყოს, ასეთი შემთხვევა არსად არ გვხვდება. ამგვარად, ამ ყმისთვის ერთი სა-პატიო სამსახური, ლაშქრობა, მეორით შეუნაცვლებიათ, ამიტომ იგი დაბეგრულ მსახურადვე უნდა ჩაითვალოს.

ხუთივე კომლი უჯაია (ანუ უჩაია) 1622 წელსაც წარმოდგენილია და მათ-გან 1 გაურკვეველთაგანია (იხ. ქვემ.), 4 კი მენავტეებად ქცეულან. სამს მარ-თებს, ნავტეობას გარდა, კიდევ „ყანობა“, ერთს კი — „მუშაობა“. „ყანობა“ ნია-დაგი მუშაობაა თუ ნადობა, არ ვიცით, მაგრამ, ყოველ შემთხვევაში, ესენი და-ბეგრულ მსახურებადვე დარჩენილან, ხოლო ამა თუ იმ სახით მუშაობაც დაეა-ლებიათ. ამათი ბეგრა შემცირებული არ უნდა იყოს, თუმცა, XVI ს-ის და 1622 წლ. ნუსხების საწყაოთა სხვაობის გამო, დანამდვილებით ამის თქმა არ შეიძლება (იხ. ქვემ.).

დიდია 1622 წ. უკვე 3 კომლია (იყო 1) და ამათგან 1 დაუბეგრაეი მსა-ხურია (მენავტე), 2 კი მენავტე-მომუშავეა.

ჯგუბურიათაგან (2 კ.) ერთი მენავტე-მონადეა, მაშასადამე დაბეგრულ მსახურადვე დარჩენილა, ხოლო მეორე მომუშავე-მონადეა. ამას მართებს ბეგ-რად მხოლოდ 2 ქათამი და ყანის შველა, თიბვა, ყურძნის კრება. როგორც ვხედავთ, არავითარი საპატიო სამსახური ამას არ უწერია და ამის მიხედვით მსახურად მას ვეღარ ჩავთვლით, მაგრამ ბეგრის სიმცირე (2 ქათამი უფრო ძველენს წააგავს) სათუოდ ხდის ამ ყმის სოციალურ ვითარებას.

ჯაკობია და სუბუქია 1622 წ. უკვე მენავტეები არიან და, ნავტეობას გარდა, ერთს მართებს კიდევ ყანობა, ხოლო მეორეს მუშაობა და თიბვა.

მატუფიას (ანუ მატოფიას) დაეველა, ლაშქრობას გარდა, ყანობა და თიბვაც.

გურუას კი, ლაშქრობის მაგივრად, მართებს ახლა მგზავრობა და კრება, მომგზავრე-მონადეა და, რადგან მგზავრობა შეიძლება საპატიო სამსახურიც ყოფილიყო, დაუბეგრავ მსახურებსაც მართებდათ ზოგჯერ (იხ., მაგ., ხიბულას ნუსხა, საკ¹ზო დავთ. 22, 23), ამიტომ საბუთი არა გვაქვს ეს ყმა მსახურად აღარ ჩავთვალოთ. ამისათვის ერთი საპატიო სამსახური, ლაშქრობა, მეორით, მგზავ-რობით, შეუნაცვლებიათ და კიდევ ნადობა დაუვალეობათ.

ელიშია 1622 წ. 3 კომლია (იყო 2) და ამათგან 1 დაუბეგრაეი მსახურია (გოკუქუმე, სამსახური, ლაშქრობა), ხოლო ორს, ლაშქრობას გარდა, ახლა მუ-შაობაც მართებს, ე. ი. მომუშავე მსახურები გამხდარან.

ღრუბელაიათაგან¹ ერთი დაბეგრულ მსახურადვე დარჩენილა, ლაშქრობა მართებს, ოღონდ მონადეც გამხდარა (თიბვა). მეორეს კი საპატიო სამსახური, ლაშქრობა, ჩამოერთვა და ამის სანაცვლოდ ახლა მუშაობა მართებს. ამისდა მი-ხედვით ცხადია, რომ ეს უკანასკნელი არამცთუ ჩამომცრობილა, არამედ პირ-

¹ როგორც უკვე შევნიშნე, XVI ს-ის „მამასფერი“ ღრუბელაიად მიმაჩნია.

დაპირ მოინალეთა ფენაში მოხვედრილა. აქ გვაქვს, მაშასადამე, პირველი მაგალითი მსახურის გამოინალებისა. ჩვენ დავინახავთ, რომ ზოგიერთი მსახური მოინალეთა უდაბლეს ფენაშიც კი მოექცა.

ლოგუას 1622 წ. მართებს „ყანის მუშაობაჲ“, ე. ი. ესეც მოინალეთა ფენაში გადასულა.

რუსაყიას მართებს „მუშაობაჲ“, ლოგუას მდგომარეობაში ყოფილა. ეს რუსაყია საინტერესოა. მას ჰქვიან „მრსალია“, ხოლო XVI ს-ის ნუსხაში რუსაყიას ეწოდებოდა „მარცვალა“ და თუ ეს ერთიდაიგივე პირია, მაშინ ყველა ზემოჩამოთვლილი ცვლილება ერთი თაობის განმავლობაში მომხდარა. ამის ნორმას ბოლოში ერთი სიტყვა წაშლილი ჰქონია (გვ. 27, შენ.) და კონტექსტიდან საფიქრებელია, რომ აქ ან „ტვრთი“ ან „ლაშქრობაჲ“ უნდა წერებულყო, ე. ი. ნუსხის შედგენისას ეს გლახი ან მეტვირთე იყო, ანდა მომუშავე-მოლაშქრე. თუ „ლაშქრობა“ წაუშლიათ, მაშინ აქ გვექნებოდა თანდათანობითი ჩამომცრობის მაგალითი: XVI ს-ის შემდგომ ამ ყმას, ლაშქრობასთან ერთად, დავალებია მუშაობაც, ე. ი. ის მომუშავე მსახური გამხდარა, შემდეგ კი ლაშქრობა სულ ამოუკვეთიათ და პირდაპირ მოინალედ ჩარიცხულა. თუ „ტვრთია“ წაშლილი, მაშინ გამოდის, რომ ეს რუსაყია ჯერ ჩამომცრობილა და შემდეგ ისევ აღზევებულა, თუმცა პირვანდელი მდგომარეობისათვის ვერ მიულწევია.

ცისტარია 2 კომლია 1622 წლ. ნუსხაში¹ (იყო 1). ერთს მართებს ყანობა, ე. ი. ის მომუშავე-მოინალეა, მეორეს კი—მუშაობა და ტვირთი, ე. ი. ის მომუშავე-მოინალეთა უდაბლეს ფენას ეკუთვნის. ჩვენ არა გვაქვს საბუთი ვიფიქროთ, რომ მეტვირთე ცისტარია მაინც და მაინც ახლად შენაძენი ყმა იყოს. უფრო წარმოსადგენია, რომ XVI ს-ის შემდგომ ერთი კომლი ცისტარია გაყოფილა, ორივე განაყოფი მოინალეთა ფენაში მოქცეულა, ხოლო ერთი მეტვირთედაც კი გამხდარა.

კოდუა (ანუ კოდია) 1622 წ. 4 კომლია; ყველა მეტვირთე. ხოლო XVI ს-ში იყო 3 კ. კოდუა—ერთი დაბეგრილი მსახური და ორი მეტვირთე. არც აქა გვაქვს საბუთი მაინც და მაინც დაბეგრილი მსახური ამოვარდნილად წარმოვიდგინოთ, უფრო ბუნებრივი იქნება მისი გამოინალება ვიგულისხმოთ (ბეგარა. თუ ზემოთ ცალკე არ ამინიშნავს, ყველგან სრულია).

3. მოინალენი. ორი კომლი კოდუა (ანუ კოდია), რომელთაც XVI ს-ში მხოლოდ ტვირთი—ემართათ, 1622 წ. მუშაობის მოვალენიც განხდარან.

გოგილავა (ანუ გოგილაა)—თავან ერთი პირვანდელ მდგომარეობაში დარჩენილა, ხოლო მეორე აღზევებულა: მას, ტვირთის მაგივრად, თიბვა დავალებია.

სამელიას კი, ტვირთს გარდა, წაემატა ყანის შველა, ე. ი. ის მომუშავედაც გამხდარა.

4. უსამსახუროთავან ერთი, ხუხუშია, ამოვარდნილა, ხოლო ორი, ქაჯაია და კოდია, 1622 წლ. ნუსხაშიც უსამსახუროებად გვხვდებიან.

ამგვარად, ჩვენ ვხედავთ, რომ დაუბეგრავე მსახურების, მოინალეების და უსამსახუროთა სოციალური მდგომარეობა არ შეცვლილა, ხოლო დაბეგრილი

¹ ერთი დაბეჭდილია როგორც „ხისტარია“ (გვ. 27), მაგრამ ცხადია, რომ აქ გამომცემელს შეცდომა მოსვლია ხუცური დამწერლობის ნიადაგზე.

მსახურთა მდგომარეობა, პირიქით, დიდ რყევადობას განიცდის. ამ მხრით ნაქანე-ულისათვის ორგვარი პროცესია აღსანიშნავი: ერთის მხრით აქაც, როგორც ხოირს, დაბეგრული მსახურის სამსახურებრივი ვალდებულება გართულდა, ახალი და სამძიმო სამსახური დააკისრეს მას (ნადობა და მუშაობა); იგი დაუახლოვდა მოინალეს, ისე რომ თითქმის უმნიშვნელო ნიუანსითა განირჩევა მისგან (ტვირთი); ბეგრის შესახებ, სამწუხაროდ, XVII ს-ისათვის არაფერი ითქმის (იხ. ქვემ.), ხოლო XVI ს-ში, როგორც ვიცით, მსახური ნაკლებსაც იხდიდა და სამსახურითაც გარკვევით განირჩეოდა მოინალისაგან (ლაშქრობა და სამსახური მუშაობა და ტვირთი); ამასთან დაკავშირებით, დაბეგრული მსახური დაშორდა დაუბეგრავს და ამ უკანასკნელის მდგომარეობა, შეფარდებით, უკეთესი შეიქნა, რადგან უმრავლესობის მდგომარეობა გაუარესდა. მეორე მხრით, ნაქანელს ჩვენ ვხედავთ დიფერენციაციის პროცესს დაბეგრულ მსახურთა ფენაში; ერთი ნაწილი (4 კ.) გააზატებულა, მეორე, უდიდესი ნაწილი (6 კ.)¹ გამოინალეებულა. ხოირსაც ვნახეთ 2 კომლის გააზატების შემთხვევა. ესეც იმის ნიშანია, რომ დაბეგრულ მსახურთა ფენა, როგორც სხვა საკზო ნუსხები გვიდასტურებს, საკზო ყმათა შორის მაინც, XVII ს-ისათვის იშლებოდა. უცვლელი დარჩა მხოლოდ 4 მსუბუქად დაბეგრულის მდგომარეობა, მაგრამ ესენი ხომ ჯერ XVI ს-შივე კითხვითი ნიშნის ქვეშ დავაყენეთ.

საინტერესოა აგრეთვე, თუ ახლად შემატებულ ყმათაგან 1622 წ. რომელი ნიშანდობლივ რა წოდებისა იყო. ახლად შემატებულია, როგორც აღვნიშნე, სულ 12 კომლი და აქედან: 4 დაუბეგრავე მსახურია — აბრამაისშვილი (გოჭკუმუ და სამსახური), მკითანაას ჩარაჩუ (გოჭკუმუ და ლაშქრობა), კვიტიშია (საპურობო და ლაშქრობა) და დაშურიმორთა (გოჭკ. და ლაშქრ.); 5 მოინალეა — მარკოზია (გოჭკუმუ, ბეგარა, ყურძნის კრება, ყანობა), კოჩივარა კუატარა და თოთიბია ჯომინია (ბეგარა, მოინალობა), მესტუმრია დთია (1/3 გოჭკუმუ, ბეგარა, მუშაობა, ტვირთი), ბაგუძლა (უბეგრო და უსამსახურო, აღნიშნულია როგორც „მოინალე“); 1 უსამსახუროა — ციკუტია; 2 გაურკვეველი ღირსების კონტარიები (იხ. ქვემ.). არც ერთი დაბეგრული მსახური ახლად შემატებულთა შორის არაა.

მოინალეთა ფენაშიც 1622 წლისთვის დიფერენციაცია მომხდარა და საერთოდ 1622 წლის ნუსხა გაცილებით უფრო რთული შემადგენლობისაა. XVI ს-ში იყო ორი ტიპის დაუბეგრავე მსახური: მოლაშქრე და მოლაშქრე-მოსამსახურე; 1622 წ. სამი ტიპი უნდა გავარჩიოთ: მოლაშქრე, მოსამსახურე და მოლაშქრე-მოსამსახურე. სრული ბეგრით დაბეგრული მსახური იყო აგრეთვე 2 ტიპის: მოლაშქრე და მოსამსახურე; ახლა 4 ტიპი ჩანს: მოლაშქრე-მონადე, მოლაშქრე-მომუშავე, მენავტე-მონადე და მენავტე-მომუშავე. მოინალეც ორი ტიპისა იყო: მომუშავე და მეტვირთე; ახლა 5 ტიპისაა: მომუშავე, მომუშავე-მონადე, მომუშავე-მეტვირთე, მეტვირთე, მემოინალე.

¹ ვანგარიშობა გამრავლებულ კომლებს 1622 წლ. ნუსხით და ამიტომ პროცენტული რიცხვები არ მომყავს.

1622 წ. ნუსხაში გაურკვეველი ღირსების ყმებიც მოიპოება, 4 კომლი: ორი კონტარია, რომელთაც „არა მ(ა)რთებს რად“, შეიძლება აზნაურებიც ყოფილიყვნენ: სავალდებულო, მართალია, არ იყო, რომ აზნაურს არა მართებოდა რა, მაგრამ აქ ეს გარემოება საგანგებოდაა აღნიშნული. ერთი ყმის შესახებ ნათქვამია მხოლოდ, რომ „არის ს(უ)ლთამა შუშანია“, ერთსაც, უჩაიას, მართებს „ბატონისა არაფერი, სამოინალოს ადგილზედ სახლობს და საპურობო მ(ა)რთებს“.

ნაქანეული 58 კ. 1622 წ. რიცხვობრივ შემდეგი შემადგენლობისაა: 14 კ. დაუბეგრავე, 4 კ. მსუბუქად დაბეგრილი, 15 კ. დაბეგრილი, სულ 33 კ. მსახური, 18 კ. მოინალე, 3 კ. უსამსახურო და 4 კ. გაურკვეველი ღირსების. პროცენტულად: 24% დაუბეგრავე, 6,89% მსუბ. დაბეგრილი, 25,96% დაბეგრილი, სულ 56,85% მსახური და 31% მოინალე. XVI ს-ში იქვე იყო, როგორც ვიცით, 77% მსახური და მხოლოდ 15,9% მოინალე. სხვაობა ღირსშესანიშნავია. იმ დროს, როდესაც დაუბეგრავე მსახურთა და მოინალეთა პროცენტმა იმატა (დაუბეგრავე მსახურნი XVI ს-ში 15,9%, 1622 წ. 24%; მოინალენი XVI ს. 15,9%, 1622 წ. 31%), დაბეგრილ მსახურთა პროცენტმა მთელი ნახევრით იკლო (XVI ს. 61%, 1622 წ. 32,75%).

მაგრამ, თუ მომუშავე ყმებს დავითვლით, სულ სხვა ციფრებს მივიღებთ: XVI ს-ში მუშაობის მოვალე იყო მხოლოდ 1 ყმა, ე. ი. მებეგრეთა 2,2%; 1622 წელს კი ამა თუ იმ სახით მუშაობის (ე. ი. ნადობის თუ ნიადაგი მუშაობის) მოვალე 29 კომლია, ანუ ყმების 50%. ცხადია, რომ რომელიღაც მიზეზის მეოხებით მუშაობის მნიშვნელობა გაიზარდა.

ამავე დროს, ლაშქრობის მოვალე კომლთა რიცხვი შემცირდა: XVI ს-ში ლაშქრობის მოვალე იყო 33 კომლი, ე. ი. ყმების 75%, 1622 წელს კი ლაშქრობის მოვალეა მხოლოდ 20 კომლი. ანუ 34,4%¹.

საინტერესოა აგრეთვე, რომ XVI ს-ში არც ერთი მენავტე ნაქანეულს არ იყო, ხოლო 1622 წ. 11 კომლია ნავტეობის მოვალე, ე. ი. ყმების 18,9%.

ბეგრის შესახებ საზოგადოდ შეიძლება ითქვას, რომ ზემოაღნიშნულ გამოწვევებს გარდა, მომატებული უნდა იყოს. თუმცა საწყაოთა სხვაობა შედარებას აძნელებს, მაგრამ, თუ 1622 წლ. „ტილო“ XVI ს-ის „საკლავის“ შესატყვისად ჩავთვალოთ, მაშინ სრულიად ახალი გადასახადი იქნება უსახელო „ბეგარა“ და ზოგიერთი ყმის „საყანე“². კერძო ხასიათის ნიუანსებს თუ მხედველობაში არ მივიღებთ, სრული ბეგრით დაბეგრილ მსახურთა და მოინალეთა შორის ბეგრის მხრით (ოდენობრივადაც) სხვაობა არ ჩანს, ხოლო საშუალო ციფრების გამოანგარიშება არ შეიძლება, რადგან გადასახადები სხვადასხვა და უცნობი ოდენობის საზომებითაა გაწერილი.

¹ მოლაშქრეთა სია ნაქანეულს 1622 წ. აღნიშნავს 35 მოლაშქრეს, მაგრამ სრულებით ცხადია, რომ სია „თავებსა“ სთვლის და არა კომლებს, ხოლო რამდენი „თავი“ გამოჰყავდა 33 კომლს XVI ს-ში, არ ვიცით (მოლაშქრეთა სიის შესახებ იხ. ქვეშ.).

² „ბეგარა“ და „საყანე“ ერთიდაიგივე არაა, იხ. სუბუქიას და აგრეთვე ბაბუტია კლდის ნორმები. რა არის თვით „ბეგარა“, ზოგან „ორი“ ან „სამი ბეგარა“, თუ თავი-ბეგარა არაა, ჯერ-ჯერობით კითხვადვე რჩება.

ოცსანის 1622 წლ. ნუსხაში (საქ⁷ო დავთ. 41—42) 20 კომლია ჩამოთვლილი¹. აქედან 7 კ. დაბეგრ. მსახურია, 12 კ. გლეხია (მოინალე) და 1 კ., მსახურის ყმა, უსამსახუროდა მოხსენებული.

დაბეგრილ მსახურს მართებს ბეგარა, საპურობო და ლაშქრობა.

გლეხი (მოინალე) ორი კატეგორიისა განირჩევა: ორი მომუშავეა და მათგან ერთი მონადეცაა (ყურძნის კრება), ათი კომლი კი მეტვირთეა და ამათ, ტვირთს გარდა, ევალეობათ ყანის მუშაობა და ყურძნის ან ხის კრება. მეტვირთეთაგან ერთი „სადგომად“ ყოფილა გაცემული, ორისა ბეგარა გაუციათ, მაგრამ ამჟამად ეს ჩვენთვის საინტერესო არაა — ცხადია, რომ ეს გლეხები საქ⁷ზონი არიან. სამსავე ბოლოში მიწერილი აქვს: „სამსახური, მუშაობაჲ, ტვრთი და ხის კრებაჲ მ(ა)რთებს“. ვინაიდან „ტვირთის“ ვალდებულება ამ ყმების სოციალურ ვითარებას განსაზღვრავს², უნდა ვიფიქროთ, რომ ტერმინი „სამსახური“ ან ზოგადი სახელია აქ და მომდევნო „მუშაობით, ტვრთით და ხის კრებით“ განიშარტება, ანდა დაბალი ღირსების საკუთრივ სამსახურს ჰგულისხმობს, მგავსად სხვაგნით ცნობილი „მოინალობისა“ ან „ხელზედ სამსახურისა“.

თითო მსახურზე საშუალოდ მოდის: 2,28 სამოსელი, 1,14 საკლავი, 1,14 ქათამი, 1,14 გოდორი ღომი, 3 კოკა ღვინო; თითო მდაბიოზე საშუალოდ — 2,12 სამოსელი, 0,91 საკლ., 0,91 ქათ., 11 გოდ. ღომი, 2,75 კოკა ღვ.³; XVI ს-ში, როგორც ვიცით, მეხადილე უფრო მძიმედ იყო დაბეგრილი, ვიდრე მესასტუმრე. 1622 წ. კი გლეხი (მოინალე) 10 გოდორი ღომით მსახურზე უფრო მეტს იხდის. ეს არის საქუთათლოს დავთრიდან ცნობილი „უწიმეული ღომის“ მგავსი გადასახადი „საოჩი“, რაც ეტიმოლოგიურად „საყანეს“ ნიშნავს და მეგრული ტერმინის „ოჩე“-საგანაა ნაწარმოები. მე-16 ნორმის შემდეგ ნუსხაში სწერია: „ვისაცაჲ მუშაობაჲ ემართოს, კუამლის თ⁷ ზ^ა ათ-ათი გოდორი ღომი გ(ა)მოილოს“, ხოლო ჯუმალში შეტანილია „საოჩის ჯუმალი... ასი გოდორი“ („ბეგრის“ ღომი ცალკეა შეჯამებული⁴. აქაც ეს გადასახადი საბატონო ღომის ყანის დამუშავების სანაცვლოდ უნდა იყოს შემოღებული (თუმცა აქაც „მუშაობა“ თითო ყმას ცალკეც უწერია ნორმაში). გარდა ამისა. ზოგიერთ მდაბიოს 1622 წლ. ნუსხით სამეჯინიბოს გამოღებაც დაევალა. პირიქით, მსახურის ბეგარამ XVI ს-ის შემდგომ იკლო: სამოსელი თუ უწინდელი ზროხის სანაცვლოდ

¹ ჩათვლილია თავაქრთილაძის განაყოფი, ორივე გოგბეურიძე და სესია კალანდაძის ძმა (მამისთვალი ურატაძის ძმა, ხუტუნა, ჩაუთვლელი დარჩა, რადგან ბეგარა ცალკე არ უნდა ჰქონდეს შეწერილი); რაკი XVI ს-ის ნუსხაშიც განაყოფებს ვანგარიშობდი. შედარებისას დაბრკოლება არ იქმნება.

² თუმცა XVII ს-ში უკვე აღარც ეს ნიშანია უთუო (იხ. ქვემ.).

³ შოშ აისიშვილს არ ვანგარიშობ; საკლავები და ქათმები ვივარაუდებ თითო საპურობოზე 1 საკლ. და 1 ქათ., როგორც ეს განსაკუთრებით 3 გაცემული გლეხის ჯუმალიდან ჩანს; საოჩი ნანგარიშეგია 120 გოდორი (12 მომუშავე ყმა, გაცემულებიც), 60 თეთრი ჩავდებულია 6 სამოსლად, სამეჯინიბოები არ ჩამირიცხავს.

⁴ ნამდვილად, 16 კომლიდან მხოლოდ 8-ს მართებს მუშაობა და საოჩის ჯუმალი 80 გოდ. უნდა ყოფილიყო, მაგრამ ასევე შეცდომითაა ნაჩვენები, ბეგრის ღომს გარდა, დანარჩენი ჯუმალებიც — თუ რატომ, ამას ცალკე გარკვევა სჭირდება. ვეგების მსახურთაგანაც 2 კომლი ღომის ყანის დამუშავების ვალდებული იყო?

ჩათვალეთ (ისიც, საფიქრებელია, ზროხაზე უფრო იაფი უნდა ყოფილიყო), საკლავის და ქათმის ბეგარა უეჭველად შემცირებულია (XVI ს. საშუალ. 1,5 საკლ. და 1,9 ქათ., 1622 წ. 1,14 საკლ. და 1,14 ქათ.: დანარჩენი ბეგრების შედარება, საწყაოთა სხვაობის გამო, არ შეიძლება). მართალია, შემცირდა გლეხის (მოინალის) საკლავის და ქათმის ბეგარაც, მაგრამ ამისთვის 1622 წლ. სამოსელიც სრულიად ახალი ბეგარაა და XVI ს-ში შესატყვისი არ უჩანს (საპურობო უწინდელი სასტუმროს ბადალია).

რომ XVI ს-ის მეხადილენი მართლაც მსახურნი არიან და მესასტუმრენი კი მდაბიო გლეხნი, ამას ამტკიცებს შემდეგი გარემოება: ვინც მეხადილე იყო XVI ს-ში და მას უკან არ ამოვარდნილა, 1622 წ. ლაშქრობის მოვალე მსახურია: — 2 თავაქრთილაძე, 2 კალანდაძე, 1 რებიძე; ხოლო ვინც მესასტუმრე იყო, ის 1622 წლ. ნუსხით მუშაობის და ტვირთის მოვალე მდაბიო გლეხია — ორი ურატაძე, ორი კალანდაძე.

მეხადილეთა და მესასტუმრეთა შეფარდება XVI ს-ში იყო: 52,6% მეხადილე და 36,8% მესასტუმრე; 1622 წ. შეფარდება ასეთია: 35% დაბეგრ. მსახური და 60% გლეხი. ეს ციფრები სავსებით ადასტურებენ ოდიშის ნუსხათა ჩვენებებს. კიდევ უფრო მნიშვნელოვანია შემდეგი გარემოება: XVI ს-ის ნუსხაში 2 რებიძე იხსენიება (ორი განაყოფი) და ორნივე მეხადილენი არიან. 1622 წლ. ნუსხაში რებიძენი უკვე 3 კომლია, მაგრამ ამთვან შენაწირი რებიძე სულ ახლად, ნუსხის შედგენის შემდეგ შენაძენი ყმა უნდა იყოს, რადგან ის ნუსხის ბოლოშია მოთავსებული, ჯუმლების შემდეგ, და მისი გამოსაღები ჯუმალში შეტანილი არაა, თუმცა არც თვით იგი, არც მისი ბეგარა გაცემული არ ყოფილა. ხოლო ორ დანარჩენთაგან ერთი, მამაგულისშვილი. მსახურია, მეორე კი, გიორგი, გლეხი (მოინალე) არის. უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს ორი უკანასკნელი რებიძენი იმავე მეხადილე რებიძეების ჩამომავალნი არიან: XVI ს-ის შემდეგ ესენი საბოლოოდ გაყოფილან და ერთი მათგანი მდაბიო გლეხის მდგომარეობაში ჩავარდნილა, „ტვრითი“ კი დასდებია. ამგვარად, აქაც, როგორც ნაქანელულს, მსახურის გამოინალების მაგალითს ვხედავთ¹. საზოგადოდ კი უნდა აღინიშნოს, რომ ოცხანას მეტი სიმყარე ჩანს ყმების მდგომარეობაში, ვიდრე, მაგ., ნაქანელულს. მაგრამ რომ ტენდენცია, მიმართულება აქ იგივეა, რაც ოდიშს. ეს ცხადია².

ეს უფრო აშკარად ჩანს გურიის საქუთათლო ყმათა ნუსხის მერმინდელი მინაწერიდან³. აი რას გვეუბნება ეს მინაწერი: „ამ(ას) შინაჲ ყ(ო)ვე(ლ)თაჲ ვის-

¹ თავისთავად შესაძლებელია XVI ს-ის რებისძის განაყოფი ამოვარდნილიყო და 1622 წლ. გლეხი (მოინალე) რებიძე ახლად შექმნილი ყმა ყოფილიყო. მაგრამ ასეთი ჰიპოთეზა ნაძალადევი იქნებოდა.

² რადგან XVI ს-ის ნუსხა, თუ 2 მცეხველს არ ვიანჯარიშვებთ, სამსახურებრივ ვალდებულებას არ აღნიშნავს, ამიტომ ცვლილებათა ნიშანდობლივი გამორკვევა არ შეგვიძლია.

³ ამ მინაწერის შესახებ ე. თაყაიშვილი შენიშნავს, რომ იგი „წერილი ასოებით და მქრალის მელნით სწერია, მერმე უნდა იყოს მიმატებული“ (ქუთ. დავთ. 70, შენ. 1). მე დავუმატებ, რომ თუმცა მინაწერის ხუცური, პირველი შეხედვით, დავთრის ტექსტის ხელს წააგავს, მაგრამ განსაკუთრებით „ბ“-ისა და „მ“-ის მოხაზულობას ეტყობა, რომ სხვა ხელითაა დაწერილი (იხ. საქ. მუხ. ხელნაწ. ფონდის № 626, გვ. 78 R). ხოლო, რომ იგი მერმინდელია.

ცაე ცხენით სამსახური არ მართებს. მას სახლისა და ორჩის მუშაობაი მართებს“¹.

მოვიგონოთ, რომ გურიის საქუთათლო ყმები შემდეგ კატეგორიებად განაწილდებიან: მეხადილეებ ანუ, ჩვენი ტერმინოლოგიით, მსუბუქად დაბეგრულ მსახურება მართებდათ ცხენით სამსახური; საშუალო ტიპის ყმებს, ჩვ. ტერმინ., დაბეგრულ მსახურებს — სამსახური, ხელოვნობით სამსახური თუ მეჯინიზობით სამსახური, და დაბალი ღირსების ყმებს, ჩვ. ტერმ., გლეხებს (მოინალებს) — სამსახური ოჩისა (დანარჩენები ამჟამად არ გვინტერესებს).

აღნიშნულ მინაწერში საინტერესოა უპირველესად ყოვლისა ის გარჩევა. რომელიც გატარებულია „სამსახურსა“ და „მუშაობას“ შორის: ერთის მხრით, ცხენით „სამსახური“, მეორე მხრით კი სახლისა და ორჩის „მუშაობაა“. ცხადია, ტერმინი „მუშაობა“ უკეთ გადმოგვეცემა ამ სამსახურებრივი ვალდებულების შინაარსს, ვიდრე თვით ნუსხის „სამსახური ოჩისა“ („ოჩე“ და „ორჩე“ რომ ერთი და იგივეა, ამას მტკიცება არ უნდა). ცხადია აგრეთვე, რომ ყველა ზემოაღნიშნული კატეგორიის ყმათა შორის ეს მინაწერი ჰგულისხმობს. ჩემ მიერ წოდებულს, დაბეგრულ მსახურებს, რადგან მხოლოდ ესენი არიან, რომელთაც არ მართებს ცხენით სამსახური და ამასთანავე არ მართებს „სამსახური ოჩისა“-ც. ეს მინაწერი გვიმტკიცებს, რომ მანამდე მართლაც არსებითი სხვაობა ყოფილა ოჩეს დამუშავების მოვალეთა და მეჯინიზობით სამსახურის მოვალეთა შორის და რომ ჩვენ მართალი ვიყავით, როდესაც ეს უკანასკნელნი ცალკე კატეგორიად გამოვყავით და უფრო მაღალი ღირსების ყმებად ვცანით. მაგრამ მას უკან მდგომარეობა შეცვლილა. ამ ყმებსაც დაეალეებით ოჩის, ყანის დამუშავება. ე. ი. ესენიც ნიადაგი მომუშავენი გახდნენ. მინაწერი მეტსაც გვეუბნება: როგორც ამ ყმებს, ისე „ოჩის სამსახურის“ მოვალეებს. მიუხედავად კიდევ ახალი სახის სამსახური: „სახლის მუშაობა“, საფიქრებელია, სხვაგნით ცნობილი „სასახლის სამსახურის“ თუ „მუშაობის“ მსგავსი ვალდებულება, რომელიც მანამდე არც ერთ ყმას არ ემართა.

აქაც, მაშასადამე, ჩვენ ვხედავთ, რომ დაბეგრულ მსახურს საგლეხო (სამოინალო) სამსახური დაევალა (თუმცა უდრიდა ეს სრულს გამოინალებას თუ არა, ჯერ კიდევ საკითხავია), რომ მდაბიო გლეხის ვალდებულება გართულდა და რომ, პირიქით, მსუბუქად დაბეგრული მსახურის მდგომარეობა მყარი ჩანს (შდრ. ნაქანეთური მსუბ. დაბეგრ. მსახურნი)².

და ისტორიული განვითარების ფაქტს აღნიშნავს, ამას თვით მისივე შინაარსი გვტყვის. ბულის მიხედვით მინაწერი უნდა შეეკუთვნოს დაახლ. საქუთათლოსავე დავთრის შედგენის ხანას (1578), ე. ი. XVI ს-ის დასასრულს ან XVII ს-ის დამდეგს.

¹ დაბეჭდილ ტექსტში და დედანშიც სწერია: „ამ შუა ხვეთაჲ ვისცაჲ...“ და სხვ.; მე ქარაგმა გავხსენი, ხოლო დანარჩენი შევავსე და შევასწორე, როგორც წინადადების აზრი მოითხოვდა.

² გურიის საქუთათლო ყმათა შორის, როგორც ვიცით, ორს მართებდა „ცხენით სამსახური ოჩისა“. თუ მათი ვითარების ჩვენი ვაგება სწორია, მაშინ აღნიშნული მინაწერი ამ ყმებს „ცხენით მუშაობის“ და არა „სამსახურის“ მოვალეებად სთვლიდა ალბათ, და ამიტომ „სახლის მუშაობა“ ამათხედაც გავრცელდებოდა.

20. აკად. ივ. ჯავახიშვილისადმი მიძღვნილი კრებული

საგენათლო წმ. გიორგის 1622 წ. ნუსხები (საკჯო დავთ. 4-6—ნავენახევი, 7-8 — ოხოშირა, ნაბოსლევი, კურსები, რიონი, სორმონი, 10-11—ფარსმანაყანევი, მესხეთი), შედარებით 1545 წ. დავთართან, მცირეოდენ ცვლილებას უჩვენებენ, რაც ამ საყდრის და მისი ყმების განსაკუთრებული მდკომარეობით უნდა აიხსნებოდეს. არ ჩანს რაიმე ძირითადი ცვლილება აგრეთვე ბარის 1622 წლ. ნუსხაში (იქვე 1—3), მით უმეტეს რომ აქაც სამსახური სრულებით აღნიშნული არაა, და XVI ს-ის ნუსხა ხომ ფრავმენტს წარმოადგენს. ამიტომ აღნიშნულ ნუსხათა გარჩევაზე ხელს ავიღებ.

დანარჩენი საკჯო 1622 წლ. ნუსხები (ოდიშიდან და იმერეთიდან) თავის-თავად ძალიან საინტერესონი არიან, მაგრამ მათს განხილვაზედაც ამჟამად შეგვიძლია უარი ვთქვათ და მხოლოდ საზოგადოდ აღვნიშნავ, რომ ეს ნუსხები სავსებით ადასტურებენ განხილული ნუსხების ჩვენებებს: აქაც დაუბეგრავი მსახურის მდგომარეობა უფრო მყარი ჩანს, თუმცა მუხურს გვხვდება ე-თი დაუბეგრავი მსახური „სამის დღის ყანის შველის“ მოვალე (იქვე 32, მშულია არტონია); აქაც დაბეგრულ მსახურს ევალეა ნადობა და ნიადაგი მუშაობა, თუმცა ზოგან არის შენახული დაბეგრ. მსახურის წმინდა ტიპიც (მაგ. ხაუჯელს, იქვე 37, გუგუტრიში წებლარია და სხვ.); აქაც ბევრაა გაცილებით უფრო რთულია და მრავალსახოვანი, ვიდრე XVI ს-ის ნუსხებში და სხვ.

ცალკე უნდა აღინიშნოს ორი გარემოება. ერთი რომ ოდიშის ნუსხებში ყველგან ძალიან დიდია ამა თუ იმ სახით მომუშავე ყმათა რაოდენობა. ჩვენ ვნახეთ, რომ 1622 წ. ნაყენულს მუშაობდა 50%, ხოლო ხოირს — 76%, ხიბულას მუშაობს 54%, მუხურს — 58%, თილთის — 62%, ხაუჯელს — 73%. ამავე დროს იმერეთში მომუშავეთა პროცენტი ძალიან მცირედია: მანთხოჯს მხოლოდ 6,6%, ისიც მონადე, ჯიქთუბანს — არც ერთი, საჩხურს, ბაკისუბანს, ხონს სულ უსამსახურონი არიან; მხოლოდ ჯიმაშტაროს მუშაობს 85,71%, მაგრამ აქ კჯს სულ 7 კომლი ჰყოლია (იქვე, გვ. 9—10). როგორცა ჩანს, კჯებს XVI ს-ის შემდგომ დიდძალი მიწები შეუძენიათ სახსოდ ოდიშს. ამასთან უნდა იყოს დაკავშირებული ზოგიერთ სოფელში მოსასახლეთა („სასახლის სამსახურის“ ვალდებულთა) დიდი რაოდენობა (ხიბულას 14,54%, თილთის 24,32%) — ე. ი. კჯებს გაუშენებიათ სასახლეები და ზედ მოსასახლენი დაუსახლებიათ. უნებლიედ გვაგონდება საკჯო იადგრის ერთი შესანიშნავი მინაწერი (უტყუარი, თუმცა თვით იადგარი ნატყუარია), რომელიც ეკუთვნის მალაქია გურიელ — კჯს და რომელშიც ეს ენერგიული და მეთავისე მებატონე თავის აღმშენებლობითს მოღვაწეობას აგვიწერს (გუჯრები, 140 — 147 = ს. ა. ს. ტ. მ-ბე 1925, II 189—192). მინაწერი დაწერილია 1625 წლ. შემდეგ, მაგრამ მალაქია ასწერს მთელ თავის მოქმედიანობას მანამდისაც და, სხვათა შორის, 1622 წლ. საკჯო დავთრის შედგენამდისაც. ოდიშის საბეგრო ნუსხები გვაფიქრებინებს, რომ ამ მიმართულებით კათალიკოზების ცდა წარმოებდა გაცილებით უფრო ადრეც, მაღაქიამდისაც, თუმცა ამის შესახებ პირდაპირი ცნობები არ მოგვეპოვება. იმერეთში კი საკჯო დავთრის შედგენის შემდეგ უნდა გადმოეტანათ მათ თავისი მოქმედიანობა. საზოგადოდ იმერეთში (და გურიაშიც), საკჯო დავთრის მიხედ-

ვით, საკათალიკოზო სახასო მფლობელობა უმნიშვნელო იყო. შედარებით ოდიშის მფლობელობასთან.

მეორე ცალკე აღსანიშნავი გარემოება შემდეგია: ზოგიერთ სიაში გვხვდებიან მეტვირთე-მოლაშქრე ყმები (ხ-ბულას 16 კომლი, მუხურს 1 კომლი)¹. როგორ უნდა გვესმოდეს ამ ყმების სოციალური მდგომარეობა?

ორში ერთი: ან მოინალეებიც ასრულებდნენ ზოგან უკვე XVII ს-ში ლაშქრობის სამსახურს, ანდა, პირიქით, ზოგან დაბევრილ მსახურებს ტვირთიც დავალდებიათ.

ლამბერტის ცნობით, როგორც ვიცით, მოინალეც ლაშქრობდა. მაგრამ ლამბერტი ჰგულისხმობს საერისკაცო ყმებს. პირიქით, კ¹ის მალაქია გურიელი სძის 1622 წლ. მოლაშქრეთა სიაში (საკ¹ზო დავთ. 45-46) აღრიცხულნი არიან, როგორც მოლაშქრენი, მხოლოდ აზნაურნი და მსახურნი. არ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ამ სიას არაერთი კავშირი არა ჰქონდეს საბეგრო ნუსხებთან: იგი დართული აქვს საკ¹ზო დავთარს ბოლოში, ჩამოსთვლის თითქმის ყველა იმ სოფელს, რომელიც შეტანილია დავთარში (ზოგიერთ სოფელში, მაშასადამე, მოლაშქრენი არ ყოფილან) და წარმოადგენს ამ სოფლების საკ¹ზო მოლაშქრეთა ჯუმლებს (ჯუმლები არ ეთანხმება საბეგრო ნუსხებში აღნიშნულ ლაშქრობის მოვალე კომლთა ჯამებს, მაგრამ ეს აიხსნება იმით, რომ სია „თავებსა“ სთვლის და არა კომლებს). წარმოუდგენელია. რომ სიაში მოხსენებული მსახურნი კიდევ სხვა ყმები იყვნენ, ვინემ შესატყვისი საბეგრო ნუსხების მსახურნი. ამგვარად, აქ სავსებით მხოლოაზროვანი ჩვენება გვაქვს: მდებრივ გლეხი (მოინალე) არ ლაშქრობს. უნდა დაეუშვათ, რომ ზოგან, გამოწაკლისის სახით, საეკლესიო მსახურები ისე ჩამომცრობილან, რომ ტვირთის ზიდვაც დავალდებიათ და თითქმის აღარაფრით განირჩეოდნენ მოინალეთა უდაბლესი ფენისაგან. ზემოთ, ოცხანაში, 1622 წლ. ნუსხით, ჩვენ შეგვხვდნენ სამსახურისა და ტვირთის მოვალე ყმები და ამ უკანასკნელი ვალდებულების მიხედვით ჩვენ ისინი განესაზღვრეთ, როგორც მოინალენი. ნამდვილად. შესაძლებელია, აქაც ერთი მაგალითი გვაქვს იმისა, რომ დაბევრილ მსახურებს ტვირთის ზიდვაც დააკისრეს².

იმერეთიდან შემონახული გვაქვს, გარდა საკ¹ზო ნუსხებისა, ხონის საყდრის დაახლ. 1622 წლ. დავთარი³. ხონის საყდრის ჰყოლია ხონს, ლანირს. ხუნწს და

¹ საცაგერლოს დავთრით, ზოგიერთ მებეგრეს მართებდა თავისი ბატონის ბეგარა და ტვირთი და „მეფის ლაშქრობა“ (ცავ. დავთ., გვ. 7); აქაც, მაშასადამე, მეტვირთე-მოლაშქრე ყმები ყოფილან.

² საინტერესოა, რომ ბოროზინის ცნობით სამეგრელოში, XIX საუკუნის შუახანებში, ყველა მებეგრე მსახურები, მდებრივ გლეხებთან ერთად, ტვირთის ზიდვის მოვალენიც იყვნენ (იხ. ბატ.-ყმ. სამეგრელოში, გვ. 46).

³ ამ დავთარს ათარილებს საკ¹ზო დავთარი, რომელშიც ის თითქმის მთლიანად ყოფილა შეტანილი. თვითონ ხონის გრაგნილი ამჟამად დაზიანებულია, ბევრი აკლია (იხ. ცენტრარქ. № 5034). მაგრამ საკათ. დავთარში მებეგრეთა რიგი სხვა იყო და რამდენიმე მებეგრე შეტანილი არ ყოფილა—გიორგა წაბრალეისშვილი (ხონ. დავთ. 8, დაბეკდ. შეკდ. „აბრალეისშვილი“), ქრისტესშია ქაცარავე (იქვე 13) და ხუნწელი ყმების, ჯაველის და მამფორიას. სახელები (იხ. გლეხების ნუსხა საკათ. დავთ., გვ. 44-45). მიუხედავად ამისა, თანხობა ცალკე გრაგნილსა და საკათ. დავთრის ნუსხას შორის ისეთი თვალსაჩინოა, რომ ხონის დავთარს შემონახული ტექსტი, ყოველ ექვს გარეშე, დაახლ. 1622 წელსვე უნდა ეკუთვნოდეს.

ქანგას სულ 59 კომლი ყმა და აქედან 7 კომლი მეხადილეა, 17 კ. დაბეგრული მსახურია, 30 კ. გლეხია (მოინალე), 4 კ. უსამსახუროა და 1 კ. მეხადილეც (ქანგას, გვ. 16) ამოგდებული ყოფილა და მისი მამული პარტახტად ქეუულა. პროცენტულად; 13,5%¹ მეხადილე (ამოგდებულითურთ), 28,8%¹ დაბეგრ. მსახური, სულ 42,3%¹ მალალი ღირსების ყმა და 50,8%¹ გლეხი (მოინალე)¹.

მეხადილეებს (გვ. 15) სამსახური არ უწერიათ, მაგრამ უსამსახუროთაგან გამოიყვავი, რადგან, როგორც ვიცით, მეხადილენი მალალი ღირსების ყმები იყვნენ და აქ, ხონის დავთრის მიხედვით, თითქოს დაუბეგრავ მსახურებად უნდა მიეიჩინოთ: ხადილს გარდა (2 საკლ., 2 ქათ., 2 თეთრის თევზი და სხვ.) ამით არა მართებს რა, ხოლო მათი სამსახურებრივი ვალდებულება „ლაშქრობა“ უნდა იყოს². მო-

¹ ხონის დავთრის გამოცემის მიხედვით ყმათა რაოდენობის გამორკვევა შეუძლებელია. როგორც ეს გამოცემაშიც აღნიშნულია, 2 მეხადილე (ხახუტა სანოძე და მასორდია ჟანცუღელია) და 2 მსახური (მამფორია ორქოშია და კოჩია კეთილაძე) ხონის დავთრის პირვანდელ ტექსტში არ უნდა ყოფილიყვნენ მოთავსებული, შემდეგში „სხვა მელნით და ხელით“ მიუწერიათ (იხ. ხონ. დავთ. გვ. 16) და ამიტომ მათ ძირითად ყმათა შორის არ ვანგარიშობ. სხვა დეტალების გასარკვევად უნდა მივბრუნდეთ დედანს (იხ. საქ. ცენტრარქივის საარქ. ფონდის გრაგნილი № 0034): მსახური გიორგა წაბრალისშვილი (იხ. გამოც. გვ. 8) მოთავსებულია სრულიად ცალკე, ზომით დანარჩენებზე გაცილებით უფრო პატარა, უდავოდ მერმე ჩაკერებულ კეფზე, სულ სხვა ხელით, და მის ზემოთ მოთავსებული თაღამამის ნორმის უკანასკნელი სამი სიტყვა „ოთხი მთელი ტკილი“ ამას (წაბრალისშვილს) ეკუთვნის, ხოლო თაღამამის ნორმის ბოლო-სტრიქონები წაჭრილია და ამიტომაც იგი ეხლა წარმოდგენილი უსამსახუროდ. ამის გამო წაბრალისშვილსაც ძირითად ყმათა შორის არ ვანგარიშობ. შემდეგ: გამოცემის მე-12 გვერდზე მამაგულა ღვიცაძის სორმას რაღაც უცნაურობა ეტყობა. აქ ჩამოთვლილია, ჩვეულებისამებრ, თავი-ბეგარა, საპურობო, საბატკობო, სამაჭრობო და საყველიეროს ნაწილი: „ხუთი კოდი ცხვილი, 7 მრთელი ღვინო“ და ამის შემდეგ მოსალოდნელი იყო „ერთი ურემი ღომი, ერთის თეთრის საყუელიერო“, სამეჯინიზო და მუშაობა, ანდა პირდაპირ „ერთის თეთრის საყუელიერო“ და სამსახური. ამის მაგიერად, აღნიშნულ სიტყვებს მოსდევს: „ორის თეთრის თევზი, სამი კოდი ღომი, ორი კოკა ღვინო, ოთხი ქათამი სამაჭრობო“ და სხვ., შემდეგ საყველიეროა ჩამოთვლილი (თუმცა „საყუელიერო“ აღნიშნული არაა), სამეჯინიზო და მუშაობა. ცხადია, რომ აქ რაღაც გაუგებრობა უნდა იყოს: ღვიცაძის საყველიეროს ჩამოთვლა ჯერ დასრულებული არაა და მოულოდნელად მეორედება საბატკობოს ნაწილი, სამაჭრობო და ისევ საყველიერო. დედანთან შეჯერებისას აღმოჩნდა, რომ სწორედ იქ, სადაც სწყდება ღვიცაძის საყველიერო, სიტყვების „შიდი მრთელი ღვინო“-ს შემდეგ, ტექსტი გადადის ახალ კეფზე (იხ. ხელნაწ. კ. 12-13) და თუმცა გადაკერებულზე კეფებს ზიანი არ ეტყობა, მაინც ტექსტის შეუსაბამობა გვაფიქრებინებს, რომ გრაგნილს აქ უნდა რაღაც აკლდეს და, რადგან გადაკერებულს არა ეტყობა რა, უნდა აკლდეს მთელი ერთი კეფი მაინც. ამგვარად, ხონის ძირითად ყმათა რიცხვი 59-ს, ალბათ, ბევრით ალემატებოდა, ხოლო რადგან ღვიცაძეს ან, უკეთ, მის მომდევნო უცნობს ბოლოში „მუშაობა“ უწერია, მე ესეც (ღვიცაძეც) ჩავთვალე გლეხთა (მოინალეთა) შორის. სამწუხაროდ, დაკარგულ კეფზე ზედმეტი კომლების ვარაუდი დაახლოვებითაც არ შეიძლება, რადგან კეფები სხვადასხვა ზომისაა.

² ამ ყმებს დაუბეგრავ მსახურებად ვთვლი მხოლოდ პირობით. ოცხანის XV ს-ის ნუსხიდან და აგრეთვე მანთხოჯის ნუსხებიდან (იხ. ქვემ.) ვიცით, რომ ხადილი ზროხას ჰგულისხმობდა. ამიტომ, შესაძლებელია ხონის მეხადილეების 2 საკლავი და სხვ. ცალკე ბეგარა, თავი-ბეგარა, იყოს და მაშინ ესენი ოცხანელი მეხადილეების მსგავსი მებეგრენი იქნებიან. მაგრამ ხადილის ნივთიერი შემადგენლობა მაინც და მაინც საყველიერო გარკვეული არაა. ასე, მაგ., 1730 წლ. შეწირულობის წიგნში ხადილი განსახლდრულია თითქოს თეთრით (2 მარჩილი, ღვინო, ღომი, ქათამი: საყელ. საბ. I 122).

ლაშქრეთა სიით ხონს ითვლებოდა მოლაშქრედ 30 მსახური (საქ¹ზო დავთ. 46), ხოლო ხონის დავთარში „ლაშქრობა“ არცერთ მსახურს არ უწერია. ცხადია, რომ იგი აქ ნაგულისხმევია, ისევე როგორც, მაგ., საციიშლოს დავთარში და სხვ.; როგორც მაღალი ღირსების ყმები, ხონის მეხადილენიც, დაბეგრ. მსახურებთან ერთად, უთუოდ ასრულებდნენ ამ საპატიო სამ-ახურს.

მსახურებს ყველას მართებს „სამსახური“ და, ალბათ, ლაშქრობაც, და სხვადასხვანაირად არიან დაბეგრილი, თუმცა ორი მთავარი ტიპი გაიორიჩევა.

1. ხონელი მსახურების ბეგარა შემდეგი ნაწილებსაგან შედგება: ა) თავი-ბეგარა¹, ბ) საპურობო, ც) საბატკობო, დ) სამაჭრობო, ე) საყველიერო. ასეა დაბეგრილი სულ 9 კომლი მსახური, მაგრამ ამთგან მხოლოდ 3-ს მართებს სრულ ბეგარა², 1-ს აკლია საბატკობო³, 2-ს —საპურობო⁴, 2-ს — საბატკობო და სამაჭრობო⁵, ხოლო 1-ს თითქმის ყველა ბეგარა შეევეცილი აქვს⁶. მაგრამ მაინც ცხადია, რომ ყველა ესენი ერთი სისტემით არიან დაბეგრილი.

2. ქანგელი მსახურების⁷ ბეგარა განაწილდება ამგვარად: ა) თავი-ბეგარა და ბ) რალაც უცნობი ბეგარა, ალბათ, ძღვენი⁸. ასეა დაბეგრილი სულ 6 კომლი მსახური (გვ. 16).

დეტალებს რომ არ გავყვეთ, ფორმალური შედარებიდანაც ცხადია, რომ ეს უკანასკნელი მსახურები უფრო შეღავათიან პირობებში იმყოფებოდნენ, ვიდრე ხონელნი. იქ ბეგრების სხვაობა შეიძლება ავხსნათ წმინდა ეკონომიური მიზეზებით — ერთი ყმა ეგეზის მეტად შეძლებული იყო და მეტი გამოჰქონდა, მეორე ნაკლებად. აქ კი განსხვავება როგორც ეკონომიური, ისე სოციალური ხასიათისაც უნდა იყოს: ის თეთრი, ე. ი. ფულადი გადასახადი. რომელიც ქანგელების თავ-ბეგარაში შეღის, ნაცლად ხონელების საკლავებისა, ე. ი. სულადი გადასახადისა, მაჩვენებელია ქანგისათვის სხვა სამეურნეო პირობებისა. ხოლო ქანგელების სისტემატურად უფრო მსუბუქი დაბეგრა ნიშანი უნდა იყოს მათი უფრო მაღალი ღირსებისა ხონელ მსახურებთან შედარებით (რასაკვირველია ამ მოსაზრებას მაინც პირობითი ხასიათი თუ ექნება).

¹ „თავი-ბეგარა“ თვით ტექსტში დასახელებული არაა, უსახელო ბეგარაა; სახელწოდება მე შემოვიღე სხვა, ჩვენთვის უკვე ცნობილი, საბერო ნუსხების მიხედვით. სხვათა შორის, საინტერესოა, რომ ბეგრის ეს ნაწილი, ჯერ რომ ყველგან პირველ ადგილზეა მოთავსებული და, გარდა ამისა, ყველა ბეგარაზე უფრო მეტ სიყვარეს იჩენს. ყველაზე ნაკლებად ივლდება.

² მიდოდა მებუჯეს, კაცია მებუჯეს და გუჯუვა წიფწივაძეს.

³ მიხილია ტაბიძეს.

⁴ სულმამა მებუჯეს და ნასყიდა ბახტაძეს.

⁵ მახიტა ტაბიძეს და ივანა სანოძეს.

⁶ ხუცესს კეთილაძეს, რომლის საკლავი და ქათამი შევეცილი თავი-ბეგარაა, 3 კოდი ლომი, 2 კოკა ღვინო და 4 ქათამი სამაჭრობოა და 10 მთელი ღვინო შევეც. საყველიერ უნდა იყოს.

⁷ ესენი შესაძლებელია მართლაც ბაქსუბნელები იყვნენ, როგორც ს. კაკაბაძე ჰუიქრობს (იხ. სა-სტ. კრებ. I, გვ. 21).

⁸ რომ აქ აუცილებლად ორი ბეგარა გვაქვს და არა ერთი, თუმცა არც ერთის სახელი მოხსენებული არაა და პირდაპირაა ჩამოთვლილი სხვადასხვა გადასახადი, ამას გვიჩვენებს ღვინის გამოსაღების გამეორება: თავ-ბეგარაში ღვინო შედის კოკობით. ხოლო უცნობ ბეგარაში-ქენახევერე კოკობით.

ხუნწელ ორ მსახურს თითოს მართებს რამდენიმე საკლავი, ქათამი, თითო ჭური ღვინო, „შინეთ ჩაჯდომა და მას(პ)ინძლობა“¹.

გლახის (მოინალის) ბეგარა შემდეგი ნაწილებისაგან შედგება: ა) თავი-ბეგარა, ბ) საპურობო, ც) საბატკობო, დ) სამაქრობო, ე) საყველიერო, ფ) საძეჯინიბო. ამას გარდა, ყველას მართებს „მუშაობა“. 30 მეკომურიდან სრული ბეგარა მართებს მხოლოდ 17 მებეგრეს², სამს აკლია სამაქრობო³, ორს—სამეჯინიბო⁴, 6-ს—საბატკობო და სამაქრობო⁵, 1-ს—საბატკობო და სამეჯინიბო⁶ და 1-ს—საბატკობო, სამაქრობო და სამეჯინიბო⁷. მაგრამ ცხადია, რომ ყველა ერთი სისტემითაა დაბეგრული. ზოგიერთს ესა თუ ის ბეგარა მეტი ან ნაკლები მართებს, სამეჯინიბოდ ზოგს თივა და მჭადი მართებს, ზოგს მხოლოდ თივა ან ურიში ან ფეტვი და სხვ., მაგრამ ყველა ამას ამჟამად ჩვენთვის მნიშვნელობა არა აქვს. ამ ყმათა ბეგარა, პირველივე შეხედვით, ძალიან წააგავს ხონელი მსახურების ბეგარას. მართლაც, ყველა გლახები (მოინალენი) ხონელები არიან. მაშასადამე, ხონელი მსახურნი და გლახნი ერთნაირად ყოფილან დაბეგრულად, ერთი სისტემით, მაგრამ მათ შორის არის ამასთანავე არსებითი სხვაობაც. სახელდობრ, მსახურთა ბეგარას ჟკლია „სამეჯინიბო“. რა შეადგენს სამეჯინიბოს? სამეჯინიბოში შედის ერთი ურემი თივა ან ურიში და ან ფეტვი და ერთი ურემი შეშა, ან კიდევ ერთი ურემი თივა, ერთი გოდორი მჭადი, ერთი ურემი შეშა. მსახურს რომ „სამეჯინიბო“ არ მართებს, ეს იმას ნიშნავს, რომ მას არ მართებს შეშის, თივის და მჭადის ბეგარა. შეშაც, თივაც და მჭადიც ხონს საგლახო (სამოინალო) ბეგარა ყოფილა. თივასა და მჭადს რომ თავი დაიანებოთ, უნებლიეთ მოგვაგონდება ლამბერტის ზემომოყვანილი ცნობა იმის შესახებ, რომ მის დროს ოდიშსაც შეშის მოტანა მოინალის ვალდებულებას შეადგენდა, მოინალე იყო რომ უნდა ეზრუნა ბატონის სახლში ცეცხლის გაუქრობლობაზე. მოვიგონოთ აგრეთვე, რომ საქუთათლო დაეთარშიც „ხორის ზიდვა“ საგლახო (სამოინალო) სამსახურს შეადგენდა. მაგრამ ხონის დაეთარში მსახურთა ბეგარა კიდევ ერთი ნიშნით განსხვავდება გლახების ბეგრისაგან: გლახის (მოინალის) „საყველიეროში“ შედის „ერთი ურემი ღვინო“, ხოლო მსახურთა „საყველიეროს“⁸ ეს „ურემი ღვინო“ სისტემატურად

¹ დაბეჭდილ ტექსტში: „მასიმძლობა“.

² 1. მამისთვალა ლათაძეს, 2. გიორგი ხურციძეს, 3. ნასყიდა ხოხობაძეს, 4. მიქელა გოგუას, 5. გოჩია (=კაცია) ფენჩაისშვილს, 6. მახარა ფენჩაისშვილს, 7. ცოტნია ბახტაძეს, 8. გიორგისა ბახტაძეს, 9. ყუფარაძეს, 10. ივანა გოფოძეს, 11. გიორგა წიფვიძეს, 12. დათვია სანოძეს, (საყველიერო“ პირდაპირ არ უწერია), 13. მიხილია სანოძეს, 14. მალაქელიძეს („სამეჯინიბო“ პირდაპირ არ უწერია), 15. მამაგულა დვიცაძეს (ამის შესახებ იხ. ზემ. გვ. 308 შენ. 1), 16. ჯაბრიელ ბახტაძეს და 17. გამსაჯა ბა(ხ)ტაძეს.

³ მახარა ლაბიტაძეს, ამინაძარა კუატუშაძეს და ნატრია ბახტაძეს.

⁴ ხუცესს ქაცარავას და ქრისტეშია ქაცარავას.

⁵ მახარა ჭამკიანიძეს, კაჭუა სანოძეს, ლომინა ყლარტაისშვილს, ეურემიძეს, მახარა კობეშვიძეს, ზოხონა სანოძეს.

⁶ ნასყიდა ჩიტის დუღაისშვილს.

⁷ ნასყიდა ფარცხელაძეს.

აკლია. ეს ბეგარაც წოდებრივ საგლეხო (სამოინალო) ხასიათს ატარებს. ესეც ეთანხმება საქუთათლოს დავთრის ჩვენებას.

ამგვარად, სახონო მსახური განსხვავდებოდნენ გლეხთაგან ბეგრითაც. ხონს 1622 წელსაც ზოგიერთი ბეგარა ატარებდა საგლეხო (სამოინალო) ხასიათს. მაგრამ მსახური მაინც მძიმედაა დაბეგრილი, განსაკუთრებით, თუ საქუთათლო XVI ს-ის ნუსხებს შევადარებთ (გურიის ნუსხის გამოკლებით), ამ მხრით ახლო დგას მდაბიო გლეხთან და მეტად დაშორებულია დაუბეგრავ მეხადილეს. სამწუხაროდ, არ ვიცით თუ ნიშანდობლივ რაში გამოიხატებოდა მსახურის „სამსახური“ და გლეხის „მუშაობა“, მაგრამ ბეგრის მიხედვით შესაძლებელია. თუ სოფელი ხონის ფარგლებში დაგრჩებით (მეხადილენიც ხონელები არიან), ერთგვარი წოდებრივი სქემის შედგენა, თუმცა, რაკი ეს ბეგრის მიხედვით ხდება, ამ სქემის რეალობა სათუოდ უნდა დარჩეს: I. გლეხი (მოინალე) — 1. სრული ბეგრის მოვალე, 2. სამაჭრობოსაგან, ან საბატკობოსა და სამაჭრობოსაგან თავისუფალი, 3. სამეჯინიბოსა, ან საბატკობოსა და სამეჯინიბოსაგან თავისუფალი, 4. თავისუფალი საბატკობოსა, სამაჭრობოსა და სამეჯინიბოსაგან; II. დაბეგრილი მსახური — 1. სრული ბეგრის მოვალე, 2. საბატკობოსაგან, ან საპურობოსაგან, ან საბატკობოსა და სამაჭრობოსაგან თავისუფალი, 3. ბეგრებ-შეკვეცილარ; III. დაუბეგრავი მსახური (მეხადილე: ხადილი და ლაშქრობა).

ამ სქემიდან ჩანს თანდათანობითი წოდებრივი გარდაქმნობა და ამავე დროს დაუბეგრავი მსახურების მდგომარეობის სიმყარე, შედარებით დანარჩენ კატეგორიათა მრავალფეროვნებასთან:

ყველა ეს სხვაობანი შეიძლება აიხსნას წმინდა ეკონომიური მიზეზებით, ყმების მეტ-ნაკლები ქონებრივი შეძლებით, მაგრამ ხონის დავთარში ბეგარას ისეთი სისტემატური ხასიათი აქვს, ისეთის მტკიცე წესით ჩანს შედგენილი, რომ უფრო საფიქრებელია წოდებრივი ხასიათის სხვაობა. ამის დასადასტურებლად ხონის დავთრიდანვე შეიძლება მოვიყვანოთ ერთი მაგალითი: ორი ქაცარავა, დავთრის შედგენისას მუშაობის მოვალე მდაბიო გლეხი, შემდეგში აღზევებულან და დაბეგრილ მსახურთა კატეგორიაში გადასულან. მათ ნორმებს მიწერილი აქვს სხვა ხელით: „სამსახური“ (გვ. 13 და 14), მაგრამ „მუშაობა“ არ წაუშლიათ, მომუშავე მსახურებად დარჩენილან. და აი საინტერესოა, რომ მანამდისაც, ე. ი. აღზევებამდე, მათ არ მართუდათ სამეჯინიბო, მაშასადამე, უკვე მაშინ გაუპირატესებული მდაბიონი ყოფილან, მათი აღზევება თანდათანობითი იყო.

ბეგრებისათვის საშუალო ციფრების გამოანგარიშება არ შეიძლება, უიღრვე დადგენილი არ იქნება საბოლოოდ თვითეთელი ბეგრის შემაღლებლობა.

VII

საცაიშლოს დავთარზე, თუმცა ბეგრების სისტემა აქ ძალიან საინტერესოა და ყმების წოდებრივად დანაწილებას შესაძლებლად ხდის, აღარ შევიჩრდებო, მით უმეტეს რომ სამსახურებრივ ვალდებულება არც ერთ ნუსხაში მოხსენებული არაა. არ შევიჩრდები აგრეთვე ე. წ. საცაგერლოს გამოსავლის დავთრის

ფრაგმენტზე, რადგან ეს ნაწევები ჯერ-ჯერობით დაუთარილებელია (შდრ. ი. ჯავახიშვილი, საქ. ეკონომ. ისტ. I 90-91).

მაგრამ რიც, რაც განვიხილეთ, საკმაოა რათა რამდენიმე ძირითადი დასკვნა გამოვიტანოთ XVII ს-ისათვის.

1. გლეხობის ორი უდაბლესი ფენის მდგომარეობა, XVI ს-სთან შედარებით, საერთოდ შეიძლება ითქვას, გაუარესებულია: ბეგარა წამატებულია (თუმცა არის დაკლების შემთხვევაც), სამსახურებრივი ვალდებულება გართულდა.

2. საქ'ზო და, ნაწილობრივ, საქუთათლო მსახურებს დააკისრეს მანამდე მხოლოდ საგლეხო (სამოინალო) საქსახური: ნადობა და ნიადაგი მუშაობა, ხოლო ზოგან ტვირთიც კი, თუმცა აქა-იქ შენახული არის დაბეგრილი მსახურის წმინდა ტიპიც. საქ'ზო დაბეგრილი მსახური იმდენად დაუახლოვდა მდაბიო გლეხს, რომ მათი ერთმანეთში გარჩევა ხშირად სჭირს. სრულებით ცხადია, რომ დაბეგრილ მსახურთა ფენას გაჭრობის და ორი საწინააღმდეგო მიმართულებით, მდაბიოთა და დაუბეგრაეთა შორის, გათქვევების ტენდენცია აქვს. ამასთანავე, ძნელი დასაშვებია, რომ ასეთ მოვლენას მხოლოდ საქ'ზო ყმათა შორის ჰქონოდა ადგილი, თუმცა 1622 წელს ზოგან მათ შორისაც ჯერ კიდევ მთლიანად იყო დაცული დაბეგრილი მსახურის წმინდა ტიპი (ოცხანა).

3. დაუბეგრავე მსახურის მდგომარეობა კი, პირიქით, გასაოცარ სიმყარეს იჩენს.

საქ'ზო ნუსხების მიხედვით შეიძლება შემდეგი საგლეხო წოდებრივი სქემა შევადგინოთ XVII საუკუნისათვის (უდაბლესიდან უმაღლესისაკენ):

გლეხი:

{	I. გლეხი (მოინალე): 1. მეტვირთე, 2. მომუშავე, 3. მონადე.
	II. მსახური: a. დაბეგრილი: 1. მეტვირთე, 2. მომუშავე, 3. მონადე, 4. მოსამსახურე, 5. მოლაშქრე.
	b. დაუბეგრავე: 1. მოსამსახურე, 2. მოლაშქრე.

უდაბლესი სამსახურის მოვალეს შეიძლება უმაღლესიც მართებდეს, მაგრამ წინაუკმოდ არა: ასე, მაგ., მეტვირთე შეიძლება მომუშავე-მონადეც და მოლაშქრეც იყოს, ხოლო მომუშავე მეტვირთე არ იქნება, მონადე არ იქნება მომუშავე და ა. შ.

მხედველობაში არ ვიღებ საშუალო ტიპის ყმებს და ცალკეულ მოვლენებს, როგორც, მაგ., მონადე თუ მომუშავე რამდენსამე დაუბეგრავე მსახურს და სხვ., ხოლო სქემიდან ჩანს. რომ სწორედ დაბეგრილ მსახურთა ფენაში მძლავრი დიფერენციაცია მოხდა და რომ მათი სამი პირველი ქვეკატეგორიის მდაბიო გლეხთაგან გარჩევა ხშირად მეტად ძნელი უნდა იყოს.

ჩვენ ვნახეთ, რომ დაუბეგრავე მსახურების მდგომარეობა მყარი იყო. ეს გარემოება გასაგებად ხდის მათს გამოყოფას XIX ს-ისათვის ცალკე საგლეხო სოციალურ კატეგორიად, ე. წ. აზატებად. XVI—XVII საუკუნეებში კი აზატი მსახურთა შორის ირიცხებოდა. მართლაც, აზატს პირდაპირ ასახელებს მხო-

ლოდ საქუთათლოს 1578 წლ. დავთარი, მანთხოჯის დაახლ. 1700-იანი წლების ნუსხა და საკუზო დავთრის დაახლ. 1730 წლ. მინაწერი¹. მაშასადამე, 1578-იდან 1700-მდე, სრული 120 წლის განმავლობაში, აზატის ხსენება არსად არ არის. საბუთებიდან ვიცნობთ ე. წ. „განთავისუფლებით“, ანუ, რაც იგივე უნდა იყოს, „აზატობით“ შეწირვას (იხ., მაგ., საეკლ. საბ. I 72---1669 წლ., 74---1660-1670 წლ., II 9---1757 წლ., და სხვ.), მაგრამ ასეთი შეწირვით სრულებითაც ახალი სოციალურ-ეკონომიური ფენა არ იქმნებოდა. ხოლო, თუ კი აზატობა ცალკე ფენაა წარმოადგენდა, ე. ი. აზატებს მსახურთაგან მკვეთრად განსხვავებული უფლება-მოვალეობანი ჰქონდათ, ნუთუ დასაჯერებელია, რომ ისინი საბეგრო ნუსხებში, საქუთათლოს დავთარს გარდა, ერთხელაც არის მანინც, არ მოეხსენებიან. რატომაა, რომ აზნაურებსაც აღნიშნავენ, მსახურებსაც. და აზატებს კი არა? არც ერთი XV-XVI ს-ის ძველი, წოდებათა ჩამოთვლისას. არც არქ. ლამბერტი და მალაქია გურიელისძის მოლაშქრეთა სია XVII ს-ში აზატებს, როგორც ცალკე კატეგორიას გლეზებისას, არ იცნობენ. ჩვენ ვიცით, რომ აზატებს ლაშქრობა ევალებოდათ და ნუთუ საკათალიკოზო და აგრეთვე ხონის, ცაიშის და ჯუმათის საეპისკოპოზო ყმათა შორის 1622 წ. არც ერთი აზატი არ იყო, რომ მალაქიას სია მათ არ იხსნიებს? ჩვენ გვაქვს მთელი რიგი XVII-XVIII საუკუნეების საბუთებისა, რომლებშიც მოწმეებად დასახელებულნი არიან აზნაურნი, მსახურნი და ერთხელ გლეხნიც კი. ხოლო აზატნი არასოდეს (საქ. სიძვ. II 89, 522, საეკლ. საბ. I 127, II 21). რაც გაუგებარი იქნებოდა, აზატობა რომ მართლა განთვისებული კატეგორია ყოფილიყო, ვინაიდან საზოგადოებრივ ისინი, ყოველ შეუთხვევაში, მსახურებზე დაბლა არ იდგნენ. ყველა ეს ადასტურებს, რომ XVI-XVII საუკუნეებში აზატობა მსახურთა ფენის ერთი შემადგენელი უნდა ყოფილიყო.

ენახთ, რას გვეტყვიან ის საბუთები, რომლებშიც აზატი პირდაპირაა დასახელებული.

საქუთათლოს დავთარში ერთხელ ვკითხულობთ (§ 210): შალაბერიძეს მართებს სრული ბეგარა, ტვირთი და მუშაობა, ე. ი. შალაბერიძე მდაბიო გლეხია, მაგრამ ბოლოში მიწერილი აქვს, რომ „ან უნდა იქნას ესე და ან რაც სხუამან აზატმან ქნას, პურის-ჰამა და ცხენით სამსახური“. მეორეჯერ ასეთი განმარტებაა (§ 234): როსტეევანა მდაბიო გლეხი ყოფილა (სრული ბეგარა, ტვირთი, მუშაობა), მაგრამ გაუაზატებიათ და „ამას ნულარა იქს, რაც სხუამან აზატმან ქნას, პურის-ჰამა და ცხენით სამსახური და ლაშქრობაჲ, ქუთაის საყდრის მუშოობაჲ“. აქ საკმაოდაა განსაზღვრული აზატის მოვალეობა. მაგრამ რით განსხვავდება აზატი, მაგ., ნაყანური XVI ს-ის დაუბეგრავე მსახურისაგან? ამასაც ხომ პურის-ჰამა, სამსახური და ლაშქრობა მართებს? და თუ ნაყანური მსახურს კიდევ სპეციალური ბეგრის, სამეჯინიბოს, გამოლება ევალებოდა, საქუთათლო აზატი ხომ საყდრის მუშაობის მოვალეცაა? საქუთათლოს დავთარშიც გვხვდება ცხენით სამსახურის მოვალე ყმა, რომელსაც სპეც. ბეგარაც უნ-

¹ საკათ. დავთ. 47; ათარიღებს ალექსანდრე V-ის ცოლის მარიამ დედოფლის, გარდაცვალების წელი.

და გამოელო (ყვარი, მაგ. § 288). ხოლო ცხენით სამსახური, თავისთავად, ხომ ყველა მსახურების პრივილეგიას შეადგენდა, როგორც ლამბერტი გადმოგვცემს. არც ერთი ნიშნით, მაშასადამე, აზატის გარჩევა მსახურისაგან არ შეიძლება¹.

ახლა მანთხოჯის ნუსხა ერთ შესანიშნავ ცნობას გვაწვდის იმის გასაგებად, თუ რაში გამოიხატებოდა გააზატება. მანთხოჯის ნუსხა ორი სხვადასხვა დროისა მოგვებოვება: ერთი შეტანილია საჯზო დავთარში (გვ. 12—15) და ეკუთვნის 1622 წ., მეორე კი (საისტ. კრებ. I 39—40), როგორც უკვე აღვნიშნე, დაახლ. 1700-იანი წლებისა უნდა იყოს². ამ უკანასკნელში ყმები ძალიან საინტერესოდ არიან დაყოფილი: 1. აზნაური 1 კომლი, 2. მეზროხენი ანუ აზატნი 15 კ., 3. მესეფენი ანუ მეურმეულენი 21 კ., 4. ურმეულ-ამოკვეთილნი 2 კ., 5. ხატის-კაცნი 11 კ., 6. მეთევზენი 3 კომლი.

უკანასკნელი ორი კატეგორიის შესახებ არაფერს ვიტყვი, ხოლო ურმეულ-ამოკვეთილნი ჩვენთვის საინტერესონი არიან, თუ მოვიგონებთ, რომ საქუთათლო და აგრეთვე ხონის დაბეგრილ მსახურებსაც ურმეული ღომი ამოკვეთილი ჰქონდათ. ყოველ შემთხვევაში, მანთხოჯის ნუსხა მსახურებს პირდაპირ არ ასახელებს. მესეფენი კი, სეფეობის ანუ ნიადაგი მუშაობის მოვალენი, მდაბიო გლეხნი არიან. სხვათა შორის, საინტერესოა ამ მესეფეთა, ე. ი. მოპუშავე ყმათა, დიდი რაოდენობა (39,62⁹/₁₀). როგორც ვიცით, 1622 წ. მანთხოჯს სულ 6,6⁹/₁₀ იყო მოპუშავე, ისიც მონადე, ყმა. ეს ადასტურებს ჩემ მიერ ზემოთ გამოთქმულს მოსაზრებას, რომ იმერეთში კათალიკოზებს უფრო გვიან, სახელდობრ XVII ს-ის პირველი მეოთხედის შემდეგ უნდა დაეწყეთ სახასო მიწების შეძენა და სასახლეების გაშენება.

მესეფენი დაპირისპირებულნი არიან აზატებს, რადგან ნუსხაში ასე სწერიან: „ეს აზატი კაცე აწ ამას გარდა მესეფე კაცი“. რაში გამოიხატება ამ მეზროხეთა აზატობა? ერთ-ერთ მათგანს, შუშუა ფირცხალავას, მიწერილი აქვს: „ახლად ამოკუეთილი“. რადგანაც ურმეულ-ამოკვეთილნი ცალკე სწერიან, ამიტომ ამ აზატს ფირცხალავას რაღაც სხვა უნდა ჰქონდეს ამოკვეთილი. რაც მას განასხვავებს როგორც მეურმეულეთაგან ისე ურმეულ-ამოკვეთილთაგანაც. აი ამის შესახებ გარკვეულ ცნობას იძლევა მანთხოჯის 1622 წლ. ნუსხის ერთი მინაწერი. ეს მინაწერი ასე იკითხება: „შუშუა ფიცხალავას და მის შვილებს საკლავი ემრთა, ახლა ის ამომიკვეთია და ხადილი დამიც. ყლმა ჩმა შემდგომმა კზბმა ასე დაუმტკიცეთ“ (საკჯო დავთ. 13, შენ.*). სრულებით ცხადია, რომ ფაქტების

¹ საქუთათლო ყმათაგან გააზატებულია კიდევ ერთი მელაძე (§ 29), მაგრამ არაა აღნიშნული არც მისი წინანდელი და არც ახალი ვალდებულება.

² თარიღს დაახლოვებით განსაზღვრავს დავით ნემსაძის დროინდელი „მანთხოჯის ანაწერი“ (საქ. სიძვ. I 54). სახელდობრ, იქ ჩამოთვლილ ყმათაგან 14 კაცი მოხსენებულია 1700-იანი წლების ნუსხაშიც (ბარაბაძენი: მამაგულა, მამისთვალა, გიორგი; ადამია: მამუკლა, საყვარელა, ხახუტელა; ფიცხალავა: კაცობელა, შუშუა; დოჭვირი: ბაჩუნია, მამუკა; ჩიმაგაძე სვიმონ, კარსანიძე ხახუტა, ზუროძე ბუჭუელა). ამასთანავე, ჩვენი ნუსხა მერმინდელია: 1622 წ. მანთხოჯს იყო 30 კომლი, დავით ნემსაძის დროს (კათალიკოზად დაჯდა 1673 წ.)—48 კ. ანაწერით). ჩვენს ნუსხაში კი უკვე 53 კომლია.

ასეთი შეხვედრა შემთხვევითი ვერ იქნება და რომ ეს შუშუა ფიცხელავა იგივეა, რომელიც 1700-იანი წლ. ნუსხაში ახლად-ამოკვეთილადაა მოხსენებული. ამ მინაწერიდან ჩანს, მაშასადამე, თუ სახელდობრ რაში გამოიხატებოდა ამოკვეთა: ამოკვეთილია საკლავი და ამის მაგივრად დადებულია ხადილი, რომელიც, როგორც 1700-იანი წლ. ნუსხიდან ირკვევა, ზროხსაგან შედგებოდა. მაგრამ საქმე ზროხსა და საკლავში არაა. იმ მუშია ფიცხელაურს, რომლის ნორმის გასწვრივ აშიაზე მოთავსებული ყოფილა აღნიშნული მინაწერი და რომელიც, უეჭველია, შუშუა ფიცხელავას წინაპარი იყო, მართებდა: „ურემი ღომი, 9 მრთელი ღვწო, 2 საკლავი, საპურობო, ცეხვლი 3 ნაოთხალი ღომი, ბარჯის ზიდვა“. ეს უკანასკნელი ვალდებულება მას განსაზღვრავს როგორც მდებრივ გლეხს. საკლავი, როგორც ვხედავთ, შედის თავ-ბეგარაში. საპურობოც, ალბათ, ჰგულისხმობდა საკლავს, მაგრამ ეს პირდაპირ აღნიშნული არაა¹. მაშასადამე, მინაწერის „საკლავი ეპართა“ ეხება თავ-ბეგარას და ამოკვეთილია სწორედ თავი-ბეგარა, რომლის მთავარი შემადგენელი საკლავი ყოფილა². გააზატება გამოიხატა ბეგრის სახის შეცვლაში: თავი-ბეგრის მაგივრად—ხადილი. საქუთათლოს დავთარშიც, ბეგრების სანაცვლოდ, გააზატებულს უნდა გადაეხადა პურის-ჭაპა, მაგრამ მანთხოჯის ნუ¹:ხა გვიჩვენებს, რომ საქ¹ე სწორედ თავ-ბეგარაში იყო და არა სხვა რომელსამე ბეგარაში (ფიცხელავას ამოკვეთა, რასაკვირველია, ურმეულიც და სხვ., მაგრამ გახაზულია მხოლოდ საკლავი). მეორე მხრივ, საქუთათლოს დავთარი გვიჩვენებს, რომ გააზატებულს საგლეხო (საპოინალო) სამსახურის მაგივრად საპატიო სამსახური ევალეებოდა. ყველა ეს სწორედ დაუბეგრავი მსახურის ნიშნებია: ამასაც თავი-ბეგარა არ მართებს და საპატიო სამსახური ევალეება. ე. ი. აზატი დაუბეგრავი მსახური იყო, ანუ. უკეთ, გააზატებული დაუბეგრავი მსახურის მდგომარეობაში გადადიოდა. მნიშვნელობას მოკლებული არ უნდა იყოს ის გარემოება, რომ ზემომოყვანილ შემთხვევებში ყველგან მდებრივ გლეხია გააზატებული (მანთხოჯის ნუსხაში ხომ, როგორც აღვნიშნე, მესეფენი და აზატნი დაპირისპირებულნი არიან). აქედან საფიქრებელი ხდება, რომ აზატობა შეფარდებითი ცნება იყო და სიტყვა „აზატი“ ნახმარია მხოლოდ როგორც ეპითეტი, „გააზატებულის“ მაგივრად.

უეჭველია, დაბეგრილ მსახურთა გააზატებაც ხდებოდა. როგორც ვთქვი, დაბეგრილ მსახურთა ისტორია XVI—XVII საუკუნეებში გასაგებად ხდის, თუ რატომ უნდა გამოყოფილიყვნენ აზატნი, როგორც ცალკე სოც.-ეკონომიური კატეგორია. უკვე XVII ს-ში დაბეგრილი მსახური ისე დაიტირთა, იმდენად დაუახლოვდა თავისი მდგომარეობით მდებრივ გლეხს და იმავე დროს დაშორდა დაუბეგრავ მსახურს, რომ ეს უკანასკნელი უკვე მაშინ მსახურთა მასაში საკანგებოდ გამოირჩეოდა, როგორც პრივილეგირებული ყმა. ეს პროცესი დას-

¹ რომ აღნიშნული საკლავები საპურობოსი არაა, იხ., მაგ., იქვე. იმედისა ლუქაძის და მამისბედა კაისარიძის ნორმები, სადაც საპურობოს ან თავისი ციფრი უწერია ანდა იგი სულ ბოლოშია გადასმული.

² შდრ. „თავი“ ანუ „მთავნი საკლავი“ და. როგორც ჩანს, ამას დაპირისპირებული „სას-ტუმრო [საკლავი] ბარის 1622 წლ. ნუსხაში (საკ¹ხო დავთ. 1).

რულდა მხოლოდ XIX ს-ისათვის. მანამდე კი მსახურთა ფენა, შავნით რამდენსამე ქვეკატეგორიად დაყოფილი, მდაბიო გლეხთა მიმართ ერთ მთლიანს წარმოადგენდა¹.

რაც შეეხება დაუბევრავი მსახურის მდგომარეობის სიძვარეს, აქ არა მცირედი როლი მიეკუთვნება იმ გარემოებას, რომ ყოველი გააზატება, როგორც ინდივიდუალური ნებისყოფის აქტი, წერილობით მტკიცდებოდა, რომ აზატნი ყოველთვის სიგლოსანი იყვნენ, ხოლო სიგლის გაცუდება ძალმოპოვებით თუ შეიძლებოდა, უკანონობა იყო—იგი ერთხელ და სამუდამოდ განსაზღვრავდა აზატის უფლება-მოვალეობას.

გარდა აზატებისა, XIX ს-ში ცალკე საგლეხო კატეგორიად გვხვდებიან მოჯალაბენი. მოჯალაბე ისეთი ყვაა, რომელიც ბატონის სახლში, ან მის კარ-მიდამოში ცხოვრობს, მიწა ჩვეულებრივად არა აქვს და მთელის თავისი ჯალაბით მუდმივ ბატონის განკარგულებაშია (ბატ.-ყმ. სამეგრელოში, გვ. 41, 86—87, 124). რუსის მოხელენი 1864 წ. პირდაპირ სწერენ: «Моджалабы находятся целым семейством в полном распоряжении помещика» (საისტ. კრებ. I 5). XIX ს-ში მოჯალაბე მონა იყო.

ჩვენ ვნახეთ, რომ განწილულ საბუთებში მოჯალაბე არსად არა გვხვდება. პართლაც, იგი იხსენიება პირველად 1637 წლ. საბუთში, რომელშიც განკუთვნილია გელათისადმი „ბაჯს სასახლე მისის მოჯალაბით და სახასოს ალაგებით“ (ქრონიკები II 451—52). მეორედ, უკვე „მოსახლე“ მოჯალაბე გვხვდება 1696—1704 წ. საბუთში (საიკლ. საბ. I 88). მაგრამ საზოგადოდ მოჯალაბე უმოსახლო, უშიწო იყო და მისი „დასახლება“ დამოკიდებული იყო ბატონის ნებაყოფლობაზე. ეს კარგად ჩანს დაახლ. 1750 წლ. საბუთიდან, სადაც ვკითხულობთ: „შენგელია ქუემოთგან მოვიყვანეთ და მოჯალაბეთ დავაყენეთ წინამძღუარისთვის და თუ წინამძღუარმა ინებოს და მამული მისცეს, ბევარა როგორც სხუას გლეხს ხდებოდეს, ისე გარდაახდევინოს და იმსახუროს“ (იქვე 160, შდრ. 141 და II 31, 80). აქედანვე ცხადი ხდება, რომ, დასახლდებოდა თუ არა მოჯალაბე, ის ბევართ დანარჩენი გლეხებისაგან არ განირჩეოდა. საინტერესოა აგრეთვე ერთი დაპირისპირება, რომელიც გვხვდება 1774—75 წლ. გურულსი-გელში: ერკეთის ეკლესიას უდაბნოსათვის დროებით უთხოვებია თავისი „კომლი კაცი“, იმ პირობით, რომ „ოდესაც მაგიერი შესაბამი კომლი კაცი ანუ სამოჯალაბო კაცი მიეცეს უდაბნოს, მთავრ ნგზს (ერკეთისას) მისი კომლი კაცი ის(ევე) დანებდეს უდაბნოსაგან“ (საქ. ცენტარაქ. № 6/14). აქ, ცხადია, „კომლი კაცის“ ქვეშ იგულისხმება მოსახლე გლეხი, ხოლო ამისაგან განირ-

¹ შესაქე საბუთი, რომელშიც „აზატი“ იხსენიება, გ რ ი გ ო ლ კ ო ს დაახლ. 1730 წლ. მინაწერი, არსებითად არაფერს გვეუბნება და ამიტომ მას ვრცლად არ შევხებ. აქ იხსენიება ერთი „გლეხი“ და ერთი „აზატი“. „გლეხი“ უნდა უდრიდეს „მოინალე“-ს.

რაფ. ერისთავისა და მურიეს გადმოცემით, გლეხობა XIX ს-ის შუახანების სამეგრელოში სამ კატეგორიად იყოფებოდა: მოჯალაბეებად, მებეგრეებად და აზატებად (იხ. ბატ.-ყმ. სამეგრელოში, გვ. 86 და 124). საინტერესოა, რომ რ ერისთავის ცნობით, გააზატება, პირველ ყოვლისა. ლორის (ე. ი. ჩვენი ნუსხების საკლავის) ამოკვეთაში გამოიხატებოდა (იხ. იქვე, გვ. 102).

ჩევა „სამოჯალაბო კაცი“, რომელიც თავისთავად მოსახლე არ არის. კაცია და დიანი 1766 წლ. შეწირულობის წიგნიდან ჩანს, რომ მოსახლე მოჯალაბესაც სამსახური მანაც სხვაზე უფრო დამამცირებელი და სათაკილო მართებდა. და დიანი სწერს: ჩემ დედ-მამას კახიძისეულ სასახლეზე „მოჯალაბე დაე-სახლებინათ... და უდაბნოსათვის შეეწირათ მოსამსახურეთ, საფქვევ-საცეხვათ და პირუტყვის მოსაელელათ და პურის მრჩეველათ“-ო (საეკლ. საბ. II 31). ხოლო, როგორც უკვე ვიცით, XIX ს-ის ცნობები გვაქვს, რომ ღომის ცეხვა ყველაზე უფრო სათაკილო სამსახურად ითვლებოდა სამეგრელოში (ბატ-ყმ. სამეგრელოში, გვ. 86, 124). სოციალურ კიბეზე, როგორც უმიწო და მონა, მოჯალაბე ერთი საფეხურით მღაბიო გლეხზე (მოინალეზე) დაბლა იდგა. ჩვენს საბუთებში იმისი ნიშნებიც მოიპოვება, რომ მოჯალაბე „გლეხად“ არც კი ითვლებოდა. გრიგოლ კახის 1733 წლ. გუჯარში, მაგალითად, ყველა ყმას ან მარტივად „მოსახლე კაცები“, ან „მოსახლე გლეხები“ ეწოდება. ხოლო მოჯალაბე საგანგებოდ აღნიშნულია, როგორც „მოსახლე მოჯალაბე“ (საეკლ. საბ. I 142—143).

ის გარემოება, რომ მოჯალაბე XVII ს-მდე, უკეთ, XVII ს-ის შუახანებამდე, არსად არ იხსენიება, შეიძლება ორი მიზეზით აიხსნას:

1. ან მოჯალაბეობა მანამდეც არსებობდა, ოღონდ მოჯალაბეთა დასახლება და შეწირვა მიღებული არ იყო, რის გამოც ისინი ჩვენს საბუთებში, რომლებიც მეტწილად შეწირულობის წიგნებს წარმოადგენენ, ვერც მოხვდებოდნენ. XVIII ს-ისათვის, ქვეყნის გაუკაცურების გამო, დაიწყო მოჯალაბეთა დასახლება და ამის შემდეგ ისინი ჩვენს საბუთებშიც საკმაოდ ხშირად იხსენიებიან. შესაძლებელია აგრეთვე, რომ, მაგ., ოცხანელი XVI ს-ის მცეხველნი მოჯალაბენი ყოფილიყვნენ (შდრ. ს. კაკაბაძე, საისტ. კრებ. III 16—17), ე. ი. რომ თვითონ ტერმინი „მოჯალაბე“ მოვეიანო იყოს, ხოლო შესატყვისი სოციალური ფენა მანამდეც არსებულებოდა.

2. ანდა მათი მოუხსენებლობა, რომელსაც ზემომოყვანილი მოსაზრება საე-სებით ვერ ახსნის, ნიშნავს იმას, რომ მოჯალაბენი, როგორც ასეთნი, ე. ი. უმიწო, მთელი თავისი ოჯახით ბატონის კმაყოფაზე მყოფი ყმები, მანამდე არც მოიპოვებოდნენ (ან შეიძლება მხოლოდ გამონაკლისის სახით არსებობდნენ — არ უნდა დავივიწყოთ, რომ ლამბერტიც მოჯალაბეებს არ იცნობს!), რომ ყოველგვარ შინაჯრ სამსახურს ბატონის სახლში მხოლოდ მსახურთა და მღაბიო გლეხთაგან მორიგეობით გამოსული მოსამსახურენი ასრულებდნენ, და რომ მოჯალაბეთა გაჩენა XVII ს-ის განმავლობაში უნდა აიხსნებოდეს ახალი ეკონომიური პირობებით. მოჯალაბეთა გაჩენას XVII ს-ში არ შეიძლება არ დაუკავშიროთ მოსახლეთა გამრავლება საკათალიკოზო სოფლებში 1622 წლისათვის, „ამოგდებული“ გლეხის მოხსენიება ხონის დავთარში (გვ. 16) და „აყრილ“ გლეხზე ლაპარაკი 1656 წლ. საბუთში (საეკლ. საბ. I 55) და სხვ. ყველა ეს ერთი კატეგორიის მოვლენა უნდა იყოს.

ჩემს ზემოწარმოდგენილ სქემაში მოჯალაბე დაიქვრს, მაშასადამე, პირველ ადგილს:

ცალკე შევჩერდები უსამსახურო და უბეგრო ყმებზე. უსამსახურო და უბეგრო ნორმების მიხედვით ყმები, უმეტეს შემთხვევაში, არ განმისაზღვრავს და აი რატომ. ჩვენ მოგვეპოვება პირდაპირი ჩვენება იმისა, რომ ერთი ყმა შეიძლება ორი ბატონის მოვალე ყოფილიყო და რომ ასეთ შემთხვევაში მისი ვალდებულება შეიძლება სწორედ ბეგარად და სამსახურად განაწილებულიყო. ს. კაკაბაძის განსაზღვრით, 1660—85 წლებში გელოანნი სწერენ გაბრიელ ქყონდიდე-ცავერელს: „თუ თქვენ თქვენნი ყმა ფოჩიანი ჩვენს ალაგზედ დაასახლოთ, ბეგრის მეტს სხვას ჩვენ იმ კაცისას არას შემოგეცილოთ. მუშაობა, მგზავრობა და სამსახური ყველა თქვენნი იყოს და ბეგარას ჩვენ მოგვეცემდეს“ (საეკლ. საბ. I 81, შდრ. იქვე 78, საისტ. მ-ბე 1925, II 191). აქედან ცხადი ხდება, რომ, როდესაც საბეგრო ნუსხებში უსამსახურო ყმა გვხვდება, ჩვენ უფლება არა გვაქვს იგი, მაგ., გაუპირატესეულ ყმად მივიჩნიოთ—შესაძლებელია, რომ ასეთი ყმა „მკვიდრი“ არ იყოს, საელესიო მიწაზე სახლობდეს, როგორც ხიზანი თუ თავისი მკვიდრი ბატონისაგან ნასესხები, ხოლო სამსახურს თავის ბატონს უწევდეს. ასეთ შემთხვევაში მხოლოდ ზოგიერთი, განსაკუთრებით დამახასიათებელი ბეგარა თუ გვიჩვენებს ყმის ნამდვილ წოდებრივ მდგომარეობას. მეორე მხრით, ბეგრისაგან მრავალი სხვადასხვა მიზეზით ათავისუფლებდნენ ხოლმე ყმას, მაგ., რაიმე მოხელეობის შესრულებისათვის, ან სამსახურისათვის, ან უსახსრობისათვის და სხვ. (იხ. საისტ. კრებ. I 69, 72, 77, 94—ეს ცნობები XIX ს-ს ეკუთვნის). თილითის ნუსხაში, როგორც ერთხელ უკვე აღვნიშნე, გვხვდება „მოინალე“, რომელსაც ერთის კვირის ყლის დღის სამსახურის“ მეტი არა მართებს რა (საკჯო დავთ., გვ. 34). მაშასადამე, უბეგრო ყმასაც ხშირად, თუ მისი სამსახური დამახასიათებელი არაა, ვერ განვსაზღვრავთ.

საბუთებში გვხვდება ბეგრი სხვა, განსაკუთრებული ხელობის თუ ვალდებულების ყმა, როგორც „მესალობე“, „მეახორე“, „მეთევზე“, „მესანთლე“ და მრ. სხვ., მაგრამ ყველა ესენი ან მსახურები არაან, ან მდაბიო გლეხები.

შემაჯობებელი სია

ბატ.-ყმ. სამეგრელოში=კ. ბოროზდინი, რაფ. ერისთავი და მურიე, ბატონ-ყმობა სამეგრელოში, თარგმანი თ. სახოკიასი, ტფ. 1927.

გუჯრები=ალ. ხახანაშვილი, გუჯრები, ქუთ. 1891.

ლამბერტი=არქ. ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, ალ. ქყონიას თარგმანი, ტფ. 1901.

საეკლ. საბ.=დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, გამოც. ს. კაკაბაძის მიერ, I და II, ტფ. 1921.

საისტ. კრებ. I და III=საისტორიო კრებულა, გამოც. ს. კაკაბაძის მიერ, წიგნი I, ტფ. 1928, წიგნი III, ტფ. 1928.

საისტ. მ-ბე, 1925, I და II=საისტორიო მრამბე, საქ. ცენტრარქივის გამოც., ტფ. 1925, წიგნი I და II.

საკჯო დავთ.=აფხაზეთის საკათალიკოზო გლეხების დიდი დავთარი, გამოც. ს. კაკაბაძის მიერ, ტფ. 1914.

საკუზო იადგ. = აფხაზეთის საკათალიკოზო დიდი იადგარი, გამოც. ს. კაკაბაძის მიერ: საისტ. მ-ბე, 1925, II 177—185.

საქ. სიძვ. I და II = საქართველოს სიძველენი, საქ. საისტ. და საეთნ. საზ-ბის გამოც., ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით, ტ. I, გამოც. მეორე. წიგნი I, ტფ. 1920 და ტ. II, ტფ. 1909.

ქრონიკები II = ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, გამოც. თ. ჟორდანიას მიერ, წიგნი II, ტფ. 1897.

ქუთ. დავთ. = დავთარი ქუთაისის საყდრის გამოსავალი ბეგრისა, შედგენილი 1578 წელს. გამოც. ე. თაყაიშვილის მიერ: ძველი საქართველო, საქ. საისტ. და საეთნ. საზ-ბის გამოც., ტ. IV, ტფ. 1914—1915, გვ. 1—72.

ცგ. დავთ. = საცაგერლოს გამოსავლის დავთარი, გამოც. ს. კაკაბაძის მიერ, ტფ. 1914.

ცშ. დავთ. = საცაიშლოს გამოსავლის დავთარი, გამოც. ს. კაკაბაძის მიერ, ტფ. 1913.

ხონ. დავთ. = ხონის საყდრის დავთარი 1600 წლის ახლოს დროისა, გამოც. ს. კაკაბაძის მიერ, ტფ. 1913.

3. ღონღუა

თამარ მეფის და რუსუდანი

„გიორგი III [-ს] სხვა ძე არ ესვა მართ ოდენ მარტო ასული—თამარი“,—ამ რუსთველის სტილზე გამართული სიტყვებით იწყებდა განსვენებული პროფ. მოსე ჯანაშვილი ერთს თავის შრომაში თამარის ისტორიის პოპულარულ თხრობას („საქართველოს მოკლე ისტორია“, თბილისი, 1884, გვ. 105). ამრიგად, ავტორის მიერ მკაფიოდ ითქვა, რომ თამარს, თითქო, არ გააჩნდა არც ძმა, არც და. ეგევე აზრი, რა თქმა უნდა ჯანაშვილის უწინ გამოთქმულა, მაგალითად, დ. ჩუბინაშვილის მიერ; თამარი, ამის მტკიცებითაც, ვითომ, გიორგის ერთადერთი ქალი იყო, „и была единственною дочерью“ ისევე, ვით ფარსადანის ასული ნესტანდარეჯანიო („ქართული ქრისტიანობა“, ნაწ. II, სანკტპეტერბურგი, 1846, გვ. VII).

ამავე აზრს ადასტურებდა დიმიტრი ბაქრაძეც, როგორც ამას მოწმობს მის მიერ შედგენილი ქართველ მეფეთა შთამომავლობითი შტო („ვახუშტი. საქართველოს ისტორია. განმარტებული და შეესებული ახლად შედენილის არქეოლოგიურისა და ისტორიულის ცნობებით დ. ზ. ბაქრაძის მიერ“. ნაწილი პირველი, ტფილისი, 1885, გვ. 332). იგულისხმება, რომ ბაქრაძეს ამ მხრივ შემასწორებლად ვერ გამოადგებოდა მისი რედაქტორობითვე გამოცემული ვახუშტის დასახელებული შრომაც, რადგან ვახუშტიც თამარს გიორგი III-ის მხოლოდშობილად სთვლიდა, მაინცდამაინც იგი გიორგის „შვილებზე“ არას ამბობდა. ამრიგად, თამარ მეფე ქართულ ისტორიოგრაფიაში იმთავითვე შევიდა, როგორც მხოლოდშობილი, და, რაც უფრო საგულისხმოა, იგი იქ, საერთოდ, მხოლოდშობილადვე დარჩა „მოდღეინდელად დღედმდე“.

საერთოდო—ეს იმიტომ ითქმის, რომ ჩვენს ისტორიოგრაფიაში აქა-იქ და ყრუდ უკვე კარგა ხნის წინ გაისმა ხმა იმის თაობაზე, რომ თამარი ნამდვილად არ უნდა ყოფილიყო გვირგვინოსანი მამის ერთადერთი ქალი; რომ ამ ქალს დაცუნი უნდა ყოლოდა. ჩვენ აქ ვგულისხმობთ, პირველად, დ. კარიკაშვილს. ხარკისგან ნაშობი ვინმე დედაკაცი, რომელიც თამარის კარზე მოსულ „მუტაფრადინს“ შერთეს, კარიკაშვილის სიტყვით, „შეიძლება თვით თამარის უკანონო დაცუ ყოფილიყოს („თამარ მეფე“, ტფილისი, 1893, გვ. 15). მაგრამ ეს სიტყვა კარიკაშვილს თითქოს შემთხვევით წამოსცდენოდეს; იგი სხვაგან აღარ ღალატობს ერთხელვე მიჩნეულ აზრს. მისი თხრობით, მაგალითად, გიორგი III-ს თავის დროზე „აზრად დაებდა თავის ერთად-ერთის ასულის თამარის გაძეება“

(„საქართველო მეთორმეტე საუკუნეში“, ტფილისი, 1902, გვ. 100); გარდა ამისა, კარიჭაშვილი, ჩუბინაშვილის მსგავსად, სათანადო შემთხვევაში ამოწმებდა, რომ ნესტანდარეჯანიც და თამარიც „ერთად-ერთი შვილები“ იყვნენ მამისა („ვეფხისტყაოსანი“, ტფილისი, 1903, გვ. XXI).

კარიჭაშვილზე მთელი ათეული წლებით ადრე აკადემიკოსი მარი ბროსე თამარის ისტორიაში უშუალოდ წააწყდა თამარის დის სახსენებელს, სახელდობრ იქ, სადაც აღბეჭდილია, რომ გიორგი ლაშას დაბადების პატიესადებად „თვთ დედოფალ-მან რუსუდან და გაზრდილ-მან მის-მან მეფემან დავით, და დამან თამარისამან“ და სხვათა, ბიბლიური მოგვების მსგავსად, „იწყეს ძნობად“ (თამარის ისტორიკოსი— „ქართლის ცხოვრება“, გამოც. ბროსეს მიერ, ნაწ. I, ნაკვ. II, სანკტპეტერბურღს, 1850, 270, გვ. 298). ციტებული ადგილი ბროსემ თავის თარგმანში სქოლიოთი აღნიშნა ამ სიტყვით: „C'est ici le seul lieu où il soit fait mention d'une soeur de Thamar“ («Histoire de la Géorgie», I, p. 431, n. 4). იქნებ სწორედ იმავე ციტებულმა ადგილმა, სადაც მოხსენებულია თამარის და, მისცა საბაზი სარგის კაკაბაძეს აღენიშნა თავის დროზე ბროსეზე უფრო გაბედულად: „თამარი იყო, როგორც ცნობილია, ასული გიორგი მეფისა, მაგრამ არა ერთად-ერთი, როგორც ერთი ცნობიდან ჩანს, მას ჰყოლია და, რომლის სახელი არაა მოხსენებული“ („თამარ მეფე და მისი მნიშვნელობა საქართველოს ისტორიაში. ლექცია, წაკითხული ტფილისში... 1912 წ.“, ტფილისი, 1912, გვ. 4).

ასეთია ზოგადად თამარის დის შესახებ საკითხის ისტორია. მაგრამ ახლავგ ისტორია უკვე მეტად უსისხლბორცოდ მოჩანს. დღეს აკად. ივ. ჯავახიშვილის ღვაწლით მოპოებული და შესწავლილი ახალი მშვენიერი ძეგლები ხელთ გვაქვს, და ამ ძეგლებზე დაბრჯენით შეგვიძლია თამარის დის ცხოვრების გათვალისწინება და ამასთან ერთად თვით თამარ მეფის, ამ შესანიშნავი მოღვაწის, ცხოვრების აღწერილობაში ზოგი ცნობის შესწორებაც. სახელდობრ, ამ ძეგლებზე დამყარებული მკვლევარი უკვე დადასტურებულად მიიჩნევს, რომ ა) თამარს უთუოდ ჰყავდა და, ბ) თამარის დის არსებობა არა მარტო „ერთი ცნობიდან“ ჩანს, გ) თამარის დის სახელი რუსუდანი იყო, დ) მცდარია ვახუშტი ბატონიშვილის ჩვენება, ვითომ თამარ მეფეს ორი მამიდა ჰყოლოდეს და ისიც ორივე ერთმანეთის სეხნა, ორივე რუსუდანი, ე) თამარის ისტორიაში ცნობილ ორ რუსუდანთაგან ერთი—კარგად ცნობილი, თამარის მამიდა, პოლიტიკური მოღვაწე დედოფალი რუსუდანი იყო, მეორე-კი თამარ მეფის და რუსუდანი, ამ მოკლე წერილის საბაზი.

კერძოდ, ორი აღნიშნული რუსუდანის ნამდვილი ნათესაური ურთიერთობა თამარ მეფესთან (და და მამიდა) ჩვენს მიერ უკვე განმარტებულ იქნა ამ ცოტახნის წინ, მხოლოდ მოკლედ („Памятники эпохи Руставели“, изд. Государственного Эрмитажа, Ленинград, 1938, стр. 332, s. v. Русудана). იმ მოკლე განმარტებისათვის უშუალო საფუძველი მოპოებულ იქნა ბასილის მიერ XIII ს. დამდეგს შედგენილს თამარის „ცხოვრებაში“ („ცხოვრების“ აღდგენილი დედნის რუსულ ენაზე გადათარგმნა ხელნაწერიდან და ერმიტაჟის დასახლებულს საშოთარუსთველო საიუბილეო გამოცემაში გამოქვეყნება მოხერხდა თვით ძეგლის

დედნის აღმდგენელის და გამოსაცემად შემზადებელის აკად. ივ. ჯავახიშვილის თავაზიანი ნებართვით).

აღმრული საკითხის უფრო განწყვილივით განსახილველად აქაც პირველად ყოვლისა გამოგვადგება იგივე ძეგლი, ბასილის შედგენილი „ცხოვრება მეფეთმეფისა თამარისი“, სახელდობრ ხელნაწერის ერთი ადგილი, სადაც იკითხება:

„გარდაიცვალა მეფე გიორგი და იქმნა გლოვა და მწუხარება უზომო უფროსდა დასა თუისსა რუსუდანს. ესე იყო სძალ-ყოფილი დიდთა სულტანთა შამირამელთა და დედოფალი ყოვლისა ხუარასნელთა უფლებისა, რომელი სიქურისათუის თუისადვე მამულად მოყვანებული, დედოფლად დაჯდა ქართველთად უფროსდა დიდებად სახლისა თუისისად და ყოვლისა ამის სამეფოსა. ამას წინაშე იყო თამარ მაშინ¹, ვითარცა თუისსა მამიდასა თანა, დითურთ თუისით, რომელსა რუსუდანვე მოაქუნდა სახელად, რომლისათუის აწ დამაკლებს წინამდებარე ესე². მითხრობად, თუ რაოდენ შუენიერება და თავდგმულობა ექმნა ყოველთა პირველ მისსა ყოფილთა დედოფალთა. ვიკადროთ რამე, რამეთუ ოთხმოცისა წელიწდისა დღეთამან შეიყუარა მტკიცედ ქალწულება, სიწმიდე და სიკეთე დიდად სრული“ (რვ. 33, ფ. 2 ბ)³.

ამრიგად აქ არა მარტო დასახელებულია თამარის და რუსუდანი, ერთ დროს თამართან ერთად მყოფი მამიდა რუსუდანის, თავის სეხნას სასახლეში; აქ თამარის დის შესახებ ორიოდ საგულისხმო ცნობაც შემონახულა. რაკი ავტორს უშუალოდ თამარის ცხოვრება ჰქონდა აღსაწერი, ამიტომ ორსავე რუსუდანს გაკვირვებულად შეეხო, კერძოდ თამარის დის შესახებაც მხოლოდ „იკადრა რამე“, მოკრძალებით და მოკლედ დაახასიათა იგი, ვით სათნო ადამიანი. აქვე ითქვას, რომ ასე იცნობს თამარის დას ლაშა-გიორგის-დროინდელი მემატთანეც. ამას თამარის და მოხსენებული ჰყავს, ვით თამარის მამის გიორგის ასული, „ასული მამის მისისა გიორგისი, რუსუდან დედოფალი“ (ივ. ჯავახ-

¹ NB «ხოლო დაჲ მეფისა რუსუდან, გამზრდელი თამარისი, იყოფოდა სამშვილდეს» «შევესებული „ქაოთლის ცხოვრება“, გამოც. ბროსეს მიერ, I, II, გვ. 276).

² „წინამდებარე ესე“ გულისხმობს თამარის მეფობის აღწერას.

³ ეს წერილი უკვე მზად გვქონდა დასაბეჭდად, როდესაც პროფ. ს. ჯანაშიამ თავაზიანად გაგვაცნო ახალს მნიშვნელოვან ლიტერატურას. იგულისხმება კ. კეკელიძე „რუსთველოლოგიური შტუდიები“, ტფალისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები. III, პირველი სერია, სპეც. გვ. 118—120. აღნიშნულ ადგილზე პატივცემულ მკვლევარს, კ. კეკელიძეს, რუსთველოლოგიურ ძიებასთან დაკავშირებით მოყვანილი აქვს სწორედ იგივე ციტატი ბასილის დასახელებული შრომიდან, რომელიც ახლა ჩვენ ვისარგებლეთ, და ამ ციტატის მიხედვით გაკეთებული აქვს იგივე დასკვნა, რომელიც ჩვენ აქ გვავინტერესებს, სახელდობრ დასკვნა, რომ ქალწულობის შემყვარე „მამიდა“ თამარისა ნამდვილად „არის არა მამიდა თამარისა, არამედ დაი მისი“ (კ. კეკელიძე, გვ. 118). „და მართლაც,—ნათქვამია იქვე,—რალაც არაბუნებრივია. რომ ორ დას, ერთი დედ-მამის შვილს, ერთს ოჯახში მყოფს, ერთი და იგივე სახელი რქმეოდა. იხ. აგრეთვე იმავე ავტორის ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი როგორც ლიტერატურული წყარო“, რუსთველის კრებული, ტფილისი, 1938, გვ. 134, შენ. I. აქაც ავტორი იმეორებს ჩვენთვის საინტერესო დებულებას იმ ფაქტის გათვალისწინებით, რომ თამარის დას რუსუდანს ასახელებს ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატთანეც. თვით ამ მემატთანის შრომის სათანადო მთელი აბზაცი, ჩვენს მიერ ციტატად გამოყენებული, იხ. ქვევით.

ხიშვილი. „ლაშა-გიორგის-დროინდელი მემატანე.—ქართული ძეგლები. III—საისტორიო მწერლობა. № 2, გვ. 16). აქ თამარის დას დათმობილი აქვს შემდეგი აბზაცი:

„და ასული მამის მისისა¹ გიორგისი, რუსუდან დედოფალი იყო ტკბილი და მოწყალე, ნუგეზინის-მცემელი და შემხუეწელი დაქირებულთა და მზრდელი ჩუილთა და ობოლთა, რომელ ღირსნი მათგან ზრდისანი ნაშობთა მათთა წინაშე მიუსხმიდიან. ჯელთა მისთაგან ნაქმარი საყდართა და ეკლესიათა იგზავნებოდა“.

ვით ამ ამონაწერში, ისე თამარის „ცხოვრებიდან“ მოტანილ ციტატაშიც არა ერთი საგულისხმო დეტალი ჩანს. ჩვენის საკითხისათვის, კერძოდ, მნიშვნელოვანია „ცხოვრების“ ავტორის მოწმობა, რომ თამარის დამ რუსუდანმა „ოთხმოცისა წელიწდისა დღეთამან შეიყუარა მტკიცედ ქალწულებსა, სიწმიდე და სიკეთე დიდად სრული“. ეგ მოწმობა, აგრეთვე თვით ფაქტი, რომ „ცხოვრებაში“ ორი რუსუდანი ერთი მეორის გვერდით ჩნდებიან, და კიდევ ზოგი სხვა გარემოებანი, „ცხოვრებაში“ აღწესდულნი, აკად. ივ. ჯავახიშვილმა სამართლიანად გამოიყენა ვით საბუთი, რომლის ძალითაც პატივცემულმა მეცნიერმა, სხვათა შორის, გადაწყვიტა ერთი ფრიად მნიშვნელოვანი წყარო-მცოდნეობითი საკითხი, სახელდობრ თუ რა წყაროდან უნდა შეეტანა ბატონიშვილ ვახუშტის თავის საისტორიო შრომაში, კერძოდ, იგივე ცნობების შესახებ ორი რუსუდანისა და ერთი ამ ორთაგანის „ქალწულებისა“. ეგ ცნობები (ზოგ სხვა ცნობებთან ერთად), აკად. ივ. ჯავახიშვილის დასკვნით, ვახუშტის შეედლო ამოეკითხა თამარის „ცხოვრებაში“ („ახლად აღმოჩენილი ქართლის ცხოვრება და თამარ მეფის მეორე აქამდე უცნობი ისტორიკოსის თხზულება“. — ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, III, ტფილისი, 1923, გვ. 214—215). ამრიგად, აკად. ივ. ჯავახიშვილმა პირველმა გასცა პასუხი ჯერ კიდევ ბროსეს მიერ აღძრულს და შემდეგ ბაქრაძის მიერ განმეორებულ საკითხს, თუ „d'où Wakhoucht a-t-il pris cette seconde Rousoudan, vierge jusqu'à 80 ans...?“ (Histoire de la Géorgie, I, S.-Petersbourg, 1849, p. 421, n. 1).

ბაქრაძით, „მეორე რუსუდან სრულებით არ არის ცნობილი და არა ჩანს, სად ჰპოვა ეს ცნობა ვახუშტის“ („ვახუშტი. საქართველოს ისტორია“, გვ. 202, შ. 1). მაშინ, ოთხმოციან წლებში, როდესაც ბაქრაძე ვახუშტს არედაქტირებდა, მისი დამაინტერესებელი ცნობა „მართლაც, — შენიშნავს აკად. ივ. ჯავახიშვილი, — გაუგებარი იყო, ეხლა კი ჩვენ დანამდვილებით ვიცით, რომ იგი თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსის თხზულებითგან აქვს ბატონიშვილს ვახუშტს ამოღებული“ („ახლად აღმოჩენილი ქართლის ცხოვრება“ etc., გვ. 215). თუ, ამრიგად, კითხვაზე პასუხი მიცემულია და ვახუშტის წყარო მოპოვებულია, *eo ipso* გადაწყვეტილია, თუ რა სავალდებულო კორექტივია შესატანი ვახუშტის იმავე ისტორიაში, — მომენტი, რომელიც აღწნიშნული დარჩა აკად. ივ. ჯავახიშვილის დასახელებულ შრომაში. როგორც დავინახეთ, თამარის „ცხოვრებაში“ ორთაგან ერთი რუსუდანი თამარის და არის. ვახუშტის კი, რაღაც მი-

¹ მისისა, ე. ი. თამარისა.

ზეზით, შეცდომა მოსულია. მას ორივე რუსუდანი ერთი მეორის დებად და ისიც სეხნა დებად უცვნია, თამარის მამიდებად მიუჩნევიან, მაშინ როდესაც ვახუშტის ეს თეზისი ვერ ეგუება ვერც ერთს ზემორე მოხსენებულ წყაროს.

სახელოვან მეისტორიეს, ჰგავს, გული ეუბნებოდა, რომ ორი სეხნა დის საკითხი არ იყო მთლად მარტივი ან უმნიშვნელო; კიდევ ამიტომ რიტორიკულის კილოთი მიმართადა მკითხველებს: „ესე ნუ გიკვირნ, რამეთუ ორნი ესე რუსუდან დანი იყვნენ“ (იქვე, გვ. 202). როგორც ზევით ნაჩვენებია, ასეთი განმარტება სრულიად არ ნიშნავდა საკითხის გადაწყვეტას, ვთქვათ, არც ბროსესათვის, არც ბაქრაძისათვის.

მაგრამ აქ აღიძვრის საკითხი: ყველა ამით ამოიწყვიცის თუ არა მთელი ის მასალა, რომელიც, ასე ვთქვათ, რუსუდანის სახელზეა შემონახული? თითქო არა. რადგან თვით ეპოქის ნაშთები ჯერ არა თუ საკმაოდ არ შესწავლილა, არამედ, საერთოდ, გამოვლინებულიც არ არის ჯეროვნად, ამიტომ საჭიროა ყურადღება იქნეს გამახვილებული თვითეულს ისეთ ძეგლზეც, რომელიც თავისთავად იქნებ არც თუ ისე მკაფიოდ ჟღერდეს, ჩვენს შემთხვევაში, თამარ მეფის დის შესახებ. მაგალითად, ჩვენ მოგვეპოება ერთი საგულისხმო ეპიგრაფიული ძეგლი, სადაც თითქო არა თუ რუსუდანის შესახებ უნდა იყოს ლაპარაკი, არამედ თვით რუსუდანივე უნდა ლაპარაკობდეს პირველი პირით. აქ ჩვენ ვგულისხმობთ ფხოტერის (სვანეთი) მაცხოვრის ხატის ჩარჩოზე გაკეთებულ წარწერას, რომელშიც ერთად გვხვდება თამარ მეფის ვით მამიდის, ისე დის, წარწერის „ავტორის“, სახელი რუსუდანი. რადგან თვით წარწერის წამკითხველს წინ ხვდება ზოგი რამე ტექსტუალური ხასიათის სიძნელე და კიდევაც ამიტომ დებულება მისი „ავტორის“ ვინაობის შესახებ მაინცდამაინც არ შეიძლება ჩაითვალოს სრულიად უდავოდ, ამიტომ, რაც შეიძლება მოკლედ, აქვე უნდა განვიხილოთ მთელი ეს წარწერაც.

წარწერა დღესდღეობით წაკითხული აქვთ ნიკოლოზ ქუთათელაძეს (წარსული საუკუნის შუა წლებში), აკადემიკოსი ბროსესთვის ზოგი ეპიგრაფიკული მასალების მიმწოდებელს (ტექსტი იხ. Brosset. Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie. St.-P., 1851, Rap. X-e, p. 61; აგრეთვე თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, I, გვ. 254) და ახლა—პროფ. შ. ამირანაშვილს (ბეჟა ოპიზარი, ტფილისი, 1937, გვ. 32, შენ. 2)¹. ადვილად გასაგები მიზეზით, ჩვენთვის უპირატესია პროფ. შ. ამირანაშვილის წანაკითხი. ამ წანაკითხით, ფხოტერის წარწერა ლაღადებს შემდეგს:

„არსო თუთებით მყოფობისთჳს² ლო³ სჯულთა შენთა მტკიცედ მპყრობელისა⁴ მეფეთ მეფისა დიმიტრის ასულისა⁵ მფისა და მეფეთა მჯისა გის დისა სულტნთა სძლისა⁶ რსდნ დედოფლისა სამსახურებლად შენდა შემზადებულნი

¹ სამწუხაროდ, ჩვენ საშუალება არა გვქონდა წარწერას გაცნობოდით თუნდაც ზეი-რიანი ფოტოგრაფიის საშუალებით.

² ქ. (= ქუთათელაძე). მყოფობისათა.

³ ქ. ქრისტე ღმერთო.

⁴ ა. (=ამირანაშვილი). სჯულთა შენთა მპყრობელისა,

⁵ ა. დიმიტრისა სჯლისა.

⁶ ქ. ასულისა.

ნივთი ვინათგან უმნ რ სცნა¹ სრულებად ჩემ გაზრდილის² მათის და ლმობთ³ მგნებლისა⁴ გის ასკლის დედოფლისა რკსდანიისგან სრულ ქმნილნი⁵ მითვალენ მეოხმნ მათმნ ყუფად⁶ სუფევისა“.

ამ წარწერის ძირითადი შინაარსი, ჩვენი გაგებით, ასეთია: გიორგი III-ის ასული დედოფალი რუსუდანი ევედრება „ერთარსს“ მიითვალოს (შეიწიროს) მისგან ამ „ერთარსისათვის“ „შემზადებულნი ნივთნი“, ეგ „ნივთნი“ ყოფილა უფლისდა „სამსახურებელად“ „შემზადებულნი“ გიორგი III-ის დის, ჩვენი რუსუდანის მამიდის და გამზრდელის, მიერ; მაგრამ „შემზადებულს“ ამ „ნივთთა“ შეწირვა ანუ, ალბათ, ბოლომდე „შემზადება“ არ დასცლია, წარწერით, „უმნ რ სცნა სრულებად“ (?); ის, რაც ბოლომდე ვერ მიუყვანია გიორგის დას, შეუსრულებია („სრულ ქმნილნი“) გიორგის ასულს, თამარის დას, გიორგის დის „გაზრდილს“ და აი, „შემზადებულნი ნივთნი“ (იგულისხმება თვით ხატი, ამ წარწერით შემკული, და იქნებ კიდევ სხვა საეკლესიო სამსახურებელნიც) შეუწირავს კიდევ „ერთარსისათვის“. აქ, სასხვათაშორისოდ, შეიძლება მკითხველმა მოიგონოს ლაშა-გიორგის-დროინდელი მემატეიანის შემდეგი ცნობა გიორგის ამ ასულის შესახებ: „ჯელთა მისთაგან ნაქმარი საყდართა და ეკლესიათა იგზავნებოდა“ (იხ. ზევით).

წარწერის სიტყვები—„ლმობთ მგნებლისა გიორგის („გის“) ასკლის დედოფლისა რკსდანიისგან“ „ქუთათელაძეს წაუკითხავს ასე: „ლმობით განმანათლებელი გიორგის ასულის დედოფლის რუსუდანის-გან“. ქუთათელაძის წანაკითხის გამოცემელს, ბროსეს, რა თქმა უნდა, კარგად ახსოვდა, რომ თამარ მეფის ისტორიკოსის სიტყვით, თამარის ძის გიორგის სახელწართაული ლაშა „გ ა ნ მ ა ნ ა თ ლ ე ბ ე ლ ა დ სოფლისა ითარგმანების აფსართა ენითა“⁷ და რომ, ამრიგად, „განმანათლებელი“ საისტორიო მწერლობაში გამოყენებულია, ვით გიორგი თამარის ძის ეპითეტი; ვახუშტის განმარტებითაც ლაშა „არს განმანათლებელი“ (ბაქრაძის გამოც., გვ. 204).

ბუნებრივია, რომ ქუთათელაძის წანაკითხ სიტყვებში—„ლმობით განმანათლებელი გიორგის“—ბროსემ, თავის მხრივ, შეიცნაურა სწორედ ლაშა-გიორგის ეპითეტი „განმანათლებელი“ და გადაწყვიტა კიდევ, რომ „განმანათლებელი“ სიტყვის წინ მჯდომი „ლმობით“ სიტყვიდან აღედგინა „ლაშობით“ სიტყვა. ამრიგად ბროსემ წარწერას გარკვეული ინტერპრეტაცია მისცა: ის გიორგი, რომელიც, როგორც ნაჩვენებია, ჩვენ მიგვაჩნია გიორგი III-დ, თამარის მამად, ბროსემ მიიჩნია ლაშა-გიორგიდ, და, მაშასადამე, ის რუსუდანიც, რომელიც ჩვენ მიგვაჩნია გიორგი III-ის ასულად და თამარ მეფის დად, ბროსემ მიიჩნია ლაშა-გიორგის ასულად. ბროსემ ამის შესაფერისად გადათარგმნა კიდევ ქუთათელაძის წანაკითხი წარწერა (იხ. Rap. X-c, p. 61) და იქვე სქოლიოშიც აღ-

¹ ქ. უამ-მან დასცა.

² ა. გაზრდილსა.

³ ქ. ლმობით.

⁴ ქ. განმანათლებელი.

⁵ ქ. მსმენელმან.

⁶ ქ. მკვდრ ყოფად.

⁷ ქართლის ცხოვრება, ნაწ. I, გამოც. ბროსეს მიერ, სანკტპეტერბურღს, 1849, გვ. 298.

ნიშნა თავისი შესწორება. ჩვენი საკითხისათვის საგულისხმოა, რომ სამართლიანი სიფრთხილის ძალით ამ სქოლიოს შესახებ ბროსემ თვითონვე დასძინა, რომ „les deux mots soulignes sont des corrections que je propose afin de trouver un sens raisonnable“ (იქვე). ისიც საგულისხმოა, რომ თ. ჟორდანიამ, მთელი წარწერის მსესხებელმა ბროსეს ნაჩვენები შრომიდან, სათანადო ადგილი კითხვის ნიშნით აღნიშნა ამ სახით: „ლმობით განმანათლებელი გიორგის ასულის (?) დედოფლის რუსუდანისაგან“ (ქრონიკები, I, გვ. 254). შეიძლება, თ. ჟორდანიამაც ბროსეს თარგმანის მიხედვით მაინც, ეგ გიორგი ლაშა გიორგიდ ჩასთვალა; თუ ეს ასეა, მაშინ მისი კითხვის ნიშანიც კანონიერია, რაკი არსად ჩანს, რომ ლაშა გიორგის ასული ჰყოლოდეს. მეორე მხრივ, თ. ჟორდანიასათვის მაშინაც ბუნებრივი იქნებოდა ამ ნიშნის ხმარება, თუ იგი ჩვენსავეთ, ხსენებულ გიორგის გიორგი III-დ შეიცნობდა, რაკი საერთოდ სამეცნიერო ძიებებში გიორგი III-ის, ასული რუსუდანიც აკი შეუქმნეველი რჩებოდა.

მაინცაღამაინც, ჩვენთვის აქ ბროსეს მიერ ნაკეთები თარგმანია ასახსნელი. როგორც პროფ. შ. ამირანაშვილის წანაკითხი წარწერა ამკლავებს, „ლმობით განმანათლებელი გიორგის“ სიტყვებიდან „განმანათლებელი“ სიტყვა მახინჯად ჩანს წაკითხული და, მაშასადამე, მთელი ლაშა-გიორგის—შესახები კონცეფციაც უადგილოდ რჩება, მით უფრო, რომ ლაშას, როგორც ვიცით, არც ერთი წყარო ასულის მშობელ მამად არ იცნობს. ნამდვილად, შ. ამირანაშვილის მიხედვით, სათანადო ადგილზე ჩვენ გვრჩება გამოთქმა: „ჩემ გაზრდილ[ი]სა მათის და ლმობ[ი]თ მგნებლისა გ[იორგ]ის ასულის დედოფლისა რუს[უ]დანისაგან“. „მგნებლისა“ სიტყვა წაკითხულ უნდა იქნეს ვით მგონებელისა ანუ მოსაგონებელისა. გამოდის, დედოფალი რუსუდანი (თამარის და) წარწერაში თავს აცხადებს, ვით გამზრდელის, მამიდა-რუსუდანის „ლმობით მგონებელად“, ე. ი. გულისტკივილით მომგონებელად, რაკი იგულისხმება, ხსოვნის საგანი უკვე გარდაცვალებული პირი იყო; ანუ, უკეთ, რუსუდანი მამა-მისს გიორგი III-ს (გარდაიცვალა 1184) იხსენიებს, ვით „ლმობით მოსაგონებელს“.

შემდეგმა ძიებებმა მომავალში უნდა გამოარკვიოს რამდენად სწორია აქ მოყვანილი ჩვენი მოსაზრება ფხოტრერის წარწერისა და შიგ მოხსენებულის გიორგის ასულის შესახებ.

საერთოდ, სათანადო ძეგლების ზედმიწევნით შესწავლამ უნდა გამოარკვიოს საკითხების მთელი რიგი, რომელნიც რუსუდანის ვინაობას ეხებიან და რომელთა გათვალისწინებაც ამ მოკლე წერილის ჩარჩოებში არ გვეხერხება. მაგალითად, აღიძვრის საკითხი, თუ რა ტრადიციას ემყარებოდა აკადემიკოსი პ. ბუტკოვი, რომელიც ჩანს, სადაოდ არ თელიდა, რომ თამარ მეფეს და ჰყავდა. როგორც ვიცით, მისი მტკიცებით, „Обезский царь, тещь... Изяслава, был не кто другой, как Георгий III, царь грузино-апхазийский“; «Тещь Изяслава был подлинно царь Георгий III... Провидение послало в супруги, и другой дочери георгиевой [თამარ მეფეს] русского же князя [გიორგი ანდრია ბოგოლუბსკის ძე], интчатного племянника Изяслава“ (об. О браках князей русских с грузинками и ясынами, в XII в. Северный архив, 1825,

ნაწ. XIII, № IV, ს.-პეტერბურგი, 1825, გვ. 320—321 და 323; იხ. აგრეთვე Brosset, Additions, St.-P., 1851, p. 295, n. 1).

თავის განმარტებას მოითხოვს აგრეთვე ცნობაც, რომ რუსუდანმა „ოთხ-მოცისა წელიწდისა დღეთამან შეიყუარა მტკიცედ ქალწულება, სიწმიდე და სიკეთე დიდად სრული“¹. ნიშნავს თუ არა ეს ცნობა ქალწულების შესახებ, რომ რუსუდანი შემონაზვნებულა? აღიძვრის საკითხი, საერთოდ, იმის შესახებ, თუ რა ნამდვილი ადგილი ეჭირა ამ ქალს თამარ მეფის მამისა და მერმე თვით თამარის კარზე ან სხვა დინასტთა კარზე. ეს და მსგავსი საკითხები რუსუდანის შესახებ მათი ძიების დროს, იქნება, ჩვენის ისტორიის და ლიტერატურის სხვა, ჯერ კიდევ გაუთვალისწინებელ, პრობლემებსაც გადაესვენას.

24.1.39. ლენინგრადს

¹ პროფ. კ. კეკელიძის დასკვნით, რუსუდანი „საფიქრებელია მოლოზნად ყოფილა შემდგარი“ (რუსთველოლოგიური შტუდიები, გვ. 118); მეორე შემთხვევაშიც ავტორი იმეორებს: „თამარს უნდა ჰყოლოდა დაი, შემდეგში შემონაზვნებული“ (ისტორიანი და აზმანი..., გვ. 134, შენ. 1).

მიმართებითი ნაცვალსახელისა და მისამართი სიტყვის
უკთიმართობისათვის ძველ ქართულში¹

ენათმეცნიერებაში დღეს უკვე გაბატონებულია დებულება, რომლის მიხედვითაც პარატაქსი, ე. ი. რთული „შეთხზული“ ან რთული შეკავშირებული წინადადება ისტორიულად წინ უსწრებს ჰიპოტაქსს, ე. ი. რთულ დამოკიდებულ წინადადებას².

წინადადების ამ ორი ფორმის ისტორიული ურთიერთობის გათვალისწინებისას სპეციალისტები ეყრდნობიან უმთავრესად იმ უცილობელ ფაქტს, რომ რთული დამოკიდებულ წინადადება პირველად ყოვლისა დამახასიათებელი და ტიპურია წერილობითი მეტყველებისათვის ზოგადად, კერძოდ კი სამეცნიერო და საქმიანი მეტყველებისათვის, ხოლო რთული „შეთხზული“ წინადადება დამახასიათებელი და ტიპურია პირველად ყოვლისა სასაუბრო მეტყველებისათვის ზოგადად, კერძოდ ფოლკლორული მეტყველებისათვისაც.

აქედან თავისთავად გამომდინარეობს მეორე დებულება: რთული დამოკიდებული წინადადება ყალიბდება და ერთგვარ სინტაქსურ ნორმად იქცევა ენის განვითარების უმაღლეს საფეხურზე. სინტაქსური ნორმა აქ იმიტომაც გასაგულვებელი, რომ, ემბრიონის სახით, რთული დამოკიდებული წინადადება ე. წ. „პრიმიტიული“ ენებისთვისაც არ წარმოადგენს იშვიათობას. ჩვენ აქ ვერ შევჩერდებით იმ საგულისხმო მოვლენაზე, რომ უძველეს იწერლობიან ენებშიც დამოკიდებული წინადადების როლს ხშირად სხვადასხვა სახის ნომინალური ფორმები ასრულებენ³, და, მაშასადამე, შინაარსით ჰიპოტაქსური წინადადება ფორმით მარტივი წინადადებისაგან სრულიად არ განიჩქევა.

¹ ტერმინი „მიმართებითი ნაცვალსახელი“ გულისხმობს რუსულ относителное местоимение-ს, გერმანულ Relativpronomen-ს; „მისამართი სიტყვა“ აღნიშნავს მთავარი წინადადების ქვემდებარეს ან, საერთოდ, იმ სასაზღვრო სიტყვას, რომლის მსაზღვრელიც მიმართებითი ნაცვალსახელითაა გამოხატული; გერმანულად ამ სახელწოდებას ტერმინი Bezugswort-ი შეესატყვისება.

² K. Brugmann. Griechische Grammatik (Handbuch der klass. Altertumswissenschaft. II. 2. Aufl., erste Hälfte. Nördlingen. 1889), S. 226—227 და, განსაკუთრებით, მისივე: Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. Strassburg. 1904, S. 650.

³ შესატყვისი მაგალითები ბერძნულიდან იხ. A. Meillet. Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes², p. 373 (= Введение в сравн. грам. индо-европейских языков. Ред. Р. Шор. Москва-Ленинград 1938, стр. 376).

საკითხი, არსებითად, დამოკიდებული ან დაქვემდებარებული წინადადების გრამატიკულ გამოსახვას ეხება. პარატაქსისა და ჰიპოტაქსის გრამატიკული დაპირისპირება საშუალებას გვაძლევს ზოგადად დავათარილოთ წინადადების ეს ორივე ფორმა: პარატაქსი, როგორც ვთქვით, შედარებით უფრო ადრინდელი მოვლენაა, ჰიპოტაქსი—შედარებით უფრო მერმინდელი. ასეთი ზოგადი დათარიღებისათვის მეტად მნიშვნელოვანია, სხვათა შორის, ის ფაქტიც, რომ გარკვეულ ენებში (მათ რიცხვში ინდოევროპულ ენებშიც)¹ მიმართებითობის (რელატივობის) გამოხატვა გარკვეული სიტყვისათვის მეორადსა და, მაშასადამე, მერმინდელი დროის ფუნქციას წარმოადგენს.

ჰიპოტაქსის სინტაქსურ ნორმად ჩამოყალიბება ენის განვითარების უმაღლეს საფეხურზე თავისთავად გულისხმობს, რომ წინადადების ეგ ფორმა განვითარებული აზროვნების კუთვნილებაა, განსაკუთრებით მტკიცე და მიუცილებელი სამეცნიერო და, ზოგადად, საქმიანი, თუ შეიძლება ითქვას, „მსჯელობითი“ ლიტერატურისათვის. მართლაც, რთული წინადადების ჰიპოტაქსური ფორმა სრულყოფილად წარმოგვიდგენს სინთეზურ მსჯელობას, ჰიპოტაქსში აღბეჭდილია რთული სინთეზი, პარატაქსული ფორმა კი უფრო მეტად და უფრო შესატყვისად ანალიზურ მსჯელობას გადმოგვცემს; პირველი უფრო წინადადებათა აბსტრაქტული ურთიერთობის გამომხატველია, მეორე — უფრო წინადადებათა კონკრეტული ურთიერთობისა.

ჩვენ არავითარი საბუთი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ჰიპოტაქსური წინადადების სათავე მწერლობა იყოს; სამაგიეროდ, ჩვენ სრული უფლება გვაქვს ვივარაუდოთ, რომ ჰიპოტაქსის საშუალოდ განმტკიცებასა და მის რთული „შეთხზული“ ან რთული შეკავშირებული წინადადებისაგან მკვეთრად გამოყოფას სწორედ მწერლობამ შეუწყო ხელი. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, ჰიპოტაქსს თავისი ისტორია აქვს, მდიდარი და მრავალმხრივ მნიშვნელოვანი. ვგულისხმობთ განვითარებისა და ჩამოყალიბების ისტორიას.

ჩვენთვის აქ პირველად ყოვლისა საყურადღებოა რთული დამოკიდებული წინადადების ერთი სახე, სახელდობრ კონსტრუქცია, რომელსაც ჩვეულებრივად «ასიმილაცია» ან «ტრაქცია» ეწოდება (რამდენად მართებულა ასეთი სახელწოდება, ამის შესახებ ქვემოთ). ჰიპოტაქსის ეს ფორმა ცნობილია სხვადასხვა ენებში; განსაკუთრებით ნათლად იგი წარმოდგენილი ბერძნულსა და ლათინურში. მშვენიერ მაგალითებს გვაძლევს ამ მხრივ ძველი ქართულიც.

საკითხი ეხება მიმართებითი ნაცვალსახელისა (Relativpronomen) და მისამართი სიტყვის (Reizugswort) ვითომდა—ასიმილაციას, მათს ვითომდა—დამსგავსებას ბრუნვაში. კლასიკური ენებისათვის უფრო ხშირი ე. წ. „პროგრესული ასიმილაციის“ შემთხვევებია: მიმართებითი ნაცვალსახელი წარმოდგენილია არა იმ ბრუნვით, რომელსაც დამოკიდებული წინადადების ზმნა მოითხოვს, არამედ მთავარი წინადადების იმ სიტყვის ბრუნვით, რომელსაც მიმართებითი ნაცვალ-

¹ A. Meillet, o. c., p. 376 (=რუსული თარგმანი, გვ. 379).

სახელი განეკუთვნება; მთლიანი 'მთაბექდილებისათვის გაეიხსენოთ რამდენიმე შემთხვევა'.

1. *Ἰστειναι ἄνδρες ἄξιαι τῆς ἐλευθερίας, ἦς (ἦ-ის მაგიერ!) κερήσιναι...* ღირს იყვენით თავისუფლებისა, რომლისა (უნდა იყოს «რომელი») შეიძინეთ;

2. *Ἰσθίσις ἔσθ' ἄν τῆς ἰσθίσις ἢ (ἔ-ის მაგიერ!) ἄσθ' ἔπεισιναι* ვერ გავყვები იმ წინამძღოლს (სიტყვა-სიტყვით: «შემეშინდებოდა გაყოლა იმ წინამძღოლისა»), რომელსაც (აქ ბერძნულში უნდა იყოს აკუზატივი, არის კი მიცემითი) იგი მოგვცემდა ჩვენ;

3. *Nos tamen hoc confirmamus illo augurio, quo (quod-ის მაგიერ!) diximus.*

ასიმილაციის მეორე ტიპს «რეგრესული ასიმილაცია» ეწოდება. ამ კონსტრუქციისათვის დამახასიათებელი ისაა, რომ აქ მთავარი წინადადების არსებითი სახელი ან ნაცვალსახელი მის უშუალოდ მომდევნო მიმართებითს ნაცვალსახელს უთანხმდება ბრუნვაში. აქაც გაეიხსენოთ რამდენიმე მაგალითი:

1. *Νῆξ (νῆ-ის მაგიერ!), ἔσθ' ἄν πῶσαι εἰρήσθ' ἄσθ' ἰσθίσις, ἔσθ' ἰσθίσις* ნავნი (აქ ბერძნულში უნდა იყოს აკუზატივი, არის კი სახელობითი), რაოდენნი...;

2. *Ἄλλ' ἄν ἰσθίσις ἰσθίσις (ἰ-ის მაგიერ!), ἦς ἰσθίσις ἄσθ' ἰσθίσις, ὅσθ' ἰσθίσις* ხოლო მონაგები (აქ ბერძნულში უნდა იყოს სახელობითი, არის კი აკუზატივი), რომელი დაუტყვევებსა და სხვ.;

3. *Ἄσθ' ἰσθίσις ἄσθ' ἰσθίσις ἰσθίσις (ἰ-ის მაგიერ!), ὅσθ' ἰσθίσις* აპოლონმა უჩვენა მას ღმერთებსა (უნდა იყოს «ღმერთები»), რომლებსაც მან უნდა შეწიროს მსხვერპლი [ძველი ქართულით: «აპოლონ უჩუენა მას ღმერთთა» (უნდა იყოს «ღმერთნი»), რომელთა-მცა შეწირნა მან მსხვერპლნი];

4. *Naucratem (naucrates-ის მაგიერ!), quem convenire volui, in navem non erat;*

5. *Istum (istes-ის მაგიერ!), quem quaeris, ego sum;*

6. *Urbem (urbs-ის მაგიერ!), quam statuo, vestra est,—და სხვ.*

სათანადო მასალები ჯერ კიდევ ისე კარგად არაა გათვალისწინებული, რომ გადაჭრილი სიტყვა ითქვას «პროგრესული ასიმილაციის» ხმარების შესახებ ძველ ქართულში. აღვნიშნოთ ერთი დამაფიქრებელი შემთხვევა, სახელდობრ შემდეგი: ხანმეტურ მწერლობაში მათეს სახარების მე-9-ე მუხლი ასე იკითხვის:

¹ ბერძნული მაგალითები, ორიოდ გამოწაკლისის გარდა, მოგვყავს Brugmann-ის *Kurze vergleichende Grammatik*-ის მიხედვით (გვ. 698).

«ხიყოს მე ვინ თქუენგანი კაცი, რომელი ხთხოვდეს ძმ მისი პურსა» და სხვ.¹

პროფ. ა. შანიძე სიტყვა «რომელის» (ხელთნაწერში «რლი») კითხვითი ნიშნით აღნიშნავს², რადგანაც სხვა დანარჩენ რედაქციებში ეს ადგილი ჩვეულებრივი კონსტრუქციითაა გადმოცემული. მაგალითად, ადიშის ოთხთაეში (=ად.):

«ხოლო იყოს³ მე ვინ თქუენგანი კაცი, რომელსა სთხოვდეს ძმ თოჯის (ასეა!) პურსა...»

ჩვენ დარწმუნებით არ შეგვიძლია ვთქვათ, რომ მიცემითი ბრუნვის მაგიერ სახელობითი ბრუნვით გამოხატვა მიმართებითი ნაცვალსახელისა ხანმეტ ტექსტში მაინცდამაინც ჩვეულებრივი lapsus-ი იყოს. წინააღმდეგ, „სინტაქსური ასიმილაციის“ სხვა შემთხვევები ხანმეტ ტექსტებში (იხ. ქვემოთ) საბუთს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ აღნიშნული „ანომალია“ იმავე „სინტაქსური ასიმილაციის“ გამომხატველია, ოღონდ «პროგრესული» და არა «რეგრესული ასიმილაციისა».

ძველ ტექსტებში სწორედ ეს უკანასკნელი ფორმაა გავრცელებული. «რეგრესული ასიმილაციის» ნიმუშები ბლომად მოგვეპოვება როგორც თარგმნილ, ისე ორიგინალურ ძეგლებშიც. საგულისხმოა აგრეთვე ის ფაქტი, რომ მსგავსი სინტაქსური მოვლენა განსაკუთრებით ძველი ტექსტებისათვისაა დამახასიათებელი: «რეგრესული ასიმილაციის» შემთხვევები ჰაემეტსა და ხანმეტ ტექსტებშიცაა დადასტურებული. მკითხველს მოვავონებ რამდენიმე მაგალითს:

1. სიტყუათა, რომელთა გეტყოდე თქუენ, სულ არიან და ცხოვრება (იოანე, VI, 63)⁴ =ად.: სიტყუასა, რომელსა გეტყოდე (ასეა!) მე თქუენ, სული არს და ცხოვრება არს (შდრ.: *εχ̄ ἰσχυραα, εχ̄ ἔχω λ̄ε.λ̄η.η.α.α. ἰσχυ, π̄υ.ε.ἡ.μ̄α. ἔτα.ε.υ. α.α. ἄ.ω.ἡ. ἔτα.ε.υ.*);

2. ყოველი, რომელი ხითხოვს, მოიღის (მათე, VII, 8)⁵; შდრ.: ყოველი, რომელი ხითხოვნ, მოიღის⁶ =ად.: ყოველი, რომელი ითხოვნ, მოიღოს («უატრაქციოდ» გვექნებოდა: «ყოველმან, რომელი-ითხოვნ, მოიღოს»);

3. ყოველივე, რა დცა გნებავს რადცა გიყონ თქუენ კაცთა, ეგრეცა თქუენ ხყოფდით მათა მიმართ (მათე, VII, 12)⁷ =ად.: ყოველივე ( ), რადცა გნებავს რადმცა გიყვეს თქუენ კაცთა, ეგრეცა თქუენ ჰყოფდით მათდა მიმართ;

¹ ივ. ჯავახიშვილი. ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელთნაწერები და სხვ. ტფილ. უნივ. მოამბე II, გვ. 379.—აქაც და ქვევითაც პატივი ყველგან გახსნილი გვაქვს; ოვს მაგიერ ვხმარობთ უ-ს (თუ რაიმე იშვიათი შემთხვევა არაა).

² ა. შანიძე. უძველესი ქართული ტექსტების აღმოჩენის გამო. ტფ. უნივ. მოამბე II, გვ. 413.

³ ხელთნაწერში: «ხ̄ იყოს»; აქ «ხ» კავშირია («ხოლო») და არა ხანმეტური პრეფიქსი; შდრ. *ἡ ἔ.ἡ. ἔ.ἡ. ἔ.ἡ. ἔ.ἡ.* =ანუ ვინ არს.

⁴ ა. შანიძე. ჰაემეტი ტექსტები და სხვ., ტფ. უნივ. მოამბე III, გვ. 387.

⁵ ივ. ჯავახიშვილი, იქვე გვ. 379.

⁶ იქვე, გვ. 377.

⁷ იქვე, გვ. 380.

4. ყოველმან წულმან, რომელმან (ხელნაწ.: «რ» [ ]) განხალოს საშოდ, წ[მი]და უფლისა ხეწოდოს (ლუკა, II, 23)¹ = ად.: ყოველმან წულმან, რომელმან განალოს საშოდ, წმიდა უფლისა ეწოდოს.

საკითხის მთლიანი გაშუქება მოითხოვს შემდეგი მაგალითების გათვალისწინებასაც. მაგალითები მომყავს სხვადასხვა დროისა და შინაარსის ძველგბიდან:

1. ნათესავსა მას, რომელსა ჰმონებდენ, ესაჯო მე (შექმნათაჲ ^ჲ XV, 14) = მოსკ. ³: ნათესავი, რომელსაცა მონონ, ესაჯო მე;

2. იყოს ქალწულსა, რომელსა ვჰრქუა... (შექმნათაჲ, XXIV, 14) = მოსკ.; იყავნ ქალწულსა, რომელსაცა ვრქვა (ასე!);

3. გარნა ღმერთსა, რომელსა ყოველთა კაცთა ჰნებავეს ცხოვრებაჲ..., მიანიჭა მას შვილი (სიბრძნე ბალაჰვარისი, ტფ. 1937, გვ. 3₂₀₋₂₃);

4. დიდებასა, რომელსა მიიწვევის ყრმაჲ ესე, არა არს ამის სოფლისაჲ (იქვე გვ. 4₁₁₋₁₃ საქ. მუზ. ხელნაწ. № 300-ის მიხედვით; იხ. გვ. 87: «ვარიანტები»; სხვა ხელნაწერებში: «დიდებაჲ, რომელსა მიიწვევის ყრმაჲ ესე» და სხვ.);

5. ეშმაკი, რომელი მარადის ჰბრძავს სიკუდილად კაცთა ნათესავსა, აღძრა ნათესავი.. (არსენ კათალიკოზის „განყოფისათჳს ქართლისა და სომხითისა“, თ. ჟორდანიას «ქრონიკები» I, გვ. 315) და მრ. სხვ.

მოყვანილ მაგალითებში ყველგან უკლებლივ მთავარი წინადადების ქვემდებარე ეთანხმება არა თავის შემასმენელს, არამედ უშუალოდ მომდევნო დამოკიდებული წინადადების მიმართებითს ნაცვალსახელს. ამიტომ გვაქვს: „ყოველი.. მიიღის“ და არა „ყოველმან.. მიიღის“, „ყოველმან წულმან.. ხეწოდოს“ და არა „ყოველსა წულსა.. ხეწოდოს“, „სიტყუათა.. სულ არიან“ და არა „სიტყუანი.. სულ არიან“ და ა. შ.

მაგრამ ტექსტებში ვნახულობთ აგრეთვე კომპრომისულ ფორმებსაც, — და ეს ფაქტი უთუოდ მნიშვნელოვანია «სინტაქსური ასიმილაციის» ისტორიისათვის ძველ ქართულში. აი კომპრომისული ფორმების რამდენიმე ნიმუში:

1. ყოველსა ქუეყანასა, რომელსა შენ ჰხედავ, შენ მიგცე იგი (შექმნათაჲ, XIII, 15); აქ «უატრაქციოდ» უნდა გვქონოდა: «ყოველი ქუეყანაჲ, რომელსა შენ ჰხედავ, შენ მიგცე»; მოყვანილი მაგალითი «ატრაქციით» იწყება («ქუეყანასა, რომელსა...»), მაგრამ თავდება მარტივი წინადადების ნორმის მიხედვით («შენ მიგცე იგი», ე. ი. «ყოველი ქუეყანაჲ»);

2. სული, რომელი აქა განისწავლოს, მან პოოს წყალობაჲ საუკუნესა (წარტყუნევაჲ იერუსალშმისაჲ, ნ. მარის მიერ გამოცემული. Тексты и разыскания по арм.-груз. филологии, кн. IX, СПб. 1909 г., გვ. 38, 6-7); აქ «უატრაქციოდ» უნდა გვქონოდა: «სულმან, რომელი აქა განისწავლოს, პოოს

¹ იქვე, გვ. 382.

² ათონის მეათე საუკუნის ხელნაწერის მიხედვით. ესარგებლობ მისი ფოტოგრაფიით, რომელიც ეკუთვნის სსრკ-ის აღმოსავლეთისმცოდნეობის ინსტიტუტის ხელნაწ. განყოფილებას.

³ მოსკ. = ბაქარისეული ბიბლია, მოსკოვში დაბეჭდილი 1743 წ.

წყალობად საუკუნესა». ამ შემთხვევაშიც წინადადება «ატრაქციით» იწყება (ს უ ლ ი, რ ო მ ე ლ ი...), მაგრამ თავდება ჩვეულებრივი ნორმის მიხედვით (მან პოოს წყალობად), ასეთივე შემთხვევა გვაქვს ადიშის ოთხთაეში;

3. მამა იგი შენი, რომელი ხედავს დაფარულსა, მოგაგოს მან შენ ცხადად (ად. მათე, VI, 7); შდრ. ციტატად გამოყენებული: «მამა იგი შენი, რომელი ხედავს დაფარულსა, მან მოგაგოს შენ ცხადად» (იოანე ბოლნელ ეპისკოპოსის ქადაგებანი. ტფ. 1911, გვ. 18). უკომპრომისოდ: «მამა შენი, რომელი ჰხედავს დაფარულსა, მოგაგოს შენ ცხადად» (სახარებად ოთხთაეი ორთა ჯელთაწერთაგან და სხვ. ს.-პეტერბ. 1909), თუმცა იქვე: «მამამან შენმან, რომელი ჰხედავს დაფარულსა, მოგაგოს შენ ცხადად»; შდრ. ციტატი ბოლნელის «ქადაგებანში»: «მამა იგი შენი, რომელი ჰხედავს (მეორეჯერ: «ხედავს») დაფარულსა, მოგაგოს შენ ცხადად (იოანე ბოლნელ ეპისკოპოსის «ქადაგებანი», იქვე). საგულისხმოა, რომ ადიშის ოთხთაეში სხვა ადგილს ეს წინადადება აგრეთვე უკომპრომისოდაა გადმოცემული, სახელდობრ ასე: «მამა შენი, რომელი ხედავს დაფარულსა, მოგაგოს შენ ცხადად» (მათე, VI, 4).

როგორ უნდა გავიგოთ მიმართებითი ნაცვალსახელისა და მისამართი სიტყვის ასეთი ურთიერთობა? ჩვენ ტრადიციულად ამ ურთიერთობას „ასიმილაცია“ ანუ „ატრაქცია“ ვუწოდებთ. ასეთი სახელწოდება გაბატონებულია ლიტერატურაში. Brugmann-ი ამბობს: «ისე, როგორც ბგერათმწკრივების [Lautreihe] (სიტყვების, წინადადებების) წარმოთქმისას ხშირად ერთი ბგერითი წარმოდგენა (lautliche Vorstellung) ერთსა და იმავე ცნობიერებამდე მიმწვდომ ბგერათმასაში (Lautmasse) მეორე, მისგან განსხვავებულს, ბგერით წარმოდგენას აღემატება, და ამიტომ მისი შესატყვისი არტიკულაციური მოძრაობა ამ მეორე ბგერითი წარმოდგენისაკენ გადაიწევა (ეგ ის მოვლენაა, რომელსაც ფონეტიკაში ასიმილაციად მივიჩნევთ)...,—სწორედ ასევე შეიძლება წინადადების ერთი რომელიმე ნაწილი გარკვეულ კონსტრუქციაში წინადადების მეორე, გრამატიკულად განსხვავებულს, ნაწილს დაემსგავსოს»¹.

Brugmann-ის აზრით, მაშასადამე, ფონეტიკური ასიმილაციის ანალოგიურად არსებობს აგრეთვე სინტაქსური ასიმილაციაც. ამით აიხსნება, რომ თავისი შრომის შესაფერ ნაწილს ავტორი ასე ასათაურებს: „Assimilation von Satzteilen im einfachen und im Zusammengesetzten Satze“². წინადადების ნაწილთა ცვლილების შესახებ ავტორი სწერს: «Wie bei der Lautassimilation, ist die Änderung teils regressiv, teils progressiv»³.

რამდენად მართალია ეგ ლიტერატურაში (პოპულარულ ლიტერატურაშიც, მაგალითად—სახელმძღვანელოებში) განმტკიცებული შეხედულება?

Brugmann-ის შრომიდან ამონაწერი სიტყვები ნათლად მოწმობენ, რომ მიმართებითი ნაცვალსახელისა და მისამართი სიტყვის ურთიერთობა ავტორს

¹ K. Brugmann, Vergleichende Grammatik, S. 697.

² Ib., S. 697.

³ Ib., S. 697.

ფსიქოლოგიურად ესმის. მართლაც, თუ ანალოგიას ფონეტიკურ ცვალებადობასა და სინტაქსურ ცვალებადობას შორის ჩვენც ისე წარმოვიდგენთ, როგორც ფსიქოლოგისტებს წარმოუდგენიათ, მაშინ სამართლიანად უნდა მივიჩნიოთ შემდეგი დასკვნებიც: 1. მისამართი სიტყვის წარმოთქმას წინ უსწრებს მიმართებითი ნაცვალსახელის წარმოდგენა, — და აქიდან გამომდინარეობს რეგრესული ასიმილაცია, ან პირუკუ: 2. მიმართებითი ნაცვალსახელის წარმოთქმას წინ უსწრებს მისამართი სიტყვის წარმოდგენა, — და აქიდან გამომდინარეობს პროგრესული ასიმილაცია.

მართალია კი ასეთი დასკვნები? ჩვენ ვფიქრობთ, რომ არა. დასკვნები მართალი არაა იმიტომ, რომ თვითონ მთავარი დებულება აღნიშნულ ფონეტიკურ და სინტაქსურ მოვლენათა ანალოგიურობის შესახებ, ჩვენის აზრით, სინამდვილეს არ შეესაბამება.

თავი დავანებოთ იმას, რომ ასეთი დებულება სრულიად უგულვებელყოფს ფონეტიკური ასიმილაციის ერთი მხრივ სოციალურსა და მეორე მხრივ წმინდა ფიზიოლოგიურ მომენტებს, — აღნიშნული დებულება ვერ ხსნის თვით ჩვენ მიერ განხილული ორი ტიპის კონსტრუქციის სიმყარეს, მათ სრულუფლებიანობას მწერლობიან ენაში და, რაც უმთავრესია, მათ ისტორიულობას: ჩვენ ვიცით, რომ „პროგრესული“ და „რეგრესული ასიმილაცია“ წინადადებაში — ისტორიული მოვლენაა; იგი დამახასიათებელია, როგორც თავისებური სინტაქსური ნორმა, მხოლოდ გარკვეული ისტორიული პერიოდისათვის.

ჩვენთვის განსაკუთრებით საყურადღებოა ვითომდა — „რეგრესული ასიმილაციის“ მაჩვენებელი კონსტრუქცია. ეს კონსტრუქცია წარმოადგენს ისეთ რთულ დამოკიდებულ წინადადებას, სადაც საკუთრივ დამოკიდებული წინადადება შეჭრილია მთავარ წინადადებაში: პირველი ადგილი ჩვეულებრივ მთავარი წინადადების ქვემდებარეს უჭირავს, მას უშუალოდ მისდევს მიმართებითი ნაცვალსახელით («რომელი» შესატყვის ბრუნვაში) დაწყებული დამოკიდებული წინადადება, რომელიც თავის მხრივ ადგილს უთმობს ისევ მთავარი წინადადების შემასმენელს. ჩვეულებრივი («უატრაქციო») ნორმის მიხედვით, მთავარი წინადადების ქვემდებარე „ანგარიშს უწევს“ მარტოდენ თავის შემასმენელს; ჩვენს შემთხვევაში კი მდგომარეობა სხვაგვარია: მთავარი წინადადების ქვემდებარე «ანგარიშს უწევს» და უთანხმდება მის უშუალოდ მომდევნო მიმართებითს ნაცვალსახელს.

სად უნდა ვეძიოთ ამის მიზეზი? მიზეზი ის უნდა იყოს. რომ თავდაპირველად, როცა ასეთი რთული დამოკიდებული წინადადება ყალიბდებოდა, მაგრამ ჯერ კიდევ ჩამოყალიბებული არ იყო, მიმართებითი ნაცვალსახელი ერთსა და იმავე დროს მისამართს სიტყვასაც უნდა კუთვნიდებოდა და საკუთრივ — დამოკიდებული წინადადების შემასმენელსაც. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, მიმართებითი ნაცვალსახელი წარმოადგენდა მისამართი სიტყვის (Bezugswort) ატრიბუტს. ამ წინადადებაში: «სიტყუათა, რომელთა გეტყოდეთ ქუენ, სულ არიან და ცხოვრება» (იხ. ზემოთ) სიტყვა «რომელთა» არა მარტო გარეგნულად (აკუსტიკურად ან გრაფიკულად) მოსდევს სიტყვა «სიტყუათა»-ს, არამედ შინაარსობლივადაც უშუალოდ ეკუთვნის მას. პირველი მძიმე (,) რომ

ამოვილოთ ამ წინადადებიდან, ადრინდელი შინაარსის შესატყვის ფორმას მივიღებთ, სახელდობრ: «სიტყუათა რომელთა (=რომელთა სიტყუათა) გეტყოდეთქუნ, [და სიტყუანი ესე] სულ არიან და ცხოვრება». ან კიდევ: ლათინური *urbem, quam statuo, vestra est* ქართულად ასე უნდა გადმოგველო: «ქალაქსა რომელსა (უმძიმოდ!) ვაშენებ, [და] თქუენი არს [ქალაქი ესე]», რაც შემდეგს ნიშნავს: «ამ (გარკვეულ) ქალაქს ვაშენებ, და ეს ქალაქი თქვენია». ასეთი უნდა ყოფილიყო მიმართებითი ნაცვალსახელის ადრინდელი ფუნქცია.

მაშასადამე, ჩვენს წინაშე არის გარდამავალი საფეხური რთულ შეკავშირებულსა და რთულ დამოკიდებულ წინადადებას შორის. ასეთი გარდაქმვლობაა, სხვათა შორის, იმის მიზეზი, რომ „რეგრესული“ და „პროგრესული ასიმილაციის“ გვერდით ჩნდება კომპრომისული ფორმები, რის შესახებაც უკვე ზემოთ გვქონდა საუბარი: რთული დამოკიდებულ წინადადება არ ჩამოყალიბებულა სამუდამოდ, რთული შეკავშირებული წინადადების თვისებები აქაც საგრძნობია. მიმართებითი ნაცვალსახელისა და მისამართი სიტყვის შეთანხმება ბრუნვაში ირიბი მაჩვენებელია იმისა, რომ მთავარ და დამოკიდებულ წინადადებათა გამოყოფის პროცესი ჯერ კიდევ არ დამთავრებულა. თავისთავად ეს მდგომარეობაც ხელს შეუწყობდა წინადადების ისეთ კონსტრუქციის გამოშვებას, რომელიც დღემდე (ჩვენის აზრით, უმართებულოდ) ხან პროგრესულია და ხან რეგრესული ასიმილაციის შედეგადაა ცნობილი.

თუ მოვიგონებთ ამასთან ერთად იმ ფაქტსაც, რომ მიმართებითობის გამოხატვა ზოგ ენებში მეორადი მოვლენაა, რომ მიმართებითი ნაცვალსახელი ამ ენებში დამოუკიდებელი ჩვენებითი (*resp.* კითხვითი) ნაცვალსახელისგანაა განვითარებული¹, მაშინ უფრო მეტი საფუძველი გვექნება უარყოფით ფსიქოლოგიკური დებულება მიმართებითი ნაცვალსახელისა და მისამართი სიტყვის ურთიერთობის შესახებ.

თავისთავად იგულისხმება, რომ ტერმინებს: «რეგრესული ასიმილაცია», «პროგრესული ასიმილაცია», «*attractio*», «*attractio inversa*» და სხვ.—არავითარი გამართლება არა აქვს საკითხის ისტორიულად შესწავლის თვალსაზრისით.

დასასრულ, უნდა აღინიშნოს, რომ განხილული სინტაქსური მოვლენის ფილოლოგიურად შესწავლა ხელს შეუწყობს ჩვენი ძეგლების დათარიღების ზოგიერთი ბნელი საკითხის გაშუქებასაც.

ლენინგრადი.
იანვარი 1939 წ.

¹ იხ. A. Meillet, o. c., p. 376 (=რუს. თარგმ. გვ. 379)..

**ოკრი საბუთი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან
1768 — 1774 წწ. რუსეთ-თურქეთის ომში**

1934 წ. ზაფხულში, მოსკოვში ფეოდალურ ეპოქის არქივთსაცავში რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის მე-16 საუკუნის მასალებზე სამუშაოდ გამგზავრების წინ, ტფილისში აკად. ივ. ჯავახიშვილისაგან მცირე დავალება მივიღე: დედანთან შემემოწმებინა პროფ. ალ. ცაგარლის მიერ გამოცემული ერთი ქართული დოკუმენტი, რომელიც მოსკოვში „Дела Грузинские“-ს ფონდშია დაცული. ამ დავალების შესრულების დროს, იმის გამო რომ პროფ. ალ. ცაგარელს წესიერად არ აქვს აღნუსხული თავის გამოცემაში საქმის საარქივო ნომერი, შეცთომით სამეცადინო დარბაზმა 1770—1771 წლის საქმე გადმოგვცა სამუშაოდ. რაკი არქივის სამეცადინო დარბაზი მასალებზე შეკვეთას წინდლით ღებულობს, მხოლოდ ჩვენდა უნებურად 1770—1771 წლის საქმის გადასინჯვა მოგვიხდა. გადავწყვიტე შემემოწმებინა, თუ როგორ გამოსცა ცაგარელმა ჩემს წინ მღებარე საქმეში დაცული ქართული საბუთები. საქმე, რომელიც ჩვენი დაკვირვების ობიექტს შეადგენდა, არქივის საინვენტარო დავთარში შეტანილია შემდეგი სახით: „К—76. Грузинская война 1770—1771 г. Донесения императрице Екатерине II от командующего в Грузии войсками ген. м. Сухотина № 24“. ეს საქმე ეკუთვნის „Дела Грузинские“-ს ფონდს. საქმე შეიცავს სამას დანომრილ ფურცელს.

გადასინჯვისას აღმოჩნდა 29 ქართული საბუთი 1771 წლისა. ამათგან ექვსი საბუთი უმნიშვნელოა, მოკითხვის ბარათებია გენ. სუხოტინისადმი, ქართველ ეპისკოპოსებისაგან მიწერილი. დანარჩენი 23 საბუთი კი გეტის-მეტად საყურადღებო ცნობების შემცველია. ამათგან ცაგარელს მხოლოდ ორი გამოუცია ქართულ საბუთების კრებულში. ერთი საბუთის მხოლოდ რუსული თარგმანი დაუბეჭდავს, ერეკლე II წერილი გენ. სუხოტინისადმი¹. მაშასადამე, ერთი საქმიდან 20 ფრიად საყურადღებო ქართული საბუთი სრულებით არ გამოუცია.

როგორც პროფ. ალ. ცაგარლის ქართული საბუთების კრებულის წინასიტყვაობიდან ჩანს, მას სახსრები არ ჰქონია ქრონოლოგიურის თანმიმდევრობით ყველა ქართული საბუთი, რომელიც რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობას

¹ И. А. Гарели. Грамоты и др. ист. д., том I, გვ. 486.

შეეხება XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში, გამოცემა¹. ამიტომ ქართული საბუთები მას შეუტრეყვია და ისე გამოუტყია. უნდა ვიფიქროთ, რომ სხვა საქმეებში დაცული ქართული საბუთებიც შერჩევით გამოუტყია. ჩვენ უდროობის გამო მხოლოდ ზემოთხსენებულ საქმის გადასინჯვა მოვასწარიით.

ცნობილია, რომ სახელმწიფოთა შორის ოფიციალური მიწერ-მოწერა ყოველთვის არ გამოხატავს ამა თუ იმ მთავრობის ნამდვილ ზრახვებს. ოფიციალურ მიწერ-მოწერის ნამდვილ მიზნების გარკვევას აადვილებს ამ ოფიციალურ მიწერის უკან აღმოცენებული საიდუმლო საბუთები. რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის შესახებ გამოქვეყნებულ მასალების მარტო ოფიციალურ წერილებით რომ იხელმძღვანელოს მკვლევარმა, იმ დასკვნამდე მივა, რომ მე-16 საუკუნიდან დაწყებული რუსეთის მეფეებს საქართველოს სამეფოების სიბრალულით მე-18 საუკუნის დასასრულამდე ცრემლი არ შეუშრიათ თვალებზე. ოფიციალური დოკუმენტის მიხედვით იოანე IV მრისხანეც-კი ატირებულა საქართველოს უბედურებით: „Два года тому учинилась весть государю нашему, что Иверскую землю кизылбаш восвал, и государь наш вельми о том скорбел и до слез“, აცხადებენ რუსი ელჩები, თავის მთავრობის ინსტრუქციის თანახმად, პოლონეთის სამეფო კარზე 1558 წელს². მაგრამ რუსეთის არქივებში დაცული საიდუმლო საბუთები სავსებით გვირკვევენ რუსეთის პოლიტიკის ნამდვილ მიზნებს საქართველოში.

ქართული ოფიციალური მიწერ-მოწერის საბუთები რუსეთის მთავრობისადმი, ერთის შეხედვით, გულწრფელობით აღსავსე შთაბეჭდილებას სტოვებენ. სამწუხაროდ, ქართული საიდუმლო საბუთები, რომელნიც რუსეთთან ურთიერთობას შეეხებოდა, საქართველოს სამეფოს არქივის დაღუპვის გამო, მოსპობილი უნდა იყოს. ყოველ შემთხვევაში ცნობილი არ არის. მაგრამ a priori შეგვიძლია ვთქვათ, რომ არც საქართველოს სამეფოები იყვნენ გულწრფელნი რუსეთის მიმართ, და მათი ოფიციალური წერილების უკან დაფარული იყო ნამდვილი მათი ზრახვები. და რადგანაც ქართული საიდუმლო საბუთები ჯერჯერობით არ ჩანს, ყოველგვარი დოკუმენტი, რომელიც ასე თუ ისე ქართველ მეფეთა დიპლომატიურ ნაბიჯების საიდუმლო მხარეს ფარდას ხდის, უაღრესად მიზიდიდელია მკვლევარისათვის. მოსკოვში დაცულ საარქივო მასალებიდან ერთი საქმის გადასინჯვამ დაგვარწმუნა იმაში, რომ უკვე გამოქვეყნებულ საბუთებს გარდა, რუსეთში არა ერთი საბუთი მოიპოვება ისეთი, რომელიც ქართველ მეფეთა სავარეო პოლიტიკის არაოფიციალურ მხარეს უუქს მოჰყენს, იმას გარდა რომ ამ საბუთებს სხვა მხრივაც თავისებური მნიშვნელობა ექნება საქართველოს ისტორიისათვის.

ქვემოთ დაბეჭდილი ორი საბუთი, ზემოხსენებულ საარქივო საქმეში ნაპოვნი, შეიძლება იმ საბუთების რიცხვს მივაკუთვნოთ, რომლებშიაც ქართველ მეფეთა პოლიტიკის არაოფიციალური მხარე უფრო რელიეფურად მოჩანს. კერძოდ-კი ამ ორ საბუთში ქართლ-კახეთის მეფის ერეკლე II ერთი ღონის-

¹ Пагарели. Грамоты и др. ист. д... том II, вып. 1, гл. VII.

² Белокуров. Сношения России с Кавказом. 1891 г. гл. I.IV.

ქიებათაგანია მოცემული, რომლითაც მას სურდა რუსეთიდან საქართველოში გამოგზავნილი გენერალი სუხოტინი და მისი კორპუსი თავის სამფლობელოს ინტერესებისათვის გამოეყენებინა. ეს ორი დოკუმენტი ამ მხრივ სანიმუშოა აქამდე გამოქვეყნებულ და ცნობილ საბუთებს შორის.

პირველი საბუთი წარმოადგენს სამხედრო-ოპერაციულ გეგმას. დედანში იგი წარმოდგენილია ქართულად და რუსულადაც. საბუთი ისე არის შედგენილი, რომ ერთსა და იმავე გვერდზე რუსული ტექსტის გასწვრივ ქართული შესატყვისი ტექსტი მისდევს. როგორც შინაარსიდან ირკვევა გეგმა შედგენილია ჯერ რუსულად, შემდეგ ქართულად უთარგმნიათ. გეგმის ავტორი საქართველოში 1771 წელს გამოგზავნილი რუსი გენერალი სუხოტინია. გეგმა შედგენილი ყოფილა ორ ცალად, ერთი—დასავლეთ საქართველოს მეფე-მთავართათვის და მეორე—ქართლ-კახეთის მეფისათვის. ორივე ცალი ზემოხსენებულ საქმეშია დაცული. ორივე საბუთს თან ერთვის ფიცის „წიგნებიც“. როგორც ჩვენ მიერ ჩატარებულ შემოწმებით გამოირკვა, ამ ოპერაციულ გეგმის მიხედვით შეუდგენიათ საქართველოში მყოფ რუსებს 1771 წელს რუკა. ეს რუკა პროფ. ალ. ცაგარელს დაუბეჭდავს და თან ერთვის მის მიერვე მოცემულ „Грамоты и другие ист. документы“-ს I ტომს. ამ რუკის სრულ განმარტებას იძლევა სწორედ ხსენებული საბუთი.

საბუთი დათარიღებულია, იგი შეუდგენიათ ხელთუბანში იმერთა მეფის სოლომონ I და ქართლ-კახეთის მეფის ერეკლე II თანდასწრებით 1771 წლის 15 ივნისს.

მეორე საბუთი, რომელიც აგრეთვე ქვემოთ იბეჭდება, წარმოადგენს ერეკლე II საპასუხო წერილს გენერალ სუხოტინისადმი. ეს დოკუმენტიც იმავე საქმეშია ჩაკერებული. წერილი 1771 წლის 21 აგვისტოს დაუწერია ერეკლე II-ს.

ორივე საბუთი ერეკლე II საგარეო პოლიტიკის ერთ მომენტს გვისურათებს. და ეს მომენტი რომ ნათელი შეიქნეს ამ დოკუმენტების ტექსტის საგნებით დაბეჭდვა აუცილებლად მიგვაჩნია. ოპერაციულ გეგმის მხოლოდ ქართული ტექსტი იბეჭდება ქვემოთ, რადგანაც რუსულ ტექსტს ჩვენთვის ამჟამად მნიშვნელობა არ აქვს.

რა პირობებში წარმოიქმნა ეს ორი დოკუმენტი? ამ კითხვაზე გაცემული პასუხი ერეკლე II საგარეო პოლიტიკის იმ ერთ მომენტსაც გაარკვევს, რომელზედაც გაკვრით ზემოთ გვქონდა ლაპარაკი.

მე-18 საუკუნის სამოციან წლებიდან აღმოსავლეთ ევროპის საკითხი საფრანგეთის, პრუსიის, ავსტრიის და რუსეთის საგარეო პოლიტიკის ყურადღების ცენტრად იქცა. რუსეთის აქტივობის შესაჩერებლად საფრანგეთის დიპლომატიამ შესძლო თურქეთის ამ საკითხში ჩარევა და თურქეთი რუსეთის წინააღმდეგ აამხედრა. თურქეთს არსებითად რუსეთის შავი ზღვის ჩრდილო ნაპირებზე გაბატონება აშინებდა და ამასთანავე თურქეთის ბალკანეთზე მყოფი სამფლობელოებიც დაზღვეული არ იყო. ამდენად რუსეთის საწინააღმდეგოდ ომის დაწყება თურქეთის ხელისუფლებამ მარტივად გადაწყვიტა. თუმცა მე-18 საუკუნის თურქეთი იმ ძალას არ წარმოადგენდა, როგორც მას წინა საუკუ-

ნებში იცნობდა ევროპა, მაგრამ იმ ხანად რუსეთის ხელისუფალთათვის ეს სავსებით ნათელი არ იყო.

თურქეთი ჯერ კიდევ დიდი ძლიერების მქონე სახელმწიფოდ იყო მიჩნეული და რუსეთი საფუძვლიან სამზადისში იყო. აღმოსავლეთ ევროპის საკითხი ეხლა საგარეო პოლიტიკის დღის წესრიგში იმდენად იდგა, რამდენადაც დასავლეთის საზღვრების მხრიდან მტრის თავდამსხმელ ლაშქარს მოელოდნენ. რუსეთი, გარდა იმისა რომ ჯარს ამზადებდა მტრის საზღვრებში შესაჭრელად, ფიქრობდა ესარგებლა თურქეთის სამფლობელოში მყოფ ქრისტიანულ მოსახლეობის და არა თურქულ მოდგმის ტომების თურქეთის მიმართ მტრული განწყობილებით, და თურქეთის წინააღმდეგ მათი აჯანყებისა და გამოსვლების მოწყობასაც შეუდგა. ამ გზით რუსეთს სურდა თურქეთის ძლიერების შემუსვრა გაეადვილებინა. ამ მიზნით საქართველოს სამეფოებთან ურთიერთობის გაცხოველებას იწყებს რუსეთი. 1768---1774 წლებში, საქართველოს სამეფო-სამთავროების თურქეთის წინააღმდეგ ომში გამოყენება ძირითადი ამოცანაა რუსეთის პოლიტიკისა ამიერ-კავკასიაში. ეკატერინე II წერდა: „Я подпала Турцию с четырех сторон: с Дуная, с Крыма, Мореи и даже с Грузии“¹.

1768 წელს რუსეთის საგარეო საქმეთა კოლეგიას, სანამ თურქეთთან ომი ფაქტიურად დაიწყებოდა, საგანგებო მოხსენებაც დაუმზადებია, რომელშიაც გათვალისწინებულია, თუ რამდენად სასარგებლოა და იმავე დროს, რამდენად შესაძლებელი ქართველების თურქეთის საწინააღმდეგოდ ომში ჩათრევა. ამ მოხსენების სათაურის აქ მოყვანა საკმარისია ზემოთქმულის დასამტკიცებლად: „Разсуждение о способах, какими грузинцы преклонены быть могут к восприятию участия в настоящей с Портою Оттоманскою войне“². საგარეო საქმეთა კოლეგიას იმერეთის მეფის სოლომონ I-ის ამ ომში ჩათრევა უფრო მარტივად ესახება, ვინემ ქართლ-კახეთის მეფის ერეკლე II-ისა. მაგრამ კოლეგიას გადაუწყვეტია როგორმე მაინც ქართლ-კახეთის მფლობელიც ამ ომში გამოეყენებინა. სხვა მიზნები საქართველოს მიმართ ხსენებულ წლებში რუსეთს არ აქვს. ეკატერინე II-ის მიერ ხელმოწერილ გენერალ სუხოტინისათვის შედგენილ ინსტრუქციაში გარკვევით არის ნათქვამი, რომ რუსეთი საქართველოს ხელში ჩაგდებას ამ ხანად მიზნად არ ისახავსო: „не ищется присовокупить грузинских земель, как отдаленных и совсем не подручных, к нашей империи“³. იქვე ზემოთ გენერალ სუხოტინს ხაზგასმით მიუთითებენ: „наше намерение было и есть самых грузинцов на диверсию против неприятеля употреблять“. როდესაც საქართველოში, გენერალ სუხოტინზე წინ 1769 წელს, რუსეთის ხელისუფლებამ გენ. ტოტლებენი გამოგზავნა და ამ უკანასკნელმა უთავბოლო მოქმედებით ქართველი ხელისუფალნი თავის წინააღმდეგ

¹ ეკატერინე II წერილის ეს ადგილი ჩვენ ამოვიღეთ პროფ. კლიუჩევსკის თხზულებიდან: „Курс русской истории“, часть V. 1937 წ. გამოც. გვ. 40.

² Цагарели. Грамоты и другие исторические документы относящиеся к Грузии. том. I, გვ. 1.

³ იქვე, გვ. 471.

აიმხედრა, ხოლო თვითონ კი ერეკლე მეორეს ტახტიდან გადაყენება მოინდომა და ქართლის მცხოვრებთ რუსეთის ერთგულებაზე ძალით ფიცს ადებინებდა, რუსეთის მთავრობამ ტოტლებენის ნაცვლად საქართველოში გამოგზავნილ სუხოტინს მიუთითა: „ежели начатое графом Тотлебенем и еще продолжаемое приведение грузинцов к присяге в верности к нам... будет служить к лутшему грузинцов совокуплению в единомыслие в разсуждении поисков против неприятеля, то и вам сие средство при подающихся случаях употреблять останется, а без того оной обряд совсем излишним почитается, не проча мы, как выше сказано, Грузии в непосредственную собственность империи нашей“¹. მაშასადამე, როგორც ამ ამონაწერიდანაც ჩანს, პირველ რიგში რუსეთის საქართველოს მიმდინარე ომში გამოყენება დაუსახავს მიზნად და არა საქართველოს ანექსია. ტოტლებენის ღონისძიების გაგრძელებას სუხოტინს იმ შემთხვევაში ურჩევდნენ, თუ კი ამ გზით უფრო ადვილად და მიზანშეწონილად მოხდება ქართლ-კახეთის თურქეთის წინააღმდეგ ომში ჩაბმა, თუ არა და სუხოტინს ეკრძალება ტოტლებენის ღონისძიებათა გაგრძელება და მას განმეორებით მიუთითებენ რომ არ არის ამჟამად რუსეთის მიზანი საქართველო დაიპყროს. ამ გეგმებით და მიზნებით იყო რუსეთი გამსჭვალული საქართველოს მიმართ 1768 წელს თურქეთთან ომის დაწყების წინ და თვით ომის პროცესშიაც. ამ დროს საქართველოს სამეფოებს, იმერეთს და ქართლ-კახეთს, ერთნაირი საგარეო მდგომარეობა არ ჰქონდათ. იმერეთის სამეფო მეტის-მეტად რთულ და გაჭირვებულ პირობებში იყო მოქცეული. ქართლ-კახეთი შედარებით უკეთეს პირობებში იმყოფებოდა. იმერეთის მეფეს სოლომონ I-ს თურქეთის ვასალურ დამოკიდებულებისაგან თავის დაღწევა უცდია, ხრესილთან მომხდარ ბრძოლაში კიდევ გაუმარჯვია, მაგრამ თურქეთი ასე ადვილად არ სთმობდა იმერთა მეფის ურჩობას, და დასავლეთ საქართველოს დიდგვარიან ფეოდალებთან კავშირით, თურქეთმა იმერეთი განუწყვეტელ ბრძოლის არენად აქცია. განსაკუთრებით თავი ისახელეს ამ მხრივ სამეგრელოსა და რაჭის მფლობელებმა კაცია დადიანმა და როსტომ ერისთავმა. თურქეთის დახმარებით, ურჩ ფეოდალების სოლომონ I-ის წინააღმდეგ ბრძოლა იმ ზომამდე გამწვავდა, რომ რამდენიმე ხანს სოლომონი იძულებული გამხდარა ტახტი მიეტოვებინა და მცირე ამალით ქაიხოსრო წერეთელს შეჰფარებოდა მის ციხეში. ამ დროს იმერეთის სამეფო ტახტზე სოლომონ I-ის ბიძაშვილი თეიმურაზი გაუმეფებიათ. სოლომონ I-ს რამდენიმე ხნის შემდეგ დაქირავებულ ლეკების მცირე რაზმის დახმარებით რაჭის ერისთავი როსტომი დაუმარცხებია, თურქთა შემწეობით გამეფებული თეიმურაზიც ტყვედ ჩაუგდია და სამეფო ტახტი კვლავ დაუბრუნებია, მაგრამ იმერეთის ყველა ციხეში თურქთა მეციხოვნენი იღვნენ და ქვეყანა მათი ძალმომრეობით აკლებული იყო².

¹ იქვე, გვ. 471.

² შედეგი კახეთის ცხოვრებისა. ზ. კიკნაძის გამოცემა, გვ. 285. აგრეთვე Царевичи. Грамоты и др... том I, გვ. 14—15. აგრეთვე სოლომონ II წერეთლებისადმი ბოძებული სიგელი, ს. კაკაბაძის გამოც., წერილები და მასალები საქართველოს ისტორიისათვის, გვ. 92.

1766 წელს სოლომონ პირველს ყიზლარის კომენდანტისათვის წერილი გაუგზავნია, რომელშიაც კომენდანტ პოტაპოვისათვის შუამდგომლობა უთხოვია. რუსეთის მეფის წინაშე, თუ თურქების წინააღმდეგ ბრძოლას ვერ შესძლებდა, თავისი ამალით რუსეთში დასახლების ნება მიეცათ¹. სოლომონ I-ის თხოვნა ეცნობა რუსეთის სამეფო კარს, მაგრამ საგარეო საქმეთა კოლეგია სიფრთხილით მოპყრობია ამ საკითხს და ასე უანგარიშნია: „Дозволение владетелю Соломону, как турецкому васалу, с народом его здешней протекции, могло бы привести Порту в крайнюю досаду, а раздражение ее дороже стало бы, нежели приобретение ненадежных грузинцов“². მაგრამ იმერთა მეფისათვის ცივი უარის თქმა მიზანშეუწონლად მიუჩნევიდა, და ყიზლარის კომენდანტს პოტაპოვს დაევეალა აცნობოს სოლომონ I-ს, რომ მისი თხოვნა დიდი სიამოვნებით მიიღო უმაღლესმა კარმა, მაგრამ ეხლა თურქები ალბათ მოლღილი იქნებიან იმერეთთან გამუდმებულ ბრძოლით, და ამიტომ იქნებ საჭირო აღარ იყოს სოლომონის რუსეთში გადმოსახლებაო³.

ამ პასუხში არც „ჰო“ არის და არც „არა“, უფრო მეტად „არა“ მოჩანს, მაგრამ იმერთა მეფეს რუსეთის ძლიერების თავის ქვეყნის დასაფარავად გამოყენება მაინც კვლავ უცდია, და ამ საქმის იურიდიულად გასაფორმებლად 1768 წელს ელჩები გაუგზავნია რუსეთში მაქსიმე ქუთათლის მეთაურობით. როგორც, ამ წელს სოლომონ პირველის მიერ ეკატერინე II-ისადმი გაგზავნილ წერილიდან ჩანს, მის ელჩებს უნდა მოეგვარებინა: რუსეთის მფარველობა იმერეთის სამეფოზე ვასალიტეტის საფუძველზე; თუ ეს არ მოხერხდებოდა იარაღი და ფულით დახმარება უნდა გამოეთხოვა, და თუ არც ეს მოხერხდებოდა და თურქეთთან ბრძოლის გაგრძელებას იმერთა მეფე ვეღარ შესძლებდა, ნებართვა გამოეთხოვა მეფის და მისი ოჯახის რუსეთში გადასახლებისა⁴. მაქსიმე ქუთათლის წერილობითი მოხსენებიდან ჩანს, რომ იმერთა მეფეს მშვენივრად ჰქონია გათვალისწინებული ის ფაქტი, რომ ქველმოქმედების მიზნით რუსეთი იმერეთს არ დაეხმარებოდა, და ამიტომ იმერთა ელჩს, მაქსიმე ქუთათელს, იმერეთის ბუნებრივი სიმდიდრე აღუწერია, რათა იმერეთის ქვეყანა ისე გაეცნო რუსეთისათვის, რომ უკანასკნელს იმერთა მეფის „ყმად“ მიღებაზე ყოყმანი არ დაეწყო: „იმერეთში მოღის თეთრი პური, შავი პური, ქერი, ფეტვი, ბრინჯი, სამარხო, წამლის ბალახები, ყურძენი და სხვ. ხილი; ამაების დიდი სიმრავლე არის ყოველს ფერში და ასეთი ნაყოფიერი ქვეყანაა, რომ ტყეებშიაც მრავალი ყურძენი და სხვა კარგი ხილი არის; შავი ზღვის პირზედა ნარინჯი და ზეთის ხილი მოღის; აბრაშუმი, ბამბა და დიახ წმინდა სელი არის ამდენი რომ ვაჭრებს. სხვა ქვეყნებშიაც მიაქვთ დიახ იფათ ჰყიდულობენ... ზოგიერთს ალაგას იმერეთში ოქროსი და ვერცხლის და სხვების ქანი არის, მაგრამ ესენი იმერეთს არაოდეს არ მოუხმარია ერთი რკინის მეტი ამიტომ რომ მეტი მტერი არა

¹ Пагарели. Грамоты и др. ист. докум., том I, гл. 1—2.

² იქვე, გვ. 3.

³ იქვე, გვ. 3.

⁴ Пагарели. Грамоты... том II, выш. I, гл. 1—2.

აუჩნდეს“¹. ერთის სიტყვით 1768 წელს რუსეთში გაგზავნილი ელჩობის შედეგად, იმერთა მეფე რუსეთიდან მოელოდა: ან მფარველობას, რასაც სათანადოდ „გაწყობილი“ ჯარის გამოგზავნა უნდა მოჰყოლოდა, ან იარაღსა და ფულს, ან არა და მოსალოდნელ თურქეთთან ბრძოლაში დამარცხების შემდგომ რუსეთში გადასახლების ნებართვას. 1768 წლის ოქტომბერში რუსეთი, როგორც აღენიშნეთ, თურქეთის წინააღმდეგ საომარი მოქმედების სამზადისში იყო და საქართველოს სამეფოების თურქეთის წინააღმდეგ გამოსაყენებლად ემზადებოდნენ. ამიტომ იმერეთის ელჩების 1768 წლის შემოდგომაზე რუსეთის საზღვრებში მისვლის ამბავი მეტის-მეტად სასიამოვნოდ დარჩათ. იმავე წლის ნოემბერში საგარეო საქმეთა კოლეგიის უმაღლესი ბრძანებით ყიზლარის კომენდანტს პოტაპოვს მაქსიმე ქუთათლის სასწრაფოდ პეტერბურგში გამგზავრება დაევალა: „приезд сего митрополита весьма к стати и ко времени... отправить сюда немедленно удовольствовав его и всех при нем быть имеющих в дорогу кормовыми денгами“². მაქსიმე ქუთათლის თანამგზავრი არქიმანდრიტი კი დასაჩუქრებული ყიზლარიდანვე იმერეთში გამოისტუმრეს, რათა სოლომონ მეფისთვის რუსეთ-თურქეთს შორის დაწყებულ ომის ამბავი ეცნობებინა და დაუხანებლივ რუსეთის მოშველების მოლოდინში იმერთა ჯარი თურქეთს დასცემოდა. არქიმანდრიტს პეტერბურგიდან სოლომონისადმი გამოგზავნილი პანინის წერილიც გამოატანეს. მაგრამ ამით არ დაკმაყოფილდნენ და საქმისათვის თავიანთი კაცის გამოგზავნაც საჭიროდ მიიჩნიეს, რუსეთის სამსახურში მყოფი ქართველი „პორუჩიკი“ ხვაბულოვი (ქობულაშვილი) იმერეთში გამოისტუმრეს³. პეტერბურგში მაქსიმე ქუთათლის წერილობითი მოხსენება და სოლომონ მეფის წერილები განიხილეს, და შეეცადნენ თავი ისე მოეჩვენებინათ იმერთა ელჩებისათვის, თითქოს სოლომონ მეფის განზრახვის დიდი მოხარული იყვნენ, და რუსეთის თურქთა წინააღმდეგ ომით გამოწვეული იმერეთთან დროებით დაახლოების ფაქტი სოლომონის სურვილების გამარჯვებად გასაღება მოინდომეს. ნამდვილად რუსეთ-თურქეთის ომის დასრულების შემდეგ მფარველობის გაწევა იმერეთზე უაზრობად მიიჩნდათ. საგარეო საქმეთა კოლეგია საქართველოში საგანგებოდ გამოგზავნილ „მოურავოვისადმი“ ინსტრუქციაში ასე მსჯელობდა: „Довольствуюсь только славою иметь Имеретию в протекции и истощать на защищение ея и иждивение силы, совсем здоровой политике противно“⁴.

როგორც ზემოთ აღნიშნული იყო, რუსეთის პოლიტიკოსები სავსებით დარწმუნებული არ იყვნენ, რომ ქართველები ადვილად ამ ომში ჩაეროვნენ. ამიტომ საგარეო საქმეთა კოლეგიას საქართველოში ტომით ქართველი რუსეთის მოხელის გამოგზავნა ჰქონდა გადაწყვეტილი, რომ ქართველ მეფეებთან საქმე სასურველად გარიგებულყო. 1769 წელს საქართველოში რუსეთის

¹ იქვე, გვ. 3.

² Пагарели. Грамоты... том I გვ. 20.

³ იქვე, გვ. 26.

⁴ იქვე, გვ. 41.

რწმუნებულად მოურავოვი (თარხან-მოურავი) გამოიგზავნა სათანადო ინსტრუქციით¹. რუსეთის საგარეო საქმეთა კოლეგია ჰგონობდა, რომ ქართველების მიერ თურქთა წინააღმდეგ ომის დაწყება და მტრისთვის საგრძნობი ზარალის მიყენება ისე, რომ თურქეთი იძულებული გამხდარიყო თავისი ლაშქრის მნიშვნელოვანი ნაწილი ამიერ-კავკასიაში, საქართველოს საზღვრებთან თავდაცვისათვის დაეხმარებინა, საქართველოს სამეფოებს მარტო საკუთარი ძალებით არ შეეძლო, და ამიტომ კოლეგიას გადაწყვეტილი ჰქონდა რუსეთის მცირე ჯარის ნაწილი ექვსი ზარბაზნით და 50.000 მანეთი ფულად გამოეგზავნა. ამ ფულის და ჯარის რაციონალურად მოხმარა, სოლომონ I-ის ყველა ქართველ მეზობელ მეფე-მთავართა ძალების გაერთიანება და საერთო ძალით თურქეთის საზღვრებში შესვლის მოგვარება ჰქონდა დავალებული მოურავოვს².

რუსეთში ჯარის მცირე ნაწილის საქართველოში გამოგზავნა გადასწყვეტეს, მაგრამ ამ ჯარის უფროს გენერალ ტოტლებენს ასე არიგებდა გამომგზავრების წინ ეკატერინე II: „Чтоб грузинцы поступили на диверсию собственными их силами, так и оставалось присовокупить к тому здешнего войска такое только число, какое послужилоб в пример и в поощрение и составлялоб будто некоторой подвижной город для убежища и опоры при нужных случаях“³. უფრო გარკვევით პანინის სიტყვები გვისურათებენ რუსეთის ზრახვებს: „была бы душа здешняя, а тело грузинское“⁴. ამ სახით, რუსეთი ჯერ იმერეთის გამოყენებას ფიქრობდა მარტო, და წერილები და თავისი რწმუნებულები იმერთა მეფესთან იგზავნებოდა 1769 წლის ზაფხულამდე. რუსეთში ძალიან კარგად იცოდნენ, რომ იმერთა პოლიტიკოსები თურქეთთან ომის დასრულების შემდეგაც რუსეთისაგან დახმარებასა და მფარველობას მოითხოვდნენ და ამიტომაც ეკატერინე II 1769 წელს იმერთა მეფეს სოლომონ I-ს წინასწარ აიძულებდა: „поколикү нашему ожиданию соответствовать будете и в пользу общего благого дела себя употребите и впредь в чем будет нужно пособствовать вам не оставим“⁵. იმავე 1769 წელს შედგენილ ინსტრუქციაში აღნიშნულია: „Соломон оказывая здешней империи услугу не может быть уже при тесных для него обстоятельствах здешним призрением и пособствованием оставлен“⁶.

ასე ამგვარი მიზნებითა და დავალებებით რუსეთის ჯარი, 3767 კაცის შემადგენლობით, გენ. ტოტლებენის მეთაურობით, 1769 წელს დარიალის გზით იმერეთისაკენ დაიძრა.

ზემოთ ჩვენ გაკვრით აღნიშნული გვექონდა, რომ რუსეთი იმერეთის სამეფოს გამოყენებას უფრო იოლად იმედოვნებდა, რადგანაც იმერთა მეფე სოლომონს თურქეთის ვასალად სთვლიდნენ, და, რაც მთავარია, თურქეთის მოწინა-

¹ იქვე, გვ. 39.

² იქვე, გვ. 39—50.

³ იქვე, გვ. 87.

⁴ იქვე, გვ. 156.

⁵ იქვე, გვ. 54.

⁶ იქვე, გვ. 46.

აღმდეგე ვასალად. ქართლ-კახეთის მეფე ერეკლე მეორის შესახებ სხვა რიგად მსჯელობდნენ.

საგარეო საქმეთა კოლეგიას საკმაო ცნობები ჰქონია 1768 წლისათვის ქართლ-კახეთის სამეფოს საგარეო მდგომარეობის შესახებ. საგარეო საქმეთა კოლეგიის 1768 წელს შედგენილს მოხსენებით ბარათში მეტის-მეტად საეჭვოდ არის მიჩნეული ერეკლე II-ის თურქეთის წინააღმდეგ ომში ჩათრევის შესაძლებლობა. იმიტომ რომ რუსეთში ცნობა ჰქონიათ, ერეკლე II თურქეთის მხრივ იმ ხანად შევიწროებას არ განიცდიდა: „Ираклий... совсем не чувствует тягости турецкого соседства“¹. შემდეგ წლებში თვით ერეკლე II მართლაც არა ერთგან აღნიშნავს თავის წერილებში, რომ თურქეთთან მას კარგი დამოკიდებულება ჰქონდა 1769 წლამდე და მას საფრთხე არ მოელოდა. ერთ-ერთ წერილში ნიკიტა პანინს იგი, სხვათა შორის, სწერს: „იუწყოს თქვენმან მალ. ღრ. ბრწყინვ... თურქთა, თუ არ სპარსეთის აშლის მიზეზით, ჩვენთან მტერობა არა. ჰქონებიათ მოქმედებითა, თუ არ გონებითა. რა შაჰნადირმა ისინი საქართველოდამ ძალით გაყარა, ეგების რომ ჩვენთვის ლეკებს ტყვე მოეტაცოს ჭურდობით მცირეს კაცისა და ის ახალციხეს გაეყიდნოს, ისიც დაფარვითა, თვარემ სხვა მტერობა არ გამოუჩენიათ ჩვენდა მომართ“-ო². და მართლაც, როგორც სხვა წყაროებიდანაც ჩანს, ქართლ-კახეთის სამეფოების გაერთიანების შემდეგ, სამოციანი წლებიდან, ერეკლე II-ს საგარეო საქმეები შედარებით მოწესრიგებული ჰქონდა, სამხრეთ აღმოსავლეთით მდებარე მეზობელი სახანოები მისი მოხარკეები იყვნენ.

იჭვობდნენ ამიტომ რუსი პოლიტიკოსები ერეკლე მეორის უშუალოდ თურქეთის წინააღმდეგ ომში ჩაბმას და საქართველოში გამოგზავნილ თავიანთ მოხელეს მოურავოვს სათანადო ინსტრუქციაში ავალებდნენ, ერეკლეს შეძლება აქვს და აშკარად თუ არა, ფარულად იმერეთისათვის იქნებ დახმარება აღმოაჩენინო თურქეთთან ბრძოლაში: „Ираклий... конечно в состоянии... пособствовать и имеретийцам в предприятиях против турок, ежели неявным образом, то по крайней мере скрытно, особливо когда лезгинцами занят не будет“³. მაგრამ როგორც მასალებიდან ჩანს, ერეკლე II-ს მიზანშეწონილად მიუჩნევია თურქეთის წინააღმდეგ ომში თავისი სამფლობელოს ჩაბმა, როდესაც რუსეთიდან წინასწარ გამოგზავნილ ოფიცერი „ხეაბულოვი“ იმერეთში მისულა და იმერთა მეფე დაუიმედებია, შემდეგ ერეკლე II და სოლომონ I ტფილისში ერთად შეუყრია და თურქთა წინააღმდეგ შეთანხმებულად მოქმედება გადაუწყვეტიათ⁴.

1769 წელს იენისში პანინისადმი გაგზავნილ წერილში ერეკლე II სწერდა: „თქვენი ღრაფობის ბრწყინვალეების წიგნში მეფის სოლომონისათვის და ჩუენ ყოვლისა საქართველოებისათვის ყოვლად მოწყალის ხელმწიფის იმედი და დაუგდებლობა, და ყოველს ჟამს შეწევნა ალგეთქვათ, ამისთვის მადლობელნი

¹ იქვე, გვ. 6—7.

² Цагарели. Грамоты... том II, вып. I, გვ. 93.

³ Цагарели. Грамоты... том I, გვ. 47.

⁴ Цагарели. Грамоты... том II, вып. I, გვ. 56.

ვართ... და რომელიც ჩუენი დიდი სასურუელი არის ოსმალთა თანა ბრძოლა, და ამას ზედ უწუევივართ თ. ლ. ბ. შეწუენითა ლეთისათა ამაზედ განმზადებუ-ლი ვართ“-ო¹. ამრიგად, ერეკლე II-ც ომში ჩაერია, მაგრამ იმავე დროს იგი რუსეთთან დაკავშირების იურიდიულ ვალდებულებების გაფორმებას შედგომია. ჯერ წინასწარ წერილებში რუსეთის იმპერატრიცას მოაგონებს, რომ თურქეთის წინააღმდეგ იბრძვის იმ ხნის განმავლობაში, სანამ რუსეთი თურქეთთან ზავს არ დასდებს, მაგრამ ზავის დადების შემდეგ რუსეთი უნდა იცავდეს მის სამფლობელოს: „და როდესაც კუალად მშუილობას ინებებდეს თქუენი ყოვლად მოწყალება—ჩუენ მშუვიდობით თანადაცუენი ვიყუნეთ საუკუნოდო“². 1771 წელს კათალიკოსი ანტონი და ლევან ბატონიშვილი გაგზავნა ერეკლე II-ემ რუსეთის მთავრობასთან მოსალაპარაკებლად, თუ რა პირობებში სურდა ქართლ-კახეთს რუსეთის „მფარველობა“-ში ყოფნა³.

ერეკლე II ამ ომში მონაწილეობით თურქეთის გართულებულ მდგომარეობით სარგებლობას და ახალციხის თურქეთის ბატონობისაგან განთავისუფლებას ფიქრობდა, და რუსეთიდან მოსულ ჯარის ნაწილებს ამიტომ ახალციხისაკენ ლაშქრობას სთხოვდა: „Ничего так не хотел царь Ираклий с своею фамилиею и с князьями как чтоб нынешнюю компанию зделал я на Ахалцых. Когда же их воле не последовал, весьма то их оскорбила“⁴. ასე სწერდა თავის მთავრობას საქართველოში გამოგზავნილი რუსი გენერალი. მოკლედ რომ ვსთქვათ, ერეკლე II თვალსაზრისი ამ ომში მონაწილეობის მიღებაზე ჩვენ ასე წარმოგვიდგება: რუსეთ-თურქეთის ომში მონაწილეობის მიღებით ქართლ-კახეთი ახალციხეს შემოიერთებდა, რუსეთის მფარველობაშიაც შევიდოდა და უზრუნველჰყოფდა თავის სამფლობელოს ზრდას და მშვიდობიანობას. როგორც ვხედავთ რუსეთს სხვა მიზნები ამოძრავებდა, ქართველებს სხვა. ამ ინტერესთა სხვადასხვაობის საფუძველზე, მოტყუილებით დაიმედებული ქართველი მეფეები რუსეთ-თურქეთის ომში ჩაებნენ. გენერალ ტოტლებენის მეთაურობით საქართველოში გადმოსული რუსეთის რამდენიმე ბათალიონი ხან იმერეთში იყო, ხან ქართლში, უნდოდა ეჩვენებინა, რომ ორივეს ვითომ ეხმარებოდა, სინამდვილეში არც ერთს შველოდა, არც მეორეს. ტოტლებენს გარდა იმისა, რომ სამხედრო ნიჭი არ ჰქონდა, დიპლომატიური მოქნილებაც ჰქონდა, მისმა უთაებლო მოქმედებამ ქართველ მეფე-მთავრებს შორის უკმაყოფილებაც ჩამოაგდო; ამ გარემოებამ თურქეთზე გაერთიანებულ ძალებით გალაშქრება დააბრკოლა. ტოტლებენის წინააღმდეგ რუსეთის სამეფო კარზე გაგზავნილმა ქართველ მეფეთა წერილებმა საგარეო საქმეთა კოლეგია აიძულა საქმის გამოსაძიებლად სპეციალურად კაპიტანი იაზიკოვი გამოეგზავნა. იაზიკოვის მოხსენებითმა ბარათმა, რომელიც მან საქართველოში შექმნილ მდგომარეობის გაცნობის შემდეგ გაუგზავნა საგარეო საქმეთა კოლეგიას, დაარწმუნა

¹ იქვე, გვ. 6.

² იქვე, გვ. 14.

³ იქვე, გვ. 90—91.

⁴ Шагарели, Грамоты... том I, გვ. 482.

რუსეთის მთავრობა იმაში, რომ ტოტლებენი უხეიროდ ატარებდა რუსეთის პოლიტიკას საქართველოში: „Он (Тотлебен) способен в Грузии наши дела испортить, нежели онныя привести в полезное состояние, надлежит определить кого другого, я чаю“¹, ასეთ განკარგულებას იძლეოდა საქართველოს ამბების გაცნობის შემდეგ ეკატერინე II.

1771 წელს, ეკატერინე II-ის დასტურით, ტოტლებენის ნაცვლად გენერალი სუხოტინი გამოიგზავნა საქართველოში. სუხოტინსაც იგივე ამოცანა ჰქონდა საქართველოში, რაც გენერალ ტოტლებენს: ქართველ მეფე-მთავართა ძალების გაერთიანება და მათი თურქეთის საზღვრებში შესვლა, საქართველოში მყოფ რუსის ჯარის ნაწილების ისე გამოყენება, რომ ბრძოლის სიმძიმე ამ ჯარს არ დასწოლოდა. ამას გარდა გენ. სუხოტინის საქართველოსაკენ გამომგზავრების პერიოდში, ვინაიდან რუსეთ-თურქეთის ომს ადრე დასრულების პირი არ უჩანდა, პეტერბურგში ფოთის ნავთსადგურის დროებით ხელში ჩაგდებისა და მისი რუსეთის შავი ზღვის ფლოტის ბაზად გამოყენება გადაუწყვეტიათ. სუხოტინს პირადად ეკატერინე II სწერდა: „За нужное нахожу вам сказать, что ссть-ли, по приезде вашем в Грузию, найдете, что граф Тотлебен действительно завладел городом, крепостью и портом Поти, то старайтесь оной удержать,— ибо сие место для того, что тут порт служить может в случае продолжения войны, для заводимых нами на черном море и на реках, в падающих в оное, кораблей убежищем и пристанищем до тех пор что бог даст лутчего“². ფოთის თურქთა ჯარებისაგან განთავისუფლება და გამოყენება, როგორც ნავთსადგურისა, ახალი ამოცანაა რუსეთის ჯარებისათვის საქართველოში. ამ ფაქტის აღნიშვნას აქ არსებითი მნიშვნელობა აქვს ქვემოთ მოყვანილ საბუთების გასაგებად.

ასეთი დავალებით 1771 წლის გაზაფხულზე გენ. სუხოტინი საქართველოში ჩამოვიდა და ტოტლებენი შესცვალა. პირველ რიგში სუხოტინმა დასავლეთ საქართველოს მეფე-მთავრები დააიშვინა და დროებით მაინც ისინი ერთმანეთს შორის მოარიგა. იმავე წლის ივნისში იმერთა მეფე სოლომონ I და ერეკლე II, თავისი თანადასწრებით, ხელთუბანში შეუყურია და თათბირი ჰქონიათ, თუ როგორ და რა საშუალებით ემოქმედნათ იმ წელს თურქეთის წინააღმდეგ: „Во время короткого моего пребывания в Грузии“³ имели мы собрание: цари Иракий, Соломон и я, в Хелтубане для военного совета, на котором как поступать нынешнюю компанию положили“⁴, ასე სწერდა თავის მოხსენებაში გენ. სუხოტინი პეტერბურგს. ქვემოთ დაბეჭდილი პირველი საბუთი სწორედ იმ გეგმებს შეეხება, რომელიც ხელთუბანში შეუმუშავებიათ 1771 წლის ივნისში. წინასწარ უნდა აღვნიშნოთ, რომ საქართველოში თურქეთის საწინააღმდეგო ოპერაციული სამხედრო გეგმა თავიდან ბოლომდე შემუშავებულია

¹ იქვე, გვ. XXIV, იხ. შენიშვნაში.

² იქვე, გვ. 469.

³ „Грузия“-ს ეძახის გენერალი სუხოტინი აღმოსავლეთ საქართველოს.

⁴ Чагарели. Грамоты... том I, გვ. 482.

გენ. სუხოტინის მიერ, იმ მითითების საფუძველზე, რომელიც რუსეთის იმპერატრიცამ მისცა გენ. სუხოტინს საქართველოში გამოგზავრებამდე და რომელიც ჩვენ ზემოთ მოვიყვანეთ. ქვემოთ მოყვანილ პირველ საბუთიდან აშკარად ჩანს, რომ მთელი ოპერაციული გეგმა ძირითად ამოცანად ფოთის აღებას ისახავს. ოპერაციულ გეგმის პირველ მუხლში ნათქვამია: „უწინარეს არა თუ დაპყრობისა სხვათა ადგილთასა ვიგულსკმით რათა განვიშოროთ ჩვენგან და განვაძოთ იგინი ციხისაგან ფოთისა“. ამის შემდეგ გეგმის ყველა პუნქტი ითვალისწინებს ქართველ და რუსი ლაშქრის ისეთ მოქმედებას, რომელმაც ფოთის აღება უნდა უზრუნველჰყო. გენ. სუხოტინის მიერ შედგენილ ამ ოპერაციულ გეგმის მიხედვით როლები ასე არის განაწილებული: თვით სუხოტინი რუსის ჯარით ალყას შემოარტყამს ფოთს ხმელეთიდან: „განზრახვასა ამას ზედა მოქმედობად ვგონებ მე სახითა წინადადებულისათა რუსეთის იმპერატორობის ყოვლად მოწყალის რომელი მრწმუნებია მყოფნი ჯარნი რედულისა კორპუსით მივიღო შემოზღუდვა“¹. ქართველ მეფე-მთავართა ჯარებისათვის კი გენ. სუხოტინს ამოცანად დაუსახავს ფოთის ციხეზე ალყად შემორტყმულ რუსეთის ჯარის დაცვა, ისე რომ უკანიდან თურქებმა არა ავნონ-რა: „და მას ჟამს სულ ძალმან ქრისტიანეთამან მიიღოს და იმოქმედოს ესრეთ რომ ეს კორპუსი იმათგან დაფარული იყოს“².

ფოთთან მყოფ რუსეთის კორპუსის დაცვა გეგმაში შემდეგი სახით აქვს გენ. სუხოტინს გათვალისწინებული: ერეკლე II 14.300 კაცი უნდა გამოიყვანოს. ამათგან ორ-ათასიანი კორპუსი კახეთს უნდა დააყენოს, ორ-ათასიანი კორპუსი — ბორჩალოს და სამასი კაცი — გორს. დანარჩენი ათ-ათასიანი კორპუსი თვითონ ერეკლე II-ის წინამძღოლობით უნდა შეიჭრეს ახალქალაქ-ახალციხის მიმართულებით და თარეშებით თურქები უნდა შეავიწროვოს, ისე რომ არ დაუშვას თურქთა მთავარ ძალებთან შეტაკება, და როგორც კი გაიგებს, რომ თურქთა ჯარები მოდიან მასზე, სწრაფად უკან უნდა გამობრუნდეს თავის საზღვრებში, როცა თურქთა ჯარები დამშვიდდებიან და უკან წაივლენ, ერეკლე II ისევ უნდა შეიჭრეს თურქთა საზღვრებში და გაიმეოროს იგივე. სუხოტინის აზრით ასეთი მოქმედებით თურქები: „ეგების... მოუცლელ და ულონო შეიქნენ და შემოდგომილს ციხეს ვერ მოეშველენ გამოსაქსნელად“ (აქ იგულისხმება ფოთის ციხე). იმერთა მეფე სოლომონ პირველს ექვსი ათასი კაცის გამოყვანა ევალება ამ ოპერაციაში მონაწილეობის მისაღებად. სოლომონმა ახალციხისაკენ მიმავალი ხეობები და გადმოსავალი მთები უნდა გაამაგროს: „უჭვრიტონ ვინ იცის ჩემზე ან ჩემს სურსათზე და ან ჯიღებზე წამოვიდნენ როგორც იქმნებოდეს მტერი შეაყენონ და დააბრკოლონ“³.

გურიელს ევალება დაიცვას და შეკრას ტრაპიზონის მხრიდან ზღვის პირით მომავალი გზები.

დადიანმა უნდა დაიცვას სუხოტინის კორპუსი აფხაზეთის მხრიდან და უზრუნველჰყოს ქუთაისისაკენ მისავალ-მოსავალი გზა.

¹ იხ. ქვემოთ დაბეჭდილი პირველი საბუთი, მუხლი მე-2.

² იქვე.

³ იქვე, მუხლი მე-4.

ასეთია გენ. სუხოტინის მიერ 1771 წელს შემუშავებულ ოპერაციულ გეგმის ძირითადი შინაარსი, ფოთის აღება უმთავრესი საზრუნავი საქმეა 1771 წლის ზაფხულის განმავლობაში. ფოთი კი, როგორც ზემოთ გარკვეული გეგმონდა, რუსეთს მიმდინარე თურქეთთან ომში სჭირდებოდა, მაგრამ ქართველ მეფეთავერებს ფოთის აღების მნიშვნელობას სუხოტინი ისე უსახავდა, თითქოს იგი საქართველოს კეთილდღეობისათვის იყო საჭირო: „რუსეთის იმპერია შესამატისათვის არასფერსა აქ არ ეძებს“-ო, აღნიშნულია იმავე საბუთში.

1771 წლის ივნისში ხელთუბანში ჩატარებული თათბირი, სადაც ზემოხსენებული ოპერაციული გეგმა შემუშავდა, ერთსულოვანი არ ყოფილა. ერეკლე II-სა და სოლომონ I-ს შორის, ტოტლებენის საქართველოში მოღვაწეობის შედეგად, უთანხმოება ჩამოვარდნილა¹. თუმცა შემდეგ ისევ მორიგებულან, მაგრამ ამ მორიგებას ფორმალური ხასიათი აქვს. აღმოსავლეთი და დასავლეთი საქართველო იმ ხანად დამოუკიდებელი ეკონომიური და პოლიტიკური ცხოვრებით ცხოვრობდა და იმდენად ძლიერი იყო ადგილობრივი ინტერესები, რომ საერთო საქართველოს ინტერესები იჩრდილებოდა. ასეთი მდგომარეობის დროს რუსეთი ამ ორ სამეფოს ძალთა გაერთიანებასა და მათი ძალების რუსეთის ინტერესებისათვის გამოყენებაზე ოცნებობს. ამ მიზნის განხორციელება რუსეთმა ერთი რაზმის საქართველოში გამოგზავნით მოინდომა, და ამ რაზმსაც ისეთი დავალება მისცა, რომ მაინცდამაინც ომში თავი არ გამოედო. რუსეთის რაზმი საცილობელ საგნად იქცა იმერეთსა და აღმოსავლეთ საქართველოს შორის. თითოეული მათგანი რუსეთის რაზმის საკუთარ სამფლობელოს ინტერესებისათვის გამოყენებას ცდილობდა, და როდესაც გენ. ტოტლებენი თავის რაზმს იმერეთსა და ქართლში უთავბოლოდ დაახეტებდა, ერეკლე II-სა და სოლომონ I-ს შორის უთანხმოებას ერთი ორად აძლიერებდა. იმერეთის პოლიტიკურ მესვეურებს ქართლ-კახეთის სამეფოს ამ ომში მონაწილეობიდან ჩამოცილება კი განუზრახავთ: „ჩვენ და ღრავ ტოტლებენ რომ შევიყარებით მაშინ იქ იმერეთის კათოლიკოზიც მოსულ იყო, და იმერელ მეფის თანაგანმზრახი აბულაძე ქაინოსრო თანა ახლდა იმერეთის კათოლიკოზსა; და ჩემთან მოსულმან ამ მეფის თანაგანმზრახმან აბულაძემ ორგზის და სამგზის ლაპარაკში ასე მითხრა გაკვირვებითა: შენგან არ მიკვირსო ასე ცოტას რუსეთის ხელმწიფის ჯარს როგორ აპყვეიო და ხვანთქარს აეშაღეო, ამით ხვანთქარს რა უნდა დააკლო შენაო? ხვანთქარმა რომ ერთი სერასკირი წარმოაყენოსო და იქილამ დაღესტანს უბძანოსო—მასუკან რილათი შეიძლებო იმათს წინააღდგომასაო?“². ასე სწერს ერეკლე II-ს ერთ-ერთ წერილში. სხვა შემთხვევაში იმერეთის დიპლომატები ერეკლე II-ის თურქეთის წინააღმდეგ ლაშქრობას სიხარულით შეხვდებოდნენ, მაგრამ ეხლა რაკი ერეკლე II საქართველოში გადმოსულ რუსეთის ჯარის ნაწილებით ფიქრობდა თურქეთის წინააღმდეგ გალაშქრებას, ხოლო იმერეთის მთავრობა კი ამ ჯარს რუსეთიდან მისთვის გამოგზავნილად გულისხმობდა, ერეკლე მეორეს თურქეთის წინააღმდეგ ლაშქრობაზე ხელის აღებას

¹ Пагараев. Грамоты... том II, вып. I, гл. 55, 64.

² Пагараев. Грамоты... том II, вып. I, гл. 64.

ურჩევენ. დღეს, რაკი ჩვენთვის რუსეთის პოლიტიკის საიდუმლო მხარე ცნობილია, ქაიხოსრო აბულაძის რჩევა სამართლიანად გვესახება, მაგრამ მაშინ აბულაძე ქართლ-კახეთის ინტერესებით არ ხელმძღვანელობდა, მას ის აწუხებდა, რომ ერეკლე დაეცილა იმერეთის მეფეს რუსთა კორპუსის გამოყენებაში. ტოტლებენი მართალია, რუსეთის პოლიტიკის უხეირო გამტარებელი იყო საქართველოში, მაგრამ ძირითადად მაინც თავის მთავრობის ინსტრუქციას ატარებდა; საქართველოს ორივე სამეფო ომში უნდა ჩაება, და როცა იმერეთს ომი დააწყებინა, მოულოდნელად ომის პროცესში აიყარა და ქართლში გადავიდა. ერეკლე ახალციხისაკენ თურქეთის ჯარის წინააღმდეგ გაიტყუა მცირე რაზმით. იმერეთში კი ტოტლებენის იმერეთიდან ანაზღვეულად წასვლა ერეკლეს დააბრალებს: „ღრაფი ტოტლებენი რომ იმერეთიდან ქართლად გამოვიდა იმის გარდმოსვლას იმერეთის მეფე სოლომონ და მისი ძმა კათალიკოსი და მათნი განმზრახნი ასე სდებენ ვითამ ჩუენ ერთის ნივით და მისაცემელით რითმე მოგვებიროს და დაგვეჯერებინოს“¹. ასეთი ქიდილი რუსეთის ჯარისათვის ბუნებრივია, სანამ ცალკე რაზმები არ გამოიგზავნებოდა იმერეთისათვის და ქართლ-კახეთისათვის, ცხადია უნიჭო ტოტლებენის გადაყენება და გენ. სუხოტინის გამოგზავნა ქართულ სამეფოებს შორის არსებულ ინტერესთა სხვადასხვაობას ვერ წაშლიდა. ხელთუბანშიაც 1771 წელს თათბირზე საქართველოს სამეფოებს შორის არსებულ წინააღმდეგობას თავი უჩინია. ამიტომაც არის, ხელთუბანში შედგენილ სამხედრო ოპერაციულ გეგმის დოკუმენტს თავისებური დალი აზის და ეს დალი ქართლ-კახეთის მეფის ერეკლე II-ის დიპლომატიური საქმიანობის ერთერთი ნიმუშია.

როგორც აღნიშნული გვქონდა, სუხოტინის ინიციატივით ხელთუბანში თათბირი შესდგა. ამ თათბირზე შემუშავებულ სამხედრო ოპერაციულ გეგმის შინაარსი ჩვენ ზემოთ მოვიყვანეთ და დავინახეთ, რომ ფოთი არის ყურადღების ცენტრში. როგორც ერეკლე II-ეს სუხოტინისადმი გაგზავნილ წერილის რუსული თარგმანიდან ჩანს, ერეკლე ხელთუბანში წინააღმდეგი ყოფილა ფოთზე ლაშქრობისა. ამ წერილში ერთ ადგილას ერეკლე II წერს „по соединении общем нашем в Хелтубане, протчие присудили вам ехать к Поте, а я, по верности своей, письменно изъяснял и предудерживал, чтоб не ехать в тогдашнее время, и какия корпусу вашему болезни приключится должны—обо всем словесно дал я вам знать“². როგორც ჩანს, ერეკლე II ფოთზე გალაშქრებას არ ურჩევდა იმ ზაფხულს და თავის წინადადებას იმით ასაბუთებდა, რომ ქაობის გამო ჯარი დასნეულდებაო. მაგრამ სხვებს მხარი დაუჭერიათ სუხოტინის წინადადებისათვის. ვინ არიან ეს სხვები? რა თქმა უნდა იმერეთის მეფე და მისი მრჩეველნი. კითხვა იბადება, ნუ თუ იმერეთის წარმომადგენლებმა ერეკლე მეორეზე უფრო კარგად არ იცოდნენ, რომ ზაფხულში ფოთის მიდამოებში ჯარის დაბანაკება და ალყის შემორტყმა საშინელ მალარიის პირობებში არ შეიძლებაო? რა თქმა უნდა, იცოდნენ. მაგრამ იმერეთის

¹ იქვე, გვ. 64.

² Исагарс.и.Грамоты... том I, гв. 486.

შესვეურთ აწუხებდათ შემდეგი გარემოება: ერეკლე მეორემ ფოთის ასაღებად ლაშქრობა დაუშალა სუხოტინის და სამაგიეროდ ახალციხეზე გალაშქრებას ურჩევდა: „Ничего так не хотел царь Ираклий с своею фамилиею и с князьями, как штоб нынешнюю компанию зделал я на Ахалцих. Когда же их воле не последовал, весьма то их оскорбила, для чего после его светаость, как человек с просвещением, в угождение своих подданных, просил у меня, что я по окончании Поти приду к Ахалциху, утешительного письма, а Языкова и Лвова поруками по мне подпишутца“¹.

იმერეთის მეფე სწორედ ერეკლე მეორის წინადადებას უნდა შეეშინებინა, რომ ფოთზე ლაშქრობას დათანხმდა და სუხოტინს მხარი დაუჭირა. სუხოტინი, სოლომონით კმაყოფილი, სხვა რიგად ხსნის სოლომონ [სოლიდარობას: „Соломон... горя усердием к ея и. в. на все без размышления соглашался, а тем самым возбуждал себе следовать и Ираклия“².

სინამდვილეში არც სოლომონი იყო ფოთზე ზაფხულში გალაშქრების მომხრე, მაგრამ რაკი რუსეთის ჯარის თავის ქვეყანაში ყოფნა და გამოყენება სურდა, ხელთუბანში ფოთზე გალაშქრებას მხარი დაუჭირა და ერეკლე II ხელცარიელი დატოვა ეგონა. როდესაც კი სუხოტინი თავის კორპუსით იმერეთში მოკალათდა და ფოთისაკენ გასალაშქრებლად განემზადა, სოლომონ პირველს დაუშლია სუხოტინისათვის ეს ლაშქრობა: „მე დიდის ქენებით და ხევწით მოუშალე და ვაუწყე: ზაფხული არის და ფოთი დიდათ დამცდელი და შხამიანი ადგილი არის, როდესაც დრო იქნება და სნეულების ჟამი დასცხრება, გაუწყებ. მეც თან გამოგყვები, მივიდეთ, მოვადგეთ და რისაც ღონისძიებით იყოს ავიღოთ მეთქი“³; ასე სწერდა სოლომონ I ეკატირინე II-ს, მას შემდეგ, როცა სუხოტინმა ხელთუბანში შემუშავებულ გეგმის სისრულეში მოყვანის დროს ფოთის მიდამოებში, უნაყოფოდ, მალარიით რამდენიმე ასეული რუსი ჯარისკაცი სიკოცხლეს გამოასალმა.

ფოთზე გალაშქრება სოლომონისა და ერეკლეს ნება-სურვილებზე დამოკიდებული არ ყოფილა, იგი პეტერბურგის ინსტრუქციით წინასწარ გარდაწყვეტილი იყო და ძალაუნებურად ქართველი ხელისუფალნი სუხოტინის მიერ შემუშავებულ გეგმის აღსრულებას წესდგომიან. როგორც ზემოთმოყვანილ გენ. სუხოტინის მოხსენების ერთი ადგილიდან ჩანს, ერეკლე II მოუთხოვია ფოთის აღების შეზღვევა ახალციხის დასაპყრობად დახმარება აღმოეჩინა მისთვის სუხოტინს. ერეკლე II-ის მხრით ასეთი მოთხოვნის წამოყენება ბუნებრივია, რადგანაც მას უაზრობად უნდა მოსჩვენებოდა 1771 წლის ზაფხულის „კამპანიაში“ ფოთის დასაპყრობად მონაწილეობის მიღება.

სუხოტინი ხელთუბანში მიმხვდარა, რომ ქართლ-კახეთის მეფე თავის სამფლობელოსათვის უფრო ზრუნავდა, ვინემ რუსეთისა და იმერეთის ინტერესებისათვის და, ზემოთხსენებულ თავის მოხსენებაში პეტერბურგს ატყობინებდა:

¹ იქვე, გვ. 482.

² იქვე, გვ. 482.

³ Гагарин, Грамоты... том II, вып. I, гв. 75.

„При разсуждениях, которыя в совете имели, я на все мои примечания находил, что царь Ираклий, будучи с просвещением, разбирал все пользы, клонящийся к своим интересам“¹, ამიტომაც სუხოტინი სიფრთხილეს იჩენს, საბუთების საგანგებო გაფორმებით ცდილობს ქართველი ხელისუფალნი ჩაიჭიროს და რუსეთის ინტერესები უზრუნველჰყოს საქართველოში. ხელთუბანში მიღებულ სამხედრო ოპერაციულ გეგმას სუხოტინი ადგენს რუსულ-ქართულ ენაზე ორ ცალად, ერთი ცალი დასავლეთ საქართველოს მეფე-მთავართათვის, მეორე ცალი ქართლ-კახეთის მეფისათვის. გეგმის რუსული ტექსტის ქვეშ თვით სუხოტინი აწერს ხელს, ქართულ ტექსტის ქვეშ—ქართველი მეფე-მთავარები, სახელდობრ, იმერეთისათვის შედგენილ ეგზემპლარზე სოლომონ I, დადიანი და გურიელი, ქართლ-კახეთის სამეფოსათვის განკუთვნილ ეგზემპლარზე ქართული ტექსტის ქვეშ ერეკლე II. ამას გარდა სუხოტინს ცალკე ჩამოუერთმეგია ქართველ მეფე-მთავართათვის ფიცის „წიგნები“. ამითაც არ დაკმაყოფილებულა გენ. სუხოტინი, ფოთის „კაშპანიის“ უზრუნველსაყოფად მძევალი მოუთხოვია ქართველ მფლობელთაგან. ასეთი ხელშეკრულებების და ვალდებულებების იურიდიულად გაფორმების შემდეგ გენ. სუხოტინს ეგონა პეტერბურგის დავალებას რამდენიმე კვირაში სისრულეში მოიყვანდა და თავის მთავრობას, წინასწარ, ქართველ მეფეებისთვის ჯილდოს გამოგზავნას სთხოვდა. მაგრამ იმავე 1771 წლის აგვისტოში სუხოტინისათვის ნათელი გამხდარა რომ ერეკლე მეორეს, მიუხედავად წინასწარ მიღებულ ღონისძიებებისა და სიფრთხილისა, იგი გაუცუტრებია, და რაც მთავარია, სწორედ იმ საბუთებზე ხელის მოწერის დროს, რომლებითაც სუხოტინს ერეკლე II ჩაჭერილი ჰყავდა ეგონა.

ჩვენ ზემოთ აღნიშნული გეგმონდა, რომ სამხედრო-ოპერაციული გეგმა რუსულ-ქართულ ენებზე იყო შედგენილი. რუსული ტექსტის ქვეშ, სადაც უკანასკნელი, მე-13 მუხლი თავდება ხელს აწერს სუხოტინი. მოსალოდნელი იყო, რომ ასევე ქართული ტექსტის მე-13 მუხლის დასასრულს, ე. ი. საბუთის დასასრულს, ხელი უნდა მოეწერა ერეკლე II-ს, ისევე, როგორც ეს დასავლეთ საქართველოს სამეფო სამთავროებისათვის ასეთივე საბუთზე გაუკეთებიათ სუხოტინს, სოლომონ I-ს, დადიანსა და გურიელს, მაგრამ ერეკლე II ასე არ მოქცეულა. გეგმის ქართული ტექსტის დასასრულს მას მიუწერია: „დამტკიცდა პლანი ჩემ მიერ რომელი შემძლებლობანიცა ცხადდებიან“², ამ სიტყვების შემდეგ, როგორც მკითხველი ამ დოკუმენტის სრულ ქართულ ტექსტიდან დაინახავს, ერეკლე II საკუთარი ხელით შვიდ მუხლად ჩამოყალიბებია, ან დაუზუსტებია, თუ როგორ ესმის მას ამ საბუთში გათვალისწინებული ქართლ-კახეთისათვის სავალდებულო მუხლები. ერთის შეხედვით ადამიანს გაუკვირდება კიდევ, რა საჭირო იყო ერეკლეს მხრივ ზედმეტად შვიდ მუხლად ჩამოყალიბება იმავე ვალდებულებებისა, რომელნიც გეგმაში ისედაც გარკვევით მოცემული იყო. მაგრამ ერეკლე II-ის მინაწერის გულდასმით გადასინჯვა და აქ მოთავსებული მეორე საბუთის შინაარსი ცხადჰყოფს ერეკლეს საჭიციელს. ოპერაციულ გეგმის მიხედვით, რო-

¹ Пагарели. Грамоты... том. I, გვ. 482.

² იხ. აქვე, საბუთი № 1.

გორც დავინახეთ, ერეკლე II-ს 14300 ჯარის კაცი უნდა გამოეყვანა ფოთის „კამპანიისათვის“.

ჩვენ აღნიშნული გვეკონდა, რომ ამ რაოდენობის ლაშქრის გამოყვანა და თურქთა საზღვრებში თარეში არავითარი ანგარიში არ იყო ქართლ-კახეთის სამეფოსათვის. იგი მხოლოდ ხელს უწყობდა ფოთის აღებას, ქართლ-კახეთის სამეფოს ამ თარეშებიდან ზარალის მეტი არაფერი შეეძინებოდა. ამიტომ, ერეკლე II თავის შვიდ-მუხლოვან მინაწერში, სწორედ ამ თოთხმეტ-ათასიანი ლაშქრის შეყრას ოსტატურად ჩქმალავს. ერეკლეს მინაწერიდან ერთის შეხედვით ისე გამოდის, რომ თითქოს იგი ყველაფერზე თანახმაა, მოქმედების ისეთ პირობას იძლევა თითქოს, როგორც გეგმაშია გათვალისწინებული, მაგრამ იქ, სადაც ჯარის რაოდენობა უნდა მოიხსენიოს: „შედლებისამებრ ჩემისა“ ან „ძალითა ჩემითა“-ო, ამბობს. მაგალითად მინაწერის მეორე მუხლში: „ფოთსა ზედა შესაწევნელად თუ მტერი წარვიდეს ძალითა ჩემითა მივეშველო იარანალს სუხოტინს და იმის კორპუსს“. მე-5 მუხლში წერს: „უკეთუ ჳიდებზე და პრავანტსა ზედა მტერი მოვიდეს შეძლებისამებრ ჩემისა არა უტეო წასაჯდენელად“. დიციის წიგნზე ერეკლეს მიუწერია: „ვიდრე შესრულებამდე ფოთის კამპანიისა რომელიცა დადებულ არს ჰაემანი ვითარცა აღმიწერია პლანსა შინა და დამიბეჭდავს ეგრედ შეურყევლად ვეგო შეძლებისამებრ ჩემისა“-ო¹. ამ დიციის წიგნის მინაწერიდან ცხადი ხდება რომ ერეკლე II საეაღდებულოდ სთელის თავისთვის „პლანის“ იმ მუხლებს, რომელნიც მას იქ „აღუწერია“ და დაუბეჭდავს. ოპერაციულ გეგმის დედანზე, ერეკლეს მიერ მიწერილ შვიდ მუხლში ჯარის რიცხვი კი არსად მოხსენიებული არ არის, ამიტომ სუხოტინის გეგმიდან ერეკლეს თავისთვის საეაღდებულოდ მარტო სამხედრო მოქმედების ის სახე მიაჩნია, რომელსაც თარეში ეწოდება. თუ რა ძალებით ჩაატარებდა ამ თარეშს, ეს იმის ნება იქნებოდა.

როგორც ზემოთქმულიდან ჩანს, ჩვენ იმ აზრს ვადგივართ რომ ერეკლე II-მ თავის მინაწერებში ისეთი გამოთქმები იხმარა, რომ ჯარის რიცხვი განზრახ არ განსაზღვრა, რიცხვის ნაცვლად „შედლებისამებრ ჩემისა“ ჩაურთო. ამ მოსაზრებას დასაბუთება ესაჭიროება.

უპირველეს ყოვლისა თვით ამ გამოთქმის „შედლებისამებრ ჩემისა“-ს შესახებ უნდა ითქვას რომ იგი ყოველგვარ კონკრეტულობას შოკლებულია და ოფიციალურ ხელშეკრულებებში დიპლომატებისათვის რაიმე ნაკისრ ვალდებულებისაგან თავის დასაძვრენად მეტის-მეტად ხელსაყრელია. რომ ერეკლე II-ს განზრახ უხმარია ასეთი გამოთქმა თავის მინაწერებში, ამას ადასტურებს მე-2 საბუთი, რომელიც აქვე იბეჭდება. ეს საბუთი წარმოადგენს ერეკლე მეფის საპასუხო წერილს სუხოტინისადმი. როგორც მკითხველი ამ წერილის შინაარსიდან დაინახავს, სუხოტინს საყვედურით აღსავსე წერილი გაუგზავნია ერეკლე I თავის 1771 წლის აგვისტოში იმის გამო, რომ ერეკლეს ძალიან მკვირე რაზმი გაუყვანია თურქეთის საზღვრებში სათარეშოდ. ერეკლე ამაზე, ქვემო დაბეჭდილ წერილით, პასუხს აძლევს.

¹ დიციის წიგნი ცალკე არის შედგენილი და დაცულია იმავე საქმეში.

² აკად. ივ. ჯავახიშვილისადმი მიძღვნილი კრებული

აი სწორედ ამ საპასუხო წერილიდან ჩანს, რომ როდესაც სუხოტინი ხელთუბანში ერეკლე II-ს საბუთებზე ხელს აწერინებდა და ერეკლე კი ამ საბუთებს ორაზროვან მინაწერებს უკეთებდა, სუხოტინისათვის მაშინ ერეკლეს ზრახვები გაუგებარი ყოფილა. ამ საპასუხო წერილში ერეკლე წერს: „მეორეს წიგნში ვსცან ვითამ მე რომელიც თქვენის მაღალ მსვლელობისაგან პირობა მივიღე და მეც ჩემი კერძი ჩემისაგ შეძლებით პირობა მოგართვი ახლანდელის ლაშქრობისა ვითამ მე ჯარის რიცხვი ვისთვისმე ყოველთვის და ყოველგან აღმეთქვას ან ცხრა ათასობით და ან ერთ ათასობით და ან რომლისამე მეტ-ნაკლები რიცხვით რომლისათვისცა თქვენი მაღალმსვლელობა ამაზე ჩემგან ნუ შესწუხდება რომ პასუხი მოგახსენო“. მაშასადამე ერეკლე უარყოფს, რომ მას ჯარის რიცხვი აღეთქვას. მართალია იმ საბუთში, რომელზედაც ერეკლემ ხელი მოაწერა ჯარის რიცხვი სუხოტინის მიერ განსაზღვრულია 14 ათას სამასით, მაგრამ ამჟამად ერეკლე ხელთუბანში შემუშავებულ საბუთს თავისთვის საეაღდებულოდ სთელის მხოლოდ იმ ნაწილში, სადაც მისი შენიშვნებია გაკეთებული. ერეკლე II ამ წერილში ამტკიცებს, რომ მას სუხოტინისათვის ათასობით ჯარის შეყრა არ აღუთქვამს, იგი წერს, რომ ხელთუბანში მას სხვებმა მოუგონეს და სუხოტინიც დაარწმუნეს რომ თითქოს ერეკლეს ათასობით ლაშქრის გამოყვანა შეეძლო, თორემ პირადად მას ათასებიანი ლაშქრის შეყრა არ აღუთქვამს: „თუ განსოვთ ხელთუბანს სხვათ დამიქინეს ამ კანპანიისათვის ცხრა ათასი კაცი შეყრა და თქვენც გარწმუნეს და ამისთვის ჩემი პასუხი ეს იყო მე რომელსაც ვერ შევძლებ პირობას ვერ დავდებ და რომელსაც შევძლებ ფიცით დავიმტკიცეთ რომ არ დავზოგო ჩემი შეძლება და ჯარი მეთქი. ჯარისა რიცხვით აღთქმა თუ ან წიგნით და ან ისტრუქციით ან რომელსამე ჩემის წერილით იპოვით იმისი პასუხი მე უნდა გავცე“-ო. ამ ამონაწერიდან უკვე აშკარად ჩანს, რა მოსაზრებით უხმარია ერეკლეს გამოთქმა „შეძლებისაებრ ჩემისა“. შემდეგ საპასუხო წერილში ერეკლე II შესდგომია იმის მტკიცებას რომ ფოთის „კამპანიაში“ მან მონაწილეობა მიიღო და რაც ძალა და შესაძლებლობა ჰქონდა არ დამიზოგავსო, ე. ი. ამტკიცებს, რომ პირობა და ფიცი სავსებით შეასრულა მან. როგორც ჩანს სუხოტინისათვის ხელთუბანში სრულებით გაუგებარი ყოფილა ერეკლეს მინაწერების შინაარსი. ერეკლე, მართალია, წერილში სწერს სუხოტინს, რომ თითქოს ჯარის რიცხვზე თავის დროზე ხელთუბანშივე განვაცხადე უარიო და პირობაც ასეთი მოგეციო, მაგრამ, როგორც ჩანს, ერეკლეს ხელრთვამ და მოხერხებულად შედგენილმა მინაწერებმა სუხოტინი შეცდომაში შეიყვანა, თორემ შემდეგ საყვედურით ერეკლეს ველარ მიმართავდა და ათეულ-ათასიან კორპუსის გამოყვანას ველარ მოთხოვდა და, რაც მთავარია, პირობის განაღდებას ამ ნაწილში მაინც ველარ მოსთხოვდა ერეკლეს. სუხოტინი რომ გვიან მიმხვდარა ერეკლეს მინაწერების მნიშვნელობას, ეს ერეკლეს წერილის ერთი ადგილიდან უფრო გარკვევით მოჩანს: „კიდევ მოგეწერათ რომ... მითამ მე ამ საქმეში ოსტატობით და პოლტიკის ხმარების მოქმედებით მოექცეულ-იყო ჩემი შემოქმედი არის გონების მხილველი რომ მე ამ საქმეში სულ სიმართლით ვიმყოფები“-ო.

ამაზე ვამთავრებთ ქვემოთ მოთავსებულ ორი საბუთის წარმოშობის ისტორიას. ამ საბუთების მნიშვნელობა ჩვენ მხოლოდ რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის თვალსაზრისით მოგვახვტ მოკლედ. სხვა მხრივ ამ საბუთების ვანხილვა ჩვენ მიზნად არ გვქონია ამ წერილში.

1. გენერალ სუხოტინის მიერ ხელთუბანში შედგენილი სამხედრო ოპერაციული გეგმა. ივნისის 15, 1771 წ.

პ ლ ა ნ ი

კამპანია აზიაში ჩლოა წელსა რუსეთის იმპერატორობის კორპუსისა ძალითა ქრისტიანეთათა რომელნიც იმყოფებიან საფარველსა ქვეშე მათისათა მებრძოლეთა წინაშე თურქთასა წინა დაიდვა სამოქმედებულად საქართველოს ივნისს იე დღესა დადებულს ადგილს ქელთუბანს ორთა მეფეთა შორის საქართველოსა და კახეთისა ირაკლისა და იმერეთისა სოლომონისა იანარალ მაიორი სუხოტინისაგან.

*

უწინარეს არა თუ დაპყრობისა სხვათა ადგილთასა ვიგულსკმით რათა ვანვიშოროთ ჩვენგან და ვანვაძოთ იგინი ციხისაგან ფოთისა რომლისა მიერ დაუჭმავთ მათ შემოსავალსა წავართმევთ ორსა სათავადოსა მეგრელიას და ვურიას განვყოფთ მათ შესაწევნელად კავკასთა ზედა და შევეერთებთ სწორესა მას ხაზსა ჩვენსა და მტკიცესა ნავთსაყუდელსა მჯარესა და ვიქნებით მპყრობელნი პირისა შავისა ზღვისასა.

**

განზრახვასა ამას ზედა მოქმედობად ვკონებ მე სახითა წინადადებული-სათა რუსეთის იმპერატორობის ყოვლად მოწყალისა რომელი მრწმუნებია მყოფნი ჯარნი რელულისა კორპუსით მივილო შემოზღუდვა და მას ჟამს სულ ძალმან ქრისტიანეთამან მიილოს და იმოქმედოს ესრეთ რომ ეს კორპუსი იმათ-გან დაფარული იყოს.

***

მათი განათლებულება მეფე ირაკლი უნდა წარემართოს ტფილისის ქალაქიდან კ რიცხეს ამ ივლისს ათი ათასის კაცის რიცხვით რვის ზარბაზნით და მიაბაროს მიცემულთა შესაწევნელად თხუთჳეტს კანანერს და უნდა განშორდეს თვისსა სამძღვარსა და შევიდეს მტრისსა მამულსა შინა როგორც შეიძლებო-დეს მოშორებით მოუკვეთოს გზა და შეერთება ლეკთა. და იმოქმედოს მან ახალქალაქსა ზედა ყარსსა და ახალციხეზე უდიდებულესისა ძალითა თვისითა გაუჭირვოს ტაცვით ცარცვით და წევითა სოფლებისათა და გარეშემო მათსა და წევითა პურისათა და ტაცვითა პირუტყვისათა დატყვევებითა კაცებისათა არა დაზოგოს თვისი ძალი ყოვლისფრით რაც კი შეიძლება ოდეს იგინი მანე წა-

ძოვიდენ იმ დროს უკუბრუნდეს თვისსა სამძღვრისაკენ და არასაც ჟამს იგინი მოშორდენ გაუბრუნდეს უკანვე მათ და ძალიანის რიგით შეაწუხოს ეგების ამისთანას შეწუხებისა და მოუშორებლობით და მოძრაობისა მათის განათლებულებისაგან იგინი მოუცლელ და უღონო შეიქნენ და შემოდგომილს ციხეს ვერ მოეშველნენ გამოსაჯსნელად და ამა მოქმედებასა შინა რომ მათს უგანათლებულების ადგილებს ლეკმან არ აენოს რა უკანით არა ველშვებულ იყვნენ მტერნი და მიზეზი არ მისცენ თვით მათისა ადგილების დასაფარავად გაბრუნდეს განაწესოს კორპუსი სამი ორი ოროლის ათასის კაცით და მესამე სამასის კაცისა ათი ათასის ჯარის გარდა კარგის წინამძღვრის თავკაცებით რომელთა უნდა ყოველი გამოსავალი და ჯეობა ეჭირვოსთ ერთი უნდა ადგეს კახეთს მეორე ბორჩალოს და მესამე იყოს გორს.

****

მეფე იმერეთისა სოლომონ უნდა წარმოდგეს ბაღდადიდამ იმავე რიცხვს ექვსი ათასის კაცის რიცხვით და დაიჭირვოს მთა და ჯეობები ახალციხისკენ და მიიღოს თვისსა შემავრებასა შინა ქვეითის კაცით და სწორესა მოქმედებასა შინა უნდა მეფემ ირაკლიმ შეაწუხოს ახალციხე და ამაზღა გარდა უნდა უჭვრიტონ ვინ იცის ჩემზე ან ჩემს სურსათზე და ან ჯიდებზე წამოვიდნენ როგორც იქმნებოდეს მტერი შეაყენონ და დააბრკოლონ და იმ ჟამს ან ერთად და ან რომელსამე ნაწილის ჯარით უკანიდამ დაეცემოდენ ხოლმე.

*****

გურიელმან თვისსა ადგილში უნდა დაიჭიროს სულ შესავალნი გზანი ტრაპიზონიდამ ზღვიდამ და ახალციხიდამ რომ შემდგომილს ციხეს არას გზით არავინ მოეშველოს და ყოველთვის მე მაცოდინებდეს ხოლმე და თუ დაატყაოს და სამჯობინარო იყოს შეეებას ნება არ წაერთმევის მაგრამ ყოველთვის მე დაფარებული ვიყო იმისაგან რომ გამოსავალნი ადგილები მარადის შეკრული ჰქონდეს და დაუგდებელი.

*****

დადიანმა მებატონემან მენვრელიისამან უნდა შეიყაროს თვისი ჯარი იმანაც სწორეთ ამ კ რიცხვს დაიცვას რომელსამე ნაწილით თვისი ადგილი იმერეთს და ჯიდებიცა ჩემნი აფხაზთაგან და თითო კორპუსით ჩემთან უნდა იყოს თვისისა წესით მარჯვენა წყლის პირი რიონისა ცელის კარამდის უნდა ჯალჯით შეამაგროს ასე რომ შევძლო ჯიდების გაკეთება სიახლოვესა ფოთისასა და მქონდეს მარჯვენა წყლის პირიდამ ქუთაისისაკენ მისავალ მოსავალი გზა ამისთვის რომ აწცა არს იქა ჭანჭრობი და უიმისობა არ იქნება.

*****

ყოველთა ამ ჯართა უნდა ჰქონდეს თან აზულა ექვსას კვირისა რომ მტრის მამულში შოვნის იმედი არა ჰქონდეს ამისთვის რომ ამა მიზეზით თავის რიგოდა ადგილი არ დააგდონ და არა გააცუდონ სულ ეს ჩემი პლანი ამა ჟამისა ჯარიანობისა.

*****

ოდესაც ღმერთი შეგვეწვიეს და ჩვენ ფერკთა თანა წინადაუდებთ კლი-ტესა ციხისა ფოთისასა მათს იმპერატორობის დიდებულებას მაშინ განეღებთან თვით ჩამომავლობისა მტრის ადგილებში უფიქრებელნი გზანი და მაშინ რო-გორც ჩვენ შეგვეძლების ვიმოქმედებთ ერთისა ძალით ამისთვის რომ წინააღ-მდეგი შეყრისათვის ერთად აღარავენ გვეყოლების და მივაყენებთ მათ უდიდესა შეწუხებასა და ძლევასა.

*****

როგორც ყოველი მოქმედებს რომელთა აქვსთ თვისი მამული და თანამ-დებობს შეწვენასა და დაფარვასა არა ჯერ არს არცა ერთი არაფერსა შიშსა და არცა არს დასაკლისსა რასამე არამედ ეთხოვების მას სწორე უარის უთქმე-ლობით აღსრულება.

*****

როგორც მათი იმპერატორობის დიდებულობის კორპუსი განათლებულ აქნების მათის სამსახურობით ამისთვის რომ რუსეთის იმპერია შესამატსა თვისსა არასფერსა აქ არ ეძიებს ამისთვის თანამდებნი არიან ყოვლისფრით ამ კორპუსს თუ ჯარს ერთის სულით ყოვლითურთ ფრიადის მოსწრაფეობით უჩვენ-ნონ შეწვენა მხოლოსა ამით მრავლად თავსა თვისსა უჩვენებს და იქმნებიანცა მალისა მოწყალებისა ღირსნი.

*****

უკეთუ მტერმან მოინდომოს და ახალციხეს შესამაგრებლად მარტო დაუ-ტევოს მცველად მეციხოვნენი ამა გასინჯულობით რომ ძალი საქართველოსი კედელსა ციხისასა ვერას დააკლებსო და თვითონ ჯარი სულ ჩემზე წამოვიდეს მაშინ მეფეთა ირაკლიმ და სოლომონმან ის მეციხოვნენი დამჭირნოსა და უფიქ-რებელის ძალით წარმოვიდნენ ჩემთან იმათ უკან მოსაშველებლად ჩემდა.

*****

ეს პლანი (გინა განწესებულება) უნდა უთუოთ ყოველთა აღასრულონ ჯელი მოაწერონ და თვისი ბეჭედი ამაზე დასხან აღსრულებისათვის ფიცისა და სვინიღისისა თვისისა.

*****

ვითარცა რუსეთის კორპუსის პირობა დამტკიცებული არის სწორესა ამა განწესებისა აღსრულებასა ზედა ძალითა ქრისტიანობისათა ვინცა უნდა იყვნენ მპყრობელნი არ შეზღვას თავი თვისი რომელსამე საფიქრებელსა ეჭვსა ფიცს ვარდა ვითხოვ ამანათათ თუ მძევლათ ახლოთა ნათესავთაგან¹.

¹ აქ თავდება „პლანი“. ამის შემდეგ მომდევნო ტექსტი დედანში ერეკლე II საკუთარი ძულით არის მიწერილი.

ქ. დამტკიცდა პლანი ჩემ მიერ რომელი შემძლებელობანიცა ცხადდებიან:
 ა. ქ. პაემნამდის. ახალციხის საზღვრიდამ არ დაეცადო მტრისა მტერობად.
 ბ. ქ. ფოთსა ზედა შესაწვენელად თუ მტერი წარვიდეს ძალითა ჩემითა.
 მივეშველო იარანალს სუხოტინს და იმის კორპუსს.

გ. ქ. და რომელიც იარანალს სუხოტინს და იმის კორპუსს უჯობდეს მას
 ვჭკრეტდე და ვმეცადინობდე.

დ. ქ. თვინიერ სნეულებისა ჩემისა ქართლსა თუ კახეთს მტერი მოვიდეს.
 არ გამოვბრუნდე უკან ამა კამპანიიდან პაემნამდის.

ე. ქ. უკეთუ ზიდებზე და პრავანტსა ზედა მტერი მოვიდეს შეძლებისაებრ.
 ჩემისა არა უტეო წასაწდენელად.

ვ. ქ. მივართმევე ამანათად მახლობელსა ნათესავსა ჩემსა პაემნამდის მის
 წალამსვლელობას იარანალს სუხოტინს კნიაზ აბაშიძეს ნიკოლოზის ძეს გი-
 ორგის.

ზ. ქ. დაკლეთსა ამას სიტყვიერსა ვემთხვევი სიტყვასა და ჯვარსა მაცხოვ-
 რისა ჩვენისასა ამინ.

მეფე ქართლისა და კახეთისა ერეკლე¹.

ГАФКЭ. ფონდი „Грузинские дела“ К-76, ფურც. 100—103.

2. ქართლ-კახეთის მეფის ერეკლე II წერილი გენ. მაიორ ალექსი ნიკო-
 ლოზის-ძე სუხოტინისადმი, აგვისტოს 21, 1771 წ.

ქ. მალღადმსვლელს უფალს ღენერალ მაიორს ალექსი ნიკოლაევიჩს ჩემს
 წყალობელს მეგობარს.

მეორეს წიგნში ვსცან ვითამ მე რომელიც თქვენის მალღადმსვლელობისა-
 გან პირობა მივიღე და მეც ჩემი კერძი ჩემისავე შეძლებით პირობა მოგართვი
 ახლანდელის ლაშქრობისა ვითამ მე ჯარის რიცხვი ვისთვისმე ყოველთვის და
 ყოველგან აღმეთქვას ან ცხრა ათასობით და ან ერთ ათასობით და ან რომლი-
 სამე მეტნაკლები რიცხვით რომლისათვისცა თქვენი მალღადმსვლელობა ამაზე
 ჩემგან ნუ შესწუხდება რომ პასუხი მოგახსენო. ღთი მემოწმება თქვენს წყენას
 დიდათ უფრთხილდები მაგრამ ეს ასეთი საქმე არის მართალი რომ არ ვთქვა
 ბოლოს თქვენს მეგობრობასაც დაეკარგავ და უმაღლეს კარზედ მტყუანად გა-
 მოვსჩნდები და ისევე სიძარტლით მოგაგონებ და მოგართმევე ამის პასუხს. ჩემმა
 მტრებმა ამ გვარები ბევრჯერ მომიგონეს და თქვენთანაც ეცადნენ თუ გახსოვთ
 ხელთუბანს. სხვათ დამიყენეს ამ კანპანიისათვის ცხრა ათასის კაცის შეყრა და
 თქვენც გარწმუნეს და ამისთვის ჩემი პასუხი ეს იყო მე რომელსაც ვერ შევძ-
 ლებ პირობას ვერ დავდებ და რომელსაც შევძლებ ფიცით დაგიმტკიცეთ რომ¹
 არ დავზოგო ჩემი შეძლება და ჯარი მეთქი. ჯარისა რიცხვით აღთქმა თუ ან
 წიგნით და ან ისტუქციით ან რომელსამე ჩემის წერილით იპოვით იმისი პასუხი
 მე უნდა გავცე თუ არა მოგეხსენება ჩვენის ქვეყნის საქმე მტრისაგან როგორ

¹ ერეკლეს საკუთარი ხელრთვა და ბეჭედია დასმული.

შეწუხებულნი არიან. მე ყოველთვის ერთსა და იმავე რიცხვით ჯარის გამოყვანა არ შემიძლია. მოგეხსენება თუ სახელის მადებარი კაცი ვარ და კიდევ მტერზე მისული ვარ და პირის პირ უდგავარ რაც ბევრი ჯარი მეყოლება რასაკვირველია რომ ის მენდომება მაშ ამას მონახვა არ უნდა. ახლა რაც აქ ჯარი მყავს ამას გარდა ნახევარი ჯარი თუშეთსა მყვანდა გაგზავნილი რომ ღვთის კიდევ გაემარჯვათ ლეკზე რომლისაც იმ ლეკების სიმრავლე ჩვენს ჯარზე ორჯონათ და კიდევ მეტად ყოფილიყო და ისევ ის ჩვენი გაგზავნილი ჯარი თუშეთიდან ჯერ არ დაბრუნებულა. აქეთ კიდევ იალღუჯისაკენ ტფილის ქვემოთ აქეთ მომდინარეს ლეკებს ჩვენგან გაგზავნილი და დაყენებული ჯარი დაუხვდათ დაამარცხეს ოთხმოცდაშვიდი ლეკი მოკლეს და ზოგი წყალში ჩაარჩევს. სამჯერ კიდევ ტფილისის სიახლოვეს მოუხდენ იქიდანაც პირუტყვი წაიღეს ორჯერ ჩვენმა ჯარმა გააყრევიან და ერთხელ მოპარვით გაასწრეს და ამას გარდა ქართლსა და კახეთს რამდენის ქურობის გზით სოფლებს და ხეობებს სცემენ და ამისთანას ქვეყნის პატრონსა და შემძლების მქონებელს არ ვიცი რაც აქ ახლა ჯარი მახლავს ამისთანას მუშაობის და მტრისაგან უნამეტანევის მტრობის დროში რაღა მეტი ჯარი მეთხოვება. ჩემზე აქ რომ ყარსიდან და ახალციხიდან და ბაიაზეთიდან და ლეკიც ამათთან რომ აერიოს და მოვიდნენ ჩემზე თქვენი მაღალმსვლელობა ხომ დიახ შორს ბრძანდება და დადიანი და გურიელი მანდებამ და მეფე სოლომონ რომ დღესაც ბაღდადსვე ბძანდება არც ერთისაგან არ შეიძლება რომ მე ისინი მომეშველონ. არც ჩვეულება მაქვს ვისიმე მოშველებიან თუ არ ღვთისა იმედი და ყდ მოწყალის კვლმწიფისა და მაშ ჩემთან რაც კი შეძლება შექნება ჯარისა რაღა დაეზოგავ. ამანათის მორთმევა რადგან ინებეთ ჩემის ნათესავეებისა მაგისაგან უმახლობელესი არვინა მყავს ჩვენს ქვეყნებში და დიად პატრა ჩემთან არს გაზრდილი და მოგართვი. მაგრამ ამანათის მთხოველი ვისაცა სთხოვს ან მტერი იქნება ის კაცი რომელსაც ეთხოვება და ან მოყვარე და მიზეზსაც გამოუცხადებენ. თუ ამ კანჰანიისათვის იყო ეს თხოვნა ამისი პასუხი ხომ მოგახსენეთ წიგნით და თუ სხვა მიზეზი რამ არს უნდა გამოგვეცხადებინათ. ფიცისას რომ ბრძანებ მე მისი სიხარულად მიმღებელი ვარ. კიდევ მოგეწერათ რომ როგორათაც კურიელი აქედამ მოვიდეს ისე უმაღლეს კარს წარგზავნოთ და მითამ მე ამ საქმეში ოსტატობით და პოლტიკის ხმარების მოქმედებით მოვქცეულიყო ჩემი შემოქმედი არის გონების მხილველი რომ მე ამ საქმეში სულ სიმართლით ვიმყოფები თუ არ დამიჯერებ და მტრის ხელში ჩამაგდებ თქვენის სიმართლის მეგობრობითის გულის ნებასა ეს ხომ მეგობრობის შეუფერებელი იქნება. მე მაშინც სიმართლის სიმტკიცეზე ღვთის მარადის ვეგები. დღეს კიდევ ამბავი მოგვივიდა კახეთის სოფლებს ახმეტას და მანავს აქეთკენ მომავალი ლეკის ჯარი მიხდომიან რომ ამ ორსავე სოფელზე ლეკის მოსასვლელი გზა არს. ამათი პირუტყვი საქონელი დაუტაცნიათ ჩვენი კაცნი გამოდგომიან ორთავე ცალ-ცალკე გამარჯვებით ახმეტელთ მოუკლავთ ლეკი ორმოცდა ხუთი ლეკის ცხენი უშოვნიათ ორმოცდაცამეტი, მანაველთ მოუკლავსთ ლეკი ოცდათხუთმეტი ლეკის ცხენი უშოვნიათ ორმოცი. თუშთ ჩვენი ჯარი რომ მივაშველეთ და ლეკის დიდ ჯარზე ძალიან გამარჯვებულათ

ლეკი მოუკლავთ ცხრაას სამოცი ლეკის ცხენი უშოენიათ ათას ორასი ერთი პატარა ზარბაზანი ცხრა კარავი და მრავალი ბაირახი დარჩომიათ. იმ ომში თუში მომკვდარა თხუთმეტი დაჭრილა თუში ოცი ფშაველი მომკვდარა სამი კახი კაცი მომკვდარა და დაჭრილა თორმეტი. მე თქვენის მალაღმსვლელობის კეთილბედნიერად წარმატების სურვილსა შინა ვგიე მეფე ქართლისა და კახეთისა ერეკლე¹. აგვისტოს კა წელსა ჩლოა.

Г.А.Ф.К.შ. ფონდი „Грузинские дела“. К—76. ფურც. 267—268.

---

¹ მეფე ერეკლეს საკუთარი ხელრთვა.

«შუა-სახლი» რაჭა-ლეჩხუმში

ქვემო რაჭაში და ლეჩხუმში ესლაც შეხვდება კაცი „ორსართულიან სახლს“—შუა-სახლს. სახელწოდება „შუა-სახლი“ თავის შინაარსით შეიძლება მომდინარეობდეს ტერმინ „შუა ცეცხლისაგან“. რაჭაში რომ იტყვიან „შუა-ცეცხლი უნთიაო“, ეს იმას ნიშნავს, რომ შუა-სახლი ჰქონია მას, ვისაც ეს შუა-ცეცხლი უნთია¹. მართლაც ცეცხლი ამ შემთხვევაში სახლის შუა ადგილას ანთია.

თუ რატომ იწოდება შუა-სახლი იმავე დროს ორსართულიან სახლად, ამაზე ქვემოთ. ესლა შუა-სახლის აღწერილობას შევეუდგეთ.

შუა-სახლი ხისაა, თელის ან ცაცხვის ფიცრებისაგან ნაშენი. ნარინჯისფრად მოჩანს ხშირად ცაცხვის ფიცრებისაგან ნაშენი დაძველებული შუა-სახლი. კედლის შემადგენელი ფიცარი სქელაა (ხშირად 10 სმ სისქისა). შუა-სახლი დიდია. მისი ჩვეულებრივი ფართობი 60 კვ. მეტრს აღწევს, სიმაღლე—4¹/₂ მ. „სიგრძისა და განის საძირკვლები“ ოთხსავე კუთხეში და შუაში ეყრდნობა „მიწაზე მორგებულ“ დიდ ქვებს. საძირკვლების მთელ სიგრძეზე ჩასმულია კედლის ქვედა ფიცრის დასამაგრებელი „კოტეები“². კედლის ყოველ ფიცარს ცალ კიდურზე „ამოყვანილი აქვს ჭდე“, ხოლო ცალზე, რომელიც ამოჭრილი კი არ არის, პირიქით, წაგლუფებულია, ჩასმულია კოტეები. კედლის შემადგენელი ყოველი ფიცრის თავი ნახევრამდეა შეჭრილი.

ამრიგად, კედლის ფიცრები კოტეებისა და ჭდის საშუალებით ერთმანეთშია მჭიდროდ ჩაკრული, ხოლო ფიცრის ჩაჭრილ თავებში ერთი მეორეზე მიყოლებით სიგრძისა და განის კედლები „ერთმანეთს ეწვნება“ და ასე შეიკვრება ყურე, რომელსაც ქ ი ლ ი ქ ს უწოდებენ.

¹ აღსანიშნავია. რომ რაჭაში „ცეცხლი“ სახლის სინონიმადაც გვხვდება: 1. „ცეცხლი უნთია“—სახლი უდგას, ცხოვრობს; 2. „ცეცხლი დააფსო“—მოსახლობა მოსპო; 3. „დაიფსო“—დაზარალდა, ამოწყდა, მოისპო როგორც მოსახლე.

² კოტა—უღლის რიკი, გინა ჯრმლის ხე-ტარი (ს ა ბ ა). დაახლოებით რიკის მნიშვნელობით იხმარება კოტა რაჭაში, მხოლოდ რიკი უფრო პატარა ნაწილების შემავრთებელია, ვინემ კედლის და საძირკველის ან კედლის ცალკე ნაწილებისა.

³ ქილიკი—ფიცარი დაკდობილი ერთმანეთში გასაწყობლად (ს ა ბ ა). „ქილუქი, ქილიკი ფიცრების ნასკვი სახლის კუთხისა...“ (სიტყვის კონა იმერულ და რაჭულ თქმათა).

შუა-სახლის შუა ნაწილებში „საძირკვლიდან აყვანილია“ აფრები¹ და ამ აფრებშია მოქცეული ფიცრების ბოლო. აფრა უსწორდება ყურეს და წარმოქმნის გამაგრებულ კედელს. „განის კედელი“ გამაგრებულია ერთი აფრით, „სიგრძის კედელი“ კი—ორი აფრით, რომელთა შუა წარმოქმნილია კარი.

„სამი ცულის ტარს რომ მიაღწევდა კედელი, შემდეგ დავსარტყლავდით ოთხივე მხარეზე, ისე, რომ აფრებს დავმცობოდა სარტყელი“—უთქვამს რაჭველ ძველ ხუროს.

აფრა სარტყელში გადის, სარტყელი ჰკეტავს კედელს. სარტყელი საძირკვლისებურია, ღრმა ქღებით, უფრო თხელი და მოქნილი. სარტყლებზე $1\frac{1}{3}$ მ სიმაღლეზე დაშენებულია კედლები. ეს ზედა კედლები იმგვარადგვა დასარტყლული, როგორც ქვედა კედლები. აქედანაა რომ შუა-სახლი ორსარტყლიანია. მას ორსარტყლიან სახლს უწოდებენ.

ორი მოპირდაპირე „განის კედლის აფრა“ გაივლის რა სარტყლებს, ასცილდება მათ 1 მ სიმაღლეზე და ამ ორ „თავ ამოჭრილ აფრაში მოერგება სათავე“. სათავიდან გადმოეშვებიან მარჯუნივ² და თავსარტყლებს ზე ეკვრიან. მარჯუნივს ადგილ-ადგილ, თანასწორი ხანებით დაცილებულ ამოჭრილ ნაწილებში ჩასმული აქვთ კოტეები. კოტეებზე დამაგრებულია „ლოფინები“³. შუა-სახლის სახურავი „განის თავსარტყლისაგან“ წარმოქმნის ლირსს. ლირსი ირიბ კედლადაა დაშენებული სარტყელზე⁴.

მიწის პირიდან საძირკვლებამდე $\frac{1}{2}$ მ სიმაღლეზე კუთხის საყრდენ ქვებს შუა „გამოუშენებდნენ“ ქვითა და ალიზით⁵, ან ქვა-კირით. ამის შემდეგ სახლის მთელ ფართობს საძირკვლის პირამდე ამოავსებდნენ „ფშენილი მიწით“ ან თირით, მოასხამდნენ წყალს და მოსტკეპნიდნენ. წარმოქმნებოდა სოხანე. შუა-სახლს იატაკი არა აქვს, მის მაგივრობას გამაგრებული მიწის პირი—სოხანე სწევს, რომელიც ცოცხით იწმინდება.

სოხანის შუა ადგილას დადგმულია კერა. კერა გრძელია და იმდენად ამაღლებული, რომ ზედ გაუჭრელად წამოუდებენ მსხვილ შეშებს. შეშა იწვის და თანდათან წინ წამოსწევენ. ასე რომ დაჩეხვა შეშისა მაინც და მაინც საჭირო არ არის.

კერას ზემოდან დაცქერის არწკლის ან კვიდოს ხის გამირები⁶ თეკრული კაჩა⁷. კაჩას დასაყრდენი სვეტი ან რაიმე საფეხური არ აქვს. იგი ეყრდნობა მისგან თანასწორად დაცილებულ ორ ღირეს, რომელნიც თავის მხრით ქვედა სარტყლებს ეყრდნობიან.

¹ შდრ. ზუბინაწილი, ქართულ-რუსული ლექსიკონი და სიტყვის კონა იმერულ და რაჭულ თქმათა.

² შდრ. დაბადების ცნობას; „კელსა შინა აქუნდა ნაკუპრცხალი, რომელი მარჯუნივთა მოილო საკურთხეველისაგან“ (ესაია 6, 6).

³ ლოფინი—ბრტყლად გათლილი გრძელი, წვრილი ხე.

⁴ შდრ. საბას განმარტებას.

⁵ „გამოვხილნეთ ალიზნი“ (დ-ბა, წ. ა. მოსესი, 11, 3); ალიზი—მოხელილი ერთნაირი მიწა.

⁶ გამირი—ბრტყელი რკინა აქვით იჭით მოხრილი... (საბა); კაჩის გამირიც ბრტყელია, მავრამ არა თავმოხრილი.

⁷ კაჩა—კახხა, ოჯინჯალა, რახედან ნაჭა (საქვაბე) ჰკიდა (სიტყვის კონა—იმერულ და რაჭულ თქმათა) „კაჩა—მუკლის ძირის (ძირი B.) სადრეკი“ (საბა).

კაჩიდან კერამდე ეშვება საქვაბური. კაჩა წარმოადგენს ხორცეული და მცენარეული საკვების სახმობს. კაჩაზე ჩამოჰკიდებენ ღორის შაშხებს. შაშხი თუ მორჩილია, ფელიკად იწოდება. ხშირად ამ კაჩაზე მინახავს ხმელი სურნელი (შეკამადის სანელებელი გამხმარი ბოსტნეული) კონებად შეკრული, ხშირად კვახის წელა (წვრილად დაჭრილი გოგრა), ხშირად «გასხლიპული ხარის ტყაიცი» (მსხვილი წნელებით გამართული ნედლი ტყაიცი).

კაჩაში გატარდება კვამლი და გადის საკვამურში, რომელიც კაჩას პირდაპირ დაჰყურებს. საკვამური სახურავის ირიბად ახდილი შუა პატარა ნაწილია. ეს არის ერთად ერთი სასინათლოც. თუმცა საკვამურის სინათლე არ კმარა და ამის გამო ხშირად სინათლისათვის ზამთრობითაც კარებს ვალეზდით-ო—იტყვიან მოხუცები.

კარი გათლილია სქელი ფიცრისაგან. ხშირად იგი ორ ნაწილედია და ზოგ შემთხვევაში მთლიანი. ორსავე შემთხვევაში კარი აფრაზეა ჩამოკიდებული. კარს შუა ადგილას „ამოყვანილი აქვს ურდული“. ურდულს ეყრება საგდულა და ამით კარი იკეტება¹.

კარისაგან ცალ მხარეზე გადებული ღირე უსწორდება „განის კედლის“ ქვედა სარტყელს. ამ ღირესა და სარტყელზე დაგებულია „გამწვდენი“ სქელი ფიცრები და ამრიგად წარმოქმნილია ქორეთი². ქორეთზე ინახავდნენ „წლის მოსავალს“: კვახს, მუხუდოს, ცერცვს, ცულისპირას, ხილს, სხვადასხვა ბოსტნეულს, ხშირად სიმინდის ტაროსაც, თუ მოსახლეს ნალია არ ედგა.

შუა-სახლის ავეჯის ერთერთ უძველეს ძეგლს წარმოადგენს კოჩაბანდი. კოჩაბანდი წარმოადგენს ხის სვეტებიან საწოლს, რომელიც გასდევს კედლის სამ მეოთხედ ნაწილს. სვეტები ეყრდნობა „ძირაკოჭებს“³, ძირაკოჭებზე დაგებულია კოჩაბანდის იატაკი, ხოლო „თავაკოჭებზე“—ჭერი. კოჩაბანდის წინა სვეტები თაღებიანია, ისე რომ თაღები უწყვეტად ერთიმეორეს აგრძელებს. როგორც თაღები, იმგვარადვე სვეტების ზედა ნაწილი მთლიანად ჩუქურთმებითაა შემკული. ქართულ სტილზეა ამოკვეთილი კოჩაბანდის ჩუქურთმები. წაბლის ხისაგან გამოკვეთილი კოჩაბანდი ეხლაც დაცულია სოფ. ქვედა შავრაში, გრიგოლ კიკვიძის სახლში. კოჩაბანდი უკეთებით ურთხველისაგანაც ურთხველა დიდი ხანია მოისპო რაჭა-ლეჩხუმში. წაბლი იშვიათად მოიპოვება.

როგორც ჩანს, კოჩაბანდში იძინებდა მთელი ოჯახი. შედარებით შეძლებულ ოჯახს კოჩაბანდის სვეტების მიხედვით ჰქონია განსაზღვრული ქვეშავეები ოჯახის ერთის ან ორი წევრისათვის.

ღარიბ ოჯახს ასეთი განსაზღვრა არ უნდა ჰქონოდა. არც არის წარმოსადგენი მაინც და მაინც კოჩაბანდი ჰქონოდა მას საწოლად. ამ შემთხვევაში

¹ საბაას ურდული რაჭული საგდულას მნიშვნელობით აქვს განმარტებული. სწორედ საგდულაა ის „კარტ გასაყრელი კეტი“, რასაც ურდულს უწოდებს საბა. ხოლო ურდული ნახევარწრისებურად გათლილი შუა ნაწილია კარისა. შუა ადგილას ურდულს აქვს პირილი (გაკვეთილია), რომელშიდაც საგდულა ეყრება.

² ქორეთი (რჭ.) სხვენე; შდრ. ჩუბ. „ქორელი“.

³ კოჭი—საძირკვლისებურად გათლილი ხე, მეტად უფრო წვრილი და მოკლე.

კოჩაბანდის შემცვლელი უნდა ყოფილიყო სკამლოგინი, რომელიც მთელ კედელს გასდევს და რომელიც ხშირად გვხვდება ეხლაც დაცულ შუა-სახლში.

გადმოცემა გვითვალისწინებს, რომ კოჩაბანდს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონია გაუყოფელი დიდი ოჯახისათვის.

კოჩაბანდის სვეტების მიხედვით „მონიშნული გვექონდა ჩვენ ჩვენი დასაწოლიო“—უთქვამთ 80—90 წლის მოხუცებს. მათი ნათქვამი შეეხება მათ ბავშვობას, როცა ცოლშვილიანი ძმები—ბიძა-ძმისწულები, ბიძაშვილები ერთ ქერ ქვეშ ცხოვრობდნენ და კოჩაბანდში დასაკუთრებული ჰქონდათ თავ-თავიანთი საწოლი ადგილები.

შუა-სახლში კოჩაბანდის გვერდით გვხვდება სალარო. სალარო წარმოადგენს ჭურჭლეულობის შესანახს და მიშენებულია კედლის კუთხეზე. სალაროს მარტო წინა ნაწილი, თავი და ბოლო აქვს საკუთარი, ორი კედელი კი ნასესხები და ამრიგად შიგნით ის სამკუთხედად იშლება. სალარო დატიხრულია შიგნით და ამით ცალცალკე განყოფილებებადაა ის წარმოდგენილი. წინა ნაწილი ოთხ-ხუთ კარად ხურავს სალაროს. თვითეული ეს კარი დაჩუქურთმებულია და ამრიგად სალარო მთლიანად ჩუქურთმებითაა შემკული.

აღსანიშნავია, რომ სალაროში ყველა სახის ჭურჭელი არ ინახება. აქ უმთავრესად უფრო ძვირფასი ჭურჭელი ინახება: მოვერცხლილი ყანწები, ორნამენტური კათხები, კულა, კვანჩხულა, „სასტუმრო“ ძვირფასი „საინები“ და სხვა სახის ჭურჭლეულობა, რომელთაც არა ყოველდღიურად, არამედ განსაკუთრებულ შემთხვევაში—„სტუმრიანობისა“ თუ დღესასწაულის დროს ხმარობენ¹.

შუა-სახლში კაჩის პირდაპირ „გასავალი უკანა კარის“ გვერდით კედელზე მიდგმულია ბუჯერი.

ბუჯერი ოთხკუთხი მაღალი მაგიდაა. მეტად სქელია მისი ზედაპირი. ბუჯერზე აწყობენ: გობს, საცერს, კეცებს, ქვასანაყ-როდინს. აქვე ძვეს თიხის ქოთნები, სპილენძის ქვაბები, თუჯია². ხის ჩოგანი, გრძელი ხის კოვზი, ლაფერთხა³, სატუკი⁴ და სხვა... ბუჯერის ქვეშ „ბოკონებზე გაწყობილ ფიცრებზე“—ჩაფი, დორა, საღვინე და სარწყული დოკები.

შუა-სახლის აქ მოცემულ აღწერილობიდან ჩანს, რომ იგი წარმოადგენდა ოჯახისათვის საჭირო ჭირნახულის შესანახს, სამზარეულოს, საცხოვრებელ სახლს—საწოლს.

შუა-სახლი ამასთანავე გაჭირვებული გლეხისაგან ხშირად ყოფილა გამოყენებული საქონლის სადგომად. ქორეთის ქვეშ შუა-სახლში ეხლაც შეხვდებით ბაგის ნაშთს, თუმცა, იშვიათად. ამ ოციოდე წლის წინათ ქორეთის ქვეშ სა-

¹ საგულისხმოა, რომ შუა-სახლში ჩვენ მიერ ნახულ სალაროს შენახული აქვს მისი ძველი მნიშვნელობა. შდრ. პროფ. ივ. ჯავახიშვილის ქართ. სამართლის ისტორია, IIa, 174.

² თუჯია—თუჯის მრგვალი ჭურჭელი.

³ ლაფერთხა—წვნიანი ლობიოს გასაქნელი. ფქვილის გასაქნელი ფაფის კეთების დროს.

⁴ ლობიოს სახელი.

ქონლის ბაგა ყოფილა გამართული. შუა-სახლის ორსავე მხარეზე სახურავი დიდადა გადაცილებული კედლებს და ამრიგად სახურავის ქვეშ წარმოქმნილია დერეფანი. ერთ ამ დერეფანში დადგმულია საწნახლები—ხორგოები. მეორე დერეფანი სამუშაო იარაღების შესანახადაა განკუთვნილი. აქვე ზამთრობით შეუნახავთ ხოლმე თივა და საქონლის სხვა საკვები.

შუა-სახლის განის კედელს ხშირად თან ახლავს ყავრის სახურავი, რომელიც ეყრდნობა ქვედა სარტყელზე და ბოჯგებზე დაგებულ მარწუხებს და ფარავს მიწის საკმაოდ დიდ ფართობს კედლის გვერდით. ქვემო რაჭაში და ლეჩხუმში ამ დახურულს უწოდებენ ფარდულს. ფარდულში ზაფხულობით სიციხისა და წვიმის დროს თავს აფარებს საქონელი.

ჩანს რომ შუა-სახლი მრავალმხრივ ყოფილა გამოყენებული და მეტადრე ღარიბი გლეხკაცის მიერ, ისე რომ ხშირად შუა-სახლი გლეხის კარმიდამოს ერთადერთ შენობად ჩნდა.

„შუა-სახლს გრძელ მარწუხებს ვუტოვებდით, რომ სახურავი დიდზე გადმოსცილებოდა კედელს. გლეხიკაცისათვის, რაც დიდი იქნებოდა დერეფანი უკეთესი იყო. მიაღებდა წლის მოსავალს“—უთქვამთ ჩემთვის 110 წლის მოხუცს მიხეილს და მის შვილს (85 წლ.) ნასყიდა მღვდელაძეებს. ჩვენს ხუთეჭეს სოფელში¹ ხნიერებით თითით საჩვენებელ მიხეილ მღვდელაძის ეს სიტყვები ხომ პირდაპირ მიუთითებს შუა-სახლის მრავალმხრივ დანიშნულებაზე, რომელიც გაჭირვებული გლეხის ყოფამ მას დააკისრა.

შუა-სახლს ეხლა იქ, სადაც ის კიდევ არის დარჩენილი, რასაკვირველია, ჩამოცილებული აქვს ბოსლისა, ნალიისა და საბძლის ფუნქციები. ბელოსა და მარნის ფუნქციებს ნაწილობრივად ის ეხლაც ეწევა, მაგრამ ეს სულ სხვა გარემოებით აიხსნება. შუა-სახლი იქ, სადაც ის დატოვებულია, მიჩნეულია საპატიო „შრამელად“ ლამაზ ოდების გვერდით კოლმეურნის ეზოში. უპირველესად იგი სამზარეულოდაა გამოყენებული, ამასთან ერთად ჭირნახულის შესანახად. შუა-სახლში ეხლა აღარავინ იძინებს.

მიუხედავად იმისა, რომ დიდ და კარგად გაშართულ შუა-სახლში გვხვდება ავეჯის ძველი ძეგლები—კოჩაბანდი და სალარო, მაინც თავის ნაგებობით და სტილით შუა-სახლი ქვემო რაჭისა და ლეჩხუმის ყოფაცხოვრების ისტორიისათვის საეჭუაა რომ უძველესი სახის ძეგლად ჩაითვალოს.

თვით XI საუკუნეშიც იგი ქვემო რაჭის მოსახლის კარმიდამოში არ ჩანს.

„ზნაკუას შევქმენ სასაწნახლოდ ქვითკირი ა და შიგან ყურძნის საწნები ბ და შეშისა საწნებელი ა, ქვითკირი ბოსელი ა და ზედა ხერხული ბელელი ა, ქვითკირი ფარეხი ა და ზედა ქორეთი სახლი ა“ (ნიკორწმინდის სიგელი, ქრონიკები II, გვ. 46).

როგორც ნიკორწმინდის სიგლის ამ ცნობიდან ჩანს, XI საუკუნეში ქვემო რაჭის მოსახლის კარმიდამოში არა თუ ცალკე განსაკუთრებული შენობაა ბოსელი, არამედ თვით უკანასკნელი მხოლოდ მსხვილფეხა საქონლისათვისაა გან-

¹ აბროლაურის რაიონის დასავლეთ ნიწილში.

კუთვნილი, ხოლო წვრილფეხა საქონლისათვის (ცხვრისათვის) ფარეხია აშენებული. აღსანიშნავია რომ ბოსელი მთელ სართულს წარმოადგენს და ამგვარადვე ერთ სართულადაა საბძელი. უეჭველია რომ ეს უკანასკნელი ის ქორეთია, რომელიც თავზე ადვას ფარეხს¹.

მაგრამ ქორეთი ამასთანავე მეორე სართულ სახლსაც წარმოადგენდა. ამას ამტკიცებს ნიკორწმინდის სიგლის ცნობა:

„შევქმენ სახლი მუხისა და ზედა სახლი ქორედნიანი და სენიანი“.

ზედა სართული სახლი, როგორც აქედან ჩანს, ქორეთს ანუ ღია ნაწილს და ოთახსაც (სენაკსაც—სენიანი-სენაკიანი) შეიცავდა.

ამრიგად, ნიკორწმინდის სიგლის ცნობების მიხედვით საუცხოვოდ მტკიცდება, რომ ქვემო რაჭაში XI საუკუნეში ორსართულიანი სახლი ყოფილა ჩვეულებრივად გავრცელებული.

ამ სახლის ქვედა სართული შესაძლებელია ყოფილიყო ქვიტკირი: „შევქმენ სახლი ქვიტკირი და ზედა სახლი მუხისა კარგი“ (იქვე). შესაძლებელია ორივე სართული ხისა ყოფილიყო:

„შევქმენ სახლი მუხისა და ზედა სახლი ქორედნიანი“...

ნიკორწმინდის სიგლიდან ზედმიწევნით შეიძლება იმის გათვალისწინება, რომ ქორედი სახლი ორსართულიანი სახლია².

ორსართულიანი სახლები ამ ბოლო დროსაც დიდ პატივშია და ფრიად დამახასიათებელია მოსახლეობისათვის.

„კარგ მოსახლეს იმას ვეტყვი, პალატზე რომ ოდა აქვს წარმოდგმული“—გაიგონებთ მოსახლეობაში.

— „სიმიინდი ბევრი აქვს—ღვინო და პური და მეტი რაღა გინდა?“—ეტყოდა სასიამოროს მაჭანკალი (რაჭულად—მაშვალი) სასიძოს შესახებ.

— „შენ ეს მითხარი—სახლი თუ აქვს, ან რაფარი სახლი აქვს, თვარა მარტო პური-ღვინით მოსახლე არ დაფასდება“—ხშირად იყო ასეთი პასუხი.

ქვიტკირის სახლის მაგივრად ეხლა ხმარობენ პალატს (ქვის პალატი), ხოლო ქორედს სცვლის ოდა.

როგორც ეხლა, ისე წინანდელ ორსართულიან სახლს თან უნდა ჰხლებოდა ბუხარი.

ოდა ფრიად გავრცელებულია ეხლა ქვემო რაჭაში და ლეჩხუმში. საგულისხმოა, რომ ძველებურ სახლს ოდისაგან გამოარჩევენ სახურივით და დერეფნით.

¹ თუმცა ნიკორწმინდის სიგლის ცნობები ამ ნაგებობათა შესახებ ეხება ნიკორწმინდის მონასტრის მამულებს და ეს თითქოს უტყუარ სურათს არ უნდა იძლეოდეს ჩვეულებრივ მოსახლის კარმიდამოს შესახებ, მაგრამ საფიქრებელია, რომ მარტო მსხვილი მამულების დამახასიათებელი არ იყო აღნიშნული ნაგებობანი თავიანთი სახელწოდებით, არამედ ეს სახელწოდებანი ხალხიდან იყო შესული მსხვილ მემამულის ნაგებობათა აღსანიშნავად.

² მუხის სახლსა ზედა „სახლი ქორედნიანი“ იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ ამ შემთხვევაში სახლზე კიდევ ორსართულიანი სახლია დაშენებული. შესაძლებელია ეს ასედაც ყოფილიყო, მაგრამ, ქორედნიანი სახლი ორსართულიან სახლად უნდა იქნეს მიჩნეული, რადგან ქორედი—მეორე სართულად—ზედა სართულად ჩანს ნიკორწმინდის სიგელში. შდრ. ს ა ბ ა: „ქორი—სახლზედ სახლი აგებული; ქორედ—ქორედი ოთხი-ხუთი სახლი-სახლზედ შენებული (1 ნუსტ. 28, 20)“.

„სახლი ოდღურად აქვს დახურულიო“ — რომ იტყვიან, ეს იმას ნიშნავს, რომ ერთსართულიანი სახლი აქვს მოსახლეს; ხოლო იგი არ იწოდება ოდად იმიტომ, რომ ერთსართულიანია. ოდას ამასთანავე დერეფანი ორ მხრივად აქვს, ისე რომ უკანასკნელი კუთხურად იშლება. შუასახლისებურად დახურულ სახლს ასეთი დერეფანი არ უხერხდება.

საყურადღებოა, რომ ოდისებურ სახურავს სახლისას სიონს უწოდებენ ლეჩხუმში. სათქმელია, რომ „სიონი“ — დან იყოს შეთვისებული არა მარტო სახელწოდება, თვით სახლის სახურავის აღნაგობაც.

ქვემო რაქაში და ლეჩხუმში იციან აგრეთვე „თავ-სახლი“.

დიდი განსხვავება შუა-სახლსა და თავ-სახლს შორის არ არის, მხოლოდ თავ-სახლი უფრო დაბალია, იგი ორსართულიანი არაა ჩვეულებრივად. ამასთანავე თავ-სახლს გვერდით თან ახლავს „სასტუმრო“ — ოთახი ლამაზი კარით და ფანჯრებით.

ეს ოთახი, რომელიც დარბაზს უფრო ჰგავს, ვინემ ოთახს, გარდა იმისა, რომ „სასტუმროა“ — სტუმრის მისაღები, აგრეთვე შეიცავს ოჯახის საცხოვრებელი სახლის საწოლის და საკუჭნაოს ფუნქციებს. აქედანაა რომ საცხოვრებელი მთავარი სახლი იწოდება თავ-სახლად. დიდ სახლს საზოგადოდ დარბაზს ეძახიან რაქა-ლეჩხუმში. ამას მშვენივრად რაქული მაყრულის პირველი თქმა მოწმობს:

„ქალი მოგეყავს ლამაზი
დავეციალეთ დარბაზი“.

მაყრიონი ხშირად ორმოციკაცისაგან შესდგებოდა. ამდენივე დამხდური იყო.

ნამდვილი დარბაზი, რომელიც ეხლაცაა დაცული სოფ. ჭყვიშში (ამბროლაურის, რაიონი), ერთსართულიან ხის სახლს წარმოადგენს. იგი შუა-სახლზე უფრო მაღალ „ნაშენზე“ დგას. შესავალი მისი წარმოადგენს ღრმა დერეფანს. რომელიც შეკრულია ირგვლივ ჩუქურთმიანი სვეტებით. სვეტებს ზემოდან ჰკეტავს ჩუქურთმიანი თალი. ეს უკანასკნელი წინიდან ჰფარავს სახურავს.

ამ დარბაზს ისეთივე სახურავი აქვს, როგორც ძველ ორსართულიან სახლს და შუა-სახლს. ფანჯრები — ოთხკუთხი, ძლიერ პატარა, ჩუქურთმიანი ჩარჩოებით.

ისე როგორც შუა-სახლს არავითარი ბოძი და არც მაშასადამე დედა-ბოძი არა აქვს, ამგვარადვე დარბაზს რაქა-ლეჩხუმში ბოძები არ აქვს. მის სიმაგრეს წარმოადგენს სარტყლები, რომლებიც იმგვარადვე ჩუქურთმიანია, როგორც შესავლის თავი და სვეტები.

არის თუ არა ეს დარბაზი იგივე დარბაზი, რომელიც რაქა-ლეჩხუმში და იმერეთში ძველად ყოფილა („მუნვე საწირეს ნადარბაზესა ძუ[ე]ლსა უკანაჲთ მოვიგე მიწაჲ...“, ნ-წმინდის სიგელი, ქრონიკები, II, გვ. 48), ჯერჯერობით ძნელი სათქმელია. ყოველ შემთხვევაში დარბაზის შესავალი თავისი ჩუქურთმიანი თალით და სვეტებით მისი სიძველისათვის ფრიად დამაზახსიათებელია, მაგრამ აქ დასკვნები ნაადრევი იქნებოდა. ჯერჯერობით, სანამ აღმოჩნდებოდა საქართველოს დარბაზი არაა სათანადოდ შესწავლილი, მანამ ჩვენს

განკარგულებაში მყოფი მასალებით საკითხის გადაწყვეტა გაუმართლებელი იქნებოდა, მით უმეტეს, რომ დარბაზს სპეციალურად აქ არ ვეხებით.

ეხლა თუ შუა-სახლის ხნიერების საკითხს დაუბრუნდებით, დავვრჩენია აღვნიშნოთ, რომ მხოლოდ შუაეცხლი და ამასთან ერთად შინაური საქონლის ადამიანთან თანაბინადრობა ხდის შუა-სახლს უძველეს საცხოვრებელ სახლად ქვემო რაჭისა და ლეჩხუმისათვის.

მაგრამ, რაკი არც ძველ ძეგლებში და არც სხვა წყაროებში „შუა-სახლი“ არ გვხვდება, ხოლო თანადროულობაში მას არ დაუკარგავს მნიშვნელობა, კვლასთან უფრო ახლო იქნებოდა გვეფიქრა, რომ შუა-სახლი ნაგვიანევი ხანის საყოფაცხოვრებო ძეგლია, რომელსაც შეუთვისებია ქვემო რაჭისა და ლეჩხუმის დარბაზის სტილი და რომელთანაც მას შეუთავსებია უპირველესად სამზარეულოსა და საწოლის დანიშნულება.

ბევრგან ამ სახით შუა-სახლი მოსახლის კარმიდამოში დარჩენილა სხვა ნაგებობასთან ერთად ჩვეულებრივ საცხოვრებელ შენობად. ბევრგან ეკონომიური სიეწროვის ნიადაგზე შუა-სახლში შეხიზნულა არა მარტო ნალია, ბელელი და საბძელი ქორედის სახით, ბოსელიც კი, და ამრიგად, თუ მხედველობაში მივიღებთ, რომ შუა-სახლის დერეფანი მარნის დანიშნულებასაც ეწეოდა, შუა-სახლი რჩებოდა მოსახლე-გლეხის კარმიდამოს ერთერთ შენობად. ამ სახით ის, როგორც ძეგლი, არც თუ იშვიათად გვხვდება და ამასვე მოწმობს დროული ხალხის გადმოცემა.

იბრაჰიმი ფეჩევი საქართველოს შესახებ

თურქი ისტორიკოსი იბრაჰიმ ფეჩევი დაიბადა 1574 წელს ფაუნტ-კირხენში (Fünfkirchen—უნგრეთშია, უნგრულად Pecs ჯ, აქედან ყოფილ ფეჩევი=ქართ. ფეჩ-ელი-ს¹; ასეთ ფორმას ზოგჯერ კიდევ ემატება წარმოშობის აღმნიშვნელი თურქული აფიქსი ყ—და ყყოფუ (ფეჩევილ)ც გვხვდება².

ფეჩევის მამა, რომლის სახელიც ცნობილი არაა, იყო თურქი, ფაუნტკირხენელი ფეოდალი³. მისი დედა ოსმალთა ისტორიაში კარგად ცნობილი სოკოლოვიჩების⁴ გვარეულობიდან იყო გამოთხოვილი. მისი წარჩინებული ნათესავების (ფერჰანდ-ფაშა, ლალა მეჰმედ-ფაშა და მრავალი სხვა გავლენიანი სამხედრო პირების) დახმარებით ი. ფეჩევი ახალგაზრდობიდანვე (1593 წლიდან) სამხედრო სამსახურში შევიდა და ოსმალთა ჯარის მრავალ ლაშქრობაში მიიღო მონაწილეობა. შემდეგ მან დიდხანს დაჰყო ზემოხსენებული ლალა მეჰმედ-ფაშას ამაღლებაში, რომელიც 1604 წლიდან დიდი ვეზირის თანამდებობას ასრულებდა⁵. 1615 წლიდან ი. ფეჩევის ვხედავთ სხვადასხვა მაღალ სახელმწიფო თანამდებობაზე: მას ევალება ანატოლიაში რამდენიმე სანჯაყის აღწერა. იგი ინიშნება თოკათში დეფთერდარად (საფინანსო ნაწილის უფროსად), შემდეგ ამავე თანამდებობაზე გადაყავთ რუმელიაში და, ბოლოს, ასრულებს მთლიანად ანატოლიის პროვინციის დეფთერდარის თანამდებობას. სიცოცხლის ბოლო ხანებს ი. ფეჩევი ატარებს თავის სამშობლოს ახლო ადგილებში ჯერ ისევ სამსახურში, ხოლო შემდეგ, 1641 წელს იგი სამსახურს თავს ანებებს და, უმთავრესად, თავის ცნობილ „ისტორიას“ წერს. ი. ფეჩევი გარდაიცვალა 1650 წლის ახლო ხანებში⁶.

ი. ფეჩევის თურქულ ისტორიოგრაფიაში მეტად თვალსაჩინო ადგილი უჭირავს. მისი შრომა, რომელიც შეიცავს 1520—1640 წლების (ე. ი., სულთან

¹ იხ. ფეჩევის შესახებ II-ში Fr. Babinger-ის წერილი, ტ. III, 1936, გვ. 1120.

² იხ., მაგალითად, უფრო გვიანდელი ისტორიკოსის სიმა-ს „ისტორიაში“ (სიმა: تاريخ), ტ. III, გვ. 281.

³ იხ. J. Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches, ტ. II, გვ. 4 და EI, იქვე.

⁴ თურქულად صوقولى — (იხ. تاريخ, II, გვ. 41).

⁵ იხ. II, იქვე.

⁶ იხ. II, იქვე.

24. აკად. ივ. ჯავახიშვილისადმი მიძღვნილი კრებული

სულეიმან I-ის ტახტზე ასვლიდან—სულთან მურად IV-ის გარდაცვალებამდე) ამბებს, თურქეთისა და მეზობელი ქვეყნების ისტორიისათვის „საუკეთესო ოსმალურ წყაროდ“¹ ითვლება. სპეციალურს ლიტერატურაში განსაკუთრებულად აღნიშნავენ, რომ ი. ფეჩევი ს თავისი ისტორიის უფრო ადრინდელი პერიოდის ამბებისათვის გამოყენებული აქვს თურქული მითიანები და უნგრული წყაროებიც². ეს მისი დროისათვის იშვიათი გარემოება მის „ისტორიის“ დიდ ღირსებას ჰმატებს და სავსებით დამსახურებულად აყენებს მის თურქულ საისტორიო ძეგლთა პირველ რიგებში.

მის თანამედროვე ამბებს ი. ფეჩევი აგვიწერს თავისი მეტად მარტივი და მკაფიო ენით, როგორც თვითმხილველი. როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ფეჩევი უშუალო მონაწილეობას ღებულობდა ოსმალთა სხვადასხვა ლაშქრობაში. როდესაც, მაგალითად, დიდი მოურავი საქართველოდან ოსმალეთს მივიდა და ოსმალთა სიმხედრო ბანაკში გამოცხადდა, ფეჩევი ამ დროს მთავარსარდლის ჰაფიზ-ფაშას ამაღლაში იყო. ის აქ ნახულობს მოურავს, ესწრება მის შეხვედრას მთავარსარდალთან და პირადად იღებს მონაწილეობას მოურავისა და მისი მხლებლების ოსმალთა ჯარის სარდლობასთან მოლაპარაკებაში. ამ მოლაპარაკებისას მთელი მისი თანაგრძნობა მოურავის მხარეზე და, რამდენადც შეუძლია, ქომავობასაც უწევს მას (იხ. აქვე, გვ. 385—386).

როგორც თურქეთის, ისე ევროპის სიძველეთსაცავეებში დატულია ი. ფეჩევის „ისტორიის“ შრავილი ხელნაწერი³. მიუხედავად ამისა, მისი შრომის კრიტიკული გამოცემა ჯერ არ არსებობს. 1866 წელს სტამბოლში გამოიცა მისი „ისტორიის“ ორი ტომი: *تاریخ عثمانی، اول، جلد* გვ. 10+504 და *جلد ٢* გვ. 12+487, რომელიც ძლიერ შორს დგას მეცნიერული გამოცემისაგან და ტექნიკური ხასიათის შეცთომებს რომ თავი დავანებოთ, სავსეა შრავალრიცხოვანი დამახინჯებებით, განსაკუთრებით არათურქული საკუთარი სახელების გადმოცემისას. წინამდებარე ცნობები ჩვენ ამ გამოცემიდან გვაქვს ამოკრფილი და თარგმნილი ჯერ კიდევ 1929 წელს სტამბოლის წიგნთსაცავეებში ჩენი ძველ ოსმალურზე შტუდიების დროს⁴.

თარგმანის გამოსაცემად დამზადებისას ჩვენ ძნელად გადასალახავ სიძნელეებს წაგაწყდით. ვერ დაურთეთ თარგმანს ვერც თურქული ტექსტი და ვერც კომენტარიები საქირო რაოდენობით. რადგანაც, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ფეჩევი „ისტორიის“ კრიტიკულად დადგენილი ტექსტი არ არსებობს, ხოლო მისი შრომის არც ერთი ხელნაწერი ჩვენს განკარგულებაში არ არის,

¹ აქვე.

² იქვე. იხ. ამის შესახებ აგრეთვე ბროფ. Н. К. Дмитриев-ის რეცენზია Fr. Kraetz-ის შრომაზე: *Osmantische Urkunden in türkischer Sprache...*, *Записки Коллегии Востоковедов*, ტ. II, გვ. 221.

³ იხ. H. იქვე. ამავე წერილში ნახევენბია Fr. Bahinger-ის შრომა: *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, 1927, რომელშიაც დაწვრილებით ყოფილა განხილული ფეჩევის შრომის ხელნაწერები.

⁴ სტამბოლში შესრულებული თარგმანები ეხლა შესწორებული და შევსებული სახით იბეჭდება.

შეუსწორებელი ტექსტის დართვა-კი მიზანშეწონილად არ ვსცანიოთ. ნაწილობრივ ამითვე აისხნება ზემოხსენებულ დაბეჭდილ „ისტორიაში“ ძლიერ შერყენილად გადმოცემულ გეოგრაფიულ სახელოთა უკომენტარიოდ დატოვება. სხვა ხასიათის კომენტარიებისათვის-კი საჭირო იყო ფეხვევის ცნობების შეწამება დანარჩენ თურქ ისტორიკოსთა მიერ მოყვანილ ცნობებთან, თურქულ წყაროებში დაჯული ქრონოლოგიურ თუ სხვა მონაცემთა შეჯამება-დიდგენა და ამგვარად მიღებული შედეგების შედარება ქართული წყაროების ცნობებთან, რაც ჯერჯერობით შეუძლებელი სდება.

მეორე დაბრკოლება ტექნიკური ხასიათისაა. არც მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალისა და არც სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტამბებს არაბული შრიფტი და სათანადო კოდიტო აღჭურვილი ისოთამწიკობთა კადრი არ გააჩნიათ. ასეთი მოცულობის ტექსტებზე რომ არაფერი ვიტყვათ, უბრალო ციტატების მოყვანაც გაძნელებულია.

ძიუხედავად ამისა, ჩვენ შესაძლებლად მიგვაჩნია გამოვაქვეყნოთ მაინც თარგმანი ი. ფეჩევის ზემოხსენებულ თხზულებაში დაჯული მეტად საყურადღებო ცნობებისა საქართველოს შესახებ, ვინაიდან ეს ცნობები, ამგვარი სახითაც, ვფიქრობთ, ეროგვარ სამსახურს გაუწევს ჩვენს ისტორიკოსებს აღნიშნული ეპოქის თურქულ-ქართული ისტორიული ურთიერთობის კვლევისას.

თავდასხმა საქართველოს ვიღაჲეთზე¹

წმინდა მუჰარრემის 15-ს, 943 წელს², ბაიბურთის მმართველმა სახელოვანმა ემირმა მეჰმედ-ხანმა მავ მხარეში მყოფი ძლევამოსილი ჯარი თავდასხმელთა რაზმებში გაიწვია და ჯარი რომ შეაგროვა, შეესია საქართველოს და მის აოხრებას მიჰყო ხელი. [ქართველი] ქაფიურებიც³ მომზადებულად შეხედნენ და ისლამის ლაშქარს წინააღმდეგობა გაუწიეს. დიდი ომისა და ბრძოლის შემდეგ გამარჯვების ნიაგი ისლამის [ლაშქრისაკენ] გადმოიხარა და ურიცხვი დასამიწებელი ქაფიური გაწყდა. ხოლო როდესაც გადარჩენილნი დაიფანტნენ, ასქერები⁴ ნადავლის აღებას შეუდგნენ და იმდენი სიმდიდრე ჩაიგდეს ხელში, რომ გადმოცემა შეუძლებელია. ასეთი გაკვეთილის შემდეგ სამმა-ოთხმა სასანჯაყო⁵ ადგილმა მორჩილება გამოაცხადა და ფადიშაჰს⁶ ეპაღსა² და მმართველის დანიშნა სთხოვა.

(I, გვ. 191)².

¹ تاج (არ.) - პროვინცია, ადმინისტრაციული ერთეული.

² ე. ი. 1536 წლის 4.VII.

³ كاف (არ.) მრავ. كاف - თრწმუნო, ურჯულო, გაუფრი, არმაჰადიანი (ფეხვევი მკვლავობითის ფორმაშია).

⁴ شکر (არ.) - ასქერი, ჯარისკაცი.

⁵ ساجاق (თ.) - დროშა, სასჯაყი; سادرا - სადროშო, სასანჯაყო; სამხედრო ერთეულ ეყოფალურ ოსმალეთში, შემდეგში რეგულაციამდე ადმინისტრაციული ერთეული (ვიღაჲეთი სასჯაყი, ყაზა).

მეორე ვეზირის ახმედ-ფაშას საქართველოსაკენ გამგზავრება და ამ ომში
დაპყრობათა და ნადავლის შესახებ

955 წელი¹. ამ ხანებში საქართველოს ქმადირები აჯანყებასა და არეულობას აწყობდნენ და როდესაც მალაღობისეულმა ფადიშაჰმა გაიგო მათი არასასიამოვნო საქციელის შესახებ, [საქართველოში გასაგზავნად] დაინიშნა მეორე ვეზირი მისი აღმატებულება აჰმედ-ფაშა, არზრუმის, ყარამანის, ზულყადირლისა და სივასის ბეგლარ-ბეგებთან, სანჯაყ-ბეგებთან² და დენიჩერის³ ქეთხუდასთან⁴ ერთად, რამდენიმე⁵ ათასი დენიჩერისა და ლურებას⁶ ბოლუქის ალათა⁷ თანხლებით. მას შემდეგ, რაც მათ მიიღეს ფადიშაჰის ფერხთა მთხვევის პატივი, დიდებული შაჰანის [თვის] პირველ დღეს⁸ გაუღვნენ გზას. პირველად დიდი ბრძოლით დაპყრობილ იქნა თორთუმის ციხე. ნიჯაჰის(?) (نجاح)⁹ და ამირახორის (امیر اخور) ციხეებმა პატიება ითხოვეს. ახჩა-ყალა (آخچه قلعه) ბრძოლით იქნა აღებული. აკრ-ისა¹⁰ და აშრ-ის [ციხეები] და მეორე ახჩა-ყალა და ამათ გარდა [კიდევ] თხუთმეტი ციხე დანებდა. დივან-ად (ديوان) წოდებულ რაიონში შესვლის შემდეგ ურიცხვი შავარდნის თვალებიანი და კაკაბივით მოგოგმანე ყმაწვილები და ქალწულები მუსლიმან გმირთა ხელში ჩაიკვივდა. შემდეგ კრ-ის ციხის და მისდამი კუთვნილი ორი ციხის დაპყრობაც სხვა გამარჯვებათ ზედ დაემატა. და დად-ელის (داد علی)¹¹ რაიონი თავისი დასახლებუ-

¹ ოსმალეთის სულთანი აქ ყველგან ფადიშაჰად იხსენიება.

² آلی (არ.)—ვილნაეთის მმართველი.

³ თვითიული ცნობის ქვეშ ნაჩვენები რომაული ციფრი ფეჩევიწის „ისტორიის“ ზემოაღნიშნული გამოცემის ტომზე მიუთითებს, ხოლო არაბული—გვერდს აღნიშნავს.

⁴ ე. ი., 1549 წელი.

⁵ سنجاقی —სანჯაყის მხედართმთავარი.

⁶ كرجی — (თ.) „ახალი ჯარი“, ჯარის ერთი სახეობა ძველ ოსმალეთში, ორგანიზებული სულთან ორხანის მიერ 1330 წელს და გაუქმებული სულთან მაჰმუდ II-ის მიერ 1826 წელს.

⁷ سنجا (სპ.-თ.)—მნე, ინტენდანტი (ჯარში).

⁸ غری (არ. მრ.; მხ. غری) — ცხენოსანი ჯარი, რომელიც უცხოელთაგან (غری), უმთავრესად, არაბებისა და სპარსელთაგან შედგებოდა (იხ. J. Hammer, Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung.... ტ. II, ვენა, 1815, გვ. 241.

⁹ آلی (თ.)—ალა, (ჯარის ნაწილის) უფროსი; كرجی (თ.)—ასეული; كرجی غری — ასეულის უფროსები.

¹⁰ ე. ი., აგვისტოს 25.

¹¹ ორმოცეკრსტიანი რუკაზე თორთუმიდან აღმოსავლეთით, თორთუმსა და ოლთისს შუა აღნიშნულია Fluxax; შესაძლებელია აქ نجاح-ში გ-ს ე-დ წაკითხვისაგან გამომდინარე დამახინჯება იყოს.

¹² შესაძლებელია ეს ფანასკერტის ციხე იყოს.

¹³ آلی (თ.)—ქვეყანა, მხარე; داد علی — დად-ელი—შეიძლება გავიგოთ „დად-ის ქვეყანა“-დ (შდრ. რუმ-ელი—რუმთა ქვეყანა).

ლი სოფლებით ოსმალეთის სახელმწიფოს შეუერთდა. ხსენებულ რაიონში მდებარე ციხეებიდან თხუთმეტი ციხე იქნა დატოვებული. დანარჩენი მიწასთან გაასწორეს. შემდეგ თორთუმი და თალხისი (تالخيص) და ახჩა-ყალა (და) დივანას ხეობა (ديوانه ايسه)¹ ერთ სანჯაყად გამოცხადდა და ერთ-ერთ ემირს ებოძა. აქიდან მშვიდობიანად და გამდიდრებულნი დაბრუნდნენ და პატიოსანი შევევლის თვის მეორე დღეს² جوك-ად წოდებულ ადგილას უავგუსტოეს ლაშქარს შეუერთდნენ. ისინი ღირსნი გახდნენ ფადიშაჰისაგან მრავალგვარი სამსახურში წარმატებისა, საპატიო ტანსაცმლებისა, მოწყალებისა და კეთილგანწყობილებისა. თავიანთ ტოლებში დაწინაურდნენ და გამოირჩეოდნენ.

(I, გვ. 283—284)

ძღვევამოსილი ჯარის ზოგიერთი (ნაწილისათვის) უკან დაბრუნებაზე უავგუსტოესი ნებართვის გაცემისა და დიდი ვეზირის საქართველოსაკენ გაგზავნის შესახებ³

როცა ჩობან-ქოფრუ (چوبان كوهره) გაიარეს და ჰასან-ყალასთან ახლო დაბანაკდნენ, დიარბეჰირის ბეგლარბეგს, ქურთისტანის ბეგებს და ვანის ბეგლარბეგს ფერჰად-ფაშას და ამირებს საპატიო ტანსაცმელი ჩააცვეს. [ესენი] ფადიშაჰის ხელზე მთხვევით გაბედნიერდნენ და [ამის შემდეგ] მათ ებოძათ თავიანთ ადგილებში დაბრუნების ნებართვა. ‘უმადიეს (عماديه)⁴ ბეგი სულთან ჰუსეინ-ბეგი ზემოხსენებული თახთი-სულეიმან-ად (تخت سليمان) წოდებულ ადგილას მოვიდა უავგუსტოესი ლაშქრის ბანაკში, მას თან მოჰქონდა მოკვეთილი თავებით შემკული შუბები და უკუღმა შებრუნებული ალმები და შემკობილი გვირგვინები. ისინი ფადიშაჰის მრავალგვარ წყალობას ეღირსნენ. ამ ბანაკში მათ დაუდგათ დიდებული დღესასწაული და ფადიშაჰის კეთილი ჩვეულებისამებრ შესრულებულ იქნა სადღესასწაულო ცერემონია. აქედან გაემგზავრნენ და დაბანაკდნენ საზლიკად (سازليق) წოდებულ ადგილას. აქ ქვეყანათა დამპყრობელ ფადიშაჰს მოხსენდა, რომ გზადაბნეულ შაჰს⁵ ფადიშაჰის ზოგი ციხე დაუპყრია

¹ მართალი უნდა იყოს პროფ. ნ. ბერძენიშვილის მოსაზრება, რომ, შეიძლება, ديوانه (დივანა) „ლივანა“-ს დამახინჯებულ ფორმას წარმოადგენდეს. ლივანა თურქულ წყაროებში ديوان-დაა ცნობილი და გეოგრაფიულად ამ ცნობაში მოხსენებულ ადგილებთან ახლოსაა.

² ე. ი. 24.X.

³ ამ ცნობისათვის თარიღი უშუალოდ ნაჩვენები არ არის, მაგრამ მისი წინა და მომდევნო ამბებისათვის ნაჩვენებია 961 წელი და, ცხადია, რომ ეს თარიღი ამ ცნობისთვისაცაა ნაჯულისხმევი. ჰიჯრის 961 წელი ჩვენი წელთაღრიცხვით უდრის—1553 წელს.

⁴ عماديه — ვანის ვილაიეთში სამაზრო დაბა იყო. ქ. ვანიდან სამხრეთით 150 კილომეტრის, ზოლო ქ. მოსულიდან ჩრდილოეთით 80 კილომეტრის მანძილზე მდებარეობს (იხ. سامي. ش. سامس الاعلى, ტ. V, გვ. 3206).

⁵ შაჰი—ყველგან ქვემოთ ირანის შაჰს ნიშნავს.

საქართველოში. სახელოვანი დიდი ვეზირი დინიშნა ოთხი ათასი გენიჩერისა და საერთოდ რუმელიისა, ანატოლიისა და ყარაშანის ლაშქრისა და ყველა ბოლუქ-აღათა¹ და ბოლუქის ხალხის სარდალ-სპასალარად და გაიგზავნა [საქართველოში]. როდესაც ოლთისის ციხეს მიაღწიეს შაჰის შესახებ ამბავი მოვიდა, რომ მის საბრძანებლო სახელმწიფოში [მოსახლეობის] ნაწილი განადგურებულა, ნაწილი-კი სიმშლიობის მოუცავს და ამ მხარეში წამოსულან სარჩოსაცხოვრებლის საშოვნელად; [მათ უფიქრიათ] ეგების შემთხვევა მოგვეცეს და ფადიშაჰის ზოგი ციხე ხელში ჩავიგდოთო. როდესაც შეიტყვეს, რომ დიდი ვეზირი ისლამის ლაშქრით მოვიდა და თავისი ძღვევამოსილი ჯარით იმ მხარეს [საქართველოს] მთარველობა გაუწიაო, ორა [დღის] მანძილი ერთ [დღისად] აქციეს და გაკურცხლეს. დიდი ვეზირი-კი მისდამი რწმუნებულ ლაშქრით უაჭესტოეს ჯარს შეუერთდა.

(I, გვ. 325—326)

დიდი ბრძოლა ჩაღდირის ველზე

ჯემადი-ულ-ახირის 5-ს, 986 წელს², [ისლამის ლაშქარი] არტაანიდან დაიძრა და ველ-ს (ახვ)³ ციხის მიხლობლად დაბანაკდა. შესაძლებელი გახდა ამ [ციხის] აღვილი დაპყრობა. მეორე დღეს [ჯარი] იენი-ყალას მთა-გორიან მიდამოებში დაბანაკდა; [ეს ციხე] მდებარეობს ორ მთას შუა, მაღალი გორაკის მწვერვალზე. მაღალი ალაჰის შემწეობით, სასტიკი ბრძოლის შემდეგ (ციხე) აღებულ იქნა შუადღემდე. თურმე მოსულან გზადაბნეულ [ყიზილბაშთა]⁴ სარდლები: თოკმაკ-ხანი⁵, იძამ-ყული-ხანი და ყარა-ხანი ყიზილბაშთა ოცდაათი ათასი რჩეული ჯარისკაცით და დაბანაკებულან ისე, რომ ჩაღდირის ციხე და [კიდე] ერთი მთა ზურგს უკან მოუქცევიათ. როდესაც ისლამის ორმოცი-ორმოცდაათი გმირი ჯარის დასაზვერავად გავიდა, ისინი ხვდებიან ყიზილბაშთა რაზმებს და ებმებიან მამაცურ ბრძოლაში. როდესაც ეს გარემოება სარდალს მოხსენდა, ის აგზავნის მათთან დიარბეჟირის ბეგლარბეგს დერუიშ-ფაშას, რომ

¹ بولك (თ.)—ასეული ასى بولك—ასეულის უფროსი.

² ე. ი. 1578 წლის 9.VIII-ს.

³ აქ დაბეჭდილია ახვ, მაგრამ ამ სახელით ციხე არტაანის ახლო არ არის და ეს კრეტიკული შეცდომა უნდა იყოს. საქმე იმაშია, რომ Hammer-ის Geschichte...-ს თურქულ თარგმანში სათანადო ადგილას სქოლიოში მთარგმნელს მოყავს შემოკლებულად ფეჩევი ს ისტორიიდან მოთხრობა ჩაღდირის ბრძოლის შესახებ და აქ ახვ გასწორებულია ახვ-დ. როგორც ჩანს მთარგმნელს على محمد-ს ფეჩევი ს ისტორიის ეს ადგილი შეუმოწმებია რომელიღაც ხელნაწერთან (იხ. 'تاريخ عثمانى—عالمى' ტ. VII, გვ. 62). ახვ უნდა იყოს დაახლოებით არტაანსა და ჩაღდირის ტბას შუა რუსულ რუკაზე Белз, ხოლო ქართულებზე ველი-ს სახელით ნახევენები ადგილი.

⁴ თურქულ საისტორიო მწერლობაში ირანელთა ჯარი ცნობილია ან ყიზილბაშის (თ. قزلباش), ანარადა სურხისერ (სპ. سرخسر)-ის სახელით, რაც წითელ თავს ნიშნავს.

⁵ თოკმაკ-ხანი ყიზილბაშთა ჯარის მთავარსარდალია (იხ. Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches, ტ. II, გვ. 480).

მელიც მზვერავთა (ნაწილის) მეთაური იყო. ეს [ფაშა] მამაცი, გმირი და მარდი ვაჟკაცი იყო. ის [არ იკითხავს] მტერი ცოტაა თუ ბევრი, დაედევნება და [სხვა] ჯარის კაცებს არ უყურებს და, საერთოდ, [ასეთ შემთხვევებში] ვერ მოი-სვენებს. ახლაც მასთან მყოფი სამას-ოთხასი კაცით ისე დაესხმება [მტერს], რომ ყიზილბაშის ორიოდე რაზმს გაიგდებს წინ და უკუაქცევს. მაგრამ ყიზილ-ბაში ძალ-ღონეს იკრებს და ერთბაშად ესხმის თავს რამდენიმე რაზმით. ოცდა-ათზე მეტი სახელოვანი ალა¹ იხოცება და თვით მას ცხენიდან ჩამოაგდებენ და თავზე დაეცემიან. [შემდეგ] მისი კაცები კვლავ დაესხმიან თავს ყიზილბაშს და ერთ ორას ყიზილბაშს მიწაზე დაანარცხებენ და მას [დერვიშ-ფაშას] ცხენ-ზე შესვამენ. იმავე ადგილას საკუთარი ხელით სამ ყიზილბაშს მოჰკლავს. კვლავ გამოუდგება ყიზილბაშის ნაწილებს და ახლა-კი დაიჭრება და დაეარდება. [მაგრამ] რადგანაც კარგი ცხენოსანი იყო, კვლავ ცხენზე შეგდება და მტკიცედ დაიკავებს თავის პოზიციას.

(ლექსი განსვენებული ლამი²ა)

„რა ქნას ერთმა კაცმა, რაზომ მარდიც არ უნდა იყოს ის, [რა ქნას] განმარტოებულმა ლომმა სისხლისმღვრელთა [მთელი] ბრბოს წინაშე“. სარდალი ‘ოსმან-ფაშასაც³ აგზავნის მასთან და მიუშველებს. ‘ოსმან-ფაშაც ამ ადგილას არაჩვეულებრივ სიმამაცეს იჩენს. შემდეგ არზრუმის ბეგლარ-ბეგი ბაჰრამ-ფაშა და აჰმედ-ფაშა მეფეთაბის-ძეც მიუსწრებენ. შუადღეზე ადრე იწყება და მშის ჩასვლამდე ისეთი ომი და ბრძოლა ხდება, რომ ცაში ანგელო-ზები ქება-დიდებას ამბობენ. ღვთის განგებისგანაა [ალბათ], რომ წვიმაც სრუ-ლებით თვალს ვერ აღებინებს [კაცს] და ზარბაზნისა და თოფისათვის სავსებით არ აკარებინებს ხელს. ომი წარმოებს მხოლოდ და მხოლოდ ხმლით. დასასრულ, მხის ჩასვლისას ყიზილბაშს წელი მოსწყდა; მაშინვე ხუთი-ექვსი ათასი თავი ლატანზე წამოაყვეს და მათი [ყიზილბაშის] უწმინდური ლეშები მოედანზე და-ყარეს. ამოდენა ლაგამჩაშოკიდებული ცხენი და ჯორი და [ამოდენა] აღვირიანი აქლემების ქარავანი და ამოდენა კარავი და სხვა ბარგი ისლამის გმირებს ხედა წილად. მისი ზღვარი და რაოდენობა მხოლოდ მაღალმა ალლაჰმა უწყის. მეორე დღეს, როდესაც გაიცა ფერმანი⁴ დაეთვალათ უძლიერესი სარდლის დი-ვანში მოტანილი გასისხლიანებული წითელ-წითელი თავები, ხუთი ათასი თავი დათვალეს. ხუთასი კიდევ ცოცხლად დაქერილი და დატყვევებული სახე-ლოვანი ყიზილბაში მოიყვანეს. და ვინაიდან ფერმანი გაიცა მათთვისაც მოე-კვეთათ თავები, [მოკვეთეს] და მათი უბედური თავებიც წინეთ მოტანილ თავებს შეუერთეს“.

(II, გვ. 39—41)

¹ მენიჩერთა ნაწილის (ასეულის) უფროსი.

² لامي (ლამი²) ცნობილი ბრუსელი სუფი მწერალი და პოეტი, გარდაიცვალა 1532 წელს (იხ. E.I, ტ. III, გვ. 15)

³ ‘ოსმან-ფაშა (933—993—1526—1585) სულთან მურად მესამის დროს მოღვაწეობდა.

⁴ ბრძანება.

⁵ შტრ. Hammer, Gesch. des Osm. Reiches, II, გვ. 480—481.

მანუჩარ ქაიხოსროს ძის მორჩილება

ხსენებული მთავარი ექვსი ათასი შეიარაღებული აზნაურით მოვიდა და მთის კალთიდან გამარჯვებულებს და დამარცხებულებს თვალყურს ადევნებდა¹. იდგა აქ და იმედი ჰქონდა, რომ გამარჯვებული მხარე მას აპატიებდა. და როგორც-კი გაიგო, თუ რა ბედი ეწვია თოქმაჯ-ხანს, წამოვიდა [მანუჩარი] დილას და ღირსეული სარდლის კარავში მოვიდა. ამ დროს ყველა მირ-მირანი² და მირლივა³ თავიანთი ლაშქრით სარდლის ბანაკში მოვიდნენ. ჯარს თან მოჰქონდა [მტრის მოჭრილი] თავები და მოჰყავდა ჯაჭვით შებორკილი ყიზილბაშები; მათი [ყიზილბაშების] ალმები თავქვე გადაბრუნებული [იყო] და მათი დაფებისა და საყვირების ხმა დამარცხების მაჩვენებელი [იყო]. ცოცხლად მოყვანილ ყიზილბაშს კვლავ მისი მომყვანი აჭრიდა თავს. და მოსულმა აზნაურებმა სულ რაღაც ერთ წამს მიწაზე ამოდენა მტრის გაგორებული თავები დაინახეს [და ეს გარემოება] მათთვის დიდი მაგალითის მიმცემი და ჩამაგონებელი შეიქნა.

(II, გვ. 41)

ჩალდირის, თმოგვის⁴, ხერთვისის⁵ და ახალქალაქის⁶ ციხეთა დაპყრობა

მას შემდეგ, რაც უძლიერესი სარდლის მიერ ზემოხსენებული ციხეების დასამორჩილებლად გაგზავნილ იქნა არტაანის სანჯაყის მირლივად დანიშნული 'აბდუ-რ-რაჰმან-ბეგი, მცხოვრებლებმა მორჩილება გამოაცხადეს. ფადიშაჰმა დაიკავა მხარე და თავისი მმართველები დანიშნა⁷.

(II, გვ. 42)

ტფილისის ციხის დაპყრობა

წელსა მასვე, ჯუმადი-ულ-ახირ-ის 20-ს⁸. ხსენებულ დღეს ისლამის ლაშქარი აღნიშნული ციხის პირდაპირ გაჩერდა. მისი მფლობელი დავით-ხანი საქართველოს მელიქებს შორის სახელოვანი მთავარი იყო. ის წინეთ შაჰის ქვე-

¹ აქ ლაპარაკია ზემოთ აღწერილი ჩალდირის ბრძოლის მონაწილეებზე (1578 წ.).

² მირმირანი (میرمیران)—იგივეა, რაც ბეგლარ-ბეგი.

³ მირლივა (میرلوا)—იგივეა, რაც სანჯაყ-ბეგი სადროშოს მეთაური.

⁴ თმოგვი თურქულ წყაროებში ყველგან ტრანსკრიბირებულია كمر (თუმეკ)-ის სახით.

⁵ ხერთვისი—خرتیز.

⁶ كخ كخ-ის ნაცვლად შეცთომით დაბეჭდილია كخ اخا.

⁷ ეს ცნობა ჰიჯრის 986 წლის ამბებთანაა მოყვანილი, რაც ჩვ. წელთაღრიცხვით 1578 წელს უდრის.

⁸ ე. ი., 1578 წლის 24.VIII-ს.

შევრდომი გამხდარიყო, გვირგვინი დაედგა და [ეხლა] როგორც წინეთ, თავისი ქვეყნის მპყრობელი ყოფილა. ვინაიდან მან იცოდა, რომ ისლამის ლაშქრის თავდასხმას ვეღარ გაუძლებდა, ციხიდან გაიქცა, დატოვა ქვეყანა და სახლ-კარი და მთელი თავისი ხალხით გაუფალ მთებს შეაფარა თავი და იქ გაჩერდა. ზემოხსენებული ციხე და მისი მიდამოები ცარიელი და განადგურებული დატოვეს. შემდეგ ლირსულმა სარდალმა [ეს] პროვინცია კასტამონიის სანჯაყ-ბეგ სოლაკ ფერჰად-ფაშას-ძეს მეჰმედ-ფაშას უბოძა. ჩაწერეს საკმაო რაოდენობის ციხის მცველები, მთელი საჭურველი სრულჰყვეს და [ეს ქვეყანა], როგორც რიგი და წესია, დაიკავეს¹.

(II, გვ. 42—43)

ლევან-მეფის ძის ალექსანდრე-მეფის² მორჩილება

იმავე წელს³ [ისლამის ლაშქარი] ტფილისიდან დაიძრა, გადავიდა მდინარე მტკვარზე და დაბანაკდა მესამე მანძილზე ყაფურწყლის (قافر صو) ნაპირას. ამ დროს ზაგემ და გრემად⁴ წოდებული ორი დიდი ქალაქისა და საქართველოს რამდენიმე პროვინციის სახელოვან ემირს, საქართველოს მეფეებში სახელგანთქმულ და რჩეულ ზემოხსენებულ ალექსანდრე მეფესთან ამას წინეთ სარდლისაგან გაგზავნილი რწმუნებულები მივიდნენ და [თან მიიტანეს] გადმოსაბირებელი წერილები. მოვიდა ამბავი, რომ [ალექსანდრე მეფემ] ამასთან დაკავშირებით თავისი ქვეყნის წარჩინებულები მოიხმო და სახელოვანი აზნაურებისაგან⁵ შეადგინა ამაღა და უავეგუსტოეს ბანაკში წამოსასვლელად მოემზადაო. თანახმად საფადიშაჰო წესისა, მთელი ისლამის ჯარი თავისი ძლიერებითა და დიდებით შემოეგება მათ. და ძლევამოსილი სარდლის ბანაკში რომ მოვიდნენ, თვით მას [ალექსანდრეს] რამდენიმე ხელი საპატიო ტანისამოსი მიეცა და სხვა მის ამაღაში მყოფთ, მათი თანამდებობრივი მდგომარეობისდამიხედვით, პატივი აღმოეჩინათ. შემდეგ მას [ალექსანდრეს] ებოძა უზენაესი სიგელი მასში, რომ ის იღებს თავის თავზე იხადოს ხარაჯა წელიწადში: ოცდაათი აუქი⁶ აბრეშუმი, 10 ჰაბუკი და 10 ბროლტანიანი ქალწული, 10 ფრთა⁷

¹ შედრ. Hammer, Geschichte.... ტ. II, გვ. 482—483.

² თურქულად სخ (ხანი) წერია.

³ ე. ი., 1578 წელს.

⁴ ზაგემი თურქულ წყაროებში كز; ფორმით გვხვდება; Hammer-ი შეცდომით ხან Saguni-ად ხან კიდევ Sakuni-დ კითხულობს (იხ. Geschichte.... ტ. III, გვ. 43 და ტ. II, გვ. 483). გრემის სახელი გამომცემელს ძლიერ დაუმახინჯებია და كز-ად გადმოუტია; თუ აქ კორექტურული შეცდომა არ არის, მაშინ, საფიქრებელია, რომ გადამწერს ასო არეული ქონდეს კ-ში. Hammer-ის გრემი Kerum-ად აქვს გადმოცემული (იხ. Geschichte... ტ. II, გვ. 483).

⁵ „აზნაურ“ სიტყვა შესულია თურქულ საისტორიო მწერლობაში და ასეა-დაა გადმოცემული.

⁶ ك (თ. ტვირთი; არზრუმის სანჯაყის კანუნნამე-ში აუქი, როგორც წონის ერთეული, ასეა განმარტებული; ბათმანი-12 აუქს; აუქი=200 დრახმს (დრამა), იხ. Hammer, Des osmanischen Reichs Staatsverfas. u. Staatsverwalt. I, გვ. 250.

⁷ حنچ (არ.)—ფრთა; აქ ნახმარია როგორც ნუმერატიული სიტყვა.

ისპირის შავარდენი¹ და ათი ფრთა კიდევ ჰიჯიზის(?)² ბალაბანი³ და [აგრეთვე მასში], რომ ის იქნება თავის ქვეყანაში მმართველად ბეგლარ-ბეგის სახელწოდებით.

(II, გვ. 43)

საქართველოს მეფეების ჩამომავლობის შესახებ მათივე
რწმენათა მიხედვით⁴

ქართველი მეფეები ჩემულობენ, რომ მათი გვარი ქექაუს-ამდე (سوكسا) და მის შემდეგ დავით წინასწარმეტყველამდე, — კუროთხევა მაღალი ალლაპისა იყოს ჩვენს წინასწარმეტყველსა და მასზედაც, — აღწევს. და ამბობენ, რომ უწინდელ დროში იყო ერთი სახელოვანი მეფე, სრულიად საქართველოს მპყრობელი და ამ ქვეყანაში სამართლიანობისა და ჭეშმარიტების მიმდევარი. როდესაც [მეფე] უეცრად მოკვდა, მას არ დარჩა ვაჟიშვილი, რომ მის ადგილზე დამჯდარიყო. მას დარჩა მხოლოდ თამარ დედოფლად⁵ წოდებული ერთი ლა-

¹ طوغان — ვფიქრობთ, რომ ისპირის შავარდენის სახელით მაშინ ცნობილი იქნებოდა შავარდენთა გარკვეული ჯიში.

² هجيزي-ს მნიშვნელობა ჩვენთვის გაურკვეველია. საფიქრებელია, რომ „ჰიჯიზ“, ისევე როგორც „ისპირ“, დამახინჯებულად გადმოცემული გეოგრაფიული სახელი იყოს და ბოლოკიდური -ი-კი სპარსული წარმოშობის აღმნიშვნელი აფიქსი.

³ სპს-ი ერთგვარი დიდთავიანი ქაჯ- შავარდენია. (سوكسا، ا. و. ق. I, გვ. 168), ხოლო ქაჯ- დიდ და ბასრ ბრჭყალებიანი შავარდენი (იხ. ش. س. س. — გვ. 499). თვით სიტყვა ساس-ს-ს ბულგარულიდან ნასესხებად მიიჩნევენ და დასძენს, რომ თავდაპირველი მისი მნიშვნელობა როგორც ბულგარულში, ისე თურქულში „დათვი“ არისო (იხ. დასახ. ლექსიკონი, გვ. 273).

⁴ ასეთივე შინაარსის ლეგენდა საქართველოს მეფეთა შესახებ მოეპოვება XVI საუკუნის მწარე ცნობილ თურქ ისტორიკოსს 'აღნი-ჩელეზის (اغني چلهز). პროფ. ვ. დ. სმირნოვმა, თავის ცნობილ ქრესტომათიაში „Образцовые произведения османской литературы в извлечениях и отрывках“ (С.-Пб., 1903 г.) მოათავსა ზოგიერთი ნაწყვეტი 'აღნი-ჩელეზის-ის სახელით ცნობილი თხზულებიდან და, სხვათა შორის, ეს ლეგენდაც აქაა დაბეჭდილი (იხ. გვ. 25—27; ვ. სმირნოვის ეს ნაწყვეტები ამოულია 'აღნი-ჩელეზის თხზულების ლენინგრადის საჯარო ბიბლიოთეკაში დაცულ ხელნაწერ ნუსხადან). ადგილის სიმცირის გამო ჩვენ აქ არ შევებებით ამ ლეგენდის ორივე ვარიანტის დაწვრილებით შედარებას, მაგრამ აღვნიშნავთ, რომ დეტალებში არსებული განსხვავებები (მაგ., 'აღნი-ჩელეზის მიხედვით თამარს დაებადება ვაჟი და არა ქალი; თამარი და „თავადი“ დაქორწინდებიან და „თავადის“ დაღუპვაზე მას არაფერი აქვს ნათქვამი) მოწმობენ, რომ ფეჩევის და 'აღნი-ჩელეზის ამ ლეგენდისათვის სხვადასხვა წყარო აქვთ გამოყენებული.

⁵ დაბეჭდილია سواداد, ძლიერ დამახინჯებულია, მაგრამ ჩვენ შესაძლებლად მიგვაჩნია „თამარ დედოფალ“—ად წაკითხვა, რადგანაც: 1) დამახინჯება შემდეგ ნიშნავს უნდა იყოს მომხდარი—პირველ ასოზე საჭირო ორი წერტილი გამომცემელს ერთ წერტილად მიუღია, მეშვიდე ასო ა უნდა იყოს და არეულია უ-ში, მერვე ასოს 3 წერტილიც ორ წერტილად არის გაგებული. ყველა ეს ლაფსუსი თურქულ ხელნაწერებში მოულოდნელი არ არის. ასეთი შესწორების შემდეგ ჩვენ მივიღეთ სوادად „თამაროდოფალ“ და ფეჩევის ხელნაწერში ასეც უნდა ყოფილიყო. ჩვენს მიერ ადიგენის რაიონში ჩაწერილ თურქულ დიალექტოლოგიურ მასალებში თამარ-მეფე „თამარ დედოფალ“—ად იხსენიება და არა დედოფლად. 2) 'აღნი-ჩელეზის მიერ მოყვანილ ანალოგიურ ლეგენდაშიც სწორედ თამარ-დედოფალზეა (سواداد) ლაპარაკი და უშეცემოდაა დაბეჭდილი (იხ. პროფ. სმირნოვის „Образцовые произведения.“ გვ. 25).

მაზი ასული. და ამ სახელმწიფოში გამეტვდა იგი მამამისის მსგავსად. და გაუ-
ვარდა სახელი, რომ მას გათხოვება არ ეწადა და აზობდა, რომ მე მამაკაცი
არ მხამსო. შემდეგ, მასთან მირაზორის სამსახურის შესრულებასთან დაკავში-
რებით, მას დაუახლოვდა ერთი ლამაზი, მოხდენილი ყმაწვილი. ღვინოს თუ
დალევა მასთან ერთად დალევადა, თუ სასეირნოდ წავიდოდა, მასთან წავი-
დოდა და მას სრულებით არ შორდებოდა. მას სახელად თავადს (تاج‌آباد¹)
უწოდებდნენ. ერთხელ ზემოხსენებული ყმაწვილი მიუხტება, ტურფას მარტო
დაიგულეებს და ნახავს მას ზედმეტად ღვინო დალეულს, შეძრწუნებულად მწო-
ლარეს. მაშინვე ისარგებლებს მოხერხებული შემთხვევით, ტურფა ასულის სა-
რეცელში შევა და, თავისი სურვილის მიხედვით, პირად წადილს დაიკმაყოფი-
ლებს. თუმცა ამ დროს ტურფა ასულიც გამოიღვიძებს, მაგრამ უკვე მომხდარი
ფაქტის წინაშე თავს მოიძინარებს. ამ სიავისა და მუხანათობისათვის მეორე
დღეს მოინდომებს მის მოკვლას, მაგრამ [ჯერ ერთი] ხმა გავარდებოდა და
[მეორე] ასეთი მცირე დანაშაულისათვის კაცის მოკვლა სამართლიანობა არ
იქნებოდა. [ამიტომ უშუალოდ] არ ჰკლავს. მაგრამ მიზნად დაისახავს გააგზავ-
ნოს სადმე ისეთ ადგილას, სადაც ის დაილუპება. ერთ დღეს ქორს გაუშვებს
გაყინულ წყალზე და იხვს დააჭერინებს, თავადს ეტყვის: უსათუოდ წადი და
ქორი და იხვი მომგვარეო და გააგზავნის. ყინული არ იყო ისეთი [სქელი], რომ
კაცი დაემაგრებინა. თავადის ცდამ ამაოდ ჩაიარა და დაიხრჩო. ტურფა ასუ-
ლი-კი დაორსულდება და, სათანადო დროის გასვლის შემდეგ, დაებადება ქა-
ლიშვილი. იმ დროს ვან-ის (وان) სოფლებში ²ად წოდებული სოფე-
ლი ვეებერთელა ქალაქი ყოფილა და მეფის ჩამომავალი ბაგრატივანად
(بکراواتان) წოდებული უფლისწულის მამული ყოფილა. ამ ქალიშვილს ამ [უფ-
ლისწულზე] დააქორწინებს. მას დაებადება სამი ვაჟიშვილი. საქართველოს სა-
ხელმწიფოს ამ სამ ვაჟიშვილს დაუნაწილებს: უფროს შვილს ქუთათის (کوتات) ³
სამეფოს მისცემს. [ეს ქუთაში] ბაშიაჩიკის³ ქვეყანაა. და ბაშიაჩიკის [მეფეთა?] ⁴
გენეალოგია აქიდან იწყება. შუათანა ვაჟს ტფილისის მისცემს და სიმონის გვა-
რი მანამდე აღწევს. ისინი ლუარსაბის⁴ შვილებად არიან ცნობილნი. უმცროს

¹ '5 ლ ნ - ჩ ე ლ ბ ნ ს (პროფ. ს მი რ ნ ო ვ ი ს ზემოხსენებული გამოცემის მიხედვით) ეს სახელი تاج‌آباد-ის სახით აქვს გადმოცემული. აქ უფრო მოსალოდნელი იყო სახელი „დავით“. მაგრამ ფეჩევის تاج‌آباد-ის „დავით“-ად წაკითხვა არ ხერხდება, თუ, რატომაცუნდა, გამომცემელს ეს სიტყვა დამახინჯებული არა აქვს. ფეჩევის ეს სახელი ამ ფორმით სამჯერ აქვს მოყვანილი. საერთოდ თურქულ წყაროებში „დავით“ ყველგან აჯა-ად არის გადმოცემული და ამიტომ არც '5 ლ ნ - ჩ ე ლ ბ ნ ს تاج‌آباد, „დავით“ არ უნდა იყოს, მით უფრო, რომ ამავე ლეგენდაში ის იხსენიებს აჯა-ად ორ დავითს: ლუარსაბის შვილებს სიმონს და აჯა (დავით)-ხანს და აჯა (დავით) წინასწარმეტყველს, ისევე, როგორც ფეჩევის ამ უკანასკნელის სახელად აჯა-ი აქვს მოყვანილი ლეგენდის დასაწყისშივე. Hammer-ს მოჰყავს შემოკლებით ორივე ისტორიკოსის ლეგენდა და ამ სახელს კითხულობს David (Bagration)-ად (იხ. მისი Geschichte.... ტ. II, გვ. 481), რაც, ჩვენის აზრით სწორი არ უნდა იყოს. უფრო საფიქრებელია, რომ ამ შემთხვევაში თურქმა ისტორიკოსებმა სიტყვა „თავადი“, რომელიც ამ დროის თურქულ წყაროებში საკმაოდ ცნობილია, საკუთარ სახელად მიიღეს.

² Hammer-ით „...das Dorf Bagraschin bei Wan“. იქვე.

³ იმერეთი თურქულ წყაროებში ბაშიაჩიკადაა ცნობილი.

⁴ გამომცემლის ან გადამწერის შეცთომით باسراბ-ის მაგივრად باسراბ წერია.

შვილს კახეთის¹ პროვინციას მისცემს. [ეს პროვინცია] ლევან² მეფის ქვეყანაა. მაგრამ ვინაიდან უფროსი შვილის გვარი ბაშიაჩიკის მეფეებიდან იწყება, ყველა მის პატივისცემასა და დიდებაში ერთსულოვანი არიან. მაგალითად, მისგან დაწყებულს ერიდებიან, ხმალს მას შემოარტყევენ და გაქირვების დროს რჩევა-დარიგებისათვის მას მიჰმართავენ. განსვენებული სულთანი სელიმ პირველი, თავისი ბატონიშვილობის დროს, მათ სატახტო ქალაქ ქუთაშში³ ჩაეიდა. მათ მორჩილება გამოუცხადეს და ბატონიშვილმა ხარაჯები აპატია. ახლაც მათ ხარაჯა არ მოეთხოვებათ. ვინაიდან სხვა ვითარებათა შესახებ მოთხრობა [ძლიერ] გაჭიანურდებოდა, ამოდენათი ვკმაყოფილდები.

(II, გვ. 44—45)

ტფილისის ციხისათვის ალყის შემორტყმა და ალყაშემორტყმულთა გაქირვება

მას შემდეგ რაც ისლამის ლაშქარი არზრუმში ჩაეიდა⁴, ტფილისის ბეგ-ლარ-ბეგისაგან მიღებულ იქნა რამდენიმე წერილი, რომელშიაც ის წერდა თავიანთ გაქირვებაზე და შევლას ითხოვდა. მაგრამ მრავალი ცდილობისდა მიუხედავად სურსათის მიწვდენა მაინც შეუძლებელი გახდა. და ვინაიდან ყიზილ-ბაშებმაც იცოდნენ მათი ასეთი გაქირვებული მდგომარეობა, იმამყული ხანი წამოვიდა ათი ათასი ჯარით და სრული ოთხი თვე ციხეს ალყა შემოარტყა. ციხეში ალყაშემორტყმულთა შორის ხორბლის ქილა ათას ახჩად⁵ იყიდებოდა, ქერისა კი რვა ასად, და, ბოლოს, ისიც არ დარჩა. ერთი აქლემი ოცი ათას ახჩად გაიყიდა. ბოლოს ძაღლისა და კატის ხორციც ჰამეს. ისე რომ თითო ძაღლიც გაიყიდა ორ-ორ ათასად. ამ გაქირვება-უბედურებაში მყოფ ალყაშემორტყმულ მეციხოვნეებში მხოლოდ შვიდასი კაცი გადაარჩა.

¹ აქაც გამომცემლის დაუდევრობით *ახ-ის* მაგივრად *ახ-ია* დაბეჭდილი.

² ლევან მეფე თურქულ საისტორიო წყაროებში ყველგან *خان اندك*-ად (ლევანდ-ხან) იხსენიება.

³ აღსანიშნავია, რომ „ქუთაისი“ ფეჩევის ორივეჯერ „ქუთაშ“-ად აქვს ნახსენები. შესაძლებელია გრძელი 5 თ-ს შემდეგ იმაღეს აღნიშნავდეს. ამ შემთხვევაში სიტყვა წაკითხულ უნდა იქნეს ამგვარად: „ქუთეშ“ (შდრ. მეგრული „ქუთეში“).

⁴ ცოტათი ზემოთ, 56 გვერდზე, ნათქვამია, რომ არზრუმში ჯარის შეგროვების შესახებ ფირმანი გაიცა 987 წლის გაზაფხულს, ჯუმადი-ულ-ვეველ-ის თვეს, რაც ჩვენი წელთაღრიცხვით=1579 წლის 26.VI—25.VII-ს. მოყვანილი ცნობის თარიღად ეს უნდა იქნეს მიჩნეული, ეს ამბავი Hammer-ს აღწერილი აქვს თავის Geschichte-ს (II ტომი) მე-489 გვერდზე და ათარიღებს 1579 წლის 17 მაისით.

⁵ *خاج* (თ.)—მოთეთრო; ფულის მნიშვნელობით (შდრ. ქართული „თეთრი“); სულთან ორხანის დროს (1326—1359 წ.) მოქრილი პირველი ოსმალური მონეტა. შემდეგი დროის ფულის ერთეულებთან შეფარდებით ახჩა, რომელსაც ევროპელები ასპარ (ბერძნ. *asper*)-ს ეძახიან, ოსმალური ფარას $\frac{1}{3}$ -ია, ხოლო ფარა ყურუშის (ევროპულ ენებში= *piaster*) $\frac{1}{30}$ -ია; ასე რომ 120 ახჩა=1 ყურუშს.

საქმე ამ ზომამდე რო მივიდა, [ციზილბაშებმა] ათასი მცდელობითა და დაპირებებით დატინებით მოითხოვეს ციხე, მაგრამ არ მისცეს. შემდეგ ბედნიერება მოსილმა სარდალმა მუსტაფა-ფაშას ხელით საკმარისი სურსათი გააგზავნა. ამის შემდეგ კიდევ რამდენიმეჯერ გააგზავნა სურსათი და მაგ საწყლებს სიცოცხლე შეუნარჩუნა. თუმცა ამდენი სურსათის ნაწილი ქართველ ქაფიურებს შეეხედა, მაგრამ რამდენიმე ნაწილი მაინც მუსლიმებს ერგოთ.¹ კვლავ დამზადებულ იქნა უამრავი სურსათ-სანაოვავე და გაიგზავნა დიდი ვეზირის თვალისჩინისა და მისი მეტად საყვარელი ჰასან-ფაშას ხელით. [ამ უკანასკნელს] სერასქერობა მისცა. მან გამოიჩინა არაჩვეულებრივი გმირობა და თექვსმეტი დღის განმავლობაში მიაღწია [დანიშნულ ადგილს]. აქ უცნაური ის არის, რომ ხსენებულ ფაშას ორი დღის წინეთ თავისი მამისაგან მოუვა წერილი, რომელშიაც [მამა] სწერს: ვიცი რომ შენ მოგეცემა ფირმანი ტფილისისათვის სურსათის მისაწოდებლად, წინააღმდეგობა არ გასწიო, კარგად მოეზადე და ისე გაემგზავრე და ეს სამსახური ბედნიერების წინამძღვრად მიიჩნიე-ო. [ამ წერილის შინაარსი] თვითონ მას გაეზიარებინა ზოგი თავისი ახლობლისათვის¹.

(II, გვ. 57—58)

ლირსეული სარდლის ტფილისისაკენ გამგზავრების ამბავი²

როცა ბედნიერებამოსილი სერასქერი ღირსი გახდა უავგუსტოესი ბექდის ჩაბარებისა³, ის დაიძრა წინანდელი ბანაკიდან, მანძილ-მანძილ იარა და ტფილისის ახლო დაბანაკდა. საქართველოს ბეგებში-კი ყველაზე უფრო გამჭირახი გიორგი-ბეგი (كبركركو) იყო, რომელსაც მორჩილება უწინდელი სარდლისათვის გამოეცხადებინა; ეხლა მოვიდა, ისლამი მიიღო, სერასქერის სეხნია გახდა და, ეინაიდან ტფილისის ბეგლარ-ბეგზე⁴ რამდენიმე მომჩივანი გამოეცხადდა, ტფილისის პროვინცია ებოძა მას [გიორგის] აღუსუფ-ფაშას სახელით⁵. ზემოხსე-

¹ შდრ. Hammer, იქვე.

² ეს ცნობა მიყვება 988 წლის შემდეგ მოთავსებულ ამბებს, რაც ჩვენი წელთაღრიცხვით 1580 წელს.

³ აქ ლაპარაკია სინან-ფაშაზე, რომელიც დმანისის (دمانيس) გზით ტფილისს მიემგზავრება და გზაში დაეწევიან და ბექდის ჩაბარებენ. ამის შესახებ მე-65 გვერდზე ფეჩევი ამბობს: „ხსენებული წლის [ე. ი. 988—1580 წ. ს. ჯ.] ჯუმადი-ულ-ახირის შუა რიცხვებში (ე. ი. დაახლოებით ივლისის დასასრულს. ს. ჯ.) დმანისის უღელტეხილზე მივიდნენ. თუმცა აქ ბრძანება იქნა გაცემული ციხის [ალბათ დმანისის ციხის. ს. ჯ.] შეკეთებისა და აღდგენის შესახებ, მაგრამ უზომო წვიმებმა ხელი შეუშალა ციხის შეკეთებას და ამ განხრახვებზე ხელი აიღეს. [აქ] რამდენიმე დღე გაჩერდნენ და შემდეგ [დაიძრნენ] და დაბანაკდნენ ისეთ ადგილას, სადაც მრავალი წყალი და ბალახი მოიპოვებოდა“. შემდეგ ფეჩევი ამბობს, რომ რეჯების თვის 14-14 დღეს (=25 აგვისტოს) ქეთხუდა ჰასან-ალამ მოუტანა და ჩააბარა სინან-ფაშას დიდი ვეზირის ბექედი (შდრ. Hammer, ტ. II, გვ. 492).

⁴ Hammer-ის მიხედვით, ეს ბეგლარ-ბეგი ჰაჯი-ბეგის-ძე აჰმედ-ფაშა იყო (იხ. იქვე).

⁵ Hammer-ის გიორგის მაგივრად Gregor ლუარსაბის-ძე ყავს დასახელებული (იქვე).

ნებულ ბანაკში ხშირად ყიზილბაშის ასქერები ზოგ (ჩვენს) მესურსათეებსა და მეალათეებს უხვდებოდნენ და ისლამის ლაშქრის გარშემო დახეტიალობდნენ. სწორედ ამ ხანებში გავაზრდა ხმა, რომ გზადაბნეული შაჰი თავისი სამოციანთასი ბოროტი ლაშქრით ემზადება თავს დაეცეს [ჩვენს] ჯარს და ისლამის ლაშქრის ძლიერება შეანელოსო. ამ მიზეზის გამო დიდებამოსილი სარდალი ხშირად ცხენზედ შეჯდებოდა და უავგუსტოეს ჯარს გარშემო უვლიდა-ხოლმე. აბა, ყიზილბაში საიდან გამოყოფს თავსო, ამბობდნენ, და რამდენ შშიშარას უსკდებოდა გული. ზაგემის მფლობელი ლევან-მეფის შვილი ალექსანდრე-მეფე უწინდელ სარდალს ამ ადგილას შეხვედროდა. ესენი [ქართველები?] კვლავ მოდიოდნენ და [ყველაფერს] აკვირდებოდნენ. ამასთანავე ერთად ხმა გავაზრდა, რომ წინანდელი სარდალი, რომელიც ძლიერ დინჯი მოხუცი იყო, ამბობდაო რომ [მათ] მივენდე, მაგრამ ესენი გადაბირებულნი არიან, ახალგაზრდებია და მათ ვერ დაუჯერებო. და შაჰს ერთი ორი წერილი უნდა ჰქონოდა ალექსანდრე მეფისათვის გაგზავნილი. გაიძვერა რეადათაგანს¹ წერილი რომ მიქონდათ რამდენიმე [ჩვენი] ასქერი შემოხვდა წინ და [წერილი] უავგუსტოეს ბანაკში წაიკითხეს. [წერილი] დაკავშირებული იყო ისლამის ლაშქრისათვის ოინების მოწყობასთან. [წერილი] ძლევამოსილ სარდალს წაუღეს. თუმცა მან გარეგნულად ყურადღება არ მიაქცია და ლაშქარი ადგილიდან არ დასძრა, მაგრამ სიფრთხილისათვის იმ ადგილზე დგომა მიუღებლად სცნო. მეორე დღეს ბაჰრამ-ფაშა მზევრავთა [ნაწილის] უფროსად დანიშნა და კარავთან ერთად ერთი მანძილით წინ გააგზავნა. ხოლო თვითონ სხვა მიმართულებით წავიდა. ამით მან სიფრთხილეს მიმართა და იმ მთავარ გზაზე [მტერს] თავისი კვალი დაუბნია. ბაჰრამ-ფაშასთან მიმავლებმა სარდლის ამბავი მხოლოდ მეორე დღეს ორ სალათს² შუა გაიგეს, სრული სიჩქარით დაედევნენ და ათასი გაჭირვებით იპოვეს მისი კარავი. მაგ ბნელ ღამეში ბევრი იქნა გაძარცული და ზარალი ნახეს. და რამდენიმე გამოჩენილი ზა'ნიმი³ და ჩავუში⁴ ჩაუვარდა ტყვედ საქართველოს ქაფიერებს და რამდენიმე კიდეც ამავე მიზეზით გამოეხალმნენ წუთისოფელს. ხსენებული მანძილი გაიარეს და მანუჩარის ქვეყნისაკენ გაემგზავრნენ. მათი მიზანი იყო ერთი დღით ადრე დაბანაკებულიყვნენ ყარსის უდაბნოში და იქიდან ცდილიყვნენ ირანის სახელმწიფოს საძარცავად გაეგზავნათ ჯარი. შემდეგ დაბანაკდნენ ერთ ტყეში. [აქ] ქართველ ყაჩაღთა [და] ქურდთა თვალებს ძილი არ მიეკარა და [ამის გამო] არც ერთ კაცს ერთი საათითაც არ დაუსვენია. დასასრულს, ყარსის მიდამოებში დაბანაკებიდან ორი დღის შემდეგ, თანახმად მისი სტამბოლში დასახული [მიზნისა], მან გადასწყვიტა გამგზავრება

¹ ساع (არ.)—სამწყსო, ქვეშევრდომი.

² سلات (არ.)—მაჰმადიანთა რიტუალური ლოცვა. აქ წყვილობით ფორმაშია (سلا) მოცემული და იგულისხმება (მეორე დღის) პირველი ორი (დღისა და შუადღის) ლოცვის შუა დრო.

³ زعيم (არ. მრ. زعماء)—მსხვილი მიწათმფლობელი—ფეოდალი, რომელიც ვალდებული იყო გარკვეული რაოდენობის ჯარი გამოეყვანა ომის შემთხვევაში.

⁴ چاوش —ჩავუშები ოსმალთა ძველ ჯარში ადიუტანტებისა და სხვა მნიშვნელოვან თანამდებობის პირთა მოვალეობას ასრულებდნენ.

თავრიზის დასაპყრობად და, ამის მიხედვით, ყველამ სანოვაგე მოამზადა. მაგრამ რამდენიმე დღის შემდეგ ჯაშუში მოვიდა და მოიტანა ამბავი, რომ შაჰი არტა-ჩაირად წოდებულ ადგილამდე მოსულიყო, მაგრამ რომ გაიგო [ამბავი] ისლამის სარდლის გულადობაზე, მის შორსმკვრეტელობასა და მოფიქრებულ მოქმედებებზე, უკან დაბრუნდაო. და, დიდებამოსილი სარდალი ამ ამბავმა უსაზღვროდ გაახარა. ჩვენგან რამდენიმე მანძილით დაშორებული მტრის გაქცევაც საქმარისიაო [თქვა] და ამ განზრახვას თავი დაანება.

(II, გვ. 66—63)

**ზემოხსენებული სარდლის [სარდლობის] მეორე წლის
ამბები და ლორისა და გორის დაპყრობა**

993 წელს¹, როდესაც გაზაფხულმა მოაღწია, ისლამის ლაშქარი, რომელსაც ნაბრძანები ჰქონდა უავეგუსტოესი ლაშქრობის [ჩატარება], ჯარის შემადგენლობისადმი სრული მზრუნველობის გამოჩენით, უავეგუსტოეს ბანაკში მოვიდნენ. შემდეგ მალაღირსეულმა სარდალმა დაიპყრო და შეაკეთა ლორის ციხე, დანიშნა მისი ბეგლარბეგი და შეავსო სხვა სამხედრო საკუთრეულიც. შემდეგ გორის ციხისათვისაც მოამარაგა სამხედრო მასალა, როგორც საჭირო იყო. იმ მხარეს, ე. ი. საქართველოს საზღვარზე რაც ციხეები იყო, საჭიროებისდა მიხედვით, ზოგ [ციხეში] მეტი ჯარი ჩააყენა, ზოგში-კი შესაკეთებელი ადგილები შეაკეთა და არავითარი დეფექტი [ციხეებში] არ დაუტოვებია.

(II, გვ. 87—88)

**დიდი ვეზირის მეჰმედ-ფაშას ძის ჰასან-ფაშას [საქართველოში]
შესევა და ნადავლის ხელში ჩაგდება**

იმვე წელს², როდესაც გორის ციხეში მივიდნენ. ზემოხსენებულ ჰასან-ფაშას თავიანთი ლაშქრით შეუერთდნენ სივასისა და რუმის ბეგლარ-ბეგი დიდი ვეზირის სინან-ფაშას-ძე მეჰმედ-ფაშა და ყარამანის ბეგლარ-ბეგი, მეორე მეჰმედ-ფაშა. უავეგუსტოეს ჯარში ლამით მოულოდნელი თავდასხმის მსურველნი გმირები იყვნენ. მათ [ამის] ნება მიეცათ და გაიგზავნენ. შეესივნენ საქართველოს გორიდან სამი-ოთხი მანძილის სიშორეზე. უამრავი და უსაზღვრო ნადავლი იშოვეს და ტყვეებიც წამოასხეს. ისე რომ ხუთი ათასი კომლი, [მთელი] ტომის მოსახლეობა, გამოირიკეს და თან წამოიყვანეს. სხვა ძვირფას ნივთებს კი დასასრული არ უჩანდა.

(II, გვ. 88)

¹ ე. ი. 1585 წელს.

² ე. ი., 1585 წელს.

ისლამის ლაშქრის ტფილისში ჩასვლა და ალექსანდრე
მეფისაგან¹ ხარაჯის აღება²

როცა ისლამის ლაშქარი ქონებითა და ნადავლით აღივსო და დაკმაყოფილ-
და, ზემოხსენებული მანძილიდან³ ტფილისს მოვიდნენ და [აქ], როგორც საჭი-
რო იყო, მომარაგდნენ სამხედრო საჭურველითა და ტყვია-წამლით. ლევან-ხანის
შვილს ალექსანდრე-ხანზე დაკისრებული იყო [ხარაჯა]: ოცდაათი აქუჩი აბრე-
შუმი და რამდენიმე ყმაწვილი და უბადლო [სილამაზის] მხევალი; [აიღეს და]
წაიტანეს. და კიდევ რამდენიმე ისპირის მიმინო და რამდენიმე კიდევ ბაღ-
ბანი წაიყვანეს. ეს ალექსანდრე მეფე, თავისი აზრით, მცოდნე და გაგებული
კაცი იყო; ისე რომ თავის ბეჭედზე გამოსახული ჰქონდა ჰაფიზ შირაზე-
ლის ლექსის შემდეგი ხანა:

„არც ხიზირის⁴ სიცოცხლე დარჩენილა და არც
ისქენდერის [ალექსანდრე მაკედონელი] სამფლობელო,
[ამიტომ] ნუ ემდური უმსგავსო ქვეყნიერებას, დერეიშო!“⁵

ქმადერთა ენაზე ისქენდერს უმთავრესად ალექსანდრეს ეტყვიან. ამოდენა
ეჭვებით იყო შეპყრობილი.

(II, გვ. 88—89)

საქართველოს მელიქ⁶ მოურავის (اورا) მთავარ კარჩიკაის მოკვლა და
საქართველოს დამორჩილება, 1034 წელი⁸

ხსენებული, მოურავად წოდებული, მელიქი დიდი მელიქი იყო, რომელიც
სრულიად საქართველოს სახელმწიფოს ქეთხუდად⁹ და შაჰბასის მეგობრად

¹ ლევან და ალექსანდრე მეფეები ხან (خان)-ებად იხსენიებიან.

² ეს ცნობაც ზემოხსენებულ წელს (1585) ეკუთვნის.

³ ე. ი. გორიდან.

⁴ ხიზირი (خضر) მეტსახელია ილია წინასწარმეტყველისა, რომელზედაც არსებობს ლეგენ-
და, რომ მან დალია უკვდავების წყალი.

⁵ ეს ლექსი სპარსულადაა მოყვანილი. მისი თარგმანი ეკუთვნის დოც. ვლ. ფუთუხ-
რიძეს.

⁶ ملك (არ.)—მეფე, ხელმწიფე; შემდეგ: მმართველი, მელიქი.

⁷ დიდი მოურავი გ. სააკაძე თურქულ საისტორიო წყაროებში ცნობილია „მურავ“-ის,
ან „მურავ-ხანის“ სახელით, რომელიც თურქულ ტრანსკრიფციაში უმთავრესად ამგვარადაა
წარმოდგენილი: اورا (მურავ), ან კიდევ اورا خان (მურავ-ხან). მაგრამ ზოგ წყაროებში,
მაგალითად, მე-XVII საუკუნის თურქი ისტორიკოსის სეი-ს დაბეჭდილ შრომაში, اورا (მალ-
რავე)-ი გვაქვს (იხ. نعيمة، ج. II, გვ. 344 და შემდეგი). ალბათ აქედან გამომდინარეობს
Hammer-ის გერმანული ტრანსკრიფცია Maghraw ან Maghrawchan (იხ. მისი Geschichte....
ტ. III, გვ. 43 და შემდეგი). ზოგს ხელნაწერში და აგრეთვე გამოცემულ ძეგლებში ამ სახელს
უფრო მეტი დამახინჯება განუცდია. ასე, მაგალითად, სტამბოლის უნივერსიტეტის წიგნთსა-
ცავში დაცული ნა'ნიშა-ს ისტორიის ხელნაწერ ნუსხაში (№ 2323/59, გვ. 227 და შემდეგი),
اورا (მალრად)-ი გვაქვს, ხოლო სულთნის მთავრ მოურავისადმი გამოგზავნილ ფერმანში, რომე-
ლიც გამოცემულია كين ايد-ის მიერ, გვხვდება ამაზე უფრო შერყვნილი ფორმა—اورا (მალრავე);
(იხ. كين ايد، ج. II, გვ. 311).

⁸ ე. ი., 1624 წელი.

⁹ ملك (სპ.)—მოურავი, მმართველი, მამასახლისი.

იყო ცნობილი. ზოგ საქიროებათა გამო ზემოხსენებულ მოურავს ორი-სამი ხანისა და მათი ჯარის თანხლებით შაჰი საქართველოში აგზავნის. თურმე საქართველოს მიერ შაჰის საწინააღმდეგოდ [გაწეული] ერთგვარი ურჩობა მოურავსვე მოუწყვია ყიზილბაშზე შურის საძიებლად. მოხერხებული შემთხვევა რომ მიეცა, კარჩიკაი და მასთან მყოფი ხანები დახოცა და ერთი-ორი ათასი ყიზილბაშის ჯარს თავი მოსჭრა¹. ზემოხსენებული წლის რამაზანის მე-27 დღეს² ოსმალთა ჯარის [ბანაკში] მოვიდნენ [მოურავი] მისი შვილითურთ და საქართველოს ზოგი მელიქთაგანი კარჩიკას და სხვა ყიზილბაშთა თავებითა და მოენე ტყვეებით, საყვირებითა და დიდი დაფებით და ორას-სამასი ბაირალით.

[მოურავმა] სიტყვა-სიტყვით ასე მოახსენა: ასეთი მოხერხებული შემთხვევა ოსმალთა დინასტიას არ მისცემია და ყოველგვარი დაყოვნების გარეშე მიიღეთ ზომა და ისწრაფეთ, რომ ისლამის ჯარითურთ ამ ქვეყნისაკენ გაემგზავროთ. უეჭველია, რომ, როგორც კი ყარაბაღს, განჯას, ١٠١٥-ს³ და შირვანს ჩახვალთ, ყველა ეს [ქვეყნები] მაშინვე დაგმორჩილდებიან. არ არის საქირო ლაპარაკი იმაზე, რომ ესენი ყიზილბაშთან მწყურალად არიან, [რადგანაც] თვითონ სუნიტ-მუსლიმებს ეკუთვნიან. ამის შემდეგ სულ ადვილია ერდებილისა და მეშჰედის იოლად აღება და ყიზილბაშის ქვეყნისათვის ცეცხლის წაკიდება. და თქვენ სრულებით ნუ გაფიქრებთ აქლემები და ჯორები, და სურსათ-სანოვანისა, ზარბაზნებისა და სხვა საჭურველთა გადატანისათვის საქირო მზრუნველობა. [რადგანაც ასეთები] აქ მოიპოვება, რამდენიც მოგესურვებათ. მაღალი ალლაჰის მადლით ისლამის ჯარი იმდენ სიმდიდრესა და ნადავლს ჩაიგდებს ხელში, რომ ქვეყნის დასასრულამდე სალაპარაკო დესტანად⁴ გადაიქცეს. როცა ისინი ჰაფიზ-ფაშასთან ამოვიდნენ, მეც იმასთან ვიჯექი. მოურავის წერილობითი პატაკი მიაწოდეს და მისი შინაარსი ვრცელი ახსნა-განმარტებებით მოახსენეს. განსვენებული ჰაფიზ-ფაშა უცნაური ხასიათის ვეზირი იყო. მისგან ბევრი მოწყალეობა მიმიღია და ურიცხვი კეთილი საქმე მახსოვს, მაგრამ რასაც ვწერ, ესეც სიმართლეა და ბოროტება და ცილისწამება არ არის. მაღალი ალლაჰია ამის მოწმე. ამათ არავითარი გადაჭრილი პასუხი არ მისცა. რამდენიმეჯერ მოვიდნენ და წავიდნენ, გარკვეული პასუხი ითხოვეს, მაგრამ გამგზავრებაზე არც „ჰო“-ს და არც „არა“-ს არ ამბობდა. მეც ძალიან დაბეჯითებით უთხარი [ფაშას], რომ ასეთი მოხერხებული შემთხვევა მეორედ ხელში არ ჩაგვივარდება მეტქი⁵. ჩვენო, ბედნიერებით მოსილმა ფადიშაჰმა ბაღდადის დაპყ-

¹ ზემოხსენებული ისტორიკოსი ნა'ნიმა-კი თავის ისტორიაში წერს, რომ ქართველები დაერივნენ და იმდენი ყიზილბაშის გასწყვეტეს, რომ ოცდაათი ათასიდან მხოლოდ სამმა ათასმა ძლიეს უშეგლა თავსა (იხ. ზემოდასახელებული ხელნაწერი ისტორიის იგივე ადგილი). შდრ. აგრეთვე Hammer, Geschichte... ტ. III, გვ. 44).

² ე. ი., 3.VII-ს.

³ Hammer-ს ამის ადგილას ერდებილი აქვს მოყვანილი (იქვე).

⁴ استان (სპ. استان)—ეპიური მოთხრობა, თქმულება.

⁵ შეადარე Hammer, ტ. III, გვ. 44. ფეჩევის ეს ცნობა, როგორც თანადამსწრესი, ამ ადგილიდან სიტყვა-სიტყვით მოყავს XVII საუკუნის უფრო გვიანდელ ისტორიკოსს ნა'ნიმა-ს (იხ. نعيم تاريخي. ტ. II, გვ. 347).

25. აკად. ივ. ჯავახიშვილისადმი მიძღვნილი კრებული

რობა დაგვინიშნა და საქართველოსა და შირვანს გამგზავრება ნაბრძანები არა გვაქვსო. ჩვენმა ბედნიერებით მოსილმა ფადიშაჰმა რომ იცოდეს, რომ მოურავი მოგვევლინა და, რომ შესაძლებლობა არის მტრებს შორის ასეთი დიდი განხეთქილება ჩამოვარდეს, მაშინ [ფადიშაჰი] თქვენ, უპირველესად ყოვლისა, იქ გაგზავნიდათ და, შეიძლება, გადაეწვიტა და თვითონ თავის თავზე აეღო ომის წარმოების სიძნელეები-მეთქი. ჩვენ ამნაირი პრეტენდენტი გვაქვს: ვიდრე ენგრუსის (انگرس)¹ ბრძოლებში მტრებს შორის ფოჩაი (آقچای)¹ არ გამოჩნდა, ჩვენ ქაფიურები ვერ დავამარცხეთ და მათ ქვეყანაში ერთი ნაბიჯით წინ ვერ წავიწიეთ. თუ ამ შემთხვევას ხელიდან გავუშვებთ სულ მუდამ სინანულში იქნებით-მეთქი—უთხარი. არაფერი არ გამოვიდა. უკანასკნელი მისი პასუხი ეს შეიქნა, რომ თქვენ ჯერ ჩემი ხასიათი არ გცოდნიათ. მე ვიდრე რომელიმე [წამოწყების] წარმატებით შესრულებაში არ დაევრწმუნდები, ამ მიმართულებით ერთ ნაბიჯსაც არ გადავდგამო. მაშ, როგორც დიდებულ სულთნებს, ისე პატიოსან ვეზირებს, რომელთაც ამოდენა ბრძოლები და დაპყრობანი წარმატებით ჩაატარეს, [წინდაწინ] ცოდნიათ რომ 'გაიმარჯვებდნენ და იმიტომ წასულან? ომში გამგზავრებისას სარდლისათვის სიმამაცე და მაღალ ალლაჰზე სრული მინდობა არის საჭირო. ან ეხლა ბლდადში რომ ჩახვალთ, ნამდვილად იცით, რომ დაიპყრობთ და გაიმარჯვებთ-მეთქი?—უთხარი. თუ მაღალმა ალლაჰმა ინება, ასეც იქნება, ჩემი მტკიცე რწმენა ასეთია და, შეიძლება, [ამაში] ექვი სრულიადაც არ მეპარებოდესო—მითხრა. საქმე იმაშია, რომ ბრძოლებს მუდამ ისე ადვილად და წარმატებით ვაწარმოებდით, რომ ჩვენც ასეთი რწმენა გვექონდა ჩანერგილი. ამის გამო იყო, რომ მან დაიჩემა [ამ საქმის] გადადება. შემდეგ დენიჩერის ალა, ხუსრევ-ალასთან² შევეცადე და უთხარი, რომ, თუ თქვენ თვითონ არ წახვალთ, იბრუნეთ და კარგად მომზადებული და მრავალრიცხოვანი ჯარი მაინც გაავზავნეთ-მეთქი. ჩვენო სარდლის ხელქვეითები ვართო და რასაც [სარდალი] გვიბრძანებს, იმას შევასრულებთო. ჩემთვის უეჭველი გახდა. რომ მას [ხუსრევ-ალას] ჰაფიზის გამარჯვება [და წარმატება] არ უნდოდა. ამავე მიზეზით მაღალმა ალლაჰმა თვით მასაც არ გაუმარჯვა. საოცარია, რომ თავისი სარდლობის დროს, მან [ხუსრევმა], მოურავი, მისი შვილი და [მოურავის მხლებლები] ორმოცამდე კაცი ერთბაშად დახოცა. შაჰს რომ ათასი დუქი³ ახჩა მიეცა ან რომელიმე შემოსავლიანი პროვინცია რომ ებოძა, არ იზამდა; [ხოლო აქ] არც ალლაჰის შეეშინდა და არც სისხლს მოერიდა და ასეთი აშ-

¹ ცნობილი თურქი ლექსიკოგრაფი ა. ვეფიკ-ფაშა سوسان-ის უფრო სწორ ფორმად سوسان-ის მიიჩნევენ და ამბობს, რომ ეს არის მაჯართა (ან მადიართა) სახელიო. (იხ. جلال الدين سيدي، ص. 81). ამისდა მიხედვით აქ ლაპარაკი უნდა იყოს უნგრელებზე და მათ სამხედრო პირზე—ფოჩაიზე.

² ხუსრევმა შემდეგში ფაშობა მიიღო და (სულთან მურად IV-ის დროს) დანიშნულ იქნა დიდ-ვეზირად. ძლიერ მტარვალად და მრისხანე ვეზირი იყო. როგორც ცნობილია, შემდეგში მან მოაკვლევინა დიდი მოურავი თავისი შვილითა და ორმოცამდე მხლებლებით. ბოლოს თვით ხუსრევ-ფაშას ბრალი დაედვა სახელმწიფოსადმი ორგულობაში, რის გამო სულთნის ბრძანებით მოკლულ იქნა ქ. თოკათში, ხოლო მისი მოკვეთილი თავი სტამბოლს გაიგზავნა.

³ يوك (თ.) — ტვირთი, საპალნე; აქ ნიშნავს თანხას 100.000 პიასტრის (ყურუშის) რაოდენობით.

კარა უსამართლობა ჩაიდინა. იმ დროს შაჰ-აბასის გამეფებიდან ორმოცი წელიწადი შესრულდა. საქმე ის არის, რომ ამ ორმოცი წლის განმავლობაში ასეთი დიდი ზარალი [შაჰს] არ მოსვლია. მოურავის მეოხებით და მოურავთანვე ბრძოლაში დაიღუპა და განწორდა წუთისოფელს შვიდი სახელოვანი ხანი, რომელთა ტოლები ყიზილბაშის ქვეყნებში არ მოიძებნებოდა. მათ შორის იყვნენ ერთი კარჩიკაი, ერთი შირვანის ხანი—ფუსუფ-ხანი, ერთი ემირგუნე¹ და სხვები.

(II, გვ. 403—406)

დიშლენ ჰუსეინ-ფაშას ჯარითურთ |ჯერ| სარდალთან და იქიდან აბაზასთან მისვლა და შემდეგ მისი მოკვლა²

ვინაიდან მაღალღირსეულ სარდალს სკირდებოდა ერთი წარჩინებული ვეზირი, რომელიც ჯარს გაუძღვებოდა წინ და ვინაიდან [დიდი ვეზირის] მოადგილეს გურჯ³ შეჰმედ ფაშას არავითარ შემთხვევაში არ უნდოდა, რომ ეს სამსახური მას დაეკისრებოდა და თავს არიდებდა, [ამიტომ სარდალმა] მოიყვანა დიშლენ ჰუსეინ-ფაშა და [ეს სამსახური] მას დაავალა: [ეს უკანასკნელი] გამოცდილი და დამსახურებული კაცი იყო. მისმა საკმაო რაოდენობის ჯარით ალაბს⁴ მოსვლამ სახელოვან სარდალში უსაზღვრო სიხარული გამოიწვია. თვითონ [სარდალი] კარავში გამოვიდა და ბაღდადში გამგზავრების შესახებ თათბირი გამართა. მაგრამ [ამ დროს] საზღვარზე მყოფი ამირებისაგან წერილები მოვიდა, სადაც დახმარებას თხოულობდნენ და იწერებოდნენ, რომ ყიზილბაშმა ახალციხეს ალყა შემოარტყა და, დახმარება თუ არ აღმოგვეჩინა, საქმე გართულდებაო. შემდეგ მან მაშველ ძალად გამოყო შვიდი, ვილაჯეთის მფლობელი სახელოვანი ბეგლარ-ბეგი თავიანთ ვილაჯეთში მყოფი ჯარითურთ. ეს ბეგლარ-ბეგები მასზე [სარდალზე] უფრო ახლოს იყვნენ [ახალციხესთან] და ზემოხსენებული ჰუსეინ-ფაშა დანიშნა მათ ძღვეამოსილ სარდალად და გაამგზავრა. [სარდალმა] აბაზა-ფაშასაც გაუგზავნა პატიოსანი ჰუქმი⁵ იმის შესახებ, რომ, როცა [ჰუსეინ-ფაშა] არზრუმს ჩავიდოდა, აბაზაც არზრუმის ჯარით თან გაყოლოდა მას. როცა არზრუმში მივიდნენ აბაზამ—„ბატონი ბრძანდებითო“ თქვა და ვითომ ლაშქრობისათვის მზადება დაიწყო. [აბაზა-ფაშას] უფიქრია, რომ ესენი ახალციხეში კი არ მიდიან, არზრუმში მოვიდნენ იმისათვის რომ რაიმე ხრიკი მოუწყონ მას და მოაშორონ ამ ქვეყანას. მან გამართა წვეულება და მოსული მეთაურები და

¹ ემირგუნე კარჩიკაის შვილია (იხ. Hammer-იქვე).

² ამ ცნობას თარიღი არა აქვს და თუმცა ის მისდევს 1036 წლის ამბავს (იხ. გვ. 407). მაგრამ თავისი შინაარსით ის უფრო დაკავშირებულია მომდევნო ამბავთან (იხ. აქვე, გვ. 389), რომელიც 1038 წლითაა დათარიღებული (ჩვ. წელთაღ-ით=1628 წელს). ამისდა მიხედვით ეს ცნობაც ამ წლით უნდა დათარიღდეს.

³ გურჯი—ქართველს ნიშნავს.

⁴ ალაბი (الطب, Aleppo), ქალაქი ჩრდილოეთ სირიაში.

⁵ ოქ (არ.)—ბრძანება.

ბეგლარ-ბეგები დაბატია, ხოლო შთელ რიგ ჯარს უბრძანა შეიარაღებულიყვნენ და მზად ყოფილიყვნენ მისი განკარგულებისათვის. ჩვენს ჯარს ასეთი გაიძევრობისაგან უბრუნველყოფილად მიაჩნდა თავი და როდესაც თითოეული მათგანი [ან] ქუჩაში დადიოდა [და ან] თავისი საქმით იყო გართული, უცბად ციხის ერთი კარიდან გამოვიდნენ და ჩვენი ჯარის დარბევას მიჰყვეს ხელი. ერთი საათის განმავლობაში ყველაფერი გაანიჟეს და რაც მათ გააჩნდათ, ყველაფერი მოჯანყეთა ნადავლად გადაიქცა. მოულოდნელი [თავდასხმისაგან] შეშფოთებულ ასკერთაგან, ზოგი უუხავირო ცხენს შეახტა, ზოგი [იქვე] მყოფ აქლემს შეაჯდა და სარდალთან გაიქცნენ. ორი დღის შემდეგ მივიდნენ და მომხდარი ამბავი შეატყობინეს. და სარდალმა გაიგო ეს შემადარწუნებელი ამბავი. რა გაეწყობა, უკვე მომხდარი ფაქტია, რაღა ქნას; მოვიდა და ციხის აღება მოიწადინა და იმ ყაჩაღების ძირ-ფესვიანად აღმოფხვრასა და დამორჩილებას შეეცადა. მაგრამ ზარბაზნი არაა და არც სხვა საჭირო საქურველთაგან ერთი წვილიც არაა; მხოლოდ ქართველი მელიქ მოურავის მიერ მოტანილი ზარბაზნით დაიწყო სროლა. ზამთარი დიდგა, [ამდენი] დრო ტყუილად დაკარგა. შემდეგ უმწეო, სასოწარკვეთილი და შეწუხებული იდგა და წამოსვლა არჩია. და იმ, ამ ვალაშქრების შედეგი და შინაარსი ეგ იყო.

(II, გვ. 408—409).

ხუსრევ-ფაშას დიდ-ვეზირად და სარდალად დანიშვნა და
არზრუმისა და ახალციხის ციხეების დაპყრობა 1038 წელს¹

როცა ეს არასასიამოვნო ამბავი ზღვისა და ხმელეთის ფაღდისაჰის ყურამდე მივიდა, [მან] მაშინვე გადაწყვიტა დიდ-ვეზირად და სარდალად დანიშნა სახელოვანი ხუსრევ-ფაშა, რადგანაც დარწმუნებული იყო მის გულადობასა და [აგრეთვე] იმაში, რომ ის [კარგად] უხელმძღვანელებდა ძლიერამოსილ ჯარს. შემდეგ [დიდი ვეზირის] მოადგილის რეჯებ-ფაშას დასტურით გაიცა ფერმანი, რათა სტამბოლიდან დიარბექირის მიმართულებით დაუყოვნებლივ გაეგზავნოს უავგუსტოესი ბეჭედი. შემდეგ თოკათში ჩავიდნენ და საჭირო საქმეთა გამო მრავალი შრომა გასწიეს. ამ დროს ცნობა მოვიდა, რომ აბაზა მისგან [სარდალისგან] ძალიან დაშინებულია და განზრახვა აქვს შაჰს. მორჩილება გამოუცხადოს და [არზრუმის] ციხე გადასცესო. რადგანაც ძნელი იყო ზარბაზნის, ტყვიან-წამლის და სხვა საჭირო მასალათა [სასწრაფოდ] გადატანა, ამიტომ ესენი უკან მოიტოვა [რომ შემდეგ უკან დაედევნებინათ], ხოლო თვითონ დაუყოვნებლივ ტვირთშემსუბუქებული ძლიერ სასწრაფოდ გაემგზავრა. რამდენიმე ათასი გენიჩერი კიდევ ჩქარაველ ცხენებზე შესვა და მშვენიერებამოსილი არზრუმის ახლო ჩამოხტა. 1038 წლის წმინდა მუჰარრემის მეშვიდე დღეს² ციხეს ალყა შემოარტყეს და გენიჩერები იმავე დღეს სანგრეზში ჩასვეს. მეორე დღისათვის

¹ ე. ი., 1628 წელს.

² ე. ი., 1628 წლის, 7. IX-ს.

ზარბაზნებიც მოაწოდეს. ზარბაზნები წაიღეს და სხვა მრავალგვარი ღონისძიებაც იხმარეს. სხვათა შორის დაიწყო გადმობირება, ვითომ კარგი გულით, ყაჩაღებისა და იმათი, ვინც სეგბანების¹ [ნილაბ] ქვეშ მცდარ გზაზე იყვნენ შემდგარნი. ამ [ღონისძიების] წყალობით, შიგ ციხიდან გამორობდნენ ხუთობით და ათობით და მორჩილებას აცხადებდნენ. ვინაიდან ყოველ მათგანს აკმაყოფილებდნენ ისე, როგორც ეს [მათთვის] მოსალოდნელი იყო და ვინაიდან [ამგვარად] მათ უმრავლესობას ჰქონდა შესაძლებლობა მორჩილების გამოცხადებისა, ამიტომ აბაზა იძულებული გახდა არზრუმის წარჩინებულ [პირთა], 'ულემასა'² და შეძნებიდან³ ექესი კაცი გამოეგზავნა და პატიება ეთხოვა. პატიოსანმა სარდალმა აპატივა, თანახმად თქმულებისა, რომ პატიება გამარჯვების მოვალეობაა⁴—ო და ხსენებული თვის მეცხრამეტე დღეს [აბაზა] გამოიყვანა ციხიდან და ციხე, უწინდებურად, ისლამის ლაშქრის ხელქვეშ დარჩა. იქიდან ახალციხეში გაგზავნეს კაცი და ისიც დაიპყრეს.

(II, გვ. 409—410)

შეუდარებელი ვეზირის, მისი აღმატებულების ქენ'ან-ფაშას მიერ ახალციხის დაპყრობა

გულადი ვეზირი, მისი აღმატებულებს ქენ'ან-ფაშა ბედნიერებამოსილი და კეთილშობილი ადამიანია, რომელსაც ღეთისნიერებასა და კრძალულებაში შესგავის არა ყავს. [ამ] დაპყრობათა¹ შემდეგ მას დაევიღა ახალციხის აღება და საკმარისი რაოდენობის ჯარი მიეცა. მთლილი ალაშის შემწეობით მან გაიმარჯვა და აიღო ციხე დაქვემდებარებული ადგილებით და განიხარა.

(II, გვ. 439)

¹ سگان — მსახური, რომელიც სანადირო ძაღლებს უწოდებენ; აქ ენიჭება საეციალური შაწილის ჯარისკაცი.

² علماء (არ.) მაჰმადიანთა მეცნიერები.

³ شیخ (არ.)—საეფთრივ „მოხუცი“, „უხუცესი“, შემდეგ: რელიგიურ საზოგადოებათა (ჯამათთა) მეთაურები.

⁴ ზემოთ (გვ. 430—439) მოთხრობილია ერევნის, ზებრიზისა და ანის დაპყრობათა შესახებ, რომელიც 1044 წელს ხდება. ეს ცნობაც ამ თარიღს მოსდევს (ჩვენი წელთაღრიცხვით=1634 წელს).

სავაზირო. ფეოდალურ საქართველოში

ჰყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი

ფეოდალური საქართველოს სახელმწიფო სამართლის არც ერთს ინსტიტუტში კლასთა ბრძოლა ისე თვალნათლივ არ მოჩანს, როგორც ჰყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის თანამდებობაში. ამასთან ერთად დღეს შეგვიძლია გამოვკვებულად ჩავთვალოთ¹, რომ ხსენებული ინსტიტუტი ჩამოყალიბდა ფეოდ. საქართველოს საზოგადოებრივი განვითარების გარკვეულს საფეხურზე, რომ ეს „წელი“ ბატონყმური ურთიერთობის გამარჯვების მწვევე პროცესთან დაკავშირებული კლასთა ბრძოლის უშუალო ნაყოფია. ამდენადვე ჰყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესობა ქართული ფეოდალური სახელმწიფო სამართლის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი საკითხია.

როგორც ეს აღნიშნულია ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში², ამ „წელის“ სრულს ანალოგიას არც ერთს მეზობელ ხალხთა სახელმწიფო წყობილებაში არა აქვს ადგილი. მისი ნაწილობრივი მსგავსება მეზობელ სახელმწიფოთა სხვადასხვა „წელთან“ კიდევ უფრო საინტერესოს ჰხდის ჰყ.-მწიგნობართუხუცესობის არსებით განსხვავებას თითოეულ მათთაგან: ხაზს უსვამს ქართული სახელმწიფო სამართლის თავისებურ მხარეს. ამასთანავე ის მოვლენა, რომ ჰყ.-მწიგნ.-უხუცესობა მისი საბოლოოდ გამოკვეთილი სახით ქრონოლოგიურად ემთხვევა ფეოდალურ საქართველოს სახელმწიფოებრივი შემოქმედების უნაყოფიერეს გამოვლენას [როცა სხვა ასევე საინტერესო თავისებურობებმაც იჩინეს თავი], საკითხს სვამს ორგანული კავშირის შესახებ ამ წელისა და ჩვენი სახელმწიფო მშენებლობის ისტორიული განვითარების შორის. ამიტომ ისტორიულად შესწავლა მწიგნობართუხუცესობისა: მისი წარმოშობა-აღზეებისა, საბოლოოდ ჩამოყალიბების, დაცემა-გადაგვარებისა და გაქრობისა, — მნიშვნელოვანი ამოცანაა ქართული ფეოდალური სახელმწიფო სამართლის შესწავლის საქმეში.

¹ ეს საკითხი ჩვენ შესწავლილი გვაქვს ამ ათიოდე წლის წინ დაწერილს შრომაში: „ქართული სავაზირო“. ამ შრომის ნაწილი მოხსენების სახით წაკითხული იყო ყოფ. საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზ-ბის საჯარო სხდომაზე 1929 წ. მაისში. წინამდებარე წვირილი ამ შრომის ერთი მონაკვეთია.

² აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია წ. II, ნაკვ. I.

ნაწილობრივ ეს საკითხი კარგა ხანია შესწავლილია აკად. ივ. ჯავახიშვილის მიერ¹. ამდენად ჩვენი ამოცანა გადავიღებულება.

ჩვენი მიზანია სახელმწიფო სამართლის ამ ინსტიტუტის ისტორიული შესწავლა, ე. ი. შესწავლა მისი წარმოშობა-განვითარებისა ფეოდალურ სახელმწიფოებრივსა და საზოგადოებრივს განვითარებასთან კავშირში.

ჩვენ დავიწყებთ ჰყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესთა ქრონოლოგიის დადგენით.

როგორც ცნობილია², მწიგნობართუხუცესობა ჰყონდიდის მთავარეპისკოპოსობას მხოლოდ გარკვეულ დროიდან დაუკავშირდა [და ეს დაკავშირება მოხდა, როგორც დავრწმუნდებით, არა შემთხვევით, არამედ საამისო საკმაო საფუძველზე]. აქამდის ორივე ეს თანამდებობანი ცალკე-ცალკე წარმოშობილნი ასევე ვითარდებოდნენ. ჩვენი ქრონოლოგიური ძიება, ამიტომ, დასაწყისში ორმხრივი იქნება: ჰყონდიდელთა და მწიგნობართუხუცესთა.

ზემოთდასახელებულ ნაშრომში პ-ლ მკვლევარს უკვე აღნიშნული აქვს, რომ მწიგნობართუხუცესი პირველად მოიხსენიება ღრტილას კრებაზე XI ს-ში. ეს იყო პაექრობა სომეხ (ანტიქალკედონელ) სოსთენსა და ქართველ (ქალკედონელ) ეფთვმე გრძელს შორის ბაგრატ მეფის კარზე. „მაშინ“-ო, მოთხრობილია ცნობის შემცველ წყაროში, „იყო ვინმე მწიგნობართუხუცესი მეფისა სახელით ეფთვმე იგიცა თანაზიარ ბოროტისა მის წულალებისა მათისა და შინაგან განმცემი სარწმუნოებისა ჩუშნისა“³. [„მწიგნობართუხუცესი ლიპარიტისი“ მოიხსენიება ქცაში⁴, საითგანაც ჩანს, რომ ამ დროს მწიგნობართუხუცესი ჰყოლია არა მარტო მეფეს, არამედ დიდ ფეოდალსაც კი].

ამის შემდეგ მწიგნობართუხუცესი მოიხსენიება 1085 წელს მოსე ხანცოელის [ხანძთელის? ნ. ბ.] მიერ გადაწერილი საწელიწადო საწინასწარმეტყველოის ეგნატისეულ ანდერძში: „მე სულითა საწყალობელმან ეგნატი დაეწერე წესე წიგნი ...სალოცველად ღმრთივ გვრგვნოსანთა მეფეთა ჩუენთა გიორგი მეფეთა მეფისა და კესაროსისა და ძისა მათისა დავით მეფისა სევასტოსისა ...და კდ სალოცველად ძმათა ჩემთა იოანე ჰყონდიდელ მთავარეპისკოპოსისა და სვანგლოზისა, პეტრე ვესტისა და მწიგნობართუხუცესისა და ჩემ ცოდვილისა-ცა ეგნატისათვის ლოცვა ყავთ. ღწ დაგაჯეროს. ქკნი იყო ტ: და ე: და იწერა კელითა მოსე ხუტისა ხანცოელისა“⁵. ქრონოლოგიური რიგით მწიგნობართუხუცესის შემდგომ მოხსენებას რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების ძეგლის წერაში ვხვდებით: „ღირსისა მეუფისა ჩუშნისა და თულად წმიდისა ამის კრებისა ცნობილისა გიორგი მონაზონისა და მწიგნობართა უხუცესისა მრავალმცა“⁶ ამის შემდგომი ცნობებით მწიგნობართუხუცესობა ჰყონდიდლობასთან არის განუწყვეტლივ დაკავშირებული ერთადერთ გამონაკლისს გარდა, რომლის შესახებ ჩვენ ჰქვემოთ ვეგვიქნება საუბარი.

¹⁻² ივ. ჯავახიშვილი, *op. cit.*

³ „საქ. სამოთხე“ მ. საბინინის გამოცემა, გვ. 616.

⁴ მშ დ^რფლსი ქცა, 268* 496.

⁵ თ. ქორდანი, ქრონიკები, I, 232; პ. კარბელაშვილი, „ივერია“, 1889 წ. № 28.

⁶ თ. ქორდანი, ქრონიკები, II, 71.

ჰყონდიდლობისა და მწ.-უხუცესობის შეერთება აკად. ივ. ჯავახიშვილის გამოკვლევით 1103—1110 წლებს შორის უნდა მომხდარიყოს¹.

ზემომოყვანილი პირველი ორი ცნობა არას გვეუბნება იმის შესახებ, ერის კაცი იყო მწიგნობართა უხუცესი; თუ მოწესე. მესამე ცნობაში, როგორც ვხედავთ, გარკვევით არის ნათქვამი, რომ გიორგი მწ.-უხუცესი მონაზონი იყო.

1085 წლის ეგნატიუსულ ანდერძში მოხსენებული 'პეტრე ვესტისა და მწ.-უხუცესის' შესახებ ჩვენ მეტი ცნობებიც მოგვეპოება. ამ ანდერძის მიხედვით პეტრე ვესტი ძმა იოანე ჰყონდიდელ მთ.-ეპისკოპოსისა. იოანე ჰყონდიდელი მთ.-ეპისკოპოსი კი ცნობილია გიორგი მთაწმიდელის ცხორებიდან. ის არის ერთერთი მაიძულელებელი გიორგი ხუცეს-მონაზონისა, რათა უკანასკნელმა მთაწმიდელი მამის ცხორება აღწეროს. „იოანეს ვიტყვი ჰყონდიდელსა, ძმასა ნეტარისა პატრიკისასა“-ო², ამბობს ცხორების ავტორი. ეს იოანე ჰყონდიდელი გიორგი მთაწმიდელის გარდაცვალებას „თანადახუცდებულნი“ ყოფილა. დაბოლოს, იგივე იოანე და ძმა მისი „ნეტარი პეტრე“ განუწყობენ საალაპე დღეს ახლადგარდაცვალებულ გიორგი მთაწმიდელს:... „რამეთუ ნეტარმან პეტრე და ძმამან მისმან იოანე ჰყონდიდელმან ესრეთ განაწესეს“³. ცხადია, „ნეტარი პატრიკი“ იგივე „ნეტარი პეტრე“ ყოფილა. პეტრე პატრიკი კი მრავალ გზის არის მოხსენიებული იმავე თხზულებაში. აქ ის იწოდება „მამა პეტრე“, „პატრიოსანი ბერი პეტრე“, „ნეტარი ბერი პეტრე პატრიკი, პეტრიკ ყოფილი“⁴ და სხვ. აქედან ცხადია, რომ ეს პეტრე პატრიკი, ძმა იოანე ჰყონდიდლისა, შემონაზონებულია. ის ამ დროს ნეტარი ბერია, რომლის საერისკაცო სახელი პეტრიკი ყოფილა. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ აქ მოხსენებული იოანე ჰყონდიდელი მთ.-ეპისკოპოსი და მისი ძმა პეტრე პატრიკი იგივენი არიან, რაც 1085 წლის ანდერძში მოხსენებული ძმანი: „იოანე ჰყონდიდელი მთ.-ეპისკოპოსი და სუნგელოზი და პეტრე ვესტი და მწ.-უხუცესი“. დაბრკოლება თითქმის ის არის, რომ აქ იოანე სუნგელოზის, ხოლო პეტრე ვესტის პატივით არის მოხსენებული. მაგრამ ასეთი დაბრკოლება ადვილად დასაძლევეა. იოანე ჰყონდიდელ მთ.-ეპისკოპოსს, რომელიც საქართველოს მეფის დავალებით მნიშვნელოვან საელჩო საქმეებს ასრულებს ბიზანტიის სამეფო კარზე, ადვილად შეეძლო ეს მაღალი საეკლესიო პატივი მიეღო⁵ [ასეთსავე პატივს ატარებს იმავე „ცხორების“ ცნობით ბედიელი მთ.-ეპისკოპოსი იოანე⁶], ხოლო პეტრე პატრიკის ეს საერო პატივი უახლოესი საფეხური იყო ვესტობამდის [თუ რა იყო იმის მიზეზი, რომ მონაზონი პეტრე საერისკაცო პატივს ატარებს, კიდევ მეტი: მონაზონობაში ახალი საერისკაცო პატივით—ვესტობით იქმნა დაჯილდოვებული, — ჩვენთვის

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I.

² ათონის კრებულს, 280.

³ იქვე, 347.

⁴ იქვე, 343, 344, 331.

⁵ ბერძნული საეკლესიო პატივის ტარებას უცხო არ იყვნენ ქართული ეკლესიის მოწესენი. კერძოდ, სუნგელოზის პატივით XI ს-ში ჩვენ რამდენიმე ქართველ ეპისკოპოსს ვიცნობთ:— (ზაქარია ბანაელი, იოანე ბედიელი, იოანე ჰყონდიდელი...).

⁶ ათ. კრებული, 331.

გარკვეული არ არის. ჩვეულებრივ, როდესაც საერო პატივის მქონე ერისკაცი შემონაზონდებოდა ხოლმე, ის სათანადო საეკლესიო პატივზე სცვლიდა ხოლმე ნაქონევ საერო პატივს. როგორც, მაგალითად, თორნიკ პატრიკი შემონაზონების შემდგომ სკნგელოზი იქმნა. ჩვენი პეტრიკი კი პეტრედ ქცეული ისევ პატრიკად დარჩა და მეტიც: მან ახალი საერო პატივი — ეესტობა მიიღო. ხომ არ მიგვითითებს ეს გარემოება პეტრე პეტრიკ ყოფილის სახელმწიფო თანამდებობის საერო ხასიათზე?].

პატრიკოსობა პეტრეს ერისკაცობაშივე უნდა ჰქონდეს მიღებული, სახელდობ, 1054 წელს, როცა ისა და მისი ძმა იოანე ჯერ კიდევ ერისკაცი ბაგრატი IV-სთან და მარიამ დედოფალთან ერთად ბიზანტიის სამეფო კარზე იყვნენ და ათონის ქართველთა მონასტრის დიდ მოამაგეებად გამოდიოდნენ. ამ მონასტრის № 15 ალაპში ვკითხულობთ: „თუესა დეკენბერსა: იგ: წმიდათა ევსტრატეთ დღესასწაული პეტრიკისდა და ძმისა მისისა იოანესდა ალაპად განგვწესებიეს: ოდეს დედოფალმან ბაგრატის დედამან ლატრაჲ ერთი სოლიმნი შეგვქმნა და ბაგრატი დიშოსი მოგვწყვდა, ორივე ესე დიდი საქმე მათითა თანადგომითა და მოღვაწებითა სრულ იქმნა“¹. თავის ადგილას ჩვენ დამტკიცებული გვაქვს, რომ ეს ალაპი გაჩენილია არაუგვიანეს 1054 წლისა. მაშ ამ დროს ძმანი პეტრიკი და იოანე ერისკაცი ყოფილან. თუ იოანეზე კიდევ შეიძლება შეეჭვება (მისი სახელი „იოანე“ ამ მხრით მეტყველი არ არის), პეტრიკის შესახებ ვადაქრით ითქმის, რომ ის ამ დროს ერისკაცია: შემონაზონების შემდგომ ის პეტრე პეტრიკ ყოფილად იწოდებოდა. 1065 წელს ის უკვე მონაზონია. ამრიგად მისი შემონაზონება 1054—1065 წლებს შორის მომხდარა.

მწ.-უხუცესობაც პეტრე პატრიკს 1065 წლის შემდეგ ხანაში აქვს მიღებული. შეეძლება გიორგი ხუცეს-მონაზონი პეტრეს ასეთ თანამდებობას მოიხსენიებდა, თუ უკანასკნელი ამ დროს [და, საფიქრებელია, ცხორების დაწერის დროსაც — ე. ი. 1066—1067 წლებში] მწ.-უხუცესი ყოფილიყო.

ამრიგად, ნეტარმა ბერმა პეტრე პატრიკმა პეტრიკ ყოფილმა 1067—1085 წლებს შორის მწ.-უხუცესობა და ვესტის პატივი მიიღო.

ეხლა როცა დავრწმუნდით, რომ XI ს-ის მიწურულში პეტრე მწ.-უხუცესისი მონაზონი იყო, ჩვენ საბუთი გვეძლევა შევეჭვდეთ ეფთვზე მწ.-უხუცესის ერისკაცობაში. მართლაც, თუ სათანადო ცნობას ჩაუკვირდებით, თითქოს იქ ჩვენი ეჭვების დამადასტურებელ ხაზებსაც ვიპოვიოთ. ცნობა ასეთია: სოსთენისა და ეფთვზე გრძელის პაექრობის დროს — „...იყო ვინმე მწ.-უხუცესი მეფისა სახელით ეფთვზე. იგიცა თანაზიარ ბოროტისა მის წულალებისა მათისა და შინაგან განმცემი სარწმუნოებისა ჩუენისა“...² გამოთქმა „შინაგან განმცემი სარწმუნოებისა ჩუენისა“ პირველყოელისა ჭგულისხმობს, რომ ეფთვზე მწ.-უხუცესი ქართველი და გარეგნულად ქალკედონელი პაექრობის დროს ანტიქალკედონელი აღმოჩენილა. მაგრამ შეიძლება თუ არა ეფთვზე მწ.-უხუცესი ერისკაცი ყოფილიყო და მისთვის „შინაგან განმცემელი სარწმუნოებისა ჩუენისა“ ეწოდებინათ?

¹ ათ. კრებული, გვ. 220, *370.

² „საქ. სამოთხე“, მ. საბინინის გამოცემა, გვ. 616.

აკო ეფთვმესთან ერთად მისი დისწული იორამიც ანტიქალკედონელ სოსთენის მომხრეა¹, რატომ ისიც არ იწოდება „შინაგან განმცემლად“? სარწმუნოების საქმეში „შინაგან განმცემლის“ სახელი უფრო სამღვდლო პირს შეეფერება, როგორც, ვფიქრობთ, უნდა ყოფილიყო ეფთვმე მწ.-უხუცესი. ჩვენს ექვს თითქო მხარს უჭერს ხსენებულ მწ.-უხუცესის სახელი — ეფთვმი. პირადად ჩვენ ძეგლებში არ შევხვდებიართ ასეთი სახელის მქონე არც ერთ ერისკაცს.

ამრიგად მწ.-უხუცესთა ვინაობა მათ ჭყონდილობასთან შეერთებამდის გამოკვლეული გვაქვს. ესენი იყვნენ: ეფთვმე XI ს-ში, პეტრე XI ს-ის მესამე მესამედში და გიორგი, უნდა ვიფიქროთ, უშუალოდ პეტრეს შემდეგ. სამივე ისინი მონაზვნები უნდა იყვნენ. პეტრე და გიორგი ამ მხრით ექვს არ იწვევენ. ეფთვმეს შესახებ კი არა გვაქვს საბუთი ფაქტიცოთ, რომ ის ერისკაცი იყო.

ეხლა ჭყონდიდელთა შესახებ. ცნობილია, რომ ჭყონდიდის საეპისკოპოზო კათედრა დააარსა გიორგი აფხაზთა მეფემ X ს-ის პირველ ნახევარში². საფიქრებელია, რომ მანვე შეუწყო ხელი ამ კათედრის აღზევებას სხვა კათედრათა შორის. ყოველ შემთხვევაში ბაგრატ IV დროს ის უწარჩინებულეს კათედრად ჩანს დას. საქართველოში³.

პირველად ჭყონდიდელი მოხსენებულია X ს-ის უკანასკნელ მეოთხედში. ეს არის სტეფანე სანანოძსძე ჰიმნოგრაფი და თარგმანი⁴. ის იწოდება ეპისკოპოზად⁵. შემდგომში ცნობა ჭყონდიდელის შესახებ გვიხუცეს-მონაზონის თხზულებაშია დაცული. მის შესახებ ჩვენ უკვე გვქონდა გაკვრით საუბარი: ეს არის მთავარეპისკოპოსი იოანე, 1054 წელს ჯერ კიდევ ერისკაცი. 1065 წელს უკვე მთ.-ეპ-სი ის მართა უფლისწულს ახლავს კონსტანტინეპოლს თავის ძმასთან პეტრე პატრიკთან და ბედიელ მთ.-ეპ-ს იოანესთან ერთად. ამის შემდეგ ის კიდევ მისულა კონსტანტინეპოლს 1066—1067 წლებში ბაგრატის „მოციქულად“ ბიზანტიის იმპერატორთან. 1085 წელს იოანე ჭყონდიდელი უკვე სვანეთის პატივითაა დაჯილდოვებული*. იოანეს შემდეგ ვინ ჭყონდიდლობდა, არა ჩანს. ვიცით, რომ გიორგი მონაზონი მწ.-უხუცესი 1103—1110 წლებს შორის ჭყონდიდელი იქმნა. თუმცა შეუძლებელი არაფერია ისეთ მოსაზრებაშია, რომ იოანე XI ს-ის 60-იანი წლებიდან XII ს-ის 10-ან წლებამდის ჭყონდიდლობდა. ასე რომ მისი უშუალოდ შემდგომი შეიძლება სწორედ გიორგი იყო.

მაშ, ჩვენი ქრონოლოგიური სია, მწ.-უხუცესთა და ჭყონდიდელთა ამ ორი „ქელის“ შეერთებამდის შემდეგია:

¹ იქვე.

² მწ დ'ფლსი ქ'ცა 229, *453; პროფ. ივ. ჯავახიშვილი, ქ. ერის ისტორია II. 405—406.

³ ათ. კრებ., გვ. 305.

⁴ პროფ. კ. კეკელიძე, ქართ. ლიტ. ისტორია 176—180; საბინინი, საქ. სამთხე, 433; ძველი ქართ. სასულიერო პოეზია, პ. ინგოროყვას გამოც., გვ. რნა.

⁵ თ. ყორღანიძე, ქრონიკები II, 83.

* გიორგი ხუცეს-მონაზონს მოეპოება ცნობა, რომლიდანაც საფიქრებელი ხდება, რომ იოანემ ჭყონდიდლობა 1061—1065 წლებში მიიღო. ავტორი მოგვითხრობს, რომ მისი მოძღვარი — გიორგი მთაწმიდელი საქართველოში მისვლის შემდეგ 1061 წლის ზამთარში მეფემ ქართლიდან ლიხთიმერეთს წაიყვანა; თვით მეფე საკუთრივ აფხაზეთს გაემგზავრა, ხოლო

მწ.-უხუცესნი:

ეფთვი — XI ს.

პეტრე — XI ს-ის მესამე მეოთხედი

გიორგი — XII ს-ის დამდეგი

ჟყონდიდელნი:

სტეფანე სანანოძე „ეპისკოპოსი“ X ს.

უცნობი — გიორგის მოწაფე, „მთ.-ეპისკოპოსი“ 1054 წლიდან

იოანე — ძმა პეტრესი, „მთ.-ეპისკოპოსი“ 1060-ანი წლებიდან

გიორგი — 1103/4 წლიდან.

გიორგი ჟყონდიდელ მწ.-უხუცესი გარდაიცვალა 1118 წელს¹. მის შემდეგ მწ.-უხუცესობა დავით აღმაშენებელმა გიორგის დისწულს მისცა — სვმონ ბედიელ-ალავერდელ მთ.-ეპისკოპოსს². 1123 წელს სვმონი ჯერ კიდევ ბედიელ-ალავერდელია და მწ.-უხუცესი³, ხოლო 1125 წელს ის უკვე ჟყონდიდელ-მწ.-უხუცესია⁴. გამოდის, რომ 1118 — 1125 წლებში ჟყონდიდელი ვიღაც უცნობი პირი ყოფილა და არც თუ სასურველი დავითისათვის. თუ ეს არა, მწ.-უხუცესად ის იქნებოდა. ამ უცნობის შემდეგ დავითს ჟყონდიდლობა თავისი ერთგული და გამოცდილი მწ.-უხუცესი სვმონისათვის მიუბოძებია და სვმონსაც ამიერიდან ბედიელ-ალავერდლობისათვის თავი დაუხებებია*. ამრიგად 1118 — 1125 წლებს შორის მწიგნობართუხუცესობა და ჟყონდიდლობა ურთიერთისაგან გაყრილან. 1125 წლიდან კი XIII ს-ის პირველი ნახევრის გასვლამდის მაინც ეს ორი ჯელი განუყრელნი არიან**.

1141 წელს ჟყ.-მწ.-უხუცესად ისევ სვმონი ჩანს. ამას ამტკიცებს უბისის „სოვჭტის“ თარიღიანი წარწერა: „მე საწყალობელსა: სულითა: სწ ჳ სა მომემადლა ღწისაგან აღშენებად მონასტერი ესე და სოვჭტიცა ესე მეფობასა: ღწისა მიერ გწგნსნისა დიმიტრი მეფეთა მეფისა ძისა დიდისა მეფისა დავითისა: ქრონიკონი იყო: ტაა: ზედა წელი სარკინოზთაა: ფლგ:“⁵ ამის შემდეგ რამდენ

გიორგი ჟყონდიდს დარჩა, რათგან „ეპისკოპოსმან ჟყონდიდელმან არა განგვტყვენა, რამეთუ მოწაფე იყო ბერისა“ (ათ. კრ. 320). ამ დროს გიორგის აჰ ცხოვრების ავტორი თან ახლდა. საფიქრებელია, რომ გიორგი ხუცეს-მონაზონი, რომელიც კარგად იცნობს იოანე ჟყონდიდელს და თვით მას სთვლის ამ თხზულების დაწერის ერთერთ მიზეზად, მას სახელდობ მოიხსენიებდა, თუ კი იოანე ყოფილიყო ამ დროს ჟყონდიდის მთ.-ეპისკოპოსი. 1054 წელს ჟყონდიდის კათედრა ცალიერი იყო (ათ. კრ. 305). ამიტომ: 1054—1064 (დაახლოებით) წლებში უცნობი ჟყონდიდელი მჯდარა—გიორგის მოწაფე. იოანე კი ჯერ კიდევ 1060 წელს უნდა წარვევლინოს ბაგრატს გიორგის „მწოდებლად“ ანტიოქიაში. ბაგრატმაო „წარმოავლინა საკუთარი თვისი იოანე“-ო (ათ. კრ. 317).

¹ მწ დწლისი ქცა, 301—302, *536; ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. ერის ისტორია, II, გვ. 515.

² მწ დწლისი ქცა, 311, *545.

³ ისტორ. საბ-ბი შიომღვიმის მონ-სა. გამ. თ. ყორდანიასი, გვ. 13, 19.

⁴ მწ დწლისი ქცა, 311, *545.

* ჩანს ჟყონდიდლობა უმაღლესი საეკლესიო პატივი იყო ბედიელ-ალავერდელობასთან შედარებით.

** ჩვენ გვაქვს ცნობები, რომ მწ.-უხუცესობა მიტაცებული ჟყონდათ ხოლმე კათალიკო-ხებს ან კიდევ სხვა ეპისკოპოსს ჟყონდა ის, მაგრამ მწ.-უხუცესობასთან ერთად ისინი ყოველთვის ჟყონდიდლებიც იყვნენ ხოლმე, ასე რომ ჟყონდიდლობა მწ.-უხუცესობისაგან მაინც განუყრელი რჩებოდა.

⁵ Е. Такайшвили, Арх. экскурсии... вып. V, გვ. 10, ფოტ. სურათიდან.

ხანს დარჩა სვმეონი ქყ.-მწ.-უხუცესად, არ ვიცით. საფიქრებელია, რომ სვმეონი თავისი სიცოცხლის ბოლო წლებში კ²ში გახდა. იბადება საკითხი, ხომ არ შეუთავსებია სვმეონს კათალიკოზობასთან მწ.-უხუცესობა? ჯერჯერობით, სანამ კათალიკოზთა სია და მათი ქრონოლოგია აღნიშნული ხანისათვის შესწავლილი არა გვაქვს, ამ საკითხზე გადაჭრით რისამე თქმა შეუძლებელია.

სვმეონის შემდეგ უშუალოდ იოანე იქმნა ქყ. მწ.-უხუცესად, თუ სხვა ვინმე იყო, არა ჩანს. 1161 წელს კი ანისის ალების დროს გიორგი III-ს „თანა: ვაზირობდეს: იოვანე: მწიგნობართ: უხუცესი: და: სუმბატ: სვმონ: ქმნილი:“¹ მწ.-უხუცესია იოვანე 1178—1179 წელსაც². როდემდის დარჩა იოვანე ამის შემდეგ მწ.-უხუცესად, არ ვიცით. ყოველ შემთხვევაში 1184 წელს გიორგი III გარდაცვალების დროს მწ.-უხუცესი არის ანტონი. გიორგის გარდაცვალებისას რუსუდანმა და თამარმა მიმოიხილეს „გარემოს: და: იხილეს: მიქელ: პატრიაკი:... და: ვაზირი: ანტონი: და: ამირ: სპასალარი: ყუბასარ: და: სხუანი: ჯელის: უფალნი:“³. ჩქარა ამის შემდეგ (და შეიძლება სწორედ ამავე წელს) ანტონ გნოლის თავისძეს მწ.-უხუცესობა მიქაელ ქ. კათალიკოზმა მისტაცა და გარდაცვალებამდის ჰქონდა⁴. მიქაელის შემდგომ მწ.-უხუცესად ისევ ანტონი იქმნა⁵, რომელიც ჩანს შანქორის ომის დროს⁶ და თამარის მეფობის მეოცე წელს, ე. ი. 1204 წელსაც⁷. ანტონის შემდგომი მწ.-უხუცესი თეოდორე უნდა იყოს. ის ჩანს 1205—1207 წლებში⁸. ვინ იყო ეს თეოდორე ან სანამ გაგრძელდა მისი მწ.-უხუცესობა, ამის შესახებ აქამდის ცნობილი წყაროები არას გვეუბნებიან.

თეოდორეს გარდა XIII ს-ის მწ.-უხუცესთაგან მხოლოდ ორია ცნობილი: არსენი და ბასილი.

გამოსარკვევია მათი მწ.-უხუცესობის ხანა.

არსენი მწ.-უხუცესის შესახებ ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული აქვთ მოსაზრებანი განსვ. თ. ყო რ დ ა ნ ი ა ს, პროფ. კ. კეკელიძეს და ს. კაკაბაძეს.

¹ მ²ამ დ²ფლისი ქ²ცა, 370, *601.

² ეს უდავოდ მტკიცდება ათონის ალაბთა დათარიღებიდან, რაიც ამ სტრიქონების ავტორს ცალკე ნაშრომში აქვს განხილული.

³ მ²ამ დ²ფლისი ქ²ცა, 396, *623.

⁴ იქვე, 405 შენიშვნა 7, და გვ. 433 შენიშვნა 9.

⁵ იქვე, 433 შენიშვნა 9.

⁶ იქვე, გვ. 462 შენიშვნა 1; ისტ. საბ. შიომღ. მონასტრისა გამ. თ. ყო რ დ ა ნ ი ა ს, 25—27.

⁷ ვაჰანის მონასტრის (ჯავახეთში) მცირე გკლესიის შესავალის მარჯვენა მხარეს ქვა ასო-შთავრული წარწერით 6 სტრიქონად: I ქე - - - - - [ორ]თავე II შა ს [უფვევათა მე]ფე III თა [მეფე დ]ა დ[ფ]ლ[ი] IV თმრ; წე[ლსა]მფბისა: მა V თისასა: კ: ანტნ: [ქ]სა: მ²რ VI აღეშენა ზღდე: ესე...

⁸ თეოდორე ჰყონდიდელს მოიხსენიებს სოფრომ მწიგნობარი მის მიერ ნასყიდ სახარების ანდერძში; ეს ანდერძი შესრულებულია თამარის, დავითის და მათი ძის ლაშას თანამეფობის ჟამს, ე. ი. არა უადრეს 1205 წლისა და არა უგვიანეს 1207 წლისა. იხ. თ. ყო რ დ ა ნ ი ა ს. ქრონიკ. I 292; და ხელნაწერი № 323 საქ. ცენტრარქივისა. შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. ერის ისტ. II, 617, 618, 599 და სხ.; ს. კაკაბაძე, Год смерти груз. царицы Тамары Великой, Извест. Тиф. высш. женск. курсов, т. I, вып. I.

თ. ჟორდანიას აზრით არსენი კათალიკოზობდა (და მწ.-უხუცესობდა? ნ. ბ.) 1218—1227 წლებში, ხოლო ამის შემდეგ 1240 წლამდის (დაახლოებით) ის უბრალო მონაზონია შიომღვიმის ლავრაში¹. ასეთი თარიღის მისაღებად მკვლევრის მსჯელობა შემდეგია: მისი აზრით ვაჰანის მონასტრის ცნობილი ტიპიკონი დადებულია ივანე სარგისის ძე მხარგრძელის მიერ, და, მაშასადამე 1227 წლამდის (მისი აზრით ივანე ამ წელს გარდაიცვალა). ამ ტიპიკონში მოხსენებულია კჷზი გიორგი, რომელიც თ. ჟორდანიას მიერვე ნაპოვნი ზატიკის ცნობის მიხედვით არსენის შემდგომი კათალიკოზი იყო². და, რათგან 1218 წელს ეპიფანე მესაჭეობდა ქართლის ეკლესიას, ამიტომ არსენის კათალიკოზობა 1218—1227 წლის ახლო დროს მოდის. 1227 წელს კი, თუ ცოტა უფრო ადრეც არა, უკვე გიორგი კათალიკოზობს.

თ. ჟორდანიას ეს არსენი მიაჩნია იმ კჷზად, რომელსაც „არსენი ყოვლად განთქმულისა საღმრთოთა წიგნთა თარგმანისა და საქართველოთა (sic) ეკლესიათა მნათობისაჲ“-ს სახელი ჰქონდა მოხვეჭილი³. ამავე დროს სწორედ იმ ცნობის მიხედვით, რომელსაც თვით მკვლევარი ემყარება, ეს არსენი თარგმანი სრულიად სხვაა და ის არსენი კჷზი კიდევ სხვა. მათ შორის გიორგი კათალიკოზობს⁴. შეიძლება თ. ჟორდანიას არსენი კჷზის დროებით გადადგომასა და გიორგის შემდეგ კვლავ გაკათალიკოზებას ჰგონებს, მაგრამ ამის შესახებ ის არას ამბობს. ეს მით უფრო გასაკვირველია, რომ სწორედ იმ სიგელს, რომელშიაც არსენი მწ.-უხუცესი და კჷზი შიომღვიმის მონაზვნად იხსენიება, ამტკიცებს „ქ. კჷზი არსენი“⁵. საკვირველია, რომ ამ გარემოებისათვის მას ყურადღება არ მიუქცევია და არ აღუნიშნავს ეს.

არსებობს მესამე დამოუკიდებელი ცნობა არსენი კჷზის შესახებ. ეს არის კჷზი არსენი ბულმაისიმისძე⁶. თედო ჟორდანიას გარკვევით არ ლაპარაკობს ამ ერთი მეორის მოსახელე კათალიკოზთა ურთიერთშორის დამოკიდებულების შესახებ, მაგრამ მის მიერ წარმოდგენილი სჯნქრონიზმი და ამ კჷზთა მოღვაწეობის მსგავსება გვაფიქრებინებს, რომ განსვ. მკვლევარს ესენიც ერთ პირად მიაჩნია. თ. ჟორდანიას მიერ წარმოდგენილი სქემის დაწვრილებით განხილვას ჩვენ არ შეუძლებით იმ იმედით, რომ სხვა მკვლევართა აზრების მოყვანის შემდგომ ჩვენ მიერ გამოთქმული მოსაზრება საკმაოდ ცხადყოფს წარმოდგენილი სქემის შეუწყნარებლობას.

ს. კაკაბაძე თავის გამოკვლევაში „მე-XIII საუკუნის პირველ ნახევრის საქართველოს კათალიკოზები“ ამბობდა: არსენი IV, რომელიც 1224 წელს საქართველოს ეკლესიას განაგებდა, ბულმაისისძე... ყოფილა იმავე დროს მწიგნობართ-უხუცესიც ალბათ ისე, როგორც თამარის გამეფების (1184 წ.) მიქელ

¹ თ. ჟორდანიას ქცები I, 79, 81; II, 91—92, 94, 97.

² იქვე. I, 80—81.

³ იქვე, 81; შიომღვიმის ისტ. საბ-ბი, 52.

⁴ ქცები I, 81.

⁵ უნ. სიძე. საც. ხელწ. № 86 ფ. 233 რ. დ. 287 v. შდრ. ქრონიკ. II, 103.; ხელნაწერში არსენი კჷზი იხსენიება ბულმაისიმისძე და არა ბულმაისისძედ ან ბულმაისიძედ.

⁶ თ. ჟორდანიას, შ. მღ. ისტ. საბ., 56, ქცები II, 101.

კათალიკოზი მწ.-უხუცესად ითვლებოდა“¹. კაკაბაძე აქვე უნიშნავს: რასაკვირველია, ისიც შესაძლებელია, რომ არსენი ბულმაისისძე მწიგნობართ-უხუცესად კათალიკოზად დადგინებამდის ყოფილიყო². ეს არსენი, ავტორის აზრით, 1233 წელს ჯერ ისევ კათალიკოზია; 1236 წლის ახლო ხანში კათალიკოზობისათვის თავგანებებულია და შიომღვიმეში უბრალო მწირია. მწირადვე რჩება ის შემდეგაც და ჩანს 1249 წელს³.

პროფ. კ. კეკელიძე არსენი ბულმაისისძის-ძის საკითხში სარგის კაკაბაძის ზემორე დასახელებულ გამოკვლევას ემყარება და მას იმეორებს⁴. არსენი ჭყონდიდლის სივლის აღმოჩენასთან დაკავშირებით ს. კაკაბაძე იძულებული შეიქმნა ზემოდასახელებული მისივე გამოკვლევის დებულებანი საგრძნობლად შეეცვალა. აქ ის ამბობს⁵: „1224 წ. და 1233 წ. გარკვევით ცნობილია ქართლის კათალიკოზი არსენი ბულმაისისძე“. ქვემოთ: „...შესაძლებელია მივიღოთ, რომ არსენი ბულმაისისძის შემდეგ საკათალიკოზო ტახტზე დამჯდარა მწ.-უხუცესი არსენი ჭყონდიდელი, ამ არსენს ჭყონდიდელყოფილს შესდგომია კვლავ ახალი არსენი (თუ ის იგივე არსენი ბულმაისისძე არ არის, დროებით, შესაძლებელია, ტახტიდან გადამდგარი). ამისდა მიხედვით აბულხოტრიძეთა ჩვენი სიგელის დამამტკიცებელი არსენი კათალიკოზი უნდა იყო(ს) არსენი ბულმაისისძე, რომელიც ამგვარად ცოცხალი ყოფილა 1242—1245 წლების ახლო ხანშიც. ჩვენი სივლის მიმცემი არსენი ჭყონდიდელი და მწ.-უხუცესი კათალიკოზად შემდეგ, როგორც ჩანს, ძლიერ ცოტა ხანს დარჩენილა და მწირად შიომღვიმეში წარსულა, საკათალიკოზო ტახტზე დამჯდარა სხვა არსენი (იგივე ბულმაისისძე?) რომლის კათალიკოზობა აგრეთვე ფრიად ხანმოკლე ყოფილა. არსენი მწ.-უხუცეს ყოფილი და შიომღვიმის მწირი მოსწრებია ამ არსენის სიკვდილს და მისი მოადგილის მიქაელ კათალიკოზის მოსაყდრეობასაც“⁶.

ამგვარად, ს. კაკაბაძის მიერ წარმოდგენილი სია საქ. კათალიკოზები-სა XIII საუკუნის პირველ ნახევრისათვის შემდეგია:

იოანე თამარის დროს მე-XIII საუკ. დასაწყისში.

ეპიფანე — ჩანს 1218 წელს (ანისის ქართული წარწერით).

არსენი { 1218—1224 წ. (შიომღვიმის „ზატიკის“ ცნო-
გიორგი { ბით).

არსენი ბულმაისისძე ჩანს 1224 წ. და 1233 წ. (შიომღვიმის „ზატიკისა“ და უნ. სიძე. საც. № 85 ხელნაწერის ცნობებით).

არსენი ჭყონდიდელ კზი. შიომღვიმეში შემონახონებული. ცოცხალია 1242—1245 წ. (ქართლის ევის გრიგოლ სურამელის სივლის მიხედვით (და 1249 წ.) გვარამასძეთა სიგელით).

არსენ ბულმაისისძე (აბულახტარისძეთა და გრ. სურამელის სიგელების მიხედვით) 1240, 1242—45 წ. ახლო ხანებში.

¹ ს. კაკაბაძე, „მე-XIII საუკუნის პირველნახევრის საქართველას კათალიკოზები“, გვ. 4, 5.

² იქვე, გვ. 7.

³ პროფ. კ. კეკელიძე, ქართ. ლიტ. ისტ. I, 343.

⁴ საისტორიო მოამბე, წიგნი II, გვ. 130.

⁵ იქვე, გვ. 131.

მიქელ — 1249 წელს (გვიარამისძეთა სიგელით).

ნიკოლოზი — 1250 წლიდან (მსახურთუხუცესი გრიგოლ სურამელის სიგელით).

ამ სიის თავიდან ბოლომდის დაწვრილებით განხილვა ჩვენი ამოცანის სახლერებს სცილდება. ამიტომ მის შეფასებით მხოლოდ იმ ნაწილში, რომელიც არსენი მწ. თუხუცესთან არის დაკავშირებული.

სიის ავტორი ერთ პირად აღიარებს უნ. სიძ, საც. № 85 ხელნაწერით ცნობილ არსენი კათალიკოზს ბულმაისისძეს¹ და შიომღვიმის „ზატიკით“ ცნობილ არსენის².

ეფიქრობთ, ცთება ს. კაკაბაძე. საიდან არის ცხადი, რომ არსენი ბულმაისისძე „1224 წ. საქართველოს ეკლესიას განაგებდა“³, შიომღვიმის „ზატიკში“ მოთავსებული ქართლის კათალიკოზთა სია, რომელიც კაკაბაძის აზრით 1224 წელს უნდა იყოს შედგენილი, უკანასკნელ კათალიკოზად გიორგის ასახელებს, არსენის შემდგომს, ხოლო რაც შეეხება მეორე არსენის მოხსენიებას, ის აშიახვდა მწიფერილი ამ ზატიკის გადამწერის მიერ 1270 წელს⁴ და საფიქრებელია, რომ სწორედ მისი ჩანართი ცნობაა (რომ ეს მინაწერი დედანაშაყოფილიყო, გადამწერი მას აშიახვ კი არ დატოვებდა, არამედ ტექსტშივე მოათავსებდა). ამიტომ ამ მინაწერის მიხედვით 1224 წელს შესრულებულად, ეფიქრობთ, შეცთობაა. გარდა ამისა ეს მინაწერი საუკუნო მოსახსენებელს წარმოადგენს⁵ და, მაშასადამე, დაწერილია იმ დროს, როცა მასში მოხსენებული არსენი უკვე გარდაცვლილია. ამიტომ თუნდაც ს. კაკაბაძის თანახმად დავგვეშვა, ვითომც ეს მინაწერი 1224 წელს არის შესრულებული, მაშინაც კი შეუძლებელი იქნებოდა ამ მინაწერში მოხსენიებული არსენისა და არსენი ბულმაისისძის ერთ პირად მიჩნევა, რადგანაც ერთი მათგანი უკვე ცხრა წელია საუკუნო მოსახსენებელს საპირობებს იმ დროს, როცა მეორე ჯერ კიდევ ჯანსაღადა და მხოლოდ მრავალკამეულობა შეშვენის (ს. კაკაბაძის აზრით ის 1245 წელსაც კი ქართლის კათალიკოზია).

ამ ორი არსენის გაიგივებას შემოთქმულის გარდა ისიც კი აფერხებს, რომ ერთი მათგანი განთქმულია როგორც „საღმრთოთა წიგნთა თარგმანი“, ხოლო არსენი ბულმაისისძის თარგმანობის შესახებ რაიმე ცნობა ჯერჯერობით არა ჩანს. № 85 ხელნაწერის მიხედვით ის მხოლოდ ჰიმნოგრაფია⁶.

ამრიგად, ს. კაკაბაძის დებულება: „1224 წ. და 1233 წელს გარკვევით ცნობილია ქართლის კათალიკოზი არსენი ბულმაისისძე იმავე დროს

¹ უნ. სიძ, საც. (საეგ. მუხ.) № 85 ფ. 293 v., 287 v., 233 r.; ქრონიკები, II, 107—108.

² ქრონ. I, 80—81.

³ ს. კაკაბაძე „მე-XIII საუკ. პირველ ნახევრის საქართველოს კათალიკოზები“, გვ. 4

⁴ ქრონიკ. II, 157; I, 79.

⁵ „არშიაზე იმვე ხელით: არსენი ყოვლად განთქმულისა საღმრთოთა წიგნთა თარგმანისა და საქართველთა ეკლესიათა მნათობისაჲ საუკუნო იყავნ კსენება; მართლმადიდებელთაჲ კჲთა საუკუნო იყავნ კსენება“, ქრონიკ. I, 81.

⁶ პროფ. გ. კეკელიძე, ქართ. ლიტ. ისტორია, I, 343—346.

საეკლესიო მწერალი“ — დაუსაბუთებელია, სახელთა იგივეობის გარდა საერთო არაფერია ამ ორ არსენის შორის.

ს. კაკაბაძის ამ პირველი დებულებიდან გასარჩევი დავერჩია ხელნაწერი № 85 ცნობა. იქ მოხსენებული „არსენი კათალიკოზი“¹ მის 1233 წელს მოღვაწე ქართლის კათალიკოზად შიახნია, თ. ეორ დანიას მიერ დაბეჭდილი ცნობების მიხედვით ეს მართლაც ასეა². მაგრამ განვ. ისტორიკოსს ხსენებული ცნობების გამოქვეყნებისას ძეგლის გარეგანი აღწერილობისათვის, სამწუხაროდ, სათანადო ყურადღება არ მიუქცევია, შენიშვნის ღირსი მოვლენები უყურადღებოდ დაუტოვებია და მისგან დამოკიდებული ს. კაკაბაძეც უეჭვლად უყვია არსენი ბულმაისიმის-ძის 1233 წელს ქართლის კათალიკოზობაში.

ხსენებულ ხელნაწერში არსენი ბულმაისიმის-ძე ორგან იხსენიება ქართლის კათალიკოზად, პირველი მათგანი იკითხვის შემდეგნაირად: „ესე იამბიკონნი, ხუთთა თუშთა მეტნი არ იყუნეს; ენასა ზა ქართულსა და ოთხთა თუშთანი არსენი ბულმაისიმისძემ (აქჲ) ქართლისა კათალიკოზმან. ჩი³თა შეხუ⁴წითა“: ეს ცნობა აშთაზეა მინაწერი. ის შესრულებულია სინგურით, ხელი ჰგავს ტექსტის ხელს. იგივეობა არ ითქმის. მაგრამ თავი და თავი იქ ისაა, რომ მთელი ეს მინაწერი რაღაც ანაფხეკის ადგილზეა მოთავსებული. ამიტომაც ამ მინაწერის ცნობა საეკლესიო მოუხედავად მისი დამაჯერებელი შინაარსისა და პირველ ყოვლისა საეკლესიო მისი 1233 წლისადმი მიკუთვნება.

მეორე ცნობა თვით ტექსტშია მოთავსებული და იკითხვის: „ო⁵ო⁶ ღ⁷ლ⁸ყ⁹ ხ¹⁰ტისა უხილ¹¹ვისაჲ ამავე გ¹²ლბითა თქ¹³ლი არ¹⁴სნი ბულმაისიმის ძისა გან ქართლისა კ¹⁵თჯისა“¹⁶. ეს ცნობა უდავოდ ტექსტის ხელითაა ნაწერი. ის სინგურითაა შესრულებული, მაგრამ გამოთქმა — „ქართლისა კთჯისა“-ს ნაწილი; „ქართლისა კთკ“ ანაფხეკზეა დაწერილი. ხელი ამ გამოთქმის ნაწილისა საერთოდ ჰგავს მთელი ცნობის ხელს, მაგრამ კიდევ უფრო ჰგავს პირველი ცნობის ხელს. რომ ეს გამოთქმა უმემდეგ არის ჩაწერილი ეს იქიდანაც ცხადია, რომ ჩამწერი იძულებული გამხდარა ასო „ქ“-ანი ხაზს ქვედა ასოდ ექცია (მაშინ როცა სხვაგან ამ ხელნაწერში ეს ასო სიტყვის დასაწყისში სამხაზოვანია) და ეს იმიტომ, რომ ადგილის სიმციროს გამო და ჩასაწერის მთლიანად მოთავსების შიზნით ეს ასო ზემო სტრიქონის ერთი ხაზს ქვედა ასოს („გ“-ანის) ქვეშ დაუწერია. ამავე მიზეზით იხსენება ის მოვლენაც, რომ სიტყვა „ქართლისა“-ს ასოები უფრო წვრილია, ვიდრე ცნობის დანარჩენი სიტყვებისა, უფრო წვრილია ისინი აგრეთვე „კთკ“ ასოებზედაც. ჩანს, ჩამწერს ადგილის სიმციროს შიშით ერთობ წვრილი ასოებით დაუწყია და როცა საკმაო ადგილი მოჩვენია „ქართლისა“-ს დაწერის შემდეგ, „კთკ“ ასოებიც გაუმსხვილებია. (თუმცა უნდა ითქვას, რომ „კთკ(ზისა)“ უხეირო დაქარაგმებაა სიტყვის „კათალიკოზისა“ და ეს მოვლენაც იმავე მიზეზით უნდა იყოს გამოწვეული). თურა უნდა წერებულყო იმ მცირე ადგილზე, სადაც „ქართლისა კთკ“ ასეთი

¹ უნ. სიძ. საც. (ყოფ. საეკ. მუხ.) ხელნაწ. № 85, ფ. 293 v. ქრონიკ. II, 108.

² ქრონიკ. II, 103—111.

³ უნ. სიძ. საც. № 85, ფ. 233 r.

⁴ იქვე, ფ. 287 v.

26. აკად. ივ. ჯავახიშვილისადმი მიძღვნილი კრებული

გაკირვებით მოათავსა ჩამრთველმა, ამის გადაკრით თქმა შეუძლებელია¹. ცხადია, ვფიქრობთ, ერთი (ორივე მოყვანილ ცნობათა დაკავშირებით): არსენი ბულმაისიმის-ძის „ქართლის კათალიკოზობა“ 1233 წელს არ ეკუთვნის². სადაოა, როგორც ვხედავთ, მისი „ქართლის კათალიკოზობაც“. მაგრამ ამავე დროს მისი კათალიკოზობა სადაო არაა: ამავე ხელნაწერის 293 ფ. v. სწერია არა აშინაზე ან ანაფხეკზე, არამედ ტექსტში და ტექსტისავე ხელით: „თა ავგსტოსა: ივ: თაყუანის ცეზად ცხოველს მყოფელისა და საუფლოდსა ხატისა ჯელით უქმნელისა, ოდეს მიყვანებულ იქმნა ედესადთ კოსტანტინეპოვლედ, ხოლო მეორედ ვინაითგან მოემადლა ნათესავსაცა ჩუენსა... ანტონი მარტყოფელისა მიერ და დღესა ფერისცუალეებისა ვემთხუშვით კეცსა ზედა გარდამოტუფრულისა ტილოდსა მიერ: ამისთჳს ესე ორო ღვჳგ ითქუა არსენის მიერ კათალიკოზისა ესე რომელი ამას ზემოდთ წერილარს“... რომ აქ მოხსენებული არსენი კზი იგივე არსენი ბულმაისიმის-ძეა, ეს, ვფიქრობთ, საეჭვო არაა: სწორედ ანტონ მარტყოფელის მიერ მოტანილი „ხატისა უხილავისა“-ს შესახებ აქვს მას „გალობანი“³. ამიტომ დაშვება იმისა, თითქო „ქართლისა კთკზისა“ ადგილას აფხეკამდის სხვა რაიმე პატივი (არა კ-ზობა) ეწერა, დაუშვებელი ხდება. მაშ, „კათალიკოზისა“ უნდა წერებულყო. და თუ მარტივად „კათალიკოზისა“ ეწერა (თუმცა უშნო იქნებოდა გამოთქმა „არსენი ბულმაისიმის ძისაგან კათალიკოზისა“) რამ აიძულა ჩამრთველი საგანგებოდ ამოეშალა და „ქართლისა“ ჩაემატებინა? ხომ არ ეწერა იქ „ქართლისა“-ს მაგივრად „აფხაზთა“ ან „იმერთა“?

როგორც არ უნდა აიხსნას ეს ამოცანა, ს. კაკაბაძის დებულების მეორე ნაწილი: — „1233 წელს გარკვევით ცნობილია ქართლის კათალიკოზი არსენი ბულმაისისძე“ დღესდღეობით მაინც საეჭვოა. საეჭვოა არა მარტო ქრონოლოგიის მხრივ, არამედ ნივთიერადაც: დასამტკიცებელია, არსენი ბულმაისიმის-ძე „ქართლის კზი“ იყო, თუ „აფხაზეთის კზი“. ამის გამო ს. კაკაბაძის სქემის ის დანარჩენი ნაწილიც, რომელიც არსენი ბულმაისიმის-ძეს აღიარებს მეორედ გაკათალიკოზებულად 1242—1245 წ. ახლო, აგრეთვე სადაო და საეჭვოა. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, პროფ. კ. კეკელიძე არსენი ბულმაისიმის-ძის კათალიკოზობისა, მწ. უხუცესობისა და მწერლობის საკითხში ს. კაკაბა-

¹ თუ ჩვენ გვეცოდნოდა, რომ ამ გამოთქმის ბოლო „ზისა“ ტექსტის დამწერს ეკუთვნის და არა ამ გამოთქმის ჩამრთველს, მაშინ მეტის გაბედულობით ვივარაუდებდით... საქმეს ის ვარემოება ართულებს, რომ, თუმცა ეს „ზისა“ ანაფხეკზედ არაა მოთავსებული, მაგრამ ეს ჩანართი გამოთქმა სტრიქონს აბოლოვებს და უკანასკნელი სიტყვის ბოლო მარცვალი „სა“ გვერდის აშინაზე გადადის. ამიტომ იმის თქმა, თითქო ეს ნაწილი „ზისა“ „ქართლისა კთკ“-ს ჩართვამდისაც აქ იყო, ძნელია (ტექსტის პირველი მწერალი აშინაზე წერის მოვალე არ იყო). პირიქით, უფრო საფიქრებელია, რომ ეს „ზისა“-ც ჩამრთველს ეკუთვნოდეს. მაშინ უფრო გასაგებია მარცვალი „სა“-ს აშინაზედ მოთავსებულობა.

² საერთოდ საეჭვოა, თითქოს ეს ხელნაწერი 1233 წელს იყო დაწერილი. 1233 წელს აბუსერიძე ტბელმა დაწერა „ქორონიკონი სრული მისითა საუწყებელითა და განჯებითა“, რაც შესაძლოა შემდეგ უცვლელად გადაიწერეს. სამწუხაროდ, ეს ძეგლი ვერ არის ჯერ სათანადოდ შესწავლილ-აღწერილი. ხელნაწერში არის ცნობა, რომ ის (თუ მისი ნაწილი?) გადაწერილია არა უადრეს 1278 წლისა.

³ ქრონ. II, 107—108.

ქის გამოკვლევით სარგებლობს. მაგრამ მას შემდეგ, რაც უკანასკნელმა თვით უარყო ამ არსენის მწ.-უხუცესობა და შიომღვიმის მწირობა, პ-ლი პროფესორი¹ სპასუხოდ ჩვენ აღარა დაგვრჩენია.

ს. კაკაბაძის აწინდელი აზრი არსენი ჭყონდიდლის შესახებ შემდეგია: ის მწ.-უხუცესია 1242—1245 წ. (დაახლოებით). შემდეგ იგი შიომღვიმის მწირობა კწ-მწ.-უხუცესყოფილი¹. ცოცხალია ის 1249 წელს. ამ არსენის კათალიკოზობა კაკაბაძის სქემის მიხედვით 1245—1247 წლებს შორის უნდა მოდიოდეს დაახლოებით, რათგან მის შემდეგ სხვა არსენი კათალიკოზობდა და 1249 წელს კი საკწო ტახტი მიქაელს ეპყრა.

ამ სქემის პირველი დებულება აბულახტარისძეთა² სიგლის დათარიღებას ემყარება. ვფიქრობთ წლები: 1242—1245 შესწორებას მოითხოვს. 1245 წელს რუსუდანი გარდაიცვალა. ის კარგაზნანია „ტკბილისა შვილისა თვისისა ნაღვლითა და ტკივილითა მწართა ილეოდა დასნეულებული“³. შვილი მისი მეფე დავით ნარინი უკვე რამდენიმე წლის წინ ყარაყორუმს იყო წარგზავნილი. ცხადია, ამ წლებში სიგლის მიცემა, რომელსაც მეფენი რუსუდანი და დავითი ამტკიცებენ, ვერ მოხდებოდა. საფიქრებელი არაა, რომ დავით ნარინი 1242—1243 წელზე უფრო გვიან წასულიყოს, რადგანაც ყარაყორუმს წარგზავნამდის ბათო ყაენმა „ნარინ: დავით: მეფე: ორის: წლისა: ჟამთა: თვის: თანა: იპყრა:“ და მხოლოდ მერმე წარავლინა „ჩინმაჩინს და ყარაყორუმს“. და თუ 1245 წელს ის უკვე ყარაყორუმს იყო გამგზავრებული, უნდა ვიფიქროთ, რომ საქართველოდან ის 1242 წლის ბოლოს ან 1243 წლის დასაწყისს გამგზავრებულია. ჭყონდიდლის ელჩობა კი ბათო ყაენტან, რა თქმა უნდა, ამაზე უფრო ადრე უნდა ყოფილიყო¹. 1238—1239 წელს რუსუდანი ჯერ კიდევ არ დაპმორჩილებოდა მონღოლთ. ამ დროს ის ჯერ კიდევ მათ განდევნას მცდელობდა. ამას მოწმობს მისი წერილი რომის პაპის გრიგოლ IX-სადმი. 1240 წელს მას პასუხი მოდის. შველის იმედი არსაიდან ჩანს² და რუსუდანიც ბედს მორჩილდება. აი ამ დროს უნდა წასულიყვნენ ელჩები მისდა „სამსახურად“ ბათო ყაენტან. სიგელი დაწერილია არსენ მწ.-უხუცესის ელჩობიდან დაბრუნების შემდგომ. ამიტომ უფრო მართებულა, ვფიქრობთ, ამ სიგლის მიცემის დათარიღება 1241—1242 წლით³.

¹ სამწუხაროდ, კორექტორული შეცდომის გაუსწორებლობის გამო გაუგებარია, რა წლებით დათარიღებს ხსენებული ავტორი გრიგოლ სურამელის სიგელს (1245—1245?). უნდა ვიფიქროთ რომ 1245 წლის შემდგომი დროით, რადგან ამ წლამდის მას შესაძლებლად მიაჩნია არსენი ჭყონდიდლობდეს, ხოლო ბულმანისძის-ძე კათალიკოზობდეს.

² და არა აბულახტარისძეთა. იხ. ი. ცინცაძის შესწორება; საქართველოს არქივი, წიგნი II, 24.

³ შამ დ'ფლსი ქცა, 622, შენიშ. 6.

⁴ ს. კაკაბაძის მსხვერპლით არ შეეძლო მხედველობაში მიეღო ეს გარემოება, რადგან უმართებულო წაკითხვის შედეგად ჭყონდიდლის ელჩობას ის ჰგონებდა არა „ბათოისსა“, არამედ „ბათოისსა“ (= ბითლისს). იხ. ი. ცინცაძის შესწორება; საქართველოს არქივი, წიგნი II, 24.

⁵ მიქელთამარაშვილი, ისტორია კათალიკობისა ქართველთა შორის, გვ. 14—17

⁶ ამ თარიღის მეტი საფუძვლიანობით და ზედმიწევნილობით გამოკვლევა მთელი ეპოქის ქრონოლოგიის კრიტიკულ შესწავლას მოითხოვდა, რაც ამჟამად ჩვენთვის შეუძლებელია.

ს. კაკაბაძის საბუთიანობა ასეთია: „სიგელის დასათარიღებლად მნიშვნელობა აქვს იმ ფაქტს, რომ საბუთს რუსუდან მეფის გარდა ხელს აწერს დავით მეფეც, რომელიც ცხადია ნარინ დავითი უნდა იყოს. ნარინ დავითი დაიბადა 1230 წელს და 1236 წელს ექვსი წლის ის უკვე მეფედ აკურთხეს. თუ ხელის მოწერა სიგელზე თვით დავით მეფეს ეკუთვნის (?sic ნ. ბ.), მაშინ საფიქრებელია, რომ სიგელი მიცემული იქნებოდა რუსუდანის მეფობის უკანასკნელ წლებში, როდესაც დავით უკვე მთლად მცირე არ იქნებოდა. დაახლოვებით მაშასადამე, 1242—1245 წლებში“¹. მკვლევარის მიერ აქ მიღებული თარიღი ნარინ დავითის დაბადებისა, „აფხაზთ ქრონიკიდან“ ამოღებული, ვფიქრობთ, ვერ არის მართებული. საქმე ის არის, რომ დავით ნარინი როცა მეფედ აკურთხეს „ვითარცა წლისა ხუთისა“², ეს მოხდაო ქუთაისში, სადაც რუსუდან მეფე ლტოლვილ იყო ჯალალედდინის მიერ ლიხთ-აქეთი საქართველოს დაპყრობის გამო. ამიტომ „ამიერი: ესე: სამეფო: უცალო: იყო: ხვარაზმელთაგან:... ყოველნი: სიმაგრეთა: შინა: ციხოვნობდენ: თვითეულნი: მორჩილებასა: შინა: (ქცა: ზედა) მეფისა: რუსუდანისასა: და: უცალოებისა: ძალითა ვერ დაუხვდეს: დალოცვასა: მეფისა: დავითისასა:“³ ამრიგად, ჯალალედდინი ჯერ კიდევ აღმოსავლეთ საქართველოში ბატონობდა, როცა დავით ნარინი მეფედ აკურთხეს⁴. ამიტომ ეს კურთხევა არ შეიძლებოდა 1230 წელზედ უფრო გვიან მომხდარიყო: ჯალალედდინი 1231 წელს მოჰკლეს. და თუ 1230 წელს დავითი იყო 5 წლის, ის უნდა დაბადებულყოფიყოს 1225 წელში. ასე რომ დავით ნარინის თითქოს-და წლოვანობითი სიმცირის გამო მის მიერ ხელმოწერილი სიგლის 1245 წელში გადატანა სრულიად საჭირო არაა: ის 1240 წელშიაც საამისოდ სრულჭასაკოვანი იყო. ამრიგად, ჩვენი კვლევის თანახმად, არსენი 1240—1242 წლებში მწ.-უხუცესია. თუ როდის მიიღო მან ეს კელი, ჩვენ ამის ცნობა არ მოგვეპოვება. მაგრამ არის საბუთი ვიფიქროთ, რომ ის 1240 წელს დიდი ხნის მწ.-უხუცესი არ შეიძლება ყოფილიყოს. აბულაბტარის-ძეთადმი მიცემულ სიგელში ის თავის თავს რუსუდანის „გაზრდილს“ უწოდებს⁵. რუსუდანი 1240 წელს 45 წლის უნდა ყოფილიყოს. მისი „გაზრდილი“ არსენ მწ.-უხუცესი სულ ცოტა 8—5 წლით უფრო ახალგაზრდა უნდა ყოფილიყო. საქართველოში მაშინ მომქმედი საეკ. კანონის თანახმად ეპისკოპოსად კურთხევისათვის საჭირო იყო 35 წელი. არსენი 35 წლისა იქმნებოდა 1235—1238 წლებში (დაახლ.) და მაშ მხოლოდ ამ დროიდან შეიძლებოდა ის მწ.-უხუცესი ყოფილიყო.

¹ საისტორიო მოამბე, II, 123.

² მამ დ'ფლსი ქცა, 582, *757.

³ იქვე, 584, *759.

⁴ არ არის უმართებულო ვიფიქროთ, რომ ასეთი ნაადრევი კურთხევა სწორედ ჯალალედდინის პოლიტიკის საწინააღმდეგო ზომა იყო. ლაშასძე დავითი აქ რაიმე მიზეზად მოსატანი არ უნდა იყოს. ჯალალისათვის ორივე უფლისწული ერთნაირად მიუღებელი იყო: მას თვითსურდა გამეფება.

⁵ საისტორიო მოამბე II, 132.

მწ.-უხუცესი არსენი როდის იქმნა კწი არ ვიცით. ცხადია მხოლოდ, რომ შიომღვიმეში შემონახონებამდის ის კწი ყოფილა. ამას ამტკიცებს გრიგოლ სურამელის სიგელი შიომღვიმისადმი¹.

ს. კაკაბაძე ამ სიგლის გამო ამბობს: „გრიგოლის მეოთხედ წასვლა თათრებში დიპლომატიური დავალებით უნდა მომხდარიყო დაახლოებით 1245—124(?) წლების ახლო ხანებში“ და ამ წლებითვე ათარილებს თვით სიგელსაც². თარიღი დაახლოებით სწორია, მაგრამ მისი მიღების გზა კი მცთარი. გრიგოლ სურამელი თათრებში „დიპლომატიური დავალებით“ კი არ მიდიოდა, არც მათ წინააღმდეგ სალაშქროდ, როგორც ამას თ. ჟორდანიას ჰგონებდა³, არამედ „თათართა შიგან“ მიდიოდა „ქრისტეს სჯულისა და ერისა და ეკლესიათა დაცვისათვის“⁴. თუ რას ჰნიშნავს ეს, თათართა შიგან წასვლა, ამას არსენი მწ.-უხუცეს—კწი ყოფილი გვამცნობს ამავე სიგელში. მეო, ამბობს ის, გრიგოლ სურამელსო „ერთსა ჯერსა ლაშქარს წარმავალსა“ მოვანსენე ესა და ესო, რომ სოფელი ჭავჭავაძისა უკან დაებრუნებინა შიომღვიმისათვისო⁵. ეხლა, თუ ჩვენ ჩაუკვირდებით გამოთქმას: „ერთსა ჯერსა ლაშქარს წარმავალსა“ და დაუკავშირებთ მას გრიგოლის გამოთქმას: „მიზავალი მეოთხედ წარმართთა თათართა შიგან“... ადვილად მივხვდებით რომ აქ ლაპარაკია ქართველთა იმ იძულებითს ლაშქრობაზე, რომლის შესახებ ჟამთააღმწერელი გვამცნობს:

რუსუდანის დამორჩილებისა და ნარინ დავითის მონღოლეთში გამგზავრების შემდეგ „თათართა: მათ: ოთხთა: ნოინთა: მოეკსენა: ბოროტი: აღმუთელთა: რომელი: შეამთხვიეს: მომავალთა: და: აღიმკედრეს: მათ: აღმუთსა: ზედა: და: თანა: მბრძოლობა: განაჩინეს: ქართველთა: და: წარმოუგზავნეს: მოციქული: მეფესა: რუსუდანს: რათა: მისცენ: საყოფი: საქართველოსა: ლაშქრად: აღმუთს:“⁶ ამ ხანებში რუსუდანი გარდაიცვალა, საქართველო უმეფოდ დარჩა და „თვთეული: ერის: მთავარი: თვთოსა (ქცა: მათ ხვედრსა) ნოინსა: შეუდგა: (ქცა უმატებს: რამეთუ პირველვე გაყოფილ იყუნეს ნოინთა მიერ) და: განაჩინეს: თათართა: ბევრისა: მთავარნი:“⁷ (და ჩამოთვლილია შვიდი მთავარი, მათ შორის გრიგოლ სურამელიც) და... წარვიდეს: ბრძოლად აღმუთს: და: ქართველნი: თანა: წაიტანეს: რომელნი განყუეს: ორად: ნახევარნი: ერთსა: წელსა: და: ნახევარნი: ერთსა წელსა: იყუნიან: აღმუთს: რამეთუ: შვიდ: წელ: განგრძელდა: ბრძოლა: აღმუთისი:“... ხოლო: ქართველნი: განყოფილი: თვთეული: მისსა წელიწადსა: ხედის: და: იყუს: აღმუთს და: კუალად: წარვიდიან: სხვანი: ხვედრსა: მისსა: წელიწად: ერთ: იყუს: აღმუთს: და: კვალად: სხვა მხვედრსა: მათსა: და: ესრეთ: შვიდისა: წლისა: ჟამთა: განგრძელდა: ყოფა“⁸. აი სწორედ ამ ჯერით ლაშქარს წასვლაზეა ლაპარაკი გრიგოლ სურამელის სიგელში.

¹ თ. ჟორდანიას, შიომღვიმის ისტ. საბუთები, 52—58; ქრთ. II, 97—102.

² საისტორიო მოამბე II, 131.

³ თ. ჟორდანიას, ქრონიკები II, 99, შენიშვნა 1.

⁴ ქრონიკები II, 99, შიომღვ. მონ. ისტ. საბ-ბი 54.

⁵ იქვე, 102. იქვე 58.

⁶ მწმ დფლისი ქცა, 622 *788.

⁷ იქვე, 623, *788.

⁸ იქვე, 624, *787.

⁹ იქვე, 624, *787.

ბრძოლა ალამუთის წინააღმდეგ მონღოლებმა განაახლეს ყიასედდინის დამარცხების შემდეგ და რუსუდანიის სიცოცხლეში, საფიქრებელია—1244 წელს. მაგრამ გრიგოლ ქართლისა ეწევ მოვალე არ იყო მარტო ის ლაშქრობანი დაეთვალა და მოეხსენებინა თავის სიგელში, რომელიც მას ალამუთს შეხვდა ჯერით. ის, როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს ერთი მთავართავანი, მონღოლოთ, უეჭველია, სხვა ლაშქრობებშიც ახლდა.

ამ სიგლის მიხედვით ჩვენი არსენა უკვე შიომღვიმის მწირია ქ. კ^ზ მწ.-უხუცეს-ყოფილი. მაშ 1242 წლის შემდეგ არსენი მწ.-უხუცესი კ^ზად კურთხეულა და გადამდგარა კიდევ. 1248 წელს კ^ზად ვილაც არსენი ჩანს. არის ეს იგივე არსენი, რომელიც 1242 წელს კათალიკოზობდა თუ. ეს სხვაა — ძნელი სათქმელია.

ს. კაკაბაძის აზრით არსენი კ^ზ — მწ.-უხუცეს-ყოფილი 1249 წელსაც ჩანს¹. ამის საბუთს მკვლევარს ვაჩე გუარამისძისადმი მიქაელ ქ. კ^ზისგან მიცემული სიგელი აძლევს. ეს სიგელი მართლაც საინტერესოა, მაგრამ ჩვენამდის მოღწეული და ყოფ. პეტ. აზ. მუზ. დაცული პირი, როგორც ჩანს, მეტად საეჭვო ღირსებისაა. ამიტომ ამ სიგლის ცნობებით სარგებლობას აუცილებლად წინ უნდა უძღოდეს მათი კრიტიკული შეფასება. სამწუხაროდ, ს. კაკაბაძეს ასეთი შრომა არ მიუღია თავის თავზე და ამავე დროს აქ მოცემული ცნობებით უხვად და სრულის ნდობით უსარგებლნია.

ეს სიგელი გამოცემულია ორჯერ და, როგორც ჩანს, სხვადასხვა პირის მიხედვით — თ. ჟორდანიასა² და ს. კაკაბაძის მიერ³. ორივე გამოცემა შეუწყნარებელია. გარდა ტექსტის კრიტიკული დაუმუშავებლობისა, არც ერთ გამოცემელს არ დაეიწყნია ერთი მეტად სამწუხარო ჩვეულება — ტექსტის შემოკლება.

სამწუხაროდ, თითოეულ გამოცემელს სხვადასხვა ადგილი უცვნიათ გამოცემის ღირსად. თ. ჟორდანიას ს. კაკაბაძისათვის (და ამ შემთხვევაში ჩვენთვისაც) საინტერესო ნაწილი (სიგლის დამტკიცებანი) არ გამოუცია, რომ აღამიანს შეეძლოს ამ მოწმობათა შეჯერება და ამით რამდენადმე პირმწო დედნისადმი მიახლოება...

ორივე გამოცემაში დაცული საერთო ადგილების შეწამებიდან ირკვევა, რომ ს. კაკაბაძის გამოცემის დედანი განსხვავდება თ. ჟორდანიას გამოცემის დედნისაგან არა მარტო ორთოგრაფიისა და ენის მხრით, არამედ ნივთიერადაც.

ამიტომ აღმოჩენა თ. ჟორდანიას გამოცემის დედნისა (თუ ის იმიერკავკასიაში დაღუპულ სიგელთა რიცხვში არ არის მოყოლილი) და მისი კრიტიკული გამოცემა (ყოფ. პეტ. აზ. მუზ. დაცულ პირთან შეჯერებით) საბოლოოდ გაარკვევს ს. კაკაბაძის გამოცემით აღძროო საცილობელ საკითხებს. ს. კაკაბაძის მიერ გამოცემული სიგლის შინაარსი ასეთია: მიქელ-

¹ საქ. მოამბე II, 131. XIII საუკ. პირვ ნახევრის საქ. კ^ზები 7.

² ქრონიკ. II, 176.

³ ს. კაკაბაძე, op. cit. 5—6.

ქართლისა კჳნი სამამულოდ აძლევს საქხო კარის მსახურთუხუცესს ვაჩე გუარამასძეს სოფელ ორომაშენს. სიგელში მოიხსენიება „პირველ ხუარაზმელთაგან და მერმე თათართაგან“ საქართველოს მოხრება. სიგელს სწერს კჳნის დისწული საქურჭლის მწიგნობარი იოანე. სიგელს ამტკიცებენ: 1. მეფე („ჩუენ დავით მეფეს დამინიშნავს“); 2. კათალიკოზი (რომელიც დამტკიცების ტექსტში არც თავის სახელს და არც თანამდებობას არ ამჟღავნებს); 3. „გლახაკი არსენ“ („კირიელისონ. ესე ვითა სანატრელსა ქრისტეს მიერ ქართლის კათალიკოზს მიქაილს გურამასძე ვაჩე შეუწყალებია... მტკიცე ყოს ღწ ნაქმარი და ბრძანება მათი. მე მრწემი სიწმიდისა მათისა გლახაკი არსენ ნებითა ღმრთისათა ჩემითაც ველითა დავამტკიცებ“...); 4. ამირსპასალარი („ამის ღმრთისა სწორთაგან დამტკიცებულის მოწამე ვარ და დაწერილისა დამამტკიცებელი ამისი გამთავებელი ამირსპასალარი“ — სახელი არაა); 5. ვილაც სასულიერო პირი („ამის ღმრთის მიერ ქართლის კათალიკოზებთა დაწერილისა და ღმრთისა სწორთა პატრონთაგან დამტკიცებულისა მოწამე და დამამტკიცებელი ვარ მიწა და მლცველი წწისა მეფობისა მათისა“... სახელი არაა).

ს. კაკაბაძის აზრით ვინმე სასულიერო პირის მიერ ნახმარ გამოთქმაში: „ამის ღმრთისა მიერ ქართლის კათალიკოზებთა დაწერილისა და ღმრთისა სწორთა პატრონთაგან დამტკიცებულისა“ — „კათალიკოზებათ ნაგულისხმევია თვით მიქაელ და ეს „გლახაკი არსენ“, ხოლო ღმრთის სწორთა პატრონებად დავით ლაშასძე და დავით რუსუდანისძე, რომელნიც რამოდენიმე ხანს ერთად განაგებდენ საქართველოს“¹. ავტორი ჰხედავს, რომ მის მიერ გაკეთებულ დასკვნას მეფეთა შესახებ არ ამართლებს მის მიერვე გამოცემული ძეგლის ტექსტი და ცდილობს სძლიოს სიძნელე: „თუმცა კოპიოს მიხედვით სიგელში მარტო ერთი დავითის ხელის მოწერა ჩანს, მაგრამ შესაძლებელია დედანში მეორე დავითის ხელის მოწერაც ყოფილიყოს — მინაწერში ღმრთის სწორთა პატრონების მოხსენება ამას უნდა გვიჩვენებდეს“². ამრიგად, გამომცემელმა მის მიერვე გამოცემული ტექსტის ერთი ადგილი გამოცემის უმაღლვე შეასწორა. მოსალოდნელი იყო, რომ ახლა მაინც აღძვროდა სურვილი მთელი ტექსტის კრიტიკულად შესწავლისა, მაგრამ, სამწუხაროდ, მან ეს არ მოისურვა და სხვა ცნობები ხალას ჭეშმარიტებად მიიღო.

მეორე საინტერესო დასკვნა ავტორს გამოჰყავს იმავე უცნობი სასულიერო პირის მინაწერიდან. „ამის ღმრთისა მიერ ქართლის კათალიკოზებთა დაწერილისა“-ში ის ორი კათალიკოზის მოხსენებას ჰხედავს, ხოლო, რადგან სხვა მინაწერთაგან მხოლოდ ერთი კჳნი ჩანს, ავტორი დაასკვნის, რომ „კათალიკოზებად აქ ნაგულისხმევია თვით მიქაელ და ეს „გლახაკი არსენ“, რომელიც, ჩემის აზრით, კათალიკოზად ნამყოფი ბულმანისისძე უნდა იყოს“³.

¹ ს. კაკაბაძე, იქ. cit. 7.

² იქ. cit. 7, შენიშვნა 9.

³ იქვე, მართალია, ავტორმა ამის შემდეგ შესცვალა თავისი აზრი ბულმანისისძეზე, თითქმის ის მწ.-უხუცესიც ყოფილიყოს, ხოლო კჳნობის შემდეგ შიომღვიმეში შემონახონებული, — მაგრამ ეს ჩვენთვის საინტერესო „გლახაკი არსენ“ მას ეხლაც კჳნ-მწ.-უხუცეს ყოფილ მწიარად მიაჩნია — იხ. მოამბე II, 131 — ასე რომ მოყვანილი აზრი ბულმანისისძის შეცვლით ავტორის მიერ დღესაც შეწყნარებულია.

განვიხილოთ ეს მინაწერი. უპირველეს ყოვლისა „ღმრთისა მიერ“ კზი უცნაურია. კზი „ქრისტეს მიერი“ იყო, მისი, როგორც „პირმეტყუელ ცხოვართა მწყემსის“ მოადგილე და მის მიერ დადგენილი. სასულიერო პირის მიერ ასეთი შეცდომა და ისიც კზის მიერ ბოძებულ სიგელზე მოსალოდნელი არაა. ამიტომ ეს ადგილი უნდა შესწორებულ იქმნას.

მეორე: „კათალიკოზებთა“ ასეთივე უცნაურობაა იმ დროისათვის, მხოლოდ გრამატიკულად: გენ. pl. „თა“ ნაწარმოები უნდა იყოს ილი. pl. „ნი“-დან და ილი. pl. „ები“ შოითხოვს გენ. pl. „ების“ და არა „ებთა“-ს. ამიტომ ფორმა „კათალიკოზებთა“ გრამატიკულად მიუღებელია და ამდენადვე საეჭვო. ისიც უნდა შესწორდეს.

მესამე: ეს უცნობი სასულიერო პირი სწერს: „ამის ღმრთისა მიერ ქართლის კათალიკოზებთა დაწერილისა და ღმრთისა სწორთა პატრონთაგან დამტკიცებულისა მოწამე ვარ“... თუ აქ სიტყვა „კათალიკოზებთა“ უცვლელად დავტოვეთ და ამ სიტყვაში ორი ქართლის კზი ვიგულისხმეთ, წინააღმდეგობის აღმოსაჩენად დიდი ფიქრი არ დაგვჭირდება. ამ მინაწერიდან ისე გამოდის, რომ სიგელი მიუციათ ორ ქართლის კათალიკოზთ და დაუმტკიცებიათ ორ მეფეს. თუ აქ ორი ქართლის კზია, მაშინ ერთი მათგანი მართლაც „გლახაკი არსენია“, როგორც ამას ს. კაკაბაძეც ჰგონებს. მაგრამ თავის მინაწერში „გლახაკი არსენ“ ამბობს: ესე ვითა სანატრელსა ქრისტეს მიერ ქართლისა კათალიკოზს მიქაილს (sic) გუარამასძე ვაჩე შეუწყალებია... მტკიცე ყოს ღმერთთა ნაქმარი და ბრძანება მათი, მე... გლახაკი არსენ ნებითა ღმრთისაგთა ჩემითაც გელითა დავამტკიცებ“... აქედან აშკარაა, რომ ეს სიგელი მართო კზ მიქაელის „ნაქმარი და ბრძანება“ და „გლახაკი არსენ“ მხოლოდ ამტკიცებს მას ისევე, როგორც სხვები. (ან კი რა წარმოსაღვენია, რომ შიომღვიმის მწიერი თანამონაწილეობდეს ქ. კზის სანეურნეო საქმიანობაში). გამოდის, რომ „გლახაკი არსენ“ უარყოფს იმას, რასაც მას უცნობ სასულიერო პირის მოწმობაზე დაყრდნობით ს. კაკაბაძე მიაკუთვნებს. ასეთ შეცდომას, რა თქმა უნდა, თანამედროვე მოწამე და ისეთი პირი, რომელიც მოწოდებულია კზის მიერ მიცემული და მეფეთა მიერ დამტკიცებული სიგელი ამტკიცოს, არ დაუშვებდა. ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ სიტყვა „კათალიკოზებთა“ გარდა თავისი გრამატიკული შეუწყნარებლობისა ნივთიერადაც შეუწყნარებელია და ამდენადვე სათანადო შესწორებას მოითხოვს.

ეხლა განვიხილოთ ვინაა ეს „გლახაკი არსენ“?

უდავოა, რომ ის მაღალი სასულიერო პირია: ის სიგელს ამტკიცებს კზის შემდგომ და ამირსპასალარის უწინ. შეიძლება თუ არა, რომ ის შიომღვიმის მწიერი არსენ კზ—მწ.—უხუცეს-ყოფილი იყოს? ვფიქრობთ, არ შეიძლება. ჯერ ერთი, გაუგებარი იქნებოდა მისი ჩარევა კზის სამეურნეო საქმიანობაში და მეორე, შეუძლებელია არსენ კზ ყოფილს თავისი თავისათვის ეწოდებინა „მრწეში სიწმიდისა მათისა“ — ე. ი. უმცროსი კათალიკოზი. თუ მიქაელზე უფროსი არა, არსენ კზ—ყოფილი მისი სწორი მაინც იყო. მაგრამ, ესეც რომ არ იყოს, როგორ შეეძლო ყოველივე ამ სოფლის დამტოვებელს და შიომღვიმის მწირს თავისი თავისათვის ქ. კზის მრწემი ეწოდებინა? ამავე დროს არა-

ვის გარდა კათალიკოზისა არ შეეძლო თავისი თავისათვის ეწოდებინა „მრწემი სიწმიდისა მათისა“ (ე. ი. კათალიკოზისა). გამოდის, რომ „გლახაკი არსენ“ კუზ ყოფილი კი არა, ნამდვილი კუზია, მაგრამ უფრო დაბალ საფეხურზე მდგომი, ვიდრე მიქაელ ქართლისა კუზი. ასეთი კი, როგორც ერთ ჩვენს წერილში ვეცადეთ ცხად გვეყო¹, აფხაზეთის კუზი იყო. ერთადერთს მას შეშვენოდა ასეთი წოდება. სიგლის დამტკიცებაც მის მიერ უფრო გასაგები და ბუნებრივია. უნდა ვიფიქროთ, რომ არსენ აფხაზეთა კუზი რაღაც მიზეზის გამო აღმ. საქ-ში ყოფილა ამ სიგლის მიცემის დროს². ამ შემთხვევაშიაც მის მიერ მცხეთის საჯ-ხო ტახტის სამეურნეო ცხოვრების შესახები სიგლის დამტკიცება ფ-დ საყურადღებოა.

ზემოდ ჩვენ არსენი ბულმაისიმის-ძეზე საუბრის დროს ეკვი შევიტანეთ მის ქართლის კათალიკოზობაში. ეხლა შეგვიძლია ჩვენი ეკვი კიდევ უფრო საფუძვლიანად მივიჩნიოთ და არსენ ბულმაისიმის-ძე იმ „მათისა სიწმიდისა მრწემი არსენი“-დ ვალიაოთ, რომლის „აფხაზეთა კუზობა“, ვფიქრობთ, ნაკლებ სადაოა.

რაც შეეხება ჩვენი სიგლის თარიღს, აქ ს. კაკაბაძე შეიძლება მართალი იყოს³. ასეთ მოსაზრებას მხარს უჭერს სიგლის შინაარსიც. ამრიგად, 1249 წელს ჩანს არა კუზ ყოფილი არსენ, არამედ აფხ-ზეთა კუზი არსენ ბულმაისიმის-ძე.

ვინ იქნა მწ-უხუცესი არსენის შემდეგ, ამის პირდაპირი ცნობა არ მოიპოვება, მაგრამ არსენ მწ-უხუცესის მიერ აბულახტარისძისადმი ბოძებული სიგლის აღმოჩენის შემდეგ ადვილად შეგვიძლია ეს საკითხიც გავარკვიოთ. ხსენებული სიგელი, როგორც ეხლა გამორკვეული გვაქვს, ბოძებულია 1241—1242 წელში. ამ სიგელს ამტკიცებს ბასილი მწ-უხუცესიც. ამ ძეგლს გამომცემელმა ს. კაკაბაძემ ბასილის ხელისმოწერა სიგლის ბოძების დროისად აღიარა და ორი მწ-უხუცესის თანადროულობის საკითხი წამოაყენა. ის ამბობს: „ხელის მოწერის ადგილი და ხასიათი თითქმის უეჭველად ყოფს, რომ ბასილი ჭყონდიდელს ხელი მოუწერია სიგელზე საბუთის შესრულებისთანავე. მაშასადამე, საბუთის დაწერისას, საგულსხმებელია, იყო ორი მწიგნ.-უხუცესი თვით არსენი და ბასილიც“. ამხ. ი. ცინცაძემ სრული დამაჯერებლობით უარყო ს. კაკაბაძის ნაჩქარევი ჰიპოთეზი. მან დაამტკიცა, რომ ბასილი ჭყონდიდელს ხსენებულ საბუთზე ხელი მოწერილი აქვს ყოველ შემთხვევაში არა სიგლის ბოძებისას, არამედ შემდეგ⁴.

¹ „მომომხილველი“ № 1, ნ. ბერძენიშვილი „დას. საქ. საეკ. წესწყობილება“.

² შესაძლებელია, რომ აფხ. კუზი არსენ მეფე დავით ლაშასძის კურთხევაზე იყო ჩამოსული. „მეფის კურთხევის წესი“, რომელიც სწორედ ულუ დავითის კურთხევისათვის უნდა იყოს შედგენილი, მართლაც ითვალისწინებს აფხაზეთის კუზის დასწრებას მეფის კურთხევაზე.

³ მეფენიც, საფიქრებელია, ორნი აწერდნენ ხელს, როგორც ამას გამომცემელიც ჰგონებს. ეს ჩანს როგორც უცნობი სასულიერო პირის მოწმობიდან: „ღმრთისა სწორთა პატრონთაგან“, აგრეთვე ამირსპასალარის მოწმობიდანაც: „ამისი ღმრთისა სწორთაგან დამტკიცებულის მოწამე ვარ“. „ღმრთისა სწორნი“ დამამტკიცებელნი აქ მხოლოდ მეფეები შეიძლება იგულისხმებოდნენ.

⁴ საისტორიო მოამბე II, 124.

⁵ საქართველოს არქივი II, 27—28.

ასე რომ უარყოფილ უნდა იქნას შესაძლებლობა, თითქო ბასილი 1242 წელს (უკვე: არსენის მწ.-უხუცესობის დროს) მწ.-უხუცესი იყო. მეორე მხრით, ჩვენ ვიცით, რომ 1250 წელს ბასილი უკვე მწ.-უხუცესია. ამას იგივე არსენ მწ.-უხუცესის სიგელი არკვევს. ამ სიგელს სხვათაშორის ავაგ ათაბაგიც ამტკიცებს. ხელრთვის რიგიდან ცხადია რომ ავაგი სიგელს ამტკიცებს ან ბასილთან ერთად, ან ბასილის შემდეგ და ყოველ შემთხვევაში არა უწინარეს მისა. ავაგი, როგორც ცნობილია, 1250 წელს გარდაიცვალა. მაშ 1250 წელს მაინც, თუ უწინ არა, ბასილი უკვე მწ.-უხუცესი ყოფილა.

აღნიშნული სიგლის გარეგანი შესწავლიდან ისიც ირკვევა, რომ მისი მესამე და მეოთხე კეფი ერთი ხელის მიერაა (და შეიძლება ვიფიქროთ — ერთად) სიგელზე მიკერებული. მესამე კეფზე ამტკიცებენ: კზი არსენი, ბასილი კლ—მწ.-უხუცესი და „დიდისა მონასტრისა (უნდა ვიფიქროთ გელათის) წინამძღვარი“ ნიკოლოზ. სამივე ეს დამტკიცებანი ერთ დროს უნდა მიეკუთვნოს. და თუ ეს ასეა, მივიღებთ, რომ ბასილი ჭყონდიდლობს, მაშინ როცა ჯერ კიდევ არსენი კათალიკოზობს. სიგლის მბოძებელი არსენი კი ამ დროს უნდა ყოფილიყო ან შიომღვიმის მწირი (კზ—მწ.-უხუცეს-ყოფილი) ან უკვე გარდაცვლილი. არც კზი და არც მწ.-უხუცესი ის ამ დროს არ შეიძლება ყოფილიყო.

ეხლა თუ მხედველობაში მივიღებთ, რომ ხსენებულ სიგელს ჭყონდიდელთაგან არსენის შემდეგ სწორედ ბასილი ამტკიცებს, შეიძლება დავასკვნათ, რომ არსენის შემდგომი მწ.-უხუცესი უშუალოდ ბასილი იყო. ზემოთ ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ 1248 წელს არსენი უკვე შიომღვიმის მწირი იყო. ხოლო მეორე არსენი კი 1249 წელს კზი აღარ არის. ამიტომ, უნდა ვიფიქროთ, რომ 1248 წლიდან ბასილი უკვე ჭყონდიდლობს.

მართალია, ჩვენ ისიც ვიცით, რომ არსენი მწ.-უხუცესი კათალიკოზიც იქმნა, მაგრამ არ ვიცით, კათალიკოზობის მიღებისას მან მწ.-უხუცესობა დატოვა, თუ ორივე ეს ჯელი შეათავსა? ამიტომ ბასილის მწ.-უხუცესობის დასაწყისს ამაზე უფრო ადრინდელ წლებს ჯერჯერობით ვერ მივაკუთვნებთ. ბასილი მწ.-უხუცესის მოღვაწეობის დასასრული კარგად ცნობილია.

ამ ფ-დ საინტერესოა პიროვნების შესახებ ქცა გვამცნობს:... „განდიდნა: ჭყონდიდელი: ბასილი: და: უჯარმელი: და: იწყო: საურავთაცა: ქმნად: თვინიერი: მეფისა: კითხვისა: და: მეფისა: იმერით: ყოფასა: შინა: დიადრ: აწყინა: სეფეთა: ქვეყანათა: ვითარ: თვისთა: ხედვიდა: და სიტუაცა: იყო: [ვითარმედ]. ესუქანს: თანა: ეყო: ამისთვის შესმენილ: იქმნა: ბასილი: წინაშე: მეფისა: რომელმან: მსწრათლ: მოიყუნა: და: ბრძანა: ძელსა: დამოკიდება: დამოჰკიდეს: ძელსა: შუა: ქალაქსა.“¹.

ბასილ მწ.-უხუცესის სიკვდილად დასჯა უნდა მომზადარიყოს 1265 წელს. როგორც სამართლიანად ეჭვობს აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ბასილი ჭყონდიდელის ტრადიკულ დასასრულში ეკლესიის მესვეურნიც არ უნდა იყვნენ სრულიად უბრალონი. მათი ასეთი გაბოროტება კი შედეგი უნდა იყოს. ბასილი მწ.-

¹ მ-მ დ-ფსი ქცა, 691.

უხუცესის საეკლესიო პოლიტიკისა, რასაც 1263 წლის ახლო დროში ამ პოლიტიკის საპროტესტოდ მოწვეული საეკლესიო კრება მოჰყვა.

ბასილ ჭყ.-მწ.-უხუცესის შემდეგ არც ერთი „მწ.-უხუცესი“ სახელდობ არ იხსენიება. რა თქმა უნდა, ეს მხოლოდ წყაროთა ნაკლებობით აიხსნება და არა იმით, თითქოს ამ ხანის შემდეგ მწ.-უხუცესობა მოსპობილიყოს. პირიქით, ჩვენ მოგვეპოება სწორედ ამ ხანის შემდეგ დროში შედგენილ-დაწერილი ძეგლი „გარიგება კელმწიფის კარისა“, რომელიც უმთავრესი წყაროა ჭყ.-მწ.-უხუცესის კელის შესასწავლად.

ერთად ერთი ჭყონდიდელი, რომელიც ამავე დროს მწ.-უხუცესიც უნდა ყოფილიყოს, მოიხსენიება ჯვარის მონასტრის აღაპებში¹ და უნდა იყოს XIV-ე საუკუნის მეორე ნახევრის მოღვაწე². ამის შემდეგ ჭყონდიდელნი ჩვენ მხოლოდ XVI საუკუნიდან და შემდეგ გვხვდებიან. აქ ისინი მხოლოდ ჭყონდიდის ეპისკოპოსნი არიან და მწ.-უხუცესობასთან საერთო აღარა აქვთ რა. ამდენადვე ისინი ჩვენი ქრონოლოგიური ძიების ინტერესის გარეშე რჩებიან.

ამრიგად, არსებული ცნობების მიხედვით ჩვენ ვეცადეთ აღგვედგინა ჭყონდიდელ-მწ.-უხუცესთა სია XII საუკუნის დასაწყისიდან ვიდრე XIV საუკ. გასვლამდის. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ჩვენი ქრონოლოგიური ძიების XIV საუკ. გასულით განსაზღვრა იძულებითია; ჩვენ სრულიადაც არ ვფიქრობთ, რომ ამ საუკუნის გასულიდან ჭყ.-მწ.-უხუცესობა ქრება. პირიქით, არის საფუძველი ვამტკიცოთ, რომ XV საუკუნის პირველი ნახევრის გასვლამდის, ე. ი. დიდი ალექსანდრეს მეფობაში მწ.-უხუცესობა ჭყონდიდლობისაგან ჯერ კიდევ განუსრულებელი იყო. მხოლოდ საქართველოს პოლიტიკური და საეკლესიო საბოლოო დაყოფის შემდეგ გვეძლევა საბუთი ვიფიქროთ ამ რთული კელის დაშლა-დანაწილებისა და საბოლოო გადაგვარების შესახებ. და თუ მიუხედავად ამისა ჩვენი ქრონ. ძიება XIV საუკუნის გასულზე შევწყვეტით, ეს იმიტომ, რომ წყაროები ჯერჯერობით არაავითარ ცნობას XV საუკუნის ჭყ.-მწ.-უხუცესთა შესახებ არ გვაწვდიან.

ჩვენი სია ასეთია:

გიორგი	1103/4	წლიდან—	1118	წლამდის
სუმეონ	1118	„ ჩანს	1141	წ.
. . . . .				
იოანე	ჩანს	1161	წ. —	1178
ანტონ		1178/9	—	1184 —
მიქაელ		1184	—	1190 —
ანტონ		1190	—	ჩანს 1204 წ.

¹ „აღაპნი ჯვარის მონასტრისანი“ — ნ. მარის გამოცემა. აღაპ. № 93, 107, 292.

² ს. კაკაბაძე. წერილი შტუდიები საქ. ისტ. საკითხების შესახებ, 4-6. ზედმიწევნობას რომ თავი დავანებოთ, აქ ს. კაკაბაძე მართალი უნდა იყოს. სცთება ის მხოლოდ, როცა ამბობს, თითქოს ამ „გიორგი ჭყონდიდელს იერუსალიმს გამგზავრების წინ შიომღვიმეში თავისთვის მწირველი დაუყენებია“. 1376 წლის სიგელში მოხსენებული გიორგი ჭყონდიდლის მწირველი არის არა ამის, არამედ დავით აღმაშენებლის თანამედროვის, დიდი გიორგი ჭყონდიდლის მწირველი. ამას ადასტურებს შიომღვიმის ერთი XIII საუკუნის სიგელი, რომელშიაც გიორგი ჭყონდიდლის მწირველი ნიკოლოზ მოიხსენიება. იხ. თ. უორდ. შიომღ. საბ. 62.

თეოდორე — 1205/6 წ.

.....
არსენი — 1235 — 1248 (წლები დაახლოებითია)

ბასილი — 1248(?) 1265

.....
გიორგი — XIV ს-ის მეორე ნახევარში.

რა თქმა უნდა, ეს ჩვენი სია, თუნდაც ბასილი მწ.-უხუცესის გარდაცვა-
ლებამდის აღებული, სრული არ არის. მაგალითად, სვმეონსა და იოანეს შორის,
აგრეთვე თეოდორესა და არსენის შორის მწ.-უხუცესნი უნდა ყოფილიყვნენ.
სამწუხაროდ, არსებულ წყაროებს მათზე ცნობა არ შემოუნახაეთ. ამათ გარდა
აღნიშნულ პერიოდში სხვა მწ.-უხუცესი ჩვენს სიას არ უნდა აკლდეს. მათი
თანმიმდევრობაც, ვფიქრობთ, სწორია. ხოლო თარიღების აქა-იქ გამოურკვევ-
ლობას შემდგომი კვლევა-ძიება შეასწორებს.

კომპოზიციის მეორე წევრის მუდარი ანლაზის
საკითხისათვის ოსურ ენაში¹

1. შემჩნეულია, რომ ოსურ ენაში ყრუთავკიდურიანი სიტყვები (მაგ.: ქსრონ „ბოლო“, თეხ „ძალა“, ცაფ „დარტყმა“, ფარსთ „კითხვა“ და სხვა) ხშირად გვევლინება ხოლმე მჟღერი თავკიდურით, როცა ისინი მოხვდებიან კომპოზიციის მეორე წევრად.

მაგ.: ყაჯგარონ „სოფლის ბოლო“ < ყავე-ქსრონ; ლაგდუხ „კაცის ძალა“ < ლაგ-თეხ; სრედსაყ „მეხდაცემული“ < არე-ცაფ; ყაჯვარსთ „სოფლის კითხვა“ < ყაჯ-ფარსთ; ლასკდარან „მწყემსი, რომელიც გასამრჯელოს იღებს მონაგებიდან“ < ლას-კ-ცარან და მრავალი სხვა.

ამ მოვლენის ახსნის ცდა მოეპოება, რამდენადაც ვიცი, მხოლოდ ე. ს. მილლერს (Grundriss der iranischen Philologie: Die sprache der Osseten, 1903, გვ. 27 და შემდ.): „... ქ გადადის გ-დ კომპოზიტებში მჟღერების შემდეგ, მაგ.: სგად... ასეთი შემთხვევების მიხედვით გ გვევლინება ქ-ს მაგიერ ხშირად სხვაგანაც“ (§ 26 Anm.). ასეთსავე ახსნას გულისხმობს მილლერი თ-ს და ფ-ს გამჟღერებისას ამგვარსავე პირობებში (§§ 32, 39) და, ალბათ, სხვა ყრუ თანხმოვნებისასაც (შდრ. აგრეთვე მისივე Ossetica 1904, გვ. 1 და შემდ.). მილლერის ახსნა უმართებულოდ მიგვაჩნია, რადგანაც 1. ოსურში იშვიათია საერთოდ ასიმილაცია მჟღერობა-სიყრუის მიხედვით, ხოლო პროგრესული—კიდევ უფრო ნაკლებად გვხვდება, და 2. უამრავი შემთხვევებია, როცა კომპოზიტში წინაწევრის ბოლო-კიდური მჟღერია, მაგრამ მომდევნო წევრის თავკიდურს ვერ ამჟღერებს, მაგ.: გალცასთ „ხარის თვალებიანი“ = გალ-ცასთ, დარდცასთ „შორსმხედველი“ = დარდ-ცასთ და მრავალი სხვა (იხ. 2).

ამიტომ საძიებელია ის ფაქტორი, რომლის ძალითაც მჟღერდება კომპოზიტის მეორე წევრის ყრუ თავკიდური.

2. უპირველესად ჩვენი ყურადღება მიიპყრო ა-, ბა- და რა- პრევერბებმა, რომელთა შემდეგ ყრუ თანხმოვანი არ მჟღერდება; მაგ.:

¹ წაკითხულია მოხსენების სახით ენიშკის კავკას. ენათა განყოფილების საჯარო სხდომაზე 1936 წ. 29—XII.

აქსსენ „შეხედვა“ = აქსსენ,
 ათასენ „დალუნვა, დახრა“ ათათასენ,
 აფარსუნ „შეკედლება“ ათაფარსუნ,
 ბაქსსენ „მოცლა, წაკითხვა“... ბაქსსენ,
 ბათსხენ „შეფრენა, შერბენა“ ბათხენ,
 ბაფადენ „გაპობა“ = ბაფადინ,
 რაქსსენ „გამოხედვა“ რაქსსენ,
 რათასენ „გამოლუნვა“ = რათათასენ,
 რაცალდენ „ღარტყა“... = რა+ცალდენ და მრავალი სხვა.

არ მელერდება მომდევნო ყრუ თანხმოვანი აგრეთვე უარყოფითი ან-
 ნაწილაკის შემდეგ, მაგრამ მელერდება იმავე მნიშვნელობის ან-
 ნაწილაკის შემდეგ:

ანსქარონ, მაგრამ აგარონ „უბოლოო“,
 ანათას, მაგრამ ადას „უშიშარი“,
 ანცასხ მაგრამ ადახ „უშარილო“ და სხვა.

მეორე მხრივ ყურადღება მივაქციე, რომ მომდევნო ყრუ თანხმოვანი
 მელერდება ისეთი წინსართების შემდეგ, როგორცაა: ამ-, არ-, ავ-, ფალ-
 და რს-:

ამგარონ „მიდამო“ = ამ + ქარონ (სიტყვა-სიტყვით „თანაბოლო“).
 ამგვსთ „თანამომუშავე“ = ამ + ქვსთ, ამვარს „მოკავშირე“ = ამ + ვარს,
 ამდვხ „თანაბარ-ძალიანი“ = ამ + თვხ; არგარდენ „ჩამოქრა (ზემოდან)“ =
 არ + ქარდენ, არგომ „ლია, ცხადი“ = არ + ქომ; ავგანგენ „წყლის დასხ-
 მა...“ = ავ + ქანგენ, ავგარდუნ (დიგორულად) „დაკვლა“ = ავ + ქარდუნ;
 ფალგასსენ „მიმოხედვა, დაკვირვება“ = ფალ + ქასსენ; ფალგარონ „გარე-
 მო“ = ფალ + ქარონ; ფალვვხ „ნახევრადშემწვარი“ = ფალ + ვვხ; ფალ-
 ძსლდსნ „ქარბუქი“ = ფალ + ცსლდსნ; ფალდსხენ „წაქცევა, გადაბრუნება“
 (= ფალ + თსხენ); რსდსძუნ „წვეთება, სხმა“ = რს + თსძუნ; რსდსხსუნ
 „ზევით აცოცება“ = რს + თსხსუნ და სხვა.

3. მაშასადამე, გვაქვს წინსართთა ორი წყება: 1. ა- ბა-, რა- და
 2. ამ-, არ-, ავ-, ფალ-, რს-. პირველ წყებაში შემავალ წინსართთა მომ-
 დევნო ყრუ თანხმოვანი უმეტესად დაცულია, ხოლო მეორეში შემავალთა მომ-
 დევნო ყრუ თანხმოვანი ხშირად იცვლება მელერად. უნდა ვიფიქროთ, რომ
 ამის მიზეზია პირველი წყების მახვილიანობა და მეორე წყების უმახვილობა.

მართლაც: ა-, ბა- და რა- წინსართები მუდამ მახვილიანებია¹, ხოლო:
 ამ-, არ-, ავ-, ფალ, რს- — მუდამ უმახვილოები; აქსსენ, ბათსხენ, რათასენ;
 ამგარონ, არგომ, ავგანგენ, ფალგასსენ, რსდსძუნ და მრ. სხვა.

ამიტომ შესაძლებელია დადგენილად ჩაითვალოს, რომ მახვილიანი წინ-
 სართების მომდევნო ყრუ თანხმოვანი დაცულია, ხოლო უმახვილო წინსართ-
 ბის მომდევნო ყრუ თანხმოვანი იცვლება მელერად.

¹ В. Абаев, Об ударении в осетинском языке, ДАН, 1924. ამ გამოკვლევაში ძირი-
 თადად გადაჭრილია ოსური მახვილის ადგილი სიტყვაში.

შეიძლება ეფიქრა კაცს, რომ პირველი წყების წინსართების შემდეგ არ მტლერდება ყრუ თანხმოვანი იმიტომ, რომ მათი ა- გრძელი ხმოვნის ჩამომავალია ისტორიულად; ხოლო მეორე წყების წინსართების s- მოკლე ხმოვნის ჩამომავალია. ეს მართალია იმდენად, რამდენადაც ხმოვნის ისტორიული სიგრძე-სიმოკლე ერთგვარად განსაზღვრავს მახვილის ქონა-არქონას:

„...განსაზღვრულ ისტორიულ მომენტში მახვილი ოსურში წარმოადგენდა ფუნქციას ერთი დამოუკიდებელი ცვლადისას, სიგრძისას“ (ვ. აბაევი, იქვე). ისტორიულად მოკლე ხმოვნებთან (ს ჯ) შედარებით მახვილიანობის მხრივ უპირატესობით სარგებლობს ისტორიულად გრძელი ხმოვნები (ა ი უ ო). რომ მახვილის წინძლოლას აქვს გადამწყვეტი ძალა ყრუ თანხმოვნის გამტლერებისათვის, ეს ჩანს სნკ- და ს- ნაწილაკების შედარებიდან სიტყვაში: გვაქვს სნკ-ქსრონ, მაგრამ სგკრონ; სნკთას, მაგრამ სდას; ანკცახ, მაგრამ სდკხ და სხვა; მიუხედავად იმისა, რომ სნს-ში ისტორიულად მოკლე ხმოვანი გვაქვს, მის შემდეგ დაცულია ყრუ თანხმოვანი იმიტომ, რომ იგი მახვილიანია.

4. რით უნდა აიხსნას ისეთი შემთხვევები, როცა პირველი ჯგუფის წინსართების (ა-, ბა- და რა-) შემდეგ გვხვდება ყრუ თანხმოვნის გამტლერება, ხოლო, მეორე მხრით, მეორე ჯგუფის წინსართების (სმ-, სრ-...) შემდეგ გამტლერება არა გვაქვს? — რატომ უნდა, ეს აიხსნება ანალოგიის მოვლენებით. მაგ.: გვაქვს ავიდაჯც — ათქა და აჯც (ავიდაჯც უნ „დაუშნობა“) არა კანონზომიერად, მაგრამ იხმარება ზედსართავი სვიდაჯც „უშნო, შეუფერებელი“ კანონზომიერი გამტლერებული ვ-თი < მახვილის წინ. უეჭველია, რომ ამ უკანასკნელის გავლენით გვაქვს ავიდაჯც; გვაქვს ჭქგად ქსნჯნ „სახელის გატეხა“ (ჭს+სგ+დ ქანჯნ) არა კანონზომიერად, მაგრამ ვ<ქ კანონზომიერად სგ+დ „სახელის არ ქონა, საძულველი“ <ს+ქ+დ; აგრეთვე უეჭველია, რომ ჭეგად გვაქვს სგ+დ-ის გავლენით.

კერძოდ, არაა მოსალოდნელი გამტლერება სნს-ს შემდეგ, მაგრამ გვაქვს სნკდკრონ „შეუგუებელი“ <სნს+ცსრონ. ძ გვაქვს აქ ისეთი სიტყვების გავლენით, როგორიცაა სდკრონ ან სნდკრონ. (ამ ორ სიტყვას იგივე მნიშვნელობა აქვს, როგორიც სნსდკრონ-ს).

საყურადღებოა, რომ პირველი ჯგუფის წინსართების შემდეგ უფრო იშვიათად ირღვევა კანონზომიერება, ვიდრე მეორე ჯგუფის წინსართებისა, ე. ი.: სმ-, სრ-, სვ-, ჭსლ-, რს- წინსართების შემდეგ უფრო ხშირად გვაქვს ყრუ თანხმოვნები, ვიდრე ა-, ბა- და რა- წინსართების შემდეგ მტლერი თანხმოვნები (ბა-ს შემდეგ თითქოს არასოდეს!); გვაქვს სრთკრჯნ „მოდენა, მორგება“ (უნდა გქქონდეს სრდსრჯნ); სრთკხჯნ „მოდრენა“ (უნდა იყოს სრდსხჯნ) და სხვა, მაგრამ გაუმტლერებელია ისეთი შემთხვევების გაღლენით, როცა მახვილი წინ უსწრებს თავიკიდურის ყრუ თანხმოვანს, მაგ.: რათსრჯნ „გამოდენა, გამოგდება“; რათსხჯნ „გამოფრენა“ და სხვა.

5. მახვილის ასეთივე გავლენა მოსალოდნელია საკუთრივ კომპოზიტებში, ე. ი. ორი ფუძის შეერთებისას: როცა მთავარი მახვილი პირველ წვერსა აქვს, მაშინ მეორე წვერის თავიკიდური ყრუ თანხმოვანი უცვლელი უნდა იყოს; ხოლო როცა მახვილი მეორე წვერს ხვდება, მაშინ ამისი თავიკიდური ყრუ თანხმოვანი

უნდა გვევლინებოდეს მუღერის სახით. უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს მართლაც ასე იყო. მაგ.: გალცასთ (გალ+ცასთ), მაგრამ წახძასთ (წახ+ცასთ); ლაჯგთებ (ლაჯგ+თებ), მაგრამ ლსგდებ; ხორზფანდონ (ხორზ+ფანდონ), მაგრამ ხსრზეანდონ (ხსრზ+ფანდონ) და მრავალი სხვა. უნდა აღინიშნოს კი, რომ ეს კანონზომიერება უფრო ხშირად დაარღვეული საკუთრივ კომპოზიტებში, ვიდრე წინსართიანებში, რადგანაც საკუთრივ კომპოზიტებში უფრო რთულია სააქცენტუაციო ურთიერთობა: ე. წ. ფრაზეოლოგიური მახვილი ხშირად იცვლის ხოლმე ადგილს. ანალოგიის გავლენა საკუთრივ კომპოზიტებში აგრეთვე აშკარად ჩანს: მსაძტდ<მსაძ+ტდ „ერთი თვისა“—კანონზომიერადაა, მაგრამ აზტდ „ერთი წლისა“. უეჭველია, რომ ამაში ძ გვაქვს კანონზომიერი ც-ს ნაცვლად მსაძტდ-ის გავლენით.

მომყავს ნიმუშები: I. კანონზომიერი და II. არაკანონზომიერი (ე. ი. ანალოგიის გავლენისა).

I. ა) კომპოზიტის მეორე წევრის თავკიდური მუღერია კანონზომიერად:

არვგარონ<არვ+ქარონ	საღვას<საღ+ქას
არვძაფ<არვ+ცაფ	საღვარსთ<საღ+ქარსთ
ბახდარავ<ბახ+თარავ	სარვახც<სარ+ქახც
ბახვარავ<ბახ+ქარავ	სარვასნ<სარ+ფასნ
ბახვას<ბახ+ქას	საღვან<საღ+ფან
ცალხვანდავ<ცალხ+ფანდავ	ყადვარონ<ყად+ქარონ
ღარღვსგომ<ღარღ+ცსგომ	ყადვას<ყად+ქას
ღაღვანდავ<ღაღ+ფანდავ	ყავარონ<ყავ+ქარონ
ღაღვსგომ<ღაღ+ცსგომ	ყავარსთ<ყავ+ფარსთ
ღაღვან<ღაღ+ფან	ყავადის<ყავ+ფადის
ღაღვანდავ<ღაღ+ფანდავ	ხადტ<ხად+ტ
ფადვან<ფად+ფან	ხარვანავ<ხარვ+ქანავ
ფადვანდავ<ფად+ფანდავ	ხასვარ<ხას+ქარ
ფადვანინ<ფად+ცარინ	ხოსძავ<ხოს+*ცავ (Nom. propr.)
ფადვანსთ<ფად+ცასთ	ხავას<ხავ+ქას
ფარვარსთ<ფარ+ქარსთ	ხავმარსთ<ხავმ+ქარსთ
ფარვანდავ<ფარ+ფანდავ	ხავმარდავ<ხავმ+ქარდავ
ქავძვანდავ<ქავძ+ფანდავ	ხავმარქ<ხავმ+ქარქ
ლავგებ<ლავ+თებ	ხავმძავ<ხავმ+*ცავ
ლავძარმ<ლავ+ცარმ	ხავრვას<ხავრვ+ქას
ლასკვან<ლასკ+ცარან	ხავდა<ხავ+ცად
მილდასთავ<მილ+ცასთავ	ხავძარმ<ხავ+ცარმ
მსაძტდ<მსაძ+ტდ	წახძასთ<წახ+ცასთ
სავძარმ<სავ+ცარმ	ქამძასთავ<ქამ+*ცასთავ
საღძარმ<საღ+ცარმ	ქახძარმ<ქახ+ცარმ
	ვალდაფ<ვალ+თაფ

$z\text{ალვწნდაგ} < z\text{ალ} + \text{წინდაგ}$ $z\text{ალძარმ} < z\text{ალ} + \text{ცარმ}$
 $z\text{ალვწზ} < z\text{ალ} + \text{წინზ}$ $z\text{ალძამ} < z\text{ალ} + \text{ცამ}$.

I. ბ) კომპოზიტის მეორე წევრის თავკიდური ყრუა კანონზომიერად:

ახსტარფარს	დარდცასთ	წანტგფარს
გალცასთ	ლავტებ	საზცასთ
სყლწუნდ	ხორზწინდაგ	ხორზწინდონ

II. ა) კომპოზიტის მეორე წევრის თავკიდური მუდურია არაკანონზომიერად:

ართდსთ < ართ + ცასთ	ქუძმგად < ქუძმ + მგად < —მ + ქად
აზძდ < აზ + ცუდ	რსჯდგას < რსჯდ + ქას
ავსგანგ < ავს + ქანგ	საგძარმ < საგ + ცარმ
ავსგონდ < ავს + ქონდ	საჯალუნგ < საჯ + თალუნგ
ცსთანგას < ცსთან + *ქას	საჯგურმ < საჯ + ქგურმ
წესგუზუნ < წეს + აგუზუნ დიგ. წესკუნუნ	სუჯტძარ < სუჯტ + ცარ
გაღწარგ < გაღ + თარგ	ხრსგარსთ < ხოს + ქარსთ
გაღვას < გაღ + ქას	ხრსძაჯ < ხოს + *ცაჯ
გაღძარმ < გაღ + ცარმ	ხურვარს < ხურ + ფარს
ივვარს < ივ + ფარს	ქახვად < ქახ + ფად
ივგონდ < ივ + გონდ	ქახძარმ < ქახ + ცარმ.

II. ბ) კომპოზიტის მეორე წევრის თავკიდური ყრუა არაკანონზომიერად:

ღარდცასთ	წასწად	წუღწუნ	წუღქრი
წუღქონდ	წურთხსთ	ლავქად	
ლავქონდ	ლავქგწ	ყადთებ	
ხარზცად	ხარზქონდ	ხარზწებ.	

ზოგიერთი ამათვანი (ლავქად, ლავქონდ, ყადთებ) შეიძლება აიხსნას იმით, რომ გქ, დთ წარმოადგენენ „გემონატებს“, ე. ი. მეოთხე რიგის თანხმოვნებს, რომელნიც ეწინააღმდეგებიან გამჟღერებას.

Г. АХВЛЕДИНИ

К ВОПРОСУ О ЗВОНКОМ АНЛАУТЕ ВТОРОГО ЧЛЕНА КОМПОЗИТА В ОСЕТИНСКОМ ЯЗЫКЕ

(РЕЗЮМЕ)

Глухой анлаут слова в осетинском языке очень часто является в озвонченном виде, когда оно служит вторым членом композита. Объяснение этого явления, данное В. С. Миллером, не удовлетворительно. Автор предлагаемой статьи думает, что это явление объяснимо на основе акцентуационных отношений, а именно: анлаут остается глухим в том случае, когда главное ударение композита предшествует ему, и переходит в звонкий, когда главное ударение композита следует за ним: например: *gälcäst*, но *čäxžäst*; *äxsärfars*, но *qäyvärst* и др.

Случаи, противоречащие этой закономерности, объяснимы влиянием аналогии; напр.: *azzəd* имеем под влиянием *inäizəd*; *qäxžatın* имеем под влиянием *qäxžärın*, *rävädgäs—bäxgäs* и т. п.

მცხეთის ახლად აღმოჩენილი ებრაული წარწერა

მიმდინარე წლის შემოდგომაზე ბებრისციხისაკენ მდებარე მიდამოში, მცხეთა-სამთავროს ჩრდილოეთით, იპოვეს ორი წარწერიანი ქვა: ერთი ბერძნული და ერთი ებრაული. წარწერები ნაპოვნია საბეთლო პუნქტისათვის შენობის საძირკვლის ჩასაყრელად მუშაობის დროს¹. ებრაული წარწერის პირველი ადგილსაყოფელი გამოკვეთილი არ არის. ჩვენ არ ვიცით დანამდვილებით თუ რომელ საფლავს ეკუთვნოდა იგი. როგორც ჩანს იგი არ იყო განკუთვნილი იმ საფლავისათვის, რომლის მახლობლადაცაა ნაპოვნი, არამედ მიტანალია რომელიმე სხვა ადგილიდან, მაგრამ ისევე ახლო-მახლო მიდამოებიდან.

წარწერა მოთავსებულია საფლავის ქვაზე, რომლის სიგრძე 82 სანტიმეტრს აღწევს. სიგანე ქვისა ზევით, შედარებით უფრო ფართო ნაწილში, 46 სანტიმეტრია; ქვევით, ვიწრო ნაწილში—36 სანტიმეტრი. ქვის სისქე დაახლოებით 12 სანტიმეტრს უდრის. ქვა, რომელზედაც წარწერა არის მოთავსებული, თავის ზედა ნაწილში წააგავს სამკუთხედს, რომელიც ბოლოვდება ზევით აშუვრილი, დაახლოებით 2 სანტიმეტრის სიმაღლის მქონე წაწვეტილი თავებით.

ქვაზე ქვევით, მარცხენა მხარეს, ამოკვეთილია გამოსახულება პურისა (21×21 სანტიმ. სივრცეზე), თასისა (რომლის სიმაღლე 10 სანტიმეტრს აღწევს) და სურისა² (19 სანტიმეტრის სიმაღლისა). ქვის ზედა ნაწილში გამოსახული უნდა იყოს ხონჩა, რომლის ფარგლებშიაც მოთავსებულია წარწერა.

წარწერა, რომელსაც 28×21 სანტიმეტრის სივრცე უჭირავს, ხუთი სტრიქონისაგან შედგება. სტრიქონების სიგრძე თანაბარი არ არის. მაშინ, როდესაც პირველი ორი სტრიქონის სიგრძე 24—23 სანტიმეტრს უდრის, მესამე სტრიქონის სიგრძე 22 სანტიმეტრს არ აღემატება, ხოლო მეოთხისა—16-ს. ყველაზე მოკლეა უქანასკნელი (მეხუთე) სტრიქონი, რომლის სიგრძე 12 სანტიმეტრს უდრის. სტრიქონების უთანასწორობა იმით აიხსნება, რომ სხვადასხვა სტრი-

¹ ამ წარწერათა აღმოჩენის შესახებ იხ. აკად. ივ. ჯავახიშვილის წერილი მცხეთა-სამთავროს არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობა (გახ. „კომუნისტი“, 1939 წლის 23 დეკემბრის № 292 [5393], გვ. 2). ამ წერილში მოთხრობილია აგრეთვე იმ დიდი არქეოლოგიური მუშაობის შესახებ, რომელიც სწარმოებს ამჟამად მცხეთა-სამთავროს მიდამოებში აკად. ივ. ჯავახიშვილის ხელმძღვანელობით.

² როგორც დოც. გ. ჩიტაიამ მიგვითითა, ამგვარი გამოსახულებანი საკმაოდ გავრცელებულია საქართველოს სხვადასხვა მიდამოებში მოპოებულს საფლავის ქვებზე.

ქონში სხვადასხვა რაოდენობაა სიტყვებისა და ასოების. პირველ სტრიქონში: რომელიც ოთხი სიტყვისაგან შედგება, თორმეტი ასოა მოთავსებული, მაგრამ უკანასკნელი სიტყვის უკანასკნელი **ך** ასო ადგილის უქონლობის გამო ცოტა ძირს არის ჩამოტანილი და მოთავსებულია პირველსა და მეორე სტრიქონს შუა. მთლიანადაა აგრეთვე შეესებული მეორე სტრიქონი, რომელიც სამი სიტყვისაგან (ათი ასოსაგან) შედგება. შედარებით მოკლეა მესამე სტრიქონი, თუმცა ამ სტრიქონში სიტყვების ყველაზე მეტი რაოდენობაა: ხუთი სიტყვა (=ათი ასო). ეს იმით აიხსნება, რომ პირველი ოთხი სიტყვა ამ სტრიქონისა თითო და ორ-ორი ასოსაგან შედგება; მეოთხე სტრიქონის დასაწყისი ასოები ცოტა დაზიანებულია და ძნელად იკითხება. ამ სტრიქონში ამჟამად რვა ასოა უდაოდ დადასტურებული. ტექსტს უჭირავს მხოლოდ ნახევარი ადგილი სტრიქონისა, ისე, რომ სტრიქონის ბოლომდის დატოვებულია ცარიელი ადგილი დაახლოვებით 9 სანტიმეტრის სიგრძისა. დასასრულ, უკანასკნელს, მეხუთე სტრიქონში, მოთავსებულია ორი სიტყვა, რომლებიც ხუთი ასოსაგან შედგება, ისე რომ ცარიელი ადგილი სტრიქონის ბოლომდის $13\frac{1}{2}$ სანტიმეტრს აღწევს. სტრიქონების სიმაღლე დაახლოვებით 2—4 სანტიმეტრს უდრის. ყველაზე გრძელი ასოს (**ך**, **ץ**, **נ**) სიმაღლეა 4 სანტიმეტრი; ყველაზე მოკლე ასოებისა (**ו**, **י**) $1\frac{1}{2}$ სანტიმეტრი.

წარწერას შემდეგი სახე აქვს:

ךוּיִר חַרְבֵּק יְדוּ	1
רַבֵּר (?) אֶזֶן בֵּר	2
חַוֵּשׁ אֶזֶן בֵּר	3
רַבֵּר חַוֵּשׁ	4
חַוֵּשׁ	5

1. ეს საფლავი (არის) იოსებ
2. ბარ ჰაზანისა (?). ხსენებულ (იყავნ იგი)
3. ნეტარად; და აგრეთვე შალლუმ¹,
4. ძმა მისი¹, ხსენებულ (იყავნ)
5. მშვიდობით.

პირველი სტრიქონი შედარებით თავისუფლად იკითხება და რაიმე გაუგებრობას არ იწვევს. აღსანიშნავია მხოლოდ პირველი სიტყვის დაწერილობა **ךוּיִר** (= **ךוּיִר**) უდაოდ, განსხვავებით ფ. ბაიერნის მიერ წარსული საუკუნის სამოცდაათიან წლებში მცხეთაშივე ნაპოვნი ებრაული წარწერისაგან, რომელშიაც იგივე სიტყვა „სრულადაა“ დაწერილი: **ךוּיִר**²; ამ სტრიქონში აღსანიშ-

¹ კონიექტურა აკად. პ. კოკოვცოვისა.

² იხ. Д. А. Хвольсон. Сборник еврейских надписей, содержащий надгробные надписи из Крыма и надгробные и другие надписи из иных мест, в древнем еврейском квадратном шрифте, также и образцы шрифтов из рукописей от IX—XV столетия—СПБ., 1884, გვ. 130 შმდ. აგრეთვე, ტაბ. I, № 36. თვით წარწერა, ჩვენ წარწერასთან ერთად, ამჟამად მოთავსებულია საქართველოს ებრაელთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში.

ნავია აგრეთვე დაწერილობა **რზქ** სიტყვისა, რომელშიაც უკანასკნელ ასოდ მცხეთის ძველი წარწერის **ლ**-ს (ალფის) ნაცვლად **რ** გვევლინება, თუმცა ეს ორი ასო იმდენად ძნელად განსხვავდება ერთმანეთისაგან, რომ შეუძლებელი არაა ხსენებული სიტყვის უკანასკნელ ასოდ ალფი მივიჩნიოთ; საკუთარი სახელი მამაკაცისა, „იოსებ“ გადმოცემულია შემოკლებული ფორმით: **იქ**, როგორც ეს ჩვეულებრივ იხმარება ებრაულს ტექსტებში (როგორც ბიბლიაში, ისე წარწერებში) და არა უძველესი სახით **იქო**, რომელიც გვხვდება 81,6 ფსალმუნში და აგრეთვე ზოგიერთს ძველს წარწერაში¹.

მეორე სტრიქონში სრულებით გარკვევით იკითხება პირველი (**რ**) და უკანასკნელი (**ლ**) სიტყვები. არაა მთლიანად ნათელი ამ სტრიქონის მეორე სიტყვა, რომელიც „იოსების“ ქუნდას (მამობის აღმნიშვნელს სახელს) წარმოადგენს და რომელსაც ჩვენ ვკითხულობთ ამგვარად: **იქო** („პუნან“). საქმე ისაა, რომ **რ** და **ლ** ასოები, როგორც ცნობილია, ძველს ძეგლებში, კერძოდ ჩვენ წარწერაში, ძალიან ძნელად განსხვავდება ერთმანეთისაგან, ისე, რომ შესაძლებელია იგივე სიტყვა **იქო**-ად იქნეს წაკითხული. სავსებით ნათელი არ არის აგრეთვე უკანასკნელი ასო. შესაძლებელია იგი **ლ** იყოს, ან **რ** ისე, რომ შეგვეძლო ხსენებული სიტყვის კიდევ ამგვარად წაკითხვა: **იქო**, **იქო**, ან კიდევ **იქო**, **იქო**. არც ისაა გამორიცხული, რომ ამ შემთხვევაში ჩვენ საქმე გვექონდეს საკმაოდ გავრცელებული ებრაული საკუთარი სახელის **ქო**-ის არა სწორ დაწერილობასთან: **იქო** („ხედმეტი“ ალფით, რომელიც ებრაულს ეპიგრაფიკაში იშვიათი არ არის). ყველა ამ შესაძლებლობიდან ჩვენ მხარს ვუჭერთ **იქო** დაწერილობას და უფრო მართებულად მიგვაჩნია მოსაზრება, გამოთქმული აკად. ივ. ჯავახიშვილის მიერ, რომ ებრაული საფლავის ქვაზე მოხსენებული პირის ქუნდა არა ებრაული, ადგილობრივი წარმოშობის უნდა იყოს. სამწუხაროდ ჩვენთვის ჯერჯერობით არაა გარკვეული თუ სახელდობრ რომელი ენობრივი სინამდვილიდან უნდა მოდიოდეს ხსენებული სახელი.

მესამე სტრიქონი თავისუფლად იკითხება და რაიმე გაუგებრობას არ იწვევს; მეოთხე სტრიქონში ძნელი გასარჩევია დასაწყისი სიტყვა, ვინაიდან ამ ადგილას წარწერა დაზიანებულია. აკადემიკოსმა კოკოვცოვმა, რომელსაც ჩვენ ვთხოვეთ შეემოწმებინა ჩვენ მიერ წაკითხული ტექსტი და რომელმაც მთლიანად დაადასტურა ჩვენი წაკითხვები, საეჭვოდ მიიჩნია მხოლოდ ამ სიტყვის წაკითხვა. უკანასკნელად მან წარმოადგინა ვარიანტი **იქო** („ძმა მისი“). ღვექტურად დაწერილი, **იქო**-ს ნაცვლად, რაც სრულიად ბუნებრივია, მით უმეტეს, რომ ამავე წარწერის პირველი სიტყვა **ქო**, აგრეთვე ღვექტურადაა დაწერილი, როგორც ზემოთ გვექონდა აღნიშნული².

¹ იხ., მაგალითად, იერუსალიმის მანობლად ნაპოვნი ერთი ოსუარიუმის (საძვალის) წარწერა. *И. А. НВО.ТСОИ*, ხს. შტრ., გვ. 72 შმდ. (№ 11).

² გარდა ამისა შეუძლებელი არაა ხსენებულ ადგილას შემდეგი ასოები ამოვიკითხოთ: **იქო**, ვ. ი. მეორე პირის ნაცვალსახელი მამრობითი სქესისა და **ქ** კავშირი. ამ შემთხვევაში **იქო** სიტყვა გაგებული უნდა იქნეს როგორც ვნებითის მიმღეობა და მომდევნო სიტყვასთან ერთად გადმოითარგმნოს ამგვარად: „მშვიდობა შენ“: რაც შეეხება **ქ**-ს, იგი მიეკუთვნებოდა **იქო** სიტყვას („და ხსენებულ [იყავ]...“); მართალია ეს გამოთქმა ცოტა უზვიერო იქნებოდა, მაგ-

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მცხეთაში ჯერ კიდევ წარსული საუკუნის სამოცდაათიან წლებში იპოვეს ამგვარივე ხასიათის წარწერა და ბუნებრივი იქნება, თუ ახლად მოპოებული ძეგლის დასახასიათებლად ძველად აღმოჩენილ წარწერას მოვიშველიებთ. ამ შედარებით, პირველყოვლისა, აშკარა ხდება სრული იგივეობა ენისა. ჩვენი ძეგლიც, ისე როგორც ფ. ბაიერნის მიერ ნაპოვნი წარწერა, დაწერილია თალმუდის არამეულზე, ანუ რაბინულზე, მისთვის დამახასიათებელი ნიშნებით, როგორიცაა მესამე პირის მამრ. სქესის ნაცეალსახელოვანი ონაწილაკი, ან ონაწილაკის სიტყვის ფორმა და სხ. სამწუხაროდ ენა და შინაარსი წარწერისა არაფერს გვეუბნება იმის შესახებ, თუ ვის ეკუთვნის ეს ძეგლი. წარწერაში მოხსენებული სახელები არ იძლევა საკმაო ნასალას გამოვარკვევით, ებრაელია თუ არა ის პირი (ან პირები), რომლისთვისაც საფლავის ქვა იყო განკუთვნილი. არა ებრაული ქუნჯა საკუთარი სახელისა¹ ან გამორიცხავს შესაძლებლობას, რომ იგი რომელიმე ადგილობრივი ტომის წარმომადგენელი (მაგრამ ებრაელთა სარწმუნოების მიმდევარი) იყო. თუმცა მეორე მხრით ჩვენ ვიცით, რომ ბაბილონის ტყვეობიდან მოყოლებული, ებრაელებს ჩვეულება ჰქონდათ ებრაული საკუთარი სახელების გვერდით არა ებრაული, ადგილობრივი წარმოშობის, სახელების ხმარებისა².

ჩვენი ძეგლის დათარიღებისათვისაც აუცილებელი იქნება მისი შედარება მცხეთის უკვე ხსენებულს ძველად ნაპოვნ წარწერასთან, თუმცა დანამდვილებითი თარიღი არც მისთვის არის გამორკვეული. ერთადერთი დასაყრდენი თარიღის გამოსარკვევად არის ამ ძეგლების პალეოგრაფიული ანალიზი. მცხეთის ძველად ნაპოვნი წარწერის გამომცემელი პროფ. დ. ხვოლსონი ყურადღებას აქცევს იმ გარემოებას, რომ წარწერაში მთელს რიგს ასოებს ძალიან ძველი სახე აქვს³. ასე მაგალითად **כ**, **ד** და **ו** ასოებს ახასიათებს ზევით აწეული საკმაოდ გრძელი ბუნი, როგორც ეს ძველს წარწერებშია მიღებული. **ו**-ს, პალმირული **ו**-ს მსგავსად, ახასიათებს ორი ბუნი, აწეული ვერტიკალური ხაზის ზევით. ვერტიკალური ხაზი ამ ასოსი საგრძნობლადაა მარჯვნივ მოხრილი; **ד** მარცხნივ სრულებით გახსნილია; **י**-ს ძირს დახრილი თავი ახასიათებს. ძალიან ძველი, შემდეგში იშვიათად ხმარებული სახე აქვს **א** ასოს. ყველა ამ ნიშნების მიხედვით დ. ხვოლსონი ხსენებულს ძეგლს IV—V⁴ საუკ. (ჩვ. წ. აღრიცხვით) მიაკუთვნებს.

რამ როგორც სხვა ადგილებიდანაც ჩანს, ტექსტის ავტორი მაინცდამაინც ბრწყინვალე მცოდნე ენისა არ ყოფილა. ყოველ შემთხვევაში, ზემოხსენებული ორი ვარიანტის გარდა (რომელთაგან პირველს მეტი უპირატესობა აქვს), სხვა შესაძლებლობა ამ ადგილის წაკითხვისათვის არ არსებობს.

¹ საყურადღებოა, რომ ბაიერნის მიერ ნაპოვნი წარწერაშიაც გვხვდება არა ებრაული სახელი, რომელსაც განსვენებული პროფ. დ. ხვოლსონი **קולן** „გურკ“-ად ჰკითხულობს (იხ. ხს. ნაშრ., გვ. 130).

² ამის შესახებ იხ: Zunz, *Namen der Juden*, გვ. 27; Д. А. Хвольсон, *ibid.*, გვ. 132.

³ Д. А. Хвольсон, *ibid.*, გვ. 132.

⁴ Д. А. Хвольсон, *ibid.*, გვ. 133.

მცხეთის ახლად აღმოჩენილი წარწერა

ჩვენი ძველი პალეოგრაფიულადაც ძალიან ახლოს დგას მცხეთის ძველად ნაპოვნ წარწერასთან. ასე მაგ., **კ, ლ, ო** ასოებს სრულებით იგივე სახე აქვთ, როგორც **დ**. ხეოლსონის მიერ გამოცემულ ძველში, ჰორიზონტალური ხაზის ზევით აწეული ბუნით. ამგვარადვე არის დაწერილი **ო** ასო. ორი ვერტიკალური ბუნით ჰორიზონტალური ხაზის ზევით. სრულებით გახსნილია აგრეთვე **ქ** მარცხნით. **ჟ**-ს ჩვენ წარწერაშიაც ძირსა აქვს თავი დახრილი, მაგრამ გარდა ამისა ჩვენს ძველს ახასიათებს ძალიან ძველი სახე **რ, ო** და **ქ** ასოებისა. მხოლოდ **წ**-სა აქვს შედარებით გვიანდელი მოხაზულობა (ოდნავ მოხრილი ბოლო მარცხენა ვერტიკალური ხაზისა), თუმცა ამგვარივე სახე ახასიათებს ამ ასოს ერთს ებრაულს წარწერაში (ბაბილონში ნაპოვნს თიხის ფირფიტაზე), რომელსაც I. Lutinგ-იცა და ხეოლსონიც¹ სწორედ IV—V სუკ. მიაკუთვნებენ. აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ ალექს მცხეთის ძველად ნაპოვნ წარწერაშიაც იგივე სახე უნდა ჰქონოდა, რაც ჩვენს ძველში, თუმცა ამჟამად იქ ეს ასო ძალიან გადაშლილია და ძნელად იკითხება. არა ჩანს ეს ალექს ნათლად არც ხეოლსონის მიერ გამოქვეყნებულ ლითოგრაფიაში, რომელიც მხატვრის მიერ ხელით გადმოღებული ნახაზიდან არის შესრულებული.

ყველა ეს საშუალებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ჩვენი წარწერაც შესრულებულია იმავე ხანებში (ან შეიძლება უფრო ადრეც), რომელსაც ეკუთვნის წინათ აღმოჩენილი ძველი. ყოველ შემთხვევაში დიდი განსხვავება ქრონოლოგიური მხრით ამ ორ წარწერას შორის არ უნდა იყოს. მაგრამ აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ზუსტი თარიღი წინათ ნაპოვნი ძველისათვისაც არ არის გამოარკვეული და ვიდრე ახალი მასალები არ მოგვიპოვებია, ამ ძველების უფრო დაახლოებით დათარიღება ძნელი იქნება.

ჩვენი ძველის დასახასიათებლად ზედმეტი არ იქნება აგრეთვე, თუ ორიოდ სიტყვას ვიტყვით ევლოგიაზე, რომელიც ჩვენს წარწერაში გვხვდება და რომელიც სრულებით განსხვავდება ძველად ნაპოვნი წარწერის ევლოგიისაგან. ძველად აღმოჩენილს წარწერაში გვხვდება ევლოგია „**ד'י'ר'נ'ר' 2 ע'י' ר'ב'ש'ו' 2 ע'י' ר'ח'ר'י'ע'**“ „(იყავნ) განსასვენებელი მისი კეთილმსახურთა თანა, აღდგომაჲ მისი—მართალთა თანა“². არაერთარი ამის მსგავსი ჩვენ წარწერაში არაა. სამაგიეროდ ჩვენი წარწერის ევლოგიას სხვაგან მოეპოვება საკმაოდ ძველი პარალელები. ასე, მაგალითად, გამოთქმა **ב'י'ג'ל' ר'י'ר'** „(იყავნ) სახსენებელი (მისი) სანეტაროდ“, რომელიც ჩვენ წარწერაშია ნახმარო და რომელიც მსგავსად სხვა ევლოგიებისა, ნასესხებია ბიბლიიდან, გვხვდება ებრაული (და არა არამეუ-ლი) ფორმით და შემოკლებული სახით (**ר'י' ב'י'ג'ל' ר'י'ר'**) ჯერ კიდევ უძველესს დროს, სახელდობრ ჩუფუთ-ყალას ერთს წარწერაში, რომლის თარიღია **ר'י'ש' א'נ'ש'ת'** „756 წელი“ **ר'נ'ג'ל' ע' י' י'נ'ר'י'ג'ל'** „ჩვენი ტყვეობის შემდეგ“, რაც უდრის 206 წელს ჩვენი წელთაღრიცხვით³. გარდა ამისა, იგივე ევლოგია საც

¹ ხს. ნაწრ., გვ. 109, შმდ., № 21.

² დეჟანშია **ד'י'.**

³ დ. ხეოლსონი, ხს. ნაწრ. გვ. 130.

⁴ იქვე, გვ. 249, C, შმდ. აგრეთვე გვ. 412 შმდ.

მაოდ გაერკელებულია ცოტა უფრო გვიანდელს ძეგლებში. ასე, მაგალითად, იგი გვხვდება 550 წლის ერთ წარწერაში ჩუფუთ-ყალადან და 983—1175 წწ. რამდენსამე იმავე წარმოშობის ძეგლში¹. ამგვარად, წარწერაში ხმარებული ევლოგია შეუძლებელს არ ხდის მისი საკმაოდ ძველი ხანით დათარიღების საქმეს, თუმცა ეს რათქმაუნდა არც იმას უშლის ხელს, რომ თარიღი ცოტა უფრო აქეთ გადმოიწიოს.

ჩვენ ჯერჯერობით მხოლოდ ეს ორი ებრაული ძეგლი მოგვეპოება მცხეთიდან, სამწუხაროდ ორივე უთარიღო და შინაარსის მხრივ ორივე ლარიბი. ამიტომ ჩვენ არ მიგვაჩნია შესაძლებლად გამოვიტანოთ უფრო შორს მიმავალი დასკვნები, ვიდრე ამის ნებას გვაძლევს ამჟამად ჩვენ ხელთ არსებული მცირეოდენი მასალა. ზუსტი თარიღი წარწერებისა და აგრეთვე საკითხი იმის შესახებ, თუ ვის ეკუთვნოდა ის სასაფლაო, სადაც ეს წარწერები იყო მოთავსებული, გამოირკვევა მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ახალი ძეგლები აღმოჩნდება. ამჟამად მცხეთა-სამთავროს მიდამოებში წარმოებს დიდი არქეოლოგიური მუშაობა ჩვენი სახელოვანი მეცნიერის აკადემიკოს ი. ვ. ჯავახიშვილის ხელმძღვანელობით და იმედი უნდა ვიქონიოთ რომ ამ მუშაობის შედეგად მოპოებული იქნება ახალი მასალა, რომელიც საშუალებას მოგვცემს გამოვარკვიოთ ზემოთაღძრული საკითხები.

თბილისი, 1938, XII.

¹ იქვე, გვ. 284, № 59; 368, № 122; 235—242 №№ XV, XIX, XXIII, XXVI, XXX, XXXI, XXXIII, XXXV, XXXVII, XXXVIII.

გ. ჩუბინაშვილი

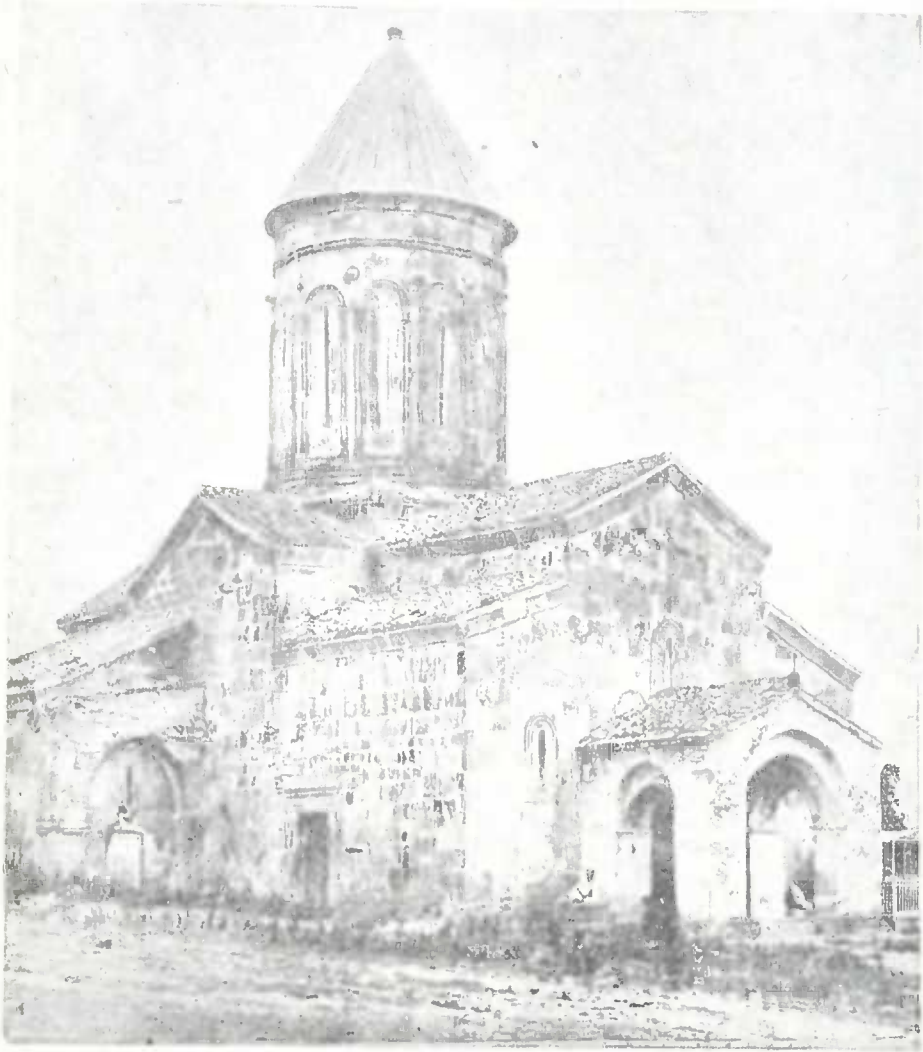
რუსის ტაძრის ისტორიისათვის

ქართლის შუაგულში, გორიდან დასავლეთით სულ რაღაც 15 კმ მანძილზე, მტკვრის ნაპირიდან ცოტათი დაშორებით, ველზე, ფართოდ გადაჭიმულ სოფელ რუისში დგას ტაძარი — მროველ ეპისკოპოსთა სახელგანთქმული კათედრა.

რუისის ტაძარი წარმოადგენს დიდ ნაგებობას გეგმით დაგრძელებული ფორმისა და ცენტრში აღმართული გუმბათის ყელით. გუმბათი დგას ოთხს თავისუფლად მდგარ ბურჯზე. ამის გამო გეგმის ჯვრის ოთხი ამალეებული მკლავიდან აღმოსავლეთისა და დასავლეთის მკლავი შესამჩნევად დაგრძელებულია — აღმოსავლეთით დამატებულია საკურთხეველის აფსიდი, დასავლეთით კი არის სვეტების დამატებითი წყვილი. შენობის ეს დაგრძელება აღმოსავლეთიდან დასავლეთით, რომელიც, თუ დასავლეთ ნაწილში წარმოსდგება მაყურებლის წინაშე გაშიშვლებული სახით, აღმოსავლეთ ნაწილში შემოშენებულია სიგრძივ ფასადებზე. და ბოლოს, დასავლეთის შესასვლელის წინ ტაძარს აქვს საშუალო ზომის, ყოველ მხრივ ღია კარიბჭე. კვადრატისგან გუმბათის წრეზე გადასასვლელად ნახშირია ოთხი პანდანტივი (აფრა). გუმბათის ყელი გარედან დაყოფილია 12 წახნაგად ფანჯრებით; ორმაგ ნახევარსვეტებში მოქცეული თითოეული წახნაგის ჩარჩო ქარბადაა დაფარული ორნამენტული ჩუქურთმით. შენობის კორპუსის ქვეითა ნაწილის ფასადზედაც ყველა სამივე შესასვლელი კარი ტაძარში მორთულია ორნამენტული ჩუქურთმით, ფანჯრის ხერტიც მოჩარჩოებულია მით და, გარდა ამისა, საკმარისად დიდი რაოდენობითაა ცალკეული მოჩუქურთმებული ქვები. ამგვარად, ძეგლი ქართულ საშუალო საუკუნეთა ხელოვნების ნიმუშად გვევლინება.

მაგრამ, თუ ახლოს განვიხილავთ შენობას, ჩანს ამ ძეგლის ცხოვრების სირთულე, მყდვენდება დისონირებული ხაზები, ვერძნობთ რაღაცა შეუთანხმებლობას. კორპუსის ქვეითა ნაწილისა და გუმბათის ყელის პროპორციების ურთიერთი თანაფარდობა არ უპასუხებს ქართული ხელოვნების განვითარების ამათუიმ პერიოდში გამომუშავებულ ნორმებს: გუმბათის ყელი მეტად მაღალია და შენობის გაბრტყელებულ კორპუსზეა ამოყვანილი, ან, უფრო სწორედ რომ ვთქვათ, — შენობის ქვეითა ნაწილი არა საკმარისად მაღალი და მოხდენილი ჩანს თავისუფლად და მტკიცედ აღმართულ, ქარბად მორთულ, საზეიმო (მიუხედავად დიდ დაზიანებათა და დამახინჯებისა) თორმეტწახნაგოვანი გუმ-

ბათის ყელისა და ოდესლაც მის დამაგვირგვინებელი სახურავის კარავთან შედარებით, რადგან ტაძრისაგან მიღებულ შთაბეჭდილებაში დომინირებული როლი სწორედ გუმბათის დაგვირგვინებას უჭირავს. ფასადების გულდასმით გასინჯვა

1. რუისის ტაძარი ჩრდილო-დასავლეთიდან (ოთხმთვიანი წლების ფოტოსურათით)

ამჟღავნებს არა მარტო ოსტატურად შესრულებულ დეკორაციულ ნაწილებსა და სრულიად ტლანქად და დამახინჯებულად გამოჭრილ ფრაგმენტების თანაარსებობას, ან მოჩუქვრთმებული ქვების დაქსაქსულობას და შემთხვევით განწყობას ამათუიმ სიბრტყეზე, ან დახვეწილ ოსტატობის მრავალ დეკორაციულ

ელემენტთა ფრაგმენტალობას, არამედ ამ დახვეწილი მორთულობის სრულიად არ არსებობას აღმოსავლეთ ფასადზე, სადაც მდარე ხარისხის მორთულობა წარმოდგენილია ძალიან ღარიბად, მაშინ როდესაც დანარჩენმა ფასადებმა იმდენად სრულად შეინარჩუნეს თავისი საუცხოო მორთულობა, რომ კომპოზიციის აღდგენა სავსებით შესაძლებელი ხდება. გვერდის მიმართაც ასევე ჩვეულებრივი ნორმების გარეშე დგას აფსიდის გვერდითი ოთახების ფორმათაშექმნა, და ნაწილობრივ მათი აგების ელემენტებიც. ბოლოს, მხედველობაში უნდა ვიქონიოთ ზოგიერთ ხუროთმოძღვრულ ფორმათა ფრაგმენტალობა და შენობის ცალკეული შეკეთებანი. ამნაირად, რუისის ტაძარი წარმოგვიდგება, როგორც ხუროთმოძღვრული კომპოზიცია, რომელიც შექმნილია არა რომელიმე გარკვეულ ისტორიულ პერიოდში ერთბაშად და მთლიანად, არამედ შემაერთებელია თავისთავში სხვადასხვა ეპოქათა ნაწილებისა და ელემენტებისა, რომელთაგანაც ჰქმნის რალანცნაირად ერთმანეთში გადაბმულსა და ერთგვარად დამორჩილებულს ამ გვიანი ეპოქის კომპოზიციურ მიდგომას. აქ დამახასიათებელია სწორედ ის, რომ ჩვენ წინ არის არა სხვადასხვა ეპოქათა ფორმების დაზინვა ერთი მეორეზე, არამედ შეგუება, ჩაბმა, ჩართვა წინათ არსებულ ნაწილებისა ან ელემენტებისა თითოეულ შემდგომ ეპოქათა ახალ—და აქ იგი არა ერთია—მსატრეულ კომპოზიციაში.

რუისის ტაძრის შესახებ არსებულ—რასაკვირველია მცირე, მაგრამ მაინც შესამჩნევად უფრო ფართო, ვიდრე იმნაირივე და უფრო მნიშვნელოვანი ქართული ხელოვნების ძეგლების უმრავლესობის შესახებ არსებულ—ლიტერატურაში არსად ვაკვრიოთაც კი არ იხსენიება მისი ისტორიული წარსულის ასეთი სირთულე. არც აკად. ბროსეს, არც პროფ. თაყაიშვილს, რომელნიც აქვეყნებდნენ ტაძრის წარწერებსა და გრაფიტოებს, არ შეაქტ მათ მიმართაც კი არავითარი, ცოტად თუ ბევრად მკაფიო, ქრონოლოგიური დაყოფა¹. რაც შეეხება ა. ნ. მურავიოვს, ნ. პ. კონდაკოვს, დ. ბაქრაძეს, და ამდენადვე გრ. პ. ს. უვაზოვას², ყველა ისინი იხსენიებენ ისევე, როგორც ბატონიშვილი ვახუშტიც, ტაძრის საშინელ დანგრევას თემურლენგის მიერ, და მის სრულ აღდგენას XV საუკუნის პირველ ნახევარში მეფე ალექსანდრე I-ის მიერ, და პირდაპირ ამბობენ რუისის ტაძარზე, როგორც ალექსანდრე I-ის მიერ აშენებულ ნაგებობაზე. მაგრამ ეს მდგომარეობა მაინც არ შეიძლება საფუძველი გახდეს საყვედურისათვის ყველა ამ მკვლევარის მიმართ, არამედ იგი არის მკვერმეტყველური ანარეკლი ჩვენი ახალგაზრდა მეცნიერების ვითარებისა; ასეთი ხახის პრობლემები მაშინ არ ისმებოდა, და არც შეიძლება დასმულიყო. მხოლოდ ჩვენი მეც-

¹ Rapports sur un Voyage archéologique, VI, 6 sqq. არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, I, 1907, გვ. 105 შმდ.

² А. Н. Муравьев, Грузия и Армения. СПб. 1848, т. III, стр. 112—113; Н. П. Кондаков, Древняя архитектура Грузии, М. 1873, стр. 14, 32, 42, 46, 59 და И. И. Толстой и Н. П. Кондаков, Русские древности, IV. СПб. 1891, стр. 39, 44, 74, 76. Дм. Бахрадзе, Кавказ в древних памятниках христианства, М. 1875, стр. 108—109. П. С. Уварова. Материалы по археологии Кавказа. т. IV. М. 1894, стр. 145—147.

ნიერების განვითარება, ამ უკანასკნელი მეოთხედი საუკუნის მანძილზე, მივიდნენ შემოთ დასახული პრობლემის დასმის შესაძლებლობამდე.

რუსის ტაძრის პირველი შესწავლა დაკავშირებულია მის გაზომვასთან, რომელსაც საქ. საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების დეკლარაციით აწარმოებდა ხუროთმოძ. ნ. სევეროვი. გაზომვა არამც თუ არ იყო დასრულებული, არამედ დაწყებულ ნაწილებშიც კი არ იყო თანაბრად და მთლიანად შესრულებული. ეს შეწყვეტა დაპირობებული იყო არა მარტო გარეგანი მიზეზებით, არამედ არსებითითაც — მაშინ კიდევ ვერ ხერხდებოდა ცალკეულ ისტორიულ ფენათა დანაწევრება, თუმცა მათი არსებობა იგრძნობოდა: წინასწარ (უკვე შემდეგში) გამოხაზულ გეგმაზე, სადაც ზოგიერთი ნაწილი მხოლოდ პირობითად იყო დაკავშირებული, ურთიერთ-შეთანხმებით არ იყო დაშტრისული. რუსის ტაძრის პირველი, იძულებით ხანმოკლე ნახეის შემდეგ, ამ თხუთმეტი წლის წინათ (1923 წ. ნოემბერში) შეეძლო, ამგვარად, მხოლოდ აღმნიშნა, რომ ტაძარი შეიცავს სხვდასხვა დროის ელემენტებს, რომ თავისი მაღალი მხატვრული კონცეპციით ის არის მაღალ საშუალო საუკუნეთა ნაწარმოები, და არა XV საუკუნის პირველი ნახეისა, როგორც ფიქრობდნენ უვაროვა და სხვები, როდესაც ის მხოლოდ მთლიანად იყო შეკეთებული, მაგრამ ცალკეულ ნაწილთა გამოყოფა და მათი დროის განსაზღვრა არ შეეძლო: ამისთვის შეეძლო შედარებათა მონაცემები. მხოლოდ ესაა, 15 წლის შემდეგ, როცა ჩვენმა მეცნიერებამ იმდენად წინ წაიწია, რომ შემიძლია ვცადო ზღვარის დედება ცალკეულ ეპოქათა და ფენათა შორის, შემოვხაზო ცალკეულ ეპოქათა რესტავრაციის ფორმათა მთავარი ხაზები, დაწმუნებული ვარ, ეს წინასწარი, დაწყებითი სამუშაო. ქეგლის განსაზღვრისა. შედარებით ძიებათა შემდეგ, გაღრმავებით, მოცემულ ელემენტთა სრულიად ზუსტი ქრონოლოგიური განაწილების საშუალებას მოგვცემს. რუსის ტაძრის, როგორც ქართული ხელოვნების ქეგლის, ისტორიის გაშუქება, უკვე ესაა, როცა შესაძლებელია განსაზღვრა მისი დეკორის მხოლოდ მეტად დამახასიათებელი ნაწილებისა და ელემენტებისა, წარმომადგება საჭიროდ ქართული ხელოვნების ისტორიის განვითარების და გაღრმავების მიზნით, და იქნებ საქართველოს ისტორიისაც ზოგადად, თუ კი გავითვალისწინებთ, რომ რუსი იყო ერთი თვალსაჩინო ბუნქტთაგანი საქართველოს წარსულში¹.

1

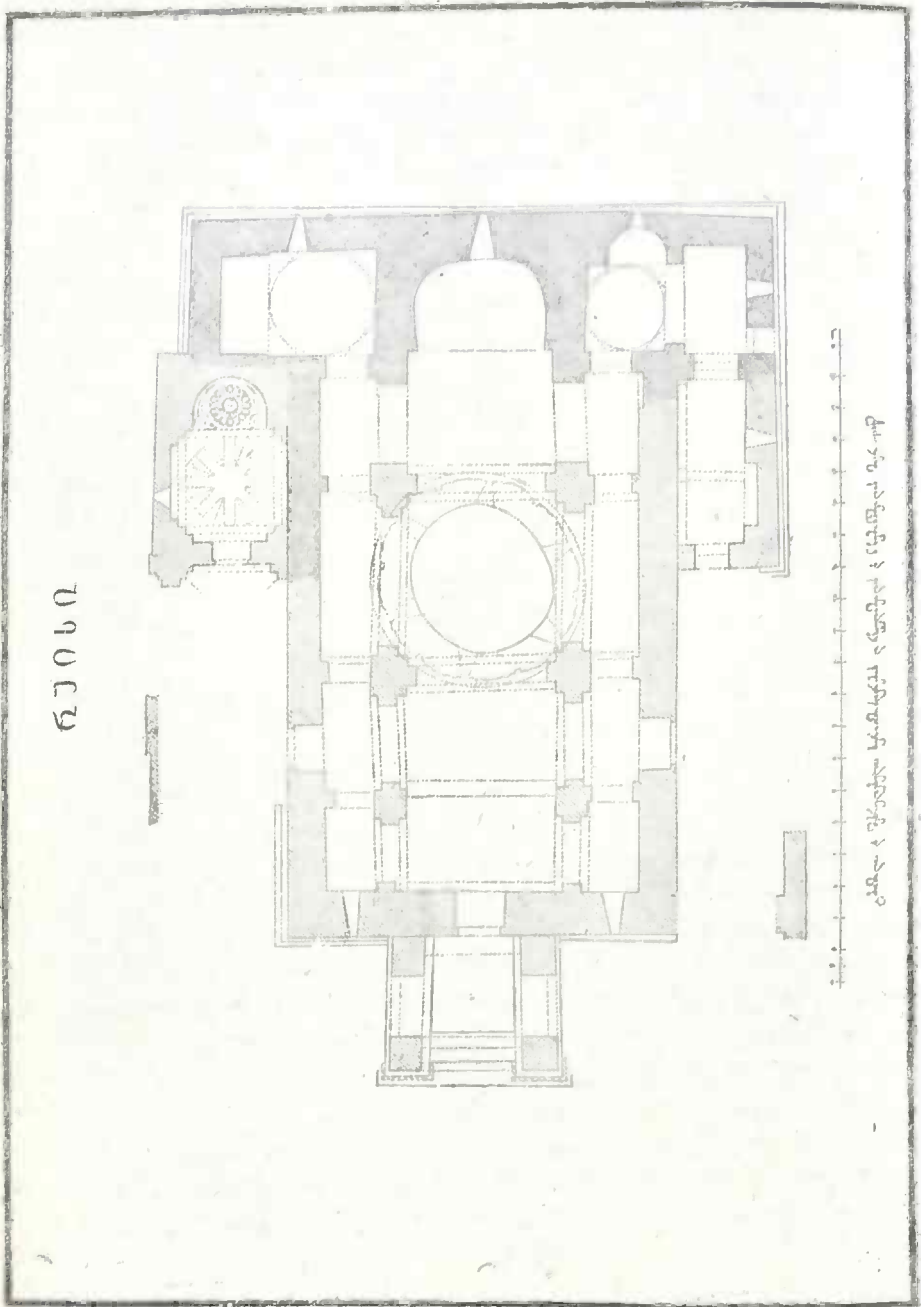
გუმბათის ყელის პროპორცია მთელი შენობის მიმართ, როგორც ითქვა, არ უპასუხებს განვითარებულ საშუალო საუკუნეთა გამოუმუშავებულ ნორმებს. შენობის ქვეითა ნაწილი მეტად დაბალია გუმბათის ყელთან შედარებით². ეს მეტად საგრძნობია აღმოსავლეთის მხრიდან, რადგან აქ ფასადი შესამჩნევად

¹ რუსის ტაძრის სრული გაზომვა ორგანიზებული იყო ჩემ მიერ ხელოვნების მუზეუმ „მეტეხისათვის“ უკვე ამ წლის ნოემბერში, ჩრდილოეთ ფასადის გარეთ საცდელი შურფებით. გაზომვას აწარმოებდნენ ხუროთმ. ლ. რეუელიშვილი და ნ. ჩუბინაშვილი. ქვემოთ გამოყენებულია გაზომვიდან შესრულებული ორი ნახაზი.

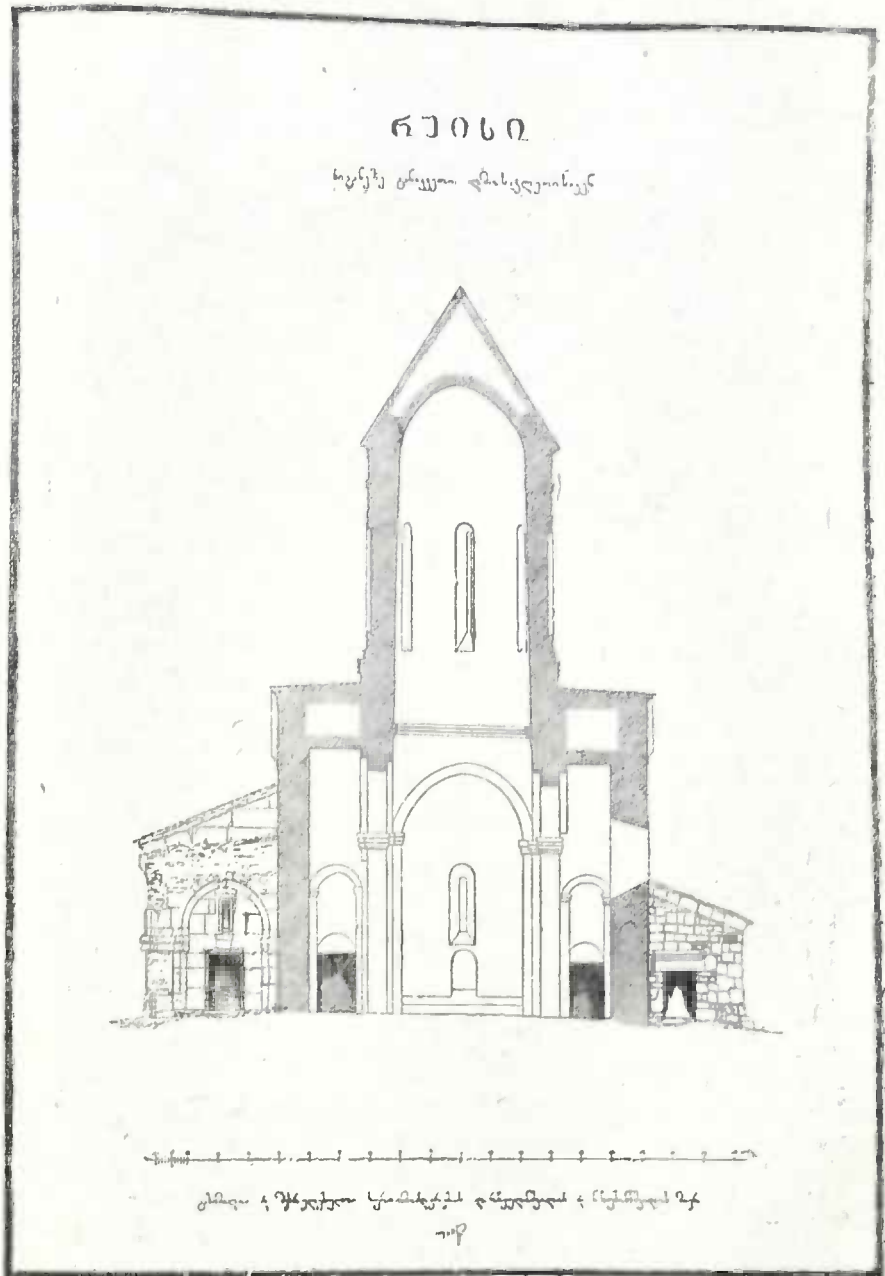
² შტრ. სიგანეზე განაკვეთი, სადაც გუმბათის სიმაღლე სრულიად თვალსაჩინოა (სურ. 3).

ფართოა, ვიდრე ნაკარნახევია ჩვეულებრივი ფორმებით, და გარდა ამისა იგი სადაა და თითქმის მოუერთველი. რუისის ტაძრის გეგმის განხილვა არკვევს აღმოსავლეთ ფსადის სივანის მიზეზს და ამასთანავე აღნიშნავს შენობის იმ უძველეს ნაწილსაც, რომელიც გამოყენებული იყო შემდეგ შეკეთებებში და რომელმაც განსაზღვრა შედარებით საშუალო სიმაღლე შენობის მთელი ქვეითი ნაწილისა. ეს უძველესი ნაწილი შეიცავს საკურთხევლის აფსიდს და ორ მომიჯნავე, კვადრატული ფორმის და გუმბათოვანი კამარით გადახურულ (ოთხი დიდი ტრომპით კუთხეებში) ოთახს; და რასაკვირველია, ამ გვერდითი ოთახების, ჩრდილოეთით და სამხრეთით, დამატებითი სივრცეები იმავე უძველეს ნაგებობას ეკუთვნის. ამგვარად, შენობის მთელი აღმოსავლეთი ნაწილი წარმოადგენს ძველი ნაგებობის მთლიან ფრაგმენტს. უეჭველია, რომ ის შემოინახა ჩრდილოეთ მხრიდან ცალკე მიშენებულ ეკვდრაშედს; ხოლო ტაძრის შინაგანი ჩრდილოეთი კედლის ნაწილი შინაგან (კარებიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთის კვადრატულ ოთახამდე) ეკუთვნის თუ არა უძველეს ნაგებობას—ამის თქმა არ შემიძლია, რადგან იგი დაფარულია შელესვის ახალი სქელი ფენით. მაგრამ აფსიდის ორივე კუთხის ბურჯი და მათგან დასავლეთ მიმართულებით გადაყვანილი კამარების დასაწყისი უძველეს ნაგებობას მიეკუთვნება. ეს კამარები ზემოდასახელებულ აღმოსავლეთის ბურჯებზე არ შეიცავენ ქუსლების იმპოსტებს, მაშინ როდესაც დასავლეთის ქუსლებზე ასეთები მოიპოვება (ტაძრის დანარჩენ იმპოსტების პროფილთა სიერთა ტიპისა). და მართლაც, სურთომოდ. სვეტოვი გეგმაზე აღნიშნავდა ჩრდილოეთ კამარის გარდატეხას, მის დავიწროებას აღმოსავლეთ ბურჯიდან გამოსვლის შემდეგ¹. ამ კამარების ფორმა, თუ დარჩენილი სამხრეთის კამარის აღმოსავლეთი ნაწილის მიხედვით ვიმსჯელებთ, ნალისებრი იყო ისევე, როგორც კონქის აფსიდალური კამარა, რომელმაც სავსებით შეინარჩუნა ეს ფორმა (თუმცა აფსიდი გეგმაშიც ნალისებრია). აფსიდალური კამარის ქუსლებს აქვთ უბრალო თაროსებრი ფორმა, რაც, მიუხედავად ახალი შელესვისა, კარგად ჩანს. სამხრეთ ნაწილში, როგორც ჩანს, უძველესი ნაგებობიდან შემოინახა ტაძრის სამხრეთი შიგნითა კედლის ნაწილი. აქ გეგმაზე არის კედლის არა სწორი ჩაღრმავება, რომელიც სამწუხაროდ, სქლადაა შელესილი; სამაგიეროდ იმავე კედლის მეორე მხრიდან შემონახულია კედლის სიბრტყეში წირთხლის ნაწილები (აღმოსავლეთის მხრიდან) და ამოქოლილი კარის ხვრეტის კამარის ნაწილები. კამარას აქაც ნალისებრი ფორმა ჰქონდა და მორთული იყო ბრტყელი ღილების მთლიანი ჯაჭვით. კამარის ასეთი მორთულობის უახლოეს პარალელად ქსნის ხეობის VIII საუკუნის წირქოლის ნაგებობის დასავლეთი შესასვლელის მორთულობა გვევლინება. როგორც ჩრდილოეთი კვადრატი დასავლეთით ეკლესიასთან გასასვლელით იყო შეერთებული, ისევე სწორედ შეერთებული იყო მასთან სამხრეთით. ეხლა სამხრეთ კვადრატის კარი ამოქოლილია, მაგრამ ორივე მხრიდან ჩანს: სადგომის შიგნით ტიმპანის ქვა, ეკლესიიდან კი—ნალისებრი თაღი. ამ ორივე კარის თავზედ შემოინახა ძველი ფანჯრები, რომელთაც გარედან ძველივე ზედანი აქვთ.

¹ შდრ. გეგმა: სურ. 2.

2. რუისის ტაძრის გეგმა

3. რუისის ტაძრის სიგანზე განაკვეთი

28. აკად. ივ. ჯავახიშვილისადმი მიძღვნილი კრებული

ნაგებობის ამ მთელი უძველესი ნაწილის წყობის შესახებ ზუსტი და სრული წარმოდგენა არა გვაქვს, რადგან იგი შიგნიდან სქლადაა შელესილი, ფასადებზე კი გვიანდელი დროის მოპირკეთებაა. მაგრამ 1920 წლის თებერვლის მიწისძვრის გამო, როცა მთელმა ტაძარმა ზოგან დიდი ბზარი მიიღო, უკანასკნელთა ადგილებში შენალესივ ჩამოცვივდა. ასე მაგალითად, აფსიდსა და მის კონქში ჩანს, რომ რიყისქვა გამოყენებულია როგორც მთავარი საშენი მასალა, აფსიდის კუთხეებისა და პილასტრებისათვის კი თლილი ქვებია ნახმარი, ნაწილობრივ შირიმიც. მასალათა მსგავსი შეერთება გვხვდება სამხრეთის კვადრატულ ოთახში, სადაც შირიმი გამოყენებულია კაპარებსა და ნაწილობრივ ტრომპებში, კედლები—რიყისქვისა; ქვეითა ნაწილში კი ტლანქად თლილი კვადრების რიგია—ორი განიერი და ერთი ვიწრო. აფსიდი, კუთხეების გარდა, მარცხენა ნახევარში რიყისქვისაა, დანარჩენი — კონქი და კამარა — აგურისაა (შეკეთებულია)¹.

ხუროთმოძღვრული ფორმები, ისევე როგორც შენობის ამ ნაწილის გეგმიანი კომპოზიცია, როგორც ვთქვით, უძველესია რუისის ამჟამად ხსენებულ ტაძარში, და იმავე დროს მიეკუთვნება ქართული ხუროთმოძღვრების ძველ პერიოდს. ისეთი კვადრატული გუმბათიანი ოთახების გამოყენება, რომელთაც კუთხის ტრომპები აქვთ და რომელნიც ორგანულადაა დაკავშირებული ტაძრის აღმოსავლეთ, საკურთხეველის ნაწილის გეგმასთან, ჩვენ გვხვდება საქართველოს ძველ ტაძრებში; ეს, უპირველესად ყოვლისა, რუისის ტაძართან ახლოს მყოფი VII საუკუნის დასაწყისის წრომის ტაძარია², სადაც ასეთსავე კვადრატებს აქვთ დამატებითი სივ-ცეება; შემდეგ, ორგუმბათიანი ტაძარი გურჯაანის ახლოს, რომელსაც VIII საუკუნეს მივაკუთნებ³, სადაც საკურთხეველის ჩრდილოეთ ოთახს ასეთივე ფორმა აქვს; ბოლოს, სანშვილდის კათედრალური ტაძარი, VIII (და არა X) საუკუნის ნაგებობა. ამასთანავე, საერთოდ, საკურთხეველის გვერდით ნაგებობათა ხუროთმოძღვრული დამუშავება, როგორც დამოუკიდებლისა და სრულფასიანისა, და ამიტომ საინტერესო და ხაზისგამსმელი, ელემენტების გამოყენებით, არა ერთხელ გვხვდება ძველ პერიოდში (შდრ. მაგალითად: მცხეთის ჯვარი. ვ. ჩნაძიანის ყველაწმინდა, ქსნის ხეობის VIII და IX საუკუნის ნაგებობანი წირქოლსა, არმაზსა და კაბენში); საშუალო საუკუნეთა ნაგებობებში კი სრულებით არა გვხვდება—მათში ეს ოთახები სრულიად მეორეხარისხოვან მნიშვნელობამდე დაყვანილი და მხოლოდ როგორც დამხმარე, საკურთხეველის სა-

¹ არ შემოძლია აქვე არ აღვნიშნო, რომ ამ შელესვის მოცილება ნიმაჩნია ერთერთ მნიშვნელოვან ღონისძიებად სიძველეთა დაცვის საქმეში, რომელიც სრულებით აუცილებელია არა მარტო ძველის მეცნიერული შესწავლის ინტერესებისათვის, არამედ მხატვრულ მთაბეჭდილებისათვისაც. ცხადია, მის მოცილებამდე წინასწარ უნდა შემოწმდეს, ხომ არ არის სადმე ძველი მხატვრობის ნარჩენები, რაც ამ შემთხვევაში ნაკლებად მოსალოდნელია. (უკანასკნელი გაზომვის დროს, ზოგიერთ მეტად მნიშველოვან ადგილას, დიდი ხანია კედელს მოცილებული ნაღისობა ჩამონგრეული იყო).

² იხ. ჩემი *Georgische Baukunst*, Bd. II, Tiflis 1934. Taf. 1, 10, 36 და Abb. 12 და 13, და ქართული ხელოვნების ისტორია, ტ. I, ტფ. 1936. სურ. 104 და 110.

³ იხ. ქართული ხუროთმოძღვრების ალბომი, შედგენილი ექ. თაყაიშვილის მიერ, ტფ. 1924, ტაბ. 69.

სამსახურო ოთახებადაა ქცეული¹. ტრომპების, ნალისებრი ფორმის კამარისა და ტაძრის აფსიდშიც ნალისებრი ფორმის გამოყენება, როგორც ეს რუისში გვაქვს, აგრეთვე ძველ დროს, უფრო კი მის აყვავების ხანას, უახლოვდება.

ძველი დროის რუისის დიდი საეპისკოპოსო ტაძრის რთულმა და გეგმით თავისებურმა აღმოსავლეთის ნაწილმა საუკუნეები განვლო და ასე მოაღწია ჩვენამდე. ამგვარად ერთადერთ .ლიტერატურულ ცნობას რუისის ეპისკოპოსთა, ძველ პერიოდში, ეგრეთ წოდებულ მროველთა კათედრის არსებობის შესახებ, ჯერ კიდევ VI საუკუნის დასაწყისში²—ეხლა ნივთიერი საბუთიც ერთვის ტაძრის არსებული ფრაგმენტის სახით.

ძველი ეპოქის დიდი ტაძრის ამ გადარჩენილ ნაწილში შემოინახა ტიმპანი თავის ძველსავე ადგილზე, დიდი რელიეფური ჯგუფით. სწორედ დასავლეთის შესასვლელთან სამხრეთ კვადრატის სწორკუთხოვან დამატებით ოთახში, ტიმპანის ნახევარწრეში არის საში ოდნავ ჩაღრმავებული სწორკუთხოვანი არე, და თვითველ მათგანში დამოუკიდებელი ფიგურული კომპოზიციაა მოთავსებული³. ყველა ისინი მეტად დაზიანებულია დროით, განსაკუთრებით შუა, მეტად მაღალი და ფართო არე, რომელსაც აქვს, როგორც ჩანს, en-face-ში მდგარი ცენტრალური დიდი ფიგურა ქრისტესი, გვერდებში გაშლილი ხელებით; მის გვერდით პატარა, ნაწილობრივ პროფილში, ანგელოზთა მდგარი ფრთოსანი ფიგურები; ქრისტეს ფიგურის ზემოთ ჰაერში ლივლივებენ ანგელოზები. ყველაფერი ძლიერ დაზიანებულია და კონტურებშიც ძლივს განიჩქევა. გვერდით არეებზე სამ-სამი ფიგურაა. მარჯვენა არეში მარცხნივ მდგარი ღვთისმშობლის (?) ჩვილადი ფიგურა en-face-შია, მარჯვენა, მუხლ-მოდრეკილი კი—პროფილში. მარცხენა რელიეფი, სხვებზედ უფრო კარგად შემონახული, მარჯვენასთან ასიმეტრიულადაა შედგენილი. მარცხნივ მუხლმოდრეკილი ფიგურა პროფილშია (rsp. სამემოთხედში); მარჯვნივ მდგარი კი en-face-ში. მათ შორის უფრო მსხვილი, ფრონტალურად მდგარი ფიგურა შარავანდედითაა მოსილი და გულხელდაკრეფილია, როგორც ორანტსა აქვს. მარჯვენა ფიგურაზე შედარებით კარგად ჩანს მუხლებამდე ქამარშემორტყმული ტანისამოსი და განიერი, კოჭებთან შემოკერილი შარვალი, აგრეთვე მოკლე წამოსასხამიც; მარცხენას კი მცხეთის ჯვრის ერისმთავართა მსგავსად დიდი და ხშირი თმა აქვს. საერთოდ ყველა რელიეფური გამოსახულება ძალიან შემოქერცლილია; ქვა

¹ საკურთხევის ორივე გვერდით ოთახში, რასაკვირველია, საუკუნეთა განმავლობაში ცვლილებები მოხდა. ასე მაგ., უკვე ეხლაც ჩანს, რომ ჩრდილოეთ კვადრატის დამატებით სივრცეს, რომელიც მთლიანად შეღვსილი და შეღებილია, აქვს თაღოვანი გადახურვა, ნაწილობრივ ისრის ფორმისა. სამხრეთ კვადრატში კი აფსიდის უბეველად გვიანდელი გაფართოება სამხრეთი მიმართულებით, რის გამოც ჩამოჭრილია სამხრეთ-აღმოსავლეთი ტრომპის ნაწილი. ჩრდილო კვადრატის ფანჯარა, ალბათ, ისევე იყო განლაგებული, როგორც სამხრეთ კვადრატისა, და მაშინ კვადრატის გვერდის ცენტრში მოდიოდა; სამწუაროდ ამის გამოკვევა შეუძლებელია უკვე აღნიშნული მიზეზების გამო.

² 22 ქართველ ეპისკოპოსთა რიცხვში, რომელნიც 506 წელს მონაწილეობას იღებდნენ ქართულ, სომხურ და ალბანურ ეკლესიათა ადგილობრივ კრებაში, მეთექვსმეტი დასახელებულია „მროველი“-ც.

³ სურ., 4. 1938 წლის რემონტის დროს კარის შესასვლელის გვერდები ამოშენებული იყო გეგმაზე (სურ. 2) კარი ნაჩვენებია ძველი ფორმით.

4. სამხრეთის ეკლერიის შესასვლელის ტიმპანი;

უხლაც იბურცება და იცირცნება, რადგან მთელი ოთახი ნესტიანია და ნახევრადბნელი და შეიძლება ითქვას—თითქმის არც კი ნიავდება. ტანისამოსზე ესლა სახეები არა ჩანს, და იმის თქმაც ძნელია—იყო მასზე ასეთი სახეები თუ არა. ამ რელიეფთა მდგომარეობა, ამგვარად, არ გვაძლევს საშუალებას ვიმსჯელოთ მხატვრულ მხარეზე და ამიტომ მათი ზუსტი დათარიღების კითხვის დასმაც შეუძლებელია. მაგრამ არ შეიძლება არ აღინიშნოს, რომ საერო პირთა ვამოსახულებანი (შეიძლება ქტიტორები ვიგულისხმოთ) მოცემულია ისეთივე

5. ტიმპანის რელიეფის ნაშთი

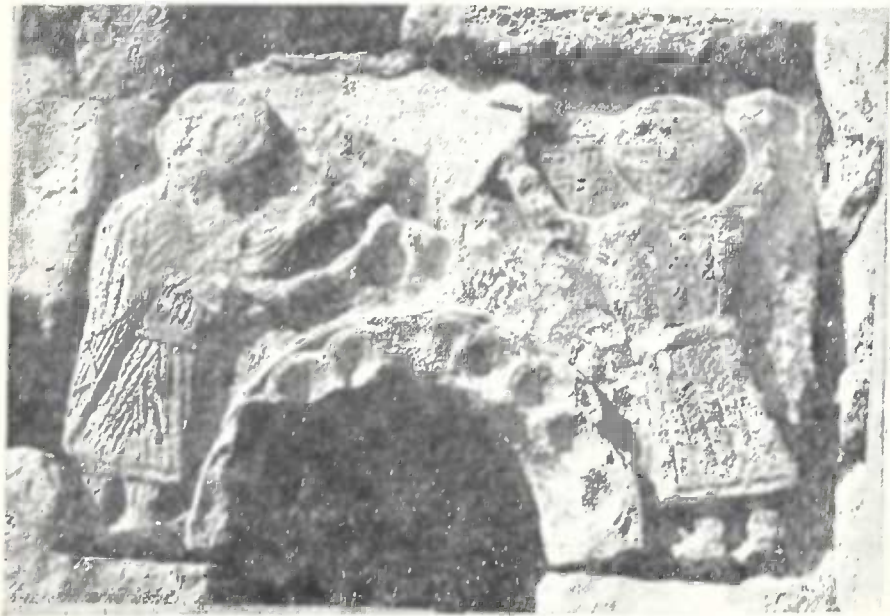
უხვი ხშირი თმით, როგორც ამას მცხეთის ჯვრის ერისმთავართა გამოსახულებათზე ვხედავთ, (ე. ი. VI და VII საუკუნის მიჯნაზე), მსგავს ტანისამოსითაც კი (ან წამოსასხამით, ანდა ჩამოკიდებული სახელოებით?), ისეთივე განიერი, კოკებთან შემოკერილი შარვლით და უქუსლო ფეხსაცმლით. რელიეფი შესრულებულია რბილი მოდეირებით, ისევე, როგორც ჯვარში. საერთოდ კი შეიძლება აღინიშნოს, რომ ეს რელიეფები სტილისტურად სავსებით განსხვავდება გრიგოლ ჰპატოსის ძეგლისა და უსანეთისა და გველდესის რელიეფთაგან, ხოლო ახლო დგას, გარდა ჯვარისა, აგრეთვე წირქოლის რელიეფებთანაც¹.

ტიმპანის თავზე ნაწილობრივ შემოინახა ძველი მორთული კამარა (რომლის ერთი ქვაშეკეთებულია, ნაწილი კი ძალიანა დაზიანებული). კამარის აბრისზე—ზემოთა და ქვემოთაზე,—გამოყოფილია ნახევარლილეაკი, თვით არეზე

¹ შდრ. ქართული ხელოვნების ისტორია, I, სურ. 162 და 165—167.—რელიეფი საგანგებოდ ჩემთვის შემოწმებულია ადგილზე და შესრულებულია ნახატში არქ. ვ. ტინცაძის მიერ (სურ. 5).

კი წრეების უწყვეტელი რიგია, რომლის დამუშავებაში—დარჩენილი ნაწილების მიხედვით რომ ვიმსჯელოთ—გამოყენებულია ორი სადა და ორი მორთული მრავალფოთლიანი როზეტის რიტმული ცვლა (წრეებიც და როზეტებიც თაღის სიბრტყეშია ჩაქრილი)¹. კამარის სიგანე 34 სანტიმეტრს უდრის, წრეების (შინაგანი) დიამეტრი კი 12 სანტიმეტრს. კამარის ამ სახეებისა და მორთულობის კომპო-

6. სამხრეთი ფასადის ფანჯრის ზედანი

ზიციის პარალელად შეიძლება მოვიყვანოთ ბიეთის (მეჯვრისხევისა და იკორთას ახლოს)² შესასვლელი კამარა, რომლის ეკლესია VII (არა უგვიანეს VIII) საუკუნეს ეკუთვნის³.

მეორე ფიგურული რელიეფი, რომელიც ჩემის აზრით ძველ შენობიდანაა დარჩენილი, სამხრეთი ფასადის გვერდითი ფანჯრის ზედანზე იმყოფება, სწორედ იმ ფანჯრის თავზე, რომელიც მოთავსებული იყო ძველადვე მთლად განადგურებული ძველი კარის ზემოთ, რომლის შესახებ უკვე იყო თქმული—ე. ი. ალბად ძველი ფანჯრის თავზე⁴. აქ წარმოდგენილია ორი ფიგურა ტანისამოსში, რომელიც ჯვარის, და უფრო მეტად კი ატენის სიონის რელიეფებს მოგვაგო-

¹ სურ. 4 და 5.

² იხ. ქართული ხელოვნების ისტორია, I, გვ. 197, სურ. 154 (ერმაკოვის ფოტოგრაფიით).

³ სამწუხაროდ 1938 წლის ტლანქმა რემონტმა რუისში ნაწილობრივ გააფუჭა როგორც ეს თაღი, ასევე ტიმპანის რელიეფიც, და გარდა ამისა, შეცდომით ამოაშენა ტიმპანის ქვა ზურგიდან.

⁴ სურ. 6.

ნებს. მარჯვენა ფიგურას მარჯვენა ხელში ჩაქუჩი (წერაქვი) აქვს, მარცხენაში კი გონიო. მარცხენა ფიგურას, რომელსაც მხრებზე წამოსასხამი აქვს, ერთ ხელში რალაცა საგანი უჭირავს (შენობის პროექტი?), მეორე ხელში კი იმგვარადე ჩაქუჩი (წერაქვი) აქვს. ფეხსაცმელი ოდნავ აწეულ ცხვირებიანია. თუმცა ორივე ფიგურა en face-შია დაყენებული, მაგრამ ხელების და ნაწილობრივ სხეულის მოძრაობით ერთმანეთისკენაა მიმართული, და ამ მოძრაობით ივსება ის ცარიელი არე, რომელიც მათ შორის არის დატოვებული. ქვეით, მათ შუა ფანჯრის სვრეტის ნახევრად-წრიული ნაწილის ზემოთ, მიდის დეკორაციული კამარა რელიეფით, რომლის მოტივი ნალისებრი კამარების ან, უფრო სწორედ — კონქების ჯაჭვს ჰგავს; მათი მსგავსია ქსნის ხეობის VIII საუკუნის წირქოლის შენობის ორმაგი ფანჯრის მორთულობა. ეს ფიგურები ტლანქად და პრიმიტიულადაა შესრულებული, განსაკუთრებით ეს მოძრაობისა და პროპორციათა გადმოცემის შესახებ ითქმის. ხარისხითაც ისინი ტიპანის რელიეფებზე უფრო დაბლა დგანან. მარჯვენა ფიგურასთან არის ოთხი ასო ႠႭႠႡ (წერილი ასოებით ორ თანაბარ სტრიქონად დაწერილი).

გარდა დასახელებულ ფიგურულ რელიეფებისა, რომელიც, როგორც ვფიქრობ, ძველი სამშენებლო პერიოდიდან არის გადაარჩენილი, აღმოსავლეთის მხარეზე ორი პატარა ფანჯრის (სამხრეთ კვადრატისა და მის სახურავზედ ეკლესიიდან) და ძველი სამხრეთ ეკვდრის ერთი ფანჯრის ზედანია შემონახული თავის ძველ ადგილებზე. აქ არის — გამოშვერილი თაღოვანი ზედანი ჰორიზონტალური გადანაკეცი (ნაწილობრივ — მორთულობით) და პატარა რელიეფური ჯვარი კამარის თავზე — სადა ან მცენარეული მორთულობით¹.

რუისის ტაძრის ძველი ეპოქიდან გადაარჩენილი ნაწილები, როგორც ეს აქ მოყვანილი პარალელებიდან და ანალოგიებიდან ჩანს, არ შეიცავენ ისეთ მკვეთრ და განსაზღვრულ თვისებებს ან ელემენტებს, რომ შესაძლებელი გახდეს ძველი ტაძრის ხუროთმოძღვრული ფორმების ზედმიწევნითი აღნიშვნა და მათი სრულიად გარკვეული დათარიღების მოცემა. მაგრამ მაინც, შენობის გადაარჩენილი აღმოსავლეთი ნაწილის განხილვა დანაწევრებული სამნაწილიანი საკურთხეველით და ამასთან ერთად სამხრეთ სადგომში ალბათ ეკვდრის არსებობა, და აგრეთვე აფსიდის თაღზე შესამჩნევად უფრო დაბლა განლაგებული კამარები დასავლეთისაკენ, — გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ ძველ ტაძარს ჰქონდა დიდი ზომის და რთული ფორმის გუმბათოვანი კომპოზიცია, როგორც ამას დარჩენილი ნაწილები გვიჩვენებენ, ე. ი. არა უადრეს VII საუკუნის პირველი ნახევრისა. დახვეწილ ხუროთმოძღვრულ გადაწყვეტილებათაგან განდგომა, როგორც მაგალითად, აღმოსავლეთი ფასადის სამკუთხოვანი ნიშის უგულვებელყოფა, შემდეგ რიყისქვის სამშენებლო მასალად მოხმარება და მხოლოდ კუთხეებზე, თაღებზე და მისთ. შირიმის დაჭრილ კვადრების გამოყენება — ყველაფერი ეს ახალ ძიებათა ხანაზე მიგვითითებს, ე. ი. VII საუკუნის დასასრულიდან IX საუკუნემდე. შემდეგ, რადგან რელიეფურ ფიგურათა შესრულება და მათი კომპოზიცია არ გვაძლევს უკვე შემუშავებულ, ჩამოყალიბებულ გადაწყვე-

¹ სურ. 7—9.

7—9. ფანჯრების ძველი მართულობა

ტილებითა საფუძველზე აღმოცენებულს და დამთავრებულს მხატვრულ მონაფიქრს, და, პირიქით, ისევე რაღაც ახალი იმპულსებით ხელმძღვანელობს (ხუროთმოძღვრის, ოსტატის გამოსახულება, რამდენიმე ჯგუფის ერთად შეერთება), ამიტომ უფრო ბუნებრივია მათი შესრულების დროდ ჩაეთვალოთ არა ჩამოყალიბებული სტილის მწვერვალები, ე. ი. VI ს. ბოლო VII საუკუნის შუამდე, არამედ ახალ ძიებითა დაწყების პერიოდი, ე. ი. VIII—IX საუკუნე. როგორც ითქვა, ამ დროისათვის სივსებით გამოსადეგია ცალკეული დეტალებიც და მიდგომითა საერთო მიზანდასახულობაც.

2

არსებული ფრაგმენტების მიხედვით რუისის ტაძრის შემდეგი ისტორიის აღდგენის დროს, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ X საუკუნეში, გარდა ზემოთაღნიშნული ნაწილებისა, მთელი ძველი შენობა გამოუსადეგი გამხდარა, ე. ი. ის ალბათ დაინგრა ან ნაძალადეგო დანგრევით, ან უყურადღებობით გავერანების გამო. ორივე ეს მიზეზი, თუ გავიხსენებთ საქართველოს ისტორიის ვითარებას VII საუკუნის ბოლოდან X საუკუნის შუამდე ქართლის ამ პუნქტისათვის, რომელიც მდებარეობს გაშლილ ადგილზე, ქვეყნის ერთერთ მთავარ გზაზე — სრულიად მოსალოდნელია. მაგრამ რუისის, როგორც ქვეყნის სასულიერო მჭართველობის მსხვილი ცენ-

ტრისა და ამასთან დაკავშირებით სასულიერო ფეოდალის ხელისუფლების მსხვილი ცენტრის მნიშვნელობის გამო, ასეთი დროებითი დაკემა სიტუაციის შეცვლით, მით უფრო ძლიერ სურვილს გამოიწვევდა ადგილობრივ ფეოდალში ხელახლა ხაზი გაესვა თავის ძლიერებისათვის და ეჩვენებინა ის ნივთიერი სახით კათედრალური ტაძრის ასალ ნაგებობაში¹.

ეს მეორე ქრონოლოგიური ტენა წარმოდგენილია, უპირველესად ყოვლისა, ეხლაც არსებული რუისის ტაძრის გეგმით. ეს გეგმა, ე. ი. ტაძრის კომპოზიციის დამახასიათებელი თავისებურება, მდგომარეობს გუშბათისქვეშა კვადრატის განკერძოებაში, მისი ოთხი თავისუფლად მდგარი ბურჯით; კომპოზიციის ამ (ცენტრალური ელემენტის შესაბამისად გამოყოფილია ჯერის ოთხი სწორკუთხოვანი მკლავი და აღმოსავლეთ მკლავზე დამატებულია აფსიდის ნახევარწრე, ხოლო შენობა სათანადოდ დაგრძელებულია აღმოსავლეთისაკენ და დასავლეთის მკლავიც წაგრძელებულია კიდევ ერთი წყვილი ბურჯით². აღმოსავლეთი ნაწილის აფსიდი ყველა თავისი დამატებითი ნაგებობით, როგორც ნათქვამი იყო, იდრინდელ ნაგებობიდანაა გამოყენებული შხა სახით. ტაძრის ძველი ნაგებობის ამ ნაწილის დამუშავების თავისებურობის გამო, მისი X საუკუნეში გამოყენების დროს ხუროთმოძღვარი შებოჭილი იყო არა მარტო გეგმით, არამედ უმთავრესად ძველი ეპოქის პროპორციებით, მისი შუა ნაწილის (აღმოსავლეთ მკლავის) უმნიშვნელო ბნალებით, ცალფერდა სისურავის გვერდითი ნაწილებთან შედარებით. გეგმის ეს ძირითადი ხაზები და შენობის აგების თავისებურობანი შემონახულია რუისის ტაძრის ყველა შემდეგ საამშენებლო ეპოქებში. მიუხედავად იმისა, რომ ფორმებმა, მრავალ შეკეთებათა გამო, მნიშვნელოვანი დამახინჯებანი განიცადეს, როგორც ეს გეგმის განაზოწვევ ჩანს³.

რუისის ტაძრის შინაგანი ასახულება, დღევანდელი სახით, ძალიან ცოტას ამბობს მისი შექმნის საუკუნეზე. ტაძარი შიგნით სქლადაა შელესილი, ისე რომ ძველი ფორმების წარმოდგენა და გამოკვლევა შეუძლებელია. მხოლოდ, შემოთხსენებულ 1920 წლის გორის მიწისძვრისაგან გაჩენილ შენობის ნახაზებში ჩანს წყობა: ამ იდელების მიხედვით გუშბათისქვეშა კვადრატში გუშბათის

¹ რუისის მნიშვნელობა ცხადია ძველიდანვე აქ კათედრის დაარსებიდანაც და გეოგრაფიულ მდებარეობიდანაც და ის მკვეთრად აღინიშნება შემდეგ ეპოქებშიც ბ. გ. რაჭ IV-ის მიერ რეწლიივანი შვილის 1054 წელს ქართლის ფეოდალის ლიპარიტის მიერ ქართლის მეფედ კურთხევით (ივ. უ. ა. ვ. ა. ს. ვ. ი. ლ. ი., ქართული ერის ისტორია, II, გვ. 443-445), როცა რუსთა ასრულებს დედაქალაქის როლს, და შემდეგ, 1103 წელს დავით აღმაშენებლის სურვილით მოწვეული რუს-ურბნისის საეკლესიო კრებით (ივ. უ. ა. ვ. ა. ს. ვ. ი. ლ. ი., ქართ. ერ. ისტორია, II, გვ. 531-533 და ქართული სამართლის ისტორია, I, 1922, გვ. 39-46). ალბათ შენდევშიც რუისის მნიშვნელობა არ დაცემულა, რადგან ნიკოლოზ კ. თალიკოსს შემონახული აქვს ცნობა თამარ მეფის დედის „ზრუნვითა“ შესახებ („ზრუნვა და სასურავი ხელეყო დედოფალსა ბურჯუბანს“) რუისის ეპისკოპოსთა კათედრის მიმართ. (ქრონ. I, 268; მინაწერი სიძე. მუხ. № 170 ხელთაწი., გვ. 425) ბ. გ. რაჭონიშვილი ვ. ა. ხ. უ. შ. ტ. ი. აღნიშნავს, რომ რუისის ეპისკოპოსთა განკუთვნილს ექვემდებარებოდა ქართლის მთელი დასავლეთი ნაწილი ბორჯომის ხეობამდე, შემდეგ ეპოქებში კი ამ უკანასკნელის ჩართვითაც (გეოგრაფია, ბროსეს გამოც., გვ. 260 და დავთარი რუისის სამწყსოსისა— ექ. თ. ა. ყ. ა. ი. ვ. ი. ლ. ი., არხ. მოგზ. და შენ., I, 1907, გვ. 127 შმდ.).

² სურ. 2.

³ იხ. გეგმა და სიგანეზე განაკვეთი: სურ. 2 და 3.

ყელითურთ, სართავი კამარებისა და გუმბათისქვეშა ბოძების პილასტრებში, იგი მთლად ნაცრისფერ-შავი ტონის, ნაწილობრივ კი ღია ფერის საპირე ფილისაა. გვერდითი ნაწილების თაღში კი, ისევე როგორც დასავლეთ მკლავის კედლებზე, ჩანს გვიანი შერევა შირიმის უსწორო ფილებისა და აგრეთვე აგურის ნაკერებიც; კამარებში იგივე ნაცრისფერ-შავი ქვაა, რომელიც, როგორც ეტყობა, ერთერთ მთავარ შეკეთებათა ფენას წარმოადგენს. კამარების იმპოსტებს აქვთ ერთნაირი ხასიათის პროფილები, ხშირად საკმარისად რთული. მათი დროის შესახებ მსჯელობისათვის საკმარისი მასალა არ მოგვეპოვება.

ეხლანდელი ტაძრის გუმბათი გარედან გადმოგვეცემს არა X, არამედ XI საუკუნის ფორმებს, როგორც ქვემოთ იქნება მოხსენებული. მაგრამ 12 წახნაგად დაყოფა, რომლის 6 ფანჯარა შიგნიდან ჩანს (დანარჩენი ექვსი ამოშენებულია), შეიძლება X საუკუნესაც მიეკუთვნოს. გუმბათის ყელის ფუძის მორთული ლავგარდანი, რომელიც ორ ხვეულ ლილვაკისა, ხლართისა და ფესტონებით მოჩუქურთმებულ თაროსაგან შესდგება—ალბათ XI საუკუნის ხუროთმოძღვრის მიდგომას გვისურათებს; ის გაკეთებულია ნაცრისფერ-შავი ქვისაგან (ნაწილი, რასაკვირველია, შეკეთებულია)¹. ჩრდილო-დასავლეთ აფრის ზედაპირზე ჩუქურთმიანი ფრაგმენტებია (დეკორაციული პატარა თალი და სხვა); ისინი, ისევე როგორც ჩრდილო-აღმოსავლეთ აფრაშიც, სულ გვიანდელია (ეს ალბათ ალექსანდრე I-ის რესტავრაციის ნაწილებია), და, რასაკვირველია, აქ ასე ვთქვათ, შემთხვევით, მომხდარა, უკვე რომელიმე გვიანდელი რესტავრაციის დროს—შემთხვევით კი არ აქვს მხოლოდ სამხრეთ-აღმოსავლეთ აფრას, მიუხედავად შელესვისა, სრულიად სწორი ფორმა. გუმბათის ყელის ჩრდილო-დასავლეთ ნახევრის ფანჯრების ქვეითა ნაწილებში შიგნიდან ჩანს ორმაგი საწელოურიანი ლილვაკების და ჩუქურთმის მორთულობა; მაგრამ აქაც ყველაფერი შელესილია და არსებითად არა ჩანს².

ტაძარში ფანჯრების განლაგება ძნელია მივაკუთვნოთ ერთ რომელიმე გარკვეულ საამშენებლო პერიოდს. ასევე, დათარიღებისათვის არ აქვს მნიშვნელობა იმ გარემოებას, რომ სამხრეთ მკლავში არის ფანჯარა, ხოლო ჩრდილოეთ მკლავში კი ასეთი არ არსებობს. ძველი შენობის აღმოსავლეთ ნაწილის სამხრეთი კარი (რომელიც გვიანდელ ხანაში ამოშენებულ სამხრეთ კვადრატის კარის გვერდით იმყოფება) X საუკუნის ხუროთმოძღვრული კომპოზიციის შექმნის დროს სრულიად ამოუღიათ ამ კომპოზიციიდან³.

¹ აქ თაროზე (ფრაგმენტში) არის ხვეულის ის მოტივი, რომლის შესახებ ქვემოთ, ჩრდილოეთ კვადრის გარჩევის დროს გვექნება საუბარი.

² შესაძლებელია იგივე მორთულობა შემოინახა ჰორიზონტალური ნაბზარის ზემოთაც, მაგრამ შელესვის გამო არა ჩანს.—საინტერესოა, რომ შენობის შიგნითა ფანჯრების მორთულობისათვის პარალელი სწორედ X საუკუნის მთელ რიგ გუმბათებში გვხვდება—დოლის-ყანა, ენი-რაბათი, ოპიზა, ჩანგლო, გოგაქუბა, ზაქი (შდრ. MAK, III; XII და ალბომი).

³ აუცილებელია ამ კედლის შელესვისაგან გაწმენდა და მაშინ, ალბათ, მისი ჩალრმაგების ახსნაც შესაძლებელი გახდება.

სამხრეთი მკლავის გასასვლელი აღმოსავლეთისაკენ შევიწროებულია შიგ ჩაშენებული კედლით (კედელი თაღის თავს არ აღწევს), რომელზედაც შემოინახა ვეშაპისა და ცხენზე მჯდომარე წმ. გიორგის კედლის მხატვრობა—იმავე დროისა, რომელსაც კედლის მხატვრობის სხვა ნარჩენებიც ეკუთვნის.

ტაძრის ასეთი ჯვარისებრ-გუმბათიანი აგებულება დამახასიათებელია ქართული ხუროთმოძღვრების გარკვეულ ეპოქისათვის. ისეთი ძეგლები, როგორც აფხაზეთში შემონახული ბიჭვინთა, ლიხნე, ანაკოფია (ეხლანდელი ფსირცხა, ყოფილი ახალი ათონი), მოქვი და ჩრდილოეთ კავკასიის შენობათა ჯგუფი, ქართულ-აფხაზეთი კოლონიზაციურ-მისიონერული მოღვაწეობით შექმნილი, შემდეგ კახეთის მონასტრის იყალთოს მთავარი ტაძარი, ტაო-კლარჯეთის ტაძრები სინკოთი და ხახული—რუისის ტაძრის გეგმის უახლოეს პარალელს წარმოადგენენ¹. ამ ტაძრებისათვის, როგორც დათარიღებულისა, ისევე დაუთარიღებელათვის, დამახასიათებელია ჩუქურთმის სახის დეკორაციული მორთულობის თითქმის სრული უქონლობა; ყოველთვის არაა გამოყენებული გუმბათის ყელის დეკორაციული არკატურით მორთვა. ყველაფერი ეს სწორედ X საუკუნის ქართულ ხუროთმოძღვრულ ძეგლებისათვის არის დამახასიათებელი. მხოლოდ X საუკუნის მეორე ნახევარში ჩნდება ჩუქურთმით მორთულ შენობათა ცალკეული მაგალითები, რაც საუკუნის დამლევსწვართოდ ვითარდება და ვრცელდება².

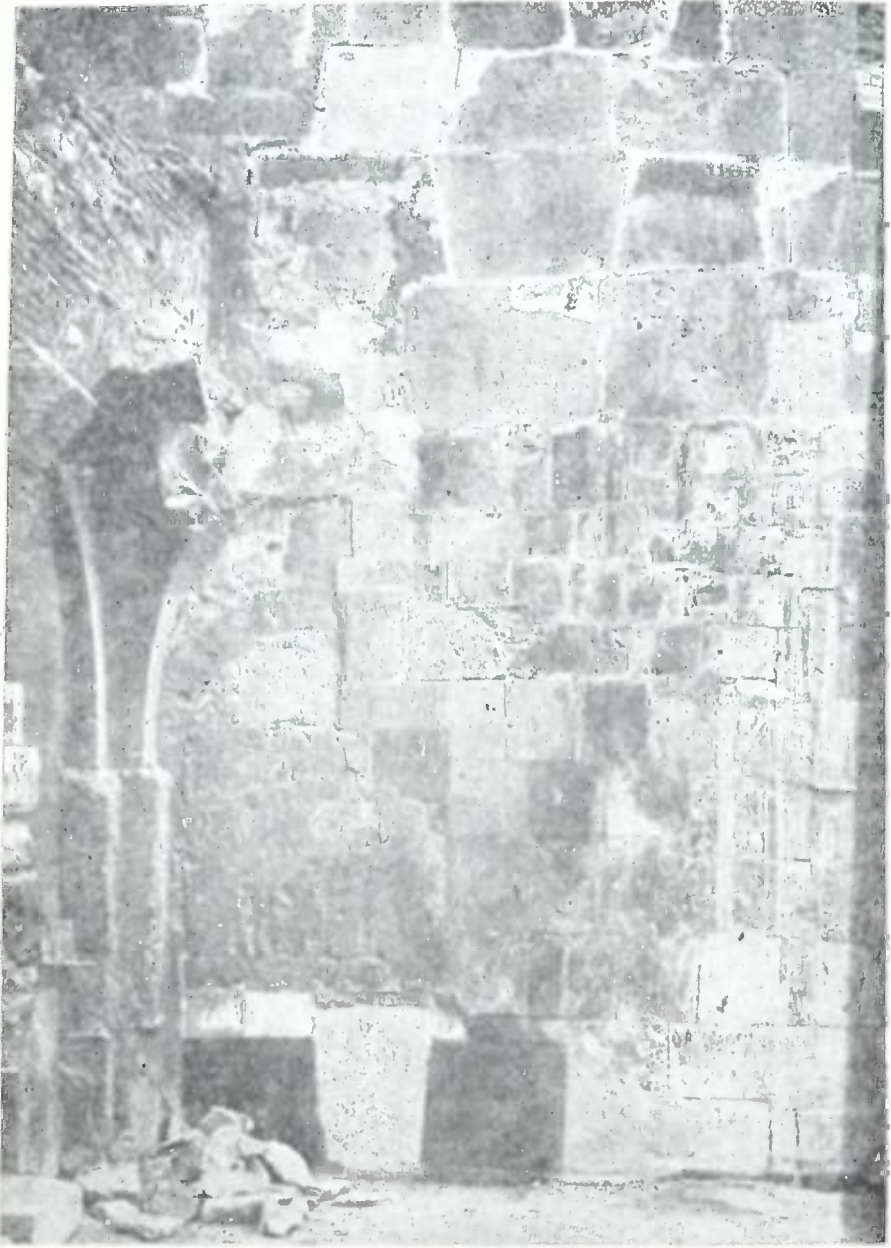
X საუკუნის ტაძართა შესასვლელები, გარდა დასავლეთისა, კეთდება უმთავრესად გუმბათისქვეშა სივრცის პირდაპირ, სამხრეთით და ჩრდილოეთით, ე. ი. უშუალოდ გეგმის ჯვრის გვერდით მკლავებში. რუისის X საუკუნის ნაგებობასაც ჰქონდა ეს გვერდითი შესასვლელები უშუალოდ მკლავებში, მაგრამ მერმინდელმა საამშენებლო ფენებმა დაჰფარეს ისინი და სხვით შეცვალეს, როგორც ქვემოთ ვნახავთ. მართლაც, ჩრდილოეთ ფასადზე, დაახლოებით ჩრდილოეთ მკლავის ცენტრში გადარჩენილია კარის თაღის მარცხენა ნახევარი³, ე. ი. აშკარა მაჩვენებელი სამხრეთ და ჩრდილოეთ შესასვლელების არსებობისა, უშუალოდ გვერდითის მკლავებში. უკანასკნელი გაზომვის დროს, შელესვის ნაწილი ამ კედელზე ჩამომტვრეულ იქნა და გამომჟღავნდა შესასვლელის აღმოსავლეთი წირთხლი.

სამწუხაროდ, ტაძრის X საუკუნის მოპირკეთების უეჭველი ნაწილები იმდენად უმნიშვნელოა, რომ არ შეგვიძლია მის შესახებ საერთო დასკვნის გამოტანა. შესაძლებელია, რომ უფრო ამ ეპოქას, ვინემ ძველ ფენას, უნდა მივაკუთვნოთ ოთხი მშენებელი, ჩუქურთმიანი ფილა, შემდეგი ეპოქებით შემონახული

¹ აფხაზეთის ტაძრების შესახებ მასალები იხ. *МЖК*, т. III და IV (და აგრეთვე „*Русские Древности*“ вып. IV (1891) და *Dubois de Montpereux, Voyage autour du Caucase, 1838 sqq.*); ტაო-კლარჯეთის შესახებ იხ. *Н. Мапп, Жизнь Григория Хандзтийского, СПб. 1911, ТР*, т. VII, Дневник поездки; ქართული ხუროთმოძღვრების ალბომი, შედგენილი ექ. თაყაიშვილის მიერ, ტფ. 1924 და *Указатель выставки груз. архитектуры, устроенной в 1920 году Груз. Общ. Истор. и Этнографии.*

² ჯერ კიდევ ქუთაისის ბაგრატ III-ის ტაძარში, რომელიც 1003 წელს არის დამთავრებული, გარკვევით ჩანს X საუკუნის კომპოზიციური მიდგომის ზოგიერთი დამახასიათებელი თვისებები.

³ იხ. სურ. 10, შდრ. გეგმა: სურ. 2. (ამ თაღზე გამოხურღული რამდენიმე წრე არის. ქვის დაზიანება ან გამოყენება, და არა რომელიმე დაუმთავრებელი მოათულობა, როგორც შეიძლება გვეჩვენოს).

10. ჩრდილოეთის ფასადის შუა ნაწილი ამოშენებული კარით და ეკედერის ნაწილები

სამხრეთისა და ჩრდილოეთ ფასადის მოპირკეთებაში¹. ეს დიდი ჩუქურთმიანი ფილები განირჩევიან სახეების თავისებურებით, რომელნიც მთლად ავსებენ ქვის ზედაპირს ცენტრალურ ღერძზე ავებული ერთი კომპოზიციით. ეს ფილები ამაჟამად იმყოფება სრულიად შემთხვევით ადგილებზე, მაგრამ მათი სახეები არ გვაძლევენ საშუალებას ვივარაუდოთ მათი პირვანდელი ადგილი. მათი მორთულობა არ უდგება ჩვენი საშუალო საუკუნეთა შენობების მორთულობათა ხასიათს. ამ რელიეფთა ჩუქურთმა ოდნავ ამოწეულია ზედაპირიდან და მოდელი-

11. რელიეფები სამხრეთ ფასადზე კარის მარჯვნივ

რებულია სახეების ყველა მოხაზულობათა რბილი დამრგვალებით. ორ ფილაზე, რომელნიც, სამწუხაროდ ორ დანარჩენზე უფრო ცუდადაა შემონახული, გამოსახულია ხე ორ წყვილ დამრგვალებულ ღეროთი, რომლებსაც ნაყოფი და ფოთლები ასხია². ორ დანარჩენზე კი სადა, ტოლფერდა ჯვრებია, რომელთა აყვავებული განტოტებანი ავსებენ არის მთელს თავისუფალ ადგილს³. ფილები დიდის გამომხატველობით, ოსტატურადაა ამოჭრილი და რელიეფის სიმკვირის მიუხედავად ცოცხალ-ლაზათიან შთაბეჭდილებას სტოვებენ. მათი დათარიღება, როგორც ვთქვი, არ შემძლია მტკიცედ დადგენილად ჩავთვალო. მაგრამ რომ ეს XI ან შემდეგ საუკუნეთა კარგად ცნობილ ქართულ ჩუქურთმის ნაწარმოები

¹ სურ. 11.

² ერთი ამ ქვათაგანი, რომელზედაც კარგად შემონახა მარჯვენა ნახევარი (ზომით 81×102 სანტიმეტრი) სამხრეთ ფასადზე, ეკლესიაში შესასვლელი სამხრეთი კარის მარჯვნივ არის მოთავსებული დაახლოებით 60 სანტიმეტრ სიმაღლეზე მიწიდან (სურ. 11. მარცხნივ). მეორე ქვა ჩადგმულია ჩრდილოეთ ფასადის კედელში, სწორედ ჩრდილოეთ კვადრატის კედელში. ფილის ზომა 80×150 სანტიმეტრს უდრის (სურ. 19 მარცხნივ ნაპირზე).

³ ერთი ჯვარი სამხრეთ ფასადის მარჯვნივაა (სურ. 11 მარჯვნივ), მეორე კი იმავე სამხრეთ ფასადის კარის მარცხნივ. ზომა: 81×85 სანტიმეტრი და 67×87 სანტიმეტრი.

არაა — ეს ცხადი ხდება პირველ შეხედვითაც. მეორე მხრით არ ვიცნობ მათ პარალელებს არც შინაარსობრივ და არც ჩუქურთმის სტილის მხრივ.

3

რუისის ტაძრის ამ მეორე ქრონოლოგიურ ფენას, რომელიც X საუკუნის პირველ ნახევარს მიეკუთვნება, XI საუკუნის დასაწყისში მოჰყვა შესრულების მხრივ არაჩვეულებრივად დახვეწილი, მდიდარი და დეკორაციულად დამუშავებული მესამე, ახალი ფენა. ყველაზე უფრო მოსალოდნელია, რომ ის არ იყო გამოწვეული, როგორც მეორე ფენა, შენობის წინასწარი დანგრევით, არამედ მხოლოდ იმ მისწრაფებით, რომ გამოესახათ, ეჩვენებინათ სიძლიერე ამ ფეოდალურ ცენტრისა, რომელიც აღარ კმაყოფილდებოდა — ხელოვნების გაგების შთლიანად შეცვლისას, რომლითაც ხასიათდება ქართული ხელოვნება და კერძოდ ხუროთმოძღვრება XI საუკუნის ოციან წლებიდან — უბრალო, მაგრამ დიდი შენობით, დეკორაციულ-ორნამენტული ჩუქურთმისა და შორთულობის გარეშე. ჩვენ აქ საქმე გვაქვს ახალ ეპოქასთან, რომელიც გაცილებით უფრო მკვეთრად განსხვავდება მთელი თავისი მხატვრული მიზანდასახულობით X საუკუნის ძეგლებსაგან, ვიდრე ეს უკანასკნელნი წინა საუკუნეებისაგან. ქართული ხელოვნება საშუალო საუკუნეთა ეპოქაში გადავიდა თავისი მხატვრული სტილის უკვე მოწიფულ ფაზაში.

თუ კი პირველი და მეორე ფენის შესახებ ჩვენ შეგვეძლო მხოლოდ პოსტულირება, რომ ისინი აგებულია სასულიერო ფეოდალის, ე. ო. მროველ ეპისკოპოსის მიერ, მესამე ფენისათვის ეს დებულება უკვე მტკიცდება მედალიონის წარწერით მისი დიდი, ორსტრიქონიანი, როგორც ეტყობა საამშენებლო, წარწერის გვერდით, რომელიც სამწუხაროდ თითქმის მთლად დაზიანებულია. მედალიონში იკითხება: „ქრისტე შეიწყალე სული გიორგი ეპისკოპოსისაჲ, ამინ“¹. იმავე ლამაზი ასოებით დაწერილს, ორსტრიქონიან დაზიანებულ გრძელ წარწერაში, პირველი სტრიქონის დასაწყისში ჯერ კიდევ შეიძლება წაიკითხოთ **სეზნოც იძოც ჟუ სე [ღესუსე]** და მის ბოლოში **ჰაჲწაჲსეც**, ე. ი. წარწერაში ალბათ მარიამ დედოფალია მოხსენებული². XI საუკუნის პირველი ნახევრის მიხედვით, რომელსაც ხუროთმოძღვრული დეტალები აკუთვნებენ ამ ფენას, ეს უნდა იყოს საქართველოს ისტორიაში ცნობილი ბაგრატ IV-ის დედა, რომელიც მისი მცირეწლოვანების დროს განაგებდა ქვეყანას³. სწორედ მაშინ

¹ სურ. 12. (წარწერის მოხაზულობა). ექ. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ს (არხ. მოგზ. და შენ. I, 1907, ზვ. 107 № 7 ქვეშ) მოჰყავს ეს წარწერა. მაგრამ სახელი იოანე (იწ) არასწორად აქვს აღნიშნული მართლაც ცუდი სინათლის გამო შეიძლება გ-ის მაგიერ იწ ამოვიკითხოთ. საინტერესო იქნებოდა დაგვედგინა — იმავე მროველ ეპისკოპოს გიორგის მიერ ხომ არ იყო აშენებული პატარა ეკლესია სოფელ თიღვას გარეთ, ორი შესასვლელით და აღმოსავლეთ ფანჯრის ორნამენტაციით, რომლის შესახებ მოხსენებულია MAK, IV, გვ. 166-ში და რომელიც, როგორც ჩანს, ეხლა აღარ არსებობს.

² სურ. 13 (წარწერის მოხაზულობა). შდრ. სურ. 16.

³ თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ს (იქვე გვ. 107, № 8 ქვეშ) სწორედ არ მოჰყავს ეს ნაწევრებად დარჩენილი წარწერა, და, რაც მთავარია, „დდფლისა“-ს წინ ასო რ-ს კითხულობს არსებულ მ-ს მაგიერ.

12. გიორგი ეპისკოპოსის წარწერა თაღის მედალიონში

გიორგი ეპისკოპოსმა მოახდინა X საუკუნის შენობის ის რადიკალური გადაკეთება და შორთვა, რომლის შესახებ ეხლა დაწვრილებით ვიტყვი.

როგორც უკვე აღნიშნული იყო, გიორგი ეპისკოპოსის მიერ წამოყენებული მხატვრული ამოცანა იმაში მდგომარეობდა, რომ არსებული შენობა სტილისტურად გადაეკეთებინა, რომ მისთვის მიეცა განვითარებული მხატვრული სტილის ხასიათი, რომელსაც დასაველეთ ევროპის ხელოვნების ანალოგიით ბაროკულ სტილს ვუწოდებ. ამის გამო, თვითონ შენობამაც განიცადა ზოგიერთი გადაკეთება, რომელიც საჭირო გახდა ამ დროისათვის გამოიშვავებულ კომპოზიციურ მიდგომისათვის, სახელდობრ—ცდილობდნენ კომპოზიციის კანონზომიერების მიჩქმალვას. ასე, მაგალითად, ამოქოლილი იყო მკლავების ვარეთა კედლებში გვერდითი კარები და ვაქრილი იყო სხვა კარები დასაველეთით, მკლავების შუა

13. კონქის წარწერის ბოლო ნაწილი

დადაბლებული კუთხის ადგილებში (შდრ. მცხეთის ტაძრის სვეტი-ცხოველის გვერდითი შესასვლელების განლაგება ქუთაისის ბაგრატის ტაძართან). შენობის ჩრდილოეთ და სამხრეთ მხარეზე კი ამოყვანილი იყო ეკვდერისა და სტოას დამატებითი დაბალი ნაგებობანი. და ბოლოს, გუმბათიც შეცვლილი იყო დროის გემოვნებისდა მიხედვით—გუმბათის ყელი თორმეტწახნაგოვანია და, პირვანდელთან შედარებით უეჭველად უფრო მაღალია. გუმბათის ყელის ამალეებამ გამოიწვია, რასაკვირველია, რამდენადაც შესაძლებელი იყო, შენობის გარეგანი ქვეითა ნაწილის და უმთავრესად ჯვრის მკლავების ამალეებაც, რაც ნაწილობრივ სახურავის ქვეშ გაკეთებულ კამარის ზედა სივრცეზედაც ჩანს¹. მაგრამ ამ „ნაკლის“ მთლიანად მოსპობა XI საუკუნის ხუროთმოძღვრისათვის შეუძლებელი იყო; მას შეეძლო მხოლოდ მისი შერბილება². ამ მიზნით ხუროთმოძღვარმა შემოაშენა ორივე სივრცის ფასადი—სამხრეთი და ჩრდილოეთი,—რომელნიც უფრო მოკლენი იყვნენ და ამის გამო უფრო მკვეთრად გვაგრძობინებდნენ მაღალი გუმბათის პროპორციის დაშორებას შენობის ქვეითა ნაწილთან. აქ გაკეთებული ეკვდერები, რომელიც ნაკარნახევი იყო, ალბათ, ფასადის ხაზს გადაცილებული ტაძრის ძველი საკურთხეველის ნაწილის ბოლოებით, ახალ, უფრო დაბალ საფეხურს ჰქმნიდნენ და ამით გუმბათს ამორებდნენ მასურებლისაგან. გარდა ამისა, ამ მინაშენთა დეკორატიულ მორთულობაში შეიძლება შექმნილიყო რიტმული დანაწევრება და ორნამენტული მორთულობა, რომელიც დაკავშირებული იქნებოდა გუმბათის მორთულობასთან. ამ გვერდით მინაშენთაგან ჩრდილოეთ ფასადზე გადარჩა პატარა ნაწილი. ეს არის ეკვდერი და კარიბჭის ის ნაწილი, რომელიც ეკვდერს ეკვრის. სწორედ ამ ეკვდერში შემოინახა ზემოთხსენებული წარწერები გიორგი ეპისკოპოსისა—მოსახსენებელი წარწერა იმყოფება კამარის სამხრეთ მედალიონში³, დიდი წარწერა კი მოთავსებულია კონქის ქუსლზე⁴. ეს ეკვდერი შიგნიდან ძალიან კარგადაა შემონახული, და არავითარი შეცვლა და დანგრევა არ განუცდია. ეს არის ბრწყინვალე მაგალითი ქართული ხელოვნების აყვავებისა აღნიშნულ დროში. როგორც მასალის შერჩევა, ფერისა და წყობის რიგთა სიდიდის მიხედვით, ისე კამარის მოხაზულობა და ჩუქურთმის შესრულება ხუროთმოძღვრის დახვეწილ გემოვნებას და დიდ ოსტატობას ააშკარავებს. ეკვდერის შიგნიდან კედელთა წყობა შესრულებულია ორი ტონით; აქ ჰარმონიულად შეხამებულია: ფართო ბაცი-მწვანე და

¹ სურ. 3 და 25. ეს სივრცეები არის ტაძრის დასავლეთ ნაწილში, შენობის გვერდით ნაწილების თავზე, სახელდობრ: ჩრდილოეთ მხარეს მოხვედრა შეიძლება ტაძრის ჩრდილოეთ მკლავიდან, სამხრეთ მხარეს კი—ტაძრის დასავლეთ კედელთან თალის ზერეტი. ტაძრის აღმოსავლეთი მკლავის ამნაირივე სივრცეში გასასვლელი არის სამსხვერპლოს გუმბათის ზერეტი, სადაც ჰა ფონტონის გარეკუთხემდე ოთხ მეტრის უდრის. ტაძრის სამხრეთ მკლავის სივრცეში მოხვედრა შეიძლება სახურავიდან მკლავის აღმოსავლეთი კედლის ზერეტი.

² ანალოგიური შემთხვევა იყო მანგლისის ძველი ტაძრის საშუალო საუკუნეთა ტაძრად გადაკეთების დროს, როგორც ვცილობდით ვამომერკვია „Заметки о Манглиском храме“-ში (იხ. საქართ. მუზეუმის მოამბე, I, 1922—23.).

³ ქვეიდან ჩანს, თითქოს დასავლეთ მედალიონსაც აქვს წარწერა, მაგრამ ზუსტი შემოწმებით გამოირკვა, რომ ეს მხოლოდ ქვის ხორკლებია.

⁴ შდრ. სურ. 15 და 16.

14. ჩრდილოეთი ეკვდერის კამარა

29. აკად. ივ. ჯავახიშვილისადმი მიძღვნილი კრებული

ვიწრო ბაცი-იისფერი ზოლები კუთხეთა სვეტების დანაწევრების საპასუხოდ¹. ეკვდერის კამარა კი მუქი ფერისაა. იგი გუმბათქვეშა რკალზე დაყრდნობილ ჰორიზონტალურ შუალაზოლებიან რვა გაერდანის საშუალებით თითქოს რვა სხივს ჰქმნის². გუმბათის წრის ქვემოთ კვადრატის კუთხეებში პანდანტივებია.

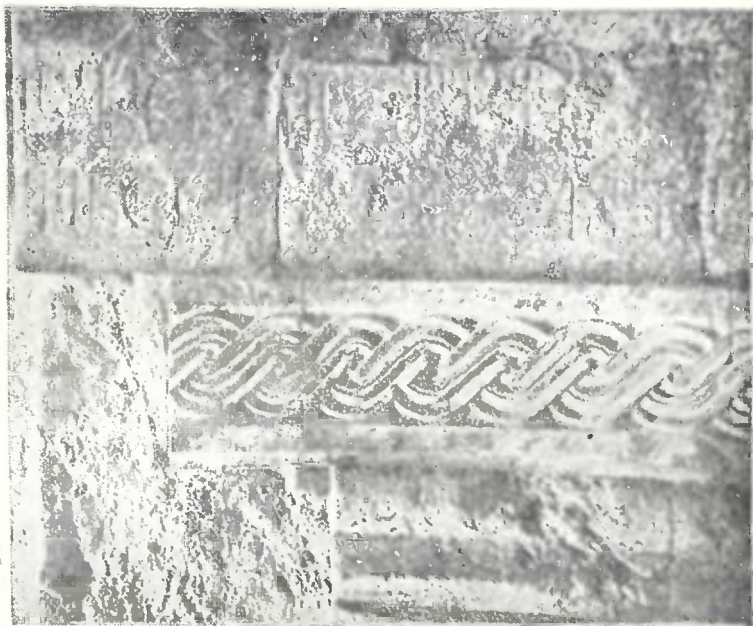
15. ჩრდილოეთი ეკვდერის კონქის ნაწილი

გაერდანთა შუალაზოლები მორთულია ფართო ორნამენტული ჩუქურთმით, რომელთა ოთხი მოტივი ერთმანეთში იხლართება კამარის ცენტრში და ამ ხლართვით ჰქმნიან ჯვარს დამატებითი ხვეულებით. გაერდანთა დანარჩენი ზედაპირი სადაა და შეერთების ადგილებში წმინდა წიბოსა ჰქმნის.

¹ სამხრეთი კედელი დეკორაციულ თაღის სიღრმეში მრუდდა, უსწორთა რემონტის გამო; ნაღესობის გამო არა ჩანს მისი პირვანდელი ხასიათი. ამის გამორკვევა, რასაკვირველია, მორიგი ამოცანაა ძველის შესწავლა-დაცვისათვის.

² სურ. 15, შდრ. გეგმა—სურ. 2.

თითოეულ გაერდანის სიღრმეში გამოყოფილია ორნამენტული შეუკვრელი წრის ზოლით მოარშეიებული მედალიონი, რომელიც მეზობელ მედალიონებთან იმავე მოტივის ჰორიზონტალური გაგრძელებით¹ არის შეერთებული. ამგვარად მოტივების რაოდენობისა და სახეების აგებით ჩუქურთმა საკმარისად მრავალფეროვანი, მდიდარი და შესრულებით მაღალხარისხოვანია. ამ კვადრატული ოთახის კუთხეებში არის თევზისფხის სახით და მარყუცებით მორთული, თავსა

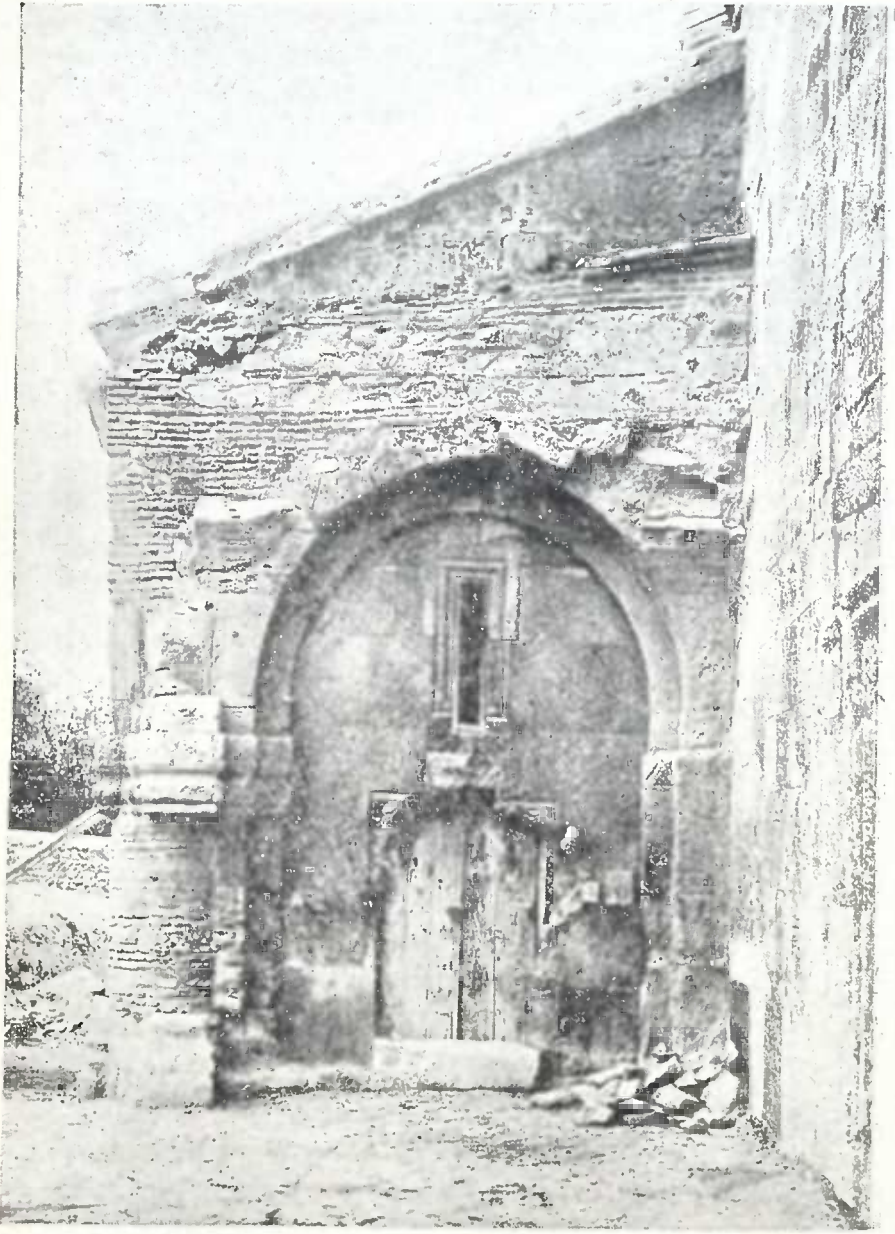
16. კონქის ორნამენტალური ზოლის და წარწერის დასაწყისი ნაწილი

და ბოლოში შემოსარტყლული სვეტები. აღმოსავლეთისაკენ კვადრატი ფართოვდება აფსიდით, რომელსაც გეგმაში ზუსტი ნახევარწრე აქვს; აფსიდის გამოყოფილ კონქის ქუსლზე მოთავსებულია მეტად დაზიანებული წარწერის ორი სტრიქონი და მის ქვემოთ კი ორნამენტის ზოლი, ხლართისა და სამჯერ პროფირებულ ლილვაკის (ხალიჩის) მოტივით². ამ ეკედერის აფსიდაში შემოინახა ძველი იატაკი, რომელიც ფერადი (სამი ფერის) ქვის ორნამენტული ფიგურით არის დამუშავებული³.

¹ სურ. 15. ჩრდილოეთ და აღმოსავლეთ მედალიონებში გაკეთებულია პატარა სარკმელები.—იგივე ორნამენტული მოტივი გვხვდება: საეანეში (1046 წ.) დასავლეთ ფასადის ფანჯრის თავზე, მანგლისის ტაძრის გუმბათზე, კაცხის გარშემოსაველში, სამთავროში, სამხრეთ ფასადის მარცხენა გვერდით ნიშში. გაერდანის შუალაზოლის მოტივებიდან ერთი (O-W) თავისებური ხლართის მოტივი გვხვდება აგრეთვე კაცხში, გარშემოსაველის ჩრდილოეთ აფსიდზე.

² სურ. 16.

³ სურ. 2 (გეგმაზე).

17. ჩრდილრეთი ეკვდერი დასაველეთიდან

ამ ეკედერის დასავლეთით მოსაზღვრე შენობიდან დარჩა მხოლოდ პატარა ჯვარისებრი თაღის ნაგლეჯი და საყრდენის კუთხის გარეთა ჯგუფი, რომელიც როგორც ფასადზე, ისე შესასვლელის კამარის ქვეშაც, საგანგებოდ იყო დამუშავებული¹. ეს ნაწილი საშუალებას გვაძლევს სრული დამაჯერებლობით დავადგინოთ ორივე ნაწილის შორის არსებული კავშირი და ერთობლიობა და ფაქტი ეკლესიის ძველი კარის წინასწარი ამოშენებისა, ვინაიდან ჯვარისებრი თაღის საყრდენი კარებს აჯდება და მისი კამარა ნაწილობრივ კამარით იფარება². ჯვარისებრი თაღის ორივე საყრდენის იმპოსტებს დეკორაციული მორთულობა აქვთ: სამხრეთით—ფესტონები, ჩრდილოეთით—ორნამენტული მოტივი, რომელიც გამოყენებული იყო აქვე კოზმიდზე. ამ კარიბჭის აღმოსავლეთი კედელი ამოყვანილია მშვენივრად თლილი და მორგებული მწვანე ტონის დიდი კვადრებისაგან. ამ კედელში არის ეკედერში გასასვლელი კარი და კარის თავზე კი ვიწრო ფანჯარაა მოთავსებული. კარიც და ფანჯარაც სადაა, მაგრამ განსაკუთრებული სიზუსტითაა გაკეთებული, კიდის ოდნავი ხაზის გასმით. ხუროთმოძღვარი ამ ხერხით და ქვის ფერების შერჩევით (ფანჯარა და მისი ქვეითა წყობის რიგი გაკეთებულია ყვითელი ქვისაგან, ხოლო დანარჩენი კედელი მწვანე ქვისაა) ჰქმნის განსაკუთრებულ მხატვრულ შთაბეჭდილებას³. ჯვარისებრი კამარის არსებობა განსაზღვრავს ამ ეკედერის მონაკვეთის დახშულობას დასავლეთით, ხოლო ჩრდილოეთიდან მთელი სიგანით გახსნილი შესასვლელის მალი კი, რომელიც ეკედერში მოხვედრის შესაძლებლობას ჰქმნიდა, ლაპარაკობს იმაზე, რომ ეს სწორედ ეკედერთან დაკავშირებული და მისი მოსამსახურებელი ნაწილი იყო.

ამ ორნაწილიანი ეკედერის გარეთა ფასადის (ჩრდილოეთისა და აღმოსავლეთის) ნაწილებმა შეინარჩუნეს პირვანდელი სახის ალდგენისათვის მნიშვნელობის მქონე ფრაგმენტები. როგორც ეტყობა თვითონ წყობაც ნაწილობრივ დაუზიანებელი დარჩენილა: ეს ჩრდილოეთ ფასადის ქვეითა ნაწილებში იისფერი ქვის დიდი კვადრებია (ნაწილობრივ სამი რიგი), და ზემოთა ნაწილში მარჯვნივ კი იისფერიდან დაწყებული კოზმიდამდე ყვითელი და მწვანე⁴. აქვე შემოინახა ეკედერის ფანჯრის ისეთივე დამუშავება, როგორც კარის თავზე ფანჯრისა. მხოლოდ აქ იგი არა ყვითელი, არამედ მწვანე ქვისაა⁵. ამ მინაშენის ფასადის

¹ სურ. 10. ის შემდეგში აჯურით შეუკეთებიათ.

² სურ. 10.

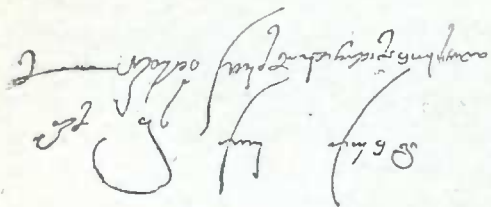
³ იხ. სურ. 17 და 3.—აქ შემოინახა უამრავი მინაწერი, რომელთა შორის მალა ორი შესრულებულია მელნით—ერთი მხედრულია და დაწერილია ბაგრატ IV-ის ცნობილი სიგელის მსგავსი ხელით, რაც პროფ. აკ. შანიძემაც დამიდასტურა (იხ. სურ. 18, ტექსტი—ქ. თაყაიშვილი. არხ. მოგზ. და შენიშვნ., I, გვ. 107, № V), და მეორე ამის ზემოთ ასომთავრულია (№ VI). ამათ გარდა, ბევრია გვიანდელი ასომთავრული მინაწერი. აქ მრავალი ხელია და მოზაზულობანი, მეტად გართულებულიც კი; ნაწილობრივ ერთი მეორის ზემოთ არის განლაგებული. ამგვარად აქ მეტად საინტერესო და ქართული ძეგლებისათვის იშვიათი კომპლექსია წარმოდგენილი. თვით ჩრდილოეთ ფასადზედაც არის მსგავსი წარწერები, ისევე როგორც სხვა ფასადებზეც.

⁴ რამდენიმე ძველი იისფერი კვადრი გამოყენებულია აღმოსავლეთ ფასადზე და სალაროში (ჩრდილოეთ მხარეს), მაგრამ გადაკეთებით.

⁵ სურ. 19.

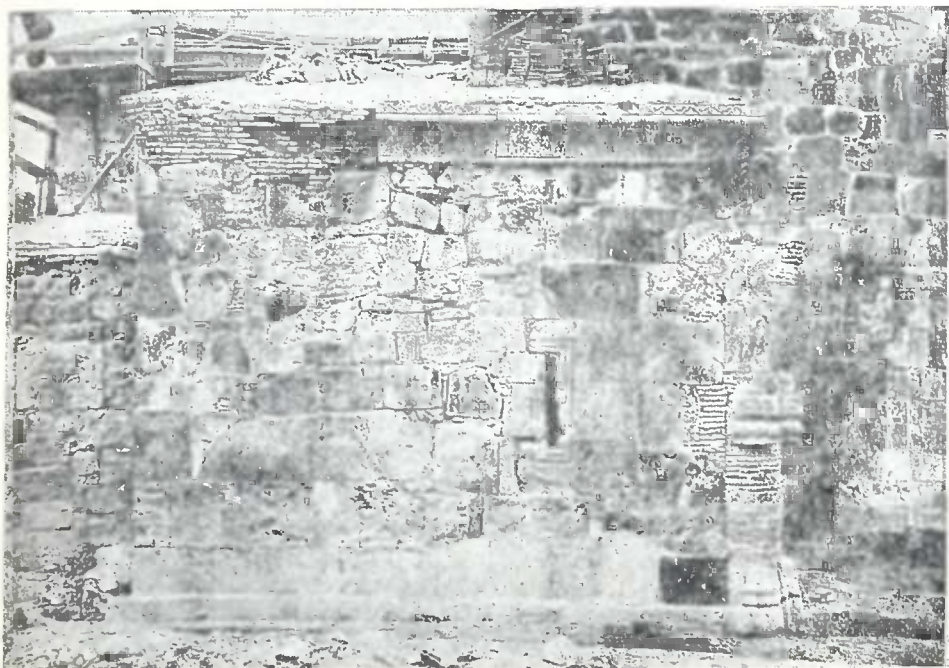
გაფორმებაში ხუროთმოძღვარი მისდევდა ეპოქის გემოვნებას, რასაც მისი ფორ-
მათა დინამიკურად განლაგება ამჟღავნებს: ეკვდერის დასავლეთ ნაწილს ჩრდი-

18. მდივან-მწიგნობრული მინაწერი ეკვდერის კედელზე

ლოეთიდან ფართო შესასვლელი-
თაღის თავზე დაბლად გაწყო-
ბილი ფრონტონი ჰქონდა, რომ-
ლისაგან, საბედნიეროდ, გადარჩა
ქვეითა ვანაპირა ერთი ქვა იმავე
სახეებით, რაც მის ქვეითა გარეთა-
იმპოსტზეა, მხოლოდ გართულე-
ბული წვეტიანი, ქვეედან ამოსუ-
ლი, ფოთლით¹. ამ ორნამენტის

სახე განსაკუთრებით დამახასიათებელია და XI საუკუნის დასაწყისის შემდეგ
იგი აღარ არის ცნობილი. ჩვენ გვხვდება ის 1006 წლის იშხანის პატარა ეკლე-

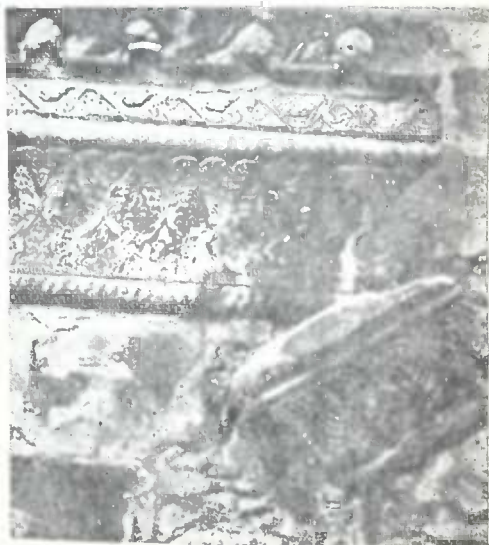

19. ჩრდილოეთი ეკვდერი ჩრდილოეთიდან

სიაში ისევე, როგორც იშხანის დიდ ტაძარშიც (XI საუკუნის დასაწყისის ნა-
წილებში—გუმბათისქვეშა ბოძები, ფანჯარა), ტბეთის აშოტ კუხის (†918 წ.)

¹ სურ. 20. ამ კოზმიდის ფრაგმენტი აგრეთვე აღმოსავლეთ ფასადის (სალაროს სიბრ-
ტყის) მოპირკეთებაშიც გვაქვს; კოზმიდის სიმაღლე 45 სანტიმეტრს უდრის, ჩუქურთმის ზოლია
სიგანე კი 31 სანტიმეტრს.

მიერ აშენებულ კათედრალურ ტაძარში, ქუთაისის 1003 წლისათვის დამთავრებულ ბაგრატის ტაძრის სამხრეთ ფასადის მორთულობაში (ეხლა ფრაგმენტების სახით ტაძრის შიგნით), ზედა-თმოგვის ეკლესიაში (ბაგრატ IV-ისა და მარიამის ეპოქის). თვითონ ეკვდერზე კი იყო ცალფერდა სახურავი ტაძრიდან ჩრდილოეთისკენ, ე. ი. სახურავის ქვეშ გადიოდა ჰორიზონტალური კოზმიდი, რომლის ორი ნაწილი უშუალოდ ფრონტონთან (დამუშავებული კუთხით) შემოინახა *in situ*. ის მოთავსებულია მომიჯნავე ფრონტონს ზემოთ, ე. ი. იმ ფორმის განსასხვავებლად, რომელიც ამ ეპოქაში უკვე ყალიბდებოდა (შეადარე მანგლისი) და რომელიც მტკიცედ დადგინდა შემდეგ ეპოქებში, როცა ფრონტონი გვერდითი, ცალფერდა სახურავებზე ამაღლებული. ეს კოზმიდი უფრო მძიმეა, ვიდრე ფრონტონის კოზმიდი, და დაფარულია მსუბუქ პროფილიან ფორმაზე გამოხატული ხშირი და მკაფიო ფოთლოვან წნულის სახეებით; ზემოდან და ქვემოდან გადაჭიმულია მსხვილი ჩალიჩი, და ბოლოს, ზემოთ გამოშვერილი თაროც მკაფიო ფოთლოვანი სახის ჩუქურთმით არის დაფარული¹. ამ კოზმიდის ქვაც იისფერია².

20. ჩრდილოეთი ეკვდერის ძველი კოზმიდების ნაწილები

ამ ჩრდილოეთ შინაშენის დასავლეთ ნაწილებიდან სხვა ნაწილები აღარ შემონახულა—ტაძრის ფასადის მთელი კედელი აღდგენილია ჯერ კიდევ ძველ დროში, ხოლო მიწაში შემონახული შესაძლებელი საძირკვლების მოძებნა ძველის დაცვის მიმდინარე მუშაობის დროს ნაწარმოები არ ყოფილა³. მაგრამ მაინც XI საუკუნის ხუროთმოძღვრის კონცეპციით ამ ეკვდერის დასავლეთით სხვა ნაწილების არსებობაში არ შეიძლება ეჭვის შეტანა. სამწუხაროდ, მათი ფორმების შესახებ შეიძლება მხოლოდ ზოგადი დასკვნა გამოვიტანოთ. დასავლეთით მდებარე მონაკვეთი შიგნიდან ალბათ ორნაწილიანი იყო, თანაც

¹ სურ. 20.

² თუმცა, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ეკვდერის ორივე ნაწილი დაკავშირებულია ერთმანეთთან და მათი დაყოფა ორ საამშენებლო ეპოქად შეუძლებელია, მაგრამ შეუძლებელია ხაზი არ გავსვას ფრონტონის და ჰორიზონტალურ კოზმიდების ჩუქურთმათა შესრულების სხვაობას და მათ მკვეთრ განსხვავებას ტაძრის ამ დროის ყველა დანარჩენ ჩუქურთმისაგან. და აქ უნებლიეთ იპყრობს ყურადღებას ეკვდერის ჩრდილოეთ ფასადის კიდის ფუგა, რომელიც თითქოს წყობაში უნდა იყოს (იხ. სურ. 19).

³ ეს სამუშაოები, რომელზედაც თავის დროზე მივუთითებდი, რასაკვირველია, უნდა შესრულდეს.

ახლად გაკრილი კარის პირდაპირ ჩრდილოეთ მხრიდან მთელ სიგანეზე შესაძლებელია თაღოვანი მალი და სახურავი ფრონტონული დაძთავრებით ყოფილიყო; ასეთივე სახურავი შესაძლებელია დასავლეთის ბოლო მონაკვეთზედაც იყო (შდრ. ოშკის სამხრეთი სტოა). თუ დაუშვებთ აქ ცალფერდა სახურავის არსებობას, მაშინ ის შესავლელი თაღების სიმაღლის უფრო ზევით უნდა დაწყებულიყო და, მაშასადამე, ტაძრის კედელთან მისი შეხების ადგილიც შესამჩნევად აიწეოდა—ამისათვის კი ტაძრის კედლის არსებული სიმაღლე საკმარისი არ არის¹. ასეთი მინაშენი—ჰტარავდა ახლომდგომთა ხედვისაგან შენობის ნაწილებსა და გუმბათს შორის არსებულ ნამდვილ შეფარდებას, შით უფრო, რომ ამ მინაშენს კლაკნილი სახურავი ჰქონდა.

როგორც ჩრდილოეთ ფასადზე XI საუკუნის კომპოზიციით შექმნილი იყო საკმარისად მოძრავ ფორმათა დაბალი ეკვდერი, ასევე სამხრეთ ფასადზე იყო აგებული მსგავსივე ნაგებობა, რომლისაგან მხოლოდ უმნიშვნელო კვალია დარჩენილი. მაგრამ განსაკუთრებით საყურადღებოა, რომ ისინი შენობის ასეთ გაგანიერებას დასავლეთ ფასადის ხაზიდან გვიჩვენებენ, ე. ი. სწორედ იმ ხაზამდე, რომელიც უკვე ვივარაუდეთ ჩრდილოეთ ფასადზე. სამხრეთ მხარეს მიწაზე ჩანს კედლის ნაწყვეტი, როგორც დასავლეთ ფასადის გაგრძელება სამხრეთისკენ. ეს ნაწყვეტი შემდეგ სწორი კუთხით უხვევს და გრძელდება რამდენიმე მანძილზე ტაძრის სამხრეთ ფასადის პარალელურად; კედლის უკანასკნელი ნაწყვეტის ზემო ამოყვანილია ტაძრის გვიანდელი ზღუდის კედელი (რიყისქვისა); გარედან აქ ორსაფეხურიანი ცოკოლია შემონახული. ეკვდერის სიგანე შიგნით უფრო დიდია (დაახლოებით 130 სანტიმეტრით) დასავლეთ ბოლოში, ვიდრე ჯერ კიდევ ეხლაც შერჩენილ ეკვდრის აღმოსავლეთ ბოლოში². იმ მითითებათა გარდა, რომელთაც კედლის ქვეითა ნაწილების ნაგლეჯები და ცოკოლი შეიცავენ, საინტერესოა აგრეთვე სამხრეთ ფასადის კუთხე, სადაც ოდესღაც ეკვდრის დასავლეთი კედელი ეკვროდა. აქ (დაახლოებით 1 მეტრის სიგანეზე) თლილი ქვების მოპირკეთების მაგიერ ყორული მასის უსწორო ზედაპირი ჩანს, ე. ი. კედელი ისე იყო შეწყვეტილი, რომ გვიანდელი შეკეთების დროს აღარსად აღარ შეიძლებოდა მოპირკეთება³. ფასადის აღმოსავლეთ ნაწილში დაცულია შენობის ნაწილი, რასაკვირველია, XV საუკუნეში და უფრო გვიანაც შეკეთებული, მაგრამ რომელიც ნაწილობრივ, ალბათ, ეკუთვნოდა ჯერ კიდევ ძველ პერიოდებს და ჩართული იყო XI საუკუნის კომპოზიციისაში. დასავლელ შესასვლელიდან ეს დერეფანივით დაგრძელებული ოთახია, რომელიც ცუდად განათებულია კართა და ერთი ფანჯრით სამხრეთიდან. მას აქვს ცილინდრული თალი ერთ სართავ კამარაზე; ეს კამარა ებჯინება ტაძრის კედლის გასწვრივ ორ კამარას, რომელნიც კედელს კონსოლით ეყრდნობა. თალი, კამარები და კედლის წყობა შიგნიდან, ძირითადად, შირიმის ქვისაა. გარედან აქაც ორ

¹ შდრ. სურ. 1.

² შდრ. გეგმა, სურ. 2.

³ სურ. 21—ტაძრის იმავე კუთხეში, დასავლეთ ფასადზე, ქვემოთ შემოინახა მოპირკეთების რამდენიმე მუქი ფილა ყვითელი ტონისა, რომელიც როგორც ეტყობა იმავე დროისა უნდა იყოს.

21. ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთი კუთხე

საფეხურიანი ცოკოლია შემონახული¹. შემდეგ აღმოსავლეთისკენ ძველი ტიმპანით და რელიეფებით მორთულ კარიდან არის გასასვლელი ძველ გუმბათიან ოთახში, რომელსაც სამხრეთიდანაც დამოუკიდებელი შესასვლელი ჰქონდა². სამხრეთ ფასადზე ჩვენ გვაქვს, როგორც ჩანს, სხვადასხვა ეპოქის ეკვდერის დაცალკევებული ნაწილები, რომელთაც არ აქვთ ერთმანეთთან უშუალო კავშირი...

22. სამხრეთი ეკვდერი 1938 წლის რესტავრაციის წინ

შენობის ამ ხერხით გარშემოშენება დაბალი, ფორმით მოძრავი და ჩუქურთმით მორთული ეკვდერებით არ ამოწურავს იმ ცვლილებებს, რომელიც შეტანილი იყო შენობაში, რათა ის ეპოქის მოთხოვნილებათა დონემდე აეყვანათ. უეჭველია, რომ X საუკუნეში მდგარ შენობის თვით ფასადებზედაც ახალმადრომ მოითხოვა ხელოვნების ახალი მოთხოვნილების გამოხატვა, — და ჩვენ არ შეგვიძლია არ ვცნათ, რომ ამის შემსრულებელი დიდი ხელოვანი და ამასთან უმთავრესად (თუ მოვიგონებთ მანგლისს) დიდი დეკორატიორი ყოფილა. მისი მხატვრული განზრახვის უფრო სრულად დანახვა (ჩრდილოეთ ეკვდერის შემდეგ) მიუხედავად დიდი დამახინჯებისა, რესტავრაციისა და შეკეთებისა, შეიძლება გუმბათის ყელის მორთულობაში. იმ სახით, რა სახითაც ვხედავთ დღეს გუმბათის ყელს, არ შეიძლება ის, მთელი მისი კომპოზიციის მიხედვით არ ჩაითვალოს სწორედ XI საუკუნის ნაწარმოებად. უპირველესად ყოვლისა, მისი ფორ-

¹ სურ. 22 და 2.

² 1938 წლის რესტავრაციის დროს ეს შესასვლელი, რომელსაც დამოუკიდებელი ბალავარი ჰქონდა, რატომღაც ყრუდ ამოუშენებიათ. გეგმაში (სურ. 2) იგი აღნიშნულია 1922 წლის დანაშაულის მიხედვით.

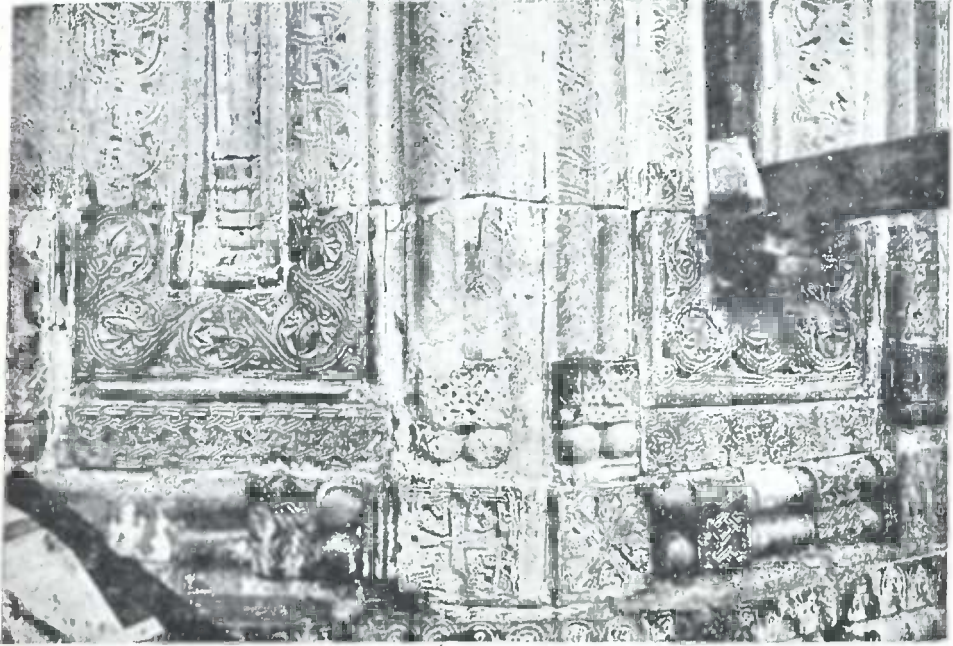
მებია: სიმაღლის მნიშვნელოვანი ხაზის გასმა და 12 ფანჯარა 12 წახნაგში¹. ამასში გამოძეღვენდა არა მარტო ახალი ეპოქის ტენდენცია, არამედ მისი მიზანდასახულობის შესაძლებელი მიღწევანი ქვეყნის შუაგულში. თორმეტწახნაგოვანი გუმბათი გვხვდება X და XI საუკუნის ძეგლებში, როგორც არის—ნიკორწმინდა. მანგლისი, მოქეი, ბედია, დოლის-ყანა (X საუკ. შუა), ენი-რაბათი, გოგიუბა, ბოქორმა, სავანე და IX საუკუნის ოპიზა და შატბერდიც, ე. ი. აქ პირველ ხანებში ბაროკულ-მხატვრული ტენდენციების სრულ გამოძეღვენებაში და გუმბათის კელის დაწახნაგებაში შემოიტანეს ვარიაცია, რომელიც გადაუღვა ჩვეულებრივ (ადრეც და შემდეგშიც) ჯერად (8 ან 16 წახნაგად) დანაწევრების წესს. შემდეგ დეკორაციული მორთვაც, აგრეთვე ბუნებრივად, სწორედ XI საუკუნის პირველ ნახევრისათვის დამახასიათებელ ხერხებს უპირისპირდება: ეს არის დიდი გატაცება ხუროთმოძღვრულად გამოყოფილი ნაწილების ან შენობის ადგილების მორთვით, დეკორის არა ერთი ელემენტით, არამედ რამდენიმეთი და ნაირნაირად გამოძეღვენებული ფორმით. თითოეული ფანჯრის მოჩარხობა შესდგება არა მარტო მჭიდროდ მიკრული ორნამენტული ზოლისა (ოდნავ ამოზნექილ ზედაპირზე) და თევზისფხისებურ და მარყუჟის სახეებიან წყვილ ლილვაკებისაგან (ქვემოთა და ზემოთა სარტყელით), არამედ მას ქვეითა ჰორიზონტალზე კიდევ მეორე ორნამენტული ზოლიც აქვს (ბრტყელ ზედაპირზე)² და ისევ ორმაგი ლილვაკები სარტყელით, რომელთა ვერტიკალური და ჰორიზონტალური ლილვაკები ცალკე კვადრატებს ებჯინება³. როგორც ყველა ლილვაკის სარტყელები, ისევე მათ შორის კვადრატებიც, დაფარულია ორნამენტული ჩუქურთმით, რომელთა სახეები ყოველთვის იცვლება. ამგვარად, ჩვენ აქა გვაქვს 24 სხვადასხვა მოტივის ზოლი, კვადრატების 24 სხვადასხვა შევსება, ე. ი. თავისთავში ჩაკეტილი, ცენტრიდან სიმეტრიულად გამოსული სახეები და ბოლოს სარტყელის 72 სხვადასხვა მოკლე ზოლი, ზოგჯერ ისევე სიმეტრიულად აგებული შუა ღერძიდან. მაგრამ ამით არ ამოიწურებოდა გუმბათის მორთულობა. ფანჯრების ხაზის ზემოთ, წახნაგების წიბოებზე, პატარა თალებს შორის მონაკვეთებში მოთავსებული იყო ჩუქურთმიანი (რამდენადმე აქურიანი) ძალიან გამოწეული ნახევარსფეროები, ხვეული ჩალიჩით და დამატებითი მარყუჟებით მოჩარხოებული (ამ ნახევარსფეროთაგან გადარჩა მხოლოდ რამდენიმე), ე. ი. კიდევ 12 მოტივი; ზემოთ გადიოდა ორმაგი ჩალიჩის სარტყელი, შემდეგ, როგორც ეტყობა, ჩუქურთმიანი თორმეტწახნაგოვანი სარტყელი (მისი ნაწილის დადგენა, ალბათ, ჯერ კიდევ შეიძლება ტაძრის ფრაგმენტებით) და, ბოლოს, მოჩუქურთმებული კოზმიდი. ფანჯრის ხაზის ქვემოთ მოთავსებულია წრეზე მიმავალი კოზმიდი, სტილიზირებულ მცენარეული სახის თაროთი, და მის ქვემოთ ორი ხვეული ჩალიჩით, ე. ი. სახეთა კრებული კიდევ ივსება.

¹ პირვანდელი სახით თითოეულ წახნაგში თითო-თითო ფანჯარა იყო, მოგვიანებით კი—ალბათ ალექსანდრეს დროს—ექვსი ფანჯარა პირდაპირ ამოაშენეს (თითო ფანჯრის გამოშვებით).

² შდრ. მსგავსივე ხერხი ნიკორწმინდის გუმბათის ფანჯრებში და იშხანის დიდი ტაძრის ზოგიერთ ფანჯრებში, ე. ი. XI საუკუნის ძეგლებში.

³ სურ. 23.

ამ ძველ მორთულობიდან შემოინახა მხოლოდ მცირე ნაწილი, როგორც ეტყობა, შემდეგ შეესებულ სწორედ ალექსანდრე I-ის მიერ ტაძრის აღდგენის დროს. გუმბათის ყელის მორთულობაში, მოჩარჩოების დანარჩენ ნაწილებისაგან ძალიან განსხვავდება ფანჯრების რამდენიმე ზემოთა თალის თავსართავი და მოჩარჩოების ქვეითა ნაწილები, რომელსაც თითქმის ყველგან, ერთ ქვაზე ამო-

23. გუმბათის ყელის დეტალი (სამზრეთის მხარე)

ჭრილი ორნამენტის დამატებითი ჰორიზონტალური ზოლი აქვს. მოჩარჩოების ეს ქვეითა ნაწილები XI საუკუნის ნამუშევარია, დანარჩენები კი—გვიანდელია¹. ამასთანავე ჩანს, რომ ძველ ნაწილებში ყველა 12 ფანჯარას ღია ხერეტი ჰქონდა; ეხლანდელი ექვსი ყრუ ფანჯარა კი შეკეთების შედეგია². ასევე, დეკორის სხვა ნაწილებიდანაც ყველა ძველი კი არ არის, მაგრამ ყველა ნაირსახეობისათვის მაინც მრავლადაა დარჩენილი ძველი ფრაგმენტები, რომელთაგან ახლები ძალიან მკვეთრად განსხვავდებიან. მეტად დამახასიათებელია, რომ შეკეთების ხაზი გადის თითქმის ერთ დონეზე და მიწისძვრამ სწორედ აქ მოახდინა გუმბათის ყელის ქვეითა ჰორიზონტალური გარღვევა. იმავე ხაზამდე შიგ-

¹ ამ ნაწილების განსხვავება კარგად ჩანს სურ. 23-ზე.

² შდრ. ანალოგიური ხერხი კულეში (1381 წ. ახლო) და ზარზმაში, ე. ი. დაახლოებით იმავე ეპოქის ძეგლებში.

ნიდან აღწევენ ფანჯრის მორთულობის ნაწილები¹. უნდა აღინიშნოს, რომ რა-
ღაც „განახლება“, გაკეთებული გუმბათის ჩუქურთმის გათეთრების გზით (XIX
საუკუნის დასაწყისში ხომ არა?), რომელიც სამწუხაროდ მხოლოდ ნაწილო-
ბრივადაა ჩამორეცხილი, ძალიან უშლის მის სწორ შეფასებას.

ასეთია გუმბათის მორთულობის სისტემა. ცხადია, რომ ის მთელი შენო-
ბის ცენტრალურ მომხიბლავ პუნქტს შეადგენდა მაყურებლისათვის. მისი სახე-
ების განხილვაზე, ლაკუნებსა და გაფუჭებულ ადგილებში გვიანდელი დანამატე-
ბის გამოყოფაზე, შედარებასა და ანალიზზე არ შეეჩერდები—ეს არის დიდი
და მომხიბლავი, მაგრამ სპეციალური ამოცანა². ამ ცენტრალურ პუნქტს უკავ-
შირდებოდა ძველი შენობის ფასადის ნაწილების, მინაშენებით დაუფარავი,
ზოგიერთი მორთულობა, მისგან ცოტა რამ გადაარჩა, მაგრამ მათი საშუალებით,
თითქოს, შეიძლება მთავარი ხაზების დადგენა. ჯვრის მკლავების ფრონტონების
ქვეშ მოთავსებული იყო დეკორაციული, ჩუქურთმიანი ჯვრები, სხვა შენობის
ჯვრებთან შედარებით უფრო პატარა ზომისა. ძირითადად ისინი შემონახა სამ-
ხრეთსა და დასავლეთ ფასადებზე. შემდეგ, ვფიქრობ, მორთული იყო კიდევ
მხოლოდ ფანჯრების ხერხები და კარები. ზოგიერთი რამ ამ პირვანდელი მორ-
თულობიდანაა დარჩენილი, მაგრამ დიდი ნაწილები XV საუკუნეში ჩატარებულ
განახლებას ეკუთვნის. შეკეთების მოპირკეთებაში შესული ჩუქურთმის ფრაგ-
მენტები მეტწილად იმავე XI საუკუნისაა, და მხოლოდ ნაწილობრივ უფრო
გვიანდელია; ცალკე დამოუკიდებელ აქცენტების სახით მათ არ ექნებოდათ ად-
გილი ფასადებზე—ისინი წარმოიშობიან, უნდა ვფიქროთ, კარიბჭისა და გუმ-
ბათის მორთულობიდან³. ამგვარად XI საუკუნის დასაწყისის გადაკეთების პრო-
ექტი, როგორც ჩანს, შენობის მთელ გარეგან კომპოზიციას შეიცავდა⁴. მაგრამ
ამ ბრწყინვალე და ოსტატურ ნამუშევრიდან თემურლენგის შემოსევისა და დარ-
ბევის შემდეგ XIV საუკუნის დამლევს, ცოტა რამ გადაარჩა, უმთავრესად ფრაგ-
მენტების სახით.

¹ გუმბათის ყელის ძველი ფანჯრების მოჩარჩოების ნაწილები ჩადგმულია ჩრდილოეთ
ეკვდერის ჩრდილოეთ ფასადის წყობაში (იხ. სურ. 19): ეს არის სამი მკაფიო ფრაგმენტი—ყველა
იისფერი ქვისა, როგორც გუმბათის ჩუქურთმა.

² გუმბათის ყელის მორთულობის ფრაგმენტები მიწაზე გდია ტაძართან ახლოს; ერთი
დიდი ფრაგმენტი კი წყაროს წინ დევს.

³ დამოუკიდებელ ფრაგმენტებიდან უფრო საინტერესოა: მწვანე ქვის ფანტასტიკურ
მხეცთა გამოსახულება წნულის რგოლში, საკურთხეველის ფანჯრის გვერდით; ვრსი ფრაგმენტი-
რებული ნახევარფიგურა, დასავლეთ ფასადის მარჯვენა მხარეს, მწვანე ქვისა; ყვი თელი მედა-
ლიონი, ნახევრად დაფარული დასავლეთი კარიბჭის ჩრდილოეთი ფერდობით; მოტეხილი, აყვა-
ვებზლი, იმავე მწვანე ქვის, წმინდა ნამუშევრის ჯვარი ჩრდილოეთ ფასადზე და სხვა,—ჩემის
აზრით, ყველა ეს ფრაგმენტი (რასაკვირველია, აგრეთვე ისინიც, რომელნიც მიწაზე ჰყრია) და-
ცული უნდა იქნეს შენობის შიგნით სამუხეუმო ექსპოზიციის სახით.

⁴ ძველი მოპირკეთება გაკეთებული იყო მსხვილ სწორ კვადრებისაგან ყვითელი, მწვანე
და იისფერის რბილი ტონის ქვებისაგან; წყობის შედარებით დიდი ნაწილები—გარდა უკვე
ზემოთხსენებულისა—შემონახა ჩრდილოეთ ეკვდერის აღმოსავლეთ და დასავლეთ კედლებზე,
რომელნიც აღიმართებიან მოსახლურ სახურავები⁵ ზევით და რომლებზეც შემონახეს ძველი
სადა კოზმიდები.

თემურლენგის შემოსევანი, როგორც ცნობილია, წარმოადგენენ მკვეთრ ზღვარს ქართული კულტურის განვითარებაშიც. ქვეყნის საშინელმა დარბევამ და გაოხრებამ შეაჩერა არამართო ნორმალური წინსვლითი განვითარება ქართული ხელოვნებისა, არამედ მისი ამოცანა მრავალი წლით დაიყვანა მანამდე არსებულის—და იმ მომენტში გაძარცულ, განადგურებულ და გაოხრებულის უბრალო აღდგენასა და შეკოწიწებად.

რუისის ტაძარი იმდენად დაზიანდა, რომ მეფე ალექსანდრე I (1412 -- 1442) იძულებული იყო იგი მთლიანად აღედგინა¹. ამის შესახებ ლაპარაკობს წარწერაც, ტაძრის დასავლეთ შესასვლელის თავზე:

ქ ხუ წოჲსი ინი კოჲძე კოჲძე შოჲსე სხჲსიჲსი
 ახჲსე კჲა ნე სიჲსი სჲცხჲსი სჲსი სჲსი სჲსი სჲსი სჲსი სჲსი სჲსი
 ე. ი. ქ. ზე აღიდენ ღმერთმან მეფეთა-მეფობა დიდისა ალექსანდრესი, რომლისა მიერ კვალად აღეშენა საყდარი ესე. აღიდენ ღმერთმან და სული მათი კურთხეულ ყოს!²

უპირველესად ყოვლისა ვცადოთ წარმოვიდგინოთ, რა იყო და რა შეიძლება დანგრეულიყო თემურლენგის მიერ რუისის ტაძარში.

ჯერ ერთი—რუისის ტაძარი, ცხადია, გაძარცვული იყო. ჩვენამდე, მართლაც, რუისიდან არ მოღწეულა არც ერთი ძველი ნაწარმოები ქართველ ოქრომკედელთა და დაცული ნაქარგობაც XVII საუკუნეზე აღრინდელი არ არის³. ტაძარი ასევე გაძარცვული დარჩა (უკანასკნელად იგი გაძარცვული იყო მეფის რუსეთის ბატონობის დროს) და ამაყობდა მხოლოდ წმინდათა ნაწილების სიმრავლით დიდ კარედ ხატში. ამ გაძარცვას თან დაერთო ტაძრის შინაგანი გაოხრება, კედლის მხატვრობის გაფუჭება, თავისი ფიგურული გამოსახულებებით. გარდა იმისა რომ ჩეხდნენ და თოფს ესროდნენ, უნდა ვიფიქროთ, რომ ცეცხლით განადგურებასაც ცდილობდნენ. შემდეგ, შენობის გარედან იყო დანგრეული, რასაკვირველია, გარეთა და ამასთან ადვილად დასანგრევი ნაწილები, ე. ი. აღმოსავლეთი ფასადი, ეკვდერი სამხრეთსა და ჩრდილოეთ ფასადებზე და დასავლეთი ფასადი შესასვლელის წინ არსებული კარიბჭით. ამგვარად აღდგენა დასკირდა მთელ ნაგებობას. ეს აღდგენა XV საუკუნის მეორე მეოთხედს ხვდება⁴.

¹ ვახუშტი, ლეონრაფიული აღწერა საქართველოჲსა (ბროსეს გამოც.), სპ. 1842, გვ. 260.

² თაყაიშვილი (I, გვ. 10, №-I) წარწერა მოყვანილი აქვს ზოგიერთი ნაკლით. Brosset-ს (VI, 7) და პლ. იოსელიანს (ტიმოთე გაბაშვილის მოგზაურობის გამოცემაში 1852, გვ. 43) ქარაგები გახსნილი აქვთ. წარწერა გაურკვევლად იკითხება შეთეთრების გამო, რომელიც მხოლოდ ნაწილობრივია ჩამოცილებული (სურ. 24).

³ სალაროს შესახებ ნაწყვეტი ცნობები მოეპოვება: *Муравьев*, Грузия и Армения, III, გვ. 112; *Brosset*, VI, 10—13. უფრო სრული ცნობები: *Дм. Бакрадзе*, Кавк. в др. нам., стр. 108—109; *Уварова*, МАК, IV, 146—147 და განსაკუთრებით თაყაიშვილი, არხ. მოგზ., I, 109—123.

⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, IV, 1, ტფ. 1924, გვ. 31.

შიგნით მოუხდათ წყობის, მოპირკეთების, თაღების და კამარების შეკეთება და სვეტისთავეების ახლად გაკეთება. უეჭველია, რომ სამი აფრა გუმბათის

24. დასავლეთის შესასვლელი კარი ალექსანდრე I-ის წარწერით

ქვეშ ძალიან იყო დაზიანებული, რის გამოც დღესაც აქვთ მეტად დამახინჯებული ფორმები. ამგვარად ეკლესიის შიგნითა სახე ალექსანდრე I-ის შეკეთების შედეგს წარმოადგენს¹.

ფასადების განხილვისას, უპირველესად ყოვლისა, უნდა აღვნიშნოთ, რომ შაშინ (XV საუკუნეში) უარყვეს ეკვდერის აღდგენა სამხრეთ და ჩრდილოეთ

¹ კედლების და კამარების გასუფთავება რუსეთის დროის შელესვისაგან აუცილებელია, რათა გამოაშკარავდეს დანაშაულების სურათი.

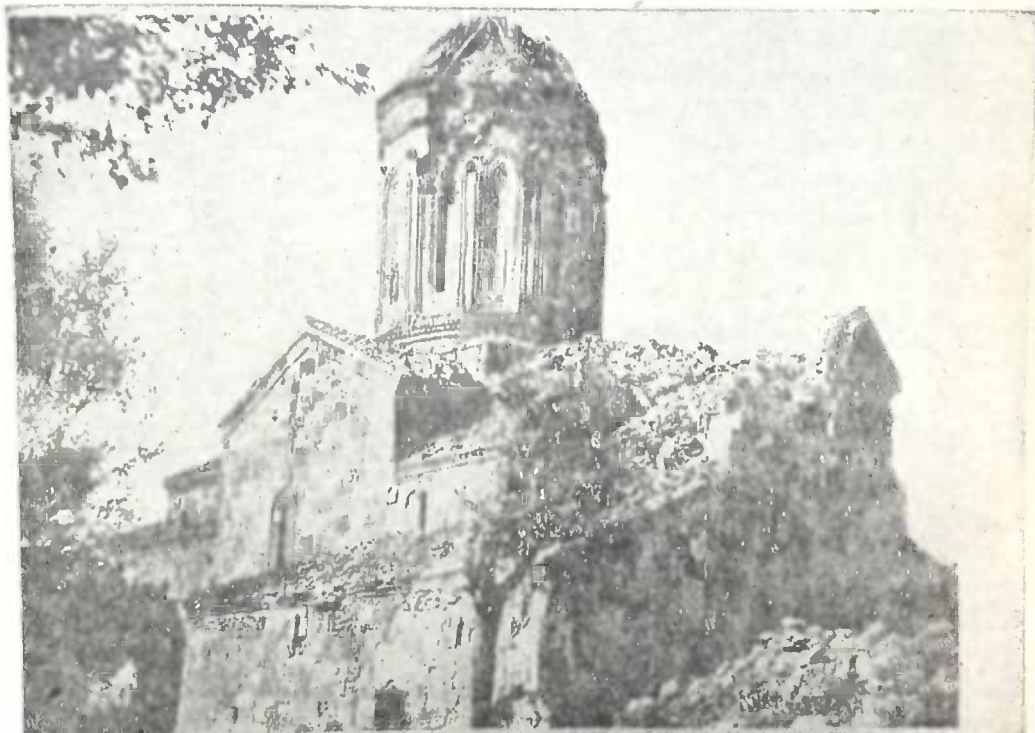
ფასადებზე, და დაკმაყოფილდნენ იმით, როგორცა ჩანს, რომ აღმოსავლეთ ნაწილში ეკვდერის დარჩენილი სადგომები შეამაგრეს, მოაპირკეთეს და გამოიყენეს. დანარჩენი კი, ალბათ, სულ მთლად აიღეს. შემდეგ, გამაგრებული იყო ყველა ფასადი, ე. ი. გაფუჭებული და ჩამოვარდნილი მოპირკეთება ხელახლა იყო გაკეთებული, ალბათ ძველი, ხელმეორედ თლილი ფილებისა და დამატებული ახალი, შემთხვევითი ფილებისაგან. ამის გამო წყობა გამოვიდა ჭრელი, უსწორ-მასწორო; და მხოლოდ პატარა კუნძულებად მასში გადარჩენილი, როგორც ეტყობა, სრულიად მაგარი ნაწილები, ამ საერთო შთაბეჭდილებიდან გაირჩევა თავისი მნიშვნელოვანი და მაღალხარისხოვანი შესრულებით. ოსტატებმა მოპირკეთებაში გამოიყენეს ძველი შენობის ყველა მოჩუქურთმებული ნაწილი და ამიტომ ეს გამოყენება იძლევა ისეთ ჭრელსა და შემთხვევითი ხასიათის სურათს. იგი ზოგან უსიამოვნო, მახინჯ სახესაც კი ღებულობს, რადგან ისინი სცდილობდნენ საკუთარი გემოვნებით გაეკეთებინათ ფიგურული რელიეფები ან ორნამენტული ჩუქურთმა. ასე, განსაკუთრებით მახინჯია, ჩრდილოეთ ფასადის შუა არის რელიეფზე, სამივე ფიგურა, რომელთაგან ერთს გონიო უჭირავს ხელში; მთელ რელიეფს არ აქვს არავითარი კომპოზიცია—ეს არის პრიმიტიული „ბავშური“ ნახატი¹. მხოლოდ კომპოზიციის მხრივ ოდნავ უკეთესია დასავლეთ ფასადზე შუა ფანჯარასთან მყოფი რელიეფი, სადაც ჯვრის აქეთ-იქით ასეთივე მახინჯი სახეები თითო-თითოდაა განლაგებული—ხემოთ ანგელოზები, ქვემოთ კი ხალხი. ფანჯრების და კარების მოჩარჩოების აღდგენილი ორნამენტული ნაწილები აგრეთვე განსხვავდება ოსტატურად შესრულებულ ძველ ნაწილებისაგან თავისი მოღუნებულობით, არეული და დაუდევარი ნახატი და დაქსაქსული ნაწილების ტლანქი შეერთებით. გუმბათის გადაკეთებაზე კი ხემოთ იყო თქმული.

ეპოქის მხატვრული დაცემა აქ გარკვევითა ჩანს მთელი თავის სიძლიერით. ამ მხრივ თვალსაჩინოა შესასვლელი კარების მორთულობის შედგენა. თუმცა ტაძრის სამივე შესასვლელს აქვს ძველი მორთულობის ფრაგმენტები, მაგრამ ისინი ძლიერ განირჩევა, მთლიანად კი გამოყენებულია XV საუკუნის კომპოზიციაში: ეს არის მხოლოდ ზოლი კუთხით მიმავალი ორნამენტაციისა და ლილვაკებისა, რომელთაც (ლილვაკებს) საფუძველთან გამოყოფილი რგოლები აქვთ². პირველი შეხედვით ეს იგივე გადაწყვეტაა, რომელიც X საუკუნის ბედის ნაგებობაში გვაქვს, რომელშიაც შეტად საყურადღებოა ახალი გზების ძიება, პირველი ფრთხილი და გაუბედავი ცდა; მაგრამ რა განსხვავებაა შესრულების ხარისხში, დამუშავებაში და დეტალების მონაფიქრში. რუისის ტაძარში კი ნაჩქარევად გაკეთებული, პირდაპირ ხელოსნური ნამუშევარია. ასეთივე მდგომარეობაა აღმოსავლეთ ფასადზეც, სადაც, შეიძლება ითქვას, ძველ

¹ იმავე ქვაზე დარჩა ფიგურათა მწკრივის ქვემოთა ნაწილი, სამი ფიგურის ხემოთ განლაგებული.

² სურ. 24—ასეთივეა, სამხრეთ ეკვდერის დასავლეთ შესასვლელის მოჩარჩოება (შდრ. სურ. 3). ეს კარი ქვეითა ნაწილში შეკეთებულია, ალბათ, XVII საუკუნის შუა წლებში როსტომ მეფის ცოლის, მარიამის მიერ (იხ. ვ ა ხ უ შ ტ ი ს გეოგრაფია, გვ. 260), როგორც ზოგიერთი მსგავსივე შეკეთებანიც.

მორთულობიდან არაფერი დარჩენილა, რის გამოც ფანჯრისა და დეკორაციული ჯვრის ორნამენტაციაც კი ხელახლადაა გაკეთებული¹. ამ ფასადის ჩამოგლეჯილი კედელი, ალბათ, იმდენად უსწორო იყო, რომ მისი მოპირკეთების შემდეგ იგი უცნაური ფორმისა და არამოტივირებული გამონაშვებითაც კი გამო-

25. რუისის ტაძარი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან 1920 წლის მიწისძვრის შემდგომ (1927 წლ. ფოტო)

სულა. სამწუხაროდ, მიმდინარე წელს ჩატარებული ძეგლის შეკეთება არ ყოფილა გამოყენებული ძეგლის ისტორიისათვის საინტერესო მომენტების დადგენისათვის, ახალი შეკეთებით კი ასეთი შესაძლებლობა მგონი უფრო მოსპობილია.

¹ ამ ფასადზე მსჯელობისას იძულებული ვართ ვისარგებლოთ ძველი ფოტოთი ერმაკოვის კოლექტიიდან № 5636 და კიდევ ბალტრუშაიტისის სურათით მის წიგნში *Etudes sur l'art médiéval en Géorgie et en Arménie*. Paris, Leroux, 1929, pl. (იხ. სურ. 25), რადგან ტაძრის წრევანდელი რესტავრაციის სამუშაოების დროს მოპირკეთების მნიშვნელოვანი ნაწილი ზევით ააგლიჯეს, ქვეით კი ამტვრევდნენ მთელ ქვებს და ქვების გაფუჭებულ ნაწილებს და ახლებით სცვლიდნენ მათ. ალბათ, აღმოსავლეთი ფასადი შეკეთებული იყო მარიამ დედოფლის მიერაც, რომლის მიერ ტაძრის შეკეთებას ბატონიშვილი ვახუშტიც იხსენიებს (იხ. გეოგრაფია, გვ. 260).

30. აკად. ივ. ჯავახიშვილისადმი მიძღვნილი კრებული.

დასავლეთ ფასადზე, გარდა ამისა, აშენებულია პატარა, სამივე მხრიდან გახსნილი კარიბჭე¹. ის, ალბათ, მასებით ასახავს დასავლეთ შესასვლელის ძველ კარიბჭეს². რასაკვირველია, მთელი შენობა ხელახლა იყო გადახურული, სამწუხაროდ არ შეგვიძლია ვთქვათ როგორი სახურავით, რადგან XIX საუკუნეში რუსეთის სასულიერო მმართველობამ რაძდენჯერმე აღადგინა ტაძარი³. ასევე ტაძრის კოზმიდებიც—ტლანქი აღდგენაა ჩვეულებრივი საშუალო საუკუნეებიდან მოყოლებული ფორმისა.

მთელი ეს საამშენებლო სამუშაო, მეფე ალექსანდრე I-ის ბრძანებით ჩატარებული, შესრულებული იყო არა პროექტის მიხედვით, არამედ ხუროთმოძღვრის მეთვალყურეობის ქვეშ უბრალო ხელოსან-კალატოზების მიერ. აქედან გამომდინარეობს სამუშაოს დაბალი ღირსება ყველა მიმართულებით, ზემოთმოყვანილი წარწერის შესრულებაშიც კი⁴. ეს კალატოზები, ალბათ, მუშაობდნენ დიდის გულმოდგინებით; და ისინივე ითხოვდნენ ოსტატის (?), თუ ხუროთმოძღვრის (?) სულის შენდობას წარწერაში, რომელიც, როგორც ჩანს, იმავე ხელითაა შესრულებული, როგორითაც შესრულებულია წარწერა ალექსანდრეს მიერ ტაძრის აღდგენის შესახებ. ის იმყოფება ტაძრის სამხრეთ შესასვლელის მარცხნივ: **УЪЕОУНОУ НУ КОУУУУУУ УУУУУУ УУУУУУ**, ე. ი. გალატოზთა ზედა მომგესა შალვას შეუენდეს ღმერთმან, ამინ. წარწერა ცუდადაა შენახული (ოთხსტრიქონიანი).

5

რუისის ტაძრის შემდეგ ისტორიას, როგორცა ჩანს, არავითარი მნიშვნელოვანი მომენტი აღარ განუცდია⁵. ეპისკოპოზთა კათედრა, სინოდისადმი და-

¹ იხ. სურ. 1.—შდრ. მას XVII საუკუნეში აშენებული იკორთის დასავლეთი კარიბჭე. განსაკვირვებელია ერთნაირი ფორმების არსებობის დროს შესრულების ასეთი განსხვავება.

² დასავლეთი კარიბჭის ამალღებულ ძირში ძვეს დიდი თეთრი ქვის ჩალიჩები (შდრ. სურ. 2), ეს უმეტესად ძველი კარიბჭის ნარჩენებია, ე. ი. აქაც მხოლოდ ძველი ფორმებით მშენებლობაა.

³ ბ რ ო ს ე (VI, 7) ამბობს, რომ ეკლესია „უწინ გადახურული იყო მწვანე ფერის მოჭიქული კრამიტით“—ო; რამდენიმე მოჭიქული ლურჯი ნაჭერი გამოშვერილია სახურავის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში. საკმარისად ბევრი ცალკეული ფილა და აგრეთვე მრუდთარგა კრამიტი გამოყენებულია რომელიღაც საფლავის მორთულობაზე, ტაძრის შიგნით სამხრეთ კედელთან. დამახასიათებელია, რომ ძველი სახურავის გადახურვიდან (X—XI საუკუნისა) XV საუკუნის ოსტატებმა წყობაში ჩაატანეს რელიეფურად მორთული კრამიტები; ერთი მოჭიქული, მუქ იისფერისა არის აღმოსავლეთ ფასადზე ფანჯრის მარჯვნივ (შდრ. ერმაკოვის ფოტო № 5636), მეორე კი, მოუჭიქავი, ასომთავრული ასოებით, ჩადგმულია შესასვლელის მარჯვნივ სამხრეთ ფასადზე.

⁴ სურ. 24.

⁵ იხ. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, გვ. 107, № IX; Brosset (VI, 7) „მოეგსა“ კითხულობს როგორც „მომგესა“, რაც უფროსს ან ხელოსანს ნიშნავს—ო. ვფიქრობ, რომ სწერია **К.О.У.У.С.** და არა **К.О.У.У.С.**

⁶ უკანასკნელ ეპოქებიდან შემოინახა მხოლოდ: კედლის მხატვრობის ნარჩენები ქვის კანკელზე, მის გვერდით ჩრდილოეთ პილასტრზე და სამხრეთ მხარის ამოშენებულ გასასვლელ-

მორჩილებისას, გაუქმებულ იქნა, მაგრამ მართლმადიდებლობის დაცვისა და გაძლიერების მიზნით ეკლესია შეაკეთეს და გულმოდგინედაც შეიგნინა შეღეს და შეღებეს. გორის მიწისძვრის დროს, 1920 წ. თებერვალში, რუისის ტაძარი განსაკუთრებით ძლიერ დაზიანდა. ნაწილთა შენადული გაიბზარა ყველა ნაკერზე. საკუთრთხევლის აფსიდში შეიგნინა ორ ადგილას მთელ სიმაღლეზე ბზარი გაჩნდა; აღმოსავლეთ ფასადის სამხრეთ ნახევრის ფრონტონის ნაწილი ჩამოინგრა¹; გუმბათი მთლად შეიგნრა და დასკდა მთელი კედლის სისქეზე, ხოლო შეიგნით იქიდან ჩამოვარდნილმა კვადრებმა, რომელიც 1923 წელს ჯერ კიდევ ტაძარში იყარა, ჩაანგრის ცენტრში აგურის იატაკი. გუმბათის ყელის ფანჯრების ერთი შუაკედლისი სულ მთლად გადმოხრილია ეკლესიის შეიგნით, რადგან მიწისძვრის გამო მთელი გუმბათის ყელი ორ ადგილას პორიზონტალურადაა დაყოფილი სამ ნაწილად. გარეთა მოპირკეთებიდან, რასაკვირველია, ჩამოვარდა ზოგიერთი ნაჭერი, რომელმაც ძალიან დააზიანა აღმოსავლეთი ნაწილის სახურავი.

მაშინვე დახურული ღვთისმსახურებისათვის, მისი სახიფათო მდგომარეობის გამო, 1923—24 წელში ანტირელიგიური მოძრაობის დროს ტაძარი საბო-

ზე; ხის აეურიანი ხუთსართულიანი კანკელი, ხატებით ტილოზე (უკანასკნელ ანტირელიგიურ ტალღამდე), XVIII საუკუნისა (წარწერის მიხედვით—1781 წლისაა. იხ. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, I, გვ. 107—108 № XI, 124—125 გვ.; Brosset, VI, 8; ეხლა ამ ორივე კანკელზე წარწერები აღარ დარჩენილა). ბატონიშვილი ვახუშტის მიერ მოხსენებული მარიამ დედოფლის რესტავრაცია XVII საუკუნის შუა წლებში ისევე, როგორც ა. ნ. მურავიოვის მიერ მოხსენებული „მეორე განახლება“, რომელიც მეფე სიმონს უწარმოებია, არავითარი მკვეთრი ხაზებით არ ხასიათდება; ზოგიერთ შეკეთებებზე აღმოსავლეთსა და სამხრეთ ფასადებზე, შესაძლებელია ამავე დროისაც, ზემოთ იყო ნათქვამი. ძველი კოშკ-სამრეკლო მროველ ეპისკოპოს დიონისი ლარაძის მიერ სწორედ ასევე, მხოლოდ შეკეთებულია. დიონისი ლარაძე მოხსენებულია 1717 წლის განმანახლებელის წარწერაში მის მიერ შეკვეთილ ხატზე, ე. ი. თვითონ ის უფრო ადრე ცხოვრობდა. შდრ. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, I, 125—126, 108, 113; თ. ყ ო რ დ ა ნ ი ა, ქ ო ნ. I, 209 გვ., მას XVII საუკუნის მოღვაწეს უწოდებს; ხ ა ხ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, МАК, VII, 1898, გვ. 19, 1537 — 1577 წლებს უჩვენებს; დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე კ ი, Капкан в Арх. нам., გვ. 108, წერდა, რომ მან განახლა სამრეკლო 1803 წელს, რაც აშკარა შეცდომაა, რადგან იმ დროს რუისის „მიტროპოლიტად“ იყო იუსტინე მაღალაშვილი, „ამშენებელი“ ტაძრის ტრაპეზ-ამბიონისა (ქვისაგან აგებულის და გაჯით შეღესილისა), როგორც ლაპარაკობს ამის შესახებ მელნით დაწერილი წარწერა ტრაპეზის შენაღესზე, უცა (1803 წ.) თარიღით:

ბ. ო. ი. ს. ო. ი. ო. ა. ო. ო. ო. ო. ო.

მოიხსენე უფალო მროველი

ქ. ო. ო. ო. ო. ო. ო. ო. ო. ო.

მიტროპოლიტი [მაღალაშვილი

ს. ო. ო. ო. ო. ო. ო. ო. ო. ო.

იუსტინე] აღმაშენებელი წმიდისა

ს. ო. ო. ო. ო. ო. ო. ო. ო. ო.

ამის ტრაპეზისა ამბიონებისა.

ქ. ო. ო. ო. ო. ო. ო. ო. ო. ო.

თვესა დეკემბერსა ცამეტსა.

ს. ო. ო. ო. ო. ო. ო. ო. ო. ო.

ქორონიკონი უქ[ა]=491.

ო. ო. ო. ო. ო. ო. ო. ო. ო.

ქ. ო. ო. ო. ო. ო. ო. ო. ო.

¹ სურ. 25. (ბალტრუშაიტისის შემოთმომხსენებული 1927 წელს გადაღებული სურათის მიხედვით).

ლოოდ იქნა დაკეტილი, მაგრამ ინახებოდა როგორც კულტურულ-ისტორიული და მხატვრული ძეგლი.

ბოლოს, პირველად 1936 წელს რუისის ტაძრის გამაგრებისათვის სრულიად საქართველოს ცაკთან არსებულმა ხელოვნებისა და სიძველეთა დაცვის კომიტეტმა გამოჰყო განსაზღვრული თანხა, რომლითაც შეკეთებულ იქნა განსაკუთრებით დაზიანებული ადგილები გუმბათის ყელში და სფეროში. მხოლოდ მიმდინარე წელს რეორგანიზებულმა, ხელოვნების საქმეთა სამმართველოსთან არსებულმა, კულტურის ძეგლთა დაცვის განყოფილებამ ფართო მასშტაბით გაშალა მუშაობა და უნდა ვიმედოვნოთ, რომ არა მარტო შეკეთებული იქნება შენობა, მისი შენჯღღრეული ნაწილების შეკეთებით, და მოწესრიგდება მთელი უბანი, პირველ რიგში თვითონ ტაძარი და სამრეკლოს კოშკი, არამედ ჩატარდება ის სამეცნიერო კვლევა-ძიებაც, რომლის შესახებ გზადაგზა ზემოთ იყო თქმული, და რომელიც, სამწუხაროდ, აქამდე არ უსწრებდა წინ საამშენებლო და სარემონტო-სარესტავრაციო სამუშაოებს. იმედი გვაქვს აგრეთვე, რომ საფუძველი ჩაეყრება ადგილობრივ მუზეუმსაც.

VIII, 1938.

კასპიის კარი

ბიზანტია-ირანს შორის ამიერ-კავკასიაში გაბატონებისათვის მეტოქეობის გამო VI საუკუნეში წარმოებული ხანგრძლივი ომის დროს ე. წ. კასპიის კარის საკითხი მრავალჯერ იჩენს თავს, ხან როგორც ომის დაწყების უშუალო საბაბი, ხან როგორც მებრძოლ მხარეთა შორის ზავის შეკერის ერთი მთავარი პირობათაგანი.

ამის გამო საჭიროა ვიცოდეთ რას წარმოადგენდა ამ დროისთვის ხსენებული კარი (ანუ ქიშკარი) და თვითეულ შემთხვევაში რა წონა და მნიშვნელობა ჰქონდა მას მოქიშპე იმპერიათა შორის ურთიერთობაში. ამის გათვალისწინება კი საშუალებას მოგვცემს მოქმედ მხარეთა მიზანმოტივები გამოვარკვიოთ და როგორც ბიზანტიისა და ირანის ისტორიის, ისე ძველ საქართველოს ტერიტორიაზე დატრიალებული ამბების ზოგიერთი მხარე განვმარტოთ — ეს უკანასკნელი გარემოება კი იძლევა შესაძლებლობას ბიზანტია-ირანის ურთიერთობის მოვლენები დღევანდელთან შედარებით სხვანაირად და უფრო სინამდვილესთან მიახლოებულად გავიგოთ.

პირველ ყოვლისა ჩვენ მოგვეპოება ფრიად საინტერესო ცნობა, რომელიც უყოყმანოდ სწვევტს კასპიის კარის ლოკალიზაციის საკითხს.

ცნობა პლინი უმცროსს ეკუთვნის.

ამ ცნობიდან ირკვევა, რომ კასპიის (დარიალის) კარი დიდი ხანია მიჩნეული ყოფილა როგორც მნიშვნელოვანი სტრატეგიული პუნქტი და იგი სამხედრო რუქებზეც ყოფილა აღნიშნული. ამასთანავე ეს ცნობა ერთხელ კიდევ გვაძლევს საშუალებას დავადასტუროთ, რომ პროკოპი კესარიელი ნამდვილი ისტორიული წყაროებით სარგებლობდა და რომ თვით პლინისაც ჩვენი ქვეყნის შესახებ ოფიციალური წერილობითი წყაროები ჰქონდა ხელთ.

პლინი შემდეგს მოგვითხრობს:

«*Corrigendus est in hoc loco error multorum, etiam qui in Armenia res proxime cum Corbulone gessere, namque in Caspias appellavere Portas Hiberiae, quas Caucasias diximus vocari, situsque depicti et inde missi hoc nomen inscriptum habent, et Neronis principis comminatio ad Caspias portas tendere dicebatur cum peteret illas, quae per Hiberiam in Sarmatos tendunt*»¹.

¹ C. Plinii Secundi—Naturalis historia, VI, 36.

[აქ უნდა გასწორდეს შეცდომა მრავალთა, აგრეთვე იმათიც, ვინც უკანასკნელ დროს მონაწილეობას იღებდა კორბულონის არმენიაზე გალაშქრებაში. ისინი უწოდებენ კასპიისად იბერიის კარს, რომელიც, როგორც ვთქვით¹, კავკასიის კარად იწოდება. ესევე სახელწოდებაა აღნიშნული აგრეთვე იქიდან გამოგზავნილ სიტუაციის რუკებზე და იმპერატორ ნერონის მუქარა თითქოს შეეხებოდა კასპიის ჭიშკარს, მაშინ როდესაც მასში იგულისხმება ის (კარი), რომელსაც იბერიიდან სარმატებში შეეყავართ].

ამგვარად, ცნობაში გარკვევით არის ხაზგასმული, რომ ეს კარი იბერიიდან სარმატთა ქვეყანაში მიმყვანი კარია და ამდენად აღარ სტოვებს აღარავითარ იქვს მისსა და დარიალის კარის იგივეობისათვის.

ზედმეტი არ იქნება განვიხილოთ ძველ მწერალთა ის ცნობები, რომლებშიც კასპიის კარის სახელით დარიალის კარზეა ლაპარაკი; მით უმეტეს ეს საჭიროა, რადგან საისტორიო წყაროებში ხშირად არის მოხსენებული ჩრდილოეთიდან კავკასიონზე გადმომავალი გზის ჭიშკარი კავკასიის კარის სახელწოდებით, ხოლო ამ სახელწოდებით კი ორი კარი აღინიშნებოდა: იგი ხან დარიალს, ხან კი დარუბანდს გულისხმობდა; საჭიროა ყველა ცნობის კრიტიკულად განხილვის ნიადაგზე დადგენა იმისა, თუ თვითიველ შემთხვევაში ამ სახელწოდებით ორ მოხსენებულ კართაგან რომელი იგულისხმება.

პროკოპი კესარიელი, რამდენადაც ჩვენ მიერ შესწავლილია, ამ სახელწოდებით ყოველთვის დარიალის კარს აღნიშნავდა.

განვიხილოთ ძველ მწერალთა ის ცნობები, რომლებიც ჩვენი აზრით დარიალის კარს უნდა ეხებოდეს.

Tacitus-ს კასპიის კარი ორჯერა აქვს მოხსენებული. ამ ცნობათაგან ერთ შემთხვევაში (Annal, 6,33) დარიალის კარი, მეორეში კი (Hist. 1,6) დარუბანდის კარი იგულისხმება. ამ ცნობაში ვკითხულობთ: «Iberi locos potentes, Caspia via Sarmatam in Armenias raptim effundunt». სარმატელების სომხებისათვის მისევა იბერიელებს ყველაზე ადვილად დარიალის გზით შეეძლოთ, რომელიც პლინის სიტყვით სარმატთა ქვეყანაში მიმყვანებელი კარი იყო, როგორც ზემოთმოყვანილი ცნობიდან ვიცით.

კასპიის კართან არის დაკავშირებული პრისკე პანიელის საინტერესო ცნობა სარაგურების ამიერ-კავკასიაში შემოსევის შესახებ.

ამ ცნობის თანახმად სარაგურები ჯერ კასპიის ჭიშკარს მისდგომიან, რომლის ციხეშიც მათ ირანელი დარაჯები დაჰხვედრიან; მათ ამ ჭიშკრისთვის გვერდი აუვლიათ და სხვა გზით იბერიაში შესულან, აქედან კი სომხების სოფლებს მისწვდომიან. ამის შემდეგ შეშინებული ირანელები რომაელებისაგან მოითხოვენ კასპიის კარის დასაცავად ან ფულს ან კაცებს².

ამ ცნობაში მოხსენებული კარი აკად. ი. ვ. ჯავახიშვილის მიერ გაგებულა დარიალის კარად³, ზოგიერთების აზრით კი კასპიის კარით ამ შემთხვე-

¹ იხ. მისივე op. c. VI, 30.

² Histor. Gr. Minores. ed. Dindorfivs, გვ. 346.

³ ი. ვ. ჯავახიშვილი — ქართველი ერის ისტორია, წ. 3, გვ. 220.

ვაში დარუბანდია აღნიშნული, დარიალისად კი ის კარი მიაჩნიათ, რომლითაც ამ ცნობის თანახმად სარაგურები იბერიაში შემოვიდნენ.

იმის გადასაწყვეტად, თუ პრისკე რომელ შემთხვევაში რომელ გზას გულისხმობს, ჩვენ გვეზარება ამავე ცნობაში მოთხრობილი ამბავი, რომ ირანელებმა -- იშოვეს რა საბაბი, — ბიზანტიელებს კვლავ განუახლეს ჩრდილოეთის კარის დაცვისათვის თანხის მოთხოვნა. ვიცით, რომ ირანელებს ბიზანტიელთათვის ასეთი მოთხოვნის წარდგენა მხოლოდ დარიალის კარის მიმართ შეეძლოთ, რადგან 363 წლის ზავის თანახმად ეს კარი ორივე იმპერიას ზიარად უნდა დაეცვა. სხვა რომელიმე კარის მიმართ ასეთი პრეტენზიები ირანელთაგან უადგილო უნდა ყოფილიყო და რომ სიტყვა მართლაც დარიალის კარს ეხება, ამას ამავე ცნობის ის სიტყვები ამჟღავნებს, რომ ირანელმა ელჩებმა იგივე სთქვეს, რაზედაც უწინაც ულაპარაკნიათო, — ე. ი. ჩრდილოეთის კარის დაცვისა და ამასთან დაკავშირებულ ბიზანტიელთა ფულად ვალდებულებასზე.

მაგრამ შეიძლება კაცმა იფიქროს, რომ კასპიის კარი ამ შემთხვევაში სწორედ დარუბანდის კარს აღნიშნავს, რომელსაც ირანელები იცავდნენ, ხოლო სარაგურები მართლაც დარიალის გზით შემოვიდნენ, რომელიც ირანელებსა და ბიზანტიელებს შორის შეუთანხმებლობის გამო დაუცველი იყო, რამაც სარაგურების შემოსევა შესაძლებელი გაჰხადა და მსგავსი მოვლენის განმეორების აღკვეთის მიზნით ირანელებმა ბიზანტიელებს წინადადება მისცეს საერთო ძალით დაეცვათ ეს კარი... შეიძლებოდა ასე ეფიქრა ადამიანს, მაგრამ იმავე ავტორის მეორე ცნობით, ირანელები ბიზანტიელთაგან ხარჯის გაღებას მოითხოვენ ციხის დასაცავად «φρουρία ἐπὶ τῶν Κασπίων ἁειμῆναι πηλῶν».

ამ ციხის სახელი ყოფილა Ἰουρσοειπέχ. რადგანაც ბიზანტიელთათვის წარდგენილი მოთხოვნის ორივე შემთხვევაში ამ ციხის დაცვაზეა ლაპარაკი, რომელიც საკუთარი სახელით არის ორივეჯერ მოხსენებული¹ და რომელიც თურმე კასპიის კართან მდებარეობს, ხოლო ჩვენ კი ვთქვით, რომ ირანელებს დარიალის კარის გარდა სხვა გზის დასაცავად ბიზანტიელთაგან რისიმე მოთხოვნის საფუძველი არა ჰქონდათ, — უნდა ვიფიქროთ, რომ ორივე ცნობაში ერთსა და იმავე კარზეა ლაპარაკი და ეს კარია დარიალის კარი, რომელსაც სარაგურებმა გვერდი აუქციეს და იბერიაში რომელიმე სხვა გზით შემოვიდნენ. ეს კი სრულიად მოსახერხებელი იყო, რადგან როგორც ცნობილია, დარიალს გარდა რამდენიმე სხვა გზაც არსებობდა. ასეთები იყო, მაგ., «გზაჲ დვალეთისაჲ»² და «გზაჲ ლეკეთისაჲ»³.

VI საუკუნის ავტორის იოანე ლიდეს ცნობითაც იგივე ციხე დარიალის კართან მდებარეობს, რომელიც მისი სიტყვით ირანელებს აუგიათ: «...ὁ πύργος ἔσχιον ὑγαρχῆν ἀντιστοιχομένην φρουρίαν Βρασαπέχ πατρῆας ἄπὸ χάλισσανης»⁴.

რაც შეეხება პრისკე პანიელსა და იოანე ლიდეს ცნობათა შემონახულ კარის სახელწოდებებს — ესენი ერთი და იმავე სახელის სხვადასხვანაირ გრაფი-

¹ Histor. Gr. Min., გვ. 342.

² ცა მფთა, გვ. 40.

³ მტნე ქ, გვ. 319.

⁴ De magistratibus populi romani libri tres, ed. Wuensch, III, 52, Lipsiae, 1903.

კულ გამოხატულებას წარმოადგენს¹ და ამ ციხის სახელწოდება იბერიასთან უნდა იყოს დაკავშირებული, მით უმეტეს, თუ გავითვალისწინებთ, რომ პლინის ზემოთმოყვანილ ცნობაში დარიალის (კასპიის) კარს იბერთა კარიც რქმევია.

ამგვარად, პრისკე პანიელის ორივე ცნობაში ერთი და იგივე, სახელდობრ — დარიალის კარი უნდა ვიგულისხმოთ და აქედან გამომდინარე დასკვნები ისტორიის სხვა ამბებს სათანადოდ შეუფარდოთ.

ამ ჭიშკართან ციხე როგორც ჩანს მუდმივ ყოფილა. ჯერ კიდევ სტრაბონი აღნიშნავს, რომ დარიალის კარს ციხე უდარაჯებდა².

მოქცევაი ქართლისაის ცნობით VI საუკუნეში იბერიაში გამაგრებულმა ირანელებმა: «კარნი ოვსეთისანი აიგნეს», რომლის დარაჯობაც თურმე მთიელთ ჩააბარეს³. ხოლო ვახუშტი დარიალზე ამბობს, რომ იგი აგებულია «მეფის მირვანის მიერ» და რომ მან «შეაბა კარი და ქმნა სიმაგრე ხაზართა და ოვსთათვის, რათა უმისოთ ვერღარა ვიდოდნენ»⁴.

ამავე საგანზე XIX საუკუნის ცნობებიც მოგვეპოება. საქართველოს მთავარმმართველს პ. ციციანოვს შეუდგენია პროექტი ჩრდილოეთიდან საქართველოში — თბილისისაკენ მიმავალი ტრაქტისა, რომელშიც ნათქვამია:...

«Ущелье известное в древности под названием „Кавказских ворот“ начинается от Владикавказа или древней Кумании и продолжается до самого Душета, по течению двух источниками своими противоположных рек Терека и Арагви, совокуплению которых положила непреодолимую преграду снеговая Каишаурская гора, оные реки разделяющая»⁵.

ამ პროექტით განზრახული იყო: «В Дариале возобновить замок и содержать пост из 40 чел. пехоты, сменяющейся по двенедельно из кр. Владикавказской отстоящей от оной в 8 верстах и 20 казаков»⁶.

დარიალის კარს უნდა შეეხებოდეს აგრეთვე ერთი ლიტერატურული ცნობა, რომელიც მეოთხე საუკუნის კონსტანტინოპოლელ მოღვაწის თემისტეს სიტყვაშია შემონახული. იქ ვკითხულობთ: «...ἐξέβαιον μὲν στρατηγῶσι: Ῥωμαίων Πύλας Κασπίαν ἐξήλθοντες ὅτε Ἀλάνοις ἐξ Ἀρμενίας, ἔλαττον ὅτε Ἰβήροισιν ἕρως καὶ Ἀλβανίαν»⁷.

ქართულ წყაროებში დარიალის (კასპიის) კარი სხვადასხვა სახელით არის ცნობილი.

კასპიის კარის ისტორია იმ ეპოქაში, რომელიც ამჟამად გვინტერესებს, მოკლედ ასეთია: ჭუნების ბატონი ამბაძუკი (Ամբաძուკյ) თავაზობს კარს ბი-

¹ Georiga, II, გვ. 44.

² Strabon, Geographia Lib., X III, 5.

³ ე. თაყაიშვილი — Описание рукописей Общества распространения грамотности среди груз. населения II, 724.

⁴ გეოგრაფია — გვ. 228.

⁵ და ⁶ Акты Кавказской Археограф. Комиссии, т. II, გვ. 224.

⁷ „... რომელთა სარდლები გადიოდნენ კასპიის ჭიშკარში, სომხეთიდან აღანებს სდევნიდნენ და უწყებდნენ საზღვრებს იბერიელებსა და ალბანელებს“. იხ. Латинца — Известия... ტ. I, вып. 3, გვ. 697.

ზანტიის კეისარს ანასტასის, რომლისგანაც საკომპენსაციო თანხას მოითხოვს. ანასტასი კეისარი შეთავაზებულზე უარს ამბობს. ამბაძუის სიკედილის შემდეგ ირანელები კასპიის კარს ძალით ჩაიგდებენ ხელში. ამის შემდეგ ირანელები მოითხოვენ ბიზანტიელებისაგან 363 წლის ზავის თანახმად უკანასკნელთა მიერ ნაკისრი ყოველწლიური თანხის გადახდას კასპიის კარის დაცვაში მონაწილეობისათვის. ბიზანტიელები ამ თანხის გადახდაზე უარს აცხადებენ. ამის გამო მეფე კავადი ბიზანტიის წინააღმდეგ ლაშქრობას იწყებს (502 წ.). კასპიის კარის საკითხის საომარ ოპერაციებთან უშუალოდ დაკავშირებამ და შემდგომშიაც ირანელებსა და ბიზანტიელთა შორის წარმოებულ საზავო მოლაპარაკებათა დროს ამ კარის რამდენიმეჯერ დავის თვალსაჩინო საკითხად გადაქცევამ, შექმნა მკვლევართა შორის შთაბეჭდილება ამ კარის გადაჭარბებული მნიშვნელობის შესახებ ამ პერიოდში.

502 წ. ატეხილი ომის მიზეზის შესახებ გერმანელი მკვლევარი კარლ გიუტერბოკი ამბობს: «Die nächste Ursache der neuen Perserkriege war eine Geldfrage»¹. შემდეგ მოუთხრობს რა კასპიის კარის დაცვაში ბიზანტიელების მიერ ირანელებისათვის ყოველწლიურად ფულადი გადასახადის ძლევას, რაც ბიზანტიელებს უღირს ხარკად (unwürdige Tributbezahlung) მიაჩნდათ, რის გამოც ისინი განიზრახავდნენ მის გადახდაზე ხელის აღებასო, განაგრძობს, რომ კავადმა «...forderte von Kaiser Anastasios eine Geldunterstützung, offenbar als Ersatz für jene rückständigen Litungen, und als dieser sie verweigerte, kam es 502 zum Kriege»² მოითხოვა ანასტასი კეისრისაგან ფულადი დახმარება (?), ალბათ ამ შრომის დავალიანებაში და როდესაც ამან უარით უპასუხა, ამას მოჰყვა 502 წლ. ომი»³.

იგივე აქვს მას განმეორებული 532 წლის ზავის შესახებ ლაპარაკის დროს: «War dereinst die Veranlassung zum Kriege die Weigerung des Anastasios gewesen die Zuschüsse für die Kaspischen Pässe zu leisten... და სხვა (თუ ოდესღაც ომის მიზეზი გახდა ანასტასი კეისრის უარი კასპიის კარისთვის გადასახადზე...)».

მართალია კასპიის კარის საკითხი ბიზანტია-ირანის ურთიერთობის დროს მთელი VI საუკუნის 70 წლებამდე დღის წესრიგიდან არ იხსნება, მაგრამ ეს მხოლოდ ამ კარის მნიშვნელობით არ აიხსნება. ამის საფუძვლები ჩვენ სხვა მოვლენებში უნდა ვეძიოთ. როგორც დავინახეთ, იმპერიათა შორის ომის ატეხის მიზეზად ბიზანტიელების მიერ კასპიის კარის დაცვისთვის სავალდებულო გადასახადზე უარის თქმა აღიარებული.

გავსინჯოთ, რამდენად ეს მართლა ასეა.

პირველ ყოვლისა ისმის კითხვა, ხომ არ შეიძლება მოიძებნოს, თუ რა მოსაზრებით ანუ საბუთით აცხადებენ ბიზანტიელები უარს ნაკისრი თანხის გადახდაზე?

¹ Dr. Karl Güterbock: Byzanz und Persien in ihren diplomatisch-Völkerrechtlichen Beziehungen im Zeitalter Justinians, Berlin, 1906, გვ. 38.

² ib.

³ გვ. 43.

საქმე ის არის, რომ როგორც ვიცით, ანასტასი კეისარმა უგულბელჰყო ამბაძუკის შეთავაზება იმ მოსაზრებით, რომ ბიზანტია სიშორის გამო ვერ მოახერხებდა კასპიის კარის ფაქტიურად თავის ხელში ჩაგდებას, ამიტომ ის მოერიდა ასეთი უსარგებლო და უპერსპექტივო ნაბიჯით ირანელთა უკმაყოფილება დაემსახურებინა... მაგრამ რაც ვერ გაბედეს ბიზანტიელებმა, გაბედეს ირანელებმა — მათ ეს კარი ძალით ჩაიგდეს ხელში. ირანელებმა ეს გაბედეს, რადგან კარის ფაქტიური მფლობელობის პერსპექტივები ამ უკანასკელთ უფრო გააჩნდათ, მისი ირანის სამფლობელოსთან ტერიტორიული სიახლოვის გამო. განსაკუთრებით კი მათ ამის საშუალებას იბერიის მათი გავლენის ქვეშ ყოფნა აძლევდა.

ამ ფაქტმა საფუძვლიანად შესცვალა ორივე მხარის დამოკიდებულება ამ კარისადმი: თუ აქამდე ორივე მათგანი მასზე თანაბარი უფლებით სარგებლობდა, ამიერიდან ეს თანასწორუფლებიანობა მძაფრად იყო დარღვეული ბიზანტიელთა საზიანოდ და ირანელთა სასარგებლოდ.

მაშასადამე, 363 წლის ზავის პირობა, ცხადია გადათვალეირებას მოითხოვდა. საფიქრებელია, რომ სწორედ ეს მოტივი გამოიყენა ანასტასიმ ხსენებულ გადასახადზე უარისთვის და კასპიის კარის ირგვლივ დაეა აღებულ მომენტში სწორედ ამ მოვლენით იწყება. ამგვარად დაისვა საკითხი კარის ფაქტიური და იურიდიული მფლობელობის შესახებ. ბიზანტია იძულებული იყო, ერთის მხრით, შეჰკიო ხეობა თავის თავს, რამდენადაც მიზანშეწონილი და თანაც სავალდებულო იყო მისთვის 363 წ. ნაკისრი გადასახადის შეტანა, ხოლო, მეორე მხრით, საქმის ვითარების ამგვარად შეცვლა, როდესაც ირანი ხდებოდა ერთადერთი ფაქტიური მფლობელი კარისა — ბიზანტიისათვის კი ამგვარი შესაძლებლობა გამორიცხული იყო, აიძულებდა ბიზანტიას, თავისთვის ამ კარის იურიდიულად მფლობელობის უფლება მაინც უზრუნველყო. ყველაფერი ეს კი არსებული ზავის პირობების გადათვალეირებას მოითხოვდა.

კარის შესახებ დავის ეს დასაწყისი მომენტები კარგად უნდა გვქონდეს გათვალისწინებული, რადგან ამაზე ბევრად არის დამოკიდებული შემდგომი ამბების გაგება.

502 წლის ომის დაწყების მიზეზად არ შეიძლება კასპიის კარის გამო გადასახადის საკითხი გამხდარიყო. დასახელებულ გარემოებათა საფუძველზე ჩვენ ეს უნდა აღვიაროთ.

მართლაც, როგორც ქვემოთ დავრწმუნდებით, იმპერიათა შორის ომი სულ სხვა პირობებით იყო მომზადებული და გამოწვეული.

საკითხის ამნაირად გადაწყვეტა რამდენიმე ახალ გარემოებას გვამცნებს: 1. გვიხსნის ბიზანტიის მიერ გადასახადზე უარის მოტივს; 2. კასპიის კარის საკითხი არ ყოფილა იმპერიათა შორის ბრძოლის დაწყების მიზეზი, ის მხოლოდ საბაბი გახდა ომისათვის; 3. ომის ნამდვილი მიზეზი უმთავრესად ლაზიკა და იბერიაში ვახტანგ გორგასალის მოღვაწეობის შედეგად შექმნილი მდგომარეობა იყო.

ეს სამივე გარემოება მნიშვნელოვანია.

მას შემდეგ, რაც 520 წ. იმპერიათა შორის მოლაპარაკება, რომლის დროსაც სწორედ გამოიკვავა, რომ ომის ნამდვილი მიზეზი ლაზიკა იყო მართლაც (რადგან სწორედ ლაზიკის საკითხმა შეუძლებელი გახადა ზავის შეკვრა), უშედეგოდ დამთავრდა, კასპიის კარის საკითხიც გადაუწყვეტელი დარჩა, მაგრამ ის დღის წესრიგიდან არ მოხსნილა.

530 წ. ბიზანტიელი დესპანი რუფინე კავადთან კვლავ აწარმოებს ზავის შესახებ მოლაპარაკებას¹, იგი უსაყვედურებს ირანელებს ომის ატეხას. კავადი დანაშაულს, პირიქით, ბიზანტიელებს ადებს, რომლებმაც, ერთის მხრით, კასპიის კარის დაცვაში მონაწილეობაზე უარის თქმით და მეორე მხრით ირანის წინააღმდეგ მიმართული სიმაგრე დარას აგებით, შექმნეს ომის ატეხის პირობები... და აქვე დასძენს, რომ თუ ბიზანტიელებს სურთ ომი შეწყდეს, ამისთვის მათ ან უნდა მონაწილეობა მიიღონ კასპიის კარის დაცვაში, ან ქ. დარა უნდა დაანგრიონ².

აქ ჩვენ კასპიის კარის საკითხი თითქოს ძლიერ აქტიურად გვევლინება და ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება, რომ კარის ფიზიკურად დაცვა ძალიან უძნელდებოდათ ირანელებს, რადგან ისინი ამ საქმეში ბიზანტიელთა მონაწილეობას დაჟინებით მოითხოვენ. თუ ეს მართლა ასეა, მაშინ ჩვენი ყურადღება უნდა იქითკენ მივმართოთ, რომ გამოვარკვიოთ ის სიძნელებები, რომლებიც აქ ირანელებს ხვდებოდათ და ამით კასპიის კარის მნიშვნელობა მოცემულ ეპოქაში გავითვალისწინოთ... მაგრამ ისტორიული წყაროს ცნობა ჩვენ სიტყვა-სიტყვით არ უნდა გავიგოთ ამ შემთხვევაში, როგორც ეს პროკოპი კესარიელის რუსულად კომენტატორს გაბრიელ დესტუნისს დამართნია ნაწილობრივ. გ. დესტუნისი გაკვირვებას გამოთქვამს იმის გამო, თუ ირანელები ასეთს არჩევანს რად უყენებენ ბიზანტიელებს, რომ მათ ან კასპიის კარის დაცვა ეკისრათ ან ქ. დარა დაენგრიათ... «Почему не опасались они, что в случае принятия на себя византийцами обороны Дарияльского прохода, эти последние постоянно имели бы возможность уговариваться против них с массами готовых на вторжение племен, населявших Кубаньский, Воложский и Донской бассейны. Сознаемся, что весь вопрос этот ждет объяснителя»³.

აქ აშკარა გაუგებრობას აქვს ადგილი: ირანელები ბიზანტიელებს როდი ეუბნებიან, წაიღეთ კასპიის კარი და რაც გინდათ ის უყავითო; ისინი მათ მხოლოდ თანადამცველებად იწვევენ და ამას სწორედ ყოველთვის ხაზს უსვამენ. აი თუნდაც კავადის უკანასკნელი სიტყვა, რომლის გამოც დაწერილია დესტუნისის ხსენებული კომენტარი «οὐ γὰρ τὰ ἑπὶ τὰ κατὰ μὴ ὁμοίως πρὸς τὸν περσῶν, πρὶν δὲ γυνοῖν Ῥωμαῖοι ἢ τὰς πάλαι διακλῆς καὶ ὀρθῶς ἔσονται ἄσπαστοι» და სხვა⁴. «სპარსელები მანამდე არ დაჰყრიან იარაღს, სანამ რომაელები ან კარებს მათთან ერთად არ დაიცავენ, რაც სამართლიანი და სწორი იქნებოდა...»).

¹ В. Р. I. 16.

² იქვე.

³ Прокопия Кесарийского История войн Римлян с Персами, Вандалами и Готами: Перевод с греческого Спиридона Дестуниса. Комментарий Гавриила Дестуниса, кн. 1, стр. 203, прим. 10 СПб — 1876.

ამასთანავე არც ეს უკანასკნელი — თანადამცველობა — გულისხმობდა უეჭველად ბიზანტიელი ჯარის გაგზავნას, აქ მხოლოდ ბიზანტიელებისაგან ფულადი თანხის გადახდა იყო ნეარაუდევრი. ამ საკითხის დაყენებას და ისიც ასეთ აქტიურ ფორმაში — ბიზანტიელებისაგან ფულის წაგლეჯა ჰქონდა მიზნად.

რომ ირანელების მიზანი რომაელებისაგან ფულის მიღება იყო, ამას თვით პროკოპი კესარიელის ცნობა ადასტურებს. კავადის სიკედილის შემდეგ ბიზანტიელები უკვე ხოსროსთან ხელახლად აწარმოებენ საზავო მოლაპარაკებას (531) და ხოსრო აქ მათ პირდაპირ ეუბნება, რომ თუ მათ უნდათ ქ. დარას დანგრევა არ მოუხდეთ და კასპიის კარის დაცვაში მონაწილეობაც თავიდან აიცილონ, — ხოსროს უნდა გადაუხადონ 110 კენდინარი: «...Νοστροίς... τήν μὲν εἰρήνην πέραξ ὡς ἔχουσιν ὁὕτως καὶ ἐκαστὸν κενταρῖον ἰσλαβίχει πρὸς αὐτοῦς ἡμισίον... τῆντο ὅς ὡς ὁ ὀβρισιῖα τὸ χρυσίον ἕξ ἰσ, ἰς μίση πέλιυ Δαραξ Ἰομιατοι καὶ ἡλειυ ἀναγκάζονται μίση φαλακτῖριου τῆν ἐν πῆλαιξ κατπῆαιξ μεταλαχῆιν πέραξ:». (ხოსროს თანახმა კი იყო ას ათ კენდინარად უვადო ზავი დაედვა მათთან... მისთვის ამ ოქროს მიცემას ის მოითხოვდა, რათა არც ქ. დარას დანგრევა დასპირებოდათ რომელებს, არც კასპიის კარის დაცვაში მონაწილეობა სპარსელებთან ერთად)¹. როგორც ამ ცნობიდან ჩანს, აქ ფულადი გადასახადი მხოლოდ კასპიის კართან არ არის დაკავშირებული.

კასპიის კარის საკითხი ბიზანტია-ირანს შორის ურთიერთობაში არც შემდეგში ყოფილა დავიწყებული. 532 წლის უვადო ზავის პირობებშიც ჰპოვა მან გამოძახილი.

«Die Bewachung und Sicherstellung der Kaukasischen Pässe (ავტორის მიერ არის ხაზგასმული) verblieb auch nach Abtretung von Lazica, bei Persien, ohne dass Ost-Rom einen besonderen Beitrag zu den Kosten zu zahlen hatte, die stipulierte Geldentschädigung² deckte auch diese Kosten mit. Persien übernahm... die verpflichtung das römische Gebiet gegen Einfälle der Hunnen, Alanen und anderen Barbaren zu schützen»³.

კასპიის კარის ისტორია VI საუკუნეში ცხადჰყოფს, რომ მას ის დიდი სტრატეგიული მნიშვნელობა, წინა ხანაში რომ გააჩნდა, ამჟამად აღარ მოეპოება. ამ კარისადმი ის გულგრილობა, რომელსაც ბიზანტიელები იჩენენ და გამუდმებული უარი მის დაცვაში მონაწილეობაზე, ირანელების მხრივ კი ბიზანტიელების მიმართ ამ მოთხოვნის დასაბუთების განელება მარტო იმით არ უნდა აიხსნებოდეს, რომ ბიზანტიელებისთვის ძნელი, თითქმის შეუძლებელი იყო კარის ფაქტიურ დამცველად გამოსულიყვნენ, რაც განსაკუთრებით მოუხერხებელი გახდა მათთვის 532 წლის შემდეგ, როდესაც იბერიაში ირანი საბოლოოდ იქნა გაბატონებული. აქ უსათუოდ სხვა რამ გარემოებასაც უნდა ჰქონოდა ადგილი, რასაც თავისთავად უნდა შეემცირობინა კასპიის კარის ოდესლაც უდიდესი სტრატეგიული მნიშვნელობა... და ეს გარემოება კასპიის კარის გადაღმა, ჩრდილოეთში უნდა ვეძებოთ.

¹ B. P. I, 22, გვ. 115.

² იგულისხმება 110 კენდინარი.

³ იხ. Güterbock. op. c. გვ. 69.

საერთოდ ის გარემოება, რომ ჰუნთა ბატონი ამბაძუკე თვითონ სთავაზობს კარს ბიზანტიას და რომ შესაძლებელი ხდება ირანელების მიერ კარის ხელში ჩაგდება, უსათუოდ ლაპარაკობს იმ ცვლილებებზე, რომლებსაც კასპიის კარის იქით მცხოვრებ ტომთა შორის ადგილი ჰქონდა იმ დროისათვის, რის შედეგადაც მათი ექსპანსია ამ მიმართულებით შენელებულა.

ამგვარად, კასპიის კარის საკითხის განხილვამ ჩვენს წინაშე საინტერესო პრობლემა წამოაყენა, რომლის გამორკვევეც საინტერესო და თანაც აუცილებელ საჭიროებას წარმოადგენს VI საუკუნის ისტორიულ მოვლენათა ჯაჭვში.

ამნაირად, ირკვევა, რომ კასპიის (დარიალის) კარის სტრატეგიული მნიშვნელობა VI საუკუნეში მცირდება, რაც დიდად უნდა იყოს დამოკიდებული მის გადაღმა მომხდარ პოლიტიკურ თუ ეთნიკურ ცვლილებებთან... და რომ VI საუკუნეში ბიზანტია-ირანის შორის დავის დროს კასპიის კარის საკითხი, რომელიც ზოგიერთ შემთხვევაში პრიმატულ მოვლენად შეიძლება გვეჩვენოს, ნამდვილად არსებით საკითხს არ წარმოადგენს და იგი ყოველთვის სხვა საკითხებთან არის დაკავშირებული; ოვითონ დამოუკიდებელი აქტიური საკითხი ამ ურთიერთობის დროს იგი უკვე აღარ ყოფილა.

ამ გარემოების გათვალისწინება კი საჭირო და სასარგებლოა ბიზანტია-ირანისა და ამიერ-კავკასიის ამ ქვეყნებთან ურთიერთობის განხილვის დროს.

მაშ კასპიის კარი გახდა მხოლოდ საბაზი იმპერიათა შორის 502 წ. ატეხილი ომისა.

ქსნური მთის-გუთანი

ენიმკი-ს ეთნოგრაფიული ექსპედიციის მუშაობის დროს ქსნის ხეობის 'მთიან ზოლში', 1938 წ. შემოდგომაზე, ჩვენ დაედასტურეთ სახენელი იარაღის ერთი სახე, რომელიც ეთნოგრაფიულ ლიტერატურაში დღემდე გარკვეული არ არის. ამ სახენელ იარაღს აქ სხვადასხვა სახელი ეწოდება, სახელდობრ: „აჩაჩა-გუთანი“ (ს. ლარგვისი, ს. ხარბალი), „მთის-გუთანი“ (ს. დადიანეთი—ხადილანთი, რევაზიანი, შალიანთ-კარი, წინა-დადიანეთი)² და „გუთონ“ (ს. ხრომის წყარო—ოსებში)³.

სოფლებში სახელწოდება „აჩაჩა-გუთანი“ ამ მიწისმოქმედების იარაღს განეკუთვნება იმდენად, რამდენადაც მას ჩვეულებრივი აჩაჩის, განსაკუთრებით ეგრეთწოდებული „ფშაური აჩაჩის“ (სურ. 1)⁴, ქუსლის მსგავსი ქუსლი აქვს. საგულისხმოა, რომ ქსნის ხეობის ზოგიერთ სოფლებში „აჩაჩა-გუთნის“ ქუსლს „გუთანი“ და „გუთონ“ (ოსებში) ეწოდება. ეს სახენელი იარაღი ჩვეულებრივს, ბარულს გუთანს მიემსგავსება თავისი მოკლე მხარით. „მთის-გუთანი“ მას ეწოდება განსხვავებით ბარული, დიდი გუთნისაგან, რადგანაც სოფლებების

¹ შდრ. ვახუშტი, საქართველოს გეოგრაფია, ჯანაშვილი, გამოც., ტფ. 1904, გვ. 100; ივ. ჯავახიშვილი, საქ. ეკ. ისტ., ტ. I², ტფ. 1930, გვ. 27 შმდ., ქსნის ხეობის მოსახლეობის აღწერის დავთრების მიხედვით.

² საყურადღებოა, რომ აქ სოფლები უმეტეს წილად ხეობებს აღნიშნავენ, რომლებსაც აქვეთ საკუთარი უბნები. მაგ. ცხავატურას ხევზე გაშლილ მოსახლეობას ს. ცხავატი ოცხავატი ეწოდება. ის შვიდი, ერთმანეთისაგან საკმაო მანძილით დაშორებული, უბნისაგან შესდგება: 1. წინაუბანი, 2. გოგიანი, 3. ჩუმანი, 4. ყივტიკარი, 5. გოგიჩანი, 6. სუბანი და 7. ღარუეთი. ასევე დადიანეთი: 1. წინა-დადიანეთი, 2. რევაზიანი, 3. შალიანთ-კარი და 4. ხადილანთი. ხეობის უბნები ურთიერთშორის ეკზოგამურობის წესს იცავენ.

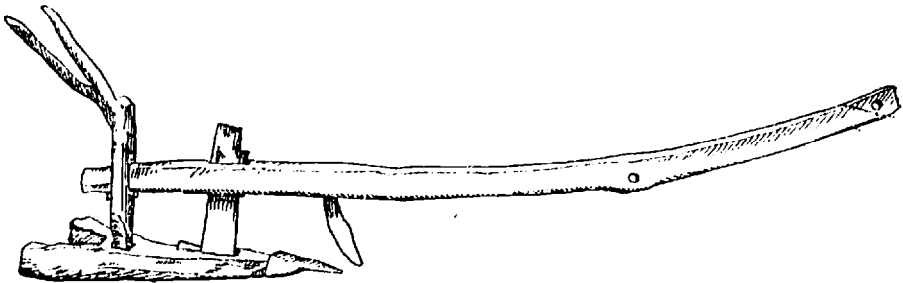
³ ქსნის ხეობის მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობის შესახებ იხ. გ. ჩიტიანი. ქსნის ხეობის 1938 წ. ეთნოგრაფიული ექსპედიციის მუშაობის მოკლე ანგარიში, ენიმკი-ს მოამბე, ტ. IV, ნაკვ. 3.

⁴ აჩაჩის სურათები იხ. გ. ჩიტიანი, მოგ. აღმ., საქ. მუზ. მოამბე, ტ. IV.

განმარტებით: „მთის გუთანი საცალკელიე“ სახენელია, ხოლო დიდი გუთანი „საორკელიე“¹.

რაც შეეხება ოსებში დამოწმებულ სახელწოდება „გუთონ“-ს, ის ქართულში მოცემული ტერმინის გუთნის შესატყვისია.

ზემოდასახელებული სახენელი იარაღი—„აჩაჩა-გუთანი“, „მთის-გუთანი“, „გუთონ“—გაბატონებულია ქსნის ხეობის მთიან ზოლში; ის, როგორც ქვემოთ დავრწმუნდებით, თავისი კონსტრუქციით პირველ რიგში მთის ზოლის მიწის-მოქმედებასთანაა შეფარდებული და ამდენად მას უფრო მეტად შეეფერება სახელწოდება—„მთის-გუთანი“. ხოლო იმ მიზნით, რომ ეს სახენელი იარაღი თავისი სახელწოდებით განსხვავდებოდეს რაჭული სახენელი იარაღისაგან, რომელიც, როგორც ერთ ჩვენს ადრინდელ ნაშრომში² დავრწმუნდით, აგრეთ-

1. „მთის-გუთანი“ (საქ. მუხეუმის კოლექცია)

ვე „მთის-გუთანია, შეფარდებული ფერდობის ნიადაგთან, რელიეფთან და სპეციფიკურ პირობებთან“,—მას ქსნური მთის-გუთანი უნდა ეწოდოს.

ქსნური მთის-გუთნის ტიპური ეკზემპლარი ჩვენ მიერ შესწავლილი იყო ს. დადიანეთის ერთ-ერთ უბანში, სახელდობრ—ხადილაანში (შდრ. სურ. 2 და 3). ამ სახენელ იარაღს აქვს:

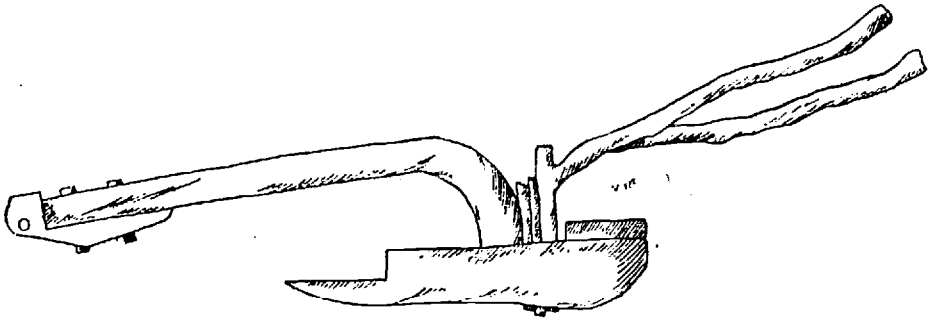
1. მხარი || მკარი, იფნისა, ოთხკუთხედად გათლილი, მოხრილი ხე, რომელიც ბოლოში ოდნავ განიერია, ხოლო თავში ვიწრო. მხარის სიგრძე—130 სმ, უდიდესი სისქე 10×10 სმ; მოხრილ კუთხესთან ქუსლში გაყრილი მხარის ნა-

¹ К. Шаликов-ის აღწერილობაში, Описание Ксанского участка, Записки Кавк. Отд. Рус. Геогр. Об-ва, ნაკ. XVI, 1894, მოხსენებული малыми плугами-ს—ქვეშ („пахется земля двухпарными малыми плугами и только в нижних частях ущелья—8 парными грузинскими“, გვ. 255) ეგების მთის გუთანი იგულისხმება.

² გ. ჩი ტ ა ი ა, რაჭული სახენელი, ენიმკი-ს მოამბე, ტ. I, გვ. 291.

წილი 35 სმ სიგრძით. მხარისათვის მასალა მოიპოვება ტყეში ბუნებრივად მოხროლი ხეების სახით. მხარი თავის ბოლოთი ქუსლშია ჩამჯდარი. მას შუაში წელზე აქვს ნაჩვრეტი „სასაკვეთლე“, რომელშიც „საკვეთელი“ გაეყრება ხოლმე. გარდა ამისა მხარს თავთან აქვს მეორე ნაჩვრეტი, რომელშიც „საცორავი“-ა გაყრილი. მხარის თავზე „ჩხირებით“ მიმაგრებულია „წრწენა“.

2. წრწენა, ხისგან გამოთლილი კაკუქია, რომლის სიგრძეა 40 სმ. წრწენა თავისი ჰორიზონტალური ნაწილით მხარის თავზეა მიმაგრებული ქვემოდან

2. ქსნური მთის-გუთანნი (ს. დადიანეთი—ხადილანნი)

ორი „ჩხირით“. მის წინა ნაწილს აქვს ნაჩვრეტი, რომელშიაც ჩვეულებრივად გაყრილია წნელის რგოლი მასზე ჯამბარას გამოსაბმელად. ზოგჯერ ეს რგოლი რკინისაა ხოლმე.

გარდა ამისა წრწენას ქვემოთ დაკრული აქვს ბრტყელი რკინა, ეგრეთ-წოდებული „მხარის რკინა“ ანუ „საცვეთი“. საცვეთი უკეთდება წრწენას იმ მიზნით, რომ წრწენა მიწაზე ცურვით არ გაცდეს. წრწენას დანიშნულებაა ხელი შეუწყოს სახენელის მხარის მოძრაობას იმ მხრივ, რომ მხარის თავი ადვილად ჩაყვეს და ამოყვეს მიწის უსწორ-მასწორო რელიეფს. წრწენა მიწაზე მიცურავს მაშინ, როდესაც სახენელი თავდაღმართზე მიდის და არ აძლევს საშუალებას მხარის თავს ჩაერჭოს მიწაში. ეს გარემოება საგრძნობლად უმსუბუქებს მუშაობას სახენელი იარაღის გამწვევ ძალას და მგუთნავს. ამ შემთხვევაში წრწენა არსებითად იმავე ფუნქციას ასრულებს, როგორც რაჭული სახენელის „წეწენა“ ო „წინმავალა“¹. ქსნური მთის-გუთნის მხარის თავის საყრდენს მუშაობის დროს წრწენა წარმოადგენს.

3. საცორავი, მოკაკული ტოტია, რომელიც მხარშია გაყრილი მხარის თავთან. საცორავის დანიშნულებას შეადგენს ის, რომ მისი აწვე-დაწვევით ხელი შეეწყოს ხნულის გაღრმავებას და გავაკებას (შდრ. სურ. 3).

¹ გ. ჩ ი ტ ა ი ა, რაჭული სახენელი, ენიმკი-ს მ ო ა მ ბ ე, ტ. I, გვ. 251.

31. აკად. ივ. ჯავახიშვილისადმი მიძღვნილი კრებული.

4. გუთანის, „გუთანს“ ამ სოფელში სახენელი იარაღის ქუსლს უწოდებენ. ის შეჩვეული ბუნებრივი ორკაპა ხეა, რომლის სიგრძე 102 სმ. მას აქვს წაწვეტილი წვერი, რომელზედაც სახნისია წამოცმული. „გუთანს“ ანუ ქუსლს აქვს „სა შ რ უ ე“ (ცხვირი), რომლის დანიშნულებაა სახნისით აჭრილი ბელტი გაგლიჯოს. გარდა ამისა ქუსლს ბოლოში აქვს „ფთე“-ები, ორკაპა სახისა ქუსლთან მთლიანი. ამ ფთეების დანიშნულებაა სახნისის მიერ გავლებული კვალი გაგანიეროს, აჭრილი ბელტი „ააგდოს“ და „მიწა გათხუნოს“. ყოველივე ზემოთქმულთან ერთად „გუთანს“ აქვს ნაჩერეტი, რომელშიც ჩამჯდარია მხარისა და ხელნას ბოლოები.

5. ჯელნები, „ჯელნა“ მთლიანი ორტოტიანი ხის კეტია, რომლის ტანი ოთხკუთხედადაა გათლილი და თავისი ბოლოთი ჩამჯდარია ქუსლის ნაჩერეტში. ჯელნის ტოტები გვერდებისკენაა გადაშვერილი იმ მიზნით, რომ გუთნისდედას კარგად მოუვიდეს ხელში. ხელნას ტანის სიმაღლე 30 სმ, ტოტების სიგრძე 112 სმ. ჯელნების შესახებ განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს, რომ ჯელნების ტანი მოკლეა და ტოტებიც შესაფერისად დაბალი. ეს გამოწვეულია იმით, რომ მგუთნაზეა ადვილად შესძლოს სახენელის აწევა და დაწევა ხელნების შემწეობით, სახენელი იარაღის შესაფარდებლად რელიეფთან.

6. სოლი—ხისა, გაყრილია ქუსლის („გუთნის“) ნაჩერეტში მხარისა და ხელნის შუა. მისი აწევა-დაწვევით რეგულირდება ღრმად და პირად ხენა. „გუთანს“ სოლი აქვს ქვემოთაც. ეს უკანასკნელი უფრო პატარაა, ვიდრე ზემო სოლი.

ამგვარ სოლს, რომელიც მხარსა და ხელნას შუაა გაყრილი, მ. მაჩაბელი უწოდებს „კოკოშას“ (ყ. გორის მაზრის მასალების მიხედვით)¹. ჩვენ მიერ შეგროვილი მასალის მიხედვით სახენელი იარაღის ამ ნაწილს „სოლი“, „დიდი სოლი“ ეწოდება. „კოკოშა“ სახენელი იარაღის სხვა ნაწილს, სხვა სახისა და სხვა ფუნქციისას აღნიშნავს. მაგრამ ამაზე ქვემოთ მოვისაუბრებთ.

7. სახნისი, რკინისაა, პირზე ფოლადდაკრული, სამკუთხა, აქვს—„წვერი“, „ყურები“ და „ყბა“. წამოეცმის ყბით ქუსლის წვერს (აღწერილია სოფელში ნახული ეკზემპლარების მიხედვით).

8. საკვეთელი, რკინისაა, პირზე ფოლადდაკრული, დანისებრი, გრძელტარიანი. ტარით გაყრილია მხარის ნაჩერეტში, სადაც დამაგრებულია ხის სოლებით (აღწერილია სოფელში ნახული ეკზემპლარების მიხედვით).

9. ჯაჭვის გამოსაბმელი—ჩვეულებრივად წნელის რგოლია, რომელზედაც გამოებმება ჯამბარა. ზოგჯერ ეს რგოლი რკინისაა (წინა-დადიანეთი) და სახელად „წერწენა“ ეწოდება.

ზემოთ ჩვენ მიერ აღწერილი ქსნური მთის-გუთნის ნაწილებს ქსნის ხეობის ზოგიერთ სოფლებში სხვადასხვა სახელი ჰქვიათ.

¹ С. Мачабели, Описание экономического быта госуд. крестьян Горийск. уезда, Тифл. губ. МИОНГКЗК, VI, გვ. 208.

ქსნური მთის-გუთანის ნაწილების სახელები სოფლებრივად

ლარგვისი	ხარბალი	ხადილანი (დადიანეთი)	წინა-დადაჩანეთი	ხრომის წყარო
მხარი	მხარი	მხარი მეარი	მხარი	გუონ
ხეუნები	ხეუნები	ველნები	ხელნა	ხელნა
სოლი	სოლი	სოლი	სოლი	ცუკ
ქუსლი: წვერი	ქუსლი	გუთანი: სასრუე	გუთანი: სასახნისე, სასახნის ყელი სასრუე	გუთონ
ფთე	ფთე	ფთე	ფთე	ბაზერ
სახნისი	სახნისი	სახნისი: წვერი ყურები ყბა	სახნისი: ყურები ყელი წვერი	ვსან
საკვეთელი წერწენა	საკვეთელი რწენა წერწენა საცური საცორაფი	საკვეთელი: სასაკვეთელ წერწენა საცორაფი მხარის რკინა საცვეთი ჯაქვის გამოსაბმელი წერწენა	საკვეთელი: სასაკვეთელე	ძვლა წერწენა
				აკანტი

II

ზემოთაღწერილი ქსნური მთის-გუთანის ყურადღებას იპყრობს პირველ-რიგში თავისი მხარით. მას აქვს მოკლე მხარი, რომელიც არ სწვდება ხარების უღელს, არამედ უღელთან დაკავშირებულია წრწენას თავზე გამობმული გრძელი ჯამბარას შემწეობით. ეს გარემოება შემთხვევითი არ უნდა იყოს.

აქ იციან „ანეული“ (ზაფხულში—ივლისი, აგვისტო). ანეულად ხნავენ მეტწილად „ზვარეში“. ზვარე იმ ადგილ-მამულს, ტყეს ეწოდება, რომელიც სამხრეთით მდებარეობს და რომელსაც მზე დასცქერის. იციან აგრეთვე „ნაო-ში“ (სექტემბერში; ნაოშსაც მეტწილად ზვარეში ხნავენ) და „ახალთესლი“ (გაზაფხულზე)—იხენება მეტწილად „ჩრდილებში“ (ჩრდილოეთის მხარე).

აქვე მიღებული იყო „ახოს აღება“¹. წინასწარ დიდ ხეებს „შემოყვერა-ვ-დენ“, შემდეგ „გასხლავდენ“; „ახალ ტყეს“ მოჭირდნენ, ძირებზე ფიჩხს დააწყობდნენ და ცეცხლს წაუკიდებდნენ. ახლადღებულ ახოზე სახენელი იარაღი არ გაივლებოდა. ჯერ ფიჩხის შესაგროვებელ იარაღს გაავლებდნენ და შემდეგ „დაქორჩავდნენ“ ქორჩით².

უმთავრესად აქ ითესებოდა „ქერი“, „დიკა“, „კოი“ და „ახალთესლი“. ერთ წელიწადს დასვენებულ მიწას უწოდებენ „ყამირს“, ხოლო ორს—„ახალ-ნატეხი“. საყანე მიწები აქ უმთავრესად ფერდობებზეა. საყანე მიწები მწირია და მეტად მძიმე სამუშაოდ იმის გამოც, რომ ფერდობის რელიეფი უსწორ-მასწორია. ეს მხარე ტიპიური მთის ზოლია, სადაც წამყვანი როლი მეურნეობაში მესაქონლეობას ეკუთვნის³, ამიტომ მიწისმოქმედება აქ მეორე რიგის მეურნეობაა.

ვახუშტის გეოგრაფიაში ეს რაიონი ასეა დახასიათებული: „ზებე ყურის მთა არის თხემთა უტყვეო და კალთათა ტყიანი. ეს მთა ჩამოადგების ცხვირად კსანს დასავლედამ და აღმოსავლედამ ალევის მთის ცხვირი და დაავიწროებს კსანს კლდითა. ამ კლდეს ქვეით მტკვრამდე, კსანი არის ვენახოვანი, ხილიანი, მოსავლიანი, ვითარცა ალვსწერეთ და ამ კლდეს ზეით იწრო და მჭიდრო, უვენახო, უხილო, მწირი, ვითარცა სხენი მთის ალაგნი მოსავლითა, ტყიან-კლდიანობითა“⁴. საყანე მიწების ზედაპირის მეტისმეტად უსწორ-მასწორობისა და ვაკე ადგილების მეტისმეტი სიმცირის გამო აქ ბარული გუთანის მუშაობას, ცხადია, ვერ შესძლებს.

ქსნის ხეობის მთის ზოლში ტიპიური ალპიური ლანდშაფტის მეურნეობა იყო. მთის ზოლის პირობებში სახნავი მიწის მეტისმეტად სიმცირის გამო მოსახლეობა საუკუნეების მანძილზე იძულებული იყო ბუნებისგან გამოეგლიჯა საყანედ გამოსადეგი მიწის თითოეული ნაკუწი: მას წინასწარ უნდა აეკრიფა ქვები, მოეზიდა მიწა, პატივი და შემოეყორა. ასეთ პირობებში მიწის ღრმად მოხვნას.

¹ შდრ. გ. ჩ ი ტ ა ი ა, რაჭული სახენელი, ენიშკი-ს მოამბე, ტ. I, გვ. 274.

² შდრ. ხევსურული „ქარჩი“.

³ ამ მხარის მეცხვარეებმა ორი წლის წინათ სოც. შეჯიბრებაში მიიღეს გარდამავალი დროშა და მას დღემდე ინარჩუნებენ.

⁴ ვ ა ხ უ შ ტ ი, საქართველოს გეოგრაფია, მ. ჯანაშვილის გამოც., ტფ. 1904, გვ. 100.

შეძლო გამოეწვია ნიადაგის ჩამოწოლა და „დედო-მიწის“ (ამ შემთხვევაში კლდის) გაშიშვლება. როგორც ირკვევა ძველი ნაშთების მიხედვით, ნიადაგის ჩამოწოლის წინააღმდეგ აქ ზომები ჰქონიათ მიღებული. ცხვატურას ხეობის ზვარეებში დღესაც ჩანს ტერასებურად აგებული ყორეები, რომელნიც ფერდობებში ნიადაგის დაქანების წინააღმდეგ ყოფილა გამოყენებული.

მეორე მხრით აღსანიშნავია ისიც, რომ, მოსახლეობის ჩვენების მიხედვით, აქ გვალვა და ქარი შედარებით ნაკლებია. ეს გარემოებაც თავის მხრივ გავლენას ახდენს ხენის პროცედურებზე და შესაფერის წესების დაცვას მოითხოვს ხენის დროს.

ამ მხრივ დამახასიათებელია, რომ ქსნის ხეობის მთიან ზოლში ლეწვა საქონლის ფეხით წარმოებს. გადახურულ კალოს შუაში დგმული ბოდის გარშემო მიწაზე დაგებულ ძნებზე ტრიალებს პირუტყვი, რომელიც ფეხით „ჩალავს“ ძნას. ამ წესით კალოობის ჩვეულებას მოსახლეობა იმით ხსნის, რომ აქ ავდარი ხშირია, ხოლო გასანიავებლად გამოსაყენებელი ქარი იშვიათად იცისო.

ყოველივე ზემოთქმულის მიხედვით, ცხადია, რომ აქ ისეთი სახენელი იარაღი იყო საჭირო, რომელიც შეფარდებული იქნებოდა ფერდობის (კალთების) ნიადაგთან, რელიეფთან და მეურნეობის სპეციფიკურ პირობებთან. ამ პირობებთან კარგადაა შეგუებული ის სახენელი იარაღი, რომელსაც ქსნური მთის-გუთანი ეწოდება.

ზემოთ ნათქვამი იყო, რომ ქსნურ მთის-გუთანს ახასიათებს მოკლე მხარი, რომელსაც თავზე წრწენა აქვს მიმაგრებული. მუშაობის დროს ამ სახენელი იარაღის ეს ნაწილი მიწაზე მიფოფხავს. ეს გარემოება უადვილებს მუშაობას როგორც გამწვევ ძალას, ისევე გუთნის-დედას, ერთის მხრით, ხოლო მეორე მხრით, საშუალებას აძლევს გუთნის-დედას უსწორ-მასწორო ფერდობის მოხვნის დროს თანაბრად გაატაროს კვალი და ორნატი თანაბარი სიღრმისა გაავლოს.

ამ სახენელის ეფექტურად გამოყენებას ასეთ პირობებში ხელს უწყობს აგრეთვე ის გარემოება, რომ სახენელს აქვს გრძელტოტებიანი ხელნები. მუშაობის დროს გუთნის-დედას ხელნებზე ორივე ხელი აქვს ჩაჭიდებული; ეს მგუთნავს აძლევს საშუალებას სახენელის ქუსლი და, მაშასადამე, სახნისიც, ზომაზე ასწიოს და დასწიოს იმასთან შეფარდებით, თუ როგორია მიწის ზედაპირი. ამგვარი ოპერაცია მგუთნავისათვის აუცილებელია, რამდენადაც თუ მან არ ასწია და დასწია ქუსლი ხელნების შემწეობით—მოხვნა, მიწის უსწორ-მასწორო რელიეფის პირობებში, მეტისმეტად გაძნელდებოდა. მხენელს ამ ოპერაციის შესრულებას უადვილებს მხარის თავზე მიმაგრებული წრწენა, რომელზედაც მხენელი სახენელს თავს დაუჭერს ხოლმე. მთის ძირში და ბარში ასეთი რთული ოპერაციის წარმოება გუთნის-დედას არ სჭირდება.

რაჭულ სახენელს, რომელიც აგრეთვე მთის (ფერდობის) გუთანია, ბრტყელი ქუსლის და გრძელტოტებიანი ხელნას ნაცვლად ოვალური ქუსლი აქვს, რომელიც არეგულირებს სახენელის მუშაობას ფერდობის უსწორ-მასწორი რელიეფის პირობებში. აქ მხენელს მხოლოდ ცალი ხელით უჭირავს ხელნას

ტოტი, რადგანაც ქსნურ მთის-გუთანთან შედარებით, ეს სახენელი იარაღი კონსტრუქციულად დაწინაურებული სახენელი იარაღია.

ჩვენ მიერ ქსნის ხეობაში ფიქსირებული წრწენა || რწენა ორი სახისაა (იხ. სურ. 2 და 3). როგორც ერთი, ისე მეორე მოკლებულია კდეებს, იმ ატრიბუტს, რომელიც რაჭული სახენელი იარაღის წრწენა || წინმავალას აქვს. როგორც ვიცით, ზემოთმონხენებულ წრწენის კდეებს რაჭაში იყენებენ როგორც ერთ-ერთ საშუალებას კვალის დასაღრმავებლად და დასაეკეებლად.

მაგრამ რაჭული სახენელისაგან ქსნური მთის-გუთანი არა მარტო წრწენის კდეებით განსხვავდება. განსხვავება უფრო შორსაც მიდის. მათ აქვთ განსხვავებული ქუსლი და ხელნა. იმ დროს, როდესაც ქსნურ მთის-გუთანს ქუსლი („გუთანი“) ჰორიზონტალურად აქვს მოცემული, სწორია და ფართიანი, რაჭული სახენელის ქუსლი ოვალურია და ფარფლიანი. რაჭული სახენელის ხელნა ერთტოტიანია, ხოლო ქსნური მთის-გუთნისა—ორტოტიანი. მიუხედავად ამისა რაჭულ სახენელს ქსნურ მთის-გუთანთან ანათესავენს მოკლე მხარი და წრწენა.

III

ქსნური მთის-გუთნის ფუნქციის კიდევ უფრო მეტად გარკვევის მიზნით, უნდა ყურადღება მიექცეს ამ სახენელ იარაღის ქვე-სახეებს. ამ მხრივ საგულისხმოა, რომ ქსნის ხეობის მთიან ზოლში არსებითად სახენელი იარაღის ერთი ტიპია გაბატონებული, სახელდობრ ზემოთაღწერილი ქსნური მთის-გუთანი.

მხოლოდ იქ, სადაც მთის ზოლი მთის ძირში გადადის, სადაც ვაკე ადგილი ბევრია, სადაც უსწორო-მასწორო რელიეფი ნაკლებადაა მოცემული,—სახენელ იარაღად ქსნური მთის-გუთნის ქვე-სახეა მიღებული.

უნდა აღინიშნოს, რომ ქსნის ხეობაში მოცემული იყო ბუნებრივ ჰირობებთან შეფარდებული სამი სახის მეურნეობა: ბარული (ლენინგორამდე), მთის-ძირის (დაახლოებით ლარგვისამდე—предгорие, Vorberge) და მთის ზოლისა (ლარგვისს ზევით)¹. ამასთან შეფარდებით წამყვანი სახენელი იარაღებიც გარკვეული სახისანი არიან თითოეულ ზოლში. ასე, მთის ზოლში—„მთის-გუთანი“—ა, მთის ძირში—ქსნური მთის გუთნის ქვე-სახე—„ორხელა გუთანი“ და ბარის ზოლში—„ბარული გუთანი“².

ქსნური მთის-გუთნის ქვე-სახე არსებითად იგივე მთის-გუთანია, მხოლოდ მას არა აქვს წრწენა. ამ იარაღის მხარს აქვს საცორავი და საცვეთი ან ერთ-ერთი მათგანი. ზოგიერთ შემთხვევაში სახენელი იარაღის ამ ქვე-სახეს არც:

¹ შდრ. მეგრულში: „რზენი“, „დოვბერი“, „ლაკადა“ და „გოლა“.

² იმერეთის ვაკეში სახმარ სახენელ იარაღს „მაღალი კავი“ ეწოდება, ხოლო გვერდ-ში—„დაბალი კავი“. განსხვავებულია სახნისიც: ა. „საბილარი“ და ბ. „საქევი“. იხ. 1938 წლის იმერეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის მასალები ვნიშკის ეთნოგრაფიის განყოფილების არქივში.

საცორავი და არც საცვეთი არა აქვს, მაგრამ მხარის თავი ისეა მოყვანილი, რომ დროდადრო, საჭიროების მიხედვით, მიწაზე ფოფხვა შეუძლია.

მართლაც, მთის-ძირის რელიეფის პირობებში საჭიროებას არ წარმოადგენს სახენელი იარაღის თავის მუდმივად მიწაზე ფოფხვა, როგორც ამას მოითხოვს მთის ზოლის უსწორ-მასწორო რელიეფი. საგულისხმოა, რომ სახენელი იარაღის ამ ქვე-სახეში წრწენა-ს მაგიერ ზოგიერთ შემთხვევაში „რკინის გამოსაბმელია“ მოცემული და ამ გამოსაბმელს ტერმინი „წერწენა“-ც-კი მიუსაკუთრებია (სოფ. წინა-დადიანეთი). მთის გუთანთან მას საერთო აქვს — მოკლე მხარი, ორკაპა ქუსლი და ხელნები.

არსებითად ქსნური მთის-გუთანის ეს ქვე-სახე, ორხელა გუთანნი (იხ. სურ. 4 და 5) — ის სახენელი იარაღია, რომელიც „ორხელას“ და „ორხელა-გუთანის“ სახელწოდებით ჩვენ მიერ დამოწმებული იყო მთის-ძირის ზოლის მიურნეობებში — ს. ყორნისი (ქართლი), ს. პატარა-ტუსრები (ს. რეხასთან, ოსებში) და რაჭაში (ს. მთის-ძირი, ს. შქმერი)¹. იგი უმთავრესად ქართლში გავრცელებული იარაღი ყოფილა, ამას ადასტურებს ეხლახან მოპოვებული ცნობებიც. ასპ. ნ. რეხვიაშვილის (ექსკურსია ზემო-რაჭაში 1938 წ.) მიერ დამოწმებულია, რომ სოფ. წედისის კარგად ცნობილ სამკედლოებში საგანგებოდ უკეთებიან ორხელების სახნისები ქართლში გასასყიდად².

ეთნოგრაფიულ ლიტერატურაში ორხელას სახელწოდებით ისეთი სახენელი იარაღია აღწერილი, რომლის ნიშანდობლივი ელემენტები აჩაჩას უფრო მოგვაგონებს, ვიდრე ნამდვილ ორხელას.

ქ. ვ ე რ მ ი შ ე ვ ი „ორხელას“ შესახებ სწერს ასე: „Орхели, употребляемая в Горийском уезде при второй весенней вспашке, а также для разрыхления почвы после уборки кукурузы, представляет ту же ачачу, которая описана нами выше, с тою разницею, что в орхели имеется особое приспособление — кокоша, с помощью которого можно увеличивать или уменьшать глубину борозды“³.

იმისათვის, რომ ასე თუ ისე გავერკვეთ ზემომოყვანილ აღწერილობაში, საჭიროა ვიცოდეთ, თუ როგორ წარმოიდგენდა ვ ე რ მ ი შ ე ვ ი აჩაჩას. იმავე ვერმიშევის მიხედვით: „Ачача тот-же арор, который употребляется в Александропольском уезде“⁴; ხოლო არორის შესახებ იგივე ავტორი სწერს, რომ „арор, употребляемый армянами в Александропольском, Ахалкалакском и др. уездах, состоит из короткого заостренного обрубка какого-нибудь крепкого дерева и длинного грядиля, которые, скрепляясь, образуют род крюка под углом 45°“⁵.

¹ გ. ჩ ი ტ ა ი ა, რაჭული სახენელი, ენიშკის მოამბე, გვ. 265 და შემდ. სურ. 15 და 16.

² ნ. რეხვიაშვილი, ზემო-რაჭაში მივლინების ანგარიში, ენიშკის მოამბე, ტ. IV, ნაკ. 3.

³ X. В е р м и ш е в, Земледелие государственных крестьян Закавказского края, СМНЭБГКЗК, IV, 261—262.

⁴ В е р м и ш е в, op. cit., გვ. 261—62.

⁵ В е р м и ш е в, op. cit., გვ. 256.

აქ მოტანილი ამონაწერებიდან ორხელას შესახებ არაერთარი გარკვეული აზრის გამოტანა არ შეიძლება. ამდენად ამავე ამონაწერების მიხედვით შეუძლებელია აჩაჩის სახეობის დადგენა. ქართული აჩაჩა საესებით გარკვეული სახის სახენელ იარაღს წარმოადგენს, რომელიც ორი ქვე-სახითაა მოცემული: ხევსურული და ფშაური¹. ხევსურული აჩაჩის მხარის ბოლო გაყრილია ქუსლში, ხოლო ფშაური აჩაჩის მხარი ხელნაშია გაყრილი. ორივე შემთხვევაში შესაძლებელია მხარისა და ქუსლის რეგულაცია კვალის დასაღრმავებლად და დასავაკებლად. სხვა სახითაა არორას მხარი ქუსლთან დაკავშირებული. ისინი თავიანთი ბოლოებითაა ურთიერთზე მიმაგრებული იმდაგვარად, რომ მათი აწვევ-დაწვევა არ შეიძლება (გ. ჩიტიია, მასალები საქართველოს სახენელი იარაღების ისტორიისათვის, საქ. მუზ. მოამბე, ტ. V, გვ. 274, სურ. 5). ამიტომ აჩაჩის განსაზღვრა როგორც არორის, სრულ გაუგებრობაზეა დამყარებული. აქედან ჩანს, რომ ვერმიშევს სრულიად ყალბი წარმოდგენა ჰქონია აჩაჩის აგებულებაზე.

უფრო მეტი შეუსაბამობა ახასიათებს ვერმიშევის მიერ ორხელას განსაზღვრას. ვერმიშევის მიხედვით უკეთუ ორხელა იმგვარი აჩაჩაა, რომელიც იგივე არორია, ხოლო არორს კვალის დაღრმავება და დავაკება თავისი კონსტრუქციის მიხედვით არ შეუძლია, როგორ უნდა იყოს ამ ტიპის სახენელ იარაღში გამოყენებული სახენელი იარაღის ის ელემენტი, რომელსაც ვერმიშევი „კოკოშა“-ს უწოდებს.

ვერმიშევი კოკოშას განმარტებისას ასახელებს ს. მაჩაბლის ნაშრომს და მისგან მოაქვს ამონაწერი. ჩვენც მაჩაბელს მივმართოთ. კოკოშას შესახებ მაჩაბელი სწერს: „*кокоша—небольшая прямоугольная толстая доска, вкалчивается в нижнюю, основную часть орхели, между рукояткой и изогнутым дышлом сохи. Когда кокоша вынута из доски, тогда последняя волочится по земле, и укрепленный в ней лемех пашет глубоко; когда же нужно пахать неглубоко, то вкалчивают кокошу в доску, которая с лемехом поднимается над уровнем земли, и кокоша, высовываясь наружу, волочится по земле. Очевидно, чем глубже кокоша вкалчивается в доску, тем более уменьшается глубина вспашки и обратно“².*

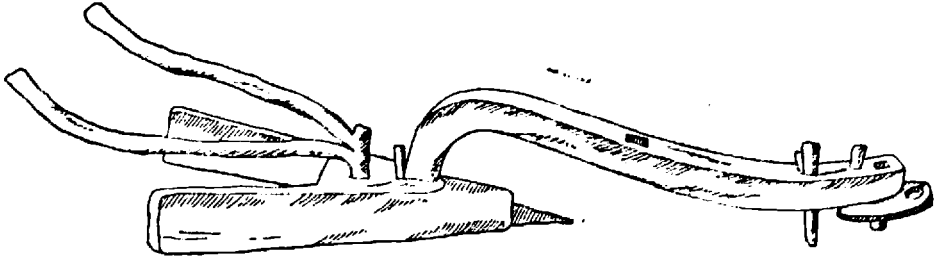
აქ მოყვანილი აღწერილობის მიხედვით კოკოშა სახენელი იარაღის ის ნაწილი ჩანს, რომელიც ხელნასა და მხარს შორის ჩაედგმის ხოლმე და რომელსაც ჩვეულებრივად „დიდი სოლი“ ეწოდება³. ამ სოლის დანიშნულებაა როგორც მხარისა და ხელნას დამაგრება ქუსლში, ისევე კვალის დავაკება და დაღრმავების მოწესრიგება. ასეთი „სოლი“ მართლაც აქვს ორხელას, თუქცა

¹ გ. ჩიტიია, ეთნოგრაფ. მოგზაურობა, საქ. მუზ. მოამბე, ტ. IV, გვ. 271.

² С. Мацабелли, Описание экономического быта государственных крестьян Горьковского уезда, Тифл. губ., МИЭБГКЗК, т. VI, гв. 208.

³ გ. ჩიტიია, რაჭული სახენელი, ენიშვი-ს მოამბე, ტ. I, გვ. 261.

ის აქვს აგრეთვე ხევისურული ტიპის აჩაჩას და რაჭულ სახენელსაც. ზოგიერთ შემთხვევაში ხელნასა და მხარის ქუსლში გასაყრელ ნაჩვრეტში ერთი სოლი ზემოდან და ერთი ქვემოდან (ეწოდება „ჩოჩიალა“) უკეთდება¹. სახენელი

3. ქსნური მთის-გუთანნი (ს. ხრომის წყარო)

იარაღის ზემოხსენებული ორი სოლის აწვევ-დაწვევით რეგულირდება ღრმად და პირად ხენა. ამ შემთხვევაში ადგილი არა აქვს ისეთ მდგომარეობას, რომ სოლი სრულიად ამოღებული იყოს, როგორც მაჩაბელი ამბობს, ვინაიდან ასეთ შემთხვევაში მხარსა და ხელნას ქუსლში არაფერი არ დაამაგრებდა და სახენელიც მუშაობას ვეღარ შესძლებდა. ყოველ შემთხვევაში სახენელი იარაღის ამ ნაწილს „სოლი“ ან „დიდი სოლი“ ეწოდება, ხოლო კოკოშა || კოკოსა, ჩვენ მიერ შეგროვილი მასალის მიხედვით, სახენელი იარაღის ის ნაწილია, რომელსაც ქსნის ხეობაში „საცორავი“ ეწოდება. როგორც კოკოშა || კოკოსა, ისე საცორავი ქსნური მთის-გუთნის და მისი ქვესახის (ორხელა-გუთანის) ნაწილს შეადგენს. სახენელი იარაღის ამ ნაწილს მის კონსტრუქციაში სავსებით გარკვეული ადგილი უჭირავს და სავსებით გარკვეული ფუნქცია აქვს დაკისრებული².

მაგრამ, თუ ერთის მხრით, მაჩაბელმა და ვერმიშევმა ასეთი არა სწორი განმარტება და სახელწოდება მოგვცეს ორხელას იმ ნაწილის შესახებ, რომელსაც გარკვეული სახელი და ფუნქცია აქვს, მეორე მხრით, მათ გვერდი აუხვიეს ორხელას არსებით ნაწილებს. არ დაასახელეს არც ერთი ელემენტი (მოკლე მხარი, ორკაპიანი ქუსლი, ორტოტიანი განიერი ხელნა), რომლებიც ამ სახენელ იარაღს ნიშანდობლივად ახასიათებს და რომლის მიხედვითაც ეს იარაღი გამოიყოფა სხვა სახის სახენელ იარაღებიდან.

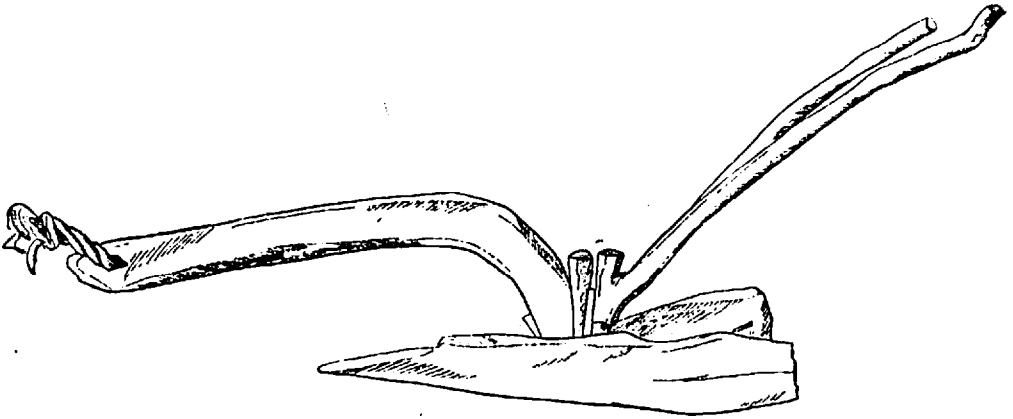
სამწუხაროდ ზემოთქმულით არ ამოიწურება გაურკვეველობა ორხელას აღწერის საკითხში. ვერმიშევის აღწერის მიხედვით ორხელა საგაზაფხულო მეორე ხენისა და სიმინდის აღების შემდეგ მიწის გასაფხვიერებლად სახმარი

¹ გ. ჩიტაია, *op. cit.* გვ. 251.

² იხ. ზემოთ გვ. 471.

იარაღია, ნამდვილად კი იგი იხმარება მთისა და მთის ძირის ზოლში როგორც ანეულის, აოშვის ისე ახალთესლის ხენის დროს.

ისევე, როგორც სხვა შემთხვევებში¹, ციტირებული ავტორები ამ შემთხვევაშიც ვერ ერკვევიან სახენელი იარაღების სახეებში და არ აქვთ რეალური წარმოდგენა მათ ფუნქციონალურ დანიშნულებაზე, ამიტომ ოთხმოციანი წლების სოფლის მეურნეობის აღმწერებს სრულიად შეუმჩნეველი და აღუწერავი დარჩათ სახენელი იარაღის ის ტიპი, რომელმაც რაჭული სახენელის, ქსნური

4. ორხელა გუთანი (ს. ლარგვისი—საქ. მუხ. კოლ.)

მთის-გუთნის და ორხელა გუთნის სახით ჩვენამდე მოაღწია და რომლის შესახებ მართალია არა ზუსტი, ბუნდოვანი და გაურკვეველი ცნობები ლიტერატურაში მოიპოვებოდა ჯერ კიდევ XIX საუკუნის პირველ ნახევარში.

IV

Parrot-ის მიერ თავის მოგზაურობაში² მოყვანილი კახური სახენელი იარაღის საკმაოდ ბუნდოვანი სურათი ყოველ შემთხვევაში წარმოგვიდგენს სახენელი იარაღის იმ ტიპს, რომელსაც მოკლე მხარი აქვს და რომელიც ჯამბარას შემწეობით გამოებმის უღელს, როგორც ამას ადგილი აქვს რაჭულ

¹ ივ. ჯავახიშვილი, საქ. ეკონომ. ისტორია, ტ. I², გვ. 137.

² F. Parrot, Reise zum Ararat, Berl. 1834, გვ. 34, მისივე, Journey to Ararat, London 1845.

სახენელში, ქსნურ მთის-გუთანში და ორხელა გუთანში¹. უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ამ სახენელ იარაღს წარწენა მხარის თავზე აქვს მიმაგრებული.

Haxthausen-ს, რომელიც საქართველოში მოგზაურობდა 1843 წელს და რომელმაც თავისი მოგზაურობის შედეგები დაბეჭდა ჯერ ინგლისურად (1848), შემდეგ ფრანგულად (1852) და გერმანულად (1856) (არსებობს ამ უკანასკნელის შემოკლებული, არაზუსტი და მეფის ცენზურის მიერ დამახინჯებული რუსული თარგმანი) — აქვს მოყვანილი სახენელი იარაღის სურათი (იხ. სურ. 6)², რომელიც მას ოსებში ჩაუხატვინებია და რომელსაც Haxthausen-ი „Sibir“-ს უწოდებს.

Haxthausen-ის მიერ მოცემული სურათი სიზუსტის მხრივ ექვს ბადებს. ჩვენი აზრით არ უნდა იყოს ზუსტად ჩახატული ამ სახენელი იარაღის ხელნები. სურათზე ხელნა წარმოდგენილია ორი ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად ქუსლში ჩასმული ტოტების სახით, რომლებიც ამავე დროს საკმაო მანძილით არიან დაშორებული მხარისაგან. ამ სახით ხელნების გამოყენება მუშაობის პროცესში წარმოუდგენელია, რამდენადაც მუშაობის პროცესში როგორც ერთი ისე მეორე ტოტი ქუსლში ვერ დამაგრდება. გარდა ამისა, სურათზე ბუნდოვანად ჩანს მხარის ძირთან სამი სოლი, რომლებიც როგორც მხარს ისევე ხელნას ქუსლის ნაჩერეტში უნდა ამაგრებდნენ, ნამდვილათ კი სოლები ხელნებიდან არა მცირე მანძილით არიან დაცილებული.

გაუგებარია აგრეთვე მხარის თავში გაყრილი რგოლი. შეიძლება მხატვარს უნდოდა ქსნური მთის-გუთანის წარწენა დაეხატა, მაგრამ სახენელი იარაღის კორასებრი ნაწილაკი გამოუვიდა. მასზე ჯამბარა უცნაურად არის გამოხმული. საერთოდ სურათი ისეთ შთაბეჭდილებას სტოვებს, რომ ის ადგილზე, ნატურიდან დახატული არ უნდა იყოს, არამედ სიტყვიერი გადაცემის მიხედვით შეთხზული.

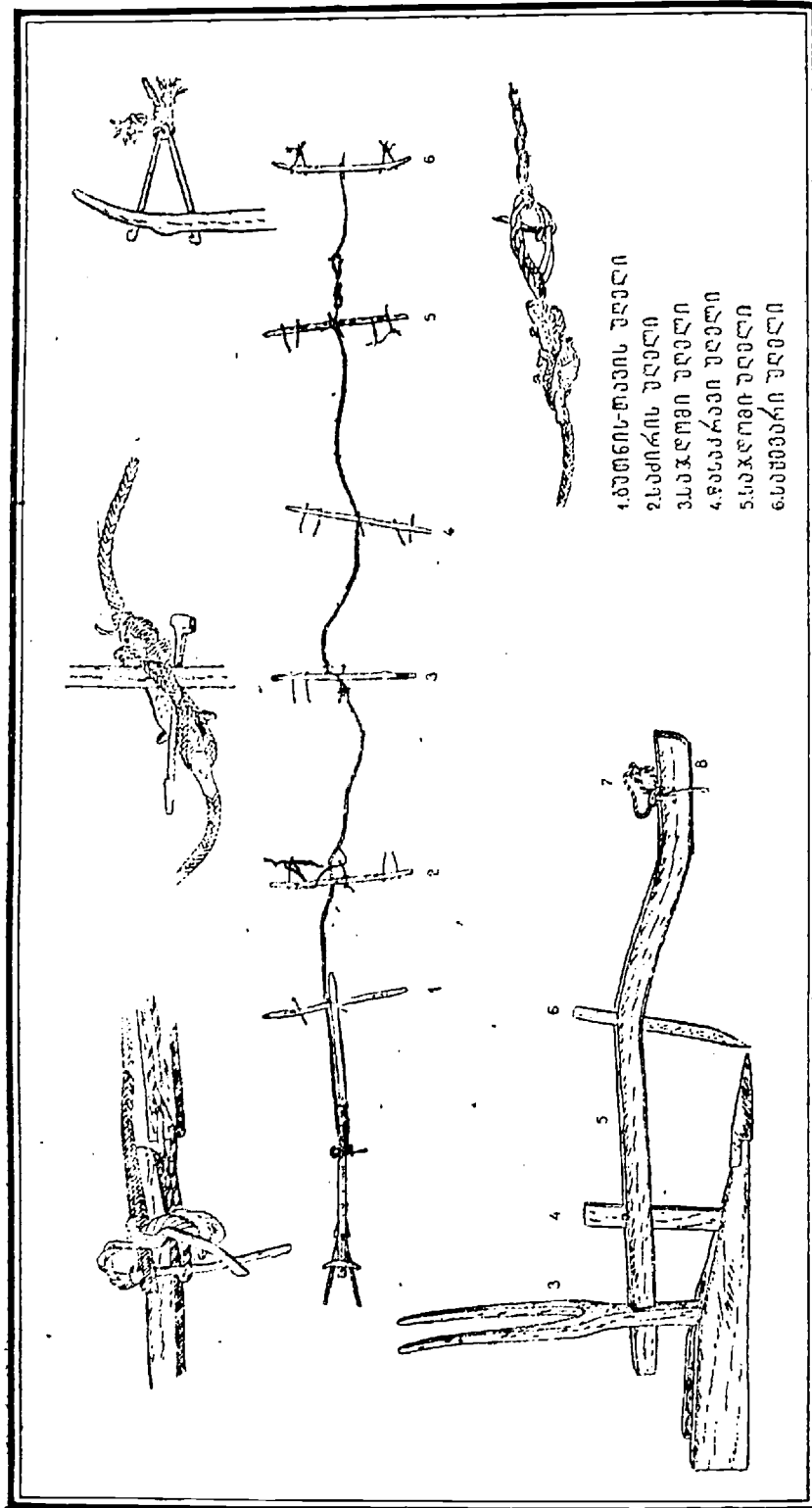
სამწუხაროდ გაუგებრობა ამ სურათთან დაკავშირებით ამით არ ამოიწურება. Haxthausen-ს ამ სახენელი იარაღის შესახებ ნათქვამი აქვს:

„Von den Ackerwerkzeugen fiel mir der Pflug (Sibir) auf, der ganz abweichend von denen der übrigen kaukasischen Völker construiert ist. Seine Konstruktion ist dem des mecklenburgischen Hakenpflugs ähnlich“³.

¹ Parrot-ის წიგნში მოცემული სახენელი იარაღის სურათი გადაბეჭდა ჯერ K. Ra u-მ (Geschichte des Pfluges, Heidelberg 1845), ხოლო ამ უკანასკნელის მიხედვით A. Byhan-მა გამოაქვეყნა თავის ნაშრომში: Kaukasus, Ost und Nord-russland, Fienland — Busch a n-ის Illustrierte Völkerkunde, Stuttgart 1925 და ფრანგულად La civilisation Caucasiennne, Preface et traduction du D-r G. Montandon, Paris 1936. Byhan-ის მიერ მოცემული ამ სახენელი იარაღის აღწერილობა სრულ გაუგებრობაზეა აგებული, რასაც Montandon-იც შენიშნავს (იხ. ფრანგული ტექსტი, გვ. 50, შენ. 1 და შდრ. G. Montandon, Traité d'ethnologie culturelle, Paris 1934, გვ. 256—57). Byhan-ის ნაშრომში ამ სახენელი იარაღის დეტალები სურათზე დამახინჯებულია. ზემოხსენებული კახური სახენელის სურათი იხ. გ. ჩ ი ტ ა ი ა, რაკული სახენელი, ენიმკი-ს მ ო ა მ ბ ე, ტ. I, გვ. 266, სურ. 17. Byhan-ის ნაშრომის გერმანულ გამოცემაზე იხ. რევენზია—გ. ჩ ი ტ ა ი ა, ქართული ეთნოლოგია, მიმომხილველი, ტ. I, ტფ. 1926, გვ. 276.

² A. Haxthausen, Transkaukasien, Lpz. 1856, 2 ტ., გვ. 3.

³ Haxthausen, op. cit., გვ. 11.

5. ორბელა (ახაჩა) გუთანი (ს. ხემობოლი)

აქ მოტანილი ამონაწერის შესახებ პირველ ყოვლისა უნდა აღინიშნოს, რომ სინამდვილეს არ შეეფერება ავტორის მოსაზრება, თითქოს ასეთი სახენელი ოსებს გარდა არც ერთ სხვა ხალხს კავკასიაში არ მოეპოება. იმდენად, რამდენადაც მოცემული სურათი სახენელის ტიპის დადგენის საშუალებას გვაძლევს (მოკლე მხარი)—ამ სახის სახენელი პირველ ყოვლისა ქართველ ტომებში მოიპოებოდა და მოიპოება (შდრ. ზემომოყვანილი მასალა). ჩვენი მონაცემების მიხედვით ირკვევა, რომ ამ ტიპის სახენელ იარაღს ჩრდილო-კავკასიის ოსები რაჭველებისგან იძენდნენ ხოლმე¹. კიდევ მეტი თქმაც შეიძლება. ლიახვისა და ქსნის ხეობის ოსები სახენელი იარაღის ამ ტიპს გუთონს და ორხელას უწოდებენ, ხოლო Haxthausen-ის მიერ მოხსენებული „Sibir“-ი (ირონული ძებურ და დიგორული ძებურ) სხვა სახის სახენელ იარაღს განეკუთვნება², მაგრამ ამაზე ქვემოთ.

გასაოცარ შეუსაბამობას წარმოადგენს ამ სახენელი იარაღის მეკლენბურგის Haken-თან დამსგავსება. მათ შორის მსგავსება თითქმის რომ არაფერში არ არის (შდრ. სურ. 6 და სურ. 7). სხვას ყველაფერს რომ თავი დაეანებოთ, მეკლენბურგის სახენელი იარაღის მხარი უღლამდე აღწევს, მაშინ როდესაც Haxthausen-ის მიერ მოყვანილი სახენელი იარაღის ისევე, როგორც საერთოდ ქსნურ მთის-გუთნისა და ორხელა გუთნის მხარი, მოკლეა და უღელს ჯამბარას შეშვებით გადაებმის ხოლმე. ასევე განსხვავებულია ამ ორი იარაღის ქუსლი და ხელნა. ამასთანავე სახნისი მეკლენბურგის სახენელს რუსული „სოხას“ ტიპის სახნისი კვლობაზე აქვს დამაგრებული; სახენელი ქუსლის ეშვზე როდია წამოცმული, არამედ მხარზე მიმაგრებული ნახევრადვერტიკალური სახით.

ეტყობა, რომ Haxthausen-ი ვერ გარკვეულა სახენელის ტიპებში და სავსებით განსხვავებული სახენელი იარაღების სახეები ერთიმეორისათვის მიუმსგავსებია. ტენდენციურობა, რომელიც ამ შედარებას ახასიათებს, Haxthausen-ის ნაშრომში შემთხვევითი არ არის. იგი მომდინარეობს ავტორის იმ შეხედულებიდან, რომ ოსებში შემონახული მატერიალური კულტურის ობიექტები გერმანული წარმოშობისაა. მაგ. სადღეებელი, ფორცხი, მერხი და სხვა ისევე, როგორც სახენელი იარაღიც. ნამდვილად კი, როგორც დავრწმუნდით, მეკლენბურგის სახენელსა და ჩვენებურ სახენელ შორის არც ტიპოლოგიურად და არც დეტალებში მსგავსება არ არსებობს. ამიტომ ამ უკანასკნელის მეკლენბურგის სახენელიდან მომდინარეობა ყოვლად მიუღებელი აზრია.

Haxthausen-ის მიერ წამოყენებული დამსგავსების ხელოვნურობა Braungart-საც უგვრძნია და თავის მხრივ ახალი აზრი წამოუყენებია³. Braungart-ის შეხედულებით Haxthausen-ის მიერ მოყვანილი სახენელი იარაღი გუთურია. მაგრამ ეს შეხედულებაც მიუღებელია, ვინაიდან ერთის მხრით Haxthausen-ის მიერ მოცემული სახენელი იარაღის ჩანახატი დაზუსტებას საჭიროებს, ხოლო

¹ გ. ჩიტაია, რაჭული სახენელი, ვნიშვი-ს მოამბე, ტ. I, გვ. 247.

² გ. ჩიტაია, op. cit., გვ. 169, სურ. 19.

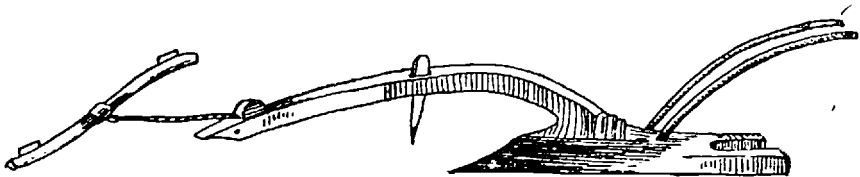
³ R. Braungart, Die Urheimat der Landwirtschaft aller indogermanischen Völker, an der Geschichte der Kulturpflanzen und Ackerbaugeräte in Mittel- und Nord-europa nachgewiesen, Heidelberg 1912, გვ. 265.

მეორე მხრით, ეს სახენელი იარაღი ტიპოლოგიურად რაჭული სახენელი იარაღის ტიპს განეკუთვნება. ხოლო რაჭული სახენელი, როგორც ვიცით, იმავე Braungart-ს წარმოშობილობით ჯერ გერმანულად, შემდეგ სპარსულად ჰქონდა გამოცხადებული. ამის შემდეგ Haxthausen-ის მიერ ჩახატული სახენელის გუთურ სახენელად აღიარება, რომელიც ტიპოლოგიურად თვით საჭიროებს დადგენას, მიუღებელია.

ზემოთქმულს უნდა დავსძინოთ, რომ გუთურში მოხვნის პროცესის აღსანიშნავად გამოყენებული ყოფილა სიტყვა arjan, რომელსაც უკავშირებენ ბერძნულ სიტყვას ἀρῆα. ამ უკანასკნელიდან გამოჰყავთ სომხური *արսար-ი*¹. *Արսար-ი*, როგორც ზემოთ დავინახეთ, არსებითად განსხვავდება ქსნური მთის-გუთნისა და ორხელა გუთნისაგან.

რაც შეეხება გუთურად ცნობილ haha სახენელ იარაღს, იგი რუსულ „სოხა“-ს სახის სახენელი ყოფილა; ეს უკანასკნელი ტიპოლოგიურად სავსებით განსხვავებული იარაღია ორხელა გუთნისაგან².

კერძოდ, რაჭული სახენელის შესახებ ჩვენ დადგენილი გეგონდა, რომ ის არც ირანულ და არც გერმანულ სახენელებისაგან დამოკიდებული არ არის, არამედ მიღებულია ქართველი ტომების სახენელი იარაღების ძირათადი ელემენტების შინაგანი გაუმჯობესების გზით და უძველესი სახენელი იარაღის ტიპის განვითარების უმაღლეს საფეხურს წარმოადგენს³. რამდენადაც ქსნური მთის-გუთანი და ორხელა გუთანი, ისევე როგორც Haxthausen-ის „Sibir“-ი, რაჭული სახენელის ქვე-ტიპს ეკუთვნიან, ისინი რაჭული სახენელის ქვე-საფეხურს წარმოადგენენ და ამდენად ქართველი ტომების უძველესი ხანის კულტურის მონაპოვარს ეკუთვნიან.

6. «Sibir»-ი Haxthausen-ით

რაც შეეხება ტერმინ „Sibir“-ს, რომელიც Haxthausen-ს სახენელის სახელწოდებად მოჰყავს,—ის არა ზუსტი ტრანსკრიპციაა ოსური ძებურ (ირონულად) || ძებურ (დიგორულად)-ისა⁴. ეს უკანასკნელი ძებურ || ძებურ ისეთ

¹ Em. Boisacq, Diction. etymologique de la langue gr. Heid.-Paris 1937³, s. v: ἀρῆα, გვ. 80; Feist, Vergleichende Wörterbuch Gotischen Sprache etc., Leiden 1936, s. v. arjan.

² V. Hehn, Kulturpflanzen und Haustieren³, გვ. 565, J. Hoops, Waldbaume und Kulturpflanzen in germ. Altertum, Strassburg 1905, გვ. 499 შმდ; Feist, op. cit., s. v. hoha.

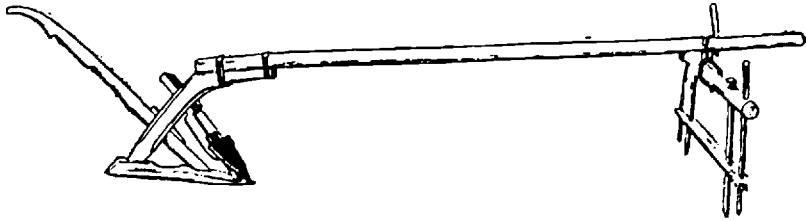
³ გ. ჩიტაია, რაჭული სახენელი, ენიმიკის მოამბე, ტ. I, გვ. 290.

⁴ W. Müller, Ossetisch-russisch-deutsches Wörterbuch. Herausgegeben und ergentzt von Freiman, Ленинград 1927, წ. I, გვ. 539.

სახენელს აღნიშნავს, რომელსაც გადაბმული მხარი აქვს, უსაკვეთლოა, ხოლო ხელნა ერთტოტიანია¹.

ამგვარი სახენელი ინგუშებსაც მოეპოვებათ იმ განსხვავებით, რომ ინგუშურ სახენელს საცორავე აქვს². სახენელი შედგენილი მხარით დამოწმებულია მოხვევებსა და ინგილოვშიც³. ხ რ ი ს ტ ი ნ ო ვ ი ჩ ი ს მიხედვით მოხვეური სახენელიდან უნდა წარმოსდგებოდეს ინგუშებში ხმარებული „пflug грузинского типа“. სპორადულად ეს სახენელი იარაღი ქართლსა და სომხეთშიც მოიპოვება⁴. აგრეთვე ამ ტიპის მხარს პარალელები აქვს სირიაში⁵, პალესტინაში, არაბეთში და უძველესი ხანის სახენელ იარაღებში — ბაბილონში, ხეთაში და ეტრუსკებში⁶. საქართველოს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში, რამდენადაც ცნობილია ლი-

7. მეკლენბურგის Hakenpflug-ი Leser-ით

ტერატურაში, გრძელი და მოკლემხრიანი სახენელის გავრცელების არე აქ დართულ კარტოგრამაზეა მოცემული (იხ. კარტოგრამა, გვ. 498, სურ. 6, კარტოგრამაზე გათვალისწინებული არ არის ბარული გუთნის გავრცელება).

V

ზემოთ ჩვენ გავარკვიეთ, რომ ორხელა გუთანი ქსნური მთის-გუთნის ერთ-ერთი სახეა. ამავე ორხელა გუთნის ნაირ-ნაირი ვარიანტები გვხვდება მთის-ძირის ზოლის მეურნეობაში.

ცნობილია, რომ მთასთან შედარებით მთის-ძირის ზოლში მეურნეობის განვითარებისათვის უკეთესი პირობებია შექმნილი. ამით აიხსნება ისიც, რომ

¹ ამ სახენელის სურათი (ჩრდილოეთ ოსეთის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის კოლექციის მიხედვით) იხ. გ. ჩ ი ტ ა ი ა, რაჭული სახენელი, ენიმკი-ს მ ო ა მ ბ ე, ტ. I, გვ. 269.

² სახენელის სურ. იხ. გ. ჩ ი ტ ა ი ა, op. cit., გვ. 298; შდრ. В. Христинович, Нагорная Ингушетия, Труды С-Кавк. Ассоциации ИИИ. № 36. Институт местной экономики и культуры. Ростов н/Д. 1928. სურ. 18. „Деревянный плуг грузинского типа“ და იქვე სურ. 19 და 20 („Ламиннох“).

³ მოხვევებში ამ ტიპის სახენელი იარაღის შემადგენელი მხარის წინა ნაწილს „წერ-წენი“, ხოლო ინგილოვში „ულამა“ (შდრ.: „ულამა—მრავალტვირთული გრძლად მომავალი“ (საბა),—ეწოდება. ინგილოური სახენელის აღწერილობა და სურათი გადმოგვცა მასწავლებელმა მ. ქ ი ქ ო ძ ე მ. ამისათვის მას მადლობას მოვასხნებთ.

⁴ შდრ. გ. ჩ ი ტ ა ი ა, ეთნოგ. მოგზაურობა, საქართვე. მუხ. მ ო ა მ ბ ე, ტ. IV.

⁵ P. Leser, West-östliche Landwirtschaft. Kulturbeziehungen zwischen Europa, dem Vorderen Orient und dem Fernen Osten, Schmidt's-Festschrift, Wien 1928, გვ. 434.

⁶ გ. ჩ ი ტ ა ი ა, რაჭული სახენელი, ენიმკი-ს მ ო ა მ ბ ე, ტ. I, გვ. 281. გადაბმული მხარის ფუნქციონალური დანიშნულების შესახებ, იხ. იქვე, გვ. 269.

ამ ზოლის სოფლის მოსახლეობა მთელს მსოფლიოში მეტად შემქვიდროებულია. საწარმოო ძალთა განვითარებისათვის აქ მეტი შესაძლებლობაა. ამიტომ გასაკვირი არ არის, თუ ჩვენ ამ ზოლის მეურნეობაში ორხელა გუთნის ნაირნაირ ვარიანტებს ვამოწმებთ. აქ დადასტურებული იყო შემდეგი ორხელები: უწეწნო, უსაცორაეო, საცორავიანი, უსაკვეთლო და სხვა.

ამასთანავე უნდა აღინიშნოს, რომ თუ ქსნურ მთის-გუთანში მხოლოდ ერთი უღელი ხარი შეეგმის—მთის-ძირის ზოლის სახენელებში ორს, სამს, ოთხს და მეტს უღელ ხარს შეუბამენ ხოლმე. მაგალითისათვის ვასახელებთ ზემობოლის ორხელა გუთანს (იხ. სურ. 5).

ორხელა გუთნის ეს ვარიანტი არა მარტო მასში შებმული ხარების რაოდენობით უახლოვდება ბარულ გუთანს, არამედ კონსტრუქციულადაც ახლო დგას მასთან: მოკლე მხარი, მხარი ხელნაში გაყრილი, ხმალა, შოლტა და სხვა. ბარულ გუთანთან შედარებით მას ღერძ-გოგორები და ფრთა აკლია, ხოლო მესხური ჯილდისაგან მხოლოდ ღერძ-გოგორები განასხვავებს. ყველა მონაცემის მიხედვით ირკვევა, რომ ზემობოლის ორხელა გუთანი ბარულ გუთანში გადასვლის ერთერთი საფეხური უნდა იყოს.

ყურადღების ღირსია ის გარემოება, რომ ტერმინი გუთანი დიფერენცირებულად ბარის, მთის ზოლისა და მთის სახენელს აღნიშნავს. ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ ტერმინი „გუთანი“, შეიძლება, სახენელი იარაღის ზოგადი სახელწოდება იყოს. ამ გაგებით ეს სახელწოდება საბას განმარტებას ემთხვევა. როგორც ვიცით საბას მიხედვით: „გუთანი... ერქვანსა ჰქვიან“, ხოლო „ერქვანი არის ყოველივე (სახენელის) სახელი“. ცნება „გუთნის“ შესახებ ზემომოყვანილი აზრი რომ სწორი უნდა იყოს, სხვა მხრითაც მტკიცდება.

ცნობილია, რომ ტერმინი „გუთანი“ მრავალ კავკასიურ ენაში მოიპოება, მაგ. აფხაზურში, ინგუშურში, ჩაჩნურში, კვირულში, ლაკურში¹. ეგვეე სახელწოდება არის სომხურში, ოსურში, აზერბაიჯანულში და თურქულში. ამ უკანასკნელთ ეს ტერმინი ნასესხები აქვთ, ვინაიდან არც ინდო-ევროპულ და არც თურქულ (ისევე როგორც სემიტურ) ენებში ამ სიტყვის ძირს ახსნა არ მოეპოება.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ტერმინი გუთანი მხოლოდ ფამფალაკიანფრთიან სახენელს როდი აღნიშნავს, არამედ ის სხვადასხვა სახის სახენელს ასახელებს. კერძოდ ინგუშებსა, ჩაჩნებსა და დალისტნის ზოგიერთ ტომებში „გუთონ“, „გუთონ“—ხევსურული აჩაჩის ტიპის სახენელ იარაღს ეწოდება. ჩვენ გამორკვეული გვქონდა² რომ ეს სახენელი იარაღის უძველესი სახეა, რომელიც წინააზიაშია წარმოშობილი და რომლის განვითარების უმაღლეს საფეხურს ქართველ ტომების მიერ შექმნილი რაჭული სახენელი წარმოადგენს. ეს უკანასკნელი თავისი ფარფლიანი ქუსლით და წეწენა || წინმავალათი მთის პირობებში იმავე ფუნ-

¹ ივ. ჯავახიშვილი ი. საქ. ეკონ. ისტ., ტ. I², ტფ. 1930, გვ. 233—34

² გ. ჩიტაია, რაჭული სახენელი, ენიმკი-ს მოამბე ტ. I, გვ. 290—91.

ქციას ასრულებს, რასაც ბარში რთული სახენელი იარაღი—გუთანა, თავისი ფრთითა და ფამფალაკით.

როგორც ზემოთ დავინახეთ, ქართველ ტომებში გუთანა ზოგადი ტერმინია, რომელიც მთის-გუთანს, ორხელა გუთანს და ბარულ გუთანს აღნიშნავს. ზოგადად ამ სახენელებს მოკლე მხარი ახასიათებს. ჩვენ უკვე აღნიშნული გვექონდა, რომ მოკლე მხარი გადაბმულ მხარიდან მიღებული ელემენტი, ხოლო გადაბმული მხარი აგრეთვე უძველესი წინააზიური სახენელი იარაღების დამახასიათებელი ნაწილია (რაჭული სახენელი, გვ. 269 შმდ).

ზემოთქმულს უნდა დავსძინოთ შემდეგი. ქართველ ტომებში ტერმინ გუთანი აღნიშნება არა მარტო სახენელი იარაღი, არამედ სახენელი იარაღის ქუსლიც (ქსნის ხეობა, ქობულეთში ს. ბობოყვათი, სადაც ჯილღის ქუსლს „გუთანა“ ჰქვია). ეს გარემოება ანგარიშგასაწევი ფაქტია, რამდენადაც ერთი და იგივე ტერმინი „გუთანა“ სახენელ იარაღს აღნიშნავს მთლიანად და კერძოდ მის ნაწილსაც—„ქუსლს“. ეს ფაქტი შეიძლება ტერმინის სიძველის ნიშნად მივიჩნიოთ. ამგვარი მოვლენა დადასტურებულია ხელნას მიმართაც. ქართული ტერმინი ერქვანი სახენელსაც აღნიშნავს მთლიანად და მის ერთერთ ნაწილს ხელნას.

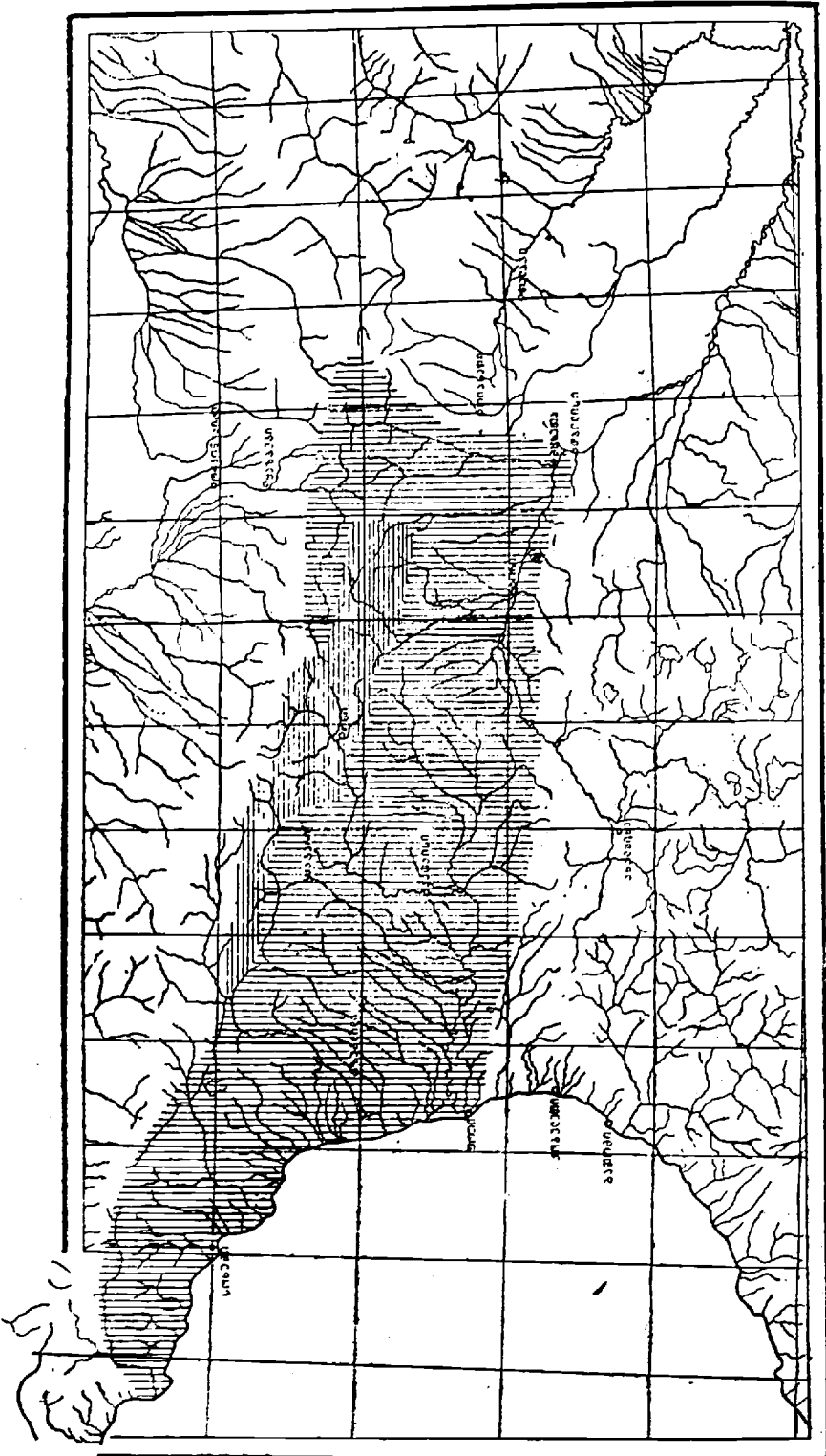
ტერმინი გუთნის სიძველე შეიძლება სხვა გარემოებითაც დადასტურდეს. შედარებით ძველი წარმოშობილობის ხალხურ ზღაპრებში სახენელი იარაღის აღსანიშნავად „გუთანა“ ნახმარი (მაგ. მეგრულ ზღაპრებში *Киншухა*, MI). ასევე ქართველი მთიელების ძველებური წარმოშობილობის ტექსტებში ტერმინი გუთანა და მის პარალელურად სახენელი გვხვდება. მაგალითად:

1. „ჯარ-გუთან გამსვლელსა, ნაწნავ-ნათესა ხევე-ბარაქა მიეცი“ (ს. ჯვარბოსელა, თუშეთი).
2. „ჯარ-გუთან წალმ წალგვარიდი“ (ს. ჯვარბოსელა, თუშეთი).
3. „მეგუთნე იყოს, ხარ-გუთანი გაუმართე“ (ფშაური).
4. „შენ სწყალობდი ჩვენის გამკვლევისას—ფურსა, გუთანსა, ჯარის ნაწნავსა, ფურის ნაწველსა“ (ს. ახიელი, ხევსურეთი).
5. „ჯარისად დადებულ უღელი-დ გატანილ საცნეიელი მშვიდობით დაამთავრებიეთ“¹.

მოყვანილი მასალების საფუძველზე შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ „გუთანა“ ძველი ტერმინია, რომელიც ზოგად კავკასიური კუთვნილების სიტყვაა და რომელიც თავდაპირველად პრიმიტიული (ხევსურული აჩაჩის ტიპი) სახენელ იარაღს აღნიშნავდა. შემდეგში ამ იარაღის დაწინაურებასთან ერთად ტერმინი გუთანა დიფერენცირებულად მთის-გუთანს, ორხელა გუთანს და ბარულ გუთანს განეკუთვნა (სურ. 9).

ის გარემოება, რომ სახელწოდება „გუთანა“ სომხებს, აზერბაიჯანელებს და თურქებს ფამფალაკიანი სახენელი იარაღის აღსანიშნავად აქვთ ნასესხები, ადასტურებს, რომ სესხება მაშინ უნდა მომხდარიყო, როდესაც „გუთანა“ უკვე ფამფალაკიანი სახენელ იარაღს აღნიშნავდა. ამ დროს პრიმიტიულ, ხევსურულ

¹ ვ. ბარდაველიძე, აღმ. საქ. მთიელების სასულ. ტექსტები, მასალები საქ. ეთნოგრაფიისათვის, ტ. I, გვ. 18, 22, 23, 26.

8. მოკლე და გრძელმზარანი საბუნების გეოგრაფიის კარტოგრაფი

აჩაჩას ტიპის სახენელ იარაღს უკვე გავლილი ჰქონდა გზა ხევსურულ აჩაჩადან—რაჭულ სახენელამდე, პრიმიტიულ სახენელიდან—ბარულ გუთნამდე (შდრ. სურ. 10).

რამდენადაც ფამფალაკიანი სახენელი სომხებს, თურქებს, აზერბაიჯანელებს და სხვებს ქართველ ტომებიდან მიუღიით—ამჟამაა, ფამფალაკის წარმოშობა ამ უკანასკნელებში უნდა ვეძებოთ.

საკითხის ამგვარი დასმა მართებულია, რამდენადაც ქართველ ტომებს სახენელი იარაღის გაუმჯობესების საქმეში არა მცირედი წვლილი აქვთ შეტანილი. ეს შეეხება როგორც სახენელი იარაღების ტიპებს მთლიანად ისე, კერძოდ, სახენელი იარაღების შემადგენელ ცალკეულ ნაწილებს: ქუსლი, მხარი, საკვეთელი, ყურები და სხვ. ამის ერთერთ საბუთს საქართველოს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში შემონახული სახენელი იარაღების მეტად მდიდარი ნაირ-სახეობა წარმოადგენს.

მართლაც, თუ ჩვენ გავითვალისწინებთ წეწენიანი და შოლტიანი სახენელი იარაღის არსებობის ფაქტს (რაჭული სახენელი, ქსნური მთის-გუთანი, ზემოპოლოის ორხელა გუთანი) და ბარის პირობებს, სადაც წეწენა რბილ ყამირზე ვერ იმუშავებს—ღერძ-გოგორების გამოყენება სახენელი იარაღის კომპლექსში აუცილებელი იყო. ეს მით უფრო გასაგები გახდება ჩვენთვის, თუ გავითვალისწინებთ, რომ წეწენიანი სახენელის წარმოშობის საფუძველი მეგრული ფრჩხილიანი სახენელი და იმერული ფრჩხილებიან-გოგორებიანი ურემი უნდა ყოფილიყო. ამ ურემის ღერძისა და თვლების (გოგორების) გამოყენება ბარული ტიპის გუთანში უკვე არსებულ წეწენიანი, მოკლემხრიანი (ქსნური მთის გუთანი, ორხელა გუთანი, რაჭული სახენელი) და შოლტიანი (ზემოპოლოის ორხელა გუთანი) სახენელების არსებობის პირობებში—სახენელი იარაღების განვითარების ერთად-ერთ შესაძლებელ გზას წარმოადგენდა. ამასთანავე უნდა აღვნიშნოთ, რომ სამეცნიერო ლიტერატურაში ქართველი ტომების გარეშე ფრჩხილებიან-თვლებიანი ურემი სხვაგან დამოწმებული არ არის. ეს ურემი ქართველი ტომების ერთერთი კულტურული მონაპოვარია.

ზემოთქმულის მიხედვით შეიძლება ითქვას, რომ გუთნის ფამფალაკის ისევე, როგორც მთლიანად ბარული გუთნის წარმოშობისათვის ქართველ ტომებში ყველა წინაპირობა მოცემული იყო. ამიტომ რეტიის გალიიდან რომაელების მეშვეობით ფამფალაკის. (თუნდაც ტოლთვლებიანისა) მომდინარეობა დამაჯერებელი არ არის. ეს წინაპირობაა, სათანადო სამეურნეო ვითარებასთან ერთად, შუალედი რგოლის არსებობა რაჭული სახენელის, ქსნური მთის-გუთნის და ორხელა გუთნის სახით, ერთის მხრით, ხოლო ფრჩხილებიანი სახენელის და ფრჩხილებიან-გოგორებიანი ურემის არსებობა მეორე მხრით.

ზემომოყვანილი და განხილული მასალა შემდეგ დასკვნებს გვაძლევს:

ქსნური მთის-გუთანი სახენელი იარაღის ის სახეა, რომელიც დღემდე სპეციალურ ლიტერატურაში არ ყოფილა გარკვეული და მისი მნიშვნელობა სახენელი იარაღების ისტორიისათვის დადგენილი.

ქსნის ხეობაში ამ იარაღს ეწოდება მთის-გუთანი (ს. დადიანეთი—ხადილანი, რევაზიანი, შალიანთ-კარი, წინა-დადიანეთი), აჩაჩა გუთანი (ს.ს. ლარგვისი, ხარბალი) და გუთონ (ს. ხრომის წყარო).

ქსნური მთის-გუთნის ტიპიური ეკზემპლარი (იხ. სურ. 2) შესდგება მხარისა, წრწენისა, საცორავისა, გუთნისა, კელნებისა, სოლისა, სახნისისა, საკვეთლისა და ჯაჭვის გამოსაბმელისაგან. ნაწილების სახელები ქსნის ხეობის მთიან ზოლში სხვადასხვა ვარიანტებით გვხვდება.

ქსნური მთის-გუთნის კონსტრუქცია ყურადღებას იპყრობს პირველ რიგში თავისი მოკლე მხარით, რომელიც არ სწვდება უღელს. მხარს თავზე წრწენა აქვს მიმაგრებული. ეს უკანასკნელი სახენელის მუშაობის დროს მიწაზე მიფოფხავს. ამ სახენელის თავისებურობას აგრეთვე შეადგენს გრძელტოტებიანი და მოკლეთანიანი ხელნა. გრძელტოტებიანი ხელნა გუთნის-დედას საშუალებას აძლევს სახენელის ქუსლი და მასთან ერთად სახნისიც სახნავის ზედაპირთან შეფარდებით ზომაზე ასწიოს და დასწიოს. მთის ზოლის მიწის უსწორ-მასწორო რელიეფის პირობებში ამგვარი ოპერაცია მგუთნავისათვის აუცილებელია. ამ ოპერაციის შესრულებას მას უადვილებს მარჯვე ხელნებთან ერთად მოკლე მხარი თავისი წრწენით.

9. ბარული გუთანი (XVI—XVIII ს. საფლავის ქვა. დელი ხარაბა, წალკა)

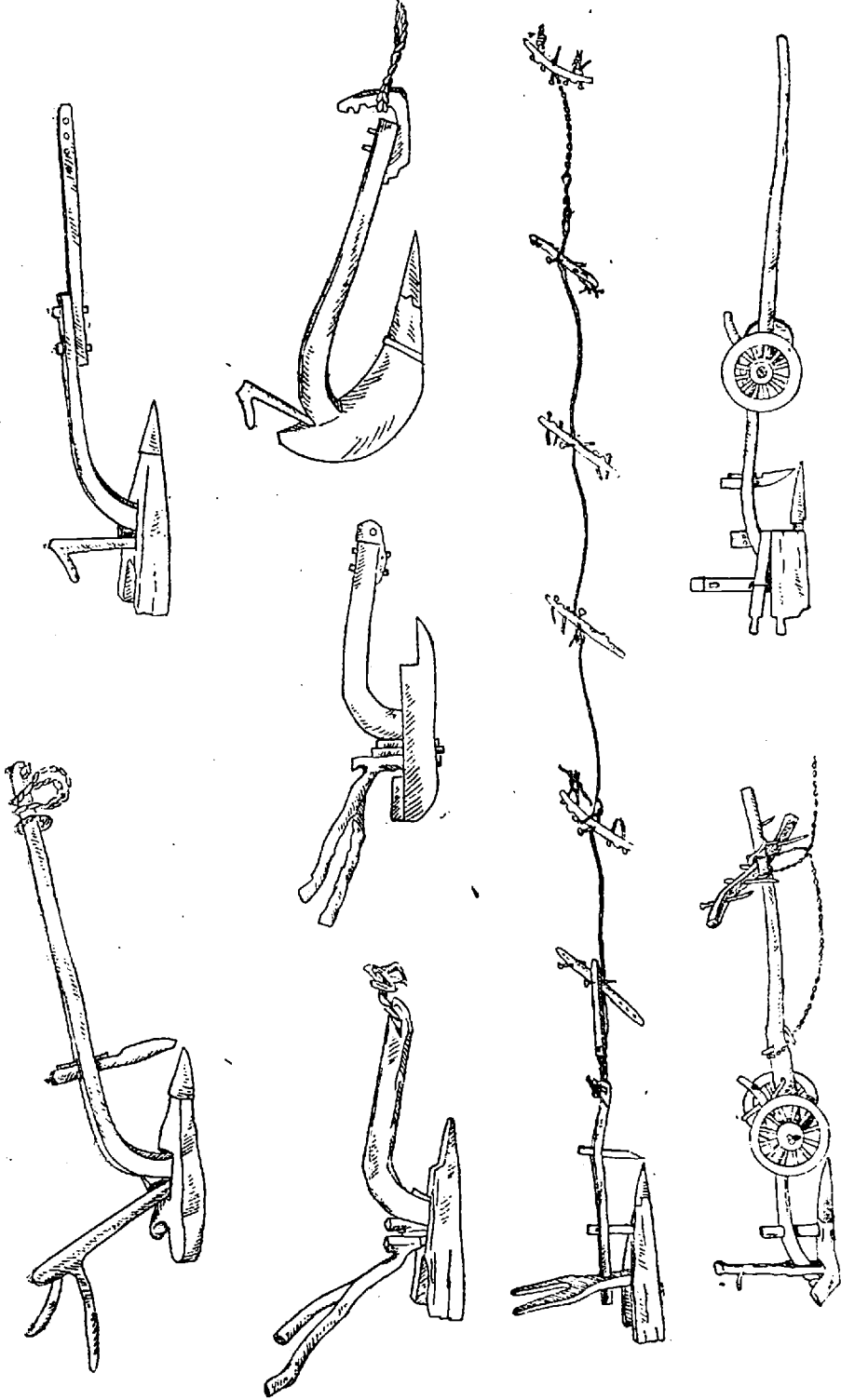
სახენელი იარაღის ნაწილების ზემონაჩვენები ფუნქციონალური თავისებურობები შეფარდებულია მთის ზოლის მეურნეობის მოთხოვნილებებთან.

ქსნის ხეობაში მეტად თვალსაჩინოდაა მოცემული მთის, მთის ძირის და ბარის (სამეგრელოში — გოლა, ლაკადა, რზენი) მეურნეობის პირობებთან შეფარდებული სახენელი იარაღების ტიპები: როდესაც მთის ზოლში ქსნური მთის-გუთანია ხმარებაში, მთის ძირში ორხელა გუთანია დამოწმებული, ხოლო ბარში — კომპლექსური სახენელი, ბარული გუთანი გვხვდება.

ორხელა გუთანი არსებითად ქსნური მთის-გუთანია, რომელსაც არა აქვს წრწენი. მთის ძირის ზოლში ეს სახენელი იარაღი მრავლად გვხვდება. ლიახვზე, რიონზე, ხრამზე და სხვა. ამ იარაღის სახნისი სპეციალურად მზადდებოდა და საორხელე ეწოდებოდა.

სპეციალურ ლიტერატურაში (მ. მაჩაბელი, ქ. ვერმიშევი, Haxthausen-ი) ამ სახის სახენელი იარაღის მეტად ბუნდოვანი აღწერილობაა მოცემული.

ვერმიშევი ორხელა გუთანს აჩაჩისაგან ანსხვავებს მხოლოდ კოკოშით. ხოლო აჩაჩი, ვერმიშევის თქმით, იგივე არორია. ამ უკანასკნელს ორხელასგან

10. სახელეო იარაღების განვითარების სეგვა

არსებითი განსხვავება აქვს. მაჩაბელი და ვერმიშევი ორხელას „კოკოშას“ უმართებულოდ იმ სოლს უწოდებენ, რომელიც ამაგრებს ხელნას ქუსლში. ორივე ავტორს ორხელას ძირითადი მახასიათებელი ელემენტები (მოკლე მხარი, განიერთოტებიანი ხელნა) დასახელებული და აღწერილი არა აქვთ.

Haxthausen-ის ნაშრომში მოცემული ორხელას ჩანახატი დეტალებში შესწორებას მოითხოვს. გარდა ამისა არ არის მართებული Haxthausen-ის მოსაზრება თითქოს ორხელა კავკასიის ხალხებიდან მხოლოდ ოსებს მოეპოვებოდეს (შდრ. კარტოგრამა) და რომ ეს სახენელი («Sibir») კონსტრუქციულად მეკლენბურგის Hakenpflug-ის მსგავსია («ähnlich»). ავტორის ეს უკანასკნელი შეხედულება შეუწყნარებელია რამდენადაც Hakenpflug-ი განსხვავდება ორხელა გუთნისაგან მხარით, ქუსლით და ხელნებით (შდრ. სურ. 6 და სურ. 7).

Braungart-ი Haxthausen-ის ორხელას («Sibir») გუთურ სახენელად მიიჩნევს. Braungart-ის შეხედულებაც მიუღებელია, ვინაიდან გუთური სახენელი (გუთურად hoha) რუსული „სოხა“-ს სახის სახენელი ყოფილა. ხოლო რუსული „სოხა“ კონსტრუქციულად ორხელა გუთნისგან სავსებით განსხვავებული იარაღია.

ორხელა გუთნის შესანიშნავ ვარიანტს ზემობოლის სახენელი წარმოადგენს. ის თავისი მოკლე და ხელნაში გაყრილი მხარით, ხმალათი, შოლტათი და მასში შესაბამელ ხართა რაოდენობით ბარულ გუთანს და მის ვარიანტს მესხურ ჯილღას ემსგავსება. ყველა მონაცემის მიხედვით ის ბარულ გუთანში გადასვლის ერთერთი რგოლი უნდა ყოფილიყო.

ტერმინით „გუთანი“ ქართლში აღინიშნება ბარის, მთის ძირის და მთის სახენელი იარაღები. ზოგიერთ ქართველ ტომებში გუთანი სახენელის ქუსლსაც ეწოდება. ეგვე ტერმინი მოიპოვება კავკასიელ ხალხებში,—სადაც ის ხეესურული აჩაჩის ტიპის სახენელს აღნიშნავს. ის აქვთ სესხების გზით მიღებული სომხებს, თურქებს, აზერბაიჯანელებს, რომლებშიაც ის კომპლექსურ სახენელს აღნიშნავს. მეგრულ ზღაპრებსა და ქართველ მთიელების უძველესი ხანის ტექსტებში ეს ტერმინი პრიმიტიულ სახენელს ეწოდება, რაც ამ სახელის სიძველეს ამტკიცებს. ის გარემოება, რომ სომხებს, აზერბაიჯანელებსა და თურქებს გუთანი ნასესხები აქვთ ფამფალაკიანი სახენელის აღსანიშნავად — ადასტურებს, რომ სესხება მაშინ უნდა მომხდარიყო, როდესაც „გუთანი“ ფამფალაკიან სახენელ იარაღსაც ეწოდებოდა. ამ დროს ხეესურულ აჩაჩას გავლილი ჰქონდა გზა პრიმიტიულ სახენელიდან ბარულ გუთანამდე.

ქართველ ტომებს სახენელი იარაღების გამოგონება-დაწინაურებაში არა მცირედი წვლილი აქვთ შეტანილი. ეს ეხება როგორც სახენელი იარაღების სახეებს მთლიანად, ისე მათ შემადგენელ ნაწილებს, კერძოდ: ქუსლს, მხარს, საკვეთელს, ყურებს და სხვას.

დამტკიცებულია, რომ ქართული სახენელის წრწინას წარმოშობა მეგრულ ფრჩხილიან სახენელს და იმერულ ფრჩხილებიან-თვლებიან ურემს უკავშირდება, ხოლო ფამფალაკიან გუთანში მოცემული ღირღიტა იმერულ ფრჩხილებიან თვალს იმეორებს. წრწინიანი, მოკლე მხარიანი და შოლტიანი სახენელების (რაჭული სახენელი, ქსნური მთის-გუთანი, ზემობოლის ორხელა გუ-

თანო) არსებობის პირობებში ფრჩხილებიანი ურმის თვლების გამოყენება ბარული გუთნის მისაღებად—სახენელი იარაღების შინაგანი განვითარების ერთადერთი შესაძლებელი გზა იყო.

ჩვენებული ბარული გუთნის ღერძ-თვლების რეტიის გალიიდან რომაელების მეშვეობით მომდინარეობა, მას შემდეგ რაც ჩვენი სახენელი იარაღების შინაგანი განვითარების ფაქტი დადასტურდა, მიუღებელია და უნდა მოიხსნას.

ქსნური მთის-გუთანო ზემოდასახული სახენელი იარაღების განვითარების (პრიმიტიულ აჩაჩიდან—ბარულ გუთნამდე) ერთერთი თვალსაჩინო და მნიშვნელოვანი შუალედი რგოლია.

Г. ЧИГАЯ

КСАНСКОЕ ГОРНОЕ ПАХОТНОЕ ОРУДИЕ

(РЕЗЮМЕ)

В специальной литературе до настоящего времени не выяснена конструкция Ксанского пахотного орудия и не установлено его место в истории развития пахотных орудий.

В Ксанском ущельи это орудие носит названия: mtis gutani (с. Даданети—Хадилани, Ревазияни, Шалиант-кари, Цина-Даданети), აბაბა gutani [с.с. Ларгвиси (Монастери), Харбали] и guton (с. Хромисцкаро).

Типичный экземпляр Ксанского горного пахотного орудия (см. рис. 2 и 3) состоит из следующих компонентов: mxagi (грядиль), ჭცხა (деревянный крючок), sacoravi („волокушка“), gutani (подошва), qelnebi (рукоятка), saxvneli (сошник), soli (клин) и gamosabneli (подвязка). В горной полосе Ксанского ущелья эти названия встречаются в различных вариантах.

В конструкции Ксанского горного пахотного орудия в первую очередь обращает на себя внимание короткий грядиль, к головке которого прикреплен деревянный крючок. В процессе работы деревянный крючок ползет по земле. Другую особенность этого орудия составляет длинноветвистая, но с коротким стволом, рукоятка. Рукоятка такой конструкции дает возможность пахарю в процессе пахания поднимать и опускать рабочую часть пахотного орудия, подошву с сошником, сообразуясь с рельефом пашни. В условиях горного рельефа эта операция имеет существенное значение. Выполнение этой трудной процедуры, помимо своеобразной рукоятки, облегчается также коротким грядилем и деревянным крючком пахотного орудия.

Вышеуказанные функциональные особенности Ксанского горного пахотного орудия соответствуют тем требованиям, которые предъявляются к пахотным орудиям горным земледелием.

В Ксанском ущельи весьма наглядно представлены типы пахотных орудий, которые соответствуют требованиям условий не только горного, но и предгорного и долинного земледелия. Если в горной полосе мы имеем Ксанское горное пахотное орудие, то в предгории находим *oxela gutani*, а в долине фиксируем сложный тип орудия — *baruli gutani* (плуг).

Oxela gutani по существу есть то же, что и Ксанское горное пахотное орудие, у которого отсутствует лишь деревянный крючок. В предгорьях Грузии это пахотное орудие имеем на Лиахве, Рионе, Храме и др. Сошники этого орудия специально заготавливались и носили название *saorxle*.

В специальной литературе (М. Мачабели, Х. Вермишев, *Haxthausen*) этот вид пахотного орудия описан весьма туманно.

По Вермишеву, *oxela gutani* от *aṣaṣa* отличается лишь *koḳoṣa*. По его же мнению *aṣaṣa* есть *arog*. Между тем, хорошо известно, что *arog* по конструкции существенно отличается от *aṣaṣa*. Помимо этого и Мачабели и Вермишев ошибочно термином *koḳoṣa* называют тот клин, который укрепляет рукоятку в подошве. У обоих авторов не названы и не описаны основные, существенные элементы пахотного орудия (короткий грядиль и длиноветвистая рукоятка).

Приведенный у *Haxthausen*'а рисунок *oxela gutani* в деталях требует уточнений. Кроме того, ошибочно утверждение *Haxthausen*'а будто бы *oxela gutani* из кавказских народов имеется только у осетин (см. картограмму). По *Haxthausen*-у это пахотное орудие («Sibir») по своей конструкции подобно (*ähnlich*) Мекленбургской сохе (*Hakenpflug*). Между тем Мекленбургская соха отличается от *oxela gutani* по форме грядиля, подошвы и рукоятки (см. рис. 6 и 7). *Braungart oxela gutani* «Sibir» считает готским пахотным орудием. Как известно, готское пахотное орудие (по готски *hoha*) должно было быть типа русской сохи. Русская соха по своей конструкции совершенно отлична от *oxela gutani* («Sibir»).

Интересным вариантом *oxela gutani* является Земобольское пахотное орудие. Последнее по своему короткому, одним концом закрепленному в рукоятке, грядилю, *xmalai*, *ṣoltaṣi*, и количеством впрягаемых в нем волов — подобно комплексному пахотному орудью *baruli gutani* и его варианту месхийскому *ṣilṣa*. По имеющимся данным можно предполагать, что это пахотное орудие является переходным звеном от примитивного пахотного орудия к комплексному.

Термином *gutani* в Карталинии обозначаются горное, предгорное и долинное пахотные орудия. У некоторых картвельских племен этим термином называют также подошву пахотного орудия. Этот же термин бытует и у других кавказских народов, в качестве названия пахотно-

го орудия хевсурского типа. У армян, азербайджанцев, турок он является заимствованным словом, которым обозначается комплексное пахотное орудие (*baruli gutani*). В мегрельских сказках и древних ритуальных текстах горцев-грузин термином *gutani* называется примитивное пахотное орудие, что указывает на древность этого слова. Употребление армянами, азербайджанцами и турками заимствованного слова в качестве названия плуга (пахотного орудия с передком) показывает, что заимствование произошло тогда, когда этим термином уже называлось комплексное пахотное орудие. К этому времени был пройден путь развития от *xvsuruli ačaci* до *baruli gutani*.

Грузинские племена внесли свою лепту в дело изобретения и улучшения пахотных орудий. Сказанное относится как к отдельным видам пахотных орудий (см. Г. Читая, Рачинское пахотное орудие, Известия ИЯИМК, т. I), так и к их отдельным частям, каковы подошва, грядиль, резак и др. (см. И. Джавахишвили, Экономическая История Грузии, т. I², Тбилиси 1930, Г. Читая, К истории пахотных орудий Грузии, Бюлл. Муз. Грузии, т. V, е-го-же, Рачинское пахотное орудие, Изв. ИЯИМК, т. I).

Нами приведено достаточно оснований для доказательства того, что происхождение деревянного крючка (*ššepa*) имеет связь с мегрельским „полозным“ пахотным орудием. С другой стороны, очевидно и то, что имеющееся в передковом плуге *γirγita* (колесо из цельного дерева) повторяет колесо имеретинской „полозной“ арбы. Учитывая существование пахотных орудий с деревянным крючком (*ššepa*), коротким грядилем и передком, *šolṭa* (рачинское пахотное орудие, ксанское горное пахотное орудие и Земобольское пахотное орудие), можем констатировать, что использование колеса имеретинской „полозной“ арбы для передкового комплексного орудия, являлось единственным путем внутреннего развития пахотных орудий.

Засвидетельствованный факт внутреннего развития пахотных орудий заставляет нас отклонить высказанное в научной литературе предположение о происхождении передка грузинского плуга из Ретийской Галии через посредство римлян.

На пути установленного развития пахотных орудий (от примитивного *ačaci*—до комплексного плуга *baruli gutani*) Ксанское горное пахотное орудие и его варианты являются значительным связующим звеном.

L'INSTRUMENT ARATOIRE DE MONTAGNE DE KSANI

(R É S U M É)

La construction de l'instrument aratoire de Ksani n'est pas élucidée jusqu'à présent et sa place dans l'histoire du développement des instruments de labour n'est pas établie.

Dans le défilé de Ksani cet instrument porte les désignations: «ntis gutani» (Dadianeti-Khadilaani, Révasiani, Chaliante-Kari, Tsina-Dadianeti), «ačača gutani» (Largvissi [Monasteri], Kharbali) et «guton» (Khronis-Tskaro).

Un exemplaire typique de l'instrument en question se compose de: «mxari» (timon), «ççeni» (crochet de bois), sacoravi («traînoir»), «gutani» (semelle), «qelnebi» (manche), «saxvneli» (soc), «soli» (coin) et «gamo sabmeli» (jarretière). Dans la zone montagneuse du défilé de Ksani ces noms se trouvent en diverses variantes.

Dans la construction de notre instrument c'est en premier lieu le court timon qui attire notre attention, à la tête duquel un crochet en bois «recen» est attaché. Au cours du travail le crochet traîne par terre. Une autre particularité de l'instrument est le manche à longs rameaux, à tronc court. Un tel manche donne au laboureur la possibilité de relever, au cours du labour, et d'abaisser la partie ouvrière de l'instrument — semelle et soc — en se conformant au relief du champ labouré. Dans les conditions d'un relief montueux cette opération a une importance essentielle. L'exécution de cette procédure ardue est facilitée, à part le manche original, encore par le court timon ainsi que par le crochet de l'instrument.

Les susdites particularités fonctionnelles de l'instrument de Ksani correspondent aux exigences que l'agriculture des montagnards présente aux instruments aratoires.

Tous les types qui correspondent aux conditions de l'agriculture dans les montagnes, dans les vallées et au pied des monts, sont représentés clairement dans le défilé de Ksani. Ici dans la zone montagneuse nous avons l'instrument de montagne, nous trouvons au pied des monts «orxela gutani», et dans la vallée nous fixons le type compliqué «baruli gutani» (charrue).

Au fond, «orxela gutani» est la même chose que l'instrument de montagne de Ksani, si le manche manque. Au pied des monts nous l'avons sur la Liakva, sur le Rion, sur le Khrame. Les socs furent fabriqués spécialement et se nommaient «saorxle».

Dans la littérature spéciale (M. Matchabéli, Kh. Vermichev, Haxthausen) cette espèce est décrite d'une manière obscure.

D'après Vermichev ce n'est que «Kokoša» qui distingue «*orxela gutani*» de «*ačača*». D'après lui encore «*ačača*» est «*aror*». Cependant il est bien connu que «*aror*» et «*ačača*» sont essentiellement différents quant à leur construction. En outre Matchabéli ainsi que Vermichev ont tort quand ils nomment *ačača* le coin qui attache le manche à la semelle. Tous les deux ne nomment ni ne décrivent les éléments essentiels et fondamentaux de l'instrument (court timon et manche à longs rameaux).

Il faut préciser quelques détails du dessin de «*orxela gutani*», donné par Haxthausen. Erronée est aussi l'assertion de Haxthausen que «*orxela gutani*» n'existe que chez les Ossètes parmi les peuples du Caucase (cf. le cartogramme). D'après lui cet instrument («*sibir*») ressemble («*ähnlich*») dans sa construction à l'araire de Mecklembourg (*Hakenpflug*). Cependant celle-ci se distingue de «*orxela gutani*» dans la forme du timon de la semelle et du manche (voir fig. 2 et 8). Braungart tient «*orxela gutani*» et «*sibir*» pour l'instrument aratoire de Goths. Comme on sait, l'instrument gothique (en goth «*hoha*») devait appartenir au type de l'araire russe, et celle-ci diffère totalement de «*orxela gutani*» («*sibir*»).

Une variante intéressante de «*orxela gutani*» est l'instrument de Zemoboli. Celui-ci, avec son court timon «*xmalai šoltai*» dont un bout est fixé dans le manche de même qu'avec le nombre de boeufs attelés, ressemble à l'instrument complexe «*baruli gutani*» et à sa variante meskh «*šilva*». D'après les données dont nous disposons, on peut supposer qu'il constitue une transition du primitif au complexe.

En Kharthalinie on se sert du terme «*gutani*» en parlant de l'instrument pour montagnes, pour collines et pour vallées sans distinction. Quelques tribus Kharthvéliennes l'adoptent aussi pour désigner la semelle de l'instrument. Le terme existe pareillement chez d'autres peuples du Caucase comme nom de l'instrument du type *khevsour*. Chez les Arméniens, les Azerbaïdjanis, les Turcs c'est un mot emprunté pour marquer l'instrument complexe (*barili gutani*). Dans les comptes mégréliens et dans les textes rituels d'avant l'ère chrétienne chez les montagnards géorgiens «*gutani*» marque l'instrument primitif, ce qui montre l'antiquité du mot. L'emploi par les Arméniens, les Azerbaïdjanis et les Turcs d'un mot emprunté comme nom de charrue (instrument aratoire avec avant-train) montre que l'emprunt a eu lieu, quand ce terme désignait déjà l'instrument complexe. Vers cette époque toute la voie du développement entre «*xevsuruli ačaci*» et «*baruli gntani*» avait été accomplie.

Les tribus géorgiennes apportèrent leur obole en matière d'invention et d'amélioration des instruments aratoires. Cela concerne les espèces particulières des instruments (voir G. Tchitaia, L'instrument aratoire de Ratcha, Bulletin IJAIMK, vol. I) tout aussi que leurs parties séparées telles que: semelle, timon, coute etc. (voir I. Djavakhchvili, Histoire économique de Géorgie, Tbilissi 1931; G. Tchitaia, A propos de l'histoire des instruments aratoires de Géorgie, Bull. du Musée de Géorgie, vol. V).

Nous avons amené assez d'arguments pour prouver que l'origine du crochet de bois (ceçena) a rapport avec l'instrument mégrélien «à patins». D'autre part il est évident que «*pirçita*» dont on dispose dans la charrue à l'avant-train (roue en bois tout d'une pièce), répète la roue de l'arba imérézien «à patins». En considération de l'existence des instruments aratoires ayant un crochet de bois, un court timon et un avant-train «*şolta*» (l'instrument de Ratcha, celui de Ksani et celui de Zemoboli), on peut constater que l'utilisation de la roue de l'arba imérézien «à patins» pour un instrument complexe à l'avant-train fut la seule voie possible pour le développement intérieur des instruments aratoires.

Le fait avéré du développement intrinsèque des instruments aratoires nous oblige de décliner la supposition énoncée dans la littérature scientifique sur l'avant-train de la charrue géorgienne comme provenant de la Gaule Rhétique par l'intermédiaire des Romains.

Dans la voie du développement constaté des instruments aratoires (de «*caçaci*» primitif à la charrue complexe—*baruli gutani*) l'instrument aratoire de montagne de Ksani et ses variantes se présentent au rôle d'un lien important.

ნათესაობის სისტემის საკითხისათვის ხევისჭრეთში

ხევისჭრეთში ნათესაობის სისტემის შესწავლის დროს, ჩვენი ყურადღება ტერმინ შინში-ს განსაკუთრებულმა მნიშვნელობამ მიიპყრო. თითონ ეს ტერმინი კარგა ხანია რაც ცნობილია ხევისჭრეთისა და ფშავის შესახებ არსებულს ლიტერატურაში. პროფ. აკაკი შანიძეს ის ახსნილი აქვს, როგორც „დეიდაშვილი, ზოგან აგრეთვე ბიძაშვილიც“-ო¹. ბეს. გაბურს შინში განმარტებული აქვს, როგორც „ბიძაშვილი“², ს. მაკალათიას, როგორც „ძმათა შვილი“³, თედო რაზიკაშვილს—ფშაურისათვის, როგორც „დეიდაშვილი“⁴, ხოლო ძველი ქართველი ლექსიკოგრაფის საბას მიერ ეს სიტყვა განმარტებულია, როგორც „დეიდაშვილი და მამიდაშვილი“⁵.

ნათესაური ურთიერთობის გამოშხატველი ხევისჭრული სახელების სპეციალურმა შესწავლამ გამოარკვია, რომ ტერმინი შინში უპირველესად ყოვლისა ორგვარ — დედით და მამით მიმართულ ნათესაობას გულისხმობს: ერთი — დედით შინშებს, ე. ი. ღვიძლ და კოლატერალურ დათა შვილებს ანუ — დეიდაშვილებს წარმოადგენენ. მეორენი — მამით შინშებს, ე. ი. ღვიძლ და კოლატერალურ ძმათა შვილებს ანუ ბიძაშვილებს.

შინშებად ორივე სქესის შთამომავლობა ითვლება და ნათესაობა რამდენიმე თაობაზე გადადის. ნათესაური მუხლების მიხედვით შინშები შემდეგნაირად იყოფიან: პირველ-შინშნი ანუ წინა-შინშნი, მეორენ-შინშნი და მესამენ-შინშნი. ამგვარად, პირველ-შინშნი წარმოადგენენ ღვიძლ და კოლატერალურ დათა ან ძმათა შთამომავლობას, მეორენ-შინშნი მათ შვილებს, მესამენ-შინშნი მათ შვილიშვილებს და ასე შემდეგ. მაგრამ, აქ უკვე ერთგვარ დიფერენციაციასთან გვაქვს საქმე, რადგანაც დედით-შინშობაში, მხოლოდ ქალი შინშის შვილები შედიან, ე. ი. ნათესაობა მხოლოდ ქალით გადადის. მამით შინშობაში კი მხოლოდ ვაჟი შინშის შვილები შედიან და ნათესაობა უკვე შამაკაცით გადადის. არც დედის ძმის შთამომავლობა და არც მამის დის შთამომავლობა ამგვარ ნათესაობას არ ეკუთვნის.

¹ ვაჟ-ფშაველა, პოემები. ტფილისი, 1930, ტ. III. ლექსიკონი.

² ხევისჭრული მასალები, ბეს. გაბურის მიერ შეკრებილი, პროფ. ა. შანიძის რედაქციითა და მის მიერვე შედგენილი ლექსიკონითურთ. წელიწადი, I—II. 1923 — 24, გვ. 312.

³ ხევისჭრეთი. ტფილისი, 1935. გვ. 76.

⁴ ივერია. 1900. № 151.

⁵ ქართული ლექსიკონი. ტფილისი, 1928.

სწორედ აქ იჩენს თავს აღნიშნული ნათესაური ჯგუფის თავისებურება და ის სპეციფიკურობა, რომელიც ჰგენს ყურადღებას იპყრობს. როგორც ვთქვით, შინშებად ორივე სქესის შთამომავლობა ითვლება, ხოლო ამგვარი ნათესაობის გამგრძელებლად კი ერთი ან მეორე გარკვეული სქესის შთამომავლობა. გენეალოგიური შტო აქ ზუსტად იკავს მატრილოკალურსა ან პატრილოკალურ ხაზს იმისდა მიხედვით თუ რომელ შინშობასთან გვაქვს საქმე: დედით-შინშებთან თუ მამით-შინშებთან. დედით-შინშების სამივე მუხლში შედიან როგორც ქალები ისე ვაჟები, მაგრამ ნათესაობის გამგრძელებლად ითვლება მხოლოდ ქალი, ისევე როგორც მამით-შინშობაში შტოს გამგრძელებლად მხოლოდ მამაკაცია წარმოდგენილი. სქემატური ნახაზი ამგვარი მატრილოკალური და პატრილოკალური ჯგუფების არსებობას კიდევ უფრო ცხადპყოფს (იხ. სქემა).

ნახაზის ცენტრში წარმოდგენილია სუბიექტი, მარცხნივ და მარჯვნივ მისი შინში დედით-შინში და მამით-შინში, როგორც ერთ ისე მეორე ნაწილში პირობითი ნიშნითაა წარმოდგენილი ქალი შინში (♀) და ვაჟი შინში (♂). მარცხენა მატრილოკალურ შტოში ქალი შინშის შთამომავლობა შინშობის ხაზს შეორენ-შინშისა და მესამენ-შინშის სახით აგრძელებს, ვაჟი შინშის შთამომავლობა კი წყდება, რადგანაც მატრილოკალურ შტოში მოწინააღმდეგე მამრობითი სქესი შინშობას ვეღარ აგრძელებს, რაც ნახაზზე ნოლით აღინიშნება. მარჯვნივ ნაწილი, რომელიც პატრილოკალური შტოს ხაზით განვითარებული შინშობის სურათს იძლევა, მარცხენა ნაწილთან უკუღმა პროპორციონალურ დამოკიდებულებაშია, აქ შინშობას მამაკაცის შთამომავლობა აგრძელებს, ქალის შთამომავლობა კი გამორიცხულია, რაც სქემატურად ნოლებით გამოიხატება.

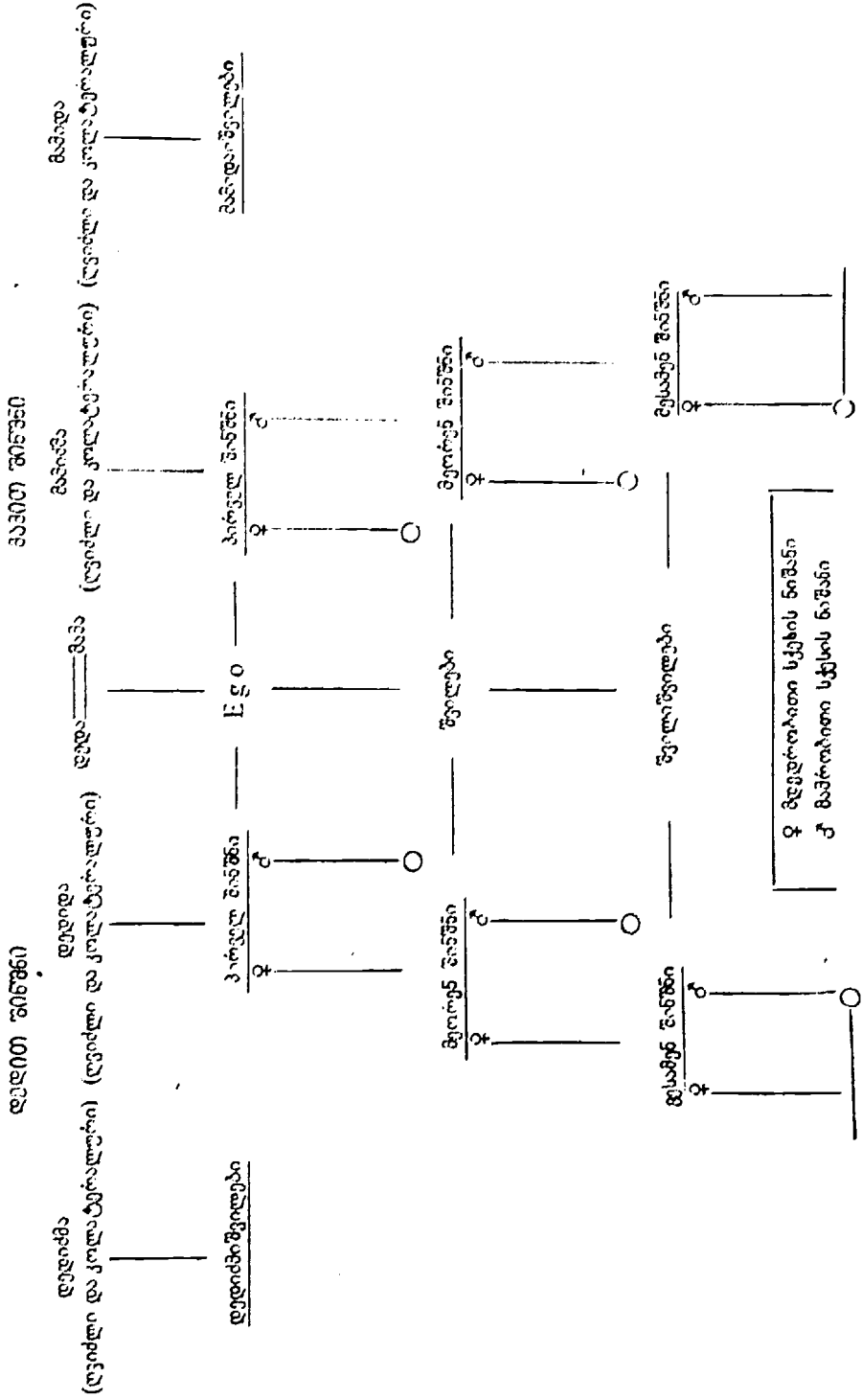
შინშობის ნათესაობითი ხაზის ასეთი ზუსტი ლოკალიზაციით აიხსნება სწორედ ის გარემოება, რომ არც დედის ძმის შვილები და არც მამის დის შვილები შინშებად აღარ ითვლებიან, რადგანაც თავისი ნათესაური დამოკიდებულებით დედის ძმის შთამომავლობა პატრილოკალურ გენეალოგიას ეკუთვნის, ხოლო მამის დის შთამომავლობა მატრილოკალურ გენეალოგიაში შედის. ამგვარ ნათესაობას აღწერთი ხასიათის ტერმინებით აღნიშნავენ. პირველ შემთხვევაში მათ დედიძმის შვილებს უწოდებენ, რაც სქემის მატრილოკალურ ჯგუფშია წარმოდგენილი, ხოლო მეორე შემთხვევაში მამიდაიშვილებს, რაც სქემის პატრილოკალურ ჯგუფში შედის.

ამგვარი მატრილოკალური და პატრილოკალური ჯგუფები, როგორცაა დედით-შინშები და მამით-შინშები, განსხვავდება აგნატიკური და კოგნატიკური სისტემის ნათესაობისაგან, რომელშიც განსაზღვრულია ნათესაობის განვითარების მხოლოდ პირველი მომენტი, რის გამოც კოგნატიკურ ნათესაობაში შედიან როგორც დედის დის შვილები, აგრეთვე დედის ძმის შვილებიც.

როგორც დავინახეთ, სულ სხვა ვითარებასთან გვაქვს საქმე დედით-შინშობისა და მამით-შინშობის განსაზღვრის დროს: დედით-შინშებს დედის ძმის შვილები არ ეკუთვნიან ისევე, როგორც მამით-შინშებს მამის დის შვილები არ წარმოადგენენ. აქ ნათესაური ხაზის ლოკალიზაცია ზუსტადაა ბოლომდე დატული და ნათესაობის განვითარებას მარტო პირველი მომენტი კი არ

ზინგობის გენეალოგიური სქემა

განსაზღვრავს, არამედ ნათესაობის მთელი სისტემა არის აგებული ქალისა ან მამაკაცის ხაზით ნათესაობის გავრცელების პრინციპზე, რასაც კოგნატიკური ნათესაობის ჩვეულებრივი სახე არ იცავს. ამ მხრივ საინტერესო მაგალითს წარმოადგენს სისხლის აღების სვანურ წესებში დადგენილი კოგნატიკური ნათესაობის გარდმონაშთები. წორ-ის განაწილება ქალის ხაზით მიმართულ ნათესაობაში იქ შემდეგნაირად ხდებოდა: მოკლულის დას აძლევდნენ ერთ ხარს, მისი შვილებიდან კი ვაჟებს მეტი ერგებოდათ ქალებზე, თუ ჰასჭიშ-ს ვაჟები არ ჰყავდა, ნათესაობა ამ ხაზით უკვე II თაობაზე წყდებოდა, რადგან III თაობაზე ჰასჭიშ-ნიბჭშინ-ობა მხოლოდ ვაჟის ხაზით გადადიოდა და ქალის შვილები მემკვიდრეებად აღარ ითვლებოდნენ. მათზე წორ-ის განაწილება აღარ ერცელდებოდა და აქ წყდებოდა უკვე ქალის ხაზით მიმართული ნათესაობა¹.

როგორც ვხედავთ, ამ შემთხვევაში კოგნატიკური ნათესაობა თავის შიგნით ისევ აგნატიკურ ხასიათს ატარებს და ნათესაობის განვითარებაში პირველი მუხლის შემდეგ გენეალოგიურ ხაზს მამაკაცი განაგრძობს, რაც კოგნატიკური ნათესაობის ჩვეულებრივ სახედ ითვლება.

შინშობაში კი ნათესაური ხაზი არ იცვლება და, როგორც ვთქვით, დედით შინშობას მხოლოდ ქალის ხაზი აგრძელებს, მამით შინშობას კი ვაჟის ხაზი.

ამგვარად, აქ საერთო დასკვნად ის შეიძლება მივიღოთ, რომ შინშობა წარმოადგენს ორგვარი ხასიათის ნათესაობას, ერთის მხრივ დების შვილებს — დედით-შინშებს, ხოლო, მეორე მხრივ, ძმების შვილებს — მამით-შინშებს. არც დედის ძმის შვილები და არც მამის დის შვილები შინშებად არ ითვლებიან.

თითონ ტერმინი შინში ეტიმოლოგიურადაც არის საყურადღებო. ენიმკი-ს უფრ. მეცნ. თანამშრომლის თინათინ გონია შვილის აზრით, ის ჩაჩურ შიჩა-სა და ინგუშურ — შუჩა-ს პარალელი უნდა იყოს, რომელიც იქ ბიძაშვილის ცნების ზოგადი მნიშვნელობითაა დადასტურებული. მისივე აღნიშვნით, განსხვავებულია ამ ტერმინის სემანტიკა წოვურში: წოვური — შიჩაჰჰ² შიჩა ნიშნავს 'დეიდაშვილს' და საერთოდ ერთი გვარის დათა ყოველგვარ შთამომავლობას (რომელიც რამდენიმე თაობამდე შეიძლება აღიოდეს) და არასოდეს — 'ბიძაშვილს'. ჩვენთვის ეს უკანასკნელი განსაკუთრებით საგულისხმოა. ში || შუ ძირი, რომელიც საერთოა ორივე ტერმინისათვის, ძმისა და დის ცნების გამომხატველი ძირია კავკასიურ ენებში, როგორც, მაგალითად, ჩაჩურსა (და ინგუშურში) დ-ი-შა — და ჟ-ა-შა — ძმა³. ორივე შემთხვევაში ძირეული შა წარმოადგენს ძმისა და დის აღმნიშვნელ ზოგად სახელს, რომელსაც თავსართის სახით ემატება კლას-კატეგორიის კლას-ნიშანი: მდედრობითობის გამომხატველი დ — დისათვის და მამრობითობის გამომხატველი ვ (ჟ) — ძმისათვის. აკად. ივ. ჯავახიშვილის ანალიზის მიხედვით ამ ძირს ბგერითად სახეცვლილს ვხვდებით ძმისა და დის აღმნიშვნელ თაბასარანულ და აღულურ სახელწოდებაში ჩი, დის აღმნიშვნელ წახურულ სახელში დი-ჩი; ძმის აღმნიშვნელ უდურ

¹ იხ. ჩვენი, დიდი ოჯახის გარდმონაშთები სვანეთში, ტფილისი 1939, გვ. 35.

² ლა || ლა' აქ სუფიქსია, რომელიც ჩაჩნ. ლუო-ს უდრის და მნიშვნელობით დაახლოებით ქართული ელ-ის შესაბამია.

³ იხ. II. Услар. Чеченский язык. Этнография Кавказа II, ლექსიკონი. ტფილისი, 1888.

სახელში ვი-ჩი და დის აღმნიშვნელ ხუნ-ჩი-ში¹, რაც ცხადყოფს ჩი — ძი-რის ზემოთ ნაგულისხმევ მნიშვნელობას, როგორც ძმისა და დის ზოგადი ცნების გამომხატველისას, სადაც, ვიმეორებთ, დისა და ძმის აღმნიშვნელი სახელეები სქესის გამომხატველი თავკიდური ბგერის მიხედვით არის დიფერენცირებული.

ხევსურული ტერმინი შინში, რომელშიაც, დაჩრდილულია, დისა და ძმის ცნება, მეორე ნაწილში ბგერითად განსხვავდება ჩაჩნურ-ინგუშურ-წოვეურ შიჩა || შუჩა-საგან. თ. გონია შვილის მიერ მოცემული ანალიზის მიხედვით ინგუშური ჩა გარკვეული სუფიქსია (სხვა სიტყვებშიაც იხმარება) და ან ელი || სიულის მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს, ან და ზოგ შემთხვევაში ის უსქესო მიმართების ზოგადი სახელის მატარებელი უნდა იყოს, რომელიც ქართ. კაც-ბერ (კახაბერი) შვილს გააჩნია. დალისტნის ენათა ზოგს დიალექტში ჩი ზოგადად კაცს აღნიშნავს.

ამგვარად შესაძლებელი იყო გვეფიქრა, რომ მსგავსად სხვა მოყვანილ კავკასიურ ენებისა ხევსურულ შინშ-შიაც ძირეული ში წარმოადგენს ძმისა და დის აღმნიშვნელ ზოგად სახელს, რაც შეეხება მეორე ნაწილის ეტიმოლოგიურ ზმოხსნას, სათანადო დასაბუთების უქონლობის გამო ჯერჯერობით თავს ვიკავებთ რაიმე მოსაზრების წამოყენებისაგან.

რადგანაც ქართველურ ენებში შ ძირის მქონე სიტყვები 'დისა' და 'ძმის' მნიშვნელობით არ არის შემონახული და რადგანაც ხევსურული შინში-ს ძირითადი მნიშვნელობის მატარებელი ში კავკასიურ ენათა ენობრივი მასალის ნიადაგზე უნდა იხსნებოდეს, ამიტომ შეიძლება გვეფიქრა, რომ ხევსურული შინში-ს ძირითადი ელემენტი ში კავკასიურ და კერძოდ ჩაჩნურ-ინგუშურ-წოვეურ ენათა საერთო ძირის მქონე სიტყვას წარმოადგენს.

ტერმინის შესახებ წამოყენებული მოსაზრება თუ სწორი აღმოჩნდა, მაშინ შესაძლებლობა გვექნება დავასკვნათ, რომ სახელი შინში ინგუშურ-ჩაჩნური ტერმინების მსგავსად და || ძმის ცნების გამომხატველ ძირს შეიცავს.

აქ ჩვენთვის ორი რამ არის საყურადღებო:

I. რომ ტერმინი შინში სემასიურად დისა და ძმის ზოგადი ცნების გამომხატველია.

II. რომ ტერმინი შინში შეიცავს ქართველურ და სხვა კავკასიურ ენებისათვის საერთო ძირს ში||ჩი-ს და ამდენად ქართველურ-კავკასიური ენების თავდაპირველი ნათესაობის ფენას ეკუთვნის, რაც თავისთავად ამ ტერმინის არქაულობას ამჟღავნებს.

ხევსურული რჯული, რომელიც საზოგადოებრივი ცხოვრების არქაული საფეხურებისა და კერძოდ დედათა უფლებებზე დამყარებული ინსტიტუტის გარდმონათობის გამოვლინების შესაძლებლობას იძლევა, შინშიობის საყურადღებო ფაქტებს ადასტურებს.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა. ტფილისი, 1937. გვ. 241 — 42.

33. აკად. ივ. ჯავახიშვილისადმი მიძღვნილი კრებული

მოსისხლეთა შერიგების დროს მოკლულის, როგორც დედით ისე მამით ნათესავეები მკვლელისა და მათი ნათესავეებისაგან „რიგის დაყენებას“, ე. ი. გარკვეული ნივთიერი სასყიდლის გადახდას მოითხოვენ. ამ მხრივ თითქმის არავითარი განსხვავება არ ჩანს აგნატიკური და კოგნატიკური ნათესაობის უფლებათა ნორმებში.

მკვლელის გვარს მოკლულის გვარისათვის უნდა დაეყენებინა „საგვარო“ ანუ „სალაშქრო რიგი“ და შემდეგ დედის გვარისათვის „სადედო რიგი“. ამას „საძმო“ ანუ „სამამით შინშო რიგი“ მოჰყვებოდა, რომელსაც მკვლელის საძმო იხდიდა და „სახლის რიგი“, რომელსაც მკვლელის სახლი იხდიდა. თითოეული „რიგის“ დროს გადასახდელი ჰქონდათ „დრამა“: 3 წლის მოზვერი, 3 ჩარეჭი სპილენძი (ქვებით) და ორი საკლავი. ამასთან ერთად მკვლელის სახლი იხდიდა „სადო“ და „სამამიდო რიგს“, თითოეული ამ ნათესაური ჯგუფისათვის განკუთვნილი იყო ცხრა ცხვარი.

ამრიგად, „სადედო“ და „სადო რიგის“ არსებობა დედის ინსტიტუტის უფლებებზე დაფუძნებული.

მიცვალებულთან დაკავშირებული ზოგიერთი წესი ასევე ააშკარაებს უძველესი ნათესაობის ცალკეულ მომენტს.

მიცვალებულის დოღში აუცილებელ მონაწილეებად წარმოდგენილი იყო: „დედი ძმის ცხენი“, „ნარევთა ცხენი“, „მამით-შინშთა ცხენი“, „დედით-შინშთა ცხენი“, „სოფლის ცხენი“, „ძმობილის ცხენი“, „დების ცხენი“, დანარჩენი კი „სამეტო ცხენებს“ შეადგენდა და მათი „გარევა“ „მკვდრის პატრონი“-ს სურვილზე იყო დამოკიდებული. დოღის დაწყებისას, მხედრები მიდიოდნენ მიცვალებულის სახლიდან დედი ძმებთან, დედი-შინშებთან, თუ მიცვალებული ვაჟი იყო — „ცოლეულებთან“, თუ მიცვალებული გათხოვილი ქალი იყო — „მამისახლში“. ყველგან მიცვალებულის შესანდობლად იყო დადგმული წინასწარ მომზადებული „ტაბლები“.

კოგნატიკური ნათესაობის სრულიად განსაკუთრებულ უფლებებზე მიუთითებს მიცვალებულის ტანისამოსთან დაკავშირებული წესი: მიცვალებულის „ტალავარი“ დასაფლავების მეორე დღეს — „პირი გსნისას“ იშლებოდა. ერთი წლის შემდეგ, როდესაც მიცვალებულთან დაკავშირებულ ყველა წესს შეასრულებდნენ, როცა „საქნარებ გადაიყრებოდ“-ა, აიღებდნენ „ტალავარს“, ერთ ხელს წაიღებდნენ „დედულთას“, ხოლო თუ ცოლიანი ვაჟკაცი იყო, მეორე ხელს „ცოლეურთას“, დედაკაცის „ტალავარი“ კი მარტო „დედულთას“ მიჰქონდათ. იქ არაყს დაამზადებდნენ, მიცვალებულს შენდობას ეტყოდნენ და „ტალავარს“ მოიხმარდნენ. ამას „ტალავართ წაღებაჲ“ ერქვა. ნათესაური ურთიერთობისა და უფლება-მოვალეობათა ნაწილობრივი მიმოხილვაც კი უკვე ცხადჰყოფს ხევსურეთში დედით ნათესაობისა და მასთან ერთად როგორც დედით, ისე მამით შინშების განსაკუთრებული მნიშვნელობით არსებობის ფაქტს.

როგორც პროფ. ს. ჯანაშიამ მიგვითითა¹, საყურადღებოა ისიც, რომ სხვა კულტურულად მონათესავე კავკასიელ ტომებში და კერძოდ, ინგუშებში

¹ ცნობის მოწოდებისათვის პროფ. ს. ჯანაშიას მადლობას მოვასხენებთ.

ნათესაობას ანგარიშობენ, მამის ხაზის გარდა „დედის დედის“ ხაზითაც; უკანასკნელი ხაზის ნათესაები ინგუშის განსაკუთრებული ყურადღებით სარგებლობენ¹.

შინშები რომ მხოლოდ მამის ძმათა შვილებს წარმოადგენდნენ, მაშინ ზემოთ მოყვანილი უფლება-მოვალეობანი აგნატიკური გვარის სპეციფიკურ მოვლენად ჩათვლებოდა და არავითარ ახალ ახსნას აღარ მოითხოვდა, მაგრამ როდესაც შინშებად დედის დების შვილებიც ითვლებიან, საკითხს უკვე სხვაგვარი ახსნა ესაჭიროება. ამ მხრივ მამის გვარის დადგენასთან ერთად მატრიარქატის გარდმონაშთების დამოწმებაც ვერ სწყვეტს საკითხს. საჭირო ხდება იმ მიზეზებისა და პირველ რიგში იმ საოჯახო ფორმის გამორკვევა, რომლის დროსაც ამგვარი ნათესაობა უნდა ჩასახულიყო.

როგორც ზემოთ ვნახეთ, შინშობაში გაერთიანებულია ერთი მხრივ ღვიძლ და კოლატერალურ დათა შთამომავლობა და მეორე მხრივ--ღვიძლ და კოლატერალურ ძმათა შთამომავლობა.

ამგვარად, აქაც, მსგავსად სვანური „ლამხუბ“-ისა და „ლაჭილია“-ის, მოცემულია ერთის მხრივ დების, ხოლო მეორე მხრივ ძმების გაერთიანება, იმ განსხვავებით, რომ სვანურში ეს შენარჩუნებულია დებისა და ძმების დიფერენცირებული ჯგუფების გამომხატველი ტერმინებით², ხოლო ხევსურეთში კი ამ დიფერენცირებულ ჯგუფთა შთამომავლობის სახით.

ცნობილია, რომ ამგვარი ჯგუფობრივი ნათესაობის განვითარების საფეხურზე, ინდივიდუალური შეუღლების ნაცვლად ჯგუფობრივ შეუღლებასთან გვეკონდა საქმე, როდესაც მონათესავე ქალების ერთი ჯგუფი წარმოადგენდა მეორე ჯგუფის მამაკაცთა ცოლებს; ამგვარად, ყოველი ქალი ამ გარკვეული ჯგუფისა იყო მეორე ჯგუფის მამაკაცთა ცოლი, ამიტომ ყველა ამ ქალების შვილები იყვნენ მთელი ჯგუფისა და არა ინდივიდის შვილები, ხოლო ერთმანეთისათვის ყველანი დები || ძმები.

ოჯახის აღნიშნული ფორმა წარმოადგენს გვაროვნული წყობილების უძველესი ხანისათვის (კოგნატიკური გვარისათვის) დამახასიათებელ სახეს — *punalua*-ს, რომლისაგანაც სრულიად ბუნებრივად განვითარდა თურანულ-ჰანოვანური ნათესაობის სისტემა.

მორგანის მიერ მოცემული თურანულ-ჰანოვანური ნათესაობის სისტემის სქემიდან ჩვენთვის განსაკუთრებით საყურადღებოა ორი მომენტი, რომელიც აქვე მოგვყავს:

I. მამა ჩემის ღვიძლ თუ კოლატერალურ ძმათა ყველა შვილი, ისევე, როგორც დედა ჩემის ღვიძლ თუ კოლატერალურ დათა შვილები არიან ჩემი ძმები და დები. ახსნა ამ შემთხვევაში ასეთია: ყველა ძმა მთელი ამ შთამომავლობის საერთო მამაა, თუმცა დედის მხრივ ისინი განსხვავდებიან, მაგრამ იმდენად, რამდენადაც დედის დები არიან ამავე დროს მამისა და მისი ძმების ცოლები, ამდენად დედის დის შვილებიც არიან მამით გაერთიანებული და-ძმანი.

¹ Н. Ф. Яковлев, Ингуши, 1925, გვ. 44.

² იხ. ჩვენი, დიდი ოჯახის გარდმონაშთები სვანეთში, ტფილისი 1939, გვ. 80.

II. ყველა შვილი ჩემი ღვიძლი თუ კოლატერალური ბიძისა (ბიძა აქ იგულისხმება მხოლოდ როგორც ღვიძლის ძმა. რ. ხ.) არის ჩემი ბიძაშვილი, ისევე როგორც მამიდების ყველა შვილი არის ჩემი მამიდაშვილი¹. ახსნა აქ ასეთია: თურანულ-პანოვანური ნათესაობის სისტემა წარმოშვა გვაროვნული წყობილების დროს გაჩენილმა ოჯახმა, რომლის დროსაც არსებული ექსოგამიის გამო და-ძმანი მალაიური სისტემის მსგავსად ველარ შეუღლებოდნენ და დაძმის შთამომავლობა ერთის მხრივ ღვიძლისა და ღვიძლის შვილების, ხოლო მეორე მხრივ მამისა და მამის დის შვილების სახით ველარ გაერთიანდებოდა.

ამგვარად, თურანულ-პანოვანური სისტემა, რომელიც წარმოშვა საოჯახო ფორმის სრულიად გარკვეულმა სახემ — *паша-паша*-მ, აერთიანებდა, და-ძმათა სახით, ერთის მხრივ დათა, ხოლო მეორე მხრივ ძმათა შვილებს. ვერც ღვიძლის ძმის შთამომავლობა და ვერც მამის დის შთამომავლობა ამ გაერთიანებაში ვერ შევიდოდა. ზემოთ განხილული სახე ხეცსურული ნათესაობისა ასევე აერთიანებს ერთის მხრივ ღვიძლისა და მის დათა შთამომავლობას, ხოლო მეორე მხრივ მამისა და მის ძმათა შთამომავლობას ღვიძლ-შინშეებისა და მამით-შინშეების სახით.

ამგვარად, შინშეები წარმოადგენენ ერთის მხრივ ქალთა ნათესაური ჯგუფისა, ხოლო მეორე მხრივ მამაკაცთა ნათესაური ჯგუფის შთამომავლობას, რომლებიც ღვიძლისა და ძმების დამოკიდებულებაში იმყოფებიან. მაგრამ, სანამ ამგვარ დებულებას საბოლოო დასკვნად მივიღებდეთ, საჭიროა ჯგუფობრივი ცოლ-ქმრობის გარდმონაშთების პოვნა ხეცსურეთში.

საბუთი იმისა, რომ ძველად ხეცსურებში ჯგუფობრივი და არა ინდივიდუალური ცოლ-ქმრობა არსებობდა, უპირველესად ყოვლისა ისტორიულ წყაროებში მოგვეპოვება. თამარ მეფის ისტორიკოსი აღნიშნავს დიდოელებისა და ფხოველების შესახებ, რომ „მრავალნი ძმანი ერთსა დედაკაცსა მიიყუანებენ ცოლად“-ო². პროფ. ს. ჯანაშია, რომელიც ამ ცნობას იყენებს თავის შრომაში: „საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე“, შენიშნავს, რომ „ფხოველები დღევანდელი ფშაველები და, განსაკუთრებით, ხეცსურებია“³. ეს უეჭველად ფრიად საყურადღებო საბუთია იმისა, რომ ძმათა ჯგუფი თანასწორი უფლებებით სარგებლობდა ცოლად მოყვანილ ქალზე. მართო ამ ცნობის მიხედვით ძმათა შვილები, რომლებიც ამავე დროს ერთი ღვიძლის შვილები იქნებოდნენ, ერთიმეორესთან ძმებისა და ღვიძლის დამოკიდებულებაში უნდა ყოფილიყვნენ.

გარდმონაშთის სახით ჯგუფობრივი ცოლ-ქმრობის ცალკეული მომენტების არსებობას ხეცსურეთში სწორფრობის ზოგიერთი წესიც ააშკარავებს. სწორფრობის საკითხი ცალკე დამუშავებას მოითხოვს, მაგრამ იმდენად, რამდენადც ეს უკანასკნელი დაკავშირებულია ხეცსურეთში არსებული უძველესი საოჯახო ფორმის საკითხის გარკვევასთან, მისი ნაწილობრივი განხილვა ამ შემთხვევაში მაინც აუცილებლად მიგვაჩნია.

¹ Л. Морган, Древнее общество, Ленинград, 1934, გვ. 255.

² ქართ. ცხ. მარიაშისეული ვარიანტი, გვ. 527.

³ იხ. მისი, საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე, ტფილისი, 1937, გვ. 99.

ხევსურული სწორფრობა უპირველესად ყოვლისა ორ ძირითად მომენტს შეიცავდა: ერთი მათგანი მოყვრობითი ნათესაობის გარკვეული ჯგუფებისათვის „წოლა-დგომას“ საეალდებულოდ ხდიდა. იძულებითი სწორფრობის ცალკეულ შემთხვევებს კი „ხალ-ქმრეულობა“ და „სიძე-ცოლისდობა“ წარმოადგენდა. დანიშნის შემდეგ ქალი უკვე „ზლად“ ითვლებოდა, ვაჟის სოფლისა და გვარისათვის. პატარაობიდანვე „ზალს“ „ქმრეულები“ განსაკუთრებული ყურადღებით ექცეოდნენ. თუ მას სადმე სმაში შეხვდებოდნენ, არაყიან ყანწს ან ლუდიან თასს მიართმევდნენ, რასაც „პატივი“ ეწოდებოდა. „პატივი მიართვეს ზალსა“-ო.

თუ ქალი თავისი მხრიდან „ქმრეულებს“ ყურადღებით არ მოექცეოდა, ეს უკვე ქმრის დაწუნებას უდრიდა. ასეთ ქალზე იტყოდნენ: „უხათროთ იქცევა, ალბათ მწუნობარია“-ო. რაიმე შემთხვევის გამო „ზლის“ ოჯახში რომ „ქმრეულები“ მივიდოდნენ, მაგალითად, „მთიბელ-მამკალში“, „მჩიჩელში“, „ქორწილში“, „მკედრის ხარჯებზე“ ან არაყით თითონ ქალთან „საქმრეულოდ“, „ზალი“ „ნაკლები“ ქალიც რომ ყოფილიყო, „ქმრეული“ ვერ ეტყოდა უარს „წოლა-დგომაზე“, ასევე „ზალიც“, რაც უნდა კარგი ქალი ყოფილიყო — „დღიანი“, „სწორფრიანი“ და „თავმოწონე“, „ქმრეულთან“ დაწოლაზე უარს ვერ იტყოდა. თუ ქალი მაინც გაბედავდა უარის თქმას, მას შშობლები რისხვით ეტყოდნენ: „შენ გეტყობის რო ეშმაკზე ხარ შემჯდარი; ის გირჩევ საქანათ არ გაგიგდან — ციგამ არ გაგაცუროსო! — ქალ მძიმედ უნდა იყვას; ქმრეულებ ზალთან ზლის ხალიხით დიან, შენ რაით მეტი ხარ მაგაზედ, თუნდა მეტიც იყვ, თავის სიაგ-სიკეთეს ეგ შენ არ მაგაკრავს. მაგასთან რო არ დასწვ, მაგას თავისობას დააჯსონდების. ღამითაც დაღონდ, დილა ქვე აზღვებიდ, დაგცილდების, სიკეთე ქვე დაგრჩების. ქალ-ზალს ყველასთან კარგად მაქცევა ხვდების. ვის გაუგონავ ქმრეულების რჩევაი, მინდაოდ არ მინდავ, განა სწორფერი ას. ისიც ქმრეულობით წვების შენაც — ზლობით დაწევი“-ო¹. ასეთი დატუქსვის შემდეგ ქალი იძულებული იყო დათანხმებულიყო. თუ „ქმრეულები“ „ზლის“ სახლში იყვნენ, მაშინ ქალს „ელჩი“ არ სჭირდებოდა, ქმრის სახლში კი „წოლა-დგომა“ „ელჩის“ შუალობით ხდებოდა. „ქმრეულთან“ მისული ქალი მას მორიდებით შეეკითხებოდა: „შენ იქნება ჩემთან დაწოლა არ გწადისად, ხათრით სწვები. მე არ მეწყინების თუ მეტყვი, წაოლად სხვა ქალს მაეიყონ. ჩემთან ხათრით ნუ დასწვები“. ვაჟიც თავისი მხრიდან ასევე ეკითხებოდა².

როდესაც ქორწილის დროს ქალს ვაჟის სახლში მიიყვანდნენ, მას სოფლებთან, გვარეულებთან და ქმრის ძმა-შინშთან მორიდგობით აწვენდნენ. ყველაზე მეტად სოფლებს იხათრებდნენ და ამიტომ „ზალ-ქმრეულობა“ ჯერ სოფლებთან ხდებოდა და შემდეგ უკვე ახლო ნათესაებთან.

აქვე მოგვაგონდება ჰეროდოტეს ცნობა ნასამონების შესახებ. მისი გადმოცემით, ნასამონებს ჯგუფობრივი ცოლ-ქმრობა ჰქონიათ. თუ რომელიმე ნასა-

¹ ე. ი. არ ამხატდეთ — რ. ხ.

² ნათელა ბალიაური, „სწორფრობა არხოტსა და პირაქეთ ხევსურეთში“. ენიშკი-სეთნოგრაფიის განყოფილების მასალებიდან.

³ იქვე.

მონი ქალს ირთავდა, მის საცოლეს უნდა შემოეველო სტუმრები და თვითეულ მამაკაცთან სქესობრივი კავშირი დაეჭირა, რაშიაც ეს უკანასკნელნი სახლიდან წამოღებულ საჩუქრებს სთავაზობდნენ ქალს¹.

„სიძე-ცოლისდობა“, რომელიც ხევსურეთში „ელჩის“ შუალობით ხდებოდა, ასევე ეკუთვნოდა სწორფრობის იძულებით მხარეს. „ზალ-ქმრეულობის“ მსგავსად ეს უკანასკნელიც ქორწილისა და სხვა შეკრებილობის დროს სრულდებოდა, და სიძისა და მისი ცოლის ან საცოლეს შინშთა, „განაყოთა“² და სოფლის ქალებთან „წოლა-დგომაში“ მდგომარეობდა.

ქორწილი ვაჟის სახლში შეიდი დღე და ღამე გრძელდებოდა, რომლის განმავლობაში შეიძლებოდა რომ ქმართანაც ჰქონოდა ქალს „წოლა-დგომა“, მაგრამ სავალდებულოდ ეს არ ითვლებოდა. ქორწილის შემდეგ ე. წ. „ახალ-უხალს“ შაჰყრიდეს³.

„ახალ-უხალი“ მეტად საყურადღებო წესს წარმოადგენს, რომელსაც ბევრი პარალელი მოეძებნა როგორც ქართველ ისე სხვა კავკასიელ ტომთა ცხოვრებიდან (იხ. მაგ., მ. კოვალევსკის მიერ მოცემული ფშავეების აღწერა: „Закои и обычаи на Кавказе“. მოსკოვი, 1890, ტ. II, გვ. 98; ჩაჩნების აღწერა პოტოკის მიერ: Voyage dans les steps d'Astrakhan et du Caucase. კლაპროთის გამოცემა. პარიზი, 1829, ტ. II, გვ. 164).

საყურადღებოა ამ მხრივ თითონ ტერმინიც, რომელიც უპირველესად ყოვლისა ახალგაზრდებს ნიშნავს და ამ შემთხვევაში ახალგაზრდობის შეყრას გულისხმობს. ბეს. გაბური ამ ტერმინს განმარტავს, როგორც: „ახალ ვაჟები, ტოლ ამხანაგები“⁴. პროფ. აკ. შანიძე, როგორც „ახლები — ახალგაზრდები“⁵. ამგვარად, ორივე შემთხვევაში განმარტებულია ამ ტერმინის მხოლოდ ერთი ძირითადი ცნება. ს. მაკალათია წერს: „ახალ-უხალი — ლხინია“-ო⁶. ამგვარი განმარტება სიზუსტეს არის მოკლებული, რადგან „ახალ-უხალი“ ახალგაზრდობის სრულიად გარკვეულ პირობებში შეყრას გულისხმობს, რომლის დროსაც გართობა-მხიარულებასაც აქვს ადგილი, მაგრამ მისი არსებითი მხარე, ლხინში-კი არ მდგომარეობს, არამედ უმთავრესად „ზალ-ქმრეულებისა“, „სიძე-ცოლისდების“-ა და ძმობილების“ შეხვედრას შეიცავს.

„ახალ-უხალი“ იკრიბებოდა ქორწილის გარეშეც, განსაკუთრებით, „ახალ-ზლისათვის“, მისი მოყვანის შემდგომ, ერთი ან ორი წლის განმავლობაში. „ახალ-ზალთან“ გროვდებოდა მთელი სოფლის ახალგაზრდობა, სადაც განსაკუთრებულ მხიარულებაში ატარებდნენ დროს: მღეროდნენ, ლექსაობდნენ ფანდურზე, მართავდნენ „ფერჯისას“ და სხვა. ახალგაზრდა ქალ-ვაჟი ამ დროს საკუთარი არჩევით ერთიმეორეს გვერდით სხდებოდა, ამის შესახებაა ნათქვამი:

¹ Геродот, История в девяти книгах (ფ. მიშჩენკოს თარგმანის მიხედვით) 1885, IV. § 172. გვ. 373 — 374.

² განაყოს უწოდებენ ერთმანეთს ერთი გვარის ქალები. ერთი გვარის კაცებზე კი სახლისკაცები ითქმის.

³ ხევსურული მასალები. წელიწდეული, I—II; 1923—24, გვ. 262.

⁴ ვაჟა-ფშაველა ტ. III, პოემები, ტფილისი, 1930. ლექსიკონი.

⁵ ხევსურეთი, 1935, გვ. 271.

⁶ ძმობილად იწოდება, როგორც სწორფერი ვაჟი ისე ქალი.

„შაყრილა ახალ-უხალი, ვის ხყავის კაი ქალთა, გარმონათეს სანთელი, ყველას მაველი თვალთა, ყველას გვერდ ეჯდა ძმობილი თავი-თავის შასადარია!“¹.

„ახალ-ზალი“ თავის ქმრეულებთან ჯდებოდა, ხოლო მისი ქმარი სულ ვერ მიიღებდა „ახალ-უხალში“ მონაწილეობას.

მოლხენის შემდეგ „ახალ-უხალი“ იშლებოდა, მასპინძლებს თითონ მიჰყავდათ სტუმრები თავიანთ სახლებში, ელჩები „წოლა-დგომის“ საქმეს აწესრიგებდნენ. ამგვარად, „ახალ-უხალში“ „ზალ-ქმრეულობის“ გარდა ძმობილების „წოლა-დგომა“-ც ხდებოდა.

რით უნდა აიხსნებოდეს მოყვანილი წესი დამოყვრებისა თუ არ საოჯახო ფორმის უძველესი საფეხურის მომენტების შემონახვით, როდესაც მთელი ჯგუფი ქალებისა მეორე ჯგუფის მამაკაცთა ცოლებს წარმოადგენდა, რაც უკვე შემდეგში სიმბოლურად იქმნა შემონახული თვით ქორწინების წესში — „ზალ-ქმრეულობისა“ და „სიძე-ცოლისდობის“ სახით.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ხევსურეთში სწორფრობის ცალკეულ მომენტებში გარდმონაშთის სახით არის ჯგუფობრივი ცოლ-ქმრობის ცალკეული ელემენტები შენარჩუნებული.

ჯგუფობრივმა ცოლ-ქმრობამ ნათესაობის სრულიად გარკვეული სისტემა წარმოქმნა, რომლის მიხედვითაც ერთის მხრივ დებისა, ხოლო მეორე მხრივ ძმების შვილები უახლოეს ნათესაებს დედით-შინშებსა და მამით-შინშებს წარმოადგენენ.

ამგვარად, დავასკვნით, ნათესაური ურთიერთობის გამომხატველი ტერმინი შინში უძველესი ნათესაობის ერთ-ერთი გამოსახულებაა, როდესაც ჯგუფობრივი ცოლ-ქმრობა თავისი შთამომავლობის სახით უახლოეს ნათესაურ ჯგუფებს — „ძმათა“ და „დათა“ სახით — ჰქმნიდა.

ნათესაობის აღნიშნული კატეგორია ყველა იმ თავისებურების დაცვით, რომელიც მას ხევსურეთში ახასიათებს, თურანულ-პანოვანური ნათესაობის სისტემის მსგავსია.

Р. Л. ХАРАДЗЕ

К ВОПРОСУ СИСТЕМЫ РОДСТВА У ХЕВСУР

(РЕЗЮМЕ)

В хевсурской номенклатуре родства термин «šinšni» выражает недифференцированное понятие коллатерального брата || сестры.

Имея как матрилокальный, так и патрилокальный характер, «šinšni» делятся на «dedit šinšni» и «mamit šinšni». Представляя таким образом с одной стороны детей родных или коллатеральных сестер, а с другой стороны детей родных или коллатеральных братьев, указанная форма родства исключает детей брата матери и детей сестры отца.

¹ ჩაწერილია 1938 წ. არხიტის საზოგადოებაში, სოფ. ახილაში, გარსია ოჩიაურისაგან.

Все это родство, называемое «šinšoba», доходит до III — IV колена, переходя в матриликальной части только через женщин, в патрилокальной же — только через мужчин.

Термин «šinši» имеет параллели в некоторых кавказских языках: чеченское — šiča, ингушское — šučä, бацбийское — šičə и т. д. В указанных языках семантическая сущность этого общего корня šī выражает понятие брата || сестры.

Пережитки кровной мести, обряды, связанные с покойником, и т. д. выявляют отдельные моменты когнатического родства у хевсур, а наравне с этим и правовое значение — «šinšoba».

Существование у хевсур указанной системы родства ставит вопрос о необходимости разъяснения соответствующей ей формы семьи.

Допущение в данном случае генетической связи указанной системы родства с особой формой группового брака подтверждается, с одной стороны, исторической справкой об общности жен между братьями у древних хевсур-пхovelов, с другой же стороны чрезвычайно любопытным этнографическим материалом, выявляющим нормы древнейшего брака. По обычаю хевсур, после помолвки молодые обязаны были осуществлять т. н. «zal-kmteuloba» и «size-colisdoba», заключающееся в символически выраженном половом общении невесты с группой родственников жениха или мужа и жениха с группой родственниц невесты или жены. Встречи эти осуществлялись, как до свадьбы, так во время свадьбы и после нее, главным образом, на специально устроенных „посиделках“, называемых у хевсур «axal-ixali».

Возможно такого рода пережитки указывают на существование особого вида группового брака, подобного типу семьи ршалаа.

Эта форма семьи, в свою очередь, могла создать родство, объединяющее детей сестер — общим отцом, а также детей братьев — общей матерью, в виде однокровных или одноутробных братьев || сестер, подобно Турано-Ганованской системе родства.

R. L. KHARADZĚ

A PROPOS DU SYSTÈME DE PARENTÉ CHEZ LES KHEVSOURS

(R É S U M É)

Dans la nomenclature Khevsoure de parenté le terme «šinši» exprime une notion non-différenciée de frère || soeur collatéraux.

Ayant un caractère matrilocal ainsi que patrilocal, „šinšni“ se divisent en «dedit šinšni» et „mamit šinšni“. La susdite forme de parenté exclue les enfants du frère de la mère et ceux de la soeur du père, tandis qu'elle représente

d'une part les enfants des soeurs germaines ou collatérale et d'autre part ceux des frères germains ou collatéraux.

Toute cette parenté, nommée „šinšoba“, remonte au III — IV degré, passant dans la partie matrilocale seulement par les femmes et dans la partie patrilocale seulement par les hommes.

Le terme «šinši» a ses parallèles dans certaines langues caucasiennes: le tchetchène — „šiča“, l'ingouche — „šuča“, le batsbi — „šiča“ etc. L'essence sémantique de la racine commune „— ši“ exprime la notion de frère || soeur.

Les survivances de la vendetta, les cérémonies autour d'un défunt etc sont des moments isolés de «cognat» chez les Khevsours; en même temps elles montrent la valeur juridique de l'institution „šinšoba“.

La présence de ce système de parenté chez les Khevsours pose la question de la nécessité d'élucider la forme de famille qui lui correspond.

L'admission, dans ce cas, du lien génétique entre le susdit système de parenté et la forme particulière du mariage par groupes se trouve corroborée d'une part par des informations historiques sur la communauté des femmes entre les frères chez les anciens Khevsours-P'khovels et d'autre part par des matériaux ethnographiques bien curieux qui éclaircissent les normes du mariage ancien. Selon l'usage des Khevsours, après les fiançailles les futurs devaient remplir le „zal-kmreuloba“ et le „size-colisdoba“, c'est-à-dire l'expression symbolique du coitus de la fiancée avec le groupe de parents du fiancé ou du mari et de la part du fiancé avec le groupe de parents de la fiancée ou de l'épouse. On accomplissait ces rencontres avant, durant et après le mariage, surtout pendant les veillées spécialement arrangées et nommées „axal-uxali“.

Il est possible que ces survivances témoignent l'existence d'une forme particulière du mariage par groupes, semblable au type de famille „punalua“.

Cette forme de famille pouvait à son tour créer une affinité qui unifiait les enfants des soeurs par un père commun et ceux des frères par une mère commune, comme frères || soeurs consanguins ce qui ressemble, dans son type, au système de parenté existant chez les Touranes-Hanovanes.

К ВОПРОСУ О СНОШЕНИЯХ РОСТОМА КАРТАЛИНСКОГО С МОСКВОЮ

Завязавшиеся в последней четверти XVI в. регулярные московско-грузинские дипломатические взаимоотношения, сосредоточивавшиеся первые десятилетия почти исключительно на сношениях Москвы с Кахетией, в XVII в. перерастают в сношения почти со всеми главными политическими центрами Грузии того времени. Такому усложнению московско-грузинских взаимоотношений не мало способствовала та политика, какую вел в это время Теймураз I кахетинский. Утесняемый Ираном, он всячески старался о создании общегрузинского военного соглашения для борьбы, при активной помощи Москвы, с обоими внешними врагами Грузии — и Ираном, и Турцией. Теймураз находил в этом сочувствие и поддержку у своего зятя, Александра имеретинского, давшего ему убежище в годы его изгнания шахом из кахетинских владений. Одним из первых шагов такого соглашения должно было быть, по программе Теймураза, воссоединение под его властью Кахетии с Карталинией и изгнание из Карталинии шахского ставленника, принявшего магометанство царя Ростома. Никогда не упускавшая случая упрочить свое влияние в Грузии, Москва не хотела, однако, из-за грузинского вопроса обострять, до поры до времени, свои добрососедские отношения с Ираном и потому относилась к такой определенно антииранской программе Теймураза более чем сдержанно. Самое большее, на что она шла, это был путь мирного посредничества между Теймуразом и шахом, да и то при условии предварительного его «учинения в верности» московскому царю в форме так называемой «крестоцеловальной записи» и присылки в Москву одного из кахетинских царевичей¹.

Какую позицию во всей этой дипломатической борьбе занимал сам Ростом карталинский? — документальные источники по истории грузино-рус-

¹ Подробнее о всем этом см. в публикациях Тбилисского Государственного Университета имени Сталина: Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений 1615—1640. Тбил. 1937; Посольство князя Мышенского и дьяка Каючарева в Кахетию; 1640—1643, Тиф. 1928, и Посольство стольника Толочанова и дьяка Иевлева в Имеретию; 1650—1652, там же 1926.

ских дипломатических взаимоотношений, какими для XVI и XVII вв. являются так называемые «грузинские дела» Посольского приказа, ничего об этом не говорят, но в «персидских делах» того же приказа сохранилось дело об отправлении им в 1652 г. посольства в Москву.

Дело о прибытии в Москву «шаховы области тефлинского Урустоп [Урустап, Аростап]—ханова посланника Магмет-хан-бека» дошло до нас, к сожалению, в отрывке. Сохранилось только несколько донесений, «отписок» городских воевод, кн. Михаила Пронского и его брата Ивана из Астрахани и Алексея Чирикова из Саратова, в порядке получения этих отписок в Москве, о пути следования посольства от Терека до Саратова, и переписка некоторых московских центральных учреждений (судя по именам адресатов—Приказа Большого прихода, Земского и Стрелецкого) об испомещении посольства в Москве.

На основании всех этих документов весь путь посольства от Терека до Москвы прослеживается весьма точно. Прибыв на Терек в июле 1652 г., посольство Магмет-хан-бека, в составе 12 человек (сам посол, 1 толмач и 10 человек свиты), было отправлено отсюда в Астрахань, куда и прибыло к 21 августа, и двинулось отсюда дальше водною 21 сентября. На пути между Царицыном и Саратовым против Даниловского острова, не доезжая до Саратова верст с полтора, посольство вынуждено было выгрузиться на правом берегу, на пустынном месте; очевидно произошла какая-то авария. Здесь ему угрожало зазимовать, если бы саратовский воевода не оказал ему помощи. Посольство было доставлено в Саратов 3 декабря и в ожидании ледостава (Саратов в то время лежал на левом берегу Волги) и открытия зимнего пути на Темников—Москву оставалось здесь до конца декабря. Оно прибыло в Москву к 30 января 1653 г.¹

Чем руководствовался Ростов, отправляя в 1652 г. своего посла в Москву? Об этом дошедшие до нас отрывки означенного дела нам ничего не говорят. Некоторые данные для ответа на этот вопрос мы находим у Толочанова и в известном «Проскинитарии» Арсения Суханова².

В бытность Толочанова в Кутаиси, с ним завязал сношения через тбилисского «торгового человека арменина Шену», русский иконописец («иконник») Иван Данилов, работавший в это время в Тбилиси у жезы

¹ Интересно сопоставить с этими датами маршрута посольства Магмет-хан-бека даты обратного пути из Имеретии посольства Толочанова, с которым вместе шли имеретинские послы Ломкапи Джапаридзе и архим. Евдемон, и с которым посольства Магмет-хан-бек имело, по видимому, какую-то связанность. Оставив Имеретию (Кутаиси) 10 октября 1651 г., посольство Толочанова прибыло на Терек к 30 ноября и оставалось здесь до 7 марта 1652 г., когда двинулось дальше, тем же путем на Астрахань, и прибыло в Москву к 19 сентября т. г. (См. назв. в примечании 1 Посольство стольника Толочанова... стр. 104, 110 и 199). Посольство Магмет-хан-бека следовало за ним по пятам

² Проскинитарий Арсения Суханова; 1649—1653, под ред. Н. Ивановского. Православный Палестинский Сборник, вып. 21. СПб. 1889.

Ростома, христианки царицы Мариам, известной своим церковным строительством. Данилов, весьма вероятно—инспирированный Ростомом, сообщил Толочанову протокол тайных переговоров князя Ивана Борисовича Черкасского с грузинским послом митрополитом Никифором, ревностным поборником интересов Теймураза, в Москве в 1635 г., и обещал еще сообщить «государево... великое дело про царя Теймураза и про царя Александра [имеретинского] и про державу их»¹.

Того же «иконяника Ивана», но уже в роли «толмача» встречаем мы и в окружении Арсения Суханова, когда этот последний, на своем обратном пути с Востока, посетил Ростомо—уже после отправления посольства Магмет-хан-бека, о чем Суханов был осведомлен. А в этом окружении католикос говорил такие речи: «хан-де нац, аше и бусурман, а к нам-де милостив, от него к нам никакой обиды нет. Если бы-де государь изволил нашу землю взять, и нац-бы хан рад был тому»; а тбилисский епископ Елисей («Рустем-хановой жене отец духовной»), интересуясь кумыцким вопросом, добавлял: «как бы государь взял кумыков, и Кахетъ бы его государства была; а как Кахетъ возьмет, и Тифлис его же государев будет»². Насколько все это было искренно, и как далеко шел Ростом в своих планах (все та же теймуразовская программа, только переписанная на имя Ростомо!), или это была просто дипломатическая провокация, инспирированная тем же шахским правительством?—сказать, конечно, трудно. Не мешает, все же, отметить, что когда Суханов ехал дальше, то в Ганже и Шемахе его усердно расспрашивали про Ростомо: «пронеслась молва, будто Рустем-хан от шаха отложился»³.

Заслуживающее внимания, в историко-дипломатическом отношении, дело о прибытии Магмет-хан-бека интересно и с точки зрения истории материальной культуры: здесь, в приложении к отписке из Астрахани Михаила Пронского мы находим инвентарь тех подарков, которые посол привез для московского царя: 3 аргамака и набор роскошного азиатского вооружения.

Публикуемый здесь документ хранится в «Делах персидских» бывш. Московского Главного архива Министерства иностранных дел, в настоящее время—в Государственном Архиве Феодальной и Крепостнической Эпохи (ГАФКЭ) в Москве, и имеет архивный заголовок: «1652 сентябрь—1653 январь, № 3. Приезд персидской области тефлисского Урустоп-хана посланника Мегмет-хан-бека». В настоящее время он представляет собою рас-

¹ Посольство стольника Толочанова... стр. 44 и 45; сравн. назв. в прим. 1. Материалы по истории груз.-русс. взаимоотношений... стр. 121 и 123—124.

² Проскянитарий... стр. 105—107.

³ Там же, стр. 112—113.

клеенный на отдельные листы («сставы») столбец, правильнее сказать—фрагмент столбца (лл. 1—31 по современной архивной нумерации), сильно пострадавший от сырости; особенно загнили лл. 28—31. В настоящей публикации лакуны обозначаются...; конъектурно восстанавливаемые буквы и слова заключаются в [ ]. Титулование московского царя «государь царь и великий царь Алексей Михайлович всеа Русии» обозначается сокращенно: «г. ц. (т.) А. М». Хронология документа—от сотворения мира (цифра тысяч 7 обычно отброшена); для перевода на современное летоисчисление надо вычесть 5508; для месяцев: сентябрь, октябрь, ноябрь и декабрь—5509 и для месяцев: январь, февраль и март—5507.

1652—1653 гг. ПРИЕЗД В МОСКВУ ПОСЛА ЦАРЯ РОСТОМА
МАГМЕТ-ХАН-БЕКА

Г. ц. (т) А. М. холопи твси Мишка Пронской, Илюшка Безобразов, 1
Микийка Вальцов, Васка Гарасимов челом бьют. В нынешнем, государь, во
160-м году июля в 18 ден писали ко мне холопу твоему Мишке с Терка
стольник и воеводы Василей Волынской с товарищи: приехал-де в Тер-
ской город тефл[и]сского Урустап-хана посланник Магомет-хан-бек, а с
ним толмачь (1) да людей ево десять человек, а сказал, что послал-де ево
тефлинской Урустап-хан к тебе государю к Москве, а шлет-де он Уру-
стап-хана с ним тебе государю челом ударить три жеребца аргамачьи (2) и
иные дары. А что к тебе государю челом ударить тефлинской хан шлет,
и тому к тебе государю мы холопи твои послали под сею отпискою рос-
пись с астраханским станичником, с сотником стрелецким з Григорьем
Есиповым. А как тефлинского хана посланник в Астрахань придет, и мы
холопи твои к тебе государю ево отпустим, примерясь к прежним таким
отпуском. ||

Роспись, что шлет к г. ц. (т) А. М. челом ударить теф- 2
лисской Урустап-хан с посланником своим с Магметъ-
хан-беком.

Жеребец аргамачей светлосер, 7 лет, грива направо, на правом око-
року (3) петно, а по скаске посланникова толмача, что на том окороку
пятно—ханово имя; жеребец аргамачей гнед, 6 лет, грива направо, задняя
левая нога по щотку бела, на левом окороку петно—теврисского Алагулы-
ханово имя, на правом окороку петно—Урустам-ханово же имя; жеребец
аргамачей сер, грива направо, 7 лет, на правом окороку петно—Урустам-
ханово ж имя, на левом окороку тавра (4) ♂ ||.

2 ковра розными цветы, длина по 10 аршин; 2 полсти (5) белые, 3
керманское дело (6), длина по 9 аршин; 2 попонки (7) белые, на-
кищени (8), цареградские, длина по 3 аршина, 2 покрыва добрые; 2 барса
большие; чапрак (9) цареградской, шитой; сайдак (10), шит золотом, ин-
дейское дело; лук, писан золотом, индейское дело; наручи (12), булат крас-
ной, навожен (13) золотом да серебром, испоганское дело; шестопер (14)
булатной, навожен золотом да серебром, индейское дело; топорок булат-

ной, испоганское дело, навожен золотом да серебром; чекан (15) булатной, испоганское дело, навожен золотом да серебром; 3 полосы сабельные булатные, испоганское дело; пищаль струйстая (16), тевриское дело; 6 дараг (17) червчатых (18) ездких ||.

4 Да ханов посланник Магомет-хан-бек ведет ко государю челом ударить:

Жеребец светлогнед, 5 лет, грива направо, на левом окороку тавра $\mathcal{J}$, на правом окороку тавра $\mathcal{S}$; три дороги ездкое дело; три тулумбаса (19), вызолочены, с камнем; четыре нашивки золотные (20) з бирюзами.

Да от хана ж патриарху катырь (21) карь 7 лет, грива стрижена, на правом окороку тавра F ||.

На обороте: 1. г. ц. (т) А. М.; 2. 161 г. сентября в 9 ден, с астраханским стрелцом в Ыванкою Степановым; 3. чтена ||.

5 Г. ц. (т) А. М. холоп твой Алешка Чириков челом бьет. В нынешнем, государь, во 161-м году ноября в 1 ден писали ко мне холопу твоему на Саратов из Астрахани боярин и воеводы князь Иван Петрович Пронской с товарищи, что отпустили они из Астрахани к тебе к г. ц. (т) А. М. воляным путем в вятском струге (22) шах Аббасовы области тевлинского Арастап-ханова посланника Магомет-хан-бека а с ним *далее идет упоминание о свите посла и подарках, какие он везет царю (см. выше л. 1)*; за этим на том же л. 5 следует А в приставех с ним послан астраханец Иван Сулов. И тот шах Аб || басовы области тевлинского Арастап-ханов посланник Магомет с приставом и с толмачем и с людьми и лошадьми и с няными дары, которые послапы с тебе г. ц. (т) А. М. к Москве от Арастап-хана челом ударить, едучи из Астрахани, не доехав до Саратова, на дороге на Волге зазимовали совсем на пустом плесе (23) меж Саратова и Царицына против Даниловского острова на нагорной стороне, от Саратова верст с полтораста. И тот Арастап-ханов посланник Магомет

7 з дороги || присылал на Саратов бити челом тебе г. ц. (т) А. М. толмача да человека своего с пустоплесья, чтоб-де, государь, над ним на пустом плесе от каких воинских людей каково дурна и порухи (24) не учинилось. А которой-де ему и людем ево корм и питье и твоим государевым жеребцом и катырю корм же овес и сено дано было из Астрахани до Саратова-де, у него исшел. И я холоп твой, по твоему государеву указу, по ево Магометову челобитью, послал к нему на встречу и поднять ево с пустоплесья совсем на Саратов степью по нагорной стороне сартовца сына боярскова Петра Климова, а с ним саратовских конных стрельцов с ружьем на подводах, да для обереганья ото всяких воинских людей пеших стрельцов пятьдесят человек. Да с ним же с Петром послал я холоп твой посланнику Магометю || и толмачю и людем ево и твоим государевым жеребцом и катырю корму. И декабря, государь, в 3 ден саратовец сын боярской Петр

8

Климов с служилыми людьми приехал, а с собою он привез на Саратов шах-Аббасовы области тефлинского Арастап-ханова посланника Магомет-хан-бека и твоих государевых жеребцов и катыря совсем на Саратов. И я холоп твой велел тому посланнику Магометю и людям ево и приставу и толмачю дать на Саратове дворы и против астраханские отписки ему и людям ево и толмачю корм и питье и твоим государевым жеребцом и катырю корм же овес и сено. И тот тефлинской посланник Магомет с твоими государевыми жеребцы и катырем и с людьми своими совсем декабря по 20 число живет на Саратове. А ехать ему с Саратова через степь к тебе государю к Москве нелзе, потому что на Саратове, государь, и по се число Волга не стала, и снегов нет, и зимней путь не уставился, и через Волгу реку перевести ево за льдом с подводами отнють нелзе никоими мерами (25). А как, государь, Волга станет, и зимней путь уставится, и я холоп твой, по твоему государеву указу, дав ему и приставу и толмачю и людям его против астраханские отписки и подорожной в дорогу через степь до Темникова корм и питье и подводы и провожатых, сколько пригоже, смотря по вестем, отпущу ево и о корму ево отпишу и роспись пришло с Саратова к тебе г. ц. (т) А. М. к Москве тотчас.

На обороте: 1. г. ц. (т) А. М.; 2. 161 г. генваря в 6 ден подал саратовец сын боярской Климов ||.

Г. ц. (т) А. М. холопи твои Ивашко Пронской, Васка Волконской, 9
Гринка Лукин, Васка Гарасимов челом бьют. В прошлом, государь, во 160-м году июля в 28 ден писали к тебе г. ц. (т) А. М. боярня и воеводы князь Михайло Петрович Пронской с товарищи, что *следует поторение отписки М. Пронского (см. выше л. 1)*. И в прошлом же, государь, во 160-ом году августа в 21 ден тефлинского Урустоп-хана посланник Магомет-хан || бек да с ним толмач да людей десять человек в Астрахань 10
приехали. И мы холопи твои тому тефлинскому Урустан-ханову посланнику с людьми, дав струг и кормщика и гребцов, примерясь к прежним отпуском, отпустили к тебе государю к Москве в вынешнем во 161 году сентября в 21 ден. А в приставех послали мы холопи твои с тем посланником астраханца Ивана Сулова да толмача Лукашку Тимофеева и велели им, не доезжая до Москвы, с последнего стану о приезде тефлинского посланника отписать к тебе государю к Москве в Посольский приказ (26); а без твоего государева указа с последнего стану к Москве с посланником ездить не велели. А твоего государева жалованья поденного корму в дорогу тому посланнику и толмачю и людям велели дать в Астрахани до Казани сентября с 21-го числа на шесть недель по тому ж, по чему им на Терке давано; посланнику Магомет-хан-беку по три алтына (27) по две денги, по пяти чарок вина, по полуведра меду, да толмачю и людям его десяти человеком по шести денег да по три чарки вина человеку да волче

всем по полутора ведра меду раскожево на день. А лошедем по осмине овса да по острамку (28) сена на неделю на лошедь.

На обороте: 1. г. ц. (т) А. М.; 2. генваря в 19 ден с астраханским толмачем с Лукою Тимофеевым; 3. о тефлинском посланнике; 4 (в докладе). ||

12 *На лл. 11 и 12—повторение предыдущей отписки до конца; за этим в самом конце л. 12 следует А в Посольский приказ к тебе государю мы холопи твои о том и в Казая к твоему государеву боярину и воеводам ко князю Никите Ивановичю Одоевскому с товарищи писали.*

На обороте: 1. г. ц. (т) А. М.; 2. о тефлинском посланнике, 3. в Казанской (29). ||

г3

Написаю в доклад.

В нынешнем в 161-м году сентября в 9 ден писали ко г. ц. (т) А. М. из Астарахани боярин и воеводы князь Михайло Петрович Пропской с товарищи, что идет ко государю шаховы области Урустоп-ханов посланник Магомет-хан-бек, а с ним толмач да людей сво 10 человек. А с тем посланником шлет ко государю тефлинской Урустоп-хан в дарех далее на лл. 13, 14 и 15 следует выше помещенный перечень подарков (см. лл. 3 и 4), но без описания примет аргамаков и катера, и после этого, в конце л. 15 И генваря в 6 ден о том тефлинском посланнике пи-
15 сал ко государю || с Саратова воевода Алексей Чириков, что тот тефлин-
16 ской Урустоп-ханов посланник Магомет-хан-бек прииол на Саратов декабря в 3 ден, а с Саратова его отпустить нелзе, потому что декабря по 20 число зимней путь не уставиля. А как Волга станет и зимней путь поставитца, и он того тефлинского Урустоп-ханова посланника ко государю к Москве отпустит и роспись о дорожном ево корму пришлет.

А наперед сево тефлинского Урустоп-хановы ж посланники к Москве не приходили, и на пример ему о государеве жалованье выписать некого. ||

Следующие за этим лл. 17—16 заняты выписками о приемах и даче корму приходившим в Москву при царе Михаиле и также приводившим в подарок аргамаков посланникам от „шемахейских воевод“. За этим в конце л. 26

26 И ныне тефлинского Урустоп-ханову посланнику что послать государева жалованья в стола место, что на приезд... и поденной корм и питье
27 ему давать ли, и о том, как г. ц. (т) М. А. укажет? || А в приставех у купчин (30) наперед сего было по дворянину да по 2 человека толмачей да из Земского двора (31) по 2 человека сторожей да из Большого приходу (32) водовоз с лош[едью] да по 2 воза дров на клеть (33). ||

За этим на лл. 28—31 следуют указы „за приписью“ дьяка Посольского приказа, известного государственного деятеля того времени Алмаза Иванова: 1. 7161 г. января 30 на имя окольного Богдана Матвеевича Хитрово и дьяков Федора Иванова и Иннатия Матвеева о выдаче посольству „с приезде января 30-го числа“ поденного питья; 2. того же года и числа на имя боярина князя Федора Федоровича Волконского и дьяка Герасима Дохтурова о выдаче посольству поденного корму деньгами; 3. Того же года января 29 на имя Богдана Матвеевича Хитрово, Андрея Васильевича Сонины и дьяков Максима Лихачева и Ивана Микитина о назначении к посольству „на старей денежный двор“ двух человек сторожей (за приписью Алмаза Иванова и дьяка Федота Елчина), и 4. того же года января на имя боярина Ильи Даниловича Милославского и дьяков Григория Кунакова и Ивана Семенова об учреждении на дворе посольства „для бережения“ стражи—девяти человек стрельцов, на чем и обрывается настоящий документ.

Примечания

1. Голмачь—переводчик, преимущественно—устный.
2. От «аргамак»—высокоценная лошадь кавказских и азиатских пород, под верх.
3. Окорок—ляжка с ягодицею.
4. Тавро—клеймо.
5. Полсть—ковер для подстилки.
6. Дело—в данном контексте—производство.
7. Попона—покрывало на лошадь.
8. Накишеч—с кистями.
9. Ча(е)прак—подстилка под седло.
10. Сай(а)дак—чехол для лука.
11. Булат—азиатская, преимущественно узорчатая сталь.
12. Наручи—полуперчатки.
13. Навожен—с наведенным узором.
14. Шестопер—шестигранный жезл; ударное оружие.
15. Чекап—топорик с молотком на длинной рукояти.
16. Пишаль струйстая—ружье с нереливчатой отделкой ствола.
17. Дарага, дорога—восточная полосатая шелковая ткань.
18. Червчатый—ярко-малиновый.
19. Тулумбас—большой турецкий барабан.
20. Золотный—златотканый, парчевый.
21. Кат(е)рь—помесь осла и кабылы; лошак.
22. Струг—гребное или парусное речное судно.
23. Плес—изгиб, колено реки; пустопись (несколько ниже)—плес, где нет жилья.
24. Поруха—вред, убыток.
25. После пожара 1613/14 г. и до последней четверти XVII стол. Саратов стоял на левом берегу Волги; см. А. Гераклитов, История Саратовского края в XVI—XVIII вв., стр. 197, 201 и 264. Саратов, М. 1923.
26. Посольский приказ—учреждение, ведавшее в Московском государстве международные сношения.
27. Алтын—в московский период счетная денежная единица, равная 6 деньгам, или 3 копейкам.
28. Острамок—охабка, вязалка, выюк.
29. Казанский (дворец)—территориальное ведомство в Московском государстве, управлявшее всем Поволжьем от границ Нижегородского уезда до Астрахани и Терека.
30. Купчина—первостатейный купец, негодичант, исполнявший иногда в Иране правительственные поручения.
31. Земский двор (приказ)—ведомство городской полиции в Москве.
32. Большой приход—одно из главных финансовых учреждений в Московском государстве XVII в., ведавшее также снабжении иностранных посольств.
33. Клеть—небольшая комната.

ქართველურ მნათა სიტყვაწარმოებიდან

II

-ელ, -ურ, რ- აფიქსებისათვის

ლაპარაკია ისეთ აფიქსებზე, რომელნიც ამჟამად ძირს არიან შეხორცე-
ბულნი; მათი გამოყოფით ხერხდება როგორც ძირის პირვანდელი მნიშვნელო-
ბის მიკვლევა, ისე აფიქსთა დადგენა და მათი ფუნქციის გაგება. აქ მოცემული
სათაურით პირველი წერილი დაიბეჭდა „თბილისის სახელმწ. უნივერსიტეტის
შრომების“ VII ტომში: I. ნ ე-, ნ ი-, ნ ა- პ რ ე ფ ი ქ ს ე ბ ი ს ა თ ე ი ს.

* * *

1. -ელ ბოლოსართი ზმნაში

სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ სახელებისაგან ვნებითი
გვარის ზმნებს აწარმოებენ -ნ და -დ ბოლოსართები. -დ გვხვდება -რ, -ლ ან
-ნ თანხმოვნით დასრულებულ ფუძეებთან, -ნ კი დანარჩენ შემთხვევებში.
მაგ.:

წუხ: შეწუხ-ნ-ა (საბა¹, 9₂) იწრ: დაიწრ-დ-ენ (საბა, 7₁₅)
მტკიც: განმტკიც-ნ-ა (იქვე, 8₂₆) ბრწყინ: განბრწყინ-დ-ა (იქვე, 11₂₉)
გლახაკ: დაგლახაკ-ნ-ა (ძვ. სას. პ., ნა)... მალალ: აღმალ-დ-ებიან (ძვ. სას.
პ. კე)...
3. კე)...

მართალია, ნარიანი ფორმები დროთა პირველ სერიაში შედარებით იშ-
ვიათად გვხვდება, ვიდრე დონიანები, მაგრამ ეს შემთხვევითია. შდრ. მაგ.:
დაგლახაკების (ძვ. სას. პ., ა), განდიდების (TP, III, ა₂₆) — ცხოვნდებოდა
(ხანძთ. ბ₆₁), აღორძნდებოდეს (ზ₄₉)²... გამოკვეთულია აგრეთვე, რომ -ნ, -დ³
პირვანდელი სახე იყო -ენ, -ედ. ამის საბუთია ერთი ის, რომ -ენ დატულია
ნამყო წყვეტილის I და II პირის ფორმებში (განვკაც-ენ, განჰკაც-ენ)³, და
მეორე: ფუძე იკუმშება (განმრავლდებოდეს — *გან-მრავალ-ედ-ებოდეს. არნ.

¹ მაგალითები ამოღებულია ს. ჯანაშიას მიერ გამოცემული ძეგლიდან: „ცხოვრება
საბა ასურისა“.

² დაწვრილებით: ა. შანიძე, ნასახელარი ზმნები ქართულში (ტფ. უნივ. მოამბე, I,
გვ. 87 და სხ.), შდრ. ნ. მარი, Грам. древнелит. груз. яз., გვ. 140.

³ „კაცთმოყუარებისათვის განჰკაც-ენ“ (ხანძთ. მმ 10), „დუმ-ენ, შვილო!“ (იქვე, ნ ა) და სხ.

ჩიქობავა). ახალ ქართულში ყველგან -დ- არის გაბატონებული (შეწუხდა, დაგლახაკდა და სხვა მრავალი). -ნ და -დ'ს ურთიერთობის შესახებ გამოთქმულია მოსაზრება, რომ პირველადია -ნ, რომელიც -ნ, -რ, -ლ'სთან დისიმილაციის წესით -დ'დ იქცა (*დაცალიერ-ნ-ა → დაცალიერ-დ-ა) და შემდეგში ხშირი ხმარების გამო ყველგან დამკვიდრდა (ა. შანიძე, ირ. ე., 95—6).

ისმის კითხვები: 1. შემონახულია თუ არა სადმე -ედ ფორმანტი და 2. იგი მართლა მეორეული წარმოშობისაა, თუ იხმარებოდა თავიდანვე?

-დ, როგორც ვნებიტის საწარმოებელი ფორმანტი, ზმნაშიც გვხვდება. ამის სამი მაგალითი უკვე მოყვანილია ლიტერატურაში:

მოქმ. გან-ტეხა   ვნებითი: გან-ტყდა¹

გან-ხეთქა   გან-სთქდა

და-ჰჳსნა   და-ჰჳსნდა (ნასახ. ზმნები, 89)

ცხადია, ამგვარსავე მიმართებაში არიან ერთმანეთთან: ბრწყინ-აეს—გან-ბრწყინ-დ-ების, დაა-კლ-ო—დაა-კლ-დ-ა, შეი-ყუარ-ა—შეუ-ყუარ-დ-ა, ჰ-შუენ-ის—გან-შუენ-დ-ა², ჩან-ს—გამო-ჩნ-დ-ა³, აღმოა-ცენ-ა—აღმო-ცენ-დ-ა და სხვა. ყველა ამ დონიან ვნებითს აწმყოში ჩვეულებისამებრ -ებ-ი სუფიქსები დაერთვის: დააკლდების, გამოჩნდების, შეუყვარდების და სხვა.

ამათ მიხედვით საფიქრებელია, რომ -დ-ებ-ი'ანი ზმნები ანალოგიური წარმოებისაა: ამჟამად ძირისეულად გამოცხადებული -დ (-ედ) ისტორიულად ვნებითის ფორმანტი უნდა იყოს. მართლაც:

1. ჯდ-ა (*ჯდა მტირალი“), ვ-ჯედ (*ვ-ჯედ რად სენაკსა ჩემსა“: კიმენი, 28₄), ჯდ-ების, და-ჯდ-ა, და-ვ-ჯედ, „და-შ-ჯედ (მალალთა შინა“: ძვ. სას. პ., ტი₇₃), „მჯდომი... გამოაჯდა“ (ხანძთ. გვ. ზგ₂), ჯდომა და სხვებში ძირია ჯედ. მაგრამ -ედ რომ ვნებითის ნიშანია და ჯ პირვანდელი ძირი, ამას ამტკიცებს შემდეგი: 1. ჯ'ს შემცველი საშუალი ზმნა ჯ-ის ან მისი ადრინდელი სახე ე-ის დღესაც ხმარებაშია გურულში, განსაკუთრებით უკანასკნელი ფორმა. იგი (ე) მეგრულ-ჭანური წარმოშობისა ჩანს (და არა ხალხური) და მისი ფარდია ზ-ის. ეის'ისაგან ნაწარმოებია მოქმედებითი გვარის ზმნა ა-ე-ენ-ს ისე, როგორც დგას'ისაგან—ა-დგ-ენ-ს, ჩა-ს'ისაგან—ა-ჩ-ენ-ს... ვნებითის წარმოებისას ე → ჯ ძირს დაერთო -ედ და მივიღეთ: ჯ ე დ, *ჯ ე დ ე ბ ი ს. → ჯ დ ე ბ ი ს. მაშასადამე, ე არაა ნაშთი ჟდბ || ჟდნ'სი (ნ. მარი, Грам. груз. яз., გვ. 208).

2. სხდ-ა, სხდ-ების, და-სხდ-ა, და-სხდ-ომაჟ, და-სხედ-ით... (ითქმის ბევრზე) ფორმებში ძირად გამოიყოფა სხედ. აქაც რომ -ედ ვნებითის ფორმანტი უნდა იყოს და ძირი ხ, ამაზე მიგვითითებს 1. მეგრულ-ჭანური ხ: ხ-ენ-“ზის“⁴;

¹ განტყდა — *გან-ტეხ-ედ-ა. კარგი მაგალითია 1. იმისა, რომ ერთ ფუძეში ორი ხმოვნის ამოღების შემთხვევა გვაქვს, 2. -ედ ფორმანტის აღსადგენად და 3. ბგერათა კომპლექსების დასადგენად: მოსალოდნელი უჩვეულო კომპლექსი ტხდ (— *ტეხედ) იქცა ჩვეულებრივ კომპლექსად ტედ. ტეხ ძირისაგან უნდა იყოს მიღებული ალ-ტყ-ინ-ება.

² ნაწარმოებია სახელისაგან შუენ (შდრ. შუენ-იერი, მეგრ. სქვამი).

³ საინტერესოა იმ მხრივ, რომ მესამე პირის ნიშანი -ნ (ე-ჩა, შ-ჩა, ჩა-ნ) ფუძეს შეუხორცდა და მისგან მივიღეთ ჩნ-დ-ების—გამო-ჩნ-დ-ა (*ჰემმარიტად გამოშჩნდი“: ძვ. სას. პ., ლს).

⁴ არნ. ჩიქობავა, ჭან-მეგრ.-ქართ. შედ. ლექსიკონი, 421—422.

2. -ენ და -ედ'ის მონაცვლეობა ძველ ქართულშივე (სხედ-ან და სხენ-ედ, შდრ. დადუმ-ნ-ა და დადუმ-დ-ა) და 3. საერთო ელემენტი **სხ**—**და-სხ-დ-ა** და **და-სხ-ა** (და-სხ-ნ-ა იგინი) ზმნებში. ამ ფორმათა დაკავშირება ერთმანეთთან დასაშვებია მორფოლოგიურადაც და სემანტიკურადაც: დასხა მოქმედებითი გვარის ზმნაა, დასხ და კი მისი ვნებითია (შდრ. განტეხა და განტყდა), ხოლო მნიშვნელობის მხრივ ორივე ითქმის ბევრზე და დასხ და გამოხატავს 'დაჯდა'ს და დასხა—'დასვას', „დააჯდინა“ს.

3. წუდ-ომა||წლ-ომა, მის-წვდ-ება, მისა-წვდ-ომი, მიუ-წვდ-ომელი და სხვები შეიცავენ ძირს წვდ, რომელიც შეკუმშული სახეა წუედ'ისა: „მის წუედ, ღირსო, მიუწდომელსა სიღრმესა“ (ძვ. სას. პ., უა₃₈). შეკუმშული წვდ უმარცვლო უ'ს კარგავს ო'ს მეზობლობაში: „მიუწდომელ არს“ (იქვე, მმ₃)... პირვანდელი ძირია წუ, რომელსაც რედუქცია მოუვიდა -ედ'ის დართვისას: წუტდ. მისი შესატყვისია მეგრულში კ(ე): მიან-კ-უ 'მისწვდა'.

4. ჰ-ხუდ-ა, შე-ჰ-ხუდ-ა, და-ჰ-ხუდ-ა, ჰ-ხუდ-ების... „არავინ დახუდა მათ“ (კიმენი, 30₃) და სხვებში ამოღებულია -ე-: ხუედ-ა — ხუდ-ა. -ე- მოგვეპოვება შე-ხვედ-რა, შე-ხვედ-რია და მათგან ნაწარმოებ ფორმებში. ძველი ქართულით ცნობილია შეუკუმშავი შემთხვევა ნამყო წყვეტილის III პირში: „რ მრავალი ჭირი შე მხ უ ე და მე“ (ადიშის ოთხთავი, ტაბ. 61 ხ₁)¹, რაც მოსალოდნელი არ იყო. ძირი რომ ხუ'ა და -ედ ვნებითის საწარმოებელი, ამას ნათელყოფს ერთი მხრით სვანური, სადაც გვაქვს: ლი-ხვ-დე 'შეხვედრა', ხე-ხვ-ა 'ხედება', ხნ-ხვ-იენა 'შეხვედრია' და სხვა, და მეორე მხრით, მეგრული: შე-ხვ-ალამა 'შეხვედრა', მე-ხვ-ალამა 'მიხვედრა' და სხ.²

5. კუედ'ის შემცველია: „მო-ჰ-კუედ ჯორცითა“ (ძვ. სას. პ., ტი₁₀ 4₃), „სი-კუდილით მო-კუედ-ინ“ (მარკ. 7, 10)... -ე- აქაც ამოღებულია: მო-კუედ-ა (მათე 22, 25), მო-კუედ-ები (ხანძთ. ზ₅₇), სი-კუედ-ილი, მ-კუედ-არი და სხვა. კუედ'იც უნდა იშლებოდეს კუ ძირად და -ედ ფორმანტად. ამაზე მიგვიბრუნებს მისი აღნაგობა: კუედ—კუ[ე]დ-ების (შდრ. ჯედ—ჯ[ე]დ-ების).

6. კედ გვაქვს ზმნასა და ნაზმარ სახელებში: „გარდამო-კედ მაგიერ ჯუარით“ (მარკ. 15, 30), „მთასა მაღალსა... აჰ-კედ-ით“ (ძვ. სას. პ., რლ₃ 33)... ფუძის შეკუმშვით: „მაშინ მოუ-კედ-ა“ (მათე 20, 20)... კედ ნიშნავს 'სვლა'ს და ის დღესაც ცოცხალია სვანურსა (კედ-ნი 'მოღის', ან-ჟად 'მოვიდა') და ჭანურში, ოღონდ აქ შეკუმშვის შემდეგ დ დამსგავსებია ხ'ს (ეშა-ხთ-უ 'ამოვიდა', მენდა-ხტ-უ 'წავიდა': ჭან.-მეგრ.-ქართ. შედ. ლექსიკ. 426). მიუხედავად იმისა, რომ სვან.-ჭანურშიც კედ დაცულია, მისი დაშლა ე-ედ'ად შეცდომა არ უნდა იყოს. ამის სასარგებლოდ ლაპარაკობს: კედ—კედ-ების³ (შდრ. კუედ).

¹ ჭან.-მეგრ.-ქართ. შედ. ლექსიკ., გვ. 424.

² შდრ. ი. ყ ი ფ შ ი ძ ე, მეგრ.-რუს. ლექსიკ., 401.

³ ეგების კედ'ისგან იყოს წარმომდგარი მ-კედ-არი და სა-კედ-არი და მ-კედ-არი ნიშნავდეს 'მავალს, მოარულს, მოსიარულეს' და სა-კედ-არი—'სავალს, სასიარულლს' და არა 'მჯდომელს' და 'საჯდომს'.

7. ამავე ჯგუფში შემოვა ხლდ-ების, ცთ-ების (← *ცედ-ების), შთ-ების (← *შედ-ების)¹ ზმნები. ორ უკანასკნელ მაგალითში პირველად ცედ და შედ უნდა ყოფილიყო და არა ცეთ და შეთ, ეს იმითაც მტკიცდება, რომ ესენი ვნებითი გვარის ზმნებია (ცთ-ების, შთ-ების) და ამდენად უნდა ჰქონოდათ საწარმოებელი ფორმანტი -ედ.

ყურადღებას იქცევენ სევანური ზმნები—ხეწდენი—ხეწედენი ‘ნახავს’, ხედ-ნი ‘ჩიება’, კედ-ნი ‘მოღის’, ხო-ჩდ-ენი—ხო-ჩედ-ენი ‘გაუბრის’, ხე-შყდ-ენი—ხე-შყედ-ენი ‘ეხსომება’—იმით, რომ 1. ყველას ქართულისებრი -ედ გააჩნია და ვნებითი გვარისაა, 2. ჯედნი’ს გარდა არც ერთს საპირისპირო მოქმედებითი გვარის ფორმები არ მოეპოვება, 3. კავშირებით II-ში -დ- არ ჩანს (ხეწ-წ-ეს ‘ნახოს’, ა-ჩ-ეს ‘წავიდეს’...) და 4. მეგრულ-ქართულთან შედარებისას ირკვევა, რომ -ედ ძირისეული არ არის (ნ. ჯედ; ლი-წ-ედ’ს შდრ. მეგრ. ორ-წყ-ე ‘ხედავს’²). ამის მიხედვით შეიძლება ითქვას, რომ სევანურშიც ვნებითის ფორმანტი -ედ შემოუნახავს*რამდენიმე ზმნას.

დასკვნა. 1. ვნებითის საწარმოებლად -(ე)’ნ ბოლოსართთან ერთად (ე)’დიც იყო გამოყენებული ძველ ქართულში. -(ე)ნ გვხვდებოდა უპირატესად სახელებთან, ხოლო -(ე)დ ზმნის ფუძეებთან. უკანასკნელი აღრიდანვე ძირისეულიაა ქცეული: ჯედ, სხედ, წუედ და სხ.

2. შეუქმშავი სახე ამ ფორმანტებისა იყო -ენ და -ედ. მათ შეუბღალავად ვხედავთ დიდ წილ შემთხვევებში ნამყო წყვეტილის I და II პირში: დავდუმ-ენ, დასდუმ-ენ; ვ-ჯედ, ს-ჯედ.

3. -ედ იწვევდა ფუძის შეკუმშვას და თვითონაც განიცდიდა რედუქციას მომდევნო ხმოვნისაგან: ტებ: გან-ტყდ-ა — *გან-ტებ-ედ-ა. ასევე გაუმარცვლოებული ჩანს უ ხმოვანი წუ, ხუ, კუ ძირებში -ედ ნიშნის დართვის შემდეგ: *მის-წუ-ედ-ა, *შე-ხუ-ედ-ა, *მო-კუ-ედა იქცა: მის-წუდ-ა, შე-ხუდ-ა, მო-კუდ-ა (მისწვდა, შეხვდა, მოკვდა). ეს შემთხვევები მნიშვნელოვანია უმარცვლო უ’ს გენეზისის გასარკვევად.

4. ვნებითის -ედ’ის არსებობა ქართულ და სევანურ ზმნებში გვიჩვენებს, რომ ის ახალი წარმონაქმი არ არის. ამდენად უნდა გადაისინჯოს საკითხი -ედ’ის მეორეული წარმოშობის შესახებ. ამას მოითხოვს ისეთი ფორმების არსებობაც, როგორცაა: „დადუმ-დ-ენ“ (საბა, 17₁₂), „დაუმძიმ-დ-ა“ (იქვე, 9₁... ნაცვლად: დადუმ-ნ-ენ, დაუმძიმ-ნ-ა); „დღეს აღუავილ-ნ-ა კუერთხი იგი“ (ძვ. სას. პ., კბ 149, ნაცვლად: აღუავილ-დ-ა); სხედ-ან და სხენ-ედ... ადვილმოსალოდნელია ვნებითის -ენ და -ედ ისეთსავე მიმართებაში იყვნენ ერთმანეთთან, როგორც III პირის მრავლობითი რიცხვის -ენ და -ედ (არი-ან—არი-ედ). ეს ახლო მომავალში გაირკვევა.

¹ ავტორის „ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართვ. ენებში“ (ტფ. უნივ. მ., X, გვ. 303).

² ჰან-მეგრ.-ქართ. შედ. ლექსიკ., გვ. 398.

2. უქონლობის -ურ ბოლოსართი

მოსე ჯანაშვილი ჯერ კიდევ 1906 წელს შენიშნავდა¹: „სვანურში უარყოფითი უ, ურ (=ქარ. უ, არა) დაისმის სიტყვის თავშიაც და ბოლოშიაც... ნიც-ურ—უწყლო (ნიც=ლიც—წყალი), ტოტ-ურ—უტოტო, ჯან-ურ—უჯანო, ჰერ-ურ—უხმო, ში-ურ—უხელო (ში—ხელი). იგივე ქართულში: კუდა (ინგ. კუდ-ურ)=უკუდო (ალბად ყრუ-ც=ყურ-უ, აგრეთვე წყურვა). მეგრ. ჩხე—ცხელი, ჩხ-ური—ცივი=უცხელო), ჩე (=თერთი) -- თერთი, უჩა — შავი (=უთეთრო)“. ეგვევ გაიმეორა მან „საინგილოში“² 1913 წელს, მაგრამ „წყურვა“ გამოტოვა, ალბათ როგორც საექვო მაგალითი. ეფიქრობთ, მისი „გარიცხვა“ უსაფუძვლოა.

მართლაც, სავანის უქონლობის გამოხატვაში სვანური და ქართულ-ზანური საკმაოდ განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. პირველი სუფიქსს იყენებს, უქანასკნელნი კი პრეფიქს-სუფიქსს მიმართავენ. მაგ.:

ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
უ-ცოლ-ო	უ-ჩილ-ე	უ-ჩილ-უ	ხეხ-ურ, ძეხ-ურ (— ხ/ძეხე-ურ)
უ-დედ-ო	უ-დიდ-ე/ო	უ-ნან-ელ-ი	დი-ურ
უ-გუნ-ურ-ი. (— უ-გონ-ურ-ი)	უ-მინჯ-ურ-ი	‘უპატრონო’	
უ-ფსკრ-ულ-ი (— *უ-ფსკერ-ურ-ი)	უ-ხუჯ-ურ-ი	‘უმბრო’, ‘მიუმხარი’ და სხვა	

უარყოფით მიმღობაშიც ეგვევ აფიქსებია ხმარებული. დამატებით გვევლინება რამდენიმე ახალიც. მაგ.:

ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
უ-ტყვი	უ-ქარ-უ	უ-ქარ-უ	უ-ირ-ა ‘დაუწერელი’
უ-ქმ-ელ-ი	უ-ქკომ-ურ-ი		უმ-ა
ა-უ-დულ-არ-ი	უ-ლურ-ალ-ი (— *უ-ლურ-არ-ი)		უ-დგარ-ა ‘უკვდავი’...
ამგვარად, უქონლობის აფიქსებია სახელებში		უარყოფითობის აფიქსებია მიმღობაში	
ქართ.-ში: უ- — -ო, უ- — -ურ			უ- — , უ- — -ელ, უ- — -არ
მეგრ.-ში: უ- — -ო, უ- — -ე, უ- — -ურ, უ- — -ოლ			უ- — -უ, უ- — -ელ, უ- — -არ
ქან.-ში: უ- — -უ, უ- — -ე			უ- — -უ ³
სვან.-ში: — -ურ			უ- — -ა ⁴

¹ ქართული გრამატიკა, გვ. 28, შწშ.
² „ძველი საქართველო“, ტ. II, გვ. 251, შწშ.
³ აფიქსების ამომწურავად წარმოდგენა აქ მიზნად არა გვაქვს დასახული.
⁴ სვანურში არის შემთხვევები, რომ მიმღობის უ- — -ა [აფიქსები სახელებთანაცა გამოყენებული; მაგ.: უ-გზელ-ა ‘უშვილო ქალი’—გებლურ ‘უშვილო’, უ-თხემ-ა ‘უბეთაურო’—თხემ-ურ ‘უთავო’... მათ შორის განსხვავებაა, როგორც დანიშნულების მხრივ, ისე გავრცელებულობის მხრივაც.

სევანურისებრ ბოლოსართული წარმოება და -ურ სუფიქსი რომ თავის დროზე ქართულ-მეგრულსაც ახასიათებდა, ამას ამტკიცებენ ზემოხსენებული გარდმონაშთები, სახელდობრ:

1. მეგრული ჩხურუ 'სიცივე'. იგი შესულია, ი. ყ ი ფ შ ი ძ ი ს აზრით, სოფლის სახელებში; ინჩხური (ინჩხირი) და წაჩხური (მეგრ.-რუს. ლექსიკონი). მისი ჩხ ძირის კანონზომიერი შესატყვისია ქართულში ცხ და გვაქვს დაცული შესაფარდ სიტყვებში: სინ-ჩხ-ე—სი-ცხ-ე, ჩხ-ანა—ცხ-უნება ('შხე, сѡлнцѣ, жар'), და-ჩხ-ირი—ცე-ცხ-ლი, ჩხ-ე—ცხ-ელი... აშკარაა, ჩხურუ მიღებულია ჩხ-ე'საგან -ურ ბოლოსართის მეშვეობით (ჩხ-ურ-უ) და ნიშნავს 'უცხელო'ს, 'ცივეს, სიცივეს'. უარყოფითობის აფიქსები რომ საპირისპირო მნიშვნელობათა მისაღებად გამოიყენება, ამის ილუსტრაციას წარმოადგენს ზანური უ-ჩა-ა 'უთეთრო, შავი', ნაწარმოები ჩ-ე'საგან ('თეთრი').

2. ინგილოური კუდურ 'კუდა'. იგი ანალიზებულია სწორად: კუდ-ურ 'უკუდო'.

3. მეგრული ყურუ — ქართ. ყრუ. უკანასკნელი ყურუ'ს ნარედუქციალი ფორმაა და ბოლოკიდური -უ ნაშთია -ურ სუფიქსისა (თუ ეს ასე არ იშლება: ყ-ურ-უ, შდრ. ჩხ-ურ-უ). ამის შესახებ ნ. არნ. ჩიქობავა, ქანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 47.

4. მეგრული ფური 'ცუდი, ავი'. ამ სიტყვაში -ურ თუ უარყოფითობის სუფიქსია, მაშინ დარჩენილი ფ ძირი 'კარგს' უნდა გამოხატავდეს. ეგების ეს ფ იყოს შემონახული ქანურ ზმნაში: ი-ფ-ელენ 'ვარგა'.

5. წყურილი, წყურიელი. ამ სახით ეს სიტყვები გვხვდება ძველ ქართულში: „იწყო... მოკლებად წყურილისა გნ“ (საბა, 9₃₈); „აღმოუცენა წყალი ერსა მას წყურიელსა“ (იქვე, 10₃₃)... საერთო ნაწილი წყურ გვაქვს ზმნაშიც „მ-წყურ-ის, გ-წყურ-ის, ს-წყურ-ის: „რომელთა გწყურის“ (ძვ. სას. პ., რიბ₂₈₇). წყურ შესდგება წყლ'ის წყ ძირისა და -ურ სუფიქსისაგან და ნიშნავს 'უწყლო'ს. ამ მეორეული ძირისაგან არის წარმოებული ფორმები: ს-წყურ-ის, წყურ-ილი/წყურ-ვილი, წყურ-იელი, მ-წყურ-ვალი, მ-წყურ-ნები 'წყალმრავალი' (საბა)... წყალ სიტყვის ძირი რომ წყ არის (-წ+განვითარებული ყ), ეს მრავალჯერ იყო აღნიშნული ლიტერატურაში (მ. ჯანაშვილი, ნ. მარი აღრინდელ ნაწერებში და სხვ.) და ნათელიცაა ასეთი შეპირისპირებიდან: წყ-ალი, წყ-არო, მე-წყ-ერი, რ-წყ-ვა, ნერ-წყ-ვი, სარ-წყ-ული და სხვა მრავალი.

დასკვნა. 1. ქართველურ ენებში საგნის უქონლობა გადმოიცემოდა სუფიქსური წარმოებით და 2. უქონლობის გამომხატველი იყო საერთო ბოლოსართი -ურ.

3. ზმნის საწარმოებელი რ- თავსართი ქართულში

ქართულში -ევ და -ენ ბოლოსართები სახელისაგან აწარმოებენ მოქმედებითი გვარის ზმნებს, გარდაუვალს აქცევენ გარდამავლად და გარდამავალ-ორპირიანს ხდიან სამპირიანად. მაგ.:

-ევ: კვამ-ლი (კვამ-ს)---უ-კმ-ევ-ს   -ენ: რქა—ურქ-ენ-ს
 რბ-ის—ა-რბ-ევ-ს   წევ-ს—ა-წვ-ენ-ს
 კამ-ს —აკმ-ევ-ს ¹.

საშუალ ზმნაშიც შეიძლება იყოს -ევ: ძევ-ს, შდრ. მი-ძ-ს: ძალმძს (—ძალ-მიც)... -ევ და -ენ'ის ფუნქციას ასრულებს აფხაზურში რ- თავსართი, მაგ.:

აკაქ	‘მოკლე, დაბალი’	—ა-რ-კაქრა	‘დამოკლება, დადაბლება’
აკქა	‘წმინდა, სუფთა’	—ა-რ-გქქარა	‘გაწმინდა, გასუფთავება’
აბარა	‘ნახვა’	—ა-რ-ბარა	‘დანახება, ჩვენება’
აწარა	‘სწავლა, учить, учиться’	—ა-რ-წარა	‘სწავლება, учить, обучать’
ავტლარა	‘დგომა’	—ა-რ-გტლარა	‘დაყენება, დადგენა’... ²

რიგი მაგალითებით ირკვევა, რომ აფხაზურისებრი რ- ‘პრეფიქსი ქართულშიც გვაქვს. იგი აწარმოებს სახელისაგან ზმნას... საამისო მაგალითებია:

1. ცხვირი—ა-რ-ცხვ-ენს. გარდაუვალი ფორმებია: ჰ-რ-ცხვ-ენია, შეჰ-რ-ცხვ-ა... ძველი ქართულით: „არცხვზე მწვალებელთა კრებულსა“ (ძვ. სას. პ., რლპ₁₀₀), „სირცხვლეულ იქმნეს“ (საბა, 19₄)... მო-რ-ცხვ, უ-რ-ცხვ, სი-რ-ცხვილ, ჰ-რ-ცხვ-ენია'ს რომ სემანტიკური კავშირი აქვს ცხვირ'თან და უკანასკნელისაგან არის ნაწარმოები, ამას თითქოს ადასტურებს თქმა: შეურცხვა ცხვირი ³.

2. წამ-ება ⁴—ჰ-რ-წამ-ს, ჰ-რ-წმ-ენა, ა-რ-წმ-უნებს... ძირად ქცეული რ-წმ მოგვეპოვება სიტყვებში: მრწამ-ს — მრწამ-სი, რწმ-ენა, მო-რწმ-უნე, უ-რწმ-უნო, სა-რწმ-უნობა და სხვა მრავალი. ჰ-რ-წამ-ს ნიშნავს ‘საწამია, საწამებელია მისთვის’, ა-რ-წმ-უნებს—‘საწამს ხდის’...

3. წყ-ალი — რ-წყ-ავს: „მოჰრწყავს იგი“ (კიმენი, 32₁); „ირწყებოდა... მოძღურებითა მისითა“ (საბა, 11₂₁)... რ-წყ ძირისაგანაა წარმომდგარი: რ-წყ-ვა.

¹ დაწვრილებით ავტორის „ფუძედრეკად ზმნათა სუფიქსაციისათვის“: ტფ. უნივ. შრომები, III, გვ. 229—230.

² ესარგებლობ დიმიტრი გულიასა და ქ. ლომთათიძის მაგალითებით.

³ შდრ. სვანური: „ნებგავი ნაჲ სვინდის ნულვა“—შუბლზე ჩვენ სინდისი გვაქვს („სვანური პოეზია“, I, გვ. 80₃₃).

⁴ აქედანაა: წმ-ელა, წმ-ილა.

სა-რ-წყ-ავი, უ-რ-წყ-ავი, უ-რ-წყ-ული, ნე-რ-წყ-ვი ('სარწყავი'), სა-რ-წყ-ული, რ-წყ-ევა და სხვადასხვა¹.

ჰ-რქვია (ე-რქვ-ა, დაა-რქვ-ა...), რხ-ევ-ა, ა-რტყ-ია და ზოგ სხვაშიც შეუძლებელი არ უნდა იყოს რ-ს პრეფიქსად მიჩნევა, მაგრამ პირვანდელი ძირის გააზრიანებისაგან ჯერჯერობით თავის შეკავება ჯობს.

ამგვარად, ქართულში მოიპოვება მისმნავებელი რ-, ბადალი აფხაზური რ- პრეფიქსისა.

¹ რწყვა, სარწყავში ძირად წყ მიაჩნდა და რ- გამოყოფილი ჰქონდა მ. ჯანაშვილს თავის გრამატიკაში (1906 წ., გვ. 64), ხოლო ა. შანიძე წერდა: „შეიძლება... რაე ჩამომავლობით პრეფიქსიც იყოს (რადგანაც მო-რწყვა-ს წყალთან უნდა ჰქონდეს ეტიმოლოგიური კავშირი), მაგრამ იგი უკვე ძველს ქართულში ძირის ბგერებთან არის შეხორცებული და გაგებულა, როგორც ძირეული...“ (S₂ და O₃, გვ. 121, შნშ. 1). აღსანიშნავია, რომ ხანდახან პირიელი ნიშანი ამ უკვე ძირეული რ'ს შემდეგ გვევლინება. „მორსწყენ მორწმუნეთა გულნი“ (ძვ. სას. პ, რლუ 78).

სვანური საგალობელი „ბარბალ დოლაში“

„ბარბალ დოლაშის“ საგალობელი სრულდებოდა გაზაფხულის ერთ-ერთ სვანურ დღეობაზე, რომელსაც სახელად ლიქტრეში ანუ ლიქტრაში ეწოდება. შედარებით ხანგრძლივი (ხუთდღიანი—უშგულის თემში) დღეობა ლიქტრეში¹ ქართველ ტომთა უძველესი მზის ქალ-ღვთაება ბარბალეს² სახელზე იყო განკუთვნილი. ჩვენ საგანგებოდ ვჩერდებით ამ საგალობლის შინაარსის განხილვაზე, ვინაიდან მისი საშუალებით შესაძლებელი ხდება დადგენა ბარბალეს კულტის ისეთი მხარეებისა, რომლებიც სვანების სარწმუნოების შესახებ არსებულ სხვა წყაროებში და ეთნოგრაფიულ ყოფაში აღარ მოწმდება.

თავისუფალი სვანი მიუთითებს რა იმაზე, რომ „ბარბალ დოლაშის“ საგალობელი დღეობა ლიქტრეში სრულდებაო, დასძენს, „დიდება ბარბალ დოლაშის“ სასიძღეროში მაცხოვრის ხატის დოლიდან უშგულში მოგზაურობა არის აღწერილიო³. მაგრამ მკვლევრის ეს აზრი მცდარია. თავისუფალ სვანს, როგორც ეტყობა, არ გაუთვალისწინებია თვით საგალობლის შინაარსი და აღნიშნული აზრის შემუშავებისას დაყრდნობია ერთ-ერთ ხალხურ გადმოცემას, რომელშიც მოთხრობილია მაცხოვრის ხატის გატაცების ამბავი ბეჩოს თემის სოფელ დოლის ბარბალეს სახელობის ეკლესიიდან უშგულში. ეს გადმოცემა თვით თავისუფალ სვანსა აქვს მოყვანილი⁴.

სვანეთში მუშაობის დროს ჩვენ ვერ დავამოწმეთ მაცხოვრის ხატის გატაცების ლეგენდა. სამაგიეროდ, ფიქსირებული გვაქვს ხალხში გავრცელებული აზრი იმის შესახებ, რომ სოფელ დოლის (ბეჩოს თემი) ბარბოლ-ის ეკლესიის დანგრევის შემდგომ⁵ ამ ეკლესიაში მოთავსებული ხატები ყველა უშგულში გადაიტანესო. შესაძლებელია ამ ხატებს შორის მაცხოვრის ხატიც იყო და და-

¹ ლიქტრეშის ანუ ლიქტრაშის აღწერილობა იხ. ჩვენ ნაშრომში „ქართული ღვთაება ბარბალე“ (იბეჭდება).

² იხ. ჩვენი „ქართული ღვთაება ბარბალე“.

³ თავისუფალი სვანი, ხალხური დღესასწაულები სვანეთში, შრომა 1883 წ., № 24.

⁴ თავისუფალი სვანი, დასახელ. ნაშრომი.

⁵ სოფელ დოლში მეზრას მთის ძირში ბარბოლ-ის ნაეკლესიარ ადგილზე ამჟამად პატარა მოედანია „წმინდა“ ხითურთ, რომელსაც სტიფ-ი ეწოდება. უკანასკნელ წლებამდე ეს სტიფი ბარბალეს სალოცავ ადგილად იყო მიჩნეული.

ნარჩენ ხატებთან ერთად ისიც უშგულში იქნა გადატანილი. მაგრამ გამორიცხული არ არის შესაძლებლობა, რომ თავისუფალი სვანის მიერ მოყვანილი ლეგენდა რეალურ ამბებსაც შეიცავს და დოლის ეკლესიიდან ხატების გადატანის ფაქტისაგან დამოუკიდებლად მართლაც ოდესმე მომხდარიყო მაცხოვრის ხატის იქიდან უშგულში გატაცება. ყოველ შემთხვევაში დანადვილებით შეიძლება ითქვას, რომ „ბარბალ დოლაშის“ საგალობელი არავითარ ცნობას მაცხოვრის ხატის მოგზაურობის შესახებ არ იძლევა და საზოგადოდ ამ საგალობელში მაცხოვრის ხსენებაც კი არ არის.

„ბარბალ დოლაშის“ საგალობელი განკუთვნილია ბარბალეს სადიდებლად, მოგვითხრობს მის (და არა მაცხოვრის ხატის) მოგზაურობას და, რაც ჩვენთვის ამჟამად ყველაზე საყურადღებოა, ბარბალეს ზოგ თვისება-ფუნქციასა და მისი მსახურების შედარებით ძველ ფორმებს ასახავს.

ლიტერატურაში მოიპოვება ამ საგალობლის სამი ვარიანტი, რომელთაგან ერთი ა. სტოიანოვის, მეორე ივ. ნიჟარაძის და მესამე ა. შანიძის, ვ. თოფურიას და მ. გუჯგუიანის ნაშრომებშია გამოქვეყნებული¹. ამას გარდა ჩვენ ხელთა გვაქვს ორი ხელნაწერი ტექსტი, რომელთაგან ერთი პროფ. ვ. თოფურიამ გადმოგვცა² და მეორე ჩვენ მიერ სვანეთში მუშაობის დროს არის ფიქსირებული³. ყველა ვარიანტი მეტად ნაკლებეანი და დამახინჯებული შინაარსისაა, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, შედარებითი მასალის გათვალისწინების გზით შესაძლებელი ხდება ამ ვარიანტების აზრის გაგება და ჩვენთვის საყურადღებო საკითხის გარკვევა. ქვემოთ მოგვყავს „ბარბალ დოლაშის“ სვანური ტექსტები და მათი ქართული თარგმანი⁴.

¹ А. Стоянов, Образцы сванетской поэзии, СМОМПК, вып. X, отд. II, стр. 32—33; И. Нижарадзе, Сванетские тексты, СМОМПК, вып. XXX, отд. IV, стр. 7—9; ა. შანიძე, ვ. თოფურია, მ. გუჯგუიანი, სვანური პოეზია I, ტფ. 1939 წ., გვ. 318—319.

² ამ ტექსტის მოწოდებისათვის პროფ. ვ. თოფურიას მადლობას მოვასხენებ.

³ ჩვენი ტექსტი ჩაწერილია 1936 წ. ზაფხულს უშგულში, სოფ. ყიბიანის მცხოვრებ 80 წლის ივანე ხაჭვანისაგან.

⁴ „სვანურ პოეზიაში“ საგალობელი ქართული თარგმანითურთ არის გამოქვეყნებული; პროფ. ვ. თოფურიას მიერ გადმოცემულ ტექსტს ქართული თარგმანი თან ახლდა. დანარჩენი ვარიანტების ტექსტები სვანურიდან ქართულად სთარგმნეს ენიმკი-ს ლექსიკოლოგიის განყოფილების მეცნიერმა თანამშრომლებმა არსენ ონიანმა და ალი დავითიანმა განყოფილების გამგის პროფ. ეარლამ თოფურიას მონაწილეობით. პროფ. ვ. თოფურია ამას გარდა, სტოიანოვის მიერ გამოქვეყნებულ ტექსტში დამახინჯებულად მოცემული სიტყვები შეასწორა და ტექსტს სასვენი ნიშნები დაურთო. აღნიშნული მუშაობისათვის, რომელიც ჩემი თხოვნით იქნა შესრულებული, პროფ. ვ. თოფურიას, ა. ონიანს და ა. დავითიანს უღრმეს მადლობას მოვასხენებ.

ქვემოთ აღვნიშნავთ რომაული ციფრებით: I—სტოიანოვის, II—ნიჟარაძის, III—„სვანურ პოეზიაში“ გამოქვეყნებულს, IV—პროფ. ვ. თოფურიას მიერ მოწოდებულსა და V—ჩვენ მიერ ფიქსირებულ ტექსტებს. ორი უკანასკნელი ტექსტი პირველად იბეჭდება.

I. ბ ა რ ბ ო ლ

- დიდება ბარბოლს დოლაშს!
ათხე სგოჯი ლაშხრაში,
ლაშხრაში დიდი სოფელი;
ჩეგულთას ჟიბენ ახსგოჯნი,
5 ხემა¹ ემგიშ ლუზორ ლაფს-
ყალდაშ.
ჟიბენ ახსგოჯნი ლაცჷ-
ლახეპარალოში, სგობინხან²
ლახეენა მთაში³ ღვაჟი ი
სიმაქარს⁴, ტაბლაშ ისგვა
10 მუნაყად. ბარბალ⁵, ისგვა
კამშაშ შეანეს ლეჟა ხათა-
რაში;
ქევიშ ლეჟა ანსგოჯნი,
ჟიჰი ანსგოჯნი;
ქვინი ლაშქანდა სარჯიში,
15 ლამარია ხარჯილს ხაშდაბა⁶,
ლეჟე ლახზაზა⁷ ლცებაში.
ჯანარეს⁸ ხეფანთუნალე,
სუფილ
მეტყვეფე ხეროლე ნაშქანიელ⁹
ჯანარეშ¹⁰, ლულგენს მიჩა
ჯანარს¹¹.
- 20 დიდება ბარბოლს დოლაშის!
ჰადიშს ხაბიშა მეზრას კეც,
უშდიხა წყილიან ზედაშინ
გეშია.
- დიდება ბარბალეს დოლისას!
ახლა ბრძანდება ლაშხრაშში,
ლაშხრაში დიდი სოფელი;
ჩეგულთის ზემოთ მობრძანდები,
როგორც ხალხის შეკრება ლაფსყალდში.
ზემოთ მობრძანდები სიცილ-
ხუმრობით, წინ
შეხვედრიხარ მთაში რჩეულ ვაჟებსა და
ქალიშვილებს, შენი ტაბლების
გამომცხოვლებად. ბარბალე, შენი
ძალით სვანეთს ზემოთ ათარეშებ;
ხეფე მობრძანდები,
ზემოთ მობრძანდები;
სუნი მეცა სარაჯისა,
ლამარია ხარჯს აკეთებს (ამზადებს),
ჩამოჰგებებია ლიცბაშში (sic!).
ხარებს არჩევს (სინჯავს), მოედანი
გადათხრილი ჰქონდა (ექნებოდა) და-
ნაკლავი
ხარებისა, შეწირულ მის ხარებს.
- დიდება ბარბალე დოლისას!
ჰადიშისთვის გამოგირთმევია სალოცავი
ქვევრი,
გამოულეველი წმინდა ზედაშით სავსე.

¹ დაბეჭდილია: კემა.² დაბეჭდილია: სგობინ ბან.³ დაბეჭდილია: მტაში.⁴ დაბეჭდილია: ღვაჟი სიმაქარს.⁵ დაბეჭდილია: ბარბარ.⁶ დაბეჭდილია: ხაშთაბა.⁷ დაბეჭდილია: ლახზოზა.⁸ დაბეჭდილია: ხანარეს.⁹ დაბეჭდილია: ნაწქანიელ.¹⁰ დაბეჭდილია: ხანარეშ.¹¹ დაბეჭდილია: ხანარს.

II. ბარბალ დოლაში

- დიდება ბარბალ დოლაშის!
ლიმზირ ჯაგადი ძღვდაში!
გეგულდაშს ჟიბენ ონსგვეჯი;
ბარბალ, ისგვა ჯამშაშულვი
- 5 კეეს ლეჟა ხეთარაშე,
ხეთუში ენგი ლუზორის;
სიმაქარეს ხველგაცალე,
ბარბალ, ისგვა ჯამშაშულვი
ჯიფერის¹ ისგა ონლური;
- 10 ქუნილდ დამენანდა სარჯაში,
ლამრია ხარჯის ხაშდაბა,
ლაქვა ლამზაზა მაცებაში²;
ბარბალ, ისგვა ჯამშაშულვი
ჯანარს ლამრია ხეთანფუნალე;
- 15 ისგან ტაბულაში მენაყა,
ისგა ხაბიშა გვიდამიშა
ლუვერ მიჩა ღდელარშუვი

- დიდება ბარბალე დოლისას!
შესაწირი (შეწირვა) გემართებს დიდისა!
გეგულდაშის ზემოთ მოვბრძანდები;
ბარბალე, შენი ძლიერებით
ხეეს ზემოთ ვათარეშებ,
ვირჩევ შეკრებილ ხალხს;
ქალიშვილებს ვეხუმრები,
ბარბალე, შენი ძლიერებით
ჯიფერში შემოვდივარ;
სუნი მეცა სარაჯისა,
ლამარია ხარჯს ამზადებს,
შემომგებებია ქვემოთ მაცებაში;
ბარბალე, შენი ძლიერებით
ხარებს ლამარია არჩევს (სინჯავს)³;
შიგნით ტაბლების მცხობლები
იმათ მიართმევდა საკურთხეველში
თაყის წვერიან მღვდლებით (sic!)

III. ბარბალ დოლაში

- დიდება ბარბალ დოლაშის!
ლიმზირ ჯაგადი ძღვდაში.
ლაფსყალდაშ ჟიბენ ანსგვეჯნი,
გეგულდაშის ისგა ანსგვეჯნი.
- 5 ბარბალ, ისგვა ჯამშოშულვი
ლაშხრაში ჟიბენ ანსგვეჯნი;
ბარბალ, ისგვა ჯამშოშულვი
კეეიას ლეჟა ხათარაში⁴;

- დიდება ბარბალე დოლისას!
შესაწირი გემართებს დიდისა.
ლაფსყალდს ზემოთ მოვბრძანდება,
გეგულდაშში მოვბრძანდება.
ბარბალე, შენი ძალით
ლაშხრაშს ზემოთ მოვბრძანდები;
ბარბალე, შენი ძალით
ხეეს ზემოთ ათარეშებ⁴;

¹ დაბეჭდილია: ჯიჭერის.

² დაბეჭდილია: მაცებაში

³ სასწრაფოდ არჩევს.

⁴ დაბეჭდილ ტექსტში და პროფ. ვ. თოფურიას მიერ გადმოცემულ ვარიანტში სვანური სიტყვა „ხათარაში“ თარგმნილია, როგორც „დიდებით მოდიხარ“. ამისდა შესაფერისად დაბეჭდილი საგალობლის (III) მე-8 სტრიქონის „კეეიას ლეჟა ხათარაში“ თარგმნილია: „სვანეთში („ხეეს ზემოთ“) დიდებით მოდიხარ“, ხოლო ხელნაწერი ვარიანტის მე-3 სტრიქონი „სვანეთს ლეჟა ხათარაში“ თარგმნილია: „სვანეთს ზემოთ (დიდებით) მოდიხარ“. ნამდვილად კი მოყვანილი სტრიქონები არაერთად „სვანეთში სიარულს“ და ისიც „დიდებით სიარულს“ არ აღნიშნავს. სვანური ზმნა „ლითრაშ (ქვ.-სვ. ლითრეში)“ ნიშნავს თარეშს, აქედან ხათარაში — ათარეშებ, ხოლო ზუსტი თარგმანი იქნება დაბეჭდილი მე-8 სტრიქონისა: „ხეეს ზემოთ ათარეშებ“ და ხელნაწერის მე-3 სტრიქონისა: „სვანეთს ზემოთ ათარეშებ“.

10 ხითუში ვაჟილ-სიმქას, ტაბლაში ისგვა მუნაყას. ჯვიჰიერისგა ანსგვეჯნი, ქუნილდ ლაჯჰანდა სარჯაში, ლამჰრია ხარჯილს ხაშდაბა. ლალგანა მიჩა ჯანარე, 15 სუფილ მეტყვეფილ ხეროლე ნაძჰანდერუ ჯანარეში. ლაქვა ლახზაზა მაცევაში, ბარბალ ხარჯილსუ ხაბიშა, წყილიან ზადამინ გოშია 20 მეზრაში კეცილ უშდიხა.	ირჩევ ვაჟ-ქალიშვილებს, შენი ტაბლის გამომცხოზლებს. ჯვიჰიერში მობრძანდები, სუნი გეცა სარაჯისა, ლამარია¹ ხარჯს ამზადებს. შეწირული მისი ხარები, მოედანი გადატყაული აქვს ხარების დაკვლით. ქვემოთ შეჰგებებია მაცევაში, ბარბალე ხარჯს ართმევდა თურმე, წმინდა ზედამით სავსეა სალოცავი ქვევრი ამოუღვეელი.

IV. დიდება ბარბალსა²

დიდება ბარბალსა დოლაში! ჟიბენი ანსგვეჯნი ლაშხრაში. სვანე[თ]ს ლეჟა ხათარაში. ხითუში ვაჟი[ლ]-სიმქას, 5 ტაბლაში ისგვა მუნაყეს. ლამარია ლექეავ ხაზაზა. ჯვი[ი]ჰიერისგა ანღრდას, ქენილდ დაჯჰანდა სარჯაში³. ლამარია ხარჯის ხეშდაბ- [დ]ა. 10 ბარბალუ სადილს ხაბიშა. ჯანაფრეს ხეფანფუნალე⁴. ლეჟავ ლმჰეღეხი დაბარსი. ბარბალ მემზერინ გოში ლი, ბარბალს ნამზურუნ ხოდახ. 15 ბარბალ ნამ ქურუ ლოგვ- შედა, ლიმზირ ღირსიშუ:გვეროლე!	დიდება ბარბალეს დოლისას! ზემოთ მობრძანდები ლაშხრაშში. სვანეთს ზემოთ ათარეშებ. ირჩევ ვაჟ-ქალიშვილებს, შენი ტაბლის გამომცხოზლებს. ლამარია ქვევით შეჰგებებია. ჯვიჰიერში მოდიოდი, სუნი გეცა სარაჯისა. ლამარია ხარჯს ამზადებდა. ბარბალე სადილს ართმევდა თურმე. ხარებს არჩევს (სინჯავს). ზემოთ შემოსულხარ ყანებში. ბარბალე მლოცველით სავსეა. ბარბალე(სთვის)? შესაწირავი წაუღიათ. ბარბალე ჩვენ თურმე შეგვეწევა, ლოცვა ღირსიმც გვექნება (ღირსი გვექონოდეს)!

¹ დაბეჰდილ თარგმანშია: ლეთისმშობელი.
² ტექსტი ჩაწერილია მულახელ მ. ნიგურიანის მიერ უშგულში 22.8.1937 წ.
 ინ. დვანიანის თქმით.
³ ვარიანტი: ჯვიდიშ—სანთლისა.
⁴ ვარიანტი: აზდუნე—ამუშავებს (დაკლულს წმენდს, ატყავებს და სხვა).
 35. აკად. ივ. ჯავახიშვილისადმი მიძღვნილი კრებული.

V. ბარბალ დოლაში

დიდება ბარბალ დოლაშის!
 ათხე ანსგუტეჯნი ლაშხრაშუ,
 ლაფსყალდშისგა ანსგუტეჯნი,
 გეგულთას ჟიბენ ანსგუტეჯნი.
 5 ბარბალ, ისგუტა გამშოშულუტი
 ჭეჭიას ლეჟა ხათარაში.
 ხათუშა ჭაჟილ-სიმუქას
 ტაბლაში მიჩა მუნაყას.
 ჯუტიჰიერისგა ანსგუტეჯნი
 10 ქუნილდ ლაჯჯანდა სარჯაში.
 ლამარია ხარჯილს ხაშდაბა,
 ჯანარეს ხეფანფუნალე,
 ლალგანა მიჩა ჯანარემ
 სუფილ მეტყუტეფი ხეროლე
 15 ნძქანილუ ჯანარეში;
 ლეკუტა ლახზაზა მაცუბაშუ,
 ბარბალ ხარჯილს ხაბიშა.
 წყილიან ზადაშინ გოშია
 მეზრაში კეცილ უშდინხა.

დიდება ბარბალე დოლისას!
 ახლა მობრძანდება ლაშხრაშუში,
 ლაფსყალდში მობრძანდება,
 გეგულთის ზემოთ მობრძანდება.
 ბარბალე, შენი ძლიერებით
 ხევეს ზემოთ ათარეშებ.
 ირჩევ ვაჟებს [და] ქალიშვილებს
 მისი ტაბლების გამომცხოვრებით.
 ჯუტიჰიერში მობრძანდება,
 სუნი გეცა სარაჯისა.
 ლამარია ხარჯს ამხადებს,
 ხარებს არჩევს (სინჯავს),
 შეწირული მისი ხარებისაგან
 მოედანი გადათხრილი ჰქონდა
 დანაკლავი ხარებისა;
 ქვემოთ შეჰგებებია მაცუბაშუში,
 ბარბალეს ხარჯი გამოურთმევია.
 წმინდა ზედაშით სავსეა
 სალოცავი ქვევრი ამოულეველი.

როგორც ვხედავთ, საგალობლის ყველა ვარიანტში პირველი სტრიქონი-დანვე დოლის ბარბალეს დიდება მოიხსენება. ამას გარდა, თუ ჩვენ ამ საგალობლის შინაარსს ჩავუკვირდებით, ამოვიკითხავთ გარკვეულ ცნობებს ბარბალეს ორ სხვადასხვაგვარი თვისება-ფუნქციის შესახებ. ლეთაების ერთ-ერთი ფუნქცია შემდეგ სიტყვებშია ასახული:

- I 7-10 სგობინხან ლახვენა მთაში
 ლეჟა ი სიმაქარს, ტაბლაშ
 ისგვა მუნაყად.
- III 9-10 ხითუში ვაჟილ სიმუქას, ტაბ-
 ლაში ისგვა მუნაყას
- IV 4-5 ხითუში ვაჟილ[ლ]-სიმაქას,
 ტაბლაში ისგვა მუნაყეს.
- V 7-8 ხათუშა ჭაჟილ-სიმუქას ტაბ-
 ლაში მიჩა მუნაყას.

- წინ შეხვედრიხარ მთაში რჩეულ ვაჟებ-
 სა და ქალიშვილებს, შენი ტაბლების
 გამომცხოვრებლად.
- ირჩევ ვაჟ-ქალიშვილებს, შენი ტაბლის
 გამომცხოვრებლს
- ირჩევ ვაჟ-ქალიშვილებს,
 შენი ტაბლის გამომცხოვრებლს.
- ირჩევ ვაჟებს [და] ქალიშვილებს მისი
 ტაბლების გამომცხოვრებით.

მოყვანილ ვარიანტებში ყურადღებას იპყრობს ცნობა, რომლის თანახმად ბარბალე თვით ირჩევს ვაჟებსა და ქალიშვილებს თავის ტაბლების გამომცხოვრებლად, ანუ, სხვანაირად რომ ვთქვათ, თავის მსახურთა ამრჩევი თვით ბარბილეა.

ეს ცნობა სავსებით ეთანხმება ქართველი ხალხის წარმართულ რწმენა-წარმოდგენებს ლეთაებათა ფუნქციების შესახებ. ლეთაება, „ჯვარი“ ანუ „ხატი“

თავის მსახურებს რომ თვითვე ირჩევს და აყენებს, ამის შესახებ რწმენა-წარმოდგენები განსაკუთრებით კარგად არის გამოვლინებული აღმოსავლეთ საქართველოს ქართველი მთიელების სარწმუნოებაში. მაგალითად, ივრის ფშავლებს ღრმად სწამდათ, რომ მათი სალოცავი (სოფ. ჟებოტაში მოთავსებული) „ფურების ხატი“ თავის ხევისბერ დედაკაცებს თვითვე ირჩევდა. „ის დაიჭერდა“ დედაკაცს, „აუძღვებოდა მას, აუხედა(!) ან გველს, ან სხვა მავნეს. ყველაზე მეტად კი ასეთ დედაკაცს გველები ეესეოდა, დღისითაც ტანჯავდნენ, ღამითაც დაჭერილი დედაკაცი ხატს შეევედრებოდა—შეება მომეცი და სიკვდილამდე გამსახურებო. აღთქმის შემდგომ ის ხევისბერად დგებოდა და მართლაც ხატს სიკვდილამდე ემსახურებოდაო“¹.

ხევესურების რწმენითაც „ჯვარის“ ანუ „ხატის“ მთავარ მსახურს, ხუცს ანუ ხუცესს „ჯვარი“ აყენებდა. ხევესურს სიზმარში „ჯვარი“ გამოეცხადებოდა და აუწყებდა—ჩემი დაჭერილი ხარ და უნდა მემსახურო, ან ამის შესახებ ქადაგის პირით აცნობებდა² და ან თვით დაჭერილს ააქადაგებდა და თავისი პირით ათქმევინებდა—ესადაეს „ჯვარი“ თხოულობს მისი მსახური ვიყოო³. ამას გარდა „ხატის“ მსახურების დაყენება დღეობის დროს ხდებოდა. დღეობაზე ხუცესს „ჯვარი“ მოუვიდოდა და თავის მსახურებს დაასახელებინებდა.

„ბარბალ დოლაშის“ საგალობლის შემომოყვანილი სტრიქონებიც ამგვარ რწმენის გადმონაშთს შეიცავს, რამდენადაც იგი (საგალობელი) იუწყება, რომ თავის ტაბლების გამომცხობლებად ვაჟებსა და ქალიშვილებს თვით ბარბალე ირჩევსო. მამასადამე, ბარბალეს ახსიათებდა ისეთივე ფუნქცია, როგორსაც ქართველი ხალხი მრავალს სხვა თავის ღვთაებას მიაწერდა. ამასთანავე სათქმურებელია, რომ „ბარბალ დოლაშის“ საგალობელში ნაგულისხმევია ბარბალეს მიერ თავის მსახურების არჩევა მის სახელზე განკუთვნილი დღეობის დროს.

ღვთაება ბარბალეს მეორე გვარი თვისება-ფუნქცია, რომელსაც საგალობელი ამჟღავნებს, გადმოცემულია შემდეგი სიტყვებით:

I 10-11	ბარბალ, ისგვა ჯამშაშ შვანეს ლეჟა ხათარაში	ბარბალე, შენი ძალით შვანეთს ზემოთ ათარეშებ
II 4-5	ბარბალ, ისგვა ჯამშაშულვი ქევეს ლეჟა ხვათარაშე	ბარბალე, შენი ძლიერებით ხევეს ზემოთ ვათარეშებ
III 7-8	ბარბალ, ისგვა ჯამშოშულვი ქევეას ლეჟა ხათარაში	ბარბალე, შენი ძალით ხევეს ზემოთ ათარეშებ
IV 3	სვანე[თ]ს ლეჟა ხათარაში	სვანეთს ზემოთ ათარეშებ
V 5-6	ბარბალ, ისგუა ჯამშოშულუთი ქეჟიას ლეჟა ხათარაში.	ბარბალე, შენი ძლიერებით ხევეს ზემოთ ათარეშებ.

¹ ვ. ბ ა რ დ ა ვ ე ლ ი ძ ე, ივრის ფშავლებში. ექსპედიციის დღიური. ხელნაწერა გადაცემულია დასაბჭოდად.

² В. Бардавелидзе, Опыт сош. изуч. хевсур. верований, გვ. 16—17.

³ ა. ო ჩ ი ა შ რ ი, თქმულებები ხევესურების ღვთაებათა და „ხთიშვილთა“ შესახებ, ხელნაწერი, დაცულია ვ ნ ი მ კ ი -ს ფონოგრ. განყ. არქივში.

ვარიანტების ეს ადგილი ერთსადიმავე აზრს შეიცავს და მცირედი განსხვავების გარდა, რომელიც დეტალებს შეეხება, ეს აზრი ერთიადიმავე სიტყვებით არის გადმოცემული ყველა ვარიანტში. განსხვავებული დეტალებია: I და IV ვარიანტებში სვანეთია (შვანეს, სვანეთს) დასახელებული, დანარჩენ ვარიანტებში კი—ჭვევი; ამას გარდა IV ვარიანტში ამოვარდნილია ბარბაღესადმი მიმართვა და მისი ძალის ანუ ძლიერების ხსენება, და, ბოლოს, II ვარიანტში, დანარჩენ ვარიანტებისაგან განსხვავებით, ზმნა პირველ პირშია დასმული—ხეთარაშე ‘ვათარეშებ’ და არა ხათარაში ‘ათარეშებ’. სიტყვები „შვანეს ლეჟა“—სვანეთს ზემოთ და „ჭვევის || ჭეჭიას ლეჟა“—ხევის ზემოთ ან სვანეთს ზემოთ, სვანების ტერიტორიის ზემოთ მდებარე ადგილებზე უნდა მიუთითებდეს და მთლიანად ტექსტის ეს ადგილი შემდეგი აზრის აღმნიშვნელი უნდა იყოს: ღვთაება ბარბაღე თავისი ძალით ანუ ძლიერებით სვანებს ათარეშებს მათი ქვეყნის ზემოთ მცხოვრებ ხალხებზე.

ღვთაების თარეშის მოტივი მეტად თვალსაჩინოდ არის შემონახული კვლავ აღმოსავლეთ საქართველოს ქართველი მთიელების, განსაკუთრებით—ხევსურებისა და ფშავლების, სარწმუნოებაში. ხევსურებს, ფშავლებს და სხვა ქართველ მთიელებს ღრმად სწამდათ, რომ, როდესაც ისინი მტერზე ილაშქრებდნენ, ლაშქარს წინ „ჯვარი“ ანუ „ხატი“ მიუძღვებოდა და მტერზე ამარჯვებინებდა. ფშავლებში ამგვარ მოლაშქრე „ხატად“ ყველაზე მეტად ცნობილი იყო ლაშარის ჯვარი¹. ხალხის რწმენით „ლაშარის გიორგის ლურჯა ცხენი ჰყოლია. ამ ცხენს მხრებზე მტრედივით ფრთები სხმია და გიორგის თავისი ლურჯათი ხშირად ჰაერში უფრენია. ურჯულოებთან ლაშქრობის დროს კი ის ამ ცხენზე შეჯდებოდა ხოლმე და ლაშქარს წინ მიუძღოდა. ამეებს თურმე მარტო წმინდა კაცები ხედავდნენო“². შეხედულება ლაშარის ჯვარზე როგორც ლაშქრის უზენაეს წინამძღოლზე მტრების წინააღმდეგ ბრძოლის დროს ფშაურ „ფერკისულის“ საგალობელშიც არის ასახული:

„...გაიგო ლაშარის ჯვარმა ქისტეთს გაბევრდა ცხვარია,
გადაიკიდა მათრახი, წელზე შაირტყა ჯმალია,
შაჰკმაზა თავის ლურჯაი, ზედ თითონ შაჯდა ჩქარია,
შამაუარა საყმოსა, ცხენ მოდის როგორც ქარია.
დალალდნენ ფშავლი შვილები, იყრება მძიმე ჯარია,
შამოჯდნენ ლაშრის გორზედა ქვეითნი, ცხენოსანია“ და სხვ.³

ამგვარი წინამძღოლობით ხევსურებში ყველაზე მეტად ცნობილი იყო მთელი ხევსურეთის სახელგანთქმული გუდანის ჯვარი. რეალურ ყოფაში ეს რწმენა გამოხატული იყო სათაყვანებელი ზეციური არსების ატრიბუტების, პირველ რიგში მისი სალაშქრო დროშის ანუ ბორაყის, ლაშქრის წინ წარმძღვანებით. გუდანის ხატსო, მოგვითხრობს ნ. ხიზანაშვილი, „საღმრთოს უწოდებდნენ, ალბათ იმიტომ, რომ ყველაზე უფროსი საღმრთო ლაშქრის სარდალია და წინათ, როცა

¹ ნ. ხიზანაშვილი, კიდევ ლაშარობაზე, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, ტ. II, თბ. 1939 წ., გვ., 102—106.

² ვ. ბარდაველიძე, ივრის ფშავლებში.

³ ვ. ბარდაველიძე, იქვე.

ხევსურეთი გაილაშქრებდა ხოლმე მტერზე, გუდანის დროშა, „ბორაყი“ წინ მიუძღოდა ჯარსა. თუმცა მოლაშქრედ სხვა ხატებიც არიან (კოპალა კარატის-წვერისა, სოფ. ლიქოკში; გიორგი-მშვენიერი, ხახმატში; სანება ცროლის-წვერისა, უკანა-ხადოში), მაგრამ გუდანისა უპირველესად ითვლებოდა, მტერზე გამარჯვება უამისოდ არ შეიძლებაო¹.

შეიძლება დადგენილ იქნას ორი ძირითადი მოტივი, რომელიც იწვევდა ხევსურული მასალების მიხედვით ღვთაებათა მტერზე გალაშქრებას. ეს ხდებოდა, ერთ-ის მხრივ, მეკოპრობის მიზნით, ღვთაების ანუ „ჯვარის“ წინამძღოლობით ლაშქარი ესხმოდა მტერს ნადავლის წამოსაღებად და, მეორეს მხრივ, ღვთაება მტერზე ილაშქრებდა მის დასამორჩილებლად და ზეგარის დასადებად. პირველი მოტივი თვალნათლივ მქდაენდება სხვათა შორის ერთ-ერთ ხევსურულ თქმულებაში გუდანის ჯვარის მითხობზე გალაშქრების შესახებ. თქმულებით გუდანის ჯვარს ერთი სახელგანთქმული „მკადრე“ ანუ „გამძლო“ ჰყოლია², თოთია გაიდაური. ერთხელ წელ წად დილას (ახალწელიწადს დილით) გაიდაურმა დაინახა ნისლის კოტორი (კორიანტელი), რომელიც მთიდან მოდიოდა. გაიდაური მაშინვე მიხვდა, რომ მასთან „სახმთო“ (გუდანის ჯვარი) მოდიოდა, მან საჩქაროდ ჯიბიდან „სამკადრეო“³ ამოიღო და ხელზე გადაიფინა. მოვიდა მწესავით გაბრწყინებული „სახმთო“ და თოთიას ხელზე დაუჯდა მტრედის სახით. თოთიამ თავი გვერდზე დაიჭირა და რაღაცას ელაპარაკებოდა. კარგა ხანს ასე ილაპარაკეს და შემდეგ „სახმთო“ გაქრა. თოთია რომ გონს მოვიდა, გამოაცხადა—„სახმთომ“ ლაშქარი სამითხობოდ გაითხოვა, ზაფხულს ლაშქარი უნდა გავიდეს, გუდანის ჯვარი წინ გაგვიძღვება და დავლით ავივსებთო. ხევსურები სიხარულით ემზადებოდნენ ლაშქარში წასასვლელად. ზამთარმა განვლო და ზაფხულში, დღეობა ათენგენა დილას, ხევსურთა ლაშქარი გუდანის ჯვარში შეიკრიბა. ხალხი შეიარაღებული მივიდა და გაიდაურიც გუდანის ჯვარის დროშით მათ წინ წარუძღვა. გადავიდა ხევსურების მძიმე ლაშქარი პირიქით ხევსურეთში და კისტნის ე. წ. „სალაშქრო კალაზე“ შეისვენა. ამ დროს გაიდაურს გუდანის ჯვარი მოუვიდა. მან შორიდანვე დაინახა რომ ცაზე კორიანტელი მოდიოდა, პირჯვარი დაიწერა და ხელზე „სამკადრეო“ გადაიფინა. რადგან იქ ბევრი ხალხი იყო, ამბობენ ხევსურები, „სახმთო“ გამოცხადებით არ მოუვიდა ხელზე თოთიას, მას მხოლოდ გაიდაური ხედავდა და ხმამაღლა ქადაგობდა—გუდანის ჯვარი ლაშქარის დაბრუნებას ბრძანებს, რადგან ქისტებში აქედან „მაცნე“ გასულა, ქისტებს ჩვენი ლაშქრობის ამბავი გაუგიათ, ემზადებიან, საქმე ცუდათ წაგვივაო. თოთიას ქადაგობაზე ხალხს სიცილი დაუწყია და უთქვამს—თოთიავ, შენ გეშინიან და იმიტომ ქადაგობ, „ჯვარი“ არ გაქადაგებს, ჩვენ კი აქ ჩამოსული ლაშქარი უკან აღარ დაებრუნდებით და შიშით დაბრუნებულები ხევსურ ქალებს არ ვეჩვენე-

¹ ნ. ხიზანაშვილი, ფშავ-ხევსურეთი, მასალები საქ. ეთნოგრაფიისათვის, ტ. II, გვ. 69.

² „მკადრე“ ანუ „გამძლო“ იგივე ხუცი ანუ ხუცესია იმ განსხვავებით, რომ პირველი „ჯვარი“ ხელზე მოუდის და მას ისე ებაასება.

³ „სამკადრეო“ წმინდა ხელსახოცს ეწოდება, რომელსაც „მკადრე“ მხოლოდ „ჯვარის“ ხელზე მობრძანების დროს ხმარობდა.

ბითო. რადგან ხალხმა არ დაიშალა და გაიდაურს შიშიც დასწამეს, თოთიამ გამოუცხადა ხალხს—მე კი წამოვალ, მაგრამ ვიზარალებთო და „სახმთოს“ დრო-შით ლაშქარს კვლავ წინ წარუძღვა. ამ ლაშქრობის დროს ხევსურები სასტიკად დამარცხებულან. პირველად მათ ხელთ უგდიათ და წამოურეკიათ მთელი ცხვარი და ძროხა რაც მითხოში იყო, მაგრამ ქისტებს მათთვის გზები შეუკრავთ, ზურგიდანაც წამოსწევინან, საქონელი დაუყრევინებიათ და დიდძალი ხალხიც ამოუხოციათ. ერთი წლის შემდგომ გაიდაურს კიდევ გამოუცხადებია მითხოში ლაშქრობა. მას უთქვამს—გუდანის ჯვარი ბრძანებს, რომ მისი საყმო უნდა წავიდეთ, მითხო დავლაშქროთ, ჩვენი სისხლიც ავიღოთ და დავლაც წამოვიღოთო. ამ ლაშქრობის დროს გუდანის ჯვარის დროშა ხევსურებს კვლავ წინ უძღოდა. ესლა კი ხევსურებს უჯობნიათ ქისტებისათვის, დიდძალი ცხვარ-ძროხა წაურეკიათ მითხოდან და ნადავლის საუკეთესო ნაწილი გუდანის ჯვარისათვის შეუწირავთ¹.

მეორე რიგის თქმულებები, როგორც აღვნიშნეთ, მტრის ან მეზობელი ხალხის დამორჩილებისა და დაბეგვრის მიზნით ღვთაებების გალაშქრების შესახებ მოგვითხრობს. ასეთია, მაგალითად, თქმულება კარატის წვერის კოპალას დაღისტნელებზე და თუშებზე გალაშქრების შესახებ. თქმულებაში ნათქვამია: ერთხელ კოპალა თუშების მეკობარს მიეშველა და მტერს გადაარჩინა. მეორედ თუშებს ლეკების ლაშქარი დაესხა; მაშინაც კოპალა მიეშველა და ისევ თუშებმა გაიმარჯვეს. ამაზე თუშებს გადაუწყვეტიათ კოპალასათვის ყოველწლიური ბეგარა მიერთმიათ, მაგრამ ეს გადაწყვეტილება არ შეუსრულებიათ. კოპალას ჰყოლია წმინდანად აყვანილი ერთი ლიქოკელი ქალი, სახელად მინანი². კოპალამ მინანს საფარველი დასდო და საომრად დიდოეთში წაიყვანა. მას დიდოეთის დაპყრობა უნდოდა. გზად მიმავლები თუშეთში მივიდნენ, სადაც კოპალა მწყემსის სახით გამოეცხადა ვინმე თუშ მიქას, რომელიც სახლს აშენებდა, და სთხოვა მას, სახლში წილი ჩამიდევო და თქვენი მეცხვარე ვიქნებო. მიქა დაპირდა სახლშიც და ადგილშიც წილის ჩადებას. სხვა თუშებს კოპალა ირმის სახით მოჩვენებია. დიკლო-შენაქოში მინანს ჰედლია დაუჭერია და მას და კოპალას თუშებისათვის ცხვარი ბეგარის სახით წაურთმევიათ. მაშინ გაუტეხიათ მათ თუშეთი, მანამდე თუშეთი კოპალას არ ემორჩილებოდაო. იმ ხანად კოპალას თან ხლებია აგრეთვე თავისი მოძმე შუბნური, ჯანმატის ჯვარი გიორგი და სამძიმარ ყელ-დილიანი. ხევსურები ამბობენ, მაშინ ხთიშვილთ დიდი ბრძოლა-დასჭირდათ რომ თუშეთი დაემორჩილებინათ და ეყმოთო. ხთიშვილებმა თუშებს ხან წყალი მოუხიბლეს, ხან ბალახი და, ბოლოს, წყაროები სულ ამოუშრეს და ისე დაიმორჩილესო. ეს თქმულება ასახულია შემდეგ ხალხურ ლექსში, რომელსაც „კოპალა“ ეწოდება:

¹ ა. ოჩიაური, თქმულებები ხევსურთ ხთიშვილთა შესახებ.

² როგორც ამ თქმულების შინაარსიდან ირკვევა, მინანი კოპალას „მკადრე“ უნდა ყოფილიყო.

— „ფანდურ დამიკარ ბერჯუნდო, მაგწონდა სამძალიანი!
 კამალა ჭეშმარიტისა, ხთისგან ას გუნებინი.
 ჭერო მიმიცაე ყმათადა, მამწონან ულვაშიანნი!
 მორიგემ მე მამილოცა, საგმირო ას ლიტრიანი,
 დალიენ დევ-დედაბერნი, დადიან პირმზორიანნი,
 სახმთოს უნდოდა აელა, ვერ იყვა იმედიანი.
 ამოვხკარ მარჯვენა ჯელი, მჯარზე გადილა პრიალი.
 მალალს კარატეს ჩამავედ, იქ ქალ მეველე თმიანი.
 ჯელი მე მკადრა მინანმა ზალტიან, სათითიანი,
 სადილოეთოდ წამავედ, გორ ავიარე კლდიანი,
 თაე მავიბრუნე, მამყეების მინანი საფარელიანი.
 ხიდოტან გადავიარე ყინვლიან, მარახელიანი,
 ვეშაგურთის-გორ ვესტუმრე, წყემსი ვეგონე ცხვრიანი.
 სახლს აგებებდ მიქაი, ზედ ხურო ედგა ხთიანი,
 „წილი ჩამიდევ მიქაო, წყემსი ორ თექაიანი“.
 წილი ჩამიდვა მიქამა, წყემსი ვეგონე ცხვრიანი,
 ერთან ქვან მიაც დავასხენ, მკლავით ორ იმედიანი!
 წყალზე წამალა მიქამა; ჯელთ მამცნა ვეშრაპიანი.
 ჩილოს-გორ ჩამამავალი ირემ ვეგონე რქიანი,
 წამამაყარეს ისარი, ფოცხ-მაკრატელი თბიანი!
 სიმურში ამავიჩქვიფე, რქის წვერთ გაილეს ძგრიალი,
 ტუტარიკ ამავიარე, დამიხვდა ნარ-ეკლიანი,
 ომალოს კიდურ შამაჯკედ, მაშინ გავილი ბრიალი.
 ჩავხენე დიკლო-შენაქოს ვაც-ვერძი ძოვდა რქიანი,
 ჯელი გააბა მინანმა, დაუხვდა რქა-ჯანგინი.
 ჭანჭახთას ამავიარე, გველ-მყვართ დაუდგა ღრიალი,
 გიორგი გარამიჩინდა, სამძიმარ ყელ-ლილიანი!
 — საით მასულხარ კოპალავ, მასულხარ პირ-ოფლიანი,
 მიაცალ გადამიყოლე, ენა მაქე ლაქარდინი.
 გვერდს მედგა ჩემი მოძმეი შუბნური მათრაჯიანი,
 ჯელი ექირნეს კოჭობნი, საესენი ნავთის წყლიანი,
 შამცოდვეთ საცოდვებლად მათრაჯი ცხრა ფევესიანი“¹.

ამ შედარებითი მასალის შემწეობით გასაგები ხდება „ბარბალ დოლაშის“ საგალობლის ცნობა ბარბალეს ძალით თარეშის შესახებ. ქართველი ტომების სხვა ღვთაებათა მსგავსად, ო დ ე ს ლ ა ც ღ ვ თ ა ე ბ ა ბ ა რ ბ ა ლ ე ც მ ო ლ ა შ ქ რ ე „ხ ა ტ ა დ“ უ ნ დ ა ყ ო ფ ი ლ ი ყ ო წ ა რ მ ო დ გ ე ნ ი ლ ი². მაგრამ ჯერხნო-

¹ ა ლ . ო ჩ ი ა უ რ ი , დასახელ. ნაშრომი.

² ქალ-ღვთაება ბარბალეს ლაშქრობასთან დაკავშირება იქვს არ უნდა ბადებდეს, რამდენადაც ძველი რელიგიებიდან კარგად ცნობილია მეომარი ქალ-ღვთაებების არსებობა. მაგალითად, ძველ-ბერძნული მითოლოგიის მიხედვით ათენა ომიანობისა და მძლეოსნობის ქალ-ღვთაება იყო, რომლის გამოსახულებას ჯავშანი, ჩაფხუტი, ფარი და შუბი ამკობდა. ამას-

ბით ძნელი გასარკვევია, მის სახელთან რა დანიშნულების ლაშქრობა იყო და-კავშირებული — მეკობრობა, თუ მეზობელი ხალხების დამორჩილება მათზე გადასახადის დადების მიზნით, ან, შესაძლებელია, ორივე ხასიათის ლაშქრობაც კი.

ჩვენთვის საგულისხმიერო საგალობელში ყველაზე მეტი ადგილი აქვს დათმობილი ბარბალეს მოგზაურობის საკითხს, ან უკეთ, მითითებას ბარბალეს მოგზაურობის შესახებ და იმ ადგილების ჩამოთვლას, სადაც ეს ღვთაება „დაბრ-დანდებოდა“. საყურადღებოა, რომ საგალობლის თითქმის ყველა ვარიანტში მეტ-ნაკლები სისრულით მოგზაურობის ერთიდაიგივე ადგილებია დასახელებული, თითქოს ბარბალეს მოგზაურობის მარშრუტი კარგად ცნობილი და საეცებო იყო ჩამოყალიბებული იყო. მოგვეყავს ვარიანტების სათანადო სტრიქონები:

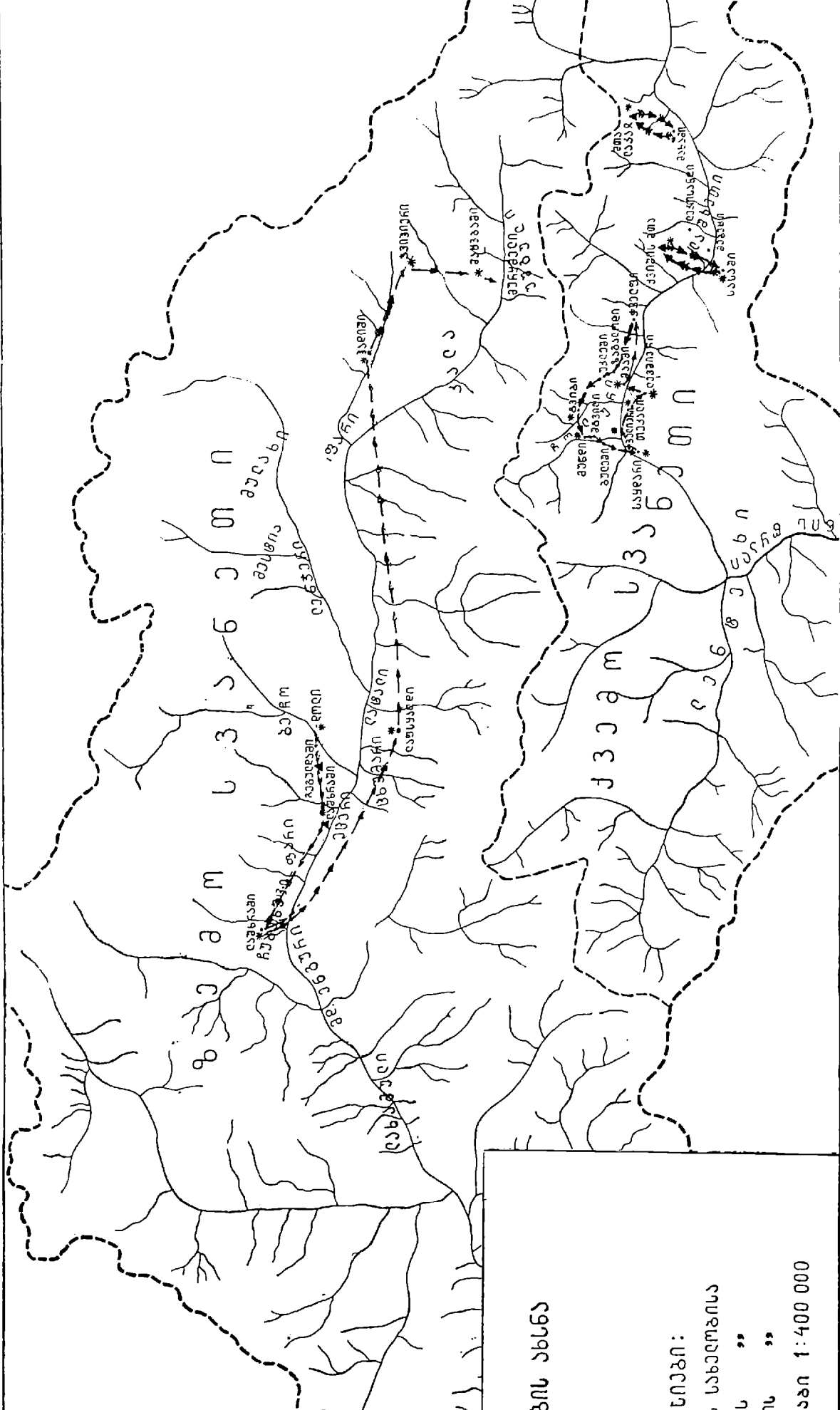
I	2 ათხე სგოჯი ლაშხრაში, 3 ლაშხრაში დიდი სოფელი; 4 ჩეგულთას ჟიბენ ახსგოჯნი, 6 ჟიბენ ახსგოჯნი 7 ლაცე-ლახეშარალოში, 12 ჰევიშ ლეჟა ანსგოჯნი, 13 ჟიპი ანსგოჯნი	ახლა ბრძანდება ლაშხრაშში, ლაშხრაში დიდი სოფელი; ჩეგულთის ზემოთ მობრძანდები, ზემოთ მობრძანდები სიცილ-ხუმრობით, ხევეზე მობრძანდები, ზემოთ მობრძანდები
II	3 გეგულდაშს ჟიბენ ონსგევეჯი; 8 ბარბალ, ისგვა ჯამშაშულჯი 9 ჯიფერის ისგა ონლური	გეგულდაშის ზემოთ მობრძანდები; ბარბალე, შენი ძლიერებით ჯიფერში შემოვდივარ
III	3 ლაფსყალდაშ ჟიბენ ანსგევეჯნი, 4 გეგულდაშს¹ ისგა ანსგევეჯნი. 5 ბარბალ, ისგვა ჯამშაშულჯი 6 ლაშხრაში ჟიბენ ანსგევეჯნი; 11 ჯვიპიერისგა ანსგევეჯნი	ლაფსყალდს ზემოთ მობრძანდება, გეგულდაშში მობრძანდება. ბარბალე, შენი ძალით ლაშხრაშს ზემოთ მობრძანდები; ჯვიპიერში მობრძანდები
IV	2 ჟიბენი ახსგევეჯნი ლაშხრაში. 7 ჯვიპიერისგა ანლგრდას. 13 ლეჟაე ლმწედხი დაბარსი.	ზემოთ მობრძანდები ლაშხრაშში. ჯვიპიერში მოდიოდი. ზემოთ შემოსულხარ ყანებში.
V	2 ათხე ანსგუეჯნი ლაშხრაშუ, 3 ლაფსყალდაშისგა ანსგუეჯნი, 4 გეგულთას ჟიბენ ანსგუეჯნი, 9 ჯვიპიერისგა ანსგუეჯნი.	ახლა მობრძანდება ლაშხრაშში, ლაფსყალდში მობრძანდება, გეგულთის ზემოთ მობრძანდება, ჯვიპიერში მობრძანდება.

ვარიანტებში მოხსენებული ჩეგულთა (I₄), გეგულდაშ (II₃, III₄) და გეგულთა (V₄) ერთიდაიგივე ადგილის სახელწოდებაა, I და V ვარიანტებში დამახინჯე-

თანავე უნდა აღინიშნოს, რომ სვანურ კულტში საომარი ატრიბუტებით მეორე სვანური ქალ-ღვთაება ლამარიაც იყო წარმოდგენილი. ერთერთ გაზაფხულის დღეობა „აღბა-ლაღ-რანღე“ (მულახის თ.) ლამარიას ხის გამოსახულებას აკეთებდნენ და მას ხის დაშნას და მშვილდ-ისარს ხელში აჭერინებდნენ (იხ. საქ. მუზეუმის ეთნოგრ. განყ. კოლექცია № 26—31/20).

¹ დედანშია: გეგულთას.

სვანეთის რაიონის ადმინისტრაციის მიერ შედგენილი

სკალი:

1:400 000

ს

ს

სკალი 1:400 000

ბულად მოცემული¹. ეს არის ბეჩოს თემის საზღვრებში მდებარე ადგილი გეგულდაში. ასევე ჯვიპიერის (III₁₁, IV₇, V₉) დამახინჯებულ ფორმას ჯიფერი (II₆) წარმოადგენს. ჯვიპიერი ეწოდება კალას თემიდან უშგულში ასავალ გზაზე მდებარე დიდ ფართობს, რომელიც ვაკეს, ფერდობებს და ტყეს შეიცავს. ამასთანავე უნდა აღინიშნოს, რომ ვარიანტებში მოხსენებული ლაშხრაში (I₂, III₆, IV₂, V₂) სვანეთში ორია—ერთი ჩუბეხევის თემის სოფელი და იგივე სახელი (ლაშხრაში) ეწოდება ადგილს ფარის თემის ფარგლებში. საგალობელში ჩუბეხევის თემის სოფელი ლაშხრაში უნდა იგულისხმებოდეს, რამდენადაც ერთერთ ვარიანტში ამაზე პირდაპირი მითითება არსებობს: „ათხე სგოჯი ლაშხრაში, ლაშხრაში დიდი სოფელი“—ახლა ბრძანდება ლაშხრაში, ლაშხრაში დიდი სოფელი-აო, განმარტავს ქართული სიტყვებით („ლაშხრაში დიდი სოფელი“) ვარიანტი I₃. ლაფსყალდი სამ ვარიანტშია (I, III, V) მოხსენებული და ამათგან I₅ ვარიანტში ფრაზა, რომელშიც ეს სიტყვა გვხვდება, აშკარად ნაკლულევიანი და დამახინჯებული ჩანს.

ამგვარად ირკვევა, რომ ბარბალეს უმოგზაურია ბეჩოს თემის სოფელ დოლიდან გეგულდაში, ჩუბეხევის თემის სოფელ ლაშხრაში, ცხუმარის თემის ლაფსყალდში, იქიდან ბალს ზემოთ („წვეიშ ლეჟა“) გადასულა, ჰადიშზე გაუღლია (რადგან „ჰადიშს ხაბიშა მეზრას კეც“—ჰადიშისათვის გამოგირთმევი სალოცავი ქვევრიო, აღნიშნავს ვარიანტი I₂₁), ჯვიპიერში მისულა და, ბოლოს, უშგულში აბრძანებულა (იხ. ტაბ. I, ბარბალეს სახელობის პროცესია).

ბარბალეს მოგზაურობის ამგვარი მარშრუტი სავსებით ცხადყოფს, რომ „ბარბალ დოლაში“ საგალობელს თავისუფალი სვანის მიერ მოყვანილ ლეგენდასთან მაცხოვრის ხატის გატაცების შესახებ არავითარი კავშირი არა აქვს. ლეგენდის მიხედვით ხატი გაიტაცეს ვინმე ქალდანმა და ჭელიძემ ბეჩოს თემის სოფელ დოლის ბარბალეს სახელობის ეკლესიიდან და უშგულში მიიტანეს. ბარბალეს საგალობელში კი საუბარია იმის შესახებ, რომ ბარბალე სვანეთის სხვადასხვა ადგილებში „დაბრძანდებოდა“ და ბოლოს უშგულს ეწვია.

შიქლება გადაწყვეტით ითქვას, რომ ბარბალე მინცდამინც სალოცავებში „დაბრძანდებოდა“, რომ ზემოაღნიშნულ ადგილებში ყველგან სამლოცველოები უნდა ყოფილიყო გაშენებული. ყოველ შემთხვევაში, ამჟამად ეს ასეა ლაფსყალდში, სადაც ძლიერი ხატის ლაფსყალდშო თარგლეზერ-ის ეკლესია დგას, ჩუბეხევის თემის ლაშხრაში, სადაც ბარბოლ-ის სახელობის ეკლესია არის მოთავსებული, ასევე ბარბოლ-ის ეკლესია არის ფარის თემის ლაშხრაშიც; ჯვიპიერიც წმინდა და სალოცავი ადგილი უნდა ყოფილიყო². ამას გარდა, როგორც ქვემოთ დავრწმუნდებით, ღვთაებების მოგზაურობის ამსახველი პროცესიები ქვემო-სვანეთში და საქართველოს სხვა კუთხეებშიც მოწმდება და ყველგან ეს პრო-

¹ აღსანიშნავია, რომ ჩვენმა მთხრობელმა ივანე ხაჭვანმა არ იცოდა, თუ რა ადგილს ეწოდებოდა გეგულდაშ და გეგულთა. ამიტომ გასაგებია, რომ მას შეეძლო უცნობი გეოგრაფიული სახელი დამახინჯებულად გადმოეცა.

² ტერმინის მნიშვნელობის საფუძველზე ეს მოსაზრება ჯვიპიერის შესახებ დამიდასტურებს არსენ ონიანმა, დარისკან მარგიანმა და ალი დავითიანმა მათთან პირადი საუბრის დროს.

ცესიები სამლოცველო ადგილებში ხდებოდა. ამასთანავე საფიქრებელია, რომ ბარბალეს მოგზაურობის ჩამოთვლილ პუნქტებში ქრისტიანული საკულტო ძეგლების ნაცვლად ოდესღაც წარმართული სალოცავები იდგა და ღვთაება ამგვარ სალოცავებში „დაბრძანდებოდა“. აღმოსავლეთ საქართველოს ქართველ მთიელებში ჯვარ-ხატების პროცესიები ბოლო ხანამდე წარმართული ხასიათის სალოცავებში იმართებოდა. გათვალისწინებული უნდა იქნას აგრეთვე ყველასათვის ცნობილი ფაქტი, რომ საქართველოში ეკლესიები ძველ წარმართულ სალოცავების ადგილებზე იყო გაშენებული.

„ბარბალ დოლაშის“ საგალობელში ბარბალეს მოგზაურობასთან დაკავშირებული რიტუალის შესახებ თითქმის არაერთი ცნობა არ მოიპოვება, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ შემდეგს მეტად ნაკლულევანსა და დამახინჯებულ ფრაზებს:

I₅ ხემა ემგიშ ლუზორ დაფსყალდაშ. როგორც ხალხის შეკრება ლაფსყალდაში.

II₆ ხეითუში ენგი ლუზორს ვირჩევ შეკრებილ ხალხს

IV₁₃ ბარბალ მუმზერინ გოში ლი ბარბალე¹ მლოცველით საფსეა.

ძნელია ამ ნაწყვეტებიდან თავდაპირველი მთლიანი ფრაზისა და აზრის აღდგენა, მაგრამ ის კი შეიძლება ითქვას, რომ ხალხის შეკრება ბარბალეს დღეობასთან და სადღეობო ცერემონიალთან (მოგზაურობასთან) უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული.

მიუხედავად ცნობების ამგვარი სიმცირისა, აღნიშნული ცერემონიის დაახლოებით აღდგენა მაინც შესაძლებელია ზოგიერთი პარალელური მასალის გათვალისწინების საშუალებით.

თუ ღვთაებათა მოგზაურობის საკითხს დიპლომატიკულ კრილში განვიხილავთ, ვნახავთ, რომ ეს მოტივი ქართველების რელიგიის განვითარების სხვადასხვა საფეხურზეა მოცემული. უძველესი წარმოდგენებით ღვთაებები ანუ ხატ-ჯვრები მოგზაურობდნენ ფრინველის (მტრედის) და ადამიანის სახით, ან, როგორც უკანასკნელის შესახებ ხევესურები ამბობენ, „ხატის ალით“. ამგვარი წარმოდგენები ყველაზე უკეთ ხევესურების სარწმუნოებაშია დაცული². ხევესურებს შემოაუნახავთ ძველი თქმულებები მათ ხთიშვილთა სისტემატური ხასიათის მოგზაურობის შესახებ. აქვე მოგვყავს ამ თქმულებების ორიოდ ნიმუში.

¹ ივულისხმება: ბარბალეს სალოცავი.

² მართალია, სვანების ძველი რწმენის გადმონაშთებშიც მოიპოვება ცნობები ხატ-ჯვრების მოგზაურობის შესახებ, მაგ., სინათლის ზოლის სახით ერთი ზიდან მეორე ხეზე მათი გადაფრენა, არასასურველ სალოცავიდან სხვა ადგილზე წასვლა და იქ დამკვიდრება და მრავ. სხვა. ხატების ამგვარ მოგზაურობის რწმენაზე დამყარებული ხატების ჯაჭვით დაბმის ჩვეულება. ჯაჭვით დაბმული ხატები ჩვენ დავამოწმეთ 1931 წელს ზეზო-სვანეთში, ფარის ჯგერანგის ეკლესიაში და სახელგანთქმულ ლაფსყალდის თარგლეხერის სალოცავში (ცხუმარის თემში). მაგრამ ეს გადმონაშთები სხვა რიგის სარწმუნოებრივი ვლემენტებია, ეგების უფრო არქაული ხანიდან მომდინარე, ვიდრე აქ განსახილველი ღვთაებათა მოგზაურობის მოტივი.

ერთერთი ხევსურული ლეგენდის თანახმად, გუდანის ჯვარი გერგეტის თავიდან, სადაც ბეთლემის სახლი ყოფილა გაშენებული, ხევსურეთში „წაბრძანებულა“ და გუდანში დამკვიდრებულა. გზად მიმავალს თან ჰყოლია თავისი „მკადრე“ ჭორმეშიონი კაცი, სახელად გახუა. გახუას თქმით: „ეს ხატი ნაწილიანი ყოფილ, ღამითავე შუქ უშობდისავე. რო მავიდოდ, ხატი თავის-თავად წინ მაქიძღვებოდისავე. ყორის წყალზე რო მავედიდავ, იცოდის გახუამ, ბიბინ რაიმ დადგაოდ ხატიც კლდის თავზე შაჯდავ. მოვიდესავ ტრედის აღითავ რეებიმოოდ შუქთ კი უტევდესავე, ოქრო-ქსოილ მაიტანესაოდ რომელნიც გახუას მახყვებოდ იმ ხატს ჩააცვენს თუად გამახყვ გზას; უკენ გახუა მახყვებოდ. იქით წამასულთ დღე-და-ღამ ვიარეთაოდ გათენებისად გუდან მავედიდავ. გუდანის ჯვარის ბელელსთან რო მივედიდავ, ის ბელელში შევიდაოდ მე კარჩი დავრჩივ. ერთხენ გაქადაგებულ გახუაიოდ მაუტანებიებავ გუდანის ჯვარს რო შიავ ღილღოს ვემზადებოდოდ ჩემ მკადრეიოდ ორ დასტურ გამამყვევითავე. გახუასად დასტურებს სამთავ მაუყვანაფად თითო სანათლავე დაუკლავ. მეორეს დილას დასტურებიოდ გახუა მისულან გუდანის ჯვარის კარზე; გახუას სამკადრეო ხქონივას, ვადუფენავ ჯელზე სამკადრეიოდ მასელივ გუდანის ჯვარი, — ხან ტრედის სახით იქნისაოდ ხან ხატივით იყვისავე. გახყოლივ დასტურებიცად გახუაივ ხატს. ხატივ წინ მიგვიძღვებოდისაოდ ღამითავე გზასაც მიგვინათებდისავე. უვლივად ღილღოს მისულან. ღილღოს ერთ სოფელი ას, ტარგამეი; იქ მისულან“. შემდეგ მოთხრობილია თუ როგორ დაატყვევა ტარგამეის ხალხმა გუდანის ჯვარი და მათმა მკითხავმა ის გაანთავისუფლებინა. „როსაც ღილღველნი შაყრილან, თავის მკითხავიც თან მოუყვანავ. ამ დროს მასელივ იმათ მკითხავს „იარდა“ (იარდა იყვ ღილღველთ სალოცავი)¹. იარდამ თავის მეენეს ატანებევ რო გუდანის ჯვარ შესტუმრაოდ თქვენავ მასხარად ივდებთავ ჯვარ-კაცსავე. დაუთხოვავ მუქარა ღილღველთად იარდას—თქვენავ ჩემს სტუმრებსავე პატივს არ სცემთაოდ ვაგანადგურებთავე. ის რო ქადაგობდავ, გახუამ თქვისავე, ვადმავ-ხენეოდ ერთიანად ღილღველნივ მუჭლის კვერზე ისხდეოდ თავები დახრილები ხქონდავ. გაიქცენსავე; მაიყვანესავე მაშინავ საკლავიოდ დაკლესავე, სადაც გუდანის ჯვარის მფრინავ ხატი ხყვანდავ დამწყვედიულივ. აუჯდავ კიდობნისად თავიოდ კიდობანშით ამამხტარ ხატიოდ დამჯდარ კიდობნის თავზე ტრედის აღით. რო დაჯდავ ისე შუქთ უტევდისავე, რო კაცივ თვალთ ვერ შაყრიდავ.

¹ ხევსურული „იარდა“ ჩაჩურ-ინგუშურ ერდას (ან აერდას) უნდა უდრიდეს. ერდა ან აერდა ჩაჩურ-ინგუშურში საერთოდ „ხატს“ ანუ „ჯვარს“ ნიშნავს (იხ. Проф. Б. А. Алборов, Ингушское „Гальерды“ и осетинское „Аларды“, Изв. Ингушск. н.-иссл. инст. краевед., I, Владикавк. 1928, გვ. 349). როგორც ხევსურული ლეგენდიდან ჩანს, ეს სალოცავი სოფელ ტარგამეში (=ტარგიმ) ან ამ სოფლის მახლობლად უნდა მდებარეყო. აღნიშნულ სოფლის ფარგლებში და მის მახლობლად ამჟამად რამდენიმე სალოცავია ცნობილი: ქართულ არქიტექტურულ სტილზე აგებული ალბიერდის ტაძარი, აუშასელის „ხატი“ და თვით სოფელ ტარგიმში სალოცავი ნიში, რომლის სახელი ლიტერატურაში ცნობილი არ არის (იხ. И. П. Щерблякин, Архитектура древних ингушских святыниц, Изв. Ингушск. н.-иссл. инст. краеведения, II—III Владикавк. 1930, გვ. 413—414, 438—439 440—441).

ახლა როდესაც ამ სახით უნახავ ღილღვლებს, ისენი სრულაოდ შაშინებულანაო-დ დაუწყავ ხევწნაი — დალოცვილო გუდანის ჯვარო, გვაპატივიევიო-დ კვამლზე თითო საკლავს დავეკლავთაო-დ შამაგწირავთავ. მაუყვანავისა-დ თითო საკლავი ყველას დაუკლავ. გაუმართებავ ღილღვლებს დიდ ლხინი, უდუღებავ ჯორცი-დ კაცსა, დიაცს ყველას უჭამავ. ტყავები კი გუდანის ჯვარის ჯვარიონთად მიუცავ სრუ. ამ დღიდან დამეკობრებულან გუდანის ჯვარი-დ ღილღველთ იარდაი. გუდანის ჯვარს სრუ წლისთაოდ უვლავ იქ. გუდანის ჯვარ რო ესტუმრებოდ დიდი ამბავით დახვდებოდეს ღილღველნი და უჯოცდეს საკლავებს“¹ (იხ. ტაბ. II, გუდანის ჯვარის პროცესია).

ასევე უძველეს წარმოდგენებს შეიცავს ლეგენდა გუდანის ხატის მოგზაურობისა გუდანიდან არხოტში. „ერთხან არხოტ წასულ გახუაი თავის მფრინავ ხატთან ერთად. გზაზე დახკარგვივ ხატი-დ გახუა ხოშურაულთას მისულ. გამაუხენება-ვა-დ იფნზე იჯდავ ტრედის აღითაო-დ შუქთ უშობდავ. მიუყვანავ სანათლავი-დ იფნის ძირში დაუკლავ. გასდლოღივ მემრ იქავა-დ მისულ არხოტ. არხოტიენებს გუდანის ჯვარ არ ხყვარებვივ. მისულებისად ვერა ბევრ პატივ უცავა-დ დაბრუნვილან იქავ გახუაი-დ იმის ხატი. ეს ხატის ან ტრედის აღით თაოდ გუდანის ჯვარი ყოფილ ას“² (იხ. ტაბ. II, გუდანის ჯვარის პროცესია).

ხევისრული ლეგენდებით მტრედის ან ხატის სახითვე ჯაჭმატის ჯვარიც მოგზაურობდა. „გაუძღვებოდ მფრინავ ხატი შიშიასა-დ“ უკენ შიშია უნდა გახყოლიყვ. უვლავ ბევრის ასალებლად ხან სადა-დ ხან სად. ერთხან უთქომ შიშიასად ჯაჭმატის ჯვარს, რო წაედო-დ უკენამშავ მამიცადეო-დ მიაც იქ მათლავ; იქავ ერთ საქმეი გოქვავ გასაკეთებელიო-დ ის გავაკეთათავ. წამასულ შიშიაი-დ მასულ უკენამშავ. უცდავ აქ ორ დღესა-დ არცად მასვიღივ ჯვარი, მესამეს დღეს გელზე მისვიღივ ტრედის აღით. უნახავ უკენამშავლებსაცა-დ მაუყვანავ კვამლის საკლავი. საკლავებ რო დაუჯოცავ შიშიასად გაუწვევავ წყაროსთავისვე ჯვარს“. იქიდან მოუვლიათ ფშავის სხვა სალოცავებიც და, ბოლოს, „გამაუძღვ შიშიას თავის ხატი-დ წამავიდ ჯაჭმატ. წამასალებიც კი ბლომად მაუგროვდ, საკლავების ტყავები-დ წამაილ შინ. მას აქეთ დაიწყეს მშავლებმაც ჯაჭმატის ჯვარის ლოცვაი-დ დაუდიოდ საკლავები ჯაჭმატ“³ (იხ. ტაბ. III).

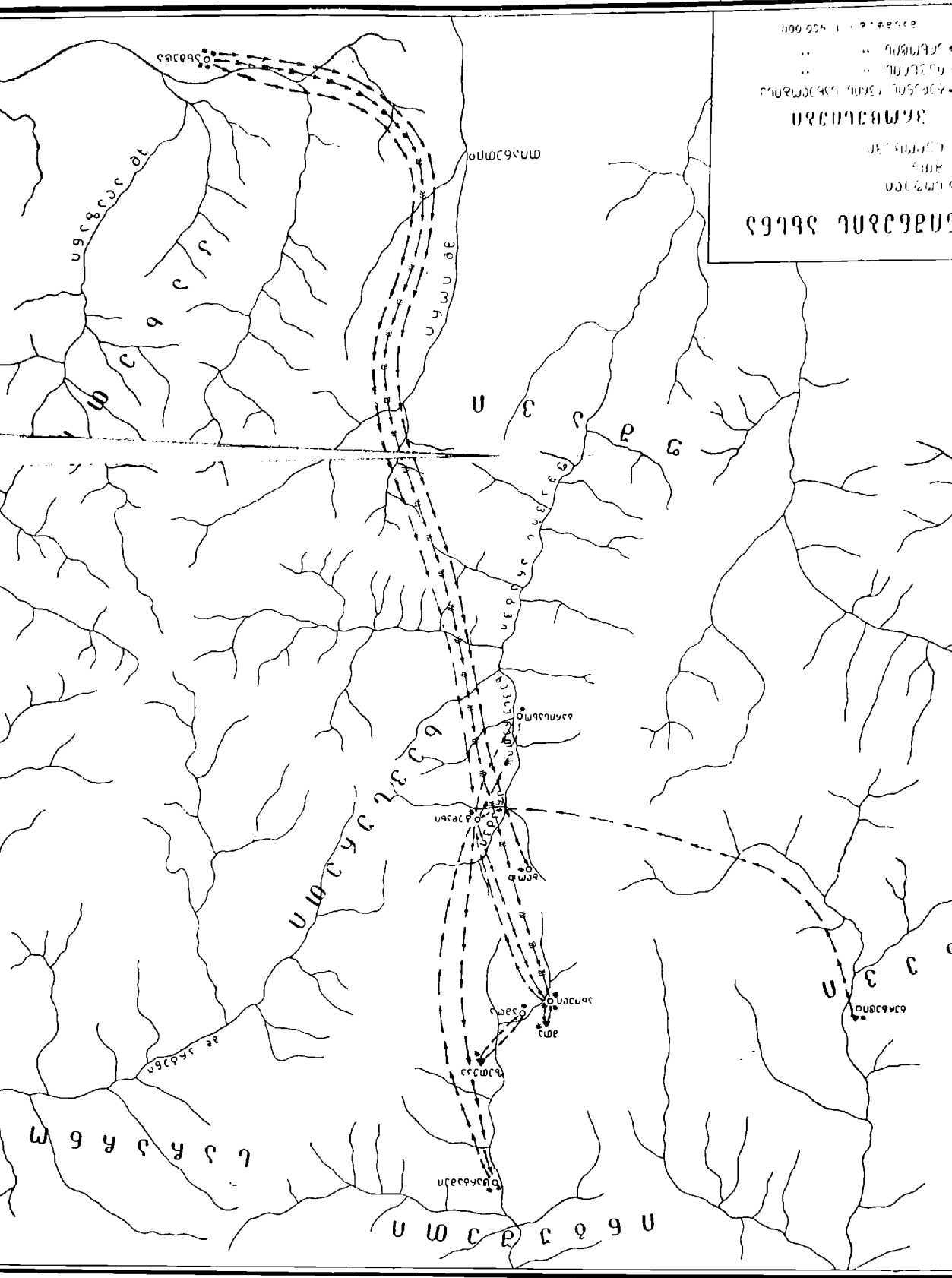
შედარებით უფრო გვიანი ხანის წარმოდგენები ხატ-ჯვრების მოგზაურობის შესახებ სადღეობო რიტუალშია შემონახული. ეს მოგზაურობა ერთი სალოცავიდან მეორე სალოცავში ღვთაებების სიმბოლურ გაჩოსახულებათა ან რელიკვიების გადასვენების სახით არის წარმოდგენილი. ამგვარ პროცესიებში მონაწილეობას იღებდნენ ხატის მსახურნი, ე. წ. „ხატის ყმები“ და საზოგადოდ მლოცველები: ჩვილებრივ ეს პროცესიები დღეობების დროს იმართებოდა. საყურადღებოა, რომ, როგორც მტრედის თუ ხატის სახით ღვთაების მოგზაუ-

¹ ა. ოჩიაური, დასახელ. ნაშრომი.

² ა. ოჩიაური, იქვე.

³ შიშია ჯაჭმატის ჯვარის „შკადრე“ იყო.

⁴ ა. ოჩიაური, იქვე.

საქართველოს რესპუბლიკის
 შინაგან საქმეთა სამინისტროს
 საგარეო ურთიერთობების განყოფილება
 საქართველოს რესპუბლიკის
 შინაგან საქმეთა სამინისტროს
 საგარეო ურთიერთობების განყოფილება
 საქართველოს რესპუბლიკის
 შინაგან საქმეთა სამინისტროს
 საგარეო ურთიერთობების განყოფილება

დღეობის დასასრულს გადარჩენილი ღვინო კოპალეს პროცესიის მონაწილეებს არაგვის ფშავში მიჰქონდათ და იქაც ამ ხატის დღეობაზე მლოცველებს ამ ღვინით უმასპინძლებოდნენ. იხინჭის გორიდან არაგვის ფშავისკენ კოპალეს სახელობის პროცესია არტნის ხეობით მიემგზავრებოდა. პირველად შეჩერდებოდნენ სოფელ ბაჩალში, სადაც ბაჩლის ორ ხატს ეწვეოდნენ, შემდეგ ბელელთანაში აღიდგინენ, იქაურ სალოცავ „ღვეის სკამს“ მოილოცავდნენ და ღამეს ათევდნენ; მეორე დღეს აპყვებოდნენ გზას ფადლაურას მწვერვალისაკენ, ამ მწვერვალს გადალახავდნენ, არაგვის ფშავში ჭიჩოსა და მათურას სოფლებზე გაივლიდნენ და, ბოლოს, მიაღწევდნენ უძელაურთ-კარს, სადაც კოპალას მთავარი ხატი სუფევდა. პროცესიის მონაწილე ივრის ფშავლები შესაფერისი შესაწირავების მიძღვნისა და ლოცვა-ვედრების შესრულების შემდგომ თავის სამოსახლო კუთხეს უბრუნდებოდნენ, ხოლო პროცესიის დანარჩენი მონაწილენი კი აქედან ხევსურეთში გადადიოდნენ, ხევსურეთის კოპალეს ნიშებსა და სალოცავებს მონახულებდნენ და შემდეგ კვლავ არაგვის ფშავში ბრუნდებოდნენ. ამით მთავრდებოდა ფშავლების კოპალეს ხატის სახელობის მოგზაურობა¹ (იხ. ტაბ. III).

არსებობდა აგრეთვე ხევსურეთის კოპალას სახელობის პროცესიაც, რომელიც იმართებოდა ერთერთი ძლიერი ხატის ლიქოკის კოპალას ანუ კარატის ჯვარის დღეობაზე. ამ დროს კარატის ჯვარის ხატიონი კოპალას დროშით თუშეთში გადადიოდა და იქ არსებულ კოპალას ნიშებს მოივლიდა და მოილოცავდა. ხევსურების ხატიონის პროცესიას ყოველ სალოცავთან მახლობლად მოსახლე თუშები ეგებებოდნენ და შესაწირავებს მიაართმევდნენ, ხოლო ხატიონი მათ კოპალას სახელით ამწყალოებდა² (იხ. ტაბ. III).

მეორე რიტუალური პროცესია იმავე ლიქოკის ხატისა დღეობა ციხეგორობას იმართებოდა (ციხე-გორობა დღეობა ათენგენობას ხედებოდა). სოფელ აკუმოდან დროშის წინამძღოლობით „ჯვარიონი“ „მეზღენე“ ხალხის თანლებით ციხე-გორის სალოცავში მიემგზავრებოდნენ. მისვლის შემდგომ მედროშე დროშას სალოცავ კოშკზე „დააბრძანებდა“. ამ დროს იქ ახალი დასტურების არჩევა და დაყენება ხდებოდა. დასტურებს კოპალას ჯვარი აყენებდა თავისი ხუცესის საშუალებით. აქადაგებდა ხუცესს და მისი პირით გამოუცხადებდა ხალხს—„მე გმირ კოპალაი ორ, აისივ ძალი-დ შაძლებაი მაქე“-ო და სხვა. შემდეგ დასტურებს დაასახელებდა—„მე მავითხოვ მემსახურონ დასტურებად“ ესადაეს პირებო. დასტურების დაყენების შემდგომ ხუცესი ლუდსა და სუფრას გაადიდებდა და, ბოლოს, „სარიგოებისა“ და „საბეგროების“ დახოცვა ხდებოდა. ხუცესი პირველად სარიგოებს მოითხოვდა—„ვინაც საქვებისეოს საბეგრო მთებს სთიბთ, სარიგოებ მაიყვანეთ, უნდა დავჯოცათო“ და ხალხსაც მოყავდა სარიგოები და საბეგროები. ცხვრების დაკლის შემდგომ ჯვარიონი და ხალხი დროშას უკანვე „წააბრძანებდნენ“ და ამით თავდებოდა კოპალას სახელობის პროცესია³ (იხ. ტაბ. III, კოპალას სახელობის პროცესია).

¹ ვ. ბარდაველიძე, ივრის ფშავლებში.

² ცნობები ამოღებულია ხევსურეთში 1929 წ. და თუშეთში 1932 წ. ჩვენი მოგზაურობის დღიურებიდან.

³ მელ. ბალიაური და ნიკ. მაკალათია, ხევსურების დღესასწაულები, ხელნაწერი, დაცულია ენიმკ-ის ეთნოგრ. განყ. არქივში.

რობის, ისე სადღესასწაულო პროცესიების დროს ღვთაების სახელით შესაწირავებისა და ბევრის აკრეფა ხდებოდა. მოგვეყავს ამგვარი პროცესიების რამდენიმე მაგალითი¹.

ქვემო-სვანეთში, ჩოლურის თემში დღეობა ა ლ ბ ა თ ა ხ ა შ-ს (აღების სამშაბათს) 30—40 მულზონ-ი სალოცავიდან ჯგჯრაგ-ის ხატს გამოასვენებდნენ და პროცესია ჩოლურის თემის სოფლებს შემოივლიდა. თითოეულ სოფელში პროცესიას შესაწირავი არაყითა და ტაბლებით ეგებებოდნენ. თემის შემოვლის შემდგომ პროცესია უკანვე ბრუნდებოდა და ხატს კვლავ ეკლესიაში დაასვენებდნენ² (იხ. ტაბ. I, ჯგჯრაგ-ის სახელობის პროცესია).

დღეობა ქვიშობ-ს (ახალკვირის ორშაბათს) დიდი ზემი იმართებოდა ლაშხეთის თემის სამ სოფელში—სასაშში, მებეცში და ლეკოსანდში. დღეობაზე მთელი ლაშხეთისა და ჩოლურის თემების მცხოვრებნი ამ სამი სოფლის სტუმრები იყვნენ. ქვიშობ-ს დილით მულზონ-ების თანხლებით მლოცველები სასაშის ეკლესიიდან თარიძელ-ის ხატსა და საჯურუმო დროშას გაასვენებდნენ და ხატის სადიდებელი „დიდებ, დიდებ თარიძელს, დიდებ მიჩა ჩუოგჭმარჯუა, ჯად სგოჯი გუშგუე მაშედ...“-ის გალობით „მიაბრძანებდნენ“ მალალ გორაკზე მდებარე ძველ საყდარში. იქ, ამ სამლოცველოს კარის წინ, მულზონ-ები ლილჭლად-ს (დაჩოქილად ლოცვას და სამსხვერპლოს შეწირვას) შეასრულებდნენ, შემდეგ საკლავს დაკლავდნენ, სკარ-ად დასხდომამდე თარიძელ-ის ხატით ხელში კვლავ მიწაზე დაიჩოქებდნენ და „კვირიას“ საგალობელს ივალობებდნენ. შემდგომ ხდებოდა ხატის და ხალხის წინაშე დამნაშავე პირების შერისხება. სკარობ-ასაც რომ მოათავებდნენ, თარიძელ-ის ხატს ისევ სოფლისკენ წაასვენებდნენ. გზადაგზა პროცესიის მონაწილენი ხატის სადიდებელს ან ზოგჯერ „ჟოა ლილეს“ გალობდნენ. ამ დროს ხატს ეგებებოდა მოსახლეობა შეწირული ცოცხალი ცხვრით (რომელსაც ეწოდებოდა „ქტიშარაჲ“) და ხბოთი, რომლებსაც მულზონ-ები ჩამოართმევდნენ, ლოცვა-ვედრებით და დიდებით მათ სანთლით შუბლზე და ბეჭზე ბალანს შეუტრუსავდნენ და შემდეგ სამსხვერპლოს პატრონს უბრუნებდნენ მომავალ ქვიშობ-ისათვის გასასუქებლად და დასაკლავად³ (იხ. ტაბ. I).

დღეობა ულიშ-ს (ქტილიშ || ულიშობ) ლაშხელები დღესასწაულობდნენ პეტრე-პავლობის მარხვის დაურწყების წინა ხუთშაბათიდან მომდევნო ორშაბათამდე. ამ დღეობის პირველ დღეს სოფელ მახაშის მცხოვრებნი გამოასვენებდნენ თავის სოფლიდან თარიძელ-ის ხატს და წაასვენებდნენ მალალ შიშველ მთაზე, რომლის მიდამოს ულიშ და მთას-კი ლაკად ეწოდება. ამ მთაზე მდგარა

¹ სვანეთში ეს პროცესიები უკანასკნელ წლებამდე რელიგიური სინკრეტიზმის საფუძველზე იყო დაცული. ამიტომ მათში უძველესი რწმენისა და კულტის ნაშთები ქრისტიანულ ელემენტებთან არის შერწყმული. ქრისტიანული ელემენტები წარმოდგენილია უმთავრესად ეკლესიების სახით, რომლებითაც ძველი დროიდანვე მდიდარია სვანების ტერიტორია, და ქრისტიანული ჯგჯრებისა და ხატების სახით, რომლებსაც წარმართულ ღვთაებათა სიმბოლოს ადგილი უჭირავს.

² ა რ ს ე ნ ო ნ ი ა ნ ი, ქვემოსვანური ხალხური დღეობები, ხელნაწერი, დაცულია ე ნ ი მ კ ი - ს ეთნოგრაფ. განყ. არქივში.

³ ა. ო ნ ი ა ნ ი, იქვე.

ქვის ძველი ეკლესია, რომლის აგებას სვანები თამარ მეფეს მიაწერენ. თარიღელ-ის ხატს ამ ეკლესიაში დაასვენებდნენ. ამის შემდგომ იწყებდნენ ლაშხელები ულიშ-ის სალოცავში მთაზე შესაწირავებით ასვლას. სხვადასხვა რიტუალის შესრულებისა და სკარობ-ის დამთავრების შემდგომ კვირა სალამოს მლოცველი ხალხი იშლებოდა. მხოლოდ მულზონ-ები რჩებოდნენ ულიშ-ის ხატთან ორშაბათამდე. ისინი ორშაბათს თარიღელ-ის ხატს კვლავ მახაშში მიასვენებდნენ და ამ სოფლის ეკლესიაში ათავსებდნენ. მულზონ-ების პროცესია გზაში გალობით მიდიოდა. ამ დროს მათ ხვდებოდნენ სხვადასხვა სოფლების მცხოვრებნი მომავალი წლის ულიშ-ისათვის განკუთვნილი ცხვრებით, სანთლით და ტაბლებით, რომლებსაც მულზონ-ები უკურთხებდნენ ხოლმე, თავის ხვედრ შესაწირავებს (ტაბლებს, სანთელს) თვით იტოვებდნენ, ხოლო ცხვრებს პატრონებს უბრუნებდნენ¹ (იხ. ტაბ. I, თარიღელ-ის სახელობის პროცესია).

მსგავსი საღმრესაწაულო პროცესიები, როგორც აღვნიშნეთ, აღმოსავლეთ საქართველოს ქართველ მთიელებშიაც არის დამოწმებული. ფშავლების სათაყვანებელი „თამარ აქიმ-დედუფალის“ ხატობაზე ამ წმინდანის მთავარი ხატიდან — ლეღედან, რომელიც არაგვის ფშავში მდებარეობს, ხევის-ბერების წინამძღოლობით მლოცველთა პროცესია მიემგზავრებოდა ივრის ხეობით კახეთში, სოფელ ახმეტაში, სადაც ფშავ-ხევესურეთის მთავარი ხატების ნიშები და ზერები იყო მოთავსებული. „ხატიონი“ ამ ნიშებს მოილოცავდა, დაიტვირთებოდა თამარის ხატის ღვინით, რომელსაც „თამარ მეფის კულუხი“ ეწოდებოდა, და უკანვე მიემგზავრებოდა. არტნის ხეობაზე მიმავალი პროცესია ჯატ-ჯევიში, ჯატჯეურხის გორაზე მოთავსებულ თამარ დედოფლის ხატს მოილოცავდა და შემდეგ კვლავ განაგრძობდა სვლას არაგვის ფშავისაკენ. ამ პროცესიას ნ. ხიზანაშვილი შემდეგნაირად აღწერს: „რამდენიმე ფშაველს წინ მიუძღვის ხევის-ბერი; სოფლებში გზის პირად მოგროვილი ხალხი ელოდება ბერის მობრძანებას. აგერა გამოჩნდა ხევის-ბერიც თავის ამალით. ხალხში ჩოჩქოლია, ყველას სახეზედ მხიარულება და კმაყოფილება ეტყობა. ხევის-ბერი წყნარად და ლმობიერად ლოცავს ხალხსა, ამწყალობლებს, „დიდს დედოფალს“ ავედრებს; მსმენელნი მოწიწებით და კრძალვით ისმენენ ლოცვა-კურთხევას. შემდეგ ღვინოს დააღვინებენ, ვისაცა სურს“² (იხ. ტაბ. III).

თამარის ხატის მეორე პროცესიას ჯატ-ჯევის თამარის ხატიდან ლაშარის ხატში, პროცესიას, რომელიც ღვინობა ლაშარობას მოეწყო, აღწერთ პირადად ნახულის მიხედვით. ლაშარობის კვირას, ნაშუადღევს თამარის ხატის მსახურმა ზარი დარეკა. ზარის ხმაზე ხატის კარის წინ მყისვე შეიკრიბნენ ხატის „მსახურნი“ და „ფერწისული“ დააბეს. ამ დროს მედროშემ ხატიდან თამარის დროშა „გამოაბრძანა“. დროშას წინ ხევის-ბერი მოუძლოდა. დროშა შეაჩერეს გალაუნის კართან. და ხევის-ბერმა მის გარშემო შეკრებილი ხალხი დაამწყალობა. დამწყალობების შემდგომ ხატიონი დაიძრა ლაშარის ჯვარისაკენ, რო-

¹ ა. ონიანი, იქვე.

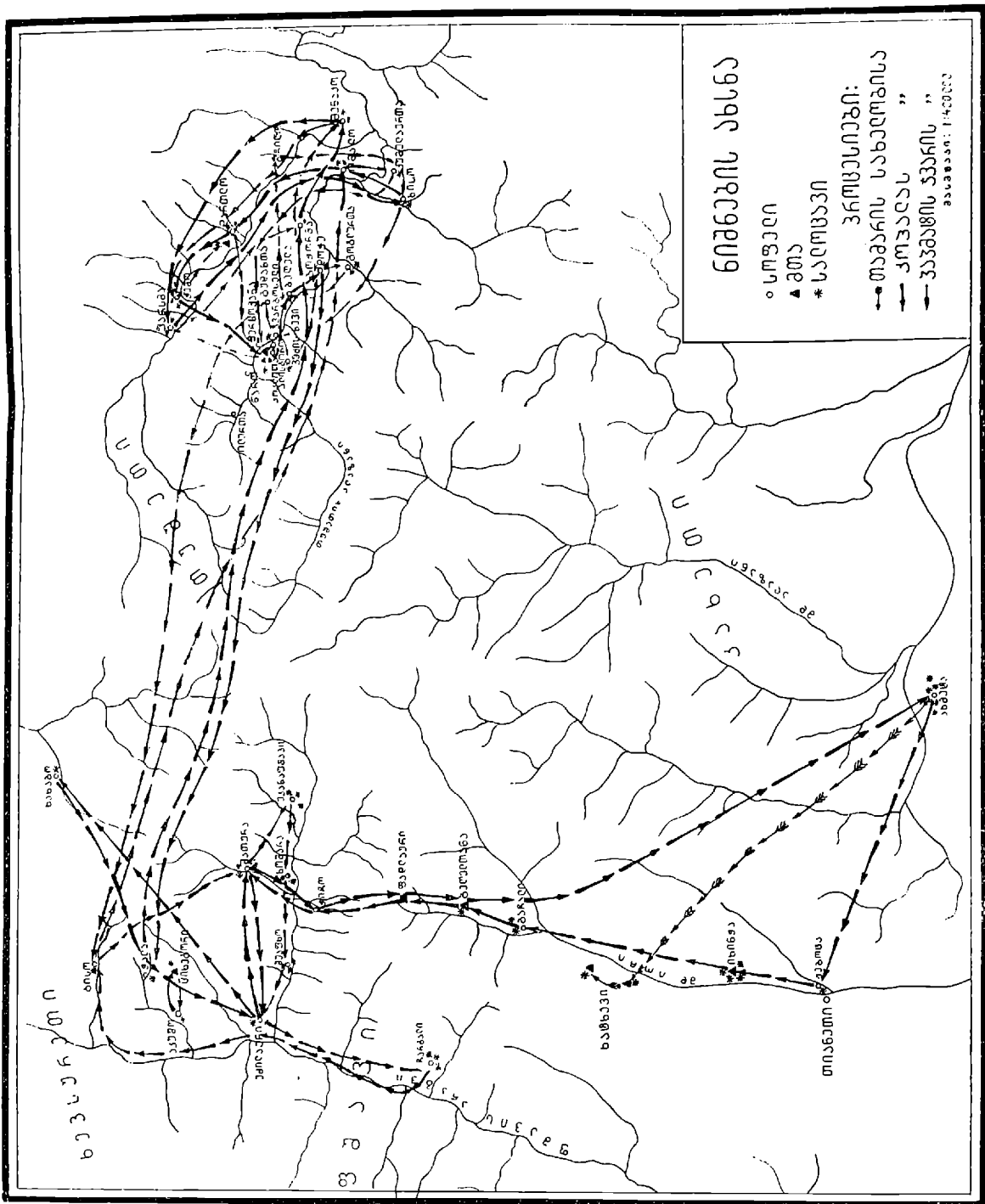
² ნ. ხიზანაშვილი, ჩემის დღიურიდან, მასალ. საქ. ეთნოგრაფიისათვის, ტ. II, გვ. 101.

მელიც თამარის ხატს ერთი კილომეტრით შორავს. პროცესიის თავში მიერეკებოდნენ სამსხვერპლო საკლავებს—ცხვრებს, შემდეგ მოდიოდა ხევის-ბერი, რომელსაც უშუალოდ მისდევდა მედროშე დროშით ხელში; დროშის უკან სიგანეზე გამწკრივებული იყვნენ ხატის მსახურნი და ხატის მიერ „დამიზეზებული“ პირები (კაცები), რომლებიც მთელი გზა ფერჯისულის საგალობელს გალობდნენ; პროცესიის ბოლოს მოქცეული იყო მლოცველი ხალხი, რომელიც ხატიონს ცხენებით და ბარგით დატვირთული მისდევდა. როდესაც პროცესია ლაშარის ხატს მიუახლოვდა, ხევის-ბერი საჩქაროდ დაწინაურდა, ლაშარის ხატში შევიდა და პროცესიას ზარის რეკვით შეეგება. დროშის წინამძღოლობით და ფერჯისულის გალობით პროცესიამ სამგზის ლაშარის ხატის გალავანს შემოუარა და შემდეგ ხატის კარის წინ შეჩერდა. ხატიონი ფერჯისულის გალობას განაგრძობდა ხატის პირდაპირ ნახევარ წრედ გაჩერებული. ამ დროს ხატიონის წინ, ზურგით ხატის შენობისაკენ, მედროშე იდგა დროშით ხელში. ერთ-ერთი დასტური მომღერლებს გარს უვლიდა და ყველას სათითაოდ პირში არაყს ასხამდა. ფერჯისულის დამთავრების შემდეგ ყველამ ერთხმად დაიძახა—ვაშა, ვაშაო, მედროშემ დროშა საზარე ნიშზე „ააბრძანა“, ხატიონი დაიშალა, მლოცველები ხის ძირებში დაბანაკდნენ, სუფრები გაშალეს და სმა-ჭამასა და მხიარულებას მიეცნენ. ასე დამთავრდა თამარის ხატის პროცესია ჯატ-ჯევის ლაშარობაზე¹ (იხ. ტაბ. III, თამარის სახელობის პროცესია).

თამარის ხატის პროცესიების გარდა ფშავში ცნობილი იყო კოპალას სახელობის სადღესასწაულო პროცესიაც, რომელიც ამ ხატის დღეობაზე იმართებოდა. კოპალას მთავარი ხატიდან, რომელიც არაგვის ფშავში მდებარეობს, ცხენოსანი ხატის მსახურები ხატის დროშის ფრიალით მიემგზავრებოდნენ ივრის ხეობით კახეთში, სოფელ ახმეტაში კოპალას ხატის ზვრიდან კულუხის წამოსაღებად. პროცესია ჩერდებოდა გზადაგზა ყველგან, სადაც კოპალას ანუ კოპალეს სალოცავი ნიში იდგა, დროშის ზარებს აზრიალებდნენ და ამწყალობებდნენ მორწმუნეებს, რომლებიც ხატიონს გზაში ეგებებოდნენ, ან ზარის ხმის გაგონებაზე ნიშთან იკრიბებოდნენ. ახმეტაში მიმავალ ხატიონს უერთდებოდნენ ხატის მიერ „დამიზეზებული“ პირები და ისეთები, რომელთაც შეთქმული ჰქონდათ კულუხის მოტანაში მონაწილეობის მიღება. ამგვარად გაზრდილი პროცესია განსაკუთრებით მრავალრიცხოვანი ხდებოდა ახმეტიდან დაბრუნებისას, ვინაიდან კულუხის წამლებთ ივრის ფშავლების ერთერთ დიდ დღეობა იხინკობაზე მიმავალი ხალხი უერთდებოდა. ახმეტაში ჩასული პროცესია მოილოცავდა და ღამეს ათევდა იქაურ კოპალეს ნიშთან, შემდეგ კულუხით დატვირთული გაბრუნდებოდა უკან და მიემგზავრებოდა სოფელ ყებოტისაკენ და დღეობა იხინკობის წინა საღამოს ამ სოფლის კოპალეს ნიშთან ჩერდებოდა, ღამეს იქ ათევდა, ხოლო მეორე დღით მზის ამოსვლის ხანს იხინკის კოპალეს ხატში მიმავალ მედღეობე ხალხს წინ მიუძღვებოდა და მათთან ერთად დღეობა იხინკობაზე კულუხის ღვინოს სვამდა და დროს ატარებდა. საღამოს,

¹ ამ პროცესიის დაწვრილებითი აღწერილობა იხ. ვ. ბ ა რ დ ა ვ ე ლ ი ძ ე, ივრის ფშავლებში.

საქართველოს რკინიგზები

- სტაციონი
  - ▲ მუხი
  - * საერთო მუხი
  - ტოპოგრაფიული ხაზი
  - ხაზი
  - ვაკუუმიანი ხაზი
- კრედიტული სისტემა
 1934 წლის მდგომარეობა
 შუალედური მასშტაბი: 1:4,000,000

ხანგრძლივ დღეობა ათენგენობას ხევსურეთში რამდენიმე „ჯვარის“ სახელობის პროცესია იმართებოდა. ამ დროს ჯანმატის ჯვარის ჯვარიონი „გიორგი ნაღვარ მშვენიერის“ ბორაყის წინამძღოლობით თუშეთში მიემგზავრებოდა და იქ ჯანმატის სახელობის ნიშ-სალოცავებს მოილოცავდა იმავე წესით, როგორც კარატის ჯვარის ჯვარიონი. ვინაიდან კარატისა და ჯანმატის ჯვრების ნიშები თუშეთში მრავლად იყო, ამ ჯვრების პროცესია თითქმის მთელ თუშეთს შემოვივლიდა ხოლმე¹. ვაჟა-ფშაველა ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ ხევსურების თავი ხვეის-ბერი და დასტურები ამ დროს თუშებში შესაწირავენ ფულითა და საქონლით ჰკრებდნენო² (იხ. ტაბ. III).

ამავე დღეობაზე გუდანში, არხოტის ჯვარში და იაქსრის ჯვარში ამავე ჯვრების სახელწოდების პროცესიები კახეთიდან, სოფელ ახმეტიდან მიდიოდა. პროცესიის მონაწილენი ერწოხა და კახეთში გადასახლებული ხევსურები და ფშაველნი იყვნენ. ახმეტიდან მათ კულუხი მიჰქონდათ ჩამოთვლილ ჯვრების სახელობის ზვრებიდან და მარნებიდან, რომლებიც ამ ჯვრებს ძველად ახმეტაში ჰქონიათ³ (იხ. ტაბ. II).

ხევსურეთის შიგნით პროცესიები იმართებოდა ათენგენობას და ამაღლებას გუდანის ჯვარის სახელობის ბარისახოს ჯვარში⁴, ამავე ათენგენობას სოფელ ამლის იაქსრის ჯვარის სახელობისა ზეთუკის მთის სალოცავში⁵ და ამავე დღეობაზე სოფელ ახიელიდან არხოტის ჯვარის დროშის წინამძღოლობით ამ ჯვარის მოძმის „მთიშეშაქის“ (ანუ „მთის ეშაგის“ || „მთის ვეშაგის“) ხატში, რომელიც ახიელის ზემოთ მთაზე იყო მოთავსებული⁶. ამ პროცესიების დროსაც ჯვრების სახელით შესაწირავენისა და ბეგრის აკრება ხდებოდა (იხ. ტაბ. II).

ამგვარად, აღმოსავლეთ საქართველოს ქართველი მთიელებისა და ქვემო-სვანური მასალის მოკლე აღწერილობიდან ირკვევა, რომ ქართველების სარწმუნოებასა და კულტში არსებობდა ღვთაებათა მოგზაურობის ორი სახეობა: უფრო ძველი, როდესაც ღვთაება მტრედისა და ხატის (ე. ი. ადამიანის) სახით წარმოდგენილი თავისი მკადრეს და ხატიონის თანხლებით მოგზაურობდა, და, ქრონოლოგიურად შემდგომი საფეხურისა—ღვთაების სახელობის სადღესასწაულო პროცესიები. ამასთან დაკავშირებით საფიქრებელია, რომ „ბარბალ დოლაშის“ საგალობლის ცნობა ბარბალეს მოგზაურობის შესახებ ამ ღვთაების სადღესასწაულო პროცესიას გულისხმობდეს. როგორც საგალობელი, ისე ზემოგანხილული სადღეობო პროცესიები ღვთაების თუ ხატ-ჯვარის სალოცავიდან სალოცავში მოგზაურობას ასახავს. ამას გარდა „ბარბალ დოლაშის“ საგალობელში, რო-

¹ ხევსურეთში და თუშეთში ჩვენი მოგზაურობის დღიურებიდან.

² ვაჟა-ფშაველა, ეთნოგრაფიული წერილები, გ. ქიქოძის რედაქციით, ტფ. 1937 წ., გვ. 120.

³ ა. ოჩიაური, დასახ. ნაშრომი.

⁴ მელ. ბალიაური და ნიკ. მაკალათია, დასახ. ნაშრომი.

⁵ ა. ოჩიაური, იქვე.

⁶ ა. ოჩიაური, იქვე.

გორც ზემოთ იყო გარკვეული, მოცემულია ცნობა ბარბალეს მოგზაურობასთან დაკავშირებული ხალხის შეკრების შესახებ; აღწერილ დღეობების მიხედვითაც ხატ-ჯვრების მოგზაურობას თან სდევდა ხატის მსახურთა და მლოცველი ხალხის პროცესია ხშირ შემთხვევაში დიდების გალობით. მოგზაურობის დროს ბარბალე თავის ტაბლების გამომცხობლებს ირჩევდა მსგავსად კარატის ჯვარისა, რომელიც ციხე-გორობის პროცესიის დროს თავის დასტურებს ირჩევდა და აყენებდა. ამ ელემენტების შეხვედრის გარდა ბარბალეს პროცესიასა და საღლეობო პროცესიებს შორის კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი მსგავსება არსებობს. საღლეობო პროცესიებს ქვემო-სვანეთის მოსახლეობა შესაწირავი ცხვრებითა და სანთელ-ტაბლებით ეგებებოდა, თუშები შესაწირავის სახით ფულსა და საქონელს მიაართმევდნენ და ფშაველთა და ხევსურთა ხატების პროცესიებს ახმეტას ზვრებიდან კულუხი მიქონდათ; ხოლო „ბარბალ დოლაშის“ საგალობლის I (21—22) ვარიანტში ნათქვამია: „ჰადიშს ხაბიშა მეზრას კეც, უშდიხა წყილიან ზედაშინ გეშია“ — ჰადიშისათვის გამოგირთმევია სალოცავი ქვევრი, გამოუღვეელი წმინდა ზედაშით სავსე. დანარჩენი ვარიანტებიდან II და IV-ში ეს ცნობა სრულიად აღარ არის დაცული, III (19—20) და V (18—19) ვარიანტებში კი მას ნაკლებადან ფრაზით ვხვდებით — „წყილიან ზადაშინ გოშია მეზრაში კეცილ უშდიხა“ — წმინდა ზედაშით სავსეა სალოცავი ქვევრი ამოუღვეელი.

უნდა აღინიშნოს, რომ, დანარჩენ ქართველ მთიელების მსგავსად, სვანების სარწმუნოებისათვისაც მეტად დამახასიათებელია ამათუიმ ღვთაების სახელით დაბეგვრის წესჩვეულების არსებობა. სვანს, რომელიც ხატის წინაშე რაიმე დანაშაულს ჩაიდენდა, ჰიბარ-ს ანუ ბეგარ-ს, 'ბეგარას', დაადებდნენ. იმისდა მიხედვით, დანაშაული მსუბუქი თუ მძიმე იყო (ლისგურემ-ის 'ჯდომის' დღის, ე. ი. უქმის გატეხვა, ხატის გაჭურდვა და სხვა), დამნაშავეს ჰიბარი რამდენიმე წლით, ან საშვილიშვილოდ ედებოდა. ჩვეულებრივ ამ სახის გადასახადი იყო არაყი, რომელიც დამნაშავის ოჯახს ხატის დღეობებზე მიქონდა და ხატის მსახურებს მიაართმევდა. სვანურ ხალხურ დღეობათა კალენდარში სპეციალური დღეობაც-კი არსებობდა, რომელსაც ჰიბრობ ანუ ბეგრობ ეწოდებოდა¹. „ბარბალ დოლაშის“ საგალობლის შემომოყვანილი ფრაზიდან ირკვევა, რომ ამგვარი დაბეგვრა ბარბალეს სახელითაც ხდებოდა და რომ ოდესღაც ამ ღვთაების „მეგბარი“ მთელი ჰადიში ყოფილა, რომლისთვისაც ბარბალეს წმინდა ზედაშით სავსე ქვევრი გამოურთმევია. ამასთანავე ჰადიშისათვის ბეგარის გამორთმევა ბარბალეს სახელობის პროცესიასთან დაკავშირებით არის მოხსენიებული და, მაშასადამე, ნაგულისხმევი უნდა იყოს, რომ ბეგარის გამორთმევა ამ ღვთაების სახელობის პროცესიის დროს მომხდარა, ისევე, როგორც საქართველოს დანარჩენ კუთხეებში არსებულ და ზემოთაღწერილ რიტუალური პროცესიების დროს სდებოდა საგანგებოდ შესაწირავეების აკრება, სარიგობისა და საბეგრობების დახოცვა და ახმეტადან კულუხის გატანა. მეორეს მხრივ, სვანური მაგა-

¹ ვ. ბარდაველიძე, სვანურ ხალხურ დღეობათა კალენდარი, ხელნაწერი, დაცულია ენიმკი-ს ეთნოგრ. განყ. არქივში.

ლითი, ხეცსურულ თქმულებებში დაცულ ცნობებთან ერთად, საცებით ნათელ-ყოფს იმას, რომ კახელების კულუხი და თუშების საგანგებო შესაწირავები (ფული, საქონელი) ოდესღაც კახელებზე (სოფელ ახმეტის მოსახლეობაზე) და თუშებზე აგრეთვე ხატების სახელით დადებული გადასახადი ანუ ბეგარა უნდა ყოფილიყო. ამის მუწყებელია თვით ტერმინიც კულუხი, რომელიც საბა ორბელიანის განმარტებით ლვინის ღალას აღნიშნავს¹.

დაბოლოს, შეიძლება თამამად ითქვას, რომ „ბარბალ დოლაშის“ საგალობელში ასახული ბარბალეს სახელობის პროცესია, ზემომოყვანილი ანალოგიური პროცესების მსგავსად, დღეობის დროს იმართებოდა. ეს დღეობა უთუოდ ბარბალესადმი განკუთვნილი ხანგრძლივი დღეობა ლიტურგიაში იყო, რომლის დროს თვით ეს საგალობელიც სრულდებოდა.

განსახილველი დავერჩა „ბარბალ დოლაშის“ საგალობლის კიდევ ერთი ადგილი, რომელიც სვანების ერთ-ერთი მთავარი ღვთაება ლამარიას მზადებისა და მის ბარბალესთან შეხვედრის ამბავს მოგვითხრობს². ეს ამბავი საგალობლის ვარიანტებში მეტად ნაკლულევიანად და დამახინჯებულად არის შემონახული. მოგვყავს ვარიანტების სათანადო სტრიქონები:

I 15-19 ლამარია ხარჯილს ხაშდაბა, ლექვა ლახზაზა ლუცაში. ჯანარეს ხეფანთუნალე, სუფილ მეტყვევე ხეროლე ნაძჰანიელ ჯანარემ, ლულგენს მიჩა ჯანარს.	ლამარია ხარჯს ამზადებს (აკეთებს), ჩამოჰგებებია ლიცაშში. ხარებს არჩევს (სინჯავს), მოედანი გადათხრილი ჰქონდა დანაკლავი ხარებისა, შეწირულ მის ხარებს.
--	--

¹ სულხან საბა ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, ტფ. 1928 წ., გვ. 179; ი. ვ. ჯავახიშვილის განმარტებით: „კულუხი ლვინის გადასახადია, ზოლო ღალა პურისა“ იხ. მისი, საქ. ეკონომიური ისტორია, თბ. 1907, გვ. 47.

² XIX—XX სს. სვანურ ეთნოგრაფიულ მასალებში ბარბალ||ბარბოლი აღარ მოიხსენება ღვთაებათა პანთეონის პირველ რიგებში, სადაც ამ მასალების თანახმად შემდეგი უმთავრესი ღმერთები სუფედნენ: ფუსნაბუჰსდია (|| ფუსნაბუჰსდია) ანუ ხოშა ღმრბეთ (|| ღერმეთ)—დიდი ღმერთი, დიდი ღმერთის ვახირი თარიძელ (თარინგზელ || თარგლზერ), ადამიანთა მცველი და მფარველი ჯგჯრანგ (|| ჯგჯრანგ) და ქალ-ღვთაება ლამარია (ლამარია || ლამარია). საფიქრებელია, რომ ეს პანთეონი შედარებით გვიანი დროის შემუშავებული იყო, ხოლო უძველეს პანთეონში ღვთაებათა სახელწოდებანი და მათი (ღმერთების) თანამიმდევრობა სხვაგვარი ყოფილიყო. მაგრამ გამორიცხული არ არის შესაძლებლობაც, რომ არსებულ პანთეონში მოცემული ერთ-ერთი ღვთაების ეპითეტი უძველეს მზის ქალ-ღვთაება ბარბალეს ჰგულისხმობდეს.

„ბარბალ დოლაშის“ საგალობელში ასახული ბარბალესთან ლამარიას შეგებების მოტივი შესაძლებელია აღმოცენებული იყოს ხალხის უძველეს შეხედულებასა და რწმენაზე ამ ორ ღვთაებათა შესაზე—ბარბალესი, როგორც მზის ღვთაების და ლამარიასი, როგორც ცისკრის ვარსკვლავისა. ცისკრის ვარსკვლავი განთიადის წინამორბედი. ყველაზე მეტად ის დილის გარიჟრაჟზე კიაფობს და ამომავალ მზის პირველ სხივებს ყველაზე უმაღლეს ეგებება. ეგების ამ უძველეს რწმენა-წარმოდგენების საფუძველზე ყოფილიყო აგრეთვე შემუშავებული ის მდიდარი რიტუალიც, რომელიც აღნიშნულ საგალობელმა მეტად ნაკლულევიანი სახით შემონახა, მაგრამ რომლის აღდგენა ნაწილობრივ მინც შესაძლებელი ხდება.

II	11-14	ლამრია ხარჯის ხაზდაბა, ლაქვა ლამზაზა მაცვბაში; ბარბალ, ისგვა ჟამშაშულვი ჯანარს ლამრია ხეფანფუნალე	ლამარია ხარჯს ამზადებს, შემომგებებია ქვემოთ მაცვბაშში; ბარბალე, 'შენი ძლიერებით ხარებს ლამარია არჩევს (სინჯავს).
III	13-18	ლამწრია ხარჯილს ხაზდაბა. ლაღვანა მიჩა ჟანარე, სუფილ მეტყვეფილ ხე- როლე ნძძანდერუ ჟანარეში. ლაქვა ლახზაზა მაცვბაში, ბარბალ ხარჯილსუ ხაბიშა	ლამარია ხარჯს ამზადებს. შეწირული მისი ხარები, მოედანი გადატყაული აქვს ხარების დაკვლით. ქვემოთ შეპგებებია მაცვბაში, ბარბალე ხარჯს ართმევდა თურმე
IV	6 9 10 11 14	ლამარია ლექვევ ხაზაზა. ლამარია ხარჯის ხეშდაბ[დ]ა. ბარბალე სადილს ხაბიშა. ჯანადრეს ხეფანფუნალე. ბარბალს ნამზურუნ ხოდახ.	ლამარია ქვევით შეპგებებია. ლამარია ხარჯს ამზადებდა. ბარბალე სადილს ართმევდა თურმე. ხარებს არჩევს (სინჯავს). ბარბალე(სთვის) შესაწირავი წაულიათ.
V	11-17	ლამწრია ხარჯილს ხაზდა- ბა, ჯანარეს ხეფანფუნალე, ლაღვანა მიჩა ჟანარეშ სუფილ მეტყუეფი ხეროლე ნძძანინალუ ჟანარეში; ლექჭა ლახზაზა მაცტბაშუ, ბარბალ ხარჯილს ხაბიშა.	ლამარია ხარჯს ამზადებს, ხარებს არჩევს (სინჯავს), შეწირული მისი ხარებისაგან მოედანი გადათხრილი ჰქონდა დანაკლავი ხარებისა; ქვემოთ შეპგებებია მაცვბაშში, ბარბალეს ხარჯი გამოურთმევია.

უწინარეს ყოვლისა აღსანიშნავია, რომ „ბარბალ დოლაშის“ საგალობელი სავსებით გარკვეულად მიუთითებს იმ ადგილზე, სადაც ღვთაება ბარბალესათვის ხარჯის მზადება და ამ ღვთაებასთან ლამარიას შეხვედრა მომხდარა. (I₁₆) ვარიანტში ასეთ ადგილად დასახელებულია ლცბაში, ხოლო დანარჩენი სამი ვარიანტის (II₁₂, III₁₇, V₁₆) მიხედვით ეს ადგილი მაცვბაშია. ლცბაში აშკარად დამახინჯებული ფორმა არის გეოგრაფიული ადგილის, მაცვბაშის, სახელისა. მაცვბაში უშგულის თემის სოფელ მურყმელის მახლობლად მდებარე ადგილს ეწოდება. ამგვარად, საგალობლის შინაარსის თანახმად, ბარბალესათვის ხარჯის მზადება უშგულში წარმოებდა და, საფიქრებელია, რომ ამ რიტუალის შემსრულებლად უშგულის ძლიერი ხატი ლამარია იგულისხმებოდა, ამასთანავე უშგულის ლამარიას მზადებისა და მისი ბარბალესთან შეხვედრის რეალური გამოსახულება უნდა ყოფილიყო უშგულელების მზადება და მათი მაცვ-

ბაშში შეხვედრა უშგულისაკენ მიმავალი ბარბალეს სახელობის პროცესისა¹. მაშასადამე, საგალობლის ამ სტრიქონებშიც დღეობა ლიქტრაშ-ის უძველესი რიტუალი უნდა იგულისხმებოდეს.

საგალობელში არ არის პირდაპირ დასახელებული ის, თუ სახელობრ რა სახის შესაწირავებს შეიცავდა „ხარჯი“, რომელსაც ლამარია ამზადებდა. მაგრამ სარაჯი, რომლის სუნიც საგალობლის ვარიანტების (I₁₁, II₁₀, III₁₂, IV₈, V₁₀) მიხედვით ბარბალეს მისვლია, შესაძლებელია ამ ღეთაების შესაწირავი ყოფილიყო. ამას გარდა, უთუოდ ბარბალეს „ხარჯისათვის“ ხდებოდა ლამარიას მიერ ხარების გასინჯვა და შერჩევა და დაკლული ხარების ხორციც, ალბათ, შედიოდა იმ „ხარჯში“, რომელიც მაცვბაშში შეგებების დროს ბარბალემ ლამარიას გამოართვა.

განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია საგალობელში მოცემული ფრაზა: „სუფილ მეტყუფე ხეროლე... ლულგენს მიჩა ჯანარს“—მოედანი გადათხრილი ჰქონდა... შეწირულ მის ხარებს (I₁₇₋₁₉), ან „ლაღვანა მიჩა ჯანარემ სუფილ მეტყუფე ხეროლე“—შეწირული მისი ხარებისაგან მოედანი გადათხრილი ჰქონდა (V₁₃₋₁₄)². ამ ფრაზის გასაგებად საჭიროა გათვალისწინებული იქნას ერთი თავისი წარმოშობით მეტად არქაული წესჩვეულება, რომელიც დიდ დღეობებში, განსაკუთრებით დღეობა უფლი შიერ-ში ანუ ხოშა-თანფიერ-ში³ სრულდებოდა. უფლიშიერი სალასკარო დღეობას წარმოადგენდა. თითოეულ ლასკარ-ს⁴ ამ დღეობისათვის გამოყოფილი ჰყავდა საუკეთესო ხარი „ლეუფალიში“ (საუფლიშიერო), რომელსაც წლის განმავლობაში განსაკუთრებით უფლიდნენ, სახლიდან გარეთ არ გაჰყავდათ—ავი თვალი არ ეცესო, ხშირად ბანდნენ, ასუფთავებდნენ, აპატივებდნენ და მეტის-მეტად ასუქებდნენ. უფლიშიერ-ის წინ დღეს, შაბათს ნასადილევს მეუფალიშ-ის⁵ ოჯახში თავს იყრიდნენ ლასკარ-ის წევრები, დიდი და პატარა, ყველა სადღესასწაულო ტანსაცმელში გამოწყობილი. მეუფალიშე სისუქნისაგან დამძიმებულ ხარს გაიყვანდა და ლასკარ-ის უხუცეს წევრს ჩააბარებდა. უკანასკნელი ლეუფალიშის წინ წარუძღვებოდა, მათ მთელი ლასკარი დაედევნებოდა და პროცესია სოფლის მოედნისკენ (სუფრ-ისაკენ) გაე-

¹ ამასთან დაკავშირებით უნდა ითქვას, რომ ჩვენი ხალხისათვის დამახასიათებელი ჩანს რწმენის საფუძველზე გარკვეული ფრაზეოლოგიის აგება, ვთქვათ, ამათუიმ მოსახლეობის შესახებ ლაპარაკი იმ ხატის თუ ჯვარის სახელით, რომლის „ყმებადაც“ ეს მოსახლეობა ითვლებოდა. მაგალითად, ფრაზა „გუდანმა ბრძანა“ რეალურად გუდანლების, გუდანის ხატის „ყმების“ ბრძანებას გულისხმობდა, ან კიდევ ხანმატის გიორგის და ხევსურთ სხვა ჯვრების „ქაჯავეთზე“ დასალაშქრავად წასვლის ლეგენდა (იხ. ა. ოჩიაური, ხევსურული ლეგენდები; ჩვენი, ხევსურეთის ექსპედიციის დღიური) ხევსურების მიერ ქაჯების ქვეყნის ასაოზრებლად წასვლის ლეგენდას გადმოსცემს და ასე სხვა მრავ.

² III ვარიანტის შესაფერის სტრიქონებში (სტრ. 14—16) ფრაზა ვერ არის სწორად აგებული.

³ უფლიშიერი ანუ ხოშა-თანფიერი ერთი უდიდესი დღეობათაგანი იყო სვანეთში. იგი ახალკვირას იწყებოდა და 5—6 კვირას გრძელდებოდა.

⁴ ლასკარი ერთი ან რამდენიმე გვარის ოჯახებისაგან შემდგარ სადღეობო გაერთიანებას ეწოდება.

⁵ ლასკარ-ის მორიგე მასპინძელი დღეობის განმავლობაში.

მართებოდა. იქ იმ დროს გროვდებოდა სოფლის ან თემის ყველა ლასკარია თავისი ლეუფალიშ-ებით. სუფ-ში ხარებს ცოტა არაყს შეასმევდნენ—ძალა მოემატებათ და გამოცოცხლდებიანო, შემდეგ შეკრავდნენ წრეს, რომლის შიგნით ხარებს მოაქცევდნენ, რამდენიმე კაცი საქონელს გალიზიანებას დაუწყებდა, ერთმანეთს მიუსევდა, დაჯახებდა და ამგვარად იწყებოდა ხარების ბულრაობა. ამ ბულრაობის დროს, ვისი ხარიც მეტ ღონესა და სიმაძაცეს გამოიჩენდა, სხვა ხარებს აჯობებდა და გააქცევდა, იმ ლასკარ-ისათვის ეს მეტად, სასახლო იყო. მხოლოდ ამ წესჩვეულების შესრულების შემდგომ ხდებოდა ლეუფალიშის დაკვლა გარკვეულ ადგილზე და შესაფერისი ცერემონიალით¹.

საკმარისია ეს წესჩვეულება გაითვალისწინოს კაცმა, რომ საგალობლის ზემომოყვანილი ფრაზის აზრი და მნიშვნელობა სავსებით ცხადი და გასაგები გახდეს. ლამაზიას ხარებისაგან მოედანი (სუფი) გადათხრილი იყო უთუოდ იმის გამო, რომ ამ მოედანზე ხარების ბულრაობა უნდა ყოფილიყო მათი დაკვლის უმაღლესი მოწყობილი. ამრიგად, თუმცა ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით ბარბალეს სახელობის დღეობებში შეწირული ხარების ბულრაობის მოწყობის წესჩვეულება დამოწმებული არ არის, მაგრამ „ბარბალ დოლაშის“ საგალობელი ააშკარავებს, რომ ოდესღაც იგი ყოფილა ბარბალეს მსახურების ერთ-ერთი მომენტი, რომელიც დღეობაში იქტრეშის სრულდება. ეს ფაქტი სრულიად უდაოდ უნდა იქნას მიჩნეული მით უფრო, რომ სვანების ეთნოგრაფიულ ყოფაში უფლიშიერის და ლიქტრეშის რიტუალის სხვა ძირითადი ელემენტებიც ერთმანეთს ხვდება: უფლიშიერის მსგავსად, ლიქტრეშიც სალასკარო დღეობა იყო, რომლისთვისაც თითოეული ლასკარი სავანგებოდ სამსხვერპლო ხარს ასუქებდა². ეს ფაქტი განსაკუთრებით საგულისხმოა ბარბალესი და ღვთაება ფუსნაბუნსდიას კულტების შედარებისა და ამ ღვთაებათა ურთიერთმიმართების გარკვევის თვალსაზრისით—საკითხი, რომლის განხილვა ამჟამად შეუძლებელია.

ეკვს გარეშეა, რომ ბარბალეს სახელობის საგალობელში და ქვემოსვანურ, ფშაურ და ხევსურულ დღეობებში დამოწმებული ღვთაებათა მოგზაურობა და მასთან დაკავშირებული პროცესიები, რომელთაც თან ახლდა მდიდარი რიტუალი, ძველთა-ძველი სარწმუნოებრივი გადმონაშთია. ღმერთების მოგზაურობა, მათი ერთი სალოცავიდან სხვა სალოცავებში წასვლა ასახულია წინა-აზიის უძველეს კულტურულ ხალხების რელიგიებში. მაგალითად, ბაბილონელების ახალწლის დღეობა აკიტუსზე, ანუ ზაგმუქზე ღვთაება მარდუქის ტაძარში თავს იყრიდნენ სხვადასხვა ღმერთები. ამ დროს სადღესასწაულო გალობით ქალ. ბაბილონის ტაძარში მიემგზავრებოდნენ ბორსიპიდან მარდუქის შვილი ნაბუ, სიპარიდან—შამაში, კუფიდან—ნერგალი და ასე სხვა³. ღვთაებათა პროცესიები ასახულია

¹ ვ. ბარდაველიძე, სვანურ ხალხურ დღეობათა კალენდარი, ხელნაწერი.

² იხ. ჩვენი, „ქართული ღვთაება ბარბალე“.

³ Ф. Иеремияс, Семитические народы Северной части Передней Азии. მოთავსებულია კრებულში: История религии Д. П. Шантени де ля Соссе, ტ. I. გვ. 199; სპეციალური მონოგრაფია აკიტუს შესახებ იხ. Svend Aage Pallis, The Babylonian Akitu festival, Det Kgl. Danske Videnskaberne Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser XII, 1., 1926.

აგრეთვე ხეთურ ხელოვნებაში. იაზილკაიში კლდეზე გამოკვეთილია დიდი რელიეფი, რომელიც გამოხატავს ორ გრძელ პროცესიას, ურთიერთისაკენ მიმართულს, ქალ-ღვთაებათა და კაც-ღმერთებისას¹. ქართველი ტომების ხატ-ჯგერებთან დაკავშირებული კულუხისა და რიტუალური სასმელით (ზედაშით) სავსე ქვევრების არსებობასთან ანალოგიის თვალსაზრისით. ც საყურადღებოა Būyūk-kale-სთან ხეთების I ტაძრის საწყობებში უამრავი მიწაში დაფლული ქვევრების აღმოჩენა².

ამგვარად, „ბარბალ დოლაში“ საგალობელის ვარიანტების შესწავლამ საყურადღებო შედეგები მოგვცა: გაირკვა ღვთაება ბარბალეს ზოგი ჩვენთვის აქამდე უცნობი ფუნქციები და მსახურების ელემენტები. კერძოდ, ცხადი შეიქნა ისიც, რომ, ერთის მხრივ, ეთნოგრაფიული მასალის დამუშავება შეიძლება ფილოლოგიური მეთოდით და რომ ამ მეთოდის გამოყენება დადებით შედეგებს იძლევა, უკეთუ შესაფერისი ფაქტები ზუსტადაა ფიქსირებული; ხოლო მეორეს მხრივ, ფილოლოგიური კვლევის დროს აუცილებელია ეთნოგრაფიული მასალებით სარგებლობა ეფექტიური შედეგების მისაღებად. მეცნიერული კვლევა-ძიების დროს ამგვარი ხერხების გამოყენებას დღემდე არც ჩვენში და არც სხვაგან ჯეროვანი ყურადღება არ ექცეოდა.

В. БАРДАВЕЛИДЗЕ

СВАНСКОЕ ПЕСНОПЕНИЕ „БАРБАЛ ДОЛАШИ“

(РЕЗЮМЕ)

Автору известны пять вариантов песнопения «Барбал долаши» (три из литературы и два по рукописям). Все они весьма отрывочны и частично искажены, благодаря чему зачастую трудно улавливается смысл отдельных фраз и отчасти всего песнопения в целом.

Анализ данного песнопения на основе широкого использования сравнительных материалов из религиозных верований грузинских племен дал автору возможность восстановить его первоначальный смысл. «Барбал долаши» представляет собой славословие древне-грузинской богини солнца Барбале, по-свански называемой Барбал || Барбол, и повествует о фактах, возвеличивающих ее имя.

Сравнение смысла отрывков I₇₋₁₀, II₉₋₁₀, IV₄₋₅, V₇₋₈ вариантов с соответствующими верованиями пшавов и хевсуров выявляет представление

¹ A. Moortgat, Bildwerk und Volkstum Vorderasiens zur Hethiterzeit, Leipz. 1934, სურ. 21, 22; პროცესიების აღწერილობა იხ. იქვე, გვ. 22—26; Kurt Bittel, Die Felsbilder von Yazilikaya. Neue Aufnahmen der deutschen Boğazköy—Expedition 1931, Bamberg 1934.

² K. Bittel und R. Naumann, Boğazköy. II. Neue Untersuchungen hethitischer Architektur, Berlin 1938, გვ. 30—33, აგრეთვე ტაბ. 17.

ო Барбале, как о богине, которая сама избирает служителей своего культа. Надо полагать, что это избранничество в реальной действительности представлялось в формах подобных пшавским и хевсурским: а) в заболевании избранника, болезнь которого приписывалась божеству (больной «поправлялся» после того, как давал обет сделаться служителем данного божества и выполнял установленный обряд жертвоприношения), б) в явлениях божества во сне лицам, которых оно намечало себе в служители, с) в форме непосредственного вселения божества в своего избранника, который через него (избранника) изрекал о своем желании, d) в извещении божеством о своем желании через прорицателя и, наконец, е) в избрании божеством того или иного лица, или нескольких лиц для служения себе во время праздника через своего верховного жреца. Автор предполагает, что в песнопении разумеется последняя из названных форм избрания божеством Барбале своих служителей.

Отрывки фраз в I₁₀₋₁₁, II₄₋₅, III₇₋₈, IV₃, V₅₋₆; вариантах песнопения вскрывают воинственную природу богини солнца. Подобно пшавским и хевсурским Лашарис джвари, Гуданис-джвари и другим «хати» (или «джвари») Барбале возглавляет воинство против соседних народов. Под руководством и высочайшим покровительством хевсурских и пшавских «хати» происходили набеги с целью ограбления и временной наживы, или на продолжительное время покорялись и подчинялись враги, на которых налагалась дань. Содержание «Барбал долаши» не дает возможности точно установить, какими формами борьбы с врагами (набегами или походами для покорения) руководила богиня солнца.

В параллель богине Барбале, автор указывает и на другое божество женской природы, которое было наделено воинственным характером. Такова сванская богиня Ламариа, деревянное изображение которой украшалось палашом, шлемом, луком и стрелой.

В песнопении наибольшее место уделено вопросу о путешествии Барбал по разным местам Сванетии. Установив географические пункты путешествия богини (см. таб. I), автор полагает, что Барбале посещала в названных пунктах культовые места, которые некогда должны были быть языческого характера. Это мнение подкрепляется указанием на то, что в местах путешествия Барбале по настоящее время стоят культовые здания, в их числе молельни в честь Барбале; хотя они христианского характера, но, как известно из свидетельств исторических источников, христианские храмы в древней Грузии воздвигались на местах древних капищ. Кроме того, автор приводит сравнительный материал о путешествиях других грузинских божеств именно к языческим капищам.

О характере процессии божества в песнопении сохранились слишком отрывочные и скудные сведения. По ним можно уловить лишь общее указание на сборище народа, очевидно имеющее отношение к празднику и

праздничному церемониалу (к процессии). Однако, привлечение сравнительных материалов, которыми изобилуют верования грузинских племен, дает автору возможность воспроизвести характер процессии, связанный с именем богини солнца.

Автор разбирает в диахроническом разрезе хевсурские легенды о путешествии богов и процессии, засвидетельствованные в хевсурской и пшавской действительности, и устанавливает два вида процессий богов. Из них наиболее древним является путешествие божества в образе голубя или человека, которого сопровождают жрец и другие священнослужители. Подобные процессии свидетельствуются в хевсурских преданиях в отношении всеильного Гуданис-джвари, который пропутешествовал с вершины горы Гергети (в Хеви) и обосновался в хевсурском селении Гудани, откуда он совершает ежегодные процессии в страну галгаев (ღოღღო) к их божеству (по-хевсурски иарда—чечен.-ингушск. эрда, или ерда), обитающему в ауле, или в окрестности аула «Таргамен» (=Таргим). Существуют также легенды, повествующие о его путешествии внутри Хевсуретии к Архотис-джвари (святилище в Архотском ущельи, в сел. Ахиели). Помимо Гуданис-джвари в образе голубя в сопровождении жреца совершает хождение по разным местам, в том числе в Пшавию, Хахматис-джвари (см. таб. процессии Гуданис-джвари и Хахматис-джвари).

Вторым, сравнительно более поздним, видом путешествия богов являются праздничные процессии, во главе которых носились реликвии божества, заменяющие самое божество, в сопровождении священнослужителей и народа и с исполнением песнопения в честь данного божества. Из числа подобных процессий автор останавливается на описании процессий пшавских, хевсурских и нижне-сванских богов (см. таб. праздничных процессий сванских Тариядзел'а и Джгэраг'а, пшавских Тамар-дедупали и Копале, хевсурских Копала, Хахматис-джвари, Гуданис-джвари, Архотис-джвари, Мтишешаги, Иахсрис-джвари).

Как во время путешествия богов в образе голубя или человека, так и во время праздничного церемониала процессии получали от населения приношения или подати—священный напиток («зедаши», «кулухи»), жертвенных животных, ритуальные хлеба и т. п.

Сравнение сведения песнопения «Барбал долаши» о путешествии богини солнца с вышеназванными видами путешествий сванских, пшавских и хевсурских богов привело автора к заключению, что путешествие Барбал представляет праздничную процессию в честь данной богини и что подобные процессии совершались во время весеннего сванского народного праздника «Ликвешши».

В песнопении «Барбал долаши» автор далее расшифровывает весьма запутанный и отрывочный текст о приготовлениях и встрече сванской богини утренней звезды (Венеры) Ламарии с процессией богини солнца. Ус-

танавливается место этой встречи (Мацвбаш, расположенное в Ушгульском обществе, где находилось главное святилище Ламарии) и элементы ритуала, связанного с этой встречей. Из этих элементов автор уделяет особое внимание восстановлению (посредством сравнения с соответствующим важным элементом обряда сванского праздника Уплишиер) древнейшего ритуала состязаний жертвенных быков, которые устраивались на священной площади перед закланием этих животных. Аналогично моменту избрания богиней своих служителей и времени устройства процессий, и этот ритуал, связанный с встречей двух богинь, был приурочен к празднику в честь богини Барбале, известному под названием «Ликврешн».

Наконец, останавливаясь на вопросе о древности мотивов песнопения «Барбал долаша» и соответствующих религиозных пережитков грузинских племен, автор приводит передне-азиатские параллели процессий богов (напр. устраиваемые во время новогоднего праздника Загмук или Акиту в древне-вавилонский храм Мардука процессии богов из Борсиппы—Набу, из Сиппары—Шамаша, из Куфы—Нергала и др., воспроизведенные в хетском искусстве процессии богов—рельеф изображений женских и мужских богов на скале в Иазиликаиа), а также параллель к ритуальным напиткам и глиняным сосудам, которые связаны с именами древне-грузинских богов (глиняные сосуды, найденные в огромном количестве в складах хетского I храма близ *Vüyükkalé*).

Таким образом, установив неизвестные до сего времени функции богини Барбале и некоторые формы служения ей, автор на конкретном примере проработки этнографического материала филологическим методом показала положительные результаты такого подхода к исследуемым материалам и, с другой стороны, сделала очевидную необходимость привлечения этнографических данных во время филологических изысканий. Этот прием исследования в указанных научных областях до настоящего времени не находил должного применения.

V. BARDAVÉLIDZÉ

CHANT SACRÉ SVANE «BARBAL DOLASCHI»

RÉSUMÉ

L'auteur connaît cinq variantes du chant sacré «Barbal Dolaschi» (trois—tirées de la littérature, deux—des manuscrits). Toutes sont en style coupé, en partie altérées, ce qui rend souvent fort difficile de saisir le sens de certaines phrases en particulier et parfois du Chant sacré en entier.

L'analyse de ce chant sacré, basée sur l'emploi très large des matériaux comparatifs des croyances des peuplades géorgiennes, a donné à l'auteur la

possibilité de le restaurer dans son sens primitif. «Barbal Dolaschi» est une glorification de la déesse du soleil de l'ancienne Géorgie—Barbalé, nommée en svane Barbal || Barbol, et narre des faits, qui honorent son nom.

De la comparaison du sens des fragments des variantes I₇₋₁₀, II₉₋₁₀, IV₄₋₅, V₇₋₈ avec les croyances conformes des Pschavs et des Khevsours se dégage l'image de Barbalé, comme d'une déesse, qui choisit elle-même les serviteurs de son culte. Il faut croire, que cette élection se présentait en réalité dans des formes pareilles à celles des Pschavs et des Khevsours: a) dans la maladie de l'élue, attribuée à la divinité (le malade se rétablissait après avoir fait voeu de servir ladite divinité et avoir offert le sacrifice selon les exigences de la cérémonie religieuse); b) dans l'apparition de la divinité en rêve à ceux qu'elle avait marqués soi-disant pour son service; c) dans l'incarnation immédiate de la divinité en son élu, par lequel elle exprimait son désir; d) dans l'expression de son désir à l'aide d'un devin, et, enfin, e) dans le choix par la divinité, à l'aide de son sacrificateur suprême, de l'une ou l'autre personne, ou de plusieurs, pour la servir pendant la fête. L'auteur suppose, que dans le chant sacré s'entend la dernière des formes ci-dessus nommées de l'élection par la divinité Barbalé de ses serviteurs.

Les fragments des phrases dans les variantes I₁₀₋₁₁, II₄₋₅, III₇₋₈, IV₃, V₅₋₆ du chant sacré révèlent la nature martiale de la déesse du soleil. Ainsi que les Lascharis-djvari, Goudanis-djvari et autres «khati» (ou «djvari») pschavs et khevsours, Barbalé est à la tête des troupes contre les peuples voisins. Sous la conduite et la souveraine protection des «Khati» khevsours et pschavs avaient lieu des invasions dans le but de piller afin de s'enrichir temporairement, ou bien les ennemis vaincus se soumettaient pour longtemps et un tribut leur était imposé. Le contenu de «Barbal Dolaschi» ne permet pas de fixer exactement les formes de lutte avec les ennemis (invasions, ou campagnes pour asservissement), dont se servait la déesse du soleil.

En parallèle avec la déesse Barbalé l'auteur désigne une autre divinité de nature féminine, douée d'un caractère martial. C'est la déesse svane Lamaria, qu'on reproduisait en bois ornée d'une latte, d'un casque, d'un arc et d'une flèche.

La plus grande partie du chant sacré est consacrée à la question du voyage de Barbalé dans différents endroits de la Svanétie. Ayant fixé les points géographiques du voyage de la déesse v. (Tabl. I), l'auteur croit que Barbalé, visitait dans les endroits désignés les places consacrées au culte, qui jadis devaient avoir été de caractère païen. L'auteur fortifie cet avis en indiquant, que dans les endroits où voyageait Barbalé on trouve jusqu'à présent, des édifices du culte y compris les oratoires en l'honneur de Barbalé; quoiqu, ils soient de caractère chrétien, il est avéré par les témoignages de sources historiques, que les églises chrétiennes s'élevaient, dans l'ancienne Géorgie, sur les emplacements des temples anciens. En outre l'auteur allègue les matériaux

comparatifs sur les voyages des autres divinités géorgiennes justement vers les temples païens.

Le chant n'a conservé que des connaissances trop fragmentaires et exigües du caractère de la procession de la divinité. On n'en peut tirer qu'une indication générale des réunions du peuple, ayant évidemment un rapport avec la fête et son cérémonial (la procession). Cependant, l'allégation des matériaux comparatifs, dont abondent les croyances des peuplades géorgiennes, donne à l'auteur la possibilité de reproduire le caractère de la procession, liée au nom de la déesse du soleil.

L'auteur déchiffre au point de vue diachronique les légendes khevsoures des voyages des dieux et les processions, dont témoigne la réalité khevsoure et pschave, et il constate deux sortes de processions des dieux. La plus ancienne d'entre elles est le voyage de la divinité, sous la forme d'un pigeon ou d'un être humain, escortés par le sacrificateur et autres serviteurs du culte. De telles processions sont attestées dans les traditions khevsoures à propos du tout-puissant Goudanis-djvari, qui a voyagé du sommet du mont Guerguéli (en Khévi) et s'est fixé dans le village khevsour Goudani d'où il fait annuellement des processions dans la contrée des Galgas (გაღას) chez leur divinité (en khevsour Iarda-en tschetschen-ingousch Airda ou Erda), qui habitait l'aoul ou dans les environs de l'aoul Targamé (=Targuine). Il existe de même des légendes, qui racontent son voyage à l'intérieur de la Khevsourétie à l'Arkhotis-djvari (sanctuaire dans la vallée d'Arkhoti, au village Akhiéli). Outre Goudanis-djvari, sous forme d'un pigeon, accompagné du sacrificateur, c'est aussi Khakhmatis-djvari qui accomplit sa marche par différents endroits, dans le nombre—en Pschavie (v. la carte des processions Goudanis-djvari et Khakhmatis-djvari).

La seconde forme, relativement plus récente, du voyage des dieux consiste en processions de fête, à la tête desquelles on portait les reliques de la divinité, remplaçant la divinité même, escortées par les serviteurs du culte et par le peuple en exécutant un chant sacré en l'honneur de ladite divinité. Dans le nombre de semblables processions l'auteur s'arrête sur la description des processions des dieux pschavs, khevsours et de ceux de la basse-Svanétie (v. les cartes des processions de fête: svanes — «Tarindzel» et «Djgarag», pschaves—Thamar-dédoupali et Kopalé, khevsoures—Kopala, Khakhmatis-djvari, Goudanis-djvari, Arkhotis-djvari, Mtischeschagui, Iakhsris-djvari).

Comme pendant le voyage des dieux sous forme de pigeon ou d'être humain, de même pendant le cérémonial de fête, les processions recevaient des habitants des offrandes ou prélevaient des tributs—boisson sacrée («zédaschi», «kouloukhi»), bêtes sacrificatoires, pains rituels etc.

La comparaison du renseignement du chant sacré «Barbal Dolaschi» concernant le voyage de la déesse du soleil avec les formes précitées des voyages des dieux svanes, pschavs et khevsours permet de conclure à l'auteur, que le

voyage de Barbal représente une procession de fête en l'honneur de ladite divinité et que de semblables processions avaient lieu pendant la fête populaire svane du printemps, «Likvreschi».

Dans le chant sacré «Barbal Dolaschi» l'auteur déchiffre plus loin le texte extrêmement embrouillé et fragmentaire touchant les préparatifs et la rencontre de la déesse svane de l'étoile du matin (Vénus) Lamaria avec la procession de la déesse du soleil. On fixe l'endroit de cette rencontre (Matzvasch, dans la société d'Ouschgoul, où se trouve le principal sanctuaire de Lamaria) et les éléments du rituel, rattaché à cette rencontre. Parmi ces éléments l'auteur accorde une attention particulière au rétablissement (à l'aide de comparaison avec l'élément essentiel correspondant du rite de la fête svane Ouplichère) du rituel antique des combats des bœufs sacrificatoires, qu'on organisait sur la place sacrée avant l'immolation de ces bêtes.

Analogiquement au moment du choix par la déesse de ses serviteurs et au temps de l'organisation de la procession, ce rituel, concernant la rencontre de deux déesses, était adapté à la fête, connue sous le nom de «Likvreschi», en l'honneur de la déesse Barbalé.

Enfin, s'arrêtant sur la question de l'ancienneté des motifs du chant sacré «Barbal Dolaschi» et des survivances religieuses correspondantes des peuplades géorgiennes, l'auteur cite les parallèles de l'Asie antérieure des processions des dieux (par ex., les processions des dieux de Borsippe—Nabou, de Sippar—Scha-masch, de Kouf—Nergal, organisées pendant la fête du nouvel an Zagmouk vers le temple de Mardouk en ancienne Babylone et d'autres processions de dieux, représentées dans l'art hittite—relief des images de dieux et de déesses sur le rocher Iazilikala) de même le parallèle des boissons rituelles et des vases d'argile, rattachés aux noms des dieux de l'ancienne Géorgie (vases en terre glaise, trouvés en grand nombre dans les entrepôts du I temple près de Büyükkalé).

Ainsi, ayant établi les fonctions de la déesse Barbalé, inconnues jusqu'à présent, et certaines formes du service qu'on lui rendait, l'auteur a démontré, par un exemple concret de l'étude du matériel ethnographique à l'aide de la méthode philologique qu'elle a obtenu des résultats positifs des matériaux étudiés de ce point de vue, et d'un autre côté elle a rendu évidente la nécessité de se guider des données ethnographiques pendant les recherches philologiques.

Ce procédé de recherche n'a pas été jusqu'aujourd'hui dûment appliqué dans les domaines scientifiques désignés.

ლექსიკური შეხვედრები ჩაჩხუჩისა ქართველურ ენებთან

ორი ენის ლექსიკურ შეხვედრათა რკვევა ძიების ერთი საინტერესო თემათაგანია. ჩაჩხუჩ-ქართველურ ენათა ლექსიკურ შეხვედრებზე მსჯელობისას შეხედვლობაში გვაქვს, ერთის მხრივ, დამოუკიდებელი შემოქმედებითი გზები, რომელთა შეჯვარებამ წარმოქმნა ენათა ამ ორი ჯგუფის სიახლოე, მეორე მხრივ მათი ერთიანობის ის მომენტები, რომლებიც სხვა კავკასიურ ენებთან ერთად მათ გენეზისურ კავშირსაც გვაფიქრებინებს. ერთიუა და მეორეც გვავალებს უფრო ღრმად ჩავეძიოთ ამ რთული ვითარების ყოველ მხარეს. ერთერთი მათგანი ენობრივი მოვლენის ბგერითს მხარეში მდგომარეობს. არსებობს ობიექტური შესაძლებლობა მიახლოებით მაინც აღინუსხოს ამ შეხვედრის ჩასახვისა და გავრცელების გარემო; სიტყვის ენობრივი ანალიზი ხშირად მოითხოვს ძირითად ფონეტიკურ მოვლენათა გათვალისწინებას და არა იშვიათად ეს ის ელემენტარული პირობაა, რომელსაც ამ სახის ძიება არ ასცდება.

ჩაჩხუჩის მეცნიერული შესწავლა ამხანად არ დგას იმ საფეხურზე, რომ ეს ძირითადი და უმარტივესი პირობა მზამზარეულად იყოს მოცემული, ამიტომ ფონეტიკურ შესატყვისობათა ერთობლივი განხილვა ჩვენი კვლევის წინაპირობა ვერ იქნება. მხოლოდ ზოგ შემთხვევაში, როდესაც ესათუის ფონეტიკური მოვლენა (შესატყვისობის რიგისა თუ თვით ენის შიგნით აღმოცენებული) დაფასების მხრივ სრულიად ნათელია, ჩვენ ასეთს ამოსავალ წერტილად ვიყენებთ. ზოგი და მრავალი წინამდებარე წერილში სავარაუდო ფონეტიკური შენიშვნებია. ამდენად ჩვენს მსჯელობაში ამ საჭირო წინაპირობის დაცვა სრულიად არ არის საკმარისი ლექსიკურ შეხვედრათა ვინაობის გასარკვევად. ამდენადვე ეტიმოლოგიურ-სემანტიკურ საკითხთა რკვევის ქვემოთმოყვანილი ცდები ჩვენ წარმოგვიდგენია, როგორც ცდა ჩაჩხუჩ-ქართველურ ენათა შორის არსებულ ლექსიკურ შეხვედრათა შესაძლებლობის ფარგლებში მითითებისა. ამათუი სიტყვაზე ჩვენი გამონათქვამი წინასწარი ხასიათისაა, მრავალი მათგანი სპეციალური ძიების საგანს შეადგენს და ეტიმოლოგიური მისი ამოხსნა მრავალ საინტერესო მხარეს გაარკვევს. დაბოლოს, არც პრინციპულადაა სწორი შესადარებელი სიტყვის ნიშნადობის გარეგანი მხარის გათვალისწინებით დაგკმაყოფილდეთ. ეს განსაკუთრებით მწვავედ ნივთის ცნების აღმნიშვნელ სიტყვებს ეხება, მაგ., რომელიმე ცნება ხულა-ს განხილვისას უნდა ამოვიღოდეთ არამხოლოდ მნიშვნელობის ზოგადი მომენტიდან, არამედ ყოველ შესადარებელ ენაში ამ ცნების

ადგილობრივ, შინაგან შინაარსსაც უნდა ვწვდეთ. წინააღმდეგ შემთხვევაში მსჯელობა ფორმალურ საფუძველზე დაყრდნობილი აღმოჩნდება.

დღევანდელს პირობებში, როდესაც ენათმეცნიერების მომიჯნავე დისციპლინები ასეთი ცნებების შინაგან და კონკრეტულ მნიშვნელობათა დაზუსტებულ ცნობებს ვერ მოგვაწვდიან, ამ საშიშროების აცილება მეტად ჭირს.

შედარებისას საჭიროდ ვცანით ჩაჩნური სიტყვები კლასნიშანთა დართვით მოგვეყვანა, თანაც მრავლობითის ფორმით. კლას-ნიშანი ხშირად ნათელს ფენს სიტყვის თავიკიდური თანხმოვნის (ან ხმოვნის) რაობას იმ შემთხვევაში, როდესაც იგი კლას-კატეგორიული კუთვნილებისად ჩანს და ძირის გამოვლენაში გვეხმარება, განსაკუთრებით მაშინ, როდესაც ლექსიკური შეხვედრა ჩაჩნურისა ქართველურ ენებთან უქანასკნელში ხმოვნით დაწყებულ სიტყვასთანაა თანხედენილი. მეორე პირობაზე (სახელის მრავლობითის ფუძის შედარება მხოლოობითთან) დაყრდნობით-კი შესაძლო ხდება ფუძე-ძირის უფრო სრული სახეობის დადგენა.

ამას გარდა, სადაც მიგვიწვდებოდა, ვცდილობდით ჩაჩნურ სიტყვებთან ერთად ინგუშურ-წოვურის პარალელებიც დაგვეერთო. ჩაჩნურ-ინგუშურ-წოვური ერთ ენობრივ საბუღარს ქენის, მაგრამ მიმართება მათ შორის როდია თანაბარპროპორციული. ჩაჩნურ-ინგუშურის ურთიერთ დამოკიდებულება დაახლოებით ისეთივეა, როგორც ქანურ-მეგრულისა. წოვური ამ ორის ძიმართ სრულიად გარკვევით ენას წარმოადგენს.

საგანგებოდ უნდა აღვნიშნოთ, რომ სათანადო პარალელები აფხაზურიდან, უღურიდან და ქვემო-ადიღურიდან ჩვენის თხოვნით მოგვაწოდეს ენიმკის კავკასიურ ენათა განყოფილების უფროსმა მეცნიერმა თანამშრომლებმა ქეთ. ლომთათიძემ, ვლ. ფანჩიძემ და გ. როგავამ; დავალებისათვის ამხანაგებს უღრმეს მადლობას მოვახსენებთ. მადლობას ვწირავთ აგრეთვე ენიმკი-ში გარიგებით მომუშავე ნიკო ქადაგიძეს პარალელების მოწოდებისთვის წოვურიდან. ანდიურ-დიდოურ ენათა მასალები მოგვეყავს ა. დირის „Материалы для изучения языков и наречий андо-дидойской группы“ (Тифл. 1909)—მიხედვით, ხუნძურისა პ. უსლარის „Аварский язык“ (Этнография Кавказа, III, 1889)—მიხედვით, ჩაჩნურის ენობრივი მასალები მოგვეყავს ჩვენი ჩანაწერების მიხედვით, ინგუშურის პარალელებით ვსარგებლობთ ზ. მალსაგოვის „Ингушская грамматика“-ს დართული ლექსიკონიდან, ლაკურის— პ. უსლარის „Лакский язык“ (ЭЖ, IV, 1890)-იდან¹.

¹ აქვე საჭიროდ მიგვაჩნია დავურთოთ სატრანსკრიფციო ნიშნები ქართული ანბნის რიგზე:

ა ბ გ დ ე ვ ზ თ' ი კ ლ მ ნ ძ ო პ ყ რ ს ტ უ ფ
a b g d e v z t' i k l m n j o p ž r s t' u p'
ქ' ლ ყ შ ჩ ც დ' წ ქ ხ გ ჯ ჯ' ჰ ჰ' ჰ' უ ხ
k' ç q š č c z z' ç ç x q ž ž' h hš S w ε
ხმოვანთა სისუსტე ა
„ სიგრძე —

ჩაჩხურ-ქართველურ ენათა ლექსიკური ურთიერთობისათვის ყურადღება მიუქცევია ისტორიკოსს მოსე ჯანაშვილსაც, რომლის აზრით ჩაჩხ-ლელივთ ქართველთაგან შემდეგი შეუთვისებიათ: „ორშაბათი—ორშუთ, პარასკევი—პერისკა, შაბათი—შოთ, კვირა—კირინდე; ბზა—ბაზა, ხევი—ხი, ხე—ხენ, მახათი—მახა, მანგალი (ნამგალი)—მანგალ, ქათამი (მეგრ. ქოთომი)—კოთამ, დედა (ნენა)—ნანა (ლექ. ნინო), ვირი—ვირ, არე—არი, ცეცხლი (წვა)—წე, ყბა (ბავა)—ბავა, სპილო (პილო)—პილა, ძაღლი (სვან. ჟელ)—ჟალი, რემა (ჯოვი, ნახირი)—რემა, ძუ—ძუდ, ჩოხა—ჩოა, ქუდი—ქუდ, გურგალი—გორგან, ცალი—ცაჲ, ათი (მეგრ. ვითი)—ით, ვინ (მეგრ. დაინგ. მინ)—მილა, ისთე—იშტი“ (იხ. მ. ჯანაშვილის მიერ გამოცემული ვახუშტისეული „საქართველოს გეოგრაფიის“ ტექსტის 320 შენიშვნა, 173 გვ.ზე).

I

1. ჩაჩხ. ახ (ა)—აჩქიშ (ა)—ნახევარი; ეხიგ—ნაწილი (იგ სუფიქსია, თავ-კიდური ა ე-დ დაეიწროვდა იგ სუფიქსის ი-ს გამო). მრავლობითის აჩქიშ ფორმას დამოუკიდებელი მნიშვნელობაც აქვს და ნიშნავს ნაჭრებს (кучки).

ინგ. ახ—ნახევარი

წოვ. ახ—ნახევარი; ახნ || ახ-უხნ—ნახევრები.

ჩაჩხ. ახ მთლიანად თუ არა ძირითადად (ხ ძირით) უნდა იმეორებდეს ქართული ნახევარის ხ-ს (და ნაწარმოებია, როგორც ნა-წ-ეგ-არ-ი ან ყ-ეგ-არ-ი)¹. გასარკვევია: ნა პრეფიქსმა შთანთქა ის ხმოვანი ქართულ ნახევარ-ში, რომელიც ჩაჩხ. ახ-ს უნდა შეესაბამებოდეს, თუ იგი არც არის მასში საგულევებელი? როგორც ამ ცნების გადმომცემი სვანური სიტყვიდან ხენსჯა ჩანს, თავკიდური ხმოვანი ქართველურ ენათათვის მოსალოდნელი არ არის. სვან. ხენსჯა ორნა-წილელი სიტყვაა და უნდა იმლებოდეს ხე—ნახევარი (?) და ნესჯა—შუა (ე. ი., თითქმის სინონიმური შედგენილობისაა); ზანურში ნახევრის ცნების გადმომცემი ეს ძირი არ არის დაცული (!). დაბოლოს, ხუნძურად ნახალ ნიშნავს სანახევროდ (пополам).

ხმოვანთა ნაზალობა 6

უმლაუტი

თ' ფ' ქ'—სუსტ-მფშენიანი თ ფ ქ

ძ' ჯ'—რბილი ძ ჯ აფრიკატები

ჭგ—ძლიერი ხორხისმიერი ჰ სპირანტი

ყ—ხორხის მიერი მჟღერი სპირანტი (ზოგი თანხმოვნის შემდგომ)

გ—ხორხის მიერი ყრუ ხშული (ხმოვნის წინ, სიტყვის თავში).

'—ხმის წყვეტა (ხმოვანთა შუა, ხმოვნის შემდგომ).

¹ ამ სიტყვის ანალიზებისას აკად. ივ. ჯავახიშვილი ნა-ს პრეფიქსად, ხოლო არ-ს სუფიქსად თვლის, მაგრამ ძირად ხევ-ს გამოყოფს, რომელიც მისი ეტიმოლოგიის თანახმად, ორს აღნიშნავს, ამ ცნების ერთერთი უძველეს ფორმათაგანია და უძველესი ყვე (ყვე-არ-ში) ძირი ფონეტიკურ სანენაცვალს წარმოადგენს (იხ. „ქართული და კავკას. ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა“, 1937, გვ. 403).

37. აკად. ივ. ჯავახიშვილისადმი მიძღვნილი კრებული.

2. ჩაჩნ. აგან (დ) აგანაშ (დ)—აკვანი

ინგ. აგან (დ)—აგაშ (დ)—აკვანი

წოვ. აკუან (დ)—აკუნი (დ)—აკვანი (ქართულით შესულია).

ჩაჩნ. აგან ის მარტივი სიტყვა-ძირი უნდა იყოს, რომელიც გავრცობილი სახით ქართულ აკ-ვ-ან-შია წარმოდგენილი. თუ გავიხსენებთ აკვანი-ს დიალექტურ სრულხმოვნიან ფორმას აკვანა-ს, მაშინ ჩაჩნურში აგან-ს ა-საც დაეძებნება თავისი გამართლება, იმ ა-ს, რომელიც სრული ა-ს აშკარა ნარედუქციალია. ვ-ან (აკვან-ში) ფუძის დეტერმინანტი სუფიქსია. ამ ტერმინის სიტყვიერი გამოხატულება ერთი უძველესთაგანია და კავკას. ენათა ზიარი ენობრივი სალაროს განძეულია. აქიდანაა ამოღებული აფხაზ. აგარა—აკვანი (რა სუფიქსია?!). თუ სწორია ზ. მალსაგოვის ეტიმოლოგია¹, რომლის თანახმად ინგუშური (და, მასადადამე, ჩაჩნურიც) აგა სიტყვისიტყვიით სარწევია-ა, რომელიც ეგან ზმნიდანაა წარმოდგარი (უკანასკნელი ნიშნავს რწევას, ქანაობას)², მაშინ აკვანი-ც ჩაჩნურის (და მის მონათესავე ენათა) ენობრივი მასალის ნიადაგზე შეიძლება აიხსნას და ქართულში შეთვისებულად იქნეს ცნობილი. წოვ. აკუან ქართულით შესული სიტყვაა.

3. ჩაჩნ. ბარც || ბარზ (ბ) ბარზაშ || ბარზნაშ(დ) — გორაკი, შემალღებული ადგილი, ბორცვი, вал, насыпь

ინგ. ზოარზ-ყორლანი, საფლავის გორაკი (надмогильный холм)

წოვ. ბორც (ბ)—ბორცი (დ)—გორაკი (მხოლოდ ბუნებრივია და არა ხელოვნური)

ჩაჩნ. ბარც || ბარზ დამოუკიდებლად იშვიათად იხმარება³, მაგრამ მეტად გავრცელებულია ტოპონიმიკურ სახელთა წყებაში მოყვანილ მნიშვნელობათაგან ხელოვნურად შემალღებული ადგილის—ყორლანის გაგებით. არღუნისა და შარ-არღუნის ხეობათა გაყოლებზე ვხვდებით ისეთ ტოპონიმიკ. სახელებს, როგორცაა ბართხანა-ბარც⁴, გესენ-ბარც, ბარცერო-ბარც (ეს უკანასკნელი ორივე ნაწილში ბარც სიტყვას შეიცავს, ხოლო პირველ მათგანს-კი დართვია რუო [მრ. რიხევი-როჟ] სუფიქსი, რომელიც მნიშვნელობით ზოგჯერ ქართ. ელ-ი-ს უდრის), ვანერ-ბარც, ძუკუმ-ბარც, ხოქაშ-ბარც, ჩეჩენხო-ბარც (სიტყვისიტყვიით ჩაჩანთა სიმავრე-ს ნიშნავს), ხარიბუზდერბარც და ა. შ. ეს ის რაიონია, რომელიც ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის სულის ჩამდგმელის—შამილის სტრატეგიულ ზონაში შედიოდა. აქ ჩასაფრებული შამილი შლიდა თავის

¹ იხ. З. Мальсагов—Ингушская грамматика,—ლექსიკონი.

² სემასიურ ანალოგიას ვხედავთ მეგრ. ონწე-სა და ჭანური ონწელი-ს სახით—ორივე სარწევს ნიშნავს.

³ ასეთი მნიშვნელობით ხმარებაშია გუ(ბ)—გუნიშ(დ) ბორცვი, გორაკი (насыпь, холм) და არხ (დ)—არხენიშ(დ) იგივე.

⁴ ამა და სხვა სახელწოდებათა სიზუსტისთვის პასუხს ვერ ვაგებთ, რადგან რუსული ხუთ-ვერსიანი რუკიდან ამოკრებილი მასალით ვხელმძღვანელობთ; მოყვანილ კომპოზიტივში ჩვენთვის საინტერესო ბარც კომპონენტი გადმოცემის მხრივ, ყოველ შემთხვევაში, უდავო უნდა იყოს.

ბანაკს და აგებდა ფორპოსტებსა და სიმაგრეებს. მოყვანილ სახელებში ბარც-ის უცვლელად კომპონირება ამდენად სრულიად ბუნებრივია. ამას გარდა, გუდერ-მესის რაიონში რუკის მიხედვით ერთერთი მწვერვალი გადარაკ-ბარც-ადაა სახელდებული; ოდნავ ქვემოთ სიმაგრე ხალბონ-ბარცია მოთავსებული. გუდერმესიდან სამხრეთისაკენ ხამუ-აურტსა და ძვ. აქსაჟ-მდე რკინისგზის ლიანდაგის გაყოლებაზე გამწკრივებულია: ბეჟენ-ბარც, პეტენ-ბარც, ელენ-ბარც, ხიმოლომ-ბარც, ქოურნეკ-ბარც და ა. შ. ჩაჩხ. ბარც ბუნებრივად მოგვაგონებს ქართ. ბორცვ-ს, სადაც ვ ძირეული კი არ არის, არამედ არის ის ვ (ძვ. ქართ. ვ), რომელიც ეგოდენ გავრცელებულია ქართულ ტოპონიმიკაში (თმოგვი, მოქვი...) ერთის მხრივ, და საზოგადოდ სახელებში (არჩვი, მაჩვი, ჯიხვი, ნაძვი) მეორეს მხრივ. პროფ. ა რ ნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ე ა ა მ ვ-ს (ძველი ქართულის ვ) დეტერმინანტ-სუფიქსად თვლის¹. ს უ ლ ხ ა ნ ო რ ბ ე ო ლ ი ა ნ ი ბ ო რ ც ვ ს განმარტებისას² წყაროდ დაბადების ერთერთ წიგნს უჩვენებს. სხვა ძველთა მიხედვითაც ბორცვი საკმაოდ ძველი სიტყვა ჩანს ქართულში. ამ ძირიდანვეა ნაწარმოები ზმნა ა-ბურც-ებ-ა და ზედსართავი ა-ბურც-ულ-ი, სადაც ბუნებრივად დეტერმინანტ-სუფიქს ვ-ს ადგილი აღარა აქვს, მაგრამ ბორცვი-ს ო აქ უყვე უ-დაა წარმოდგენილი, რატომ—ნათელი არ არის. ყოველ შემთხვევაში ბორცვი-სა და ბურც-ძირის ეტიმოლოგიური და სემანტიკური იდენტობა უდაოა; სხვაც რომ არა იყოსრა, შემთხვევითი არ არის, რომ ერთ ქართულ ხელნაწერში (ასეთი სხვაგანაც დაიძებნება) „ბურცუის ჯუარია“ მოყვანილი³. ქართული ბორცვი-ს სემანტიკური მრავალფეროვნება თითქოს მისი ქართულისათვის ორგანულობის სასარგებლოდ ლაპარაკობს. ეს ვარაუდია, რომელიც ჩაჩხური ბარც-ის შეთვისებულობის საკითხს ჯერხნობით ღიად სტოვებს.

4. ჩაჩხ. გუორგაე—მრგვალი (ან გუორგანიგ).

წოვ. გოგრიე—მრგვალი.

ჩაჩხ. გუორგაე იგივე უნდა იყოს, რაც ქართული გურგული, სადაც ალ სუფიქსია ატრიბუტივობის მაწარმოებელი. როგორც ჩაჩხურში, ისე ქართულში მიუხედავად გუ || გო და გოგ (შდრ. მაგ., გოგორა) ძირთა არსებობისა, რ არც ფონეტიკურად განვითარებული ერთეული, და არც-რაიმე ფორმანტია. ზოგ შემთხვევაში იგი როგორც ჩაჩხურში, ისე ქართულში, არ არის დაცული. მაშასადამე, ძირად გრ და გამარტივებული გო || გუ რჩება, რომელიც ძირია აგრეთვე ჩაჩხურ-წოვურისთვისაც. უკანასკნელებში ამ ძირის ურავო სიტყვებიცაა ნაწარმოები, როგორიცაა გუორგაე-ის ცალმაგი ფუძე (იგი გაორმაგებითაა ნაწარმოები, როგორც ყოველგვარი ამ ტიპის გაორმაგება, ალბათ, მნიშვნე-

¹ კანურ-ჩეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, 1938, სიტყვა, ლული, გვ. 122. ქვემოთ შემოკლებით ვინმართ: შედარ. ლექსიკონი

² „ბორცვ—გორა (148,9 ფსალ.)—ქართული ლექსიკონი (ქვემოთ ყველგან შემოკლებით აღვნიშნავთ: ქართ. ლექსიკონი).

³ იხ. თ. ყ ო რ დ ა ნ ი ა —„ისტორიული საბუთები შიო-მღვიმის მონასტრისა“—ტფილისი, 1896.

ნელობის ინტენსიობის მიზნით) ჩაჩურში გუო—მრგვალი, რგოლი, წრე (ბჟ-რიშა გუო ბინა—ბავშვები რგოლად, წრედ, დგანან). ნასახელარი ზმნა გუობარ—წრის (შემო)ვლება. ასეთივეა (რ არ ახლავს) წოეური გოგ(ბ)—წრე, ბეჭედი, რგოლი და ნასახელარი ზმნა გოგბარ—გარსვლება (окрыжати). რ დაცულია ამ კომპოზიციის მეორე ნაწილში ჩაჩურშიცა და ქართულშიც და ცალკე ბუდედაა გამოსაყოფი; ასეთია ქ. მ-რგ-ვ-ალ-ი (ან მგრგუალი), რგოლ-ი, ქან. მუ-რგ-ვ-ალ-ი, მეგრ. რგ-ვ-ალ-ი, ქართ.-მეგრ. მო-რგ-ვ-ი და ა. შ. რ-დანართი გ ძირი გაუორ-მაგებელი სახით ჩაჩურში არ არის წარმოდგენილი (თუ დაცული). ეს სიტყვა მეტად საინტერესოა და ერთი უძველესთაგანი უნდა იყოს კავკასიურ ენებში. დალისტნის ენათა ჯგუფიდან შეიძლება დავასახელოთ ანდიური გურგუმა—მრგვალი, ხუნძ. გორ—რგოლი, გვირგვინი, გურგინლ იზე—დამრგვალება, გურ-გინ, გურგინაზ—მრგვალი, გური—ბრბო, ხროვა. ქართულ გორგალ-თან პარალელის თვალსაზრისით საინტერესოა ჩაჩნ. გუორგლ(ბ) — გუორგლიეშ(დ) — ზარი (საკუთრივ გორგლის ვაგებით კი იხმარება სიტყვა ჭრიგ(ბ)—რგონშ(დ)).

5. ჩაჩნ. გუოთ'ან(გ)—გუოთ'ანაშ(გ)—გუოთანი

ინგ. გუოთ'ან—სახნავ იარაღთა კომპლექსი.

გუოთანი საზოგადოდ განვითარებული მიწათმოქმედების საფეხურზე ხმარებული იარაღია, მაგრამ საკმაოდ ძველი¹. იგი კავკასიის გადაღმა და გადმოღმა მოსახლე ტომთა სამეურნეო მოსაქმეობის ორგანული კუთვნილებაა და მრავალ მათგანში თითქმის ერთნაირი სიტყვიერი გამოხატულება აქვს: ქართ. გუოთანი, ოსური გუტონ, სომხური *գուտան* || *գուտան*, უღურის ქოთან, აფხაზ. აკუთან და ა. შ. ეს გარემოება იმის მაუწყებელია, უნდა ვივარაუდოთ, რომ ამ სამეურნეო იარაღის თავდაპირველი ერთიანი კონსტრუქციული ტიპიც, რომელმაც შემდგომ თავისებური ვარიანტები მოგვცა ეთნური განშტოების მიხედვით. უფრო მეტი: თუ ქართული გუთნის ზონალური გავრცელების ხაზს თვალს ვაყუოლებთ, დავინახავთ, რომ ამ შედარებით ვიწრო გარემოცვაშიც-კი იგი განსხვავებულ დეტალებს იძლევა. ჩაჩურის გუთნისა და ამავე სახელწოდების ქართული გუთნის ტიპოლოგიურ დაზუსტებას ჩვენ ვერ გამოვუდგებით ამჟამად და მხოლოდ უნდა დავასკვნათ, რომ თუ ქართ. გუოთან-ს სომხ. *գուտան*-ის დებლეტად არ მივიჩნევთ და მას აკად. ივ. ჯავახიშვილის დებულების თანახმად ქართულის ენობრივ კუთვნილებად ვცნობთ², მაშინ ან გუო ძირის მაწარმოებელ სუფიქსად უნდა მივიჩნიოთ, ხოლო ჩაჩნ. გუოთ'ან მისი უამნაწილაკობისდროინდელი ზუსტი პარალელი იქნება³. როდესაც კავკას. ენათა წიაღიდან ამოწვდილი რომელიმე სიტყვა არაკავკასიური აგებულების მეზობელ ენაშიც იპოება და მისი მკვიდრ-კავკასიურობა ეჭვის ქვეშ დგება, მაშინ ერთად-

¹ იხ. გ. ჩიტაია: „რატული სახენელი“, ენიმკის მოამბე, I, 1937 წ.

² იხ. მისი „საქართველოს ეკონომიური ისტორია“, I, გვ. 188 და შემდ...

³ თუმცა გაულდენშტედტისა და კლაპროთის ლექსიკურ ჩანაწერებში ვკითხულობთ არა გუოთ'ან-ს, არამედ „გოტან“-ს (იხ. J. G ü l d e n s t ä d t — Beschreibung der Kaukasischen Länder, 1834 და I. K l a p r o t h — Voyage au Mont Caucase et en Coorgie, II ტ.

ერთი, უტყუარი შესამოწმებელი საშუალებაა დაეძებნოთ რომელ ენაშია შესაძლებელი მისი ეტიმოლოგიური ამოხსნა. ამ შემთხვევაში საკითხი დგას: გუთანი კავკასიელ ტომთა ნივთიერ და ენობრივ კუთვნილებას შეადგენს, თუ იგი არაკავკასიურ (ძირითადად) შედგენილობის სხვა ენებშია წარმოქმნილი? გუთანის ეტიმოლოგიური ამოხსნა ამჟამად არც ერთი ენის მიხედვით არ ხერხდება, თუმცა ქართ. გუთანი იმ ან სუფიქსითაა ნაწარმოები, რომელიც აწარმოებს აგრეთვე უძველეს სასოფ.-სამ. იარაღს ერქვან-ს და შინა ყოფაში ფართოდ გავრცელებულ ტერმინს ქოთან-ს. წინასწარი ვარაუდის სახით, ვფიქრობთ, გუთანი კავკასიურ და კერძოდ, ქართველურ ენათა ორგანული ენობრივი შენაძენი უნდა იყოს. სომხურ ეტიმოლოგიურ ლექსიკონში¹ ძველი ფორმით ყაჰჰაჰ და ახლით ყაჰჰან მიჩნეულია კავკასიურ ენათა სამყაროდან შემოსულ სიტყვად, კერძოდ, სამხრულ კავკასიურიდან.

- 6. ჩაჩხ. დუჟ (დ)—დჷჷჷჷ (დ)—უღელი.
- ინგ. დუჟ (დ)—უღელი.
- წოვ. დუჟ (დ)—დუჷნ (დ)—უღელი.

როგორც ჩაჩხ. დუჟ-ის თანმხლები დ კლას-ნიშნის მქონე მეშველი ზმნიდან ირკვევა, თავიკიდური დ მასში ფუძეს შეეყინული კლას-ნიშნური ელემენტი, ხოლო ძირეული ყ (თუ უჟ) ეტიმოლოგიურად მონათესავე იმ ყ-სი, რომელიც რიცხვითი სახელის ორის ცნების მატარებელია თუნდაც ამავე ქართ. ყ-ევ-არ-ში, იმავე ჩაჩხ. ტ-ყ-ა-ში (ოცს რომ აღნიშნავს) და ა. შ.

მეორე მხრივ, ქართულში იპოვება საკმაოდ ღარიბი წყება ისეთ სიტყვათა, რომელთა დასაწყისი ხმოვნურია, რაც არ შეესაბამება ქართულ სიტყვათა აღნაგობის ზოგადს—თანხმოვნით შემართულ ტიპს. მათი შედარება სხვა კავკას. ენათა მონათესავე სიტყვებთან თითქოს იმას გვაფიქრებინებს, რომ მათ ოდეს-ღაც წინ კლას-კატეგორიული კუთვნილების გამომხატველი ნიშანი უნდა ჰქონოდა. თუ სწორია ეს მოსაზრება, მაშინ ჩაჩხ. დუჟ-ს ბუნებრივად გვერდით ამოუყუყუნებდით ქ. უ-ღ-ელ-ს და სვან. უ-ღ-ჷ-ა-ს, სადაც ღ ძირი დუჟ-ის ყ-ს ფონეტიკური და სემანტიკური ვარიანტი და იგივეობაა, ელ || ჷ —ფუძის დეტერმინანტი სუფიქსი, ხოლო თავიკიდური უ ის, ჯერხნობით გამოურკვეველი ფუნქციის ფორმანტი-ხმოვანი, ურომლისოდ კლას-ნიშანი წარმოუდგენელია. ყ-ს ნაცვლად კ-თი წარმოდგენილი ძირი იპოვება კიურულში ჯიკ-ის (უღელი) და ხიურკილ. დუჟ-ის (უღელი) სახით. საყურადღებოა აკად. ნ. მარის ეტიმოლოგია ქართული ტყუბი-სა, რომელთან დაკავშირებით ჩვენთვის საინტერესო ტერმინიცაა მოხსენებული: „...Таков еще более, чем сванский, тушинский язык. В нем 1. duk пара—*dku из 2. ტყუბი tkub-i ‘близнецы’, ‘пара’, или из так и:..“ (იხ. Яфетич. элсм. в яз. Армении—ИИАН, 1913, № 9, 420).

ამ ძირთან დაკავშირებით უნდა მოვიგონოთ ინდურ-ევროპული ენებიც, სადაც ვხვდებით: რუს. иго-ს, სამწერლო ინდურის juga-ს, ლათინ. jug-um-ს,

¹ „Հայերէն սրբատաճկան բառարան“ 1926 (შემოკლებისათვის ქვემოთ ყველგან აღნიშნავთ: ეტიმ. ლექსიკ.).

ბერძნ. *ἄστυ* || *ἄστυ-αἶ-*ს (ჯ და ზ *ა*-საგანაა წარმომავალი) და *ა. შ.* მკვდარ ენათაგან აღსანიშნავია ხეთური *iuc-as*. ინდურ-ევროპულშივეა შედგენილი (ჩვენის აზრით) სიტყვა *дуга* (*ДУ-ГА два. иго*); ეგვიპტე ძირი გვაქვს ურალ-ალტურ ენებში: უნგრ. *იგა*, ფინურ *ჰუკო*. ჩაჩურ *დუჟ*-თან უნდა იყოს დაკავშირებული ტაბიკის ჩაჩურზე სახელწოდება *დუჟურც* (ბ)—*დუჟურცაშ* (დ) (შედგენილია სიტყვებიდან *დუჟ* და *ურც*).

7. ჩაჩნ. *დუოგ* (დ)—*დგენიშ* (დ)—*გული*

ინგ. *დუოგ* (დ)—*გული*

წოვ. *დოკ* (დ)—*დაკმი* (დ)—*გული*

ცნება *გული*-ს გადმოძღვნი სიტყვა რიგ კავკას. ენებში იდენტურ ძირს ავლენს, რომელიც ფონეტიკურად მერყეობს *გ-კ*-ს შორის და მეტ წილად პრეფიქსული კლას-ნიშნითაა წარმოდგენილი; ამგვარად, სხვადასხვა ენის მიხედვით დ ან რ გვევლინება: ჩაჩნ. *დუოგ*, ხუნძ., რაკ. ამ ორ სიტყვაში დ და რ-ს კლას-ნიშნობა ჯერ კიდევ პ. კ. უსლარს აღუნიშნავს¹. სამაგიეროდ, აფხაზურშია *ა-გუ*, უდურშია *უკ*, ყაბარდოულშია *გგუ*—*გული* (შდრ. *გულა*—*იმედი*; *ლოპატი*ნსკი, „ყაბარდოული გრამატიკა“, ლექსიკონი), ქვემო-ადიღურშია *გუ||ქუ||კუ*, კიურულში—*რიკ*, ხიურკილურში—*ურკი*, ხოლო ქართველურ ენებში დეტერმინანტ-სუფიქსის დართვით ქართულშია *გ-ულ-ი*, ქანურ-მეგრულში—*გ-ურ-ი*, სვანურში—*გ-ჟ-ი*. ქართველურ ენათა მონაცემი, ამგვარად, იმ კავკას. ენებს უახლოვდება, სადაც უკლასნიშნო სახეობაა მოცემული, თუმცა ნივთიერი ნაწილით ჩაჩნ. *დუოგ*-ის იგივეობაა. ჩაჩნ. *დუოგ*-იდან ნაწარმოები უნდა იყოს ზმნა და *გა დუოლარა*—*ხსოვნება* (ПОМНИТЬ; შდრ. წოვ. *დაკიედარკი*—*ყურადღება*, *მეხსიერება*, და *დაგა დუოხარ*—*გულით ყვარება*).

აღსანიშნავია, რომ ჩაჩურში არის სიტყვა *ქ'ნრა* (ბ)—*ქ'ნრანაშ* (ბ), რაც ნიშნავს *გულ*-ს, მაგრამ არა ანატომიურ ორგანოს, არამედ გულის განყენებულად აღებულ ცნებას, მაგ., ისეთ გამონათქვამში, როგორცაა: *ქ'ნრა ხ ბალნანაშ ბუ*—*გულში ნალველია*. აღსანიშნავია, რომ ქართულშია კ ძირის (შდრ. წოვური *დოკ* და უდ. უკ) შემცველი ერთი საინტერესო სიტყვა, რომელიც გულის ანატომიური მდებარეობის არეს გამოხატავს. მხედველობაში გვაქვს *მკერდი*, რომლის კ ძირი იმავე გულის ცნებას უნდა მოიცავდეს და *გ-ს* ფონეტიკური სახესხვაობა უნდა იყოს, მაგრამ იგი გართულებულია *ერ* სუფიქსით, რომელიც ამჟამად ძირისეულად აღიქმის. იგი უცნაურად მოგვაგონებს ინდურ-

¹ „Дуог чеченск., рак аварск., лак лакск. значит сердце и, очевидно, одного происхождения“—П. У с л а р, Лакский язык (ЭК, IV, გვ. 234.)

ამ ტიპის შესატყვისობაა აგრეთვე ჩაჩნ. *დოგ* (ცული) და *ლაკ. რიკ* (id.) და სხვ. საგულისხმოა, რომ სახელს დართული მეშველი ზმნის კლას-ნიშნის მიხედვით ზოგჯერ შესაძლოა გაირკვეს მისი შესაბამი სიტყვის ფუძე-ძირის შედგენილობა იმ შემთხვევაში, როდესაც თავი-დური თანხმოვანი (ან ნახევარხმოვანი *ჟ*) ძირეულობის მხრივ საეჭვოდ გამოიყურება და წარმოშობით კლას-ნიშანი შეიძლება იყოს. რათქმუნდა, შემთხვევითი არ არის, რომ წოვ. *დოკ*-ისა და ჩაჩნ. *დუოგ*-ისთვის მეშველი ზმნა ორივე რიცხვში და || *დუ* არის და არა რომელიმე სხვა ფორმა. პარალელები სხვა კავკას. ენათაგან ამ იქვს უფრო მეტ საფუძველს უქმნის.

ევროპულში კარგად ცნობილს ბერძნ. *καρδ-(-α-ს*, ლათ. *cor(d-is)-ს* დაბოლოს, ხეთურ *kardi-ს*¹, რომლებიც აგრეთვე გულს ნიშნავს.

8. ჩაჩნ. -წყიფი—ხმელი, მხმარი. იმისდამიხედვით, თუ რა არის ხმელად განსაზღვრული, ჩაჩნ. -წყიფი დაირთავს *ჟ*, *ვ*, *დ*, *ბ* კლას-ნიშნებს. აქედანვეა ნაწარმოები ზმნა *აჟაჟა* დალარ (ვაჟა ვალარ, დაჟა დალარ, ბაჟა ბალარ), რომელიც ნიშნავს შრობას, ხმობას (*сoхнyть, вьснaxать*).

წოვ. -აჟიფი—ხმელი, მხმარი; იგიც *ჟ*, *ვ*, *დ*, *ბ* კლასნიშნებს ირთავს, ხოლო, ზმნური ფორმა, როგორც ეს ჩაჩურისა და წოვეურს სჩვევია, ჩვეულებრივ ნეიტრალური კლას-კატეგორიითაა წარმოდგენილი: დაყდალარ-ხმობა (*сoхнyть*).

ჩაჩნ. -წყიფი-ში ძირა *ყ* ქართული *ხ-მ-ობ-ა* || *ხ-მ-ელ-ი-ს* და *ჭან-მეგრ.* *ხ-ომ-ულ-ა-ს* ხ ძირის ფონეტიკური და სემანტიკური პარალელი უნდა იყოს. ამასთან უნდა დაესძინოთ, რომ ძე. ქართულშია *ჭ-მ-ელ-ი* (აქედან *ჭმ-ელ-ეთ-ი*, *ჭმ-იად-ი* და *სხ.*), *ე. ი. კ* ძირია, რაც უფრო ამარტივებს ჩაჩნ. *ყ-სა* და ქართ. *ხ* || *კ-ს* ფონეტიკური გადასვლის ახსნის შესაძლებლობას. ჩვენი დაშლის თანახმად *ქ.* *ხმ-ელ-ში* მ ძირისეულად არ მიგვაჩნია. პროფ. არნ. ჩიქობავა ქართულ-ქანურ-მეგრულ *ხმ* || *ხომ*-ში მ-ს ძირს აკუთვნებს (შედარ. ლექსიკ., გვ. 245). ჩაჩნ. -წყიფი ერთეული არ არის კავკას. ენებში; ხუნძურად *ჟ*, *ვ*, *ბ*, *რ-აჟიფა* ნიშნავს ხმელად (*сyхo*), ხოლო *აჟიფაზე*—ხმობა (*сoхнyть*), ყაბარდ. ლუნ—ხმობა (*сoхнyть; Лoнатин.*, ყაბარდ. გრამ., ლექსიკონი).

9. ჩაჩნ. *ხააჟ* || *ხა'აჟ* —დაჯდომა (*сaдиться*), ულუო-ხააჟ—მიჯდომა, ახლო დაჯდომა (*сaдиться подлe*). ჭაჰაჰა *ხააჟ*—(და)ჯდომა (*сeсть*).

წოვ. *ხა'* არ—ჯდომა; ან უფრო ხშირია *ჩუხა'არ*—ჩაჯდომა (ფუძეა *ხა'ა*. ას *ჩუხა'ეჟ* || ას *ჩუხი'ას*—მე [ჩა]ჯდებში).

ჩაჩურ *ხააჟ*-ში *ხ (+v.)*—ძირია. ამავე ძირს ვხვდებით ქართველურ ენებშიც: *ს-ხ-დ-ომ-ა*, სადაც შეიძლება გვეფიქრა, რომ *ს* ქართულის (კერძოდ, ძე. ქართულის) მასდარის ერთერთი იშვიათი მაწარმოებელი ფორმანტთაგანიაო, რომ ამას ერთი რამ არ უშლიდეს ხელს: *ს* აქ კრებითობის, მრავლობის ნიჟანის მატარებელი ჩანს; *ხ* ძირია, მომდევნო თანხმოვანი კი ის ელემენტი, რომელიც ძირეული არ არის და გარკვეულ შემთხვევაში *ნ-ს* ენაცვლება (შდრ. *ს-ხ-ედ* || *ს-ხ-ენ*), ხოლო *ომ*—ფუძის მაწარმოებელი სუფიქსი. ქართველურ ენებში ამ რთული ფუძის მარტივი ძირიცაა დაცული, მაგ., ჰადი-შის ძეგლშია *მე-ო-ხ-ნე*², რაც მჯდომარეს, თანამეინავეს ნიშნავს, მეგრულშია *ხ-უნ-ა* || *ხ-ვ-ენ-ა*—ჯდომა, ქანურშია *გე-ხ-ენ* (მეგრ. *ხ-ენ*)—ზის. პროფ. არნ. ჩიქობავა ძირეულად მათში *ხ-ს* მიიჩნევს: „*ედ* || *უნ* სუფიქსებია; უკანასკნელი კაუზატივისაა. ქართულში ეს ძირი -*ედ* -სუფიქსით მრავლობითში იხმარება“ (შედარ. ლექსიკ., გვ. 422).

¹ ხეთური *kardi* მიცემით-ლოკატიური ბრუნვაა, ნათესაობითის ბრუნვაში კი *kardi-as* იქნება; იხ. E. H. Sturtevant—, „Hittite Glossary“, გვ. 34.

² იხ. Материалы по Археологии Кавказа, ნაკვ. XIV, 1916 წ., მარტ. 6 28-29 6 26.

10. ჩაჩნ. მ, ვ, დ, ბ-ი-თ-ან—დატოვება, დარჩენა.

წოვ. მ, ვ, დ, ბ-ი-თ-ან— " " დაგდება.

ჩაჩნურ ი-თ-ან-ში ი შემაერთებელი ხმოვანია (კლას-ნიშნისა და ფუძისა), ან ინფინიტივის აფიქსი, თ—ძირი, რომელიც ქართველურ ენათა ტ-ოვებ-ა სიტყვის ძირის თანხვედნილი უნდა იყოს (შდრ. „ქან. ტ-ალ, მეგრ. ტ-ალ||ტ-ევ, ქართ. ტ-ევ“—შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 320).

11. ჩაჩნ. ნკა(ღ)—ნკი(ღ)—ნადირი, მხეცი; ნკარუო (ღ) ნკარუო (ღ)—გარეული, ველური, ტყურის (ადამიანზედაც და მაშინ კლას-ნიშნებია ვ—ზ ან ჯ—ბ).

ინგ. ნკა(ღ)—ნკაშ(ღ)—ნადირი, მხეცი, გარეული ცხოველი; ოაკპარი იგივეა, რაც ჩაჩნ. ნკარუო.

წოვ. აკა(ღ)—აკი(ღ)—ნადირი, მხეცი.

თუ დავუშვებთ, რომ ქართ. მკეცი შესაძლოა დაიშალოს, როგორც მ-კ-ეც-ი, ე. ი., მ მიეიჩნით მაწარმოებელ სუფიქსად, კ—ძირად, ხოლო ც (ან ეც).— იმავე ელემენტად, რომელიც, მაწარმოებელია აგრეთვე სიტყვა კა-ც-ი-სთვის (შდრ. ვა-ც-ი), მაშინ ნკა-ს კ დაუპირისპირდება ქართ. მ-კ-ეც-ი-ს კ-ს. ამ ძირის დერივატული წარმოება უნდა იყოს ქართ. ო-კ-ერ-ი, რომელიც სწორედ მოიცავს გარეულის, ველურის (უპატრონოს) ცნებას (შდრ. ინგ. ოაკპარი). საყურადღებოა, რომ, ალბათ, ქართულით შესული, სვანური კეც ნიშნავს *ицхи-више, див.*

12. ჩაჩნ. ნრზუო (ღ)—ნრზუონიშ (ღ)—არწივი.

ინგ. ნრზი(ღ) (ღ)—ნრზიეშ (ღ) — არწივი (შდრ. ინგუშეთის ერთერთი აულის სახელწოდება ერზი).

ჩაჩნ. ნრზუო-ში უო მაწარმოებელი სუფიქსია, ძირად (?) ერზ რჩება, რომელიც ქართ. არწივ-ში არწ-ს უნდა ეტოლებოდეს, — ივ დეტერმინანტი სუფიქსია. ქართ. არწივ-თან მოდის წოვ. არწივ(ღ)—არწვი(ღ). შენიშნულია, რომ ჩაჩნურის ზ-ს წოვურში ზოგჯერ წ შეესატყვისება ბგერითად (მოყვანილის გარდა შდრ. ჩაჩნ. მუოზ—თაფლი და წოვ. მოწ—თაფლი). ჩაჩნ. ნრზუო-ს უდეტერმინაციო ფორმით არსებობის ფაქტი თავისებურ სიბრტყეში სვამს ქართ. არწივი-სა და სომხ. *արծուի*-ს ურთიერთ მიმართების საკითხსაც, რადგან ნრზუო კავკას. ენათა წიაღში ნაზარდი სიტყვა ჩანს. შემთხვევითი არ არის, რომ ლაკურად არწივი გადმოცემულია სიტყვით ბარზუ, სადაც თავკიდური ბ ის კლას-ნიშნური პრეფიქსი უნდა იყოს (შდრ. ბარზუ—ბ), რომელიც ჩაჩნურს არ ახლავს. სომხურ ეტიმოლოგიურ ლექსიკონში სომხ. *արծուի* — *արბիლ* ინდურ-ევროპულ ძირადაა მიჩნეული, სახელდობრ, მითითებულია *रघुर्यो-ზე* და იქვე ლაკური ბარზუ შემთხვევით წარმონაქმდაა (!) მიჩნეული (ეტიმ. ლექსიკ.). ქართ. არწივი და მისი სხვა კავკას. ენათა პარალელები უნებურად სვამს ამ სიტყვის ინდურ-ევროპული ვარიანტის საკითხსაც და კავკას. არწივ || ნრზუო || ბარზუ-ს შედგენილ სიტყვად მიჩნევის შესაძლებლობასაც აყენებს: თუ გავითვალისწინებთ

რუს. *о-р-а-н-с* (*е-п* სუფიქსი უნდა იყოს, შდრ. *о-р-а, к-о-т-а* და სხ.), ბერძნ. *α-ρ-α-ν-σ-α*-ს, ხომ არა გვაქვს კავკასიურში: არ-წ-ი-ე-ი, წ-რ-ზ-უ-ო, ბ-არ-ზ-უ? ენათა რომელ სამყაროში ამოიხსნება ეს ტერმინი, ჯერხნობით ნათელი არ არის.

13. ჩაჩხ. კარა (ა)—კარანაშ (ა)—მოლობილი, ან მოჩარდახული ადგილი ბოსელში ხბოსათვის. ინგუშურ-წოვეურში ეს ტერმინი არ უნდა იყოს შემონახული (?).

ჩაჩხ. კარა ის სიტყვა უნდა იყოს, რომელიც ავ სუფიქსის დართვით ქართულში კარავ-ს წარმოგვიდგენს (შდრ. კარაბაკი—სახლი, ეზო, კარავე; ლეჩხუმურ-ქვემო-სვანური კარაპანი—მოჩარდახული უკედლო მინაშენი სახლზე თივისა და ჩალისთვის). უადგილო არ იქნება აქვე მოვიყვანოთ აფხაზ. აქ'ადა, რომელიც აგრეთვე კარავს აღნიშნავს, დაბოლოს, კიურული კარ—მოლობილი ადგილი საქონლისათვის. სვან. კარაჲ ქართულით შესული სიტყვაა. ჩვენის აზრით, თვით ქართ. კარ-ავ-ი კარ ძირის სახით ეტიმოლოგიურად ქართულისავე კარ-ს უნდა ენათესავებოდეს.

14. ჩაჩხ. ქ'ჷა(ბ)—ქ'ჷნაშ(ბ)—ქული.

ინგ. ქ'ი(ა)—ქული.

ჩაჩხ. ქ'ჷა-ში ძირეულია ქ'(ჷ), ე. ი. იგივე მასალაა, რასაც ქართ. ქუ-დ-ი და ქან-მეგრ. ქუ-დ-ი შეიცავს, სადაც დ ფუძის მაწარმოებელი სუფიქსი ჩანს (შდრ. მრუდი, კული...), ქართ. ქული-ს ქუ ძირი უნდა ენათესავებოდეს ეტიმოლოგიურად ქართ. სა-რ-ქუ-ელ-ს, რომელსაც სვანურისათვის ტანსაცმელის, სამოსის მნიშვნელობა სრულიად ბუნებრივად უტვირთავს, შდრ. სვან. ლი-ქჷ-ემ—ჩაცმა და ლე-რე-ქჷ—ტანსაცმელი; მათში ასახსნელია თავკიდური რ (სა-რ-ქუ-ელ-ი, სვან. ლე-რე-ქჷ). ხომ არ არის იგი იმ უცნობფუნქციური წარმოშობისა, როგორც რ-წყ-ვა-ში? ეგევე ძირი ქანურ-მეგრულშიც იპოვება: ქან. დოლო — ქუ -ნუ—ტანისამოსი და მეგრ. მიკა-ქუ-ნალი—(იგივე). სომხურ ეტიმოლოგიურ ლექსიკონში სომხ. *դրսի*-ისთვის (ქუდს ნიშნავს) ავტორს შეცთომით მოყვანილი ჩაჩხ. ქულდე (*քուլդ*; ასეთი ფორმა ჩაჩხურმა არ იცის) შეუპირისპირებია. *դրსი*-ის *სი* სუფიქსს ავტორი კავკასიურიდან შეთვისებულად მიიჩნევს, ხოლო ქართულ-ჩაჩხურ-სომხურ ქულდ ძირს ხალღურიდან შეთვისებულად აღიარებს. ეს საკითხი, რათქმუნდა, ასე ადვილად არ წყდება. ამოსავლად ასაღებია, არა ქულდ ფუძე, არამედ ქუ ძირი, როგორც ეს სიტყვის მოყვანილი ანალიზიდან დაეინახეთ.

15. ჩაჩხ. მაგარ—[შექლება (მოყხ); მეგერ დუ—შექლება; მოგუშვუ(აუ)
—ჯანმრთელია, ცომგუშ ვუ (აუ)—ავადმყოფია¹.

ინგ. მავარ—[შექლება (მოყხ).

წოვ. მაკარ—იგივე; მაკეშ—ძალუმად, ღონიერად.

¹ მაგარ -ის მნიშვნელობა ამჟამად ყველასთვის როდია ცნობილი და საერთოდ ცოცხალ მეტყველებაში იშვიათად გაიგონება და ისეთ სტერეოტიპულ გამოთქმებშია დაცული, როგორცაა: მეგაშ აც—შეუძლებელია და ცა მეგ—არ უდგება, არ ხაშ (не поддается).

ჩაჩნ. მაგარ იშლება: მაგ-არ, სადაც არ არის მასდარის მაწარმოებელი აფიქსი; მაშასადამე, ძირად მაგ რჩება, რომელ ძირსაც ჩვენ ვუახლოვებთ ქართ. მაგარ-ს. თუ ჩავუკვირდებით უკანასკნელის შინაარსს, დავრწმუნდებით, რომ მაგარი სწორედ ის არის, რაც შემძლე, ან გამძლე, ე. ი. მაგარია. რათქმაუნდა, ქ. მაგ-არ-ში არ ფუძის მაწარმოებელი სუფიქსია. გაკვირდებოდა აქვე დავგვე-სახელებინა სვან. მედ- ძირი ლი-მედ-ე-ში (რაც შეძლებას ნიშნავს), რომელიც უდგება ზემომოყვანილს მნიშვნელობით, მაგრამ აჩენს მაგ ძირის გ-ს მონაცვლე აუხსნელ დ ელემენტს; თუმცა აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ სვანური სხვა შემთხვევებშიაც აჩენს ამ დ-ს, შდრ. მეგრ.-ქართული სი-ხარ-ულ-ი, მეგრ. სა-ხიოლ-ო—სახარი, მაგრამ სვან. ლი-ხი-ა-დ-ე, ქართ. შველა და სვან. მე-შედ—მშველელი და ლენტეხ. სვანური მა-შად მრგებელი, მშველელი.

16. ჩაჩნ. მოკუ(დ)—მოკუტრჩი(დ)—სამართებელი (рритвенный нож).

ინგ. მუკ(დ)—მუკტრჩი(დ)—დანა, სამართებელი.

ჩაჩნ. მოკუ, შესაძლებლად მიგვაჩნია, შევუდაროთ ქართ. ძახვილს, სადაც ილ ფუძის სუფიქსი დეტერმინანტია (შდრ. მახ-ვა).

17. ჩაჩნ. ნიყ(ბ)—ნიყეაშ(დ)—გზა.

ინგ. ნიყ(ბ)—გზა.

წოვ. ნიყ(ბ)—ნაყიშ(დ)—გზა.

ჩაჩნური ნიყ-ის ხელშესახებ პარალელს ქართველურ ენათაგან ამჟამად ვერ დავასახელებთ. მაგრამ გავიხსენებთ, რომ სულხან ორბელიანის ლექსიკონში ერთი მეტად საინტერესო სიტყვა შემდეგნაირადაა განმარტებული: „ნოქვი ძნელსაეალი გზა“. მასზე დაყრდნობით ვფიქრობთ, რომ „ნოქვი“, რომელსაც მნიშვნელობა უცვლია და გადმოგვცემს არა ზოგადად გზის ცნებას (ამ მნიშვნელობით ტერმინი „გზა“ არის ხმარებაში), არამედ ძნელად სავალ გზას, საკმაოდ ძველი, ან გადავარდნილი სიტყვა უნდა ყოფილიყო ქართველურ ენებში, რომელიც ამ დაეიწროებული მნიშვნელობითაც-კი გზა-მ განდევნა სამწერლო ქართულის ხმარებიდან (დასაძებნია ამ მხრივ კილოური ვითარება ამ სიტყვისათვის). ნოქვი ისეთივე ვ სუფიქსითაა გართულებული, როგორც ზემოთგანხილული ბორცვი.

დაბოლოს, გზა-ცნების გადმომცემი სიტყვა ჩაჩნ. ნიყ-ის შესატყვისი ძირის სახით არსებობს სხვა კავკას. ენებშიც: ხუნძურშია ნუზ—გზა, უდურშია ჯაყ—გზა, ანდიურშია მიკი—გზა, არაა გამორიცხული შესაძლებლობა აქვე დავასახელოთ აფხაზ. აშვა—გზა და უხიხ. აშლა (id)¹.

18. ჩაჩნ. სწ(დ)—სინოშ(დ; უფრო სწორად მრავლობითის ფორმად უნდა გვქონოდა სინოშ)—სული, გული (უკანასკნელი იშვიათად თუ გვხვდება ხმარებაში), სინათლე (სწ თესნა—გათენდა).

ინგ. სწ(დ)—სინოშ(დ)—უფრო მდიდარია მნიშვნელობებით და სულის გარდა სინათლესაც აღნიშნავს.

¹ ამ ერთიანობისათვის ყურადღება მიუქცევია ჯერ კიდევ აკად. ა. შ. ი. თ. ნ. რ. ს: «мигъ, der Weg (აფხაზურში—თ. გ.) im Thusch niq, Stamm naq, udisch jaq...» (იხ. Abchasische Studien, Mémoires de l'Académie... ტ. VI, № 12, 1863, გვ. V).

წოვ. სა(ღ)—მხოლოდობითის ფორმით აღნიშნავს სულს, სინათლის მომენტ-ტი-კი დაუცავს ისეთ სპეციფიკურ გამონათქვამში, როგორცაა სახილღე—გათენდა (სიტყვასიტყვით—ნათელი იქმნა). რაც შეეხება ამ სიტყვის მრავლობითის სინბუი (ღა) სულები ფორმას, მასში ბუი დანართია ასახსნელი (იგი სხვაგანაც ამოტივტივდება ხოლმე).

ძირითადი მნიშვნელობის გარდა (სული) ჩაჩხურ სწ-ს ნაწარმოებ სიტყვაში დაუცავს სინათლის მნიშვნელობაც, ისეთ გამონათქვამში, როგორცაა მოყვანილის გარდა ბჭარსწ—თვალხილული (зрѣиши), სადაც პირველი ნაწილი ბჭარ თვალ სიტყვის—ბჭარგ-ის კვეცილი ფორმაა, სწ კი სინათლეს აღნიშნავს (შდრ. ბჭარზიეს—ბრმა, უსინათლო).

ქართულში სიტყვა სული ძირად ს-ს გამოყოფს, ულ მასში ფუძის დეტერმინანტია (ქართულისათვის, ხოლო ქართველ. ენათა ჯგუფის სხვა წევრთაგან სვანურშია ქჷინ—სული, სუნი, კანურ-მეგრულშია შინინა აგებულების შუ-რი). ამ ს ძირის პარალელია ჩაჩხ. სწ. ამავე რიგისაა ლაკური სეჭ—სული, სუნთქვა, ყაბარდ. ფსე—სული (ლოპატინ., ყაბარდ. გრამ., ლექსიკ.). ამას გარდა, ჩაჩხ. სწ-სთან ეტიმოლოგიურ კავშირში უნდა იყოს სინათლის ჩაჩხ. სახელწოდება სერლო(ღ)—სერლონაშ(ღ)—სინათლე, ნათელი (свет, светло); შდრ. აქიდანვე ნაწარმოები ზედსართავი სირლიეს—ნათელი (светлѣи). აქ ძირი რომ სა არის, ჩაჩხ იქიდანაც, რომ სა ხილლა ნიშნავს—ინათებს, განთიადია (შდრ. წოვ. სა-ხილღე—გათენდა), რომ აღარაფერი ვთქვათ ზემოთმოყვანილ ბჭარსწ-ზე.

19. ჩაჩხ. უორ || ორ(ღ)—ორნიშ(ღ)—თხრილი, ხარო (рор).

ინგ. ლწრწმ.—ორმო, საკუქნაო (погре). ინგუშურში ძირეულ რ-ს (წმ ჩაჩხურ-ინგუშური სუფიქსია, შდრ. ბიეზამ—სიყვარული და მისთ.) ის ლწ პრეფიქსი ახლავს, რომელზედაც სათანადო სიტყვასთან დაკავშირებით ზემოთ უკვე იყო ლაპარაკი. იგი, როგორც სხვაგან, ისე აქ ფუძეს შეჰყინვია.

ჩაჩხ. უორ || ორ-ის პარალელად ქართულში ვგულისხმობთ ორმო-ს, სადაც მ ფუძის მაწარმოებელი სუფიქსი უნდა იყოს (რომლის სემანტიკური ურთიერთობა ჩაჩხ.-ინგუშ. ამ სუფიქსთან—განყენებითობას რომ აწარმოებს—უთუოდ გასათვალისწინებელია). სხვადასხვა ვარიანტით მოყვანილი ფუძე სხვა კავკას. ენებშიც არსებობს: ხუნძ. ორ—თხრილი და რალაც უცნობი ქ ელემენტის შემცველი სიტყვა უდურში ქურ (ნათესაობითია ქურნაღ) ორმო, რომელიც, ჩვენის აზრით, უნდა დაიშალოს ქ-ურ-ად. ამ მხრივ საყურადღებოა წოვურის მონაცემი ამავე სიტყვისათვის: ჰორმ(ღ)—ჰორმუი(ღ)—ორმო. საინტერესოა აგრეთვე სვანურში დაცული ტერმინი გ ი მ ი ქ უ რ უ, რომელიც აღნიშნავს მიწის ქვეშეთს, ხაროს (შდრ. სვან. ფ ა თ ქ—ორმო და ქართულიდან შესული უორმ(ო)—ორმო). ოსური ყწრმ—ხარო (яма) ქართულის გზით შესული ორმოა. მოყვანილი შედარებითი მასალიდან ირკვევა, რომ თვით ქართულ ორმო-ს წინ რალაც უკანანისმიერი ბგერა უძღოდა, რომელიც დაიკარგა.

20. ჩაჩხ. ხწრა(ღ) ხწრანაშ(ღ)—მარცვლეულის შესანახი ორმო მიწაში (выгребная яма для хранения зерна)

ინგ. —

წოვ. —

ჩაჩნ. ხარა სემანტიკური და ეტიმოლოგიური იგივეობა ჩანს ქართულში კილოურად (ქართლური) გავრცელებული ხარა-სი. ამ შეხვედრის ეტიმოლოგიური გასაღები თითქოს ქართულში უნდა ვეძიოთ.

21. ჩან. გაჟ (ბ)—გეჟ (ბ || დ)—ვაშლი.

ინგ. გაჟ (ბ)—ვაშლი.

წოვეურს ეს საერთო კავკასიური (როგორც ქვემოთ დავინახავთ), ძირი ვაშლ-ცნებისა დაუკარგავს და ჩაჩნ. მსხლის აღმნიშვნელი სიტყვა ქორ გამოუყენებია (შეცთომით?) ვაშლისთვის.

ჩაჩნ. გაჟ-ს ჩვენ ვუკავშირებთ ქართ. ვაშლ-ს, ქან. მეგრ. უშქური-სა და სვან. ჟისგჟ-ს. მათი იდენტობა უდავოა, თუ ამასთანავე გავითვალისწინებთ, რომ პროფ. არნ. ჩიქობავა უკანასკნელთათვის ძირად ვაშ, უშქ და ჟისგ-ს თვლის, ქ და გ-ს განვითარებულად, ხოლო ლ, ურ და ჟ-ს—დეტერმინანტ სუფიქსებად (შედარებ. ლექსიკ., გვ. 122). ჩაჩნურ გაჟ-ში თავიკიდური ც სპირანტი ქართველურ ენათა ვ, უ, ჟ-ს (ამ სიტყვაში) სუსტი შესატყვისია, რაც სხვა მაგალითებითაც მოწმდება. ეს ძირი ფართოდ გავრცელებულია სხვა კავკას. ენებში, შდრ. უდ. ეაშ || ეშ—ვაშლი, ლოდობერ. იჩუ-ვაშლი, კარატ.-ახვახ. ეჩე—ვაშლი, კუნად.—ეჩ, ჩამალ.—ეში, ტინდური—ეჩი, ხვარშ. ეშ, დიდოური ჰენეშ, ყაფუჩ.—ეშ, კიურ. და ლაკური—იჩ, ხუნდ. გეჩ, ხიურკილ.—ცინც და სხვა აგრეთვე ვაშლს ნიშნავს.

22. ჩაჩნ. ჩა (დ)—ჩეშ (დ)—პურის ჩალა (მხოლოდ).

ინგ. ჩა (დ)—ჩაშ (დ)—ჩალა (საზოგადოდ).

თუ ქართ. ჩალა-ში ლ ფუძეს (თუ ძირს) ადეტერმინირებს, მაშინ ჩ ქართულისა იქნებ ჩაჩნურის იგივეობად მიგვეჩნია. წოვ. ჩალ(დ)—ჩალი(დ) და სვან. ჩალ ქართული ჩალა-ს დუბლეტს წარმოადგენს.

23. ჩაჩნ. ცაჰა—ერთი, ცალი.

ინგ. ცაჰა—ერთი.

წოვ. ცაჰა—ერთი; წყე—ერთხელ; ცაჰაცა—თითო-თითოდ.

ჩაჩნ. ცა'-ს ქართ. ცალი უნდა უდგებოდეს (ლ ფუძის დეტერმინანტი სუფიქსია), აქიდანაა ნაწარმოები: ცალ-იერ-ი, მო-ცლ-ა, და-ცლ-ა და ა. შ. ჩაჩნურს აქვს ერთხელი-ს აღმნიშვნელი საინტერესო სახელწოდება, რომელიც აგრეთვე ერთთან უნდა იყოს დაკავშირებული, წყა.

ეგვე ძირი იპოვება სხვა კავკას. ენებშიც: ლაკ. ცა—ერთი, კიურ. სა და უდ. სა—ერთი, ხიურკილ. ცა—ერთი, არჭ. ოს—ერთი, აფხაზ. ზა, *ს(ა), ც(ა)¹—ერთი, ქვემოადილ. ზგ—ერთი, ხუნდ. ც^ო—ერთი და ცააც^აალა—ერთი ერთზე, ერთიმეორეზე) (друз на друга)², ყაბარდ. ზზგ—ერთი, ზზე—ერთხელ (раз), ზეგო—ერთბამად, ერთბაშად (сразу; ლოპატინ., ყაბარდ. გრამ., ლექსიკონი)³.

¹ ვეყრდნობით ქეთ. ლომთათისძის მოხსენებას—„ერთულის კატეგორია აფხაზურში“ (წაკითხულია მოხსენებად ენიმკი-ს კავკას. ენათა განყოფილების საჯარო სხდომაზე 1938 წ.).

² იხ. არნ. ჩიქობავა—„სიტყვა ზოგის ეტიმოლოგიისათვის“ (ენიმკი-ს მოამბე, ტ. I, გვ. 52).

³ დაწვრილებით ტერმინ ცა', ცალ-ზე იხ. ივ. ჯავახიშვილი—ქართ. და კავკას. ენების თავდაპირვ. ბუნება და ნათესაობა, 1937, გვ. 419.

24. ჩაჩხ. ათ'თაჲ || ნთ'თ'აჲ — ადვილად, ადვილი; ეთ'თ'ჟო (ბ) — ეთ'თ'ჟო-ნაშ (ბ) — მოხერხებულობა, მოწყობილობა (удобрство).

ინგ. დეჲ — ადვილი (მაგრამ დეჲ თავისი აგებულებით არ ეფარდება ჩაჩხ. ათთა-ს, არამედ სხვა წარმოშობის ჩაჩხურსავე დაჲ-ს ან ჯეჲ-ს, რომელიც მსუბუქს, ადვილს ნიშნავს და თავკიდური დ კლასნიშნის პრეფიქსია).

წოვ. ატტაჲ — ადვილი; ატტაჲშ — ადვილად.

თუ მაწარმოებელ ფორმანტებს (ნაზალი ხმოვანი) ჩამოვაცილებთ, ინგუ-შურის გარდა ამ ენებში ათ'თ' ძირი რჩება და, ალბათ, საბოლოოდ ათ' უნდა ვივარაუდოთ, რომელიც შემდგომ გაორმაგდა. ბუნებრივად, აქვე მოგვეგონება ქართ. ადვილი მით უფრო, რომ იგი სავსებით ნათლად იშლება როგორც ად-ვ-ილ-ი, უკანასკნელის ზუსტი ფონეტიკური შესატყვისია სევან. პაშთ — ადვილი (სევანურს ჰ დაურთავს, რაც სავსებით მოსალოდნელი იყო).

25. ჩაჩხ. ახაჲ — ხენა (ახნა — მოხნა; ბურ დნლა დრლლუ ახნა — ბავშვმა გაათავა ხენა); რხუნუ(დ) — რხუნაშ(დ) — ყანა, ყანობირი (пашня), ახარ (დ) — რხუნაშ(დ) — იგივე; როგორც ვხედავთ, ხუნ ფორმაც არის ახ-ის გვერდით (ახ-აჲ-ში აჲ ინფინიტივის სუფიქსია); უკანასკნელი უნდა იყოს ძირითადი, მარტივი ფორმა ამ ზმნისა. აწყო დროის მიმდევრებს ჩვეულებრივ იგი აწარმოებს: რხუნუ — მხენელი (მა(პ)მუდ რხუნუ ვუ — მამული ხნავს, სიტყვასიტყვით: მა(პ)მული მხენელი არის). ასეთივე მარტივი ძირია ახჲ || ახარ || ახა — ხენა, ყანობირი, ნახნავი და nom. agentis-ის ტიპის არსებითი სახელი ახარჟო(ვ) — ახარჟო(ბ) — გლეხი (სიტყვასიტყვით — მხენელი). თეორიულადაც ძირეული ოდენ ხ უნდა იყოს; ეს ჩანს თუნდაც ინგუშურის ახაჲშ-იდან¹ ხენა (пашота), სადაც ამ სუფიქსი განყენებითობის მაწარმოებელია. ჩანს ეს აგრეთვე ხნულ ის ანუ ორნატის ჩაჩხური სახელწოდებიდან ხარშ(დ) — ხერშ-ნიშ(დ) და ხარ — id. ამავე ძირიდან უნდა წარმოშობიანარეობდეს სახნისის ჩაჩხ. სახელწოდება (თუ ნუ || ნა-ს პრეფიქსად ვივარაუდებთ) ნუოხ(დ) — ნახარაშ(დ) (რკინის სახნისი).

ინგ. ახაჲშ — ხენა (пашота).

წოვ. ახარ — ხენა (ას ახოს || ახარ — მე ეხნავ); ახტიჲ — (მო)სახნავი.

თუ უდავოა პროფ. არნ. ჩიქობავას მოსაზრება, რომ ქართ. ხენა (ძვ. ქართ. ხუნა) და მეგრ. ხონუა წარმოშობით ნასახელარი — ხარ (ძვ. ქართ. კარ) სიტყვიდან მომდინარე ზმნაა, მაშინ ჩაჩხ. ახარ-ის და ქართ. ხენა-ს დაახლოება მეტად შორეული წარსულის ურთიერთობას უნდა ჰგულისხმობდეს, რადგან ცოცხალ ჩაჩხურში ხარი სულ სხვა სიტყვით — სთუ-თი გადმოიცემა. თუ ქართ. ხენა-ს კავშირი კარ-თან ბგერითად მაინც იკვებ ბადებს, სევან. ლივნი (ხენა) ამას უდაოდ ხდის. ჩაჩხ. ახაჲ ქართველურ ენებთან მჭიდროდაა შემტკიცებული, კერძოდ, ქართულთან, რადგან სევანურშია ლივნი, ხოლო მეგრ. ხონუა ქართული ხუნა-ს შესატყვისობა უნდა იყოს.

¹ ამა და სხვა მაგალითიდან ჩანს, რომ ინგუშურის აჲ-ს ჩაჩხურის ა შეეტყვება.

ამას გარდა, აფხაზურშია საინტერესო აგებულების ა-ციალტა-რა; იგი იშლება როგორც ა-ცია-ლტა-რა, სადაც ქეთ. ლომთათიძის აზრით ციხარს უნდა აღნიშნავდეს და მაშინ ძირად ლტა დარჩება, რომლის მიკედლება ჩ. ახ-თანა და ქართველ. ენათა ხვ || ხო || კ-სთან შესაძლებელია. დაბოლოს, გასარკვევია მეგრ. ხონუა-სა, ქართ. ხვნა-სა და სეან. ლიკნი-ში ნ-ს ფუნქცია, რომელიც ჩაჩნ. ახარ-ის მარტივ ფუძეში არ არის წარმოდგენილი.

26. ჩაჩნ. წიე—წითელი.

ინგ. წე—წითელი (ზედსართავის მაწარმოებელ ნაზალ ხმოვანს ჩაჩნ-ურისა ინგუშურში მარტივი ხმოვანი შეესაბამება).

წოვ. წეგე—წითელი. ეს უკანასკნელი გართულებულია გე დანართით—უფრო სწორად გ ელემენტით (რადგან ეს მაზედსართავებელი სუფიქსია), რომელიც ძირს არ უნდა განეკუთვნებოდეს.

ჩაჩნ. წიე-ში ძირეულია წი (ეს მაზედსართავებელი სუფიქსია), რომელიც ქართული წი-თ-ელ-ის წი-ს იგივეობას უნდა წარმოადგენდეს; თ უკანასკნელში ფუძის მაწარმოებელი სუფიქსია; ამგვარივე აგებულებისაა ქ. წითელი-ს შესატყვისი ჰან.-მეგრ. ჰი-თ-ა. ეს ბუდე ერთი წვერითაც შეიძლება გაგვეზარდა, რომ სეან. წგრნი (წითელი) სომხ. *ჭիყან*-თან რაღაც შინაგანი კავშირის ძაფებს არ ავლენდეს, თუმცა ძირეული წგ (წი) აქაც ჩაჩნ.-ქართ. წი-სთან უდავო კავშირის მაუწყებელია. ჩაჩნ. წიე ქართულთან მოდის, ე. ი. ან ჰანურ-მეგრულ-ქართულ-სეანურის დაშორების შემდეგაა წარმოქმნილი, ანდა მანამდე, მაგრამ იმ მასალითაა შედგენილი, რომელიც საფუძვლად დაედო ქართულსა და სეანურს. ჩაჩნ. წიე არ არის ქართველურ ენათაგან შეთვისებული სიტყვა, იგი საერთო ფონდიდანაა აღებული და პირველში გაცილებით მკვიდრი საყრდენი ეპოვება, რადგან, როგორც მომდევნო სიტყვის ანალიზი დაგვარწმუნებს, იგი დერივატული განაშტოვებია სხვა (ეტიმოლოგიურად ამავე სიტყვის) ცნებისა.

27. ჩაჩნ. წიჲ (დ)—წიეშ (დ)—სისხლი.

ინგ. წიჲ—სისხლი.

წოვ. წიგ(დ)—წიეჲ(დ)—სისხლი. წოვური აქ იმავე გ-ს წარმოგვიდგენს, რაც წინამაჲლ წეგე-ში იყო და ზიარ ახსნას საჭიროებს (ყოველ შემთხვევაში არც აქა და არც იქ ძირისეული ნაწევარი არ არის).

ჩაჩნ. წი ის ძირითადი ცნებაა, რომლის დერივატულ გადახრას ჩაჩნურივე წიე (წითელი) წარმოადგენს. წითელი ფერის სახელდება სისხლის მიხედვით ენობრივი აზროვნების „პრიმიტიულ“ ფსიქოლოგიაში პრინციპულად სავსებით ბუნებრივად გამოიყურება. ჩაჩნ. წი-ს ქართულ-ჰანურ-მეგრულში პარალელი არ გააჩნია (სისხლის ცნებისათვის აქ სხვა ძირია გამოყენებული); უშუალოდ ქართველურ ენათა ჯგუფის არც მეოთხე წვერს—სეანურს შეუძლია რაიმე მოგვაწოდოს (ასეთად ქართ. სისხლი-ს, ჰან.-მეგრ. ზისხირ || დიცხირ-ის შესატყვისად სეანურს აქვს ზისხ), თუ არ მივმართავთ სეანეთის საზოგადოებრივ ცხოვრებიდან ცნობილს მეტად საგულისხმო ტერმინს, გვაროვნული წყობილებისათვის უპირესად ნიშანდობლივი რომაა, წორ-ს, რომელიც სისხლის აღებას ნიშნავს

(შდრ. ი-წიტი—სისხლს იღებს). სწორედ იგი უნდა მოიცავდეს სისხლის ან სისხლობის იმ ცნებას, რომლის სემანტიკამ საზოგადოების სოციალურ ძვრებთან ერთად ზოგ მომენტში აითვისა არასისხლობის ელემენტებიც. ჩაჩურშიც სისხლობის ცნების გამოსახატად მხოლოდ ეს სიტყვა იხმარება (შდრ. წიენა უირხუ ვიეზა-სისხლი უნდა ავილო)¹. გარეგნულად ჩ. წი-სა და სვან. წორ-ს რ ელემენტი სთიშავს; ეს ის (არაძირეული) რ უნდა იყოს, რომელიც წითელი-ს აღმნიშვნელ სვან. წვანი-შია დაცული, და რომელიც ამჟამად აუხსნელი რჩება.

28. ჩაჩნ. წჷე || წიე(ა)—წერიშ(ა)—სახელი.

წოვ. წე²(ა)—წარიშ(ა)—სახელი (წე ებლარ—სახელის დარქმევა, სახელდება—(наименование).

ჩაჩნ. წჷე || წიე შეიძლება შეეუდაროთ იმ ძირეულ წ-ს, რომელიც ქართველ. ენათაგან შემდეგ სიტყვებში ჩაჩურში წჷე-ს მონათესავე სემანტიკას ავლენს: ქართ. წ-ოდ-ეზ-ა, წ-ვ-ეგ-ა, ძვ. ქართულის შო-წ-ეს-გ-ა (შობატიყება)³. ამავე ძირს ამჟღავნებს მეგრ. უ-წ-უ (უთხრა) და სვან. ლი-წ-მ-ი (მოწვევა; ლიწმობ—წვეულება, შდრ. ბზ. მე-წში, ბქვ. მე-წსი და ლენტ. მე-წი—მპატიყებელი). წ-ძირის შემცველი ამავე მნიშვნელობის სიტყვა სხვა კავკას. ენებშიცაა: ხუნძ. წჷარ—სახელი, ლაკ. წა—სახელი, სახელგანთქმა (შდრ. წადიზან—სახელდება), უდ. წი—სახელი, დაბოლოს, ჩერქეზ. წე, წჷა—სახელი. ჩაჩნ. წჷე || წიე ერთი იმ სიტყვათაგანია, რომელიც კავკას. ენათა წიაღში მეტად ღრმა ენობრივი ჩანათუნის შთაბეჭდილებას სტოვებს.

29. ჩაჩნ. წჷე || წიე(ა)—წერიშ(ა)—ცეცხლი.

წოვ. წე(ა)—წარიშ(ა)—ცეცხლი.

ჩაჩნ. წიე ქართულ წვ-ა-სთან უნდა იყოს კავშირში. სხვა კავკას. ენათაგან შემდეგი პარალელების მოყვანა შეიძლება: ხუნძ. წა—ცეცხლი, ლაკ. წუ—ცეცხლი, ხიურკლ. წა—ცეცხლი, ბოთლ.-გოდობერ.-კუანად.-კარატ. წაჷ—ცეცხლი, ლეზგ. წაჷ—ცეცხლი, ანდიურ-ჩამალ. წა—ცეცხლი (შდრ. ანდ. წათ.—წვა, гореть) და იქნებ ამ ბუდეს ეკუთვნოდეს აფხაზ. ჰმცა—ცეცხლი, სვან. ლე-მეზგ (ცეცხლი) სხვა აგებულების სიტყვა (შდრ. ყაბარდ. მასკე—ნაპერწკალი—Лопатинский, СМОТК, ნაკვ. XII, ლექსიკონი).

30. ჩაჩნ. წენი—ახალი, სუფთა, წმინდა; წენა(ა)—სისუფთავე; წანჷერ—წმენდა (ას წანჷაო—წმენდ—ბარის კილოზე და ას წანჷაო—წმენდ შატონის შიის კილოზე).

წოვ. წიჷ—ახალი; წანჷ—სუფთა, წმინდა (შდრ. წემდარ || წამდარ—გაწმენდა).

¹ შდრ. აგრეთვე აფხაზ. ა - შ ე ა —სისხლი და - ა შ ე ა - უ რ ა —სისხლის აღება, სისხლობა.

² დიფთონგები და კერძოდ იე დიფთონგი ჩაჩურში მეორეული წარმოშობისაა: ჩაჩნ. აე||იე-ს სანაცლო წოვური ე სავსებით კანონზომიერი და უკანასკნელისათვის უფრო არკაული ფორმაა.

³ სახელისა და წოდებისთვის სწორედ წ ძირის შემცველი ზმნა და სახელი უნდა იყოს უძველესი; სა ხ ე ლ ი შედარებით ახალია და, თითქოს, სახედან (ს ა ხ - ე ლ - ი) წარმოშავალი.

ჩაჩნ. წენი, როგორც წოვეურთან შედარებიდან დავრწმუნდებით, ძირად წე-ს უნდა იტოვებდეს (ნი მაზედსართავებელი სუფიქსი უნდა იყოს), რომელიც ქართულში თითქოს წმ-იდ-ა-ს პარალელი ჩანს (მ-ს საკითხია გასარკვევი). -იდ-სუფიქსი (შდრ. ზმნური ფორმა წმ-ედ-ა) ფუძის მაწარმოებელი სუფიქსი უნდა იყოს. ქართველური ენებისათვის ეს ძირი უძველესია (სუფთა შედარებით გვიან შემოდის ხმარებაში), თუმცა ყველგან არ არის დაცული. საფიქრებელია, რომ ჩაჩნურში მ (ქართ. წმ-) იყო და ცვლილება ჩაჩნურშივე მოხდა.

31. ჩაჩნ. ხა'ან || ხაან—ცოდნა (знать; იხმარება როგორც ცალკე მაგ., ხაა დაც—არ ვიცი, ისე რთული შედგენილობის შემასმენლის სახით: ხაან დიეზა—ცოდნა უნდა—надо знать, ხაამ ბიე!—აცნობე, აუწყე, сообщи!).

ინგ. ხარ—ცოდნა (знание).

წოვ. ხა'არ—ცოდნა (სოხ ხე'—მე ვიცი).

ჩაჩნურში ძირია ხ(ა), რომლის პარალელს ქართველურ ენათაგან ვხვდებით სვანურში: მა-ხ-ალ—ცოდნა, ცბიერება (მა სვანურისთვის ჩვეულებრივი პრეფიქსია სახელზმნისა—შდრ. პირიელი ფორმები: მი-ხ-ალ, ჯი-ხ-ალ, ხო-ხ-ალ—მიცი, გიცი, უცის, მნიშვნელობით თარავს ქართ. ვიცი, იცი, იცი-ს—ხოლო ალ ძირის კუთვნილებისა არ უნდა იყოს, და თუმცა იგი ზმნურ ფორმებშიც გადაჰყვება, მაგრამ მახალ ზმნას აწმყოში მოყვანილის გარდა ბ. ზ.-ში ასეთი ფორმებიც აქვს: მი-ხა, ჯი-ხა, ხო-ხა...). სხვა კავკას. ენათაგან აღსანიშნავია ძირად ლატერალი ბგერის შემცველი ხუნძ. ლ'აზე--ცოდნა, რომლის ლ' ჩაჩნ. ხა-სა და სვან. ხ-ს იგივეობად შეგვეძლო მიგვეჩინა, კავკას. ენათა ლატერალი ბგერების ბუნება და ხასიათი შესწავლილი რომ იყოს და დადგენილი.

32. ჩაჩნ. ხუნ(ბ) — ხუნხაშ(ბ)—ხახვი.

წოვ. ხახჷ(ბ)—ხახუი(დ)—ხახვი

ჩაჩნ. ხუნ(ბ)-ის პარალელია ქართ. ხახვი; უკანასკნელში ვ ფუძის დეტერმინანტი სუფიქსია. სვან. ხახუ გასვანურებული ქართული ხახვი-ა. როგორც აკად. ივ, ჯავახიშვილმა დაადგინა, ხახვი ქართველ ტომებში ერთი უძველეს კულტურულ მცენარეთაგანია¹.

33. ჩაჩნ. კუნ(დ)—კუნ(დ)—ნაკელი; კილლი(დ)—კილლანაშ(დ)—ნაკელი.

წოვ. კუნ(ბ)—კუი(დ)—აწ იშვიათად (ყოველ შემთხვევაში ბარის წოვებისათვის) ხმარებადი სიტყვაა, რომელიც აღნიშნავს წივას (იყენებენ სათბობად მეცხვარეები), ხოლო საკუთრივ ნაკელის მნიშვნელობით წოვეური იხმარს ჩვეულებრივ ლახ-ს.

ჩაჩნ. კუნ(ბ)-ს ჩვენ ვუკავშირებთ ქართ. ხვ ძირს, რომელიც სიტყვა ნე-ხ-ვ-შია (ნე პრეფიქსია, ვ—სუფიქსი დეტერმინანტი). ქართ. ხ და ჩაჩნ. კ ერთმანეთს დაუკავშირდება, თუ გამოვალთ იმ მდგომარეობიდან, რომ ჩაჩნურში კ და ყ-ს ბუნება სხვა კავკას. და ქართველ. ენებთან შედარების შედეგად მეტად მერყევი ხასიათისა ჩანს (შდრ. ძვ. და ახალი ქართულის მიმართება კ ბგერის

¹ იხ. მისი „საქართველოს ეკონომიური ისტორია“, 1935 წ., ნ. II, გვ. 214—223.

მხრივ და მეგრულ-ქართულისა ყ-ს მხრივ). საინტერესოა, რომ აფხაზ. აყ'გ ყოველგვარი ექსკრემენტის აღმნიშვნელი სიტყვაა. ამას გარდა, სომხურად ზმნა *հսկակ* ნიშნავს ლბობას, ხოლო *հსկս*—ნაკელს. საფიქრებელია, უკანასკნელი ქართულით შესული სიტყვა იყოს. წივას მნიშვნელობით ჩაჩურში სხვა სიტყვა იხმარება, ესაა ღწ(ბ) ღწწშ(ღ)—წივა.

II

მოყვანილის გარდა, სადაც ჩაჩურის მარტივი ფუძის მქონე ლექსიკას ქართველურ ენებში დეტერმინირებული ფუძეები ხედებოდა, ქვემოთ უნდა შევჩერდეთ ისეთ შეხვედრებზე, რომლებიც ასახულა საერთო კუთვნილების მქონე მარაგში, ანდა რომელიმე მათგანისათვის (ჩაჩურისათვის ან ქართველ. ენათათვის) სესხებით შექმნილს მასალას წარმოადგენს. შეხვედრათა ორივე სახეობა კულტურულ-ისტორიული ურთიერთობის თვალსაზრისითაა საინტერესო, პირველი-კი—ნაწილობრივ ამ ურთიერთობის გენეზისური ვითარების გასარკვევადაც; ასეთებია:

34. ჩაჩნ. ალარდ(ღ) ალარდაშ(ღ)—თივის ზინი (ქვემოთ ზინის აღმნიშვნელ სხვა ტერმინზეც ვჩერდებით).

წოფურს ეს ტერმინი არ დაუცავს. ოდნავი ფონეტიკური სახეცვლით იგი ქართულის კილოებში მყოფობს. მაგ., ხევსურულში აღერდი თივისაგან დაგრეხილ თოკს აღნიშნავს. ს უ ლ ხ ა ნ ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს განმარტებით „აღერდი ნედლი თივა“ არის (ქართ. ლექსიკონი). ენათა ერთერთი ჯგუფის მიერ ეს ტერმინი ნასესხები უნდა იყოს.

35. ჩაჩნ. ჭუ (ბ) ჭწარაშ (ღ)—შამფური, ხიშტი (шомпол). ჭუ ეწოდება აგრეთვე ხელისა და წვივის სწორ ძელებს (ფჰაარსაჲ ჭუ, ნასთარაჲ ჭუ).

ჩაჩნ. ჭუ თითქოს ქართულ სა-მ-ს-ჭუ-ალ-თან შეიძლება იქნეს დაკავშირებული.

36. ჩაჩნ. თახანა—დღეს; თხაუსუ—ამალამ (სიტყვა სიტყვით: „დღეს ღამ“). წოვ. თხა დღეს.

ჩაჩურის თახანა *თახა (ასეთი ცალკე არ გვხვდება) სიტყვის მიცემით ბრუნვა უნდა იყოს ზმნისართად გაქვევებული. წოფური თხა თავის მხრივ მოწმობს ჩაჩურ თახანა-ში ნა-ს აფიქსურობას და არაძირეულობას. თახა-რედუცირებული სახით მეორდება, როგორც ვფიქრობთ, შედგენილ ჩაჩნ. თხაუსუ-ში, ქართველურ ენათაგან თხა || თახა-სთან თითქოს სვანური ა-თხე (!) შეიძლება გავიხსენოთ.

37. ჩაჩნ. ციეცვალა—გაოცება, გაკვირება (поразиться). ციეცვაჰჰაჲ—ვინმეს გაოცება, გაკვირება (поразить к. л.). ორსავე სიტყვაში ე-წლარ (ღ, ბ, დ) და ე-აჰჰარ (ღ, ბ, დ) მეშველი ზმნებია. ციეც უდაოდ ძირი ჩანს, რომელიც ქართულ გა-ციეც-ება-ს შეიძლება დაუუკავშიროთ.

38. ჩაჩნ. ღუღ (ღ) ღწწაშ || ღწწაშ (ღ)—შველა, დახმარება (ირიბ ბრუნვებში ნ გაყვება); ღოღაჲ (გ, ბ, ჟ)—помогать.

ვფიქრობთ ჩაჩნ. ღუღ ქართულ ღო-ნე სიტყვასთან უნდა იყოს სემანტიკურ და ეტიმოლოგიურ კავშირში.

38. •აკად. ივ. ჯავახიშვილისადმი მიძღვნილი კრებული.

39. ჩაჩნ. ბჷსი (ჲ) — ბჷსინაშ (ჲ) — ლამე.

წოგ. ბჷისნ (ჲ) — ბჷისაჲშ (ჲ) — ლამე.

ჩაჩნ. ბჷსი-სთან გაგვახსენდება სვან. ბაჷ || ბაჷიჲ — ლამე, ამალამ, და თავსართიანი ნა-ბოჷ, რომელიც ქართ. სა-ლამ-ო-ს მსგავსადაა აგებული (და იგივე მნიშვნელობაც აქვს) და სხვა ქართველურ ენებში პარალელს ვერ პოულობს და უდაოდ თავისებურად იმეორებს და ხვდება ჩაჩნ. ბჷსი-ს. მეტიც შეიძლება ითქვას: სვანურის ბაჷ ძირი ჩაჩნურიდან ნასესხები უნდა იყოს, რადგან მისი შემხვედრი ჩაჩნური ბჷსი ჩაჩნურის ნიადაგზევე იხსნება. უკანასკნელში ბ კლასნიშანი უნდა იყოს, ძირად-კი ს უნდა ვივარაუდოთ, თუ გავითვალისწინებთ, რომ ჩაჩნურში არსებობს სიტყვა თ'ხოუსა, რომელიც ამალამ-ს ნიშნავს და შემდეგნაირად უნდა დაიშალოს: თ'ხო-უსა-ახლა ლამ. თხო ცოცხალ ჩაჩნურში დამოუკიდებლად ხმარებადი სიტყვაა და თავისი შინაარსითა და ეტიმოლოგიით იმეორებს სვანურსავე ათხე-ს (ახლა-ს რომ ნიშნავს).

40. ჩაჩნ. ბერგ (ჲ) — ბერგიშ (ჲ) — თათი (Копыто)

ინგ. ბარგ (ბ) — ბარგაშ (დ) — ჩლიქი (Копыто)

წოგურში ეს სიტყვა ამჟამად გადაშენებულია (?), ჩაჩნურ-წოგურის ბგერით შესატყვისობის ერთერთი წესის მიხედვით-კი მასში *ბერკ ფორმაა სავარაუდებელი.

ჩაჩნ. ბერგ ერთი უძველეს სიტყვათაგანი უნდა იყოს და რაღაც საერთო უნდა ჰქონდეს მეგრ. ბორკ-თან, ფეხს რომ ნიშნავს. როგორც ცნობილია, მეგრ. ბორკი ძვ. ქართულშიც მკვიდრობდა კუარცხლბერკი-ს კომპოზიტში; არის აგრეთვე ძვ. ქართულის ისეთ გამონათქვამში, როგორიცაა „საბრვედ უბრკუშია“, რომ აღარაფერი ვთქვათ ძვ. და ახ. ქართულის ბორკვა || ბორკილზე და ბრკოლ-ებ-ა-ზე. ძირითადი მნიშვნელობა ფეხისა ქართველურ ენებშია დაცული. საფიქრებელია, ეს ძირი ქართველურ ენათათვის მკვიდრი იყოს, მით უმეტეს, რომ ჩაჩნურში ფეხის მნიშვნელობით სხვა სიტყვა იხმარება.

41. ჩაჩნ. გიეზიგ (ჲ) — გიეზიგ (ჲ) — ობობა. მაგრამ ობობას და აბლაბუდის ცნება დღევანდელ ჩაჩნურში ხშირად არ არის გარჩეული. თუმცა აბლაბუდა გადმოიცემა სიტყვით მაშა (ბ) — მაშინაშ (დ) და მათი შენაერთი იძლევა გამონათქვამს, როგორიცაა გიეზიგ . მაშა, რაც აღნიშნავს ობობას ქსელითურთ (მაღუკა გიეზიგ მაშინაშ ბუ — რა ბეერი აბლაბუდა).

ჩაჩნ. გიეზიგ-ში იგ მათგანტივებელი ფორმანტი და ამავე დროს აწმყოს მიმღობის სუფიქსია, ე. ი. ძირად გიეზ (გეზ) რჩება და თვით ეს ძირი უნდა იტევდეს, ჩვენის აზრით, ქსოვის, მქსოველის ცნებას. ქართულში ქს-ოვ-ა ზმნაში ძირად ქს გამოიყოფა. სვან. ლიჯჷჷარ-იდან (ქსოვა) ირკვევა, რომ ქს-ს ნაცვლად გს უნდა გვქონოდა. ქს || გს ხმოვანკვეცილი ფორმაა. ერთიცა და მეორეც უნიადაგო დაშვება რომ არ არის, ჩანს თუნდაც ს ულ ხ ა ნ ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს ლექსიკონში მოყვანილი სათანადო სიტყვის განმარტებიდანაც: „საქუსალი — ქსელი საქსოვი, სადამე საფუსალი აღუწერიათ, სადამე სავაღალი“, ე. ი. აქ ქუს || გუს სახეობაა მოცემული. ობობას გადმოიცემა სიტყვა ქართულში ორია: 1. ობობა, რომელიც ქართველ. ენებისათვის ორგანული ან უძველესი არ უნდა იყოს და

2. დედაზარდლი, რომელიც მეორე ნაწილით სომხ. *ասրկ*-ს ენათესავენ. ობობას ნაწარმს ობობას ქსელი ჰქვია (შდრ. სვან. ოფდღა ღაჯ შარ) და ძველად თვით ობობას ქსვა ძირიდან წარმომდგარი სახელწოდება უნდა ჰქონოდა, ისეთი, რომელიც ჩვენი აზრით, ჩაჩნ. გიეზ ძირშია (შდრ. ქართ. ქუს | გუს) შემორჩენილი¹.

42. ჩაჩნ. გუოლა (ბ)—გუოლაშ (ბ)—იდაყვი, მუხლი.

წოყურში ეს ორი ცნება სხვადასხვა სიტყვით გამოიხატება: ოლოკ (გ)—ოლოკნ (გ)—იდაყვი, ხოლო გოუგა (ბ)—გოუგნ (დ) — მუხლი (შდრ. გოუგნი ქართ.—მუხლი, სიტყვა სიტყვით მუხლის თაყი). არც ერთსა და არც მეორეს ჩაჩნ. გუოლა-სთან ძირეული კავშირი არ უნდა ჰქონდეს (ოლოკ-ისათვის უფრო რუს. *пихоты*, შეიძლება გავიხსენოთ).

ჩაჩნ. გუოლა ქართველურ ენათაგან რთული შედგენილობის ჰანურ ბურ-გული-სა და მეგრ. ბირგული-შია დაცული; ერთიცა და მეორეც მუხლს აღნიშნავს. პროფ. არნ. ჩიქობავას *ზბუ* და ბი კავკას. ენათაგან შეთვისებულ კლას-კატეგორიის ნიშნად მიაჩნია, რ ფონეტიკურ მინაზარდად (შედარ. ლექსიკ., გვ. 64). იქვე სვან. ღულა-ს (მუხლი) შესახებ ავტორი შენიშნავს, რომ იგი „ინდოევროპულ ენებში ცნობილი გულა || კულა-ს უნდა უკავშირდებოდეს“ (დასახ. ნაშრ., იქვე); უნდა დავსძინოთ, რომ ჩვენ ენათა სამყაროდან ჩაჩნ. გუოლა გაცილებით ახლოს მდგომი პარალელია. საყურადღებოა, რომ ღულაჲ-ს გარდა სვანურშია სხვა სიტყვაც—გულაჲ, რომელიც დამოუკიდებლად აღარ იხმარება და ჩვეულებრივია ისეთ გამონათქვამში, როგორიცაა ბეუშუ მისგურ გულაჲჟი—ბავშვი მიზის მუხლ(ებ)ზე. სვანური გულაჲ || ღულაჲ, ჰან. მეგრ.—გულ- და ჩაჩნ. გუოლა ერთ სემანტიკურ ბუდეს ქმნის.

43. ჩაჩნ. კესერე (გ)—კესერაშ (გ)—კისრის ორმო (*вземка на шее*; შდრ. კესერიე ჭაგ—ჩალრპავებული ადგილი კისერზე). საკუთრივ კისერს ან ყელს ჩაჩნურად ეწოდება ღაგ (დ).

წოყურში ჩაჩნ. კესერე-ს მნიშვნელობით იხმარება მეტათეზებელი ფორმა მისი (თუ ქართული კისერი-სა საკრე—კისრის ორმო), ხოლო კისერი აღინიშნება სიტყვით საკერ (გ)—საკრნი (გ).

ჩაჩნ. კესერე ქართულიდან უნდა იყოს ნასესხები; კერძოდ ქართ. კიხე-რი-ს თავისებურ ბგერითად ცვლილ სახეობასთან და მნიშვნელობის მხრივ მთე-

¹ საგულისხმოა, რომ სულ სხვა საკითხის გამო კერძო საუბარში დოც. ილ. აბულაძემ სომხურ-ქართულად პარალელურად არსებული ერთი ქართულ ძველის — თვლას წამების ვერსიაში ნახვარი ტერმინი „ს ა ქ ს უ ს ა ლ ი“ ახსენა, რომელიც სომხ. შესატყვისის მიხედვით საქსოვ იარალს უნდა ნიშნავდესო. მართლაც, სა-ქს-უს-ალ-ი ანუ ის რაც უნდა მოიქსოვას ბუნებრივად ობობას ცნებას უნდა დამთხვევოდა შემდეგში (მხედველობაში გვაქვს შემდეგი ადგილი თვლას წამებისა: „მოეზუვევის მას ვითარცა საქსალა ქსელსა“, სადაც ტერმინი ს ა ქ ს უ ს ა ლ ი საქსოვი დაზგის სწორედ ის ვერტიკალური ნაწილია, რომელიც ობობას ნაქსელის შთაბეჭდილებას ქმნის; სომხური ვერსიის შესატყვისი ადგილი სავსებით თანხვედნილია ქართულისა: „*ს ა ს ა თ ი ღ ი ნ ი ქ ა ლ ქ ი რ ხ ს ა ს ა ს დ ი ს თ ა ქ ს ი ლ*“. ქართული და სომხური ციტატის მოწოდებისათვის დოც. ი. ლ. აბულაძეს უღრმეს მადლობას მოვანხნებთ.

ლეულის მიხედვით ნაწილის სახელდებასთან უნდა გვეკონდეს საქმე (მთელისათვის სათანადო ადგილობრივი სახელწოდება უკვე დახვედრია ქართ. კისერს. ჩაჩნურში). შემთხვევითი არ არის ის, რომ ჩაჩნ. კეხერე-ს დართულ მეშველ ზმნას კლას-ნიშნად **ჟ** ახლავს ორსავე რიცხვში. კეხერე-ს მდებარის კატეგორიის განკუთვნისათვის არავითარი საბუთი არ არსებობს; მისი (**ჟ-ს**) მყოფობა ბუნებრივად იმით უნდა აიხსნას, რომ იგი ჩაჩნურისათვის უცხოდ შემოტანილი სიტყვაა; შეთვისებულ სიტყვებს ჩაჩნური ჩვეულებრივ **ჟ** კლას-ნიშნით გადმოსცემს, როგორც მხოლოებითში, ისე მრავლობითში.

44. ჩაჩნ. ბაგა(ა)—ბაგნიშ(ა)—პირი (პირი); გაიგონება აგრეთვე ბაგუო(ა), ბაგუნაშ(ა)

ინგ. ბაგა—პირი

წოვ. ბაქ(ბ)—ბაქნ(ა)—პირი.

ჩაჩნ. ბაგა ქართ. ბაგე-ს განმეორება უნდა იყოს. მნიშვნელობა მათი ერთიმეორეს დაცილებულია: ბაგე ხომ ტუჩს აღნიშნავს, ბაგა—პირს. ვფიქრობთ, ძირითადი ტუჩების ანუ მომრგვალებულის, მოღრუფებულის მნიშვნელობა უნდა იყოს, რომელიც შემდგომ პირის ცნებაში გადაიზარდა. შემთხვევითი არ უნდა იყოს, რომ სიტყვა გაგაჟი ქართულად ბაგა-დ არის სახელდებული. შინაგანი ეტიმოლოგიური კავშირი ქართ. ბაგე და ბაგა-ს შორის არ უნდა იყოს გამო-რიცხული.

45. ჩაჩნ. ტარა(დ)—ხელის გული, ხუთი თითი (пятерня), მრავლ. არა აქვს. ეს სიტყვა იზარება ისეთ გამონათქვამში, როგორცაა: ტარა თ'უეხნა—სილის გარტყმა. ამას გარდა ტარა(ბ) ნიშნავს სათითეს.

ინგ. ტარა(დ)—სილის გარტყმა (оплеуха), ხელის გული; ინგუშურშივეა სიტყვა ტარა(ბ)—სათითე, რომელიც ტარა(ბ) ძირთან უნდა იყოს დაკავშირებული.

წოვ. ტარა(დ)—ტარუი(დ)—ხელის გული; ტარ დიშდარ—სილის გარტყმა; ტარდ(დ)—ტარდი(დ)—ბეჭედი.

ჩაჩნ. ტარა დაკავშირებული უნდა იყოს ქართ. ტარ-თან, ერთი მხრით, და ტარ-თან, მეორე მხრით. საყურადღებოა, რომ ტარ-ს შინაგანი შინაარსობრივი კავშირი ტარ-თან სავსებით მოსალოდნელია. სულხან ორბელიანის განმარტებით „ტორი“ მეცხვარის კომბალს ეწოდება (იხ. ქართ. ლექსიკონი). აღსანიშნავია, რომ კომბლის მნიშვნელობით ეს სიტყვა სომხურშიც არის და ბერს როგორც *տար*. სომხურის ეტიმოლოგიურ ლექსიკონში *տար* ინდურ-ევროპულ ენათა სათანადო ძირებთანაა დაკავშირებული. სახელდობრ, დასახელებულია ბერძნ. *τάρ*, სამწერლო ინდურის *druni* და სხვა. შემთხვევითი არ არის, რომ ტარ—ძირიდან ჩაჩნ.-ინგ.-წოვურს რიგი ნაწარმოები ცნებებისა აქვს, როგორცაა სათითე, ბეჭედი და სხ. ჩაჩნ. ტარა-სთან ერთი ფონეტიკური წესია დაკავშირებული, რომლის თანახმად გარკვეული ბგერითი მიმართებაა თქჟჟჟჟჟ-ს შორის, რაც შესაძლებელს ხდის მათს ერთიმეორეში გადასვლას.

ეს ნათელყოფილია შემდგომ სიტყვაზე:

46. ჩაჩხ. ტიელგ||პიელგ—თითი;

ჩაჩხ. ქუტ (*ქულგ)—ხელი; მოყვანილ წესზე დაყრდნობით ქუტ წარ-
მოშობით იგივეა, რაც ტიელგ || პიელგ.

ინგ. კულგ(დ)—ხელი.

წოვ. ქოლთ(დ)—ქოლთი(დ)—ტარი (рука), სახელური.

თუ ჩაჩხ. ქუტ-ში ქულ || კულ-ს ვივარაუდებთ ძირად, მაშინ ასეთი შეიძ-
ლება მიუთხროვით ქართ. მ-კლ-ავ-ს, თუ გავითვალისწინებთ, რომ პროფ.
არნ. ჩიქობავა მკლავში ავ-ს ფუძის დეტერმინანტ სუფიქსად თელის
(შედარ. ლექსიკ., გვ. 44).

47. ჩაჩხ. ნაბ(ა)—ნაბარაშ || ნაბაშ(ა)—ძილი (сон); ნაბარა—ძილი (спать);
ნაბა გრლუ—მეძინება, (хочется спать, აგრეთვე გეძინება, ეძინება).

ინგ. ნაბ(დ)—ნაბაშ(ა)=ძილი (спание, сон), ნაბარა—ძილი (спать)

წოვ. ნაბაშ(ა) — ნაბაი(ა) — ძილი (ჩაჩხურის მკლერ ბ-ს წოვურში ყრუ პ
შესაბამია). მეშველი ზმნის დართვით ამ სახელიდან ზმნური ფორმაც იწარმოება,
მაგ., ინგ. ნაბაჟ—ძილი (спать). ჩაჩხ. ნაბ ის ძირია, რომელიც წარმოდგენი-
ლია ქართულ (გა)-ნაბ-ვა-ში. ქ. ნაბვა დაძინებას აღარ ნიშნავს, მას მნიშვნე-
ლობა უცვლია და გამოხატავს სულის გაკმედას, გაჩუმებას (пританяться). არც
ჩაჩხურსა და არც ქართულში ეს ძირი არ იხსნება და მათი ურთიერთ მიმარ-
თების ვითარებაც გაურკვეველია. საკუთრივ ძილისათვის ჩაჩხურში, როგორც
შემდეგი სიტყვის გარჩევით დაერწმუნდებით, სხვა სიტყვა იხმარება, ასეთია:

48. ჩაჩხ. დიჟან—წოლა (спать, лежать). ამ სიტყვაში დ ერთერთ კლას-
ნიშანთაგანია, რომელსაც სხვა კლას-ნიშნები ენაცვლება (სუბიექტის მიხედვით,
მაგ., სუო დიჟინა ჰუნცი — მე დამეძინა ახლა). მაშასადამე, ძირად -ჟ-
გვრჩება, რომელიც ფონეტიკურ ნიადაგზე შ-დ ყრუდება (მაგ., მესამე პირის
მრავლობითში: ჟუშ ბ ი შინა ბუ-მათ ეძინებათ), როგორც ეს უკვე შესატყვი-
სობის ნიადაგზე წოვურშია.

წოვ. ვ, დ, ჯ, ბ-ი-შ-ან—წოლა.

ჩაჩხ. ი-ჟ- ძირის პარალელად ქართველურ ენათაგან პირველ რიგში სვა-
ნური უნდა გავიხსენოთ, სადაც—უჟ ძირი ამოტივტივდება: უჟ—ძილი, უჟნაჟ—
ძილისგულა, ლი-ჟჟე — ძილი (спать; შდრ. ლა-მ-უჟჟ-და — დამეძინა). სვან.
უჟ-ში თავკიდურად უ-ს ყოფნა გვაფიქრებინებს დაკარგული კლას-ნიშნის არ-
სებობას, ან უკეთ, ეს ის ძირია, რომელიც სხვა კავკას. ენებში სათანადო პრე-
ფიქსული კლას-ნიშნით დეტერმინირდება., თუმცა ყაბარდოულადაა უჟა—ძილი
(сон), უჟან—ძილი (спать; Лопатинский, ყაბარდ. გრამ., ლექსიკ.). ქვ. ადი-
ღეური ჩიგან-ნ—დაძინება გვაფიქრებინებს, რომ ჭან-მეგრ.-ქართული და ადი-
ღეურ-ყაბარდოული იმავე ძირს იძლევა, რასაც ჩაჩხ.-სვანური. მაგრამ ისეთ
ძირს, რომელიც იმთავითვე უკლასნიშნო უნდა ყოფილიყო. ეს გარემოება გვა-
ფიქრებინებს, რომ ჩაჩხურ-სვანური ერთ სწვრივზე დგას, თუმცა სვანურის ის
ლექსიკა, რომელიც ქართველურ ენათაგან გამოირჩევა და სხვა არის, ხშირად
ყაბარდოულ-ჩერქეზულში პპოვებს ახსნას, როგორც უკანასკნელის სპეციალისტები
ჰარაულობენ.

49. ჩაჩნ. წუბღარ(დ)—წუბღარაშ(დ)—წურბელა. ჩაჩნურს ინფინიტივი გა-
აჩნია, მაგრამ მასში ქართულისებური ბუნების სახელზმნაც გვაქვს, ამდენად.
ავტებულებით ზმნური ფორმის მატარებელი წუბღარ (ძირია წუბ და ნეიტრალური-
დ კლასნიშნით წარმოდგენილი მეშველი ზმნა დარ აქვს დართული და თავდა-
პირველი მისი მნიშვნელობა წოვება || წოვის ქმნა უნდა იყოს) არსებით
სახელადაც გვევლინება (ზმნურობის მომენტი დღეს მასში წაშლილია, მაგრამ,
რომ უნდა ჰქონოდა, ჩანს არა მარტო თეორიულად, არამედ მისი ინგუშური
მნიშვნელობიდანაც).

ინგ. წიბღარ(დ)—წოვება, წოვა.

ჩაჩნ. წუბ—ქართ. წოვ ფუძეს უნდა ხედებოდეს (ბ || ვ-ს ფონეტიკური
მონაცვალეობა სავსებით მოსალოდნელია; შდრ. მეგრ.-ქართულის ვითარება I
სუბიექტ. პირის მიმართების მხრივ). როგორც ჩაჩნურში ბ, ისე ქართულში
ოვ სუფიქსი (შდრ. ძოვა, თოვა) ძირეული არ არის. ეს ძირი ქართულში ერ-
თეული არ არის და სხვა მნიშვნელობით გვხვდება ისეთ სიტყვებში, როგორი-
ცაა წველა, წუწნა. სხვა კავკას. ენათაგან აღსანიშნავია ხუნძ. წუჟჟე—წოვა
(сосать).

50. ჩაჩნ. ვ, ბ, დ, ჟ-ი-ეყაჟ—გაყოფა (делиться); აქედანაა ნაწარმოები
არსებითი სახელი დყა—ნაწილი (თავკიდური დ ნეიტრალურად აღებული
კლასნიშანია).

ინგ. ეყარ—გაყოფა (деление, делить)

წოვ. აყაჟ—გაყოფა (უკლასნიშნოდ); მაგრამ გვაქვს ამ ზმნის კლას-ნიშ-
ნიანი წარმოება ჩაჩნურის მსგავსად, მაგ., ჯორ აყოს—ვაშლს ვყოფ (საზოგა-
დოდ, სხვაგვარი მიმართების გარეშე), ას ვაშენ ჯორ ბიყნას—მე ძმას ვაშლი
გავუყავი.

ჩაჩნ. (-იე)ყ—ძირს ჩვენ ვუკავშირებთ ქართ. გა-ყ-ოფ-ა სიტყვაში მოცე-
მულ ყ ძირს (შდრ. გა-ი-ყო).

51. ჩაჩნ. ლიეფ'აშ ეჟ—პრიალებს (აშ აბსოლუტივის მაწარმოებელია). ბუოს
ლიეფ'ა—პრიალი (глеск, სიტყვასიტყვით ფერის პრიალი—цвета глеск). მო-
სალოდნელია მასდარად ლიეფ'არ, და არის კიდევ ასეთი: ციმციმს ნიშნავს.

ინგ. ლიეფ'არ || ლიეფ' || ლიეფა — ფერის კიაფი (переливаться, перелив)
წოვ. ლაპლაპღარ—ლაპლაპება, სხივოსნება.

ჩაჩნ. ლიეფ'ას გაორმაგებული სახეობა ქართულშიც გვაქვს ლაპლაპი-ს
სახით (რომელიც წოვეურშიც ვადანერგულა).

52. ჩაჩნ. მარშა ოჟლა—გამარჯობა; მარშა ვოლუ—გამარჯობა (სიტყვა-
სიტყვით-ჯანმრთელობა [მო]დის—მამაკაცისათვის, მარშა ვოლუ—ქალისათ-
ვის); მარშა ლა ხილა—კარგადამც ყოფილხარ.

ინგ. მარშალ—ჯანმრთელობა, კეთილობა (здоровье, благополучие).

წოვ. მარშ—მარჯვედ; მარშ იხვალო! — შუვიდად(მცა) გველოს! ამგვა-
რად, ჩაჩნურისთვის ძირად მარშ—რჩება, რომელიც ქართული მარჯვ—ძირს
(მარჯვა და გამარჯვება—ში რომ არის) უნდა დაეუკავშიროთ და ქართულიდან
ნასესხებად უნდა მივიჩნიოთ (მარჯვა-ს ეტიმოლოგიური ახსნა ქართულის ნია-
დაგზე ხერხდება).

შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ ჩაჩნ. მარშა ან მარშალლა არაბული მაშა'-ლ ლ აჰ-ის (არაბ. الماشاء --რა ინება ალაჰმა!) თავისებური ჩაჩურის გადმოცემააო, მაგრამ დაბრკოლებას ქმნის ერთი ის, რომ ჩაჩურის ამ სიტყვას მხოლოდ რ ბგერით იცნობს და მეორე—მარშალლა-ს გვერდით (სადაც ალლა განყენებითობის მაწარმოებელი სუფიქსია) მარშა-ც არსებობს, რომლის ხმარება პირველთან შედარებით უფრო ხშირია. ჩაჩურის ფონეტიკური მოვლენებისათვის ბგერის განვითარება (მაგ. ჩ-სი) მაინცდამაინც არ არის დამახასიათებელი. ამას გარდა ინგუშურის მარჟალ იმდენად პირწაყარდნილი მარჯვაა, რომ უდავოდ უკანასკნელის სახენაცვალს წარმოადგენს (ინგუშურს ქართულიდან შეთვისებული სიტყვები ქართულთან უფრო ახლომდგომი სახეობით დაუცავს, ვიდრე ჩაჩურს).

ნათესაობის აღმნიშვნელ ტერმინთაგან რამდენიმე იპყრობს ყურადღებას. ზოგი მათგანი ლიტერატურაში უკვეა მოხილული და წინამდებარე წერილში მხოლოდ რამდენიმეზე შევიჩრდებით. ერთი მათგანია:

53. ჩაჩნ. ნანა (ა)—ნანუოშ (ბ)—დედა.

ინგ. ნანა (ა)—ნანა (ბ)—დედა.

წოვ. ნან (ა)—ნანი (დ)—დედა.

ნათესაობის აღმნიშვნელი ტერმინები საერთოდ მეტად მოქნილი ხასიათისაა. სრულიად სხვადასხვა აგებულების ენები ზოგჯერ გასაოცარ თანხედნილობას ავლენენ და არაფერია გასაკვირი, რომ ისეთი ტერმინი, როგორცაა დედა ეტიმოლოგიურად და სემანტიკურად ერთსადაიმევე სახეობას იძლეოდეს რიგ კავკას. ენებში. როგორც პროფ. არნ. ჩიქობავამ აღნიშნა, ქან-მეგრ. ნანა—დედა და ქართ. ნანა, ნანინა (ნანა-ბატონების ცნობილს საგალობელში რომ გვესმის) და გურულ-კილოური ნენა უთუოდ ჩაჩნ. ნანა-სთანაა დაკავშირებული (შედარ. ლექსიკ., გვ. 18). საფიქრებელია თვით ქართველური ენებისათვის (და კერძოდ, ქართულისათვის) ეს სიტყვა ოდესღაც საკმაოდ არსებითი უნდა ყოფილიყო. ორგანულ კუთვნილებაზე ძნელია რაიმეს თქმა, რადგან ეს ფუძე დაახლოებით მოცემული სახით (გაორმაგებული ნ ძირით) მრავალ სხვა ენაში მყოფობს. კავკასიურ ენათაგან უნდა აღვნიშნოთ ლაკური ნინუ — დედა, დედის საალერსო სახელწოდება ყაბარდოულში ნანე — დედიკო (Лопат., ყაბარდოული გრამატ. ლექსიკონი), რომლის უკანასკნელი ნე ნაწილი დედის აღმნიშვნელ ყაბარდოულ სახელწოდებაში მეორდება: ჰანე—დედა, ძიძა (იქვე; შდრ. ჰადე—მამა) და აფხაზურის ბზიფური კილოს ნან—დედა (შდრ. აბუჟური ან—დედა), უღური ნანა—დედა და რუთულური ნინ—დედა (..... Агульский язык, გვ. 157).

54. ჩაჩნ. შიჩა—დედაშვილი,—ბიძაშვილი (განსხვავებულია კლასებით: შიჩა ეუ—кузен, შიჩა ეუ—кузина). აღწერითად სხვა ნათესაურ ტერმინებსაც აწარმოებს (დუშჩიჩა—двоюродный брат отца).

ინგ. შუჩა—დედაშვილი, ბიძაშვილი.

წოვ. შიჩლა' || შიჩა—დედაშვილი და საერთოდ ერთი გვარის დების ყოველგვარი შთამომავლობა (ადის რამდენიმე თაობამდის); შიჩლა' || შიჩა წო-

ვურში არასოდეს არ ნიშნავს მამიდაშვილს; უკანასკნელისთვის ხმარებაშია აღწერილი ხასიათის ტერმინი განყოფ (შდრ. ქართ. განაყოფი; იგი ბიძაშვილსაც აღნიშნავს).

ტერმინი შიჩა უაღრესად საყურადღებოა თავისი შინაარსით. მისი ქართული პარალელის ეთნოგრაფიული არსის დადგენა ენიმკი-ს უფ. მეცნ. თანამშრომლის რ. ხარაძის სპეციალური ძიების საგანია და მისი დებულების თანახმად იგი ჯგუფობრივი ნათესაობის ერთერთ სახეობას წარმოადგენს¹. მაშასადამე, აქ სოციალური ურთიერთობის ერთ უძველეს გარდმონაშთთან გვაქვს საქმე. ქართველური ენებიდან ჩაჩნ. შიჩა-ს პარალელი მარტოოდენ ქართულში, ისიც კილოურადაა დაცული. მხედველობაში გვაქვს ხევსურული შინში, რომელიც დეიდაშვილს, დათა შვილებს და ძმათაშვილებს ნიშნავს, თუშური შინში ამავე გაგებით და სულხან ორბელიანის მიერ განმარტებული „შინში—დეიდაშვილი, მამიდაშვილი“ (ქართ. ლექსიკონი).

რას გვაუწყებს ამ ფრიად საგულისხმო ტერმინის ანალიზი? ჩვენის აზრით, როგორც ჩაჩნ. შიჩა, ისე ხევს.-თუშური შინში || ა ორნაწილადი სიტყვაა. ამისდამიხედვით მათი ახსნა მეორე ნაწილში სხვადასხვანაირია. ჩაჩნ. შიჩა-ში პირველი ში ნაწილი (შდრ. ინგ. შუ) ის ძირია, რომელიც კავკას. ენათა რიგში დისა და ძმის გამომხატველ ზიარ ძირშია დადასტურებული; დისა და ძმისთვის ერთი, გაუდიფერენცირებელი სიტყვის არსებობა თავისდათავად სოციალური ურთიერთობის უაღრესად ძველი საფეხურის მონაცემია და მხოლოდ ეს ფაქტიც კი ღირსია საგანგებო ძიებისა. ასე, მაგ., აფხაზ. ა-ააშა—ძმა, ა-ააჰიშა—და; ალულ. ჩუ—ძმა, ჩი—და; თაბასარან. ჩიი—ძმა, ჩი—და; ხუნდ. ვაც—ძმა. ააც—და; უდურად ვიჩი—ძმა (და სხვა აგებულების სიტყვით გადმოიცემა); წახურ. ჩიი—ძმა; ჩაჩნ. ჭაშა—ძმა, ჰიშა—და, და ა. შ. ამა და სხვა მაგალითებზე სავესებით ნათელია, რომ დისა და ძმის ცნებას ეტიმოლოგიურად ერთიდაიგივე ფუძე გადმოსცემს და მხოლოდ იმ ენებში, სადაც ნივთისა და ადამიანის კატეგორიის კლას-ნიშნურ დეტერმინაციას აქვს ადგილი, მათი დიფერენციაცია მდებარეობისა და მამრობითის კლასნიშანთა პრეფიქსული წამძღვარებით ხერხდება.

ამგვარად, სავესებით ბუნებრივია, რომ ჩაჩნ. შიჩა-ს პირველ ში ნაწილში, თუ ტერმინის მნიშვნელობიდან ამოვალთ, დისა და ძმის შინაარსი ამოვიკითხოთ. ამ შინაარსის მატარებლად უნდა მივიჩნიოთ ხევს.-თუშური შინში|ა-ს პირველი ში ნაწილიც. ჩაჩნ.-ქართულისათვის პირველი და ძირითადი ნაწილის სემანტიკა ამ მხრივ თანხვედნილია და ჩაჩნურ-ინგუზური ჯგუფის ენათა; მასალიდანაა შემდგარი.

რალას გადმოსცემს მეორე ნაწილი? აქ ახსნა გაცილებით რთულია და დანასაკეში—ნაკლებ დამაჯერებელი, რადგან ჩაჩნურის ენობრივი მონაცემით მოყვანილი ტერმინის მეორე ნაწილი არ იხსნება. ჩვენ ვვარაუდობთ, რომ ჩაუნდა აღნიშნავდეს იმ განმარტავ ნაწილს (წარმოშობით დამოუკიდებელი სიტ-

¹ ეყრდნობით რ. ხარაძის წერილს: „ნათესაობის სისტემის საკითხისათვის ხევსურულში“, აქვე, გვ. 509—521.

ყვიდან მომდინარეს), რომელიც განსაზღვრავს ტერმინის პირველ ნაწილს; იგი ზოგადი სახელის მნიშვნელობის მატარებელი უნდა იყოს და მიახლოებით ქართული უსქესო მიმართების კაც-სიტყვის ცნებას უნდა უდრიდეს. როგორც ითქვა, ამ შესაძლებლობის ნათელყოფა ჩაჩნურის ნიადაგზე ამჟამად არ ხერხდება, მაგრამ საყურადღებოა, რომ დალისტინის რიცხვმრავალ ენებში და, კერძოდ, ხუნძურის ანწუხურსა და ქარულ კილოებში ჩი ზოგადად კაცს აღნიშნავს, ე. ი. იმას, რაც ერთერთ მნიშვნელოვან ჩაჩნ. შიჩა-ს ჩა—ნაწილშიცაა ჩამარხული. ამას გარდა, ჩაჩნურ-ინგუშურშია ერთი იშვიათი და მეტად საყურადღებო სუფიქსი—ჩწ || ჩო: პირველი დამოწმებულია ერთერთ ნათესაურ ტერმინში მოხჩწ(ვ|ბ)—მოხჩწ(ა|ბ), რომელიც ნიშნავს ერთი გვარის დების შვილიშვილს, ანუ ორ შუჩა-ს შვილებს¹. ეს ტერმინი იხმარება ისეთ კომპოზიტიში, როგორიცაა ჩაჩნ. შიჩა-მწჩჩ, რომელიც საზოგადოდ ნათესავეებს და ზუსტად *двоюродные* და *троюродные* ძმებს აღნიშნავს, ამასვე ნიშნავს ინგ. შუჩა-მოხჩა-ც. ამავე აგებულებისაა ჩაჩნ. დიენმწჩჩა—*троюродный брат отца*. ჩვენთვის ნათელია, რომ მოხჩწ-ს ჩწ დაბოლოება ფუნქციითა და წარმოშობით იგივეა რაც ჩაჩნ. შიჩა-ს და ინგ. შუჩა-ს ჩა-სი. მეორე ჩო სუფიქსი, რომელიც აგრეთვე თანხედნილი ჩანს მოყვანილი ჩწ-სი, დამოწმებულია ინგუშურ-ყარაბულახურ გვართა ზოგს დაბოლოებაში. მაგ., ცნობილია ყარაბულახური გვარი წეჩო (მრავლ. წეჩოჲ) და სხ. ორი უკანასკნელის მიხედვით ჩა || ჩწ სუფიქსში შვილი ის, -ელი ის, -იან-ის, -სეულ ის-ს გაგებაც უნდა ვიგულისხმოთ.

არ იქნებოდა სწორი ქართული შინშის ში დაბოლოებაც ამგვარადვე გაგვეგო. ფონეტიკური სახეცვლით ამის გამართლება გაჭირდებოდა, რადგან საამისო საფუძველი არ არსებობს. მაშასადამე, ეს ში ჩაჩნ. ჩა-ს ეტიმოლოგიურ გაგრძელებად არ მიიჩნევა და ჩაჩნურ სუფიქსთან ამხსრივ არავითარი კავშირი არა აქვს. შინში-ს დაბოლოება მოგვაგონებს იმას, რომელიც არის მეგრ. ბადიშ-ში და სვან. ნიბწშინ-ში; ეს იში || ში შინში-ს ში-სთან ერთად უნდა მივიჩნიოთ იმ ზანურ-სვანური წარმოშობის სუფიქსად, რომელიც წარმომავლობას და ნაწილობრივ კუთვნილებითობას აღნიშნავს. ამგვარად, ჩაჩნ. შიჩა და ქართ. შინში პირველ ნაწილში (რომელიც ტერმინის შინაარსის ძირითად და განმსაზღვრავ მომენტს შეიცავს) ეტიმოლოგიურად და სემანტიკურად თანხედნილია და ქართული აქ ჩაჩნურს დასესხებია, მეორე ნაწილში თითქმის იდენტური მნიშვნელობისათვის სხვადასხვა წარმოშობის სიტყვათა შერჩევით მიუღწევიათ.

55. ჩაჩნ. მწრ(ვ)—ქმარი. ამ ძირითადი მნიშვნელობიდანაა განშტოებული ჩაჩნ. მწარ(ვ)—მწარანა(ბ)—ვაჟკაცი, მამაცი. ორივე წარმოშობით ერთიდაიგივე სიტყვაა, მნიშვნელობის დიფერენციაცია მეორეულია. ასეთივეა ნიგ სუფიქს-დართული მაჩრანიგ და გაარსებითებული მაჩრალლა—ვაჟკაცობა, მამაცობა.

¹ ვემყარებით ზ. მალსაგოვის განმარტებას, რომელიც მას მოცემული აქვს ინგუშურ გრამატიკას დართულ ლაქსიონში (ავტორის სიტყვით მოხჩი არის „внуки родовых или фамильных сестер, дети двух братьев“). ინგ. მოხჩა, ამგვარად, დაბოლოებით იგივეა, რაც სვან. ლანბაშნა ან ნიბწშინ.

ინგ. მარ(ვ)—მოაროა(ბ)—ქმარი; მწარწ—მამაცი, გულადი, მეძარალ—
ვაჟკაცობა, მამაცობა.

წოვ. მარ(ვ) მარი(ბ)—ქმარი, მაროლ—ვაჟკაცობა, სიმამაცე.

ჩაჩნ. მწრ და მწარ იგივე უნდა იყოს, რაც სვან. მწრე, რომელიც კაცს აღნიშნავს და ლი-მწრჷ სიმამაცეს, მამაცობას რომ ნიშნავს. სხვა ქართველურ ენათაგან მას პარალელი არ დაეძებნება, სამაგიეროდ სხვა კავკასიურ ენებში აღსანიშნავია ხიურკილ. მურ'ულ—ქმარი, სადაც მურ ჩაჩნ. მწრ-ს, სვან. მწრე-ს უახლოვდება. არაკავკასიური აგებულების სომხური იცნობს სიტყვას *მარც*-ს; იგიც უდავოდ *მარც*-ის სახით უახლოვდება მოყვანილთ.

56. ჩაჩნ. ძ'უღწ(ა)—ქალი.

ინგ. ზუღ(ა)—ძუქნა ძალღი

წოვურში ეს სიტყვა ცალკე აღარ იხარება. მაგრამ მისი ძირი (ასეთი უნდა იყოს უღონო ელემენტი, როგორც ქვემოთ დავინახავთ) დატულია თითქოს წოვ. ერთერთ ნათესაურ ტერმინში ბიძ'აა, რომელიც მამიძის ცოლის აღსანიშნავად იხმარება და რომელიც თითქოს იშლება ბიძ+აა.

ჩაჩნ. ძუღწ-ში თავიკიდური ბგერა ძ'(სუსტ აფრიკატ) ზ-სგან უნდა წარმომდინარეობდეს და მთლიანად ძუღწ შედგენილი სიტყვა უნდა იყოს: ძუ-ღა; უკანასკნელი (ღა) წვერის ფუნქცია გაურკვეველია, ხოლო პირველი ძუ იგივე უნდა იყოს, რაც ქართული სიტყვა ძუ, რომელიც მდებარეობითი სქესის გამომხატველია და საშუალო სქესის თვისების სიტყვებს დაერთვის. ქართულ ძუ-სა და ჩაჩნურ ძ'უღწ-ს გვერდით უნდა გაეიხსენოთ სვან. ზუ-რ-ალ (ქალი), სადაც ძირა ზუ არის; ასეთივეა ქანური ზუ-რა—დედალი საქონელი და მეგრ. ზურა—მხდალი. ეს ძირი სხვა ქართველურ ენებში თავსართოვანი ნაწილაკითაცაა მოცემული. მაგ., ქან. ბო-ზო—გოგო, ქალი და ქართ. ნე-ზე-ი—დედალი თბა. მოყვანილი პარალელების ერთიანობის მტკიცებაზე აქ აღარ შევჩერდებით; ამ საკითხს ღრმად ჩასწვდა და სათანადო დასაბუთებით მსჯელობს აკად. ივ. ჯავახიშვილი თავის უკანასკნელ მონოგრაფიაში¹. მხოლოდ ერთს დავსძენთ: ჩაჩნ. ძუღწ-ს და ქართ. ძუ-ს შეპირისპირება მნიშვნელობათა განსხვავების მიუხედავად უმართებულო რომ არ არის, ჩანს იქიდანაც, რომ ჩაჩნურად ძუღწ თუ ქალს აღნიშნავს, ძ'უღ(ღ)—ძ'აღიშ(ღ)—ძუ ძალღია იმავე ჩაჩნურში. წოვურს სიტყვა ძ'უღ არ დაუცავს.

57. ჩაჩნ. ჭწა (ვ) ჭუურწ || ვეწარწ (ბ)—ძმა.

ინგ. ვოა (ვ)—ძმა.

წოვ. ვაა (ვ) ვაუარ (ბ)—ძმა.

ჩაჩნ. ჭწა-სთან მოგვეგონება ქართ. ვაჟი, რომელიც საკმაოდ ძველ სიტყვად ითვლება. ქართ. ვაჟი კავკას. ენათაგან უნდა იყოს ნასესხები. ჟ-ს მყოფობა მასში მიგვითითებს იმაზე, რომ იგი ნასესხებია ისეთი სახეობიდან, სადაც ძირად აგრეთვე არის ჟ; ასეთად შეიძლება მიგვეჩინა დიდოური ვაჟი, რომ იგი შვილს არ აღნიშნავდეს. მართალია ქართ. ვაჟი რამდენადმე შვი-

¹ იხ. მისი „ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა“, 1937. გვ. 194—195.

ლის, ძის მნიშვნელობის მატარებელია, მაგრამ ძირითადად და არსებითად იგი გარკვეული ასაკის მამრობითი სქესის ინდივიდს აღნიშნავს ენაში. ჩაჩნ. ტაშა-ს ძმის მნიშვნელობა, სავსებით შესაძლებელია, საფუძვლად დასდებოდა ქართ. ვაჟი-ს სემანტიკასაც, ხოლო ფორმის მხრივ ჩაჩნ. ტაშა-ს მრავლობითი ტეჟრე-ს კვეცილი სახეობიდან უნდა წარმომდინარეობდეს. აქედანვე წარმომაგლობს მთის ქართველ ტომებში საკუთარ სახელად დამკვიდრებული ვაჟა (შდრ. წოვ. ვაჟარ ძმები). კავკას. ენათათვის ამ ფუძეს ნათესაურ ნომენკლატურაში, თუ სწორია ჩვენი ვარაუდი, მტკიცედ გაუდგამს ფეხი სხვადასხვა ფონეტიკური ვარიანტის სახით: ხუნდ. ვაც—ძმა, უდ. ვიჩი—ძმა, აფხ. აჟეშა||აშა—ძმა, ქვემო-ადილ. შბან—ძმა, ანდ.-დიდ. ვაჟი—შვილი. ანდ. ვოშო—ძმა, ბოთლ.-კუხანად.-გოდობერ.-კარატ.-ახვახ. ვაშა—ძმა, ტინდ. ტაშა, ყაფუჩ. ოხეო, ხეარშ. უშე, დი დილოური უში—აგრეთვე ძმა¹.

58. ჩაჩნ. ბერ(დ)—ბერიშ(დ)—ბავშვი (дитя)

ინგ. ბანრე || ბანრი(დ)—ბანრეშ(დ)²—ვაჟი, ვაჟკაცი.

წოვ. ბადერ(დ)—ბადრნ(დ)—ბავშვი (дитя). წოვური აქ რთულ შენადგენს წარმოადგენს: მასში დ ინფიქსურად ჩანართი საშუალო სქესის კლასნიშანი უნდა იყოს (შდრ. ბადერ და—ბავშვია, ბავშვი).

ჩაჩნ. ბერ იგივეა, რაც ქართველურ ენებში მარტოოდენ ქანურში შემორჩენილი ბერე—ბიჭი, ბავშვი, შვილი, ხოლო სხვა სიტყვასთან შენაერთის სახით ეს ფუძე, როგორც პროფ. არნ. ჩიქობავას აქვს მითითებული, -ბერ მეგრულში გვართა დაბოლოებებში, ხოლო ქართულში გვარებში და სახელებშია დაცული (ბერაია. გიგიბერია; კიაბერი, კახაბერი და სხვ. იხ. შედარ. ლექსიკონი, გვ. 19—20). იგივე ავტორი ქან. ბერე-ს უცხო (კავკასიური) წარმოშობის სიტყვად თვლის და ჩაჩნ. ბერე-საც ასახელებს (დასახ. ნაშრ., იქვე). შემთხვევითი არ უნდა იყოს, რომ ინგ. ბანრე-ს ექვივალენტი სიტყვა რუსულში ბგერს როგორც пар-е нъ სადაც е нъ მაწარმოებელი სუფიქსია, ხოლო пар-е (შდრ. რუსულ-კილოური пар-я და საზოგადოდ ამ ძირის ნაირსახეობანი ინდურ-ევროპულში, როგორიცაა ლათ. par-io—ვბადებ, შუა ზემო-გერმანული bar-n—ბავშვი, შვილი და სხვა.) იმავე კავკას. ბერ || ბანრ-ის თანხედენილი უნდა იყოს და ენათა ამ წიალიდანვე გატანილი, ისე, როგორც ქან. ბერე დაამ ფუძის მეგრულ-ქართულ გვართა და სახელთა დაბოლოებაში ფრაგმენტული ჩანარჩენი, როგორც პროფ. არნ. ჩიქობავამ მართებულად შენიშნა, კავკასიურიდან და კერძოდ, ჩაჩურის ჯგუფის ენათაგანაა შეთვისებული.

ეს შესაძლებლობა მტკიცდება ერთი იმითაც, რომ თვით ჩაჩურშივე მყოფობს მარტივი ბერ-იდან ნაწარმოები ბერიე (ვ)-ბერიეშ || ბერიენშ (ბ), რომლის მნიშვნელობა მამაცი, „ჯიგითი“, ცხენოსანი ვაჟკაცი, შემთხვევით არ

¹ ამათი იგივეობის შესახებ იხ. ივ. ჯავახიშვილი—„ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა“. 1937.

² ინგუშურის გრძელი ხმოვნები არ გააჩნია (თუ არც გააჩნდა!). ამდენად მარტივი უმლა ლტინი ა ხმოვანი ჩაჩნ. ე-ს შესატყვისად თითქოს სასვებით ბუნებრივია.

არის წარმოქმნილი და მეორე იმით რომ აგრეთვე ჩაჩნურში ბერ უსქესო მი-
პართების წულის ან შვილის ცნებასაც გადმოსცემს ისეთ გამოთქმაში,
როგორიცაა ძულ ბერაშ — ქალიშვილები და ბტოე ბერაშ — ვაჟიშვილები.

59. ჩაჩნ. ძახალუო (ვ|ჟ), ძახალუო (ბ|ჟ) — ასე უწოდებენ ახლად და-
ქორწინებულ ცოლ-ქმარს. ამას გარდა „ძახალუო“-ს თქმა (ჩაჩნ. ძახალუო
დნცაჲ) საცოლქმრო გარიგებასაც (сочватати) ნიშნავს.

მოყვანილ ტერმინში ლუო მორფოლოგიური სუფიქსია (მოქმედ სახელს
აწარმოებს) და ძირეულ კუთვნილებად არ მიიჩნევა. მაშასადამე, ძახ(ა) ელე-
მენტი გვჩნება, რომელიც იქნებ ქართულ განსხვავებული მნიშვნელობის მქონე
ტერმინ მახალ||შახალთან მოდიოდეს. უკანასკნელში ძირი-ძახ-, resp. -ჯახ-
ჩანს (იხ. შედარებითი ლექსიკ., გვ. 39) და ამ სიტყვის ისტორიის კემზარიტი
ვითარების უცოდინარობა რომ არ გვაბრკოლებდეს, მისი სემანტიკური პირ-
ველწყარო იქნებ ქართულსავე ჯახება||ძახება ზმნაში გვეძია, რასაც ტერმინის
სოციალური შინაარსი არ უნდა გამოორიხებდეს არც ქართულის და არც, მით
უფრო, ჩაჩნურის მიმართ. (შდრ. რუსული „парусиномы“ და „парусиномы“
სიძე-რძლის მიმართ).

60. ჩაჩნ. ბუო (დ) ბუოჲ (დ) — ობოლი. ეს სიტყვა კომპოზიტურ შენაერთ-
შიცაა გამოყენებული: ბუობზრ (დ) ბუობზრშ (დ) — ობოლი, სიტყვა სიტყვით —
ობოლი ბავშვი.

ინგ. ბო (დ) ბოჲ (დ) — ობოლი.

წოვ. ბადო (ვ, ჯ, დ) — ობოლი (ბადრლ — ობლობა). წოვურ ბადო-ში
დ ისეთივე კლასის აღმნიშვნელ ელემენტად უნდა ვივარაუდოთ, როგორც ზემო-
მოყვანილ ბადერ-ში (ბავშვი).

ჩაჩნურ ბუო-ში ძირად ბ-ს ველით (უო მოქმედი სახელის მაწარმოებელი
სუფიქსია); ეგვევ ბ ჩანს ძირად ქართულ ობოლ-ში, რამდენადაც ოლ მაწარ-
მოებელია, ხოლო თავკიდური ო, როგორც ზეპირ გავიგონია, მაუარყოფითე-
ბელ ნაწილაკადაა მიჩნეული.

61. ჩაჩნ. ძამუო(ვ) — ძამოჲ(ბ) — მაყარი (свадебный дружка).

ინგ. ძამოჲ — მაყარი (კრებითად).

წოვ. მაყარ(დ) — მაყრი(დ) — მაყარი (ქართულითაა შესული).

ჩაჩნ. ძამუო ქართული ძამა-დან უნდა მომდინარეობდეს. შეხვედრის
გარდა ყურადღებას იპყრობს ის გარემოებაც, რომ ჩაჩნ. აქ ეყრდნობა ამ
სიტყვის არა კვეცილ სახეობას, არამედ სრულხმოვნთან ძამა-ს, რომლისთვისაც
ჩაჩნურს დაურთავს ეგოდენ გავრცელებული უო სუფიქსი (წოვურში რომ ვ
შეესაბამება) და რადგანაც ძმის მნიშვნელობით იგი უკვე იხმარდა მკვიდრ
ჩაჩნურ სიტყვას (ჭაშა), ამიტომ ძამუო ქართულისაგან განსხვავებულნი მნიშ-
ნელობით შეუთვისებია.

62. ჩაჩნ. სწრაგ(ბ) — სწრგიე(დ) სამწერლო (ბარის) ჩაჩნურში, ხოლო მთის
კილოებში სწრა(ბ) სწრ(დ) — ფიჩხი (хворост).

ინგ. სწრგ(ბ) სწრგიშ(დ) — წკნელი (хворостина).

წოვ. სარ — სარი (აშკარად ქართულით შესული სიტყვა).

ჩაჩხურის მოყვანილი ორი სახეობიდან ძირად სწრა(ა) რჩება, ავ სუფიქსია (აწმყოს მიმღობისა და ამდენადვე სახელთა მაარსებთებელიც). ქართველურ ენათაგან ამ ფუძის პარალელად უნდა დაეასახელოთ ქართ. სარი. ქართ. სარი-ს შესახებ აკად. ივ. ჯავახიშვილი საინტერესო მოსაზრებას იძლევა; მისი აზრით სარი მე პრეფიქსის დართვით ქართულშივე გვაძლევს მესერ-ს, სენურში—მესერა-ს (ქართულიდან შესულს იმავე მნიშვნელობით), ხოლო ჭანურ-მეგრული მასარი-ს სახით ქართ. სარი-ს ცნებას გადმოგვცემს. იგი ამოსავლად მიიჩნეის სვრა || სრვა ძირს (ამ ბუდეში ათავსებს ქართ. ისარა-საც), თავის რიგად იგი ფსვა || სალ || სოლ-თან გარკვეულს კავშირში იმყოფება და თავდაპირველი მნიშვნელობით სარკობთან, მარგილთან უნდა აღიოდეს (საქ. ეკონ. ისტორია, II, გვ. 324). ამგვარად, ქართ. სარი სობა || სმა ზმნის მიმღობაა და ჩასასმელს ანუ აკად. ივ. ჯავახიშვილის სიტყვახმარებით სარკობს უნდა ნიშნავდეს. თუ სარი მთლიანად ქართულ ნიდაგზე იხსნება, მაშინ ჩაჩხ. სწრა-ს -ავ სუფიქსიანი სწრაგ შემთხვევითი არ არის და ჩაჩხურ-ქართულის ეს შეხვედრა იმდროინდელია, როდესაც ქართული სარი-ს აგებულების გაგება იმდენად არ იყო დაბინდული, რომ ჩაჩხურმა შეთვისებულ სარ-ს აწმყოს მიმღობის ავ სუფიქსიც-კი დაურთო. ამდენადვე სწრა || სწრაგ-ისათვის აწ წაშლილი, უფრო ძველი მნიშვნელობაც უნდა ვიგულისხმოთ, რომელიც ფიჩხის მეორეულ გაგებას წინ უსწრებდა.

63. ჩაჩხ. კირ(ბ)—კირაშ(ბ)—კირისებრი თეთრი მიწა; ქ'ირ(ბ)—ქ'ირაშ(ბ)—კირი (ИЗВЕСТЬ ЖЕЛТАЯ).

ინგ. კირ(ა)—კირი.

წოვ. კირ(ა)—კირი(ა)—კირი.

ჩაჩხ. კირ || ქ'ირ იგივეა, რაც ქართული კირი თანხედენილი მნიშვნელობით. კირი ერთი უძველეს სიტყვათაგანია ქართულში. გასარკვევია მისი დამოკიდებულება გენეზისურად სომხ. *կիր*-თან.

64. ჩაჩხ. ლწთ'თ'ა(ღ) ლათ'თ'ანაშ(ღ)—მიწა.

ინგ. ლწთთა—მიწა.

წოვ. ლათთა(ღ)—ლათთიშ(ღ)-ს საგრძნობლად უცვლია მნიშვნელობა და იქ უკვე ნაგავს აღნიშნავს.

პროფ. არნ. ჩიქობავა თავის უკანასკნელ ნაშრომში აღნიშნავს, რომ ანალოგიური ძირი იპოვება ჭანურში ლეტა-ს სახით და მიწას ნიშნავს, ხოლო მეგრულში იგივე ლეტა ტალახის მნიშვნელობით იხმარება (შედარ. ლექსიკ., გვ. 186—187). მკვლევარი ჭანურ-მეგრულ ლეტა-ს ამ ენათა სინამდვილისათვის ყოფს: ლე-ტა, ე. ი. ლე-ს თავსართად მიიჩნევს, ხოლო ტა-ს უნათესავეს ქართ. ტალახ-ს (და სევან. ტალახ-ს). ჩაჩხ. ლწთ'თ'ა-ში ლწ-ს თავსართობა არ არის გამორიცხული: იგი უთუოდ ამ წარმოშობისა უნდა იყოს (და ზედმიწევნით რომ ეთქვას, რომელიღაც კლასკატეგორიის ნიშანი ჩანს). -თ'თ'ა-ს ზუსტი ნიშნადობის დადგენა ჩაჩხურის ნიდაგზე ამჟამად არ ხერხდება; ვგარაუდობთ, რომ იგი დაახლოვებით ნიადაგის, მიწის ცნებას მოიცავდა. ამხრივ საყურადღებოა, რომ ყაბარდოულად ჭატე აღნიშნავს თიხას, წუმპეს (ლოპატინსკი, ყაბარდ. გრამატ., ლექსიკონი) და აფხაზურად ა-ტიღლა—ქვეყანას, სამყაროს. საფიქრე-

ბელია ხუნძ. **წოდო(ბ)-ქვე**, მიწაზე, **წოდოვ** ვუკინე-ჯდომა, **წოდოსებ-ქვე** და აგრეთვე ამ ბუდისა უნდა იყოს (თუ ამასთანავე **ც**-ს ფონეტიკურ მინაზარდად მივიჩნევთ). **ქანურ-მეგრული ლეტა** ჩაჩნურის ენობრივი წრიდან (და საზოგადოდ კავკასიურიდან) ჩანს შემოსული. მნიშვნელობის გარდა ამას **ქანურ-მეგრულში** წამძღვარებული **ლე** სუფიქსიც გვაფიქრებინებს, რომელიც, როგორც ითქვა, ჩაჩნურში შეყინულ კლასნიშნად გვესახება. ჩაჩნ. **ლათ'თ'ა-სთან** თითქოს დაკავშირებული ჩანს ერთის მხრით **ლათ'თ'აი-დგომა** (СТЯЖЪ, სოლ ლ'თ'თ'ი ლ'თ'თ'ა—მაგადა [რუს. СТОЛ] მიწაზე დგას, შდრ. წოვ. **ლათთაი** დგომა, СТОЯТЬ, შდრ. აგრეთვე ქართ. **ა-დგ-ილ-ი** და **დგ-ომ-ა**) და მეორე მხრით **მეთ'თ'იგ(გ)—მეთ'თ'იგიშ(გ)** ადგილი (მე თითქოს პრეფიქსია, იგ—სუფიქსი).

65. ჩაჩნ. **შუო(დ) შერანშ(დ)**—წელი, წელიწადი.

ინგ. **შუ (დ) შარაშ(დ)** წელიწადი

წოვ. **შო(დ)—შარიშ(დ)**—წელი, წელიწადი.

ქართულში გვაქვს ერთი საინტერესო, ეტიმოლოგიურად ჯერხნობით ამოუცნობი სიტყვა **შარშან**, რომელიც გასულ წელს აღნიშნავს. ამჟამად რომ იგი წელიწადის ცნების რალაც მომენტიდანაა ამოსული; ასეთად-კი ქართული ხმა-რობს მეტად ძველ სიტყვას **წელიწად-ს** ან **წელ-ს**, რომელსაც **შარშ** ფუძე (ან დაბოლოება ზმნისზედასია, შდრ. **წელ-ან** და **მისთ.**) სრულიად არ წააგავს და ქართულის ნიადაგზე სხვა პარალელიც არ გააჩნია. მაშასადამე, იგი შეთვისებული უნდა იყოს და შეთვისებული კავკას. ენათაგან.

სულხან ორბელიანს **შარშან**-ის საყურადღებო ფორმა მოჰყავს: „**შარან—შარშან A**“ (იხ. მისი ქართ. ლექსიკონი) და „**შარანდელი — შარშანდელი**“ (2 კორ. 8,10)“ (იქვე). **შარშან**-ის პარალელურად ხმარებული **სარშან** გვაუწყებს, რომ პირველი ასიმილებული სახეობაა, ხოლო მორფოლოგიური დანიშნულება **შა←სა-სი** მყოფადის მიმღობის თანხვედნილია და, მაშასადამე, **რშ** ძდება ძირად, რომელიც **შრ-ს** მეტათეზებულ სახეობას უნდა წარმოგვიდგენდეს. ამას გვიჩვენებს საბას მიერ ფიქსირებული მარტივი „**შარან**“ და „**შარანდელი**“. ზემოთ ხაზგასმით აღინიშნა, რომ ჩაჩნურისათვის სიტყვის მრავლობითის ფორმა ზოგჯერ ფუძე-ძირის თავდაპირველ სრულ სახეობას წარმოადგენს. ამხრივ საყურადღებოა ამ სიტყვიდან ნაწარმოები ზმნისზედა ჩაჩნურში **შარ-შარაჰა** და ინგუშურში **შერ-შერა**, ორივე ნიშნავს **წლიურად**, **ყოველ წელს** (ежегодно). მართლაც, ამ სიტყვის მრავლობითის ფორმა ჩაჩნურ-წოვურში, **შერ** და **შარ** გვაფიქრებინებს, რომ ქართ. **შარშან** ამ ფორმიდან უნდა იყოს შეთვისებული და ჩაჩნ.-წოვ. აწინდელ **შუო || შო-სთან** შედარებით მას ეს სიტყვა უძველესი ფორმით დაუცავს. ჩაჩნ. **შუო-ს** პარალელები სხვა კავკას. ენებშიცაა; ასეთია, მაგ., ხუნძ. **სონ—წელი, წელიწადი, ლაკ. შინ(დ)—წელიწადი, კიურ. ღის—წელიწადი** (ერგატივ.-მოქმედებითის ბრუნვაშია **სა**, სახელობ. მრავლობ.—**სარ**), **შიზან—შარშანდელი წარმომდგარია შაჰი სუზი-დან**, ზმნისზედა **შაზ** ნიშნავს გასულ წელს, ხუნძ. **ის'ანა—ამ წელს და ა. შ.**

66. ჩაჩნ. **ბოდან(ბ)—ბოდანშ(ბ)**—სიბნელე (მწ ბოდუბუ—რა ბნელია, რა სიბნელეა!), უკუნი; **ბოდანიგ**—ბნელი (мрачнѣе, темнѣе; ნიგ მაზედსართავე-ბელი სუფიქსია).

ჩაჩნ. ბაღღუ იგივე უნდა იყოს, რაც ქართული ბინდი (ზღრ. ბინდ-ბუნ-დი), სადაც ნ ჩვეულებრივი წესით დ-სთან ფონეტიკურად განვითარებულა, სამაგიეროდ, უამშინაზარდო ძირი დაუცავს სვანურს, რომელშიც ბიტტ ბინდს ნიშნავს (სიბნელე კი სვანურში გადმოიკვება სიტყვით მუბჭტ). აღსანიშნავია, რომ წოვურში ჩაჩნ. ბაღღუ-ს პარალელი არ შემონახულა; სიბნელის ცნებას იქ გამოხატავს სიტყვა უჩიი, სხვა კავკას. ენათაგან აღსანიშნავია ანდიური ბოტ'ი—ბნელი (темный).

67. ჩაჩნ. სჭრიე(ა)—სალამო.

ინგ. სჯარე(ა) || სჯარჯო .სალამოს.

წოვ. ფსარლო(ა)—ფსარლოშ(ა)—სალამო.

ჩაჩნ. მარტიე ს-ს ფს ან ბს-დ წარმოდგენა წოვურში შესატყვისობის ერთერთი მომენტთაგანია. ლო (ფსარლო-ში) მაწარმოებელი სუფიქსია, რომელიც ჩაჩურში სხვა სიტყვებში ლო-ს სახით გვხვდება. ჩაჩური სჭრიე შშენიერად უდგება ქანურ-მეგრულ სერი-ს, რომელიც ღამეს ნიშნავს (ზღრ. მეგრ. სერიშ ტახვა—ღამის ტეხვა) და ქართ. სერობა-ს, რომლის შესახებ პროფ. არნ. ჩიქობავა შენიშნავს, რომ იგი ზანურიდან უნდა იყოს შეთვისებული, ხოლო თვით ზანურში — სხვა ენობრივი წრიდან შესული დალისტურიდან; მაგალითად მოყვანილია ხუნძ. სორდო—ღამე (დო სუფიქსია; შედარ. ლექსიკ. გვ. 195), ზანური სერი იმდენადვე ხუნძურიდან შესულად უნდა ვივარაუდოთ, რამდენადაც, და კიდევ უფრო, ჩაჩური ენიდან.

68. ჩაჩნ. ტუნი(ა)—სინესტე (ტუნი დუ ჰარა წუ დუ-ეს სახლი ნესტიანია);

ტუნლო—სველება (мокнути).

ინგ. ტანდ სველი; ტუგ—ნაფურთხი (плевок); ტუნწლ(ა)—სინესტე.

წოვ. თუი(დ) თუერჩ(დ)—ფურთხი; თუითელარ || თუილექდარ—ფურთხება (плевать; ორივე შემთხვევაში თუი შედგენილი შემასმენელის პირველი ნაწილია). წოვურშივეა ტათე—სველი, ტათოლ—სისველე, სინესტე.

ჩაჩნ. ტუნი-ს პარალელად შეიძლება დავასახელოთ ქართ. „ტენი შკ. სისველე, ნამი“ (სულხ. ორბ., ქართ. ლექსიკ.) და „ტენიანი (ნესტიანი) ადგილი“ (იქვე). ქართულ ტენ-ში ნ არ უნდა იყოს ძირეული; ეგევე ითქმის ჩაჩურზეც (ზღრ. ჩაჩური სოო ტანდინა—მეღამასველა, ტინდაე—სველი, ტანდამ(ბ), ტანდამ(ბ)—წვეთი და ა. შ.). ამას გარდა ჩაჩურში არის სხვა ძირიც თჭი—ნერწყვი (ზღრ. წოვ. თუიე ფურთხი), თუიე თასსარ—დაფურთხება (платить), თუნულლა(ა)—თუნულლაშ(ა)—სინესტე, თუელი—უმი, ნედი (წყინი) და ა. შ. მოყვანილს სხვა კავკასიური ენებიც ეხმაურება: ხუნძ. ტუი—ფურთხება (плевание) და ზუნა ტუიზე—ფურთხება (плевать; ზღრ. ინგ. ტანდ სველი).

69. ჩაჩნ. ჰაონულლა (ა)—ქონი; ჰანაე—მსუქანი, ნოყიერი.

ინგ. ჰაონალ—ქონი; ჰანან—მსუქანი, ნოყიერი.

ჩაჩურში ძირეულია ჰაონ-, ულლა სახელის განყენებითობის მაწარმოებელი სუფიქსია. ჰაონ- იგივეა, რაც ქართული ქონი და ეტყობა ქართულიდანვე უნდა იყოს ჩაჩურში შესული.

70. ჩაჩნ. ჩიჩ (მ) ჩიჩიშ(მ)—ქერტლი (шелуха, шелушение).

ჩაჩნ. ჩიჩ შეიძლება დაეუკავშიროთ ქართულ ჩეჩვა-ს, სადაც ძირად ჩეჩ არის სავარაუდებელი. ზმნური ფორმის გარდა ქართულში ამ ძირიდან სახე-ლიც არის ნაწარმოები—ჩენჩო, სადაც ჩ-ს წინ ნ ფონეტიკურად განვითარებულა. მეგრულად ჩიჩ-ოლ სიმინდის დაფშენას ეწოდება (ოლ ფუძის მაწარმოებელი სუფიქსია). წოვ. ჩეჩდარ (ჩეჩვა) ქართულით შესული ჩეჩვაა. წოვურში ამ ცნებისათვის მკვიდრი სიტყვა იპოვება; ასეთია დეჭარ; მასში დე ნეიტრალური კლასნიშნის მაწარმოებელი პრეფიქსია, თუმცა სხვა კლასნიშნები ამ ზმნას არა აქვს, მაგრამ პარალელური ლიჭარ ფორმიდან, რომელიც გაფცქვნას ნიშნავს და სრულიად უკლასნიშნო სახეობიდან ჩანს, რომ დე (დეჭარ-ში) უთუოდ პრეფიქსული ელემენტი (შდრ. უკანასკნელისათვის ჭარ—გველის პერანგი; ჭარ ეწოდება აგრეთვე ყოველგვარ გადასაკრავს, მაგ., ლიბეჲ ჭარ, ლეიბის პირი, საბნეჲ ჭარ—საბნის პირი და ა. შ.) აღსანიშნავია ისიც, რომ ჩაჩნურ ჩ-ს წოვურში სწორედ ჭ შეეტყვება ფონეტიკურად, მაგალითების სხვა მწკრივის მიხედვითაც.

71. ჩაჩნ. ნოტყა(მ)—ბალღამი, თხამლი (არსებობს პარალელური ფორმა:

ნოტ(მ)—ნოტაშ(მ)—ჩირქი: ნოტა მინა—ჩირქი ჩადგა, დაჩირქდა).

ინგ. ნოდ || ნოდყა(მ) ნოდღარაშ(მ)—ჩირქი.

წოვ. ნოტყ —ჩირქი.

როგორც დავინახეთ ინგუშური ნოდყა-ს პარალელური ნოდ ფორმიდან ჩაჩნურისთვისაც მარტივი ფუძე(!) ნოტ უნდა იყოს, რომელიც ქართულ ნოტიო-შიცაა წარმოდგენილი. სისველის დაკავშირება თხამლთან სავესებით მოსალოდნელია, რადგან ორივე შემთხვევაში სითხის სხვადასხვა კომპაქტობის მასასთან გვაქვს საქმე. ამხსრივ საგულისხმოა ზემო-იმერულში დაცული გამონათქვამი: „წყალი ჩადგა“, დაჩირქების გაგებით და სულხან ორბელიანის „ტუტყი ნაბანი მწიკული“ (ქართ. ლექსიკ.). უკანასკნელში ყ იგივე ელემენტი უნდა იყოს, როგორც ჩაჩნ. ნოტყა-ში.

72. ჩაჩნ. ყურყუმე(მ)—ყურყუმეშ(მ)—ხელოვნური ტბორე, ღრმა, საბანაოდ მოსახერხებელი ადგილი წყალში.

წოვ. ყურყურ ბაჰარ—ჩაყვინთვა.

ჩაჩნური ყურყუმე იგივე უნდა იყოს, რაც ქართული ჩა-ყურყუმ-ელაეება. გამორიცხული არ არის იმის შესაძლებლობა, რომ ჩაჩნურშიცა და ქართულშიც ფუძე ყურყუმ ბგერითმიბადვის ნიადაგზე წარმოქმნილიყო (შდრ. ანალოგიური წარმოშობის სვანური ლიტყუბუნე—ჩაყვინთვა, ჩაყვინთვა) ერთიმეორისაგან დამოუკიდებლად, თუმცა ამ ბგერითმიბადვის ელემენტი ყურყ-ს მოუდის, უმ ჩაჩნურსა და ქართულში რაღაც მაწარმოებელი სუფიქსია და მისი იდენტური სახით არსებობა ორივე ენაში გვაფიქრებინებს რომ ერთერთ მათგანში იგი შეთვისებულია. უმ სუფიქსის ფუნქცია ქართულის ნიადაგზე დაბინდულია და იგი მაინცდამაინც არ არის გავრცელებული. სახელთა განყენებითობის მაწარმოებელი ჩაჩნურში არის ამ, ამავე ფუნქციით უმ არ გვეგულება (!).

73. ჩაჩნ. რად(მ)—რადიშ(მ)—რივი, ჯერი (თახანა ჰალონა ტაჰა რ ა ღ ეუ—დღეს შენზეა რივი).

ჩაჩხ. რალ გამონაკლისის წარმოადგენს იმ წესიდან, რომლის თანახმად ჩაჩხურში რ-თი დაწყებული სიტყვა ვერ ძლებს გარდა შეთვისებულისა, მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ ამ სიტყვის ინგუშურ ფორმას არღ — რიგი, ჯერი, დავინახავთ, რომ ჩაჩხური რალ თავხმოვან დაკარგულ ფორმად შეიძლება ვივარაუდოთ, თუმცა წოვურშია აგრეთვე რალ (მ) — რალი (მ) რიგი, ჯერი. ეს სიტყვა საინტერესოა არამხოლოდ იმით, რომ ქართულ რიგ-თან მოდის, არამედ იმიტომაც, რომ ჩაჩხურის აწ გამქრალი მნიშვნელობით მიცვალებულისთვის წესის აგებისა ხვდება ქართულში კილოურად დაცულ ანალოგიურ გავებას ამ სიტყვისას: ხეცურულად რიგის დაყენება მიცვალებულისათვის გარკვეული დროის შემდეგ მაგ., წლისთავზე — წესის აგებას ნიშნავს (ქელების გადახდა, დატირება) დღესაც. ასევეა თუშურად. ამას გარდა, წოვურად რალ მაჯარ — (მიცვალებულზე) რიგის ამოღებაა. ამგვარად, შეხვედრის გარდა, როგორც ჩაჩხურში, ისე ქართულის მთის კილოებში ტერმინის უძველესი საწესო გავებაცაა დაცული.

ჩაჩხურ-ქართველურ ენათა შეხვედრებში ყურადღებას იპყრობს აგრეთვე წყება ზედსართავეებისა, რომელთაგან აღსანიშნავია:

74. ჩაჩხ. მ, ბ, დ, ვ-ფხეფა — თბილი, ცხელი (ეს ორი ცნება არაა გარჩეული; შდრ. დოხდალარ [ადმშ], ბოხბალარ [ნახ], ვოხვალარ [საგ], ჯოხვალარ [ძ'ულა] — გათბობა согреться).

წოვ. აფხეფა — ცხელი; ან მ, ბ, დ, ვ-აფხეფა — ცხელი.

მარტივი ჩაჩხური -ფხ-ის (უფ მაზედსართავებელი სუფიქსია) წოვურში აფხ-ად წარმოადგენა, როგორც უკვე ითქვა, შესატყვისობის ერთერთი მომენტ-თავანია, ე. ი. ძირად -ფხ || -აფხ რჩება; აქედან ჩაჩხური ვ-ს შესატყვისი წოვურში ხშირად ფ არის (შდრ. ჩაჩხ. პოუსარ — ყურება смотреть на ч. 1. ქვემდებარეს მრავლობითში თხოულობს, ამ ტიპისა რამდენიმე ზმნაა — და წოვური ჰაბასარ — ყურება, ცქერა). ჩაჩხური -ფხ და კიდევ უფრო წოვური -აფხ ის ძირია, რომელიც სიტყვა ზა-ფხ-ულ-ის შედგენილობაში მონაწილეობს. მართლაც, თუ გავითვალისწინებთ სიტყვა ზაფხულის აკად. ნ. მ ა რ ი ს ე უ ლ ე ტ ი მ ო ლ ო გ ი ა ს, რომლის თანახმად იგი ნიშნავს „წელიწადი“ (შდრ. სვან. ზაჰ — წელიწადი, ზაფხული) — თბილი, ცხელი¹, მაშინ სავსებით დამაჯერებელი უნდა იყოს ჩაჩხ. -ფხ-ის და ქართ. -ფხ-ს გაიგივება მნიშვნელობით. ამას გარდა ქანურად მა-ფხ-ა ნიშნავს დარს, ხოლო სვან. მა-ფხ-ა — მოწმენდილ ცას. პროფ. არნ. ჩიქობავა ტერმინ ზაფხული-ს გარჩევისას წერს: „საინტერესოა, რომ ჩაჩხურში «ოფხუნ» თბილს ნიშნავს“ (შედარ. ლექსიკ., გვ. 189) და ამგვარად, მათი დაახლოების შესაძლებლობა უკვეა მითითებული. -ფხ||-აფხ ძირს სხვა კავკასიურ ენებშიც ვხვდებით: ხუნდ. ხინ — სითბო, აფხ. ა-ფხა — თბილი, ა-ფხ-გნ — ზაფხული, ა-ფხა-რა — გათბობა.

¹ იხ. Н. Я. Марр — 'Зима' || 'смерть' (из палеонтологии речи), რჩეული შრომები, ტ. II, გვ. 222.

39. აკად. ივ. ჯავახიშვილისადმი მიძღვნილი კრებული.

75. ჩაჩნ. ყორუ—ყრუ (ყორუ სთჳ ვუ—ყრუ კაცია).

ინგ. ყორა—ყრუ.

წოვ. ყურუჲ—ყრუ.

ჩაჩნური ყორუ ქართულ ყრუ-ს ხედება, როგორც ეტიმოლოგიურად, ისე ლექსიკურად. პროფ. არნ. ჩიქობავას აღუნიშნავს, რომ „ქართ. ყრუ უნდა იყოს მიღებული ყურ-უ-საგან, სადაც ბოლოკიდური უ უარყოფითი ნაწილაკია (სვ. ურ)“ (ავტორი, ალბათ, ჰგულისხმობს სახელთა ისეთ ნეგაციურ წარმოებას, როგორიცაა სვან. თხუმურ—უთავო; შედარ. ლექსიკ., გვ. 47). უდავოდ სწორია ავტორის დებულება, რომ ყრუ სრულხმოვნიათი ფორმის მქონე უნდა იყოს (შდრ. ყური, რამდენადაც უთუთა ყრუ-ს ყურისგან წარმომავლობა), მაგრამ ყრუ-ს ბოლოკიდური უ ხომ არ არის ჩვეულებრივი მაზედსართავებელი სუფიქსი ადამიანის შეგრძნების უნარიანობისა და მორალურ-ფიზიკური ანომალიის გადმომცემი სიტყვებისათვის, როგორიცაა ცრუ, ბლუ და სხ.?

რაც შეეხება ჩაჩნურ ყორუ-ს, მასში უ ნაშთია იმ ნაზალი უ-სი, რომელიც არსებითების მაზედსართავებელია ჩაჩნურში და ამ სიტყვაში მარტივ ხმოვნადაა წარმოდგენილი, მხოლოდ იმიტომ, რომ ჩაჩნ. ყორუ ცოცხალს მეტყველებაში თითქმის არსებით სახელადაა გაგებული (ანალოგიური შემთხვევა სხვა-ცა გვაქვს) და რომელიც წოვურს ბუნებრივად შეურჩენია (შდრ. ყურუჲ). აღსანიშნავია ისიც, რომ ქართველურ ენათათვის ყური შედარებით ახალი შენაძენი უნდა იყოს. სამწერლო ქართულის უძველეს ძეგლებში ყურის ნაცვლად სასმენელი გვაქვს; საგულისხმოა ისიც, რომ ჩაჩნურში ყურის ცნებას ყორუ ფუძის სიტყვა-კი არ გამოხატავს. არამედ სხვა: ლერიგ, სადაც ლე პრეფიქსული კლას-ნიშანი შეიძლება იყოს (შდრ. წოვური ლარკ(დ)—ლარკი(ა)—ყური). ჩაჩნ. ყორუ-ს და ქართ. ყრუ-ს გენეზისური ურთიერთ მიმართების ანალიზი მხოლოდ იმას გვათქმევინებს, რომ ყორუ შეთვისებულია ქართულიდან, რამდენადაც ამ უარყოფითი წარმოების ამოსავალი სახეობა ქართულს დაუცავს, ხოლო ჩაჩნურს—არა, და შეთვისებულია ქართული ყრუს იმ ხმოვანსრული ფორმიდან, რომელსაც ჩვენამდე არც წერილობით და არც ცოცხალ ქართულ მეტყველებაში არ მოუღწევია.

76. ჩაჩნ. მელლიჲ — მშვიდი, წყნარი, განელებული.

ინგ.

წოვ.

ჩაჩნ. მელლიჲ-ში ძირად მელლ (resp. მელ) უნდა ვივარაუდოთ (იხ ზედსართავის დაბოლოება); იგი, თუ გარკვეულ ფონეტიკურ მიმართებას ვივარაუდებთ, ქართულ ნელი-ს შეიძლება შეეუფარდოს.

77. ჩაჩნ. ით'თ'(დ)—ათი.

ინგ. ი'თთ'(დ)—ათი.

წოვ. იტტ(დ)—ათი.

ჩაჩხ. ით'თ' გაორმაგებული ძირია და ძირითად ნაწილს უნდა შეადგენდეს *ით (!). ჩაჩხ. *ით უნდა ხედებოდეს ქართულ რიცხვით სახელს ათ-ს (შდრ. მეგრ. ვითი, ჭან. და სვან. ჟეშლ). აღსანიშნავია უღური ვიწ—ათი¹.

78. ჩაჩხ. ა-უყიე = სქელი, ხშირი (густой); იგი კლას-ნიშნებს დაირთავს და მაშასადამე, ვხედებით ა, დ, ბ-უყიე შემთხვევებს.

ინგ. ა-უყ—შუა, საშუალი (средина), აუყიე—შუაში.

წოვ. ა, ბ, დ-უყიე — სქელი (густой); ა-უყიე ბეჯ აა—ხშირი თმა).

ჩაჩხური უკლასნიშნო -უყ- უნდა მეორედბოდეს თითქოს ქართულ უყი-ში (ввязкий-ს გაგებით ეს სიტყვა სამწერლო ქართულშიცაა დამოწმებული). ს ულ-ხ ან ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს თავის ლექსიკონში შეუტანია საინტერესო სიტყვა ნოყა: „ნოყა ლია“ (ქართ. ლექსიკ., სიტყვა „საფლობი“), სადაც ნო თავსართული მაწარმოებელია (ხანური წარმოშობისა?!. შემთხვევითი არ არის, რომ ქართული უყი ხმოვნით შემართული სიტყვაა. ამდენად ეს გარემოება არ გამორიცხავს შესაძლებლობას იგი კავკასიურ ენათაგან და, კერძოდ, ჩაჩხურიდან შეთვისებულად მივიჩნიოთ.

79. ჩაჩხ. შჷრის ფართო (შჷრის ნიყ—ფართო გზა); შჷორთ'ა — ფართო, საქმაო, ბეგრი (თ'ა გაურკვეველი ფუნქციის დაბოლოებაა; იგი სხვა სიტყვებშიც არის). სამწერლო ჩაჩხურშია შჷორთ'უო (ა), შჷორთ'უონაშ (ა) — გასაქანი, შესაძლებლობა.

ინგ. შჷრან—სწორი (ровный, гладкий); შორან (უღრის შჷრან)—ფართო, შორთა—ნელი, წყნარი (меленный, тихий).

წოვ. შორის—ფართო (ზმნაც არის: შორდარ—გაფართოება).

ჩაჩხ. შჷრ || შჷორ ფუძე უნებურად მოგვაგონებს სვანურ სიტყვას მა-შრ-ი — ფართო, სადაც მა პრეფიქსია, ძირა შრ-ი სრულხმოვნიან ფუძეს გვაფიქრებინებს. შესაძლებლად მიგვაჩნია აგრეთვე ქართ. შორის-ს (ძირია შორ) ჩაჩხ. შჷრ || შჷორ-თან ეტიმოლოგიური და სემანტიკური დაკავშირება. არც სვან. მაშრი და არც ქართ. შორი || შორ-ს არ უნდა იყოს მკვიდრი ენათა ამ ჯგუფისათვის და კავკასიური წარმომავლობისა უფროა. სხვა კავკასიურ ენათაგან აღსანიშნავია ისეთი სიტყვა ყაბარდოულში, როგორიცაა შჷერ სწორი (гладкий; ლობატინსკი, ყაბარდოულის გრამატიკა, ლექსიკონი).

80. ჩაჩხ. სული(დ)—სულიანაშ(დ)—ჰვავი (овес).

წოვ. სვილ(ა) სვილი(ა)—პურეულის მარცვლეულის ერთერთი სახეობა (იხმარება ჩაღმა თუშებში; საკუთრივ წოვები მას არ ხმარობენ; ქართულის გზითა ჩანს შესული).

პურეულის ამ კულტურის ჩაჩხური სული-ს მაგვარი სახეობა ქართულშიც არის დადასტურებული. მხედველობაში გვაქვს ერთი მხრივ სულხან ორბელიანი „სვილი ჰვავი (ბალ.)“ (ქართ. ლექსიკონი) და, მეორე მხრივ, მთიუ-

¹ დაწვრილებით ამის შესახებ იხ. აკად. ივ. ჯავახიშვილი: „ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა“, 1937 წ.; გვ. 422—423, რომელმაც პირველად წამოაყენა მათი დაახლოების შესაძლებლობა და სადაც ეს შეხვედრა ორგანიულ მონაცემად მიჩნეული ზოგადად ქართველურ და კავკას. ენათათვის.

ლური და ხევისურული სვილი და თუშური სვილა, ორივე ქვეს რომ ნიშნავს.

არანაკლებ საინტერესო ლექსიკურ შეხვედრებს წავაწყდებით სამეურნეო და შინაყოფაში სახმარი საგნების სფეროდან ამოწვდილ სიტყვებში. აქ ყურადღებას იპყრობს:

81. ჩაჩნ. გალი(დ) გალიეშ(დ)—ტომარა.

ინგ. გალი(დ) გალეშ(დ)—ტომარა

ჩაჩნური გალი-ს ქართულ პარალელად მოგვაგონდება სიტყვა გვალაგი, რომლის შესახებ სულხან ორბელიანი ვრცელ განმარტებას გვაძლევს: „გუალაგი გვალაგი...“ „გვალაგი მაფრაშა“, დაბოლოს, „ბულაგი «ნუთუ ტომარა იყოს» თანავე ეწერა წიგნში“ (იხ. მისი ქართ. ლექსიკ.). ჩაჩნ. გალი-სა და ქართ. გვალაგი-ს შეხვედრაზე მსჯელობისას ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ აგ უკანასკნელში სუფიქსია და ასეთის მქონე ქართული სიტყვა ხშირად სომხურ-სპარსული გზითაა შემოსული. გვალაგი—ტომარა ამხანად სპარსულში არ არის, მაგრამ არის საკმაოდ დამაფიქრებელი ზმნა گوازد (გოვალიდან), რომელიც ნიშნავს შეკრებას, შეგროვებას. ჩაჩნ. გალი კავკასიურ ენათა წილში ერთეული არ არის; ანდიურ ენაშია გუალა=ტომარა.

82. ჩაჩნ. შალთ(ა)—შალთ'ანაშ(ა)—ხანჯალი.

წოვ. შალთ(ა)შალთი(ა)—ხანჯალი.

ამ ცივი იარაღის გადმოსაცემად ჩაჩნურში რამდენიმე სიტყვაა, მათ შორის უცხო წარმოშობის თ'ურ(დ), რომელიც ხანჯლის გარდა ხმალსაც აღნიშნავს. ჩაჩნ. შალთ' უნდა ხედებოდეს ქართულ სიტყვას—შოლტი. მათი მნიშვნელობა დაცილებულია: რომელიღაც მათგანში იგი მეორეული უნდა იყოს. მათი გენეზისური მიმართება ბუნდოვანია¹.

83. ჩაჩნ. ციელ(ა)—ციელაშ(დ)—თოხი.

ინგ. ციელ—სიმინდის თოხი

წოვ. ცელ(ბ)—ცელი(დ)—ცელი.

ჩაჩნ. ციელ, ბუნებრივად, მოგვაგონებს ქართ. ცელ-ს, ოღონდ მნიშვნელობის მხრივ ცელ-ს არაფერი აქვს საერთო თოხთან, იგი კიძა-ს აღნიშნავს. თუ გავითვალისწინებთ იმ საინტერესო ცნობას ქართული სასოფლო-სამეურნეო იარაღების განვითარების ისტორიიდან, რომელსაც აკად. ი. ვ. ჯავახიშვილი გვაწვდის, მაშინ ეს შეპირისპირება არც ისე შეუსაბამოდ მოგვეჩვენება. სახელდობრ, მკვლევრის აზრით, ძველად საქართველოში თიბვის მაგიერ მკა ყოფილა (საქ. ეკონომ. ისტორია, II, გვ. 90). ამ ცნობაში ჩაჩნური ტერმინის თვალსაზრისით ის მომენტია საყურადღებო, რომ თავისდათავად თიბვის პროცესი უფრო გვიანდელი შეიძლება იყოს სასოფლო-სამეურნეო მოსაქ-

¹ აკად. ი. ვ. ჯავახიშვილს „საქართველოს ეკონომიურ ისტორია“-ში მოხსენებული აქვს ტერმინი შოლტა, რომელიც სახვნელი იარაღის ღერძ-გოგორას ერთერთი ნაწილია (მასზეა უღელი დამაგრებული) და ამგვარად, თვით ქართულშივე იძლევა მნიშვნელობითს-ვარიანტებს (იხ. დასახ. ნაშრ., წ. I, გვ. 187—188).

მეობაში, და ის ტერმინი, რომელიც ახლა ჩაჩხურში ცელს აღნიშნავს (ამაზე ქვემოთ) არ არის მკვიდრი ჩაჩხური და ცელობის მისი მნიშვნელობაც მეორეული უნდა იყოს. აკად. ივ. ჯაეახიშვილის აზრით, ქართ. „ცელის სადაურობა ჯერ კიდევ გასარკვევია“ (დასახ. ნაშრ., გვ. 90—91); იმასაც დასძენს, რომ ქართულში და საქართველოში ცელი თავდაპირველად არ იხმარებოდა. საფიქრებელია, რომ ცელი მკვიდრი ქართული სიტყვაა და ძირი მასში უნდა იყოს ც, ხოლო ელ—სუფიქსი-დეტერმინანტი. ჩაჩხური ციელ ქართულიდან უნდა იყოს შეთვისებული ხანგრძლივი და უმჭიდროესი კულტურული ურთიერთობის ნიადაგზე. იგივე უნდა გაფიქროთ ლაკური ცულუნ ზმნის შესახებ, რომელიც თიბეას აღნიშნავს. ქართ. ცელს რალაც ეტიმოლოგიური ერთიანობა უნდა ჰქონდეს ქართულსავე ცულ-თან (სხედასხვა სუფიქს-დეტერმინანტი აწარმოებს ფუძეს!). ცელსა და ნამგალს შორის გარკვეული ფუნქციონალური მონაცვალეობა ჩანს, რომელიც შემდგომ დაზუსტებას მოითხოვს. ამხრზე კავკასიურ ენათა, და კერძოდ, ჩაჩხურის გარდა, ყურადღება მისაქცევია თუშური ცელი, ნამგლის გაგებით რომ იხმარება და თუშურივე მანგალი—ცელს რომ აღნიშნავს.

84. ჩაჩხ. ძჭაღლ (ბ) ძჭა'ღლაშ (დ) — სოლი, ხის გასაყარი ნაწილი ურდულში.

ინგ.
წოვ.

ჩაჩხ. ძჭაღლ, რომელსაც საკმაოდ (და არა არსებითად) განსხვავებულ სემანტიკა აქვს ქართულ (ძველ ქართულ) ძელ-თან შედარებით, მაინც არ გამოირიცხავს მათი შეტოლების შესაძლებლობას.

85. ჩაჩხ. ბიელ (ა) ბიელაშ (ა) — ბარი.

ინგ.
წოვ.

ჩაჩხ. ბიელ არ უნდა იყოს მოკლებული სემანტიკურ და ეტიმოლოგიურ ერთიანობას ქართ. სიტყვასთან ბელ-ტი, სადაც ძირად ბელ- ჩანს (ტი მაწარმოებელი სუფიქსი) და რომელიც შინაარსებრივად იმ იარაღთან უნდა ადიოდეს, რომელსაც ქართულში სიტყვა ბარი გადმოსცემს.

86. ჩაჩხ. ბჯალ (ბ) ბჯალაშ (დ) — ხნული, ორნატი (орна́та).

ინგ.
წოვ.

ჩაჩხ. ბჯალ შესაძლებლად მიგვაჩნია დავუკავშიროთ ქართულ შე-ბლალ-ვაში მოცემულ ბლალ ძირს.

87. ჩაჩხ. ჩერთ'(ა)—ჩერთ'აშ(ა)—ქილოფი.

ეს შინასამომხმარებლო საგანი ისევე გავრცელებულია ჩაჩხეთში, როგორც ქართველ ტომებში და თითქმის ერთნაირად ბგერს, განსაკუთრებით თუ პირველ რიგში მეგრ. ჩერთი-ს დავასახელებთ. აშკარაა, რომ ჩ. ჩერთ' ხვდება ქართ. ჩელტ-საც. სულხან ორბელიანის განმარტებით „ლასტი დაწნული ილეკრო, თუ წკეპლი (ჩელტი დაწნული ვრცელი B)“ (ქართ. ლექსიკ.). სენ. ჩელტ

ლასტის გარდა ნიშნავს ფარცხსაც (რიჟია); აფხაზ **ა-ჩალტ** ქართულით შესული ჩელტია. ქ. ჩელტი-ში ტი მაწარმოებელი სუფიქსია (იგი სხვა სიტყვებშიც იჩენს თავს, მაგ., წყურტი, ლუყურტი, წკიპურტი, ქარქვეტი და ა. შ.); იმავე ფუნქციისაა ქართულისაგან დამოუკიდებლად ჩაჩნ. თ'-ც. შესაძლოა დავუშვათ, რომ მოყვანილი ტერმინი კავკას. ენათათვის და განსაკუთრებით ჩაჩნურ-ქართველურ ენათათვის საერთო კუთვნილებისაა.

88. ჩაჩნ. **ძჭარ(დ)**—**ძჭარაშ(დ)**—წნელის ან ფიჩხის წნული, რომელსაც, სახლს სახურავად წამოაცვამენ, ან მისი ნაწილებისაგან ღობეს სდგამენ (ზოგჯერ ხიდის ასაგებდაც იყენებენ, თუ წყალი ან ღელე პატარაა).

ფეიქრობთ, ჩაჩნ. **ძჭარ** უკავშირდება ქართულ ძარს, რომელიც მოწნულ სასიმილდეს აღნიშნავს, ან ურმის წნულ კედლებს, რათა ტვირთი (მაგ., სიმილი), არ გადმოცვივდეს. სულხან ორბელიანის განმარტებით „**კელძარი** ქელის ჯინი საზიდარი“ (ქართ. ლექსიკ.) და „**ძარი** ქორის საჯდომი გოდორი“ (იქვე). ჩაჩნ. **ძჭარ** ქართ. ძარი-ს იგივეობად კი არა—შესატყვისობად შეიძლება მიგველო, რომ **ჭ** მუდერი სპირანტი ჩაჩნურის ნიადაგზე ძ'-ს შემდგომ არ იყოს განვითარებული (რაც ჩაჩნურისათვის კანონზომიერია).

89. ჩაჩნ. **ხუოლა(ბ)**—**ხუოლნიშ(დ)**—ზვინი (схирда).

ჩაჩნური **ხუოლა** ეტიმოლოგიურად და სემანტიკურად იმეორებს ქართ. **ხულა**-ს (ბედელს რომ ნიშნავს) ერთის მხრივ და **ხუხულა**-ს — მეორეს მხრივ, (*ხულხულა)¹. ჩაჩნ. **ხუოლა**-ს და ქართ. **ხულა**-ს ეტიმოლოგიისთვის საჭირო მასალებს ამჟამად არც ერთი მათგანი არ იძლევა. აფხაზურში, როგორც ქეთ. ლომთათიძე ფიქრობს, **ხულ**-ფუძე თითქოს ყუა-თია წარმოდგენილი შემდგომ ორ კომპოზიტში: **აფჰი-ყუა**—ჩალის ზვინი და **ათა-ყუა**—თივის ზვინი.

90. ჩაჩნ. **კუღა(დ)**—**კუღალაშ(დ)**—სპილენძის პატარა წყლის ქურქელი.

წოვ. **კუტალ(დ)**—**კუტლი(დ)**—წყლის პატარა ქურქელი თიხისა (ეს სიტყვა აწინდელ წოვურში იშვიათად იხმარება).

ჩაჩნ. **კუღალ**-ს პარალელი ქართულში და სახელდობრ, ქართლურში დაეძებნება. ქართლურად **კუტალი** (მრავლ. **კუტლები**) ხის წყლის კოკას აღნიშნავს. სულხან ორბელიანის განმარტებით „**კუტალი** ხის წურწუმა“ არის (ქართ. ლექსიკ.). ამგვარად, ერთიდაიმავე სახელწოდების ქურქელი ჩაჩნურ-ქართულში სხვადასხვა მასალისაგანაა გაკეთებული. ქართულ კუტალ-ში ფუძე (თუ ძირი!) **კუტ** უნდა იყოს (ალ—ფუძის სუფიქსი-დეტერმინანტი). თუ ეს ასეა, მაშინ ჩაჩნ. **კუღალ** ქართულიდანაა შეთვისებული. შესაძლებელია ქართ. სიტყვა **კოღი**, რომელიც აგრეთვე საწყაოს აღნიშნავს, კუტალი-ს **კუტ**-თან იყოს დაკავშირებული.

91. ჩაჩნ. **მორზუხუ(ბ)**—**მორზუხაშ(დ)**—მარწუხი. ამ კონკრეტი მნიშვნელობის გარდა გადატანითი მნიშვნელობითაც იხმარება, მაგალითად, ში ქ'უგ.

¹ სულხან ორბელიანის განმარტებით „ხუხულა არს ყრმათა მიერ ბედითი ნაჭეშაკარი, რეცა სახლაკი“—ქართ. ლექსიკ.

გ ა ლ მ რ ზ უ ხ დეკანა ბელშტე დილლინა — გულზე ხელი დაიკრიფა რა, მხრებზე დაადო; თუეფიმ გ ა ლ მ რ ზ უ ხ აოხუ — თოფების შეჯვარდინება (скрестить ружья).

ინგ. მარზადა(ბ) — მარწუხი.

ჩაჩნ. მარზუხუ იგივე უნდა იყოს, რაც ქართული მარწუხი და ქართული-დანვე შეთვისებული, თუ გავითვალისწინებთ, რომ ქართული ა ჩაჩნურში ო-დ შეიძლება გადასულიყო, წ—ზ-დ და ა. შ. ქართული რომ ამ შემთხვევაში მიმწოდებელი ენაა, ჩაჩნ იქიდანაც, რომ თვით მარწუხი ქართულისავე ნიადაგზე ამოიხსნება. სვან. მარწუხ ქართულიდან შესული სიტყვაა.

92. ჩაჩნ. ხერხ(ბ) — ხერხაშ(დ) — ხერხი.

ინგ. ხერხ — ხერხი.

ჩაჩნ. ხერხ იგივეა, რაც ქართული ხერხი და უკანასკნელიდანაა მასში შესული. ხერხი ქართულის ნიადაგზევე უნდა იხსნებოდეს (ამაზე სხვაგან). სვან. ხერხ და აფხაზ ახაჩახ აგრეთვე ქართ. ხერხის თავისებური ვადმოცემაა.

93. ჩაჩნ. ქურ(დ) — ქურაშ(დ) — ფანჯარა, სხვენი.

ინგ. ქურ(დ) — ფანჯარა.

წოვ. ქორ(დ) — ქორი(დ) — ფანჯარა.

ჩაჩნ. ქურ ქართულის გზით შეთვისებული ქორი უნდა იყოს, რომელიც ძველ ქართულში (სახლს) ოთახს აღნიშნავდა (მხედველობაში გვაქვს თვით ქორი-ს გარდა ისეთი შედგენილი კომპოზიტები, როგორცაა ქორედქორედი — სართულიანი). სვანურად ქორ სახლია, რაქულად ქორეთი სხვენს აღნიშნავს. წარმოშობით ქართული ქორი არ უნდა იყოს ქართული და თითქოს ბერძნული მისი წარმომდინარეობის უშუალო წყარო უნდა იყოს. ჩაჩნური ქურ-ისათვის ეს დეტალი წარმომავლობის მხრივ არაფერს სცვლის.

94. ჩაჩნ. ერდ — სვეტი, რომელიც შუაეცხლის ბოძს წარმოადგენს და რომელიც ამასთანავე სახურავის ბურჯიცაა.

ჩაჩნ. ერდ იგივეა, რაც ქართ. ერდო და უკანასკნელისაგან შეთვისებულიც. ქართ. ერდო-ს მკვიდრობის ამბავი საეჭვოა; მისი პირველწყარო თითქოს სომხ. *Էրդ* (სახურავი, სახლი, სახურავის სარკმელი — *სრხოვთე ოქნი*) ჩაჩნ. ყოველ შემთხვევაში, ჩაჩნ. ერდ ქართულის გზითაა ჩაჩნურში შესული; ამას სხვა რამის გარდა გვაფიქრებინებს რედუცირებული ო, რომელიც ქართ. ერდო-ს სრული ო სპონენის ფონეტიკურად შესუსტებული სახეობაა.

95. ჩაჩნ. ნარს(ა) — ნარსიშ(ა) — კიტრი.

ჩაჩნ. ნარს-ში რ შემდეგაა განვითარებული, როგორც ეს მტკიცდება ერთ-ერთი გამოკვლევიდან¹. მაშასადამე, ძირია ნარს (ან *ნარს), რომელთანაც, თუ ფუძის დეტერმინანტ ვ სუფიქსს აღვადგენთ, მივიღებთ ქართულ სიტყვა ნარს-ს. აკად. ივ. ჯავახიშვილმა დაადგინა, რომ ნარსის კულტურა ერთი უძვე-

¹ იხ. „Об инфиксе „р“ в вейнахском языке“ — Изв. Инг. Научно-Исследоват. Инст. Красвеленил, 1930, გვ. 472.

ლესთაგანია საქართველოში. თვით ტერმინი ნესვი, მისი აზრით, მკვიდრ-ქართულია და მეზობელ ენათა სამყაროში თვისი არ გააჩნია. თუ გავითვალისწინებთ მკვლევრის მეორე დებულებას, რომლის თანახმად, როგორც ქართულში ისე ქანურ-მეგრულში კიტრ-ნესვისა და გოგრისთვის ერთიდაიგივე (ნესვი) სიტყვა უნდა ყოფილიყო (საქ. ეკონომ. ისტ., II, გვ. 261), მაშინ ჩაჩნ. ნარს-ისა და ქართ. ნესვი-ს დაკავშირება ძნელი არ იქნება (შდრ. ქან. შურკა—კიტრი და მეგრ. შინკა—ნესვი).

96. ჩაჩნ. ქემსი(ა)—ქემსიშ(ა)—ყურძენი.

ყურძენის ამ ჩაჩნურ სახელწოდებას ჩვენ ვუკავშირებთ ყურძენისავე ჯიშის ერთერთ სახელწოდებას გურულში კამუშა-ს. აკად. ივ. ჯავახიშვილის ცნობით, მკვიდრო მტევანს ქართულად ეწოდება კუმსი || კუმში || კუმუშა (შდრ. ზმნური ფორმა კუმშვა და მოკუმვა). ეს ამასთანავე ყურძენის თავისებური ჯიშიც ყოფილა. ტერმინის მოყვანილ სახეობას აკად. ივ. ჯავახიშვილი კუმშვა ზმნას უკავშირებს (საქ. ეკონომ. ისტ., II, გვ. 306). მევენახეობის კულტურა ამჟამად ჩაჩნეთში სრულიად წარხოცილია. ჩაჩნ. კემსი ქართულიდან შედარებით ადრე შეთვისებული სიტყვა უნდა იყოს.

97. ჩაჩნ. ხიე(ბ)—ხანწაშ(დ)—მოჭრილი ხე (ძვ. ქართ. ძელი).

ინგ. ხი—ხე.

წოვ. ხე(ბ)—ხენი(დ)—ხე.

თავის უკანასკნელ ნაშრომში პროფ. არნ. ჩიქობავა წერს: „ხე—ფუძეს შესატყვისი ქანურში და მეგრულში არა აქვს; ეს ფუძე გვხვდება ჩაჩნურსა და ინგუშურში. ჩაჩნ. ხიე—ხე, ინგუშ. ხი—ხე... მხედველობაში უნდა ვიქონიოთ, რომ ხე ჯერ კიდევ დაბადების ტექსტშია დამოწმებული: თუ ეს სახელი შეთვისებულია ჩაჩნურ-ინგუშურიდან, ეს უნდა მომხდარიყო თხუთმეტოდე საუკუნის წინ“ (შედარ. ლექსიკ., გვ. 120). მართლაც, ქართველურ ენებში ამ ცნებისათვის (ხე) სულ სხვადასხვა სიტყვებია გამოყენებული: ქანურ-მეგრული ჯალი, ქართ. ხე და სევან. მეგამ (ძირეულია გამ!). ამას გარდა პატიეცემ. ავტორის შენიშვნისა არ იყოს (ხე ჩაჩნურ-ინგუშურიდან უნდა იყოს შეთვისებული), ხეს თვისი კავკას. ენათა წიაღში უფრო ეპოვება, ვიდრე ქართველურ ენებში (ქართ. ხე-ს თუ არ მივიღებთ მხედველობაში) შდრ. მაგ., უდ. ხოდ—ხე და ანდიური ლ'უდი—ხე, ტყე (როგორც უდურში, ისე ანდიურში დ ელემენტია ასახსნელი; ანდიურის ლ' ლატერალი მარტივი ხ-ს შესატყვისად სავსებით მოსალოდნელია). ამ სიტყვის ქართულიდან შემოსულობის ეჭვს ისიც აქარწყლებს, რომ ჩაჩნურ ხენ-ს ბოლოში ნაზალი ხმოვანი აქვს, რომელიც მხოლოდ ნორმალური ნ ფონემიდან უნდა იყოს მიღებული, რის საბუთს ქართ. ხე სიტყვა არ იძლევა (და პირუკუ, ნაზალი ხმოვანი ჩაჩნურისა სხვა ენის სინამდვილეში წმიდა ხმოვნად უფრო იქცეოდა). ოღონდ, დამაფიქრებელია ის გარემოება, რომ თვით ხე ჩაჩნურში ხე-ს კი არ ნიშნავს, არამედ მოჭრილ ხეს, ძელს, ხოლო ხის ცნება იქ გადმოცემულია სიტყვით ღით'თ'.

✓ 98. ჩაჩნ. თ'ალ(დ)—თ'ულიშ(დ)—ქადარი.

ჩაჩნ. თ'ალ იგივე უნდა იყოს, რაც ქართ. თელა; ამ ენაში ერთიდაიგივე ძირი სხვადასხვა მკენარეულ ობიექტს აღნიშნავს. ძირითადი მნიშვნელობის

განშტოება ამ შესაძლებლობას არ გამორიცხავს. ჩაჩხ. თ'ალ ქართულიდ ან უნდა იყოს ნასესხები, რამდენადაც ეს სიტყვა ქართულში შეიძლება ამოიხსნას ეტიმოლოგიურად.

99. ჩაჩხ. ლორდ -ყლორტი (სენსუს).

ინგ. ლოარდ—ყლორტი.

ჩაჩხ. ლორდ-ს რაღაც ერთიანობა უნდა ჰქონდეს ქართ. ყლორტ-თან, თუ დავეუშვებთ, რომ ჩაჩხ. ლორდ-სა და ქართ. ყლორტ-ს შორის რომელიღაც ლატერალი ბგერის მქონე სიტყვა უნდა ვივარაუდოთ გარდამავალ საფეხურად. ყლორტი ქართველურ ენათა ნიადაგზე უნდა იხსნებოდეს და წარმომდგარი ჩანს ქანურ ყა და მეგრულ ცა-დან (შტო—штот), რომლის მრავლობითის ფორმა ყალ || ცალ მოცემული უნდა იყოს ყლორტ-ში რტ სუფიქსის (დანიშნულება?!) დართვით. ქართულში ყლორტის სხვა სახეობაცაა დაცული; სულხან ორბელიანის განმარტებით „კლერტი ყურძნის ღერო“ (ქართ. ლექსიკ.); კლერტი ქართლურ კილოში ცოცხალი სიტყვაა და აღნიშნავს არა მხოლოდ ყურძნის ღეროს, არამედ ღეროს, ყლორტს საზოგადოდ. წოფური ყლორტ(ღ) ქართულიდანაა შეთვისებული. სხვა ქართველურ ენათაგან შეიძლება აღინიშნოს ხუნძ. წარტაელ—შტო.

ლექსიკური შეხვედრები ჩაჩხურისა ქართველურ ენებთან განსაკუთრებით ცხოველია ორნიტოლოგიურ და ზოოლოგიურ ობიექტთა აღმნიშვნელ სახელწოდებებში. აქ პირველ რიგში უნდა დავასახელოთ შინაურ ფრინველთა სამყაროდან ისეთი ცნობილი ფრინველი, როგორცაა

100. ჩაჩხ. ქ'ოთ'ამ(ღ)—ქ'ოთ'ამაშ(ღ)—ქათამი.

ინგ. ქოთ'ამ(ღ)—ქათამი.

წოვ. ქ'ოთ'ამ(ღ)—ქოთმი(ღ) -ქათამი.

ექვს გარეა, რომ ქართული ქათამი, ქანური ქოთუმე, მეგრული ქოთომი და ჩაჩხური ქ'ოთ'ამ ერთიდაიგივე ენობრივი მონაცემია. მათში ძირეულად ქ'ოთ || ქათ უნდა ვივარაუდოთ, უმ || ომ || ამ რაღაც უცნობი მაწარმოებელი ელემენტია, იმდენადვე ქართველურ (და უფრო სწორად ზანურ) ნიადაგზე წარმოქმნილი, რამდენადაც ჩაჩხურისაზე. ამ სიტყვაში ჩაჩხურ-ქართველურისათვის ძირეული რომ ქოთ || ქათ || ქ'ოთ არის, ამას შედარებითი პარალელებიც ცხადყოფს; შდრ., მავ., სვან. ქათ-ალ—ქათამი, აფხაზ. აკტტგ—ქათამი, ქვემო-აღმ. დეური ჩაფე || ქათგ—იგივე, ყაბარდ. ჰაღ || გელ—იგივე და სხვა. თუ ჩაჩხური ამ სიტყვაში ქართველურ ენებს დასესხებია, ეს საკმაოდ გვიან უნდა მომხდარიყო, ყოველ შემთხვევაში ძველი სამწერლო ქართულის მიჯნას ეს ამბავი უკვე იყო გადმოცილებული, რადგან, როგორც ცნობილია, ძველ ქართულში ქათამი ამ შინაური ფრინველის ზოგად (სქესის მიხედვით გაუდიფერენცირებელ) სახელწოდებად იხმარებოდა და მისი დავიწროება მოგვიანებით მოხდა. უფრო სწორია ვიფიქროთ, რომ იგი საერთო ფონდიდანაა აღებული¹.

¹ აკად. ივ. ჯავახიშვილი ქათამ-ს შედგენილ, ორწილედ სიტყვად სთვლის—ქათამი, საიდანაც თომი || თუმე და სხ. თმას აღნიშნავს (იხ. მისი „ქართული და კავკას. ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა“, გვ. 613—617).

101. ჩაჩნ. ქ'ჭრა(დ)—ქ'ჭრინაშ(დ)—ქორი.

ინგ. ქ'ჩრა(დ)—ქორი.

წოვ. ქუჯარ(დ)—ქორაწლჩ(დ)—ქორი.

ჩაჩნ. ქ'ჭრი იგივეა, რაც ქართული ქორი, ქანური ქური, მეგრული ქორი.

102. ჩაჩნ. ჭუომ(დ)—ჭუებიშ(დ)—ქოტი.

ჩაჩნ. ჭუომ იგივე უნდა იყოს, რაც ქართული ქოტი. ჰ და ტ-ს მონაცვლეობა თვით ჩაჩნურსა და ქართულშიც სავსებით დასაშვებია და ამის ნათელმყოფი მაგალითებიც არა ერთია.

103. ჩაჩნ. მოზჷ(ბ)—მოზიშ || მოზნ(დ)—ბუზი (მრავლობითში თანაბრად იტყვიან, როგორც მოზიშ ყნზა ძუ სუო—ბუზები მკბენენ მე, ისე მოზნ ლიელაშ დუ—ბუზები ფრენენ).

ინგ. მოზ(ბ)—მოზი(დ)—ბუზი.

ჩაჩნ. მოზჷ იგივე უნდა იყოს, რაც ქართ. ბუზი და ბზიკი (მ და ბ-ს შენაცვლება სხვა მაგალითებითაცაა ნათელყოფილი). ჩაჩნ. მოზჷ და ქ. ბუზი-ს მეტნაკლებად განსხვავებული ვარიანტები მრავალ სხვა კავკას. ენაშიც არის და ერთი უძველესთაგანაც უნდა იყოს მათში. ამდენად ეს სიტყვა საერთო კუთვნილებაა მათთვის. აღსანიშნავია ქვემო-ადიღეური ბაძჷ—ბუზი, ყაბარდოული ბზე—ფუტკარი, ბავე —ქინქლა (МОШКА; ლობატინსკი, ყაბარდ. გრამატ., ლექსიკონი).

104. ჩაჩნ. ჯჭალი(დ)—ჯ'ჭალიეშ(დ)—ძალი.

ინგ. ჟჭელი(დ)—ძალი.

ჩაჩნ. ჯ'ჭალი ქართ. ძალი-ს, ქანურ-მეგრული ჯოლორი-ს და სვან. უელჷ-ის შესატყვისი ჩანს. პროფ. არნ. ჩიქობავა ქართველურ ენებში ძალ || ჯოლ || უელ-ს გამოჰყოფს ძირად, ლ, ორ, ჷ ფუძის დეტერმინანტ-სუფიქსებად მიიჩნია (შედარ. ლექსიკ., გვ. 83). ჩაჩნ. ჯ'ჭალი-ში ჯ' უ-საგან უნდა მომდინარეობდეს და ამდენად სვანურთან უნდა იდგეს უფრო ახლოს. ამ სიტყვის ჩაჩნური ფორმა (ლი დაბოლოება რომ აქვს) გვაფიქრებინებს, რომ იგი ქართველურ ენათაგან შეიძლება იყოს შეთვისებული.

105. ჩაჩნ. ფოლლა(ბ)—ფოლლარჩი(დ)—პეპელა.

ჩაჩნ. ფოლლა ის სიტყვა უნდა იყოს, რომელიც მეორდება ქართული პეპელა-ს მეორე -პელა ნაწილში, თუ უკანასკნელს შედგენილ, ორნაწილედ სიტყვად მივიჩნევთ (*პელპელა). სვანური პარპოლდ || პარპულდ ქართ. პეპელა-ს სვანური ნაირსახეობაა. სვანურს შედარებით მიახლოებია ქვემო-ადიღეური შაპრაპ (შ ასახსნელია). ჩაჩნ. ფოლლა-ს და ქართ. პეპელა-ს ეტიმოლოგია ნათელი არ არის, ამდენად ამ ორი ოდენობის გენეზისური მიმართებაც დაბინდულია. ამავე ბუღისა უნდა იყოს აფხაზ. ა-ბარბალჯკ—პეპელა

106. ჩაჩნ. ციციგ(დ)—ცისკიშ(დ)—კატა

ინგ. ცისკ—კატა.

ჩაჩხურში ძირია ციც, იგ მაწარმოებელი სუფიქსია (თუნდაც ჩაჩხ. სთ'აგ-ის.—კაცი—ტიპისა). ძირა ციც=ქართული ციცა-ს განმეორებაა. როგორც პროფ. არნ. ჩიქობავა ფიქრობს, ქართ. კატ ფუძე შეთვისებული უნდა იყოს და ქართველურ ენათათვის ციც ძირია დამახასიათებელი და ოდინდელი (შედარ. ლექსიკ., გვ. 83). მართლაც, ეს ძირი მყოფობს ქართველურ ენებში; ასეთია სვან. ციც, ხევსურული ციცაჟ, ქართ. ციცა || ციცუნია. ამ სიტყვაში ჩაჩხურის შეხვედრა ქართველურ ენებთან მათი საერთო ენობრივი საგანძურის ერთერთი სადემონსტრაციო ნიმუში უნდა იყოს და არა რომელიმე მათგანის მეორესგან შეთვისებული. სხვა კავკას. ენათაგან აღსანიშნავია ხუნძ. იციქო—კატუნია

107. ჩაჩხ. ფჰიიდ(ა)—ფჰიიდაშ || ფჰაიდარჩი(ა)—ბაყაყი.

ინგ. ფხიდ—ბაყაყი.

წოვ. ფჰიიტ(ბ)—ფჰიიტ(დ)—ბაყაყი.

ჩაჩხ. ფჰიიდ-ისათვის პარალელის დაძებნა ქართველურ ენებში მხოლოდ სვანურიდან ხერხდება; მხედველობაში გვაქვს სვან. აფხჷ || ამფხჷ (უკანასკნელი—ხალღურად), რომელიც ბაყაყს ნიშნავს (ქართულით შესული ეს უკანასკნელი სიტყვაც მკვიდრობს მასში). რათქმაუნდა, სვან. აფხჷ ჩაჩხურის ზუსტ პარალელად ვერ გამოდგება, რადგანაც მასშია თავიკიდური ა, რომელიც არ არის ჩაჩხურში, ხოლო ჩაჩხური ფჰიიდ-ის დ არ ასახულა სვან. აფხჷ-ში. შესაძლებელია იღ (შდრ. წოევრის იტ) ჩაჩხურში წარმოშობით სუფიქსური ელემენტი იყოს. სვანურ-ჩაჩხურში ძირად ფხ უნდა ვივარაუდოთ. ამრიგად, აქ მხოლოდ ნაწილობრივ სიახლოეს უნდა შევჯერდეთ და ამ ორი სიტყვის დაახლოებაში ზოგი მომენტის გარკვევა შემდგომისათვის შემოვიწინოთ.

III

დაბოლოს, რამდენიმე შენიშვნა უკვე არა შეხვედრებზე (ძველსა და შედარებით ახალზე), არამედ იმ აშკარად შეთვისებულ სიტყვებზე ჩაჩხურში, რომლებიც შესძინა მას საქრისტიანო საქართველომ. ჩაჩხურის ენობრივი ურთიერთობა ზემომოყვანილის მიხედვით თუ ზოგ შემთხვევაში მეტად ღრმაა და როგორც ითქვა, სხვა დროსა და სივრცეშია საძებარი მისი სათავე, სამაგიეროდ, ქვემოთმოსაყვანი უთუოდ შედარებით ახალი დროის ამბავია. ეს ის პერიოდია, როდესაც ჩაჩხეთი საქართველოს წარმართად შეხვდა. საქართველო საქრისტიანო აღმოსავლეთის ყველაზე ჩრდილოეთით მდებარე სახელმწიფოებრივი წარმონაქმია საშუალო საუკუნეებში და უფრო აღრეც. ისტორიულ ცნობათა თანახმად მისი სარწმუნოებრივი ექსპანსია კავკასიონის ჩრდილოეთით მდებარე მთის კავკასიელ ტომებს მისწვდა და მრავალი მათგანი თავისი სახელმწიფოებრივი სარწმუნოების პროზელიტადაც აქცია. უდავოა ისიც, რომ წარმართი ნოხჩის ტომებიც საქართველომ მოაქცია თავის დროზე (ეს მოაქცევა არც მტკიცე იყო და არც ხანგრძლივი). ქრისტიანობა კავკასიის მთიანეთის ამ ნაწილისათვის ისეთივე იძულებითი კულტი იყო, როგორც მოგვიანებით ისლამი. მიუხედავად ამისა, ჩაჩხურში მაინც ვხვდებით ქრისტიანული კულტის

ისეთ ძირითად სიმბოლიურ გამოხატულებას, როგორცაა სიტყვა **ჯვარი**, რომელიც მას შემორჩა არამხოლოდ ენაში, არამედ იგი დაცულია ნივთიერად ქვა-ჯვარებისა და ჯვარხატულების სახით. ტერმინის ანალიზი შემდეგ სურათს შლის:

108. ჩაჩნ. **ჯ'ჰარ(დ)—ჯ'ჰარაშ(დ)—ჯვარი.**

ინგ. **ჯჰარ - ჯვარი.**

ჩაჩნური **ჯ'ჰარ** იგივეა, რაც ქართული **ჯვარი**. ჩაჩნური **ჟ** ბგერა ამ სიტყვაში ზუსტი ფონეტიკური შესატყვისია ქართულ **ვ**-სი (**ჯვარი**; შდრ. ჩაჩნ. **ჟაჟ-ვაშლი** და ქართული **ვაშლი**: **ჟ** **ვ**). მეტნაკლებად ცვლილი სახით ტერმინი **ჯვარი** სხვა კავკასიურ ენებშიც შექრილა¹.

109. აგრეთვე ამ ისტორიული ქარტახლის მონაქროლია ჩაჩნური ტერმინი **მარხა(დ)—მარხანაშ || მარხაშ(დ) - მარხვა** (სუო **მარხა** **ჯრბუშ** **ეუ—მე** [masc.] **ემარხულობ**). იგი ზედსართავ სახელადაცაა გამოყენებული და, მაგ., **მარხე ბუთ** ნიშნავს მარხვის თვეს (**месяц заговения**).

ინგ. **მარხა(დ) - მარხვა.**

წოვ. **მარხა(დ)—მარხუი(დ)—მარხვა** (შდრ. სვან. **მარხუ—id**).

ჩაჩნური **მარხა** იგივეა, რაც ქართული **მარხვა** (იგი მთლიანად უკანასკნელიდანაა შესული და როგორც ჩაჩნურის ფონეტიკურ ჩვევათათვის მოველოდით, პირველი **ა** ხმოვანი დასუსტებულია და **ა**-დ ქცეულა).

ქართულიდანვე შესულა (შაბათის სისტემაზე გაწყობილი) შვიდეულის ზოგი დღის სახელწოდებაც. თუ გავითვალისწინებთ აკად. ივ. ჯავახიშვილის დებულებას, რომლის თანახმად „შაბათის სისტემის შვიდეულის დღის სახელები ქართულში უკვე IV—V ს. ქ. შ. გაბატონებული ყოფილა“ (ქართვ. ერის ისტორია, წ. I, გვ. 110), მაშინ ასეთის მყოფობა ჩაჩნურში ნოხჩისა და ქართველ ტომთა ურთიერთობის საკმაოდ შორეულ წარსულს ხდის ფარდას. ასეთია:

110. ჩაჩნ. **ქ'ირა(დ)—კვირა** (მსგეფსის გაგებით; **კვირა** **დღეს-კი ქ'ირედი** ეწოდება).

ინგ. **კირა(დ)—კვირა** (მსგეფსი; **კირი დე—კვირა დღე**).

წოვ. **კვირა—მსგეფსი** და **კვირა დე—კვირა დღე** (ქართულიდან).

სრულიად უეჭვოა ჩაჩნ. **ქ'ირა-ს** და ქართ. **კვირა-ს** იგივეობა (პირველი ნასესხებია ქართულიდან).

111. ჩაჩნ. **ორშუოთ(ა) —ორშაბათი.**

ინგ. **ორშოთ(დ)—ორშაბათი.**

ჩაჩნ. **ორშუოთ** იგივეა, რაც ქართული **ორშაბათი**. წოვეურს ამ დღისათვის მკვიდრი სიტყვა აქვს გამოყენებული: **ცჰანა**², რომელიც სიტყვა-სიტყვით პირ-

¹ იხ. სიმონ ჯანაშია — „საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე“, ტფილისი, 1937, გვ. 110 და შემდ.

ველს ნიშნავს, ე. ი. იმ სისტემაზეა აგებული, რაგვარზედაც შეიდეულის სხვა დღეების (სამშაბათი, ოთხშაბათი, ხუთშაბათი) ჩაჩური სახელწოდებანი.

112. ჩაჩნ. პერისქა(ა) პარასკევი (პერისქადი [ღ] = პარასკევი დღე).

ჩაჩნ. პერისქა იგივეა, რაც ქართული პარასკევი. ქართულიდანვეა შესული წოვ. პარასკ(დ). უღური ფარასკი აგრეთვე პარასკევს აღნიშნავს.

თუ სწორია, რომ ჩაჩური ბჰარგ-ის (ბ; ბჰარგიშ ბ) ძირი თვალს რომ ნიშნავს (შდრ. ინგ. ბარკ, წოვ. ბჰარკ) ხეთურ ბერბერთან (თვალი; გაორმაგებულია მრავლობითის საწარმოებლად, რადგან თვალი წყვილია), ჩაჩნ. ბუორზ მგელს რომ ნიშნავს, სუმერული ლურსმული წარწერების ბერ-თან (მგელი)¹, ხოლო ჩაჩნების ლეგენდარული გმირის ტურპალის სახელწოდება ასურულ-ხეთურ-ქართულ ტაბალთან რაღაც უხილავი ძაფებითაა დაკავშირებული, თუ სწორია, რომ ქართულისთვის უდეტერმინაციო ფუძეებია უძველესი მდგომარეობა, როგორც ეს პროფ. არნ. ჩიქობავამ ქართულის (და ქართველური ენების) სავსებით მკვიდრ მასალაზე აღმოაჩინა, თუ სწორია, რომ კაკას. ენებს (ასეთია ჩაჩურიც) ქართულ-ქართველურ ენებთან ორგანული, ოდინდელი ნათესაობა აქვთ, როგორც ეს ფაქტების წყებით მტკიცდება აკად. ივ. ჯავახიშვილის მონოგრაფიაში², მაშინ ის წყება მაგალითთა ჩაჩურ-ქართველურ ენათა ლექსიკური შეხვედრებისა, რომელიც წინამდებარე წერილის მსჯელობის საგანს შეადგენს, არც შემთხვევითია და არც უმნიშვნელო, არამედ მოწმობს მათ ორგანულ ენობრივ-კულტურულ კავშირს, იმ კავშირს, რომლის სათავე სულ სხვა დროსა და სივრცეშია საძიებო, ვინემ ამის შესაძლებლობას ისტორიული პერიოდის ქართული იძლევა.

თუ სწორია, რომ ჩაჩან-ინგუშთა საზოგადოებრივი ცხოვრების განვილი ეტაპებზე დასტურდება დიდი ოჯახის ყველა ნიშანი, გვაროვნული წყობილების ელემენტები, ხოლო ამ ეტაპებზე თავისდათავად დიდმნიშვნელოვანი სოციალური ინსტიტუტის ის ტიპი, რომელიც წინაგვაროვნული და გვაროვნული დროის თავისუფალი საძმოების — თ'აფ'ების სახით იმეორებს სენების ცნობილ ლამხუბის ინსტიტუტს, თუ სწორია, რომ ჩაჩნების დელა (ინგ. დალა) წოვების დალაა, სვან. ლეთაება დალ-ის ხორციელი და სულიერი მონათესავეა, ხოლო ამ ტონებში საყოველთაოდ გავრცელებული მფარველი ღვთაება ერდა იქნებ თავისებურ სემანტიკურ გამონაშუქად მიგვეჩნია ხალღური Ardini-სა და იმ არდი-სა (თუ არდა-სი), რომელიც აკად. ივ. ჯავახიშვილს შხის ქართულ სახელწოდებამდე აქყავს, თუ სწორია, რომ ჩაჩან-ინგუშთა აწ მიმქრალი წარმართული პანთეონი იმეორებს ქართულ-ქართველურ პანთეონს არსებითად და ძირითადად — ყაშყალ-ის ჩაჩური კულტი და ქართული ლაზარეობა,

¹ „Barbaru Wolf bar-ba-ru ša-a-na hi-ki-e pu-ha-di šu-lu-ku «ein Wolf, den man hat hingehen lassen, umein Lämmlein wegzunehmen» (Jensen); KStar Sm 954, 12 (KB VI, 2, 118 f.)“ იხ. Knut Tallqvist, „Akkadische Götterepitheta“ 1938, გვ. 72. ახს გარდა, შდრ. წოვ. ბჰორწ—მგელი, ხუნდ. ბაწ—id., ანდური ბიცა—ჯიხვი, დარგ. ბაწ—მგელი და ლაკ. ბარწ—მგელი, მამაცი.

² ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, ტფილისი, 1937 წ.

სხვა წარმართულ სალოცავებზე რომ აღარა ვთქვათ რა, მთელი სერია ჩაჩნური ელგიწ-ებისა, სევანური მეზირ-ის ტიპს რომ ჩამოგავს, ნანა-ს და კერძოდ, ხინანა-ს (სიტყვა-სიტყვით წყლის დედა) ის აწ შენელებული კულტი, რომელიც ეგოდენ შესაგრძობია ქართულ ნანა-ბატონებში დღესაც,—მაშინ პირველ აბზაცში ნათქვამი შეიძლება გადაიზარდოს წარსულში ამ ტომთა კიდევ უფრო ორგანული და მრავალმხრივი კულტურულ-ენობრივი ურთიერთობის უტყუარ ვარაუდში.

ჩაჩნური უმწერლო ენაა. ისტორიული ცნობები ჩაჩნეთზე მწირია. ჩაჩნურის ლექსიკაზე რომ ვმსჯელობთ, ვეყრდნობით ცოცხალი ჩაჩნურის მონაცემს. აწინდელი ჩაჩნურის მკვიდრი მასალაა ეს მონაცემი, თუ რამდენიმე ენობრივი ფენის შენატანი, ამჟამად ძიების ბუნდოვანი საგანია. ჩაჩნურის დღევანდელი კილოური დიფერენციაცია საგრძნობლად წაშლილია. ჩაჩნ-ინგუშთა ტომობრივი დაჯგუფება წარსულში გაცილებით უფრო ხშირი უნდა ყოფილიყო და მისი ამსახველი ეთნონიმები უფრო მრავალფეროვანი. თუ ამჟამად ჩვენ ხოლოდ დალდა-სა და ნოხჩი-ს ვიცნობთ, რომელთაგან პირველი შედარებით ახალი შენარქმევი უნდა იყოს, ხოლო მეორე ჯერ კიდევ პტოლემეოსიდან და სომხურ უსახელო გეოგრაფიიდან მომდინარეობს. აწ დაკარგულად უნდა ვივარაუდოთ რამდენიმე სხვა ეთნონიმიც. მაგ., ყარაბულახების ტომი (თუ ტომობრივი განაშტოები), რომელიც არსტხოვ-ს სახელწოდებითაა ცნობილი, ისტორიას თვალთა წინ შემოეკარგა.

თვით ეთნონიმი ჩაჩანი (და ნაწარმოები ჩაჩნური ქართულის ნიადაგზე) ისტორიის მხედველობის არეშია წარმოქმნილი სულ უკანასკნელ ხანებში. ასე უწოდებენ ნოხჩიებს ანდიელები, ყაბარდოელები, ოსები და ქართველები (განსხვავება ფონეტიკურ ნაირსახეობაშია). პ. უსლარი ამ ეთნონიმს ხუნძური წარმოშობის სალანძღავ სიტყვად სთვლის¹. რაც შეეხება ნოხჩი-ს, რომელიც სომხური უსახელო გეოგრაფიის (მოსე ხორენელს რომ მიეწერება) *სასანას-ასანგ-*ს უდრის², იგი უნდა ფარავდეს რამდენიმეს თუ არა, ორ ტომობრივ ერთეულს მაინც. გარკვეული ისტორიული ვითარების ამსახველია, რომ ჩაჩნები დღეს განასხვავებენ ჩენტე-რგუ-ს—ჩენტების არღუნს (იგივე ქართ. ორაგვი || არაგვი) და შარ-რგუ-ს—შარების არღუნს. შემთხვევითი არ არის ისიც, რომ აკად. ივ. ჯავახიშვილი თავის უკანასკნელ ნაშრომში ჩრდილო-კავკასიელ ტომთა ზოგად ეთნურ-ლინგვისტურ სახელად სარმატ || შარმატს მიიჩნევს³. თუ ეს ასეა, მაშინ ისიც შეიძლება დავასკვნათ, რომ ამ სახელწოდების უკანასკნელი რეალური ტომობრივი ნამსხვრევი ისტორიის ქარტეხილმა სწორედ ჩაჩნეთში—არღუნის ერთერთი ტოტის, ვიწრო შარ-არღუნის ხეობაში გამოკეტა, თუმცა იქ მოზინადრე ტომი დღეს თავის თავს ნოხჩის უწოდებს.

¹ Э. К., IV, გვ. 25.

² იხ. К. П. Пятков—Армянская география VII века по Р. Х. (приписывавшаяся Моисею Хоренскому)—1877 წ., სომხური ტექსტი, გვ. 16.

³ ივ. ჯავახიშვილი—ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა. 1937, დასკვნა.

ამ რთულ ვითარებაში გზის გაკვალვა მხოლოდ ძიების კომბინირებული მეთოდითაა შესაძლებელი. მანამდე კი უნდა კმავეყოთ იმისა, რასაც ცოცხალი ჩაჩნური მეტყველება გვაწვდის. როგორც ვნახეთ, ჩაჩნურის ლექსიკური შეხვედრები ქართველურ ენებთან სხვადასხვა თვალსაზრისით თხოულობს განხილვას, ნაწილი მათგანისა მეტად ძველია და სიღრმიდან ამოწვდილი. ეს ის დანალექია, რომელიც ენათა შორის ორგანული კავშირის მაუწყებელია. მართალია, აქ არა გვაქვს ეგზომ მკვეთრად გამოსახული ერთიანობა „აგებულეების პრინციპებისა და აგებულების მასალის მხრივ“¹, რაც ქართველურ ენებში, მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ, რომ აქ ენობრივი ურთიერთობის მეტად ჰალარა წარსულია, მაშინ ის მცირედით, რაც ზემოთ წარმოვადგინეთ, არ უნდა იყოს ინტერესსა და მეცნიერულ ღირებულებას მოკლებული. თუ ქართველურ ენებში სიტყვათა ქარბი უმრავლესობა აგებულია ძირისა და პრეფიქს-სუფიქსთა შეხამების პრინციპზე, რაც პროფ. არნ. ჩიქობავას უაღრესად მნიშვნელოვანი დებულების თანახმად ფუძის დეტერმინანტადაა სახელდებული², მაშინ, ქართველურ ენათათვის უძველესად უდეტერმინაციო ფუძეები უნდა ვივარაუდოთ. ისტორიულად დაცული ქართული სიტყვათა დეტერმინირებულ ფუძეებს წარმოგვიდგენს; მაშინაც-კი, როდესაც იგი უცხოენობრივ მარტივ ფუძეთა მქონე ლექსიკას ითვისებს, ადეტერმინირებს მას სათანადო სუფიქს-დეტერმინანტით. ასეთი ვითარება V საუკუნემდე თუ არა, VII—VIII საუკუნემდე მაინც ადის და, მაშასადამე, ჩაჩნურ-ქართველურ ენათა ლექსიკური შეხვედრების ერთი ნაწილი, რომელიც სწორედ ამ ციკლის ნიშნებს იძლევა, VI საუკუნეზე ადრინდელი უნდა იყოს. დათარიღების სხვა მომენტებზეც შეიძლება შევმდგარიყავით, მაგრამ ამაზე სხვა დროს და სხვაგან.

Г. ГОНИАШВИЛИ

СЛОВАРНЫЕ СХОЖДЕНИЯ ЧЕЧЕНСКОГО И КАРТВЕЛЬСКИХ ЯЗЫКОВ

(РЕЗЮМЕ)

В предлагаемой статье автор задается целью, не вдаваясь в глубокий анализ, указать на некоторые лексические схождения чеченского и картвельской группы языков. Исходя из имеющегося в литературе достаточно обоснованного положения об исконном родстве северо-кавказских языков с южной группой, часть приводимых лексических схождений толкуется,

¹ იხ. არნ. ჩიქობავა—„მიმართულებითი ბრუნვის მნიშვნელობისა, წარმოებისა და ისტორიისათვის“—ენიშკი-ს მოამბე, I, 1937, გვ. 27 (ხაზი ავტორისა).

² ვგულისხმობთ პროფ. არნ. ჩიქობავას ნაშრომს: „სახელთა ფუძის უძველესი შედგენილობა ქართველურ ენებში“—წაკითხულია მოხსენებად კავკასიურ ენათა განყოფილების საჯარო სხდომაზე 1937 წ. და ამ ნაშრომში წამოყენებულ დებულებათა უკვე სამუშაო წესით გამოყენებას ამავე ავტორის ჭან-მეგრ.-ქართ. შედარებით ლექსიკონში.

как следствие генетической общности чеченского и картвельских языков, а другая—как следствие их длительного культурного общения в прошлом.

Выделен тот чеченский, сравнительно несложный, корнеслов, который в картвельских языках предстает в виде простых основ с паразитием т. н. суффиксов-детерминантов (ссылка на проф. А. С. Чикобава, впервые выдвинувшего положение, имеющее крупную научную ценность—особенно в приложении к картвельской группе языков—о специфических по характеру суффиксах, детерминирующих основы слов).

Из наиболее вероятных сходжений выделяются:

- Чечен. ახ *ax*—половина, гр. ნა-ხ-ევ-არ-ი *na-x-ev-ar-i*, сван. ხე-ნსგა *xe-nsga* тоже.
- Чечен. აგ აგო—колыбель, гр. აკ-ვ-ან-ი *ak-v-an-i*—тоже.
- Чечен. ბარც *bars*—холмик, насыпной вал, возвышенность, гр. ბორც-ვ-ი *borc-v-i*—холмик; ა-ბურც-ებ-ა *a-burc-eb-a*—припухаты, вздуваться пузырями (тесто, ожог на теле).
- Чечен. გუოთ'ა *guot'a*—плуг, гр. გუთ-ან-ი *gut-an-i*—тоже.
- Чечен. დ'უოგ *d-uog*—сердце, гр. გ-ულ-ი *g-ul-i*, занскос (=чано-мегрельское) გ-ურ-ი *g-ur-i*, сван. გ-უ-ი *g-w-i*—сердце.
- Чечен. ორზუო *orzuo*—орел, гр. არ-წივ-ი *arc-iv-i*—орел.
- Чечен. ქ'უа *k'uj*—шапка (головной убор вообще), гр. ქუ-დ-ი *ku-d-i*—тоже, სარ-ქუ-ელ-ი *sa-r-ku-el-i*—крышка, сван. ლი-ქუ-ემ *li-ku-em*—одеваться, сван. ლე-რე-ქუ *le-re-ku*—одежда, чан. დოლო-ქუ-ნუ *dolo-ku-nu*, мегр. მიკა-ქუ-ნალი *miqa-ku-nali*—одежда.
- Чечен. მაგ-არ *mag-ar*—мочь, гр. მაგ-არ-ი *mag-ar-i*—твердый, крепкий.
- Чечен. მოკუ *moqu*—бритвенный нож, гр. მახვ-ილ-ი *maxv-il-i*—меч.
- Чечен. მახა *māxa*—иголка, гр. მახ-ათ-ი *max-at-i*—большая игла.
- Чечен. ნოу *niq*—дорога, гр. ნოქ-ვ-ი *nok-v-i*—трудно проходимая дорога (по словарю С. Орбелиани).
- Чечен. სა *sa*—душа, свет, гр. სუ-ლ-ი *su-l-i* (сравни. занск. შუ-რ-ი *šu-r-i*, сван. ქუ-იბ *ku-in*)—душа.
- Чечен. ვაჟ *vaz*—яблоко, гр. ვაშ-ლ-ი *vaš-l-i*, зан. უშქ-ურ-ი *ušk-ur-i*, сван. უისგ *wisg*—яблоко
- Чечен. ჩა *čā*—пшеничная солома, гр. ჩა-ლ-ა *ča-l-a*—солома вообще.
- Чечен. ცაჰ *caħ*—один (одна, одно), иттука, гр. ც-ალ-ი *c-al-i*—тоже.
- Чечен. ახ-არ *ax-ar*—пахание, пахота, гр. ხვ-ნა *xv-na* (др. гр. ხუ-ნა *xu-na*) мегр. ხო-ნ-უა *xo-n-ua*—тоже.
- Чечен. წიეს *čies*—красный, гр. წ-ით-ელ-ი *č-it-el-i*—тоже.
- Чечен. წი *čī*—кровь, сван. წ-ორ *č-or*—кровная месть.

Чечен. წყე ცჳე—имя, название, гр. წ-ოდ-ებ-ა *č-od-eb-a*—пазывать, именовать, წვ-ევ-ა *čv-čv-a*, др. груз. მო-წ-ეს-ვ-ა *mo-č-es-v-a*—приглашать, мегр. უ-წ-უ *u-č-u*—сказал, სვან. ლი-წ-ჰ-ი *li-č-h-i*—приглашать.

Чечен. წყე ცჳე—огонь, гр. წვ-ა *čv-a*—гореть, горение

Чечен. ხააჲ хааჲ—знать, сван. მა-ხ-ალ *ma-x-al*—знание, лукавство.

Чечен. ხუობ ხიოხ—лук, гр. ხახ-ვ-ი *hax-v-i*—то же и т. д.

Более спорны такие сопоставления, как:

Чечен. გუორგაჲ гуоугаჲ—круглый, гр. მრგუ-ალ-ი *mrġu-al-i*—то же.

Чечен. დ-უჲ *d-ug*—игло, ярмо, гр. უღ-ელ-ი *uġ-el-i*, сван. უღ-ჴ-ა *uġ-w-a*—игло, ярмо.

Чечен. ქირა *k'ira*—сердце (в отвлеченном понимании), гр. მ-კერ-დ-ი *m-ker-d-i*—грудная клетка.

Чечен. უჲ-ოჲ უჲ-ოჲ—сухой, высушенный, гр. ხმ-ელ-ი *hm-el-i* (др. гр. ჳმ-ელ-ი *qm-el-i*)—сухой.

Чечен. ხაარ хаар—сидение, гр. ს-ხ-დ-ომ-ა *s-x-d-om-a*—заседание, заседание (основа ს-ხ-ედ *s-x-ed* || ს-ხ-ედ *s-x-ed*), мегр. ხ-უნ-ა *x-un-a* || ხ-ვ-ენ-ა *x-v-en-a*—сидеть, чан. გე-ხ-ენ *ge-x-en*—сидит.

Чечен. გჳა ოჳა—зверь, дикий, гр. მ-ვ-ეც-ი *m-q-es-i*—то же.

Чечен. კარა *kāra*—закуток для теленка в хлеву, гр. კარ-ავ-ი *kar-av-i*—шатер, კარ-ი *kar-i*—дверь.

Чечен. ათ'თ'ა at't'a || ათ'თ'აჲ at't'aჲ—легкий, легко (ср. დაჲ *dāje*—легкий), гр. ად-ვ-ილ-ი *ad-v-il-i* (сван. ჰ-აშთ *h-ašt*)—легкий.

Чечен. წე-ნი *če-ni* новый, чистый, свежий, гр. წმ-იდა *čm-id-a*—чистый, святой,

Чечен. გუო quo—навоз, гр. ნე-ხვ-ი *ne-xv-i*—то же.

Весьма древние культурно-исторические связи вскрывают такие лексические сходства (частью являющиеся отражением общего языкового достояния, частью обычным в таких случаях усвоением), как:

чечен. ალარდ *alard*—стог сена, хевсур. ალერდი *alerdi*—веревка, витая из сена и ალერდი *alerdi* (по словарю С. Орбелиани)—сырое сено.

Чечен. ბუხი *büsi*—ночь, сван. ბაზ *baz* || ბაზიჲ *bazij*—ночь, этой ночью, ნა-ბოზ *nā-boz*—вечер.

Чечен. ბერგ *berg*—копыто, мегр. ბორკი *borġi*—нога, гр. ბრკ-ოლ-ებ-ა *brk-ol-eb-a*—препятствовать, ბორკ-ილ-ი *borġ-il-i*—кандалы.

Чечен. გუოლა *guola*—колено, локоть, чан. ბურ-გულ-ი *bur-gul-i*, мегр. ბირ-გულ-ი *bir-gul-i*, сван. ლუ-ლა *lu-la*—колено.

Чечен. კესერე *kčsere*—выемка на шее, гр. კისერი *ķiseri*—шея.

Чечен. ბაგა *bagā*—рот, гр. ბაგე *bage*—уста, губы.

Чечен. ტარა *tāra*—ладонь, пятерня, гр. ტარი *taŕi*—рукоять, ручка.

Чечен. ნაბ *nab*—сон, гр. გა-ნაბ-ვა *ga-nab-v-a*—притаиться.

Чечен. (ღ, ვ, ჯ, ბ)-იჟაბ (*d, v, j, b*)—*ižab*—спать, сван. უჟ *už*—сон, ლი-ჟეჟე *li-žeže*—спать.

Чечен. წუბ ღარ *čubdar*—пиявка, гр. წ-ოვ-ა *č-ov-a*, წუ-წ-ნ-ა *ču-č-n-a*—сосать.

Чечен. (ვ, ბ, დ, ჯ)-იეჟ-აბ (*v, b, d, j*)-*ieq-ab*—делить(ся), гр. გა-ჟ-ოვ-ა *ga-ž-or-a*—делить, გა-ჟ-რა *ga-ž-ra*—разгонять, отделяться.

Чечен. ლიეფ-აშ აჟ *lier'-aš ju*—блестит, гр. ლაპ-ლაპ-ი *lap-lap-i*—блеск.

Чечен. ნანა *nāna*—мать, занское ნანა *nana*, гурийское ნენა *nenā*—мать, груз. ნანა-ნანინა *nana-nanina*—припев ритуальной песни, поющейся при за-болевапии в доме ребенка корью.

Чечен. მარ *mār*—муж и მარ *mār*—мужчина, мужественный, сван. მარე *māre*—человек.

Чечен. ბერ *bēr*—дитя, чан. ბერე *bere*—мальчик.

Чечен. ძამუღ *č'amū*—свадебный дружка, гр. ძმა *čma* || ძამა *čama*—брат.

Чечен. ლა-თ'თა *la-t't'a*—земля, чан. ლეტა *leta*—земля, мегр. ლეტა *leta*—грязь.

Чечен. შუღ *šu*—год, гр. შარშან *šaršan*—в прошлом году.

Чечен. სურე *sürē*—вечер, занск. სერი *seri*—ночь, гр. სერ-ობ-ა *ser-ob-a*—вечеря.

Чечен. ტუნი *ṭūni*—сырость, гр. ტენი *teni*—то же.

Чечен. (ა, ბ, დ, ვ)-ოვხ-უფ (*j, b, d, v*)-*ovx-uf*—теплый, горячий, гр. ზა-ფხ-ულ-ი *za-ḫ-ul-i*—лето, чан. მა-ფხ-ა *ma-ḫ-a*—ведро, сван. მა-ფხ-ა *ma-ḫ-a*—ясное, безоблачное небо.

Чечен. ყორუ *qoru*—глухой, гр. ყრუ *qu*—то же.

Чечен. ით'თ' *it't'*—десять, гр. ათი *ati*, мегр. ვითი *viti*—то же.

Чечен. შური *šūri*—широкий, сван. მა-შრ-ი *ma-šr-i*—то же, гр. შორ-ი *šor-i*—далекий.

Чечен. სულა *sula*—овес, мтиульско-хевсурск. სვილი *svili*, тушинск. სვილა *svila*—то же.

Чечен. გალია *galij*—мешок, гр. ვვალაგი *gvalagi*

Чечен. ციელ *ciel*—мотыга, гр. ცელი *celi*—коса.

Чечен. ჩერთ' *čert'*—цыновка, гр. ჩелტი *čelti*, мегр. ჩერთი *čerti*—то же, сван. ჩელტ *čelṭ*—цыновка, борова.

Чечен. ძ'შარ *č'sar*—плетенка из прутьев, гр. ძარი *čari*—кукурузник (плетенный), высокие стены арбы из плетенных прутьев.

Чечен. მარზუხუ *mōrziḫu*—клещи, гр. მარწუხი *marčuxi*—то же.

Чечен. ხიერხ *xiex*—пила, гр. ხერხი *hexxi*—то же.

Чечен. ნარს *nārs*—огурец, гр. ნესვი *nesvi*—дыня

Чечен. ხი-ეფ *xies*—бревно, гр. ხე *xé*—дерево.

Чечен. თ'ალ *t'al*—кипарис, гр. თელა *tela*—оляха

Чечен. ქუოთ'ამ k'uot'am—курица, гр. ქათამი katami, чан. ქოთუმე kotume, мегр. ქოთომი kotoimi, сван. ქათал katal—курица.

Чечен. ქჭრი kñri—ястреб, гр. ქორი kori—то же.

Чечен. მოზუ mozu—муха, гр. ბუზი buzi—то же.

Чечен. ჯ'ალი ჯ'/ali—собака, гр. ძალ-ლი ჯაყ-ლი (ср. запск. ჯოლ-ორ-ი ჯოყ-ოგ-ი, сван. ჟელ-უ ჯეყ-უ)—собака.

Чечен. ფ'ოლა p'olla—бабочка, гр. პეპელა pepela—то же.

Чечен. ციციგ cicig—кошка, гр. ციცა cica, хевсур. ციცაჲ cicaჲ, сван. ციც cic—кошка.

На более спорных сходжениях мы не останавливаемся. По мере возможности кроме ссылок на ингушско-бацбийские (цовские) языковые параллели, при наличии таковых, имеются ссылки и на другие кавказские языки. При анализе тех простых чеченских основ, которые сходятся с основами, осложненными наращением суффиксов-детерминантов в картвельских языках, автор руководствуется единственной предельной датой их сходжения—предположительной датой возникновения грузинской письменности—в древнейших памятниках которой засвидетельствованы те же детерминированные основы слов, следовательно, сходжение корнеслова чеченско-картвельских языков этого порядка перебрасывается далеко до возникновения грузинской письменности. Остальные сходжения разновременного и разнородного по типу характера.

Предложенный автором анализ требует, по всей вероятности, более тщательной проработки и более всестороннего охвата материала, как основного, так и подсобного. Поэтому, специалистам по вопросу эта статья рекомендуется, как одна из рабочих попыток сближения одного из кавказских языков—чеченского с группой картвельских.

TH. GONIAŠVILI

RENCONTRES DES VOCABULAIRES DES LANGUES TCHETCHENE ET KHARTHVÉLIENNES

(RÉSUMÉ)

Dans le présent article l'auteur se pose le but d'indiquer, sans approfondir l'analyse, certaines rencontres lexiques des langues tchetchène et kharthvélienne. En partant du principe bien fondé dans la littérature concernant le parenté immémoriale des langues du Nord du Caucase avec celles du Sud, on interprète une partie des rencontres citées, comme suite de la communauté génétique des susdites langues et l'autre partie comme résultat de leur longue association dans le passé.

Une sélection est faite des mots-racines tchetchènes, peu compliqués dans leur ensemble qui, dans les langues kharthvéliennes se présentent sous la forme de raidcaux simples augmentés de suffixes, nommés déterminants (prof. A. S. Tchikobava a le premier avancé une thèse ayant une grosse, valeur scientifique—surtout pour le groupe des langues kharthvéliennes—sur les suffixes spécifiques déterminant les thèmes des mots).

Parmi les rapprochements les plus probables se détachent:

tch. ახ *ax*—moitié, grg. ნა-ხ-ევ-არ-ი *na-x-ev-ar-i*, sv. ხვ-ნსგა *xo-nsga*—même

tch. აგჳ *āga*—berceau, grg. აკ-ვ-ან-ი *ak-v-an-i*—même

tch. ბარც *barc*—coteau, remblai, monticule, grg. ბორც-ვ-ი *borc-v-i*—coteau, ა-ბურც-ებ-ა *a-burc-eb-a*—s'enflera, coquiller (pâte, brûlure).

tch. გუოთ'ა *guot'a*—charrue, grg. გუთ-ან-ი *gut-an-i* même.

tch. დ-უოგ *d-uog*—coeur, grg. გ-ულ-ი *g-ul-i*—zane (= tchano-mègrélien) გ-ურ-ი *g-ur-i*, svane გ-უი *g-w-i*—coeur.

tch. ერზუო *ērzuo*—aigle, grg. არ-წ-ივ-ი *ar-č-iv-i*—aigle.

tch. ქ'უა *k'uj*—chapeau (et toute coiffure), grg. კუ-დ-ი *ku-d-i*—même, სა-რ-ქუ-ელ-ი *sa-r-ku-el-i*—couverture, sv. ლი-ქუ-ემ *li-kw-em*—s'habiller, sv. ლე-რე-ქუ *le-re-kw*, tchane დოლო-ქუ-ნუ *dolo-ku-nu*, mégr. მიკა-ქუ-ნალი *mika-ku-nali*—vêtement.

tch. მაგ-არ *mag-ar*—pouvoir, grg. მაგ-არ-ი *mag-ar-i*—dur, ferme.

tch. მოკუ *moqu*—rasoir, grg. მახვ-ილ-ი *maxv-il-i*—lance.

tch. მნა *māxa*—aiguille, grg. მახ-ათ-ი *max-at-i*—grosse aiguille

tch. ნიყ *niq*—route, grg. ნოკ-ვ-ი *nok-v-i*—route peu praticable (d'après le dictionnaire de S. Orbéliani).

tch. სა *sa*—âme, lumière; grg. სუ-ლ-ი *su-l-i* (cf. sv. ქუ-ინ *kw-in*, zane შუ-რი *šu-ri*)—âme.

tch. აჳ *až*—pomme, grg. ვაშ-ლ-ი *vaš-li-i*, zane უშქ-ურ-ი *ušk-ur-i*, sv. უისგ *wisg*—pomme.

tch. ჩა *čā*—paille de froment, gr. ჩა-ლ-ა *ča-l-a*—paille en général.

tch. ცაჳა *caჳa*—un (une), une pièce, gr. ც-ალ-ი *c-al-i*—même.

tch. ახ-არ *ax-ar*—labour, labourage; gr. ხვ-ნა *xv-na* (ancien grg. ხუ-ნა *xu-na*), mégr. ხო-ნ-უა *xo-n-ua*—même.

tch. წიეს *čies*—rouge, grg. წ-ით-ელ-ი *č-it-el-i*—même.

tch. წი-ჩი *č-i*—sang, sv. წ-ორ *č-or*—vendetta.

tch. წე *čje*—nom, dénomination, gr. წ-ოდ-ებ-ა *č-od-eb-a*—appeler, nommer, წვ-ევ-ა *čv-ev-a*—inviter, ancien grg. მო-წ-ეს-ვა *mo-č-es-v-a*—même, mégr. უ-წ-უ *u-č-u*—a dit, sv. ლი-წ-პ-ი *li-č-h-i*—inviter.

tch. წე *čje*—feu, gr. წვ-ა *čv-a*—brûler, combustion.

tch. ხან(ა) *xān(a)*—savoir, sv. მა-ხ-ალ *ma-x-al*—connaissance, astuce.

tch. ხუოხ *xuox*—o(i)gnon, gr. ხახ-ვ-ი *xax-v-i*—même.

Moins sûres sont les juxtapositions comme:

- tch. გუორგაჲ guorgas—rond, gr. მრგუ-ალ-ი mrgu-al-i—mème.
- tch. დ-უჲ d-uq—joug, gr. ულ-ელ-ი uγ-el-i, sv. ულ-უ-ა uγ-w-a—mème.
- tch. ქირა k'ira—coeur (sens abstrait), gr. მ-კერ-დ-ი m-ker-d-i—thorax.
- tch. ეჲ-ის ēg-is—sec, desséché; gr. ხმ-ელ-ი xm-el-i (ancien gr. კმ-ელ-ი km-el-i)—sec.
- tch. ხაარ xaar—être assis gr. ს-ხ-დ-ომ-ა s-x-dom-a — séance. être assis (rd. ს-ხ-ენ s-x-en || ს-ხ-ედ s-x-ed), mègr. ხ-უნ-ა x-un-a || ხ-ენ-ა x-v-en-a être assis, tchane გე-ხ-ენ ge-x-en—est assis.
- tch. ეჲი ēqi—bête féroce, gr. მ-ვ-ეც-ი m-γ-ec-i—mème.
- tch. კარა k'ara—coin d'étable pour un veau, gr. კარ-ავ-ი kar-av-i—tente, კარი kari—porte.
- tch. ათ'ათ' at't'a || ათ'ათ'ას āt't'as—léger (cf. დჲაჲ dājs mème) gr. ად-ვ-ილ-ი ad-v-il-i (sv. პ-აწთ h-ašt)—léger.
- tch. წე-ნი c'e-ni—neuf, pure, frais, gr. წმ-იდ-ა c'm-id-a—pur' saint.
- tch. ჯუო quo—fumier; gr. ნე-ხვ-ი ne-xv-i—mème
- Il y a des rapprochements qui dévoilent des liens de culture de très ancienne date. En partie elles réfléchissent le patrimoine lingual commun en partie c'est l'appropriation proprement dite et habituelle dans ce cas — la. Ce sont:
- tch. ალარდ alard—meule de foin; khevsour ალერდი alerdi—corde tordue de foin et ალერდი alerdi (d'après L. Orbéliani) foin brut.
- tch. ბუსი büsi—nuit; sv. ბაზ baz || ბაზიჲ bazij—nuit, dans cette nuit, ნ-ბოზ nā-boz—soir.
- tch. ბერგ berg—corne du pied, mégr. ბორკი borķi—pied. gr. ბრკ-ოლ-ებ-ა brk-ol-eb-a—enipêcher, ბორკ-ილ-ი borķ-il-i—les fers aux pieds.
- tch. გუოლა guola—genou, coude; tchane ბურ-გულ-ი bur-gul-i, mégr. ბირ-გულ-ი bir-gul-i sv. ლუ-ლა γu-la—genou.
- tch. კესერე kēsere—échancrure au cou; gr. კისერი kiseri—cou.
- tch. ბჲგა b'ga—bouche, gr. ბაგე bage—bouche, lèvres.
- tch. ტარა t'ara—paume, gr. ტარი t'ari—manche, poignée.
- tch. ნაბ nab—dormir, gr. გა-ნაბ-ვ-ა ga-nab-v-a—demeurer coi.
- tch. (დ, ვ, ჲ, ბ)-იჲას (d, v, j, b)-ižas—dormir, sv. უჲ už—sommeil, ლი-უჲე li-wže—dormir.
- tch. წუბდარ c'ubdar—sangsue, gr. წ-ოვ-ა c-ov-a, წუ-წ-ნ-ა c'u-c-n-a—sucer.
- tch. (ვ, ბ, დ, ჲ)-იეყ-არ (v, b, d, j)-ieq-ar—diviser, partager; gr. გა-ყ-ოჲ-ა ga-q-op-a—diviser, გა-ყ-რა ga-q-ra—dissiper, se séparer.
- tch. ლი-ებ-აჲ ჲუ liep-aš ju—luit, gr. ლაბ-ლაპ-ი lap-lap-i—splendeur, briller.
- tch. ნანა nāna—mère; zane ნანა nana, gourien ნენა nena—mère, gr. ნანა-ნანიანა nana-nanina—refrain d'une chanson qu'on chante quand l'enfant tombe malade de la rougeole.

tch. მწრ mār—preux et მწარ māj — homme, mâle, vaillant; sv. მწრე māre—homme.

tch. ბერ bēr—enfant, tchane ბერე bere—garçon.

tch. ძამუო ჯ'amuო—garçon de la noce; gr. ძმა ჯმა || ძამა ჯამა—frere.

tch. ლა-თ'თა la-*t'a*—terre, tchane ლეტა leṭa même mégr. ლეტა leṭa—boue.

tch. შუო ſuo—année; gr. შარშან ſarſan—l'année dernière.

tch. სურე sūrie—soir; zane სერი seri—nuit, gr. სერ-ობ-ა ser-ob-a—soir.

tch. ტუნი ṭuni—humidité; gr. ტენი ṭeni—même.

tch. (ა, ბ, დ, ვ)-ოვხ-უო (j, b, d, v)-*ovx-u*—tiède, chaud; gr. ზა-ფხ-ულ-ი za-*px-ul-i*—été; tchane მა-ფხ-ა ma-*px-a*—beau temps; sv. მა-ფხ-ა ma-*px-a*—ciel clair.

tch. ყორუ qoru—sourd, gr. ყრუ qru—même

tch. ით'თ' it't'—dix; gr. ათი ati, megr. ვითი viti—même.

tch. შური ſūri—large; gr. შორ-ი ſor-i—lointain, sv. მა-შრ-ი ma-*ſr-i*—large.

tch. სულა sula—avoine, mtioul-khevsour. სვილი svili, touchine სვილა svila—même.

tch. გალია galij—sac, gr. გვალაგი gvalagi—sac, sachet

tch. ციელ ciel—pioche; gr. ცელი celi—faux.

tch. ჩერთ' čert'—natte; gr. ჩელტი čelṭi—même, mégr. ჩერტი čerti—même, sv. ჩელტ čelṭ—natte, herse.

tch. ძ'ჰარ ჯ'far—corbeille tressée, gr. ძარი ჯარი—parois d'un chariot tressées de saules.

tch. მორზუხუ mōrzuxu—tenailles, gr. მარწუხი marṭuxi—même.

tch. ხიერხ xierx—scie, gr. ხერხი xerxi—même,

tch. ნარს nārs—cœncombre, gr. ნესვი nesvi—melon.

tch. ხი-ეო xi-eo—bûche, gr. ხე xe—arbre.

tch. თ'ალ t'al—cypres, gr. თელა tela—aulne.

tch. ქ'უოთ'ამ k'uotam—poule, gr. ქათამი katami, tchane ქოთუმე kotume, mégr. ქოთომი kotomi, sv. ქათალ katal—même.

tch. ქ'ჰრი k'ūri—vautour, gr. ქორი kori—même.

tch. მოზუ mozu—mouche, gr. ბუზი buzi—même.

tch. ჯ'შალი ჯ'šali—chien, gr. ძალ-ლი ჯაყ-ლი (cf. zane ჯოლ-ორ-ი ჯოყ-ორ-ი et sv. ჟელ-ჟი ჯეყ-w)—même.

tch. ციციც cicig—chat, gr. ციცა cica, khewsour. ციცაჲ cicaj, sv. ციცი cic—chat etc.

Nous ne nous arrêtons pas à des choses moins sûres. Dans la mesure du possible à part les renvois aux parallèles dans les langues inngouches—bacbis (tsoves) on recourt à d'autres langues caucasiennes, si l'on est dans le cas de le faire. En analysant les simples thèmes (bases?) tchetchènes qui coin-

cident avec les thèmes (bases?) augmentés ds suffixes déterminants, dans les langues kharthvéliennes, l'auteur se laisse guider par la date unique qui soit possible comme limite de leur rapprochement, quand la langue écrite géorgienne est supposée avoir fait son apparition, période durant laquelle les mêmes thèmes déterminés se trouvent attestés. Aussi les rapprochements des mots--racines des langues tchetcheno-kharthvéliennes de ce groupe sont renvoyés loin avant les origines de la littérature géorgienne. Les autres rencontres se rapportent à diverses époques et ont un caractère divers.

L'analyse proposée par l'auteur exige sans doute que les matières fondamentales et auxiliaires soient élaborées plus en détail et embrassées plus complètement. Aussi recommandons-nous aux spécialistes cet article comme une des tentatives de rapprocher l'une des langues caucasiennes, la langue tchetchène avec le groupe des langues kharthvéliennes.

გარჩემულ ჩაჩხურ სიტყვებთან სამიშვამლი

აგა—578	გუოთა—580
ათათა ათათა—589	გუოლა—595
ალარდ—593	გუორგა—579
ახ—577	დაა—598
ახარ—589	დიჟა—597
ახარ—589	დუოგ—582
ახარუო—589	დუჟ—581
აგარუო—584	ერდო—615
ბგალ—613	ერზუო—584
ბიელ—613	-ეჟიე—583
ბარც—578	ეხიგ—577
ბერ—603	ეჟა—584
ბერგ—594	თალ—616
ბოდა—606	თახანა—593
ბუო—604	თაჟი—607
ბუსი—594	თხოუსა—593
ბგარს—586	-იეჟა (ე, ბ, დ, ა)—598
ბაგა—596	-ითა—584
გალი—612	ითათ—610
გეზგი შაშა—594	კარა—585
გეზიგ—594	კესერე—595
გუობარ—579	კესერიე ქაგ—595
გუო—579	

კირ—605	სტორიე—607	ციცვალა—593
ქ'ირ—605	ტარა—596	ციციგ—618
კუდლ—614	ტარა თ'ტეხნა—596	ძამუო—604
ლბთ'ა—605	ტიელგ პიელგ—597	ძახალუო—604
ლიეფ'აშ—598	ტუნი—607	ძ'უდ—602
ლორდ—617	ტუშა—602	ძ'უდნ—602
მხა—586	ურ—587	ძ'გარ—614
მაგარ—585	ფოლა—618	ძ'გაღ—613
მარ—601	ფაიდ—619	წენი—591
მარ—601	ქემსი—616	წი—590
მარშა ოღლა—598	ქ'ირა—620	წიე—590
მარშალა—598	ქ'ირა—583	წიე წიე—591
მელლი—610	ქ'უდ—585	წიე წიე—591
მოზუ—618	ქუორ—615	წუბდარ—598
მორხუხ—614	ქ'უოთ'ამ—617	ქუ—593
მოტუ—586	ქ'ურა—618	ქუობ—618
მარხა—620	ლუო—593	ხარა—587
ნაბ—597	ყორუ—610	ხა—592
ნანა—599	ყურყუმიე—608	ხიე—616
ნარს—615	შალთ—612	ხიერხ—615
ნიყ—586	შიჩა—599	ხა—583
ნოტყა—608	შუო—606	ჰონულა—607
ფუცი—611	შუორთ'ა—611	ხუოლნ—614
ოეხუე (ა, ბ, დ, ე)—609	შურს—611	ხუოხ—592
ორშუოთ—620	ჩნ—588	ტუო—592
პ'ერისქ'ა—621	ჩერთ'—613	ჯ'გალი—618
რალ—608	ჩიჩ—608	ჯლარ—620
სწ—586	ცაჰო—588	ჯაყ—588
სწრაგ სწრა—604	ციელ—612	
სულა—611		

**უჩველესი მროვნული ცნობა ქართველთა პირველსაცხოვრების
შესახებ მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის სინათლეზე¹**

აქ ჩვენს ამოცანას არ შეადგენს ყველა იმ ჩვენების განხილვა, რომელიც, აღებული თვალსაზრისით, მეცნიერულმა ანალიზმა შეიძლება აღმოაჩინოს წყაროების სხვადასხვა კატეგორიაში. განხილვის გარეშე ვსტოვებთ, კერძოდ, იმ საყურადღებო გარდმონაშთებს, რომლებიც ონომასტიკონშია დაცული და რომელთა შესახებაც თავის დროზე აკადემიკოსი ივანე ჯავახიშვილი წერდა: „ერთი ცხადი და შეურყეველი სამეცნიერო საბუთი... გვიჩვენებს, რომ კავკასია ქართველ ერის თავდაპირველი სამშობლო არ ყოფილა, რომ უძველეს დროს ქართველებს კავკასიაში არ უცხოვრიათ. სად იყო ქართველ ერის თავდაპირველი სამშობლო, ამის შესახებ საისტორიო საბუთებში, რასაკვირველია, ცნობები არ მოიპოვება, მაგრამ ამ საყურადღებო საგნის გამორკვევას თვით ენა გვშეელის. ჩვენი ეროვნების სხვადასხვა ტომთა სახელებში ჩვენი ერის უუძველეს ბინადრობისა და სამშობლოს სახელია შენახული. ავიღოთ, მაგალითად, სიტყვა „ქართული“... [მორფოლოგიური ანალიზი მისგან გამოჰყოფს „სადაურობის ანუ ჩამომავლობის საკვეცს“ — ელ²; ამის შედეგად], „სიტყვა „ქართველის“ პირველი ნაწილიც „ქართუ“ ქვეყნის სახელი უნდა იყოს“... „ამგვარად, დაკვირვებამ დაგვარწმუნა რომ ქართ-მეგრულ შტოს ტომების საკუთარ სახელებში (ქართული, კარდუხი) ერთიდაიგივე ქვეყნის სახელი გვხვდება: იგი არის ქართუ ანუ კარდუ. რაკი ამ ქვეყნის სახელი ორივე შტოს ტომების სახელ-წოდებაში მოიპოვება, უეჭველია იგი ქართველების თავდაპირველი საერთო სამშობლო უნდა ყოფილიყო. ამ სამშობლოს ხსოვნა ქართველების მესამე შტოს წარმომადგენელს სვანებსაცა აქვთ შერჩენილი. სვანეთში ეხლა მოიპოვება რამდენიმე სოფლის საზოგადოება, რომელსაც „ქალდე“ ანუ ხალდე ჰქვიან. ერთი სიტყვით ხალდე ანუ ქართუ ჩვენი ეროვნების თავდაპირველ სამშობლოდ უნდა ჩაითვალოს. ეს კარდუ ანუ ქართუ განთქმული ქვეყანა ქალდეა არის“²...“

ისტორიული გარდმონაშთების ყოველმხრივი და მკაცრი შესწავლა უთუოდ მომავალშიაც გაამდიდრებს საქართველოს ისტორიას. ამის საწინდარია ის დიდად

¹ იბეჭდება შემოკლებით.

² ივ. ა. ჯავახიშვილი, ქართველ ერის ისტორია, წიგნი პირველი და მეორე, ტფ. 1913, გვ. 34—35.

საგულისხმო შედეგები, რომელნიც ამ სფეროში აკადემიკოსი ივანე ჯავახიშვილის დაუღალავმა მოღვაწეობამ შესძინა მეცნიერებას.

წინამდებარე წერილში ეროვნული წყაროებიდან ჩვენ ისტორიული გარდმოცემებით ვზღუდავთ ჩვენს თემას. ამასთან ერთად თავისთავად ცხადია რომ ესოდენ შორეული, ამჟამად ჩვენ მიერ აღებული, ისტორიული ხანის შესახებ მეცნიერული ინტერესი შესაძლებელია ჰქონდეს მხოლოდ ისეთს გარდმოცემას, რომელმაც ადრევე განიცადა ლიტერატურული ფიქსაცია. ამგვარ ლიტერატურულ გარდმოცემებიდან ჩვენს სამეცნიერო მწერლობაში ორს ცნობას ექცეოდა და ექცევა ყურადღება. ერთი მათგანი ე. წ. „ქართლის მოქცევაშია“ დატული, მეორე—ძველ ქართველ ისტორიკოსს ლეონტი მროველს ეკუთვნის.

ლეონტი მროველისათვის ცნობა ქართველთა თავდაპირველი განსახლების შესახებ ელემენტია მისი უფრო რთული კონცეპციისა ქართველ-კავკასიელ ტომთა უძველესი ისტორიის თაობაზე. ამ კონცეპციით, ქართველები, სხვა მოძმე კავკასიელ ტომებთან ერთად, ნოეს ძის, იაფეტის, შვილისშვილის თარგამოსის შთამომავალი არიან. მას შემდეგ რაც ნებროთმა ბაბილონს გოდოლი ააშენა, იქ ენები გაიყვნენ და გაიზივნენ მთელს ქვეყანაზე, თარგამოსი თავისი მრავალრიცხოვანი შთამომავლობით წამოვიდა და ორ მთას, არარატ-მასისს, შუა დაემკვიდრა. თარგამოსის ამ სამკვიდრებელის საზღვრები იყო: აღმოსავლეთით—გურგანის (კასპიის) ზღვა, დასავლეთით—პონტოს (შავი) ზღვა, ჩრდილოეთით—მთა კავკასია და სამხრეთით—„მთა ორეთისა, რომელ არს ქურთთა ქუცყანასა, პირის-პირ მიდისა“ (შეესებული ქართლის ცხოვრება) თუ „ზღვა თერისა“ (მარიამისეული ქართლის ცხოვრება). შემდეგში, რაკი არარატისა და მასისის ქვეყანა ვეღარ იტყვედა თარგამოსის გამრავლებულ მოდემას, თარგამოსმა გაუყო შვილებს თავისი სამკვიდრებელი. ქართველების (აღმოსავლური შტოსი) წინაპარს, ქართლოსს, ერგო ქვეყანა, რომელიც ისაზღვრებოდა: აღმოსავლეთიდან—ჰერეთითა და მდინარე ბერდუჯით, დასავლეთიდან—პონტოს ზღვით, ჩრდილოეთიდან—მთა ლადოთი და სამხრეთიდან—(რომ გეოგრაფიულად გავააზრიანოთ ლეონტის რთული, ან იქნებ მნუსხველთა მიერ რამდენადმე შერყენილი, მითითება) მდ. ბერდუჯის სათავეებიდან მოყოლებული და ტაოკლარჯეთის გასწვრივ შავ ზღვამდე განფენილი მთების სისტემით, რომელიც, სათანადო სექტორში, მტკვრის სამხრეთის შენაკადებს გაჰყოფს არაქსის აუზისაკან. მეგრელების (ქართველთა დასავლური შტოსი) წინაპარს ეგროსს-კი წილად ჰხედომია „ზღვის ყურის“ ქვეყანა, რომელსაც საზღვრავდა: აღმოსავლეთიდან—მცირე მთა ლიხი, დასავლეთიდან—ზღვა (შავი, ცხადია) და (ჩრდილოეთიდან; ტექსტში, ეს სიტყვა გამოტოვებულია)—„მდინარე მცირისა ხაზარეთისა, სადა წასწუღების წვერი კავკასიისა“¹. აძრიგად დაიმკვიდრეს, ლეონ-

¹ ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გამოცემული ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით, ტფ. 1906 წ., გვ. 1—3; ქართლის ცხოვრება, დასაბამით-გან მეთცხრამეტე საუკუნემდის, გამოცემული ღვაწლითა უ. ბროსე, წვერისა რუსეთის სამეცნიერო აკადემიისა. ნაწილი პირველი. ძველი მოთხრობა, 1469 წლამდის ქრისტეს აქეთ: ა. რვეული. კვლემოვრედ დაბეჭდილი აკადემიკოს ნიკო მარის თვალმიდევნით. დასაწყისი ნაწყვეტი. პეტროგრადს, 1923, გვ. 15—17.

ტის მტკიცებით, ქართველმა ტომებმა თავიანთი მერმინდელი (და ახლანდელი) მიწა-წყალი, გამოიარეს რა საკმაოდ გრძელი გზა ბაბილონიდან სომხეთის ზეგანზე ვიდრე „ჩრდილომდე“, ე. ი., ამიერ-კავკასიის ჩრდილოეთის ზონამდე.

ჩვენს სამეცნიერო მწერლობაში ლეონტი მროველის ზემოთგადმოცემულ აღნაგობას მკაცრი და საპართლიანი მსჯავრი აქვს დადებული. პირველი სიტყვა აქაც აკადემიკოსს ივ. ჯავახიშვილს ეკუთვნის, რომელმაც უჩვენა რომ ლეონტი მროველის კონსტრუქცია ხელოვნური და მწიგნობრული წარმოშობისაა¹. აკადემიკოს ჯავახიშვილს შესაძლებლად მიაჩნია მხოლოდ დაუშვას რომ „იქნებ ხალხში გარდმოცემით მაინც რაიმე ბუნდოვანი თქმულება არსებობდა ქართველთა და ზემოჩამოთვლილ ტომთა მონათესაობაზე“². პატივცემული მეცნიერის დასკვნით, „ლეონტი მროველმა იმ საკითხს, რომლის გამოკვევაც იკისრა, ვერ სძლია, ვერც საკმაო ცოდნა გამოიჩინა“³... ამრიგად, მიუღწეველი დარჩა „ჩვენი ისტორიკოსის პირველი და უმთავრესი მიზანი...“, გამოერკვია კავკასიაში მცხოვრებ ერთა საზოგადოდ და განსაკუთრებით-კი ქართველების ჩამომავლობა და ნათესაობა“⁴, და ამდენადვე, ლეონტი მროველის ცნობა ქართველ ტომთა უძველესი ბინადრობის ისტორიისათვის მეცნიერულ ღირებულებას მოკლებულია.

ესევე არ ითქმის „ქართლის მოქცევის“ ქრონიკაზე. ამ ქრონიკის მნიშვნელობა ჩვენი საკითხებისათვის აკადემიკოსს ივ. ჯავახიშვილს ზოგადად შემდეგნაირად აქვს გამოთქმული: „მეტად საყურადღებოა რომ ჩვენმა ძველმა მატრიანემ „მოქცევა ქართლისაჲ“-მაც კარგად იცის რომ ქართველები კავკასიის თავდაპირველი მცხოვრებნი არ იყვნენ. იგი თვით მოგვითხრობს, როგორ და როდის მოვიდნენ ქართველები კავკასიაში და დასახლდნენ. „ქართლი“ და ქართველთა სამეფო მაშინ, მემატრიანის აზრით, კავკასიაში-კი არ იყო, არამედ სამხრეთით. იგი ამტკიცებს, ვითომც ქართველები ალექსანდრე მაკედონელს შემოჰყოლოდნენ და იმ დროიდან მოეკიდებინოთ აქ ბინა. ცნობილია რომ ალექსანდრე მაკედონელი ამიერ-კავკასიაში არას დროს არა ყოფილა, მაშასადამე ქართველს არც შეეძლოთ მას მიჰკედლებოდნენ, მაგრამ მაინც დაახლოებით მართლაც V—IV ს. ქ. წ. უნდა შემოსულიყვნენ ქართველი ამიერ-კავკასიაში და თანდათან აღმოსავლეთი საქართველო დაეპყრათ“⁵. თავის „ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში“ აკადემიკოსმა ივ. ჯავახიშვილმა „ქართლის მოქცევის“ სპეციალური თავი უძღვნა, სადაც ზემოთმოტანილი შეფასება უფრო ვრცლად არის გადმოცემული⁶. აღნიშნავს რა რომ ქრონიკის შემდგენელს „განზრახვა

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლ. წ. I. ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა. მეორე შეესებული გამოცემა. ტფ., 1921. გვ. 172 შემდ.

² იქვე, 174.

³ იქვე, 176.

⁴ იქვე, 172.

⁵ ქართველ ერის ისტორია, დასახ. გამოცემა, გვ. 68.

⁶ ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, დასახ. გამოც., გვ. 85 შემდ.

საგულისხმო შედეგები, რომელნიც ამ სფეროში აკადემიკოსი ივანე ჯავახიშვილის დაულაღვმა მოღვაწეობამ შესძინა მეცნიერებას.

წინამდებარე წერილში ეროვნული წყაროებიდან ჩვენ ისტორიული გარდმოცემებით ვზღუდავთ ჩვენს თემას. ამასთან ერთად თავისთავად ცხადია რომ ესოდენ შორეული, ამჟამად ჩვენ მიერ აღებული, ისტორიული ხანის შესახებ მეცნიერული ინტერესი შესაძლებელია ჰქონდეს მხოლოდ ისეთს გარდმოცემას, რომელმაც ადრევე განიცადა ლიტერატურული ფიქსაცია. ამგვარ ლიტერატურულ გარდმოცემებიდან ჩვენს სამეცნიერო მწერლობაში ორს ცნობას ექცეოდა და ექცევა ყურადღება. ერთი მათგანი ე. წ. „ქართლის მოქცევაშია“ დაცული, მეორე—ძველ ქართველ ისტორიკოსს ლეონტი მროველს ეკუთვნის.

ლეონტი მროველისათვის ცნობა ქართველთა თავდაპირველი განსახლების შესახებ ელემენტია მისი უფრო რთული კონცეპციისა ქართველ-კავკასიელ ტომთა უძველესი ისტორიის თაობაზე. ამ კონცეპციით, ქართველები, სხვა მოძმე კავკასიელ ტომებთან ერთად, ნოეს ძის, იაფეტის, შვილისშვილის თარგამოსის შთამომავალი არიან. მას შემდეგ რაც ნებროთმა ბაბილონს გოდოლი ააშენა, იქ ენები გაიყვნენ და გაიბნინენ მთელს ქვეყანაზე, თარგამოსი თავისი მრავალრიცხოვანი შთამომავლობით წამოვიდა და ორ მთას, არარატ-მასისს, შუა დაემკვიდრა. თარგამოსის ამ სამკვიდრებელის საზღვრები იყო: აღმოსავლეთით—გურგანის (კასპიის) ზღვა, დასავლეთით—პონტოს (შავი) ზღვა, ჩრდილოეთით—მთა კავკასია და სამხრეთით—„მთა ორეთისა, რომელ არს ქურთთა ქუსყანასა, პირის-პირ მიდისა“ (შევსებული ქართლის ცხოვრება) თუ „ზღვა თერისა“ (მარიამისეული ქართლის ცხოვრება). შემდეგში, რაკი არარატისა და მასისის ქვეყანა ველარ იტევდა თარგამოსის გამრავლებულ მოდგმას, თარგამოსმა გაუყო შვილებს თავისი სამკვიდრებელი. ქართველების (აღმოსავლური შტოს) წინაპარს, ქართლოსს, ერგო ქვეყანა, რომელიც ისაზღვრებოდა: აღმოსავლეთიდან—ჰერეთითა და მდინარე ბერდუჯით, დასავლეთიდან—პონტოს ზღვით, ჩრდილოეთიდან—მთა ლადოთი და სამხრეთიდან—(რომ გეოგრაფიულად გავაზრდინათ ლეონტის რთული, ან იქნებ მნუსხველთა მიერ რამდენადმე შერყენილი, მითითება) მდ. ბერდუჯის სათავეებიდან მოყოლებული და ტაოკლარჯეთის გასწვრივ შავ ზღვამდე განფენილი მთების სისტემით, რომელიც, სათანადო სექტორში, მტკვრის სამხრეთის შენაკადებს გაჰყოფს არაქსის აუზისაგან. მეგრელების (ქართველთა დასავლური შტოს) წინაპარს ეგროსს-კი წილად ჰხვდომია „ზღვის ყურის“ ქვეყანა, რომელსაც საზღვრავდა: აღმოსავლეთიდან—მცირე მთა ლიხი, დასავლეთიდან—ზღვა (შავი, ცხადია) და (ჩრდილოეთიდან; ტექსტში, ეს სიტყვა გამოტოვებულია)—„მდინარე მცირისა ხაზარეთისა, სადა წასწოდების წვერი კავკასიისა“¹. აპრიგად დაიმკვიდრეს, ლეონ-

¹ ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გამოცემული ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით, ტფ. 1906 წ., გვ. 1—3; ქართლის ცხოვრება, დასაბამით-გან მეთცხრამეტე საუკუნემდის, გამოცემული ღვაწლითა უ. ბროსე, წევრისა რუსეთის სამეცნიერო აკადემიისა. ნაწილი პირველი. ძველი მოთხრობა, 1469 წლამდის ქრისტეს აქეთ: ა. რვეული. ექლმეორედ დაბეჭდილი აკადემიკოს ნიკო მარის თვალმომიდევით. დასაწყისი ნაწყვეტი. პეტროგრადს, 1923, გვ. 15—17.

ტის მტკიცებით, ქართველმა ტომებმა თავიანთი მერმინდელი (და ახლანდელი) მიწა-წყალი, გამოიარეს რა საკმაოდ გრძელი გზა ბაბილონიდან სომხეთის ზეგანზე ვიდრე „ჩრდილომდე“, ე. ი., ამიერ-კავკასიის ჩრდილოეთის ზონამდე.

ჩვენს სამეცნიერო მწერლობაში ლეონტი მროველის ზემოთგადმოცემულ აღნაგობას მკაცრი და სამართლიანი მსჯავრი აქვს დადებული. პირველი სიტყვა აქაც აკადემიკოსს ივ. ჯავახიშვილს ეკუთვნის, რომელმაც უჩვენა რომ ლეონტი მროველის კონსტრუქცია ხელოვნური და მწიგნობრული წარმოშობისაა¹. აკადემიკოსს ჯავახიშვილს შესაძლებლად მიაჩნია მხოლოდ დაუშვას რომ „იქნებ ხალხში გარდმოცემით მაინც რაიმე ბუნდოვანი თქმულება არსებობდა ქართველთა და ზემოჩამოთვლილ ტომთა მონათესაობაზე“². პატივცემული მეცნიერის დასკვნით, „ლეონტი მროველმა იმ საკითხს, რომლის გამორკვევაც იკისრა, ვერ სძლია, ვერც საკმაოდ ცოდნა გამოიჩინა“³... ამრიგად, მიუღწეველი დარჩა „ჩვენნი ისტორიკოსის პირველი და უმთავრესი მიზანი... გამოერკვია კავკასიაში მცხოვრებ ერთა საზოგადოდ და განსაკუთრებით-ქართველებს ის ჩამომავლობა და ნათესაობა“⁴, და ამდენადვე, ლეონტი მროველის ცნობა ქართველ ტომთა უძველესი ბინადრობის ისტორიისათვის მეცნიერულ ღირებულებას მოკლებულია.

ესევე არ ითქმის „ქართლის მოქცევის“ ქრონიკაზე. ამ ქრონიკის მნიშვნელობა ჩვენი საკითხებისათვის აკადემიკოსს ივ. ჯავახიშვილს ზოგადად შემდეგნაირად აქვს გამოთქმული: „მეტად საყურადღებოა რომ ჩვენმა ძველმა მატრიანემ მოქცევად ქართლისად“-მაც კარგად იცის რომ ქართველები კავკასიის თავდაპირველი მცხოვრებნი არ იყვნენ. იგი თვით მოგვითხრობს, როგორ და როდის მოვიდნენ ქართველები კავკასიაში და დასახლდნენ. „ქართლი“ და ქართველთა სამეფო მაშინ, მემატრიანის აზრით, კავკასიაში-კი არ იყო, არამედ სამხრეთით. იგი ამტკიცებს, ვითომც ქართველები ალექსანდრე მაკედონელს შემოჰყოლოდნენ და იმ დროიდან მოკვიდებინოთ აქ ბინა. ცნობილია რომ ალექსანდრე მაკედონელი ამიერ-კავკასიაში არას დროს არა ყოფილა, მაშასადამე ქართველს არც შეეძლოთ მას მიჰკედლებოდნენ, მაგრამ მაინც დაახლოებით მართლაც V—IV ს. ქ. წ. უნდა შემოსულიყვნენ ქართველი ამიერ-კავკასიაში და თანდათან აღმოსავლეთი საქართველო დაეპყრათ“⁵. თავის „ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში“ აკადემიკოსმა ივ. ჯავახიშვილმა „ქართლის მოქცევას“ სპეციალური თავი უძღვნა, სადაც ზემოთმოტანილი შეფასება უფრო ვრცლად არის გადმოცემული⁶. აღნიშნავს რა რომ ქრონიკის შემდგენელს „განზრახვა

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ-და ახლად. წ. I. ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა. მეორე შევეებული გამოცემა. ტფ., 1921-გვ. 172 შემდ.

² იქვე, 174.

³ იქვე, 176.

⁴ იქვე, 172.

⁵ ქართველ ერის ისტორია, დასახ. გამოცემა, გვ. 68.

⁶ ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, დასახ. გამოც., გვ. 85 შემდ.

ჰქონია საქართველოს სამეფოს საზოგადო მატრიანე დაწვერა უძველეს ღროით-გან, წარმართობის ხანითგან მოყოლებული¹, პატივცემული ავტორი განმარტავს ქრონიკის ცნობას ქართველთა უძველესი ისტორიის ერთი უმთავრესი საკითხის, თავდაპირველი ბინადრობის საკითხის, შესახებ: „ერთი სიტყვით, მემატრიანის აზრით ქართველები იმ დროს კავკასიაში ჯერ არა ყოფილან: ქართლის მეფის ძე აზოჯ ვითომც ალექსანდრე მაკედონელს მოჰყვა. ალექსანდრემ მისცა აზოს დასამკვიდრებლად მცხეთა და მერმინდელი ქართლის მთელი მიწა-წყალი. ამის შემდგომ „ესე აზოჯ წარვიდა არან ქართლად მამისა თვისისა და წარმოიყვანა რვადა სახლი და ათნი სახლნი მამამძუძეთანი და დაჯდა ძუელ მცხეთას... და ესე იყო პირველი მეფე მცხეთას შინა აზოჯ ძე არან ქართველთა მეფისადა“—ო (ციტატის წყაროდ მითითებულია თაყაიშვილის გამოცემები—„სამი ისტორ. ქრონიკა“ და „ხელნაწერთა აღწერილობა“, რომელთა შესახებაც ქვემოთ გვექნება საუბარი. ს. ჯ.). ამგვარად გაჩნდა კავკასიაში პირველად ქართველთა მოსახლეობაო. მაშასადამე, ჩვენს მემატრიანეს თავდაპირველი ქართლი სადღაც სამხრეთით ეგულება, იქა ყოფილა ქართველ ერის სამშობლო. რაკი ჩვენი ავტორის სიტყვით აზოჯს ახალ სამფლობელოს სამხრეთით სომხითი ჰსაზღვრავდა, ქართველთა თავდაპირველი სამშობლო ქართლი სომხეთზე უფრო სამხრეთით უნდა ყოფილიყო. ამნაირი წარმოდგენა ჰქონია ჩვენს მემატრიანეს ქართველთა უძველეს ისტორიის შესახებ. რაზე იყო ამგვარი შეხედულება და ეს ცნობები დამყარებული, მოქცევა ქართლისადა მატრიანითგან არა ჩანს. არც საზოგადოდ ქართველთა ჩამომავლობისა და უძველეს ისტორიის შესახებ, არც აზოჯს წინადროის ქართველებზე, არც იმის შესახებ, თუ რა დამართათ თავდაპირველ „ქართლში“ მცხოვრებ დანარჩენ ქართველებს, რომელნიც აზოს არ გამოჰყენენ და მეფე არანთან დარჩენენ,— ყველა ამებობის შესახებ მატრიანეში არაფერია ნათქვამი, ერთი სიტყვაც-კი არ მოიპოვება. მაგრამ მეტად საგულისხმო და საყურადღებოა ერთი გარემოება: მემატრიანეს სცოდნია რომ ეს ლანდელი საქართველო და ამიერ-კავკასია ჩვენი ერის თავდაპირველი სამშობლო არ არის, რომ ქართველები წინათ კავკასიის სამხრეთით მოსახლეობდნენ და მხოლოდ შემდეგ წამოვიდნენ და დასახლდნენ ამიერ-კავკასიაში, თანამედროვე მეცნიერებაში ეს აზრი განმტკიცებულია (იხ. ქლ ერის ისტორია I) და თუ ეს გარემოება ჩვენს ისტორიკოსს სცოდნია, უეჭველია მას რაღაც ძველი საყურადღებო საისტორიო წყაროები უნდა ჰქონოდა, რომელშიაც ალბათ გაცილებით მეტი ცნობები იქნებოდა, ვიდრე მოქცევა ქართლისადა მატრიანეშია შენახული².

ამრიგად, „მოქცევა ქართლისადა“, რომელიც ძველ წყაროებზე დამყარებით, ადასტურებს იმ აზრს რომ ქართველთა თავდაპირველი სამშობლო სადღაც

¹ იქვე, 88.

² იქვე, გვ. 89—90 (ხაზგასმულია ყველგან ავტორის მიერ).

სომხეთის სამხრეთით მდებარეობდა. გარდა ამისა, აკადემიკოსი ჯავახიშვილი „ქართლის მოქცევაში“ სხვა საყურადღებო ჩვენებებსაც პოულობს ქართველთა ცხოვრების სხვა მხარეების შესახებაც უძველეს ხანაში. ქრონიკის ცნობა რომ აზომ ამიერ-კავკასიაში ძველი სამშობლოდან მოიყვანა „რვათა სახლი და ათნი სახლი მამამძუძეთანი“, აკად. ჯავახიშვილის აზრით, მიუთითებს გვაროვნული წყობილების გარკვეულ საფეხურისა და ექსოგამიის წესის არსებობაზე¹. ქრონიკას დაცული აქვს აგრეთვე საყურადღებო ცნობა („თანა ჰყუნდეს კერპნი ღმერთად გაცი და გაიმ“) ქართული წარმართული პანთეონის შესახებაც: „მემატიანეს გაცი და გაიმ ქართველთა უუძველეს ღვთაებად და კერპებად მიუჩნევია... მემატიანეს სიტყვები ოდნავ ბუნდოვანია და მკაფიოდ არა ჩანს, „არან“ მეფისა თუ ქვეყნის სახელი იყო და აზოა არან-ქართლისა ან და „არან-ქართველთა“ მეფის, თუ ქართლისა მეფის არანის შვილი იყო. მაგრამ სხვაფერე მატთანისა და ცხოვრების ცნობის აზრი სრულებით ნათელია: ქართველებს თავიანთ პირვანდელ სამშობლოთგან თან ორი უძველესი მამაპაპული სალოცავი ღვთაება და კერპი მოუტანიათ“².

ყოველივე აღნიშნულის შემდეგ გასაგები უნდა იყოს რომ „ქართლის მოქცევის“ ქრონიკა დღესაც იწვევს ჩვენს ინტერესსა და ყურადღებას.

„მოქცევა ქართლისაჲ“ ამ ნახევარი საუკუნის წინათ გახდა მხოლოდ ცნობილი მეცნიერებისათვის, როცა ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების წიგნთსაცავმა განთქმული „მატბერდის კრებული“ შეიძინა. „კრებული“, რამდენიმე სხვა ხელნაწერთან ერთად, წიგნთსაცავისათვის ალექსისძე მესხიშვილს შეუწირავს 1888 წელს³. ამ ხელნაწერთა აღწერილობა იმავე წელს დაბეჭდა გაზ. „ივერიაში“ სამეცნიერო სარბიელზე ახლად გამოსულმა ნიკო მარმა, რომელმაც აღნიშნა „ქართლის მოქცევის“ ქრონიკის არსებობაც⁴. როგორც „მატბერდის კრებულმა“, ისე „ქართლის მოქცევაჲც“ მაშინვე მიიპყრეს მშობლიური სიძველეებით დაინტერესებული წრეების ინტენსიური ყურადღება და ჩვენი არქეოლოგ-არქეოგრაფებისა და ისტორიკოსების შესწავლის საგნად იქცნენ. შემდგომი წლის 6 იანვარს „ივერიაშივე“ ვინმე — ეგრი“-მ (თედო ჟორდანიანი?) გამოაქვეყნა „ქართლის მოქცევის“ მოკლე ში-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, ნაწ. I, ტფ. 1928, გვ. 147.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველ ერის ისტორია, წ. I, მესამე შეესებული და გადამუშავებული გამოცემა, ტფ. 1928, გვ. 91—92.

³ E. Такайшвили, Описание рукописей «Общества распространения грамотности среди грузинского населения», т. II, Тифлис, 1906—1912 (ქვემოთ ყველგან=Опис.). 632; ასეთივე ცნობა აქვს აგრეთვე ყველა ქვემოთ დასახელებულ ავტორს.— „ქართლის მოქცევის“ გარშემო არსებული ლიტერატურა წინამდებარე წერილში განხილულია სპეციალური თვალსაზრისით, წერილის თემასთან დაკავშირებით.

⁴ „სია ხელნაწერებისა, რომელიც შესწირა „წერა-კითხვის საზოგადოებას“ ბ-მა ალექსი-მესხიშვილმა“: „ივერია“, 1888 წ., №18 236 (ნომბრის 9), 238, 239, 240 და 254.

„სია“ წარმოადგენს 52 ხელნაწერის მოკლე აღწერილობას. მე-14 ხელნაწერი „მატბერდის კრებული“, რომელშიაც მე-8 თავად ნაჩვენებია: „მოქცევა ქართლისა და სხვადასხვა თქმულებანი წმ. ნინოს შესახებ, აგრეთვე ანდერძი მირიან მეფისა ძისა თვისისა მამართ რევისა და ცოლისა თვისისა ნანაჲსა“. „სისი“ შემდგენელის ვინაობა აღნიშნული არ არის და ჩვენ ამ შემთხვევაში თავიანთი ცნობას ვემყარებით.

ნაარსი. ავტორს „შატბერდის კრებული“ მეცხრე საუკუნის ხელნაწერად, იოვანე-დაჩის ნუსხად, მიაჩნია. ავტორის აზრით, „მ. ქ.“ შეიცავს ქრისტიანობის გავრცელების ამბავს და ნინოს ღვაწლისა და მისი ცხოვრების სრულ აღწერას. ეს უკანასკნელი ორი რედაქციითაა მოცემული: პირველი მოკლე და მარტივია და აქამდე ცნობილ ვარიანტებში უეჭველად უძველესი, მეორე-კი განვრცობილია და წერილმან ამბებით შემკულ-შეზავებულიო. ავტორი აღნიშნავს აგრეთვე რომ ახალმოპოებულ წყაროში ქართველთა „ყველა მეფეებზე უწინარეს მოხსენებულია არან მეფე ქართლისა, ამას ჰყოლია შვილი აზო“, რომელიც ქ. ცხოვრების აზონს უდრისო¹. ჯერ „ივერიაშივე“, ორი დღის შემდეგ, და მერმე-კი თავის „ისტორიაში“, იმავე წელს, დიმიტრი ბაქრაძეც შეეხო ამ შესანიშნავ მანუსკრიპტს². „ივერიაში“ ბაქრაძემ გამოაქვეყნა მთელი კრებულის შინაარსი და ანდერძ-მინაწერებიც მეტნაკლებად. ბაქრაძის აზრით, „შატბერდის კრებული“ გადაწერილია აშოტის შვილის, ბაგრატ კურაპალატის, ზეობაში (826—876 წწ.), იოანე ბერის მიერ. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ შეიცავს არა მარტო ჩვენს ქრონიკას ანუ „ქართულს მოკლე მატთანეს“, როგორც მას ბაქრაძე ეძახის, არამედ წმ. ნინოს ცხოვრებასაც. „ეს მატთანე, გამოკრებული, როგორც ეტყობა, სხვა დიდის მატთანედამ,—წერს ბაქრაძე,—ბევრში ეწინააღმდეგება ქ.—ცხოვრებას; მაგალითებრ, მატთანეში პირველ ქართლის მეფედ სახელ-წოდებულია არანი, რომლის შვილი აზო თურმე მიემხრო ალექსანდრე მაკედონელსა და ალექსანდრესაგან თვით არანის სიცოცხლეშივე დადგენილ იქმნა მეფედ მცხეთაში“³. ავტორი შემდეგშიაც ლაპარაკობს „ქართლის მეფის არანის ძეზე, აზოზე, რომელიც... ალექსანდრე მაკედონელმა არანის სიცოცხლეშივე დაადგინა ქართლის მეფედ“⁴. „არც მატთანეში, არც „ქართლის მოქცევაში“, ამბობს ბაქრაძე, ჩვენ არა ვხედავთ არავითარ კვალს არც უცხოელთ მწერლობის გავლენისას და არც შემდეგ საუკუნეთა ცვლილებისას“⁵.

1890 წელს ე. თაყაი შვილმა გამოაქვეყნა „შატბერდის კრებულის“ ვრცელი აღწერილობა და თვით ქრონიკაც გამოსცა პრავლარიცხოვანი კომენტარებით⁶. გამომცემელმა, სხვათა შორის, ამ პუბლიკაციის წინასიტყვაობაში განსაზღვრა ქრონიკის შემცველი ხელნაწერის („შატბერდის კრებულის“) გადაწერის თარიღიც 973 წლის ახლო (უფრო წინამორბედი) პერიოდით (ეს ანგარიში ავტორს დამყარებული აქვს შატბერდის კრებულის გადამწერის იოვანე ბერაის მიერვე გადანუსხული პარხალის სახარების თარიღზე, რაც სწორედ 973

¹ „ივერია“, 1889 წ. № 4: „ახალი წყარო საქართველოს ისტორიისა“.

² „ივერია“, 1889 წ., № 6 და „ისტორია საქართველოსი (უძველესის დროდამ მე-X საუკ. დასასრულამდე)“. თბზულედა დ. ზ. ბაქრაძისა. ტფ., 1889, გვ. 56—58.

³ „ისტორია საქართველოსი“, გვ. 57—58; „ივერია“, დასახ. № .

⁴ ისტორია, გვ. 79.

⁵ „ივერია“, 1889 წ., № 6.

⁶ სამი ისტორიული ხრონიკა (ქართლის მოქცევისა, სუმბატისა ბაგრატიონების შესახებ და შესხური დავითისა), გამოცემული ვრცელის წინასიტყვაობით და შედარებით ქართლის ცხოვრებასთან და სხვა ხრონიკებთან ექვთიმე თაყაიშვილის მიერ. ტფ. 1890.

წელს უღრის¹. ეს დათარიღება მას შემდეგ ჩვენს სამეცნიერო მწერლობაში დიდად არ შეცვლილა².

ჩვენთვის საინტერესო ადგილის გამო თაყაიშვილი ამბობს: „პირველი მეფე საქართველოსი ქართლის მოქცევის ხრონიკით არის არანი, მეორე აზო, ძე არანისი, და მესამე ფარნავაზ. ქართლის ცხოვრება მეფე არანის მაგიერ ალექსანდრე მაკედონელის დროს უჩვენებს მამასახლისს სამარას“...³.

თაყაიშვილის პირველ გამოცემას პირველი რეცენზია უძღვნა ნიკო მარმა, რომელმაც დადებითი შეფასება მისცა ნაშრომს. ამ წიგნის გამოცემასთან ერთად, გარდა იმისა, რომ ფაქტიურად მდიდრდება ჩვენი ცოდნა საქართველოს წარსულის შესახებ, ქართული მატრიანების კრიტიკა ახალს, მკვიდრ ნიადაგზე დგება და ეს არის სწორედ ამ შემთხვევაში უმთავრესიო. „მოქცევა ქართლისაჲ“ ჩვენს ძეგლს შეიძლება ეწოდოს მხოლოდ სრულიად გარეგანი ნიშნების მიხედვით, იგია მოკლე ისტორიული ნაკვეთი, რომელიც წინ წარუშმდგანებით საკუთრივ „ქართლის მოქცევისათვის“; ეს უკანასკნელი-კი სხვა არა არის რა, თუ არ წმ. ნინოს ცხოვრებაო. საინტერესოა, მარი ამბობს: თაყაიშვილის გამოცემა მე შეეუღარე პირს, რომელიც ჩემ მიერ არის გადმოწერილი ნამდვილი ხელნაწერიდან, და აღმოვაჩინე ზოგიერთი, უმთავრესად ორთოგრაფიული, უზუსტობანი ნაბეჭდ ტექსტშიო, იქვე მართლაც ნაჩვენებია ოთხიოდე შემთხვევა დედნის ორთოგრაფიის დაარღვევისა თაყაიშვილის გამოცემაში⁴.

მკაცრი კრიტიკა გამოიწვია თაყაიშვილის გამოცემამ მოსე ჯანაშვილის მხრივ, რომელმაც ამ გამოცემის დეფექტები უჩვენა ჯერ პრესაში⁵ და შემდეგ ცალკე ბროშურაში⁶. უკანასკნელში დაწვრილებით აღნუსხულია ჯანაშვილისეული შესწორებანი. ჯანაშვილმა საესებით მიიღო და კიდევ უფრო მკვეთრად განავითარა დებულება იმის შესახებ რომ „მოქცევა ქართლისაჲ“ ქრისტომატიაში ერთს განუყოფელ მოთხრობას წარმოადგენს⁷ „ა, ე. ი., რომ ქრონიკა და წმ. ნინოს ცხოვრება მთლიანი ნაწარმოებია. თვით ქრონიკის შესახებ ჯანაშვილი, სხვათა შორის, ამბობს: „ქრისტომატიის შემადგენელს მოჰყავს ჯერ „საზოგადო მიმოხილვა“ საქართველოს ისტორიისა არამიდგან მე-V—IV საუკ. ქრ. წინ ვიდრე აშოტ კურატპალატის (786—826) ძმის გვარამის დრომდე. ეს

¹ იქვე, წინასიტყვაობა, გვ. XVIII—XX, XLV—LXXIX.

² იხ. მაგ., პროფ. კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, ტფ. 1923, გვ. 97, 571.

³ სამი ჭრონ., LXXXVII. იგივე აზრი აქვს განმეორებული ავტორს თავისი „ახალი ვარიანტი წმ. ნინოს ცხოვრებისა ანუ მეორე ნაწილი ქართლის მოქცევისა“-ს (ტფ. 1891) წინასიტყვაობაში, გვ. XXXIII.

⁴ იხ. Записки Восточного отделения Русского археологического общества, т. VI. С.-П., 1892, стр. 357—362.

⁵ გაზ. „ივერია“ 1891 წ. № 127: „საყურადღებო საგანი (წერილი რედაქციის მიმართ)“. აქ ავტორი სხვათა შორის, ამტკიცებს რომ „შატბ. კრებული“ „სამეცნიერო ქრისტომატიაა“ ან „ენციკლოპედია“.

⁶ აღვადგინე ანუ „სამი ისტორიული ხრონიკისა“ და „წმ. ნინოს ცხოვრების გასაგებ შესასწორებელი სახელმძღვანელო, შედგენილი მოსე ჯანაშვილის მიერ“, ტფ. 1891.

⁷ „აღვადგინე“, გვ. 25.

შეადგენს I თავს ქართლის მოქცევისას¹. „არამი“, ცხადია, ბაქრადის „მეფე არანს“ უდრის. რაც შეეხება ტექსტის აღდგენას, აქ ჯანაშვილმა, მართლაც, ბევრი გააკეთა, მაგრამ, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, ამ ნიჭიერმა ფილოლოგმა ცვერ შეამჩნია ზოგიერთი მეტად საყურადღებო მოვლენა ხელნაწერში და თაყაიშვილის წაკითხვის შესწორების საქმე ბოლომდე ვერ მიიყვანა, მიუხედავად იმისა რომ მისი ლიტერატურული გამოსვლა სწორედ ამ ამოცანას ისახავდა თავის მიზნად².

1893 წელს ალექსანდრე ხახანაშვილმა გამოაქვეყნა თავისი სპეციალური ნარკვევი საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელების ისტორიის წყაროების შესახებ. ამ საკითხებს ავტორი, მისივე განცხადებით, კვლავ მიჰმართავს, სხვა მკვლევართა შემდეგ, სწორედ თაყაიშვილის გამოცემების გამო. ხახანაშვილს მიმოხილული აქვს ბერძნულ-რომაული, სომხური და ქართული წყაროები, ხოლო უკანასკნელთა შორის იგი პირველ რიგში ჩერდება „ქართლის მოქცევაზე“, რომელიც, ხახანაშვილის აზრითაც, შეიცავს როგორც ქრონიკას, ისე ნინოს ცხოვრებას. ქრონიკის ცნობებიდან ხახანაშვილი ყურადღებას აპყრობს ჩვენთვის საინტერესო ჩვენებასაც და ამბობს: „По этому памятнику первым грузинским царем считается не Фарнаваз, а Аран, вторым Азо, сын Арана, а третьим Фарнаваз“³. ძეგლის დათარიღებაში ხახანაშვილი იმეორებს თაყაიშვილს⁴.

მეორე გამოცემა ჩვენი ძეგლისა ეკუთვნის თედო ჟორდანიას, რომელმაც „მოქცევაი ქართლისაის“ ტექსტი დაბეჭდა თავისი „ქრონიკების“ პირველ წიგნში⁵. თავის ვრცელ წინასიტყვაობაში, რომელიც უმთავრესად „ქართლის ცხოვრებისადმი“ არის მიძღვნილი, ჟორდანიას შეეხო „ქართლის მოქცევასაც“. ჟორდანიას მტკიცებით, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ განიყოფება ორ უმთავრეს ნაწილად, რომელთაც ერთმანეთთან მეტად სუსტი შინაგანი კავშირი აქვთ... შესანიშნავია რომ წა ნინოს ცხოვრება, პირველს ნახევარში მოთხრობილი, თვალსაჩინოდ განსხვავდება მეორე ნახევრის მოთხრობილისაგან შინაარსით და ქრონოლოგიითაც. ხოლო ზოგი ცნობები პირველის და მეორე ნახევრისა ერთი მეორის წინააღმდეგნი არიან... პირველს ნახევარში მოთხრობილი წა ნინოს ცხოვრება სხვა წყაროვად უნდა იყოს ამოღებული, ხოლო მეორე ნახევარში მოთხრობილი—თუთ მატანე... პირველი უძველესი უნდა იყოს მეორეზე და უკანასკნელის ზეგავლენის გარეშე დაწერილი“⁶. „ქრონიკა ქართლის მოქცევისა

¹ იქვე, გვ. 25—26.

² ჯერ კიდევ „ივერიაში“ აცნობებდა მ. ჯანაშვილი მკითხველ საზოგადოებას „რომ დედნიდამ უკვე ამოწერილი გვაქვს სიტყვა-სიტყვად, მარცვალ-მარცვლად, სტრიქონ-სტრიქონად, სრულიად უცვლელად მთელი „მოქცევა ქართლისა“-ო.

³ А. С. Хаханов, Источники по введению христианства в Грузию. Из I тома III выпуска «Древностей Восточных» Московского Археологического Общества. М., 1893, стр. 16.

⁴ იქვე, 14—17.

⁵ ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწვობილი, ახსნილი და გამოცემული თ. ჟორდანიას მიერ. ტფ., 1892, გვ. 11—79.

⁶ იქვე, XXVI—XXVII.

უნდა იყოს შემოკლებული პირი უძველესის საეკლესიო მატრიანისა¹. ავტორი ადარებს აგრეთვე ქრონიკას ქ. ცხოვრებასთან.

თ. ჟორდანიას გამოცემა „ქ. მოქცევისა“ უთუოდ მნიშვნელოვანი ნაბიჯი იყო წინ, მაგრამ ამ მკვლევრის მახვილ თვალსაც გამოეპარა ხელნაწერის ზოგიერთი საყურადღებო ფაქტი². ამავე გამოცემაში ჟორდანიამ გამოაქვეყნა „შატბერდის კრებულის“ აღწერილობა, დაჩის წერილები და ანდერძ-მინაწერები; ხელნაწერის დათარიღებისათვის შემჩნეულია ხელნაწერის შინაგანი ნიშნები, სახელდობრ, ჩვენება ხელნაწერში ჩართული „ბერძენი მეფეების“ სიისა, რომელიც მოყვანილია იმპერატორ ნიკიფორემდე (963—969). ამის შემდეგ მოხსენებულიაო „კივირჯან“, რაც, ჟორდანიას აზრით, „როგორც ჩანს... არის მეტი სახელი იმპერატორის იოანე ზემიხვესის ანუ ციმისხისი“³. მართალია, ჟორდანია ვერ ამჩნევს რომ ეს ჩვენება არკვევს მხოლოდ terminus ante quem non-ს, მაგრამ მისი დაკვირვება მაინც საყურადღებოა. კივირჯანზე ჩვენ უფრო კატეგორიულად შეგვიძლია ვთქვათ რომ ეს იოანე ჩიმიშკია: „კივირჯან“ არის, რათქმუნდა, ბერძნული დიალექტური „კვრ ჟან“ (ქართ. ფეოდალურ ტერმინოლოგიაზე გადმოტანილი—„პატრონი იოანე“; დიალექტიზმი სწორედ სახელის თავკიდურ ბგერის ამ ფონეტიკურ განვითარებაში მდგომარეობს: ი→ჟ→ჟ; მეტი „ი“ შუაში და „ჯ“ „ჟ“-ს ნაცვლად უკვე ქართულ ნიადაგზე შეიძლება იყოს გაჩენილი) და, ჩანს, სომხური წყაროდან მომდინარეობს („კივირ“ ეს სომხური დაწერილობის *կիւր*-ის წაკითხვაა; სომეხი ისტორიკოსები იოანე ჩიმიშკის სწორედ „კვრ-ჟან“-ობით, *კიւრ ჟან*, იხსენიებენ)⁴. ალბათ იმის გამო, რომ ჟორდანიას ეს გუმანი დაუსაბუთებლად ჰქონდა გამოთქმული, თაყაიშვილმა მას თავის მეორე აღწერილობაშიაც ანგარიში არ გაუწვია და კვლავ გაიმეორა, ბიზანტიის იმპერატორების სია ნიკიფორემდე არის მოყვანილიო („до Никифора Кривошеина, 963—969“; Кривошеин-ი ავტორს, ალბათ, „კივირჯან“-ის შესატყვისად აქვს დასახელებული)⁵.

ჟორდანიას მოცემული აქვს აგრეთვე ვრცელი მსჯელობა ხელნაწერისა და ძეგლის მიერ აღძრულ ისტორიულ საკითხებზე⁶. ქრონიკის ჩვენთვის საინტე-

¹ იქვე, XXVII—XXVIII.

² სხვათა შორის, ჟორდანია ჩემულობს პრიორიტეტს ქართლის მოქცევის გამოცემაზე და მძიმე ბრალსა სდებს პირველ გამომცემელს. უკვე 1888 წ. ჩვენ ვიკისრეთ ამ ძეგლის გადაწერა და გამოცემა, დიდი შრომით ტექსტი აღვადგინეთ, თვით ხელნაწერის არშიებზედაც დავწერეთ (!) და ცალკე რვეულშიაც გადმოვწერეთ. ეს ჩვენ მიერ აღდგენილი ტექსტია გამოყენებული პირველ გამოცემაში, ქრონიკები, I, XXV—XXVI, 99, 103. მაგრამ ამ შემთხვევაში ხომ პირველ გამოცემის შეცდომათა გაზიარების საკითხი იჩენს თავს! კიდევ უფრო უსიამოვნო შთაბეჭდილებას სტოვებს ცნობა ფილოლოგიური ვარჯიშის შესახებ ამ უძვირფასესი მანუსკრიპტის არშიებზე.

³ იქვე, 103.

⁴ მაგ., სტეფანოს ტარონელი; იხ. მისი ისტორია, 1885 წლის პეტერბურგის გამოც., *Материалы для истории Грузии*, Матейкаш *История Грузии* *Исторический источник*, გვ. 150, 179, 182, 183, 184, 186, 187, 193. გელცერსაც აღნიშნული აქვს რომ ტომით სომეხ იოანეს შესახებ მისი თანამეტომენი ალტაციებით ლაპარაკობდნენ, ეძახოდნენ რა კიურ ჟან-სო. *Очерк политической истории Византии: Очерки по истории Византии*. Вып. I, С.-П. 1912, стр. 95.

⁵ იხ. იქვე, 637.

⁶ იქვე, 99—122; შდრ. 94—99.

41. აკად. ივ. ჯავახიშვილისადმი მიძღვნილი კრებული.

რესო ცნობასთან დაკავშირებით, ჟორდანიას წერს: „აქ ჩვენი ქრონიკა იძლევა ახალს ცნობებს, რომელიც ჩვენმა მატრიანებმა არ იციან: არან ყოფილა ქართლის მეფე, და არა „ტომით ბერძენი ძე იარედოსისი“ ქ. ცხ.—ბისა (1, 27)... ჩანს რომ მცხეთა ყოფილა ცალკე სამეფო ანუ სამამასახლისო; ხოლო ქართლი სხვა სამეფო ანუ სამამასახლისო. ქართლის მეფემ ანუ სამამასახლისმან აზომ, ძემან არან ქართლის სამამასახლისამან, ბერძნების მხარე დაიჭირა, უშველა მათ“ და, სამაგიეროდ, მცხეთა მიიღო. ალექსანდრემ, გარდა ამისა, „დაუმორჩილა მსხვე ყველა მწვრილ-მწვრილნი ტომნი ქართველთ ერისა. ამნაირად ბერძნებმა პირველად შეადგინეს ერთი სახელმწიფო ქართველთ ტომისაგან და დააყენეს აზო მეფედ. ამის შემდეგ აზომ გადმოასახლა ქართლიდამ მცხეთას (მცხეთა იყო ნაწილი სარკინეთისა) თვისნი ნათესავნი და, კერპთმსახურთა ჩვეულებისამებრ, თან გადმოიტანა სანათესაო კერპები ქართლისა—გაიმ და გაცი“...¹

1900 წელს ე. თაყაიშვილმა გამოაქვეყნა როგორც ქრონიკის, ისევე ნინოს ცხოვრების რუსული თარგმანი მრავალრიცხოვანი შენიშვნებითა და კომენტარებით². ქრონიკის ადგილი, რომელიც ჩვენი განხილვის საგანს შეადგენს, აქ თარგმნილია შემდეგნაირად: „И царь Александр держал при себе Азо, сына царя Картли Арана; он дал ему во владение Мухету и, назначив ему границами Эрети, Эгрис-цкали, Сомхитию и Црольскую гору, ушел. Между тем этот Азо отправился в Картли, к Арану, отцу своему, привел оттуда восемь домов и десять домов сородичей своих и поселился в старой Мухете, имея при себе богами идолов—Гаци и Ганм“³. შენიშვნაში შთარგმნილი ამბობს: „Картли—бывший город и крепость в нынешнем Армазском ущельи, в шести верстах к юго-западу от Мухеты, давший название всей Грузинской стране... Царь Картли Аран в К. II. неизвестен“⁴. „По данным нашей хроники, до прихода Александра Македонского в Грузию, цари сидели в Картли или Армазе, и затем престол был перенесен в Мухету“⁵... ამრიგად, გამოდის რომ აზოს მთელი მიგრაცია არმაზიდან მცხეთაში გადასახლებით ამოიწურა.

„მატბერდის კრებულსა“ და „ქართლის მოქცევას“ თაყაიშვილი დაუბრუნდა კიდევ ერთხელ წერა-კითხვის საზოგადოების ხელნაწერთა აღწერილობაში⁶. აქ მოცემულია ხელნაწერის ძალიან ვრცელი მეცნიერული აღწერილობა. მანუსკრიპტის გარეგანი ნიშნულობიდან ყურადღებას იქცევს აღმწერის მითითება, რომ ხელნაწერი შესრულებულია როგორც ასომთავრულით (გვ. 1—255), ისე ნუსხურით (გვ. 256—588) და ა დ ვ ი ლ ა დ ი კ ი თ ხ ე ბ ა: პირველ ნაწილში—მთლიანად, ხოლო მეორე ნაწილში—ყველგან, სადაც-კი მელანი არ გახუნე-

¹ იქვე, გვ. 12, შენ. 17.

² Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. 28, Отд. 1.

³ დასახელ. გამოცემა, გვ. 7—9.

⁴ იქვე, გვ. 7, შენ. 1.

⁵ იქვე, გვ. 9, შენ. 2 (მე-10 გვერდზე).

⁶ Опис., т. II, стр. 632—651.

ბულა ან ეტრატე არ გაცვეთილაო. სამწუხაროდ, ზოგ ადგილას ეტრატე ძალიან დაზიანებულია, ზოგი ფურცელი, როგორც მაგ. 60 და 127, მხოლოდ სანახევროდ შენახულა, ზოგ ადგილას მელანია გადასული და სხვაგან კიდევ სიტყვები და ფრაზები განზრახ არის ამოფხეკილიო¹. მთლად ხელნაწერს აკლია 15 ფურცელი, ამათგან 4 — „ქ. მოქცევის“ (ე. ი. ქრონიკისა და ნინოს ცხოვრების) ნაწილში. გარდა ამისა, ნაგვიანევი აკინძვისას აურევით ხელნაწერის ფურცლებიო². შემდეგ მოდის კრებულის შინაარსის დაწვრილებითი აღწერა მსჯელობით ნათარგმნი ძეგლების წარმოშობაზე და იმ თავების ბიბლიოგრაფიით, რომლებიც ამ დროისათვის უკვე გამოცემული იყო. დაბეჭდილია აგრეთვე არშიების მინაწერები, მწუსხველთა ბოლოსიტყვა - ანდერძ - მოსახსენებლები და ცალკე ტექსტები (ეპისტოლეები) მათი რუსული თარგმანითურთ. მე-7 თავად მოხსენებულია „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, რომელშიაც ავტორი ეხლა უკვე აერთიანებს როგორც საკუთრივ ქრონიკას, ისე ნინოს ცხოვრებასაც. ხელნაწერის ამ ნაწილის აღწერილობისათვის თაყაიშვილი, ჩანს, საკმაოდ სთვლიდა თავისი პირველი გამოკვების წინასიტყვაობას, რომელი გამოცემაც და, საერთოდ, საკითხის ლიტერატურა ნაჩვენებია იქვე შენიშვნაში³. ახალი (ერთადერთი) დაკვირება აქ მხოლოდ შემდეგია: „ქართლის მოქცევის“ პირველი ორი პერგამენტის ფურცლის ტექსტი, მელნის სიფერმკრთალის გამო, განახლებულია მერმინდელი ხელით. შემოწმება ამტკიცებს რომ ეს განახლება შესრულებულია საკმაოდ ზუსტად და წესიერად“⁴. ეს გარემოება რომელიც მანამდის არავის არ შეუნიშნავს და არ აღუნიშნავს, ჩვენთვის ძალიან საყურადღებოა, იმიტომ რომ სწორედ ამ ფურცლებზეა მოთავსებული ქრონიკის ის ადგილი, რომელიც ამჟამად ჩვენი შესწავლის საგანს შეადგენს.

„აღწერილობის“ ამავე ნაკვეთში ე. თაყაიშვილი შეეხო ე. წ. „ქელიშურ კრებულსა“-ც. ამ უკანასკნელის შესახებ პირველი ცნობა გამოაქვეყნა „კრებულის“ აღმომჩენმა ა. ხელიაშვილმა⁵. ამ ნარკვევში, რომელიც საქ. საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებაში იყო წაკითხული მოხსენების სახით 1907 წლის დამლევს, ავტორი აღწერს ხელნაწერს და განსაკუთრებით ჩერდება „ქართლის მოქცევის“ „ვარიანტზე“, რომელიც ქელიშურ კრებულში აღმოჩნდა. აქვე ვრცლად არის ნაჩვენები ახალი „ვარიანტის“ საკითხავ-სხვაობანი შატბერდულთან შედარებით. აქვე აღძრულია რიგი ისტორიული საკითხები. სამწუხაროდ, „ქ. მოქცევის ქრონიკას“ ქელიშურ კრებულში აკლია პირველი ორი ფურცელი⁶, სადაც მოთავსებულია სწორედ ჩვენთვის საინტერესო ცნობა, და იმიტომ ამ ხელნაწერზე ჩვენ აქ აღარ შევჩერდებით.

¹ იქვე, გვ. 632.

² იქვე, 633.

³ იქვე, 639.

⁴ „Текст первых двух пергаментных листов „Обращения Грузии“ по причине бедности чернил возобновлен позднейшею рукою. Проверка доказывает, что это возобновление сделано довольно точно и аккуратно“, იქვე, 639.

⁵ „ძველი საქართველო“, ტ. I, ტფ. 1909, განყ. II, გვ. 1—29: „ქელიშის ვარიანტი ქართლის მოქცევისა“.

⁶ იქვე, 2; Опис. II, 705.

„ქართლის მოქცევის“ ტექსტი,— როგორც ამ ქელიშური ხელნაწერის მიხედვით პირველად, ხოლო შატბერდული კრებულის თანახმად— მეორედ,— თაყაიშვილმა დაბეჭდა, ქელიშური ხელნაწერის აღწერასთან ერთად, „აღწერილობაში“¹. ეს გამოცემა ამჟამად ჩვენს სამეცნიერო მწერლობაში ტექსტის საუკეთესო გამოცემად ითვლება².

ჩვენი ნარკვევის თემა არ მოითხოვს აქ მთელი იმ ლიტერატურის განხილვას, რომელიც „შატბერდის კრებულთან“ ან „ქართლის მოქცევასთან“ არის დაკავშირებული საერთოდ. ჩვენ გვინტერესებს ამჟამად „ქართლის მოქცევის“ ქრონიკის მხოლოდ ერთი ცნობა.

ზემოთმოცემული მიმოხილვის შემდეგ ჩვენ შეგვიძლია მივმართოთ ძველის იმ ცნობას, რომლის განმარტებისადმი მიძღვნილია ეს წერილი. უწინარეს ყოვლისა, საჭირო ხდება ცნობის ტექსტის აღდგენა, რომელიც დამახინჯებული აღმოჩნდა ყველა გამოცემაში,— მიუხედავად იმისა რომ ძველი, მთლიანად, და ცნობა, კერძოდ, ასეთი ინტენსიური ინტერესის, ყურადღებისა და შესწავლის საგანი იყო,— და წინააღმდეგ ჩვენი გამოცდილი ფილოლოგების განცხადებისა ტექსტის უცთომელი გამოცემის შესახებ. ეს ტექსტუალური საკითხი ჩვენ თავდაპირველად ვაგვიჩნდა იმის გამო რომ ზოგიერთს სხვა ლიტერატურულ ძეგლში ყურადღება მივაქციეთ ჩვენთვის საინტერესო ცნობის ერთი ელემენტის დაჟინებულ განმეორებას ვარიანტული ფორმით. საქმე ეხება სიტყვა „არან“-ს.

უწინარეს ყოვლისა აღსანიშნავია რომ უკვე ნინოს ცხოვრების შატბერდულ ნუსხაში ნათქვამია: არამაზის კერპის „მარჯულ მისა დგა კერპი ოქროსა და სახელი მისი გაცი, და მარცხლ მისა კერპი ვეცხლისა და სახელი მისი გა, რნი იგი ღთოდ ჰქონდეს მამათა თქნთა არიან ქართლით“³. ის გარემოება რომ „ქართლის მოქცევის“ „მკვლევართა უმრავლესობა დაჟინებით იცავდა ქრონიკისა და ნინოს ცხოვრების ლიტერატურული ერთიანობის თეზისს, საკმაო საფუძველი უნდა გამხდარიყო“ „ქრონიკისა“ და „ნინოს ცხოვრების“ ამ ვა-

¹ Опис. II, 708—813; ქელიშ. ხელნაწერის აღწერა—აქვე, 704—708.

² „ქართლის მოქცევის“ ქრონიკის ერთი, დასაწყისი, ნაწილი უკანასკნელად დაბეჭდა განსვენებულმა პროფ. იოსებ ყიფშიძემ თავის კრესტომატიაში: „Грузинская древнелитературная хрестоматия с древнегрузинско-русским словарем“. Петроград, 1918, გვ. 22—27. წინასიტყვაობაში გამოცემელი აღნიშნავს რომ ქრონიკის ტექსტი დაიბეჭდა ნაბეჭდი გამოცემების მიხედვით, მაგრამ შემდეგში ხელნაწერთან შედარების გზით გამოირკვა რომ ყველა წინანდელი გამოცემა ნაკლოვანი ყოფილა და სათანადო შეცთომების გასწორებას აქვე ვიძლევიით. ამ „შესწორებათა“ დაკვირვება ცხადყოფს რომ განსვენებულ მეცნიერსაც ძალიან ბევრი რამ ხელნაწერში შეუმჩნევლად დარჩენია; ვერ შეუნიშნავს მას, კერძოდ, ის ფაქტები, რომლებიც ჩვენ სპეციალურად გვინტერესებს და რომელთა შესახებაც ქვემოთ არის საუბარი.

³ Опис., II, 752; ქელიშურ ვარიანტში „არიან ქართლით“ გადამახინჯებულა „ამიერთუნ“ სახით! ესევე დაწერილობა „არიან“ დაცული აქვს თაყაიშვილს თავის პირველ გამოცემაშიაც; იხ. „ახალი ვარიანტი წმ. ნინოს ცხოვრებისა ანუ მეორე ნაწილი ქართლის მოქცევისა, გამოცემული რედაქტორობით და წინასიტყვაობით ე. თაყაიშვილისა“, ტფ., 1891, გვ. 21.— ეს ადგილი ციტირებული აქვს აკადემიკოსს ივანე ჯავახიშვილსაც, რომელიც ასწორებს ფორმას „არიან“-ს „არან“-ად, რაც მას სპეციალურად აღნიშნული აქვს: „ხელთნაწერში შეცდომით სწერია „არიან“-ო, იხ. ქართვ. ერ. ისტ., წ. I, მესამე გამოც., გვ. 92 და შემ.

ჩიანტულ ფორმათა სხვაობის მიზეზების უფრო დაკვირვებული კვლევისათვის.

ასეთივე სტიმული უნდა გაეჩინა სხვა წყაროებსაც, მაგ., თეიმურაზის საქართველოს ისტორიის ერთ ცნობას. სახელდობრ, თუმცა თეიმურაზი აზოს მოსვლის ამბავში ლეონტი მროველის კონსტრუქციას იმეორებს, მაგრამ გარკვეული კონტამინაციით „ქართლის მოქცევის“ ცნობასთან: თეიმურაზი ამბობს რომ ალექსანდრემ მცხეთის ქვეყნის დაპყრობის შემდეგ „დაუტევა მუნ აზონ მთავართა თვსთავანი ძეგ არიანე მთავრისა მაკედონელისა ასი ათასისა მხედრობითა, რომელნი იყვნეს იტალიელნი“¹... და იქვე, შენიშვნაში, განმარტავს: „სრულიად საქართველოს კათალიკოსი არსენი დიდი სწერს აზონს ძედ არიანესსა“². შემდეგ თეიმურაზი წერს:... „კვალად წარვიდა აზონ მამისა თვისა შიმართ არიანესსა და მოიყვანა მუნით ათი სახლი ჩინებულთა და ათასი სახლი მდაბიონი და ყოველნი დედა-წულითურთ მათით მოვიდეს და დაეშენენ ქართლს (ესე იგი საქართველოსა შინა)“³...

თეიმურაზის ეს ადგილი თავიდანვე ცნობილი იყო, მაგ., თ. ჟორდანიასთვის, ე. თაყაიშვილისათვის და სხვებისთვის, მაგრამ არც ამ ჩვენებას მიაქციეს ყურადღება. თ. ჟორდანიას ფორმა „არიანე“, ჩანს, „არანის“ დამახინჯებად მიაჩნდა, იმიტომ რომ იგი თეიმურაზის ამ ადგილის ციტაციისას პირველის გვერდით ფრჩხილებში სვამს მეორეს⁴.

კიდევ უფრო უნდა გაემახვილებინა აღნიშნული საკითხი ერთ ფაქტს. 1897 წელს თედო ჟორდანიამ გამოაქვეყნა თავისი „ქრონიკების“ მეორე წიგნში ნაწყვეტები „ნინოს ცხოვრების“ ორი ახალი „ვარიანტიდან“ (თვით ჟორდანიასვე ტერმინოლოგიით). ერთი ამ ნუსხათაგანის შესახებ ჟორდანია წერდა: „პალეოგრაფიულ ნიშნების მიხედვით ამავე დროს (XVII საუკუნეს) უნდა იყოს გადაწერილი მხედრულად ახალი ფრიად შესანიშნავი ვარიანტი წმიდა ნინოს ცხოვრებისა, რომელიც ეკუთვნის მღ. ვასილ კარბელაშვილს. ამ ვარიანტს ბოლოს დამატებული აქვს ქართველ მეფეთა მოკლე ისტორია, რომელიც, როგორც შედარებიდამ ცხადდება, ამოღებულია ცნობილის იოანე ბერაქსგან გადაწერილის უძველესის ქართლის მატეანისაგან „მოქცევა ქართლისაჲ“⁵... ამ აქვე დაბეჭდილ „ქართველ მეფეთა მოკლე ისტორიაში“ მართლაც განმეორებულია, გადამუშავებული სახით, „ქართლის მოქცევის“ თხრობა მცხეთის პირ-

¹ ისტორია დაწყებითგან ივერიისა, ესე იგი გიორგიისა, რომელ არს სრულიად საქართველოდსა, ს.-პ., 1848 წ., გვ. 110—111.

² იქვე, 110, შენ. 2.

³ იქვე, 111.

⁴ ქრწ. 1, გვ. X.—თაყაიშვილი თეიმურაზის ცნობას სთვლის ვარიანტად ქრონიკის ჩვენების მიმართ, მაგრამ შენიშნავს: „კათალიკოს არსენის ისტორიული ნაშრომი, საიდანაც თეიმურაზს ამონაწერები ჰქონდა ხელთა... ჯერ კიდევ არ არის აღმოჩენილიო“. СМОНІК, вып. 28, стр. 9, прим. 2. ნამდვილად-კი, როგორც ქვემოთ იქნება უფრო დაწვრილებით ნაჩვენები, არსენის ის ნაშრომი. რომელიც თეიმურაზმა გამოიყენა, ისტორიული თხზულება კი არ იყო, არამედ ნინოს ცხოვრების ახალი რედაქცია.

⁵ ქრონიკები, წ. II, გვ. 519.

ველ მეფეთა შესახებ და აქაც სამჯერ გვხვდება სიტყვა „არიან“ სწორედ ამ ფორმით. ჟორდანიას სამივეჯერ ფრჩხილებში ასწორებს „უნ და «არან»-იო (იქვე, 520; ხაზგასმულია ჟორდანიას მიერვე). იგი არ დააფიქრა არც მისმა საკუთარმა მოსაზრებამ რომ ეს „მოკლე ისტორია“ ამოღებულია „იოანე ბერაძისგან გადაწერილის უძველესის ქართლის მატეიანისაგან“-ო. მეორე „ვარიანტი“, რომელსაც ერთი 1732 წლის ხელნაწერი იძლევა, „ესევე ამბავი ცოტა მეტ-ნაკლებობით არის აღწერილი“ და მისი ცნობაც „ამოღებულია“ ქართლის მოქცევის ქრონიკიდან¹. აქაც ორჯერ გვხვდება ფორმა „არიან“, რაც ორივეჯერ ფრჩხილებში გასწორებულია ჟორდანიას მიერ: „უნდა «არანა»“-ო¹.

ეს ახალი ვარიანტი „ნინოს ცხოვრებისა“ მთლიანად გამოსცა 1902 წელს მლ. პ. კარბელაშვილმა, რომელმაც იგი კატეგორიულად მიაწერა მეათე საუკუნის „დიდ არსენ ქართლის კათალიკოზს“. გამომცემელი აცხადებს რომ ძველი აღმოჩნდა 1900 წელს საეკლესიო მუზეუმის გაურჩეველ ხელნაწერთა შორის, არსენი კათალიკოზის ნაწილობრივ შენახულ კრებულში, რომელიც მე-11 ან მე-12 საუკუნეში უნდა იყოს გადაწერილი². გამომცემელი არას ამბობს იმის შესახებ თუ რა დამოკიდებულებაშია მის მიერ გამოქვეყნებული ძველი ვას. კარბელაშვილის კუთვნილ ხელნაწერთან და ჟორდანიას გამოცემასთან, ანდა იმის შესახებ თუ რაზეა დამყარებული მოსაზრება არსენი კათალიკოზის ავტორობის და დროის შესახებ. ეს მით უფრო საკვირველია რომ როგორც თვით გამოცემიდან ჩანს, ავტორის სახელისაგან ხელნაწერში ვითომც მხოლოდ „არ... ნი“ დარჩენილა, ხოლო ხელნაწერის საქრონოლოგიო მითითებათაგან გამომცემელს აუხსნელად დაუტოვებია, სხვათა შორის, „დიმიტრის მეფობის“ ხსენებაც, რომელიც ამავე სტრიქონში არის ვითომ მოცემული³. შემდეგ მოსალოდნელი იყო რომ თ. ჟორდანიას და კიდევ უფრო მეტად, პ. კარბელაშვილი, რომელიც ნინოს ახალ ცხოვრებას არსენი კათალიკოზს მიაწერს, განიხილავდნენ ამ ძველის მოცემული თხრობის ურთიერთობის საკითხს თეიმურაზ ბატონიშვილის ცნობასთან „არიანეს ძის აზონის“ შესახებ, რომლის წყაროდაც თეიმურაზი „სრულიად საქართველოს კათალიკოსს არსენ დიდს“ აღიარებს, როგორც ზემოთ ვნახეთ. თეიმურაზის ჩვენებას შეუძლია, რათქმუნდა, აგრეთვე რამდენადმე შეამაგროს პ. კარბელაშვილის მოსაზრება არსენის ავტორობის შესახებ. მაგრამ ეს საკითხები არც ჟორდანიას და არც კარბელაშვილს არ აღძვრია. კარბელაშვილმაც თავის გამოცემაში ფორმა „არიან“ საექვოდ მიიჩნია, თუმცა არც ისე კატეგორიულად, როგორც ჟორდანიამ⁴.

¹ იქვე, 521.

² ცხოვრება წმიდა ნინოსი, შედგენილი დიდის არსენი ქართლისა კათალიკოზის მიერ X საუკუნეში, გამომცემა საეკლესიო მუზეუმისა № 10.XI—XII ხელნაწერიდგან (sic!). ტფ-1902, „მკითხველთა მიმართ“, გვ. 53.

³ იქვე, 52.

⁴ პირველ შემთხვევაში სიტყვას გვერდით უზის კითხვითი ნიშანი, იქვე 46, მეორე შემთხვევაში დედნის ფორმას გვერდით ფრჩხილებში უზის კითხვის ნიშანივე „არან“, იქვე 46, ხოლო მესამე შემთხვევაში დედნის საკითხავი „არიან“ უცვლელად არის დატოვებული, იქვე, 47-

ამის შემდეგ ბუნებრივია რომ „ქართლის მოქცევის“ ქრონიკის ტექსტის აღდგენის ამოცანა მხოლოდ ხელნაწერის შესწავლით თუ შეიძლება გადაწყდეს. ხელნაწერის შესწავლა კი არაკვეცს შემდეგს.

თხრობა აზოს შესახებ მოთავსებულია „შატბერდის კრებულის“ მე-435 გვერდზე. ეს გვერდი და, მასთან ერთად, მისი წინამორბედი მე-434 გვერდიც, სადაც იწყება „ქართლის მოქცევა“, განახლებულია, როგორც ეს აღნიშნული ჰქონდა ე. თაყაიშვილსაც (თაყაიშვილს შეცდომით აქვს ნათქვამი, განახლებულია ორი ფურცელიო, ნაშედილად ეს პროცესი მხოლოდ ორ გვერდს შეხებია). მაგრამ მართა ამ ფაქტის დადასტურება საკმარისი არ არის. ჯერ ერთი, უნდა მივუთითოთ რომ განახლება გამოიხატა მთელი ტექსტის ხელმოკრედ დაწერაში, ძველის ზემოდან, უფრო მუქი მეღნიით. განახლების მიზეზი ყოფილა არა სხვა რაიმე დეფექტი ხელნაწერისა, არამედ მხოლოდ ძველი ტექსტის მეღნიის სიმკრთაღე. მნიშვნელოვანია ის გარემოებაც რომ ძალიან ხშირად იკითხება ძველი ტექსტიც. იმიტომ რომ ძველი და ახალი ასოები ყოველთვის ერთმანეთს არ ჰფარავენ, თუმცა განმაახლებელი მისდევდა ძველი ნაწერის კვალს. უფრო საყურადღებოა ის გარემოება რომ წინააღმდეგ თაყაიშვილის მტკიცებებისა, „განახლება შესრულებულია საკმაოდ ზუსტად და წესიერად“-ო, განმაახლებელს შეუცვლია ძველის ორთოგრაფია და ზოგიერთი საკითხავები. ასე, მაგ., აშკარად ჩანს რომ ძველს ტექსტში აზოს ღმერთებიდან მეორე კერპის სახელად ეწერა „გა“, ხოლო ფორმა „გაიმ“ განმაახლებელს ეკუთვნის (გვ. 435, პირველი სვეტის დასასრული). ამ მტკიცების სიმართლეს ადასტურებს „ნინოს ცხოვრების“ შატბერდული ნუსხა, სადაც კერპების სახელებად მოცემულია „გაცი“ და „გა“ სა მჯერ¹. თუ როგორი მნიშვნელობა აქვს ამ ფაქტს, ადვილად შეიძლება დავინახოთ თუ მოვიგონებთ რომ ჩვენს სამეცნიერო მწერლობაში, ძველი ქართული წარმართული პანთეონის შესახებ მსჯელობისას, აკადემიკოსმა ნიკო მარმა „გაიმ“, დაბოლოების !მიხედვით, ებრაული მრავლობითი რიცხვისა და, ამდენადვე, ქართულში მწიგნობრული გზით შემოსულ ფორმად მიიჩნია².

იმ ცვლილებებიდან, რომელნიც „ქართლის მოქცევის“ ქრონიკის დასაწყისი გვერდების განმაახლებელს შემოუტანია, აღსანიშნავია „უ ბრჯგუ“, რომელიც ძველ ტექსტში არსად არ გვხვდება. ეს გარემოება განსაზღვრულ ფარგლებში ათარიღებს თვით განახლების საქმესაც. ვინაიდან „უ ბრჯგუ“ ქართულ მწერლობაში კათალიკოსმა ანტონი პირველმა შემოიტანა, ცხადია ხელნაწერის განახლებაც შეუძლებელია შესრულებულიყო მე-18 საუკუნის მეორე ნახევარზე ადრე. მაგრამ რადგანაც ხელნაწერი მესხიშვილების საგვარეულოდან არის გამოსული, და, როგორც ჩანს, მართლაც ცნობილს დავით რექტორს, ალექსისძემესხიშვილს, ეკუთვნოდა, ამიტომ შეიძლება ვიფიქროთ რომ განახლება შესრულებულია დავითის წრეში (იქნებ თვით დავითის მიერაც) მე-18 საუკუნის დამლევს ან მე-19 საუკუნის დამდეგს, როცა მოღვაწეობდა დავითი. ამრიგად,

¹ Опис., II, 752, 761, 769; ჰელიშური ნუსხა ერთ შემთხვევაში იძლევა—„გაცი და გა-ცა“, იქვე, 752, ხოლო ორს დანარჩენ შემთხვევაში—„გაცი“ და „გაცა“, იქვე, 761, 769.

² ი ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართვ. ერ. ისტ., I, მესამე გამოც., გვ. 91—94.

ქრონიკის ტექსტში შეტანილი სათანადო ცვლილებაც ამ დროს ეკუთვნის. ჩვენთვის ამ ცვლილებიდან ყველაზე საგულისხმოა, რათქმაუნდა, ის, რომელიც აზოს შესახებ თხრობაში აღმოჩნდა. სახელდობრ, იმ ფრაზაში, რომელიც შეიცავს ცნობას აზოს უკან გაბრუნების შესახებ ძველ სამშობლოში, განმახლებელს ძველი ტექსტის ფორმა არიან შეუცვლია „არანით“, უყურადღებობის გამო, შეჰველია, და არა განზრახვით. ორს სხვა შემთხვევაში-კი განმახლებელს უცვლელად დაუტოვებია ძველი ტექსტის ფორმა „არიან“. ეს ხელოვნური ფორმა, „არან“, მოსწონებიათ, რატომღაც, ძველის გამომცემლებს და ასეთი დაჟინებით გაუფრცხვლებიათ იგი, სრულიად გამოჰპარვიათ რა სწორი წაკითხვა ორ ადგილას. ამგვარი შეცთომა მით უფრო გაუგებარია რომ ის მოუვიდა ძველის ყველა მკვლევარს და მათ შორის იმათაც, ვინც ყველა დანარჩენს ეცილებოდა ძველის სწორად წაკითხვაში, მოწინააღმდეგის წინაკითხს უვარგისად სთვლიდა და თავისას-კი სრულიად უცთომელად. ცხადია რომ ამგვარი შეცთომის წყარო იყო ის, სერიოზული და დინჯი მეცნიერული კვლევისათვის შეუფერებელი აჟიოტაჟი, რომელიც ძველის აღმოჩენამ გამოიწვია და რომელიც ეხლაც ასეთს უსიამოვნო შთაბეჭდილებას უქმნის მკითხველს.

თუნდაც ტექსტის განახლებას არ ჰქონოდა ადგილი, თავისთავად ცხადია რომ ფორმა „არან“ ვერ დაიჩემებდა უპირატესობას „არიან“-ის წინაშე, იმიტომ რომ პირველი ერთხელ გვხვდება, მეორე-კი—ორჯერ და იმიტომაც რომ მეორეს მხარს უჭერენ როგორც „ნიინოს ცხორების“ შატბერდული ნუსხა, ასევე ყველა სხვა ლიტერატურული ძეგლიც, რომელიც ამავე საგანს ეხება და აშკარად „ქართლის მოქცევაზე“ დამოკიდებული.

ყოველივე ზემონათქვამის გათვალისწინებით, სავსებით დამარწმუნებელი უნდა იყოს თუ ჩვენ ფორმა „არან“-ს უკუვაგდებთ, როგორც სრულიად შემცთარს, და მის მაგიერ „არიან“-ს დავამკვიდრებთ. ამ აღდგენით, „ქართლის მოქცევის“ ქრონიკის თხრობა აზოს შესახებ, საქართველოსაკენ ალექსანდრე მაკედონელის მეორე გამოლაშქრების ისტორიაში ჩართული, შემდეგ სახეს მიიღებს, ქარაგმების გახსნითა და თანამედროვე პუნქტუაციით:

... „შემდგომად რაოდენისამე ჟამისა მოვიდა ალექსანდრე, მეფე ყოვლისა ქუეყანისაჲ, და დაღეწნა სამნი ესე ქალაქნი და ციხენი და ჰონთა დასცა მახლი. ხოლო სარკინესა ქალაქსა ებრძოლა ათერთმეტ თთუჴ. და დადგა სარკინესა დასავალით კერძო, და დასცა ვენაჴი და რომ გამოიღო ქსნით და დასხნა კაცნი მერუენი; და სტავითა რუჲსაჲთა დაჰრქჷან ადგილსა მას ნასტავისი.

და მერმე გამოიღო სარკინე. თუთ დაყარეს და მეოტ იქმნეს.

და თანა ჰყვანდა ალექსანდრეს მეფესა აზოჲ, ძჴ არიან ქართლისა მეფისაჲ. და მას მიუბოძა მცხეთაჲ საჯდომად და საზღვარი დაუდგა მას: ჰერეთი და ეგრისწყალი და სომხითი და მთაჲ ცროლისა, და წარვიდა.

ხოლო ესე აზოჲ წარვიდა არიან ქართლად, მამისა თჷსისა. და წარმოიყვანა რვაჲ სახლი და ათნი სახლნი მამა-მძუძეთანი. და დაჯდა ძველ მცხეთას. და თანა ჰყუანდეს კერპნი ღმრთად გაცი და გა.

და ესე იყო პირველი მეფე მცხეთას შინა—აზოა, ძე არიან ქართველთა მეფისაჲ, და მოკუდა“.

როგორია ამ თხრობის ისტორიული ღირებულება?

უეჭველია რომ თხრობა, თუ მას მისი მთლიანი სახით ავიღებთ, საშობლო სიძველეებით დაინტერესებული მწიგნობრის ხელოვნური კონსტრუქციაა, რომლის ცალკეული კომპონენტები არ შეესაბამება ისტორიულ სინამდვილეს. ასე, მაგ., აკადემიკოს ივანე ჯავახიშვილს აღნიშნული აქვს რომ „თვით ცნობებში აც მემატინეს მსხვილი შეცდომები შეჰპარვია: ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობა კავკასიაში მას უტყუარ ამბავად მიაჩნია“...¹ ეს საგნებით სწორია და მოცემული ისტორიული შეცდომა² უეჭველობით ამჟღავნებს თვით ამბის ხელოვნურ წარმოშობას. ანაქრონისტულია თხრობაში „ჰონთა“ ხსენება, რომელიც, საეკვოა, ქარაგმის ქვეშ დასმულ „ჰურიათა“ მცთარი გახსნის შედეგი იყოს, როგორც ამას ე. თაყაიშვილი ფიქრობდა³. თუმცა ლეონტი მროველი ასწორებს და „ჰონთა“ მაგიერ „ჰურიათა“ შესახებ ლაპარაკობს⁴, მაგრამ ეს არის „ქართლის მოქცევისაჲ“ სხვა ცნობის გადმოტანა წინ: „ჰურიათა“ მცხეთას მოსვლისა და აქ დასხდომის შესახებ ქრონიკა მოგვითხრობს მე-12 მეფობისათვის⁵. ანაქრონისტული ჩანს აგრეთვე „ბუნ-თურქთა“ ხსენება ჩვენი ქრონიკის დასაწყის ნაწილში; ყოველ შემთხვევაში ეს ცნობა ჯერ-ჯერობით დამაკმაყოფილებლად არაეის განუმარტავს. ხელოვნურია „ლოთის შვილთა“ და „იებოსელთა ნათესაების“ შემოტანა თხრობაში. ასევე ხელოვნური ჩანს ბუნ-თურქებისა და ჰონების ურთიერთობა. ხელოვნური წარმონაქმია და ეტიმოლოგიზაციის მიზანს ემსახურება ცნობა ზანავ-ხერკის დასახლების შესახებ ჰონთა მიერ, ან ვენახის გაშენებისა და რუს გამოღების შესახებ ალექსანდრეს მიერ ნასტაგისში. ამიტომ, რათქმაუნდა, სავსებით მართალია აკად. ივ. ჯავახიშვილი, როცა წერს:... „მკვლევარი მოქცევაჲ ქართლისაჲს მატრიანის ცნობებს დიდი სიფრთხილით უნდა მოეპყრას და მხოლოდ თითოეულ ცნობის ღირსება-ნაკლულევაანებათა აწონ-დაწონის შემდგომ ისარგებლოს“⁶. ასაწონ-დასაწონი ქრონიკაში მაინც რჩება. პატივცემული ავტორი შემდეგ განაგრძობს:... „მკაცრი კრიტიკული განხილვის შემდგომაც ამ მატრიანეში აღმოჩნდა და შემდეგშიც აღმოჩნდება ზოგიერთი ძვირფასი საისტორიო ცნობები, როგორც, მაგ., ქართველთა სამხრეთით მოსვლა და გადმოსახლება ამიერ-კავკასიაში“ და სხვები⁷. ჩვენი მხრით დავუმატებთ რომ, დასაწ-

¹ ძვ. ქართ. საისტ. მწერლობა, მე-2 გამ., 90.

² სრულიად არ არის დამაჯერებელი, რათქმაუნდა, ის მოსაზრებები, რომლებიც ლიტერატურაში არის წარმოდგენილი „ქართლის მოქცევის“ ამ შეცდომის გასამართლებლად.

³ СМОПК, вып. 28, отд. 1, стр. 5, прим. 1.

⁴ მარიამ., 12; შვეს., მარის გამ., 25.

⁵ Опис., II, 709—710; ლეონტი მროველი, წინააღმდეგობისაგან თავის დასაღწევად, ამ ჰურიებს ახალმოსულებად სთვლის და წინათ მოსულთაგან განარჩევს, მარიამ., 31 და შვეს., 47. ყურადღება უნდა მიექცეს იმასაც რომ ჩვენ მიერ ციტირებულ ტექსტში გვხვდება ფორმა „ჰონთა“, რომლის გამოყვანა ქარაგმთან „ჰურიათა“ ფორმისაგან კიდევ უფრო ძნელია.

⁶ ძვ. ქართ. მწ., 90

⁷ იქვე, 90—91.

ყის ნაწილში, ქრონიკის ცნობათაგან ყურადღების ღირსია და სპეციალურ შესწავლას მოითხოვს, კერძოდ, ცნობები ქართლის უძველესი ქალაქებისა და აზოს სამფლობელოს საზღვრების შესახებ ამიერ-კავკასიაში. მაგრამ მაინც განსაკუთრებით საინტერესოა, რათქმაუნდა, თხრობა აზოს გადმოსახლების შესახებ.

თხრობა აზოს შესახებ ხელოვნურ ისტორიულ გარემოსა და ჩარჩოშია ჩასმული, როგორც ზემოთ იყო ნათქვამი. ეს გარემოება, ცხადია, ამცირებს თხრობის ისტორიულ მნიშვნელობას. მაგრამ, ამასთან ერთად, თხრობა შეიცავს ისეთი გარდმოცემის ელემენტებს, რომელნიც პირველი გაცნობისთანავე განათლებულ მკითხველში გარკვეული ნდობის გრძნობას იწვევენ. მათი ჩაღრმავებული ანალიზი კიდევ აქ ძველი ტრადიციის ნაკვალევს აღმოაჩენს.

გარდა თქმულებაში დაცული მოგონებისა ქართველთა მოძრაობის შესახებ ამიერ-კავკასიისაკენ სამხრეთიდან, რასაც სამართლიანად მიაქცია ყურადღება აკად. ივ. ჯავახიშვილმა, როგორც ვნახეთ, ჩვენს ინტერესს იზიდავს თხრობაში დაცული საკუთარი სახელებიც.

დავიწყოთ სიტყვა „არიან“-იდან. რა რეალურ მნიშვნელობას ატარებს იგი?

ზემოთ ნაჩვენები იყო რომ ყველა მკვლევარი „არიან“-ს (ანუ „არანს“-ს როგორც შეცთომით კითხულობდნენ დღემდე) აზოს მამის სახელად სთვლიდა. ამასთანავე უმრავლესობა ფიქრობდა რომ ეს „არიან“-ი ქართველების პირველი მეფე უნდა ყოფილიყო, თუმცა არ ჩანს რატომ. ქრონიკა ხომ მხოლოდ იმას ამტკიცებს რომ აზო იყო პირველი მეფე მცხეთაშიო. არსაიდან არ ჩანს რომ აზოს მამა იწყებს დინასტიას.

მაგრამ დაუბრუნდეთ სახელის მნიშვნელობის საკითხს. მხოლოდ აკადემიკოსმა ივ. ჯავახიშვილმა გამოსთქვა ეჭვი „არან“-ის ასეთი გაგების გამო, როგორც ზემოთ იყო ნაჩვენები: „მემათიანის სიტყვები ოდნავ ბუნდოვანია და მკაფიოდ არა ჩანს, „არან“ მეფისა თუ ქვეყნის სახელი იყო“-ო. მართლაც, არ შეიძლება ითქვას რომ ქრონიკის ცნობები ამ მხრივ მთლად ნათელი იყოს. არიანის დასახელების პირველსა და მესამე შემთხვევაში შესაძლებელია ეს სახელი პირის სახელად იყოს მიჩნეული და აზოს მამისადმი მიკუთვნილი:

... აზოჲ, ძჳ არიან ქართლისა მეფისაჲ...

... აზოჲ, ძჳ არიან ქართველთა მეფისაჲ...

ასეთი შეთანხმება (პირის სახელი, ანალოგიურ სინტაქსურ კონტექსტში, უბრუნვისფორმოდ) ძველი ქართულისათვის ჩვეულებრივია. აი მაგალითებიც.

აბო ტფილელის „წამების“ სათაურის ქვეშ წარწერილია რომ ეს ნაწარმოები არის

„გამოთქმული იოვანე ძისა საბანისი, ბრძანებითა ქრისტეს მიერ სამოელ ქართლისა კათალიკოზისაჲთა“¹.

გიორგი მერჩულის სიტყვით, გრიგოლ ხანძთელის ცხორება დაიწერა

¹ წმ. მოწამე აბო ტფილელი, გამოც. საეკლ., მუხუმისა, ტფ. 1899 წ., გვ. 3.

„ქართველთა ზედა მთაერობასა აშოტ კურაპალატისასა, ძისა ადარნერსე ქართველთა მეფისასა, აფხაზთა ზედა მეფობასა გიორგისსა, ძისა კოსტანტი მეფისასა“ და ა. შ.¹.

წვიმოეთის ეკლესიის წარწერაში ნათქვამია:

... „სალოცველად, აღიდენ ღწ, ძლიერის ბაგრატ აფხაზთა და ქართველთა მეფისა და კურაპალატისა“²...

სუმბატ დავითისძის მატანიით,

„გარდაიცვალა ესე გურგენ მეფეთ-მეფე, ძე ბაგრატ ქართველთა მეფისა“³...

ამრიგად, როგორც ვთქვით, ზემოთმოტანილ ორ შემთხვევაში არაფერი გვიშლის ხელს „არიან“ გავიგოთ, როგორც პირის სახელი. მაგრამ თვით ძველის თვალსაზრისით ასეთი გაგება არ იქნებოდა სწორი. ამას მოწმობს მოცემული სიტყვის ხმარების მეორე შემთხვევა:

„ხოლო ესე აზოა წარვიდა არიან ქართლად, მამისა თვისისა“.

აქ უკვე შეუძლებელია „არიან“ პირისსახელად იყოს მიჩნეული. ასეთი შეთანხმება ძველმა ქართულმა, და მით უმეტეს ახალმა, რათქმაუნდა, არ იცის. არც არაერთი საფუძველი ჩანს იმისათვის რომ აქ გადაწერის რაიმე შეცოთმა ვიგულისხმოთ. დაუჯერებელია რომ მოცემული საკითხავი მომდინარეობდეს, ვთქვათ, შემდეგისაგან: „ხოლო ესე აზოა წარვიდა არიან ქართლისა მეფისა, მამისა თვისისა“. ყოველ შემთხვევაში, ასეთი შესწორებისათვის ჩვენ არაერთი ობიექტური საბუთი არ გავაჩნია. შეიძლებოდა სიტყვების გადასმაც გვეგულისხმებინა შემდეგი სახით:

„ხოლო ესე აზოა წარვიდა ქართლად, არიან მამისა თვისისა“, მაგრამ ცხადია რომ, ქრონიკის ავტორის თვალსაზრისით, ასეთი თვითნებური შესწორებაც გამოუსადეგარია—მკითხველისათვის ხომ გაუგებარი რჩება რომელ ქართლზეა აქ საუბარი. მკითხველი მხოლოდ ისტორიულ ქართლს, კავკასიის ქართლს, იცნობს. ქრონიკის ავტორის აშკარა განზრახვა კი ისაა რომ მკითხველი დაარწმუნოს, ამ ისტორიულ ქართლს გარდა არსებობდა კიდევ სადღაც სხვაგან მეორე ქართლი, საიდანაც ჩვენი წინაპრები ახალ სამშობლოში გადმოსახლდნენ ალექსანდრე მაკედონელის დროსო. ამ ორი ქართლის გასარჩევად მას რაღაც მსაზღვრელები სჭირია, ვთქვათ ისეთივე, როგორსაც ისტორიულ ხანაში ხმარობდნენ ქართლის სხვადასხვა ნაწილების აღსანიშნავად, მაგ., „ზემო“ და „ქვემო“ (ზემო ქართლი, ქვემო ქართლი). ამგვარი მსაზღვრელის როლში გამოდის, ჩანს, სიტყვა „არიან“, რომელიც, ავტორის სიტყვახმარებაში, მხოლოდ „ძველ“ ქართლს განეკუთვნება და ამით ამ უკანასკნელს ადვილად განასხვავებს „ახალი“ ქართლისაგან. ასეთი გაგებისას, სამივე ფრაზა, რომლებშიაც არიანია მოხსენებული, სავსებით ბუნებრივი აგებულებისა (ძველი ქართულის წყობის თვალსაზრისით) გამოვა:

¹ Г. Мерчуги, Жизнь св. Григория Хандзтийского, აკად. მარის გამ., ს.-პ., 1911, - 83. პ.

² ქრონიკები, I, 143.

³ ქ. ცხ., მარიაშ., 352.

- ... აზოვ, ძმ არიან ქართლისა მეფისაჲ...
 = აზო, არიან ქართლის მეფის ძე.
 ... ესე აზოვ წარვიდა არიან ქართლად, მამისა თვისისა...
 = ეს აზო წაივიდა არიან ქართლში, თავის მამასთან...
 ... აზოვ, ძმ არიან ქართველთა მეფისაჲ...
 = აზო, არიან ქართველების მეფის ძე.

როგორც უკანასკნელი ფრაზიდან ჩანს, მსაზღვრელი „არიან“ მიეკუთვნება როგორც ქვეყანას, ისე მის მცხოვრებთაც. ამ საკითხის, ისე როგორც სიტყვის მორფოლოგიის შესახებ, ჩვენ საუბარი გვექნება ქვემოთ, ეხლა კი საჭიროდ მიგვაჩნია დამატებითი მასალა მოვიტანოთ სიტყვის სემანტიკის ზემოთმოცემული განმარტებისათვის.

ამ განმარტებას უცილობლად მხარს უჭერს ნინოს ცხოვრების შატბერდული ნუსხა, რომლის მიხედვითაც ნინო ამბობს: არმაზის კერპის „მარჯულ... დგა კერპი ოქროსაჲ, და სახელი მისი—გაცი; და მარცხლ მისა—კერპი ვეცხლისაჲ, და სახელი მისი—გა, რნი იგი ღთვ ჰქონდეს მამათა თქნთა არიან ქართლით“¹. აქ, რათქმაუნდა, სავსებით ცხადია რომ „არიან“ სწორედ ქვეყნის სახელს მიემართება: ავტორი ლაპარაკობს იმ გაცისა და გას კერპების შესახებ, რომელნიც (გაცი და გა) ღმერთებად მიჩნეული ჰქონიათ ქართველების წინაპრებს არიან ქართლიდან. სხვანაირი გაგება აქ გამორიცხულია და ამდენადვე უნდა დავასკვნათ რომ უკვე მეათე საუკუნეში, თუ ამაზე ადრე არა, ქრონიკის „არიანი“ (ნინოს ცხოვრების ავტორი ხომ, ეჭვს გარეშეა, ქრონიკას ემყარება და მას იმეორებს ამ შემთხვევაში) მეფის სახელად კი არ მიაჩნდათ, არამედ ძველი ქართლის სპეციფიკურ მსაზღვრელ სახელისდებად.

ასეთივე გაგება ქრონიკის ცნობისა, იქნებ უფრო მკაფიო სახითაც, დაცული აქვს ნინოს ცხოვრების იმ ახალ რედაქციას, რომელიც, როგორც ვნახეთ, მისმა გამომცემელმა არსენი კათალიკოსს მიაწერა. ეს ავტორიც „ქართლის მოქცევის“ ქრონიკის თხრობას იმეორებს, მაგრამ გარკვეული გადამღწევებით კერძოდ ისეთ ადგილებში, სადაც შესაძლებელი და, ჩანს, მიუცილებელი იყო უკვე ფეოდალური წრის ტენდენციებს ეჩინა თავი². ავტორის განცხადებით, მისი მიზანი იყო გამოერკვია ქართველების და მათი მეფეების ტომობრივი შთამომავლობა: „უწყებაჲ ჯერ არს ამისიცა, საყუარელნო, ვითარმედ ესე მეფე მირიან ანუ სხუანი მეფენი ქართველნი, რომლისა ტომისაგან იყვნეს, ანუ ქართველნი რომელთა ნათესაეთა შვილნი ვართ“³. შექმდეგ ავტორი მოუთხრობს,— ქრონიკის მიხედვით, მაგრამ გარკვეული ცვლილებებით,— ალექსანდრეს ლაშქ-

¹ Опис. II, 752; ჭელიშურში ჩვენ ამავე ცნობას ვგულისხმობთ, იხ. აქვე, გვ. 644, შენ. 3, მაგრამ იგი იმდენად დამაბნელებელია გადამწერთაგან რომ აშკამად ჩვენთვის გამოუსადეგარი ხდება.

² ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა, საქართველოს ისტორია: გეოგრაფიული წყობილება ქართველ ტომებში (განაკვეთი I), ტფ., 1932, გვ. 24—26.

³ ცხოვრება წმ. ნინოსი, დასახ. გამოც., 46.

რობას. აქ საყურადღებოა რომ ავტორი ლაპარაკობს „სახლვართა ქართლისათა“, „ქართლისა“ და „ქუჩყანა ქართლისა“-ს შესახებ ისტორიულ ქართლის აღსანიშნავად. ამ ისტორიულ ქართლში შემოსვლისას ალექსანდრეს „ჰყვა თანა აზოვე (ასეა საქ. მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილების საეკლ. მუზ. ფონდისეულ № 518 ხელნაწერში; ნაბეჭდ გამოცემაში კია — „აზოვე“) ძე არიან ქართველთა მეფისა“, ალექსანდრემ მას „მისცა ქუჩყანა ესე ჩუშნი სამეფოდ და სამკვდრებელად“. შემდეგ დასახელებულია აზოს სამფლობელოს საზღვრები ქრონიკის თანახმად და ნათქვამია: „ხოლო ესე აზოვე წარვიდა არიან ქართლად მამისა თვისისა“... ეს ადგილი სხვათა შორის ამტკიცებს რომ მოცემულ ფრაზის წყობა ერთნაირი ყოფილა როგორც შატბერდულ ნუსხაში, ისე იმ ხელნაწერშიაც, რომელიც გამოყენებული აქვს არსენის (ჩვენც ასე ვუწოდოთ მას ჯერ-ჯერობით პირობითად), თუ არსენის სწორედ შატბერდული კრებული არ ჰქონდა ხელთა, რაც, რათქმაუნდა, არც აუცილებელია და არც თავისთავად ცხადი. შემდეგ ავტორი ამბობს: „ესე აზოვე¹ არს პირველი მეფე ქართველთა“ და მისი შთამომავალი იყო პირველი ქრისტიანი მეფე მირიანიო. შემდეგ ავტორი დაასკვნის, იძლევა რა პასუხს აგრეთვე ქართული ენის წარმოშობის საკითხზედაც: „ჩუშნი ქართველნი შეილნი ვართ მათ არიან ქართლით გამოსრულთანი და ენა მათი უწყით და ყოველნი მეფენი ქართლისანი ამათ მეფეთა შეილის-შვილნი არიან“². „არიან ქართლით-გამოსრულნი“ „არიან ქართლიდან გამოსულებს“ აღნიშნავს, ამ არიან-ქართლიდან წამოსული ხალხის შთამომავალნი ვართ ჩვენ ქართველებიო, ამტკიცებს ავტორი.

ეს მოწმობაც საკმაოდ ადრინდელ ხანას ეკუთვნის. ძეგლის პირველ გამოცემელს მის ავტორად, სრულიად დაუსაბუთებლად, როგორც ვნახეთ, X საუკუნის არსენ კათალიკოზი ჰყავს მიჩნეული³.

ჩვენთვის ამჟამად საკმარისია იმის დადგენაც, რომ ძეგლი მე-12 საუკუნეზე გვიანდელი წარმოშობისა არ უნდა იყოს⁴. ამ ძეგლის შემდგენელიც „ქართლის მოქცევის“ ტექსტს კითხულობდა ისე, როგორც ეს ჩვენ მიერ არის აღდგენილი.

ამრიგად, უეჭველია რომ გარდმოცემის „არიან“ რალაც მსაზღვრელია, რომელიც ქვეყნისა და მისი მცხოვრებლების სახელს მიემართება. ამ შემთხვევაში ყურადღებას იქცევს სიტყვის ფორმა — იგი უცვლელი ფუძის სახი-

¹ საგულისხმოა მანუსკრიპტული ტრადიციის განვითარების ეს მაგალითი: ნაწილაკი „-ვე“ ავტორის შეგნებაში სახელის ფუძეს შეჰხორცებია. ამ ფაქტის გამოც საფიქრებელია რომ ავტორს ხელთ შატბერდული კრებული კი არ ჰქონდა, არამედ სხვა ხელნაწერი, რომელშიაც აზოს სახელს თან ეს ნაწილაკი ჰქონდა დართული (შატბერდულ ნუსხაში ასეთ შემთხვევას არ ვხვდებით).

² დასახ. გამოცემა, 46—47.

³ შდრ. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ე ი ლ ი, ძვ.-ქართ. საისტ. მწერლობა, I გამ., 37, II გამ., 83—84.

⁴ თ. ჟორდანიას ხელნაწერს პალეოგრაფიულ ნიშნებით მე-12 ს-ს მიაკუთვნებს, Опис. I 224, II 177, პროფ. კ. კეკელიძე—მე-13 ს-ს, ძვ.-ქართ. ლიტ. ისტ. I 154, მ. ჯანაშვილი-კი ხელნაწერებს № 832 და № 833 სთვლის მე-13—მე-14 ს-ისად, Опис. III, 24, 28.

თაა წარმოდგენილი. ამიტომ, ტექსტის სინტაქსური წყობით, „არიან“ მის მომდევნო სიტყვასთან ერთად კომპოზიტს შეადგენს, რომელიც ჩვენი ორთოგრაფიის თანახმად, დეფიზით უნდა იწერებოდეს („არიან-ქართლის“...). ასეთი კომპონენტის ფუნქცია შესაძლოა დაეკისროს როგორც ზედსართავ, ისე არსებით სახელს. პირველი შემთხვევის ანალოგია გვექნებოდა ჩვენი ქრონიკისავე ცნობაში აზოს შესახებ რომ იგი

„დაჯდა ძუელ მცხეთას“.

„ძუელ მცხეთას“ რომ კომპოზიტი არ იყოს, მაშინ უნდა გვქონოდა: „დაჯდა ძუელსა მცხეთასა“ (ისევე, როგორც ქრონიკაშივე გვაქვს: „იქმოდეს ზემოსა ეკლესიასა“, Опис. II, 719, „შეიქმნა საფლავი ქუემოსა ეკლესიასა“, იქვე, „დაეფლა ქუემოსა ეკლესიასა“, იქვე, 720).

გეოგრაფიულ-ეთნიკური არსებით-სახელიანი კომპოზიტის მაგალითი უნდა გვქონდეს ქრონიკაშივე, იქ სადაც მოთხრობილია ნინოს ქადაგების შესახებ თიანეთში და ნათქვამია რომ ნინო

„გარდავიდა ერწულ და დადგა ჟალეთს, დაბასა ედემს, და ნათელ-სცა ერწუ-თიანელთა“ (იქვე, 716—717). ნინო მიდის ერწუს ოლქში და ისაღებებს აქ ჟალეთის თემის დაბა ედემში, საიდანაც ავრცელებს ქრისტიანობას. ნინოს ამ საქმიანობის შედეგად, ქრონიკის მტკიცებით, ინათლება მთელი ოლქის, ერწუს, მოსახლეობა, ე. ი., ერწუელები. მაგრამ ამ მხარეს მეორე სახელიც ჰქონია—„თიანეთი“, რომელიც საფიქრებელია, „მთიანეთისაგან“ მომდინარეობს. არსაიდან არ ჩანს რომ ერწუ და თიანეთი ავტორისათვის სხვადასხვა ერთეულები იყოს: ამ შემთხვევაში ავტორი იმავე ჩამოთვლის წესს გაჰყვებოდა, როგორც მას ზემოთაც აქვს გამოყენებული: ნინო, ამბობს იგი, „წარვიდა და დადგა წობენს და მოუწოდა მთეულთა: ჰართალელთა და ფხოელთა და წილკანელთა“, — და იტყოდა: „ნათელ სცა ერწუელთა და თიანელთა“—ო. თუ ავტორი ასე არ იქცევა, ეს იმას მოასწავებს რომ მის სიტყვახმარებაში „ერწუ“-ს გვერდით არსებობდა კომპოზიტური ფორმა „ერწუ-თიანეთი“-ც (როგორც დღეს—„ერწო-თიანეთი“, თუმცა დღეს ამ კომპოზიტს უკვე განსხვავებული მნიშვნელობა აქვს), და აქედან ნაწარმოები „ერწუ-თიანელნი“. მორფოლოგიური განსხვავება (შეთანხმების თავისებურებას ჩვენთვის ამჟამად დიდი მნიშვნელობა არა აქვს) მოცემული კომპოზიტებისა — „არიან-ქართლი“ და „ერწუ-თიანეთი“, „არიან-ქართველნი“ და „ერწუ-თიანელნი“—ისაა, რომ უცვლელი კომპონენტის ფუძე ერთ შემთხვევაში თანხმოვნია (არიან-), მეორეში-კი—ხმოვნიანი (ერწუ-). როგორც სინტაქსურად, ისე მორფოლოგიურად „არიან-ქართლთან“ უფრო ახლოს იქნება ძველ-ქართულშივე ცნობილი ისეთი ტოპონიმიკური კომპოზიტი, როგორიცაა, მაგ., „მადრან-დვალეთი“¹, რომელიც ამ კუთხეს განსხვავებს საკუთრივ „დვალეთი“-საგან.

¹ იხ., მაგ., „ძველი ერისთავთა“, ქრწკ., II 18; შდრ. აგრეთვე იქვე „დვალეთი“, „დვალნი“, „ქვემო-დვალნი“, „შავ-დვალნი“, 2, 6, 13—18.

ამრიგად, წარმოება „არიან-ქართლი“ და „არიან-ქართველნი“ საესებით ეთანხმება ძველი ქართულის ნორმებს. დავგრჩენია საკითხი ამ სახელწოდებათა რეალური მნიშვნელობის შესახებ. სად გულისხმობს ქრონიკა ამ ისტორიული ქართლისაგან განსხვავებულს არიან-ქართლს?

ქრონიკის თხრობაში დაცულია მოგონება აღმოსავლეთ საქართველოს ქართველ ტომთა მოძრაობის შესახებ სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ, თავის ისტორიულ სამკვიდრებელისაკენ, როგორც ეს აკად. ივ. ჯავახიშვილს აქვს აღნიშნული და, გარდა ამისა, მოგონებაც ამ მოძრაობის თვით ამოსავალი (რამდენადაც ეს ტრადიციას ახსოვდა) პუნქტის შესახებაც. ქართული გარდმოცემის სარწმუნოობა ჩვენთვის უფრო მისაღები იქნება, თუ მის განხილვას წინ წარუშობდნანებთ მსოფლიო ისტორიის იმ ცნობებს, რომელთაც კავშირი აქვთ ჩვენს საგანთან. ჩვენ ვფიქრობთ რომ ამ ცნობების ანალიზი საშუალებას გვაძლევს საკმაოდ კონკრეტულად წარმოვიდგინოთ ქართველის გადასვლის პროცესი ამ უძველესი, ასე ვთქვათ, „წინა-აზიური“ ყოფიდან მათი განვითარების ახალს, საესებით ისტორიულს, „კავკასიურ“, პერიოდში.

ქართლი და მისი მცხოვრებნი მსოფლიო ისტორიაში „იბერიისა“ და „იბერების“ სახელწოდებით არიან ცნობილნი. უძველესი, ექვმიუტანელი ცნობა იბერთა შესახებ ბერძნულ მწერლობაში ეკუთვნის მეორე საუკუნის (ძველი წელთაღრიცხვით) მწერალს აპოლოდორს. ამ ცნობით, რომელიც შენახული აქვს სტრაბონს (წ. I, თ. 3, § 21), „დასავლელი იბერები (აქ იგულისხმება პირენეს ანუ იბერიის ნახევარ-კუნძულის უძველესი მოსახლეობა, რომლის შთამომავალნი არიან ბასკები, ს. ჯ.) გადმოსახლდნენ პონტოსა და კოლხეთს ზემოთ მდებარე ადგილებში, რომელთაც, აპოლოდორის სიტყვით, არმენიისაგან მდ. არაქსი ჰყოფს“. აქედან ცხადი ხდება რომ ჯერ კიდევ მეორე საუკუნეში ჩვენს წელთაღრიცხვამდე იბერ-ქართველის ტერიტორია გაცილებით უფრო შორს იყო სამხრეთისაკენ გადაჭიმული (მდ. არაქსამდე!), ვიდრე პირველ საუკუნეში, ძვ. წ.

აპოლოდორზე ადრე, IV საუკუნისათვის, იბერებს თითქოს იხსენიებენ პლატონი და არისტოტელე, პირველი—იმ „მეომარ ხალხთა“ შორის, რომელნიც სვამენ უწყლო ღვინოს, მეორე კი ამბობს რომ „იბერების მეომარი ხალხი საფლავის გარშემო იმდენ სარს არჭობს ხოლმე, რამდენიც მტერი ჰყავს მოკლული მიცვალებულს“-ო¹. აკადემიკოსი ლატიშევი ფიქრობდა რომ აქ სწორედ კავკასიელი იბერები, ე. ი., ქართვები, იგულისხმებიან. ყოველ შემთხვევაში, აქ იბერთა ტერიტორია სრულიად განუსაზღვრელი რჩება. ცნობების მნიშვნელობა ისაა, რომ გარდა სატომო სახელის უძველესი ხსენებისა მერმინდელი ისტორიული ფორმით, ისინი შეიცავენ გარკვეულს ეთნოგრაფიულ ჩვენებებს.

ეხლა თუ ჩვენ წინამორბედ საუკუნეში გადავალთ, ჩვენს ყურადღებას ერთბაშად მიიქცევს ის გარემოება რომ „ისტორიის მამა“ ჰეროდოტე იბერებს ამიერ-კავკასიაში არ იხსენიებს. ჰეროდოტეს კი კავკასიის შესახებ კარგი ცნო-

¹ ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა, თუბალ-თაბალი, ტიბარენი, იბერი, „ენიმკი-ს მოამბე“, ტ. I, 221.

ბები ჰქონდა—კოლხეთი მას საკმაოდ დაწვრილებით აქვს აღწერილი, იცნობდა იგი კასპიის ზღვის მხარესა და კავკასიის მთიანეთს და სარწმუნო ცნობები ჰქონდა მას კავკასიის საერთო პოლიტიკურ ვითარების შესახებ, აქემენიდების სახელმწიფოსთან ურთიერთობის თვალსაზრისით. მოასწავებს თუ არა ეს იმას რომ აღმოსავლეთის ქართველმა ტომებმა ადგილი ვერ ჰპოვეს ჰეროდოტეს ისტორიაში? ჩვენ ვფიქრობთ რომ არა, ჩვენ გვგონია რომ მერმინდელი იბერ-ქართველი ჰეროდოტეს მოთხრობაში „სასპეარების“ სახელით გვევლინებიან.

„სასპეარებს“ ჰეროდოტე იხსენიებს თავისი თხზულების სხვადასხვა ადგილას და სხვადასხვა კონტექსტში და ამით საშუალებას გვაძლევს გავარკვიოთ მათი ტერიტორიულ-ეთნიკური ადგილი სხვა ხალხთა შორის. ასე, მაგალითად, ჰეროდოტე ამბობს: „სპარსები ცხოვრობენ ვიდრე სამხრეთის ზღვამდე, რომელიც წითლად იწოდება; მათ ზემოთ ჩრდილოეთისაკენ ცხოვრობენ მიდიელები; მიდიელების ზემოთ სასპეარები, სასპეარების ზემოთ—კოლხები ვიდრე ჩრდილოეთის ზღვამდე, რომელსაც ერთვის მდინარე ფაზისი. ეს ოთხი ხალხი ცხოვრობს ზღვიდან ზღვამდე“ (IV, 37). აქ ძალიან კარგად არის განსაზღვრული დასახელებული ხალხების ტერიტორია—ჩრდილოეთის ზღვა და ფაზისი, რათქმაუნდა, შავი ზღვა და რიონია (უკიდურეს შემთხვევაში—ქოროხი). კოლხეთს მაშინ უჭირავს, ეს ჩვენ ვიცით სხვა წყაროებიდანაც, შავი ზღვის მთელი აღმოსავლეთი სანაპირო, კერძოდ—დას. საქართველო. მის სამხრეთით „წითელ“ ზღვამდე (ე. ი. სპარსეთის ყურემდე) ჰეროდოტე მხოლოდ სამ დიდ ხალხს უჩვენებს. მათგან მიდებისა და სპარსების ტერიტორია აგრეთვე კარგად არის ცნობილი. და ამ ცნობილს ტერიტორიულ ერთეულებს შორის ნათლად ირკვევა სასპეარების მიწაწყალიც.

ჰეროდოტეს სხვა ცნობებიც ამავე ხასიათისაა. ერთ ადგილას, უფრო მკთარი გეოგრაფიული წარმოდგენების საფუძველზე, ჰეროდოტე არსებითად იმავე სურათს იძლევა: „სპარსების, მიდების, სასპეარებისა და კოლხების ზემოთ, აღმოსავლეთისაკენ ერთი მხრით გადაჭიმულია წითელი ზღვა, ხოლო ჩრდილოეთისაკენ არის კასპიის ზღვა და მდინარე არაქსი, რომელიც აღმოსავლეთისაკენ დის“ (IV 40). ამრიგად, აქაც, ცხადია რომ უგრეცლესს, შავი ზღვიდან წითელ ზღვამდე (სპარსეთის ყურე) გადაჭიმულს, მიწაწყალზე, რომელიც შეიცავდა წინააზიის უდიდეს ნაწილს, ჰეროდოტე მხოლოდ ოთხ ხალხს ასახელებს—თუ ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ ჩამოყვებით—კოლხებს, სასპეარებს, მიდებსა და სპარსებს. ეს ღირსშესანიშნავი დასკვნაა. მისი მნიშვნელობა ჩვენთვის კიდევ უფრო ნათელი გახდება თუ გავარკვევთ სახელწოდება „სასპეარ“-ის რეალურ შინაარსს. სათანადო მასალას თვით ჰეროდოტე გვაწვდის. აქემენიდების სახელმწიფო სატრაპიების აღნუსხვისას, ჰეროდოტე მიუთითებს რომ მე-18 ოლქს შეადგენდნენ „მატიენები, სასპეარები და ალაროდიები, რომელთაც დაკისრებული ჰქონდათ 200 ქანჯარი“ (III 94). საყოველთაოდ არის აღიარებული, რომ ბერძნული „ალაროდი“ იმავე „ურარტუს“ უდრის, „მატიენ“-ის შესახებ ასევე სარწმუნო უნდა იყოს რომ აქ ძველი „მიტან“-ის გამომდახილი გვაქვს. უკვე ეს მეზობლობა ბევრს რასმე არკვევს „სასპეარების“ საკითხისა—

თვის. რომ იგი (მეზობლობა) შემთხვევითი არ არის, ეს დადასტურებულია ჰეროდოტეს სხვა ცნობაშიაც. აქ ნათქვამია რომ „ალაროდიები და სასპერები მიდიოდნენ შეიარაღებულნი კოლხების მსგავსად. მათ სარდლობდა მასისტე, სირომეტრის ძე“-ო (VII 79). ამრიგად, ალაროდიები და სასპერები ერთ რაზმს შეადგენდნენ და კოლხებთან ერთად მათ ერთი ტიპის შეიარაღება ჰქონდათ. აქ უკვე მათიენები დასახელებული არ არიან. ეს იმიტომ რომ ჰეროდოტეს მათიენები ქსერქსის ლაშქარში უფრო ადრე ჰყავს მოხსენებული. იგი ამბობს: „ლიგუებს, მათიენებს, მარიანდუნებსა და სირიელებს ისეთივე შეიარაღება ჰქონდათ, როგორც პათლაგონიელებს... პათლაგონიელებსა და მათიენებს მეთაურობდა მეგასიდრეს ძე დოტე“-ო (VII 72).

აქემენიდთა სახელმწიფოს ეს ადმინისტრაციული ოლქები მეტნაკლებად შეესატყვისებოდნენ ძველ სახელმწიფოებს, რომლებიც დაიპყრეს სპარსელებმა. ეს სახელმწიფოები ხშირად, ჯერ კიდევ სპარსულ დაპყრობამდე, მრავალ-ტომიანი წარმონაქმები იყო. ჰეროდოტე გადმოგვცემს უაღრესად საყურადღებო ცნობას ამგვარი სატრაპიების შედგენის წესის შესახებ: დარიოსმა, ამბობს ჰეროდოტე, დააარსა სპარსეთში 20 ადმინისტრაციული ოლქი. „დანიშნა შემდეგ ოლქების უფროსები და დააწესა გადასახადები მთავარ ეროვნებათა მიხედვით. ამასთანავე თვითიერ ეროვნებას მიაწერეს მომიჯნავე მეზობლები, ხოლო უფრო შორეული მოსახლეობა განაწილებულ იქნა მთავარ ეროვნებათა შორის“-ო (III 89). ამ ცნობის აზრი სწორედ ის არის რომ სატრაპიები მეტწილად მრავალტომიანი ოლქები იყო, ერთი რომელიმე მთავარი ხალხით, ეროვნებით. სატრაპიაში შემავალი დანარჩენი ტომები ამ მთავარი ეროვნების მეზობლები იყვნენ. ვინ წარმოადგენდა ჩვენს მე-18 ოლქში ამგვარს მთავარს, გაბატონებულ ეროვნებას? აშკარაა—სასპერები. იმიტომაცა სწორედ რომ ჰეროდოტე წინააზრის ოთხ უდიდეს ხალხს შორის მხოლოდ სასპერებს ასახელებს, კოლხების, მიდებისა და სპარსების შემდეგ, და არა მათიენებს ან ალაროდიებს. ეს ორი უკანასკნელი ტომი პოლიტიკურად ცხადად ჩამოკვეთიებული ჩანს ჰეროდოტეს დროისათვის. ალაროდიებს ჰეროდოტე მხოლოდ ორჯერ იხსენიებს, ჩვენ მიერ ზემოთცხიტირებულ ადგილებში. სავსებით ესევე უნდა ვთქვათ ჩვენ მათიენების, როგორც ტომის, შესახებ; მათ ჰეროდოტე უფრო ხშირად მიმართავს მხოლოდ გეოგრაფიულ განსაზღვრებათა საჭიროებისათვის. ეს ადგილები ჩვენთვის მეტად საყურადღებოა და საჭიროა მათი აქ განხილვა. წინასწარ საჭიროა შევნიშნოთ რომ შეუძლებელია ჰეროდოტეს გეოგრაფიას თანამედროვე მეცნიერული სიზუსტე მოვთხოვოთ—მის ცნობებს, თავისთავად ცხადია, შედარებითი და მიახლოებითი მნიშვნელობა აქვთ.

თავის პირველ წიგნში ჰეროდოტე გადმოგვცემს: „სპარსების ბატონობამდე სირიელები მიდიელებს ემორჩილებოდნენ, ხოლო შემდეგ—კიროსს. მიდიისა და ლიდიის სამეფოებს შორის საზღვარს წარმოადგენდა მდინარე ჰალისი, რომელიც გამოდის არმენიის მთიდან და ჯერ გაივლის კილიკიელების ქვეყანას, ხოლო შემდეგ მარჯვნივ სტოვებს მათიენებს, მარცხნივ — ფრიგიელებს; გაივლის რა ამ ქვეყნებს, მდინარე უხვევს ჩრდილოეთისაკენ და გაივლის სირიელ კაბადუკიელებს შორის, მარჯვნივ, და პათლაგონიელებს შორის—მარცხნივ“

42. აკად. ივ. ჯავახიშვილისადმი მიძღვნილი კრებული.

(I 72). ამ ცნობით მატინები ცხოვრობენ მდ. ჰალისის აღმოსავლეთით და კილიკიელების ჩრდილოეთით. მატინებს დასავლეთით სამხრეთისაკენ ფრიგიაა, ხოლო ჩრდილოეთისაკენ — კაბადუქია და პაფლაგონია. კილიკია, ფრიგია, პაფლაგონია, მდ. ჰალისი ჩვენთვის კარგად ცნობილი ერთეულებია, რომელნიც საკმაოდ გარკვევით საზღვრავენ მატინების ქვეყნის მდებარეობას. რომ არმენია, ჰალისის სათავეების დასახელებისას, ჰეროდოტესთვის მერმინდელი არმენია არ არის, ეს აშკარაა.

არმენია ჰეროდოტესთვის გაცილებით უფრო სამხრეთით მდებარეობს, რაც სრული სარწმუნოებით გამომდინარეობს „ისტორიის მამის“ შემდეგი ჩვენებიდან. ჰეროდოტე მოგვითხრობს რომ მილეთის ტირანი არისტაგორა მივიდა სპარტაში, იქაურ მეფე კლეომენთან. არისტაგორას, კლეომენთან საუბრის დროს, ხელთ ეჭირა თურმე სპილენძის რუკა, რომელზედაც „ამოკრილი იყო დედამიწის მთელი წრე, მთელი ზღვა და ყველა მდინარე“. არისტაგორას უნდოდა დაერწმუნებინა სპარტის მბრძანებელი რომ საჭიროა იონიელების განთავისუფლება ბაბაროსების ბატონობისაგან. სახელის გარდა ეს თქვენ უდიდეს სიმდიდრესაც შეგძენთო. ყველა სხვა ხალხს, ერთად აღებულს, არა აქვს იმდენი სიმდიდრე, რამდენიც ამ ხმელეთის (იგულისხმება მახლობელი აღმოსავლეთი) მცხოვრებლებსო: უწინარეს ყოვლისა — ოქრო, შემდეგ ვერცხლი, სპილენძი, ქრელი სამოსი, საკიდარი საქონელი და მონებიო. ცხოვრობენ იქაური ხალხები ერთი მეორის გვერდით უშუალოდ: იონიელების მეზობლად — ლიდიელები, — აქ არისტაგორამ მიუთითა თავის რუკაზე, — ლიდიელებს აღმოსავლეთით ესაზღვრებიან ფრიგიელები, ფრიგიელებს ესაზღვრებიან კაბადუქიელები, რომელთაც ჩვენ სირიელებს ვუწოდებთ, ამათ მოსდგამენ კილიკიელები, რომელნიც აღწევენ ზღვას იმ ნაწილში, სადაც კვიპროსის კუნძულია; კილიკიელების მეზობლად ცხოვრობენ არმენიები, ხოლო არმენიებს მოსდგამენ მატინები, რომელთაც აი ეს ქვეყანა უჭირავთ (აქ ალბათ იგულისხმება მითითება რუკაზე). მათ ესაზღვრება კისია, სადაც მდ. ხოასპზე არის სუსა, დიდი მეფისა და მისი საგანძურების ადგილსამყოფელიო (V 49). მაგრამ არისტაგორას ცდა მარცხით დამთავრდა, კლეომენმა უარჰყო წინადადება სპარსელების წინააღმდეგ გალაშქრების შესახებ და ამიტომ არც არისტაგორას „მოუხერხდა ესაუბრნა უფრო დაწვრილებით გზის შესახებ სპარსეთის მეფისაკენ“—ო (V 50 — 51). ამ საქმეს თვითონ ჰეროდოტე კისრულობს: ნამდვილად ეს გზა ამგვარია, — ამბობს იგი: მის მთელ სიგრძეზე მოწყობილია სამეფო სადგომები მშვენიერი საცხოვრებელი ბინებით, და გადის ეს გზა თავიდან ბოლომდე დასახლებულ და უშიშარ ქვეყანაზე. ლიდისა და ფრიგიის სივრცეზე, 94¹/₂ ფარასანგზე 20 ასეთი სადგომია. ფრიგიიდან გზა მიდის ჰალისამდე, სადაც არის კარი და მის მახლობლად ვრცელი სიმაგრე... შემდეგ მოსდევს კაბადუქია კილიკიის საზღვრამდე, რაც შეადგენს 104 ფარასანგს 28 სადგომით; ამ საზღვრებში ორი კარი უნდა გაიაროთ და ორ სიმაგრესაც ჩაუაროთ. კილიკიაში ამ გზაზე 15¹/₂ ფარასანგზე 3 სადგომია. კილიკიისა და არმენიის საზღვარს შეადგენს ეფფრატი, ხომალდებისათვის სანაოსნო. არმენიაში არის 15 სადგომი 56¹/₂ ფარასანგის სივრ-

კეზე; აქვე არის სიმაგრე. არმენიიდან მატინაში რომ გადავდივართ, აქ 137 ფარასანგის სივრცეზე ვპოულობთ 34 სადგომს. ამ ქვეყანაზე დის 4 ხომალდების სანაოსნო მდინარე, ყველა მათი გადასვლაა საჭირო. ამ მდინარეებიდან პირველია ტიგროსი; მეორესა და მესამეს იგივე სახელი ჰქვია; მაგრამ ეს ერთიდაიგივე მდინარე არ არის, და არც ერთიდაიმავე ადგილიდან გამოდის ისინი, იმიტომ რომ ერთი მათგანი მოდის არმენიიდან, მეორე-კი—მატიენიდან. მეოთხე მდინარეს ჰქვია გუნდა... აქედან გადავდივართ კისიაში, სადაც $42\frac{1}{2}$ ფარასანგის სივრცეზე 11 სადგომი მოდის ვიდრე მდინარე ხოსპამდე, რომელიც აგრეთვე სანაოსნოა ხომალდებისათვის. ამ მდინარეზე მდებარეობს ქალაქი სუსა. ამრიგად, ყველა სადგომია 111 და ამდენივე ფუნდუკი (საცხოვრებელი ბინა) გზაზე სარდიდან სუსამდეო (V 52). შემდეგ ჰეროდოტე განმარტავს რომ ფარასანგში ნაანგარიშეგია 30 სტადიონი (=157,5 მეტრს) და თუ ერთი დღის გზაზე 150 სტადიონს დავსდებთ, მაშინ მთელი ამ გზის გავლას, სარდიდან სამეფო ციხე-დარბაზამდე, რომელსაც მემნონისეულს ეძახიან, დასკირდება ზუსტად ოთხმოცდაათი დღეო (V 53).

აქაც ძნელი შესამჩნევი არ არის რომ ჰეროდოტეს გეოგრაფიულ წარმოდგენებს სიზუსტე აკლია; ეს განსაკუთრებით ჩანს მდინარეთა სათავეების განსაზღვრაში, რაც, რათქმაუნდა, სრულებით გასაკვირველი არ არის. მიუხედავად ამისა ჩვენთვის საინტერესო საკითხის გასარკვევად აქ ახალი, საყურადღებო მასალაა მოცემული. აშკარაა რომ მატინას ჰეროდოტე ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში გულისხმობს (მიაქციეთ ყურადღება სამი ტიგროსის ხსენებას). სხვაგან კიდევ ჰეროდოტე ამბობს რომ მატინის მთებიდან გამოდის მდ. გუნდა (I 189, 202), რომელიც შემდეგშიაც მატინების ქვეყანაზე დის (V 52) და რომ მატინებისავე ქვეყნიდან გამოდის მდინარე არაქსიცი (I 202; აქაც, უეჭველია, მდინარეების სათავეების განსაზღვრისას ჰეროდოტეს შეცდომა მოსდის). ყველა ამ ჩვენების მიხედვით უნდა მივიღოთ რომ მატინას, ჰეროდოტეს გეოგრაფიულ წარმოდგენაში, უჭირავს მთელი ჩრდილოეთი მესოპოტამია, მერპინდელი დიდი სომხეთის სამხრეთი ნაწილი და ანატოლიის აღმოსავლეთი ნაწილი. უკანასკნელი განსაზღვრებისათვის უნდა მოვიგონოთ ჰეროდოტეს ცნობა რომ ქსერქსეს ლაშქარში მატინები შეადგენდნენ ერთს სამხედრო ნაწილს პაფლაგონიელებთან ერთად (VII 72). აღმოსავლეთით მატინას საზღვარი შორავდა ქალაქ სუსას, რომლის მდებარეობაც ცნობილია, დაახლოებით 200 კილომეტრით ($4725 \text{ მ} \times 42\frac{1}{2}$ ფარს.). ამის შემდეგ, თუ მოვიგონებთ ჰეროდოტეს ყველა ცნობას, რომელნიც ეხებიან მატინებს, სასპერებსა და ალაროდიებს ერთად, უნდა დავასკვნათ რომ ორს უკანასკნელ ხალხს ეჭირა ადგილები უკვე მატინების ქვეყნის ჩრდილოეთით; სასპერებს — დასავლეთისაკენ, ალაროდიებს, მათი ურარტუ — არარატთან უეჭველი კავშირის გათვალისწინებით, აღმოსავლეთისაკენ. ამრიგად, სასპერ-ალაროდიებს ეჭირათ, სხვათა შორას, მერმინდელი სომხეთის ჩრდილოეთი ნაწილიც. სასპერების ადგილსამყოფელის დასაზუსტებლად უნდა კვლავ მოვიგონოთ ჩვენ მიერ თავის ადგილას ციტირებული ჩვენებანი ჰეროდოტესი (IV 37, 40) აზიის (იგულისხმება წინააზია მცირე-

რე აზიისა და არაბთა ნახევარკუნძულის გამოკლებით, IV 38) მოსახლეობის შესახებ, რომლის მიხედვითაც სასპეარები კოლხების უშუალო მეზობლები არიან. მაგრამ ამ საგნის შესახებ ჰეროდოტე სხვა ადგილასაც ლაპარაკობს. ერთგან ის გადმოგვცემს: „მეოტიდის ტბიდან (= აზოვის ზღვას) მდინარე ფასიდსა და კოლხების ქვეყანამდე არის 30 დღის გზა კარგი ქვეითისათვის, კოლხეთიდან მიდამდე-კი გზა დიდი არ არის: ამ ქვეყნებს შორის მხოლოდ ერთი ხალხი ცხოვრობს — სასპეარები; მათ გასცდები თუ არა, უკვე მიდიაში ხარ“ (I 104). ამ ცნობის მიხედვით, სასპეარები უშუალოდ ემეზობლებიან დასავლეთისაკენ კოლხებს, ხოლო აღმოსავლეთისაკენ — მიდიელებს. ეს იმაზედაც მიუთითებს რომ აღაროდები ცხოვრობდნენ სასპეარებს სამხრეთით, უფრო ზუსტად — სამხრეთ-აღმოსავლეთით. მაშასადამე, აღმოსავლეთისაკენ სასპეარები აღაროდებზე ჩრდილოეთითაც იყვნენ მოქცეულნი. რომ სასპეარები მიდიელებთან უშუალო კონტაქტში იმყოფებოდნენ, ამას ჰეროდოტე ადასტურებს მეორე ადგილას, ასტიაგის შესახებ თქმულებაში: ...„მწყემსი თავის ჯოგს აძოვებდა აკბატანიდან ჩრდილოეთისაკენ, ევქსინის პონტოს მიმართულებით. იქ, სასპეარების ქვეყნის მხრივ, მიდია მეტად მთიანია, ამაღლებული და ხშირი ტყით დაფარული; მიდიის დანარჩენი ნაწილი-კი სრულიად ვაკეა“ (I 110). თუ ამ ცნობებს დაეუკავშირებთ სამეცნიერო მწერლობაში შემჩნეულსა და საყოველთაოდ აღიარებულ ფაქტს რომ სასპეარების სახელმა თავი შემოინახა ძველი ქართული პროვინციის, — ბაგრატიონთა განთქმული გეარის სამშობლოსა და დომენის, — „სპერის“ სახელწოდებაში, რომელიც კარგად არის დადასტურებული ძველს ქართულსა და სომხურ წყაროებში, უფლება გვექნება დავასკვნათ რომ მეექვსე-მეხუთე საუკუნეების მიჯნაზე სასპეარებს უჭირავთ ეფრატის სათავეები და არზრუმის მხარე, მიხლოებით — ერზინჯანამდე, კოროხის აუზის ზემოთა ნაწილი, არაქსის აუზის მთელი ზემოთა და შუა ნაწილი და, საფიქრებელია, რომ მერმინდელი იბერიის, საკუთრივ ქართლის, უმნიშვნელოვანესი ნაწილიც. იქნებ უკვე იმ დროს სასპეარების გავლენა კავკასიონამდე სწვდებოდა; ეს საგულისხმებელი ხდება ჰეროდოტეს რიგი ცნობების შედარებითი ანალიზის ნიადაგზე: კავკასიონამდე ყველა ხალხი აღიარებს სპარსელების ხელმწიფებას, ხოლო იმავე დროს კოლხების გვერდით და კოლხებსა და მიდიელებს შუა, ჰეროდოტეს მტკიცებით, მხოლოდ სასპეარები ცხოვრობენ; მაშასადამე, პირველი მტკიცებაც სპარსელების გავლენის ქვეშ მყოფ სასპეარებს უნდა გულისხმობდეს, კოლხებთან ერთად. სასპეარების ტერიტორიის განსაზღვრებისათვის ჩვენ ქვემოთ ვუჩვენებთ დამატებით მასალას.

უკვე ყოველივე ზემოთქმულის მიხედვით აშკარა უნდა იყოს რომ ჰეროდოტეს სასპეარები მერმინდელი ბერძენი მწერლების იბერები არიან. არავითარი სხვა რაციონალური ახსნა არ შეიძლება მოვუძებნოთ არც იმ კითხვას თუ ვინღა უნდა იყვნენ სასპეარები და სად გაქრნენ ისინი შემდეგში ასე უკვალოდ, უკეთუ მათ მხოლოდ სახელი არ გამოიცვალეს „იბერებად“, არც იმ კითხვას, თუ საიდან გაჩნდნენ ასე მოულოდნელად ეს იბერები-

მაგრამ ამ გაიგივებას მხარს უჭერს სატომო სახელების ანალიზი, რომელსაც ერთი ფუძიდან გამოჰყავს ორივე სახელი. ჩვენ აღარ გავიმეორებთ სათანადო მსჯელობას, რომელიც სხვა ადგილას იყო მოცემული „იბერის“ ისტორიის გარშემო¹. აქ გვინდა დაფუძნებით ზოგიერთი ახალი მოსაზრება.

ჭეროდოტეს შემდეგ ახალი ცნობა სასპერების შესახებ მოეპოვება ქსენოფონტეს, რომელმაც პირადად გაიარა 401 წ. ძვ. წ., მატეინ-სასპერების ქვეყანა. ქსენოფონტეს ცნობიდან ჩანს რომ გასული ერთი საუკუნის განმავლობაში ამ მხარეებში ბევრი რამე გამოცვლილა. სხვას რომ თავი დაეანებოთ, აღსანიშნავია შემდეგი: სასპერები კვლავ განაგრძობდნენ სპარსელებისაგან დამოკიდებულებაში ყოფნას; ალბათ სწორედ ამ ხანგრძლივი სპარსული გავლენის შედეგად სასპერების საშრეთი, ჩანს, რამდენადმე მოშლილა — მათგან გამოყოფილი უნდა იყვნენ ქსენოფონტეს მიერ ცალკე მოხსენებული ტაოხები, რომელიც მერმინდელ ტაოს უკავშირდებიან, და ფასიანები, რომელიც მდ. ფასიდს, ამ შემთხვევაში — არაქსს, უკავშირდებიან. ამასთან უაღრესად საყურადღებოა რომ სასპერების სახელი ქსენოფონტეს ახალი ფორმით აქვს მოცემული: იგი ამბობს რომ ლაშქრობის დროს „ფასიანებსა და ჰესპერიტებს ტირიბაზი“ სარდლობდაო (VII, თ. 8, § 25).

შემდეგ საჭიროა აპოლონი როდოსელის (III ს., ძვ. წ.) ჩვენებაც მოვიგონოთ, რომლის თანახმადაც „საპერები“ ბეხერებსა და ბუზერებს შორის ცხოვრობენ („არგონავტიკა“, II 394—396); სხვა ადგილას აპოლონი ამ ხალხს „ამაყ საპერებს“ ეძახის და იმავე ტომებს შორის, იმავე ადგილას (შავი ზღვის სანაპიროზე, სამხრეთ კოლხეთში) ათავსებს (იქვე, II 1243). აპოლონი, რათქმუნდა, იმეორებს რომელიღაც უფრო ძველ წყაროს.

სასპირთა ქვეყნის სახელწოდებას, რამდენადმე განსხვავებული ფორმით, იცნობს სტრაბონიც. არმენიების წარმოშობის ისტორიაში იგი ამბობს რომ არმენიების მამათმთავრის, არმენის, თანამგზავრებმა დაასახლეს აკილისენა და სუსპირიტიდა კალახანამდე და აღიბენამდე (XI, თ. 4, § 8). ამავე ცნობას ახალი რედაქციით სტრაბონი იმეორებს სხვაგან: „არმენის თანამგზავრთაგან ზოგმა დაიკავა აკილისენა... ხოლო სხვები დასახლდნენ სუსპირიტიდაში კალახენამდე და აღიბენამდე არმენიის საზღვრებს გარეთ“ (XI, თ. 14, § 12). მესამე ადგილას კიდევ სტრაბონი ამბობს: „სუსპირიტიდაში კაბალასთან არის ოქროს მალაროები, სადაც გაგზავნილი იყო, ალექსანდრეს მიერ, მემნონი ჯარისკაცებითურთ, მაგრამ მკვიდრმა მცხოვრებლებმა ის უკუაგდეს“-ო (XI, თ. 14, § 9). ყოველ ეჭვს გარეშეა რომ სუსპირიტიდას ქვეშ სტრაბონი ასწერს იმავე „სასუბარო“-ს, გარდმონაშთის სახით ძველ-ქართულ პროვინცია „სპერ“-ში თავ-შემონახულს².

¹ ს. ჯანაშია, თუბალ-თაბალი, ტიბარენი, იბერი; „ურარტუ“, ჟურნ. „კომუნისტური აღზრდისათვის“, 1937 წ., № 10.

² ეს წერილი უკვე მზად იყო, როცა შევნიშნეთ რომ არსებითად ანალოგიურ შეხედულებას სასპერ-საბერებზე იცავდა თურმე თავის დროზე კავკასიის ცნობილი მკვლევარი, პ. უსლარი თავის Древнейшие сказания о Кавказе-ში (I. 1881). აქ ვრცელი მსჯელო-

აგრეთვე ძველი წყაროს არა ნაკლებ საყურადღებო ცნობის გამოყენება უნდა გვქონდეს ჩვენ ევსევი კესარიელთან (IV ს. პირვ. ნახევარი, ახ. წ.), რომელიც, ჩამოსთვლის რა ნოეს მესამე შვილის, იაფეტისაგან, შთამომავალ ტომებს, ამბობს: „ეს არიან ტომები ნოეს მესამე ძის, იაფეტისაგან, მიდიიდან ვიდრე სპერიაამდე (ad Speriā) ოკეანეს მხრიდან აკვილონამდე ვრცელდებიან შემდეგნაირად... შემდეგ ჩამოთვლილია ძველი ხალხებისათვის ცნობილი ტომები აზიისა და სკვითია-სარმატიისა, ისევე როგორც ამ ტომების ქვეყნები (SC I 667). აღნაგობა, თავისთავად ცხადია, მთლიანად ხელოვნურია. სახელწოდება „სპერია“ მწიგნობრული წარმოშობისა უნდა იყოს თვით ევსევისათვის და, როგორც მიდიასთან მისი შეპირისპირებიდან შეიძლება დავასკვნათ, იქნებ ჰეროდოტესავე ცნობის ნაგვიანევი გადამუშავების ნაყოფი იყოს. ჩვენთვის საინტერესოა ამ შემთხვევაში მხოლოდ სიტყვის ფორმა, რომელსაც საეგვიპტო მხარს უჭერს ისტორიულ ხანამდე შემონახული ადგილის სახელწოდება „სპერია“, არაბულ-თურქულ ენობრივ წრეში სახეცვლილი უკვე „ისპირა“-ად (ამ ენების წესის თანახმად, რომელიც ვერ ითმენს თანხმოვანთა თავმოყრას სიტყვის დასაწყისს; შდრ. „ახლათი“ — ხლათი, „სუხუმი“ — ცხუმი და მრავ. სხვა)¹.

ზემოთმოტანილი ფაქტების ენობრივი განმარტებისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს სტეფანე ბიზანტიელის, გვიანდელ-რომაული ხანის მწერლის, ჩვენებას. თავის ლექსიკონში „საპეარ“ სიტყვის ქვეშ სტეფანე ამბობს: „საპეარები — ხალხია პონტოს მხარეში, რომელიც ამჟამად იწოდება ქ-ს მეშვეობით სავერებად (Σαβειραει)“. თუ სტეფანე აქ იმეორებს რომელსამე ძველ წყაროს, მაშინ შესაძლებელია ბეტას აქ ქართული ბანის ფონეტიკური მნიშვნელობაც ჰქონდეს. ყოველ შემთხვევაში, ვინიანი ფორმაც ჩვენთვის მეტად საყურადღებოა: იგი გვაგულისხმებინებს რომ ან „π“ ჰეროდოტე-ქსენოფონტე-სტრაბონის ფორმებში ადგილობრივ მქლერს, ბ-ს გადმოსცემდა, რაც შეუძლებელი სრულებით არ არის და რაც ჩვენ უფრო მოსალოდნელად მიგვაჩნია, ან პარია-

ბა მიძღვნილი იმის დასამტკიცებლად, რომ ჰეროდოტეს სასპირები, სტრაბონის სისპირიტიდა, სპერია ერთსადაიმევე ობიექტს განეკუთვნება. ეს იგივე ისტორიული იბერია. ძალიან საყურადღებოა რომ ავტორი ჰეროდოტეს სასპირ-საბირს ქართულ „საიბერო“-თი ხსნის. ამასთან ერთად, კავშირი „სასპირსა“ და „იბერს“ შორის უსლარს „საეჭვო გუმანის“ ფორმაში აქვს გამოთქმული, „იბერისა“ კიდევ იგი „იმერეთისგან“ აწარმოებს. სასპირები მერმინდელი ქართველები არიან და უეჭველია ისინი ამიერ-კავკასიაში ცხოვრობდნენ. ეს სახელწოდება ჰეროდოტეს, საფიქრებელია, სპარსული წერილობითი წყაროებიდან აქვს ამოღებული (გვ. 298 — 305, 524 — 526, 536-7). უსლარს აღნიშნული აქვს რომ ჰეროდოტეს თხზულების სხვადასხვა ხელნაწერში გვხვდება „სასპეირ“ ფორმის გარდა აგრეთვე „საპეირ“ და „საპეირ“-იო (გვ. 524). ჩვენს ხელთ არსებულ გამოცემებში (კალენბერგის გამ. „ტოიბნერის ბიბლიოთეკაში“, 1911 და კროიციერ-ბერის გამ., 1856) ასეთი საკითხავები არ მოიპოვება. უსლარს ამ შეხედულებებში მრავალი წინამორბედი ჰყავდა, მაგრამ საკითხის ისტორიის შესახებ დაწვრილებით — სხვაგან.

¹ ევსევის ცნობა იმ მხრივაც საყურადღებოა რომ სპერია-სასუბაროს ძველი ისტორიული მნიშვნელობის გამოძახილს უნდა წარმოადგენდეს, რაკი აქ ამგვარი რეალური მსაზღვრე-ლის როლში გამოდის.

ნი ფორმის გვერდით არსებობდა ბანიანი ფორმაც, საიდანაც უნდა მომდინარეობდეს სავირ - სავეერი.

ბანიან ფორმის ოდინდელ არსებობას გვაგულისხმებინებს სტეფანეს დაწერილობის გრაფიკული ტრადიციაც (ბეტა=„ვ“ ← ბეტა=„ბ“), რადგანაც თავისი დროის გამოთქმის „ვ“ სტეფანეს შეეძლო „ბა“ ჯგუფითაც გადაეცა, მის მიერ დაცული ფორმა რომ მართლაც გვიანდელ რომაულ ხანაში იყოს წარმოშობილი.

ამრიგად, თუ მართოდენ გრაფიკული მონაცემიდან ამოვალთ, მივიღებთ შემდეგს პარალელურ ფორმებს ჩვენთვის საინტერესო სახელწოდების ფუძი-სათვის.

ხ ა ლ ხ ი ს ა ლ ს ა ნ ი შ ნ ა ვ ა დ :

- სასპერ- (ჰეროდოტე)
- (ჰ)ესპერ-იტ- (ქსენოფონტე)
- საპერ- (აპოლონი როდოსელი, სტეფანე ბიზანტიელი)
- სავეერ- (სტეფანე ბიზანტიელი).

ტ ე რ ი ტ ო რ ი ი ს ა ლ ს ა ნ ი შ ნ ა ვ ა დ :

- სუსპირ-იტ- (სტრაბონი)
- სპერ - [ია] (ევსევი)
- სპერ¹- (ქართული და სომხური ისტორიული წყაროები)
- ისპირ- (თურქული წყაროები).

ამ ფორმების ურთიერთშედარება ცხადპყობს რომ ზოგ მათგანს დამატებითი აფიქსაცია ახასიათებს. თავ-ფუძე, თანხმოვნების სახით წარმოგვიდგება:

ხ ბ რ (სპრ) || ს ვ რ.

ხმოვნების თვალსაზრისით-კი ფუძე წარმოგვიდგება არა მარტო ვარიაციებში: ეჰ, ე, ი, არამედ შეკუმშული და შეუკუმშავი ფორმებითაც:

შ ე კ უ მ შ უ ლ ი

- სპერ- (ჰეროდოტე)
- სპერ- (ქსენოფონტე)
- სპირ- (თურქ.)
- სპერ- (ქართ. - სომხ.)
- სპერ- (ევსევი)

შ ე უ კ უ მ შ ა ვ ი

- საპერ- (აპოლონი, სტეფანე)
- სავეერ- (სტეფანე)

¹ ეს ფორმა წარმოშობით ქართული არ უნდა იყოს. იგი, ალბათ, ძველი ბერძნული ტრადიციისაგან მომდინარეობს და არაქართულსავე ენობრივ წრეში უნდა იყოს ჩამოყალიბებული მოცემული სახით.

ადვილად შესამჩნევია რომ შეკუმშული ფორმები მეტწილად პრეფიქსით გართულებულ ფუძეებთან გვხვდება: სასპერ- (პეროდოტე), კესპერ- (ქსენო-ფონტე), სუსპირ- (სტრაბონი). გადამწყვეტი მნიშვნელობა არა აქვს, ამ მხრივ, ქართულ-სომხურ ფორმას (და, უეჭველია, მისგან დამოკიდებულს ევსევისეულ-საც), რადგანაც ის ბევრად უფრო ნაგვიანევი ხანისაა. შეიძლება ამიტომ ვიფიქროთ რომ რედუქცია მოცემულ შემთხვევებში პრეფიქსის ზეგავლენის შედეგია და უძველესი სწორედ შეუკუმშავი ფორმა უნდა იყოს. თუ რომელი ხმოვანია აქ ამოღებული რედუქციის შედეგად, ამას აპოლონი როდოსელის ჩვენება, სტეფანეს მოწმობით განმტკიცებული, გვიჩვენებს: ეს ან იგივე ა უნდა იყოს, ან უკანასკნელის შემცვლელი ი-უ, როგორც ამას ხშირად ვხვდებით წინააზიის ძველ ეთნიკაში (ურარტუ || ალაროდი || არარატი, თაბალი || თობელი || თუბალი და მრავალი სხვა¹). იგივე წყარო გვიდასტურებს რომ აღნიშნულ ხმოვნებს ენაცვლებოდა ი-ცა და ე-ც². თუ იმასაც გავითვალისწინებთ რომ უძველეს ცნობებში უკანასკნელი მარცვლის ეჟ, ე და ი ხმოვნიანი სახეები ძირითადად მიგვაჩვენებენ ე-ს — უფრო ძველი დროისათვის — და ი-ს, მერმინდელი ხანისათვის, მაშინ ჩვენი სატომო სახელის შემდეგს პირდაპირ დადასტურებულს ან სავარაუდო ფორმებს მივიღებთ:

საბერ || სობერ || სუბერ || სიბერ || სიბირ

სავერ || სოვერ || სუვერ || სივერ || სივირ.

წარმოდგენილი ფორმების მეშვეობით ეს სახელი კი ბუნებრივად და ძალდაუტანებლად უკავშირდება უფრო ძველს „თაბალ“ - „სუბარსა“ და მერმინდელს სახელს აღმოსავლეთ საქართველოს მოსახლეობისას, რომლითაც უკანასკნელი მეზობელ ხალხებშია ცნობილი:

იბერ (— ძველი ბერძნული მწერლობა),

ივერ || ივირ (გვიანდელ-ბერძნული და ბიზანტიური მწერლობა),

ჰიბერ (რომაული მწერლობა),

(ი)ვირ(ქ) (სომხური მწერლობა).

ჩვენ აქ აღარას ვამბობთ სხვა (ასურულ, სპარსულ...) ფორმებზე, რომელნიც, როგორც ჩანს, მოცემულ ფუძის კიდევ უფრო გვიანდელ განვითარებას წარმოადგენენ. „საბერ“ და მისი სახესხვაობანი, ამრიგად, თუბალის კანონზომიერი ვარიაციების მწკრივში დგებიან.

მაშასადამე, სასპერ-საბერების იდენტიფიკაცია მერმინდელ იბერებთან არა მარტო ისტორიულად არის აუცილებელი, როგორც ზემოთ ვნახეთ, არამედ ენობრივადაც მისაღებია.

წმინდა ენობრივი თვალსაზრისით საინტერესოა არა მარტო ფუძე, არამედ მისი თანმხლები გამაფორმებელი ელემენტები. ზემოთმოტანილი ფორმების ჩაკვირება გამოპყოფს პრეფიქსულსა და სუფიქსურ ფორმატივებს.

¹ რედუქცია ქართველური ენების ნიშანდობლივი მოვლენაა და მოსდის თითქმის ყველა ხმოვანს. იხ. პროფ. ვ. თოფურია, რედუქციისათვის ქართველურ ენებში: „სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის სესია, 1939 წ. 27 — 30. IX, დღის წესრიგი და მოხსენებათა თეზისები“, თბ., 1939, გვ. 24 — 25.

² ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა, თუბალ-თაბალი, ტიბარენი, იბერი.

ჰეროდოტეს, ქსენოფონტესა და სტრაბონის მოწმობანი გვაძლევენ პრეფიქსს: სა || ჰე (თუ: ე) || სვ (თუ: სუ || სო). არა გვეონია შეეცდეთ თუ ვიტყვი რომ მხოლოდ ქართულში ეპოულობთ ამ პრეფიქსის გასაღებს.

ჰეროდოტეს ფორმაში, კერძოდ, იგივე ქართ. სა — უნდა გვექონდეს, რომელიც ისტორიულ ხანაშიაც აწარმოებს ტომის, ხალხის ადგილსაცხოვრისის სახელწოდებას: სა-ქართველ-ო, სა-ფრანგ-ეთი. ამავე პრეფიქსის ქართველური ვარიაციების გადმოცემა უნდა იყოს ჰე და სვ (უკანასკნელს შდრ. სომხეთი — სომეხეთი?). მაშ უნდა მივიღოთ რომ ჰეროდოტეს (და, შესაბამისად, ქსენოფონტესი და სტრაბონისაც) ფორმა არსებითად ქვეყნის, სახელმწიფოს სახელწოდებაა, თვით მოსახლეობაზე გადატანილი. ასეთი შეცთომა, რომლის წყარო და გავრცელების გზები ჩვენგან ორი ათას ხუთასი წლითაა დაშორებული, ვერ გავაკვირებთ თუ მოვიგონებთ რომ მსგავსი ლაფსუსები ჩვენს განათლებულ დროშიაც მოსდით ხოლმე. წარმოდგენილ განმარტებას მხარს უჭერს მოცემული ფორმების სუფიქსური ელემენტების განხილვა. ქსენოფონტესთან, როგორც ვნახეთ, ფუძეს წაერთვის ფორმანტი - იტ (Ἰταρεῖον, გენ.). ეს უფრო ის ბერძნული დაბოლოება უნდა იყოს, რომელიც ქალაქის თუ ადგილის სახელიდან მცხოვრების სახელწოდებას აწარმოებს და რომლის მაგალითებსაც, კერძოდ, იგივე სტეფანე ბიზანტიელი გვაძლევს თავის ლექსიკონში სათანადო სიტყვების ქვეშ, როგორც, მაგ.: 1) „პუნის, კოლხების ქალაქია; მცხოვრებთა სახელწოდება — პუნეტეს, (იმ სახელწოდებათა) წესის თანახმად, რომელნიც თავდებიან — „ის“-ზე, 2) „ტანაის“, ქალაქია, მდინარის თანამოსახლე... მოქალაქე — „ტანაიტეს“... 3) „ტურას, ქალაქია და მდინარე ევქსინის პონტოსთან; ტურასიდან მცხოვრებთა სახელი უნდა ყოფილიყო „ტურატეს“, მაგრამ პოლიისტორი ქალაქსა და მდინარეს უწოდებს ტურასს, ხოლო მცხოვრებლებს — „ტურანოა“. არის „ტურიტეს“-იც, თითქოს ტურის-იდან“, 4) „ფასის, ქალაქია აიასი მდ. ფასისთან კოლხიდაში... მცხოვრებთა სახელი უნდა ყოფილიყო „ფასიტეს“... ან „ფასიატეს“, პლეონასტური ა-თი, და ასედაც ამბობენ“-ო. თუ ქსენოფონტეს ფორმას ამ წარმოშობისად მივიჩნევთ, მაშინ მივიღებთ საყურადღებო დასკვნას რომ „ჰესპერ“-ი ქსენოფონტესა თუ მისი წყაროებისათვის სწორედ ქვეყნის სახელი იყო.

კიდევ უფრო საინტერესოა სტრაბონისეული ფორმა სუფიქსაციის თვალსაზრისით. სტრაბონისეული ფორმა, „სუსპირიტის“, საერთოდ სწორედ ადგილის სახელია, ბერძნული დაბოლოებით (სტრაბონისეული წარმოების ფუძე, გენეტივის საშუალებით, უნდა აღდგენილ იქნას როგორც „სუსპირიტიდ“-). ხოლო მოცემული ნაწარმოები ფუძის ფუძედ დაგვრჩება, — ისე როგორც „კოლხ“-ის“-ში, — „სუსპირიტ“-ი. ეს ფუძე ან ქსენოფონტეს ფორმის მსგავსი წარმოებიდან მომდინარეობს¹ და ადასტურებს ზემოთმოტანილ მსჯელობას ქსე-

¹ ანალოგიურ შემთხვევას გვიჩვენებს სტეფანე ბიზანტიელი თავის ლექსიკონში სათანადო სიტყვის ქვეშ: „ხალკისი... არის ქალაქიც „ხალკის“ სკვითეთში, რომლის მოქალაქენიც იწოდებიან „ხალკიტა“ და მხარე — „ხალკიტის“...

ნოფონტესეული ფორმის შესახებ, ან არა-და, შესაძლებელია, სხვა, დამოუკიდებელი წარმოების ნაყოფი იყოს. უკანასკნელ შემთხვევაში მოცემული ფუძე ყველაზე ადვილად ქართ. სა-სპირ-ეთ-ის, სომხ-ეთ=სომხ-ით-ის და მრავ. სხვ. მსგავსი წარმოების ნაყოფად უნდა ჩაგვეთვალა და მივიღებდით რომ ბერძნულ მწერლობაში დაცულია ამ სახელწოდების როგორც ქართული პრეფიქსი, ისე ქართული სუფიქსიც (-ეთ, -ით).

ამ ენობრივი ფაქტების დადგენა ჩვენთვის არა ნაკლებ მნიშვნელოვანია, ვიდრე ბერძნული ფორმის „ალაროდ“-ის განმარტება, რომელიც აგრეთვე ჩვენი მსჯელობის მიმართულებას უჭერს მხარს: აქ რომ იგივე „ურარტუ“ II „არარატი“ გვაქვს, ეს საყოველთაოდ აღიარებულია, მაგრამ ბერძნული ფორმის სახესხვაობის ახსნა ყველაზე ადვილი უნდა იყოს ქართველური ენებისათვის დამახასიათებელი დისიმილაციის წესების ნიადაგზე, განსაკუთრებით — ქართული ენისათვის ნიშანდობლივი დისიმილაციის მექანიზმის მეშვეობით, რადგანაც ქართულში გვხვდება როგორც პროგრესიული, ისე რეგრესიული განმსგავსება ბგერებისა¹: პირველს უნდა აეხსნა ხმოვანთ ცვლილება (ა → ო; ეს ცვლილება ჩვეულებრივი ხასიათისა არ არის, რათქმუნდა), ხოლო მეორეს — თანხმოვანთა ცვლილება (ლ ← რ) „ალაროდ“-ში².

ამრიგად, ხიდი, რომელიც აერთებს ისტორიულ იბერია-ქართლს ძველს აღმოსავლეთთან, შუქდება ლიტერატურული წყაროების სინათლით, ჩვენ ვფიქრობთ, სრულიად უცილობლად. უნდა დავასკვნათ რომ ქართლი, მცხეთა-არმაზის სამეფო, მხოლოდ ახალი პოლიტიკური წარმონაქმი იყო იმ ხალხისა, რომელიც მეექვსე-მეხუთე საუკუნეებში საპეგრ-საბეგრის სახელით კარგად ცნობილი იყო ბერძნებისათვის და რომელიც მაშინ თავისი სამხრეთი საზღვრით ჯერ კიდევ დიდად არ იყო დაშორებული თავის დედასამშობლოს. დიდმნიშვნელოვანია ქართველი ერის ისტორიისათვის რომ ჯერ კიდევ მეხუთე საუკუნის პირველ ნახევარში წინააზიის ძირეული ტერიტორიის (წინააზია მცირე აზიისა და არაბეთის ნახევარ-კუნძულის გამოკლებით) ოთხი უდიდესი ხალხიდან (სპარსელები, მიდიელები, სასპეგრები, კოლხები) ორი — კოლხები და სასპეგრები — ქართული მოდგმისა იყო.

სახელწოდება საბერ-სავერი თაბალ-თუბალის ჯგუფს ეკუთვნის და ის ისტორიული სურათი, რომელიც აქ წარმოდგენილია საბერ-სავერის გარშემო, აღავსებს თაბალ-თუბალის მოდგმის ისტორიას და სავერებით ეთანხმება ამ უკანასკნელს³. ამ მრავალსახოვანი ეთნიკური სახელწოდების აქ დადგენილი ფორმა ახალ ინტერესსაც შეიცავს: იგი მჭიდროდ უახლოვდება ტერმინს სუბარ-ულს, რომლითაც, უნგნადისა და იენსენის შემდეგ, ახალ ორიენტალისტიკაში უპირატესად აღნიშნავენ მიტანი-ენას ანუ მიტანიურს. ამის საფუძველი ის არის რომ ძველ-აღმოსავლურ სილაბარებში მიტანიური სიტყვე-

¹ ითვებ ყიფშიძე, ასიმილაციისა და დისიმილაციის წესი ქართულსა და მებრულ-ში: ტფ. უნივერსიტეტის მოამბე; № 1, 1919 — 1920 წ.

² რეგრესული დისიმილაციისათვის შდრ. ყიფშიძისავე მაგალითები: ოლარი — ბერძნ. ორა-რიონ-იდან; ალაჯორი — სომხ. არაჯაჯორ-იდან, წრეულს — წლეულს.

³ იხ. ს. ჯანაშია, თუბალ-თაბალი, ტიბარენი, იბერი.

ბი სუბარულად იწოდება. სუბარებს გეოგრაფიულად შეესატყვისება ბაბილო-ნელთა ძველი კოსმოლოგიის სუბარტუ. ამ კოსმოლოგიით მსოფლიო ოთხ დიდ ნაწილად იყოფა: აკკადი, ამურრუ, ელამი და სუბარტუ¹. ბლაიხშტაინერი სუბარებს ტაბალებისა და მუსკების ახლო მონათესავედ სთვლის და თვით სახელწოდება სუბარტუ-ში გამოჰყოფს სუფიქსს — ტუ-ს, რომელსაც ქართულ — თი-ს უახლოებს². ასევე ავტორი სუ-ს პრეფიქსად სთვლის და, ამრიგად ფუძედ — ბარ-ს გამოჰყოფს, ამავე ძირისაა ი-მერ ← ი-ბერ და მუს-კუ || ბას (ა-ბას-გი)-იო. „ამრიგად, — დაასკენის ბლაიხშტაინერი, — თუ შეცთომამაში არ შევეყავართ ამ სიტყვათშედარებებს, რომელნიც გასაოცარი არიან იაფეტური ბეგრატცელიების თავისებურებით, სუ-მერ, სუ-ბარ და ტი-ბარ || იბერ-ში, მათი მონათესავე ბას-კ || მუს-კ-ითურთ, მოცემულია ერთგვარი იაფეტიანი ხალხების სამი ნაკადი, რომელნიც სხვადასხვა დროს იჭრებოდნენ შუამდინარეთსა და მის მოსაზღვრე ქვეყნებში“³. შემდეგ ბლაიხშტაინერი ცდილობს უჩვენოს სუბარულისა და ქართველური ენების სიახლოვე, უპირატესად საკუთარი სახელების ანალიზზე.

ჩვენთვის აქ ამჟამად ეს არის საყურადღებო რომ სუბარს⁴ მიტანის სამყაროსაკენ მივყავართ. ჩვენ კი ზემოთ ისტორიული ჩვენებების ნიადაგზე დავრწმუნდით სასპეგრ-საბირებისა და მატინების, იმავე ძველი მიტანიელების, უშუალო მეზობლობასა და ახლო კავშირში როგორც ურთიერთ შორის, ისე, მესამე მხრით, ალაროდიელებთან. ჯერ კიდევ მეექვსე-მეხუთე საუკუნის მიჯნაზე ეს კავშირი რეალურად შესაცნობი იყო და მასზე იყო დამყარებული დარიოსის მე-18-ე საგამგეო ოლქის სტრუქტურა. ოდესღაც ერთიანი ხალხი ისტორიულ ქართველებს სამ დიდ ნაწილად გაუპია. ცალკე გამოთიშულან და დასავლეთისაკენ გარიყულან, იმავე მიზეზების წყალობით, თაბალ-თუბალისავე ნაწიერი ტიბარენები და სხვები, ვინც მათ უახლოესად ენათესავენოდა და ემეზობლებოდა. საერთო სამშობლო ამ ტომებისათვის მიტანი ჩანს.

მიტანი სულ უფროდაუფრო იპყრობს ყურადღებას ორიენტალისტებისას, რომელნიც ამ ქვეყანასა და მის ხალხს სულ უფროდაუფრო მეტ წონასა და მნიშვნელობას აძლევენ ძველი აღმოსავლეთის ისტორიაში. თუ შევაჯამებთ იმას, რასაც მიტანის შესახებ ამბობენ თანამედროვე საუკეთესო ორიენტალისტები, მივიღებთ რომ მიტანი არის წინააზიის უძველესი ბინადარი მოსახლეობის, ახლო აღმოსავლეთის ენდემური კულტურის შემქმნელი ხალხის, ძირითადი კერა მეორე ათასეულში, ძვ. წ., ის სამყარო, რომელიც სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან შევიწროებულია სემიტების მიერ, ხოლო დასავლეთიდან — ინდო-ევროპელების მიერ (თუ გამართლდება ინდოევროპისტების ჰიპოთეზი ნესიტების

¹ Роберт Блейхштейнер, Субару древнего Востока в свете изучения яфетидов: «Язык и история», сб. I, 1936 г., 185.

² იქვე, 185 — 186.

³ იქვე, 187 — 190.

⁴ ძალიან საყურადღებოა რომ ერთი ძველი ცნობით, კოლხეთის დედაქალაქს „სუბარისი“ || „სუბარისი“ ეწოდებოდა. ხომ არა გვაქვს ჩვენ აქ იმავე სატომო სახელის ნაყარი? იხ. დიოდორე სიცილიელი, IV 48 (დიოდორე კოლხების დედაქალაქად სუბარისს ასახელებს არგონავტების შესახებ მოთხრობაში).

ინდოევროპულობის შესახებ). მიტანი ამ გაგებით შეიცავს ხეთასაც, რამდენადაც ამ უკანასკნელში ჩვენ აღვილობრივი, მკვიდრი სამყაროს შინაარსსა ვსდებთ. ამასთან ერთად, განსაკუთრებით აღსანიშნავია რომ მიტანის სხვადასხვა სახელით იცნობენ მისი მეზობლები.

აი, რას ამბობს ამ საგნის შესახებ თანამედროვე ბურჟუაზიული ორიენტაციის ეროტი ყველაზე უფრო თვალსაჩინო წარმომადგენელთაგანი, გეტცე: „მეორე ათასეულის ამოცანის გადაწყვეტის ცდისას ნიადაგ და ყოველი მხრით ვხვდებით ერთსადაიმავე პოლიტიკურსა და კულტურულ სიდიდეს, მიტანი-სახელმწიფოს. აშკარაა რომ 1800 — 1400 შუა საუკუნეებში იგი წინააზიის უძლიერესი სახელმწიფოა. წინააზიის ცენტრი, შეიძლება დავასკვნათ, მაშინ უნდა ყოფილიყო ზემო მესოპოტამიაში“¹. „სახელი მიტანი-სახელმწიფო მხოლოდ პოლიტიკური ცნებაა. ბოლახ-ქოის ხეთებისათვის (ე. ი. ინდოევროპელი ხეთებისათვის ანუ, უფრო სწორედ, ნესიტებისათვის, ს. ჯ.) მიტანი-სახელმწიფო ერთერთი ქვეყანაა მრავალი ხური-ქვეყნიდან ისევე, როგორც არსებობს რამდენიმე (mehrere) ხატი- და რამდენიმე არზავა-ქვეყანა. უმთავრესად სახელი ხურის მეშვეობით აღინიშნება საერთოდ ხური-ქვეყნებისა და, განსაკუთრებით, მიტანი-ქვეყნის ხალხი და ენა“². შემდეგ გეტცე განსაზღვრავს ხური-ქვეყნების ტერიტორიას: ჩრდილოეთ სირიის გარდა მას ეკუთვნის აგრეთვე ორი პოლიტიკურად მნიშვნელოვანი მხარე — მიტანი-სახელმწიფო და ხური-ქვეყანა ვიწრო მნიშვნელობით; უკანასკნელის არსებობა გეტცესათვის ეჭვს გარეშეა, ასეთი მოსაზრება წყაროების მკაფიო ჩვენებაზეა დამყარებულიო. რამდენადაც შესაძლებელია ამის განსაზღვრა, ხური-ქვეყანა მდებარეობს ძველი-აღმოსავლური მსოფლიოს პერიფერიაზეო. მიტანი ქვეყანა ჰტარავს მთელს ზემო-მესოპოტამიას კარგამაშიდან ტურ-აბდინის მხარემდე, ნიშანდობლივ ბალიხისა და ხაბურის ხეობებამდე და ნიზიბინის მხარემდე. მისი აღმოსავლეთი საზღვარი დაახლოებით ბითლის-სუსთან არის საგულევებელი. ხოლო ხური ქვეყანა ვიწრო მნიშვნელობით შეიძლება მხოლოდ მის აღმოსავლეთით იწყებოდეს. ამ ქვეყნის, თავდაპირველი ხურული მხარის ცენტრის, შუაგული ზოგადი გეოგრაფიული მოსაზრებით უნდა ვეძებოთ თითქმის მხოლოდ ვანის ტბის სანახებში და არა სხვაგან სადმეო³. შემდეგ, გეტცეს აზრით, მატანისავე უდრის ასურული სახელწოდება „ნაირი-ქვეყნები“ და ეგვიპტური იგივე „ნაჰარაინი“⁴. შემდეგში მრავალი „ნაირი-ქვეყნის“ შეერთების ნიადაგზე წარმოიშვა ურარტუ⁵, სადაც პირისსახელებში, სხვათა შორის, ჩვენ ვხედავთ ხურების ტაროსის ღვთაებას ტეშუჰს⁶. ხურები

¹ Albrecht Götze, Hethiter, Churriter und Assyrer. Hauptlinien der vorderasiatischen Kulturentwicklung im II Jahrtausend v. Chr. Geb., Oslo, 1936, S. 101.

² იქვე, შდრ. ამავე ავტორის უფრო ადრინდელი ნაშრომი: Kleinasien, 57 შემდ.

³ იქვე, 102 — 103.

⁴ იქვე, 103 — 104, 98.

⁵ იქვე, 104.

⁶ იქვე, 104.

საერთოდ, გეტცეს აზრით, წინააზიის მთებიანი სარტყლის ხალხია; ეანის ტბის სანახები ყოველთვის მათ ცენტრად რჩებაო¹.

ხურული ენის შესახებ გეტცე ამბობს: „მიტანი-ქვეყნის ენა და ხურული ერთი და იგივე ენაა... შემდეგ, სრულიად სარწმუნოა, რომ მისი მონათესავე უნდა იყოს ურარტული ენა, ურარტუს მეფეების ენა 900 — 700 წლებს შუა“². „ხურული მკვეთრად განსხვავდება წინააზიის ყველა სხვა ნაცნობი ენისაგან, სემიტურებისაგან ისევე, როგორც ინდო-გერმანულებისაგან. დამახასიათებელია სუფიქსების თავისუფალი ხმარება როგორც ზმნასთან, ისე არსებით სახელთან. აგებულების მიხედვით იგი ყველაზე ადრე მოგვაგონებს აგლუტინაციურ სუმერულს“³...

დასავლეთ ევროპის თანამედროვე ორიენტალისტიკის ინდოევროპეისტული სკოლის მეორე, არა ნაკლებ ცნობილი, წარმომადგენელი ბედრიხ ჰროზნი ამბობს: „მეტად მნიშვნელოვანია ის გარემოება, რომ ბოლაზ-ქოის წარწერებში აღმოჩენილია აგრეთვე ნიმუშები სხვა ენისაც, რომელიც იწოდება „ხურული“, ე. ი. „ხურული“. სიტყვა „ხურული“ განეკუთვნება „ხური“ ქვეყნისა და ხალხის სახელს, რომელსაც ხეთურ ენაში აქვს „ხურლას“ ფორმა. ხურულის ნიმუშების მიხედვით უნდა დავასკვნათ რომ ხურული არ არის არც არიული, არც ინდოევროპული ენა. როგორც ეს მე დაეადგინე ჯერ კიდევ ამ ოცი წლის წინათ, ხურული ენა თითქმის — თუ მთლად არა — ეიგივება მიტანი ქვეყნის არა არიულ ენას, რომელსაც ჩვენ ვიცნობთ მიტანის მეფის ტუშრატას გრძელი, ეგვიპტეში, ტელ-ელ-ამარნაში, ნაპოვნი წერილით“⁴. ამრიგად, ჰროზნიც უეჭველად სთვლის რომ მიტანიური ენა იგივეა რაც ხურული.

რაც შეეხება საკითხს თვით სახელწოდება „ხურის“ შესახებ, იგივე ჰროზნი წერს: ხეთის სახელმწიფო არქივი ბოლაზ-ქოიში გვაცნობს ჩვენ კიდევ ორს მნიშვნელოვან ენას, რომელთა ცენტრი უფრო მესოპოტამიაში იმყოფება, ვიდრე მცირე აზიაში. ეს არიან პირველ რიგში ხურიტები ანუ, როგორც მათ ჯერ კიდევ ამ ცოტა ხნის წინათ ეძახდნენ, ხარიელები. ამ სახელწოდებას კითხულობდნენ „ხარი“ და ჩვეულებრივ ფიქრობდნენ რომ ეს სახელი ეიგივება არიელების სახელს, „არია“-ს, და რომ ხარიელები, მასასადამე, არიელი ხალხია. ამასთანავე ჩვეულებრივად ეყრდნობოდნენ იმას, რომ იმ სახელმწიფო ხელშეკრულებებში, რომლებიც დადებულია ხეთების მიერ მიტანი-ქვეყანასა და იქ გაბატონებულ ხარიელებთან, გვხვდება აგრეთვე არიული ღვთაებანი „მითრა“, „ვარუნა“, „ინდრა“, „ნასატია“. მაგრამ მე დავამტკიცე, რომ ამ ხალხის სახელწოდება უნდა წაკითხულ იქნას „ხური“, და არა „ხარი“: მე ვიპოვე ორი ადგილი, სადაც ეს სახელი დაწერილია არა ერთი ნიშნით, რომელსაც ორი მნიშვნელობა, „ჰარ“ და „ჰურ“, აქვს, არამედ ნიშნებით „ხუ“ და „ურ“, ამიტომ შეუძლებელია ეს სახელი გავუთანაბროთ არიელების სახელს“⁵. ხურიტების

¹ იქვე, 105 — 106, 128.

² იქვე, 108.

³ იქვე, 107, 38.

⁴ Проф. Б. Грозный, Хетские народы и языки: «Вестник древней истории», 1938 г., № 2 (3), стр. 30.

⁵ იქვე, 29 — 30.

გავრცელებისა და პოლიტიკურ-კულტურული მნიშვნელობის შესახებ პროზნი ამბობს: „ხურიტების მიერ დასახლებული იყო, უმთავრესად, ქვეყნები ხური და მიტანი, რომელნიც, ჩემი აზრით, უნდა ვეძიოთ ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში. მიტანის ქვეყანა მდებარეობდა მდინარეების ხაბურისა და დიაგდიაგის მხარეში; შემდეგში სელევიკიდებმა მას მიგდონიის ახალი სახელი მისცეს“. ხური ქვეყანამ თავისი სახელწოდება მიიღო ალბათ ხური || ხურა ქალაქისაგან, რომელიც ხურიტების დედა-ქალაქი იყო. ეს არის ეხლანდელი ურთა, ბერძნულად „ორპოი“ და სირიულად „ურპოი“, რომლის მიხედვითაც მთელს მიდამო ადგილებს შეერქვა „ორპოენე“. გამოირიცხული არ არის რომ სახელწოდება „ხური“ არსებითად ნიშნავს „გამოქცეულნი“ და დაკავშირებულია მრავალრიცხოვან გამოქცეულებთან ქალაქ ურთას მიდამოებში¹. ხურიტები ცხოვრობდნენ სირიაშია და დროგამოშვებით ფლობდნენ არა მარტო სირიას, არამედ მეზობელ ქვეყნებსაც. მეორე ათასეულის პირველ ნახევარში ხური იყო ძლიერი სახელმწიფო, რომელმაც დაიპყრო ბევრი ქვეყანა და რომელსაც ასურელები ეძახდნენ ეგრეთვე „ხანიგალბატ“-საც. სირია ხეთურ წარწერებში ხშირად იწოდება პირდაპირ „ხური“ და იგივეა ეგვიპტური „ხორ“ (უმართებულად „ხარუ“), რაც, მე-16 ს-იდან მოყოლებული, აღნიშნავდა პალესტინასა და სირიას. ხოლო თუ ასეთი სიტყვახმარება შემოვიდა ეგვიპტეში ჰიქსოსების დროიდან, მაშინ ძალიან შესაძლებელია რომ ჰიქსოსების შემოსევა ეგვიპტეში, ბოლოსდაბოლოს, დადის ხურიტებამდე და მათ სემიტ ვასალებამდე. ხურიტების უკანასკნელი ნაშთია ძველი აღთქმის ხორიტები. მეორე ათასეულის პირველ ნახევარში ხურიტებმა დაიპირეს აგრეთვე ხეთას სახელმწიფოს ერთი ნაწილი. ამით აიხსნება ხურული რიტუალები მცირე აზიის ქალაქებში და ხურული ენის ხმარება ხეთის მეფეების სახელმწიფო არქივში. ხეთურ რიტუალებში გვხვდება აგრეთვე ხურული ლიტანიები, ლოცვები და შელოცვები, და ხეთური მღვდელთ-მსახურების დროს არაიშვიათად გალობენ ხური მგალობლები. ხურულ ენაზე არსებობდა, საფიქრებელია, საკმაოდ მნიშვნელოვანი ლიტერატურა, როგორც ამას ამტკიცებს ბოლან-ქოიში ნაპოვნი ნაწყვეტი ხურულ ენაზე გილგამეშის ეპოსისა².

ემილ ფორერი-კი, თანამედროვე მახვილგონიერი ხეთოლოგი, გადაჭრით ამტკიცებს რომ ჩვენთვის საინტერესო სახელწოდების ნამდვილი ფორმაა „ხარი“, რის საბუთადაც მიუთითებს ასურულ ტექსტზე, სადაც ესევე სახელწოდება გადმოცემულია როგორც „არი“. ეს უკანასკნელი ვარიანტია „ხარისა“, რადგანაც ასურელები აკლებდნენ ხოლმე ზოგჯერ თავკიდურ ხ-საო. ხეთურ ტექსტებშია უნდა წავიკითხოთ „ჰარლილი“ და არა „ჰურლილი“-ო³. გეტყვითავის უფრო ადრინდელ ნაშრომში, „მცირე აზიაში“, წერს რომ სათანადო ლურსმული ნიშანი შეიძლება აგრეთვე როგორც „ხარი“-ც წავიკითხოთ⁴. „ხა-

¹ იქვე, 35.

² პროზნი, დასახ. წ., 30 — 31.

³ მითითებულია გეტყეს ქვემოთდასახლებულ ნაშრომში, ციტირებულ ადგილას.

⁴ A. G ö t z e. Kleinasien (Kulturgeschichte des Alten Orients), 1933, S. 57, A. 2.

რი“ ფორმას მხარს უჭერს სახელგანთქმული ელუარდ მაიერიც და რამდენიმე სხვა მეცნიერიც¹.

მაგრამ შესაძლებელია ვიფიქროთ რომ ამ სახელს რამდენიმე ფორმა ჰქონდა უკვე მაშინ, სხვადასხვა ენობრივი წრეებისდა მიხედვით, ისევე როგორც გვაქვს: თაბალ-თუბალ-თობელ-ტიბარ-იბერ..., ურარტუ-არარატ-ალაროდ... და სხვა მათი მსგავსნი. საყურადღებოა ფორმა არი-ც, რომელიც ხალდი-ალდის ცნობილ პარალელს მოგვეგონებს.

ჩვენ არ ვკისრულობთ აქ იმის გამორკვევას, დაუცავს თუ არა მერმინდელს ბერძნულს ლიტერატურულ გარდმოცემას ხარი-ხური სახელი ისევე, როგორც მან შემოგვინახა მათინა (მიტანი), ალაროდი (ურარტუ) და სხვები, მაგრამ არ შეიძლება არ აღვნიშნოთ, საყურადღებო ამ თვალსაზრისით, სახელწოდება „არიანა“. ავესტის „არიანა ვაეჯო“-ს ზოგი აზერბაიჯანში იგულებს, ზოგი ხეარაზმში. სტრაბონი, რომლისთვისაც არიანა ინდოეთის მოსაზღვრე ქვეყანაა, ამავე დროს ამბობს რომ „არიანას სახელწოდება ვრცელდება სპარსეთისა და მიდიის ერთ ნაწილზედაც და ბაქტრიისა და სოგდეთის ჩრდილოეთ ნაწილებზედაც, რადგანაც ყველა აქაური ხალხი თითქმის არ განსხვავდება ერთ“-ო (XV, 2, 8) და რომ „არიანები“ ახლოს დგანან ასირიელებთან, სირიელებთან, არმენიელებთან და არაბებთან (I, 2, 34). ნომ არ არის აქ გეოგრაფიული სახელწოდება გადანაცვლებული აღმოსავლეთისაკენ ისევე, როგორც იმავე სტრაბონის ტექსტში „მატიანა“ გამოცხადებულია „მიდიის მხარედ“ (II, 1, 14; XI, 7, 2; XI, 8, 8).

როგორც არ უნდა გადაწყდეს „არიანა“-ს საკითხი, ჩვენ ვფიქრობთ რომ „ქართლის მოქცევის“ თხრობის არიან-ქართლი წარმოადგენს მოგონებას ჰარი-ქვეყნის, როგორც ქართველთა უძველესი საცხოვრისის შესახებ. რეალურად აქ შესაძლებელია იგულისხმებოდეს როგორც მიტანი, ისე ურარტუც, ვანის ტბის მიდამოები, რადგანაც როგორც ვნახეთ, ჰარი-ქვეყანა შეიცავდა ერთსაც და მეორესაც.

ენობრივად ხარი || ჰარის დაახლოებას არიანთან, ვფიქრობთ, ხელს არაფერი დაუშლის. ფუძე ამ სახელებში ერთიდაიგივეა, თუ ხ || ჰ-ს დაკარგვას შესაძლებლად მივიჩნევთ. როგორც ზემოთ ვნახეთ (იხ. გვ. 670), „არი“ ფორმა უკვე ლურსმულ ტექსტებშია დადასტურებული. რაც შეეხება დაბოლოება -ანს, იგი ქართველურ ენებში კარგად არის ცნობილი². რა ფუნქცია აქვს აქ ამ ფორმანტს, აწარმოებს ზედსართავს (ყვიც-ი-ან-ი || ყვით-ელ-ი...), თუ არსებითს სახელს ეთნიკა-ტოპონიმიკას კატეგორიებიდან (ზან-ჰან-სვანი..., არტაანი, გურჯაანი, მირზაანი...), ეს ისეთი საკითხია, რომლის გადაჭრისათვის საჭირო მასალა ამჟამად ჩვენ არ მოგვეპოება³. ამ საკითხს ჩვენ სხვა დროს დაეუბრუნდებით, ხოლო ამჟამად თქმულების ისტორიულ მხარეზე შევაჩერებთ ჩვენს მსჯელობას.

¹ მაიერზე მითითება იხ. აგრეთვე გეტცესთან.

² იხ. ს. ჯანაშია, თაბალ-თუბალი...

³ „არიან“ ფორმის სინტაქსური ადგილი და ფუნქცია ჩვენს ტექსტში (კერძოდ, ის გარემოება რომ იგი მიემართება როგორც „ქართლს“, ისე „ქართველებს“) თითქმის უფრო ზედსართავი წარმოების სასარგებლოდ ლაპარაკობს.

რომ „ქართლის მოქცევის“ თხრობაში დაცული თქმულება ძველია, ამას ჩვენ ანტიკური ბერძნულ-რომაული მწერლობა გვიმოწმებს. ირკვევა რომ ეს თქმულება ფართოდ ყოფილა გავრცელებული მთელს ძველ ამიერ-კავკასიაში. სტრაბონი, მაგ., ამბობს: კირსილე ფარსალიელისა და მედი ლარისაელის სიტყვით, რომელნიც ალექსანდრეს ლაშქრობაში მონაწილეობდნენ, არმენიას ეს სახელი ეწოდა არმენის მიხედვით (აქ იგულისხმება იასონის ერთი თანამგზავრთაგანი, ს. ჯ.). არმენის თანამგზავრთაგან ზოგმა დაიკავა აკილისენა, რომელიც მანამდე სოფენელების ხელქვეით იყო, სხვები კი დასახლდნენ სისპირიტიდაში კალახენასა და ადიაბენამდე, არმენიის საზღვრებს გარეთ (წ. XI, თ. 14, § 12). მეორე ადგილას სტრაბონი, ზოგიერთი მომენტის განვრცობით, მოგვითხრობს შემდეგს: ამბობენ რომ იასონმა, თესალიელ არმენთან ერთად, თავის მოგზაურობის დროს კოლხიდაში მიაღწია კასპიის ზღვას, გაიარა იბერია, ალბანია, არმენიისა და მედიის ბევრი ნაწილი, როგორც ამას მოწმობს იასონის სალოცავები და მრავალი სხვა ძველი. არმენი იყო თითქოს ქალაქ არმენიიდან, — რომელიც მდებარეობს ბოიბეიდის ტბის გარშემო, ფერებსა და ლარისას შორის, — ხოლო მისი ამხანაგები თითქოს ცხოვრობდნენ აკილისენასა და სისპირიტიდაში, კალახანასა და ადიაბენამდე; თვით არმენის სახელის მიხედვით ქვეყანასაც არმენია ეწოდა (წ. XI, თ. 4, § 8; ცნობა არმენის წარმოშობის შესახებ განმეორებულია ზემოთციტირებულ თავშიაც). ცნობა იასონის სალოცავების შესახებ სტრაბონს უფრო დაწვრილებით გადმოცემული აქვს მე-14 თავში: „იასონის ლაშქრობას მოწმობს იასონის სალოცავები, რომელთაგანაც ზოგი აგებულია დინასტების მიერ, როგორც მაგალითად იასონის ტაძარი აბდერაში აგებულია პარმენიონის მიერ“ (წ. XI, თ. 14, § 12).

ეჭვი არ არის რომ თქმულება არგონავტების შესახებ, საერთოდ, და, კერძოდ, მისი აქ მოტანილი ნაწილი მრავალი სხვადასხვადროისა და წარმოშობის ფენითაა შემოგარსული. ამ მრავალკვც გარეშრეების ქვეშ ისტორიული ქეშმარიტების მარცვალი მაინც შეიძლება აღმოვაჩინოთ, ასე, მაგ., დიდად საყურადღებოა რომ უკვე ჰეროდოტეს მოეპოვება ერთი ცნობა, რომლიდანაც ირკვევა რომ ჰეროდოტეს დროს არგონავტიკის პერსონაჟებიდან მედეა ყოფილა დასახული ეპონიმა: აქ მოთხრობილია (VII 62) რომ „მიდიელებს („მედებს“) ძველად ყველანი ეძახდნენ არიებს, მაგრამ მას შემდეგ რაც კოლხიდელი მედეა ათენიდან მივიდა ამ არიებთან, მათ გამოიცვალეს სახელი; ასე ამბობენ თავის შესახებ თვით მიდიელები“-ო. ამრიგად, მეხუთე საუკუნის ბერძნული მწერლობისათვის აღებული წრის ეპონიმათა რიცხვიდან მხოლოდ კოლხი, ე. ი. ა დ გ ი ლ ო ბ რ ი ვ ი, მ კ ვ ი დ რ ი პირია ცნობილი. სარწმუნოა რომ თქმულებას იასონის თანამოლაშქრის არმენის შესახებ გაიმეორებდა ცნობისმოყვარე და მრავალმომთხრობელი ჰეროდოტე, მის დროს რომ ეს თქმულება ბერძნულ მწერლობაში არსებულიყო.

საყურადღებოა, რომ სტრაბონი არმენის შესახებ გარდმოცემის შეჭრის დროს ბერძნულ ლიტერატურაში ადრინდელ-ელინისტური ხანით ათარილებს—მისი წყარო ალექსანდრეს თანამოლაშქრეთა მოთხრობაა. ამდენადვე, სარწმუნოა ჩანს აგრეთვე რომ თქმულება არმენიელების ეპონიმის შესახებ ბერძნებმა ადგილობ-

რივ შეითვისეს სწორედ აღრინდელ ელინისტურ ხანაში, როდესაც ელინურმა სამყარომ უფრო მჭიდრო კონტაქტი დაამყარა მახლობელი აღმოსავლეთის შინაგან რაიონებთან და როცა არმენიელებმა დამკვიდრება იწყეს ძველი ურარტუს ტერიტორიაზე. თქმულების ადგილობრივ წარმოშობაზე მიუთითებს ცნობაც სალოცავების შესახებ—იმის მოწმობა, რომ ეთნარქი გაღმერთებული იყო მკვიდრი მოსახლეობის მიერ, რაც წარმოუდგენელია იმ შემთხვევაში, თუ თქმულებას ბერძნების მიერ მოტანილად მივიჩნევთ.

სტრაბონის ცნობაში არსებითად იხსენიება არა ერთი, არამედ რამდენიმე ეპონიმი. არმენის როლი, ფაქტიურად, თქმულებაში იმითაა ამოწურული, რომ მისგან სახელი მიიღო ქვეყანამ, არმენიამ. ხოლო არმენის თანამგზავრების შესახებ ნათქვამია, რომ მათ დაიკავეს ბინადრობა გაიჩინეს აკილისენასა და სისპირიტიდაში, რომ მათ, მაშასადამე, საფუძველი დაუდვეს ამ ქვეყნების მოსახლეობას. არმენის თანამგზავრები, რომელთა სახელიც სტრაბონთან დაცული არ არის, ამრიგად ნამდვილ ეთნარქებად არიან წარმოდგენილნი. ამავე დროს ეს არიან აკილისენასა და სისპირიტიდას მოსახლეობის, ე. ი. სწორედ სასპერ-იბერების, წინაპრები, იმიტომ რომ, როგორც ვნახეთ, ეს პროვინციები იბერების ძველთაძველი და მშობლიური თემები იყო, ხოლო სისპირიტიდაში ანუ სპერში იბერები, რათქმაუნდა, მესამე საუკუნეში, ძვ. წ., ჯერ კიდევ კომპაქტური და ძირითადი, ეთნიკურად გაბატონებული, მოსახლეობის სახით უნდა ყოფილიყვნენ წარმოდგენილნი. არმენის თანამგზავრები, მაშასადამე, იბერების ეთნარქებად იყვნენ მიჩნეულნი.

ის გარემოება რომ სტრაბონისეულ თქმულებაში იბერების ეთნარქის სახელი მოხსენებული არ არის, შეიძლება იმით აიხსნებოდეს რომ ამ ეთნარქის სახელსა და ქვეყნის თუ ხალხის სახელწოდებას შორის არ იყო ისეთი შინაგანი კავშირი, როგორც არმენსა და არმენიას შორის. მაგრამ ჩვენ ვფიქრობთ, რომ სტრაბონისეულ მოთხრობაშიაც არის ნიშნები, რომელთა მიხედვითაც შეიძლება ვივარაუდოთ იბერების ეთნარქის სახელი და ვინაობა ისე, როგორც ის თავდაპირველად უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი ადგილობრივ თქმულებაში.

ეთნარქის გაღმერთება, რომლის შესახებაც ჩვენ ზემოთ ვამბობდით, არსებითად თვით არმენთან სრულებითაც არ არის დაკავშირებული. სტრაბონი ორივეგან იასონის სალოცავების შესახებ ლაპარაკობს. გაუგებარია რატომ უნდა აეგოთ კავკასიაში ხალხებს სწორედ იასონისათვის სალოცავები, და არა არმენისათვის, რომლისაგანაც სახელი მიიღო არმენიამ. თუ იყო ცნობა რომ სალოცავები იასონის და არა სხვა ვისიმე სახელზე იყო აშენებული, ეს იმას მოწმობს რომ კულტის საგანი იასონი იყო ან იასონს უკავშირდებოდა. ბუნებრივი იქნება ვიფიქროთ რომ ადგილობრივი თქმულების თავდაპირველ ტექსტში „იასონი“ (ჯერ ასე ვუწოდოთ მას) იხსენიებოდა კიდევაც ეთნარქად. ასევე ბუნებრივი იქნება განვავრცოთ ჩვენი ვარაუდი და მივიღოთ რომ სწორედ „იასონი“ ერია არმენის იმ თანამგზავრთა რიცხვში, რომელთაც საფუძველი დაუდვეს სისპირიტიდასა და აკილისენას მოსახლეობას და რომელნიც სტრაბონის ცნობაში სახელდებით მოხსენებულნი არ არიან. შესაძლოა ისიც

43. აკად. ივ. ჯავახიშვილისადმი მიძღვნილი კრებული.

რომ „იასონი“ სპეციალურად სასპერების მამათმთავრად ითვლებოდა, თუ ვი-
გულვებთ¹ (რაც შესაწყნარებელია) რომ ერთ პროვინციას ერთი ეთნარქი
ჰყავდა მიჩენილი.

მართლაც, რომ იასონი კავკასიაში ეთნარქად იყო მიჩნეული, ეს დადას-
ტურებულია დოკუმენტალურად. ტაციტი მოგვითხრობს: იმ ბრძოლაში, რო-
მელიც წარმოებდა სომხეთის გამო ქართველსა და სპარსელებს შორის, ქართ-
ლის მეფეს ფარსმანს ეხმარებოდნენ ალბანელები და სარმატები. უპირატესობა
აშკარად ფარსმანის მხარეზე იყო; სპარსელების ერთადერთი ძალა მხედრო-
ბაში მდგომარეობდა, ფარსმანი კი ძლიერი იყო ქვეითობითაც; „ვინაიდან იბე-
რები და ალბანელები, რომელნიც მთიან ადგილებში ცხოვრობდნენ, უფრო
შიგნეული არიან ცხოვრების სიმკაცრესა და ამტანობას. ისინი ამბობენ რომ
წარმოშობილი არიან თესალიელებისაგან იმ დროს, როცა იასონი, რომელმაც
წაიყვანა მედეა და შვილები გაიჩინა მასთან, შემდეგ დაბრუნდა აეტის დაცა-
რიელებულ სასახლეში უმეფოდ დარჩენილ კოლხებთან. მართლაც აქ ბევრი რამ
მოწმობს მისი სახელისა და ფრიქსის ორაკულის შესახებ. არავინ არ სწირავს იქ
მსხვერპლად ვერძს, რადგანაც სწამთ, რომ მან მოიყვანა ფრიქსი, იყო ეს ცხო-
ველი თუ ხომალდის ღერბი“ (ანალები, VI 34). მართალია, მთლად ნათელი
არ არის, ტაციტი ამ გარდმოცემას ორივე ხალხს მიაწერს, თუ მხოლოდ იბე-
რებს, მაგრამ ცხადია, რომ პირველ რიგში თქმულება მაინც იბერებს მიემარ-
თება: ტაციტის მიერ მოთხრობილ ამბავში მთავარი როლი მაინც იბერებს
აქვთ დაკისრებული; გარდა ამისა, იასონისაგან ჩამომავლობის დასასაბუთებ-
ლად მისი აეტის სამფლობელოში დამკვიდრების დასახელება სწორედ კოლხების
ძმურად მონათესავე იბერებს თუ დაეჯერებოდა.

დამატებით უნდა აღვნიშნოთ რომ გამოჩენილი რომელი მწერალი პლი-
ნუს სეკუნდი აგრეთვე ამბობს: „ალბანელები, გარდმოცემით, იასონისაგან არიან
წარმოშობილი“—ო (ნატურალური ისტორია, წ. VI, § 38).

თუ როგორ გავრცელდა თქმულება იასონზე ალბანეთშიაც, ეს ცალკე
საკითხია, რომელსაც ჩვენ ქვემოთ შევეხებით. ყოველ შემთხვევაში დადასტუ-
რებულად უნდა ჩაითვალოს ადგილობრივი გარდმოცემის არსებობა, რომელიც
იბერების წინაპრად პირდაპირ ასახელებდა იასონს ან ამ სახელის მსგავსი სა-
ხელის მატარებელ ეთნარქს¹.

ამრიგად აღდგენილი ძველი კავკასიური თქმულება ეთნარქი იასონისა და
არმენის, არმენიის ეპონიმის, შესახებ ვასაოცრად ემსგავსება ძველ-ქართულ გარდ-

¹ აქ შეუძლებელია არ მოვიგონოთ, აღძრულ საკითხებთან კავშირში, სუმბატ დავითის-
ძის კონსტრუქცია, რომლის თანახმადაც ბაგრატიონთა წინაპარი, სოლომონის შვილი ძენი,
თუმცა ებრაელები არიან წარმოშობით, მაგრამ თავდაპირველად ეკლესიის მკვიდრდებიან,
ეინმე რაქელ დედოფლის წინაშე. ეკლესიაში დარჩენილა 3 ძმა, ხოლო დანარჩენნი ჩრდილოე-
თისაკენ წასულან: გუარამი ქართლის ბაგრატიონების წინაპარი გამზდარა, საპაკი კახეთს და-
ბინავებულა, ხოლო უსამმა და ვარაზუარდმა კამბეჩანის ერისთაობა ჩაიგდეს ხელში, მარ. ქცხ.,
338—339. ეკლესი იგივე აკილისენაა და, ამდენადვე, სუმბატის თქმულებაში დაცულია რაღაც
გამოძახილი ეკლესი-აკილისენას, სპერის—ბაგრატიონთა დომენის, და ქართლის, თავისი ალბა-
ნეთის მოსახლერე პერიფერიითურთ, გარკვეული ისტორიული კავშირის შესახებ.

მოცემას არიან-ქართლის მეფის ძის აზოს, ისტორიული ქართლის ეთნარქის, შესახებ.

თვალსაზრისით ონომასტიკური მონაცემების მსგავსება: იასონ და აზო, არიანი და არმენი. ხაზგასასმელია რომ ჩვენ სწორედ მსგავსებაზე მიუთითებთ და არა იგივეობაზე: „იასონ“, მაგ., „აზო“-საგან მაინც იმდენად განსხვავდება ფონეტიკურად, რომ მათი მსგავსება შესაძლოა შემთხვევითი იყოს. იგივე უნდა ითქვას არიანისა და არმენის ურთიერთობის შესახებ, რასაც უნდა დავამატოთ მათი მნიშვნელობითი სხვაობაც: „არიანი“ ქვეყნის სახელია, „არმენი“ — კაცი; საერთო ის არის რომ ორივე, სხვადასხვა გზით, ადგილსაცხოვრის მიემართება.

ასეთი მსგავსების პირობებში კანონზომიერია კითხვა: არის ეს გარდმოცემა, რომელსაც სხვადასხვა ვარიანტით გადმოგვცემენ ჰეროდოტი, სტრაბონი, პლინიუსი და ტაციტი, ადგილობრივი გარდმოცემა, რომელიც შეითვისეს ბერძნებმა და რომაელებმა, თუ პირიქით, ეს იგივე არგონავტების თქმულებაა, ბერძნებისაგან შეთვისებული კავკასიელი ხალხების მიერ? ჩვენ უკანასკნელ შესაძლებლობას გადაჭრით უარეყოფთ, იმიტომ რომ თავდაპირველ თქმულებაში იასონისა და მისი თანამემამულეების მოგზაურობის შესახებ კოლხეთში ვერაფერს ვპოულობთ ისეთს, რასაც შეეძლო გაეჩინა წარმოდგენა იასონისა და მისს ახლად შეთხზულს თანამგზავრ არმენზე, როგორც იბერებისა და არმენიელების წინაპრებზე. თესალიელი აბრაგი, რომელმაც მოიტაცა კოლხების უდიდესი განძი, კოლხეთის მეფის ასულთან ერთად, და რომელიც მიზეზი გახდა კოლხეთის მეფის, მეფისძისა და მრავალი კოლხის ტრაგიკული დაღუპვისა და თვით კოლხეთის გაუბედურებისა (ოქროს ვერძის დაკარგვა), როგორ უნდა გადაქცეულიყო ქართველთა გადმერთებულ მამათმთავრად? ასეთი მეტამორფოზი დაუჯერებელია.

უფრო ბუნებრივი და ძალდაუტანებელი იქნება მივიღოთ რომ გარდმოცემა ქართველთა ჩამომავლობის შესახებ, ახლო მსგავსების მქონე „ქართლის მოქცევის“ თხრობასთან აზოს შესახებ, ძველი და ფართოდ გავრცელებული ადგილობრივი ტრადიცია იყო. ამ თქმულების სხვადასხვა ნაწილებს ბერძნები, ჩანს, უკვე მეექვსე-მეხუთე საუკუნიდან ეცნობიან თანდათან!

ჰეროდოტესთან დაკული ფრაგმენტი ამ გარდმოცემისა საყურადღებოა არა მარტო იმ მხრივ რომ აქ დადასტურებულია ეთნარქების ადგილობრივი წარმოშობა, არამედ იმ მხრივაც რომ იგი, ჩვენი აზრით, ემოწმება ქართულ არიან-ს. ჩვენ ასე გვაქვს წარმოდგენილი: იმ გარდმოცემაში, რომელიც ადგილობრივ გაიგონეს ბერძნებმა უკვე VI—V საუკუნეში, იყო ცნობა არიან-ქვეყნის შესახებ; ეს ცნობა ბერძნებმა გადაიტანეს არია-მიდიელებზე, ხოლო მედ-მიდიელის სახელის ასახსნელად გამოყენებულ იქნა მედია — ამ სახელების მსგავსების დაჭრა არაერთარ სიძნელეს არ შეიცავდა. არიან-ქვეყნისა და მედიის დაახლოებაც ძნელი არ იყო, რადგან, როგორც ზემოთაც გვქონდა აღნიშნული, უკვე კლასიკურმა მწერლობამაც იცის რომ მედია შეადგენდა არიანას ნაწილს („არიანას სახელწოდება ვრცელდება სპარსეთისა და მედიის ერთ ნაწილზედაც“, სტრაბონი, წ. XV, თ. 2, § 8). ამავე გეოგრაფიული ფაქტისა და წარ-

მოდგენის სხვაგვარი გამოთქმა სტრაბონისავე ცნობა რომ „მატიანა მედიის ოლქია“ (წ. II, თ. I, § 14): მატიანა-არიანას კავშირის შესახებ ჩვენ ზემოთ ბევრი გვაქვს ნათქვამი. ჰეროდოტეს ჩვენება მნიშვნელოვანია იმ მხრივაც რომ ნაწილობრივ გვიხსნის თუ როგორ მოხდა შემდეგში თქმულების გავრცელება ალბანეთზედაც: გეოგრაფიულად ალბანეთის დაკავშირება მედიასთან ბუნებრივი იყო და ასევე ბუნებრივი წარმომავლობის შესახებ თქმულების გადმოტანა, სათანადოდ შეცვლილ ფორმაში; რაკი მედიის ეპონიმად მედეა იყო მიჩნეული, ალბანელების ეთნარქად მედეას ქმარი, იასონი, აღიარეს. ეს იყო განვითარება სტრაბონთან დაცული ცნობებისა რომ იასონმა და არმენმა მოიარეს იბერია, ალბანია, არმენიისა და მედიის მრავალი ნაწილი (წ. XI, თ. 4, § 8) და რომ მედეა იასონთან ერთად მბრძანებლობდა ამ ქვეყნებში (მედიაში), რომ იასონს აქ მოგვაგონებს მის სახელზე აგებული სალოცავები; რომელთაც დიდ თაყვანს სცემენ ბარბაროსები, რომ მარცხნივ კასპიის კარებიდან (დარუბანდის ყელიდან?) არის მნიშვნელოვანი მთა, რომელსაც იასონის სახელი ჰქვია (ალბანეთში? იბერიაში? საეჭვოა რომ აქ „კავკასი“ იგულისხმებოდეს, წ. XI, თ. 13, § 10).

საერთოდ, თუ როგორ იზრდებოდა და იცვლებოდა, გაბერძნულების მიმართულებით, პირვანდელი ადგილობრივი თქმულება, ეს გარდა ზემოთაღნიშნულისა, კარგად ჩანს სხვა ფაქტებზედაც. ასე, მაგ., მედიის ეპონიმად კოლხი ქალის მედეას მაგიერ შეთხზულ იქნა უკვე მედეას შვილი მედი, რომლისგანაც სახელი მიიღო თურმე ქვეყანამ (სტრაბონი, წ. XI, თ. 13, § 10; დიოდორე სიცილიელი, ბიბლიოთეკა, IV 56). ბერძნული მითოსის გავლენას ვხედავთ ჩვენ ლეონტი მროველთანაც: უკანასკნელის აზონ მაკედონელი „ქართლის მოქცევის“ აზონსა და „არგონავტიკას“ იასონის კონტამინაციის შედეგია, რათქმაუნდა¹.

თქმულების წარმომავლობის გასარკვევად მნიშვნელობას არ არის მოკლებული ის გარემოება, რომ ეს გარდმოცემა უცნობი დარჩა სომხური და ალბანური მწერლობისათვის², მაშინ როცა ქართულმა იგი ორიგინალური ფორმით ისეთ ძველ ძეგლში დაიცვა, როგორცაა „ქართლის მოქცევა“.

ჩვენ უკვე ვნახეთ თუ როგორს ისტორიულ სინამდვილეს ებჯინება ქართული გარდმოცემის ცნობა, რომელიც ძველ სამშობლოზე მითითებას შეიცავს. რას წარმოადგენს ამ თვალსაზრისით გარდმოცემის მეორე ელემენტი, ცნობა ეთნარქის შესახებ?

ის გარემოება რომ აქ ჩვენ არსებითად ეპონიმთან არა გვაქვს საქმე, აძლიერებს ჩვენს ნდობას საკუთრივ „აზონ“-სადმი, მაშინ როცა „ქართლოს“-ში,

¹ უკვე დ. ბაქრაძეს ჰქონდა შენიშნული, საქ. ისტ., 78: ქ. ცხ-ის აზონი საეჭვოა, იგი მოგვაგონებს იაზონ არგონავტს, „ეს ჩვენი აზონი უნდა იყოს ნამდვილი მიფი ბერძნულის მწერლობის ზედმოქმედების დროს ქართულ მწერლობაზე მითვისებული ჩვენ მემატრიანეთაგან“.

² როგორც სებესთან დაცულს ანონიმურს დაწვებით ისტორიას, ისე მოსე ზორენელსაც სომხების ეთნარქების სქემა ბიბლიურ გენეალოგიებზე აქვთ აშენებული. სახელწოდება „არმენიის“ ასახსნელად მართალია აქაც გამოყენებულია სათანადო ფუძის სახელი, მაგრამ ამ სახელის მატარებელი პირი, ჰაიკის შთაშობავალი, იაფეტისაგან არის გამოყვანილი. მოსე კალანკატუელიც ამავე სქემას მისდევს და ალბანეთის, არაბ. არანის, ეპონიმად იაფეტის ნაშიერს „არანს“ მიიჩნევს. ესევე კონცეპცია მიიღო შემდეგში ლეონტი მროველმაც.

„არმენაკ“-ში და მათს მსგავს კონსტრუქციებში ხელოვნური ეტიმოლოგიზაცია თავისთავად გამოსჭვივის. მკაცრად რომ გავსინჯოთ, გარდმოცემა აზოს მხოლოდ მცხეთა-არმაზის დინასტიის დამაარსებლად სთვლის, და არა მთელი ხალხის წინაპრად. ეს მეორე გარემოებაც ზრდის ნდობას აზოს ისტორიულობისადმი. გარდა ამისა, იმ არიან-ქვეყანაში, მიტანი-ურარტუს სამყაროში, საიდანაც გარდმოცემას აზო გამოჰყავს, ხოლო ისტორიულ ანალიზს—ქართველობაც, სამეფო ონომასტიკონი წარმოგვიდგენს საყურადღებო ფაქტებს, რომელნიც ამ პირისსახელისათვის ბევრად უფრო რეალურ ნიადაგად უნდა მივიჩნიოთ, ვიდრე ბერძნული მითოსი.

მიტანი-ნაირი-ურარტუ მრავალტომიანი ქვეყანა იყო. მეორე ათასეულის მეორე ნახევრიდან მოყოლებული, ეს ტომები სრულიად თითქმის არასოდეს არ გაერთიანებულან. ურარტუს სამეფოს ძლიერების ხანაშიაც უძლიერესნი ამ ტომთა შორის გარკვეულ სეპარატიზმს იჩენენ. უფრო სწორედ რომ ვთქვათ, ეს სეპარატიზმი იმდენად არ არის, რამდენადაც ბრძოლა პირველობისათვის, ჰეგემონიისათვის ჰარი-სამყაროში. ყველაზე მნიშვნელოვანი ამ თემთა შორის (საკუთრივ ურარტუ-ბიანის გარდა) მანა იყო, რომლის ხსენება ასურულ წყაროებში იმავე მეცხრე საუკუნეში ჩნდება, როცა თვით ურარტუსიც. ამის შემდეგ მანა ლურსმულ წარწერებში ძალიან ხშირად იხსენიება, როგორც აქტიურად მებრძოლი, ერთი მხრით, თავის დამოუკიდებლობისათვის ასურელების წინააღმდეგ, მეორე მხრით ბიანას მეფეების წინააღმდეგაც ჰეგემონიის მოსაპოვებლად. შალმანესერ შესამის (858—824) მეფობის მე-30 წელს (828 წ., ძვ. წ.), ასურეთის მბრძანებლის ტურტანი ჰუბუშკიდან გადადის მანაში, რომლის მფლობელი უაღკი იძულებულია დასტოვოს თავისი სატახტო ქალაქი ზირთა. ასურელებმა ააოხრეს დედა-ქალაქი და აურაცხელი ნადავლი წამოიღეს მანადან—მხვილფეხა პირუტყვი, ცხვარი, ქონება¹. ჩვენ აქ ვერ შევჩერდებით ყველა ცნობაზე მანას შესახებ ლურსმულ წარწერებში. აღვნიშნავთ მხოლოდ რომ ნაირის (მიტანის) ამ ქვეყნის სამეფო დინასტიაში საგვარეულო სახელი ყოფილა აზა, რომელსაც აზუ-აზრ (ლურსმულში ორივე ხმოვანი ერთი ნიშნითაა გადმოცემული) ფორმაც ენაცვლება. მეორე საუკუნის სამოციან წლებში ურარტუს მეფე არგიშტი I (778—750) ებრძვის მანას, სადაც მეფედ არის ამ დროს აზა². ალბათ ამ აზას შვილია ირანზუ (თუ ირანზო, ეს სახელიც საყურადღებოა!), რომლის შესახებაც სარგონი (724—705) გვიამბობს თავის ხორსაბადის ტექსტებში: ძლიერმა ქალაქებმა შუანდახულმა და ღურდუკამ ომი განიზრახეს თავის მეფისა და ბატონის ირანზუს წინააღმდეგ, რომელიც ჩემს უღელს ეწეოდა (ე. ი. ჩემი ქვეშევრდომი იყო), და მიენდვნენ მიტატის ზიქირთუდან, რომელმაც მათ თავისი მეომრები და მხედრობა მისცაო. ასურეთის მბრძანებელი იკევხის, ეს ურჩი ქალაქები ძირიანად მოვთხარეო. ეს მომხდარა სარგონის მეფობის მესამე წელს, ე. ი. 721 წ., ძვ. წ.³, ხოლო ამავე მეფობის

¹ D. D. Luckenbill, Ancient records of Assyria and Babylonia, Chicago, 1926, I, 587.

² И. И. Мешанинов, Халдоведение, Баку, 1927, стр. 25.

³ ლუქენბილი, ტ. II (1927), 6.

მეექვსე წელს, 718 წ., ძვ. წ., ურსას, ანტი რუსას, ურარტუს მეფეს, და იმავე მიტატის ზიქირთუდან, კვლავ აუმხედრებით მანას მოსახლეობის ნაწილი სარგონისა და მათი (ე. ი. მანაველების) მბრძანებლის შვილის აზას წინააღმდეგ. მეამბონეებს მოუკლავთ აზა უაუშ-ის ციკაბო მთაზე და გვაძიც იქვე დაუგლიათ. სარგონი მოგვითხრობს: აღეუპყარ ხელი ვედრებით ასურს, ჩემს მბრძანებელს, რომ შური მეძია მანას ქვეყნისათვის და დამებრუნებინა იგი ასურეთის მფლობელობისათვის. უაუშის მთაზე მე ტყავი გავაძერე ბაგდატუს და ვუჩვენე იგი მანაველებს. ულუსუნუ, მისი ძმა, მე დავაყენე სამეფო ტახტზე და მთელი მანას ქვეყანა მას დავუმორჩილეო. მაგრამ შემდეგში ეს ულუსუნუც გადასდგომია სარგონს და რუსას მინდობია. ულუსუნუს სხვა თემებიც აუმხედრებია ასურეთის წინააღმდეგ. სარგონმა დალაშქრა მანა, ცეცხლით გადაბუგა დედა-ქალაქი იზირთუ (წინათ მოხსენებული ზირთა), მოსახლეობა ასწყვიტა და ხელთ იგდო ქალაქები: ზიბია და არმანდი. მაგრამ სარგონის მდგომარეობა მანაში არ იყო მკვიდრი, როგორც ჩანს, და მას ისევ შერიგება ურჩევია ულუსუნუსთან, რომელიც აღუდგენია სამეფო ტახტზე¹. ამის საპასუხოდ, რუსას 22 ციხე წაურომეგია ულუსუნასათვის, რაც შემდეგ სარგონს ისევ დაუბრუნებია (ეს ცნობა მანას ტერიტორიის სივრცეზე მიუთითებს). მე დავამშვიდე მანას ქვეყანა, რომელსაც განხეთქილება აწუხებდაო, ამბობს სარგონი. ეს მომხდარა 717 წ.². შემდეგ დედა-ქალაქ იზირთუში სარგონს თავისი ქანდაკება დაუდგამს, წარწერით³. 716 წელს სარგონს კვლავ გაულაშქრნია მანას წინააღმდეგ და მანაველებისაგან ხარკი აულია. ძღვენი მიუღია მას აგრეთვე (გიზილბუნდის) ქალაქისთავეების ზიზი და ზალასაგან (მიაქციეთ ყურადღება სახელებს)⁴. შემდეგ სარგონი გვამცნობს, რუსას წაეართვი მთა უიშდიში, მანაველების მთიანი ოლქი, და მივეცი ის ულუსუნუ მანაველსო⁵. შემდეგშიაც იხსენიება ულუსუნუ მანაველი, როგორც სარგონის მოხარკე; საყურადღებოა რომ ამავე ცნობაში თაბალიცაა მოხსენებული⁶.

ამ წარწერების ცნობებს სარგონი იმეორებს, ცოტა სხვა ვერსიით ე. წ. „საგამოფენო წარწერაში“. აქ სარგონი მოუთხრობს: ირანუს სიკედილის შემდეგ მის ტახტზე მისი შვილი აზა დავაყენეო. მაშინ რუსა ურარტიელმა აამხედრა ხალხი უიშდიშიდან, ზიქირთუდან და მისიანდუდან, მანაველების ღიდი წინამძღოლებიო, რომელთაც მოუკლავთ აზა უაუშის მთაზე. მერჟე იგივე ცნობები მოსდევს, მხოლოდ ისე გამოდის თითქოს ულუსუნუ თავდაპირველად რუსას კანდიდატი იყო და თითქოს ულუსუნუმ 22 სიმაგრე ქრთამად მისცა რუსას, ალბათ ტახტისათვის. ქალაქები ზიბია და არმანდი აქ დასახელებულია როგორც იზიბია და არმიდი, „მიუდგომელი სიმაგრეები“. ზიქირთუს-ქვეყნელი მიტატის

¹ იქვე, II, § 10.

² იქვე, 12.

³ იქვე, 13.

⁴ იქვე, 19.

⁵ იქვე, 20.

⁶ იქვე, 24.

სატახტო ქალაქად დასახლებულია პარდა. იხსენიება აგრეთვე მანაველების ქალაქები შუანდახული და ზურზუკა. იხსენიება ბედ-შავი ბაგდატიც, უიშდისის ქვეყნიდან, რომელსაც ტყავი გააძვრეს¹.

საინტერესო ცნობებს შეიცავს სარგონის ეპისტოლე ასურისადმი მერვე ლაშქრობის შესახებ. ეს ლაშქრობა თითქოს ზიქირთუ და ანდია ქვეყნების წინააღმდეგ ყოფილა მიმართული. 26-ჯერ გადაულახავს სარგონის ლაშქარს მდინარე ბუია. შემდეგ გაუვლია მეტად მაღალი და ძნელად გასაველი მთა სიმირია², ისევე როგორც სხვა მთები—სინაპულზი და ბირუათთი, ძლიერი მთები, აგრეთვე თურთანი, სინაბირი, აჰშურა და სურია³.

შემდეგ სარგონის ლაშქარს გაუვლია ამ მთების ძირში მიმდინარე რაპა და არათთა და ჩასულა სურიაკაშის პირდაპირ, რომელიც მანას ქვეყნის ოლქი ყოფილა და კარიალისა და ალაბრიას თემებს უდგებოდა. ულუსუნუ მანაველი, რომელმაც იცოდა რომ ამ წლების განმავლობაში სარგონი სულ მის წინააღმდეგ შურისძიებაზე ფიქრობდა, თავისი წარჩინებულებითა და სხვა სეფეწულებით გამოვიდა დედა-ქალაქ იზირთუდან, ეახლა სარგონს თავის სანაპირო სიმაგრეში, სინიპინუში, და მიართვა ხარკი, ცხენები, ულელს შეჩვეულები, და მათი გამრეკელები, მსხვილი რქოსანი პირუტყვი და ცხვარი (იქვე, 144). აქედან, ალაბრიის სანაპირო ზონით, სარგონი ჩასულა პარსუაში, სადაც სარგონმა ძღვენი მიიღო მრავალი მეზობელი ქვეყნის მთავრისაგან; მათ შორის ყურადღებას იქცევს ზარდუქუ ჰარზიანუდან (იქვე, 147). პარსუაშიდან, ამბობს სარგონი, მე მიველ მისი-ში, მანას ქვეყნის ოლქში. ულუსუნუ და მისი ხალხი მელოდნენ თავის ციხე სირდაკუ-ში. თითქოს ჩემი მოხელეები ყოფილიყვნენ, მან დამახვედრა ფქვალისა და ღვინის მარაგი, ჩემი ლაშქრის გამოსაკვებად. დიდი გახედნილი (*draft*, შესაბამელი?) ცხენები, მსხვილი რქოსანი პირუტყვი და ცხვარიც მივიღე მისგან, როგორც ხარკი. თავისი უფროსი ვაჟიშვილიც ჩამაბარა და მის მიერ ხელისუფლების მიღების სიმტკიცისათვის წარწერაც ამოკრა ფიქალზე. ულუსუნუ მევედრებოდა, შური მეძია მის მტრებზე, კაკმი ქვეყნის ხალხისაგან, ბოროტი მტრებისაგან დამეფარა მისი ქვეყანა და უკუმეგდო რუსა, აღმედგინა გაფანტული მანაველები მათ წინანდელ ადგილსაცხოვრისში,—აი, რასა მთხოვდნენ თვითონ ისა და მისი წარჩინებულნი, მისი ქვეყნის მმართველებიო, ამბობს სარგონი (იქვე, 148; ჩვენ ვამოკლებთ თხრობას, ს. ჯ.). შემდეგ სარგონი განაგრძობს: ულუსუნუს მათი მეფისა და ბატონის, წინაშე, მე გავშალე მძიმე სანადიმო სურა და ავამაღლე მისი ტახტი მისი მამის, ირანზუს, ტახტზე ბევრად უფრო მაღლაო (ეს ცნობა მიუთითებს იმ მნიშვნელობაზე, რომელსაც ასურეთის მბრძანებელი მანას ქვეყანას აძლევდა). ამავე წარწერაში იხსენიებიან იგივე ზიზი აპათარიდან, და ზალაია, კიტპათიდან, გიზილბუნდუს ქვეყნის ქალაქისთავეები. მათი ქვეყანა აღწერილია როგორც შორეულ მთებში მდებარე ქვეყანა, ჩაკეტილი მანასა და მიდიელების ქვეყნებს შორის. ეს ქალაქისთავეები ვაჰოცხადებულან სარგონთან, მორჩილების ნიშნად, მანას ქვეყნის ციხე ზირდიაკაში (იქვე, 149).

¹ იქვე, 56; ² იქვე, 142; ³ იქვე, 143 (ეპისტოლე იხ. აგრეთვე Thureau-Dangin, Une relation de la huitième campagne de Sargon. P., 1912; ქვემოთ=თურო-დანგენი).

ზირდიაკიდან სარგონს გაუვლია 30 „ბერუ (ორმაგი საათი) მანაველების ქვეყანასა, ბით-კაბსისა და ძლიერი მიდიელების ქვეყანას შორის და მიახლოვებია პანზიშს, ძლიერს საფარ სიმაგრეს ზიქირთუსა და ანდიას ქვეყნების მისადგომზე (150). პანზიშიდან სარგონი გადასულა მდ. იშთარ-აურაზე და მიახლოვებია ზიქირთუს ოლქს აუკანეს, რამაც გამოიწვია მეტატი ზიქირთუელის, რომელმაც თავისი სატახტო ქალაქი პარდაც არარად მიიჩნია, და მისი ხალხის მთლიანად აყრა და გაქცევა. სარგონმა კი ხელთ იგდო მათი მრავალი დაბაქალაქი (151). აუკანედან სარგონი გადასულა მანას ქვეყნის ოლქ უიშდიშ-ში, რომელიც რუსას მიერ იყო მიტაცებული. რუსამ, სარგონის თქმით, დიდი ცოდვა ჩაიდინა, რომ ეს ქვეყანა გაანადგურა და მისი ხალხი დაიმორჩილა. რუსა და სარგონი შეხვდნენ ერთმანეთს უაუშ-ის მთასთან (საფიქრებელია რომ ქვეყნის სახელი უიშდიშ ი ამ მთის სახელისაგან არის ნაწარმოები). სარგონი აღწერს უაუშის მთას, როგორც ხანჯლის წვერსავით ცაში აღმართულსა და ღრუბლებში ჩაფლულს დიდ მთას, რომელზედაც არასოდეს ადამიანს არ უვლია, რომლის მწვერვალზე არასოდეს ცაში მონაეარდე ფრინველიც არ ასულა, რომელიც მუდამ თოვლითა და ყინულით არის დაფარული და სხვა (იქვე, 152; აღწერილობა რამდენადმე დაზიანებულია). საფიქრებელია რომ მთა უაუში არარატს უდრის, და ამდენადვე უიშდიშის ოლქის მდებარეობაც განსაზღვრულია. ამ უაუშის მთის შუა სარგონსა და მის ლაშქარს, რომელიც დაღლილი და დაუძლურებული ყოფილა ამოდენა გზისა და ურიცხვი, მეტად ძნელი, მთების გავლის გამო, დაუზარცხებია რუსა, მეტატი ზიქირთუდან და სხვა მათი მოკავშირენი და უდევნია ისინი, რ ბერუს მანძილზე, ზიმურის მთამდე, იასპის (ეშმის) მთამდე. ამ ომის შედეგად რუსა დაიღუპა, ულუსუნუ კი გავახარე, რაკი მის ქვეყანაში მისი მტრების ფეხი ამოგვეთეო, ამბობს სარგონი; მე შევაჩერე ჩემი ლაშქრობა ან დიასა და ზიქირთუს წინააღმდეგ და პირი ვიბრუნე ურარტუსაკენ; უიშდიში, მანას ქვეყნის ოლქი, მისი მრავალი ციხე-ქალაქით, რომელნიც ურიცხვი არიან, როგორც ვარსკვლავნი ცისანი, მე მთლიანად ხელთ ვიგდეო. მათი მაგარი კედლები მე დავანგრეე, შევიქერი მათს ურიცხვს ხეხილის ბაღებში და ჩემი ლაშქარი დავაძლე აუარებელი საჭმლითაო (იქვე, 153—157). უიშდიშიდან სარგონი მიახლოვებია „ქალაქ უშკაიას, დიდ ციხეს ურარტუს საზღვრის თავზე, რომელიც ჰკეტავს, როგორც კარი; ზარანდას ოლქის შესავალს, აბრკოლებს ჩემს შიკრიკებს, დგას მალაუს მთაზე, კვიპაროზის მთაზე, როგორც სანაპირო (სვეტი), და აღმართულია სხივოსნობით შემოსილი სუბი ქვეყნის ველზე. ამ ოლქში მცხოვრებთ მეტოქე არა ჰყავთ მთელს ურარტუში ცხენოსნობაში. მრავალი წლის განმავლობაში ისინი იქერდნენ (ველური?) ცხენების ახალგაზრდა კვიცებს, ამ ვრცელი ქვეყნის ნაშიერებს, და აშენებდნენ მათ მისი სამეფო ჯარისათვის. მაგრამ მათ არ იქერენ ისე მალა, როგორც სუბიში, ოლქში, რომელსაც ურარტუს ხალხი მანას ქვეყანას ეძახის, და მათი ჯოგები იქ არ ჩანან. ისინი უნაგირს არ ადგამენ მათ, არამედ მიდიან რა წინ, გვერდისკენ მიბრუნებით ან უკან მობრუნებით, როგორც ეს საჭიროა ბრძოლაში, ვერასოდეს ვერ ნახავთ რომ ისინი უღელს სტეხდნენ“... რუსას დამარცხების გამო შედრკა ეს ხალხიო, ამბობს

სარგონი. შემდეგ საკმაოდ ბუნდოვან ფრაზაში იხსენებია სუბიელების ომში გამოცდილი ბელადები, რომელნიც თითქოს ურჩევენ ხალხს, წინააღმდეგობა უიმედოა და ასურს დამორჩილდითო. მაგრამ სუბიელებმა უშკაია, ამ ქვეყნის სიმტკიცე, და გარშემო ქალაქები ნანგრევებად აქციეს, და ისეთ გზას გაუდგნენ, რომელსაც უკან მოსავალი არა აქვსო. სარგონი მაინც შესულა უშკაიაში და გაუზიდავს მისი გარდამეტებული სიმდიდრე, დიდი კედელი, რომელსაც ვანი 8 კუბიტი ჰქონია, დაუნგრევია, შინაგანი საცხოვრებელი შენობები დიდი კოჭებით (თაფხებით) დაუწვავს, 115 გარშემო მდებარე ქალაქიც გადაუბუგავს, ქალაქი ანიაშტანია, სანგიბუტუს საზღვარზე მდებარე, უშკაია და თარმაკისა ქალაქებს შორის, 17 გარშემო მდებარე ქალაქით, მიწასთან გაუსწორებია, მათი სახურავების დიდი კოჭები (თაფხები) დაუწვავს, ისევე როგორც მათი მოსავალი და მათი ნამკალი, მათი სავსე ბედლები დაუღია და თავისი ჯარები დაუძლია ამოურწყველი მარცვლით. „როგორც კალია, შევუსიე ჩემი ბანაკის ცხოველები მის მიწვევებს და მათ მოსპეს მისი მცენარეულობა, რომელზედაც იგი დამოკიდებული იყო, მათ ააოხრეს მისი ველიო“, ტრაბახობს სარგონი (იქვე, 158). შემდეგ სარგონი განაგრძობს: „უშკაიდან მე გავემართე ბარუს ქვეყანაში, რომელზედაც იგი დამოკიდებულია თავისი ცხოველებისათვის და რომელსაც აგზეთვე სანგიბუტუს ეძახიან, მას მივუახლოვდი. კედლებით გარშემორტყმული ქალაქები თარუი და თარმაკისა, დაღია ქვეყნის ველზე მდებარე, სადაც მას ჰქონდა მარცვლეულის დიდი მარაგი, რომელთა კედლები იყო მეტისმეტად მაგარი, რომელთა გარეთა კედლები კარგად იყო აშენებული, რომელთა თხრილები ძალიან ღრმა იყო და მთლიანად გარს ერტყმოდა მათ, რომელთა შიგნით თავლაში დაბმული იყო ცხენები, მისი სამეფო ჯარისათვის რომ ინახავენ და ყოველწლიურად რომ ასუქებენ“, — აი, ამ ქვეყნის ხალხი დაშინებული იყო იმით, რაც ჩვენ მეზობელ თემებში ჩავიდინეთო. მათ მიატოვეს თავიანთი ქალაქები და გაიქცნენ ხმელ ქვეყანაში, წყურვილის ადგილს, როგორც უდაბნოში, თავისთავის გადასარჩენადო. აქაც სარგონს დაუნგრევია ყველაფერი და დაუწვავს, თავისი ლაშქარიც დაუძლია ამოურწყველი მარცვლით. აქ თითქოს ასურელებს აუოხრებიათ 30 ქალაქი (იქვე, 159). შემდეგ წარწერა დაზიანებულია. მოხსენებული ყოფილა პუნქტები, სადაც სარგონი მივიდა თარმაკისიდან. პირველად იხსენიება ქალაქი ულჰუ, სიმაგრე (კიშპალის მთის ძირას). დაზიანებულ ტექსტიდან ისე გამოდის რომ თითქოს ეს უწყლო ქვეყანა ყოფილა; რუსამ გამოუყვანა მათ წყალი დიდი არხით, რომელმაც უხვად, როგორც ეფერატმა, მოუტანა მათ წყალი; არხის მთავარი ტანიდან შემდეგ გაუყვანიათ არხები, რომლითაც მოურწყავთ ხეხილის ბაღები. ძველთაგანვე უდაბურმა მიწამ მოიტანა წვიმასავით უხვი ხილი და ყურძენი; მეტად მაღალი, ჩრდილმრავალი ქადრისხეები, მისი სასახლეების სიმდიდრე, მან ტყედ გააშენა მის ველზე. „როგორც ღმერთმა, მან ამღერა ხალხს მათი სასიხარულო სიმღერები“. 300 იმერ სათესლე მიწას, მარცვლეულით დათესილს, მან... მოსავალში გამოაღებინა მარცვლის გადიდებული როდენობა. დაუთესავი მიწები, გაზაფხულზე მორწყული, ბალახითა და საძოვრებით იყო სავსე ზამთარ-ზაფხულს; ცხენებისა და ჯოგების საბალახოდ გადააქცია

ისინი. აქლემები გაწვრთნა მან თავის წალეკელ (ალბათ—მორწყულ, სარწყავ... ს. ჯ.) ქვეყანაში და ისინი ასხამდნენ წყალს არხებშიო, ამთავრებს ამ თავის შესანიშნავ სამეურნეო აღწერილობას სარგონი (იქვე, 160). აქვე ყოფილა, მდინარის პირას, რუსას მიერ აშენებული სასახლე, სურნელოვანი კვიპაროზის კოქებით გადახურული, და ქალაქი შარდურიხურდა, სიმაგრე... ქითეს მთაზე. მოსახლეობას „ვაის“ ძახილით მიუტოვებია ეს ქალაქებიც და სარგონს აუოხრებია პროვინცია. ქალაქ ულჰაში, „ქონებათა ქალაქში“, მას გაუძარცვავს სამეფო სასახლე. „ამოურწყველი“ მარცვლის გარდა, აქ უპოვნიათ ღვინის მარნები, სადაც ასურის მეომრებს უსვამთ კეთილი ღვინო გუდებიდან, როგორც მდინარის წყალი. ამ სიამოვნების მიღების შემდეგ, ასურელებს გაუნადგურებიათ ყველაფერი: ბალები, რომელნიც ამკობდნენ ქალაქს და რომელნიც აღსავსე იყვნენ ხილითა და ღვინით, როგორც ცის განუზომელი ღვარები, გულდაგულ გაუჩხვით რკინის ცულებით; იგივე ბედი დასდგომია დეკორატიულ მცენარეებს—დიდ ხეებს—და მინდვრის ნათესებს, სადაც არ დაუტოვებიათ არც ერთი თავთავი, და საძოვრებს, სადაც დათესილი ყოფილა ბალახი და ხაბურუ, ურარტუს მეფის ცხენების საკვები. ასე დაუნგრევიათ შარდურიხურდა, „მათი დიდი სიმაგრე“, 57 სხვა ქალაქთან ერთად, სანგიბუთუს ოლქის მიდამოებში (იქვე, 161). ულხუდან სარგონი ლაშქრობს სანგიბუთუს ოლქის ყველა სხვა მნიშვნელოვანი სიმაგრის წინააღმდეგ. 21 გამაგრებული ქალაქი იდგა არზაბიას მთის ქედზე, ძლიერი აგურის კედლებით, ღრმა თხრილებით გარშემო, ბურჯებით კარებთან. ყოველნაირი სიუხვითა და დოვლათით ყოფილა სავსე აქაური ხალხის ცხოვრება. უზარმაზარი სასახლეები, სამეფო ნიშნებით, სურნელოვანი კვიპაროზის კოქებით უნახავთ აქ სარგონის მეომრებს. სანგიბუთუს ოლქისა და ყველა ამ ქალაქის მცხოვრებთ სწრაფად გადაუციათ ასურელების მოახლოების ამბავი ურარტუს შორეული საზღვრებისათვის იმ წესით, რომელიც „ვეფხისტყაოსანში“—ა აღწერილი: მთის მწვერვალებზე აღმართულ სვეტებზე ანთებდნენ ისინი ცეცხლს ბუჩქნარისაგან და ამით გადასცემდნენ დიდ მანძილზე მტრის მოახლოების ამბავს დილით და ღამით. აქ, არზაბიასა და ირთიას მაღალ მთებს შორის დაბანაკებულა სარგონი და შესდგომია ქვეყნის აოხრებას ჩვეულებრივი მეთოდით. „მე დავწვი მათი მშვენიერი სადგომები: ქერისა და ხორბლის უშველებელი ხეხეები, რომელსაც ისინი მრავალი დღის განმავლობაში აწყობდნენ ბელლებში ქვეყნისა და ხალხის შესანახად, მე მთელს ჩემ ლაშქარს დაგატეირთვინე ცხენებსა, ჯორებსა, აქლემებსა და ვირებზე და დავაკრეფინე ჩემი ბანაკის შუა, როგორც გორაკები. საჭმელი უხვად და მოყირკებამდის ვაჭამე ჩემს კაცებს. სანოვანის უხვი მარაგი უკან გზისთვის ასურეთში მათ შეჰკრიბეს სიხარულით. მე ავჩხვე მისი დიდებული ხეხილის ბალები, მე ავჩხვე მისი ვენახების დიდი რაოდენობა, მე ბოლო მოვუღე მთელს მის სასმელს. დიდი ტყეები, რომლებიც ლელიანივით ხშირი იყო,—მათი ხეები ავჩხვე და უდაბნოდ ვაქციე ეს ქვეყანა. ყველა მოჭრილი ხის ღერო შევაგროვე და ცეცხლი წავუკიდე. 146 ქალაქს მათს მიდამოებში მე წავუკიდე ცეცხლი, როგორც ბუჩქნარს და მათი კვამლით დავფარე პირი ზეცისა, როგორც გრივალმა“, მოუთხრობს სარგონი (იქვე, 164). აქედან სარგონი გა-

დასულა არმარილი-ს (!) ოლქში, სადაც სარგონს იგივე სურათი დახვდა და სადაც მან ისეთივე კვალი დასტოვა (იქვე, 165). არმარილის (!) ოლქიდან ასურის ლაშქარი გადასულა უიზუკუ-ს მთაზე და მიახლოვებია ოლქს აიადის. აქ დასახლებულია 30 გამაგრებული ქალაქი „საშინელი ზღვის“ პირას და დიდი მთების ძირას, სადაც იდგნენ ურარტუს რჩეული ჯარები, ამ ქვეყნის სიმტკიცე. რაკი მათი მეზობელი პროვინციის, არმარილის, ამბავი ნახეს, შიშით შეპყრობილნი გაიქცნენო. აქაც იგივე ამბები დატრიალებულა (166). „აიადის ქვეყნიდან წამოველ, გადავლაზე მდინარეები ულურია, კალამია და ინაი, და მივუახლოვდი ოლქს უაიასისს, მისს დასაყრდენს, რომელიც არის ურარტუს ქვემოთა საზღვარზე და ნაირის საზღვარზე“-ო, განაგრძობს სარგონი (167). უაიასიდან ასურეთის მბრძანებელი მიახლოვებია ნაირი ქვეყნის მეფის იანზუს ოლქს. ნაირის მეფე იანზუ გამოსულა თავის სატახტო ქალაქ ჰუბუშკიადან და შეჰგებებია სარგონს (168). დანარჩენს ჩვენ აქ აღარ ვაღმოვცემთ.

აქ ჩვენ მოკლებული ვართ ადგილსა და საშუალებას სარგონის ცნობებში დაცული ყველა გეოგრაფიული ცნობის ლოკალიზაცია ვცადოთ. ცხადია მხოლოდ რომ მოთხრობილი ლაშქრობის დროს სარგონი ჯერ ასულა ურარტუს ჩრდილოეთ საზღვრებამდე, სადაც მას ამ საზღვრების თავისათვის, ე. ი. უკიდურესი ჩრდილოეთი წერტილისათვის, მიუღწევია, შემდეგ იქიდან წამოსულა მეორე გზით, ომითა და რბევით, უკვე თვით ურარტუს ტერიტორიით, ურარტუს „ქვემო“, ე. ი. სამხრეთ საზღვრამდე, სადაც საკუთრივ ურარტუს საკუთრივ ნაირი ემიჯნებოდა. შემდეგ, ვგონებთ, პირველი მარშრუტის დროს—ჩრდილოეთისაკენ, სარგონმა აღმოსავლეთის მხრიდან მოუარა ურარტუს ცენტრალურ პროვინციებს (ამას მოწმობს ზემო და ქვემო ზანგისა და მიდიელების ქვეყნის, მარშრუტის განმსაზღვრელი, ხსენება ტექსტში).

ჩვენთვის მნიშვნელოვანია იმის დადგენა რომ მანა, ამ ცნობების მიხედვით, საკუთრივ ურარტუს აგან (ვანის ტბის რაიონი), ჩანს, ჩრდილოეთით მდებარეობდა. შეიძლება ისიც ვიფიქროთ რომ მანა და საკუთრივ ურარტუ (ბიანა) ერთმანეთს არარატის მთის რაიონში ესაზღვრებოდნენ; ამას მთა უაუაშისა და პროვინცია უაიშიდის ლოკალიზაცია ემოწმება: როგორც ვნახეთ, უაიშიდში მანას ის პროვინცია იყო, რომელიც უშუალოდ ემეზობლებოდა ბიანას და ამიტომაც პირველ რიგში იყო მიტაცებული ამ უკანასკნელის მეფეთა მიერ.

ყველაზე ბუნებრივი იქნება ვიფიქროთ რომ მანას სამთავროს ძირითადი რაიონები არაქსის ხეობაში მოდიოდა. რამდენად შორს ვრცელდებოდა ჩრდილოეთისაკენ მანას ტერიტორია, ამის თქმა მოცემული ცნობების ნიადაგზე შეუძლებელია. საყურადღებოა ზიქირთუ, რომელსაც უკიდურესი მდებარეობა უქირაეს, სარგონის ცნობებით, და, ჩანს, საკუთრივ მანას ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთიდან ესაზღვრება. შესაძლებელია ზიქირთუ უკვე მტკვრის ხეობაში მოდიოდეს. ამდენადვე შეუძლებელი არც ისაა რომ ზიქირთუს დედა-ქალაქი პარდა ისტორიულ ბარდავს (პარტავს) უდრიდეს.

ჩვენ მიერ მიღებული ლოკალიზაცია, ვფიქრობთ, ეთანხმება წყაროებში წარმოდგენილ პოლიტიკურ ურთიერთობასაც, როცა მანა-ასურის ბლოკს უპირისპირდება ბიანა-ზიჭირთუს ბლოკი (შდრ. ქართველთა სამეფო-სამთავროების ურთიერთობა გვიანდელ-ფეოდალურ ხანაში).

საფიქრებელია რომ მანას სახელწოდების მერმინდელ ფორმას წარმოადგენს ძველი სომხეთის ერთი პროვინციის, მანალის-ის („მანალიქ“) სახელი. აღონციის ლოკალიზაციით, მანალისის პროვინცია მდებარეობდა მდ. ეფერატის სათავეებში ბალირ-ხაჩის მთიდან მდ. ტუზლუმდის. მომიჯნავე პროვინციები იყო ეკელესენა (აკილისენა, ეკლეცი) და დერჯანი; ახლო პროვინციები იყო აგრეთვე კარინის ოლქი, ჩრდილოეთით, და დარანალია, სამხრეთით. ამავე ავტორის სამართლიანად აქვს გამოყოფილი მოცემულ გეოგრაფიულ სახელში ფუძედ მან, ხოლო -ალი—ქართველურ აფიქსად მიჩნეული¹. ის გარემოება რომ ზოგი ძველი სომეხი ავტორი (მაგ., არისტაკეს ლასტივერტელი) ამ ოლქის სახელწოდებას გადმოსცემს მანანალისის ფორმით („მანანალიქ“),—დასაყრდენს ჰპოვებს ლურსმულ წარწერებში, სადაც „მანა“ ყოველთვის ორი ნაართ იწერება. ამ ნარების გამოფი ხმოვნის გულგება შესაწყნარებელია.

მაგრამ სარგონის წერილი ასურისადმი შეიცავს შესანიშნავ ცნობას რომ „მანა“ არ იყო ქვეყნის ადგილობრივი სახელი. როგორც ვნახეთ, სარგონი ამბობს რომ „სუბის ოლქს ურარტუს ხალხი მანას ქვეყანას ეძახის“. ცოტა ზემოთ დასახელებულია სუბი ქვეყნის ბარი. მეზობელ ოლქს კიდევ სარგონი ბარუს ეძახის. (ასევე სთარგმნის ამ ცნობას თურო-დანაქენიც, 29).

ჩვენ ვფიქრობთ რომ სუბი იგივე სუბარია, რომ აქ სუბარეთი იგულისხმება². იქნებ ამავე სახელწოდების ფრაგმენტი იყოს „ბარუ“-ც, რომელიც ქართულ სიტყვა „ბარ“-საც ასე ეხმაურება (ორივე ეს პროვინცია მდ. არაქსის დაბლობზე მოდიოდა, როგორც ვნახეთ. სუბის ბარის შესახებ ხომ სპეციალურად არის საუბარი). რომ „ბარუ“ შესაძლოა სწორედ მსაზღვრელი იყოს, ამას მხარს უჭერს სარგონის ცნობა რომ ბარუს მეორე სახელიც ჰქონდა—სანგიბუთუ. ეს უკანასკნელი ამ შემთხვევაში საკუთრივ გეოგრაფიული სახელწოდება გამოვიდოდა.

ესლა თუ მოვივონებთ მანა-სუბის პოლიტიკურ მნიშვნელობას, ურარტულ ხანაში, და მის გეოგრაფიულ მდებარეობას, როგორც ეს ჩვენ განესაზღვრეთ, სრულიად ბუნებრივად უნდა გვეჩვენოს რომ საუკუნე ნახევრის შემდგომ, ჰეროდოტეს ხანაში, როცა ურარტუს სამყარო პოლიტიკურად სავსებით დაშლილი იყო, უკანასკნელის ადგილას ჩვენ კვლავ ორს მთავარ ელემენტს ვხედავთ: სასპერ-საბერებს, რომელნიც მანა-სუბი-სუბარს შეესატყვისებთან, და აღარადიებს, რომელნიც საკუთრივ ურარტუ-ბიანას შეეფარდებთან. ჰეროდოტესეული სასპერების ლოკალიზაცია, რომელიც ჩვენ თავის ადგილას ვსცა-

¹ Н. А д о н ц, Армения в эпоху Юстиниана, С-Пб. 1938, стр. 46, 48-52, 55-56, 19.

² სარგონის ცნობებით იმ დასკვნის გაკეთებაც შეიძლება რომ სუბი მანას ერთ პროვინციასაც აღნიშნავდა, კერძოდ და სპეციალურად. ასეთი დავიწროება სახელის მნიშვნელობისა იშვიათი ამბავი არ არის.

დეთ (იხ. აქვე, გვ. 660), კარგად ეთანხმება მანა-სუბის ტერიტორიის აქ მოცემულ განმარტებას.

მაგრამ ჩვენ გვაქვს საშუალება კიდევ უფრო შორს წავიდეთ და სუბი დაუუკავშიროთ არა მარტო ჰეროდოტეს სასპეირებს, არამედ სტრაბონის სისპირიტიდა-სუსპირიტიდასაც.

როგორც ვნახეთ, სარგონი სპეციალურად და ხაზგასმით აღნიშნავს სუბი ქვეყნისა და მისი მოსახლეობის ერთს ძირითად ნიშანს: აქაურ ხალხს თურმე მეტოქე არა ჰყავდა მთელ ურარტუში ცხენოსნობის თვალსაზრისით. მეცხენეობა, ჩანს, მათი მეურნეობის ერთი ძირითადი დარგთაგანი იყო. ისინი წლების განმავლობაში ხდნენ და ზრდიდნენ ცხენებს სამეფო ლაშქრისათვის. შემდეგ აღწერილია ის საგანგებო წესები, რომელთა თანახმადაც სუბიელები წვრთნიდნენ ცხენებს (საფიქრებელია, საომარი) ეტლებისათვის. ყურადღებას იქცევს, ამ თვალსაზრისით, სარგონის მეორე ცნობაც რომ სუბი-ქვეყნის თავზე აღმართულ ციხე-ქალაქ უშკაიას მეცხოველეობა დამოკიდებული იყო ბარუ-სინგაბუთუს მხარეზე (აქ იყო საძოვრები, უნდა ვიგულისხმოთ) და მეორე მეზობელი მხარის, დალაიას, ქალაქებში, თარუისა და თარმაკისაში, ყოველწლიურად ასუქებდნენ ცხენებს, რომელნიც დაბმული ყოფილან აქ (ურარტუს) სამეფო ლაშქრისათვის.

მეორე მხრით, სტრაბონი გვიამბობს: მიდიის ნაწილი, კასპიის კარებს ქვემოთ, რომელიც დაბალსა და ღრმა ვაკეზე მდებარეობს, მეტად ნაყოფიერია... როგორც ამ ქვეყანას, ისე არმენიასაც აქეთ საუცხოო მინდვრები ცხენებისათვის. საცხენე მინდორს ემახიან იმასაც, რომლითაც გადადიან პერსიდაბაბილონიდან კასპიის კარებამდე; ამბობენ რომ ამ მინდორში, სპარსელების ბატონობის დროს, ბალახს სძოვდა ორმოცდაათათასი ფაშატი (ქაკი) ცხენი: ეს იყო სამეფო ჯოგები. გარდა ამისა, ზოგნი ამტკიცებენ რომ აქ არის სამშობლო ნესაური ცხენებისა, რომელნიც ყველაზე კარგები და ყველაზე მაგრები იყვნენ სამეფო ცხენებში; სხვების აზრით-კი ამ ცხენების სამშობლო არის არმენია. ელინურ და სხვა ჯიშის ცხენებთან შედარებით მიდიურ ცხენებს თავისებური აგებულება აქვთ. მცენარე, რომლითაც ეს ცხენები უპირატესად იკვებება, იწოდება საკუთრივ მიდიურად, იმიტომ რომ მიდიაში იგი უხვად გვხვდება (XI, 13, 7).

მეორე ცნობაში სტრაბონი ამბობს რომ არმენიის პროვინციას სისპირიტიდას აქვს მშვენიერი საძოვრები, რაშიაც არ ჩამორჩება მიდიას, ისე რომ ნესაური ცხენები, რომელნიც ემსახურებოდნენ სპარსეთის მეფეებს, იზრდებიან აქაც, ხოლო არმენიის სატრაპი უგზავნიდა სპარსელს ყოველწლიურად 20.000 კვიცს მითრას დღესასწაულისათვის. მეორე მხრივ, არტავაზდამ გამოიყვანა ანტონის წინაშე, როცა მასთან ერთად შევიდა მიდიაში, მხედრობის გარდა კიდევ 6.000 შეჯავშნული ცხენი. ამგვარი მხედრობის მოყვარულები არიან არა მარტო მიდიელები და არმენიელები, არამედ ალბანელებიც, იმიტომ რომ ისინიც ხმარობენ შეჯავშნულ ცხენებს (XI, 14, 9). მესამე ადგილას კიდევ სტრაბონი ამბობს რომ არმენიის პროვინციები ფაბენე, კომისენე და ორქისტენე იძლევიან (არმენიის) მხედრობის უდიდეს ნაწილს (XI, 14, 4).

ამრიგად, სტრახონის ცნობით, აქემენიდების დიდ იმპერიაში ორი რაიონი ყოფილა განთქმული და წამყვანი მეცხენეობაში—ჩრდილოეთი ღიღია და სისპირიტიდა არმენიაში. მიდიას იცნობს და ასახელებს სარგონიც თავის ეპისტოლეში. მაგრამ ჩვენთვის საინტერესო ადგილებში, ამ ეპისტოლედან, მეცხენეობის შესახებ მიდია საესებით გამორიცხულია. არ რჩება არავითარი საფუძველი ექვისათვის რომ სარგონის აღწერილობა გულიხმობს არმენიას, სტრახონისეული ვაგებით, კერძოდ სისპირიტიდას. სარგონის სუბი ანუ მანა, გარკვეულ ფარგლებში, უდრის სისპირიტიდას. ხოლო საერთო სამეურნეო ნიშნების სიახლოვისათვის სუბი-მანასა და არმენიის ამ პროვინციებს შორის ბევრს გვეუბნება სტრახონის შემდეგი ცნობა: არმენიაში არის ბევრი მთა და მთის ვაკე, სადაც გაჭირვებით მოჰყავთ ვაზი. ბევრი ხეობა-კი გამოირჩევა ან, ზომიერი, ან შესანიშნავი ნაყოფიერებით, როგორც მაგალითად, არაქსის ხეობა... შემდეგ საკასენე, რომელიც ალბანეთსა და მტკვარს ესაზღვრება, შემდეგ—გოგარენე (პროვინცია, რომელიც იბერებს წაართვეს არმენიელებმა მეორე საუკუნეში, ს. ჯ.). მთელ ამ ქვეყანაში უხვად მოდის ნაყოფი, იზრდება შინაური მულამ ყვავილმსხმოიარე ხე და ზეთისხილიც კი (XI, 14, 4). სარგონის ზემოთმოტანილი აღწერილობა ამ მხრივაც ხედება სტრახონისეულს.

აქ გამართული ხაზის გასაგრძელებლად უკვე იბერებამდის ჩვენ გვინდა დავუმატოთ კიდევ რამდენიმე ცნობა და მათი განმარტება, რომელთაც უნდა დაგვარწმუნონ რომ სუბი-მანასა და სასპეირ-საბეირების ტერიტორიაზე ჯერ კიდევ ჩვენი წელთაღრიცხვის დამდეგისათვის ადგილობრივი, მკვიდრი მოსახლეობა იბერების სახით იყო წარმოდგენილი. ის ცნობები, რომელთა ანალიზსაც ჩვენ აქ ვაპირებთ, რომაელების მითრიდატე პონტოელთან ბრძოლასა და ამიერ-კავკასიაში შემოჭრას უკავშირდება.

აპიანე მოუთხრობს რომ პომპეუსისაგან დამარცხებული (66 წ.) მითრიდატი „საჩქაროდ გაეშურა ეფფრატის სათავეებისაკენ, რათა იქიდან კოლხიდაში გადასულიყო. შეუჭრებელი სვლით იგი მეოთხე დღეს გავიდა ეფფრატში. მომდევნო სამი დღის განმავლობაში მან დარაზმა და შეაიარაღა თავისი თანამგზავრები, შემდეგ შემოერთებულებთან ერთად, შეიჭრა ხოტენეს არმენიაში, უკუაგდო ხოტენელები და იბერები, რომელნიც ცდილობდნენ მის შეჩერებას ისრებითა და ქვებით და მივიდა მდინარე აფსართან. აზიელ იბერებს ზოგნი სთვლიან წინაპრებად, სხვები—კოლონისტებად ევროპელი იბერებისად, მესამენი—მხოლოდ თანამოსახლეებად, იმიტომ რომ ისინი არ არიან მსგავსნი არც ჩვეულებითა და არც ენით“ („მითრიდატეს ომები“, 101). აშკარაა რომ იბერების შეხვედრა მითრიდატესთან სადღაც ეფფრატის სათავეებთან მომხდარა—ამ შეტაკების შემდეგ მიაღწია მხოლოდ მითრიდატმა აფსარს, ე. ი. ჭოროხს. უალრესად საეჭვოა რომ მითრიდატესთან მებრძოლი იბერები ცენტრალური ქართლიდან შემთხვევით აქ მოსული რაზმი ყოფილიყო. უფრო ბუნებრივი იქნება ვიფიქროთ რომ ხოტენელები და იბერები აქაური მკვიდრნი იყვენ, რომელთაც წინააღმდეგობა გაუწიეს მითრიდატს, როცა ამ უკანასკნელს მათ სამშობლოში უნდოდა გავლა და ამდენადვე იგი ხოტენესაც ომში ითრევდა. თუ ეს დასკვნა გამართლდება, მაშინ მივიღებთ მნიშვნელოვან

დებულებას რომ სასპერ-საბერების შთამომავალი, იმავე იბერების სახელწოდებით, ჯერ კიდევ პირველ საუკუნეში იხსდნენ თავის ძველ მამულზე, რომელიც არტაშესის სომხურმა სამთავრომ მოსწყვიტა საბერ-იბერების სამყაროს მეორე საუკუნის დამდეგს, ძვ. წ. ხოტენეს იბერებს, მიუხედავად იმისა, რომ ისინი მოწყვეტილი იყვნენ საკუთრივ ქართლის ანუ იბერიის სამეფოს პოლიტიკურად, მაინც შეუნახავთ თავისი ინდივიდუალობა მთელი ამ ხნის განმავლობაში.

აპიანეს ცნობას ადასტურებს და ახალ შუქსა ჰფენს სტრაბონის ერთი ჩვენება (წ. XII, თ. 3, § 28). სტრაბონი ამბობს: ფარნაკიისა და ტრაპეზუნტის მიდამოებს ზემოთ ცხოვრობენ ტიბარენები და ხალდები მცირე არმენიამდე. უკანასკნელი საკმაოდ ნაყოფიერი ქვეყანაა. მას, ისევე როგორც სოფენეს, ყოველთვის ჰფლობდნენ საკუთარი მთაფრები. მათ ემორჩილებოდნენ ხალდეებიცა და ტიბარენებიც, ასე რომ მათი ხელისუფლება ვრცელდებოდა ტრაპეზუნტსა და ფარნაკიამდე. როცა გაძლიერდა მითრიდატ ევპატორი, იგი გახდა მბრძანებელი როგორც კოლხიდის, ისე ყველა ამ ადგილისა. იგი ისე ზრუნავდა ამ ადგილების შესახებ, რომ ააგო აქ 75 სინაგრე, რომლებშიაც მოათავსა თავისი განძების უმეტესი ნაწილი. ყველაზე მნიშვნელოვანი სინაგრეები იყო: იდარა, ბასგიდარიზა და სინორია. ეს უკანასკნელი დიდი სომხეთის საზღვარზე ძვეს. პარიადრის მთელ მთიანეთს ბევრი მოხერხებული პირობა მოეპოვება: იგი წყალმრავალია, ტყით მდიდარი და მრავალ ადგილას დასერილი ციცაბო ხეებითა და აღმართებით. სწორედ ამიტომ იყო აქ აგებული საჭურჭლეების უმრავლესობა. პომპეუსისაგან დევნილმა მითრიდატმა პონტოს სამეფოს ამ განაპირაში შეაფარა თავი. მან დაიკავა წყალმრავალი მთა აკილისენაში, დასტიერასთან. აქვე ახლოს იყო ევფრატის, რომელიც ჰყოფს აკილისენას მცირე სომხეთისაგან. მითრიდატმა აქ გაატარა ერთი ხანი, სანამ მტრის მიერ გარემოცული ის იძულებული არ გახდა მთებით კოლხიდაში გაქცეულიყო.

ამჟამად რომ სტრაბონისა და აპიანეს მოთხრობა ერთსადიამდე ამბავს გულისხმობს: აპიანეც ამბობს რომ მითრიდატი, დასტიერასთან დამარცხებული, მიდის სინორეგას ციხესიმაგრეში (სტრაბონის სინორია), სადაც მას ბევრი ფული ჰქონდა შემონახული, შემდეგ აქედან მიდის ევფრატის სათავეებისაკენ, ევფრატს გადადის მეოთხე დღეს, შეიჭრება ხოტენეს არმენიაში, სადაც შეტაკება მოსდის ხოტენელებსა და იბერებთან და მხოლოდ შემდეგ გადადის კოლხეთში.

ამრიგად, მითრიდატი ჯერ აკილისენაში გამაგრდა, დასტიერასთან. აქ დამარცხების შემდეგ იგი მიდის ციხე სინორეგა-სინორიაში, სადაც ჯანძები ეგულება. სინორეგა-სინორია პარიადრის მთიანეთში მდებარეობს, დიდი არმენიის საზღვარზე. აქედან მითრიდატი მიემართება ევფრატის სათავეებისაკენ, გადადის ამ მდინარეს (მაშასადამე, სათავესთან) და თავს ამოჰყოფს ხოტენეს არმენიაში, სადაც ხედება იბერებს. ხოტენეს არმენიის გავლის შემდეგ მიდის მხოლოდ მითრიდატი აფსართან, ე. ი. ჭოროხთან. ამრიგად, ცხადია, ხოტენეს არმენია ევფრატის სათავეებსა და ჭოროხს შორის მდებარეობდა, სტრაბონის წარმოდგენით თუ მასთან დაცული ცნობით.

უეჭველია რომ აპიანეს ხოტენე იგივე სტრაბონის ხორძენა (პირველის მიღება უკანასკნელისაგან შესაძლოა პალეოგრაფიულ ნიადაგზედაც; ტაუსა და ძეტას აღრევა ბერძნულ დამწერლობაში ძნელი არ არის. სტრაბონის - ოგ - ჯგუფი კი იძლევა, ჩანს, აპიანეს ომეგას; მაგრამ გამორიცხული არ არის რომ ეს ფორმები ადგილობრივი დიალექტური ვარიანტები იყო: რ-ს დაკარგვა-გაჩენა და ძ (ან მონათესავე აფრიკატის)—ტ'დ შენაცვლება შესაძლებელი ფონეტიკური მოვლენებია ქართველური ენების წრეში). სტრაბონი ამბობს რომ სომხეთის პირველმა მეფემ არტაშესმა ჩამოაჭრა იბერებს პარიადრის კალთები, ხორძენე და გოგარენო (წ. XI, თ. XIV, § 5).

პარიადრისა და ხორძენე-ხოტენეს შეუღლებული მოხსენება ორსავე ცნობაში მხარს უჭერს ხორძენესა და ხოტენეს გაიგივებას. ეხლა გასაგებია რომ ხოტენე-ხორძენეში მითრიდატს იბერები დახვდნენ. ესენი ამ ქვეყნის ძველი მკვიდრნი იყვნენ, რომელნიც აქვე დარჩენილან მათი სამშობლოს დაპყრობის შემდეგ არტაშესის მიერ საუკუნე-ნახევრის წინათ.

პარიადრის მთიანეთისა და ხორძენე-ხოტენეს ლოკალიზაციისათვის გამოსაყენებელია მცირე არმენიისა და აკილისენას გეოგრაფიული მდებარეობა: აკილისენა ეფფრატის მარცხენა ნაპირზე გადაფენილი ქვეყანა იყო, ერზინჯან-კემახის თემები, ხოლო მცირე არმენია, აკილისენას მოსაზღვრე დასავლეთიდან, მიახლოებით შეიცავდა სევასტია-სივასისა და მელიტენა-მალატიას ოლქებს. პარიადრის მთიანი ოლქი, ამრიგად, საგულისხმებელია პარიადრ-პარხალის ქედსა და ეფფრატ-აკილისენას შორის; იგი ვრცელდებოდა აღმოსავლეთისაკენ, ჩანს, მიახლოებით ენდერეს-ყარა-პისარიდან. აღმოსავლეთით მას, ცხადია, ხოტენე-ხორძენე ესაზღვრებოდა. ეს საზღვარი უნდა მიახლოებით გუმუშხანა-ერზინჯანის ხაზზე დაესდოთ, თუ მოვიგონებთ აპიანეს ცნობას რომ მითრიდატი შედის ხოტენეში ეფფრატის გადასვლის შემდეგ ამ მდინარის სათავეებთან. ამრიგად, ისტორიული ხოტენე-ხორძენე შეიცავდა, ზემო ეფფრატის აუზში, გუმუშხანას თემის აღმოსავლეთ ნაწილს და ბაიბურდის თემს (მიახლოებით, რათქმაუნდა).

ამ ძველი ხორძენეს უეჭველი მემკვიდრეა ადრინდელ-ფეოდალური სომხეთის ერთი დასავლური თემი — ხორძიანა ანუ ხორძიანენა. ოღონდ როგორც მრავალ სხვა შემთხვევაში, ისე აქაც უნდა ვიგულისხმოთ რომ მერმინდელმა ადმინისტრაციულმა ერთეულმა ძველი პროვინციის მხოლოდ ნაწილი შეინარჩუნა. პროკოპი კესარიელის ცნობით, ხორძიანა დაშორებული იყო ქალ. თეოდოსიოპოლს (ერზერუმს) სამი დღის გზით. ადონცის ლოკალიზაციით, რაც ჩვენ არ მიგვაჩნია მთლად ზუსტად, ხორძიანას ეჭირა მერმინდელი თურქ. ყაზა კელი, მდ. ფერი-სუს ხეობაში, და სამხრეთიდან ადგებოდა ხალხალის მთას¹.

საინტერესოა ამ თემების ტოპონიმოკა, რომელშიაც მათი ძველი ისტორია ცხადად მეტყველებს. შენახულა, როგორც ჩანს, ფორმა ხოტენეს ნაკვალევიც: მდინარე ოგენე-დერეს ზემოთა წელზე ვპოულობთ დაბა ხოტინოსს (Хотинос), ადგილის სახელს ხოტინოს-ქეფრუს და — დასახელებული მდინარის სათავეები-საკენ — დაბა ოტენე-ულას (თუ აქ შეცდომას არ ჩადის ყველა რუსული რუკა:

¹ დასახელ. ნაშრომი, 14 — 15, 19 — 20, 46 — 47.

შდრ. იქვე ოგენე სუფლა და ოგენე-დერე). სახელწოდება ხოტინოჲ-ქეფრუ,— ხოტინოს ხიდი, შეიძლება მიუთითებდეს იმაზე რომ, სახელმძღვანელოს თვალსაზრისით, ეს რაიონი შესავალი კარი იყო საკუთრივ ხოტინეში (შდრ. „გურჯიბოლაჲ“ — საქართველოს ყელი). გასათვალისწინებელია აგრეთვე ხორტიკი და ხორტიკ-დადიც, ისპირს სამხრეთით. ამ პუნქტის სახელწოდებაში მთელი პროვინციის სახელწოდება ისევეა შემონახული, როგორც კლარჯეთის თემის¹ სახელი ერთი დაბის სახელში (იხ. რუს. რუკების Кларджет, არტანუჯის სამხრეთით) და, რაც კიდევ უფრო საკვირველია, ბუზერ-ვიზერების ძველთა-ძველი თემის სახელი შენახულია დღემდე დაბა ვიზერაში (Визера მდ. გალანიმა-დერეზე, ტრაპეზუნტიდან სამხრეთ-დასავლეთით). ხოლო ფორმა „ხოტინე“ ძალიან ეხმაურება „ხოროზიანის“ ველის სახელწოდებას ქალ. არტანის სამხრეთით, არტან-ოლთისის გზატკეცილიდან აღმოსავლეთით, მტკვრის მარჯვენა სათავეს ხეობაში, და შესაძლოაა რომ ეს უკანასკნელი ხოტინეს ისტორიული გამოცხადებაა.

პარიადრ-ხოტინეს ტოპონიმის მთლიანად განხილვის საშუალებას აქვს მოკლებული ვართ (ეს სხვა დროისათვის გადაგვიდგია). აქ მხოლოდ საილუსტრაციოდ გაკვირვებით აღვნიშნავთ: ყურადღებას იქცევს სახელწოდება იმერა, გუმუშხანადან ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ, რომელიც მეორდება საქართველოშიაც (იმერ-ხევი, ქოროხის ხეობაში, და იმერა—ბორჩალოში). ხომ არ არის ეს იმავე იმერის ტრანსფორმაცია? წინააღმდეგ შემთხვევაში იგი მაინც უდაოდ ქართული ტოპოგრაფიული ტერმინი გამოდის, რომლისგანაც არის ნაწარმოები „იმერეთი“. გვხვდება ისეთი გეოგრაფიული სახელწოდებანი, რომელთა ქართველური ჰაბიტუსი თითქოს ეჭვს არ უნდა იწვევდეს (აქ ვუჩვენებთ მხოლოდ ზოგიერთს): ტრაპეზუნტის სანჯაყში, მდ. ხორშუტ-ჩაის ხეობაში, ქვემოდან ზევით—ტაიმუშ (შდრ. ტამუშ-ტამუში აფხაზეთში), ძაბა (Джаба), გორიანა, მაჯარა (შდრ. მაჭარა კოდორის ხეობაში, „მაჯარ“ გვხვდება სამხრეთ-დასავლეთისაკენაც ამ პუნქტიდან, ჯელარე-დერესის ხეობაში), შუვა (ორ ადგილას, გალმა-გამოლმა), მირზანი (შდრ. მირზანი, კახეთში); გუმუშ-ხანას თემში, იმერასთან—მოხორა (შდრ. მუხური, ქვემო იმერეთში, და მუხურა, ზემო იმერეთში) და ლორი (შდრ. ლორე ქვ. ქართლში), ბორზიანი, აქვე საყურადღებოა არნო, არა და მდ. ჩოროხ-დერესი. სურმენეს ყაზაში, პარხალის ქედის ერთ ნაწილს ეწოდება უკვე უცილობლად ქართული სახელი „ნატეხილები“ (Натехилени; ხომ არ არის გრაფიკული შეცოთმა: Чатехилени?), სურ-ოვანის დაბლობში, სამხრეთით, არის ქსანთა (Ксанта. შდრ. ქსანი) და კიდევ უფრო სამხრეთით იგივე ლორი, აქვე, ზიარეთიდან ჩრდილოეთით—კიტრა (Китра), სამხრეთ-დასავლეთისაკენ—ჩოროგმა (Чорогма), დასავლეთისაკენ ერმადა (Ермада). აქვეა ძალიან საინტერესო ხურუ (Хуру; შდრ. ქართ. ჰური). ქოროხის ხეობაში, საკუთრივ სპერში—ხართი (Харт, შდრ. ქართა), ჩუმოვანი, ორცორი (Орцор, ორწვერი?), მთა ნახიზე—დადი და იქვე დასახლებული პუნქტი—ნახიზირ (Нахизир, ნახი-ძირი?); ისპირიდან სამხრეთისაკენ ყურადღებას იქცევს დაბა ხორტიკი და ქედი ხორტიკ-დადი, უკანასკნელიდან პირდაპირი ხაზით დასავლეთისაკენ—ხუნტუსი; ხომ არ არის ეს სახელებიც იმავე ხოტინეს ნაკვა-

44. აკად. ივ. ჯავახიშვილისადმი მიძღვნილი კრებული.

ლევნი? იქვე ისპირთან, დასავლეთისაკენ, არის ყიზილ-იმარეთი; ისპირიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ გვხვდება კობლათი (Коблат) და გობლადი (Гоблад); უკანასკნელ სახელწოდებათა დაბოლოებიანი სახელები აუარებელი რაოდენობით გვხვდება სურმენეს თემში—ბურნაჩანდო, ტერზანდო, კასაჩანდო და მრავ. სხვა; ქართველურია (ქანურია) აშკარად ციმილათი (Ичимилат)... გოლოშა (ლოლოშა? Лолоша; შდრ. ტოლოში), საინტერესოა მესოხორი, იქვე ზაზანა და იქვე აგრეთვე განსაკუთრებით საყურადღებო—სამერა (მდ. იამბოლი-დერესის ხეობაში). ხომ არ არის ეს სავერის ნაშთი? ან რა კავშირი აქვს მასთან „სივრი-დაღს“, ოლთისის დასავლეთით? უნდა შევნიშნოთ რომ ამავე ფურცლის ახალ გამოცემაზე უკვე „სამრო“ არის აღნიშნული; სრულიად გამოცვლილა თვით მდინარის სახელიც. ამავე ხეობის ზემო წელზე ყურადღებას იქცევს იშხანი და თელევიც (Телеви).

აპრიგად, ხოტენე იგივე ხორძენეა სტრაბონისეული ცნობისა, ძველი საბერ-სასპერების მიწა-წყლის ნაწილი, არტაშესის მიერ მიტაცებული. უეჭველია, რომ აპიანეს მიერ მოხსენებული ხოტენელი იბერები ძველთაგანვე მკვიდრ მოსახლეობას ეკუთვნოდნენ და პირდაპირი ხაზით შთამომავლობდნენ სასპერ-საბერებისაგან.

ეხლა ნათელია: აპოლოდორის ცნობა რომ იბერებს სომხებისაგან არაქსი ჰმიჯნავსო, გულისხმობს საზღვარს, რომელიც შეიქმნა მას შემდეგ, რაც სასპერ-იბერებმა პარიადრის მთიანეთი, ხორძენე და გოგარენე დაჰკარგეს. ეს პროვინციები არაქსის სამხრეთით მდებარეობდა.

გარდა ამისა, უფლება გვაქვს დავასკვნათ: სასპერის სახელი იბერად იქცა არა მარტო ისტორიულ იბერია-ქართლის მოსახლეობის მიმართ, არამედ იბერიის გარეშეც, პარიადრ-ხორძენეს მოსახლეობის მიმართაც, რომელიც ხალხის ძირითად ტანს მოსწყდა ჯერ კიდევ მეორე საუკუნის დამდეგს, ძვ. წ. ამდენადვე სასპერ-იბერის გაიგივება ახალს მტკიცე საბუთს იძენს.

იმის შემდეგ, რაც აქ მეტ-ნაკლებად გაირკვა სუბი-მანას შესახებ, ძალდაუტანებლად შეიძლება ითქვას რომ „ქართლის მოქცევის“ თხრობის აზო თავის უშუალო დასაყრდენს პოულობს სწორედ სუბი-მანას, მერმინდელ საბერ-სასპირების, რეალურს ისტორიულ სინამდვილეში. ამჟამად ძნელია იმის თქმა, უდრის თუ არა, პერსონალურად, „ქართლის მოქცევის“ აზო სუბი-მანას სამეფო-დინასტიის რომელსამე განსაზღვრულს ისტორიულ წარმომადგენელს. თუ გარდმოცემის აზოში პერსონიფიცირებულია, მცხეთა-არმაზის სამეფოს ჩამოყალიბების ისტორიულ ეპოქის ჩარჩოში, ხალხის მოგონებები ამ პოლიტიკურ მოღვაწეთა, კერძოდ—სამეფო დინასტიის შესახებ. ამ საკითხთან კავშირში არ შეიძლება არ აღვნიშნოთ კიდევ ერთი საგულისხმო შეხვედრა; აზოს დინასტიისავე ერთი წარმომადგენლის, ბაგადატის სახელი იგივე მერმინდელი ბაგატია, რომელიც საფუძვლად დაედო სპერის თავი-გვარის საგვარეულო სახელს—ბაგრატიონს¹. საყურადღებოა რომ ჯერ კიდევ მოსე ხორენე-

¹ აღონცი, დასახელ. ნაწილი, 411—413, ფიქრობს რომ ტიგრან II დროს (I საუკ. პირველი ნახევარი, ჩვენს ვრამდე) მოხსენებული მთავარი ბაგადატი არის მამათმთავარი მერმინდელი ბაგრატიონების საგვარეულოსი. აქვე იხ. არგუმენტაცია დ-ს რ-ში გადასვლი-

ლის ზანაში (IX ს.), ამავე მწერლის ცნობით, ბაგრატიონების სამფლობელოში არ ისმოდა სომხური მეტყველება.

თუ თავს მოვუყრით ყოველსავე იმას, რაც ზემოთ იყო ნათქვამი, მივიღებთ ძირითადად და მოკლედ, შემდეგს¹:

1. უძველესი ქართული ეროვნული გარდმოცემით, რომელიც ლიტერატურულად ფიქსირებულ იქნა არა უგვიანეს VII ს. შუაწლებისა, ქართლის (მცხეთა-არმაზის) სამეფოს დამაარსებელი და ქართველთა ნაწილის გადმოსახლების მეთაური მტკვრის ხეობის ამ სექტორში ყოფილა აზო, არიან-ქართლის ანუ არიან-ქართველთა მეფის ძე.

2. ეს ისტორიული გარდმოცემა ბერძნებს ერთ ნაწილში გაუცვნიათ უკვე აქემენიდურ ხანაში, ხოლო მთლიანად—ელინისტურ ხანაში; ბერძნებს ადგილობრივი თქმულება თანდათან დაუახლოვებიათ თქმულებასთან არგონავტების შესახებ.

3. გარდმოცემის „არიან“ უღრის ხარი (ჰარი) || ხური (ჰური)-ს, რაც მეორე ათასეულის (ძვ. წ.) დამდეგიდან მოყოლებული საერთო სახელია წინა-აზიის უძველესი ენდემური მოსახლეობისა და შეიცავს ხეთას, მიტანის, ურარტუს და მათს მონათესავე სახელმწიფოებრივ წარმონაქმებს. ძველი სამეფოსა და, განსაკუთრებით, მიტანის პოლიტიკური დაქვეითების შემდგომ ეს ხარული, ახლო მონათესავე, ხალხები დაქსაქსული სახით წარმოგვიდგებიან, ვიდრე ურარტუს სამეფოს ჩამოყალიბებამდე. ქართველების უშუალო წინაპრად უნდა მიჩნეულ იქნას თაბალ-თუბალი იგივე სუბარი.

4. ურარტულ ხანაში თუბალ-სუბარის პოლიტიკურ ცენტრს წარმოადგენს მანას ანუ სუბის ვრცელი და ძლიერი სამეფო, რომელიც მუდმივ ებრძვის ჰეგემონიისათვის საკუთრივ ბიანას. საფიქრებელია, რომ უკვე მანას სამეფო ისტორიული ქართლის ტერიტორიის უდიდეს ნაწილსაც შეიცავდა.

5. სუბი-მანას სამეფო სახლში საგვარეულო სახელია აზა || აზო, რომლის განმეორებას წარმოადგენს ქართლის მოქცევის აზო.

6. ურარტუს სამყაროს პოლიტიკური დაქვეითების ხანასა და აღრინდელ-აქემენიდურ ხანაში სუბი-მანა წარმოდგენილია როგორც სასპეირ-საბერი, წინააზიის ოთხ უდიდეს ხალხთაგან ერთი; მეორე—ქართველთა დასავლურ შტოს წარმომადგენელი კოლხები იყვნენ (ჰეროდოტე); ხოლო საკუთრივ ბიანა-ურარტუ წარმოდგენილია ალაროდის სახით, რომელიც მნიშვნელოვნად ჩამორჩენილია სასპეირებთან შედარებით. სასპეირ-საბერი (რომელთა ტერიტორია რომაულ ხანაში სისპირიტიდად იწოდება) ონოპასტიკურადაც უღრის მერმინდელ იბერს და ისტორიულ იბერია-ქართლის სამეფოს ტერიტორიასაც შეიცავს, მხოლოდ მისი პოლიტიკური ცენტრი შესაძლოა მცხეთა-არმაზის რაიონზე სამხრეთით

კანონზომიერებისათვის. საყურადღებოა აგრეთვე აზოს მამის, ირანხუს, სახელი, ნაირის მეფის სახელი იანხუ და სხვებიც.

¹ ნარკვევში წამოყენებული ძირითადი დებულებები გამოქვეყნებული იყო ავტორის მიერ, მოკლედ და პოპულარულად, წერილში „ურარტუ“ (ყვანალი „კომუნისტური აღზრდი-მათვის“, 1937 წ. № 10).

იყოს საძიებელი¹. სამხრეთით სასპეირ-საბერების მიწაწყალი ვრცელდება არაქსის ხეობასა, კოროხის ხეობის ზემოთა ნაწილზე და ევფრატის სათავეებზე.

7. სუბი-მანას ძირითადი თემების დამთხვევა მერმინდელ სისპირიტიდასთან რომაულ ხანაში დასტურდება შესანიშნავი ცნობებითაც ამ რაიონების განვითარებული მეცხენეობის შესახებ ორსავე ისტორიულ პერიოდში.

8. საბერ-იბერების ტერიტორიის შემდგომი თვალსაჩინო შეკვეცა სამხრეთისაკენ ხდება მეორე საუკუნის დამდეგს, ძვ. წ., როცა არტაშესის ახლად დაარსებული სამეფო ითვისებს საბერ-იბერების თემებს—პარიადრის მთიანეთს, ხორძენესა და გოგარენეს; ამის შედეგად და ამის შემდეგ იბერიისა და არქონიის საზღვარი გადის მდინარე არაქსზე.

9. პარიადრის მთიანეთსა და ხორძენეში (= აპიანეს ხოტენეს), ე. ი. მიახლოებით გუმუშხანასა და ბაიბურდის თემებში, იბერების არსებობა დადასტურებულია ჯერ კიდევ I საუკუნისათვის, ძვ. წ. სათანადო ანტიკურ ცნობებში ყურადღებას იქცევს ფაქტი „საბერ“ ფორმის შეკვლისა „იბერ“ ფორმად ისტორიულ იბერია-ქართლის სამეფოს ფარგლებს გარეთაც. ამ თემების ტოპონიმიკაში დღემდე დაცულია ქართველური წარმოშობის სახელები.

დასასრულ, უნდა აღინიშნოს რომ წარმოდგენილ წერილის დებულებათა შემდგომი დასაბუთებისათვის აუცილებელია ხარი-წრის ხალხთა ენობრივი მემკვიდრეობის ისტორიული შესწავლა. აქ ჩვენ საილუსტრაციოდ გვინდა ვუჩვენოთ ორიოდ ფაქტი, რომელნიც მოწმობენ ხარი-ენების საოცარ შეხვედრებს ქართველურ ენებთან. ჰროზნი ჩვენ მიერ ზემოთციტირებულ თავის რუსულ წერილში; სხვათა შორის, ამბობს (გვ. 30): „ხურული ენის (აქ იგულისხმება საკუთრივ ხარული, რომელიც ჰროზნის აზრითაც, ეიგივება ე. წ. მიტანი ენას. ს. ჯ.) მეტად მნიშვნელოვანი თავისებურებაა რომ ნათესაობითი ბრუნვა, რომელიც დამოკიდებულია არსებითი სახელისაგან, იღებს მის წინ მდგომელი არსებითი სახელისაგან ამ უკანასკნელის დაბოლოებასაც. ასე, მაგ., სიტყვები: „ქალაქ შამუხის ღმერთები“ ხურულად იქნება: „ნანი-ნა შამუხა-ი-ნა“; მრავლობითი რიცხვის დაბოლოება პირველ სიტყვაში „ღმერთები“ —ნა აქ მიერთვის მომდევნო შამუხა-ს მხოლოდობითი რიცხვის ნათესაობით ბრუნვასაც. ამის მსგავსი ჩვენთვის ცნობილია ზოგიერთი კავკასიური ენიდანაც. ამიტომ სავსებით შესაძლებელია რომ ხურული ენა შორეულად მაინც ენათესაებდა ამ კავკასიურ ენებს“. რომელ კავკასიურ ენებს გულისხმობს აქ ჰროზნი, არ ჩანს. ნამდვილად, ასეთი გრამატიკული წესი ახსიათებს მხოლოდ ქართულს, რაც ამ უკანასკნელის ახლო ნათესაობას ამკლავებს ხარულთან. იგივე ფრაზა ძველ ქართულად იქნება „ნან(ი)-ნი შამუხ(ა)-ისა-ნი“ —ღმერთ-ნი შამუხ-ისა-ნი. თუნდაც იმავე „ქართლის მოქცევის“ აზოს შესახები თხრობის პირველივე ფრაზა რომ ავიღოთ, სწორედ ამ კონსტრუქციას წავაწყდებით: „პირველ ოდეს აღექსანდრე მეფემან ნათესავ-ნი იგი ლოთის-შვილ-თა-ნი წარიქცა-ნ-ა...“ (Опис., II, 708).

¹ საბერების ერთი ამგვარი ძველი ცენტრთაგანია, უმკველია, წალკის ის პუნქტი, სადაც უკანასკნელ წლებში სიძველეთა დაცვის განყოფილების არქეოლოგ. ექსპედიციამ (ხელმძღვანელი—ბ. კუფტინი) შესანიშნავი კულტურის ძეგლები აღმოაჩინა.

შავალითების გამრავლება სრულიად ზედმეტია, იმდენად ცნობილია ძველი ქართლისათვის ეს წესი. აღსანიშნავია რომ ძველ ქართულში ეს წესი ვრცელდება ყველა ირიბ ბრუნვაზე, იმდენად საყოველთაოა მისი მოქმედება.

მნიშვნელოვანია ისიც რომ მრავლობითი რიცხვის ნიშანიც მატერიალურად ერთიდაიგივეა ხარულ-მიტანურსა და ქართულში: -ნ(ი). „ღმერთის“ აღმნიშვნელი სიტყვაც ანალოგიებს ჰპოვებს ქართველურსა და მის მონათესავე ენებში (შდრ. ქართული „იავ-ნანის“ „ნანა ნანინა“, აფხ. ან-ცია...).

მრავლობითის მაწარმოებლები საერთოდ იქცევენ ყურადღებას ამ თვალსაზრისით. იმავე ხარი-წრის ენათა ერთი წარმომადგენლის, პროტო-ხათურის ანუ ხეთურის, შესახებ ჰროზნი ამბობს: „ხეთურში ანუ პროტოხათურში... მრავლობითი რიცხვი სიტყვისაგან „ბინუ“ „ბავში“ იქნება „ლე-ბინუ“ „ბავშვები“. შესაძლებელი ჩანს რომ ეს ენა კავშირში იმყოფება ჩრდილო-აღმოსავლურ კავკასიურ ენებთან, რომლებშიაც აგრეთვე ხშირად იხმარება პრეფიქსები“¹. „ჩრდილო-აღმოსავლური კავკასიური ენები“ აქ დასახელებულია მხოლოდ უცოდინარობის გამო. ნამდვილად კავკასიურ ენებში ამგვარი მრავლობითის წარმოება მხოლოდ ქართველურ ენებს ახასიათებს: იგი ჩვეულებრივია სვანურისათვის: „დი“—დი (დიასახლისი), დედა, „ლჷ-დი“—დედები; „მუ“—მამა, „ლა-მუა“—მამები, „დაჷურ“—და, „ლა-დჷურ-ა“. დები. როგორც ვხედავთ, აქაც ფორმალური ნიშანი მატერიალურადაც იგივეა. მართალია, სვანურის ამ ფორმებში პრეფიქსთან ერთად სუფიქსიც გამოდის, როგორც ჩანს, მაწარმოებლის როლში, მაგრამ ეს გარემოება დაბრკოლებად ვერ ჩაითვლება, თუ გავითვალისწინებთ განვითარების პირობებსა და ხეთური ენის დაცულობა-შესწავლის ვითარებას.

სვანურის წარმოდგენილი ფორმა საკითხს აყენებს, ხომ არ ჰქონდა თავის დროზე ქართულს შესატყვის „სა—ო“ ფორმასაც აგრეთვე მრავლობითის წარმოების ფუნქცია? სემანტიკურად ეს ბუნებრივია. ასეთივე მოვლენა გვაქვს ჩვენ ხომ მრავლობითის -თ- სუფიქსთან, იგი ადგილსათავის ფორმებსაც აწარმოებს: ჩუმათელეთი—ადგილი, სადაც ჩუმათელიძეები ცხოვრობენ (ამ სოფლის სახელის ნაჩვენები წარმოშობა დოკუმენტალურად დასტურდება), სომხეთ-სომხითი, სომხების ქვეყანა²... ადგილის სახელებს აწარმოებს აგრეთვე -ნ- სუფიქსიც: აგარანი (ირიბ ბრუნვებში: აგარათა), გავაზნი...

თუ მოვიგონებთ რომ მეგრულში ლე (ლა)—ე (სვანურადაა მიჩნეული) აწარმოებს აგრეთვე ადგილის სახელებს (ლე-დგებიე—დგებიების სოფელი, ლე-სიჭინე—სიჭინაეების სოფელი... ყიფშიძე, გრამ., ს. ვ. ლე-), შეიძლება ერთი საყურადღებო ისტორიული ჩვენება ავხსნათ.

პროფ. სიმონ ყაუხჩიშვილმა სამართლიანად შენიშნა რომ ქართულ პროვინციათა შორის მოხსენებული ბიზანტიელ მწერალთა მიერ „სკვშია“ ო „სკვშია“ იგივე ლეჩხუმი: „აღწერილობის მიხედვით ეს პროვინცია უნდა უდრიდეს

¹ დასახელ. წერილი, 27—28.

² -თ- სუფიქსი ავტორის განხილული აქვს ცალკე წერილში, რომელიც მოხსენების სახით წაკითხული იყო საქ. საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებაში,

ლ ე ჩ ხ უ მ ს, რომლის ძირეული ნაწილის ჩხუმ || ცხუმის მიხლოვებითს გადმოცემას წარმოადგენს ბერძნული „სკუმ“. თუ „სკუმია“ უდრის ლე-ჩ ხ უ მ -ს, მაშინ იქ „ნ“ სრულიად ზედმეტია და, მაშასადამე, კანონიერად უნდა ჩაითვალოს ხელნაწერებში ამ ადგილას მოცემული ფორმა, ხოლო სხვა ადგილებში მოცემული „სკუმნია“ შედეგი უნდა იყოს ამ ფორმის (ლეჩხუმ-სკუმნის) გააზრებისა ბერძნულ ნიადაგზე, სადაც არსებობდა სახელი „სკუმნოს“ (როგორც საზოგადო ისე საკუთარი), რომლის ნარიან ფორმას გაუჩენია „ნ“ ლეჩხუმ-„სკუმია“-ში“ (გეორგიკა, II 96, შენ. 2).

ჩვენ ვფიქრობთ რომ „ნ“ ამ ფორმაში ზედმეტი არ არის; პირიქით, მის გარეშე ჩვენ ვერც ავხსნით თუ რატომ არ არის წარმოდგენილი ბერძნულ გარდმოცემაში „ლეჩხუმ“-ის ლე- პრეფიქსი: ჩანს, რომ მეგრულ-სვანურ ფორმა „ლეჩხუმ“-ის გვერდით არსებობდა მისი შესატყვისი ქართ. ფორმა „ჩხუმ-ნ-ი“, სადაც „ნ“ შრავალ. რ. სუფიქსია. ეს ქართული ფორმა აქვს დადასტურებული (გაბერძნულებული სახით: -ია!) ბიზანტიურ მწერლობასაც.

დასასრულ, უნდა აღვნიშნოთ რომ ქართველური და ხარი-ენების შეხვედრა აქაც იჩენს თავს: სათანადო ლიტერატურაში ნაჩვენებია რომ მცირე აზიის უძველეს ტოპონიმიკაში ლე- პრეფიქსი გეოგრაფიულ სახელებსაც აწარმოებს...

დ ა მ ა ტ ე ბ ა ნ ი:

662 გვერდისათვის. Kretschmer, Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache, 105—107, უჩვენებს რომ ძვ.-ბერძნ. π გადმოცემს უცხოურს (სუმერულს) ბ-ს და თვითონაც გადადის (უძვ. ხანის ლათინურში) ხ-დ.

674 გვერდისათვის. ჩვენ სხვა ადგილას ნაჩვენები გვაქვს „ხარი“ || „ჰარი“ ფუძის ისტორიისათვის მნიშვნელოვან „ჰერ“ ძირის ნაწარმოებნი ქართულში. ამ საკითხს კიდევ დამუშავება სჭირია. ჩვენ აქ მხოლოდ გვინდა მივუთითოთ სატომო სახელ „ჰერ“-ზე, რომელიც მარტოოდენ ძველ ქართულ მწერლობას აქვს დაცული. „ჰერეთს“ ეძახდნენ ჩვენი წინაპრები მეზობელ ალბანეთს, მაშინ როცა ყველა სხვა მეზობელი ხალხისათვის ეს სახელი ამ მნიშვნელობით უცნობი იყო. (შეიძლება მხოლოდ ეჭვი არსებობდეს, ხომ არ უდრის მას ანტიკური მწერლობის „გერ“-ები, თუ ჰ || გ-ს ეს შესატყვისობა შესაწყნარებელია). ბუნებრივი იქნება ამიტომ ვიფიქროთ რომ სახელი „ჰერი“ ისევე გადატანილ იქნა მერმინდელ მოსახლეობაზე, როგორც სახელი „სომეხი“.

საფიქრებელია რომ აზოს შესახები თხრობის ის ელემენტები, რომელნიც დადასტურებულია ანტიკური მწერლობის მიერ ალბანეთისათვის, გატანილია ჰერების მიერ. ჰერებს უნდა მიეპყრას ყურადღება მაშინაც, როცა საკითხი ჩნდება, თუ ვინ იყო მატარებელი იმ კულტურისა, რომელსაც ამჟამად უკვე ალაზან-იალოლიუთაფას კულტურა უნდა ეწოდოს და რომელსაც პროფ. გ. ნიორაძემ ეხლახან ვრცელი მონოგრაფია უძღვნა („ალაზნის ველის გათხრები“, თბ. 1940).

683 გვერდისათვის. სარგონის მარშრუტი და მანას მდებარეობა სხვაგვარად აქვთ ლოკალიზებული თ უ რ ო - დ ა ნ ჟ ე ნ ს, VI შმდ. და Lehmann-Haupt's, Armenien einst und jetzt, II 315 შმდ. ლოკალიზაციის საკითხები დაწერილებით სხვაგან გვაქვს განხილული.

აკადემიკოს ივანე ჯავახიშვილის დაბეჭდილი
შრომების სია *

1. „Мудрость Балавара“ (თარგმანი) (Записки Вост. отд. Русск. арх. об-ва“. СПб. 1899 г. XI, стр. 1—48).
2. საქართველოს სამეფო ტახტის მემკვიდრეები მეფის ძე დავით და ბატონიშვილი იულონ (ქურ. „მოამბე“. ტფ. 1900, № IV, გან. II, გვ. 1—27).
3. ანდრია მოციქულის და წ-და ნინოს მოღვაწეობა საქართველოში (ქურ. „მოამბე“. ტფ. 1900, № V, გან. II, გვ. 55—70; № VI, გან. II, გვ. 18—50).
4. Проповедническая деятельность ап. Андрея и св. Нины в Грузии („Жур. Мин. нар. просв.“ СПб. 1901, № 1, стр. 77—113).
5. ხალხის აღწერის და შემოსავლის დაეთრები საქართველოში (ქურ. „მოამბე“, ტფ. 1901, № IV, გან. II, გვ. 1—17).
6. Das Martyrium des heiligen Eustatius von Mzchetha („Sitzungsberichte der K. Pr. Akademie der Wissenschaften“, 1901, т. XXXVIII, p. 875—902).
7. Народные переписи в Грузии („Записки Вост. отд. Русск. арх. об-ва“. СПб. 1902, т. XIV, вып. 1, стр. 01—014).
8. მამულიშვილობა და მეცნიერება. ტფ. 1904, 52 გვ. (პირველად დაიბეჭდა გაზ. „ცნობის ფურცელში“: 1904, № 2453, გვ. 2—3; № 2458, გვ. 2—3; № 2450, გვ. 2—3; № 2465, გვ. 2—3; № 2466, გვ. 2—3; № 2467, გვ. 2—3).
9. К истории церковных реформ в древней Грузии (Георгий Афонский) („Жур. Мин. нар. просв.“ СПб. 1904, № 2, стр. 358—372).
10. Грузия.—Библиография (ანოტირებულია 30 სახელწოდება) („Виз. врем.“ СПб. 1904, т. XI, вып. 1—2, стр. 323—352).
11. Грузия.—Библиография (ანოტირებულია 21 სახელწოდება) („Виз. врем.“ СПб. 1904, т. XI, вып. 3—4, стр. 751—785).
12. საქართველოს მეფე და მისი უფლებების ისტორია. გადმობეჭდილია „ცნობის ფურცლიდან“. ტფ. 1905, 90 (2) გვ. (პირველად დაიბეჭდა გაზ. „ცნობის ფურცელში“: 1905, № 2856, გვ. 2—4; № 2859, გვ. 2—3; № 2860, გვ. 2—3; № 2862, გვ. 2—3; № 2866, გვ. 1—3).

---

* წარმოდგენილი ბიბლიოგრაფიული სიები შეადგინა ბიბლიოგრაფმა თამარ მაკა-ვარიანმა.

13. Государственный строй древней Грузии и древней Армении, т. 1. СПб. 1905, 147 стр. (Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, кн. VIII).

14. Политическое и социальное движение в Грузии в XIX в. СПб. 1906, 45 стр.

15. ზნეობრივ მოძღვრების ისტორია საქართველოში („ივერია“. 1906, № 10, გვ. 9—11; № 11, გვ. 14—16; № 12, გვ. 12—15; № 13, გვ. 11—14).

16. საქართველოს ეკონომიური ისტორია. პირველი ნაწილი (VIII—XIII საუკ.) („ივერია“. 1906, № 22, გვ. 12—16; № 26, გვ. 10—12).

17. Грузия.—Библиография (ანოტირებულია 18 სახელწოდება) („Виз. врем.“ СПб. 1906, т. XII, вып. 1—4, стр. 426—445).

18. საქართველოს ეკონომიური ისტორია. წიგნი პირველი, ტფ. 1907, 110, II, 6 გვ.

19. Автокефалия.—А. Грузинской церкви. („Политич. энциклопедия“ под ред. Л. З. Слонимского. СПб. 1907, т. I, стр. 46—48).

20. Грузия. („Политич. энциклопедия“ под ред. Л. З. Слонимского. СПб. 1907, т. I, стр. 598—602).

21. ქართველ ერის ისტორია. წიგ. I, ტფ. 1908, X, 189 გვ.

22. საისტორიო მასალები, პასუხი მ. ჯანაშვილს (ეგსტათი მცხეთელის მარტილობის თარიღის გამო) (ქურ. „საქართველო“. ტფ. 1908, № 10, გვ. 11—14).

23. История церковного разрыва между Грузией и Арменией в начале VII века („Известия Академии Наук“. СПб. 1908. VI серия, № 5, стр. 433—446; № 6, стр. 511—536).

24. Обзор теории и литературы о происхождении грузинского языка („Жур. Мин. нар. просв.“ СПб. 1908, № 8, стр. 241—258).

25. ქართული სამართლის ისტორია. ორი ლექცია 27 და 28 მაისს 1909 წელს (კონსპექტი). ტფ. 1909 (ერთი დაკეცილი ფურცელი რვა ნაბეჭდი სვეტით. აღწერილია პირველი სვეტის მიხედვით).

26. ქართული სამართლის ისტორია. პირველი ნაწილი (VIII—XII ს.) (ქურ. „ერი“, ტფ. 1909, № 1, გვ. 14—16; № 2, გვ. 13—16; „ჩვენი ერი“, ტფ. 1909, № 1, გვ. 13—16; № 2, გვ. 13—16; „საქართველოს მოამბე“. ტფ. 1909, № 1, გვ. 14—16; № 2, გვ. 14—16; № 3, გვ. 13—15).

27. Материалы для истории грузинской патристической литературы („Хр. Восток“. СПб. 1912, т. I, вып. 1, стр. 6—29).

28. რეცენზია. (Е. Такайшвили) Материалы по археологии Кавказа, собр. экспедициями Моск. археол. об-ва, XII вып. (262—V—XII) в 169 стр. (Москва, 1909)—(„Хр. Восток“. СПб. 1912, т. I, вып. 1, стр. 99—104).

29. რეცენზია. Е. А. Пахомов. Монеты Грузии, ч. I (домонгольский период) Зап. нумизм. отд. Русск. арх. об-ва, IV в. I тома, 129 стр. (СПБ. 1910)—„Хр. Восток“. СПБ. 1912, т. I, вып. 1, стр. 104—114).
30. К вопросу о времени построения грузинского храма в Атене по вновь обследованным эпиграфическим памятникам („Хр. Восток“. СПБ. 1912, т. I, вып. 3, стр. 277—297).
31. ქართველ ერის ისტორია. წიგნი I და II. ტფ. 1913, V, III, 248 გვ. 15 ჩ. ფ. სურ.*
32. Слово св. Иоанна Златоуста „О врожденном и предопределенном добре и зле“ в древне-грузинском переводе („Хр. Восток“. СПБ. 1913, т. II, вып. 3, стр. 275—280).
33. Грузия.—История I. Грузинское право.—Грузинский язык.—Грузинская литература: 1. Древний период; 2. Древне-грузинская историческая литература („Энциклопедический словарь“ т-ва бр. А. и Н. Гранат и К°. СПБ. (1913), т. XVII, стол. 192—251).
34. ქართველ ერის ისტორია. წიგნი II. ტფ. 1914. 252—708 გვ., 25 ჩ. ფ. სურ. (დართული აქვს „საქართველოს რუკა“ და „ბაგრატიონთა შთამომავლობითი შტოს ტაბულა“).
35. Термины искусств и главнейшие сведения о памятниках искусства и материальной культуры в древнегрузинской литературе („Хр. Восток“. СПБ. 1914, т. III, вып. I, стр. 17—31).
36. წინასიტყვაობა და რედაქცია:—„კრებული“, პეტერბურგის უნივერსიტეტის ქართველ სტუდენტთა სამეცნიერო წრის გამოცემა. ტფ. 1915, I—VIII გვ.
37. ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ეხლა. წიგნი I—ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა (V—VIII სს.). ტფ. 1916, XXXVI, 338, XXV გვ.
38. О знаках препинания при издании древне-грузинских текстов („Пособия для работ по армяно-грузинской филологии“, III. Пгр. 1916, стр. 1—12.)
39. Об одном анонимном грузинском историке XIV века („Известия Рос. Академии Наук“. Пгр. 1917, VI серия, № 17, стр. 1483—1486).
40. ქართველ ერის მოკლე ისტორია. წიგნი პირველი. უძველესი დროიდან 1 ს-მდე ქ. შ. ქუთ. 1917. 182, (1) გვ. (გარე კანზე—1918 წ.).
41. ქართველ ერის მოკლე ისტორია. წიგნი II. 1—12 ს. ქრ. შ. ქუთ. 1918, 96 გვ.
42. ქალაქები, საქალაქო წესწყობილება და ცხოვრების ვითარება საქართველოში XVII—XVIII სს. (ჟურ. „პრომეთე“. ტფ. 1918, № 1, გვ. 35—61).

* 1913 წ. ამ თხზულების მხალოდ პირველი წიგნი გამოვიდა (შდრ. აქვე № 34). რ ე დ.

43. დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს შორის XVIII საუკუნეში. თბ. 1919, 64 გვ.
44. საქართველოს საზღვრები ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით განხილული. ტფ. 1919, 56 გვ.
45. ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი 1. ქუთ. 1919. 218 (2) გვ.
46. ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლა. წიგნი I—ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა (V—XVIII სს.). მეორე შეესებებული გამოცემა. ტფ. 1921. XXXX, 224 გვ.
47. ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელთნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის (წინასწარი მოხსენება ნიმუშების დართვით) („ტფ. უნივერსიტეტის მოამბე“. 1922—1923. ტ. I, გვ. 313—391).
48. გლეხთა მოძრაობის ისტორიის ერთი ფურცელი ძველ სომხეთში („ტფ. უნივერსიტეტის მოამბე“. 1922—1923. ტ. II, გვ. 247—261).
49. ახლად აღმოჩენილი ქართლის ცხოვრება და თამარ მეფის მეორე აქამდე უცნობი ისტორიკოსის თხზულება („ტფ. უნივერსიტეტის მოამბე“. 1923, ტ. III, გვ. 186—216).
50. რედაქცია „საქართველოს ისტორიული რუკისა“. ტფ. 1923.
51. ქართველ ერის ისტორია, წიგნი მეოთხე, ნაწ. I. (XV საუკ.), ტფ. 1924, VIII, 230, (1) გვ. (პირველად დაიბეჭდა ჟურ. „ჩვენ მეცნიერება“-ში. ტფ. 1923, № 4—5, გვ. 58—63; № 6—7, გვ. 48—79; 1914 წ. № 8, გვ. 25—46; № 9—10, გვ. 14—56; № 11—12, გვ. 15—79).
52. რეცენზია—ს. კაკაბაძის შენიშვნა საისტორიო რუკაზე („საისტორიო მოამბე“ I, გვ. 293—397)—(ჟურ. „ჩვენი მეცნიერება“. ტფ. 1924, № 11—12, გვ. 129).
53. ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლა, წიგნი III₁, ნაკვეთი მესამე.—ქართულ საფას-საზომთა მცოდნეობა ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგია. ტფ. 1925, VI, 170, (1) გვ. (ნაწილი პირველად დაიბეჭდა ჟურ. „ჩვენ მეცნიერება“-ში. 1924, № 1 (13), გვ. 133—160; № 2 (14), გვ. 17—64; № 3—4 (15—16), გვ. 17—64).
54. ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლა, წიგნი III₁, ნაკვ. 1, ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია. ტფ. 1926, XIV, 240, 2 ჩ. ფ. ტაბულა. [ნაწილი პირველად დაიბეჭდა ჟურ. „ახალ კავკასიონ“-ში. 1925, № 1—2, განყ. IV, გვ. 55—99].
55. ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლა. წიგნი III₁, ნაკვეთი მეორე.—ქართული სიგელთა მცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა. ტფ. 1926, VI, 200 გვ. (ნაწილი პირველად დაიბეჭდა ჟურნ. „მომომხილველ“-ში. ტფ. 1926, № 1, გვ. 69—93).
56. წინასიტყვაობა და გამოცემა: „ლაშა-გიორგის დროინდელი მემოტიანი“-სი. ტფ. 1927, 5—9 გვ.

57. ქართველ ერის ისტორია. წიგნი 1, გამოც. 3, შეეს. და გადაამუშ. 14 ნახატ. და 9 სურ., ტფ. 1928, X, 375 გვ.
58. ქართული სამართლის ისტორია. წიგ. 1, ტფ. 1928, X, 220 გვ.
59. ქართული სამართლის ისტორია. წიგ. მეორე, ნაკვ. პირველი, ტფ. 1928, VIII, 233 გვ.
60. ქართული სამართლის ისტორია. წიგ. მეორე, ნაკვ. მეორე, ტფ. 1929, XVI, 581 გვ.
61. საქართველოს ეკონომიური ისტორია. წიგ. პირველი. მეორე, ახლად დაწერილი გამ-მა, 21 სურ. და 1 რუკით, ტფ. 1930, VII, 428, (1) გვ.
62. თანავეტორი:—Грузинская ССР. гл. VIII. Исторический очерк („ბ. ს. ე“. მ. 1930, т. XIX, столб. 558—598).
63. საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წიგ. მეორე. მეორე, ახლად დაწერილი გამოცემა, სურათებით. ტფ. 1934, XX, 708 გვ.
64. სოციალური ბრძოლის ისტორია საქართველოში IX—XIII საუკუნეებში. ტფ. 1934, III, 57 გვ.
65. ბალნეოლოგიური და ინჰოლაციური მკურნალობა საქართველოში. ტფ. 1935, 39 გვ.
66. ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა. წიგ. 1, ტფ. 1935, XV, 216 გვ.
67. შინამრეწველობისა და წვრილი ხელოსნობის ისტორიისათვის მასალების შეგროვების წესი (გაზ. „საქ. შინამრეწველი“. ტფ. 1935, 10/IV, № 9, გვ. 2—3).
68. ჩვენი ამოცანები ენათმეცნიერებისა და კულტურის ისტორიის სფეროში (ენიმკი-ს მოამბე, ტფ. 1937, ტ. I, გვ. 1—8).
69. ილია ჭავჭავაძე და საქართველოს ისტორია (ენიმკი-ს მოამბე, ტფ. 1937, ტ. II, 1, გვ. 1—14) [იმავე წელს დაიბეჭდა გაზ. „კომუნისტი“-ში 6/VIII № 153, გვ. 2—3; ცალკე წიგნად დაიბეჭდა: ტფ. 1938, 16 გვ.].
70. შოთა რუსთაველისა და მისი ეპოქის გამოფენა (გაზ. „კომუნისტი“. ტფ. 1937, 9/III, № 55, გვ. 3—4).
71. Личность и мировоззрение (შოთა რუსთაველისა) („Известия ВЦИК“, 1937, 17/III, № 66, стр. 3).
72. საბჭოთა ინტელიგენცია ხმას მისცემს სტალინური ეპოქის საუკეთესო აღამიანებს (გაზ. „კომუნისტი“, ტფ. 1937, 12/XII, № 283, გვ. 3).
73. რუსთაველის ეპოქის სოციალური კულტურა და პოემა „ვეფხისტყაოსანი“ (საკ. საბჭოთა მწერლების კავშირის V პლენუმზე გაკეთებული მოხსენებიდან) (გაზ. „კომუნისტი“, ტფ. 1937, 29/XII, № 298, გვ. 3, გაზ. „ლიტ. საქ.“ ტფ. 1938 10/I, № 1, გვ. 2).
74. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის დაარსების ოცი წლისთავისათვის (გაზ. „კომუნისტი“, ტფ. 1938, 30/V, № 122, გვ. 3).
75. Как создавался университет (Газ. „Заря Востока“. Тб. 1938, 30/V, № 122).

76. ქართული ძველი წარმართული, საერო და შემდეგ გაჩენილი საეკლესიო მუსიკა და ბრძოლა მათ შორის (ქურ. „მნათობი“. ტფ. 1938, № 6, გვ. 133—140).

77. ქართული მუსიკის ისტორიის ძირითადი საკითხები. თბ. 1938, 382 გვ.

78. წინასიტყვაობა და რედაქცია კრებულისა:—„შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა“. თბ. 1938, V—VIII გვ.

79. მცხეთა-სამთავროს არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობა (გაზ. „კომუნისტი“. ტფ. 1938, 23/XII, № 292, გვ. 2).

80. ქართველი ერის ისტორიის შესავალი. წიგნი II. ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა. ტფ. 1937—(1939), XVI, 754, (2) გვ.

ამ შრომების გარდა აღსანიშნავია შემდეგი:

I. აკად. ივ. ჯავახიშვილს, ჯერ კიდევ სტუდენტობის დროს, 1897 წელს შეუდგენია ზიბლიოგრაფია საქართველოს ისტორიისა და ეთნოგრაფიის შესახებ გაზ. „ივერიიდან“ (1886—1896 წწ.). ეს მასალა დაიბეჭდა ი. ყიფშიძის რედაქტორობით გამოცემულ „ქართულ ბიბლიოგრაფია“-ში. პეტროგრადი. 1916, VIII, 160 გვ.

II. აკად. ივ. ჯავახიშვილის ხელმძღვანელობით და დახმარებით კ. შულცემ თარგმნა ქართულიდან გერმანულად „აბო ტფილელის წამება“, რომელიც დაიბეჭდა ჰარნაკის ტექსტებსა და გამოკვლევებში (Texte und Untersuchungen, N. Folge, XIII, 4).

აკად. ივ. ჯავახიშვილის ლექციებისა და მოხსენებების შინაარსი
(ბეჭდვითი მასალების მიხედვით)

1. В имп. Русск. археолог. общ. 22 февр. И. А. Джавахов прочел весьма интересный реферат „старые грузинские народные переписи“... [შოკლე შინაარსი] (Известия Кавказ. отд. имп. Русск. геогр. об-ва. Тфл. 1901, т. XIV, № 2, отд. Смесъ, стр. 104) [ვადმობეჭდილია გაზ. „Правительственный вестник“-იდან № 43].

2. კულტურის ისტორია საქართველოში (გაზ. „ისარი“. ტფ. 1907, № 138, გვ. 2—4; № 139, გვ. 2—3) (შინაარსი სამი ლექციისა: „კულტურის ისტორია საქართველოში უძველეს დროიდან XIII საუკუნემდე“. ლექციები წაკითხული იყო 1907 წ. 22, 23, 24 ივნისს ტფ. საკრებულოს დარბაზში).

3. პრევატ-დოცენტის ჯავახიშვილის რეფერატი (გაზ. „ამირანი“. თბ. 1908, № 86, გვ. 3—4) („საქართველოს ისტორიკოსთა ფილოსოფიურ და მეთოდოლოგიურ შეხედულებების განვითარება VIII—XII საუკუნეთა განმავლობაში“).

4. ივ. ჯავახიშვილის ლექციები ქართულ საისტორიო მწერლობაზე (შინაარსი ლექციებისა) (ქურ. „საქართ. მოამბე“, ტფ. 1910, № 13, გვ. 9—11; აღმანახი „მოამბე“, ტფ. 1910, იანვ. გვ. 12—14; ქურ. „ერი“, ტფ. 1910, № 1, გვ. 9—11; № 2, გვ. 9—11; № 3, გვ. 5—7). ხელწერა: B.

5. ივ. ჯავახიშვილის ლექცია (პროგრამა 7 და 8 იანვარს წაკითხული ლექციისა „საქართველოს ეკონომიური წესწყობილება და მდგომარეობა XVII—XVIII სს.“ ლექცია წაკითხული იყო საისტ. და საეთნ. საზოგადოების სასარგებლოდ) („სახალხო გაზ.“ ტფ. 1914, № 1084, გვ. 3).

6. მოსმენილი ივ. ჯავახიშვილის ლექციიდან მოკლედ (ახლად დაარსებულ ქართულ უნივერსიტეტში წაკითხული პირველი ლექციიდან) (ქურ. „თეატრი და ცხოვ.“ თბ. 1918, № 4, გვ. 12—14). ხელწერა: მუშა მიხ. დევაძე.

7. პროფ. ივ. ჯავახიშვილის მოხსენება: „ვეფხის-ტყაოსნის“ კრიტიკული შესწავლის ძირითადი საფუძველი: საკითხი სადაურობისა, დროისა და ავტორის პიროვნების შესახებ“ (გაზ. „ბახტრიონი“ 1922, 3. VII, № 1, გვ. 2). (მოხსენება წაკითხული იყო საქ. საისტ. და საეთნ. საზოგადოების კრებაზე. გადმოცემულია მოხსენების მოკლე შინაარსი).

8. ახალი ხანა ქართულ მეტყველებაში. პროფ. ივ. ჯავახიშვილის მოხსენება (შინაარსი) (გაზ. „ლომისი“, ტფ. 1923, № 26, გვ. 1). ხელწერა: S. (ჯანაშია სიმონ).

9. პროფ. პეტრე მელიქიშვილის იუბილე (გაზ. „ქართული სიტყვა“, ტფ. 1924, № 15, გვ. 3—4) (ივ. ჯავახიშვილის სიტყვის შინაარსი. პ. მელიქიშვილის პასუხში აღნიშნულია ივ. ჯავახიშვილის ღვაწლი ქართ. უნივერსიტეტის დაარსების საქმეში). ხელწერა: დამსწრე (შარაშიძე შალვა).

ბიოგრაფიული ცნობები და შრომების

ს ი ა

1. სხვადასხვა ამბები.. (პეტერბურგიდან ცნობა ივ. ჯავახიშვილის მიერ. საპრივატდოცენტო გამოცდების დასრულების შესახებ აღმოსავლური ენების ფაკულტეტზე) (ქურ. „კვალი“, ტფ. 1901, № 14, გვ. 223).

2. ქართული ბეჭდვითი სიტყვა (გაზ. „საქართველო“. ტფ. 1916, 14/X, № 228, გვ. 1) [გადმობეჭდილია გაზ. „ჩვენი მეგობრი“-დან წერილი ნ. გ. ადონცის პროფესორად არჩევის შესახებ. ამის გამო გაზ. „საქართველო“-ს გაკვირვება, თუ რად აუხვიეს გვერდი პრივ.-დოც. ივ. ჯავახიშვილს].

3. ჯავახიშვილი, ივ. (წერილი რედაქციის მიმართ) (გაზ. „სახ. ფურცელი“. ტფ. 1916, 29/X, № 709, გვ. 3—4) [პრივ.-დოც. ნ. გ. ადონცის პროფესორად არჩევის შესახებ გაზ. „საქართველო“-ს რედაქციის შემცდარი მსჯელობა-საქმის ნამდვილი გარემოების განმარტება].

4. პროფესორი ივ. ჯავახიშვილი (პორტრეტი და მოკლე ბიოგრაფიული ცნობები. ქართული უნივერსი ჯეტის დაარსების გამო) (გაზ. „საქართველო“, 1918, № 23, გვ. 3).

5. ჯანაშვილი მოსე. ქართული უნივერსიტეტი (პროფ. ივ. ჯავახიშვილის როლი საქართველოს ისტორიის შესწავლის საქმეში) (გაზ. „საქართველო“, ტფ. 1918, № 10, გვ. 3—4).

6. მელიქსეთ-ბეგ, ლეონ. ივანე ალექსანდრეს-ძე ჯავახიშვილი (ბიოგრაფიულ ცნობებს დართული აქვს ივ. ჯავახიშვილის ნაშრომთა სია 1897—1920 წწ.) (ჟურ. „მომავალი“. ტფ. 1920, № 1, გვ. 4 8, ჩ. ფ. პორტ.).

7. ივანე ჯავახიშვილი (ბიოგრაფიულ ცნობებს დართული აქვს უმთავრესი შრომების სია, როგორც დაბეჭდილის, ისე დაუბეჭდავისა) (გაზ. „ლომისი“. ტფ. 1923, № 21, გვ. 2). ხელწერა: საისელი.

8. პროფ. ივანე ჯავახიშვილი (სახელმწიფო უნივერსიტეტის რექტორი) (ბიოგრაფიულ ცნობებს დართული აქვს უმთავრესი შრომების სია) (გაზ. „ტრიბუნა“. ტფ. 1923, № 402, გვ. 2).

9. ქართული მეცნიერება (პროფ. ივ. ჯავახიშვილის როლი ქართული უნივერსიტეტის დაარსების საქმეში) (გაზ. „ლომისი“. ტფ. 1923, № 21, გვ. 1). ხელწერა: გელი.

10. პიროვნება და კულტურა (პროფ. ივ. ჯავახიშვილის როლი ქართული უნივერსიტეტის დაარსების საქმეში) (გაზ. „ლომისი“, ტფ. 1923, № 21, გვ. 2—3) ხელწერა: ინ.

11. ივანე ჯავახიშვილი (1876—IV: 11—1926) (ბიოგრაფიულ ცნობებს დართული აქვს უმთავრესი შრომების სია) (ჟურ. „ჩვენი მეცნიერება“, ტფ. 1926, № 17—18, გვ. 1—VII, პორტ.).

12. მაყაშვილი, კოტე. ივანო ჯავახიშვილი (ავტორის შთაბეჭდილებები, პროფ. ივ. ჯავახიშვილის საზოგადოებრივი ცხოვრების უმთავრესი ეტაპებისაგან) (ჟურ. „ჩვენი მეცნიერება“. ტფ. 1926, № 17—18, გვ. 1—5).

13. შენგელაია დემნა. პროფ. ივ. ჯავახიშვილი (ბიოგრაფია უმაღლესი საბჭოს დეპუტატად არჩევის გამო) (გაზ. „ლიტ. საქართ.“. ტფ. 1938, № 13, გვ. 1).

14. ჯანაშია სიმ. ივ. ჯავახიშვილი (ბიოგრაფიული ცნობები და მეცნიერული მოღვაწეობის დახასიათება) (ჟურ. „მნათობი“. ტფ. 1938, № 6, გვ. 94—101, პორტ.).

რეცენზიები და შენიშვნები

1. Джавахов, И. Народные переписи в Грузии (СПБ. 1901). რეც.—. ჯ[ანაშვილი], მ[ოსე]. ბიბლიოგრაფია (გაზ. „ივერია“. ტფ. 1902, № 253, გვ. 4).

2. ჯანაშვილი, მოსე; მცირე შენიშვნა (ივ. ჯავახიშვილის წერილის გამო) („მამულიშვილობა და მეცნიერება“) (გაზ. „ცნობის ფურც.“ ტფ. 1904, № 2472, გვ. 4—4; № 2473, გვ. 3).

3. გოგებაშვილი, იაკობ. მკითხველისადმი (ჯავახიშვილის წერილის გამო) („მამულიშვილობა და მეცნიერება“) (გაზ. „ცნობის ფურც.“. ტფ. 1904, № 2481, გვ. 2—3).

4. Джавахов, И. Государственный строй древней Грузии и древней Армении. т. I. СПб. 1905. Рец. „Марушанин“ (жур. „Кавказ. Вестник“. Тифл. 1905, № 4, стр. 81—87).

5. ტფილისი, 11 იანვარი. (მოწინავეში აღნიშნულია, რომ ივ. ჯავახიშვილის ლექციამ, „საქ. ეკონომიური ისტორია უძველესი დროიდან XIII საუკუნემდე“, დიდძალი საზოგადოება მიიზიდა და ბევრი გაბრუნდა უადგილობის გამო) (გაზ. „ისარი“. ტფ. 1907, № 5, გვ. 1).

6. ყიფშიძე, ა. საჯარო ლექცია ი. ა. ჯავახიშვილისა (საქ. ეკონომიური ისტორია უძველესი დროიდან XIII საუკუნემდე) (გაზ. „ისარი“, ტფ. 1907, № 4, გვ. 3; № 5, გვ. 3).

7. ჯავახიშვილი ივ. საქართველოს ეკონომიური ისტორია. ტფ. 1907, გვ. 110, ფ. 40 კ. რეც.: შახარაძე, ფილიპე]. ბიბლიოგრაფიული შენიშვნები (ჟურ. „ცისკარი“, ქუთ. 1907, № 5, გვ. № 6, გვ. 11—13).

8. ტფილისი, 10 ივნისი (მოწინავეში დახასიათებულია ივ. ჯავახიშვილი, როგორც ლექტორი და მკვლევარი) (გაზ. „ამირანი“, ტფ. 1908, № 79, გვ. 1).

9. ჯავახიშვილი, ივ. ქართველ ერის ისტორია. წ. 1, გვ. 190. პ. თუმანიშვილის გამოცემა. რეც. (ჟურ. „საქართველო“, ტფ. 1908, № 4, გვ. 11).

10. Джавахов, И. Государственный строй древней Грузии и древней Армении, т. I. СПб. 1905. Рец.: Марр, Н. („Жур. Мин. нар. просв.“, СПб. 1908, № 5, стр. 200—223).

11. ჯანაშვილი, მ. ჩემი შენიშვნები (ჟურ. „საქართველო“ ტფ. 1903, № 3, გვ. 11—12; № 5, გვ. 12; № 9, გვ. 10—12) (ავტორი არ ეთანხმება ივ. ჯავახიშვილს შემდეგ საკითხებში:... „II. დიდგვარიანი იყო და არა მღაბითაგანი“ (ყუთლუ-არსლანი), III. „590 წელს და არა 544-ს და არც 888-ს“ (ეესტათის წამება), IV. „სკვითიაში მყოფი საქართველოში ყოფილა“ (ანდრია პირველწოდებული).

12. ნახუცრიშვილი, დ. ქართველი ერის ისტორია ივ. ა. ჯავახიშვილისა (მკითხველის შენიშვნები) (ჟურ. „თეატრი და ცხოვრება“, ტფ. 1915, № 49, გვ. 6—7).

13. კასრაძე, დ. ივ. ჯავახიშვილის ლექციის გამო („საქ. მეფე და მისი უფლების ისტორია“) (ჟურ. „კლდე“, ტფ. 1915, № 3, გვ. 13—15).

14. ჯავახიშვილი, ივ. ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის (ცალკე ამონაბეჭდი „ტფ. უნივ. მოამბე“-დან II, გვ. 313—391. ტფ. 1923). რეც.—(ჟურ. „ჩვენი მეცნიერება“, ტფ. 1923, № 6—7, გვ. 102).

15. საქართველოს ისტორიული რუკა, პროფ. ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით. შინ. საქმ. სახ. კ-ტის გამოცემა. ტფ. 1923. რეც.—კაკაბაძე, ს. („საისტორიო მოამბე“ ტფ. 1924, წ. I, გვ. 293—297).

16. ჯავახიშვილი, ივ. ახლად აღმოჩენილი ქართლის ცხოვრება და თამარ მეფის მეორე აქამდე უცნობი ისტორიკოსის თხზულება. „ტფ. უნივ. მოამბე“ III. რეც.—კაკაბაძე, ს. („საისტორიო მოამბე“, ტფ. 1924 წ. I, გვ. 285—291).
17. ჯავახიშვილი, ივ. ქართული საფას-საზომების მცოდნეობა ანუ ნუმისმატიკა. „ჩვენი მეცნიერება“ № 1—2, 1924 წ. რეც.—კაკაბაძე, ს. („საისტორიო მოამბე“, ტფ. 1924, წ. II, გვ. 277—294).
18. ჯავახიშვილი, ივ. ქართველი ერის ისტორია, IV წ. I ნაწ. (XV ს.) ტფ. 1924, გვ. 230. რეც.—კაკაბაძე, ს. („საისტორიო მოამბე“, ტფ. 1924, წ. II, გვ. 268—277).
19. ჯავახიშვილი, ივ. ს. კაკაბაძის შენიშვნა საისტორიო რუკაზე („საისტ. მ-ბე“ 293—297) „ჩვენი მეც-ბა“ № 11—12 (აპრ. და მაისი) 1924 წ. რეც.—კაკაბაძე, ს. („საისტორიო მოამბე“, ტფ. 1924, წ. II, გვ. 265—268).
20. ჯავახიშვილი, ივ. ქართული საზომების მცოდნეობა ანუ მეტროლოგია. „ჩვენი მეცნიერება“ № 2, 1924 წ.; № 3—4, 1925 წ. რეც.: კაკაბაძე, ს. („საისტორიო მოამბე“, ტფ. 1925, წ. I, გვ. 284—293)*.
21. Генко, А. По поводу работы проф. И. А. Джавахишвили, касающейся грузинских палимпсестов с библейскими текстами („Тексты и раз. по кавказ. филологии“. Л. 1925, стр. 34—49).
22. Дондуа, К. Анахронизм в решении вопроса о взаимоотношениях яфетических языков Кавказа („Тексты и раз. по кавказ. филологии“. Л. 1925, стр. 26—54.)
23. Марр, Н. О кавказской версии библии в грузинских палимпсестных фрагментах (по поводу уклона Тифлисского университетского грузиноведения); („Тексты и раз. по кавказ. филологии“. Л. 1925, стр. 50—65.).
24. ჯავახიშვილი, ივ. ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ესლა. წიგნი III, ნაკ. I—ქართული დამწერლობათა მცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია. ტფ. 1926, XIV—240 გვ.; ქართ. დამწერლ. მცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია. ტფ. 1926, წიგნი III, ნაკ. II; ქართ. სიგელთა მცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა, ტფ. 1926, VI—200 გვ.; ქართ. სიგელთა მცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა, წიგნი III, ნაკ. III—ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობა ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგია. ტფ. 1925, VI, 170 გვ. რეც.—P. P. („Analecta Bollandiana“, 1928, tome 46. p. p. 395—397).
25. ჯავახიშვილი, ივ. საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წიგ. I, მეორე, ახლად დაწერილი გამოცემა. ტფ. 1930, VII, 428 გვ. რეც.—Peeters, Paul. („Extrait de Byzantion“. (1929—1930), tome V, fasc. II, p. p. 694—696).

* ბიბლიოგრაფიული სისრულისათვის ჩვენ აქ ვუჩვენებთ ჩვენთვის ცნობილს ყველა რეცენზიას და წერილს აკად. ივ. ჯავახიშვილის თხზულებებზე; არსებითად № 15—20 სამეცნიერო კრიტიკას არ შეიძლება მიეკუთვნოს. რ ე დ.

26. ჯავახიშვილი, ივ. ქართ. სამართლის ისტორია. წიგ. I, ტფ. 1928, X 220 გვ. ქართ. სამართლის ისტორია. წიგნი II, ნაკ. I, ტფ. 1928, VIII, 233 გვ. ქართ. სამართლის ისტორია. წიგნი II, ნაკ. II, ტფ. 1929, XVI, 581 გვ. რეც.— P. P.—(„Analecta Bollandiana“, 1930, tome 48.

27. ჯავახიშვილი, ივ. ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა. წიგნი I. ტფ. 1935, XV, 216 გვ. რეც. P. P.—(„Analecta Bollandiana“, 1936, tome 54, p. p. 397—401).

ავტორის შესწორებანი

მაკარ ხუბუას წერილში

დაბეჭდილია

უნდა იყოს

გვ. 246, სტრ. 13 ქვ. აბულ ბეგ' ესეარ...(?)
გვ. 247, სტრ. 3 ზევ. მა...

აბულ ბეგ მოურავე ყიზიყ
მოურავი ქიზიყისა

